

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

XXV~XXVI

ANNALES
MUSEI
MISKOLCIENSIS
DE HERMAN OTTÓ
NOMINATI
1986-1987

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XXV-XXVI.

A kötet lektorai:

*Bálint Csanád, Bánkúti Imre, Csilléry Klára, Détszy Mihály, Fodor István,
Kemenczei Tibor, Kiss Lajos, Kovács Tibor, Mező András, Módy György,
Ujváry Zoltán, H. Vaday Andrea, Veliky János, Veres László, Végvári Lajos, Vékony Gábor*

Technikai munkatárs:

Feketéné Bíró Edit

TANULMÁNYOK
SZABADEALVI JÓZSEF
TISZTELETÉRE

Szerkesztette:
DOBROSSY ISTVÁN-VIGA GYULA

MISKOLC, 1988

A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve
Анналиы Музея им. Отто Хермана, Мисколыц (Бенгрия)
Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales de Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

ISSN 0544-4225

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Veres László
Borsodi Nyomda, Miskolc – 1988
Felelős vezető: Wirth Lajos

Szabadfalvi József

Szabadfalvi József kandidátus, a miskolci Herman Ottó Múzeum igazgatója, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei múzeumi szervezet irányítója 1988. június 21-én ünnepli 60. születésnapját. Ebből az alkalomból ezzel a kötettel, „A Herman Ottó Múzeum Évkönyve” XXV–XXVI. számával is köszöntik őt jelenlegi és volt munkatársai: részben azok, akik közvetlen irányítása alatt tevékenykedtek vagy tevékenykednek ma is, részben pedig azok a szakemberek, akiket munkájuk az elmúlt évtizedek során több szállal kapcsolott régióink művelődéstörténetének kutatásához, s – közvetve vagy közvetlenül – a megyei múzeumi szervezet tevékenységéhez.

Szabadfalvi József Debrecen szülötte. Ott végezte iskoláit, s az egyetemet. Ezt követően a Néprajzi Tanszék, majd az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának munkatársa volt 1973. február 1-ig, amikor elfoglalta a miskolci múzeum igazgatói székét. Kapcsolata azóta sem szakadt meg a civis várossal, hiszen napjainkban is oktat a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, amelynek docense.

Az elmúlt másfél évtized alatt a miskolci Herman Ottó Múzeum, illetve a megyei múzeumi szervezet gyűjteménygyarapító, megőrző, bemutató és tudományos feldolgozó munkája magas szintre emelkedett, s ebben – a létszámban is megsokszorozódott szakembergárda mellett – elvülhetetlen érdemeket mondhat magáénak Szabadfalvi József. A megyei múzeumi hálózat mutatóit tekintve, az ország vezető múzeumai közé emelkedett. Kialakult a hálózat arányos intézményrendszere, amely biztosítja az egyes tájak kulturális hagyományainak megőrzését. A múzeumok tárgyi gyarapodása figyelmet keltő, kiállításaik pedig ma már önálló vonulatát adják megyénk kulturális, közművelődési életének. A miskolci Herman Ottó Múzeum tudományos kutatóhely státust kapott, s ehhez méltóan egyik szervezője régióink társadalomtudományi kutatásainak, kiadványai is reprezentálják ezt a tevékenységet.

Szabadfalvi József kezei alatt felnőtt és felnövőben van egy fiatal szakembergárda, akik tevékenységükkel túlnőttek megyénk határain, s egyre inkább helyet követelnek és kapnak az egyes szaktudományok országos léptékű feladataiban. Tanulmányok, könyvek, konferenciák jelzik a múzeumi szakemberek tudományos tevékenységének eredményeit.

Az elmúlt másfél évtized múzeumi tevékenységében Szabadfalvi Józsefé volt a fő feladat: összefogni és egyeztetni az olykor eltérő elvárásokat és érdekeket, megszabni a különböző közművelődési és tudományos feladatok arányait, s biztosítani a megfelelő feltételeket munkatársai számára. Voltak ebben látványos sikerek és eredmények, de volt néha bizonytalanság is. Mindez azonban egy felfelé ívelő, jelentős eredményeket felmutató másfél évtized részeként csupán!

Szabadfalvi József miskolci éveit töretlenül végezte tudományos munkáját, s ma már tanulmányok sora és könyvek jelzik kötődését e tájhoz, az itt élő emberek hagyományaihoz. Tevékenyen vesz részt a megye közművelődési életének különböző irányító tes-

tületeiben, a régió tudományos és közéletének fórumain. S ne feledjük: saját tudósi elhivatottságának döntő szerepe van abban is, hogy ez a kiadványsorozat, melynek immár 25. kötetét tarthatja kezében a tisztelt olvasó, változatlanul megjelenik, s jelentős publikációs fóruma régióink társadalomtudományi kutatóinak. Köszöntse ez a kötet Szabadfalvi Józsefet, miskolci munkásságának 15. évfordulóján, kívánva valamennyiünk nevében jó egészséget, életében és munkájában sok sikert, eredményt, s az eddigiekhez hasonló, eredményes évtizedeket a múzeumi szervezet munkatársainak is.

Dr. Ladányi József
a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tanács elnöke

A MEGYEI MÚZEUMOK NEGYEDSZÁZADA (1962–1987)

†IKVAI NÁNDOR

A magyar muzeológia eredményeinek nem kevésbé részese és letéteményese a múzeumok megyei hálózata.¹ A lepergett negyedszázad ürügyén – és amiatt is, hogy az intézmény és tudománytörténet kutatásainak fontosságára ismét rávilágítsunk – a tanulságokat kívánjuk csokorba kötni. Mindezeket természetesen az eredmények és buktatók számbavételével kell megtennünk. Hogy mindez a miskolci múzeum évkönyvében lát napvilágot, nem éppen véletlen. Előrefutva a megállapításokkal el kell mondanunk, hogy ez a megye egyike azon szervezeteknek, amelyek a szerény indulástól nagy magasságokba törve tekintélyt, szakmai rangot vívtak ki maguknak eredményeikkel.

Amikor 1802. november 25-én Európa legelső nemzeti múzeumát Széchényi Ferenc megalapította, aligha sejthette a nyelvért is harcoló magyar világunk, hogy múzeumügye idáig juthat. 1962. július elsejével ugyancsak elsők voltunk szomszédaink közt, kik anélkül, hogy a múzeumügy egységét feladtuk volna, gazdasági és észérveknek engedve decentralizáltuk az addig egy kézbe összpontosított sajátos szakterületet.

A fejlődés megértéséhez egy rövid visszapillantást kell tennünk. Az 1. tábla felsorolása mutatja, hogy milyen korán megfogant a Nemzeti Múzeum példája; fél évszázaddal követte Győr majd a századfordulóig sorra létrehozták intézményeiket a Kárpát-medence nagyobb városai. Közöttük 13 megye múzeumának rakták le alapjait a múlt században.²

Ebből a lendületes fejlődésből következett, hogy a szakszerűbb és egységesebb működés, az ütemesebb előrehaladás érdekében 1897-ben létrehozták a „Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét”. Az 1907-es évkönyve szerint 76 könyvtár és múzeum (egylet) működését felügyelte és segítette az akkori hazában.³ Ugyanez évben hagyták jóvá a Felügyelőség működési szabályzatát, amely az egységes múzeumügyről így ír: „6. §. Az Országos Főfelügyelőség főadata elsősorban, hogy a hazánkban létező és létesítendő nyilvános és közhasználatra szánt állami, hatósági, felekezeti és társadalmi gyűjtemények között a rendszeres gyarapítás, a tudományos alapra helyezett egyöntetű berendezés, az avatott igazgatás és a csereviszony szabályozása révén minél szorosabb összeköttetést létesítsen, s az ország különböző részeiben elszórt közgyűjtemények anyagát a nemzeti tudomány, művészet és művelődés tényezőivé tegye. Ezenkívül főadata, hogy az ország határain kívül, hazánkfiainak használatára létesített és fönntartott könyvtárak ügyeit figyelemmel kísérje.”⁴ Egyidejűleg létrehozták a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsát is, melynek működési köre: „... hogy az ország-

1. Az e témakörrel korábban írt mondandónkat többször felhasználtuk a jelen munka során. Ld. *Ikvai N.* 1983. 224–227.

2. *Selmeczi L.*, 1984. 70–72.; *Éri I.*, 1984. 34.

3. *Mihalik J.*, 1908. 3–6.

4. *Mihalik J.*, 1908. 298.

I. tábla.
Országos és megyei múzeumok alapítási dátumai.
(A táblázatokon használt számjelekkel.⁶⁹)

1802 Magyar Nemzeti Múzeum
1870 Természettudományi Múzeum
1872 Iparművészeti Múzeum
1872 Néprajzi Múzeum
1896 Szépművészeti Múzeum
1909 Petőfi Irodalmi Múzeum
1949 Magyar Munkásmozgalmi Múzeum
1957 Magyar Nemzeti Galéria
1973 Országos Műszaki Múzeum

1896 Magyar Mezőgazdasági Múzeum
1896 Közlekedési Múzeum
1918 Hadtörténeti Múzeum

1887 Budapesti Történeti Múzeum

1859 Győr (1867 Sopron)
1868 Nyíregyháza
1872 Eger
1872 Szombathely
1873 Székesfehérvár
1877 Kaposvár
1883 Szeged
1894 Kecskemét
1895 Szekszárd
1899 Békéscsaba (1868 Gyula)
1899 Miskolc
1902 Debrecen
1903 Veszprém
1904 Pécs
1912 Tata (1894 Esztergom)
1933 Szolnok
1941 Zalaegerszeg (1898 Keszthely)
1950 Szentendre (1895 Vác)
1959 Salgótarján (1891 Balassagyarmat)

7 – Győr-Sopron megye
14 – Szabolcs-Szatmár megye
9 – Heves megye
17 – Vas megye
6 – Fejér megye
13 – Somogy megye
5 – Csongrád megye
2 – Bács-Kiskun megye
16 – Tolna megye
3 – Békés megye
4 – Borsod-Abaúj-Zemplén megye
8 – Hajdú-Bihar megye
18 – Veszprém megye
1 – Baranya megye
10 – Komárom megye
15 – Szolnok megye
19 – Zala megye
12 – Pest megye
11 – Nógrád megye

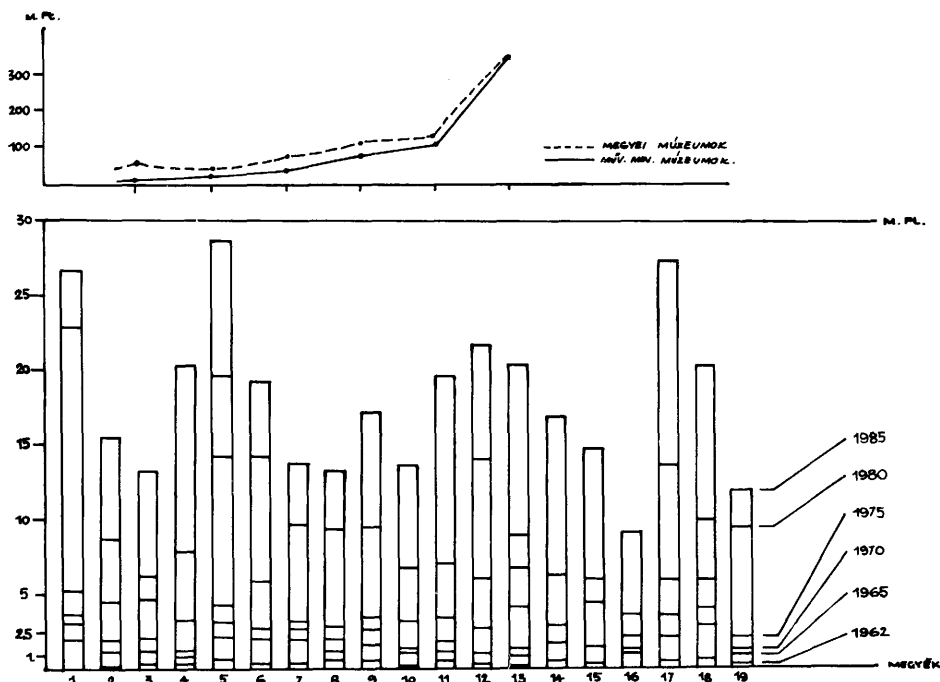
ban fennálló múzeumok, könyvtárak és közművelődési célt szolgáló egyéb gyűjtemények szellemi és anyagi érdekeinek felkarolásával, továbbá újak alapításával, alapításuk előmozdításával és kezelésük irányításával a nemzeti közművelődés terjesztésében és színvonala fölemelésében közreműködjék.”⁵ Ezt követően az 1922. évi 19. tc., majd az 1929. évi 11. tc. és végül az 1934. évi 8. tc. foglalkozik behatóan a múzeumüggyel. Az első és második világháború között csak egyleti alapon működnek a múzeumok, az újonnan létrehozott debreceni és keszthelyi kivételével.

A felszabadulás után – ha nem is azonnal – új korszak nyílik a múzeumok számára. A 13/1948. évi tvr. a szakterület egészét átfogó, első korszerű törvénye volt a múzeumügynek, amely tulajdonképpen (módosításokkal) ma is élő. Ezt az első szabályozást újította meg az 1963. évi 9., az 1975. évi 6., majd az 1981. évi 19. tvr.⁶

5. Mihalik J., 1908. 307.

6. Kovács I. (szerk.), 1971.

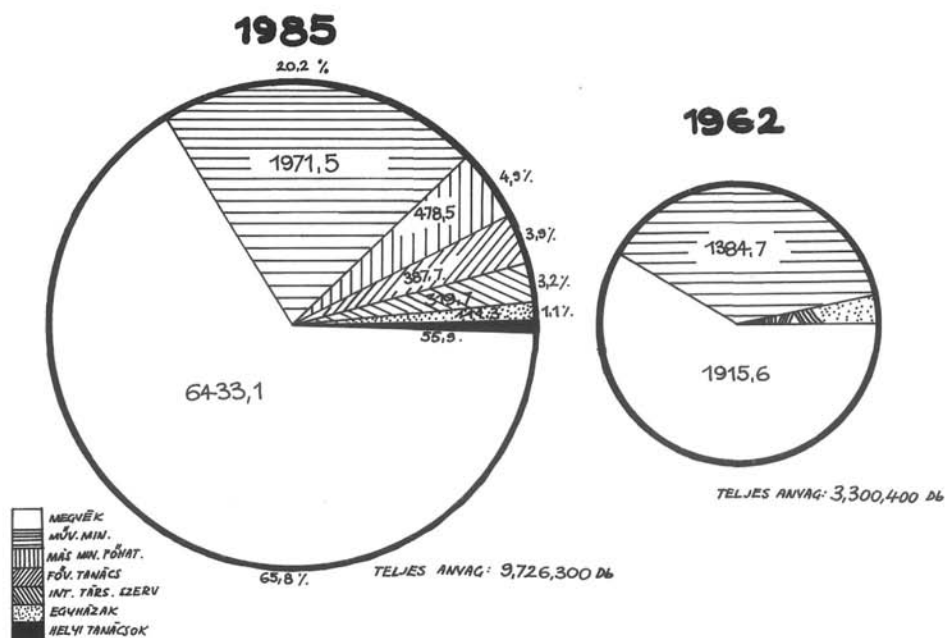
69. A táblázat anyagának összeállításánál felhasználtam az alábbi munkákat: Béni Gy.–Balassa I., 1969.; Selmeczi L., 1984.; Mihalik J., 1908.

1. ábra.
A múzeumi költségvetés alakulása 1962–1985 között

II. tábla.
A megyei múzeumok költségvetésének alakulása 1962–1985 között (millió forintban)

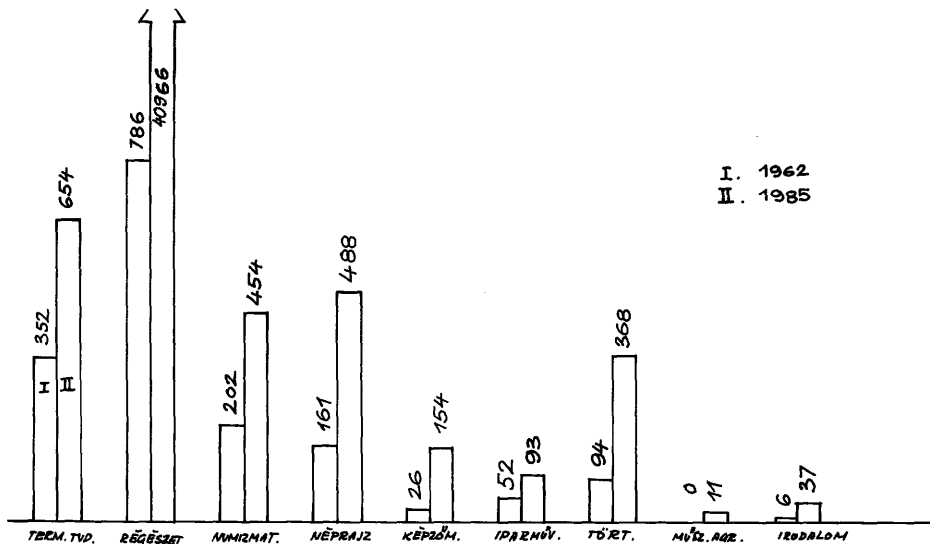
Megye	1962	1965	1970	1975	1980	1985
1	2,11	2,94	3,8	5,78	23,20	26,61
2	0,34	1,71	2,14	4,91	8,30	15,89
3	0,21	0,60	1,44	2,88	6,40	11,02
4	0,29	0,96	1,36	3,48	7,60	20,19
5	0,66	2,28	3,00	4,43	19,20	28,41
6	0,23	2,02	2,53	6,46	14,40	19,61
7	0,43	2,18	2,59	3,53	9,90	14,40
8	0,32	1,18	2,17	3,80	9,00	13,49
9	0,27	1,78	2,56	3,25	9,00	16,96
10	0,07	1,02	1,22	3,16	6,60	14,14
11	0,34	0,83	1,54	3,47	7,10	18,91
12	0,25	0,96	2,92	6,53	14,00	23,01
13	0,14	0,98	1,59	4,06	8,10	20,36
14	0,48	1,51	1,45	3,28	6,90	16,20
15	0,36	1,19	1,89	4,76	6,40	14,85
16	0,19	0,96	1,11	2,28	3,80	8,14
17	0,31	2,26	3,38	5,43	13,80	27,09
18	0,68	2,69	3,45	6,03	10,00	20,17
19	0,14	0,92	1,28	2,25	9,20	12,4
Megyék:	8,26	28,91	40,70	79,71	129,90	341,49
Műv. Min.	53,10	48,40	77,01	110,03	254,00	346,02

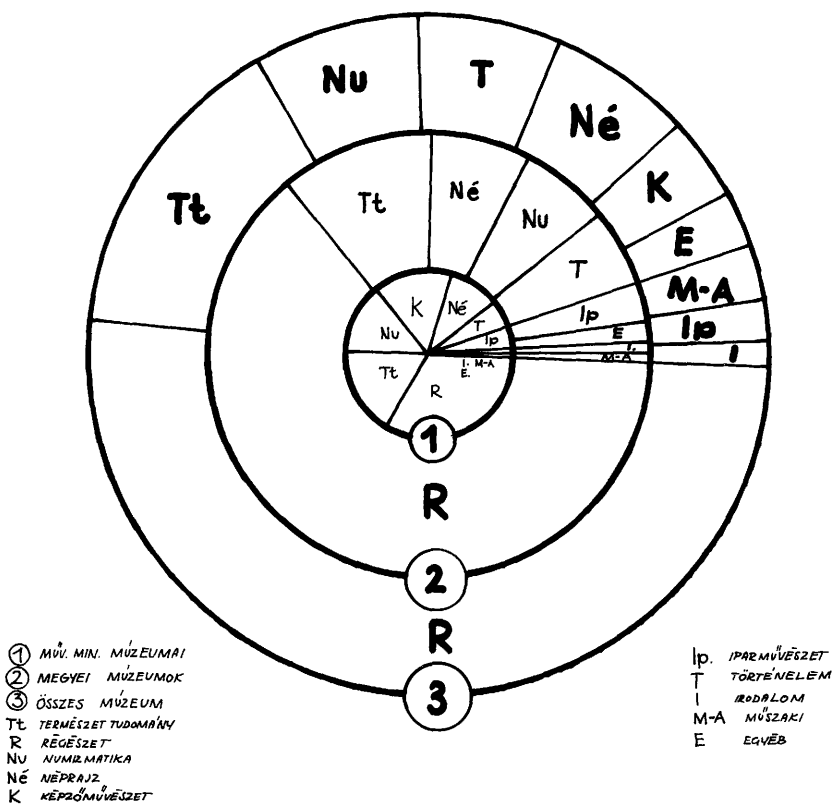
2. ábra.
A múzeumok gyűjteménye a különböző felügyeleti hatóságok kezelésében lévő
intézményekben
1962-ben és 1985-ben (a számok ezer db-ot jelölnek)

III. tábla.
Múzeumok szakgyűjteményének gyarapodása 1982–1985 között

Szakág	1962	1965	1970	Megyék	Múv. Min. 1985	Összes
		– csak megyék –				
Term.-tud.	352,4	183,3	229,3	603,5	357,5	1077,2
Régészet	786,0	1227,5	2037,7	4098,5	635,8	5053,6
Numizmatika	201,9	293,3	410,0	454,1	315,8	840,7
Néprajz	161,7	213,3	274,2	463,0	205,0	739,0
Képzőműv.	26,0	32,3	65,4	154,0	240,3	471,6
Iparművészet	51,8	57,7	67,4	93,7	89,8	224,9
Történelem	94,0	168,9	285,7	368,6	107,7	771,3
Irodalom	6,0	8,2	17,1	33,4	2,0	40,0
Műszaki-agr.	0,7	0,9	0,2	11,2	11,5	229,5
Egyéb				42,9	5,7	278,2
Mindösszes	1680,5	2185,4	3387,0	6321,5	1971,1	9726,3

3. ábra.
A megyék szakgyűjteményei 1962-ben és 1985-ben

4. ábra.
Múzeumok gyűjteményei szakonként 1985-ben

IV. tábla.
A megyei múzeumok gyűjteményi állománya 1962-ben és 1985-ben

Megye	1962 Term.-tud.	1985	1962 Régészet	1985	1962 Numizmatika	1985	1962 Néprajz	1985	1962 Képzőműv.	1985	1962 Iparműv.	1985	1962 Történelem	1985	1962 Műsz.-agr.-t.	1985	1962 Irodalom	1985
1	85,3	12,1	84,9	116,6	16,2	0,1	20,6	41,6	2,2	9,6	12,2	16,5	15,3	34,7	–	0,4	–	–
2	3,0	3,7	22,0	85,1	7,1	53,3	16,0	38,8	1,2	11,6	0,3	14,3	4,6	11,5	–	0,4	0,06	0,5
3	1,4	1,6	22,6	187,7	4,0	3,2	14,6	30,2	0,3	8,5	0,1	0,1	2,4	10,5	–	–	–	–
4	0,2	2,7	25,3	305,3	21,6	30,1	6,4	19,6	0,4	14,7	0,5	0,1	17,7	16,6	–	1,1	0,06	0,1
5	81,2	49,0	157,0	234,3	38,3	68,0	13,9	38,4	5,3	13,6	2,5	3,5	1,9	8,3	–	0,1	3,9	7,1
6	1,3	5,6	158,7	1734,3	0,6	25,0	5,0	12,0	0,7	3,7	0,4	2,1	1,4	43,2	–	–	–	1,6
7	2,5	1,3	31,3	93,5	24,6	33,1	9,2	28,4	2,4	8,6	3,3	6,4	4,2	28,0	–	0,4	–	–
8	0,3	2,5	31,6	54,6	0,5	8,2	13,4	31,2	3,4	10,3	17,2	18,3	14,5	45,7	–	0,1	1,3	12,1
9	63,7	479,7	12,6	37,6	4,7	9,6	5,2	15,7	0,7	5,7	1,2	2,6	0,3	5,7	–	2,5	–	2,7
10	1,8	7,5	15,8	135,5	2,8	22,1	0,7	16,7	0,2	23,8	0,5	1,7	2,9	53,1	–	0,6	–	0,07
11	56,0	1,3	12,7	49,0	1,0	0,6	3,1	8,0	0,06	2,7	–	–	1,1	9,1	–	–	–	7,7
12	3,1	3,6	22,7	155,4	14,3	27,1	4,2	34,5	1,3	13,5	1,1	4,3	11,4	13,9	–	0,1	0,3	0,08
13	–	0,9	3,3	71,5	2,9	6,1	3,8	20,5	0,7	1,9	0,1	0,9	0,07	3,8	–	–	0,1	0,1
14	1,5	4,2	37,9	149,7	13,1	34,4	5,0	40,9	0,3	2,8	0,2	2,4	0,6	7,8	–	0,7	–	0,8
15	0,4	2,1	35,6	144,1	15,9	11,7	6,8	35,8	0,8	2,4	0,2	0,1	0,6	15,3	–	3,4	–	–
16	0,3	0,1	14,0	51,6	11,4	30,2	3,9	12,5	1,8	2,3	0,7	0,8	1,1	4,4	–	–	0,2	0,6
17	3,6	29,7	44,5	190,0	7,5	18,5	9,3	25,4	0,8	4,2	3,5	8,1	7,7	39,8	–	1,5	–	0,04
18	41,5	40,4	47,4	134,5	12,7	42,0	11,4	15,6	2,3	2,6	6,9	8,0	5,0	4,1	–	–	–	0,2
19	4,7	6,9	5,3	166,5	1,6	21,6	8,2	34,0	0,1	11,5	0,1	2,5	0,3	13,1	–	–	–	–
Megye össz.:	352,4	654,9	785,9	4096,8	201,9	451,1	161,7	488,8	26,0	154,0	51,8	83,2	94,0	368,6	–	11,5	6,0	33,4
Műv. M.	200,6	357,5	383,1	635,8	246,1	315,8	124,3	205,0	140,1	240,3	78,9	89,8	118,8	107,7	–	11,5	23,6	2,0
Mind- össz.:	553,0	1077,2	989,4	5053,6	447,0	840,7	286,0	739,0	166,1	471,6	132,8	224,9	226,4	771,3	–	229,5	29,7	40,0

Az idézett első törvény szellemében államosították 1949-ben az összes magyar múzeumot és helyezték az 1950–53 között működő „Múzeumok és Műemlékek Országos Központja” (MMOK) hatásköre alá. Itt és ekkor dolgozták ki a maig is érvényes korszerű muzeológia (nyilvántartás, gyűjteményrend, műtárgyvédelem, gyűjtőterületek, dokumentációs kötelezettségek stb.) kereteit. A MMOK helyét az 1953-ban létrehozott Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya vette át. A helyi államhatalmi szervek (tanácsok) létrejöttével és megerősödésével, hatékonyságuk és hatáskörük bővülésével, de nem utolsósorban gazdaságossági megfontolásból került sor 1962-ben, a megyékben lévő múzeumok decentralizálására és tanácsi kezelésbe adására.⁷

Tulajdonképpen témánk ezzel a fordulattal kezdődik. Az 1958-ban kezdett Baranya megyei „kísérlet” tapasztalatai alapján, gyors központi elhatározással hajtotta végre a minisztérium az átszervezést. A példa ragyogó volt, hiszen Baranyának 1962-ben 2,1 milliós költségvetése volt már, míg Borsod-Abaúj-Zemplén megye múzeumügye 290, Komárom megye pedig mindössze évi 70 ezer forintból élt ekkor.⁸

A decentralizálásról szóló döntés előkészítés nélküli, szabályozatlan lépés volt, felkészületlenül érte a számukra szokatlan területtel bővülő megyei tanácsokat.⁹ A múzeumhálózat valamennyi kezdeti, vagy elhúzódó problémája ebből a körülményből adódott. Ma már nem vitatható, hogy a decentralizálás elsősorban és döntően gazdasági okok miatt következett be. Elég ennek magyarázatául egy pillantást vetni a II. táblára.¹⁰ Az események miatt módosított 1963. évi 9. tc. sem segítette eléggé a megyéket. Nem volt múzeumi ügyrend, illetve késve jelent meg.¹¹ A minisztérium elképzelései és törekvései világosak voltak, de a jogi rendezetlenség miatt a múzeumügy egysége, a fejlesztés színvonala, intenzitása, területei, az országos és távlati tervmunka stb. kérdésében kétségnyelven kell napjainkig küszködni.¹² A kutatómunka színvonala, a szakmai elvek fenntartására hivatott a 172/1968. számú MM. rendelet, amely az országos múzeumok keretein belül, de a minisztérium irányításával működő felügyeleti hálózatot határozott el.¹³

A vázolt anyagi, jogi körülmények között még gyengén fejlett hálózat, mindössze 56 múzeum került a megyék kezébe. Az átadást a megyei igazgatóságok (a múzeumok megyei központjai) létrehozása követte, amely 1962 végéig 16 megyében be is fejeződött. A megyék felkészületlenségére mutat, hogy Pest megyében 1963-ban, Komárom megyében 1966-ban, Zalaiban pedig csak 1971-ben jött létre a megyei igazgatóság. A sokszor idézett Múzeumi Közlemények hasábjain a minisztérium múzeumi főosztálya, 1963 elején már az intézkedés helyességét méltatja: „Egy év tapasztalatai azt bizonyították, hogy a múzeumi terület decentralizálása helyes intézkedés volt. A megyei tanácsok a vidéki múzeumoknak jó gazdáinak bizonyultak. Alaposan, körültekintően foglalkoznak a múzeumok ügyeivel és a korábbi állapotokhoz képest nem egy helyen lényegesen jobb feltételeket teremtettek a múzeumok számára. A megyei tanácsok felügyelete alatt kialakított megyei múzeumi szervezetek egységbe fogják össze egy-egy megye valamennyi muzeális jellegű gyűjteményét. Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy

7. Vö. Korek J., 1968., 83–84. (A jelzett időszakban érvényes megjelölést használjuk: osztály, főosztály.)

8. Meg kell jegyeznünk, hogy 1960-ra mintegy 30 tanácsi „kezelésű” múzeum (főleg kisebb gyűjtemény) működött már az országban. Vö. Bándi G., 1984. 5.

9. Vö. F. Petres É., 1964. 21.

10. Vö. Selmeczi L., 1984. 73.

11. Ld. a 2/1965. (I. 8.) MM. sz. vhr. és az 1936/1968. (M. K. 12) MM. sz. utasítás. Ld. még Kovács I., 1971. 18–25.

12. Ezt jelzik a vhr. módosításai: a 17/1970. (XI. 29.) MM., az 5/1971. (X. 23.) MM., a 2/1975. (III. 7.) KM., a 3/1977. (III. 29.) KM., végül a 18/1981. (XII. 5.) MM. számú rendelet.

13. Korek J., 1968. 85.

az eddig sok esetben elhanyagolt, kedvezőtlen körülmények között működő gyűjtemények, falumúzeumok is országos szintre emelkedjenek.”¹⁴ De ugyanitt mindjárt az első gondokra utaló figyelmeztető szavak következnek: „A vidéki múzeumoknak a megyei tanácsok közvetlen felügyelete alá helyezése természetesen nem jelenti azt, hogy a múzeumok a jövőben kizárólag a helyi szükségletek kielégítését tartják fő feladatuknak. Súlyos hiba lenne, ha az elsősorban múzeumokban művelt tudományok: a régészet, a néprajz, a művészettörténet stb. országos egységét, fejlődésének egyetemes koncepcióját feladnánk.”¹⁵

Ezek a gondok – a szaktudományok szétaprózódása, a provincializálódás – sajnos máig kísérik a megyei múzeumok munkáját. A Magyar Nemzeti Múzeum – az ásatási engedélyekkel és a kötelező szintű dokumentációval – úgy-ahogy kézben tartja a régész szakmát.¹⁶ A Néprajzi Múzeum – sajnos csak a hatvanas években – lendületes és hatékony szakfelügyeletet alakított ki és a szakmát szabályozó „számonkérés” valósított meg. Elkészítette az országos műhelykatasztert, előkészületeket tett az ország műtárgyállományának témánkénti összegzésére és így módon a tárggyűjtés ésszerű koordinálására. Ajánló jegyzéket készített a kevésbé gyűjtött és intenzívebb munkát kívánó területek számbavételével.¹⁷ Mindez a múlté. A Néprajzi Múzeum évek óta alig működötti szakfelügyeletét, így módon nemhogy összefogni, de hatni sem képes a megyei néprajzi kutatásokra. A művészeti múzeumoknak (az iparművészetet kivéve, bár az is szerényen) még sok dolga nem akadt. A természettudományi kutatás is a rendcsináláshoz fogott. A táblázatok mutatják, hogy a korábbi korszerűtlen gyűjtések átvizsgálása következtében a gyűjteményállomány jelentősen csökkent (Baranya, Csongrád, de főleg Nógrád megyékben; IV. tábla). Mindezekon felüli gondot jelentett a történeti kutatás, amelynek teljes megújítása volt a program. A végrehajtást nem a Magyar Nemzeti Múzeum, hanem a Munkásmozgalmi (korábban Újkortörténeti) Múzeum karolta fel.

Ugyancsak a táblázatokból kiolvashatóan, a megyei kezelés keretén belül bontakozott ki, majd valósult meg a történeti (elsősorban újkortörténeti) kutatások új rendje. Eleinte lassan, majd jelentős számban kerülnek a megyék múzeumaiba az „újkorosok”. Szoros együttműködés alakul ki közöttük és a néprajzosok között. Így módon válik központi témává az „életmódkutatás”. Az egyetemi oktatás nem készült fel erre a múzeumi igényre, ezért „házi képzéssel” vált muzeológussá a történészgárda.¹⁸ Nagyszámú összejövetel, kiállítás és tapasztalatcsere igyekezett segíteni a történész munkát. Ekkor bontakozott ki széles körben a helytörténeti és honismereti mozgalom, amely a helyi tanácsok és a néprfrontmozgalom kedvenc területe lett, ahol úttörőket, diákokat mozgósítottak „kutatómunkára”. A történészek az évente jelölt jubileumokat ünnepelték – rendszerint központi eredetű fotókkal és másolatokkal készített – tablós kiállításokkal. A mozgalom jócskán megcsapolta a történészek erejét, idejét és csak lassan talál magára a szakterület. A negyed évszázad számszerű adatai magasak ugyan, de szakmailag bizony hagynak kívánnivalót maguk után. Mindezek ellenére megalapozódott a szakember-vezette történeti munka és új lendületet hozott a múzeumokba az „újkorosok” megjelenése.¹⁹

14. A magyar múzeumok . . . 1963. 2–3.

15. A magyar múzeumok . . . 1963. 2–3.

16. Korek J.–Kocztur É., 1965. 6–12.

17. Akik még emlékeznek a Szombathelyen és Szolnokon lezajlott, többnapos – *Szolnoky Lajos* vezette – összejövetelre, felidézhetik a „számonkérés” részleteit. Ld. *Szolnoky L.*, 1963. 24–28.

18. *Csató T.*–*Györffy S.*, 1963. 31–32.; *Gerelyes E.*, 1963. 1–11.

19. A bejárt és a követendő utat bemutatja *Szikossy F.* 1984. 75–80.; Vö. *Román M.* 1983.

Az első évek a szervezetek egységének megteremtésével, a megyei igazgatóságok kialakításával teltek.²⁰ A megyei vezetés igényt tartott az új intézményhálózat állandó jelenlétére. Főleg a vezetők leterheltsége nőtt túlzottan és sorvasztotta szakmai munkáját. Értekezletek, művelődésügyi viták, bizottsági munkák, anyagkészítések, felmérések; Népfront, KISZ, szakszervezeti bizottságokban való jelenlét; speciális tanácsi és pártfeladatok teljesítése; szakfelügyelet, revizorok stb. fogadása; szakmai és tájkonferenciák, népművelési kampányban való részvétel (vetélkedők) jelentkeztek visszatérő hullámokban. Az együttműködést csak a „foglalkoztatásban”, a programok bonyolításában látták sok helyütt. Az éves közművelődési tervet néha kétszeresen meghaladó „ad hoc” feladatot kellett elvégezniük az egyes intézményeknek.

Ugyanakkor a tanácsok nem voltak szűkmarkúak. A költségvetés (főleg a látványos produktumokra: kiállításokra, rendezvényekre, új kiállítóhelyekre) meredeken emelkedett. A megyék múzeumi bizony nagyon vékony zsebbel kerültek ki a központból. Csak a betöltött státusok bérét, a fenntartás legszükségesebb költségeit kapták meg az intézmények. A korábban központilag intézett beszerzés, felújítás, beruházás stb. kerete a minisztérium kezelésében maradt. Így az emlegetett Komárom 70, Nógrád, Zala megyék évi 140 ezer forintos költséggel kezdtek 1962-ben.²¹ Baranyát kivéve egyedül Veszprém megye költségvetése haladta túl az évi 500 ezer forintot, az összes többi lényegesen kevesebbel kellett hogy beérje (II. tábla). A koldusszegény múzeumok számára ígért központi ellátás (bútor, felszerelés) egy-két évig még csurrant-cseppent az ügyesebbeknek. A 70-es évektől csupán az állandó kiállítások központi rendezésére számíthattak (1980 után az is erősen csökkenő mértékben).

A megyei tanácsok kezelésében (azok gazdasági és szubjektív megítélése, szimpátiája alapján) néhány év alatt nagy különbség és versengés alakult ki a megyei szervezetek között és létszámban, ellátásban stb. óriási egyenletlenségek keletkeztek. Szakmai mérlegelés nélkül, gyűjteményi méretek, szempontok figyelmen kívül hagyásával történt a fejlesztés több helyen, míg másutt a legszükségesebb munkára sem jutott. A minisztérium ezt az egyenlőtlen fejlődést nem tudta (nem is akarta) befolyásolni, nehogy figyelmeztető szóval visszafogja a másutt égetően fontos fejlesztést. Így minden növekedés egyhangú dicséretet kapott az évi tervtárgyalásokon.

Az ily módon kialakult szóródás nagyon nagy és ez az egyenletlenség máig is tart (lásd a II. és IV. tábla adatait).²² Amíg jónéhány helyen szűkölködnek, Baranyában, Veszprém, Hajdú-Biharban, Fejérben már 1963-tól gépkocsi is segíti a szakmunkát, mint régóta óhajtott álom. Mindezek mellett idegtépő harc folyt (és néha ma is) a különös kiadások és a költséghegyek „szabálytalan” használata miatt. Irritálta a főkönyvelőket a régészek ezres számú papírzacskója és kötőzőszinege, a néprajzosok (állandóan eltörő) mércéje, sok filmje, magnószalagja és más hasonló. A hasznos és a szakmát kiválóan szolgáló „rugalmas” 07 rovatot (amelynek ma már legendás híre van) hamarosan eltörölték és a takarítószer és egyéb vásárlásokkal egy mércével méretett néhány helyen a műtárgyvásárlás. Mindezek mellett az iskolai évhez igazodó tervezésre kényszerítették a múzeumokat is (a gazdasági terv maradt éves). A szakemberek közel 2/3-nyi munkaideje ment el ügyintézással és szakmán kívüli tevékenységgel.²³

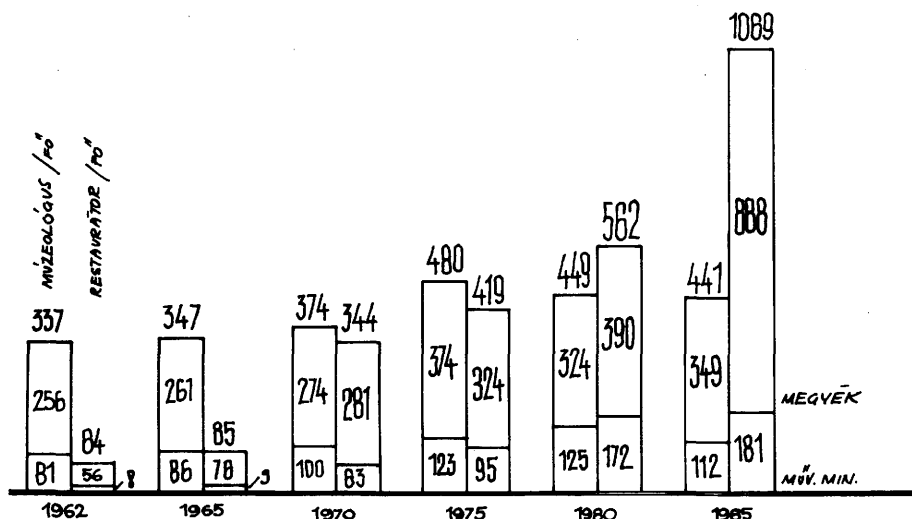
Ilyen és ehhez hasonló gondok közepette haladt az idő, birkóztak muzeológusaink az értetlenséggel, sokszor a közönnyel, a bürokráciával. Másutt pedig izzadtak a „bőkezűségtől” és nem győzték teljesíteni a pénzt bőségesen nyújtók „megrendeléseit”.

20. Vö. Erdész S., 1963. 59–62.

21. Bándi G., 1984. 7.

22. Kiss L., 1964. 1–2.

23. Kiss L., 1964.; Országos igazgatói., 1963.; Domonkos O., 1965. 1–5.; Szabó I.–Szabó L., 1972. 95–111.

5. ábra.

Muzeológus és restaurátor szakszám alakulása a Művelődési Min. és a megyei múzeumokban 1962–1985 között

A mennyiségi változások korát élte át a „vidéki” hálózat. Az 1980-as évekig soha nem remélt méretű személyi, ellátási és intézményi (épületbeli) fejlődés valósult meg a megyékben. Ez a fejlődés (az egyébként a „vidék terheitől” megszabadult) országos múzeumokat is meglepte. Jó néhány „élmegye” anyagiakkal és személyi állományával felvértezve, az országos múzeumokat is meghaladó programokat és szakmai feladatokat (kiadványok, kiállításprogram, gyűjteményfejlesztés, rendezvény) valósított meg, illetve vállalt fel akár országos szinten.²⁴

A hatvanas évek második felében, a megyei tanácsok sorra tárgyalták meg a múzeumügyet, a végrehajtó bizottsági vagy tanácsüléseken. Az előkészítés (és az abban résztvevők felkészültsége) mértékében, rendszerint középtávra meghatározó döntéseket hoztak. Ez általában a fent már vázolt, szakmailag alapos, vagy elhibázott fejlesztést célozta. Ugyanitt fogalmazódtak meg (sokszor szubjektíven) a megyei érdekű szakmai tervek is. Szolnok megyében – ahogyról a Múzeumi Közlemények beszámol – a régészeti topográfia, a Tisza II. feltárások, a népi gyógyászat kutatás és a megyei néprajzi atlasz (évi 90 000 Ft támogatással) kapott prioritást. De járasként és évente 2–2 vándorkiállítás is bekerül a tervbe, aminek megvalósításához mikrobuszt és raktárteret kértek.²⁵ Ugyanerről a megyéről a megyei tanács elnökhelyettese ugyanitt, a Múzeumi Közleményekben így nyilatkozott: „Végre megértették a tanácsok nagykörűségét és ránk merik bízni a múzeumokat”. A fejlődés szükségszerű velejárójának véli a „tanácsosítást”, amely révén a múzeum most már a megye minden zugába elviheti a kultúrát. Megállapítja (1962!), hogy épület dolgában egyedül Szolnok áll jól és jelzi a vidéki gondok megoldásának sorrendjét. Jelentős létszám és költségvetés-emelést helyez kilátásba.²⁶ Ha a fentieket behelyettesítjük a II. és IV. tábla adataiba, nem lesz nehéz a fejlődés

24. Vö. Bándi G., 1984. 3–15.; Erdész S., 1963. 59–62.

25. Kaposvári Gy., 1962. 12–16.

26. Fodor M., 1962. 32–34.

V. tábla.
Múzeumok és szakembereik számának alakulása 1962–1985 között

Megye	1962		1965		1970			1975			1980			1985	1986
	M	m	M	m	M	m	r	M	m	r	M	m	r	M	+ M
1	6	6	6	8	7	15	5	9	18	9	37	23	18	46	1
2	6	4	6	5	8	16	4	11	12	3	23	20	4	31	4
3	5	4	5	5	6	10	2	6	17	2	18	20	3	25	3
4	7	3	9	4	13	10	2	14	12	4	34	17	5	43	6
5	6	6	6	7	6	11	5	7	17	6	16	27	8	19	–
6	7	2	8	3	8	13	2	8	18	4	26	16	9	29	2
7	4	4	5	5	6	10	2	8	17	5	33	13	6	41	2
8	2	4	6	5	7	12	3	10	19	3	20	21	5	25	1
9	2	3	4	4	6	8	1	6	16	3	19	22	5	23	–
10	4	1	4	4	6	8	2	6	11	7	15	14	7	19	–
11	3	2	3	2	5	8	2	5	9	3	12	20	3	15	1
12	8	3	15	3	18	12	2	21	25	4	39	36	6	56	2
13	5	1	5	2	7	5	2	9	6	5	18	17	5	32	1
14	2	2	7	2	8	6	2	8	8	2	16	19	2	23	2
15	5	3	6	3	7	11	2	7	17	2	11	21	2	18	–
16	1	1	3	1	2	5	2	3	8	2	9	14	2	15	–
17	4	2	4	2	7	15	4	10	22	6	27	30	9	34	–
18	13	4	14	5	15	14	6	15	21	7	35	21	10	47	2
19	2	1	2	1	4	2	1	5	6	4	15	17	7	15	–
Megyék	92	56	120	56	146	191	51	162	279	81	423	389	115	556	
Műv. Min.	13		14		16			17			23			29	
Mindö.	108		142		183			207			487			630	

M = múzeum, kiállítóhely
m = muzeológus
r = restaurátor
+M = múzeum-, kiállítóhely- gyarapodás

dés és az előadottak közti ellentmondást felfedezni. De a jónak mondott szolnoki épülethelyzethez is lehetne mit hozzátenni.²⁷

Azt kell látnunk, hogy megyénként eltérő fejlődést tapasztalhatunk, amit az öröklt gyűjtemény, épület, az elődök munkája éppúgy befolyásolt, mint egy a múzeumügyet pártoló elnökhelyettesi működés . . . A különböző „fejlődési rendellenességek” már a hatvanas évek végén erőteljesen mérhetők és ma is megélvők, sajnos nem csupán a statisztikánkban. *F. Petres Éva* máig ható példát hoz Fejér megyéből. Írja, hogy a tanáccsal való kapcsolatra a kettősség jellemző. A szakmai felügyeletet ellátó osztályokkal viszonylag zökkenőmentesen alakult az együttműködés. Külön harcot jelentett (és jelent több helyütt ma is, mint fentebb már utaltunk rá) a pénzügyi szervekkel való kapcsolat, a speciális múzeumi feladatok finanszírozása miatt. A pénzügyi szervek az ellenőrzésben és annak színvonalában látták feladatuk teljesítését, nem abban, hogy miként és milyen eredménnyel sáfárkodott a múzeum a költségekkel.²⁸ Íme láthatjuk, hogy a muzeológiai feladatok végzésében élen járó Fejér megyében sem került terítékre annak vizsgálata, hogy a költségvetésből mire futja, hogyan segíti a szakmai feladatok végrehajtását, megvalósítását, jut a pusztá létfenntartáson túl. „Mit várnak a múzeumok a tanácstól – teszi fel a kérdést *F. Petres* –: a munka lehetőségének biztosítását, szerves beilleszkedést a megye életébe. Úgy látjuk, hogy a tanácsok még mindig nem ébredtek teljesen tudatára, milyen lehetőségeket és nemcsak megoldatlan kérdéseket kaptak a múzeumokkal együtt.”²⁹ A felsorolt gondok – bár Fejérben talán igen –, nem oszlottak el bizony máig sem mind a tizenkilenc helyen.

1966-ot írtak, amikor a már régóta várt múzeumi rendelkezések végre megjelentek (nyilvántartási, ügyrendi szabályzat). Öt év kellett ahhoz, hogy a műtárgyvédelem, a restaurálás ügye elmozduljon a holtpontról. A Muzeológiai Restaurátori és Technológiai Csoport által leszállított laboratóriumi elszívóberendezések néha évekig rozsdásodtak a múzeumudvarokon, a megyék szerelési és üzemeltetési költségeinek hiánya miatt. Lassan emelkedik a restaurátorok létszáma a megyékben is. 1966-ban már a negyedik képzési időnyt fejezik be (ma 30-nál tartunk).³⁰

Mozdul a szakmai élet is. Ütemes gyűjteményező munka folyik, amelynek következtében új tárolóhelyek kellenének. Megindul a korábban olyannyira kifogásolt nyilvántartási munka, sőt néhány nagyobb gyűjtemény revízióhoz is kezd. E témakör azonban sajnos ma is sok megjegyzésre ad okot.³¹ Előbbre jut a tudományos élet is. Évkönyvek, kiadványok, tudományosan előkészített kiállítások, konferenciák jelzik az eredményt. 1962-ben mindössze 8 megyében jelent meg kiadvány (évkönyv), ami ma egy megyéből sem hiányzik. Megújulnak az állandó kiállítások (1966-ban 66!). Huszonnégy vándorkiállítás járja az országot és 123 helyre jut el. Ekkor kezdődnek a sok energiát felőrlő „testvérmegye”-kapcsolatok. Vidékre is eljut néhány külföldi kiállítás és külföldre is utazik néhány szakember. A múzeumokat bekapcsolták a közművelődésbe. „Dúl” az ismeretterjesztés. Éjt nappallá téve kötik le az egész apparátust a „Tiszán innen . . . Dunán túl . . . rádió-, tv-vetélkedő” hosszú hónapjai. A cédulák ezrei, a helyi „edzést” szolgáló vetélkedők százai készülnek. A látvány nagy, az eredmény és hatékonyság – úgy véljük – kérdéses és nincs arányban a „mozgósítással”.³²

Azt summázhatjuk – a mellékletekre is figyelve –, hogy a hatvanas évek vége felé talál magára a megyei múzeumi hálózat. Növekszik a létszám, de a szakmai igényesség

27. Szolnok megyét a róla megjelent közlések miatt választottuk csak példának.

28. Vö. *F. Petres Éva.*, 1964. 23–26.; *Kiss L.*, 1967. 96.

29. *F. Petres É.*, 1964. 23–26.

30. *Bodgál F.*, 1967. 51–55.; *Éri I.*, 1967. 14–23.; *Trogmayer O.*, 1967. 55–58.

31. *Kiss L.*, 1967., 106–113.

32. Vö. *Horváth A.*, 1967. 48–50.; *Mezősi K.*, 1967. 45–47.

is. Megoldódnak a legégetőbb gondok. Egyre több új kezdeményezéssel, programmal lép fel a szakmákban a megyei hálózat.³³

A következő új évtizedben sajátos táji profilok, fejlődési szakaszok kialakulását figyelhetjük meg „vidéken”.³⁴ Következetes és (a többi megyei intézményhez mérten is) színvonalas teljesítményük révén, a megyék elismert műhelyei lesznek a múzeumok. A megyei igazgatók politikai tényezőkké válnak. El is árasztják őket funkcióval és címmel (TIT, népfront, művelődési áb, agit.-prop.-tagság, műemlékvédelem, körök, egyletek stb.). „A megtisztelő figyelem s elismerés azonban bizonyos veszélyeket is rejt magában” – írja Kiss László, a fentiekre utalva.³⁵ A tekintélynövekedés hozza magával azt a gyakorlatot, hogy a múzeumok élére egyre több helyen ún. „ejtőernyősöket”, hízelgőbben kifejezve „menedzser igazgatókat” neveznek ki. Mára már világossá vált, hogy a legeredményesebb, legszínvonalasabb munka azokban a megyékben mérhető, ahol a szakmai vezetés töretlen maradt.³⁶

A gazdaságilag támogatott múzeumügy számokban is jelentkező eredményeket hozott minden megyében. A fejlesztés azonban sajnos a legtöbb helyen a „látvány” felé, az extenzív növekedés felé tolódott el, amelynek most érezni igazán (a jelen gazdasági gondok közepette) a tényleges súlyát. Így fordulhat elő, hogy van megyeszékhely, ahol a gyűjteményi anyag egyáltalán nem látható (legfeljebb időszaki kiállításokon), ugyanakkor rekordlátogatót hozó látványt ígér az egyszemélyes múzeumok sorozata.

Központi koncepció és irányítás híján (vagy erélytelensége miatt) ez az extenzív fejlesztés particuláris érdekeket hordozott legtöbb helyen. A nagyra nőtt költségvetés is a nagyra nőtt intézményszámra (elsősorban kiállítóhelyekre utal, amelyek a pénzügyi támogatók számára „hozták a mutatókat”). Sajnos ennek következtében a háttér lemaradt, alapszinten tengődött. Ebből ered a legtöbb megye raktárgondja, gyűjteményeinek állapota, nyilvántartási foka, tudományos feldolgozatlansága. A megnőtt intézményhálózat „ellátása” csökkenti a más irányú szakmai intenzitást, így a 80-as évekre visszaesik a korábbi lendület. Lassan halad a gyűjteményezés.³⁷

Központi elemzések, értékelések, majd irányelvek sorozatos közreadásával igyekeznek a minisztérium a szakterület segítségére lenni. A szakfelügyeletről, az országos múzeumok e jogáról és egyben kötelezettségéről intézkedik a 172/1968. évi MM-rendelet, az egységes szakmai cselekvést célozva. A tudományág felülvizsgálata az MSZMP KB tudománypolitikai határozatait követően élénkült meg. A Múzeumi Közlemények terjedelmes összeállításban adja közre a múzeumi tudományszakok helyzetét. Ma már látjuk, hogy a helyes és szükséges tennivalókat sürgető elemzés csupán az óhaj szintjén maradt jó ideig.³⁸

1973-ban jelent meg az „Irányelvek a történelmi muzeológia fejlesztéséhez”;³⁹ 1976-ban „Oktatási intézmények és a múzeumok kapcsolatainak továbbfejlesztése” anyag;⁴⁰ valamint a „Néprajzi, új- és legújabbkori történeti, technikai és termeléstörténeti gyűjtemények” irányelvei.⁴¹

33. Fitz J., 1984. 44.; Trogmayer O., 1967. 55–58.

34. Bándi G., 1984. 7–8. Mihez képest „vidék”? Csak nézőpont kérdése e jelző, ezért csak idézőjelben használjuk.

35. Kiss L., 1967. 133–134.

36. Szakintézményekről lévén szó, a megítélés alapja szakmai lehet. Vö. Bándi G., 1981. 7–10.; Kiss L., 1967. 133–134.

37. Bándi G., 1984. 10.

38. A múzeumokban ... 1971. 3–6.

39. Irányelvek a történelmi ... 1973.

40. Oktatási ... 1976.

41. Néprajzi ... 1976.

A közművelődési munka áttekintése ismét politikai döntés, az MSZMP KB 1974. évi határozata alapján indul. Ezt követve jelent meg az 1976. évi V. tv. a „Közművelődésről”. A szakterületünk egyre nagyobb számban adta közre, vitatta meg a múzeumok sajátos közművelődési kérdéseit (módszereit, feladatait). Külön hangsúlyt kap a munkásművelődés, amely a szocialista brigádmozgalomra épül.⁴²

A kiadott anyagok, a helyszíni és szakfelügyelői ajánlások nyomán kezdődött meg a szakterület középtávú tervezési korszaka, amely máig négy ciklust ölelt már fel. Ezekben a tervekben – a korábbi egyéni törekvések és elképzelések helyett – már megyei összefogással vázolt program szerint dolgozik egy-egy szakma. Sőt, a nagyobb és tapasztalt kutatókkal rendelkező intézmények az országos vállalkozásokban is jelentősen részt vesznek (régészeti topográfiák, monográfia-munkálatok, Néprajzi Lexikon).⁴³

Az elmélyült, szakmailag az országos törekvésekhez csatlakozó kutatást volt hivatva segíteni a 101/1980. (M. K. 4.) KM-rendelet, amely 7 megyei szervezetet hivatalosan is kutatóhelyé nyilvánított. Ezt követte (tévedéseket is tartalmazva a névsort illetően) a 201/1981. (M. K. 4.) MM-rendelet.⁴⁴ 1982-ben Nyíregyházán a múzeumi osztály országos plénumon tekintette át a múzeumok, az akadémiái és egyetemi kutatóhelyek együttműködése kérdését.⁴⁵

Mindezek azonban sajnos nem hoztak gyökeres változást a kijelölt (ma már Szolnok megyével együtt 8) kutatóhelyeken. A világcsan ki nem dolgozott szakmai tennivalók, a gazdasági körülmények miatt, a témavezető országos szervek nem tudtak kellő vonzást gyakorolni a megyei kutatómunkára. Nem került sor feladatelosztásra és az ezzel kapcsolatos anyagiak biztosítására sem. A meghirdetett pályázatokra a nagyszámú jelentkező – szűkös anyagiak miatt – szinte teljesen eredménytelenül pályázott. Mindezek után saját erejükre támaszkodva, formálisnak tartják megyéink a kutatóhely „címet”. A rendelkezéseknek még azt sem sikerült tisztázniuk, hogy a regionális munkában (szomszéd megyék) dolgozó muzeológusok munkajogi és személyi kérdései miként oldhatók meg.⁴⁶

A „klasszikus múzeumi ágak” mellett az élő képzőművészet – és a számtalan időszaki kiállítás – hatására nagy lendületet vett a művészeti gyűjtés és „képtáralapítás”. A kérdést először 1973-ban tekintette át a múzeumi főosztály,⁴⁷ majd 1978-ban országos múzeumigazgatói értekezleten vitatta meg a témát a muzeológusok plénuma. A lassan ható intézkedések és alig változó körülmények miatt 1981-ben lát napvilágot egy átfogó ajánlás a megyei képzőművészeti gyűjtemények fejlesztésére,⁴⁸ amelyhez konkrét szempontokat dolgozott ki *Mravik László*. Országos gyűjtőkörű képtárként működne a fentiek szerint Debrecen, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Szentendre, Székesfehérvár, Szombathely intézménye, míg a többiek lokális gyűjteményt tarthatnának.⁴⁹

42. 1978-ban jelenik meg az „Ajánlások a termelőközösségekben dolgozók szervezett közművelődésének elősegítésére” anyag. Ld. még: *B. Villányi É.*, 1982. 86–96.; *Varga Cs.*, 1976.; *Múzeum és Közösség (Tanulmányok a múzeumi közművelődés témaköréből)*. 1971–1981 között 7 kötet.

43. A középtávú tervkészítés 1972 óta folyamatos, bár – valljuk be – ezek inkább összegzések, mint a következetes szakmai összefogás és irányítás példái.

44. A rendeletek a pusztá szövegükön kívül alig hatottak. Pontosán: 101/1980. (MK. 4.) KM. és 201/1981. (MK. 4.) KM.-MTA. sz.

45. Ld. *Selmeczi L.*, 1982. 5–36.

46. A megyei gyűjteményekben végezhető munka lehetőségeit, körülményeit és árnyoldalait taglalja *Szabó I.-Szabó L.*, 1972. 95–111.; *Domonkos O.*, 1965. 1–5.

47. Múzeumi Főosztály, 1973. 42–46.

48. A megyei múzeumok képzőművészeti gyűjtési körének és abból adódó feladatainak meghatározása.

49. *Mravik L.*, 1981. 8–13.

Úgy látjuk, mintha jobban rendeződtek volna a sorok (éppen a témát kézben tartó, megújulásra képes és új programokat is megfogalmazó Magyar Munkásmozgalmi Múzeum működése nyomán) a történeti és újkortörténeti kutatásban. Az irányelvek mellett a minisztérium is foglalkozott a történelmi ismeretterjesztés kérdéseivel.⁵⁰

Az idézett munkák jelzik, hogy számtalanszor próbálkozott a szakterület és a minisztériumi irányítás – több-kevesebb sikerrel – a szakmai feladatok országos szintű koordinálásával. Ezek a próbálkozások sajnos ez ideig nem hoztak egyetlen területen sem gyökeres fordulatot. Néhány szakterületen rendeződtek a sorok (természettudomány, régészet, numizmatika, történet, újkortörténet, műszaki és agrártörténet, iparművészet, irodalom). Más területeken (pl. a művészettörténet, néprajz) a már megvalósult eredmények feladását kell megállapítanunk. Mindez a szakfelügyelet erélytelenségének, ugyanakkor a helyi erők kellően nem kontrollált törekvésének, s a központi távlati elképzelések hiányának köszönhető. A néprajz területén ehhez, még a szakmán belüli koncepciók vita is hozzájárul: a kutatásokat új irányba fordítani kívánó Néprajzi Múzeum és a megyék hagyományos úton járó, tárgycentrikus, regisztráló módszere áll egymással szemben.⁵¹ Mindezt tovább fokozza, hogy ebben az irányító intézményünkben elfogytak a tekintélyt hordozó szakemberek, míg a megyéknél műhelyszinten dolgozó csapatok és regionális munkák eredményeit is rögzítik a szép számú kötetek.

Az érintett szakmai polémák, elméleti viták, egyenetlenségek közepette is, az elmúlt negyedszázad alatt új korszak nyílt a magyar muzeológiában és múzeumügy területén. Lényegében teljessé vált az ország múzeumi (kutató) hálózata. Valamennyi megye kellő színvonalon kiépítette, vagy megalapozta a múzeumi munka műhelyeit, amelyeknek megfontolt (remélhetőleg az országos feladatvállalás és közös kívánalmak szerinti) fejlesztésének csak anyagi határai lehetnek.

A „múzeumok” száma (az idézőjel azt jelzi, hogy minden kiállítóhely és gyűjtemény használja a megnevezést, holott milyen távol van a tényleges tartalmától néha) 1962-ben 92 volt, 1987-ben pedig már a 660-at haladta meg. A számokból is következik, hogy a ténylegesen anyagot őrző, gyűjtő, kutató múzeum arányváltozása e két évszám között 60–125. A muzeológusok (diplomás kutatót értünk alatta) száma 56 főről 389-re a tárgyi gyűjtemény 1 915 600-ról 6 433 100-ra nőtt a megyékben (ld. III–IV–V. tábla és 2., 5. ábra). A 4. ábra szemléletesen jelzi, hogy valamennyi szakterület tárgyi anyagának mintegy 2/3 része a megyék kezelésében van. Mindezeket túl tanulságos a gyűjtemények szakos megoszlása (IV. tábla, 3. ábra). A természettudomány, a képző- és iparművészet mérsékelten, a numizmatika, néprajz és történelem gyűjteményei erőteljesen növekedtek. A régészet tárgyi gyűjteménye meghatszorozódott.

A statisztikai adatok egyenetlensége, de a terjedelmi korlátok miatt sem tudunk kitérni az értékes, és a tárgyi anyaghoz hasonlóan jelentősen megduzzadt múzeumi segédgyűjtemények számszerű bemutatására. Különösen az e korszakban létrehívott történeti dokumentáció, az adattárak, a fotó, dia- és mozgófilmananyag, a hangarchívumok létrejötte a tevékeny muzeológiai munka eredménye. Változó intenzitással, de minden munkahelyen létrejöttek és rendezetten működnek ezek a segédgyűjtemények. A filmezésben, újabban a videófelvételek készítésénél, a drága felszerelésekkel nem éppen arányos, szerény eredmények mutatkoztak.

A nagyarányú gyarapodással sajnos mindmáig nem tud lépést tartani a restaurátori munka. A létszám és műhelyfejlesztés számszerűen látványos ugyan (V. ábra, 5. tábla), mégis nagy az ellentmondás az ellátandó tárgyak és a munkavégzők száma között. Nagy

50. A témához ld. *Csató T.–Györffy S.*, 1963. 31–32.; *Gerelyes E.*, 1963. 1–11.; *Esti B.*, 1971. 91–105.; 1972. 124–131.; *Garai T.*, 1973. 7–18.; Múzeum és Honismeret, 1974.; *Román M.*, 1983. 4–20.; *Szikossy F.*, 1983. 13–20.; 1984. 75.

51. Vö. *Hoffmann T.*, 1962. 16–20.

siker, hogy korszerűen berendezett műhelyekben, többségében országos színvonalon megkívánt munka folyik. Ezt a szintet az egyre magasabb képzettség (ma az alkalmazottak fele főiskolai végzettségű már), a KMI Restaurátor Osztályának felügyeleti munkája, a jelentős és rendszeresen megjelenő restaurátor szakirodalom igyekszik fenntartani.⁵² A művészeti anyag megóvásának személyi ellátottsága sajnos nagyon gyér, alig 1–2 munkatárs dolgozik megyéinkben.

Látványos a megyei terület költségvetésének fejlődése, amely az 1962. évi 8,26 millióról 341,4 millióra nőtt 1985-re (II. tábla, 1. ábra). Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy sajnos a növekedés főképpen a felduzzasztott hálózat (kiállítóhelyek, gyűjtemények) – ma már súlyosnak érzett – fenntartása miatt nőtt meg ennyire. A gyűjteményvédelmet (raktárak, műhelyek, felszerelések), a szerzeményezést és a kutatómunkát korántsem szolgálta kielégítő mértékben. Különösen a raktárhelyzet drámai egyes megyékben. A költségvetéshez tartozóan kell szólnunk a muzeológusok bérhelyzetéről is, amelynek szintje aggasztóan alacsony. Erősen alatta van a pedagógus és a népművelési munkaterületek szintjének, holott a múzeumokban dolgoznak a legkvalifikáltabb képzettségű munkatársak.⁵³

A táblázatban felsorakoztatott adatok nagyon beszédesen mutatják az ábrákkal együtt az előrehaladást, a megtorpanásokat, a gyűjtemény–muzeológus–restaurátor arányok közti ellentmondásokat, amelyeknek részletes elemzésére jelen alkalommal nincs tér. Mindezek ellenére úgy véljük, hogy a mellékleteket haszonnal forgathatják majd a megye múzeumügyével foglalkozók, munkájuk során.⁵⁴ Az adatokból egyértelműen a fejlődés jelentős üteme olvasható ki. Az elmondott problémákon túl ez azt jelzi, hogy bizonyos fokú arányosodás ment végbe a fővárosi és a megyei hálózat intézményei között.

A múzeumi közművelődési munkát tekintve, még az említetteknél is nagyobb eredményt regisztrálnak a statisztikák. Itt nem is elsősorban a nagy – megnövekedett kiállítóhelyek révén – magasra szökött és kétségtelenül sok munkát adó látogatottságra (6–7. ábra) kívánunk csupán utalni. A megyei tanácsok, az országos múzeumokat is megelőzve fogtak az MSZMP KB 1974. évi határozata, majd az azt követő 1976. évi V. tv. (A közművelődésről) után e szakterület kiépítéséhez. Újabb szakmai gondok árán, de viszonylag gyorsan és hatékonyan dolgozva nőtt meg szakterületünk. Múzeum-pedagógusok, múzeumi népművelők közel száz fős tábora kezdett új programokat. A népművelőképzés – elfelejtkezve a múzeumokról – e terület sajátosságait nem oktatta. Ebből következően, a múzeumba került szakemberek a művelődési házakra kidolgozott módszereket próbálták a múzeumokban is megvalósítani. Így működött ezekben

52. A 15. kötetnél tartó „Műtárgyvédelem” az irodalmi kivonatokat közreadó „Figyelő”, a 10. kötethez közelítő „Tájékoztató” bőséges cikkanyagát nem részletezhetjük, de az érdeklődők figyelmébe ajánljuk. A témát egyébként Kovács I., 1966. 96–97.; és a „Restaurátorképzés helyzete és problémái” c. kiadvány (Bp., 1976.) taglalja részletesen.

53. Vö. Hoffmann T., 1982. 37–43.; aki tanulságos adatokat szolgáltat a szakszervezeti felmérésről összegezve.

54. A táblázatok összeállítása nem kis feladatot jelentett. A különböző statisztikai forrásainkból, az adatszámító gépek íveiről, jelentésekből sikerült táblázatokba szedni azokat. Mivel tizedes pontosságra kerekítve közöljük az értékeket, az összesen adatoktól kisebb eltérés lehetséges. Sajnos a múzeumi terület statisztikai kiadványai, időszakonként más-más formulát követve nem tették lehetővé egy elképzelt szempont következtetés összeállítását a tervezett ötévenkénti szakaszokban. Ily módon a – pl. az V. táblázatnál – hiányok ebből adódnak. Végezetül felhasználtuk a Művelődési Minisztérium jelentéseit és munkaanyagait is a mellékletek teljesebbé tételéhez. Fontosabb források: Múzeumok munkája ... 1963. 2–9.; Kiss L., 1964. 1–20.; 1967. 83–149.; 1970.; 1971.; 1978.; 1982. 44–75.; 1984. 52–56.; Bezecski T.–Simon M., (szerk.) 1980.; Juhász J. (szerk.), 1985.

az épületekben „ki mit tud klub”, „gyurma- és papírszakkör” óvodásoknak, iskolásoknak, „tiniklub” stb. A múzeumpedagógusok pedig iskolát telepítettek a múzeum falai közé és a környezettől (kiállítástól) eltérő témák oktatása gyakoribb volt mint a bemutatókkal való illusztrálás. Ilyen és hasonló szakmai buktatók és kísérletezések közepette alakult ki, a ma már helyes útra terelődő „szakmai szolgálat”, amely múzeumi tárgyakkal kíván „népművelni”, illusztrálni. Világossá vált, hogy az így kialakult munkamegosztás révén az addig tárlatvezető, vendégfogadó, szervező munkát végző szakmuzeológusok jelentős időt nyertek. A témára vonatkozó kísérletek és eredmények közlésének, a múzeumi népművelésnek hamarosan hatalmas szakirodalma lett.⁵⁵

A tudományos munka előrehaladtával, az anyagi lehetőségek javulásával, jelentős változás történt a múzeumok könyvtáraiban is. Ütemesebb gyarapításra nyílt lehetőség és a régebbi, több ezer kötetes könyvtárakhoz főállású szakemberek kerültek. Ily módon az állományfeltárás a megkívánt rend és a tervszerű gyarapítás biztosabbá vált. A sorra megjelenő múzeumi évkönyvek tudományos cseréje és a csereanyag kezelése csak szakkönyvtárosok működésével képzelhető el eredményesen.⁵⁶

A múzeumi munka előrehaladását, eredményességét nem kis mértékben segítette a hosszú idő óta kívánatos múzeumi segéderők (gyűjteménykezelők, rajzolók, fotósok, kiállításrendezők) alkalmazása. Erre területenként más-más intenzitással és nem a gyűjteményanyag arányában került sor. Egyidejűleg jelentkezett a felsoroltak – speciális igényeket is kielégítő – képzési gondja, amely a mai napig nincs megnyugtatóan rendezve.

A fentiekhez hasonló gond jelentkezett egyes múzeumi szakok területén is. A régész, a néprajzos és a művészettörténész kivételével, a többi szakmában nem folyt muzeológiai oktatás. Így a történelem, a numizmatika, az irodalom, de a műszaki és agrár-emlékek őrzői és gyűjtői – a szakmájukon túl – a múzeumban kellett hogy elsajátítsák a tárgyak életével kapcsolatos ismereteket és mesterfogásokat. Elodázhatatlan, hogy mielőbb egy általános muzeológiai tanszék felállítására sor kerüljön, amely levelezőként, kiegészítő diplomát (ismeretet) nyújtana a felsorolt területek művelőinek.

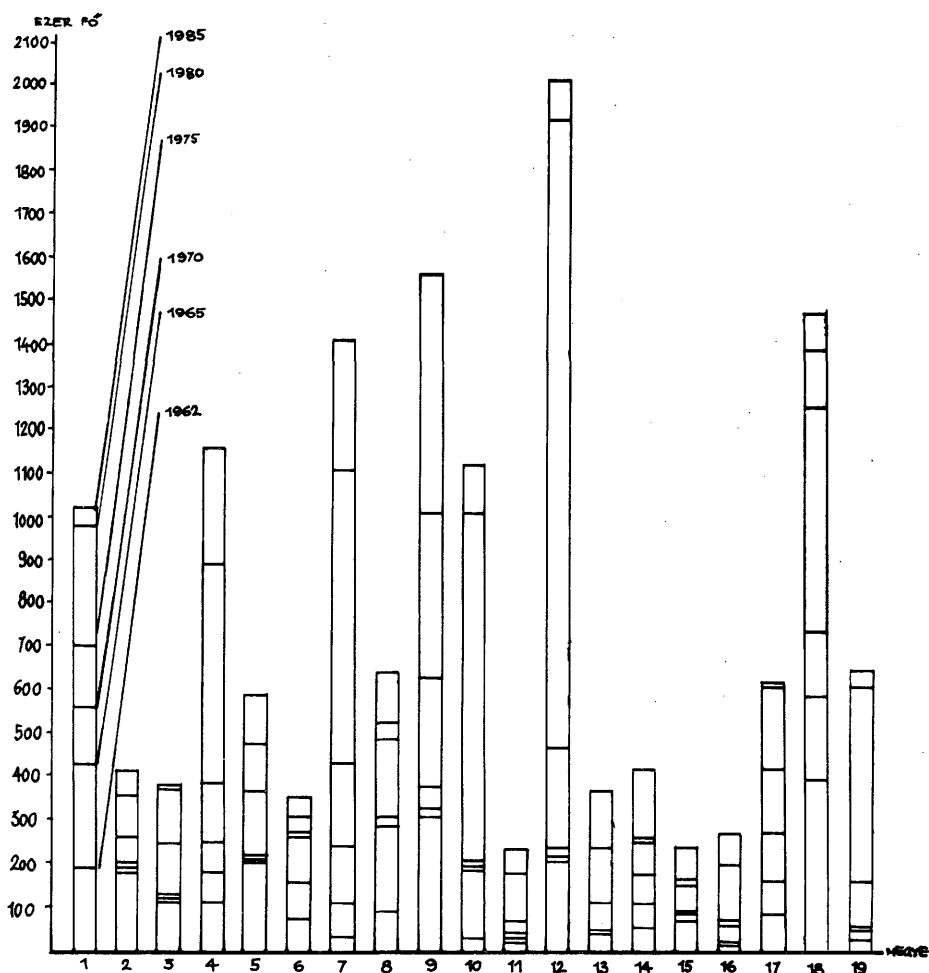
A megyében működő muzeológusok számszerű növekedését már említettük. A régész, a néprajzos, a történész szakterületeken kellő számú szakember dolgozik. Eleinte nagy gondokat okozott a szakemberhiány, amelyet beiskolázással, ösztöndíjakkal legtöbb helyen sikerrel oldottak meg.⁵⁷ A hetvenes évek végére – művészettörténet kivételével – megnyugtatóan alakult a helyzet országszerte. Mérhetővé vált – az évkönyvek, publikációk, tudományosan előkészített kiállításokon túl az egyetemi doktori, a kandidátusi, sőt egyre több nagydoktori fokozat megszerzésével – az egyre magasabb szintű kutatói felkészültség a megyékben is. A kezdetektől meg nem oldott (rajztanárokkal helyettesített) művészettörténeti munka csak egy vidéki egyetemi tanszék felállításával valósítható meg (Szegeden vagy Pécsen). A Budapesten végző hallgatók még kellő bér és lakás csábítása mellett sem hajlandók a megyei múzeumoknál állást vállalni. A nyolcvanas évektől valamennyi múzeumi szakmában az alulképzés és a más munkaterületen történő elhelyezkedés miatt ismét hiányok jelentkeznek. Napjainkban pl. közel 10 néprajzos állás vár betöltésre a megyékben. A jelen kilátásokat figyelembe véve a helyzet – a közelesen nagyobb számban nyugdíjkorhatárt elérők miatt – tovább fog romlani.⁵⁸

55. A témához ld. *Selmeczi L.*, 1982. 76–85.; *B. Villányi É.*, 1982. 86–96.; *Múzeum és közönség* 1–7. köt. 1971–1981.; *Bertha I.*, 1984. 20–24.; *Múzeumi tanári segédkönyv*. . . 1979.; *Bodnár M.* (szerk.), 1979.; 1981.; *Eöry M.* (szerk.), 1981.; *Szabolcs O.* (szerk.), 1973.; *Múzeumok nevelőmunkájáról* . . . 1973. 1.; *Múzeumok szerepe* . . . 1980. 3–12.

56. *Vö. Éri I.*, 1966. 109–137.

57. A kezdő évek gondjait elemzi *Balassa I.*, 1964. 56–61.

58. *Kiss L.*, 1982. 44–75.

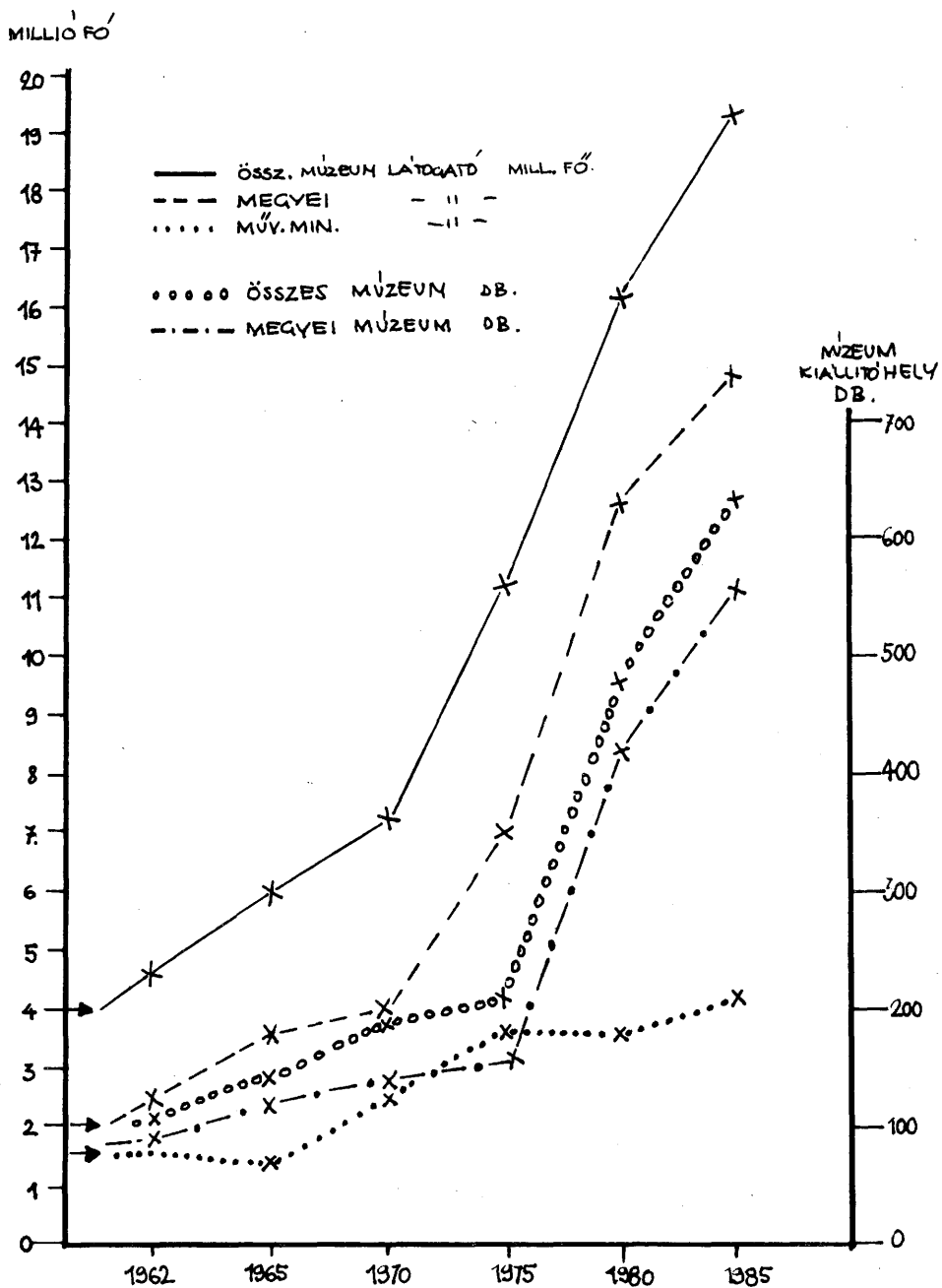
6. ábra.

A megyei múzeumok látogatottságának alakulása 1962–1985 között

Bármely oldalról is nézzük a megyék múzeumügyét (és tesszük meg jobbító szándékú kritikai észrevételeinket), minden vonalon a fejlődést regisztrálhatjuk. Ennek egyenetlensége sok okra vezethető vissza. A gyökerek az előzményekbe nyúlnak, amelyek máig meghatározók. A gazdasági fellendülés éveiben jó irányba haladt, vagy torzult az előrehaladás a szubjektív döntések, a sokszor jó szándékú segítség révén is. Mindezeket figyelembe véve, szinte minden megyei szervezetnek megvan a maga negyedszázados sajátos története is.⁵⁹

Baranya megye elsőként mozdulhatott és jelentősen előre is haladt a többi megyéhez viszonyítva. a klasszikus múzeumi területeken. Önálló épülete lett a régészetnek, a néprajznak, a természettudománynak, legutóbb a történetnek. A jól szolgáló, de szűk

59. Az összegzéshez a megyei múzeumok évkönyveit, évi jelentéseit és a helyszíni tapasztalatokat használtuk fel az idézett munkához és a mellékeltek adatain túl.

7. ábra.
 Múzeumok és kiállítóhelyek számának és látogatottságának növekedése
 1962–1985 között

művészetek otthona is már csak átalakításra vár. Sajátos, jó korszakú kezdés volt, így módon a később jött szakkiállítások és életműlátványok nem tették féloldalassá a múzeumügyet. A hálózat vállalta fel és végzi kimagasló szinten Mohácson a szerb-horvát bázismúzeum feladatait. A statisztikára pillantva viszont mintha minden vonalon (pénzügyi, személyi, gyűjteményfejlesztés) megtorpanást tapasztalnánk. Oly mértékben, hogy az egykori „élmegyét” jó néhány társa megelőzte.

Bács-Kiskun a kezdetektől szétaprózza erejét és még ma sem tudott határozott profilú megyei hálózatot kovácsolni. A megyeszékhelyen sok látvány épült (ami önmagában is érték és vonzó), de amit a klasszikussá vált ősök elkezdtek, annak alig látszik folytatása. Mozaikok, önmagukban érdekes, de árválkodó intézmények összegzése a megyei hálózat, amely jó koncepcióval sokkal többre képes.

Békés megye csabai „kulturpalotának” nevezett múzeuma ma is szép jelkép, amelyben példamutató újkortörténeti, most nemzetiségi néprajzi kiállítások nyíltak. Biztató indulás (*Gyula, Orosháza, Békés*) után, lecsendesedő jelent érzékelünk, elnéptelenedő szakhálózattal. Kemény helytállást kívánó vállalkozása a szlovák és román nemzetiségi kutatás országos szinten, melynek konferenciái Európa-hírűek.

*Borsod-Abaúj-Zemplén*ből csak az első látszik szinte máig, de a biztató korai kezdetet méltóképpen őrizve. A szerény Papszer 1. mellett egy újabb, majd mégújabb „palota”, galéria, kiállítóhelyek, és a hálózat egyre bővülő, földrajzilag is teljessé váló tagjait számlálhatjuk elő. Példátlan fejlődést regisztrálnak a statisztikák is, amely még szerencsénkre máig nem roppant össze. Szép példája az egyenletes és arányos fejlesztésnek, ahol a gyűjteménytárak, műhelyek, szakemberek és segéderek aránya tervezett. A munkálkodást kiadványsorozatok jelzik, amely a szomszédságot (szlovák anyag) is felvállalja. Külső szemlélőnek is teljes és sikeres a megye programja és teljesítménye.

Csongrád múltja kötelez. A szegedi palota több mint szimbólum. A lassú kibontakozás után, kemény és következetes belső munka folyik minden múzeumban. Megalapozott kapcsolatok épültek (egyetem, akadémiai bizottság) amely meghozta az eredményt. A szakember-utánpótlást közösen képezik. Minden helyen van valami új. *Vásárhely* a művészeti tárlataival, legutóbb a képtárával, *Makó* az irodalommal, majd új múzeumával, *Szentes* az öreg, de rangos anyagot őrző épületével, *Csongrád* a kubikosaival. Konferenciák, programok, utat mutató kezdeményezések és kiállítások jelzik az eredményeket, amelyet reméljük betetőző *Ópusztaszer* és a felújított, most már csak múzeumnak szánt óépcső.

Fejér megye csendes szerénységgel alkotott nagyot, sorozatban. Centrikus munkálkodása figyelemre méltó eredményeket hoz. *Gorsium* úgy valósult meg, hogy évek filéirjeit rakták egymás fölé és íme, látvány. Odafigyelt a szakma a néprajzi és főleg az e század képzőművészetét értékelő sorozataira. *Dunaújváros*, megmentve az építkezések rohamából ezernyi kincset, nemzetközi gyűjteményt őriz és dolgoz fel.⁶⁰

Győr és Sopron külön világ. De *Kapuvár*, *Csorna* és *Nagyecsk* is. A két nagyváros a hazai iparművészet és a polgári-városi történet letéteményesei. Mindezek mellett a jövő századnak is szól a fertőszéplaki házsor, tájházak, kőtárak, képtárak és sok más lát-nivaló. Mindezek mellett elmélyült munka, nagy múltú évkönyv, mindössze 13 mu-zeológussal. Nagy és hatalmas szellemi tőke van itt, a szerényen adakozó gazdák kezén.⁶¹

Hajdú, jó ideig *Bihar* nélkül (hiszen az Ipolyival odaát maradt). A Dériek hagyatéka máig meghatározó, de az igazi karaktert az azóta begyűlt anyag, az új műhely teremttette eredmények adják, amelyhez felsorakozott lassan a megye egésze (*Böször-*

60. Vö. *Fitz J.*, 1984. 43–56.

61. Vö. *Dávid L.*; 1983. 84–96.

mény, Szoboszló). Egyetemi városhoz méltó, színvonalas munka, a tennivalókhoz mérten bizony szerény számú kutatógárdával.

Heves meghatározója és profilja ma is a lassan már látványként is kibontakozó egri vár, pedig (őrzésre alkalmatlan) raktárai zsúfolásig teltek. Kiváló képtára, egyre teljesebb néprajzi gyűjteménye legalább ekkora vonzású lehet. Gyöngyös a legnagyobb vidéki természettudományi kutatóhelyünk. Egy helyre telepített néprajzi falu helyett, a szebbnél szebb tájházakat hozták létre. A háromról huszonháromra nőtt muzeológusa, kiadványai révén is figyelemre méltót alkotott.

Komárom megye a sokszékhelyű, még mindig szétdarabolt. Ki-ki híres a maga posztján. Tata ékszer a szép parkban és látvány a hazai németek emlékét bemutató malom. Az újkortörténet most kapott méltó helyet *Tatabányán* a megyeszékhelyen. *Esztergom* múzeuma kettészakítva. Részben a várban (MNM-kezelésben), másrészt az egyházzal társbérletben, nagyon nehéz körülmények között dolgozva, remek régészeti és történeti, sőt képzőművészeti anyagot őriz. A néprajzról elfelejtkezett a megye. Német nemzetiségi gyűjteményén kívül szinte nincs is anyaga.⁶²

Nógrádban az emlékmúzeumok, emlékhelyek, *Hollókő* élő múzeumfaluja mellett a Palócföld életrajzát őrző patinás *balassagyarmati* múzeum jut eszünkbe. Pedig az utóbbi negyedszázad eredménye a megye régészetét egyesítő és a természettudományt is befogadó *szécsényi* kastély, amely mellé méltón sorakozik immár a *megyeközpontú* új palotája Salgótarjánban. A legnagyobb új múzeum, a felszabadulás óta. A múzeumok évkönyvében és a raktári anyagban egyaránt gazdaggá lett megyei munkásmozgalom- és életmódkutatás kapott itt méltó otthont, az országra is kiható műhelyt.

Pest megye múzeumügye ma már annyi, ahány város, ahány falu. A főváros árnyékában a 3–4, egyszemélyes múzeum helyett, ma 6 helyen közel negyven muzeológus munkálkodik. Látványos fejlődés pénzben, emberben, kiállítóhelyekben, statisztikában. A székhelyből lassan a régi városokba húzódik a klasszikus muzeológia művelése. Szentendre szép kirakata világra szóló ma már, de sajátos múltja és több ezres emlékei egy pavilonban várják a feltámadást éppúgy, mint a száznál is több nevet számláló művészeinek állandó kiállítása, a 13 működő látvány mellett. Talán az új század elhozza ezeknek az értékeknek is a felszínre hozását.

Somogy megye egykor egyszemélyes múzeuma elfoglalta a klasszicista megyeházát és nagy jövő néz rá. Ma ígéretes gyűjtemény, teljes létszám, látnivalók megszerte, melynek gyöngyszeme Szenna falumúzeuma.

Szabolcs-Szatmár megye távoli szívós végvára a muzeológiának. Évkönyveire, kutatóinak munkájára az egész szakma figyelt. Gyűjteményei (*Nyíregyházán, Vásárosnaményben, Mátészalkán, Nyírbátorban*) meghatározóak a nemzeti történelem szemszögéből is. Csodaszámba menő falumúzeumot építenek Sóstón. Reméljük e megyének még szebb, eredményesebb és gondtalanabb lesz jövője.⁶³

Szolnok megyének – bízunk benne – nem csak volt, hanem újra lesz virágzó múzeumügye. Alföldi kultúránk egyik legnagyobb letéteményese. Évtizedekig a megyeszékhelyre koncentrált a kutatókat és a gyűjteményeket. Ily módon *Karcag, Jászberény* és a nagy múltú, de szerény *Tiszafüreden* kívül minden jelentősebb gyűjtemény *Szolnokon* található. Példamutató a befejezett Néprajzi Atlasz vállalkozása, a következő régészeti kutatásai, történeti muzeológiája és – amíg lehetősége volt rá – figyelemkeltő tematikájú időszaki kiállításokat rendeztek itt. A rangos múzeumi anyag csak egy végre önálló épületben lesz képes kifejteni hatását.⁶⁴

62. Vö. Horváth I., 1979. 68–75.

63. Vö. Németh P., 1984. 109–116.; Erdész S., 1963. 59–62.

64. Vö. Kaposvári Gy., 1964. 12–16.

Tolna megye a milleniumra országelső épületet emelt. Ez a múltat fényesíti, teszi teljesebbé. Egy helyett ma 14 ember vigyázza a megyét. Lehetőségei, anyaga nagy távlatokra képes.

Vas megye (lakosságához mérten) erején túl áldoz, de múltjához méltóan cselekszik. Nem az élmege rangjáért, de az adottságokhoz mért kötelesség okán, okosan és elismerésre méltóan, ugyanakkor látványosan cselekedett a negyedszázad alatt (*Iseum*, *Falumúzeum*, múzeumfelújítás, új képtár, *Kőszeg* múzeumai, *Sárvár*, *Körmen*d, legutóbb *Szentgotthárd*); sorolni is sok. Méltó társa a szomszéd *Sopron*nak, kapuja Nyugatnak. Jó lenne, ha hullámhegyek és völgyek nélkül haladna tudományos élete is.⁶⁵

Veszprém megye a sok múzeum (inkább csak kiállítás) híres tája, ahol jó gyűjtemények, továbbfejlesztett és megsokszorozott múltbeli eredmények, megújított múzeum-palota a jövőt készítette elő. A látványos évtizedek után példaadó rendcsinálás, műtárgyvédelmi vállalkozás (*Felsőőr*), a székhely és a hálózat tervszerű megújulását tapasztaljuk.⁶⁶

Zala megye 1970-ben jutott odáig, hogy megyei igazgatósága létrejöjjön. Nyakába szakadt a mindenki által elfelejtett, a két háború közötti időszak büszkesége, a lakhatatlanul leromlott *Balatoni Múzeum*. Csendes, szerény munkálkodás, eredményes, elismerést kiváltó szakmai munkát produkált mindhárom városban. Szinte nulláról indulva hozza be elmaradását, sőt egynémely témában példamutató. *Kanizsa* tömött néprajzi raktárai, régészeti eredményei, *Keszthely* következetesen gyarapított gyűjteményei, *Zalaegerszeg* az ország legelső falumúzeumával, a hétezerrel százhetvenezerre nőtt régészeti anyag, a nívós történeti kiállítások és gyűjtemények, sorozatban (tárgygyűjteményekkel összefogva) kiadott tanulmányai, a nemzettörténetünk nélkülözhetetlen forrásai lettek. A csendes alkotás, tervszerű (személyi, anyagi és épületbeli) fejlődés szép példája lett ez a megye.⁶⁷

Végére érve a hosszan sorakoztatott tényeknek és érveknek, illő látnunk, *mit hozott* a decentralizálás és ez a negyedszázad a magyar muzeológiának. Több eredményt, mint gondot, de sok-sok tanulságot:

- a szétszórt intézményeket jó szervezeti egységbe fogta és bekapcsolta a tudomány vérkeringésébe;
- soha nem látott létszámfejlés következett be;
- a történeti, újkortörténeti muzeológia, mint új szakterület meghonosodását hozta;
- számtalan új létesítmény (többségében sajnos csak kiállítás) jött létre;
- restaurátor műhelyek alakultak, képzett restaurátorokkal;
- múzeumi népművelők és múzeumpedagógusok a múzeumokban;
- számtalan szakmunkást és segéderőket az intenzívebb muzeológiai munkához;
- intézményi, szakmai rendet (tudományágak szétválasztott fejlesztése, osztály-szervezetek);
- új lendület (a nem éppen kívánatos) hálózatfejlesztésben (falumúzeumok, gyűjtemények koncepció nélkül);
- magasra szökő (de szakmai kiadásokat illetően sajnos változatlanul szűkmarkú, avagy „értetlen”) költségvetést;
- Európa-szintű állandó kiállításokat minden jelentős múzeumba;
- megszámlálhatatlan mennyiségű (sajnos sokszor értelmetlen és felesleges) vándorkiállítást;

65. Vö. *Várkonyi Gy.*, 1980. 27–31.

66. Vö. *Éri I.*, 1967. 14–23.

67. Vö. *Németh J.*, 1983. 88–99.

- a tudományos eredményeket közreadó, minden megyében kiadott múzeumi évkönyveket, periodikákat;
- a felsorolt sokirányú tennivaló eredményeként, azt visszaigazoló (2,5-ről 15 millióra nőtt) látogatottságot;
- megyénként, egy-egy országos múzeum hatékonyságával felérő, tudományos kutatóbázist (munkamegosztást a főváros és a „vidék” között) eredményezett ez az elmúlt negyedszázad.

A felsorolás nem teljes, de ugyanígy csak jelzésképpen lássuk, *mi az ami elmaradt volna*, ami nélkül az előbbiek teljesebbek lettek volna:

- az állandóan gondot okozó, túlfeszített, tudományosan elő nem készíthető kiállításdömping;
- a nemkívánatos és ellenőrizhetetlen, silány szakmai színvonalú, sokszor presztízserdekeket képviselő kiállítóhelyek, falumúzeumok létrejötte;
- a gazdasági felügyelet idegenkedése és értetlenkedése, a szakmai kiadások területén;
- szakmailag nem egyeztetett és nem indokolható (csak színvonal alatt teljesíthető) „rendelések”;
- a személyzeti munka szubjektivitásai, a vezetői és alkalmazotti posztok betöltésénél;
- az egyenlőtlen (adottságok vagy szubjektív megítélésektől irányított) ellátás;
- túlzott bürokratizálódás, vezetői leterhelés;
- formális követelmények (pl. együttműködés mindig, mindenhol, mindenkivel stb., nemkívánatos és nem szakmai feladatok erőltetése, áthárítása);
- a megyék közti, továbbá a gyűjtemények és az ellátás közötti egyenetlenségek, ellentmondások.

Mindezek után a megyei múzeumok jövőjének vázolása felelősséggel és elfogadható hitellel nem végezhető el.⁶⁸ Nem csupán a befolyásoló tényezők, de a számtalan szubjektum kiszámíthatatlansága miatt sem. Elkerülhetetlen azonban néhány meg nem kerülhető tennivaló vázolása. Mindenképpen szükséges az idáig kialakult, a táblázatokból is kiolvasható nagyarányú egyenetlenség (megyék közt, megyék és az országos múzeumok közt) közelítése, majd megszüntetése az új évszázadig. A másik feladat, miután a magyar múlt tárgyi emlékanyagának zöme a megyék kezelésében van, az egységes nyilvántartási és visszakereső rendszer országos szintű kiépítése. Ez a mai ismereteink szerint lehetetlen e században. A gyűjteményőrző és feldolgozó (érdemi munkát végző) múzeumi hálózatnak, 1-2 középtávú (ötéves) terven belül meg kell szabadulnia a gyűjtemény nélküli, csak népművelő munkát végző kiállítóhelyek mindennapos fenntartói gondjától. Fontos, hogy az elkövetkezendőkben mindenmű múzeumi tevékenység, megnyilvánulás egyedüli mércéje a szakmai színvonal legyen. Alkalmassá kell tenni (akár e területre biztosított létszámokkal) a megyei szervezeteket, a megye összes múzeumi jellegű intézményére (kiállítóhelyek stb. magángyűjtemények) kiterjedő ellenőrző, felügyelő munkára. Ez alá az ellenőrző, felügyelő tevékenység alá vonandó a megye területén lévő összes muzeális intézmény, a fenntartóra való tekintet nélkül. A megyék nem csak lehetőséget, de tevékeny részt kell vállaljanak – mint hivatalosan is kutatóhellyé nyilvánított intézmények – az országos feladatokban való rendszeres munkálkodásban! Fel kell készülnie a múzeumoknak a közönség újszerű fogadására és kiszolgálására! Olyan kiállításokat (múzeumi komplexumokat) kell majd létrehozniuk, ahol programszerű (nem csupán passzív) művelődés végezhető, a testi kényelem figye-

68. A témához ld. *Ikvai N.*, 1981. 21–31.; és a KMI „Figyelő” 1975/1. számát.

bevételeivel! Olyan újszerű „közönségfogadó tereket” kell (a kiállítások új formái-
ént) kialakítani, ahol a látványba bekapcsolódhat a néző (kérdéseire – géptől? – vá-
laszt kap), dokumentumok másolatát a helyszínen megvásárolhatja, elkészítteti, vá-
sárlása szerint nézhet részletesebb vagy szűkebb anyagot ugyanabból a témából, a lát-
ányt pihenőhelyek, otthonosan kialakított terek szakítják meg stb. Mindezeket mú-
zeumi boltok egészítenék ki, ahol az ismeretek otthoni elmélyítéséhez, ajándékozás-
hoz, avagy saját célra múzeumi (másolat avagy duplum) vásárolható. Reméljük az már
közönségesen elképzelhetetlen lesz, hogy a néhány órás programot adó helyeken, a mellék-
helyiségeken kívül jegyzetelésre, levélírássra, a látvány megtárgyalására stb. alkalmas
vendégház, szolgáltató egységek (büfék) ne legyenek.

Annyi bizonyos, hogy az elsoroltakhoz és egyáltalán a múzeumügy megújulásához
már az említetteken túl), cselekedni kell országos szinten is.

A várható igényekhez, a megoldandó feladatokhoz, a nem nélkülözhető szolgálta-
tásokhoz, a fejlesztést szolgáló muzeológiai kutatásokhoz, erre alkalmas, önálló mu-
zeológiai intézetet kell létrehozni! Át kell formálni az országos múzeumok és a szakterü-
letek kapcsolatát, figyelemmel az akadémiai és egyetemi kutatóhelyekre! Érvényt kell
szerezni az Akadémia tudományellenőrző, szervező felelősségének a legkisebb kutató-
helyig lehetővé! A feladatokhoz mérten kell átformálni és kialakítani a minisztérium
ágazati irányító koncepcióját, az abban résztvevők létszámát és szervezeti formáját, az
államhatalmi szervekhez való kapcsolatát! Mindezek valóra váltását – a nemzetközi
gyakorlatot is figyelembe vevő – a múzeumügy egységét ténylegesen érvényre juttató,
új törvénnyel kell segíteni.

A megyei múzeumok negyedszázados fordulója ürügyén bemutatott magyar
muzeológia útvesztői és tévedései azt bizonyítják, hogy partikuláris módon, kellő rend-
szerező és hatékony elvek nélkül nem lehet sem hazai, sem nemzetközi érdeklődésre
számotartó tudományt művelni, noha a sajátosságok, karaktervonások netán erre csá-
bítának is sok helyen.

IRODALOM

- Balassa I.*,
1963. A magyar múzeumok történetének kutatása. Múzeumi Közlemények (MK.) 2. 5–9.
1964. Vidéki múzeumok szakembergondjai. MK. 4. 56–61.
- Béni Gy.–Balassa I.*,
1969. Magyar múzeumok. Budapest.
- Bándi G.*,
1984. A magyar múzeumi hálózat fenntartási és irányítási problémái 1960–1982. MK. 1. 3–15.
- Bertha I.*,
1984. A turizmus és a magyar múzeumok. MK. 1. 20–24.
- Bezeczki T.–Simon M.* (szerk.),
1980. Magyar múzeumok 1980. Fontosabb működési adatok. Budapest
- Bodgál F.*,
1967. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi adattára. MK. 1. 51–55.
- Bodnár M.* (szerk.),
1979. A műgyűjtemények hasznáról. (Szemelvények a magyar múzeumügy XIX. századi iro-
dalmából I.) Budapest
1981. Muzeológiai füzetek 3. A közművelődésnek (Szemelvények a magyar múzeumügy
XIX. századi irodalomból II.) Budapest
- Csató T.–Györffy S.*,
1963. A legújabb korral foglalkozó vidéki muzeológusok konzultációja. MK. 2. 31–32.
- Dávid L.*,
1983. A Győr-Sopron megyei múzeumi szervezet történetéből. MK. 2. 84–96.

- Domonkos O.*,
1965. A tudományos és népművelő munka aránya a múzeumokban. MK. 1. 1–5.
- Éri I.*,
1966. Vidéki múzeumaink külföldi cserekapcsolatai. MK. 3–4. 109–137.
1967. Veszprém megyei múzeumok tudományos és népművelő tevékenysége és a megye műemlékvédelme. MK. 1. 14–23.
1984. Múzeumi statisztika, dokumentáció, információ Magyarországon. MK. 1. 25–42.
- Esti B.*,
1971. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum és a megyei múzeumok együttműködése a szakág előtt álló feladatok megvalósításában. MK. 2. 91–105.
1972. Az új- és legújabb kori történeti munka a Heves megyei múzeumokban. MK. 2–3. 124–131.
- Eőry M. (szerk.)*,
1981. Múzeumpedagógia segédkönyv. MRMK. kiadás. Budapest
- Erdész S.*,
1963. Egy tapasztalatcsere tanulságai. MK. 3. 59–62.
- Fitz J.*,
1984. A Fejér megyei múzeumok. MK. 1. 43–56.
- Füzes E.*,
1976. Megjegyzések a múzeumok V. ötéves tervéhez. MK. 1. 12–19.
- Fodor M.*,
1962. A Szolnok megyei múzeumok tanácsi kezelésbe vétele. MK. 2. 32–34.
1973. Az új- és legújabb kori történeti muzeológia emancipációja. MK. 2–3. 7–18.
- Gerelyes E.*,
1963. A legújabb kori muzeológia helyzete és feladatai. MK. 4. 1–11.
- Hoffmann T.*,
1962. Az etnográfia népfogalmáról. Ethnographia, LXXIII. 16–20.
1982. A múzeum – munkahely és hivatástudat Magyarországon. MK. 1. 37–43.
- Horváth A.*,
1967. Tiszán innen, Dunán túl . . . vetélkedő Bács-Kiskun megyében. MK. 1. 48–50.
- Horváth I.*,
1979. Új múzeum épül Salgótarjánban. MK. 1978–79. 68–75.
- Irányelvek . . .*
1973. Irányelvek a történelmi szakmuzeológia fejlesztéséhez. Budapest
- Ikvai N.*,
1981. Tendenciák és perspektívák a múzeumi közművelődésben. MK. 1. 21–31.
1983. Musées départementaux: expériences et résultats. Museum (Revue trimestrielle publiée par l'Unesco) 140. 224–227.
- Juhász J. (szerk.)*,
1985. Magyar Múzeumok 1985. Fontosabb működési adatok. Budapest
- Kaposvári Gy.*,
1964. Jelentés a Szolnok megyei múzeumszervezet két éves munkájáról. MK. 3. 12–16.
- Kiss L.*,
1964. A magyar múzeumok 1963. évi munkája. MK. 1. 1–20.
1967. Adatok a múzeumok 1966. évi munkájáról. MK. 2. 83–149.
1970. A múzeumok munkájának eredményei a II. ötéves tervidőszakban (1961–1965). Budapest
1971. A múzeumok 1970. évi munkájának adatai. Budapest
1978. A múzeumok munkájának eredményei a IV. ötéves tervidőszakban (1971–1975.). Budapest
1982. A múzeumok szakalkalmazotti állományának szakképzettségi, munkaköri és életkori helyzete. MK. 1. 44–75.
1984. Műszaki múzeumok és gyűjtemények – műszaki emlékvédelem – ipartörténeti hagyományápolás Magyarországon. MK. 1. 52–56.
- Korek J.*,
1968. Szakfelügyeleti rendszer alakulása a múzeumi területen. MK. 2. 80–85.

- Korek J.–Kocztur É.*,
1965. A régészeti feltárások és anyaguk helyzete. MK. 1. 6–13.
- Kovács I.*,
1966. A műtárgyállomány helyzetéről. MK. 3–4. 95–102.
- Kovács I. (szerk.)*,
1971. A múzeumokra vonatkozó jogszabályok kézikönyve. Budapest
- Mihalik J. (szerk.)*,
1908. Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1907. évi működéséről. Budapest
- A megyei . . .*
1981. A megyei múzeumok képzőművészeti gyűjtési körének és abból fakadó feladatainak meghatározása. MK. 1. 3–7.
- Magyar múzeumok . . .*
1975–80. Magyar múzeumok kiadványainak Bibliográfiája I–IV. sorozat. Budapest'
- Múzeum és Honismeret*
1974. Múzeum és Honismeret tanácskozás. MK. 2.
- Múzeum és közönség*
1971–1981. Múzeum és közönség. Tanulmányok a múzeumi közművelődés témaköréből. 1–7. köt. Budapest
- Múzeumok nevelőmunkájáról . . .*
1973. Múzeumok nevelőmunkájáról és a közönség. MK. 1.
- Múzeumok munkája . . .*
1963. Múzeumok munkája 1962-ben és szemelvények az 1963. évi terveinkből. MK. 1. 2–9.
- A múzeumok szerepe . . .*
1980. A múzeumok szerepe és tevékenysége a közművelődésben. MK. 1. 3–12.
- Múzeumi tanári . . .*
1979. Múzeumi tanári segédkönyv (Budapest története az őskortól a honfoglaláskorig a régészeti emlékek tükrében) BTM. Budapest
- Múzeumi Főosztály,*
1973. Tájékoztató a vidéki művészeti gyűjtemények fejlesztésének aktuális kérdéseiről. MK. 1. 42–46.
- Mezősi K.*,
1967. Országos vetélkedő honismeretből. MK. 1. 45–47.
- Mravik L.*,
1981. Megjegyzések a megyei múzeumok képzőművészeti gyűjtési körét szabályozó tervezet-höz. MK. 1. 8–13.
1984. A magyar műgyűjtés – különös tekintettel 1945 utáni helyzetére és társadalmi összefüggéseire. MK. 1. 57–69.
- Németh J.*,
1983. A Zala megyei múzeumi szervezet. MK. 1. 88–99.
- Németh P.*,
1984. A Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága működésének tíz esztendejéről 1974–1984. MK. 2. 109–116.
- Néprajzi . . .* 1976.
1976. Irányelvek a múzeumok néprajzi, új- és legújabb kori történeti, technika- és termelőszövetkezeti gyűjteményei fejlesztéséhez. Budapest (NPI)
- Oktatási . . .* 1976.
1976. Irányelvek az oktatási intézmények és a múzeumok kapcsolatainak továbbfejlesztésére. Művelődésügyi Közlöny, 15. sz.
- Országos múzeumvezetői . . .*
1963. Országos Múzeumvezetői Konferencia (1963. dec. 17.) Budapest
- F. Petres É.*,
1964. Múzeumok és tanácsok. MK. 1. 23–26.
- Román M.*,
1983. A történeti muzeológia helyzete és feladatai a legújabb kori történelmi ismeretek terjesztésében. MK. 1. 4–20.

- Selmeczi L.*,
 1982. A múzeumok, akadémiai intézetek és az egyetemi tanszékek együttműködése a régészet és a néprajz területén. MK. 1. 5–36.
 1982/2. A múzsák temploma (A múzeumok szerepe és helyzete a közművelődésben). MK. 2. 76–85.
 1984. A magyar múzeumügy 100 esztendeje, különös tekintettel a sajátos magyar identitásra. MK. 1. 70–80.
- Szabó I.–Szabó L.*,
 1972. A vidéki múzeumok szerepe és lehetőségei tudományos életünkben. MK. 2–3. 95–111.
- Szabolcs O.*,
 1973. Történettudomány – történettanítás – tömegkommunikáció. OPI Budapest
- Szikossy F.*,
 1983. A történeti muzeológia fejlődése, helyzete és továbbfejlesztésének lehetséges irányai. MK. 1. 13–20.
 1984. A jelenkor muzeológiai dokumentálásának kérdései Magyarországon. MK. 1. 75–80.
- Szilágyi I.*,
 1967. Műszaki múzeumok helyzete és távlati fejlesztésének irányai. MK. 1. 28–37.
- Szolnoky L.*,
 1963. Néprajzi tájkonferenciák 1963-ban. MK. 2. 24–27.
- Trogmayer O.*,
 1967. Az Alföld régészetének időrendi kérdései. MK. 1. 55–58.
- Varga Cs.*,
 1976. Művelődési közösségek (HNF). Budapest
- Várkonyi Gy.*,
 1980. A szombathelyi képtár gyűjteményének körvonalai, gyűjtőkörének profilja, gyarapítási perspektívái. MK. 2. 27–31.
- B. Villányi É.*,
 1982. Múzeumpedagógiai tapasztalatok a Savaria múzeumban. MK. 2. 86–96.

DAS BEZIRKSMUSEUMSNETZ IN UNGARN VÄHREND DER VERGANGENEN 25 JAHRE

(Auszug)

Heute sind es 25 Jahre her, dass die Dezentralisierung im ungarischen Museumsnetz einsetzte, und dass in 19 Bezirken des Landes für die Arbeit der hier wirkenden Museen zusammenfassende Organe, die sog. Bezirksmuseen, gegründet wurden. Die Anzahl an Museen in einem Bezirk war sehr unterschiedlich, und dieser Unterschied hat sich in der vergangenen Zeitspanne nur noch erhöht.

Die meisten Museen in den Bezirken wurden noch im vergangenen Jahrhundert gegründet. (Siehe Tabelle I.) Bis zum zweiten Weltkrieg wurden diese von ihrem Sitz (Stadt, Gemeinde) unterhalten. Nach 1949 gingen sie dann in staatliche und 1962 dann in die Hand des Bezirkes über. In der vorliegenden Studie sollen die Ergebnisse und Lehren aus eben dieser letzten Periode (1961–1985) analysiert werden.

Dieser Zeitabschnitt erbrachte den Beweis, dass in Händen der Bezirke – infolge grösserer materieller Möglichkeiten – die Entwicklung enorm ist. In der Anlage wird diese Entwicklung demonstriert. Tabelle III zeigt, dass der Haushaltsplan der Bezirke von 1,6 Millionen auf 9,7 Millionen angewachsen ist. Dies heisst, dass mehr als zwei Drittel des Kunstschatzbestandes des Landes in den Bezirken vorliegt (siehe Abb. 2 und 4). Die vierte Tabelle erklärt den Zuwachs an Objekten genau. Tabelle V hingegen weist die Anzahl an Museen, Museologen und Restauratoren in Fünfjahresabschnitten auf. Vom Anstieg der Besucherzahl zeugen die Übersichten in den Abbildungen 6 und 7. Nach

dieser eingehenden Analyse wird in der Studie gezeigt, dass die Situation der Museen gegenwärtig weitaus besser ist als früher, was sich nicht allein in Zahlen widerspiegelt, sondern auch darin, dass es auch zu einer Entwicklung im Fachlichen sowie in der Mitarbeiterzahl gekommen ist, und dass auch die wissenschaftliche Bearbeitung um ein Vielfaches angewachsen ist. Festgestellt wurde jedoch auch, dass das Programm an vorüberhenden und Wanderausstellungen über seinen Rahmen hinausging, ebenso wie zahlenmässig starke Zunahme an Ausstellungsplätzen, Dorfsammlungen und Gedenkstätten. Sorgen bereitete eine (von subjektiven Entscheidungen nicht immer ganz freie) Entwicklung. Wie diese so führte auch die grosse Zahl an „Lebenswerk-Museen“ zu einer Unausgeglichenheit. Neben den Schaustücken gerieten jedoch eine tiefschürfende fachliche Arbeit und der Schutz von Kunstgegenständen (Mangel bzw. schlechter Zustand von Lagern, Restauratorkapazität, Bearbeitungsniveau) in den Hintergrund. Ebenso verursachte es Sorgen, dass in einigen Bezirken die Leiter über eine fachlich unzureichende Ausbildung verfügten.

Der immer grössere Anteil an Bildungs- und Öffentlichkeitsarbeit brachte neue Spannungen hervor.

Zusammenfassend wird festgestellt, dass die Bezirksmuseen in Hinblick auf ihr Personal und ihre Ökonomie, aber auch in Fragen der Ausrüstung und Placierung die dynamischste Entwicklung ihrer Geschichte in den vergangenen 25 Jahren erlebt haben.

Nándor Ikvai

KÖZMŰVELŐDÉS BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN, A HETVENES-NYOLCVANAS ÉVEKBEN

KÖVÉR ÁRPÁD

1. Népművelés helyett közművelődés

A közművelődés helyzetét, fejlődését ebben az időszakban Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is az MSZMP Központi Bizottsága 1974-es határozata, majd az ezt követően született közművelődési törvény tükrében célszerű áttekinteni. Nem azért, mintha egy-egy mégoly fontos párt- és állami dokumentum céljainak minősítése, megvalósításának állomásai, eredményei és kudarcai, túlteljesítése vagy éppen sokszor előre nem is várt akadályai önmagukban hű képet adhatnának erről a szerteágazó tevékenységről. Ez természetesen nemcsak egy rövid tanulmány keretét haladja meg, de a dolog természetéből adódóan is kizárja a teljességre való törekvést. Hiszen az élet sokszínűsége, gazdagsága mindig eleve meghaladja az ilyen dokumentumközpontú megközelítést. Másfelől viszont éppen az ilyen vizsgálódás a komplex elemzésnek is nélkülözhetetlen alapját képezi.

Adódik ez abból a körülményből, hogy a lenini kulturális forradalom időszerű feladatai egy szocializmust építő országban a legtömörebb formában mindig ezekben a határozatokban jelennek meg. Akár úgy, hogy az élet, a valóság mintegy kikényszeríti a megfelelő politikai döntéseket, akár pedig úgy, hogy a közművelődésért felelős irányító szervek döntésre érettnek látják a helyzetet és a megfelelő döntést annak érdekében hozzák meg, hogy elhárítsák az ideológiai, politikai és szakmai akadályokat egy kívánatos irányú fejlődés útjából, hogy a társadalom valóságos szükségleteit felismerve magasabb szintre emeljék – esetünkben: a közművelődési munkát, szervesen bekapcsolják azt a társadalmi, gazdasági fejlődés áramkörébe és viszont: figyelmeztessenek a közművelődés jelentős, mással nem pótolható funkciójára az általános előrehaladás szempontjából. Ez országos szinten éppúgy megfigyelhető, mint regionális méretekben, tehát egy adott megye aspektusából szemlélve is.

Mindezek alapján nem lehet kétséges, hogy a jelzett időszak folyamatai a közművelődési határozatok és a közművelődési törvény jegyében zajlottak. Azzal együtt természetesen, hogy a gazdasági, társadalmi szükségletek primátusa nemcsak óriási lehetőségeket, de esetenként – a szűkkeblű értelmezésből adódóan – indokolatlan korlátokat is szabott a közművelődés fejlődésének. Tehát a megye sajátos gazdasági szerkezete, településstruktúrája, gazdag kulturális hagyománykincse stb. nemcsak színesítő tényezőként jelent meg a közművelődés alakulásában, de nem egyszer csak nehezen áthidalható akadályokat állított elé, részben objektív, részben szubjektív okok miatt.

Abban, hogy a közművelődés a hetvenes évek elején Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is az érdeklődés homlokerébe került, mégpedig a korábbi időszakhoz képest új összefüggésekbe ágyazva és más hangsúlyokat kiemelve, több tényező játszott szerepet. A döntő lendületet kétségkívül az adta, hogy az 1974-es KB-határozat, majd a közművelődési törvény egyrészt kötelezővé, ugyanakkor lehetővé is tette a megyében a közművelődés helyzetével való elfogulatlan szembenézést, mozgásba hozta a helyben is

már évek óta cselekvési terepet igénylő energiákat, beleértve ebbe mind az évek során felhalmozódott feszültségeket, mind a mindig is meglevő jobbító szándékokat.

Az előzmények közül feltétlenül ki kell emelni az MSZMP 1958-ban közzétett művelődéspolitikai irányelveit. A magyar párt megalakulása óta ugyanis ez volt az első átfogó művelődéspolitikai dokumentum, amely minden fontos kulturális kérdést sorra vett. Rövid történeti elemzést adott a magyarországi kultúrának a 20. század első felében megtett útjáról. Ez az első dokumentum, amely igényesen értékeli a pártnak a felszabadulás előtti kulturális munkáját. Részletesen elemzi az 1945 utáni művelődéspolitikát. Kifejti a kulturális forradalom helyét a szocialista fejlődés egészében, bemutatva, hogy a művelődéspolitika a szocialista forradalom nagyon fontos eszköze. Felsorolja a kultúra párt- és állami irányításának elveit, intézményrendszerét, eszközeit és módszereit. Jól eltalált arányban ötvözi a kulturális szféra nemzetközi és nemzeti faktorait, példát mutatva a nemzeti jelleg egyedül érvényes, mert valóságos összefüggéseiből eredeztető megfogalmazására. Lényegét tekintve ma is érvényes megállapításokat tartalmaz. Ennek szellemében tekintették át azután a párt vezető testületei a kulturális élet fő területeit, a tudományt, a közoktatást, a művészeteket, illetve 1974-ben a közművelődést.

Ezt a szisztematikus munkát tehát ideológiai és szakmai oldalról egyaránt jól megalapozták az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek. Ugyanakkor a közművelődési határozat már azt a felismerést is tükrözte, hogy a szocializmus alapjainak lerakásával, a dolgozó osztályok és rétegek szövetségének kiteljesedésével megváltoztak a kulturális nevelőmunka feltételei. A határozat így ebből a szempontból is úttörő jelentőségű állásfoglalás volt. A népművelés korábbi gyakorlatától eltérően, amely alapvetően a hiányos műveltségű rétegekre korlátozódott, kiterjesztette a közművelődés hatókörét az egész társadalomra, ezen belül is a fő figyelmet a munkásosztályra és az ifjúságra fordította. A paternalista asszociációkat is ébresztő népműveléssel szemben maga a közművelődés elnevezés is jelezte a koncepcionális változást, többek között azt, hogy a passzív befogadás helyett az aktív elsajátítás, az öntevékenység, a közösségi jelleg lépett elő követendő célnak, gyakorlatot orientáló követelménynek.

2. A közművelődési párthatározat és a törvény megyei adaptálása

A közművelődés előtt álló megyei feladatokat a megyei pártbizottság jelölte meg az 1974. szeptember 5-i ülésén elfogadott feladattervben. Ezt a határozatot is széles körű előkészítő munka előzte meg.

Az elvi kiindulópontot az jelentette, hogy a kulturális forradalom adott időszakra vonatkozó feladatai szoros kapcsolatban vannak a gazdasági munka időszerű követelményeivel. Egy kissé leegyszerűsítve: amíg a gazdasági fejlődés extenzív szakasza nagyjából egybeesik a kulturális forradalom első fázisával, addig az intenzív gazdaságfejlődési szakaszra való áttérés a kulturális forradalom második fázisának felel meg. A kettő között természetesen nincs éles határvonal. Sok az „áthúzódnó beruházás”, vagyis az olyan feladat, amelyet már az előző fázisban meg kellett volna oldani, de a közismert okok, lényegében fejlődésünk megkésettisége, hazánk „félperiferiális” helyzete következtében nem sikerült. A korábbi feladatok egy része így a közművelődésben is időszerű maradt és marad, emellett új tennivalók is napirendre kerülnek.

A megyei pártbizottság röviden áttekintve a felszabadulástól megtett utat, megállapította, hogy a műveltség a lakosság minden rétegében fejlődött, de a műveltség iránti igényben és színvonalban még jelentősek a különbségek. A feladatterv sorra veszi a közművelődés szempontjából a megyében legfrekvenciáltabb rétegeket és szférákat. Külön foglalkozik a munkások, a fiatalok, a nők, az értelmiség, a nemzetiségiek, a falusiak, sőt a cigánylakosság sajátos helyzetével.

A felszabadulás óta eltelt időszakot vizsgálva a megyei pártbizottság feladatterve joggal értékeli úgy, hogy a műveltség mennyiségi növekedésével együtt járt a minőségi változás is. A megyében folyó sokrétű közművelődési tevékenység eredményesen segí-

tette a szocialista kultúrforradalom alapvető célkitűzését: hogy a kultúra közkinccsé tételének folyamatában a szocialista tartalom legyen az uralkodó, és az élet minden területén erősödjön a marxizmus-leninizmus hegemoniája. A közművelődés szerves része annak a munkának, amelyet a szocialista közgondolkodás, közerkölcs és magatartás, végső soron a szocialista, közösségi életforma további térhódításáért folytatunk.

A feladatterv egyik figyelemre méltó újdonsága, hogy a tartalmi kérdések sorában nagy súlyt kapott a termelési kultúra fejlesztése, illetve a közművelődés közízlést befolyásoló szerepe. Fontos és gyakran vitatott témakört ragadott meg a feladatterv, amikor az amatőr művészeti mozgalomra is ráirányította a figyelmet. Az a tény, hogy az amatőr művészet a közművelődés részeként, nem pedig mint elsősorban a művészetekhez kapcsolódó határterület jelent meg a dokumentumban, elősegítette e fontos szféra önismertetének, reális helyzet tudatának erősítését. A korábbi arisztokratikus irányítási gyakorlattól eltérően végre – legalábbis a hivatalos dokumentum szintjén – a szórakoztatás is helyet kapott a kulturális munkában, nevezetesen a közművelődésben, a fő irányt az ifjúság tömegszórakoztatásában jelölve meg.

Nagy segítséget jelentett a közművelődésért felelős tanácsi és társadalmi szervezeteknek, valamint a gazdálkodó egységeknek, hogy a megyei pártbizottság feladatterve foglalkozott a közművelődés eszközellátottságával, intézményhálózatával, az anyagi és személyi feltételekkel. Körvonalazta a pártirányítás feladatait és cselekvési irányokat javasolt, illetve szabott meg az érintett szervezeteknek. Ennek a jelentőségét Borsod-Abaúj-Zemplén megyében külön is fokozza az a körülmény, hogy a közművelődés tevékenységi rendszerét a sokszektorúság jellemzi. Az állami (tanácsi) fenntartású művelődési intézmények mellett kiváltképpen jelentős a szakszervezetek által működtetett objektumok aránya.

Jellemző a megyében folyó közművelődési munka kontinuitására, hogy a megyei pártbizottság feladattervének szakmai alapjául főként azok a közművelődési irányelvek szolgáltak, amelyeket a megyei tanács 1970. szeptember 25-én fogadott el az 1971–1975 közötti időszakra. Ugyancsak ez jelentette a folytonosságot a megyei tanács végrehajtó bizottságának 1975-ös intézkedési tervével.

A tanácsi végrehajtó bizottság intézkedési terve a megyei helyzetkép felvázolása után a leglényegesebb feladatokra hívta fel csupán a figyelmet. Ez azzal függ össze, hogy a testület akkor a megyei pártbizottság feladattervében megjelölt tennivalók teljes körét tudatosan nem akarta részleteiben kibontani, mivel már előrehaladott stádiumban voltak a közművelődési törvény előkészületei.

A közművelődésről szóló törvény (1976) megjelenése újabb lendületet adott a közművelődési tevékenységnek, a sok ágon folyó munkát egységesebb keretbe foglalta. A megyei pártbizottság feladattervével együtt folyamatosan inspirálta a közművelődés irányításában részt vevő szervek tervező és gyakorlati munkáját.

A megyei tanács is megjelölte a legfontosabb tennivalókat a közművelődés szervezésében, irányításában és fejlesztésében fontos szerepet betöltő tanácsi testületek, szervek és intézmények számára. A sokszektorú jellegnek megfelelően a társadalmi és tömegszervezetek – a Hazafias Népfront, az SZMT, a KISZ, a szövetkezeti szövetségek stb. – is elkészítették sajátos feladataikat tartalmazó terveiket, ajánlásait a közművelődés fejlesztésére. E tervek és irányelvek tartalmazzák a politikai-világnézeti nevelés legfontosabb feladatait, a szocialista életmód és a termelési kultúra fejlesztésével kapcsolatos teendőket, a közművelődés szervezésével és irányításával összefüggő feladatokat.

Mindezek nyomán a közművelődés – mondhatni – divatba jött. Olyan szervezetek is igyekeztek megkeresni a belőle adódó sajátos tennivalóikat, amelyek korábban nem foglalkoztak vele érdemben. Ennek eredményeként a közművelődés hatóköre extenzív

tekintetben jelentősen bővült. Nagy szerepet játszott ebben az is, hogy a közművelődéssel való foglalkozás a pártmunkában is mindinkább rendszeresen helyet kapott.

Szorosabbra fűzték kapcsolataikat a közoktatási és a közművelődési intézmények. A vállalatoknál és a szövetkezeteknél művelődési bizottságok alakultak, amelyekben a szakszerűség és a társadalmasítás elve ötvöződött. Tudatosabban vállaltak részt a közművelődési gyakorlatban a megye tudományos és művészeti műhelyei. A megyei és helyi tömegtájékoztatói szervek nemcsak rendszeresebben figyelemmel kísérték ezt a munkát, de sajátos eszközeikkel aktívan inspirálták is azt.

Az ígéretes kezdés azonban a hetvenes és nyolcvanas évek fordulójától sok tekintetben megtorpant, még akkor is, ha a felszínen ez nem is volt azonnal érzékelhető. Egyfelől növekedett az emlékezetes közművelődési rendezvények száma, ha késve is, de fontos létesítményeket adtak át a megye több településén, illetve számos objektumot felújítottak. Megsokasodtak a helyi kezdeményezések, elterjedtek a közművelődés fejlesztését segítő társadalmi munkaakciók. Az irányító szervek sorra napirendre tűzték a közművelődés időszerű kérdéseit, egy-egy fontos szeletének időszerű problémáit. Ezek jelentőségét nagy hiba lenne lebecsülni. Ugyanakkor az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a közművelődési dokumentumok alapján elterjedt – néha talán egyes elemeiben voluntarisztikus színezetű – várakozás nem mindenben bizonyult megalapozottnak. A megtorpanás legfőbb oka kétségtelenül a gazdasági helyzetünkben bekövetkezett negatív tendenciák felerősödése volt, de része van benne annak is, hogy a közművelődés sem tudta magát feltalálni megfelelően az új helyzetben, az intenzív szakasz speciális feladatait nem tudta jól megragadni. A napjainkban oly életbe vágóan szükséges frontáttörést tehát – döntően e két tényező miatt – mindeddig nem sikerült igazán végrehajtani.

3. Fellendülés a közművelődésben

Borsod-Abaúj-Zemplén megye közművelődésének jelzett időszakát áttekintve egyértelműen megállapítható, hogy a közismerten kedvezőtlen adottságok (egyoldalú gazdasági szerkezet, nehézipari jelleg, aprófalvas települési struktúra, a gazdaságilag elmaradott területek magas aránya, a viszonylag fejletlen infrastruktúra, a nagyrészt a múltból örökölt kulturális elmaradottság, a lakosság műveltségi színvonal szerinti kedvezőtlen összetétele, a kistelepülések tanácsainak döntően kényszerű összevonása, az értelmiség „kivonulása” ezekből a településekből stb.) ellenére az összkép mégis pozitív.

Pedig a megye település-szerkezetében továbbra is a túlszűfolt, dinamikusan fejlődő, az infrastruktúra elégtelenségének megszüntetéséért küzdő iparvárosok és az előre-gedő, elnéptelenedő aprófalvak jelentik a skála két szélső pontját. Jellemző, hogy a 11 város mellett ma is 109 az 501–1000, 78 a 201–500 közötti, 14 a 200 fő alatti lélekszámú település, noha a 70-es évek végétől, ha kismértékben is, megindult a lakosságnak a községekbe való visszaáramlása.

Az iparvárosok közül sajátosan nehéz problémákkal küzd *Miskolc*, a megyeszékhely és *Ózd*, a megye második legnagyobb városa. A korábbi nagyarányú népességbeáramlás ugyan megszűnt, sőt az elvándorlási veszteség következtében valamelyest már csökken a lakosságuk. Mégis e két városban, különösen Miskolcon súlyos gondot jelent a lakáshiány, az elavult lakótelepek és közművek magas aránya és felújítási költsége, a peremterületek alacsony színvonalú ellátása. (Ezekről a gondokról a megyei pártbizottság a Politikai Bizottság 1986. november 4-i ülésén is beszámolt, s vezető politikai testületünk megértést tanúsított irántuk és központi segítséget is kilátásba helyezett megoldásukra.)

A dinamikus városiasodás és a falu stagnáló-néptelenedő folyamata okozza elsősorban a kulturális ágazat országostól rosszabb megyei mutatóit. A régebbi eredetű, már az ötvenes évek elején is dokumentálható lemaradás felszámolásában az a társa-

dalmi összefogás is csak szűkebbre tudta vonni a rést az igények és a lehetőségek között, amely a megyei tanács – országos figyelmet is kiváltó – rekonstrukciós pályázatai nyomán kibontakozott, de az országos mutatókat így sem sikerült elérni. (Az eléggé túl nem becsülhető társadalmi összefogás érzékeltetésére érdemes kiemelni, hogy a kulturális célú beruházásokra, felújításokra a hetedik ötéves tervben számos kistéleplésen is terveznek társadalmi munkát. Olyan községekről van szó, mint *Abaújszolnok*, *Alacska*, *Arka*, *Bükkmogyorósd*, *Büttös*, *Hernádszentandrás*, *Hejce*, *Sajóörös*, *Sajópetri*, *Vatta* stb.).

Szerencsére a fentebb említett hátrányok nem vezettek passzivitáshoz, ellenkezőleg: megsokszorozták a megyei, helyi tanácsok és a lakosság erőfeszítéseit. E pozitív folyamatnak legfőbb bizonyítéka, hogy éppen az utóbbi évtizedben, vagyis az egyre nehezedő gazdasági körülmények közepette haladta meg a megye kulturális ágazata tárgyi, anyagi, személyi feltételeinek fejlesztése az országos fejlesztések ütemét. Ebben az időszakban teljesedett ki kisvárosaink intézményhálózata, kapott új otthon Miskolcon a múzeum, a levéltár és a szimfonikus zenekar.

Népművelőink országosan is nagyra értékelt újításokkal, kísérletekkel hívták fel magukra a figyelmet. Olyan kezdeményezésekre gondolunk, mint: a művelődési otthonok, központok közös fenntartása; a „nyitott ház”; az encsiek és a megyei moziüzemi vállalat együttműködési megállapodása a Szovjet Kultúra és Tudomány Házával stb.

A megyében folyó közművelődési tevékenység elismerésének bizonyítékeként értékeljük, hogy a művelődési kormányzat megbízásából és támogatásával egy sor regionális, országos, sőt nemzetközi közművelődési, művészeti seregszemlének adhat otthon rendszeresen a megye, Miskolc és más városain, településein:

Ifjú Horváth István Nemzetközi Színházi Fesztivál (Kazincbarcika); Nemzetközi, Észak-Magyarországi Néptáncszeminárium (Sárospatak); Országos Rövidfilm- és Tv-Fesztivál (Miskolc); Országos Közművelődési Filmforum és Tanácskozás (Miskolc); Fafaragók Országos Kiállítása és Konferenciája (Miskolc); Miskolci Országos Grafikai Biennálé; Miskolci Téli Tárlat; Miskolci Nyár; Országos Zeneiskolai Versenyek (Leninváros, Miskolc); Miskolci Nyári Egyetem; Aggteleki Környezetvédelmi Szeminárium; Országos Kis Jankó Bori Hímző Pályázat és Kiállítás (Mezőkövesd); Országos Amatőr Képző- és Iparművészeti Kiállítás (Ózd); Országos Kazinczy Szép Magyar Kiejtési Verseny (Sárospatak); Szerencsi Kaláris stb.

A közművelődés, illetve a művészetek iránti megbecsülést tükrözi, hogy a megyei tanács 1982-ben a következő díjakat alapította: Borsod-Abaúj-Zemplén Megye *Szabó Lőrinc*, *Izsó Miklós*, *Déryné*, *Reményi Ede*, *Lévay József* és *Erdélyi János Díja*, illetve a megyei tanács *Alkotó Díja* – egyedi plakettekkel és pénzjutalommal, valamint a *Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Nívódíja* személyek és csoportok számára – szintén egyedi plakettel és pénzjutalommal.

Az ötödik és a hatodik ötéves tervben a megye kulturális ágazatának fejlesztési politikáját az jellemezte, hogy a nehezebb gazdasági körülmények ellenére a korábbi évtizedekénél nagyobb célokat tűzött ki és a központi, tanácsi pénzeszközökhöz, beruházásokhoz meg tudta nyerni a lakosság, a vállalatok, a szövetkezetek támogatását, a megvalósításhoz cselekvő részvételüket. Ennek köszönhető az ágazat fejlődésének országos ütemet meghaladó dinamikája. A közművelődés feltételeinek javítására 4 művelődési központ létesült, nagyrészt társadalmi munkával. Bővült a könyvtárhálózat is.

A megyei tanács által a közszégi művelődési intézmények rekonstrukciójára kiírt pályázat vitathatatlanul sikert hozott. E pályázat célja az, hogy a rendelkezésre álló megyei és helyi pénzeszközök egyesítésével a meglevő épületek állagát a közművelődés korszerű igényeihez igazítsák. Az érdeklődést jelzi, hogy 65 helyről érkezett be pályázat, közülük 39 település igényét tudta effektív támogatásban részesíteni a megyei tanács, mintegy 12 millió forinttal kiegészítve a helyileg előteremtett több mint 18 millió

forintot. Mivel az egy községet érintő rekonstrukció általában kisebb volumenű és a kivitelező kapacitás helyben van, ez a forma perspektivikusan is fenntartandó. Érdemes dicsérőleg megemlíteni azokat az eredményeket is, amelyeket néhány település annak ellenére ért el, hogy a megyei tanács, korlátozott pénzeszközeiből, nem tudott számukra anyagi támogatást adni.

Sokszínű és gazdag a megye zenei élete. Évről évre sikeresek a bérleti hangversenyek. Több klub- és kamarahangverseny jutott el kistelepülésekre, iskolákba, diákotthonokba, munkásszállásokra. Megyénk kórusmozgalmát nagy minőségi különbségek jellemzik. Több együttes képvisel kiemelkedő művészi színvonalat, szereplésével rangot és megbecsülést szerezve itthon és külföldön egyaránt. A másik pólusról viszont egyértelműen kimutatható, hogy az elhanyagoltság a helyi vezetés erőtlenségére, nem pedig az érdeklődés hiányára vezethető vissza. Amilyen öröndetes pl., hogy a nagy múltú *mezőkeresztesi református egyházi énekkar* meg tudta őrizni kontinuitását az államosítások, a politikai rendszerváltozás után is, annyira elszomorító, hogy a keresztesinél régebbi énekkar *Sajóvelezden* a negyvenes évek végén elsorvadt. Hasonló példákat – sajnos – hosszasan lehetne sorolni.

A megyei moziüzemi vállalat, egyetlen kulturális vállalatunk jelentős szerepet tölt be megyénk közművelődésében. Munkájában tudatosabbá vált a réteg- és korosztályi igények kielégítése. Rendszeressé váltak a falusi, a munkás és a szovjet filmnapok, a közönség és az alkotók találkozásai. Megkezdődött az igények és lehetőségek realisabb, az új technikát (pl. a videózást) bekapcsoló közelítése. Ez a mozihálózat elavult állagát tekintve biztató elmozdulásnak ígérkezik.

Fontos tényező megyénk kulturális életében az amatőr művészeti mozgalom, amelynek számos területe az ország élvonalába tartozik. Néhány csoport kiemelt módszertani kísérletet is folytat (néptánc, pávaköri, népi díszítőművészet, tárgyalgó népművészet). Több ezerre tehető a művészetekkel foglalkozó amatőrök száma. A fejlődés ígéretes jelei mutatkoznak a megye bábmozgalmában.

Kiemelkedő színvonalon működő amatőr művészeti együtteseink: a *Hegyalja*, a *Bodrog*, az *Avas*, a *Matyó* néptáncgyüttesek: a *miskolci, sárospataki, sátoraljaújhelyi kórusok*; *Kazincbarcika*, *Miskolc*, *Ózd* amatőr képzőművészeti körök; *Domaháza*, *Mezőkeresztes*, *Taktaszada*, *Tardona* hagyományörző együttesei. Figyelmeztető azonban, hogy az utóbbi években bizonyos stagnálás, az előregedés jelei is mutatkoznak ezen a területen.

A közművelődési dokumentumok és az ifjúságpolitikai intézkedések kedvező hatással voltak a fiatalok művelődési feltételeinek alakulására. A megyei tanács 1972-től évente mintegy 2 millió forint támogatást adott erre a célra. A tanulóifjúság körében nőtt az érdeklődés a könyvtár, a múzeum, a művészeti rendezvények iránt. Növekedett a színház iránti igény. Kialakult az iskolamozzi-hálózat. A művelődési intézmények látogatóinak többsége az ifjúságból kerül ki. Az ifjúsági klubmozgalom a fiatalok szinte valamennyi rétegét átfogta, de különösen a kistelepüléseken élő fiatalok számára jelentett lényeges változást. Ezek egy részében ma is ez az egyetlen művelődési közösség. A fiatalok közművelődése, különösen az igényes tömegszórakoztatás megszervezése azonban jobbára az előbbiek ellenére is csak deklarált cél maradt.

A megyében élő szlovák és német nemzetiségű lakosság művelődési helyzete alapvetően nem tér el a megye egészétől. Elsősorban az anyanyelvi kultúra és a népművészeti hagyományok ápolása terén figyelemre méltó a fejlődés.

A kulturális terület fontos intézménye a *II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár*. A tudományos tevékenység fejlesztése és az alapfunkció ellátásának folyamatos javítása mellett tudatosan törekszik a közművelődési tevékenység kiszélesítésére (pl. irodalmi estek, tárlatok rendezése). Évente több tanulmányt jelentet meg a könyvtár. A rendszeresen megjelentetett *ajánló bibliográfiák*, *évkönyvek* és a *Borsodi Könyvtári Híradó* a

szakmán kívül is segítséget ad a megyében folyó kutatásokhoz. Ehhez az intézményhez kapcsolódik az egyre népszerűbb *Borsodi Kiskönyvtár* sorozat. Fontos küldetést teljesít a könyvtár a nemzetiségi olvasótáborok szervezésével. A miskolci és a megye más településein működő könyvtárak egy része is színes, értékes közművelődési funkciót teljesít.

A megye kulturális életének másik fontos intézménye a *Megyei Levéltár*. Tudományos tevékenysége és közművelődési szerepköre (elsősorban az ismeretterjesztés) jelentősen fejlődött. Kiadványaiban – a *történeti olvasókönyvek*, *dokumentumkötetek*, *évkönyvek*, *monográfiák*, *kutatói segédletek*, *periodikák* – a történelmi ismeretterjesztés keretében fokozott figyelmet fordít a megye munkásmozgalmának történetének feldolgozására is. Helytörténeti, a megye anyanyelvi, irodalmi, politikatörténeti örökségét bemutató füzetait különösen az iskolai oktatásban forgatják nagy haszonnal, de egy jelentős felnőtt közönség ez irányú érdeklődését is színvonalasan elégíti ki.

Hosszú idő óta országos viszonylatban is az élvonalba tartozik a *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat* megyei és helyi szervezeteinek munkája. A sokszínű, hagyományos ismeretterjesztés mellett rugalmasan alkalmazkodik a gazdasági, társadalmi szükségletekhez. Ennek eredményeként azon kevés TIT-szervezet közé tartozik, amely nyereségesen gazdálkodik. Folyóirata, a *Borsodi Szemle*, amely a megyei és a miskolci tanács anyagi támogatását is élvezi, országosan is figyelemre méltó színvonalú írásokat publikál.

E tanulmány jellege és korlátozott terjedelme csak jelzésszerű említést tesz lehetővé az olyan intézmények, fórumok és alkotócsoportok értékes közművelődési tevékenységéről, mint a *Miskolci Nemzeti Színház*, a *Miskolci Szimfonikus Zenekar*, a *Miskolci Új Zenei Műhely*, a *Miskolci Galéria*, a *Képző- és Iparművészek Észak-Magyarországi Területi Szövetsége*, az *Észak-Magyarországi Írócsoport*, a *Napjaink*, a *Borsodi Művelődés* és a *Matyófold* című folyóirat, valamint a „*Kelet*” *Közművelődési és Irodalmi Alkotócsoport* és más közösségek.

Nem utolsósorban közművelődési céllal alakulnak rendre megyénkben is a különböző egyesületek, társaságok. Rendkívül fontos missziót töltenek be, mivel a közművelődés hatókörét olyan területekre is kiterjesztik, ahová az állami és szakszervezeti hálózat nehezen vagy egyáltalán nem tud eljutni. Működésük elősegíti kulturális életünk demokratizmusának oly égetően szükséges fejlesztését. Máris szép eredményeket mondhat magáénak a *Kazinczy Ferenc Társaság*. 1987 áprilisában alakult újjá a *Magyar Irodalomtörténeti Társaság Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tagozata*.

4. A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Szervezet

A közművelődési párthatározatot követő fellendülés, amelyről fentebb említést tettünk, a legérzékletesebb, leglátványosabb eredményeket a muzeológiában hozta a megyében. Rendkívül nagy, extenzív fejlődés következett be a múzeumi szervezetben. Ezt kezdettől fogva tudatos és eredményes törekvések kísérték a minőség, a szakmai, tudományos és a közművelődési színvonal terén is.

Anélkül, hogy egyoldalúan személyek érdemeként akarnánk feltüntetni ezt a fejlődést, kötelességünk hangsúlyozni dr. Szabadfalvi József *kandidátus*, múzeumigazgató személyes érdemeit. 1973-tól, tehát a tárgyalt időszakban áll a megyei múzeumi szervezet élén. Azóta – mutatis mutandis – a megye múzeumügyének alakulása sem választható el az ő tudományos munkásságától (a jelen tanulmány kéziratának leadásakor végzi az utolsó munkálatokat akadémiai doktori disszertációján). Nem kevésbé műhelyszervezői tevékenységétől, amelynek elismeréséül a Kulturális Minisztérium 1979-ben az országos múzeumi kutatóhelyek egyikévé nyilvánította a Herman Ottó Múzeumot. (Az már csak a krónikásnak a kultúra iránti jogos elfoglaltságát jelezheti, s mit sem von le Szabadfalvi és munkatársai teljesítményéből, ha azt állítjuk, hogy egy könyvtár-,

illetve levéltárközpontú tanulmányban a közművelődés azon területeiről is pozitív összképet lehet összeállítani a vizsgált időszakot alapul véve.)

A múzeumi körkép teljességéhez hozzátartozik, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a múzeumok – részben jellegük, részben vagy ezzel együtt fenntartójuk „kiléte” szerint – öt típusra tagolódnak: 1. A megyei múzeumigazgatóság intézményei, gyűjteményei; 2. Üzemi szakgyűjtemények; 3. Egyházi gyűjtemények; 4. Országos múzeumok fiálái; 5. Helyi (tanácsi) fenntartású gyűjtemények.

Nem tartozik tehát kizárólag a megyei múzeumi szervezet hatáskörébe mindegyik objektum, noha szakmai felügyeletet – néhány kivételtől eltekintve – mindegyik fölött gyakorol. Ezúttal csak azoknak az intézményeknek az egy évtizednyi munkáját tekintjük át röviden, amelyek a szakmai felügyelet szempontjából ehhez a szervezethez tartoznak. Megjegyezve, hogy öröndetes módon valamennyi objektum fejlődése felfelé ível.

A megyei múzeumi szervezet központja, a miskolci *Herman Ottó Múzeum* 1980 végén költözött új épületbe. Ezáltal rendkívüli módon megjavultak a múzeumi tevékenység feltételei. A központi épülethez korszerű raktárakat, dolgozószobákat lehetett kialakítani. A műtárgyállomány központi elhelyezésével a többi miskolci épületben jelentős terek szabadultak fel, amelyek átalakítása révén bővíthetett a hasznos kiállítótér és a választék egyaránt.

A Herman Ottó Múzeum jó három évtizeddel ezelőtti kezdetek után lett fokozatosan tudományos és közművelődési intézmény. Az 1950-es években alkalmazták az első szakképzett régészeket, történészeket, etnográfusokat és restaurátorokat. 1955-ben indították el „*A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*”, 1957-ben pedig a „*Herman Ottó Múzeum Évkönyve*” című kiadványsorozatot. E két kiadványnak több mint 20–20 kötete jelent meg eddig. Nem sokkal később indult az előzőeknél szabálytalanabb rendben megjelenő sorozat, „*A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai*”, amelyek kötettszáma már szintén a húszhoz közelít.

Meghaladta már a húszat az 1975-ben indított és igen sikeres „*Borsodi Kismonográfiák*” eddig megjelent kötetének száma. Néhány éve – másik két közgyűjtemény támogatásával – kezdték meg a „*Documentatio Borsodiensis*” című, sokszorosítási eljárással készített forráskiadvány-sorozat megjelentetését. Hozzá kell számítanunk az előbbiekhöz azt a több mint száz kiállítási kalauzt és katalógust, amelyek döntő része tudományos forrásértékkel is bír.

A múzeum dolgozói részt vesznek tájunk más publikációs fórumainak a szerkesztőmunkájában. (Borsodi Szemle, Borsodi Művelődés, Napjaink stb.)

A múzeumban 3 kandidátus és 20 egyetemi doktor dolgozik. Kapcsolatot tartanak a Magyar Tudományos Akadémia számos kutatóhelyével, több egyetem tanszékével. Részt vesznek az országos tudományos tervtémák kidolgozásában, az egyetemi oktatásban, illetőleg akadémiai, minisztériumi, valamint más országos és megyei testületek, bizottságok munkájában. Bekapcsolódtak a Miskolci Akadémiai Bizottság munkájába is.

A múzeumi szervezet képviseli Borsod-Abaúj-Zemplén megyében – a régészeti, történeti, néprajzi kutatás mellett – a műemléki, építészettörténeti, művészettörténeti, művelődéstörténeti és a természettudományi kutatásokat. A mintegy öt éve létesített, kis létszámú természettudományi tár – gyűjtőmunkája mellett – részt vállal a nemzeti parkok és védett területek feltáró-védő, közművelődési és tudományos munkájában. Kezdeményezték és évente szervezik többek között – a Nehézipari Műszaki Egyetemmel közösen – a nemzetközi ásványgyűjtő találkozókat, amelyek jelentős szakmai eseménnyé váltak.

Speciális gyűjtemények jöttek létre a megye múzeumaiban. Szerencsen több mint 700 ezer képes levelezőlapot és közel 50 ezer ex librist őriznek. Mezőkövesden mezőgazdasági gépgyűjtemény is létesült. Miskolcon van – a Magyar Nemzeti Galéria után –

az ország második legnagyobb képzőművészeti gyűjteménye (ebből azonban egyelőre – kiállítási tér híján – még kevés jut a közönség elé). Tokajban és Miskolcon jelentős egyházművészeti gyűjtemény van. 1986-ban nyitották meg – a Magyar Ortodox Egyházzal együtt – az *Ortodox Egyházi és Egyházművészeti Múzeumot*.

A Herman Ottó Múzeum végzi évek óta – a MISKOLCTERV megbízásából – Miskolc főutcájának település- és építéstörténeti topográfiáját. Készek a régió irodalomtörténeti kutatásainak koordinálására és végzésére. Most alakítják ki a vizuális kultúra-kutatással foglalkozó részlegüket.

Célul tűzték a megye műemléki topográfiájának feltárását, kiadását. Támogatják a megye településein összegyűjtött földrajzi nevek publikálását. Országos jellegű tudományos tanácskozsásokat szerveztek (1984-ben az interetnikus kapcsolatokról, 1985-ben pedig „Árucseré és migráció” címmel). Szervezik a nemzetiségek közötti kutatást is. Kötetet jelentetett meg a múzeum egy 18. századi telepítésű szlovák falu, Répáshuta történetéről és népi kultúrájáról. Sajtó alatt van két lengyel kutatónak Derenkről, a 18. századi lengyel telepésfaluról írott könyve. Biztató munkakapcsolatok alakultak ki és vannak erősödőben *Kelet-Szlovákia* és *Vologda megye* (Szovjetunió) múzeumi szervezeteivel. S ezzel csak érintettük a múzeum kitűnő nemzetközi kapcsolatait.

A múzeumi szervezet munkájának extenzív és intenzív bővülése – érthetően – a közművelődési funkciót is jelentősen felerősítette, illetve sokszínűvé tette. Közművelődési tevékenységük mindenekelőtt a kiállításokhoz kapcsolódik, a hatékony propagandától a sokoldalú közművelődési hasznosításig. Ezen túl közművelődési célzatú kapcsolatot tartanak fenn az iskolákkal, illetőleg a felnőttneveléssel, üzemekkel, intézményekkel.

1987-ben tervezik a pácini *Mágócsy-kastély* műemléki átadását, illetve benne a kastélymúzeum megnyitását. Miskolcon – a felújítás alatt álló – régi múzeumi épület kiállítással történő megnyitása a 7. ötéves tervidőszak végén várható. 1987-ben adja át az Országos Műemléki Felügyelőség a helyreállított szerencsi várat, ahol a *Zempléni Múzeum* is helyet kap. Ebben a tervidőszakban tervezik a megyei irodalomtörténeti gyűjtemény kialakítását a Herman Ottó Múzeumban. S természetesen gondoskodniuk kell a mostanában átadott tájmúzeumok (*Forró, Sátoraljaújhely, Putnok*) gyűjteményeinek kifejlesztéséről.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a megyében napjainkra befejeződött a múzeumi hálózat kialakítása. Ez mind területileg, mind a történeti és földrajzi tájegységek szempontjából arányosnak mondható. A következő időszak fő feladata egyrészt a keretek tartalommal való kitöltése, másrészt a múzeumi munka hatékonyságának, színvonalának javítására irányuló korábbi erőfeszítések folytatása, fokozása. A most – csak erősen vázlatosan – felrajzolt bázison és a tendenciákat ismerve, nem lehet kétséges a folytatás sikere sem. Ezt akkor is meggyőződéssel valljuk, ha tudjuk, hogy a nyolcvanas évek vége felé haladva nem lesznek könnyebbek a múzeumgyarapítás feltételei. Más fejlesztési – pl. az idegenforgalom fellendítését célzó tervek – azonban nemcsak lehetővé, hanem egyenesen szükségessé is teszik a megye múzeumügyének további fejlődését. S hasonló megközelítésben – tehát az intenzív gazdaságfejlesztési szakasz jellegéből, a megye gazdasági szerkezetének korszerűsítéséből adódó feladatok tükrében – lényegében ez prognosztizálható a megye közművelődésének egészére. Természetesen csak akkor, ha az objektív szükségletek a megfelelő, a konstruktív cselekvés kockázatát is vállaló személyi feltételekkel párosulnak – mind a közművelődési munkában, mind az irányításban. Ez pedig az 1974-es közművelődési párthatározat feladatainak szembesítését feltételezi napjaink szükségleteivel, lehetőségeivel, beleértve a szükséges szemléleti változtatásokat is.

IRODALOM

- Ács F.-né (szerk.),
1980. Szocialista közművelődés (Tankönyv). Budapest.
1980. Szocialista közművelődés (Szöveggyűjtemény). Budapest.
- Birta I. (szerk.),
1976. Felszabadult hazánk 30 éve. Budapest.
- Hermann I.,
1982. Ideológia és kultúra a hetvenes években. Budapest.
- Szabadfalvi J.,
1985. Előadás a Miskolci Akadémiai Bizottság tudománypolitikai tájértekezletén (kézirat). Miskolc.
- Az MSZMP Borsod Megyei Bizottsága 1974. szeptember 5-i ülésén elfogadott feladatterv a közművelődés helyzetéről és fejlesztésének feladatairól. (Kézirat.)*
Beszámoló a megye művelődésügyének helyzetéről. (Kézirat a Megyei Tanács VB művelődési osztályának összeállításában); Miskolc, 1985.
Borsod-Abaúj-Zemplén Megye közművelődésének helyzete és feladatai a VII. öt éves terv időszakában. (Kézirat a Megyei Tanács VB művelődési osztályának összeállításában); Miskolc, 1986.

DIE ALLGEMEINE BILDUNG IM BEZIRK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN WÄHREND DER SIEBZIGER UND ACHTZIGER JAHRE

(Auszug)

Die Studie „Die allgemeine Bildung im Bezirk Borsod-Abaúj-Zemplén während der siebziger und achtziger Jahre“ besteht aus vier Teilen.

Im ersten Teil (allgemeine Bildung statt Volksbildung) charakterisiert der Verfasser, nachdem er die Vorgeschichte des ZK-Entschlusses über die allgemeine Bildungspolitik (1974) vorgestellt hat, kurz die die Richtungsgrundsätze der USAP für die Bildungspolitik. Danach beschreibt er jene spezielle ökonomische und gesellschaftliche Situation, die die Entstehung der Dokumente für die allgemeine Bildung möglich und gleichzeitig notwendig machte.

Im zweiten Teil (Der Parteientschluss für die allgemeine Bildung und die Adaption des Gesetzes auf Bezirksebene) stellt der Verfasser vor, wie die im Bezirk für die allgemeine Bildung verantwortlichen Partei-, Staats- und Gesellschaftsorgane ihre spezifischen Aufgaben festlegten, und wie die allgemeine Bildung im Bezirk Borsod-Abaúj-Zemplén während der siebziger und achtziger Jahre in den Mittelpunkt der Politik und des allgemeinen Interesses gelangen konnte.

Im dritten Teil (Aufschwung in der allgemeinen Bildung) werden die Ergebnisse in der allgemeinen Bildung auf Bezirksebene während der im Titel angegebenen Periode je nach Fachgebieten unter Hervorhebung der wichtigsten Institutionen vorgestellt. In der Annäherung, dass während der hier angegebenen Periode die allgemeine Bildung einen erfolgreicherer Abschnitt denn je durchmachte, muss festgestellt werden, dass es ihr – infolge der anhaltenden wirtschaftlichen Schwierigkeiten und der Probleme in der Anschauung – dennoch nicht gelang, die Fronten zu durchstossen.

Im vierten Teil (Die Bezirksmuseumsorganisation im Bezirk Borsod-Abaúj-Zemplén) wird eine Übersicht über die Museumsangelegenheiten des Bezirkes gegeben, wobei auf die wichtigsten Aufgaben des VII. Fünfjahresplanes reflektiert wird.

Árpád Kövér

MÚZEUMI KAPCSOLATOK ROZSNYÓ ÉS MISKOLC KÖZÖTT

LABANCZ ISTVÁN

A rozsnयी Bányászati és Vaskohászati Múzeum már több mint 80 éves múltra tekint vissza. Az Országos Bányászati és Vaskohászati Egyesület Borsod-Gömrői csoportjának kezdeményezésére jött létre. Profilját Észak-Gömrő geológiai adottságait, gazdag természeti kincseit kiaknázandó ércbányászat és az ehhez kapcsolódó vaskohászat határozta meg.

A különböző alapítványokból származó pénzösszeg tette lehetővé azt, hogy 1902–1903-ban felépülhetett a múzeum impozáns klasszicista stílusú egyszintű épülete. A városi emberek nagy lelkesedéssel fogadták a múzeumalapítás hírért, az elegáns épületet és nagy polgári öntudattal vitték adományaikat a múzeum gyűjteményébe.

Az első kiállítást 1912-ben lehetett megnyitni, de ez még nem a múzeum épületében történt.

A múzeum akkori lelkes vezetői és a múzeumbaráti kör tagjai, a nehézségek ellenére gyűjtötték és ha nehezen is, de gyarapították nemcsak a bányászati és vaskohászati anyagot, hanem a helytörténeti és néprajzi gyűjteményrészeket is.

Tichy Kálmán rozsnयी születésű író, grafikus és festőművész szorgalmas, kitartó igazgatói munkássága eredményeként a második világháborút megelőző években a múzeum már csaknem maradéktalanul tölthette be hivatását.

A háború éveit nagyon érzékenyen sújtották a múzeumot. A gazdag helytörténeti, iparművészeti és néprajzi gyűjteményegységeket a visszavonuló német hadsereg mindmáig ismeretlen helyre szállította. (Ezek után hiába kutattunk, nyomuk veszett.) Ezt a csapást a múzeum sokáig nem tudta kiheverni.

A felszabadulást követően a város vezetősége több kísérletet tett a megcsonkított gyűjtemény bemutatására. Ez a törekvés sem járt azonban nagy sikerrel, mert számukra is az épület volt fontosabb, mint a múzeumi gyűjtemény. Az impozáns épületet továbbra is raktárként használták, valamint *bányásztanoncokat* szállásoltak el benne. Sok nemes törekvés veszett így kárba és a múzeumügy megoldása tovább váratott magára.

Később *Molnár Béla*, a városi tanács elnöke vette pártfogásba a múzeum ügyét. A *Szlovák Múzeumi Társaság* támogatását megnyerve a város költségén az épületet az 1950-es évek elején rendbe hozatta és így 1956 májusában a múzeum ünnepélyes kerekét között megnyílhatott.

Ezzel új helyzet kezdődött a múzeum történetében. *Dr. Arany Bertalan* megbízott igazgató nagy akarással és szaktudással látott hozzá az intézmény fejlesztéséhez, a gyűjtemények gyarapításához és a múzeumbarátok körének újjászervezéséhez. Nemes törekvéseit azonban ő sem válthatta valóra.

Az elkezdett munkát e sorok írója folytatta, akit 1958 márciustól nevezték ki és bízták meg a múzeum igazgatásával. A személyi állományt mindössze az igazgató és egy félnapos foglalkoztatottságú takarítónt jelentette, aki egyben a tárlatvezetői teendőket is ellátta.

A szerény anyagi támogatás nem engedte meg a munkatársi létszám növelését. A kutatást, az anyaggyűjtést és más feladatok megoldását csak a múzeum baráti kör tagjainak aktivizálásával lehetett biztosítani. Ez a módszer jól bevált. Az elkövetkező években a gyűjtemény jelentősen növekedett, szakelőadások, kiállítások és más népművelési formák sorozatos rendezésével sikerült felkelteni a lakosság érdeklődését a múzeum iránt. Ennek is köszönhetően javultak az anyagi ellátottság körülményei és növekedett a munkatársak létszáma is.

A város akkori tanácselnökének, *Molnár Bélának* köszönhető, hogy 1962-ben a múzeum további épülettel gyarapodott. Itt már tágas kiállítóterem, dolgozószobák és raktárak biztosították az intézmény széles körű tevékenységének további fejlődését.

Többéves előkészület után 1967-ben a múzeum megnyitotta anyagában rendkívül gazdag, kivitelezésében pedig modern bányászati és vaskohászati állandó tárlatát. Ennek szakmai és társadalmi sikere újabb igényes tervek megvalósítására ösztönözte a múzeum vezetését és dolgozóit. Tovább kellett viszont fáradozni újabb épületekért, a méltányosabb anyagi és hatékonyabb személyi támogatásért. Erkölcsei elismerésben már nem volt hiány, de terveink megvalósításához újabb helyiségekre, pénzre és szakemberekre volt szükség. Ezek biztosítása után a múzeum széles körű, s a legújabb kori kutatások eredményezte gazdag dokumentációs anyag önálló tárlaton történő bemutatását tűzte ki célul. Ezt egy impozáns, felújított múzeumépületben (*Markó József* bórgyárának egyetlen megmaradt épületében), 500 m²-es területen sikerült megvalósítani. A kiállítás 1977. augusztus 30-án nyílt meg.

Alig telt el egy év és a korábbi két évtized alatt összegyűjtött gazdag néprajzi anyagot is állandó tárlaton mutathattuk be a látogatóknak. Ez az Andrássy-grófok felújított családi képtárában kapott helyet Krasznahorkaváralján. Ezt a harmadik állandó tárlatot 1978 decemberében nyitottuk meg. A múzeum gazdag néprajzi gyűjteménye ugyancsak ennek az épületnek a földszinti helyiségeiben kapott helyet.

A múzeum nemcsak társadalomtudományi területen volt hatékony és eredményes. Megteremtette a természettudományi gyűjtemény létrehozásának lehetőségeit is. Rozsnyó és környékének, de főleg a Szlovák-karszt vidékének rendkívül gazdag állat- és növényvilága volt ennek alapja. A környék élő- és élettelen természetének gazdag gyűjteménye ugyancsak megkívánt egy önálló tárlatot. Erre 1982 februárjában került sor. Így valamennyi tárlatunk más-más épületben van elhelyezve.

1980-tól folytak előkészületek a múzeum képzőművészeti tárlatának létrehozására. Gazdag és anyagilag is igényes gyűjtőtevékenységünk eredményeként az utóbbi években sikerült összeállítani egy közel félezer darabot számláló képzőművészeti anyagegyüttest. A múzeum ennek a bemutatására is új épületet vásárolt, amelynek felújítási munkálatait befejezve 1987 szeptemberében megnyílt a galéria.

A múzeum állandó tárlatainak sorrendbeli és számszerű felsorolása után szükségesnek tartom azok leírását és részletesebb ismertetését.

A múzeum elnevezéséből is eredő bányászati és vaskohászati tárlat gazdag őstörténeti és műszaki anyagával méltó emléket állít a vidék több mint ezeréves történetének. Szlovák, magyar, orosz és német nyelvű magyarázó szöveg segíti a látogatókat, akik történeti sorrendben szemlélhetik a bányászat és a vaskohászat legrégebb tárgyi és dokumentációs emlékeit. Ezeket korhűen egészítik ki a középkori bányászatot és fémgyártást ábrázoló modellek, plasztikai és grafikai ábrázolások.

Meggyőzőek az ércfejtés történeti fejlődését, formáit és módszereit bemutató dokumentumok, a fűró- és szállítóberendezések, öntvényminták, mérőműszerek, világító és robbantó kellékek, szemléltető térképek. Korhűek a kohómodell, a különböző műszaki berendezések és bányagépek modelljei is.

A kiállítás szerves részét képezik a szemnek is tetsző, a vidék egyes érclelőhelyeinek különböző ásványmintái. Nem hiányoznak a bányászok és vasgyárak dolgozóinak

életmódját, munkakörülményeit, majd a felszabadulás utáni társadalmi megbecsülését szemléltető dokumentumok sem. Tematikailag szervesen kapcsolódnak a kiállításához olajfestmények, amelyek (alkotói: *Bukovinsky Vojtech* és *Dobos Ondrej* neves kassai képzőművészek) nem csupán dekoratív jellegűek, de tartalmilag is szorosan kapcsolódnak a kiállított dokumentumokhoz.

A tárlat záró része a modern szocialista bányászat dinamikus fejlődését dokumentáló anyag nagy választékát sorakoztatja fel. Kiemelten foglalkozunk itt a bányászat népgazdasági jelentőségével.

A kiállítás egésze, szemléltető és oktató része (a vendégkönyvek bejegyzései alapján) tiszteletet és elismerést fogalmaznak meg bányászainkról.

A múzeum nem tudná teljesen betölteni hivatását és méltán szolgálni társadalmunkat, ha önálló tárlattal nem dokumentálná a járás gazdag hagyományait. Ennek keretében mutatjuk be Rozsnyó és környéke múltjának 1848-tól napjainkig terjedő időszakát, a fontosabb történeti, politikai és társadalmi változásokat. A kiállítás objektíven ábrázolja az 1848–49-es szabadságharc leverését követő időszak politikai és társadalmi viszonyait, Gömör megye ipari központjaiban lejátszódó eseményeket, változásokat. Ugyanakkor érzékeltetjük a kiegyezést követő időszakban egyre határozottabbá váló munkásmozgalmi tevékenységet, annak formáit, kudarcait és sikereit. A sztrájkmozgalom jelentősebb eseményeit több nyelvű sajtótermékekkel illusztráljuk. A munkásmozgalomban alapvető változást jelentett a nagy októberi szocialista forradalom. Ennek hatására a Magyar Tanácsköztársaság Rozsnyón is létrehozta a Forradalmi Nemzeti Tanácsot. E korszak dokumentumai meggyőznek bennünket arról a munkásegységről, amely területünket a Tanácsköztársaság időszakában jellemezte. Kiállításunk ezt követően a Csehszlovák Kommunista Párt megalakulásának, sikereinek és kiemelkedő képviselőinek szentel teret. Külön egységben foglalkozunk és mutatjuk be a II. világháborút megelőző politikai események dokumentumait. A Szlovák Nemzeti Felkelés emlékei kiemelten szerepelnek tárlatunkon.

A felszabadulás utáni szocialista fejlődést nemcsak tárgyak és dokumentumok reprezentálják, hanem egy audiovizuális program is. Ez nemcsak történeti tanulságokat fogalmaz meg, hanem maradandó élményt is jelent kiállításunk látogatóinak.

Másik kiállításunk Krasznahorkaváralján (egy impozáns, szecessziós grófi épületben) Gömör megye népművészetét mutatja be. A kiállításból megemlézésre méltóak a gömöri népi kerámia remekművei, a rozsnyói és murányi kőedénygyárak színes és formás termékei. Bemutatjuk a gömöri táj változatos népviseletét, a háziasszonyok gazdag választékát és a sajátos gömöri motívumokkal készített kézimunkákat. A korra jellemző fafaragások az „ezermester”-ek használati és dísz tárgyait példázzák a hagyományos paraszti kultúrában kifejezésre jutott ízlést, szépséget és a művészi alkotó képességet. Amikor visszacsalogatnak a múltba, kellemessé teszik jelenünket és megtalálják helyüket napjaink lüktetően vibráló életformáiban is.

Szlovákia gazdag és csodálatosan szép karsztvidékének nagyobb része a rozsnyói járásban helyezkedik el. Gazdag és változatos a növényzete és állatvilága. Világhírű barlangjai kiérdemelték a védett területté nyilvánítást. E rendkívüli értékeket mutatja be természettudományi tárunk, amely a bányász-múzeum főépületének szomszédságában van. Nagyméretű színes diák és fényképek mutatják be a terület sokszínű növényvilágát. A karsztvidék gazdag állatállományának preparátumai, a csodaszép barlangok, a vidék természeti kincsei, tudományos rendszerbe rakott ásványai és kőzetei mind-mind e vidék mérhetetlen gazdagságáról tanúskodnak.

1980-tól – mind korábban is említettem – igyekeztünk előkészíteni a múzeum művészettörténeti tárlatát, amelyet kis túlzással Gömöri Galériának nevezünk. Erre a célra a múzeum a város főterén egy épületet vásárolt, amelynek tatarozási és átalakítási mun-

kálatai 1987 első felében befejeződtek. Ebben az évben a bányásznapi tiszteletére megnyitottuk képzőművészeti tárlatunkat.

Állandó kiállításaink mellett évente múzeumunk 3–4 tematikus, időszakos kiállítást rendez. Ezeket összekapcsoljuk előadásokkal, vetélkedőkkel és különböző honismereti akciókkal. Ugyanakkor támogatjuk a városi és falusi krónikaírók tevékenységét. Ebben a munkánkban nagy segítséget jelent az, hogy nemcsak a hazai múzeumok szakemberei, hanem a magyarországi múzeumok és tudományos intézmények munkatársai is támogatnak bennünket.

A rozsnói bányásmúzeumnak – ezt a kapcsolatot példázva – 1960-as évektől gyakori vendégei voltak olyan neves néprajzkutatók és muzeológusok, mint Gunda Béla, Balassa Iván, Dankó Imre, Ujváry Zoltán, Paládi-Kovács Attila, Bodó Sándor, Bodgál Ferenc, Sárossy Bálint, Vargyas Lajos, Horváth István, Nagy Gyula – és még sokan mások –, akik a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének meghívottjaiként dolgoztak nálunk.

Rendkívül nagyra értékeli azokat a kapcsolatokat, amelyeket kölcsönösen kialakítottunk, s szándékaink szerint továbbra is megkívánunk tartani. Lehetőségünk volt arra, hogy megismerjük a debreceni Déri Múzeum, a miskolci Herman Ottó Múzeum, az egri Dobó István Vármúzeum, a gyöngyösi Mátra Múzeum, a salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum, a fővárosi Munkásmozgalmi, Hadtörténeti és Mezőgazdasági Múzeumok tevékenységét. Ezek a kapcsolatok tartósak és szakmailag kölcsönösen hasznosak.

Nagy szeretettel emlékezem vissza arra a levélre, amelyet 1973-ban Ujváry Zoltántól, a debreceni egyetem néprajzi tanszékének vezetőjétől kaptam. Felhívta figyelmemet a miskolci múzeum új igazgatójára, Szabadfalvi Józsefre. Személyében a későbbiek során olyan embert ismertem meg, aki a régióban belül Gömör megye jó ismerője, kiváló szakember, s partner az interetnikus kapcsolatok ápolásában. Ez a kapcsolat a későbbiekben kiterébélyesedett intézményeink munkatársaira is. Így folyamatosak a baráti és a szakmai találkozások. Miskolci kollégáink megismertették velünk a nagy kiterjedésű megye valamennyi intézményét és ezek gyűjteményeit. Ugyanakkor szakmai partnerként jelentkezve megmutathattuk nekik a rozsnói bányamúzeumot, a múzeum gyűjteményeit, Krasznahorka várát, a Betléri-kastélyt, az Andrássy mauzóleumot, s járásunk más történeti nevezetességeit.

A folyamatos szakmai konzultációk során úgy ítéltük meg, hogy szükséges múzeumi anyagunk kölcsönös bemutatása. Erre 1986-ban került sor, s ez azt jelenti, hogy a rozsnói bányásmúzeum történetében először nyílt lehetőség arra, hogy bányászati és kohászati gyűjteményének válogatott dokumentumait más országban mutassa be. Kiállításunkat „Földünk rejtett kincsei” címmel 1986. június 6-án nyitottuk meg Miskolcon. Ezen részt vettek a rozsnói Járási Nemzeti Tanács magas rangú képviselői is. A kölcsönösen korrekt szakmai tárgyalások eredményeként nemcsak munkakapcsolataink mélyültek el, hanem lehetőségünk nyílt arra, hogy anyagunkat bemutassuk Budapesten, majd ezt követően Gyöngyösön is.

Az eltelt évek bizonyították, hogy mind szakmai, mind emberi kapcsolataink megalapozottak, s továbbfejlődésre érdemesek. Közösén és együtt gondolkodva, a hatékonyabb kapcsolatok reményében üdvözlöm a miskolci munkatársakat.

VERBINDUNGEN ZWISCHEN DER MUSEEN VON MISKOLC UND ROZSNYÓ

(Auszug)

Das Museum für Bergbau und Eisenhüttenwesen in Rozsnyó kann auf eine mehr als 80-jährige Geschichte zurückblicken. Das einstöckige klassizistische Gebäude wurde im Jahre 1902-03 aus verschiedenen Stiftungen erbaut. Die erste Ausstellung des Museums empfängt die Besucher vom Jahre 1912 an. Die Sache des Museums wurde von mehreren führenden Persönlichkeiten der Stadt und von einigen begeisterten Fachleuten kontinuierlich unterstützt. Unter diesen Vorgängern sind die Namen von Kálmán Tichy, Béla Molnár und Bertalan Arany erwähnenswert.

Die Erweiterung der Sammlung der Einrichtung beanspruchte auch neue Gebäude. Gegenwärtig haben wir die Möglichkeit, neben dem Material des Bergbaus und des Eisenhüttenwesens in einer ständigen Ausstellung auch unsere Sammlung der Volkskunst, der Naturwissenschaften und der bildenden Kunst zu zeigen.

Die Verbindung mit dem miskolcer Ottó Herman Museum haben wir in den Jahren um 1960 ausgebildet. Dies kommt auch in fachlich fruchtbringenden, gegenseitigen Ausstellungen zum Ausdruck. Die vergangenen, annähernd zwei Jahrzehnte bewiesen, daß die fachlichen und menschlichen Beziehungen eine gute Grundlage besitzen und daß wir uns beiderseits um deren Weiterentwicklung bemühen.

István Labancz

TELEPÜLÉSI FORMÁK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE TERÜLETÉN A PALEOLITIKUM IDEJÉN

SIMÁN KATALIN

Bármely terület egykori települési viszonyainak vizsgálata vagy rekonstrukciója során három szempontot kell figyelembe venni. Az első a *természeti környezet*, ami annál meghatározóbbá válik, minél távolabbi korokra vagyunk kíváncsiak. A termelő gazdálkodás megjelenését megelőző időszakban ugyanis nem volt arra mód, hogy egy adott terület eltartóképességét mesterséges szaporítással, irányított állat- és növényállomány-fejlesztéssel növeljék. Tehát egy adott areálon élő állat- és növény mennyiség, azok jellege, igénye, avagy életmódja szabta meg az emberi megtelepedés maximális határát és bizonyos fokig a megtelepülők életmódját, bár ennek hatása csak lassú változáson keresztül mutatkozik meg (ld. *Érd* alsó és legfelső szintjei közötti vadászati specializáció változását¹). Ugyancsak a természeti környezetnél kell figyelembe venni a nyersanyag-lelőhely vonzását.

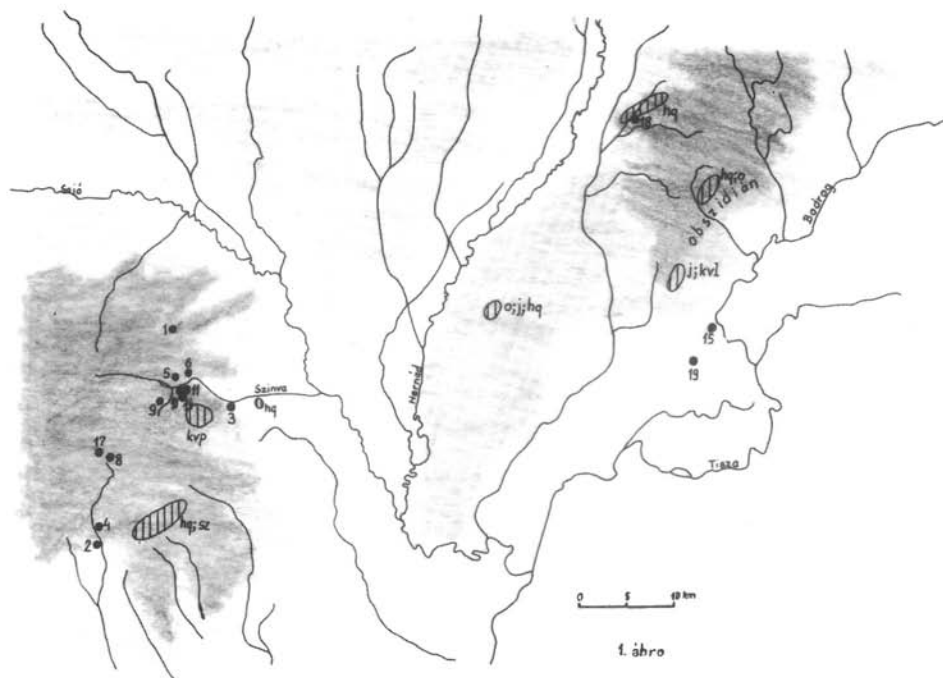
A második szempont maga a *népesség*. Természetes, hogy a természeti tényezők hatása csak akkor jelentkezhetett, ha az adott népesség „elfoglalta” az adott területet. Nyilvánvaló az is, hogy a vándorló népesség vándorlásai során a maga tradícióit követi és alapvető életmódján – beleértve a vadászati specializációt, nyersanyagfajtákat és eszközkészletet – nem hirtelen, hanem igen lassan, belső fejlődés, vagy a vándorlások során más népekkel való érintkezés során változtat. Igaz ez még akkor is, ha a régészeti anyagban ennek a változásnak csak egyes, sokszor egymástól igen messzi fokozatait ismerjük. Éppen ez a megjelenési mód egyben az, ami óvatosságra int – azért, mert a földből egymás közelében egy giliszta farka és feje kinyúlik, még nem biztos, hogy egy állathoz tartoznak. Mivel keveset tudunk az egyes csoportok kultúrájáról, szociális életéről, belső és külső viszonyairól úgy érzem, az e témakörbe tartozó vizsgálatokat az egyes lelőhelyek objektív adatainak leírásával, összehasonlításával kellene inkább végezni – még ha ez nem is ad minden kérdésre választ, de jó esélyünk van rá, hogy hasonló életmódú csoportok életéről árulkodó tendenciákat leplezünk le.

A harmadik, a régészetben soha el nem hanyagolható szempont a *vizsgált terület kutatottsága*. Nem egyenletesen kutatott területről nem nyerhetünk hiteles képet. A jól kutatott területek vizsgálata lehetőséget nyújt ezzel szemben arra, hogy a kapott eredményeket transzponáljuk – figyelembe véve az eltéréseket, azok mértékét – a kevésbé kutatott területekre.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területét vizsgálatunk szempontjából három nagy egységre tagolhatjuk: *Bükk hegység*, *Zempléni hegység* és az *Észak-Borsodi Karszt*. Az egyes területeket egymástól illetve délen az Alföldtől nagyobb folyóvölgyek választják el. A rekonstruált pleisztocén felszíni formák a maitól elsősorban az Észak-Borsodi Karszton jelentettek komolyabb különbséget,² ahol a területet sűrűn behálózták a pata-

1. Gábori M. – Csánk V., 1968.

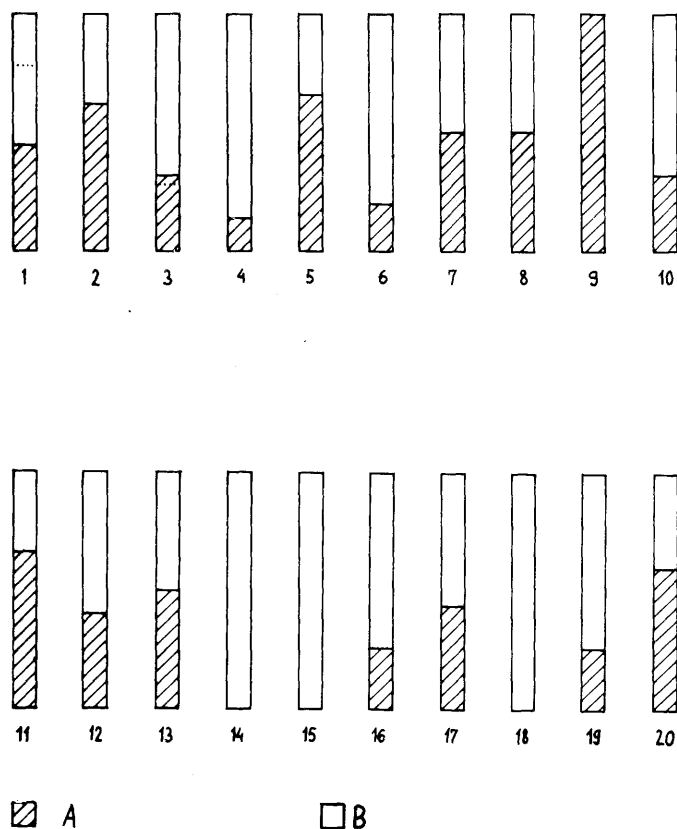
2. Pécsi et al. 1978.

1. ábra. A vizsgált régészeti lelőhelyek és a kőnyersanyag főbb lelőhelyei. 1. Lambrecht Kálmán-barlang; 2. Subalyuk-barlang; 3. Diósgyőr-Tapolca-barlang; 4. Kecskégalya-barlang; 5. Szeleta-barlang; 6. Büdöspeszt-barlang; 8. Ballavölgyi sziklaüreg; 9. Háromkúti barlang; 10. Herman Ottó-barlang; 11. Herman Ottó-kőfülke; 14. Puskaporos kőfülke; 15. Bodrogheresztúr; 16. Balla-barlang; 17. Arka; 18. Tarcal (hq = hidro(limno-)kvarcit; sz = szarukő; kvp = üveges kvarcporfir; o = opál; j = jáspis; kvl = kővelő)

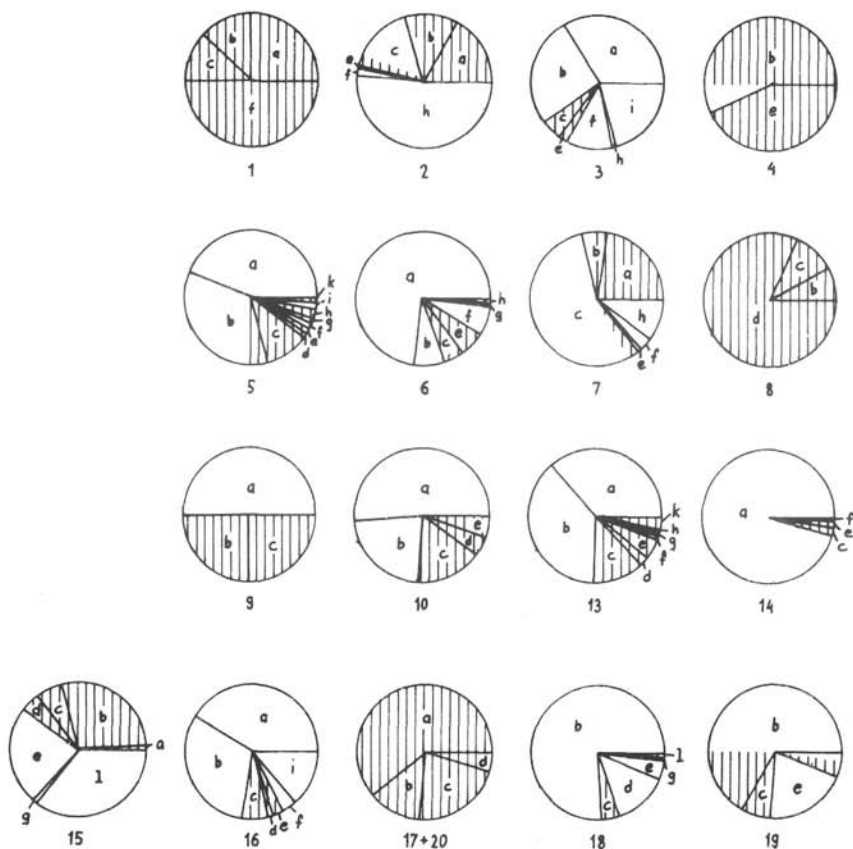
kok és folyók és a megtelepedési viszonyok a mainál valószínűleg sokkal kedvezőtlenebbek voltak. Figyelembe véve a geomorfológiai alakulatokat, a valószínű flórát és faunát, valamint tekintettel a vízföldrajzi helyzetre a településre legalkalmasabb területek a következők lehettek: *Bükk hegység és peremterülete, Hernád-völgy mindkét oldala, a Zempléni hegység peremvidéke*. Nem jelenthetett települési területet sem a Bodrog, sem a Tisza ott, ahol nem érintkezett közvetlenül a hegyvidékkel, mivel mindkettő mocsaras vidék volt még a múlt század elején is. A Hernád ugyanakkor az alacsony dombokkal keretezett völgyével vándorlási útvonalat határozott meg. Nem jelenthetett ideális megtelepedési területet a Zempléni hegység belseje sem, mivel az időszakos vízfolyások a vulkáni hegység belsejében nem biztosítottak egyenletes vízellátást. Ennek az elvi képnek felel meg az az adathalmaz is, amely többéves terepbejárás eredményeként gyűlt össze a Herman Ottó Múzeumban. Eszerint az ősember telepei a Zemplén hegység lábánál (sajnos egyelőre csak nyugaton és délen), a Hernád mindkét partján, a Sajó középső szakaszán a folyó déli partja mentén, a Bükk hegység teljes peremvidékén és a Bükk hegység belsejében kerültek elő.

Ha végignézzük még egyszer ezeket a területeket azt látjuk, hogy egybeesnek a kőeszközökhöz használt nyersanyagok lelőhelyével. Ez azt jelenti, hogy a természetföldrajzilag kedvező helyek vonzását a megélhetés alapvető elemeinek biztosított volta mellett az „ipari tevékenység” lehetősége erősítette.

2. ábra. A vadászott nagyemlős fauna fajainak százalékos megoszlása. 1. Lambrecht Kálmán-bg.; 2. Subalyuk-bg. alsó réteg; 3. Diósgyőr-Tapolca-bg. alsó réteg; 4. Kecskégalya-bg. alsó réteg; 5. Szeleta-bg. alsó réteg; 6. Büdöspeszt-bg.; 7. Subalyuk-bg. felső réteg; 8. Ballavölgyi sziklaüre; 9. Háromkúti bg.; 10. Herman Ottó-bg. alsó réteg; 11. Herman Ottó-kőfülke; 12. Kecskégalya-bg. felső réteg; 13. Szeleta-bg. felső réteg; 14. Puszkaporos kőfülke; 15. Bodrogkeresztúr; 16. Diósgyőr-Tapolca-bg. felső réteg; 17. Balla-bg. alsó réteg; 18. Arka; 19. Tarcal; 20. Balla-bg. felső réteg (A = hegyvidéki-erdei fauna; B = ligeterdei-sztyeppi fauna)

A település helyét meghatározó viszonyok közül nézzük először a vadászott állatoknál jelentkező utalásokat (1. táblázat). A vizsgált területen levő lelőhelyeket három fő geográfiai csoportba oszthatjuk. Az első csoport azokat a nyíltszíni lelőhelyeket foglalja magába, amelyek kifejezetten nyílt területen helyezkedtek el, illetve a hegyvidék peremterületén, mely önmagában, bár közel a hegy és az erdő ligeterdős területnek vagy erdős-sztyeppnek tekinthető (Arka, Bodrogkeresztúr, Hidasnémeti stb.). A második csoportba a hegy- és síkvidék találkozásának területén levő, főleg barlangi települések (Szeleta barlang, Herman Ottó barlang, Büdöspeszt barlang, Subalyuk barlang, Mályi, Sajóbáony stb.). A harmadik csoportba pedig azok a barlangi települések tartoznak, amelyek a hegység belsejében találhatók (a vizsgált területen ilyennek tekinthetjük a Háromkúti, a Lambrecht Kálmán, a Balla barlangokat stb.). A természetes feltételezés az, hogy a csoportok, amelyek az egyes geográfiai területeken tartózkodtak, az adott terület élővilágából nyerték táplálékukat.

3. ábra. A nyersanyag százalékos megoszlása a vizsgált lelőhelyeken (ld. 2. ábra) (a = üveges kvarcporfir; b = hidro(limno-)kvarcit; c = kova; d = radiolarit; e = obszidián; f = kvarcit; g = opál + jáspis; h = szarukő; i = porfirit; k = vulkáni kőzet; l = kővelő)

Tizenöt lelőhely faunaadatait vizsgáltuk meg (ld. 1–2. ábra, 1. táblázat). A vadászott faunát két csoportra osztottuk. Az egyik csoport azokat a fajokat tartalmazza, amelyek elsődleges élettere a hegyvidék és az erdő, a másik csoportba pedig a sztyeppe, ligeterdős állatvilág tartozik. Nem vettem figyelembe a kisemlős faunát, melynek szerepe a csoport élelemellátásában minden bizonnyal alárendelt szerepet játszott és nem vettem figyelembe azokat a fajokat sem, amelyeket, bár lehet, hogy vadásztak, nem elsősorban élelemellátási igények kielégítését szolgálták (hiéna, farkas stb.). Az így felosztott nagyemlős faunát a hiányos, nem mindig megbízható adatok miatt kénytelen voltam elsősorban a vadászott fajok száma szerint figyelembe venni. Az adott területen mindössze két olyan lelőhely van, ahol egyedszámot publikáltak (*Lambrecht Kálmán barlang*³ és *Diósgyőr-Tapolca barlang*⁴). A Subalyuk barlang faunáját Mottl leírásából részletesen ismerjük,⁵ de a lista csak a csontok számát, testtáji megoszlását tartalmazza

3. Jánossy D., 1953.; Vértes L., 1953., 1965.

4. Hellebrandt M.–Kordos L.–Tóth L., 1976.

5. Mottl. 1938.

– és kizárólag a kísérő faunáét. Nem ismerjük sem az alsó rétegben domináns ibex és a barlangi medve, sem a felső rétegben domináns barlangi medve csontjainak mennyiségét, pontos testtáji megoszlását. A két barlang alapján mód nyílt arra, hogy az egyedszámban és a faj arányokban mutatkozó százalékos viszonyokat összehasonlítsuk, ami az adott esetben (nagy vonalakban becslve Subalyuknál is az adatokat) azt mutatta, hogy az egyedszám erősíti a fajarány által mutatott dominanciaviszonyt, vagy megegyezik vele. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy az első csoportba tartozó lelőhelyek esetén szinte kizárólag sztyeppe állatokkal találkozunk, illetve a sztyeppe-erdő határt lakó szarvassal (igaz, az adatok igen szegényesek). A határterületen levő lelőhelyeken a helyzet megoszlik. A Subalyuk barlangban, a Szeleta barlangban, a Herman Ottó kőfülkében a hegyvidéki erdei fajok a dominálók (Subalyuk alsó réteg 63%, Szeleta alsó réteg 67%, Herman Ottó kőfülke 67%). Az adatokkal ugyanakkor óvatosan kell bánni. A feltárások mind a század első feléből valók⁶, kubikolációs módszerrel készültek, a kultúrrétegek szétválasztása nem a valóságos települési szint szerint történt, hanem szedimentológiai–petrográfiai adatok szerint. Ez egyben nem zárja ki annak lehetőségét sem, hogy a kultúrréteg vadászott állatai közé soroljuk azokat a csontokat – és itt elsősorban a barlangi medvére gondolok –, amelyek természetes úton kerültek a barlangba az ember megtelepülését közvetlenül megelőző vagy követő időszakban. Sokkal megbízhatóbbnak tartom az egyéb nagyemlősök adatainak vizsgálatát, mert ezek barlangba kerülésében jóval nagyobb valószínűséggel játszott szerepet az ember, mint a természetes tényezők.⁷ A fenti fajok mellett található erdei vadak száma és testtáji megoszlása egyaránt mesterséges úton való idekerülésükre utal. Ezzel szemben állnak azok a lelőhelyek, ahol a sztyeppe ligeterdős fajok száma a magasabb, mint például a Diósgyőri barlangban, a Kecskégalya barlangban, a Büdöspesztben, a Herman Ottó barlang alsó rétegében. Ha a két csoportot kulturálisan, vagy korszakuk alapján próbáljuk összehasonlítani azt tapasztaljuk, hogy a korszak, a kultúra és a vadászat iránya között a területen nem mutatható ki összefüggés. A két középső paleolitikus barlangi lelőhely, Subalyuk és Kecskégalya barlangban az elsónél mindkét rétegben a hegyi-erdei, az utóbbiban a ligeterdős fajok uralkodnak, akárcsak a Diósgyőri barlangban és a Büdöspesztben. Ugyanakkor a levélhegyes középső paleolitikumhoz tartozó Szeleta barlangban az uralkodó az erdei fauna, a vele rokon kultúrát képviselő Puskaporos barlangban viszont a sztyeppei fajok dominálnak, akárcsak a Herman Ottó barlangban.

A hegység belsejében levő barlangoknál sem egyértelmű a helyzet. A Lambrecht Kálmán barlangban, a Háromkúti barlangban és a Balla barlang felső rétegében az erdei-hegyi fauna van túlsúlyban, míg a Ballavölgyi sziklaüregben a kettő egyensúlyban van, a Balla barlang alsó rétegében pedig több faj származik a síkságról illetve alacsony dombvidékről, mint a hegy belsejéből.

Ezek alapján nem igazolódik az a nézet, hogy az egyes csoportok vadászatát a települési környezet határozza meg, sokkal inkább valószínű – és ezt tűnik igazolni a lelőhelyek leletmennyisége és megoszlása is –, hogy a környezettől elűtő faunával jellemzett lelőhelyeken csak alkalmi táborok, átvonuló csoportok telephelye volt, míg azokon a területeken, ahol a leletanyagban a lelőhely közvetlen környezetére jellemző fauna szerepel, felmerül a hosszabb megtelepedés lehetősége is. Ilyen hosszabb megtelepedésre

6. Ebben a csoportban a későbbi feltárások csak holtanyagot, korábban már ásott barlangokat érintettek, a rétegsor általában már hiányos volt.

7. Többek között ez volt az oka, hogy az elemzésből kihagytam néhány olyan barlangot, amelyben kizárólag a barlangi medve dominanciát említik, hiszen az, hogy egy barlangban sok a medvecson, még önmagában nem bizonyít emberi tevékenységet, mint ahogy nem lehet feltétlenül vadászati eredménynek tekinteni a Háromkúti barlang *Capreolus* és *Cervus* maradványait sem.

Vadászott nagyemlős fauna

	Lambrecht K.-bg.*	Subalyuk-bg. alsó r.**	Diósgyőri bg. alsó r.*	Kecskésgalya alsó r.	Szeleta-bg. alsó r.	Büdöspest-bg.	Puska poros kőfűlke
Ursus spelaeus	3	+	7	+	++	+	+
Ursus arctos + sp.	38	2	1	-	-	-	+
Cervus elaphus	6	8	1	-	-	-	-
Rupicapra	-	7	-	-	-	-	+
Capra ibex	-	++	-	-	1	+	+
Ovis	-	-	-	-	-	-	-
Sus scrofa	3	-	2	-	-	-	-
Capreolus	7	-	-	-	-	-	-
Elephas primigenius	1	-	6	-	-	+	-
Rhinoceros	1	19	3	+	-	+	+
Equus	3	11	6	+	1	+	+
Asinus hydruntinus	1	-	1	-	-	-	-
Rangifer tarandus	-	-	2	+	-	+	+
Megaceros	3	-	6	++	-	+	-
Bison	4	-	2	+	-	+	-
Bos/Bison	-	-	1	-	-	-	+
Bos	-	4	-	-	-	-	-
Alces	2	-	-	-	-	+	-

	Subalyuk-bg. felső r.**	Ballavölgyi sziklaüreg	Háromkúti-bg.	Herman O.-bg.	Herman O. kőfűlke	Kecskésgalya felső r.	Szeleta-bg. felső r.**
Ursus spelaeus	++	++	-	+	+	++	++
Ursus arctos + sp.	1	-	-	-	-	+	-
Cervus elaphus	26	+	+	+	-	+	1
Rupicapra	47	+	-	+	+	+	-
Capra ibex	78	-	-	+	-	-	-
Ovis	3	-	-	+	-	-	-
Sus scrofa	1	-	-	-	-	-	-
Capreolus	-	-	+	+	-	-	-
Elephas primigenius	18	-	-	-	-	-	1
Rhinoceros	8	-	-	-	-	+	-
Equus	78	-	-	-	-	+	-
Asinus hydruntinus	-	-	-	-	-	-	-
Rangifer tarandus	4	+-	+	+	+	-	1
Megaceros	1	+	-	+	-	+	2
Bison	9	+	-	-	-	+	-
Bos/Bison	-	-	-	-	-	-	-
Bos	13	-	-	+	-	+	-
Alces	-	-	-	+	-	-	-

	Bodrog- keresztúr	Diósgyőri bg. felső r.*	Balla-bg. alsó r.	Arka	Tarcal	Balla-bg. felső r.
Ursus spelaeus	-	+	++	-	-	+
Ursus arctos + sp.	-	-	+	-	-	+
Cervus elaphus	-	1	-	-	+	-
Rupicapra	-	-	-	-	-	-
Capra ibex	-	-	-	-	-	-
Ovis	-	-	-	-	-	-
Sus scrofa	-	-	-	-	-	-
Capreolus	-	-	+	-	-	+
Elephas primigenius	+	1	-	-	+	-
Rhinoceros	-	1	-	-	-	-
Equus	+	-	+	++	+	+
Asinus hydruntinus	-	-	-	-	-	-
Rangifer tarandus	+	+	+	++	+	++
Megaceros	-	1	+	-	-	-
Bison	-	1	+	-	-	-
Bos/Bison	-	-	-	+	-	-
Bos	-	1	-	-	-	-
Alces	-	-	-	-	-	-

Nyersanyagmegoszlás

	Lambrecht K.-bg.		Subalyuk.-bg. alsó r.		Diósgyőri bg. alsó r.		Kecskégalya bg.		Szeleta.-bg. alsó r.		Büdöspeszt.-bg.		Subalyuk.-bg. felső r.	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
Üveges kvarcporfir	2	25	35	16,9	88	44,2	–	–	135	44,3	126	73,3	52	22,4
Hidrokvartcit	1	12,5	15	7,3	32	16,1	4	57,1	107	35,1	12	7	14	6
Kova	1	12,5	47	22,7	10	5	–	–	31	10,2	8	4,7	132	56,9
Radiolarit	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1	–	–	–	–
Obszidián	–	–	1	0,5	4	2,1	3	42,9	3	1	10	5,8	2	0,9
Kvartcit	4	50	3	1,5	23	11,6	–	–	5	1,6	12	7	7	3,0
Opál + jáspis	–	–	–	–	–	–	–	–	4	1,3	1	0,6	–	–
Szarukő	–	–	106	51,2	1	0,5	–	–	7	2,3	3	1,7	25	10,8
Porfirrit	–	–	–	–	41	20,6	–	–	6	2	–	–	–	–
Vulkáni kőzet	–	–	–	–	–	–	–	–	4	1,3	–	–	–	–
Kővelő	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

	Balla-völgyi sziklaüreg		Háromkúti bg.		Herman O.-bg.		Szeleta.-bg. felső r.		Puskaporos kőfülke		Bodrog- keresztúr		Diósgyőri bg. felső r.	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
Üveges kvarcporfir	–	–	2	50	147	51	83	36,7	424	95,9	9	0,8	34	41,5
Hidrokvartcit	1	9,1	1	25	66	22,9	86	38,5	–	–	329	28,1	26	31,7
Kova	1	9,1	1	25	46	16	28	12,4	7	1,6	74	6,3	5	6,1
Radiolarit	9	81,8	–	–	13	4,5	5	2,2	–	–	54	4,6	1	1,2
Obszidián	–	–	–	–	16	5,6	11	4,9	9	2,0	276	23,6	2	2,4
Kvartcit	7	3	–	–	–	–	2	0,9	2	0,5	–	–	3	3,7
Opál + jáspis	–	–	–	–	–	–	2	0,9	–	–	13	1,1	–	–
Szarukő	–	–	–	–	–	–	1	0,4	–	–	–	–	–	–
Porfirrit	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11	13,4
Vulkáni kőzet	–	–	–	–	–	–	8	3,5	–	–	–	–	–	–
Kővelő	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	415	35,5	–	–

	Balla.-bg.		Arka		Tarcál	
	db	%	db	%	db	%
Üveges kvarcporfir	14	60,9	1	0,1	–	–
Hidrokvartcit	3	13	1698	76,5	250	66,8
Kova	5	21,7	94	4,2	26	7
Radiolarit	1	4,4	297	13,4	–	–
Obszidián	–	–	103	4,6	74	19,8
Kvartcit	–	–	–	–	–	–
Opál + jáspis	–	–	5	0,2	–	–
Szarukő	–	–	2	0,1	–	–
Porfirrit	–	–	–	–	–	–
Vulkáni kőzet	–	–	–	–	–	–
Kővelő	–	–	20	1	–	–

utal a Subalyuk a peremterület mindkét oldalának állatvilágával és a nyíltszíni telepek a síksági faunával. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az erősen erdei vadra specializálódott Lambrecht Kálmán barlangban alkalmi vadásztanya volt, a Büdöspesztben a feltűnően sok sztyeppi elem mellett ideiglenes megtelepülés ugyanúgy ahogy a Puskaporos kőfülke csaknem kizárólag sztyeppi faunája is ideiglenes táborra utal. Csak fauna alapján nem tisztázható a helyzet a Szeleta barlang alsó rétegénél, az igen kevés leletet tartalmazó Háromkúti barlangban és még néhány olyan lelőhelyen, amelyeket a fauna lista hiánya, a rétegtani viszonyok tisztázatlansága, vagy a leletanyag szegényessége miatt nem tárgyaltam.

Az eddigiekben csak olyan lelőhelyekre térhettünk ki, amelyek ásatása során előkerültek a vadászott állatok csontjai is. Ugyanakkor számos olyan lelőhely van a megye területén – és számuk egyre szaporodik az egyre intenzívebb terepbejárások, felszíni gyűjtések jóvoltából – amely a faunára vonatkozóan nem nyújt adatot. Ezeknél a többnyire nyíltszíni, sőt felszíni leleteknél a legtárgyilagosabb adathalmazt a kőanyag képviseli. Mint említettem a megye területe igen gazdag olyan kőben amelyet őseink eszköz-készítésre használhattak. Nézzük meg ezeknek a nyersanyagoknak a megoszlását. (1., 3. ábra; 2. táblázat). Kezdetnek vegyük sorra azokat a nyersanyagokat, amelyek könnyen lelőhelyhez köthetők. Ezek közül a legfontosabbak az üveges kvarcporfír, az obszidián, a kövelő és a szarukő mint hazai nyersanyagok, a szlovákiai radiolarit és a lengyelországi kovák mint helyidegen nyersanyagok.

Az üveges kvarcporfírnak egyetlen lelőhelye ismert: a Bükszentlászló és Bükkszentkereszt között húzódó ér. Lencsés illetve lemezes szerkezeténél fogva kétféle eszköztípus készítésére volt alkalmas elsősorban: az egyik a tömbből készített biface, a másik a lemezen készített csak peremen retusált tompított hátú penge vagy meredek retusú kaparó csoportja. Ennek megfelelően a nyersanyag tömeges használatát azokhoz a lelőhelyekhez köthetjük, amelyek a kettő közül valamelyiket alkalmazták. A lelőhely környékének kb. 25 km-es körzetében a *Bábonien* ipar – sőt, a *Jankovichien* jellegű levélhegyes iparok is⁸ – ezzel a nyersanyaggal jellemezhetők és bár nem dominánsan, de az iparkör távolabbi lelőhelyein is megtalálható (még a Jankovich barlangba is jutott belőle). Ugyanez a nyersanyag a domináns a Szeleta barlang felső rétegében a levélhegyek esetében (a teljes iparban már nem domináns!) és ebből az anyagból készült levélhegy került elő *Szobon*⁹ sőt *Moraványban* is. Nem dominánsan, de megtalálható a nyersanyag unifaciális iparban a Subalyuk barlangban, a Diósgyőri barlang moustierijében, a Kecskégalya barlangban. A legtöbb lelőhely azonban műhely jellegű: *Sajóbáony*, *Avas*, *Büdöspeszt*, *Puskaporos* stb., kifejezetten a nyersanyag feldolgozására jött létre, ahol a teljes leletanyagban a kész eszközök száma elhanyagolható. A nyersanyaglelőhelyektől távolabbi területeken azonban ugyanezt az anyagot szinte kizárólag kész eszköz formájában ismerjük: *Korlát II*, *Hidasnémeti*, még távolabb a Dunakanyarban *Pilismarót*, *Szob*, a kettő között *Parád-Marhát-tető* stb.¹⁰ E nyersanyag esetében tehát egyértelműen a nyersanyaglelőhely centrikus feldolgozásról vagy eseti transzportról beszélhetünk, kereskedelmi tevékenységre nem utal nyom.

Kifejezetten lokális nyersanyagnak tekinthetjük a bükki szarukövet, amely a közvetlen lelőhelyétől távolabb csak szórványosan kerül elő.

Ugyancsak lokális jelentőségű a zempléni kövelő, amelynek felhasználását, jelentős mértékű használatát csak a Dél-Zemplénből ismerjük.

8. Gábori M.–Csánk V., 1983.

9. Gallus S., 1937.; Vértes L., 1965.

10. Dobosi et. al. 1981.; Simán K., 1983. Biró K., 1984. a.

Sokkal fontosabb az obszidián. Különbséget kell tennünk a Kárpáti I. és II. obszidián között.¹¹ A középső paleolitikumban leginkább a Kárpáti II. (Közép- és Dél-Zemplén) obszidián használatára van adatunk. Ezek szerint ez a nyersanyag meglehetősen ritka volt, kis méretű, nem mindig jó minőségű. Valószínűleg ez volt az oka ritkaságának. A felső paleolitikumban jelenik meg tömegesen a Kárpáti I. obszidián. Lelőhelye környékén (*Cejkov, Kasov* stb.)¹² kifejezetten obszidiánra épülő telepek kerültek elő. Magyarországon ilyen település nincs, de kétségtelen, hogy az obszidián jelentősége megnőtt. Elterjedése igen széles körű, csaknem minden felső paleolitikus telepre jutott belőle. Mivel olyan településeken is megtalálható, ahol a nyersanyaglelőhely környezetének egyéb nyoma nem mutatható ki, elég nagy a valószínűsége, hogy ez a nyersanyag már kereskedelmi áru is volt.

A jól meghatározható idegen nyersanyagok közül a szlovákiai radiolarit a Hernád völgyében jelenik meg, nálunk a nyersanyag mérete, formája alapján a folyó völgyéből gyűjtötték. A másik ennél sokkal lényegesebb nyersanyagcsoport az idegen eredetű kova. Legkorábbi képviselője a Sóllyomkúti sziklaüreg swieciechówi kovája. Minthogy a lelőhely a nyersanyagforrástól mintegy 600 km-re délre van, csak anyagszállításról lehet szó, ami egyben a két terület közti összeköttetést bizonyítja. Következő megjelenése az avasi temető pengéje, amely egy Szeleta-felső jellegű levélheggyel együtt került elő. Ez eleve azt feltételezi, hogy WI maximuma előtt, majd azt követően a WI/II-től szinte folyamatosan számítanunk kell északi hatásokkal. A legtöbb idegen nyersanyagot tartalmazó lelőhely területünkön éppen azokon a területeken van, amely a folyóvölgyek mentén, a vándorlási útvonalon helyezkednek el.

A terület legfontosabb nyersanyaga a hidrokvarcit és a limnokvarcit. Két fő lelőhelycsoportját tudjuk egyelőre elkülöníteni: az avasi szürke, szürkésfehér és vöröses, valamint az észak-zempléni változatos színű, sok szerves maradványt tartalmazó, kevésbé homogén változatot. Természetesen ezen kívül számos hidro- és limnokvarcit lelőhelyet ismerünk, de elkülönítésük a nyersanyag alapján egyelőre nem megoldható. Szinte minden ipar legfontosabb nyersanyaga ez, hiszen igen nagy mennyiségben áll rendelkezésre, jó minőségű, mindenféle eszköz készítésére alkalmas. Mindazonáltal már eddig is sikerült megfigyelni, hogy néhány lelőhely együtt tartalmazza a két nyersanyagforrás anyagát, bár műszeres vizsgálatok hiányában ez egyelőre csak jelenséggént konstataálható, mennyiségi-minőségi értékelésre még nincs mód. Egyben területünkön ez az egyetlen olyan nyersanyag, amelynek bányászata a paleolitikumban bizonyított (Korlát II).¹³

Az egyes lelőhelyek nyersanyagának, azok arányának vizsgálatokor elsősorban a domináns nyersanyagot vagy nyersanyagokat kell figyelembe venni. A másodlagos fontosságú nyersanyagok adalékos információt tartalmaznak, az esetek többségében a csoport életmódjáról kevés információt hordoznak. Jelentőségük a vándorlási irány, az esetleges kereskedelmi kapcsolatok konstatálásánál lényeges. Ebből a szempontból beszélhetünk olyan lelőhelyekről, ahol egyértelműen egyfajta nyersanyag dominál, ahol a helyi nyersanyagok egésze a domináns és végül ahol a nyersanyag viszonylag egyenletesen oszlik meg.

A nyersanyagmegoszlás alapján egyértelműen műhelyről illetve bányáról és bányára települt műhelyről beszélhetünk azoknak a lelőhelyeknek az esetében, ahol a helyi nyersanyag dominanciája a 90%-ot eléri. Ilyen bányaműhely telep van Korlát II. lelőhelyen (limnokvarcit), a Miskolc környéki felszíni lelőhelyek többsége esetében (Sa-

11. Biró K., 1981., 1984. b.

12. pl. Bánesz L., 1959.

13. Simán K., 1986. a.

jóbabony, Miskolc-Lengyelszó stb.: kvarcporfír;¹⁴ Miskolc-Avas, műhely: limnokvarcit¹⁵), de ugyanilyen dominancia mutatható ki a Puskaaporos kőfülke anyagában is (kvarcporfír). Műhelytelepről beszélhetünk olyan esetben, ahol a helyi nyersanyag mellett (vagy nyersanyagok mellett viszonylag kis mennyiségben vegyesebb eredetű nyersanyag is megtalálható. Ilyen települések például *Hidasnémeti*¹⁶ erős limnokvarcit dominanciával, mellette radiolarit, obszidiánnal, kvarcporfírral, kovával. Ez a megoszlás jellemző Büdöspestre is, ahol a domináló kvarcporfír mellett megtalálható a limnokvarcit, a kova az obszidián és a jáspis is. A ballavölgyi sziklaüreg dominancia viszonyai a kis anyagmennyiség miatt nem statisztikus értékűek. Hasonlóan jól mutatható ki a műhelytelep-jelleg az arkai anyagban, ahol a random 2200 mintánál a limnokvarcit dominancia 76%-os, a kísérőanyag pedig elsősorban kovából, radiolaritból, obszidiánból áll.

Egyéb településre utal a nyersanyagmegoszlás, ha a helyi nyersanyagok viszonylagos egyensúlya tapasztalható a helyidegen nyersanyagok megléte mellett. Ilyen lelőhelyek a Subalyuk barlang, ahol háromféle helyi nyersanyag mintegy 65%-os dominanciája mellett nem túl távoli eredetű idegen nyersanyagok jelennek meg az alsó rétegben, míg ez az arány a felső rétegben egy kissé erősebben a helyi nyersanyag felé tolódik. Még egyenletesebb a nyersanyag megoszlása a Diósgyőri barlangban – bár itt figyelembe kell vennünk azt is, hogy a lelőhely rétegtani viszonyai meglehetősen tisztázatlanok. A Diósgyőri barlang alsó réteggkomplexumában 5 helyi nyersanyagtípus mintegy 90%-os dominanciával van jelen. A felső rétegben 4 helyi nyersanyagtípussal valamelyest csökken a dominancia, de ez nem befolyásolja jelentősen az összképet. Szintén település jellegű a Szeleta barlang mindkét rétege, ahol a két legfontosabb helyi nyersanyag, a limnokvarcit és a kvarcporfír 75%-ot ér el, a kísérőanyag pedig a nyersanyagok széles skáláját tartalmazza. A Herman Ottó barlang által nyújtott kép már nem ilyen tiszta, bár az 50%-nyi kvarcporfír és csaknem 25%-nyi limnokvarcit mellett megtalálható másik három helyidegen nyersanyag aránya elég magas ahhoz, hogy települést feltételezzünk. Egyértelműen település képét mutatja nyersanyaga alapján *Bodrogkeresztúr* és bizonyos mértékig *Tarcal*.

Meglehetősen sajátos jelenség a Balla barlang anyaga, ahol viszont figyelembe kell venni, hogy a Bükk közepén nincs semmilyen nyersanyaglelőhely – a vizsgálat szempontjából itt minden nyersanyag helyidegennek minősül. Ugyanez vonatkozik a Lambrecht Kálmán barlangra is.

Összesítve a fauna és a nyersanyag alapján nyert képet a következő variációcsoportok állnak elő:

I. A lelőhely a hegy belsejében van, a fauna dominánsan erdei elemekből áll, a nyersanyag helyidegen.

II. 1. A lelőhely a hegy peremén van, a fauna dominánsan erdei fajokból áll, a nyersanyag helyi.

2. A lelőhely a hegy peremén van, a fauna dominánsan sztyeppi jellegű, a nyersanyag helyi.

3. A lelőhely a hegy peremén van, a fauna dominánsan sztyeppi jellegű, a nyersanyag helyidegen.

III. A lelőhely nyílt területen van, a faunában a sztyeppi elemek dominálnak, a nyersanyag elsősorban helyi jellegű.

Ezekből az alapvariációkból egyértelműen értékelhető az első csoport: az 50%-os vegyes fauna és a helyidegen nyersanyag a hegy belsejében ideiglenes vadászatot folytató csoport hagyatéka.

14. Ringer Á., 1983.; Simán K., 1983.

15. Simán K., 1986. c.

16. Simán K., 1983.

A II. csoport esetében a 3. pont ideiglenes tartózkodást jelöl, mivel minden jellegében elűt a környezetétől. A II. 1. pont lelőhelyei ezzel szemben a helyi környezethez való alkalmazkodást mutatják (Subalyuk barlang, Szeleta barlang stb.). A II. 2. esetében, mivel az erdei és a sztyeppi fauna egyaránt közeli volt a nyersanyag dominancia dönt, hogy településről van-e szó (Diósgyőri barlang), vagy műhelytelepről (Büdöspeszt, Puszkaporos kőfülke). Ugyanez a helyzet a III. csoportnál is, ahol a fauna a környezetbe illik, a nyersanyagmegoszlás alapján azonban elkülöníthetünk települést (Bodrogkeresztúr) vagy műhelytelepet (Arka).

A fentiekben megkíséreltem felvázolni egy olyan objektív módszert a települési forma megállapítására, amely független a korszaktól és a kulturális besorolástól és amely kizárólag objektív adatokon nyugszik, azok összehasonlításából és csoportosításából von le következtetéseket. Szeretném ugyanakkor felhívni a figyelmet a módszer nehézségeire. Az első amivel jelen esetben szembe kell néznünk, hogy a vizsgálatot kis területen végeztük, ezért amíg nagy anyagmennyiségen nem nyer bizonyítást létjogosultsága csak munkahipotézisként fogadható el. Általánosabb érvényű probléma, hogy a vizsgált lelőhelyek többsége nem korszerű módszerekkel feltárt, a réteg elkülönítése nem mindenhol teljesen megbízható (ennek megfelelően a rétegenként nyert adatok sem). Ugyancsak megnehezíti a helyzetet a faunisztikai és közettani meghatározások nem egységes volta – a faunánál ráadásul a régi adatok ellenőrizhetetlensége is, mivel az ásatások során nem gyűjtötték be a teljes faunisztikai anyagot, így rekonstrukcióra sincs mód –, a közettani műszeres meghatározások hiánya illetve ritkasága.

Szándékosan nem tértem ki az elmélet felvázolása és bemutatása során a régészeti anyag értékelésére. Az egyik, hogy a területen nincs olyan egyértelműen meghatározott, nagy anyagmennyiséggel rendelkező, hiteles körülmények között feltárt ipar, iparcsoport vagy kultúra, amelynél minden szempont együttes értékelése lehetséges volna. A másik, hogy kutatásunk, úgy érzem még nem tart ott, hogy nagyobb etnikai vagy iparcsoportok magyarországi történetét egyértelműen fel tudná vázolni (főképp nem a vizsgált területen). A harmadik, hogy az elmélettel azt is kívántam bizonyítani, hogy az őskor települési formáit elsősorban nem az iparokhoz való tartozás vagy a szociális–kulturális–technikai fejlettség, hanem a napi igények szabályozzák. Ezzel nem azt kívánom tagadni, hogy település és település közötti fejlettség eltérő lehet, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy egy népesség mozgását befolyásoló tényezők meglehetősen sztereotíp formában jelennek meg minden korban és iparkörnél és ezt a sztereotípítást a leletanyagból kimutatva pontosabb információt nyerhetünk elődeink minden napi életéről.

IRODALOM

Bánesz L.,

1959. Cejkov II–III. Nové paleolitické stanice s obsidianovou industriou. Arch. Rozhl. 769–780.

←Biró K.,

1981. A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata Arch. Ért. 108. 194–205.

1984. a. Őskori leletek a Mátra-hegységből. Agria XX. 5–11.

1984. b. Distribution of Obsidian from the Carpathian Sources on Central European Palaeolithic and Mesolithic Sites. Acta Arch. Carp. XXII. 5–41.

1986. The Raw Material Stock for Chipped Stone Artefacts in the Northern Mid-Mountains Tertiary in Hungary. International Conference on Prehistoric Flint, Budapest–Sümeg. 183–195.

T. Dobosi V.,

1974. Adatok a Bodrogvölgy őskorához. FA. 25. 19–25.

1978. A pattintott kőszerszók nyersanyagáról. FA. 29. 7–18.

- T. Dobosi V. – Vörös I. – Krolopp E. – Schweitzer F.*,
1981. Pilismarót–Diós: Új őskőkori telep. *CommArchHung* 9–27.
- Ifj. Gallus S.*,
1937. Néhány újabb magyarországi paleolit lelőhelyről. *Arh. Ért.* 137–139.
- Gábori M. – Gábori–Csánk V.*,
1978. The ecology of the Hungarian Middle Palaeolithic. *Földr. Közl.* 175–182.
- Gábori–Csánk V.*,
1968. La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie. Budapest
1983. La Grotte Remete–„Felső” (Supérieur) et le „Szel tien de Transdanubie”. *Acta Arch. Hung* 35. 249–285.
- Hellebrandt M. – Kordos L. – Tóth L.*,
1976. A Diósgyőr–Tapolca barlang ásatásának eredményei. *HOM Évk. XV.* 7–36.
- Jánossy D.*,
1953. A Lambrecht Kálmán barlang faunája. *Arch. Ért.* 27–28.
1974. Tarcál–Citrombánya őskőkori lelőhely gerinces faunája. *FA.* 25. 26–30.
- Kadic O.*,
1915. A Szeleta barlang kutatásának eredményei. *Földtani Intézet Évkönyve* 23. 148–278.
1934. Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. *Földtani Intézet Évkönyve* 30. 1–147.
- Kormos T.*,
1911. A puskaporosi kőfülkében talált állatok. *Földtani Közl.* XLI. 91–92.
- Kozłowski J.*,
Nowe znalezisko importu krzemienia swieciechowskiego na terenie Wengier. *Arch. Polski VII.* 331–335.
- Mottl.*,
1938. A lerakódások állatvilága. Kadic: A cserépfalui Mussolini barlang (Subalyuk). *Geol. Hung. ser. pal.* 14. 207–308.
- Pécsi M. – Pécsi Donát E. – Szelényi E. – Hahn Gy. – Schweitzer F. – Pevzner M. A.*,
1978. Palaeographical Reconstruction of Fossil Soils in Hungarian Loess. *Föld. Közl.*
- Ringer Á.*,
1983. Bábonyien – Ein mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. *Dis-Arch Ser. II.* 11.
- Simán K.*,
1983. Kőeszközleletek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1978–1982). *HOM Közl.* 21. 37–49.
1986. a. Limnic Quartzite Mines in Northeast Hungary. *International Conference on Prehistoric Flint. Budapest–Sümege*, 95–99.
1986. b. Felsitic Quartz Porphyry. *International Conference on Prehistoric Flint. Budapest–Sümege* 271–275.
1986. c. Mittelpaläolithisches Atelier am Avasberg bei Miskolc (Ungarn). *Historca Carpatica*.
- Tóth L.*,
1973. Mezolit telep Sajóbáonyban. *HOM Közl.* 12. 17–25.
- Vértes L.*,
1953. Az alsópaleolitikum első biztos eszközlelete Magyarországon. *Arch. Ért.* 17–25.
1962. Die Ausgrabungen der Altsteinzeitlichen Siedlung von Arka 1960–1961. *Acta Arch Hung* 14. 143–157.
1965. Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest
1966. The Upper Palaeolithic Site on mt. Hénye-hegy at Bodrogheresztúr. *Acta ArchHung XVIII.* 3–14.

PALAEOLITHIC SETTLEMENT PATTERN IN COUNTY BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN

(Abstract)

Trying to reconstruct the settlement pattern of a territory you must take into account the natural surrounding (geographical, hydrogeographical, zoogeographical setting and the raw materials), the traditions and needs of the population and also the state of research of the given territory.

The present paper essayes to sketch the paleolithic settlement pattern on the territory of county Borsod-Abaúj-Zemplén from respect of the animal species hunted for their meat (large mammals) and the raw material sorts and their distribution: all these placed back in the original geographical surroundings we may arrive to the conclusion that hunters' temporary settlement in the infra-montaneous caves with the dominance of local animals and alien raw material, workshops and workshop settlements near the raw material sources with alien fauna and overwhelmingly local raw material can be told. The more or less permanent settlements, be it in the mountains or in the steppe can be characterized by local fauna and the diversity of the lithic material. All these conclusions are valid for any period of the palaeolithic, independent of culture, industry, specializations, stage of development as they root in the basic needs of people. The method seems to be objective, working with statistics and it can be made even more convincing drawing more respects into the analysis and dividing them to finer details (e. g. comparison of typology, technology and raw material dispersion; definition of existence or lack of body regions of animals etc.). Nevertheless it has significant drawbacks, too. Such are the incoherency of research, the low number of the finds, the uneven stage and respect of elaboration, intotal collection of material, unreproductivity of spoilt old excavations and missing, perished layers, the incomparability of surface finds and the ones coming from authentic excavations etc.

Anyhow, if this method of settlement pattern reconstruction can be proved on wider scale and on a large territory, there is some hope that it can be transfered to other – less thoroughly examined territories, or ones where the detailed data are no more available.

Katalin Simán

BRONZKORI CSÜNGŐ NAGYROZVÁGYRÓL

S. KOÓS JUDIT

1971 telén talajjavító munkákat végeztek *Nagyrozsó* község határában, melynek során a markoló bronztárgyakat és cserepeket forgatott ki a földből. A helyszíni szemle alkalmával további bronzok és cserepek kerültek a múzeum birtokába.¹ Ezek alapján kiderült, hogy egy bronzkori települést bolygattak meg, illetve részint el is pusztítottak. A beállt fagy miatt a leletmentést megkezdeni nem lehetett, így az a következő évre maradt.

1972 áprilisában leletmentő ásatás kezdődött a területen.² A község a Bodroghözben, a csehszlovák–magyar határ közelében, Pácin és Kisrozsó községek között fekszik. A lelőhely a falu Egyházasdomb vagy Papföld nevű határrészén található, melyet három oldalról mocsár vesz körül. A földrajzi adottságokat figyelembe véve megtelepedésre tehát védelmi szempontból kiválóan alkalmas hely lehetett. (Jóllehet a dombot azóta jórészt elhordták, de a lelőhely azonosításakor megállapíthattuk, hogy megközelítése még ma is veszélyes).

A telepfeltárás során nyolc, egyenként 5x2 m-es szelvény kiásását végezték el.³ Az ásató régész megállapítása szerint a település egyrétegű, s a középső bronzkori *fűzesabonyi kultúra* időszakába sorolható. Az ásatás ideje alatt végzett felszíni gyűjtésből származik az a nagyméretű bronz csüngő, amelyet a leletegyüttesből kiemelve, külön szeretnénk bemutatni. Úgy véljük, hogy díszítését, kidolgozásának technikáját, elterjedési területét és kronológiai helyzetét tekintve beleilleszthető abba a körbe, amelyet a *koszideri periódus* sajátos fémművességeként ismer a kutatás.

Gyűjtőmunkánk során mindössze néhány olyan csüngőt találtunk, amelyet párhuzamként állíthatnánk a nagyrozsói lelet mellé, így anyagközlésünk feltehetően nem tűnik öncélúnak. Az előkerült többi bronztárgy és a kerámiaanyag együttes közlésére egy másik cikkben szeretnénk részletesebben kitérni.

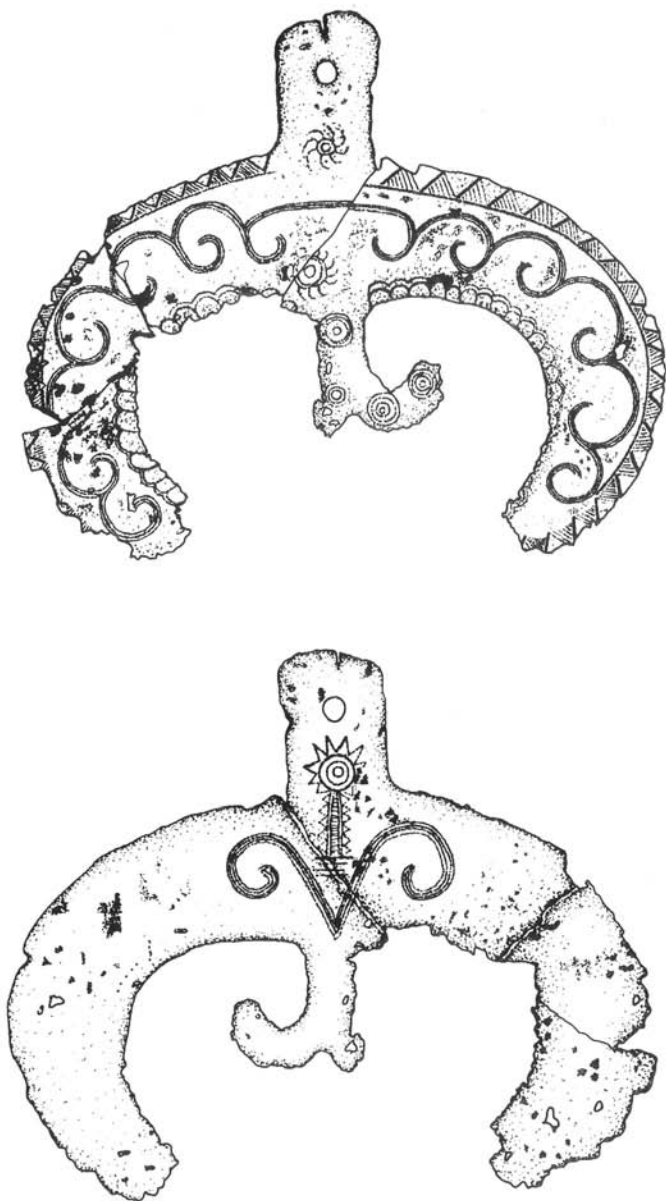
A csüngő leírása: Nagyméretű, félhold alakú, lemezből kivágott, horgony alakú középtaggal ellátott csüngő.⁴ Lekerekített végű fogója átfúrt. Erősen korrodálódott, a középtag egyik fele letörött. A fogó alatti rész enyhén deformálódott. Két helyen törött, valószínűleg az eldeformálódás következtében. Érdekességét, különlegességét az adja, hogy mindkét oldalán díszített. Egyik oldalán a teret jóformán teljesen kitöltő, három párhuzamos bekarcolásból álló, futó spirálmotívum látható. A csüngő felső szélein srafózott háromszögek, alsó szélein pedig girlandminta helyezkedik el. A horgony alakú középtagot koncentrikus körök díszítik. A fogantyún levő lyuk alatt két napsugaras motívum, ahol a napot két-két koncentrikus kör, a sugarakat pedig félkörívek jelzik.

1. HOM Ltsz. 71. 45. 1–23. és 72. 1. 1–5.

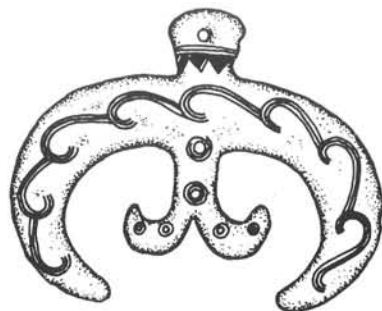
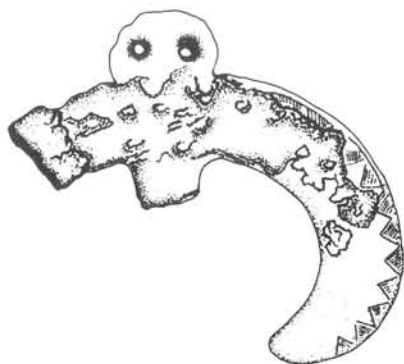
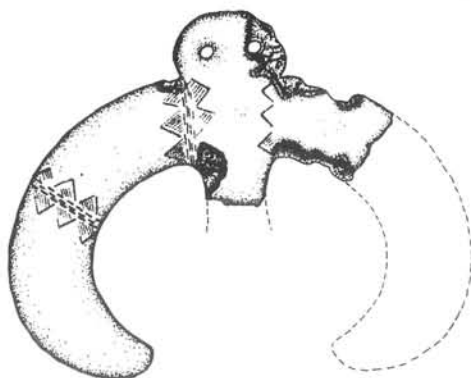
2. Hellebrandt M., 1972. 18–19.

3. A leletanyag közlésre való átengedéséért Hellebrandt Magdolnának tartozom köszönettel.

4. HOM Ltsz. 71. 45. 23.

1. kép. A nagyrovágyi csüngő elő- és hátlapja

0 5cm

2. kép. Ismeretlen lelőhelyű csüngő
a MNM gyűjteményéből

3. kép. A Barca-i díszített csüngők

A másik oldal mintázata eltér ettől. Pontosan a csüngő közepén látható egy koncentrikus körből és háromszögekből álló nap- vagy csillagszimbólum, alatta „létramin-ta”, melynek mindkét oldalához háromszögek csatlakoznak. A díszítés két, ék alakban egymáshoz kapcsolódó spirálmintából indul ki.

Az ilyen típusú csüngőkkel kapcsolatban kialakult az a nézet, miszerint ezeket egyetlen lemezből vágták ki.⁵ *Furmánek* a csüngőkről írott munkájában elveti ezt, s megjegyzi, hogy néhány darab esetében a masszív középtag kialakítása, valamint a bárcai telephelyen talált öntőforma arra engednek következtetni, hogy ezeket az ékítményeket öntötték és utólag megmunkálták.⁶ (A csüngő szélessége: 10,6 cm, vastagsága: 0,1 mm, magassága: 9,4 cm.) (1. kép).

Mint említettük, kevés azoknak a csüngőknek a száma, amelyeket e darab mellé párhuzamként felsorakoztathatnánk. Egyike ezeknek az az ismeretlen lelőhelyről származó, nagyméretű csüngő, amely a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található⁷ (2. kép). Hasonlóan a nagyrozvágyihoz, ez is mindkét oldalán díszített, ha nem is olyan gazdagon. Figyelemre méltó, hogy a vésett, sraffozott háromszögminta ugyan-

5. Bóna I., 1975. 285.

6. *Furmánek*, V. 1980. 16.

7. MNM Ltsz. 62. 72. 2.

olyan elrendezésben díszíti e csüngő egyik oldalát, mint a nagyrozvágyit. (Ezzel kapcsolatban felvetődik a származás, készítés helyének kérdése, amelyre a későbbiekben még visszatérünk.) A fogantyúja rövid, lekerekített végű, rajta két lyukkal, mely a felfüggesztést szolgálta. Ismereteink szerint ez az egyetlen olyan példány, amelynél a felerősítésnek ezt a módját választották.⁸

Úgy tűnik, hogy az eddig előkerült nagyméretű, félhold alakú csüngők két legépebb darabja Barcán került napvilágra⁹ (3. kép). Mindkettő lelőkörményei hitelesek, így ez talán segítséget nyújthat a kronológiai kiinduláshoz. Díszítésük a már nagyrozvágyi csüngőnél is megfigyelt, egész teret kitöltő spirálmotívum, koncentrikus körök és sraffozott háromszögek. A nagyobb csüngő hullámvonalas mintáját, széleit és a fogantyú koncentrikus köreit trébelt pontsor követi (3. kép 1.).

A kisebb csüngő – hasonlóan a nagyrozvágyihoz és az ismeretlen lelőhelyű darabhoz – mindkét oldalán díszített. A hátlap mintázata megegyezik az előlapéval¹⁰ (3. kép 2.).

Szepescsütörtökről (Spišský Štvrtok) olyan, szórványként előkerült példányt ismerünk, amely feltehetően e leletkörbe tartozik.¹¹ Díszítése a már jól ismert sraffozott háromszögekből, girlandmintából és trébelt pontsorból áll. Erősen sérült, középtagja hiányzik, ezért csak feltételezhetjük, hogy horgony alakú lehetett.

Sajnos meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk arról a csüngőről, amely Romániából, Bihar megyéből, Keresztúr (Crestur) faluból származik.¹² Díszítése alapján egyértelműen e körbe tartozónak véljük: mintázata szinte csaknem ugyanolyan, mint a Barca-i kisebb csüngőé, kiegészítve azt a nagyrozvágyi darabról ismert girlandmintával.

E sorozat legújabb példánya a *Remete Felső-barlangban* nemrégiben napvilágra került bronz kincsleletbe tartozó csüngő. Nagyméretű, ép, felületét koncentrikus körök, széleit bekarcolt girlandmotívum díszíti.¹³ A leletegyüttes többi tárgya – már amelyeket az előzetes jelentésből volt alkalmunk megismerni – olyan ismert középső bronzkori típusokat tartalmaz, amelyek segíthetnek megállapítani a kronológiai hovatartozást.

Hitelesen feltárt, ásatásból származó leletanyag alig néhány helyről áll rendelkezésünkre, s ez megnehezíti a feldolgozást. A nagy telepfeltárások eredményeinek közlése – mint pl. Barca, Szepescsütörtök (Spišský Štvrtok) – még várat magára, így ezek esetében csak előzetes jelentésekre, ill. részpublikációkra támaszkodhatunk.¹⁴ Azonban úgy véljük, hogy a magyarországi darabok és leletegyüttesaik nagyjából meghatározzák a használat idejét, s a kultúrába sorolást.

A csüngők csoportosítása: B. Hänseltől vette át a kutatás a nagyméretű, félhold alakú, horgonyszerű középtaggal ellátott csüngők elnevezését.¹⁵ Megfigyelései szerint ez a típus a nagyméretű darabok többféle variációjából a harmadik. (Megjegyezzük, hogy itt egyszerűen csak a középtagok vizsgálatát végezte el.) Megállapítja, hogy a Füzesabony–Ottomány területen szélességük elérheti a 10 cm-t is, felületüket pedig gazdagon díszítik spirálisokkal és háromszögekkel. Használatuk szerint az egész Kárpát-medén-

8. A csüngő rajzát és leírását Kovács Tibornak köszönhetem, aki a feldolgozást végezte.

9. *Hájek, L.* 1957. 330. 4. kép 1–2.

10. Sajnos egyetlen publikációban sem közlik az előlap és hátlap rajzát vagy fotóját együtt, így csak a leírásra hivatkozhatunk, ld. *Vladár, J.* Slov. Arch. 1973. 317–318.

11. *Kovalčík, R.–M.* 1970. 8. 2. kép. 4.

12. *Crisia XII.* 1982. Oradea – címlapon közölt rajz. A lelőhelyre és a lelőkörményre utaló adatokat N. Chidiosan bocsátotta rendelkezésünkre.

13. *G. Csánk V.*, 1983. 257. 7. kép

14. *Hájek, L.* 1957.; *Tocik, A.–Vladár, J.* 1971.; *Vladár, J.* 1975.

15. *Hänsel, B.* 1968. 121. 226.

cére jellemző, ennek időpontját pedig a korai és a középső bronzkor átmeneti szakaszára helyezi.

Újabbban V. Furmánek végezte el a szlovákiai csüngők összegyűjtését, értékelését.¹⁶ E munka közreadásával lehetőségünk nyílik arra, hogy az általa megállapított csoportok egyikébe leleteinket besoroljuk.

A nagyméretű, félhold alakú csüngőkkel kapcsolatban megjegyzi, hogy különbséget köztük mindössze a díszítésben fedezhetünk fel. Az általa „A variáns”-nak nevezett csoport jellemzője az előlapot borító bekarcolt, geometrikus minta és ide sorolja a fentiekben már ismertetett két Barca-i, a szepescsüörtői (Spišský Štvrtok), egy *szeles-
tei* (Slizké), két *Vcelince*-i és egy *Vár-Gedé*-ről (Hodejov) származó darabot.¹⁷ Elterjedésükkel kapcsolatban egyetért Hänsellel, hozzátéve, hogy a Kárpát-medencén belül az eddigi legnagyobb koncentráció az *Ottományi kultúra* szlovákiai területéhez köthető.¹⁸ (Kronológiájának részletesebb ismertetésére a későbbiekben még visszatérünk.)

A csüngők díszítése, funkciója: Megfigyelhettük, hogy a felsorolt csüngők szinte mindegyikén szerepel a több, párhuzamosan futó, bekarcolt vonalkötegekből álló spirálmotívum, valamint a koncentrikus körök. Azok a kutatók, akik a középső bronzkori telepek és temetők kerámiáit, fegyvereit és ékszereit feldolgozták, felhívták a figyelmet a díszítőelemekben megmutakozó mediterrán hatásra.¹⁹ J. Vladár rámutat, hogy e hatások közvetett úton, fokozatosan jutottak el előbb a Pontus-vidékére, majd a Duna mentén a Kárpát-medencébe és végül a Kárpátoktól északra.²⁰ A kora mükénei kultúra gazdag ornamentikájának hatását a Barca-i csüngőkkel kapcsolatban is említi.²¹ Az ún. „mükénei elemek” több terméken feltűnnek a klasszikus Ottomány és Füzesabony időszakában és fellelhetők a késői fázisban is.²² E díszítőelemek derivátumai megtalálhatók a nagy, lapos hold alakú bronzcsüngőkön, amelyek Vladár szerint sajátos megnyilatkozásai az Ottományi kultúra késői szakaszának Szlovákiában, s amelyek előfordulását a BA₃–BB₁ időszekekre helyezi.²³ A díszítésen túl szimbolikus hatást tulajdonít a formának és mintakincsnek, amelyben a nap és a hold szimbolikája ugyanúgy, ugyanazt fejezik ki az Égeikum szellemi életében, mint az Észak-Kárpátok kultúrkörében.

Ezzel szemben P. Šalkovský a spiráloramentika vizsgálata során arra a végkövetkeztetésre jut, hogy mivel az ily módon díszített tárgyak, eszközök analógiái ez időszakban (BA₂–BA₃) nincsenek meg Mükénében, ezért azokat bizonyossággal mükénei hatásúaknak nevezni nem lehet. Hipotézisként felveti azt, hogy inkább egy önálló, helyi jellegű, gyakran felismerhető sajátos fejlődésről lehet szó. Bizonyos formai rokonság felfedezhető ugyan, de alaposabban megvizsgálva ezeket inkább véletlenszerű egyezésekkel, vagy a fejlődésben bekövetkező általános törvényszerűségekkel magyarázhatók.²⁴

Az ún. „futóspirál” motívum díszíti a mezőkomáromi és a tiszafüredi nyéltaréjos csákányokat is, melyek ismertetését Kovács T. végezte el.²⁵ Elfogadjuk a véleményét, mely egyben az előbbi nézetek kritikája is, miszerint egy kedvelt, széles körben elterjedt és alkalmazott mintakincsről van szó, melyet szoros időhatárok közé szorítani és részletes elemzésre felhasználni nem lehet.²⁶

16. Furmánek, V. 1980.

17. Furmánek, V. 1980. 17.

18. Furmánek, V. 1980. 18.

19. Mozsolics A., 1965–66. 38–46.; Kőszegi F., 1968. 129–130.; Vladár, J. 1974. 233–234.

20. Vladár, J. 1973. 339.

21. Vladár, J. 1973. 317–318.

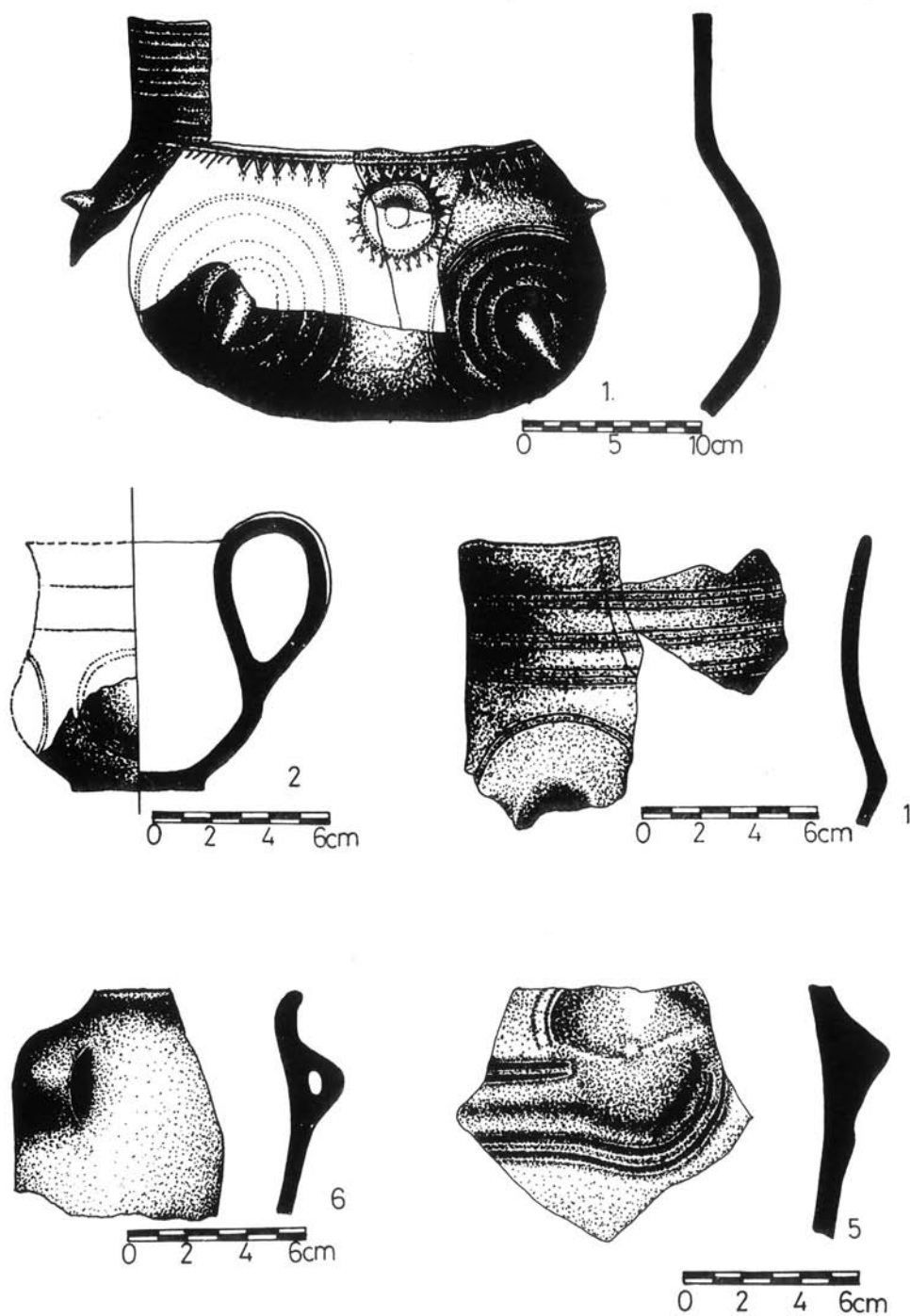
22. Vladár, J. 1973. 289. és Kőszegi F., 1968. 129.

23. Vladár, J. 1974. 227.

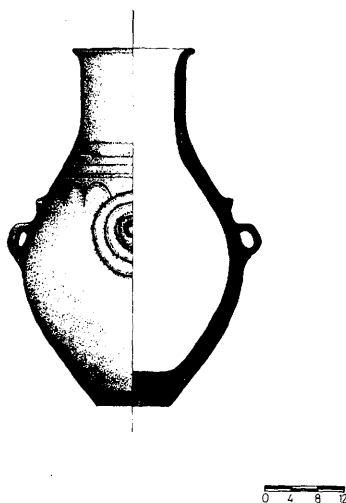
24. Šalkovský, P. 1980. 306.

25. Kovács T., 1982/1. 31–46.

26. Kovács T., 1982. 36., valamint Kovács T., 1977. 47.

4. kép. Válogatás a telep kerámiaanyagából

5. kép. Urna a nagyrosványi telepről

A fent említett két csákányt egyébként a középső bronzkor 3. periódusára, a koszideri horizont kezdetére keltezi.²⁷

Csüngőnk díszítésének további párhuzamait – koncentrikus körök, girlandminta, ék alakú félspirálok – megtaláljuk a pákozdi diadémán is,²⁸ melyet Bóna I. a középső bronzkor 3. periódusába sorol. Hozzáteszi, hogy a girlandmotívum gyakran előforduló, még a későbbi koszideri időszak fémtárgyain is fellelhető díszítés.²⁹

A csillag- vagy napmotívum megfelelőit – mely a nagyrosványi csüngő hátlapján látható – egy romániai középső bronzkori település kerámiáin találtuk meg,³⁰ valamint a dunavecsei arany karperecen.³¹ Hogy ez a motívum nemcsak a csüngőn jelenik meg, hanem a telep kerámiáján is, arra hadd álljon itt bizonyítékként az a nagyméretű, feltehetően talpas tál töredéke, amelynek díszítőelemei között ugyanazt a napot vagy csillagot szimbolizáló díszítést fedeztük fel, mint a csüngőn³² (4. kép 1.).

Funkciójukkal kapcsolatban több feltevés alakult ki: *Furmánek* a Barca-i antropomorf agyagplasztika alapján³³ bizonyítottan véli, hogy ezek a nagyméretű csüngők az öv részei lehettek, illetve hogy az öv magasságában hordták őket.³⁴

G. Schumacher a bronzkori viselet rekonstrukciója kapcsán, a szurdokpüspöki agyagidol³⁵ elemzése során más következtetésekre jut. Abban egyezik a véleménye *Furmánekkel*, hogy ezek a darabok mindenképpen a női viselet részei lehettek, azonban éppen a szurdokpüspöki leleten meglevő ábrázolás veti fel azt a gondolatot, hogy ezek

27. Kovács T., 1982. 37.

28. Marosi A., 1930. 66. ábra

29. Bóna I., 1959. 56–57.

30. Hänsel, B.–Roman, P. 1984. 204. 1. ábra és 200. 8–9. ábra

31. Kovács T., 1977. 28. kép

32. HOM Ltsz. 73. 44. 459.

33. Hájek, L. 1957. 327. 4. kép

34. Furmánek, V. 1977. 290. és 1980. 18.

35. Kovács T., 1977. 92. 8–9. kép

a csüngők fej-hát díszként is értelmezhetők.³⁶ Kétféle megközelítési módot lát a rekonstrukcióra: 1. egy homlokpántra, vagy nyakperekre egy nagyobb csüngőt erősítettek, vagy 2. egy homlokpántról lecsüng egy szalag, amelyre a félhold alakú csüngőt erősítették.³⁷ A Bárcán lelt példányon ugyanez a sematikus viseleti ábrázolás figyelhető meg: nyaklánc, melldísz, fej-hát dísz – a hátcsüngő kivételével.

Az eddigi felvetések, amelyek a csüngők viseletben elfoglalt helyére vonatkoznak, mindaddig csak feltételezések maradtak, amíg hiteles sírfeltárásokkal nem rendelkezünk. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy eddigi ismereteink szerint ezek a típusú csüngők csak kincslelet részeként, vagy szórványként kerültek napvilágra. Jóllehet elfogadhatónak tartjuk Schumacher nézetét a hajfonat, hajpánt díszekre vonatkozóan, azonban a fent említett korlátok miatt mindezeket csak munkahipotézisként kezeljük.

A csüngők kronológiája: Nem csupán a problémás lelőköörülmények, a publikálatlan telepek és temetők, hanem az egyes kutatók eltérő álláspontja az időrendi kérdéseket illetően is nehezítette a megoldást. Mielőtt azonban ezeket a véleményeket ismertetnénk, le kell szögeznünk, hogy a nagyméretű, félhold alakú csüngők megítélése csakis a koszideri fémművességen belül történhet, annak függvényeként értelmezhető.

Mozsolics A. e leletekkel kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy azok kronológiai rendszerének csak B III/b időszakából ismertek, a B. III/a. leletei között még nincsenek meg és a későbbi leletanyagokban már nem találhatók.³⁸

A délről érkező hatásokat vizsgálva megjegyzi, hogy a bronzkor III. periódusának korai szakaszában lépnek fel először azok a leletek, melyek műkénei gyökerűek. Kb. 100 évet ölel fel a műkénei kultúra expanziója, 1550–1450 között. Hatása már a fűzesabonyi kultúra korai időszakában kimutatható. (A kultúra kezdetét a korai raktárleletek alapján 1500 körülre teszi).³⁹

B. Hänsel a csüngők elterjedését az egész Kárpát-medencére kiterjeszti, használatukkal kapcsolatban pedig egy szélesebb időhatárral, legalább két horizonttal számol.⁴⁰

J. Vladár a mediterrán hatások feltűnését az Ottományi kultúra klasszikus fázisára helyezi (BA₃), amellyel a BB₁-ben is számolni kell. Ez időszakra datálja a szepescsü-törtöki (Spišský Štvrtok) erősített telepet⁴¹ csakúgy, mint az innen előkerült leletegyüttest a szórvány bronztárgyakkal együtt a Novotný–Kovalčík szerzőpáros.⁴² E bronzok között találunk ugyanolyan körbordás, középtüskés tűket,⁴³ mint amilyenek a nagyrozvágyi leletek között is előfordulnak. Ez a tűtípus a középső bronzkor utolsó szakaszának jellemző típusa, melynek analógiáit több helyről ismerjük: *Tiszafüred–Majoroshalom* B 80-as sír.⁴⁴ D. 384-es sír,⁴⁵ valamint a legfiatalabb darabnak számító *nagyhangosi* (Kölesd), koszideri típusú kincsleletbe tartozó tű.⁴⁶

V. Furmánek a szlovákiai csüngőket összefoglaló munkájában a halomsíros kultúra korai szakaszába sorolja ezeket azzal, hogy már röviddel ez időszak előtt használatban

36. Schumacher, G. 1985. 83.

37. Schumacher, G. 1985. 79.

38. Mozsolics, A. 1967. 89.

39. Mozsolics, A. 1957. 135.

40. Hänsel, B. 1968. 121.

41. Vladár, J. 1973. 270–271.

42. Novotný, B.–Kovalčík, R.–M. 1967. 45.

43. Kovalčík, R.–M. 1970. 8. 2. kép 1–2.

44. Kovács T., 1982/2., 296., 299., 6. kép 8.

45. Kovács T., 1975. 304., 305. 9–10.

46. Mozsolics A. 1967. 151. 32. tábla 5–6.

lehetek.⁴⁷ Formai továbbélésüket, díszítésbeli megváltozásukat a későbbiekben a pili-nyi kultúra több lelőhelyéről ismerteti.⁴⁸ Hozzáteszi azonban, hogy pontosabb kronológiát kialakítani csak a Barca-i és a szepescsütörtöki (Spišský Štvrtok) telepek közlése után lehetséges.

A Remete Felső-barlangban előkerült, hitelesen feltárt kincslelet különböző tárgyait nincs módunkban ismerni, mindössze azokat az arany hajkarikákat, melyek fotóját az ásató közli.⁴⁹ Ezt a típust a kutatás a középső bronzkor utolsó szakaszának kezdetére keltezi⁵⁰ (R BB). Csánk V. egyébként a kincsleletet a koszideri horizontba sorolja.⁵¹

Legújabb, összefoglaló feldolgozását e témának Kovács T. végezte el.⁵² A középdísszel ellátott félhold alakú csüngőknek négyféle csoportját különbözteti meg, ezen belül az általunk ismertetett a másodikba tartozik. Elterjedésüket – melyet az előkerült leletek egyértelműen igazolnak – az ottományi és a füzesabonyi kultúrák területére lokalizálja. Előállításukkal kapcsolatos véleménye ugyanaz, mint *Furmánéké*, mely szerint öntéssel és utólagos megmunkálással készültek.

Csoportosítása egyben időrendet is jelent, melyen belül a második, „B-variáns”-ba sorolható ékszerek a koszideri fémművesség virágzása idején terjedtek el. Részletezi a körbordás, korongfejű tűk elterjedését, kapcsolatait, megemlítve a nagyrozvágyi darabokat is, melyeket szintén a fent említett időszakra datál.⁵³

Összefoglalva a fentebb ismertetteket, a következőket állapíthatjuk meg: a felsorolt csüngők nagyságuk, formai azonosságuk és díszítőmotívumaik hasonlósága alapján ugyanabba a típusba tartoznak. E típuson belül a Nagyrozvágyról bemutatott csüngő bizonyosan helyi készítmény, valamely Észak-Északkelet-Kárpát-medencei műhely terméke lehetett.⁵⁴ Az ásatásokból származó darabok kerámiaanyagának, illetve bronztárgyainak ismeretében a középső bronzkor füzesabonyi kultúrájának emléanyagába sorolható ez az ékszertípus, annak is a késői szakaszába. E típusok a koszideri periódus jellegzetes tárgyai,⁵⁵ melyeket a XIV. század II. felére datálhatunk (R BB). (Hozzáteve, hogy a koszideri fémművesség bizonyos termékei a halomsíros kultúra korai időszakának anyagában hagyományos vagy megváltozott formában és díszítésben fellelhetők.⁵⁶)

Végezetül úgy véljük, hogy ezzel a rövid ismertetéssel, a csüngő közzétételével hozzájárulunk egy eddig kevésbé kutatott terület (Bodroghköz) középső bronzkori településtörténetének felvázolásához.

47. *Furmánék*, V. 1980. 18.

48. *Furmánék*, V. 1977. 289.

49. *G. Csánk* V. 1983. 257. 6. kép

50. *Kovács T.*, 1979. 72. és *Szathmári I.*, 1982. 104; *Kovács T.*, 1982/3. 326.

51. *G. Csánk* V. 1983. 256.

52. *Kovács T.*, 1986. Kézirat

53. Megjegyezzük, hogy a szepescsütörtöki bronztárgyak között is fellelhető két körbordás, korongfejű tű. ld. *Kovalčík*, 1970. 8. 2. kép 1–2.

54. Valószínűleg fémöntő műhely is tartozott a telephez, mivel a feltárás során több agyag fémöntő is került napvilágra. Csak feltevés, hogy esetleg helyi készítmény lehetett a csüngő, de mindenesetre megemlítjük a csaknem egyforma díszítést a csüngőn és az egyik edényen, 4. kép 1.

A 4. és 5. táblák illusztrálják a telep kerámiaanyagát, melynek részletes ismertetését a későbbiekben végezzük el.

55. *Kovács T.*, 1984. XCVII. tábla 1.

56. *Kovács T.* 1984. 385.

57. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kovács Tibornak munkám során nyújtott segítségéért, hasznos tanácsaiért, valamint azért, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

IRODALOM

- Bóna J.*,
1959. Bronzkori övkapcsok és diadémák. Arch. Ért. 86. 49–57.
1975. Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen. Budapest
- Gábori-Csánk, V.*
1983. La grotte Remete-„Felső” (supérieure) et le „Szeletien de Transdanubie” Acta Arch. Hung. XXXV. 249–285.
- Furmánek, V.*
1977. Pilinyer Kultur. Slov. Arch. XXV–2. 251–370.
- Furmánek, V.*
1980. Die Anhänger in der Slowakei Prähist. Bronzefunde XI/3. München
- Hájek, L.*
1957. Hlinené lidské plastiky z doby bronzové v Barci u Kosic. Slov. Arch. V/2. 323–336.
- Hellebrandt M.*,
1972. Adatok B.-A.-Z. megye régészeti topográfiájához A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 10. 17–25.
- Hänsel, B.*
1968. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken Bonn
- Hänsel, B.-Roman, P.*
1984. Siedlungsfunde der Girda Mare-Gruppe bei Ostrovul Corbului Praehist. Zeitschrift 59. 188–229.
- Kovács T.*,
1975. Historische und chronologische Fragen des Überganges von der mittleren zur Spätbronzezeit in Ungarn. Acta Arch. Hung. 27. 297–317.
- Kovács T.*,
1977. A bronzkor Magyarországon Hereditas, Budapest
1979. Középső bronzkori aranyleletek Északkelet-Magyarországról Folia Arch. XXX. 55–76.
1982. A mezőkomáromi és tiszafüredi nyéltaréjos bronzcsákányok Comm. Arch. Hung. 31–46.
1982/2. Einige neuere Angaben zur Ausbildung und inneren Gliederung der Füzesabony-Kultur Prähist. Arch. in. Südosteuropa Band 1. Berlin. 287–300.
1982/3. Neuere bronzezeitliche Goldfunde in Ungarn. Thracia Praehist. 320–328.
1984. Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode. 377–388. In: Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd
1986. Zsadány-Orosi puszta: egy régi kincslelet (sírlelet) restaurálás után. Kézirat
- Kovalčik, R.-M.*
1970. Záhranný archeologický výskum na „Barimbergu” pri Spišskom Štvrtku (okr. Spišská Nová Ves) Musaica 10. 5–12. Bratislava
- Kőszegi F.*,
1968. Mittelbronzezeitliches Gräberfeld in Pusztaszikszó. Acta Arch. Hung. 20. 101–141.
- Marosi A.*,
1930. A pákozdvári őstelep. Arch. Ért. 44. 53–73.
- Mozsolics A.*
1957. Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung Acta Arch. Hung. VIII. 119–156.
- Mozsolics A.*,
1965–66. Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson Bericht der Röm.-Germ. Kommission 46–47. 1–76.
- Mozsolics A.*,
1967. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Akadémia, Budapest
- Novotný, B.-Kovalčik, R.-M.*
1967. Sídliisko zo staršej doby bronzovej pri Spišskom Štvrtku, okr. Spišská Nová Ves Musaica VII. 25–46.

Šalkovský, P.

1980. Spirálová ornamentika staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na Dolnom Dunaji Slov. Arch. XXVIII. 2. 287–308.

Schumacher, G.

1985. Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken Marburger Studien 6. Mainz

Szathmári I.,

1982. Újabb aranyleletek a MNM őskori gyűjteményében. Folia Arch. XXXIII. 97–112.

Točík, A.–Vladár, J.

1971. Prehľad bádania vývoja Slovenska v dobe bronzovej. Slov. Arch. XIX/2. 365–416.

Vladár, J.

1973. Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. Slov. Arch. XXI/2. 253–357.

1974. Mediterrane Einflüsse auf die Kulturentwicklung des nördlichen Karpatenbeckens in der älteren Bronzezeit. Preistoria Alpina 10. 219–236.

1975. Spišský Štvrtok – befestigte Siedlung der Otomani Kultur Nitra

BRONZEZEITLICHES ANHÄNGSEL VON NAGYROZVÁGY

(Auszug)

Auf dem durch die Theiss und den Bodrog begrenzten Gebiet liegt das Dorf, in dessen Flur im Jahre 1971 Rettungsgrabung durchgeführt wurde.

Anlässlich der Aufschliessung kam eine einlagige, zur Kultur von Füzesabony gehörende Siedlung an den Tag. Während der Ausgrabung hat man vereinzelt mehrere Bronzegegenstände gefunden; einer von diesen, ein halbmondförmiges Anhängsel mit großen Abmessungen wird hier vorgelegt.

Die eine Seite des Anhängsels ist mit ineinandergreifenden Wellenlinien, schraffierten Dreiecken, konzentrischen Kreisen, Girlandemustern und Sonnenmotivum verziert. An der anderen Seite sind „Leiternmuster“, Sonnen- oder Sternmotivum und zueinander keilförmig passende Wellenlinien zu sehen. Man kann in der Form und Verzierungen Identitäten entdecken an einem Stück von unbekanntem Fundort (MNM), an zwei Anhängseln von Barca, je einem solchen aus Rumänien, Szepescsütörtök (Spišský Štvrtok) und von Remete-Felső barlang.

In Verbindung mit ihrer Funktion und Herstellung haben sich mancherlei Ansichten ausgebildet. Von diesen wird jene für wahr gehalten, nach welcher sie mit Giessereiverfahren oder nachträglicher Bearbeitung erzeugt wurden. Die Vermutungen über ihre Stellen an der Tracht – Teile eines Gürtels oder Zierstückes für den Kopf oder Rücken – bleiben bloß Voraussetzungen, ehe man ein Stück aus glaubwürdiger Graberschließung besitzt.

Ihre Verbreitungen sind auf Grund der bisher zum Vorschein gekommenen Stücke zum Gebiet der Kulturen von Otoman und Füzesabony zu knüpfen.

Dieser Typ ist das Produkt der Metallkunst von Koszider, ist als deren Folge erklärbar. Bezüglich der Zeitordnung haben die einzelnen Forscher verschiedene Standpunkte, aber die Stücke aus Ungarn und ihre Befundsammlung bestimmen im großen und ganzen ihre Benutzungszeit. In deren Kenntnis kann man die folgenden feststellen:

1. Das Anhängsel von Nagyrozvagy ist ein für den späten Zeitabschnitt der Füzesabonyer Kultur der mittleren Bronzezeit charakteristischer, zur Periode von Koszider knüpfbarer Befund (2. Hälfte des 14. Jahrhunderts).

2. Seine Herstellung konnte in einer Werkstatt im Nord-Nordost-Karpatenbecken erfolgen. Seine Parallelitäten findet man an der Keramik der Siedlung.
3. Das Weiterleben dieses Typs in den Formen mit veränderter Ornamentik und Größe kann man im frühen Zeitabschnitt der Hügelgräbekultur beobachten.

Judit S. Koós

KÉSO BRONZKORI FÖLDVÁR DÉDESTAPOLCSÁNY–VEREBCE-BÉRCEN

NOVÁKI GYULA

A Bükk hegység északi pereme alatt, Mályinka községtől délnyugatra, átlag 2,5 km távolságra, erősen tagolt hegygerinc húzódik, kerek 4 km hosszúságban. A gerinc fő iránya észak–dél. Északnyugat és délkelet felől a Bán-patak, északkelet felől a Baróc-patak völgye határolja, délkelet felé pedig egy kis nyereg után a Bükk-fennsíkra felvezető meredek hegyoldal következik. A hegygerinc észak felőli első nagy kiemelkedésén a középkori Dédes vára romjai találhatók, tszfm 598 m. Egy nyereg után, az előzőtől 400 m távolságra, meredeken kiemelkedő sziklacsúcs, az ún. Kis-vár következik (amelyen, nevével ellentétben, nincs nyoma várnak), tszfm 594 m. Újabb nyereg után ismét meredek oldalon kapaszkodunk fel, itt emelkedik az ún. Vásárhely-parlag nevű hegykúp, tszf 586 m. A harmadik, már kisebb nyereg után, lankás emelkedőn a mintegy 800 m hosszú főgerince, az ún. Verebce-bércre jutunk fel, amely lassú emelkedéssel a délkeleti végén 650 m tszf magasságot ér el. Itt rövid, meredek oldal zárja le az egész hegygerincet, melynek alján a 20 méterrel alacsonyabb szinten fekvő Verebce-lápa nevű nyereg következik. Ebből emelkedik ki déli irányban az Ördögoldal nevű, igen meredek hegyoldal, amely közel 300 m szintkülönbséggel a fent magasodó Bükk-fennsík széléig tart.

A hegygerinc feltűnő tagoltságát a geológiai körülmények magyarázzák. Az egész vonulat szürke agyagpalából és homokkőből áll, különösen a palatörmelék jellemző az egész terület felszínére. Északi végében azonban egy nagy mészkőrög (Dédes vára) és két mészkőlenyce (Kis-vár és Vásárhely-parlag) magasodik ki a pala fölé, megbontva a Verebce-bérc egyenletes gerincét (1. kép).¹

Az említett helynevek egy részét egy 18. század végi térképen is megtaláljuk: „Dédes vára”, „Vásárhely-bércz” (parlag helyett), „Verepcze vára” (bérc helyett), a Verebce-lápa helyén pedig „Vas-kapu” szerepel.² Az 1855-ben készült térképen, amely a Dédes várától délre eső területet ábrázolja, „Kis-vár”, „Vásárhely” és „Verepcze-vár” olvasható.³

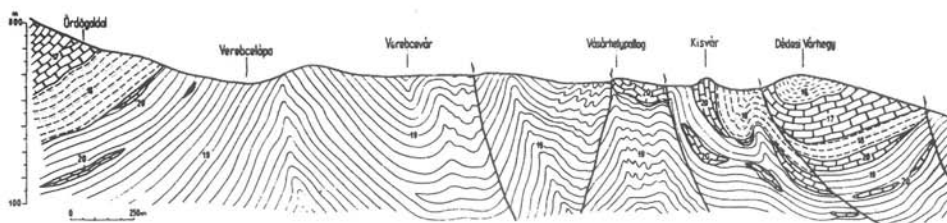
A hegygerincen két, különböző korú vár maradványait találjuk. Az egyik a közismert középkori Dédes vára, ezzel nem foglalkozom. A másik egy őskori földvár, amely az egész hegygerincet magába foglalja, beleértve Dédes vára területét is. Céлом ennek az eddig ismeretlen, óriási területű őskori erődített telepnek a közreadása. 1968-ban, egy túráim alkalmával tűntek fel előttem a sáncok és teraszok, azóta több ízben is felkerestem.⁴ Korábban sehol nem említik, bár a környék lakossága, a régi térképeken sze-

1. Balogh K., 1964. 294., 471.

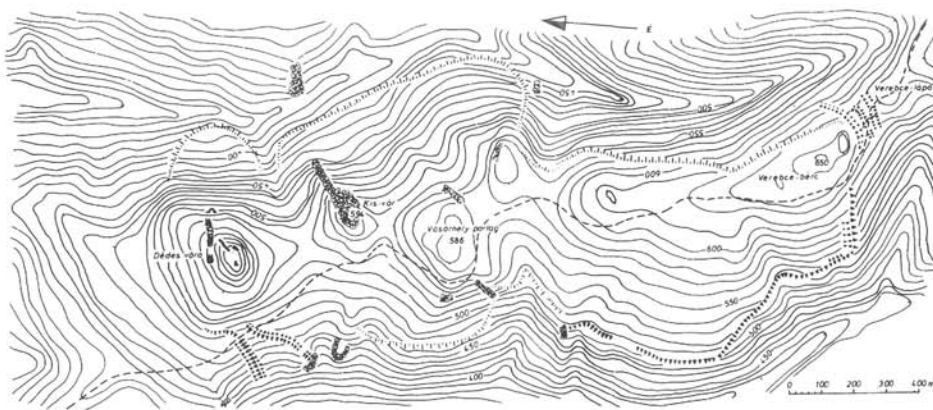
2. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár T. 67.

3. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár U. 422.

4. Ennek alapján említi: Kemenczei T., 1970. 28., 1984. 41. Felmérését Sándorfi György végezte 1977–1979 között, Gádor Judit és szerző közreműködésével.

1. kép. Földtani szelvény az Ördögölditől a Dédes-váráig. 16 = Alsó triász. 17 = Fekete mészkő. 18 = Tarka pala és homokkő (alsó és középső perm). 19 = szürke agyagpala és homokkő. 20 = Mészköllencsék. Balogh K. 1964. 120. kép

2. kép. Dédestapolcsány–Verebce-bérc késő bronzkori földvára

3. kép. Dédestapolcsány–Verebce-bérc. A Dédes-vára alatti 2. sánc

replő helynevek tanúsága szerint, már régen felismerte várjellegét. Meg kell azonban említeni *Bartalos Gyula* futólagos megjegyzését, aki egy helyen ezt írja: „... Dédes vára, mely a középkorban az ősz sziklavárnak egyik csúcsán épült.”⁵ Nem kizárt, hogy Bartalos, mint lelkes vár- és sánckutató és egyben a Bükk hegység turistamozgalmának egyik úttörője, valóban járt a hegyen és az őskori földvárat is felismerte. Mivel azonban több közleményében a Mátra és Bükk hegységben egész hegyláncokat kötött össze gondolatban (sajnos részletes indoklások nélkül), melyek szerinte óriási őskori védelmi vonalak részei voltak, talán csak ilyen értelemben említi Dédes várát az „őskori sziklavár” részeként.

A hegy régészeti kutatásához tartozik még a közvetlenül a középkori vár melletti, attól keletre eső barlang vizsgálata is. 1941-ben *Róth (Rozsnyói) Márton* gyűjtése révén került néhány lelet a barlangból a Magyar Nemzeti Múzeumba és pedig egy db ujjbenyomós, rátétdíszes őskori, közelebbről meg nem határozható cserép, három kis állatcsont töredék, 1944-ben pedig ugyanonnan még egy kis silex töredéke.⁶ A lelő körülményeket nem ismerjük. A múlt század közepén említenek egy ún. Szúnyogos-barlangot a Várerdő keleti részén,⁷ de ennek közelebbi helye nem ismeretes, bár nincs kizárva, hogy a vár mellettivel azonos.

A barlang közelebbi vizsgálatára csak a közelmúltban, 1983-ban került sor a Barlangtani Intézet részéről. Megállapították, hogy három barlang van közvetlenül a középkori vár mellett. Közülük az 1. számú 75 m hosszú, két ágra szakadó vízszintes járatból áll, benyúlik a középkori vár alá, de azzal nincs összefüggésben. Viszonylag kes-

5. *Bartalos Gy.*, 1899. 33.

6. Magyar Nemzeti Múzeum cserépleltár 37/1941. és őskori leltár 30. 1944. A leleteket a Kyjaticse-kultúrába sorolva említik: *Kemenczei T.*, 1970. 24., 1984. 129., *Hellebrandt M.*, 1973. 598.

7. *Fényes E.*, 1851. 249.

4. kép. Dédestapolcsány–Verebce-bérc. A nyugati oldal sáncának maradványai

keny, szélessége alig 1,5–2 m, néhol azonban kisebb teremmé szélesedik, bejárati része pedig kiöblösödik. A másik kettő jóval kisebb (9,5 illetve 5 m hosszú). Település szempontjából tehát csak az 1. számú barlang jöhet számításba, az említett leletek is nyilván ennek kitöltéséből származnak.⁸ Végül Dobosy László kutatását említem, aki a középkori vár bejárása és felmérése alkalmával, 1974-ben a vár és a Kis-vár közötti nyeregben kultúrréteget talált és ebből néhány jellegzetes őskori cserepet gyűjtött.⁹

A hegy valamennyi oldala igen meredek, helyenként szinte járhatatlan, amit több kisebb-nagyobb sziklakibúvás is nehezít. Viszonylag enyhébb az emelkedő a Dédes várártól északra eső oldalon (Várerdő), a délkeleti végén pedig a Verebce-lápa nevű hegy-nyereg felől közelíthető meg könnyen. Az egész hegyet erdő borítja és ezt az állapotot tüntetik fel a 18. századig visszakövethető térképek is.¹⁰ A földvár felszínén látható nyomait az északnyugati oldal felől kiindulva vesszük sorra, először végighaladva a gerinc egész nyugati és délnyugati oldalán (2. kép).

Dédes vára hegykúpja alatt, északnyugati irányból keskeny nyereggel kezdődik az egész hegygerinc. Ezen 15 m széles, 3 m mély árok húzódik keresztbe, amely a hegykúp lábánál lassú emelkedéssel északkeleti irányba tart, egyre kisebb lesz, majd teljesen eltűnik. Kissé feljebb, vele párhuzamosan két-három felhagyott mélyút nyoma húzódik.

8. A barlangok felderítését és felmérését az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Barlangtani Intézete végezte. Barlangnyilvántartási számuk 5331/1–3. A felvilágosításokat az intézet munkatársának, Székely Kingának köszönöm. A barlangot említi Kordos L., 1984. 284.

9. HOM. Régészeti Adattár 1061–1974. A leletek lelt. száma: HOM. 74. 32. 1–3. Említi Dobosy L., 1975. 20.

10. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár b. T. 75. (1775), b. T. 74–1. (18. sz. 2. fele), T. 105. (1788), U. 182. (1859).

5. kép. Dédestapolcsány–Verebce-bérc. Teraszok a nyugati oldalon

Az előbb említett árok lent a nyeregben északi irányba fordul és még jó darabig kivehető. Ezekben a nyomokban, bár első tekintetre megtévesztő lehet, inkább felhagyott mélyutat kell látni, semmint erődítés nyomát.

Az első biztos erődítés nyoma Dédes vára hegykúpjának nyugati lábánál található, ahol két sánc zárja le a hegyoldalát. A ma is használatban levő földút mentén a közöttük levő távolság 40 m, majd egyre távolodnak egymástól, alsó végük már 130 méterre van a másiktól. Az útnál mindkettő megszakad, lehetséges, hogy ez az eredeti bejáratot jelenti. Mindkét sánc jó állapotban van, de az úttól felfelé csak elmosódott nyomokat látunk. A külső sánc út alatti része 140 m hosszú, belső magassága 0,5 m. Előtte 15 m széles, 3 m mély árok húzódik, egészen a hegy hirtelen meredekké váló részéig. Az úttól felfelé eső szakasza észak felé kanyarodik, 80–90 m hosszúságban követhető bizonytalan terasz alakjában, a vége teljesen elmosódik. A második sánc (3. kép) belső magassága 1,5 m, előtte azonban nem árok, hanem természetes eredetű mélyedés van, amiből a sánc átlag 8 méterre emelkedik ki. Ez a sánc alul meredek sziklafal felett végződik.

A második sánctól már az őskori telep kezdődik. A nyugati hegyoldal a szintvonal alapján két nagy részre osztható. A felső rész viszonylag lankásabb, míg az alsó rész hirtelen meredekké válik egészen le a völgyfenékig. E két rész válaszvonal, a második sánc után déli irányban haladva, először kb. a 450 méteres szintvonal mentén állapítható meg, de ezután lassan 470 méterre emelkedik, majd egy beugró mellékvölgy mentén hirtelen felhúzó 520 méterre. Ezután ismét visszaesik 500–510 méterre. A leírt vonalban halvány terasznyomot is láthatunk (4. kép), ami bizonyára a védővonalat jelenti. Ettől felfelé, a hegyoldal teljes hosszában egészen a tetőig, mesterséges, vízszintes teraszok húzódnak (5–6. kép), amelyek sora az előbb leírt vonalban szakad meg, biztosan jelezvén a telep szélét.

A hegy oldalán az első biztos sáncnyomot ugyanebben a vonalban, középtájon, egy nagyobb sziklafaltól kezdődően találjuk, ahol már 20–30 cm-es belső magasságot is lát-

6. kép. Dédestapolcsány–Verebce-bérc. Teraszok a nyugati oldalon

hatunk. A sánc külső oldala egyenes folytatása az itt igen meredekké váló hegyoldalnak. A terasz (helyenként, kis belső magassággal, sánc) ezután már jól követhető. Az 500 méteres szintvonalat elhagyva, alkalmazkodva a természetes domborzati viszonyokhoz, egyre magasabbra húzódik, majd a telep vége felé, 550 méteres magasságban közel derékszögben megtörik és erősen emelkedni kezd. Ebben a szögletben a sánc 50 m hosszúságban 0,5 m belső magasságot ér el (7. kép), majd a felfelé tartó szakaszon, mintegy 75 m hosszán, 2,5 m mély árok kíséri a belső oldalon. A további felső részen még egy darabig terasz alakjában követhető, de a földút alatt végleg eltűnik. Az út itt nyilván egykori sáncvonalon halad, így azt teljesen eltüntette.

Így érkezünk a Verebce-lápa nevű hegynyereghez, amely felől három védelmi vonal védi a Verebce-bérc délkeleti végét. Legbelül, a gerinc rövid, de meredek vége alatt 3 m mély, átlag 10 m széles árok kanyarodik az úttól kezdődően (8. kép), majd a keleti hegyoldal lejtőjén fokozatosan eltűnik. Ezután, az előző árokhoz legközelebb 24 méterre, egy sánc szeli át a nyeret 120 m hosszúságban, magassága néhol eléri a 0,5 métert. További 30 méterre következik az utolsó erődítési vonal, 3 m mély, 8–10 m széles árok, ennek hossza kb. 110 m.

A hegygerinc másik, keleti oldala sokkal meredekebb, mint a nyugati, ezért itt határozott erődítési vonalat nem is találunk. A Verebce-lápától visszakanyarodva a hegyoldal annyira meredek, hogy a település szélét fent, a Verebce-bérc eléggé határozott peremén jelölhetjük meg. Ez a hegyoldal csak a Vásárhely-parlag alatt válik lankásabbá, bár még mindig meredekebb, mint a nyugati oldal. Innen kezdődően Dédes vára hegykúpjának keleti aljáig, ugyancsak több lépcsőben találunk teraszokat, amelyek mélyen a völgyfenék fölé sorakoznak. A telep szélét itt is a legelső teraszokban jelölhetjük meg, de határozott sáncot, vagy védőárkot a felszíni nyomok nem árulnak el. A telep széle a legbizonytalanabb a Dédes vára alatti részen, ahol a hegykúp keleti és északi lejtőjén csak igen elmosódott terasznyomokat találunk.

7. kép. Dédestapolcsány–Verebce-bérc. Sánc a délnyugati szögletben

A terepbejárásokkal és térképezéssel elsősorban a telep kiterjedését és az erődítés nyomait igyekeztük felderíteni és rögzíteni. Az óriási, nehezen áttekinthető területen további feladat lenne a teraszok felmérése. Ezek különösen a nyugati oldalon figyelhetők meg jól, ahol a településre alkalmas, viszonylag lankás lejtőn tíznél több lépcsőben sorakoznak egymás felett, egészen a Verebce-bérc tetejéig, a földút vonala fölé is. Egy-egy terasz azonban nem vonul végig az egész nyugati hegyoldalon, vannak közöttük több száz méter hosszúak, de rövid, 50–100 méteresek is, a hegy domborzati viszonyaihoz alkalmazkodva. Szélességük változó, a 3–4 métertől a 10 méterig terjedhet. A Kisvár alatti rész mindkét oldalon vízmosások és sziklák miatt erősen tagolt, ezért itt rövidebb teraszokat találunk. Rendeltetésük csakis egy lehetett: a lakó- és gazdasági épületek számára alakították ki a hegy egykori lakói.

Az így körülhatárolható erődített telep teljes hossza, az északnyugati külső sánctól a Verebce-lápa külső árkáig, 2075 m. Legnagyobb szélessége a Vásárhely-parlag vonalában mérhető, 860 m. Teljes területe (síkban mérve) 123 ha. Nagy szintkülönbségek mutatkoznak az egyes részek között. Az északnyugati sánckapu és a Verebce-bérc teteje között 180 m szintkülönbség van, de a legalsó teraszok is, mindkét oldalon, igen mélyre lehúzódnak. A nyugati oldal legalsó teraszai 116–150 m, a keleti oldalon lévők pedig 156–186 m szintkülönbséggel vannak lejjebb, mint a közvetlenül felettük húzódó hegytető.

A földvár területén régészeti ásatás még nem történt. Annak ellenére, hogy erdő borítja az egész területet, a felszínen sok helyen találni cseréptöredéket. A Dobosy László által találtakat már említettem, de magam is több helyen gyűjtöttem. Valamennyi őskori, korongolatlan és mint a durva házikerámia általában, többnyire jellegtelen. Van azonban közöttük sötétszürke, fényes felületű és gyengén hornyolt díszítést mutató kis töredék is, amelyet a késő bronzkorba sorolhatunk. Ezen belül a cserepek önmagukban nehezen volnának egy-egy kultúrához köthetők, mert ezek a kis töredékek egyaránt

8. kép. Dédestapolcsány–Verebce-bérc. A belső árok a Verebce-lápnán

származhatnak a pilinyi és a Kyjatice-kultúrából. Földvárunk e két kultúra elterjedési területének belső részére esik.¹¹ Mivel azonban az ilyen hatalmas méretű és magasan fekvő földvárak ezen a vidéken a Kyjatice-kultúrára jellemzőek, a legnagyobb valószínűséggel ezt is oda sorolhatjuk.¹²

Kemenczei Tibor a következőképpen állapította meg Északkelet-Magyarország késő bronzkorának alakulását: a Kyjatice-kultúra a késő bronzkor 2/b periódusában, i. e. a 11. században alakult ki, a területileg és időbelileg őt közvetlenül megelőző pilinyi-kultúrából, az északról betörő lausitzi-kultúra és az Észak-Alföldön elhelyezkedő ún. urnamezős kultúra erős befolyása alatt. Elterjedési területét Magyarországon kelet felől a Hernád, nyugat felől az Ipoly völgye, dél felé az Alföld északi pereme határolja, észak felé pedig átnyúlik Délkelet-Szlovákiába is. A Hernádtól keletre és a Tiszántúlon már a nála sokkal nagyobb területet uraló gávai-kultúra helyezkedett el. A Kyjatice-kultúra ezek előtt a hegyek közé húzódott és magaslati telepeit megerősítette. Ezzel hozható összefüggésbe az is, hogy a Bükk hegység és távolabbi területek sok barlangjában megtalálták már ennek a kultúrának a települési nyomait, feltehetően ezek közé sorolhatjuk a Dédes vára melletti barlangot is. A késő bronzkor 3. periódusa még e kultúra virágkorát jelenti, de a kora vaskor 1. periódusában, i. e. a 8. században kelet felől preszkíta népek jelennek meg, akik rövidesen a hegyek közé is benyomulnak és ezzel a Kyjatice-kultúrának az önállósága megszűnik.¹³

A késő bronzkorból több erődített telepet ismerünk, amelyeket kevés ásatás, vagy felszíni leletek alapján a Kyjatice-kultúrába helyezhetünk. Ezek közül a közvetlen kör-

11. A pilinyi és Kyjatice-kultúra elterjedési térképét 1.: *Kemenczei T.*, 1984. 1–2. kép.

12. *Kemenczei T.*, 1984. 41.

13. *Kemenczei T.*, 1984. 92–94.

nyéken, a Bükk hegység peremén a következőket ismerjük: *Szilvásvár*–*Töröksánc* (vagy *Kelemen-széke*), *Felsőtárkány*–*Várhegy*, *Cserépfalu*–*Mésztető*, *Sály*–*Latorvár* (*Órsúr vára*), *Bükkszentlászló* (*Óhuta*)–*Nagysánc*, *Miskolctapolca*–*Várhegy*.¹⁴ Ezek sorát gazdagítja az itt ismertetett Verebce-bérci földvár, méreteivel messze maga mögött hagyva a többit.

A földvárak építésének közelebbi korát, élettartamát a Kyjatice-kultúra kerek három évszázadán belül, a kutatás hiányossága miatt, ma még nem lehet meghatározni. Ugyanígy a szerepükre, egymáshoz való viszonyukra is csak feltételezéseink lehetnek. Nemcsak a szomszédos népekkel szembeni védekezés merülhet fel, de gazdasági-társadalmi fejlődést is tükröznek.¹⁵ A Bükk hegység környékének eddigi régészeti kutatása még nem elegendő ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre feleletet keressünk. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a hatalmas kiterjedésű telepek nem állhattak egymagukban, hanem velük egyidőben a környéken még sok kisebb, nyílt településnek is kellett lennie, mint erre Dédestapolcsány környékéről is utal néhány szórványlelet.¹⁶ Temetőjüket még nem ismerjük.

Késő bronzkori, többnyire nagy kiterjedésű erődített telepek az ország más részein is gyakoriak. Közülük csak két olyan területet említek, ahol több földvár van egymáshoz közel és az ottani régészeti kutatásoknak köszönhetően a körülöttük levő kisebb, nyílt telepekkel való kapcsolatukra már némi következtetések levonására is volt lehetőség. Az egyik a Kyjatice-kultúra elterjedési területének nyugati szélén a Börzsönyben van,¹⁷ a másik pedig a dunántúli urnamezős kultúra területén, a Bakonyban. De további kutatásokkal Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is van lehetőség ezek számát gyarapítani, mert bizonyára ide lesz sorolható pl. a Boldogkőváralja–Tóhegyen és a Tolcsa–Várhegyen levő nagy kiterjedésű őskori földvár is. Sorukat a szomszédos országok területéről is folytathatnánk. Ezek a telepek egy-egy nagyobb környék hatalmi központjai lehettek és a körülöttük levő kisebb telepekkel egyúttal szoros gazdasági kapcsolatban is álltak. Többen felvetették már, hogy egy-egy fontosabb közlekedési, kereskedelmi útvonal ellenőrzésére hozták volna létre őket. Ez azonban, beleértve a Bükk hegységieket is, a telepek óriási méretei és a passzív védelem céljából rejtett, nehezen megközelíthető fekvésük miatt aligha jöhet számításba. Gazdasági életükre csak ásatással lehetne adatokat nyerni, de nyilvánvaló, hogy ilyen nagyméretű és a leletek szerint sűrűn lakott lakótelepek csakis a környező kisebb települések révén tudták magukat fenntartani.¹⁸ A felsőtárkányi és szilvásváradai földvárak ásatásánál előkerült állatsont-leletek vizsgálata szerint, bár nem azonos mértékben, de mindkét helyen jelentős volt a háziállattartás.¹⁹ Ilyen nagylétszámú lakosság eltartása azonban elképzelhetetlen volna számottevő földművelés nélkül, ami a hegyek lábánál kezdődő sík részeken folyt. A leletek kiértékelésénél figyelembe kell venni azt is, hogy az állatsontok, ha töredékesen is, de szinte maradéktalanul és jó állapotban kerülnek elő, míg a növényi maradványoknál éppen a fennmaradásuk számít ritka kivételnek. Minderre azonban a későbbi ásatások fognak adatokat szolgáltatni.

14. Kemenczei T., 1984. 41.

15. Kemenczei T., 1984. 28.

16. Kemenczei T., 1984. 98., 129.

17. Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs., 1979.

18. Nováki Gy., 1979.

19. Kemenczei T., 1984. 42.

IRODALOM

- Balogh K.*,
1964. A Bükk hegység földtani képződményei. A Magyar Állami Földtani Intézet Évkönyve 48:2. 245–553.
- Bartalos Gy.*,
1899. Eger látóhatára turista szempontból. Eger
- Dobosy L.*,
1975. Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. (Borsodi Kismonográfiák 1.) Miskolc.
- Fényes E.*,
1851. Magyarország geographiai szótára 1. Pest
- Hellebrandt M.*,
1973. A Kyjatice-kultúra újabb lelőhelye. HOM Évk. 12. 589–598.
- Kemenczei T.*,
1970. A Kyjatice-kultúra Észak-Magyarországon. HOM. Évk. 9. 17–48.
1984. Die Spätbronzezeit Nordostungarns. (Archaeologia Hungarica LI) Budapest
- Kordos L.*,
1984. Magyarország barlangjai. Budapest
- Nováki Gy.*,
1979. Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zörög-hegyen. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 14. 75–120.
- Nováki Gy.–Sándorfi Gy.–Miklós Zs.*
1979. A Börzsöny hegység őskori és középkori várai (Fontes Archaeologici Hungariae) Budapest

SPÄTBRONZEZEITLICHE ERDBURG AM DÉDESTAPOLCSÁNY-VEREBCE-BÉRC

(Auszug)

Unter dem nördlichen Rand des Bükk Gebirges, oberhalb der Gemeinde Dédestapolcsány befindet sich auf dem Verebce-bérc ein weitausgedehnter Erdwall, dessen Gebiet auch die mittelalterliche Dédes-Burg einschließt. Der Erdwall wurde durch die Literatur bis jetzt noch nicht erwähnt. Die größte Höhe des Bergkammes ü. d. M. beträgt 650 m. Die beiden Enden sind von Wällen und Gräben abgeschlossen. Auch an der Westseite kann der einstige Wall an einer langen Strecke verfolgt werden, jedoch zeichnet er sich heute zum größten Teil nur mehr in der Form einer Terrasse ab. Die Ostseite ist steiler, hier erscheint an der Oberfläche kein entschiedener Wall. An beiden Seiten des Berges, insbesondere an der mehr abschüssigen westlichen Seite reihen sich mehr als zehn künstlich errichtete Terrassen übereinander, unter diesen gibt es einige die mehrere hundert Meter lang sind. Zur Kartierung der Terrassen ist es bis heute noch nicht gekommen. Die Länge der Erdborg beträgt 2075 m, die größte Breite 860 m, seine Ausdehnung 123 ha. Unter den einzelnen Teilen des Gebietes gibt es einen großen Niveauunterschied, der auch 186 m erreichen kann. Eine Ausgrabung hat noch nicht stattgefunden. Die an der Oberfläche gefundenen Scherben können in die spätbronzezeitliche Kyjatice-kultur eingereiht werden. Der Rand des Bükk Gebirges ist noch von weiteren sechs großen Erdburgen ähnlichen Alters umgeben, jedoch von ihnen ist das hier behandelte Verebce-bérc von der größten Ausbreitung.

Gyula Nováki

Az Alföld kora vaskori történetének érdekes, fontos emlékei kerültek elő évtizedekkel ezelőtt Borsod megye déli felében. Felfedezésük, feltárásuk idején történeti jelentőségüket nem ismerték fel, s csak újabban történt rájuk hivatkozás a szakcikkekben.¹ A leletek előkerülési körülményeinek ismertetése, részletes értékelésük azonban mindmáig nem történt meg. Ezért a miskolci Herman Ottó Múzeumban levő egykori feljegyzések, vázlatrajzok, fényképek alapján az alábbiakban ismertetjük ezeknek a feltárásoknak eredményeit.

A korai vaskor első emléke Borsod megyében 1901-ben *Tiszakeszi-Szódadombon* került a napvilágra. A Szódadomb közvetlenül a Tisza partján fekszik, s több kor emlékét rejt magában. Nagy kiterjedésű bronzkori telep, temetkezések leleteire több ízben bukkantak itt. 1901-ben *Gálffy Ignác*, a miskolci múzeum akkori igazgatója ásott ki egy temetkezést. A sírban egy K–Ny-i irányban, zsugorított helyzetben fekvő csontvázat talált. Emellett a következő leletek voltak: 1. a koponya előtt állatsontok, az egykori sírleírás szerint egy marhalapocka csont is; 2. a medencénél egy átfúrt végű fenőkö. H: 18,8 cm (2. kép 1); 3. A térdcsontok előtt egy fekete színű, nagy edény. M: 31, Szátm: 22,5, Fátm: 12 cm (2. kép 2); 4. Csésze, világosszürke színű. M: 7,9, Szátm: 13–15 cm (2. kép 3).² Lelt. szám: 53. 295. 1–3.

1930-ban *Megay Géza* tárt fel *Ároktő–Dongóhalmon* két kora vaskori temetkezést. A Dongóhalom a Tiszától nem messze emelkedő bronzkori többretegű település, amelynek a tetején a korai vaskorban és a magyar honfoglalás kor idején is temetkeztek. Megay Géza itt 21 temetkezést tárt fel, amelyek közül a 6. és 8. számú származott a korai vaskorból, a többi honfoglalás kori volt.³

6. sír. Fejjel kelet felé, nyújtott helyzetben fekvő csontváz. Hossza: 165 cm. leletei: 1. a jobb könyökcsontnál csésze. M: 4,5, Szátm: 8, Fátm: 2,5 cm (2. kép 5); 2. A jobb alkarnál nagy edény. Fekete, belül barna. M: 27, Szátm: 22,5, fátm: 11 cm (4. kép 4). 3. Az edény szájánál állatsont, lapockadarab. Lelt. szám: 53. 583. 1,2.

8. sír. Mélysége 50 cm. Fejjel kelet felé, nyújtott helyzetben fekvő csontváz, rossz megtartású. Leletek: 1. a bal alkarcsontról mellett nagy edény. Sötétszürke. M: 30, Szátm: 15, Fátm: 12,7 cm (2. kép 6); 2. Csésze a bal felkarcsontnál. Szürke. M: 5,7, Szátm: 8,2 cm (2. kép 9). 3. Az első edény mellett, a bal combcsontnál csupor. Szürke. M: 9,5, Szátm: 7,8 cm (2. kép 7). 4. Tál a bal lábsont mellett. Sötétszürke. M. 4,5, Szátm: 17,5 cm (2. kép 8). Lelt. szám: 53. 584. 1–4.

1. Patek E., 1980. 157.; Kemenczei T., 1981. 81–82.

2. Gálffy I., 1901. 45.

3. K. Végh K., 1970. 16.

Ároktő–Dongóhalmon 1966-ban is volt leletmentő ásatás, amelynek során egy korai vaskorból származó temetkezés került elő. Ezenkívül még 15 honfoglalás kori sírt is feltártak.

4. sír. Hamvasztásos temetkezés. Mélysége: 20 cm. Leletek: 1. Urna alsó része. Benne hamvak voltak. Szürke. Fátm: 11,4 cm (3. kép 4). 2. Behajló peremű tál. Sötét-szürke. M: 6,2, Fátm: 7,4 cm (3. kép 1). 3. Korsó. Szürke. M: 9,5 cm (3. kép 2). 4. Vasgyöngy. Átm: 3 cm (3. kép 3). 5. Állatsont az urna mellett. Lelt. szám: 69. 35. 1–4.

1932-ben *Ároktő–Pélypusztán* Megay Géza végzett leletmentő ásatást. A Tiszadorgmára vezető út építése során bukkantak a temetkezésekre. Ezek többsége az avar korból származik.⁴ Az avar temetőtől délre 350 méter távolságra öt kora vaskori sír is előkerült. Térkép nem készült az elhelyezkedésükről. Az ásató feljegyzése szerint távolságuk egymástól és irányításuk teljesen rendszertelen volt. Ezeknek a síroknak a számozása az avar temetkezésekkel együtt történt.

22. sír. ÉNy-i irányban, nyújtott helyzetben fekvő csontváz, Hossza: kb. 150 cm. Leletek: 1. Díszített csontlemez a bal vállcsont közelében. Fele van meg. H: 7,2 cm (3. kép 5). 2. Nagy edény a bal karcsont mellett. Szürke. M: 27,8, Szátm: 19, Fátm: 10,2 cm (3. kép 7). 3. Csésze töredékei, sötétszürkék (3. kép 6). 4. Csésze töredékei az előbbi csésze mellett. Elveszték. 5. Lapos, ovális csiszolt kődarab a bal lábszárnál. Elvesztett. Lelt. szám: 53. 949. 1, 64. 33. 1.

24. sír. Mélység: 80 cm. Ny–ÉNy-i irányban, nyújtott helyzetben fekvő csontváz. Hossza kb. 150 cm. Leletek: 1. A bal vállcsontnál nagy edény, fekete. M: 31,7, Szátm: 15,5, Fátm: 12,6 cm (3. kép 8); 2. Csésze az előbbi edény oldala mellett a koponyánál. Szürke. M: 6, Szátm: 6,7, Fátm: 2,3 cm (3. kép 9). 3. Állatsontok, közöttük bordák, lapockadarab a bal alkar – combcsont mellett. Lelt. szám: 53. 590. 1–2.

25. sír. Mélység: 64 cm. ÉNy-i irányban, nyújtott helyzetben fekvő csontváz. Hossza: kb. 162 cm. Leletek: 1. A koponya jobb oldalánál tál. Szürke. M: 10, Szátm: 33 cm (4. kép 1). 2. Emellett nagy edény. Fekete. M: 29, Fátm: 12 cm (4. kép 2). Lelt. szám: 53. 951. 1–2.

26. sír. Mélység: 100 cm. Ny-i irányban nyújtott helyzetben fekvő csontváz. Bolygatott, az ásató feljegyzése szerint „a koponya külön találtatott”. Leletek: 1. A bal vállcsontnál csésze. Szürke. M: 6,6, Szátm: 8, Fátm: 4 cm (4. kép 3). 2. Összetört nagy edény a csésze mellett. M: 30,3, Szátm: 20, Fátm: 11,9 cm (4. kép 4). 3. Állatsontok a bal alkar és a combcsont mellett. 4. Bronz gyűrű a bal ujjcsontoknál. Elvesztett. Lelt. szám: 53. 952. 1–2.

27. sír. Mélység: 30 cm. Bolygatott, É–ÉNy-i irányban fekvő gyermekcsontváz. Hossza: 62 cm. Leletek: 1. Tálka a koponyánál. Elvesztett. 2. Bögre a koponya bal oldalánál, elvesztett. 3. Nagy edény peremmel lefelé a bordákon, s a medencén. Elvesztett. 4. Kis tálka az előbbi edény alatt, elvesztett. 5. Összetört csésze a bal lábsontnál. Oldalán kis kiöntőcső van. Hiányos, szürke. (4. kép 5). Lelt. szám: 53. 953. 1.

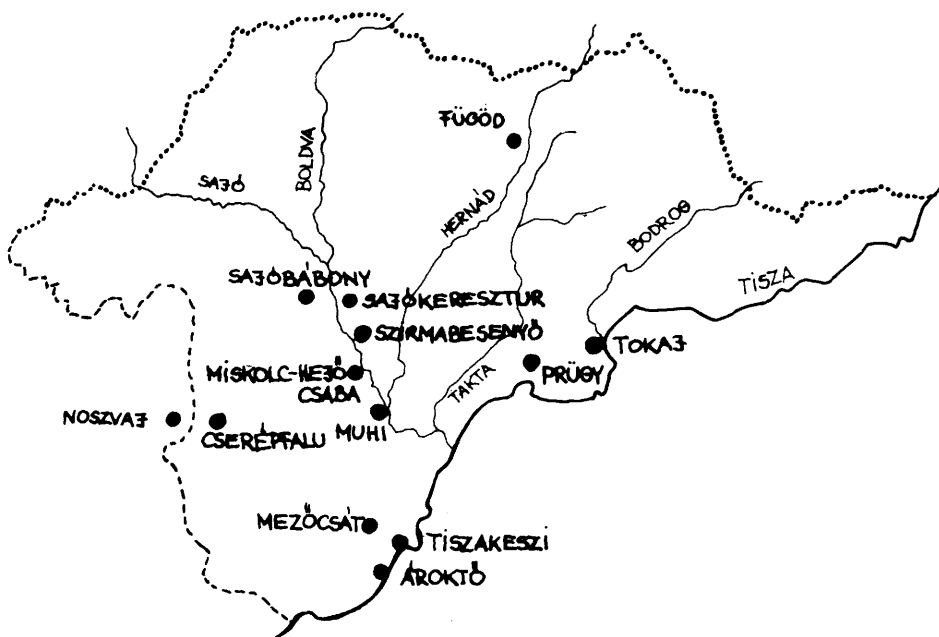
A felsorolt leleteken kívül a miskolci Herman Ottó Múzeumban vannak olyan agyagedények is, amelyeknek előkerülési körülményeit nem ismerjük, azonban formai jellegzetességeik alapján minden valószínűség szerint a korai vaskor emlékei közé tartoznak. Ezek a következők:

Miskolc, Hejőcsaba–Cementgyár. Csésze, szürke. M: 8,4, Szátm: 10,5, Fátm: 6,7 cm (4. kép 6). Lelt. szám: 53. 736. 1.

Muhi, Jászoltó-dűlő. 1931-ben bögrét találtak itt. Színe szürke. M: 9,1, Szátm: 11, Fátm: 6,8 cm (4. kép 7). Lelt. szám: 53. 531. 2.

Noszvaj. Bögre, barnásszürke. M: 4,5, Szátm: 1,6, Fátm: 5 cm. Lelt. szám: 53. 591. 1. (4. kép 10)

4. K. Végh K., 1968. 47.

1. kép. Kora vaskori lelőhelyek Borsod megyében

Sajóbáony. 1950-ben került elő itt egy urna alakú edény. Színe fekete, belül barna. Hiányos, kiegészített. M: 30 cm (5. kép 1). Lelt. szám: 53. 732. 1.

Szirmabesenyő. A község környékéről Szirmay Alfréd gyűjteményéből a század elején kerültek be leletek a miskolci múzeumba. Közülük a korai vaskorból származnak a következők: 1. Urna alakú edény. Színe barna. M: 23,5, Szátm: 17, Fátm: 9,2 cm (5. kép 2). 2. Csésze, füle letört, szürke. M: 5,8, Szátm: 8,5 cm (4. kép 8). 3. Csupor, barna. M: 9,5, Szátm: 5,2, Fátm: 3,2 cm (4. kép 9). 4. Tál kívül barna, belül fekete, alul kiegészített. M: 11,5, Szátm: 21 cm (5. kép 6). Lelt. szám: 53. 624. 3, 6, 12, 53. 749. 1.

Sajókeresztúr. Tál, fekete. M: 11, Szátm: 27,7, Fátm: 9 cm (5. kép 5.). Lelt. szám: 53. 731. 1.

Tiszakeszi – Tisza utca. 1959-ben találtak itt egy nagy edényt. Színe fekete, belül barna. M: 21,8, Szátm: 20,3, Fátm: 9,7 cm (5. kép 3). Lelt. szám: 60. 17. 1.

Tokaj környéke. A tokaji helytörténeti gyűjteményből a miskolci múzeumba került leletek között egy kora vaskori csésze is van. Színe barna, a két füle kiegészítés. M: 6,3, Szátm: 8,5 cm (5. kép 4). Lelt. szám: 68. 7. 89.

Cserépfalu–Mésző. Az előbb felsoroltakkal ellentétben az innen származó leletek ásatás során kerültek a napvilágra. Korek József végzett itt 1960-ban egy kisebb feltárást. A lelőhely egy meredek oldalú hegytető, amelynek közepén egy észak–déli irányú kővel magasított sánc húzódik. Ezen keresztül és mellette kétoldalt ástak ki egy-egy kutatóárkot. Ezekből edénytöredékek kerültek a napvilágra. Más, településre utaló emléket nem találtak. Az előkerült edénytöredékek egy korsó oldaltöredéke (5. kép 12), ujjbenyomásos bordával díszített fazékrészek (5. kép 7–9), behajló peremű tálak oldalrészei (5. kép 10, 11) voltak. Egy fazéktöredéken a perem alatt vízszintes sorban lyukak vannak. Lelt. szám: 62. 22. 1–13.

A Dél-Borsodból származó kora vaskori emléanyag legnagyobb részét, összesen 55 temetkezést, Mezőcsátón ásatta ki Patek Erzsébet. Ezekről a leletekről eddig csak

előzetes közlemények jelentek meg.⁵ A Mátra hegységtől délre, az Észak-Alföld nyugati részén, Heves megyében is több helyen tárták fel a kora vaskori népesség sírjait. Ezek közül csak a füzesabony-öregdombi temetkezések leleteit közölték.⁶ Az ebből a korszakból származó sírok a Dél-Alföldön, Szeged környékén is előkerültek.⁷

A felsorolt, a miskolci múzeumban levő kora vaskori kerámialeletek között három különböző eredetű csoportot tudunk szétválasztani. Az elsőbe a helyi, késő bronzkori lakosság fazekasságának hagyományait őrző edények tartoznak. Ezek a következők:

1. Nagy edények, amelyek nyakán, vállán vízszintes, függőleges, illetve íves árkolások, vállán bütykök vannak. Színük fekete, sötétszürke, belül többnyire barna. (Tiszakeszi-Szódadomb: 2. kép 2, Ároktő-Dongóhalom: 2. kép 4, Tiszakeszi-Tiszapart: 5. kép 3). Hasonló urnákat a Tiszántúlon, s a Tisza jobb parti sávja mentén a késő bronzkor második felében élt gávai kultúra népének agyagművészete készített.⁸

2. Árkolt vállú, egyfülű csészék (Ároktő-Pélypuszta: 3. kép 6). A Kárpát-medencei késő bronzkori népcsoportok mindegyikének emlékanyagában előfordulnak hasonló formájú, díszítésű csészék.⁹

3. Gömbölyded aljú, kihajló peremű, egyfülű csészék. (Ároktő-Dongóhalom: 2. kép 5, Ároktő-Pélypuszta: 3. kép 9, Szirmabesenyő környéke: 4. kép 8). Előfordul, hogy peremük a fülnél felcsúcsosodik (Tiszakeszi-Szódadomb: 2. kép 3), vagy válluk vízszintesen síkzott (Ároktő-Dongóhalom: 2. kép 8). Ugyanazt állapíthatjuk meg eredetéről, mint az előbbi csészeformáról.¹⁰

4. Behajló peremű tálak. Vannak közöttük díszítetlen (Ároktő-Dongóhalom: 3. kép 1) és turbántekerccsszerűen díszített peremű (Ároktő-Dongóhalom: 2. kép 9, Ároktő-Pélypuszta: 4. kép 2, Cserépfalu: 5. kép 11) darabok. Ennek az edényformának készítése is általános volt a Kárpát-medencei késő bronzkori népcsoportoknál.¹¹

5. Ujjbenyomásos bordával, körömbenyomásokkal díszített fazekak (Cserépfalu: 5. kép 8, 9). Jelentős számban fordulnak elő a késő bronzkori emlékanyagban is.¹²

6. A Heves megye alföldi területén kiásott kora vaskori emlékek között találhatóak olyan késő bronzkori eredetű kerámiaformák, amelyek a tárgyalta Borsod megyei leletek között nem fordulnak elő. Ilyenek a kétfülű, vonalakkal, árkolással díszített, ún. Kyjaticei típusú urnák, hordó, virágcserepalakú, bütykös díszű fazekak, félgömbformájú, belül díszített csészék, egyenes peremű tálak.¹³

Az alföldi kora vaskori kerámiaművesség második nagy formacsoportjába tartoznak azok az edények, amelyek formája, díszítésének egyes vonásai a késő bronzkori fazekasság jellegzetességeit tükrözik, egészükben azonban már új formát, típust képviselnek.

1. Öblös, csonka kúpos nyakú, kihajló peremű nagy edény. Válla ferdén árkolt (Ároktő-Pélypuszta: 3. kép 1). Hasonló edényeket találtak a kelet-szlovákiai Somotoron és a szerémségi Dályán (Dalj) kiásott kora vaskori temetőkből.¹⁴ Díszítetlen változata Sajóbátonyon került elő (5. kép 1).

5. Patek E., 1976. 337–362. Ua. 1980. 159.

6. Gallus S.–Horváth T., 1939. I–IV. t.

7. Párducz M., 1942. 150–151.; Csallány D., 1942. 151–154.; Trogmayer O., 1983. 95–97.

8. Kemenczei T., 1984. 65.

9. Kemenczei i. m. 69.; Patek E., 1968. 109.

10. Kemenczei i. m. 69.; Patek i. m. 103.

11. Kemenczei i. m. 67.; Patek i. m. 102.

12. Kemenczei i. m. 68.; Patek i. m. 111.

13. Patek 1976. 357. II. t. 1–10., III. t. 1–4. V. t. 10.

14. Pleinerová, I.–Olmerová, H. 1958. 113–114.; Gallus–Horváth i. m. LV. t.; Vinski–Gasparini, K. 1973. 115. t. 6., 7., 10.

2. Öblös, csonka kúpos nyakú, kihajló peremű edény. Vállát függőleges bordák díszítik. (Ároktő-Pélypuszta: 4. kép 4). A kelet-alföldi késő bronzkori gávai kultúra hasonló edényeire emlékeztető,¹⁵ de attól mégis eltérő kerámiaforma ez.

3. Nyomott gömbtestű, csonka kúpos nyakú csupor. Vállá függőleges bordákkal, vonalcsoportokkal lehet díszítve (Ároktő-Dongóhalom: 2. kép 7, Szirmabesenyő környéke: 4. kép 9, Noszvaj: 4. kép 10). A díszítő motívumok a késő bronzkorból öröklődtek, a forma egészében azonban a kora vaskori alföldi fazekasok munkája. A középső vaskor, az ún. szkíta kor idején is készített kerámiatípus volt az Alföldön.¹⁶

4. Nyomott gömbtestű, egyfülű csésze. Vállát függőleges vonalcsoportok díszítik (Ároktő-Dongóhalom: 3. kép 2). A forma és a díszítés a Kárpát-medencei késő bronzkori kerámiaművesség öröksége, de ebben a változatban ezt a kerámiaformát a kora vaskori fazekasok alkották meg.¹⁷

5. Fordított csonka kúp alakú tál. Peremén három kettős bütyök van (Sajókeresztúr: 5. kép 5). Ilyen peremdíszű tálak a Nyugat-Kárpát-medencei korai hallstatti kultúra területéről is ismertek.¹⁸

6. Kihajló peremű tál. Pereme négy helyen felcsúcsosodik, s belül függőleges vonalcsoportokkal díszített (Szirmabesenyő: 5. kép 6). Mind az alföldi késő bronzkori leletek,¹⁹ mind az erdős-sztyeppevidék prészkíta emlékei között²⁰ előfordulnak hasonló alakú, díszítésű tálak.

Keleti eredetűek azok az edénytípusok, amelyek a tiszavidéki kora vaskori kerámialeletek harmadik csoportját alkotják. A Borsod megyei leletek közül az alábbiakat sorolhatjuk fel.

1. Öblös nagy edények. Széles nyakuk ívelt, vállukat kis bütykök díszítik (Ároktő-Dongóhalom: 2. kép 6, Ároktő-Pélypuszta: 4. kép 1; Szirmabesenyő környéke: 5. kép 2). A Prut-Dnyeszter vidéki erdős-sztyeppés területek prészkíta korú emlékanyagában fordulnak elő hasonló edények.²¹

2. Öblös nagy edény. Nyaka szűk, ívelt, teste széles, nyomott gömb alakú. Nyakán árkolással, vállán kis bütykökkel díszített (Ároktő-Pélypuszta: 3. kép 8). Az előbbi edénnyel azonos területen, korban találhatók meg párhuzamai.²² Ezenkívül az Al-Duna vidéki kora vaskori Basarabi-kultúra leletei között is vannak ilyen edények.²³

3. Bepecsételt, bevéselt, szurkált geometrikus vonalmintával díszített csészék (Ároktő-Pélypuszta: 4. kép 3, 5). Az Al-Duna vidéki Basarabi-kultúra, valamint a vajdasági-szerémségi Bosut-kultúra kerámiaművességének jellegzetességeit tükrözi ez a kerámiatípus.²⁴ A magyar Alföldről kevés hasonló lelet ismeretes. Borsod megyéből a mezőcsáti temetőben talált ilyen csésze említhető meg, ezenkívül a dél-alföldi Gorzsán napvilágra került hasonló díszű edénytöredékek tartoznak ebbe a leletcsoportba.²⁵ Eljutott ez a bepecsételt, vésett díszű kerámia az erdős sztyeppevidékre is, ahol a prészkíta leletek-között fordul elő.²⁶

15. Kemenczei i. m. 158. t. 8., 17.

16. Párducz M., 1966. 24. t. 14., 28. t. 5.,

17. Patek i. m. 161.

18. Nagy L., 1939. 51., 5. kép 15.; Paulik, J. 1964. 171., 5. kép 6.

19. Kemenczei i. m. 141. t. 5., 18.

20. Lapušnjan, V. L. 1972. 94., 4. kép 1.

21. Lapušnjan i. m. 92. 2. kép 2., 3.

22. Meljukova, A. I. 1958. 20. kép 1–2.

23. Tončeva, G. 1975. 43., IV. t.

24. Vulpe, A. 1965. 105.; Medović, P. 1978.; Popović, P. 1981.

25. Patek i. m. IV. t. 15., 16.; Szabó G. 1986.

26. Lapušnjan i. m. 92., 2. kép 1., 3. kép 1., 5., 7. Meljukova i. m. 14. kép.

4. Kétfülű csésze (Tokaj környéke: 5. kép 4). A tiszavidéki kora vaskori kerámia jellegzetes típusa. Korábban, a késő bronzkor utolsó szakaszában nem készítettek az Alföldön ilyen edényeket, a Kárpátoktól keletre, az erdős-sztyeppevidéken és az Al-Duna vidékén viszont igen.²⁷ Így a tiszavidéki korai vaskori kétfülű csészék eredete ezekre a területekre nyúlik vissza.

5. Egyfülű, fordított csonka kúp alakú pohár. Jellegzetessége, hogy a fül felül felcsúcsosodik (Muhi–Jászoltó-dűlő: 4. kép 6). Ilyen fülkiképzésű edények az Alföldön először a kora vaskori sírleletek között találhatók meg,²⁸ nem nagy számban. Igen jellemző azonban ez a forma az erdős-sztyeppevidéki prészkíta korú kerámiaművességre.²⁹

6. Egyfülű, hengeres nyakú, karcolt vonaldíszű csésze (Hejőcsaba–Cementgyár: 4. kép 7). A fül kialakítása miatt az előbbi csészével azonos korú, eredetű lehet.

7. Fazék, amelynek a pereme alatt lyuksor fut körbe (Cserépfalu: 5. kép 7). Az erdős-sztyepei övezet prészkíta és szkíta korú fazekassága készített nagy számban ilyen edényeket.³⁰ A Kárpát-medencébe erről a területről juthatott el ez a kerámiatípus.

A Borsod megyében előkerült kora vaskori sírleletek között igen kevés csont-, fémtárgy van. Az Ároktő–Dongóhalmi egyik sírban egy vasgyöngy volt (3. kép 3), amely az i. e. IX–VIII. századtól kezdve Közép-Európában elterjedt vasművesség egyik korai emléke.

Érdekes tárgy az Ároktő–Pélypusztai 22. sírból kikerült geometrikus vésett mintával díszített csontlap (3. kép 5). Ilyen csontlapokra eddig csak az alföldi kora vaskori temetkezések feltárása során bukkantak.³¹ Rendeltetésüket nem ismerjük. Mivel több Heves megyei sírban ilyen csontlapot bronz varrótűvel, csontlukasztóval, vasárral együtt találtak, Szabó J. Győző arra gondolt, hogy ezek a lapok varrókészlet tartozékai voltak.³²

A Tiszakeszi–Szódadombon kiásott sírban egy csiszolt fenőkövet is találtak (2. kép 1). Az őskor több szakaszában szokás volt a halottak mellé fenőkövet helyezni. Gyakorivá ez a szokás a korai vaskorban vált. A sztyeppe-vidéken a prészkíta, szkíta korban az egyik leggyakoribb temetkezési melléklet volt ez a tárgytípus.³³

A már említett leleteken kívül az Ároktőn és Tiszakeszin feltárt temetkezésekben állatsontok is voltak. Sajnos ezeket az állatsontokat nem határozták meg, így nem tudjuk milyen állatokhoz tartozhattak. A mezőcsáti és a Heves megyei kora vaskori sírokban birka és szarvasmarhasontokat találtak.³⁴ Feltehető, hogy az ároktői, tiszakeszi sírokat hátrahagyó népcsoport is birka, szarvasmarha lapocka, lábrészeket helyezett állatládozatként a sírgödörbe. A húsáldozat elhelyezése az elhunyt mellé az Alföld kora vaskori lakosságának jellegzetes temetkezési szokása volt. Ugyanilyen rítus uralkodott a sztyeppevidéki prészkíta és Erdély korai szkíta kori népességénél is.³⁵

A Tiszakeszi–Szódadombon és az Ároktő–Pélypusztai feltárt két sírban a halottakat fejjel kelet felé temették el. Az ároktő–pélypusztai temetkezések tájolása ettől eltér. Háromban Ny, Ny–ÉNy, kettőben ÉNy, É–ÉNy-i irányban feküdtek a csontvázak.

27. Meljukova i. m. 16. kép 5., 6. Hänsel, B., 1976. 16. t. 1–4., 44. t. 1., 2., IX. t. 5.

28. Szabó J. Gy., 1969. 120. XVI. t. 3., 5.

29. Meljukova i. m. 16. kép 5., 6.

30. Meljukova i. m. 6., 7. kép Terenožkin, A. I. 1961. 44., 49. kép.

31. Patek i. m. 362. VIII. t. 1–4.

32. Szabó J. Gy. i. m. 75.

33. Terenožkin, A. I. 1976. 5. kép 4.

34. Patek i. m. 342. Szabó i. m. 75.

35. Terenožkin i. m. 92., Vasiliev, V. 1980. 164.

A Ny–K-i fő égtájban való temetkezés általános volt az alföldi kora vaskori népesség-nél, míg ÉNy-i irányú temetkezések kisebb számban kerültek elő.³⁶

Az ismertetett Borsod megyei sírok száma kevés ahhoz, hogy a különböző temetkezési módok arányára bármilyen következtetést lehessen levonni, a mezőcsáti temető-feltárás eredményei viszont erre jó adatokat nyújtanak. Az ott kiásott 55 sír közül hétben volt zsugorított helyzetben csontváz, a többi nyújtott helyzetben eltemetetteket tartalmazott.³⁷ Hamvasztásos sír ebből a korból egy-egy került elő Ároktő–Dongóhalmon, Dormádon és Csongrád–Vendelhalmon.³⁸

A korai vaskorban az Alföldön szokásos temetkezési rítus alapvető változást jelentett a megelőző korszakban, a késő bronzkor végén egyedüli temetkezési móddal, a halotthamvasztással szemben. A szinte teljes rítusváltás, az elhunytaknak nyújtott vagy zsugorított helyzetben való eltemetése csak annak a következménye lehetett, hogy az Alföldre a korai vaskorban újonnan letelepülő nép hozta magával sajátos, ősi temetési módját, hitvilágát. Ennek a rítusnak összes elemét együttesen a korai vaskor hagyatékában a Kárpátoktól keletre a sztyeppe és erdős-sztyeppe övezetében találjuk meg. A Prut–Dnyeper közötti vidéken feltárt, az i. e. IX–VII. századi temetkezések között ugyanúgy előfordulnak zsugorított, nyújtott helyzetben fekvő csontvázakat tartalmazó sírok és hamvasztásos temetkezések, mint az Alföldön.³⁹ A többfajta temetkezési mód azt bizonyítja, hogy az ott élt lakosság különböző eredetű népcsoportokból tevődött össze. Egy részük nyilvánvalóan a helyi őslakosság utódja volt, más részük viszont a sztyeppe, iráni kimmer törzsek egyikéhez tartozhatott. Ezek a törzsek is zsugorított, nyújtott helyzetben temették el az elhunytakat, állathús-áldozatot, kerámiát, néha lószerszámzathoz tartozó tárgyakat, fenőkövet, tört, nyilakat, ékszereket helyezve a sírgödörbe.

Az Alföldön feltárt kora vaskori temetkezések kerámialeleteit elemezve megállapíthattuk, hogy előfordulnak közöttük olyan tárgytipusok is, amelyekhez hasonló, egyezők az erdős-sztyeppevidék azonos korú emlékei között is megtalálhatók. A temetkezési rítus azonossága mellett ez a tény is bizonyítja a két különböző területen élt népcsoportok szoros kapcsolatát, rokonságát. Ezeken túlmenőleg a fémleletek is erről tanúskodnak. Az ismertetett Borsod megyei temetkezésekből ugyan nem került elő keleti eredetű fémtárgy, de a szomszédos Heves megyében, a Füzesabony–Öregdombon feltárt temetőből viszont igen. Ezek olyan bronz zablák, szíjelosztó gombok, amelyekkel egyező darabok a sztyeppevidék kora vaskori, kimmer emlékanyagában nagy számban találhatók meg. Füzesabonyon kívül Kelet-, Közép-Európában más lelőhelyeken is előkerültek ilyen, lószerszámzathoz tartozó tárgyak.⁴⁰ Borsod megyében két olyan kincsleletre is bukkantak, amelyek keleti, kimmer típusú zablákat, szíjelosztó gombokat tartalmaztak. Az egyik Prügyről, a másik Fügödről származik.⁴¹ A prügnyi tárgyak olyan agyagedényben voltak, mint amilyen az ároktő–pélypusztai 27. sírból került elő.

A keleti eredetű lószerszámzatnak, fegyvereknek, ékszereknek Közép-Európába való elkerülésének módjára a régészeti kutatás két elméletet dolgozott ki. Az egyik szerint ezek a tárgyak kereskedelem útján jutottak a Kárpátoktól nyugatra,⁴² míg a másik

36. Patek i. m. 341.; Gallus–Horváth i. m. 11–12.

37. Patek i. m. 341.

38. Szabó i. m. 72.

39. Lapušnjan–Nikulice–Romanovskaja., 1974. 9.

40. Gallus–Horváth i. m. IX–XXI. t.; Harmatta J., 1946–48., 79–132.; Podborsky, V. 1970. 147–192.; Kossack, G. 1980. 109–141.; Bouzek, J. 1983. 177–231.

41. Kemenczei T., 1981. 29–41.; Kemenczei T., 1986. 11–19.

42. Kossack i. m. 109–111.

elmélet ezeket egy sztyeppeni nép nyugatra való vándorlása emlékeinek határozta meg.⁴³ Ez a nép a kimmer törzsek szövetségébe tartozhatott, amely az i. e. IX. századtól az i. e. VII. század közepéig uralta a Fekete tengertől északra fekvő sztyeppevidéket.⁴⁴ Bármelyik elméletet is tartjuk helyesnek, az Alföld és a sztyeppevidék kora vaskori népei közötti érintkezést, a szoros kapcsolatokat a régészeti emlékek mindenképpen bizonyítják. Az Alföldön, így a Dél-Borsodban napvilágra került emléktárgyak teljességében azonban inkább a második elmélet helyességét látszik bizonyítani.

Az i. e. X. századot követő korból az Alföldről származó leletek teljesen más képet mutatnak, mint amelyet a késő bronzkori népességtől fennmaradt emlékek tükröznek. A késő bronzkori telepeket a lakosság elhagyta, az elhunytakat más rítus szerint temették el, a kézművesség emlékei új tárgytípusok készítéséről, elterjedéséről vallanak. Ezeknek a tárgyaknak párhuzamait – vastőrök, bronz zablák, szíjelosztók, kantárrózsák, buzogányok, fokosok, nyílhegyek, arany ékszerek – kivétel nélkül megtaláljuk a sztyeppeni övezet prészkíta, kimmer emléktárgyaiban. Ekkor kezdődött meg a vasművesség fejlődése, a vastárgyak használatának általánossá válása. Ez a kor így a vaskorszak kezdete. Alapvető változás következett tehát be az Alföld lakosságának életében, s ez olyan hirtelen történt, hogy nem magyarázható a békés gazdasági fejlődés, kereskedelmi kapcsolatok nyomán bekövetkezett életmód-, kultúraátalakulással.

A féművesség termékeitől eltérően az agyagedények formája, díszítése főleg a helyi, alföldi kézművesség hagyományainak továbbélését tükrözi. Így a Tisza menti észak-alföldi területeken, az ároktői, tiszakeszi és mezőcsáti temetkezésekből előkerült edények egy része a késő bronzkori gávai kultúra kerámiatípusaira hasonlít. Ezek mellett azonban előfordulnak olyan fazekak, csészék, korsók is, amelyek formai megfelelőit az erdős-sztyeppevidék i. e. IX–VII. századi emléktárgya tartalmazza. Azt, hogy az Alföld kora vaskori kerámia emléktárgyaiban a helyi típusok vannak többségben, az a körülmény magyarázhatja, hogy az itt letelepedett idegen népcsoportok a helyi késő bronzkori lakosznál kevésbé fejlett agyagművességgel rendelkeztek, s így számukra a helyi fazekasok készítették a kerámiát.

A sztyeppeni nomádok hadjárataira vonatkozó legkorábbi írásos görög, asszír történeti adatok az i. e. VIII. századig vezethetők vissza.⁴⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy hadjárataik korábban nem indulhattak meg. Az első olyan közép-európai régészeti emlékek, amelyekben keleti típusú tárgyak vannak, az i. e. IX. századból származnak. Borsod megyében ennek a korszaknak az emléke a prűgyi lelet, amelyben egy keleti eredetű bronz buzogány, lőfejfigurában végződő fokos is van. Az Alföldön ekkor letelepedett keleti népcsoport története a régészeti leletek alapján az i. e. VII. század közepéig követhető nyomon. Erről ugyancsak egy Borsod megyéből származó, Fügödön talált kincslelet tanúskodik, amelyben olyan vas zablák is vannak, mint amelyenek a sztyeppe-vidéki korai szkíta temetkezésekből kerültek elő.⁴⁶

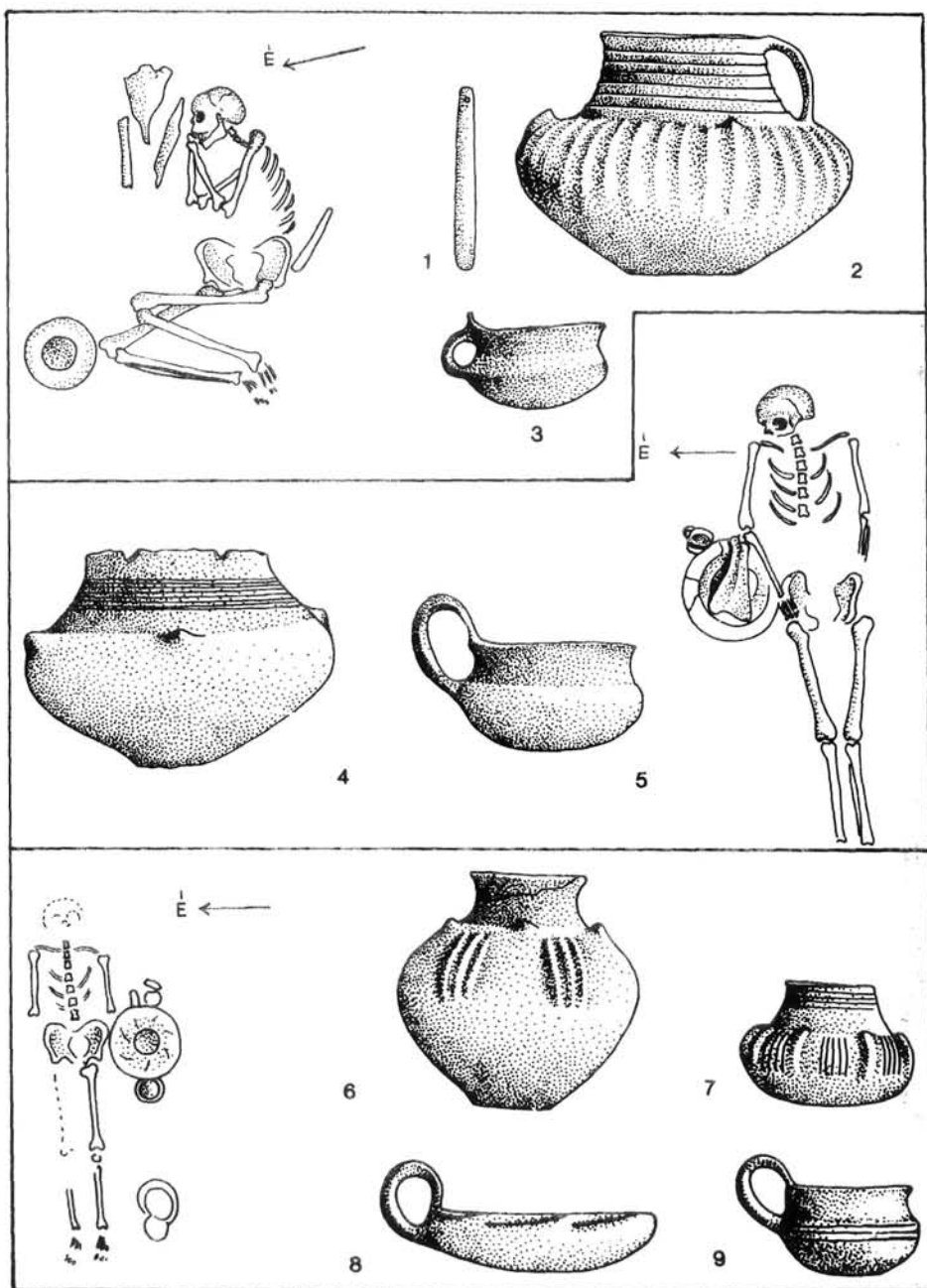
Az i. e. IX. század és a VII. század közepe közötti időszak tehát az, amelyből az ismertett Borsod megyei kora vaskori emléktárgy származik. Ez olyan nép emlékei közé tartozik, amely a Kárpátoktól keletre fekvő vidékekről vándorolt az Alföldre, uralma alá hajtva a helyi későbronzkori lakosságot, átalakítva annak szellemi, anyagi kultúráját, életmódját. Ez a nép első volt az ezután évszázadokon át több hullámban keletről benyomult népcsoportok sorában. A következő néphullám a szkíta-kor kezdetén, az i. e. VII. század végén érte el az Alföldet. Annak története már a középső vaskor keleti közé tartozik.

43. Foltiny, S. 1962. 112–120.

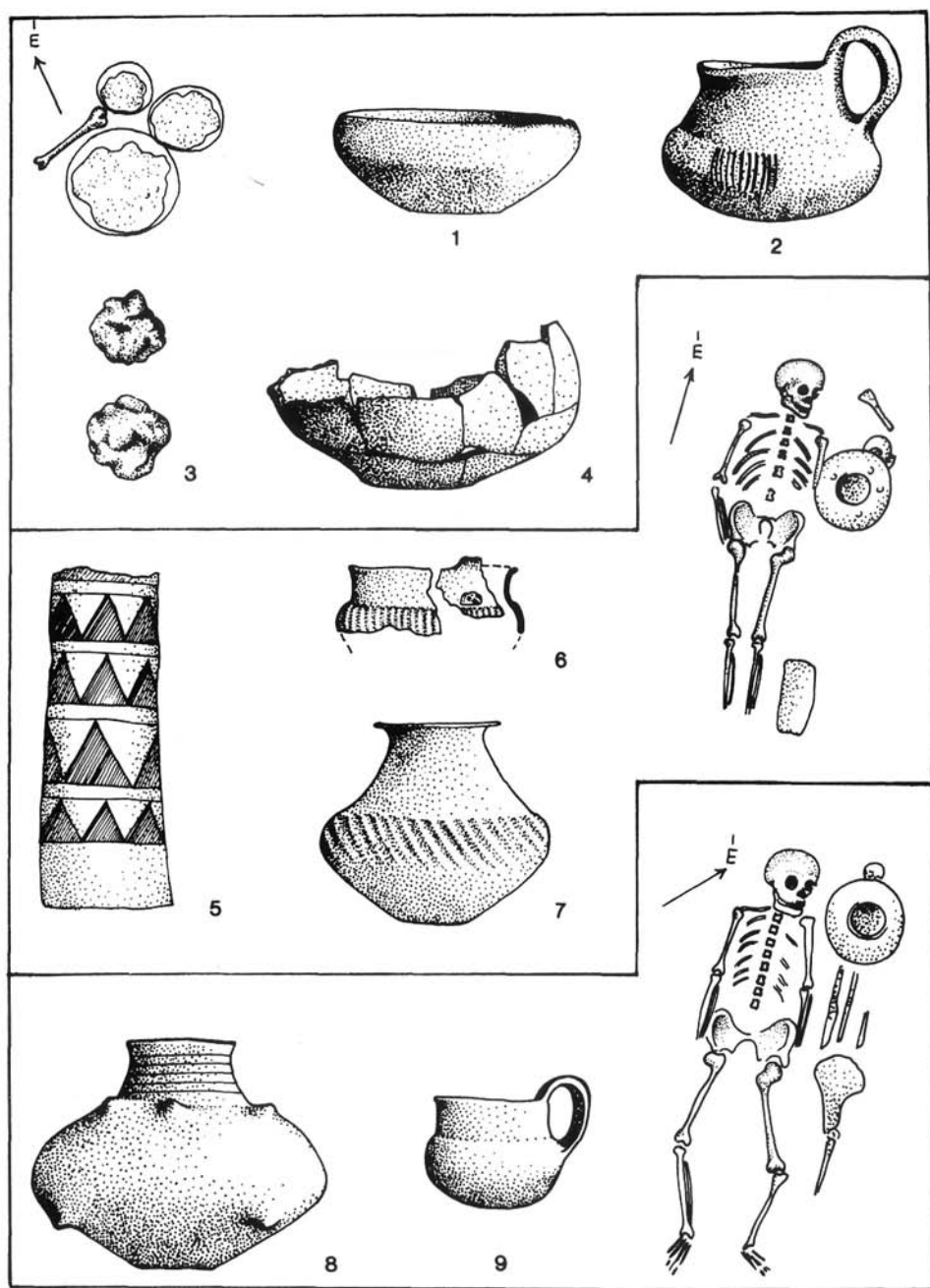
44. Terenožkin i. m. 186.

45. Werner, R. 1961. 128–133.

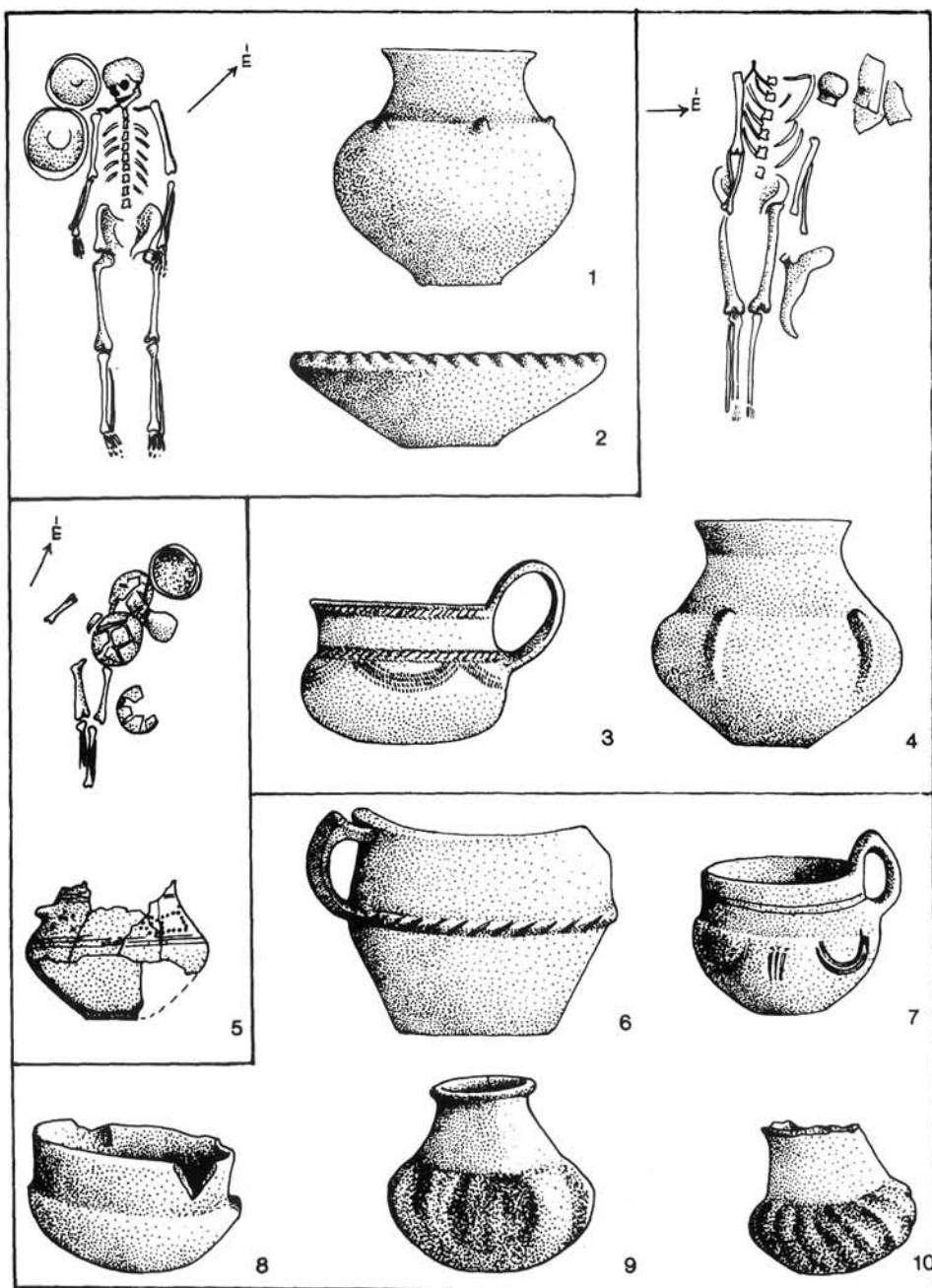
46. Kemenczei T., 1985. 46.

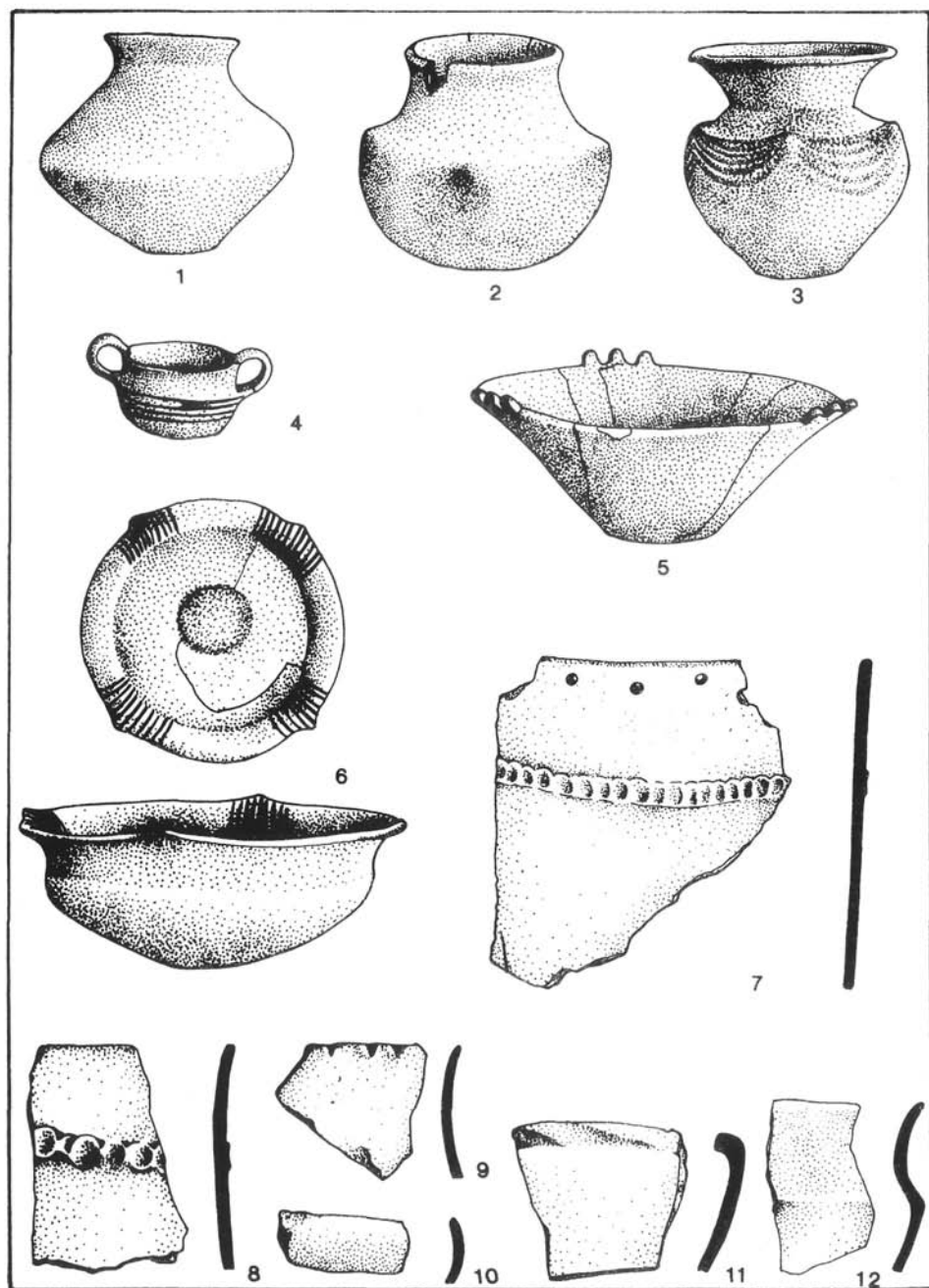
2. kép. 1-3: Tiszakeszi-Szódadomb; 4-5: Ároktő-Dongóhalom 6. sír;
6-9: Ároktő-Dongóhalom 8. sír.

3. kép. 1-4: Ároktő-Dongóhalom 4. sír; 5-7: Ároktő-Pelypusztá 22. sír;
8-9: Ároktő-Pelypusztá 24. sír.

4. kép. 1–2: Ároktő–Pelypuszta 25. sír; 3–4: Ároktő–Pelypuszta 26. sír; 5: Ároktő–Pelypuszta 27. sír; 6: Miskolc, Hejőcsaba–Cementgyár; 7: Muhi, Jászoltó-dűlő; 8–9: Szirmabesenyő környéke; 10: Noszvaj.

5. kép. 1: Sajóbábony; 2,6: Szirmabesenyő környéke; 3: Tiszakeszi–Tisza utca; 4: Tokaj környéke;
5: Sajókeresztúr ?; 7–12: Cserépfalu–Mésztető.

- Bouzek, J.*
1983. Caucasus and Europe and the Cimmerien problem. *Sbornik Národního Muzeum v. Praze.* 37. 177–231.
- Csallány D.,*
1942. A szegedőthalmi prészkíta íjrészlet. *Archeologiai Értesítő* 151–154.
- Foltiny, S.*
1962. Zur Problematik der Kulturbeziehungen der mittel- und südeuropäischen Reitervölkern und der Bevölkerung Norditaliens am Beginn der Früheisenzeit. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.* 92. 112–120.
- Gallus S.–Horváth T.,*
1939. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest
- Gálffy I.,*
1901. Az archeologiai szakosztály jelentése. Borsod-miskolci Közművelődési Egyesület Évkönyve. 45.
- Harmatta J.,*
1946–48. Le problème cimmerien. *Archeologiai Értesítő.* 79–132.
- Hänsel, B.*
1976. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Bonn
- Kemenczei T.,*
1981. Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur. In: *Die Hallstattkultur. Symposium Steyr.* Linz, 79–92.
1984. Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest
1985. Mitteleisenzeitliche Tensen von ost- mitteleuropäischen Typ im Alföld. *Folia Archeologica* 26. 43–68.
1986. A prügyi kora vaskori kincslelet. *Communicationes Archeologicae Hungariae* 1981. 29–41. Zur Problematik der früheisenzeitlichen Geschichte Ostungarns. Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Postdam. 20. 11–19.
- K. Végh K.,*
1968. Avarkori leletek a miskolci múzeumban. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 7. 47.
1970. Honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 9. 16.
- Kossack, G.*
1980. „Kimmerische Bronzen”. *Situla* 20–21., 109–141.
- Lapušňan, V. L.*
1972. Raskopki pamjatnikov kultury frakiskogo galštata v Moldavii In: *Arheologičeskie issledovanija v Moldavii v 1968–69.* gg. Kišinev 88–121.
- Lapušňan–Nikulice–Romanovskaja*
1974. Pamjatniki rannego železnogo veka. *Arheologičeskaja karta Moldavskoj SSR.* Kišinev 9.
- Meljukova, A.*
1958. Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo srednego Podnestrovja. In: *Materiali i Issledovanija po Arheologii SSSR.* 64.
- Medović, P.*
1978. Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju. Beograd
- Nagy L.,*
1939. A közép-répápusztai kora vaskori temető. *Folia Archeologica* 1–2. 39–57.
- Patek E.,*
1968. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest
1976. Präskythische Gräberfelder in Ostungarn. In: *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa Bratislava.* 337–362.
1980. Einige Daten zu den Anfängen der Früheisenzeit in Ungarn. *Situla* 20–21. 153–163.
- Paulik, J.*
1964. Význam ľúdu severných „popolnicových” poli pre vnútrokarpatský vývoj. *Študijné zvesti AUSAV* 13. 163–184.

- Párducz M.*,
1942. Prészkíta sírok Lebőn. Dolgozatok, Szeged, 18. 150–151.
1966. The Sythian age cemetery at Tápiószele. *Acta Archeologica Hungarica* 18. 35–91.
- Pleinerová, I.–Olmerová, H.*
1958. Halstatské nálezy ze Somotorské hory. *Slovenská Archeologia* 6. 113–114.
- Podborský, V.*
1970. Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit. Brno
- Popović, D.*
1981. Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu. Beograd
- Szabó G.*,
1986. Kora vaskori kerámialeletek Hódmezővásárhely Gorzsa–Cukortanya lelőhelyen. *Archeologiai Értesítő* 114.
- Szabó J. Gy.*,
1969. A hevesi szkítákori temető. *Egri Múzeum Évkönyve* 55–128.
- Terenozhkin, A. I.*
1961. Predskifskij period na dneprovskom Pravobereže. Kiev 44.
1976. Kimmerijcy. Kiev
- Tońceva, G.*
1975. O frakijah nynešnik Ukrany, Moldovy, Dobrudži i Severo-Vostočnoj Bolgarii v XI–VI. vv. do n. e. In: *Studia Thracica* 1., Sofia. 28–68.
- Trogmayer O.*,
1983. A vaskor kezdete. In: *Szeged története*. Szeged, 95–97.
- Vasiliev, V.*
1980. Sciții agatírși teritoriul României. Cluj-Napoca.
- Vinski-Gasparini*
1973. Kultura polja sa žarama u Severnoj Horvatskoj. Zadar
- Vulpe, A.*
1965. Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien. (Die Basarabi Kultur.) *Dacia* 9. 105–132.
- Werner R.*,
1961. Kimmerier–Skythen–Sarmaten. In: *Abbriss der Geschichte antiker Randkulturen*. München. 128–133.

FRÜHEISENZEITLICHE FUNDE IN SÜD-BORSOD

(Auszug)

Im südlichen Teil des Komitats Borsod kamen noch vor Jahrzehnten wichtige Funde der früheisenzeitlichen Geschichte des Alföld zum Vorschein. Ihre Mitteilung erfolgte nicht, nur in Facharbeiten berief man sich auf sie.¹ Ihre Fundorte sind.

Tiszakeszi–Szódadomb (Abb. 2., 1–3.),² Ároktő–Dongóhalom (Abb. 2., 5–8.), Abb. 3., 1–4.),³ Ároktő–Pelypuszta (Abb. 3., 5–9., Abb. 4., 1–5.),⁴ Miskolc, Hejőcsaba–Zementfabrik (Abb. 4., 6.), Muhi–Jászoltó-dűlő (Abb. 4., 7.), Noszvaj (Abb. 4., 10.), Sajóbábony (Abb. 5., 1.), Umgebung von Szirmabesenyő (Abb. 4., 8., 9., Abb. 5., 2., 6.), Sajókeresztúr (Abb. 5., 5.), Tiszakeszi–Tisza utca (Abb. 5., 3.). Umgebung von Tokaj (Abb. 5., 4.), Cserépfalu–Mésztető (Abb. 5., 7–12.).

In Süd-Borsod stellt den bedeutendsten früheisenzeitlichen Fundort Mezőcsát dar, wo 55 Bestattungen freigelegt wurden.⁵ Gräber solchen Alters wurden im Alföld noch im Komitat Heves⁶ und in der Umgebung von Szeged zutage gefördert.⁷

Die früheisenzeitlichen Funde des Museums von Miskolc kann man ihrer Form nach in drei Gruppen verschiedener Herkunft auseinanderhalten. In die erste Gruppe gehören die Traditionen bewahrenden Gefäße der Töpferei der örtlichen, spätbronzezeitlichen Bevölkerung (Abb. 2., 2., 4., Abb. 5., 3., Abb. 2., 5., Abb. 3., 9., Abb. 4., 8., Abb. 2., 3., 8., Abb. 3., 1., Abb. 2., 9., Abb. 4., 2., Abb. 5., 11., Abb. 5., 8., 9.).^{8–13}

Die zweite Formengruppe bilden die Gefäße, deren einzelne Züge zwar die Eigenartigkeiten der spätbronzezeitlichen Keramik widerspiegeln, in ihrer Gänze jedoch schon einen neuen Typ vertreten (Abb. 3., 1., Abb. 5., 1., Abb. 4., 4., Abb. 2., 7., Abb. 4., 9., 10., Abb. 3., 2., Abb. 5., 5., 6.)¹⁴⁻²⁰ Östlichen Ursprungs sind die Gefäßtypen, die sich in die dritte Gruppe der früheisenzeitlichen Keramikfunde der Theißgegend einreihen lassen (Abb. 2., 6., Abb. 4., 1., Abb. 5., 2., Abb. 3., 8., Abb. 4., 3., 5., Abb. 5., 4., Abb. 4., 6., 7., Abb. 5., 7.).²¹⁻³⁰

Häufige Gegenstände der früheisenzeitlichen Bestattungen sind im Alföld die verzierten Knochenplatten (Abb. 3., 5)³¹⁻³² und Wetzsteine (Abb. 2., 1.). Die letzteren können östlichen Ursprungs sein.³³

Außer den erwähnten Funden kamen aus den früheisenzeitlichen Gräbern auch Schafs- und Rindsknochen ans Tageslicht.³⁴ In diesem Zeitalter wurden in der Steppengegend und in Siebenbürgen in die Gräber noch Fleischopfer beigelegt.³⁵

Im Alföld bestattete man in der Früheisenzeit die Toten meistens mit dem Kopf nach dem Westen gerichtet, jedoch kommen auch NW orientierte Gräber vor.³⁶ In der Mehrheit der Gräber waren die Skelette gestreckt, in geringerem Maße in Hockerlage.³⁷ Es kommen auch Brandgräber vor.³⁸ In der Früheisenzeit treffen wir dieselben Bestattungssitten in der Waldsteppengegend an.³⁹

Von den im Alföld erschlossenen Bestattungen kamen aus den in Füzesabony-Öregdomb freigelegten Gräbern auch bronzene Trensen, Phaleren ans Tageslicht. Zum Pferdegeschirr gehörende Gegenstände solchen Alters wurden in Mitteleuropa auch an anderen Fundstellen gefunden.⁴⁰ Im Komitat Borsod enthalten die aus Prügy und Fügöd stammenden Hortfunde solche Gegenstände.⁴¹

Das Pferdegeschirr östlichen Ursprungs dürfte durch den Handel⁴² oder die Völkerwanderung⁴³ gleicherweise nach Mitteleuropa gelangt sein. In der Steppengegend gehören solche Gegenstände zur Nachlassenschaft der Kimmer.⁴⁴⁻⁴⁵ Die ersten solchen Funde des Karpatenbeckens, in welchen sich Trensen, Waffen östlichen Ursprungs befinden, stammen aus dem 9. Jh. v. u. Z. Die Herstellungs- und Gebrauchszeit der damals verbreiteten östlichen Gegenstandstypen dauerten bis zur Mitte des 7. Jhs v. u. Z.⁴⁶ Aus dieser Periode stammt auch das erörterte Denkmalmaterial aus dem Komitat Borsod.

Tibor Kemenczei

SZKÍTAKORI TEMETŐ KESZNYÉTEN-SZÉRŰSKERTEN 1984–85. évi ásatás eredménye

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

A Herman Ottó Múzeumnak 1972-ben egy edényt és egy lándzsát ajándékozott *Galuska Imre* kesznyéteni református lelkész. A régészeti tárgyak a mai tsz-műhellyel szemben levő régi fűrész helyén kerültek elő.¹

Az edény világosbarna, korongolt, pereme kissé kihajlik. Restaurált, kiegészített. Ltsz. 72. 22. 1. Sz. átm.: 8,5 cm F. átm.: 4 cm M.: 8,2 cm. A lándzsahegy (Ltsz.: 72. 22. 2) vas, hüvelye hosszú és átfúrt, levelén borda fut végig. H.: 26,2 cm, hüvely átm.: 2 cm (2. kép).

A lelőhelyet legközelebb csak 1984-ben bolygatták, amikor a Szabadság Mgtsz. szolgáltató házat épített, s az alapozásnál sírokat találtak. A leleteket Pusztai Imre ágazatvezető jelentette a múzeumnak. 1984 telén leletmentést, majd 1985-ben tervásatást végeztünk.²

A lelőhely (1. kép) a Sajó és a Tisza által közrefogott háromszögben van, a Sajó egyik kanyarulatában, a folyótól északra elterülő lapos kiemelkedőn, Kesznyéten község nyugati szélén.³

Az első két sírnak csak a leletanyaga van meg. Valószínű, hogy hamvasztásosak voltak. 3–16. sírokat tártunk fel a leletmentéskor, 17–20. sírokat azonosítottuk, 21–36. sírokat az ásatás során kerültek elő. A megbolygatott, azonosított és feltárt 36 sírból csontvázas a 3., 4., 6., 9., 10., 14., 15., 21., 22., 24., 28., 29., 32. azaz 13 sír. Hamvasztásos az 1–2. 5., 7., 8., 11., 12., 13., 16., 17., 18., 19., 20., 23., 25., 26., 27., 30., 31., 33., 34., 35., 36. azaz 23 sír.

A csontvázas sírok közül a 3. és a 4. hasonfekvő. A 3. csontváz bal karcsontja a koponya fölött helyezkedett el, s a könyök táján nyugodott a koponya. A jobb karcsont behajlított, lábai felhúzottak, tájolása K–Ny. Ny–K tájolású hat sír (4., 6., 21., 24., 28., 32.).

DNy–ÉK tájolású négy sír (9., 14., 15., 29.), ezeket behajlított karral, felhúzott lábakkal temették el. Két sír tájolása DK–ÉNy (10., 22.), mindkettő szinte nyújtott. A temető eddig feltárt részében is többféle temetkezési sajátosság figyelhető meg, melyek egy része a korai vaskorból (pl. zsugorított temetkezés) került át a szkítákra és vannak olyanok is, melyek tovább éltek a kelták betelepődése után is (pl. kő sírba helyezése és a zsugorított temetkezés is). Figyelemre méltók a *kettős sírok*. A 4., 5. és 10., 11. síroknál figyelhettük meg, hogy egy csontvázas sír mellett egy hamvasztásos volt. A 4. sír csontvázáinak törzse hason feküdt (mint a 3. síré), a tőle délre a sírfolttól 10 cm-re kezdődött az 5. sír. A váz (4. sír) mélysége 115 cm, a hamvaké (5. sír) csak 57 cm. A váz mindkét esetben melléklet nélküli volt, tehát a 10. sír is. Vele egy mélységben, azaz

1. HOM. Évk. XII. (1973.) 600.

2. HOM. Rég. A. 1749–85. sz.

3. Lásd még *Hellebrandt M.*, 1986. HOM Közleményei 24/1986. 21–22.

1. kép. Lelőhelytérkép

75 cm-re volt, a bal lábszártól 10 cm-re nyugatra egy kis korsó és orsógomb, ezektől 15 cm-re voltak a hamvak.

Említésre méltó még, hogy a 28. csontvázas sírtól a 31. hamvasztásos sír 70 cm-re volt, a 28. sír 53 cm mélységben, a hamvasztásos 49 cm mélyen feküdt. A 32. csontvázas sírtól a 30. hamvasztásos 45 cm-re volt, a 32. sír mélysége 72 cm, a 30. sír mélysége 25 cm. A 28. és a 32. sírok szintén melléklet nélküliek, mint a 4. és 10. sírok is.

A 13 feltárt csontvázas sír közül hét melléklet nélküli (4., 9., 10., 14., 24., 28., 32.), ezek úgy oszlanak meg, hogy mindenféle tájolás van köztük. A mellékletek száma egy a 6. sírban, kettő a 3., 15., 22. sírban és hat darab a 27. sírban, nyolc darab az 5. sírban, 14 darab a 34. sírban, 32 darab a 12. sírban, s végül 50 darab volt a legtöbb melléklet, ezt a 13. sírhoz tették, itt gyöngysor szeméi révén jött ki a magas mellékletszám.

Kő három sírban is előfordult, így az 5., 13., 16. hamvasztásos temetkezésnél. Az 5. sírban különlegesség, hogy két kisebb vörös színű kővel volt alátámasztva a nagyobb, fehér színű. A két vörös kő között egy kicsi, kettős csonka kúp alakú edényke cserepeit találtuk meg hiánytalanul, lehetett restaurálni (6. kép 1.). Említésre méltó, hogy mindhárom esetben a sír szélén voltak a kövek. A sírok főbb jellemzőit és fontosabb leleteit összesítő táblázat mutatja be (7. kép).

A sírok mélysége 20 cm-től 115 cm-ig váltakozik, a legmélyebben két csontvázas sír feküdt. A csontvázas sírok közül hármat bal oldalra fektettek (3., 6., 14.), jobb oldalra hatot (4., 9., 15., 21., 28., 29.), szinte nyújtott a 10., 22. és a 24., békafekvésben volt a 32. csontváz. Az adatok százalékos értékelése a teljesnek mondható feltárás után lehetséges, akkor adhat hű képet az egykori temetkezésről.

Több szkítakori temetőben megfigyelhető a *kettős sír*, így például Tápiószelén⁴ a 4. sírban két csontváz volt, egy férfi (de a szerző is feltette a kérdést, hogy esetleg nő), és ölében egy gyermek volt. Csanytelek–Újhalastó területén⁵ a 39. és 50. sírok mindegyike hamvasztott, a 16. sírban viszont egy fiú és egy leány csontváza feküdt. Hevesen csontvázas kettős sírt talált Szabó J. Gy.⁶ A B/6. sírban férfi és nő vázát tárta fel, a 10. és 11. urnasírok kettős sírok, a B. temetőrészen 5. sírja viszont birituális, azaz a 20–25 év körüli nő koponyája mögött voltak a hasonló korú férfi hamvai. Kettős sírnak tekintette még Hevesen az ásató a 15–16. sírokat, ugyanis a 16. urnás sírhoz közel feküdt a 15. számú gyereksír. Szabó J. Gy. arra a végeredményre jutott a mellékletek alapján, hogy a női sírok csontvázasak, a férfi sírok hamvasztások, hiszen az 5. sírban a csontváz melléklete orsógomb volt.⁷ Ennek fordítottja a helyzet Kesznyétenben, itt az 5.

hamvasztásos sír melléklete volt az orsógomb, spirálfüggő stb. További analógiákat sorolt fel⁸ Szabó J. Gy. Tápiószeléről, Hetényből⁹ (Chotin) és Alsótelekesről.⁹ Kettős lósírt is találtak, pl. Szentés–Vekerzugon¹⁰ a 22. sír volt kettős lótemetkezés.

Kesznyétenben két sírban volt a váz, illetve a halott *hasra fektetett*, Orosházán 4 ilyen temetkezést tártak fel,¹¹ Hevesen a B/20. sír volt hasonló,¹² a törzs hasra fordított.

Úgynevezett *békafekvést* a kesznyéteni temetőben a 32. sírban láttunk, hasonló volt a hevesi temető B/11. sírjában.¹³

Szabó János Győző hívta fel a figyelmet arra a temetkezési szokásra, melynél a *jobb kar nyújtott, s a bal ennek irányába behajlított*. Hevesen a 19. és a 6/a. vázaknál figyelte meg ezt, Kesznyétenben a 21. sírnál (3. kép) láthatunk hasonlót. Muhin a 30. sír esetében láthatjuk ezt.¹⁴ Szabó J. Gy. preszkíta hagyomány továbbélésének vélte ezt a temetkezési formát. Hasonló karelhelyezést vehetünk észre a sándorfalva–eperjesi temető 164. sírjánál.¹⁵ Arról, hogy az alföldi temetőknél erős preszkíta, azaz helyi hatással számolhatunk, írt is Galántha Márta a csanyteleki leletanyag ismertetésénél.^{15/a}

2. kép. Szórvány dárdahegy

4. Párducz M., 1966. 37.

5. Galántha M., 1981. 50.

6. Szabó J. Gy., 1969. 58. 15. ábra.

7. Szabó J. Gy., 1969. 63.

8. Szabó J. Gy., 1969. 82.

9. Patay P., 1962. 13–21.

10. Párducz M., 1954. 27.

11. T. Juhász I., 1972. 214.

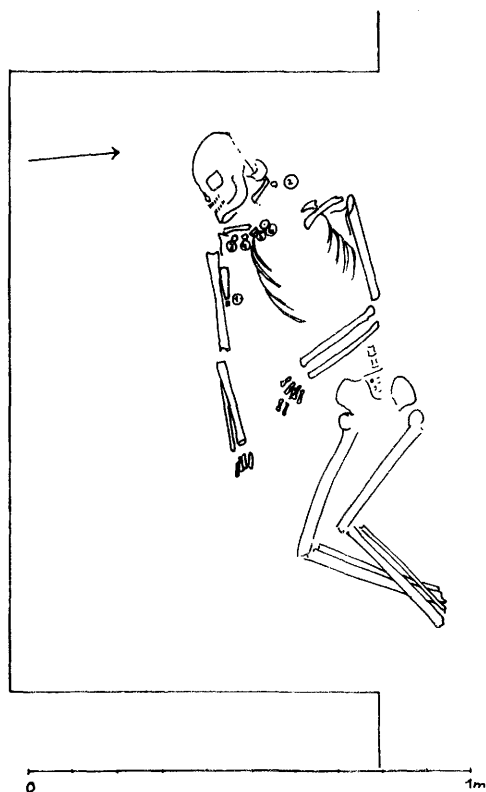
12. Szabó J. Gy., 1969. 61.

13. Szabó J. Gy., 1969. 64.

14. B. Hellebrandt M., Kelta Korpusz 108. t. 6.

15. Galántha M., 1982–83. 2. kép 117.

15/a. Galántha M., 1981. 50.

3. kép. Zsugorított helyzetű sír (21. sír)

Halottcsontkítás gondolata Kesznyétenben a 24. sírnál (4. kép) vetődhet fel, itt az egész koponyát határozottan oldalra tették két nyakcsigolyával együtt, s a jobb alsó lábszárat a balhoz mozdították, valamint a keresztcsontot fordították el több mint 45° -kal. A váz egyébként hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, csak a karok hajlottak vissza a mellkasra, s melléklet nélküli.

Koponyák csonkítását, illetve szétverését figyelte meg Banner Benedek a békéscsaba-fényesi temetőben,¹⁶ T. Juhász Irén Orosháza–Gyopároson rögzítette, hogy a 97. sír koponyája hiányzott,¹⁷ s Párducz Mihály a szentes-vekerzugi temetőben tapasztalt hasonlót.¹⁸ Halottal szembeni „retorziót” vélt felfedezni Szabó J. Gy. Hevesen a 17. és 20. síroknál¹⁹, ahol a végtagok összekötözésére gondolt, s ugyanúgy, mint Banner Benedek,²⁰ a visszajáró halottól való félelemmel magyarázta a tapasztaltakat. Sírrablásra is gondolhatunk az elmozdított csontok láttán, erre Párducz is gyanakodott,²¹ bár ez nem bizonyítható, s a kesznyéteni sír melléklet nélküli, mint a csontvázások nagy része. Felvetődhet a halottgyalázás gondolata is. Párducz emberáldozatra is utalt.²²

Faszénmaradványokat figyelhettünk meg Kesznyétenben a 15. csontvázás sírnál a felső lábszárcsontok előtt és a bal bokacsontoknál. Hasonlót vett észre pl. Banner Benedek a békéscsaba-fényesi temető egyik nyújtott helyzetű vázánál, a jobb térdnél,²³ valamint Patay Pál Nógrádkövesd 11. sírjában,²⁴ s Galántha Márta a sándorfalva-eperjesi temető 145. és 164. sírjaiban.²⁵ Szentes–Vekerzugon²⁶ faszénmaradvány volt a 19. ló sír koponya- és medencecsontjainál elszórtan, valamint a 22. ló sírnál az egész sír területén. Bizonyára égő parázs került²⁷ az érintett sírok csontvázaiba, hiszen a lovak bizonyos csontrészei kalcinálódtak.

16. Banner B., 1933. 15.

17. T. Juhász I., 1972. 214.

18. Párducz M., 1954. 50. 12 esetből 8 nő.

19. Szabó J. Gy., 1969. 64.

20. Banner B., 1933. 15.

21. Párducz M., 1966. 83.

22. Párducz M., 1955. 12.

23. Banner B., 1933. 13.

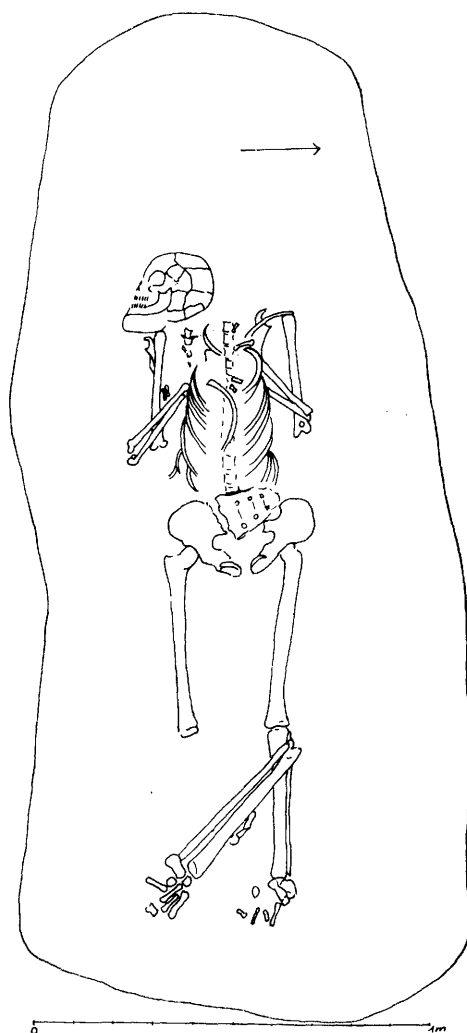
24. Patay P., 1955. 63.

25. Galántha M., 1982–83. 116.

26. Párducz M., 1954. 26.

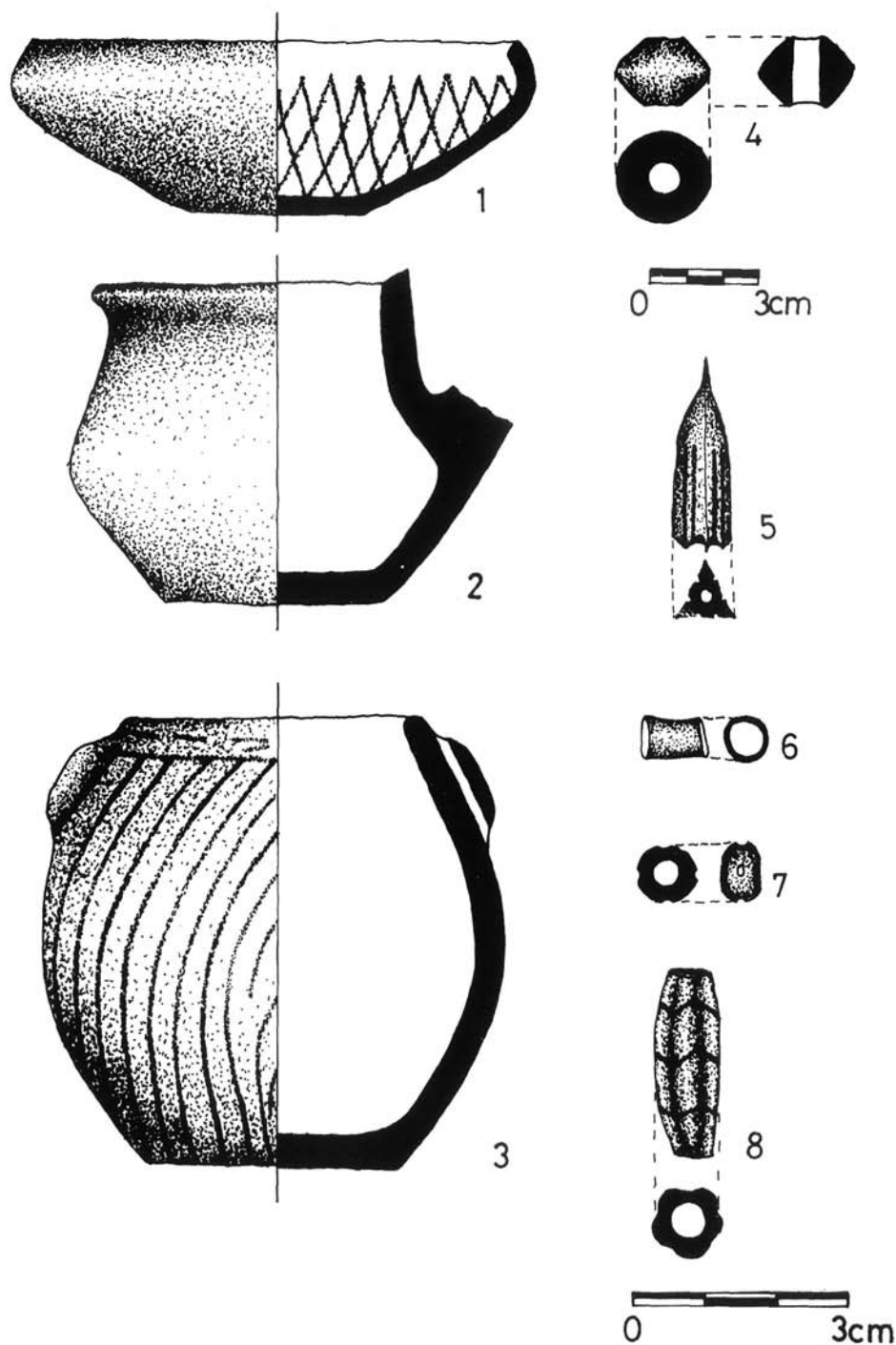
27. Párducz M., 1954. 50.

Kövek sírba tételére több temetőben találunk analógiát, így ismerjük a szokást a békéscsaba–fényesi temetőből,²⁸ Tápiószeléről,²⁹ Orosháza–Gyopároson³⁰ a 167 feltárt sírból hatban talált az ásató őrlőkövet. Szilvásváradon³¹ csontvázas sírban a bal felkarcsont alatt volt kő, Hevesen³² az A. temetőrész 1. sírjában az 5. a 3. sír 1., valamint a B. temetőrész 3. sír 3. melléklete volt kőlap.³³ Hevesen az is előfordult, hogy a 3. sír 3. melléklete, azaz a kő alatt amorf vörös kő volt,³⁴ mint a kesznyéteni 5. sír kőlapja alatt, bár ez utóbbi helyen két darab volt. Hevesen az A. temetőrész 1. sír 4. melléklet egy bögére, melynek töredékei az 5. melléklet, vagyis a négyszögű kőlap alatt voltak, hasonlóan a kesznyéteni 5. sírhoz. A közelben itt is volt szabálytalan alakú kődarab.³⁵ Muhin a 3., 4., (itt orsókarika volt a kőlap alatt) 6., 9., 22. urnasírokban volt kőlap.³⁶ Patay a nógrádkövesdi temető 11. és 21. sírjából ismerteti ezt a szokást,³⁷ Sándorfalva–Eperjesen a 165. szórthamvas sírban a 15. melléklet volt homokkő lap,³⁸ Szentés–Vekerzugon is több alkalommal került elő őrlőkődarab, még lósírban is.³⁹ Tápiószelén⁴⁰ a 24. sír virágcserep formájú edényét kőlap fedte, a 149. sírban nagy lapos kő volt, s a 162. sírban két darab⁴¹ került elő. Párducz Mihály szerint az őrlőkő sírba tétele a preszkíta korban is

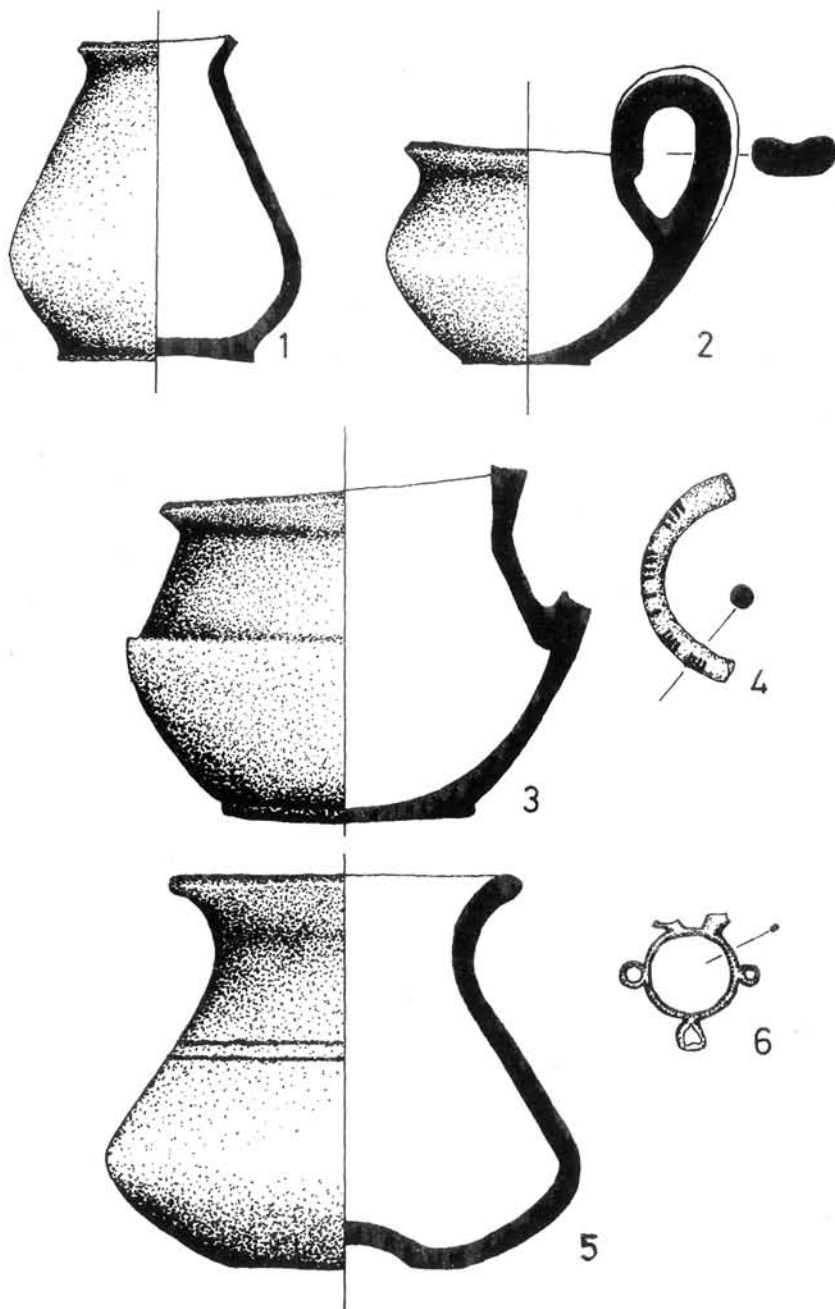

4. kép. Bolygatott sír (24. sír)

28. 7. sírban őrlőkődarab volt, *Banner B.*, 1933. 15.
29. Pl. a 162. *Párducz M.*, 1966. 44. 83. párhuzamokkal.
30. *T. Juhász I.*, 1972. 214.
31. *Párducz M.*, 1969. 35. és 2. kép.
32. *Szabó J. Gy.*, 1969. 56. XV. t. 1–4.
33. *Szabó J. Gy.*, 1969. 57.
34. *Szabó J. Gy.*, 1969. XV. t. 3.
35. *Szabó J. Gy.*, 1969. 55–56.
36. *Leszih A.*, 1939. 3–7.
37. *Patay P.*, 1955. 63., 65., 9. ábra.
38. *Galántha M.*, 1982–83. 119.
39. *Párducz M.*, 1954. 32. 50.
40. *Párducz M.*, 1966. 83. további analógiákkal.
41. *Párducz M.*, 1966. 1. kép.

5. kép. 1. hálómintás tál a 12. sírból; 2. Bögre a 3. sír koponyája alól; 3. Díszített függeszthető fazék a 22. sírből; 4. Orsógomb a 12. sírből; 5. Nyílhegy a 13. sír melléklete; 6-8. Gyöngyök a 13. és 21. sírből.

6. kép. 1. Kettőskónikus edény az 5. sírból; 2. A 12. sír füles bögréje; 3. Szórvány füles bögre; 4. A 18. sír melléklete a rovátkolt díszű karperec-töredék; 5. Korongolt korsó a 11. sírből; 6. Füles bronz tárgy a 12. sír melléklete.

megvolt,⁴² így például Füzesabonyban, ugyanezen a véleményen van Patek Erzsébet is.⁴³

A vámosmikolai szkítakori temetőben kőpakolásos sírok, sírhalmok voltak.⁴⁴ Felvetődhet a kérdés, hogy a sírokba helyezett kő nem kívánta-e pótolni a kőben szegény vidéken a kőpakolást?

A kerámiák között korongolt és korongolatlan egyaránt előfordul. Leggyakoribbak a *tálak* (12/2., 27/2., 30/1., 31/1., 33/1., 34/1–4., 36/1–2.), 9 darab volt eddig, *füles bögre* 3 db (3/1–2. [5. kép 2.], 12/1. [6. kép 2.]), és egy szórvány (6. kép 3.), *fazék* két darab (33/2., 35/1.), az elsőt bebökődött lécfut körbe, *urna* három darab (25/1., 27/1., 34/5.). *Cserép*, melyből nem állítható össze edény, volt a 15. sír csontvázának bal combcsontja alatt (melléklet?), s a 26/3., 31/2. (korongolt), 36/4. sírok mellékleteként. *Korsót*, az 5. sír 7., 34. sír 2–3. mellékleteként találtunk, valamint a 11. sír 1. melléklete kis korsó, korongolt, formája, kivitele kelta ízlésre vall. (6. kép. 5.) Szkíta edények díszítése elég ritka. Újabban Kemenczey Tibor foglalta össze őket.⁴⁵

Figyelemre méltó a kesznyéteni 22. sír 1. melléklete, a kézzel formált *hordó alakú edény* (5. kép 3.), melynek befelé ívelő pereme alatt szaggatott vízszintes vonalak mélyednek az agyagba, alatta vízszintes vonal húzódik, majd az edény hasán, középtől kettőfelé, fentről az edény aljáig kézzel húzott ívelő vonalak töltik ki a felületet. A perem alatt két oldalt, egymással szemben egy-egy hosszúkás bütyökfogó helyezkedik el, s ezek függőlegesen átfúrtak. Az egész edény díszítése és felfüggesztése szokatlan a kor kerámiaanyagában. Egyetlen felfüggeszthető tálat ismert Párducz⁴⁶ Vámosmikoláról a 18. sírből, ahol a perem alatt felfüggesztésre szolgáló páros lyuk van. Ennek az edénynek az alján van rovátkolt díszítés.⁴⁷ Párducz V. M. Skudnova⁴⁸ 1967. IV. 17-i leveléből értesült arról, hogy Olbia környékén i. e. V. századra datálható sírokban kerültek elő felfüggeszthető edények. Ide kell még sorolnunk egy alsótelekesi szórvány edénykét, mely kisméretű, hordó alakú és hasonlóképpen függőlegesen átfúrt két oldalt a peremnél és függeszthető.⁴⁹ Hordó alakú átfúrt felfüggeszthető edény került elő Békéscsaba-Fényesen.^{49/a}

Említésre méltó még a 12. sír *tálja*, behúzott peremű, kézzel formált, s belül az oldalfalat teljesen betöltő hálómintás *besímitás* díszíti (5. kép 1.). Hasonló mintájú magasfülű kétgombos tál került elő Szentes–Vekerzug 134. sírjából.⁵⁰ Orsógomb három hamvasztásos sírban volt, kettős kúposak, mint például az 5. sírban talált (5. kép 4.).

Fegyverek között a lándzsát, fokost és a nyílhegyet említhetjük. A *lándzsa* viszonylag ritka, a kesznyéteni szórványdarab. Fűzfalevél alakú, pengéje a teljes hossz kétharmada, a hüvely egyharmad nagyság, ez az egyik fő típus.^{50/a} Tápiószeléről Bottyán ötöt ismertetett,⁵¹ Párducz (445 sír) már hétről számolt be,⁵² a Szentes–Vekerzugon feltárt

42. Párducz M., 1966. 83.

43. Patek E., 1966–67. 101–107.

44. Párducz M., 1969. 231.; Laczus–Párducz 1969. 215–226.

45. Kemenczei T., 1983. 51–71.

46. Párducz M., 1969. VII. t. 1.

47. Párducz M., 1969. VI. t. 11.

48. Párducz M., 1969. 2. jegyzet.

49. Patay P., 1962. 18. és 2. ábra 3.

49/a. Párducz M., 1943. XI. 7., XIII. t. 15.

50. Párducz M., 1955. 2. kép. 2–3.

50/a. Párducz M., 1966. 89.

51. Bottyán A., 1955. 47.

52. Párducz M., 1966. 89.

151 sír közül ötnek volt lándzsahegymelléklete.⁵³ Orosházán⁵⁴ a 167 sírból csak egy került elő, a 100. sírból. Hevesen a 21. sírban,⁵⁵ Szilvásváradon a 2. csontvázas sírban volt egy,⁵⁶ Muhin szkítákori sírokban nem volt.⁵⁷ Csanytelek–Újhalastó területéről ismerünk egy szőrványdarabot,⁵⁸ az egész temető területéről tíz darab került elő, hosszuk 35–40 cm, itt van a legtöbb.

Fokos a kesznyéteni 26. hamvasztásos sírban volt. Párducz beosztása szerint az I. típus 4. variációhoz tartozik.⁵⁹ Hasonlót mutat be Paszabról,⁶⁰ s további párhuzamokat is felsorol. Tápiószelén a 402. sírban⁶¹ volt hasonló, s az alsótelekesi 4c. sír fokosa hasonló.⁶² Orosházán az 5., 83., 101. sírban volt fokos.⁶³ Párducz szerint leggyakrabban Északkelet-Magyarország területén található.⁶⁴

Háromélű köpűs bronz nyílhegy ismert Belső-Ázsiától kezdve Nyugat-Európáig,⁶⁵ oda is eljutottak, ahová a szkíta kultúra nem. Kesznyétenben a 13. hamvasztásos sírban volt (5. kép 5.) mellékletei, így az orsógomb⁶⁶ alapján valószínűleg női sír. Orosházán csak a 63. sírban volt,⁶⁷ Hevesen nem volt. Van a tápiószelעי temetőben a 45., 48., 220/a., 331. és a 348. sírban. A 331. szórthamvas és női sír, orsógomb volt még mellékletként a sírban.⁶⁸ Muhin⁶⁹ a 10. urnasírban volt két darab, hasonlóak még a mátraszelei darabok.⁷⁰

Vas kés Kesznyétenben a 12., 16., 26. és 30. sírban találtunk. Orosházán mindössze 9 sírban volt görbehátú kés,⁷¹ Hevesen az 5/b. urnasírban és a 21. sírban került elő,⁷² mindkettő férfi sír. Muhin 18 darabnál több volt.⁷³

Fenőkő egy darab volt a kesznyéteni 30. sírban. Hevesen a 21. sírba tettek (itt is volt vas kés), homokkőből készült,⁷⁴ Muhin hat került elő, de a sírok bolygatottak, vas eszközhöz való közvetlen kapcsolatuk így nem tisztázható.⁷⁵ Általában ismert tárgy a korabeli temetőkben.

53. Párducz M., 1973. 34.

54. T. Juhász I., 1972. 218.

55. Szabó J. Gy., 1969. 68.

56. Párducz M., 1969. 35.

57. Leszih A., 1939. 1–11.

58. Galántha M., 1981. 12. kép. 2. 52.

59. Párducz M., 1965. 182.

60. Párducz M., 1965. 11. ábra 183. és XXIV. t.; Párducz M., 1972. XI. t. 3.

61. Párducz M., 1966. 85.

62. Patay P., 1961. 29. IV. t. 3.

63. T. Juhász I., 1972. 214. és 11. kép 24–25.

64. Párducz M., 1973. 34.

65. Harmatta J., 1966. 108.; O. Kleemann 1954. 89–142.

66. Párducz M., 1965. 277.

67. T. Juhász I., 1972. 214.

68. Párducz M., 1966. 84.

69. Leszih A., 1939/FA. I–II. 6. III. t. 10–14.

70. Fettich N., XV/1934. 19. XII. t.

71. T. Juhász I., 1972. 218.

72. Szabó J. Gy., 1969. 67. XII. t. 3.

73. Leszih A., 1939. 1–11. és Hellebrandt M., Észak-Magyarország kelta kora. Kelta korpusz. Kézirat, 418–454.

74. Szabó J. Gy., 1969. 67.

75. Leszih i. m. 1–11.

FELTÁRT SÍROK FONTOSABB JELLEMZŐI

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36
Csontváz			I	I																																
Hamvaszt.	X	X			X	X	X			X	X	X										X		X	X					X	X	X	X	X	X	
Mélység	?	?	91	15	57	20	?	?	42	75	75	48	43	31	46	68	?	?	?	?	68	78		58	22	29	46	53	41	32	49	72	58	55	49	57
Tályolás			K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N	K	N
Méleket szám			2		8	1						2	32	50		2	2					6	2		1	3	6		1	5	2		2	14	2	4
Kerámia	3		2		1							1	2									1			1	1	2		1	5	2		2	5	1	3
Orsógomb					1							1																							1	
Bz. karperec	2											2	2																					4		
Bz. huzal														2																						
Spirál- függő	2				2							2	2																						2	
Füles br. karika												1												1												
Vas tárgy					1							2										1	1			1	1	2							1	
Vas karperec																																				1
Vas kés												1			1											1				1						
Fokos																									1											
Fenőkbő																																			1	
Nyílhegy												1																								
Kőlap					1							1			1																					
Gyöngy						1						14	39										5													
Csiga												9	3															2								

Jelmagyarázat:

I Csontvázas sír

X Hamvasztásos sír

① Bolygatott sír

② Hamvak urnában

X Szőrthamvas

7. kép. Összesítő táblázat a leletanyagról

Füles bronzkarikák Kesznyétenben a 12. (6. kép 6.) és 27. hamvasztásos sírokban voltak. Hasonlókat ismertet Ártándról M. Nepper Ibolya.⁷⁶

Ékszerek közül a spirálfüggőket, gyöngyöket, vas és bronz karpereceket említhetjük. *Spirálfüggő*, illetve hajkarika volt az 1., 5., 12., 13. sírokban, mindegyikben párosan. Bronzból öntöttek, rovátkoltak, kerek átmetszetűek, egyik végükön gomb van, a másik lekerekített, több példány elektronlemezzel borított. Párducz szerinti „d” csoportba sorolható, általános típus.⁷⁷ Megtalálható ez az ékszer a legtöbb korabeli temetőben, így többek között Orosházán,⁷⁸ Sándorfalva–Eperjesen,⁷⁹ Szilvásváradon.⁸⁰

A 15. sírban két darab, *bronz huzalból tekert*, ovális alakú ékszert találtunk, hasonló a hevesi temető 19. sírjában volt.⁸¹

Gyöngy a kesznyéteni temetőben többféle fordult elő. A 6. sírban a jól ismert pávaszemest találtuk. Üvegpaszta, sárga és kék színben a 12–13., 21. sírokban fordult elő. Hasonlót ismerünk például Hevesről a B/3. sírból és a 19. sírból.⁸² *Borostyán* volt a 12. és 13. sírban, az utóbbiban több mint húsz darab, de aprók, s bizonyára a hamvasztáskor sérültek, némelyik érintésre szétporlott,⁸³ mint a 15. sír példánya is.

76. Módyne Nepper I., 1967. 53–65. II. IV. t.

Részletesen ír róluk Marinescu, G. 1984. 47–83.

77. Párducz M., 1966. 86. párhuzamokkal.

78. T. Juhász I., 1972. 214.

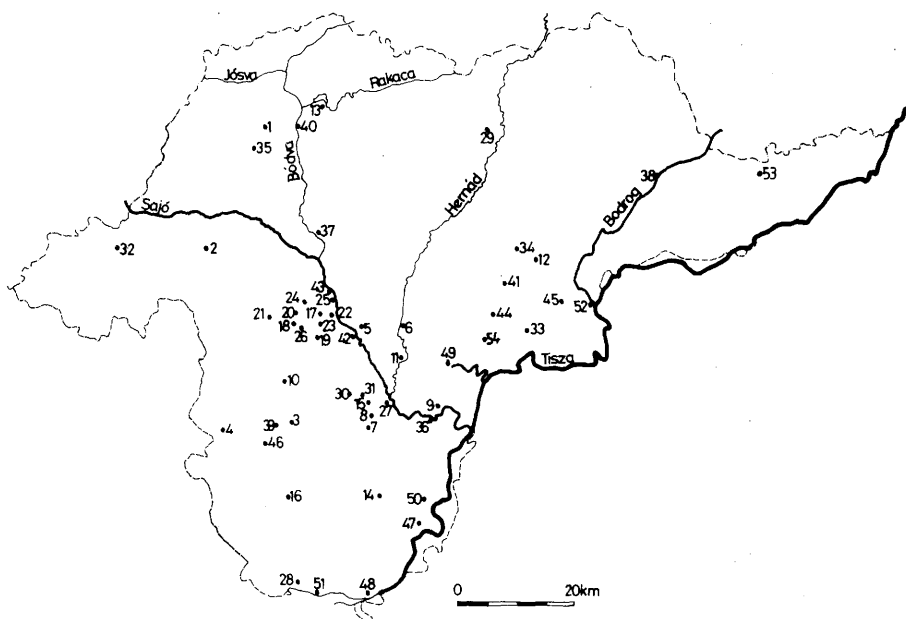
79. Galántha M., 1982–83. 7. kép 1–2., ez hasonlít a mi darabunkhoz.

80. Párducz M., 1969. I. t. 1.

81. Szabó J. Gy., 1969. XIII. t. 5–6.

82. Szabó J. Gy., 1969. XII. t. 2. XIII. t. 4.

83. Meghatározásukat Sprinz Emmának köszönöm.

8. kép. Székelykor előhelyek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

Agyaggyöngy a 13. (5. kép 7., 8.) és 21. sírban volt. Legközelebbi párhuzamukat szintén a hevesi temető adja.⁸⁴ Előfordult hasonló Tápiószelén is, a 36. sírban például⁸⁵ és a hetényi temetőben is.⁸⁶ A 21. sír fehér hengeres gyöngyéhez (5. kép 6.) hasonló Hevesen az A/3. sírban volt.⁸⁷ Bronz gyöngy szintén a 21. sírban került elő. A hevesi temető 3. sírjában volt bronz gyöngy, illetve spirális.⁸⁸

Karperec, az 1–2., 12–13. és a 34. sírban volt, mindegyiken párosával és mindegyik sír hamvasztásos. A karperecek öntöttek, átmetszetük kerek, sima és rovátkolt felületek (6. kép 4.) vannak közöttük.

Vas karperec(?) csak a 35. hamvasztásos sírban volt. Előfordult Csanyteleken a 16. sírban a kislány mindkét csuklóján.⁸⁹ Orosházán, bár ezek igen rossz állapotúak.⁹⁰ Hevesen⁹¹ csontvázas sírban talált az ásató a jobb alkaron, sohasem párosával és férfi sírban, mint pl. a 17. sírban,⁹² akit összekötözött végtagokkal temettek el. Az ásató feltételezte, hogy a vasnak varázslatos erejébe vetett hit miatt került a tárgy a sírba. Ezt nehéz igazolni. Muhin a 25. női sírban mindkét felkaron volt.⁹³

84. Szabó J. Gy., 1969. 67. és XI. t. 4. A/3. sír; és 56–57., valamint XII. t. 5–7. 14. sír.

85. Párducz M., 1966. XII. t. 15–17.

86. Dušek, M., 1966. A/76. sír XLII. t. 9. I–B. 63. sír. LVIII. t. 1. 42/A sír LXII. t. 1.

87. Szabó J. Gy., 1969. XI. t. 4.

88. Szabó J. Gy., i. m. XI. t. 5.

89. Galántha M., i. m. 50.

90. T. Juhász I., 1972. 219.

91. Szabó J. Gy., 1969. 67.

92. Szabó J. Gy., i. m. 60.

93. B. Hellebrandt M., Kelta korpusz 108. t. 2. és 425. Kézirat.

Csiga sírba tétele Kesznyétenben a 12. sírban (9 db), a 13. sírban (3 db) és a 27. sírban (2 db) figyelhető meg. Mindhárom temetkezés hamvasztásos. A 27. sírban levők közül az egyik édesvízi, ugyanilyen van a tápiószelei temető 338. sírjában,⁹⁴ Szentés-Vekerzugon a 112. sírban volt mocsári csiga,⁹⁵ 137. sírban pl. tengeri és édesvízi csiga is volt.⁹⁶ Orosházán is találtak tengeri csigát az 5. sírban.⁹⁷ Sírba helyezését minden bizonnyal a hozzá fűződő hiedelemmel magyarázhatjuk.

Hiányos tárgyak sírbatételére Banner Benedek is felfigyelt⁹⁸ Békéscsaba–Fényesen, urnában bronz karperec fele volt, egy tál hiányosan volt a sírban,⁹⁹ vas karperec fele került elő. Kesznyétenben a 3. csontvázas sírban figyelhettük meg, hogy a koponya alatti bögre eredetileg füles, de a fül hiányzik, s a törés régi, így temették el. Hevesen az 1. sír 4. melléklete egy bögre, melynek nincs meg a füle.¹⁰⁰ T. Juhász Irén feltételezi, hogy összetörten is tettek sírba edényeket.¹⁰¹

Fel kell még figyelni arra, hogy Kesznyétenben egyáltalán nem tettek a sírba állatcsontot, illetve élelemmellékletet, Hevesről sem említ Szabó J. Győző, s Párducz sem ír erről a szilvásváradai sírok leírásánál. Muhin sem említ Leszih és én sem találtam a szkíta sírokban. Alsótelekesen volt a hamvak között állatcsont,¹⁰² bár ezt a temetőt az ásató nem sorolja az alföldiek közé.^{102/a} Orosháza–Gyopároson is talált T. Juhász Irén szárnyascsontokat és disznó, juh maradványait is,¹⁰³ sőt, szarvasmarha temetése is előfordult. Szarvasmarha-mellékletül adására példa Ciombrud (Csombord) és Erdély területén élt szkítákori csoportra jellemző.¹⁰⁴ Tápiószelén¹⁰⁵ húsz sírban volt juh combcsontmelléklet.¹⁰⁶ A Mátra vidéki anyagban birka- és bárányáldozatról írt Szabó J. Gy.,¹⁰⁷ mint a preszkíta kultúra örökségéről. A különböző szokások nyomon követése gyakran messzire vezet. Területünkön több olyan lelőhely van, ahonnan csak hamvasztásos szkítakori sírokat ismerünk, valószínű, hogy a Kyjatice kultúra hatása érződik ezen temetők esetében (pl. Muhi, Meszes, Miskolc–Botond u.).¹⁰⁸

A kesznyéteni temető területén találtunk egy szabályos sírfoltot a szelvényben. A folt H.: 130 cm, Sz.: 120 cm, ovális alakú volt. Kiástuk 172 cm mélyen és teljesen üresnek bizonyult. Hasonló jelenséget tapasztalt Párducz Mihály Szentés-Vekerzugon a 62. és 69. sírok, majd a 89. sír esetében,¹⁰⁹ talán jelképes temetkezésnek foghatjuk fel ezeket.

Párducz beosztása szerint a Kesznyéten–Szérüskerten feltárt birituális temető az ún. alföldi szkítakori kultúracsoportba sorolható,¹¹⁰ ezt korábban Vekerzuginak vél-

94. Párducz M., 1966. L. t. 3–5.

95. Párducz M., 1955. II. t. 34.

96. Párducz M., 1955. VI. t. 7–8.

97. T. Juhász I., 1972. 219.

98. Banner B., 1933. 5.

99. Banner B., XLVI. t. 4.

100. Szabó J. Gy., 1968. 56. V. t. 2.

101. T. Juhász I., 1972. 219.

102. Patay P., 1961. 45.

102/a. Patay P., 1961. 48.

103. T. Juhász I., 1972. 214.

104. Ferenczi S., 1966. 49–73.

105. Párducz M., 1966.

106. Párducz M., 1966. 36–81.

107. Szabó J. Gy., 1969. 75.

108. Kemenczey T., 1970. és Kemenczei T., 1984. 42–43.

109. Párducz M., 1954. 49.

110. Acta 1973. 40.

te.¹¹¹ Etnikai meghatározása¹¹² sok nehézségbe ütközik. A régészeti szakirodalomban szkíta, trák, kimmer stb., s ezek keveredésének megjelölését láthatjuk. Többször az a gondolata támad az olvasónak, hogy logikai játék, de leginkább egyéni szimpátia alapján kötik a régészeti anyagot népnévhez. Kétségtelen, hogy keletről jövő hatásokkal, népcsoportokkal van dolgunk. Harmatta János a történeti adatokból arra következtetett, hogy a kimmer törzsszövetség felbomlása, azaz i. e. 700 után önállóvá vált nép mozgásával számolhatunk, két részre szakadtak és i. e. 640 után, mivel hatalmi területük összezsugorodott, a szkíta törzsszövetség terjeszkedhetett nyugat felé.¹¹³ Párducz Mihály régészeti anyag alapján következtetett.¹¹⁴ A kérdés nem eldöntött, Jan Chochorowski is foglalkozott a bevándorlás kérdésével.¹¹⁵

Az etnikumon túl a második kérdés, mely felvetődik, a *szkíta–kelta kapcsolat*. Nézzük sorra a szkíta temetők használatának idejét: *Szentes–Vekerzugon* a temető használatban volt a szkíta hódítás előtt is,¹¹⁶ sőt, a szkíta–kelta kultúra bizonyos ideig tartó együttélését bizonyítja az ásató.¹¹⁷

A *balmazújvárosi Kárhozott-halomba* LT C korú urnasír volt beleásva. Nem sokkal előzte meg a halom alá temetett, Csalog szerint elszegényedett szkíta halott, akit az i. e. V. században temettek ide.¹¹⁸

*Csanytelek–Újhalastó*¹¹⁹ területén feltárt temető kezdete az i. e. VII. sz. vége, VI. sz. eleje (csónakos fibulák, gyöngyök stb. alapján). A temető vége kérdéses. A 93. kelta sír mellékletei alapján (LT C korúak) arra gondol a szerző, hogy megérte a kelta hódítást, azaz a IV. sz. 2. felét.¹²⁰ A temető használata tehát felölelte az egész szkíta periódust, az i. e. VI. sz. közepétől az i. e. IV. sz. 2. feléig, s az ásató reméli, hogy az átmeneti időszak is megfigyelhető lesz.

*Sándorfalva–Eperjes*¹²¹ az i. e. VI. sz. első felére keltezhető.

*Orosháza–Gyopáros*¹²² kezdete az i. e. V–IV. század, végét a kelta jellegű leletek jelzik, ugyanez a helyzet *Nógrádkövesden* és *Pilinyben* is.¹²³

Kelta leletek kerültek elő szkíta temetőkben pl. *Nagyenyed–Örhegyen*,¹²⁴ *Egreskátán*.¹²⁵ Az újabb temetők közül csak előzetes jelentések láttak napvilágot, de a felsoroltakból is kitűnik, hogy a szkíta–kelta együttélés gondolata már felvetődött. Ezt támasztja alá a *Muhi–Kocsmadombon* feltárt temető,¹²⁶ ahol az összesen feltárt 45 (+ Leszih I–

111. Párducz M., 1954. 52–54.; Párducz M., 1955. 157–158.

112. Párducz M., 1973. 43.

113. Harmatta J., 1966. XIII. 115.

114. Párducz M., 1968. 135–148.; 1973. 52.

115. Chochorowski, J. 1975. 1. térkép; Chochorowski, J. 1984. 99–141.

116. Párducz M., 1955. 12.; 1966. 90.

117. A temető a III. sz. elejéig használatos. Párducz M., Szentes–Vekerzug 1955. 14.

118. Csalog J., VI/1954. 37–44.

119. Galántha M., 1984. 10–17.

120. Maráz, B. 104/1977. 55. Meg kell jegyeznem, hogy nem értek egyet az eddigi időmeghatározással. Véleményem szerint egy lovas nép, ha elindul akár családostól is, a Rajnától pl. 425–400 körül, nem kellett 20 év, hogy Salzburgig jusson, s onnan ismét 20 év, míg Alsó-Ausztriába érjen (Pittoni 380–350), s így jusson 20 év alatt Pannóniába vagy Nyugat-Magyarországra, hogy a IV. század első harmadára itt legyenek.

121. Galántha M., 1982–83. 125.

122. T. Juhász I., 1972. 222.

123. Patay P., 1955. 74.

124. Roska M., 1901. 75–76. és 1942. 190.

125. Párducz M., 1954. 56.

126. B. Hellebrandt M., i. m. (Kézirat) 418–454.

VI. és A–G) sír között 15 kelta, illetve kelta leletanyagot tartalmaz. Egy temetőt használtak, bár meg kell említenem, hogy a szkíta sírokban csupán vaskés volt, míg a három vas kard egyértelműen kelta sír tartozéka. Szkítakori leletanyagra utaló tárgy és szokás a kelta temetőben Kelet-Magyarországon általános.¹²⁷ A kesznyéteni temető kezdetét a háromélű bronz nyílhegy az V. sz. 2. felére keltezi.¹²⁸ A temető végére utal a 11. sírban előkerült korsó, mely szintén a két kultúra érintkezésének bizonyítéka. Valóban szükséges lenne az eddig feltárt szkítakori temetők teljes közlése és az a kerámiafeldolgozás, melyre Párducz több munkájában utalt, s amelytől pontos időrendi és etnikai kérdések megoldását várta.¹²⁹

IRODALOM

Banner B.,

1932. A Békéscsaba–fényesi sírmező. Szegedi Dolgozatok VIII. Klny. A Békéscsabai Múzeumi Bizottság Kiadványai II. 1933. 1–29.

Bottyán Á.,

1957. Szkíták a magyar Alföldön. Régészeti Füzetek 1. 1–80.

Chochorowski, J.

1975. Die Frage der scythischen expansion auf das Gebiet des Karpatenbeckens. Acta Archaeologica Carpathica 5–30.

Chochorowski, J.

1984. Die Vekerzug–Kultur–Fragen ihrer Genese und Chronologie. Acta Archaeologica Carpathica 99–161.

Csalog J.,

1954. A balmazújvárosi Kárhozott-halom feltárása. Folia Arch. 37–44.

Dušek, M.

1966. Thrakisches Gräbelfeld der Hallstattzeit in Chotín. Archaeologica Slovaca Fontes 1–174.

Fettich N.,

1934. Der skythische Fund von Gartschinowo. Arch. Hung. 1–59.

Ferenczi I.,

1966. Der „Skythische” Friedhof von Ciunbrud II. Acta Musei Napocensis 49–73.

Galántha M.,

1981. Előzetes jelentés a Csanytelek–újhalastói szkítakori temető ásatásáról. Communicationes Archeologicae Hungariae 43–58.

Galántha M.,

1982–83. Előzetes jelentés a Sándorfalva–eperjesi szkíta-kori temető feltárásáról. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

Galántha M.,

1984. A Csanytelek–újhalastói szkítakori temető ásatásának újabb eredményei. Múzeumi kutatások Csongrád megyében. Szeged. 10–17.

Harmatta J.,

1966. Kimmerek és szkíták. Antik Tanulmányok 107–116.

B. Hellebrandt M.,

1987. Kelták Észak-Magyarországon. Kelta korpusz. Kézirat.

127. *Maráz B.*, 1981. és *B. Hellebrandt M.*, Kelta korpusz. *Maráz*: Gyoma, Egei-halom. *B. Hellebrandt*: Vác, Muhi, Kistokaj–Kültelkek, Radostyán pl.

128. *Párducz M.*, 1973. 44. *Meljukova* beosztása szerint a szkítakori nyílhegyek második csoportjába tartozik, azaz az i. e. VI. század második felére, vagy az V. századra tehető használata. *Meljukova, A. I.* 1964. V. t.

129. *Párducz M.*, 1966. 91.; 1973. 43.

- B. Hellebrandt M.*,
1986. A kesznyéteni szkítakori temető feltárása. *HOM. Közleményei.* 24/1986. 21–22.
- Hunyady I.*,
1944. Kelták a Kárpát-medencében. *Dissertationes Pannonicae* II. 18.
- T. Juhász I.*,
1972. Az Orosháza–gyopárosi szkíta temető. *Arch. Ért.* 214–223.
- Kemenczei T.*,
1970. A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon. *HOM. Évk.* 17–78.
1983. Skythenzeitliches Gefäß mit Reiterdarstellung. *Folia Arch.* 51–71.
1984. Die Spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest
- Kleemann, O.*
1954. Die dreiflügeligen Pfeilspitzen in Frankreich. *Abhandlungen der Geistes- und Socialwissenschaftlichen Klasse.* Mainz. 89–142.
- Laczus G.–Párducz M.*,
1969. The Scythian Age Cemetery at Vámosmikola. *Acta Arch.* 217–226.
- Leszih A.*,
1939. Borsodmegyei szkíta leletek. *Folia Arch.* 1–20.
- Maráz B.*,
1977. Dél-kelet-Magyarország La-Tène korának kronológiai kérdései. *Arch. Ért.* 47–64.
1981. Szkítakori őslakosság Kelet-Magyarországon. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve.* 97–119.
- Marinescu, G.*
1984. Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. *Dacia.* 47–83.
- Meljukova, A. I.*
1964. Vooruženie skifov. Moszkva
- Módyiné Nepper I.*,
1967. Szkítakori leletek a Déri Múzeumból. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* 53–65.
- Patay P.*,
1955. Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. *Folia Arch.* 61–74.
1962. Nouvelles fouilles au cimetière de l'âge du fer à Alsótelekes. (Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben.) *FA* 13–21.
1961. Az alsótelekesi vaskori temető. *FA* 27–50.
- Patek E.*,
1966–67. Präskythische Gräber in Ostungarn. *MFMÉ* 101–107.
- Párducz M.*,
1943. Szkítakori temető Békéscsaba–Fényesen. *Arch. Ért.* 50–63.
1954. Le cimetière hallstattien de Szentes–Vekerzug II. *Acta Arch Hung.* 25–91.
1955. Le cimetière hallstattien de Szentes–Vekerzug III. *Acta Arch. Hung.* 1–22.
1955. Szkítakori kutatásunk újabb eredményei *Arch. Ért.* 157–158.
1965. Western relations of the Scythian age culture of the Great Hungarian Plain. *Acta Antiqua.* 273–301.
1966. The Scythian Age Cemetery at Tápiószele. *Acta Arch Hung.* 35–91.
1968. Szkítakorunk ethnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez. *Antik Tanulmányok* 135–148.
1969. The Chronological and Cultural Position of the Scythian Age Cemetery at Vámosmikola. *Acta Arch. Hung.* 227–234.
1969. Szkítakori leletek Heves megyében. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 35–54.
1973. Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. *Acta Arch Hung.* 27–63.
- Roska M.*,
1901. Alsóféhér vármegye monográfiája, Nagyenyed, II. köt. 75–76.
1942. *Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum.* I. Kolozsvár 190.
- Szabó J. Gy.*,
1969. A hevesi szkítakori temető. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 55–128.

FÜGGELÉK

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE SZKÍTAKORI LELŐHELYEI

(8. kép)

Az eddig rendelkezésre álló adatok alapján a megye síkvidéki, déli területén sűrűsödnek a lelőhelyek, ezek a következők:

1. *Alsótelekes.* 1959-ben és 1961–62-ben Patay Pál végzett ásatást a lelőhelyen. Az első 96 sír közül tíz csontvázas, a többi hamvasztásos. Összesen 183 feltárt sírról tudunk.
Irodalom: Patay Pál: Az alsótelekesi vaskori temető. FA XIII/1961. 27–50.
Patay Pál: Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben. FA XIV/1962. 13–21.
Patay Pál: Alsótelekes. Arch. Ért. 90/1963. 299.
Szabó János Győző: A hevesi szkítakori temető. Az Egri Múzeum Évkönyve VII/1969. 22. ábra.
2. *Bánhorváti.* Pogány L. házának építésekor került elő egy töredékes csörgő. Ajándék. 1958. Ltsz.: 62.24.1.
3. *Borsodgeszt–Mocsolyás.* Bronz karperec és üveggyöngy került ajándékként 1948-ban a múzeumba. Ltsz.: 53.830.1–3.
4. *Cserépfalu.* Bronz nyílhegyet vettünk innen. Ltsz.: 53.798.1.
5. *Felsőzsolca–Sajóártér.* Csikótó mellett került elő egy korsó. Ajándék. Ltsz.: 58.154.1.
6. *Hernádkak és Gesztely között,* a Hernád melletti dombon, a Nagyparton utépítés alkalmával edényeket, edénytöredékeket és bronz karperecet találtak 1950-ben. A leletmentést Megay Géza végezte. HOM. A. 168–68. Ltsz.: 53.806.1–17.
7. *Hejőszalonta–Temetősor dűlő.* Kosfejés végű bronz tükörnyelet találtak 1934-ben, embercsontok is voltak a területen. Ltsz.: 53.752.1.
Irodalom: Leszih A. FA I–II/1939. 78., 1. és 5. kép 3.
8. *Hejőkeresztúr.* A Délborsodi Ármentesítő Társ. ajándékként edénytöredékek kerültek innen a múzeumba. Ltsz.: 53.814.1–2. A község Hejőszalonta felé eső részén, a mezőcsáti műúttól balra nagyméretű homokbányában egy hulladékgödört tárt fel 1958-ban Kalicz Nándor. Ltsz.: 60.8.1–24. HOM. A. 163–68. Megay Géza is leletmentett a területen. Ltsz.: 62.37.1. HOM. A. 164–68. 1965-ben Kemenczei Tibor terepjárás alkalmával gyűjtött pár darab edénytöredéket. Ltsz.: 66.18.1–4.
Irodalom: K. Végh K.–Kemenczei T.: A HOM. leletmentései és ásatásai 1965. évben. HOM. Évk.: VI/1966. 404.
Párducz Mihály: Hejőkeresztúri szkítakori lelet. HOM. Évk. II/1958. 73–78. Hejőkeresztúr és Hejőszalonta közti homokbányából Papp Arzén helyi tanító, a Hejőkeresztúri Múzeum vezetője is gyűjtött leleteket. Ltsz.: 67.13.1–45. Az anyag bekerült a HOM-ba, új száma: 82.42.60–101.
9. *Kesznyéten–Szerűskert* területén kétrítusú szkíta temető van. 1972-ben kerültek elő az első leletek. Ltsz.: 72.22.1–2. 1984-ben sírok kerültek elő, B. Hellebrandt Magdolna végzett leletmentést, majd ásatást 1984–85-ben. HOM. A. 1749–85. 36 sírt tártunk fel.
Irodalom: HOM. Közleményei 1986. B. Hellebrandt Magdolna és a jelen tanulmány. HOM. Évk. XII/1973. A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései.
10. *Kisgyőr–Búbtetőről* 1981-ben jelentették, hogy bronz tükröt és edényeket találtak. 1982-ben végzett itt leletmentő ásatást Simán Katalin és S. Koós Judit, de egyéb nem került elő. Ltsz.: 82.3.1–14. HOM. A. 1573–81.
Irodalom: S. Koós Judit: Szkíta-kori bronztükrő Kisgyőrből. HOM. Évk. XXII–XXIII/1983–84. 29–35.
11. *Külsőbócs.* Ajándékként került a gyűjteménybe egy fazék és egy fenékö. Ltsz.: 53.829.1.53. 800.0 1.
12. *Mád–Szilvásvölgy.* Szőlőtelepítéskor kőpakolások szkíta sírok kerültek elő. Ltsz.: 65.33.5–9. HOM. A. 216–68.: MNM-ben is van anyag.
Irodalom: HOM. Évk. V/1964–65. A HOM. leletmentései és ásatásai 1964-ben. 451.
13. *Meszes–Barakonyi lejtő, vagy Karola-tető.* Thuránszky István 1936-ban nyolc urnasírt tárt fel. A leltárkönyv Karola-tetőnek, Leszih Barakonyi-lejtőnek írta a lelőhelyet. Ltsz.: 53.821.1–53.827.1., 53.986.1., 53.1052.1–3.

- Irodalom: Leszih Andor: Borsod megyei szkíta leletek. Folia Arch. I–II/1939. 12.*
14. *Mezőcsát–Páthy-dombról* edénytöredékek ismertek az 1935-ös ásatásból. Ltsz.: 53.833.1.
 15. *Mezőnyék és Hejőkeresztúr között* edénytöredék került elő, mely a Délborsodi Ármentesítő Társ. ajándékként került intézményünkbe. Ltsz.: 53.815.1.
 16. *Mezőkeresztes–Zöldhalompusztán* 1928-ban a Kubik család sírkertjében – mely egy halom volt – új sír ásásakor égett csontokra, aranszarvasra, láncra és apróbb leletekre bukkantak. *Márton Lajos és Fettich Nándor* végezték el a hitelesítő ásatást, melynek során a földben csak jelentéktelen cseréptöredékeket találtak.
Irodalom: Fettich Nándor: A zöldhalompusztai szkíta lelet. Archeologia Hungarica III/1928. Uő. A garcsinovói szkíta lelet. Arch. Hung. XV/1934. V. t. Leszih Andor: Borsod-megyei szkíta leletek. FA I–II/1939. 1.
 17. *Miskolc–Botond u. 20. számú ház mögött*, a Szentpéteri kapui építkezésnél öt szkítakori urna-sír került elő. A leletmentést *B. Hellebrandt Magdolna* végezte el. HOM. A. 1836–86.
 18. *Miskolc–Diósgyőr–Vasgyár*, a *Kerekhegyen* vastárgyak kerültek elő. Ltsz.: 53.805.1–6.
Irodalom: S. Gallus–I. Horváth: A legrégibb lovasnép Magyarországon. Dissertationes Pannonicae II. 9. Budapest, 1939. LXVII. sz. 11–13. 15. LXVIII. sz. 1–18. Párducz Mihály: Skythenzeit im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. XXV/1973. 49. Uő.: Szkítakorunk etnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez. Antik Tanulmányok XV/1968. 146.
 19. *Miskolc–Dudujka*. 1934-ben gepárdot ábrázoló tükörfélgömb került elő. *Leszih Andor* hitelesítő ásatást végzett, de további lelet nem volt. Ajándék. Ltsz.: 53.751.1.
Irodalom: Leszih Andor: Borsod megyei szkíta leletek. Folia Arch. I–II/1939. 12.
 20. *Miskolc–Erenyő*. A szénosztályozó felett, hétvégi telken húzott szét az eke hamvasztásos szkíta sírt. A leletmentést *Hellebrandt Magdolna* végezte. HOM. A. 868–72. Ltsz.: 71.35.1–11.
Irodalom: A Herman Ottó Múzeum leletmentései 1971-ben. HOM. Évk. XI/1972. 695–696. Hellebrandt Magdolna: Adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti topográfiájához. HOM. Közleményei 10/1972. 17–25. 1. kép. 1–6. A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései és ásatásai. HOM. Évk. XII/1973. 602.
 21. *Miskolc–Kőlyuk II. barlangban* cserepet gyűjtöttek 1958-ban. Ltsz.: 79.38.1.
 22. *Miskolc–MÁV Fűtőházától* ajándékként egy csupor ismert 1966-ból. Ltsz.: 67.22.1.
 23. *Miskolc–Repülőtéri homokbánya területén Kemenczei Tibor* végzett 1966-ban ásatást, s pár edénytöredéket talált. Ltsz.: 67.3.55–58. HOM. A. 552–68.
 24. *Miskolc–Régi katonai gyakorlótér*, az új gőzmalommal szemben. Edénytöredékeket ajándékoztak innen. Ltsz.: 53.818.1–3. *Miskolc–Sajó mellett* edénytöredékek kerültek elő. Ltsz.: 53.811.1.
 25. *Miskolc–Sajó-parti homokbánya területéről* származó edény- és bronz-töredékeket vett a múzeum 1930-ban. Ltsz.: 53.807.1–5.
 26. *Miskolc–Újdiósgyőr*. Ajándékként égetett tál van innen a gyűjteményben. Ltsz.: 53.983.1.
 27. *Muhi–Kocsmadomb területéről* 1900 óta kerülnek a múzeumba leletek. Ltsz.: 53.754.1–794.5., 53.838.1–839.1., 53.1053.1., 53.1051.1. 1971-től a leletekre és a lelőhely kutatás-történetére lásd. *B. Hellebrandt Magdolna: Kelta korpusz. Muhi 418–454. Kézirat.*
 28. *Négyes–Nyárádka*. Orsógmobot ajándékozott innen a Délborsodi Ármentesítő Társ. Ltsz.: 53.818.1.
 29. *Novajidrány*. A XVIII. században épült református templom kerítésének építésekor, a kiásott árokban hamvasztásos szkíta sír került elő. Ltsz.: 71.17.1–3. *K. Végh Katalin* végezte a leletmentést. HOM. A. 822–70.
Irodalom: Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. HOM. Évk. X/1971. 514.
 30. *Nyékldháza–Kisperes pusztáról* Borsod megye alispánja ajándékozott a múzeumnak 1928-ban bronz- és vastárgyakat. Ltsz.: 53.819.1–9., 53.1049.1., 53.1054.1.
*Irodalom: S. Gallus–I. Horváth: A legrégibb lovasnép Magyarországon. Dissertationes Pannonicae II/9. Bp. 1939. LXVII. t. 1–10. A községből a hejőkeresztúri Helytörténeti Múzeumba vittek tárgyakat, melyek építkezésnél kerültek elő. A Herman Ottó Múzeum 1973–74. évi leletmentései. HOM. Évk. XIII–XIV/1974–75. 139. A 3. számú kavicsbányában is kerültek elő korabeli leletek. A helyszínen *S. Kócs J.–L. Wolf M. és Simán K.* járt. Egy nyújtott és egy zsugorított csontváz sír is volt itt. HOM. A. 1683–83. Ltsz.: 88.3.1–7.*

Irodalom: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1983-ban. HOM. Évk. XXII–XXIII/1985. 84.

31. *Ónod és Nyékládháza közötti* nyéki úton edénytöredékek és vaseszközök bukkantak felszínre. 1949-ben ajándékként jutottak a múzeumba. Ltsz.: 53.832.1–8.
32. *Ózd vagy környéke.* A megszűnt ózdi múzeum anyagából ismert innen egy korsó. Ltsz.: 68.6.1.
33. *Prügy–Hegyhát-dűlő.* Edénytöredékeket és orsógombot gyűjtött *Megay Géza* 1954-ben. Ltsz.: 55.15.1–6. HOM. A. 306–68.
34. *Rátka.* Edény. Ltsz.: 77.9.1.
35. *Rudabánya.* Csiga és gyöngy került elő. Ltsz.: 53.831.1–2.
36. *Sajóörös.* Jókai u. 19. és 31. számú házaknál 1981-ben kerámiát találtak, *Koós Judit* és *Lovász Emese* végezte a leletmentést (HOM. A. 1565–81.). 1985-ben a Jókai u. 31. sz. háznál hamvasztásos sír került elő, *B. Hellebrandt Magdolna* leletmentése (HOM. A. 1835–86.).
37. *Sajószentpéter–Homokbánya* a községtől két kilométerre, a borsodsziráki bekötőút mellett, az országúttól 200 m-re van. *Kalicz Nándor* 1957-es leletmentésekor egy nyílhegyet gyűjtött innen. Ltsz.: 64.8.16. 1962-ben edénytöredékeket ajándékoztak a múzeumnak a lelőhelyről. Ltsz.: 65.17.1–3., majd *Kemenczei Tibor* nézte meg a helyszínt, s ő is talált edénytöredékeket. Ltsz.: 65.16.1–3. (HOM A 340–68.), leletmentést 1962-ben folytattak (HOM A 341–68.), Ltsz.: 65.18.1.6–11. A temető kétritusú, kilenc sír került elő, 5 szórthamvas, 3 csontvázas s egy kelta.
Irodalom: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959–63. évben. IV/1962–63. 236. o.
38. *Sárospatak–Apróhomok* területen homokbányászaskor néhány urnasírt találtak. HOM. A. 694–68.
Irodalom: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1968-ban. HOM. Évk. IX/1970. 414.
39. *Sály* vagy *Geszti* területéről egy korongolt tál ismert. Ltsz.: 53.816.1. *Sály–Vízoldalról* edénytöredéket gyűjtött *Kemenczei Tibor* terepbejárás alkalmával. Ltsz.: 66.17.16.
40. *Szendrő–ún. Ördögúti Csengőbarlangban* 1933-ban *Megay Géza* végzett próbaásatást, melynek során az ismert tegezveret is előkerült. Régi ltsz.: 10717–10750, új ltsz.: 53.801.1–10.802. 1–4. Ajándékként került a múzeumba orsógomb, fenékök, gyöngy. Ltsz.: 53.803.1–4.
Irodalom: Fettich Nándor: A garcsinovói szkíta lelet. Arch. Hung. XV/1934. XI. t. 4–8. Supka Ervin: Adatok a szkíta emléktanyag eredetkérdéséhez. Bp. 1935. 1–50. 22. o. Leszih Andor: Borsodmegyei szkíta leletek. Foli Arch. I–II/1939. 12.
41. *Szerencs.* A Kölcsey u. 18. sz. ház előtt vízvezetékárok ásásakor került elő egy bronztükör nyele, egy bronz függő és egy pityke. A tükörnyél szarvasalakkal díszített. Szkítakori temető van a területen.
Irodalom: Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. HOM. Évk. X/1971. 514.
42. *Szirma–Sajó-part, Sós-kás.* Cserepet vásárolt innen 1947-ben a múzeum. Ltsz.: 58.68.2.
43. *Szirmabesenyő, vagy környéke.* *Szirmai Alfréd* gyűjteményéből került ajándékként a múzeumba pár tárgy. Ltsz. 53.837.1–2., 53.982.1–5., 53.984.1–35.
Szirmabesenyőről valók a ltsz.: 53.1061.1., 53.1062.1.
Irodalom: Leszih Andor: Borsodmegyei szkíta leletek. FA I–II/1939. 13. Arch. Ért. 1897. I. 10. kép. Botlyán A. Rég. Fü. 1/1955. XXIX. t. 13–22. XXXIII. 7–17. 27–28.
44. *Taktaszada.* A Takta-parton, a község belterületén vízvezető árok ásásakor szkítakori urna-sír került elő. A leletmentéskor 1967-ben még négy urnasírt bontottak ki. Ltsz.: 69.36.1–11. HOM. A. 425–68.
Irodalom: K. Végh K.–Kemenczei T.: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1967-ben. A tsz-istálló mellől edény és lándzsa töredéke bukkant felszínre 1966-ban. Ltsz.: 77.4.4–5.
45. *Tarcal.* Az Állami Gazdaság területén 1960–61-ben *Megay Géza* végzett leletmentést. Ltsz.: 60.35.1–12., 62.67.1., 62.72.1–18.
Irodalom: A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959–63. évben. HOM. Évk. IV/1962–63. 234.
46. *Tiboldaróc?* Két edény szerepel ezzel a lelőhelymegnevezéssel. Ltsz.: 53.835.1., 53.836.1.
47. *Tiszakeszi–Fáy-kert.* Ajándékként tart nyilván a leltárkönyv innen két edényt, orsógombot, vascsákányt, bronzkarikát. Ltsz.: 53.804.1–2., 53.812.1., 53.820.1., 63.799.1.

- Irodalom: Leszih Andor: Borsodmegyei szkíta leletek. FA I–II/1939. 12. Bottyán Á. Rég. Füzet. 1/1955. XXIX. t. 23.*
48. *Tiszadorogma.* Fenőkövet ajándékoztak innen. Ltsz.: 53.817.1.
49. *Tiszalúc.* Ajándékként került innen egy üvegyöngy a gyűjteménybe. Ltsz.: 53.809.1.
50. *Tiszatarján–Uradalmi szőlő.* 1929-ben urnát találtak, s ajándékoztak a múzeumnak a lelőhelyéről. Ltsz.: 53.810.1.
51. *Tiszavalk–Kenderföldek. Patay Pál* 1966–67. és 1975. évi ásatai alkalmával kerámiaanyag került elő. Ltsz.: 72.11.263–265., 309–312.346., 78.2.14.
52. *Tokaj környéke.* A tokaji múzeumtól átvett anyagban edénytöredékek voltak. Ltsz.: 68.7.130–131.
53. *Karcsa–Felszabadulás u.* Nagy Géza a múzeumnak ajándékozott egy fület, kettős konikus korszót és edénytöredékeket, melyek pinceásáskor kerültek elő.
Irodalom: B. Hellebrandt Magdolna–Lovász Emese: A Herman Ottó Múzeum ásatai és leletmentései 1985–86-ban. HOM Évk.
54. *Taktaharkány–Újvilág tanya.* 1954-ben edényeket, edénytöredékeket és orsógombot leletmentett *Kazacsay Ferencné Gnánt Pálma.* Ltsz.: 62.63.1–5.
55. *Monaj.* 1886-ban Csoma J. ásatott egy halmot, melyben hamvasztásos sírleletek voltak.
Irodalom: Fettich N.: A zöldhalompusztai szkíta lelet. Arch. Hung. III/1928. 18.
56. *Szendrő–Temetődomb.* Rinter Árpád egy hamvasztásos sírt talált itt 1987-ben. Ltsz.: 88.2.1–6.

SKYTHENZEITLICHES GRÄBERFELD IN KESZNYÉTEN–SZÉRÜSKERT (GRABUNGSERGEBNISSE DER JAHRE 1984–85)

(Auszug)

In das Herman Ottó Museum zu Miskolc kam 1972 als Streufund eine Lanze (Abb. 1.) und ein scheibengedrehtes Gefäß. Der Fundort (Abb. 2.) liegt in dem vom Sajófluß und von der Theiß umgebenen Dreieck, am westlichen Rand der Gemeinde Kesznyéten. 1984 anlässlich der Fundbergung, sodann bei der 1985 folgenden Ausgrabung kamen 36 Gräber zum Vorschein, u. zw. 13 Skelett- und 23 Brandgräber. W–O orientiert sind sechs, SW–NO orientiert vier Gräber, wo die Toten mit eingezogenen Armen, hochgezogenen Füßen bestattet wurden. Zwei Gräber waren SO–NW orientiert, mit fast gestrecktem Skelett. Für eine präskythische Tradition hält es J. Gy. Szabó, falls der rechte Arm gestreckt und der linke in diese Richtung eingebogen ist. In Kesznyéten in Grab 21 war eine solche Bestattung. (Abb. 3.).

Beachtenswert sind die *Doppelgräber*. Bei den Gräbern 4., 5., 10., 11. konnte beobachtet werden, daß sich neben einem Skelettgrab ein Brandgrab befand. *Steine* kamen in drei Gräbern vor, bei den Bestattungen 5., 13., 16. Bei Grab 24 (Abb. 4.) kann man an eine Leichenverstümmelung denken.

Holzkohlenreste sahen wir im Skelettgrab 15 vor den oberen Schienbeinen und bei den linken Knöchelbeinen.

Bei *Keramiken* kommen scheibengedrehte und handgemachte Gefäße gleichermaßen vor. Beachtenswert ist die 1. Beigabe des Grabes 22, ein handgeformtes, tonnenförmiges Gefäß (Abb. 5., 3.), unter dessen eingezogenem Rand in den Ton waagerechte gestrichelte Linien eingetieft sind, sodann ist die Oberfläche auf dem Bauch des Gefäßes, von der Mitte an in zwei Richtungen, von oben bis zum unteren Teil des Gefäßes von bogenförmigen Linien ausgefüllt. Unter dem Rand zu beiden Seiten, einander gegenüber liegt je eine längliche Griffklappe, die in senkrechter Richtung durchbohrt ist. Die Verzierung und das Aufhängen des ganzen Gefäßes ist in der Keramik in diesem Zeitalter ungewöhnlich. Párducz kennt ein aufhängbares Gefäß aus Vámosmikola aus Grab 18^{47–48}, ein weiteres ist aus Kisteles bekannt.⁴⁹ Zu erwähnen ist noch die Schüssel

des Grabes 12 (Abb. 5., 1.), mit eingezogenem Rand und innen wurde die Seitenwand gänzlich mit einem eingelätzten Netzmuster verziert.

Lanzen kommen verhältnismäßig selten vor, sie sind weidenblattförmig.

Eine *Streitaxt* fand sich in Kesznyéten in Brandgrab 26. Laut Párducz gehört sie zur 4. Variante des I. Typs. Eine *dreiflügelige, bronzene Pfeilspitze mit Tülle* (Abb. 5., 5.) bildete die Beigabe des weiblichen Brandgrabes 13. Eisenmesser wurden in vier Gräbern, Bronzering mit Öse in die Gräber 12 und 27 gelegt. Von den Schmuckgegenständen können wir einen Spiralanhänger, aus Bronzedraht tordierten ovalen Schmuck paarweise sehen, die Perlen sind aus mannigfaltigem Material und von verschiedener Form, Ton- (Abb. 5., 6–8.), Bernstein- und Glaspastaperlen kommen unter ihnen gleichermaßen vor. Bronzene Armringe waren paarweise im Grab (Abb. 6., 4.), auch ein eiserner Armring kam ans Tageslicht und es wurden z. B. in Grab 12 insgesamt 9 Schnecken gefunden. Es konnten auch mangelhafte Gegenstände in den Gräbern wahrgenommen werden (z. B. Abb. 5., 2.) und es fiel auch auf, daß als Beigaben Tierknochen nicht hingelegt wurden. Die Übersicht des Fundmaterials der Gräber erleichtert eine zusammenfassende Tabelle (Abb. 7.).

Die 36 Gräber von Kesznyéten–Szerűkert können also laut Párducz in die Gruppe der sog. skythenzeitlichen Kultur des Alföld gereiht werden. Den Anfang der Belegzeit des Gräberfeldes datiert die dreiflügelige, bronzene Pfeilspitze auf die zweite Hälfte des 5. Jhs, sein Ende setzen, wie auch im Falle von mehreren Gräberfeldern des Alföld (Szentcsanak–Vekerzug,¹¹⁶ Csanytelek–Újhalastó,¹¹⁹ Orosháza–Gyopáros¹²²), die unter den Beigaben vorkommenden keltischen Gegenstände, in Kesznyéten der Krug des Grabes 11 (Abb. 6., 5.) auf das 4. Jh. Der Begriff des skythisch-keltischen Zusammenlebens ist in der Fachliteratur bekannt. Diesen Gedanken untermauert auch das in Muhi–Kocsmadomb erschlossene Gräberfeld,¹²⁶ wo unter den zum Vorschein gekommenen 45 (+ Leszih I–VI und A–G) Gräbern 15 keltisch sind bzw. keltisches Fundmaterial enthalten. Es wurde ein gemeinsames Gräberfeld belegt, obwohl zu erwähnen ist, daß sich in den skythischen Gräbern bloß Eisenmesser befanden, während die drei Eisenschwerter eindeutig Zubehör eines keltischen Grabes sind.

Die skythenzeitlichen Fundorte des Komitats Borsod-Abaúj-Zemplén führt Abb. 8. vor.

Magdolna B. Hellebrandt

GEPIDA HÁZ EGERLÖVŐN

LOVÁSZ EMESE

Egerlövő község határától DNy-ra, 8 km-re található a *Homokpart* nevű, enyhén kiemelkedő domb. Még ma is szikes, vizenyős rétek veszik körül, valamint három, már szabályozott medrű patak: a *Kánya*, az *Eger* és a *Rima*. A Tisza a Kiskörei-víztározóval 15 km-re van. A területen az utóbbi években is sok gondot jelentett a belvíz: vízelvezető csatornák ásásával próbálják termővé tenni a földet.

A Homokparton a helybéliek elmondása szerint az 1930-as évektől bányásszák a homokot, a domb nagy részét már elhordták: 6–8 méteres bányagödör tátong a helyén. Valószínűleg innen került a múzeumba 1934-ben egy kis sötétszürke, korongolt edényke.¹ Az időről időre művelés alá vett bányából az 1970-es években hozott újabb leleteket Kriston József gépkezelő: egy kézzel formált, bevagdalt peremű edényt és néhány pasztagöngyöt.²

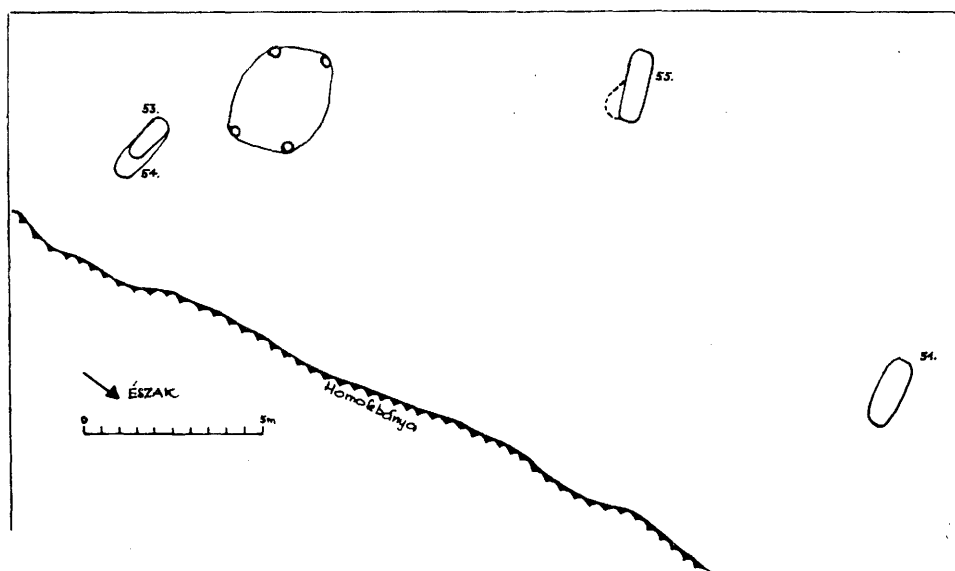
1983-ban a Mezőkövesd környékén áthaladó gázvezetékhez vittek innen újra homokot. Egerlövő akkori tanácselnöke értesítette a múzeumot, hogy a munkák során csontvázakat találtak. A helyszínen megállapítottuk, hogy három sírt bolygattak meg, ezek anyagát (sajnos mellékletek nélkül) átadták. Az 1. számú sírban egy igen erősen torzított koponyájú férfiváz feküdt. A homokbánya partfalában több sírfoltot figyeltünk meg, így a leletmentést azonnal megkezdtük. 1986 nyaráig (egy szezonban nem ástunk itt) 58 sírt tártunk fel, a bányagödör DNy-i peremén. Véleményünk szerint a temető 60–70%-a elpusztult. A bánya túlsó peremén már nem látszottak sírfoltok, de a közepén meghagyott kb. 8 méter magas „homokbabák” még őriznek sírokat, megközelelni azonban nem mertük őket. A sírok tájolása zömmel Ny–K volt, néhány esetben eltérő tájolás is előfordult. Megfigyelésünk szerint ezek voltak egyben a sekélyebb sírok és többségükben bolygatatlanok. A legtöbb sírt feldúlták és pedig nem sokkal a temetés után, egyes vázrészeket még az izmok, inak összetartottak a rablás idején. Pontosan tudták a sírrablók azt is, hogy hol ássanak: a fej, a mellkas és a derék vonalában dúlták föl teljesen a sírokat. A lábaknál elhelyezett agyagedényeket minden esetben bolygatatlanul megtaláltuk. A sírmellékletek és a torzított koponyájú férfiváz tanúsága szerint a temetőt a gepidák népe használta.³

1986 nyarán a temetőszélek biztonságos és gyors megkeresése érdekében földgéppel 40–50 cm-es réteget tolattunk le a felszínből. A területen szerzett ásatási tapasztala-

1. K. Végh K., 1971. III. t. 5.

2. Az edényben levő cédula szerint a lelőhely „Rima-part”, ezt nem tartjuk valószínűnek, mert azon a parton homokkitermelés nem folyt. A leletbejelentőt megkérdezni nem tudtuk: a Homokparton munkahelyi baleset áldozata lett, a reászakadó homokkal alatt lelte halálát.

3. Duplasoros, díszített csontfésűk, a kézzel formált edények mellett korongolt, besímítással díszített „finomkerámia”

1. kép. Ásatási helyszínrajz

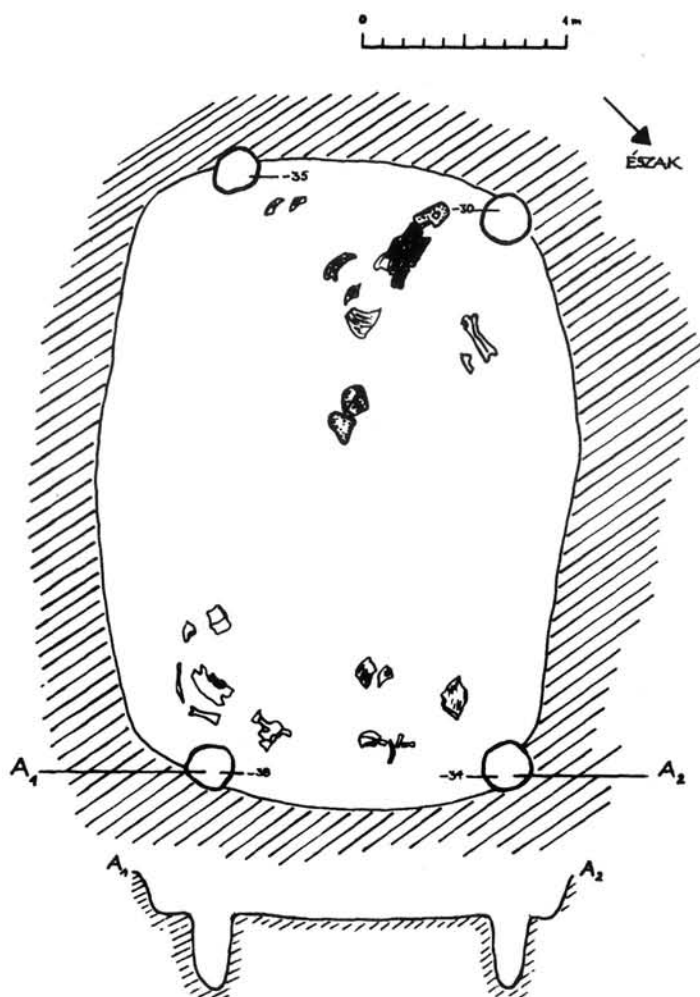
taink alapján ebben a felső, igen kemény, szürkésbarna rétegben régészeti jelenséget amúgy sem lehetett megfigyelni. Ezután 5x5-ös szelvényrendszerrel forgattuk még át a földet, a sírfoltok ugyanis csak a sárga homokban rajzolódtak ki. A sekélyebb mélységben eltemetett vázak váratlanul bukkantak elő, a szürkésbarna réteg és a sárga homok határán.

A homokbánya peremének DK-i részén, az ásatás utolsó napjaiban, több üres szelvény kiásása után újabb sírfoltokra bukkantunk. (Teljesen feldúlt, melléklet nélküli sírok voltak.) Közeliükben kb. 40 cm-es mélységben, még a szürkésbarna rétegben igen erőteljesen kirajzolódott egy lekerekített sarkú négyszög alakú folt, melyet kezdetben éppen ezért, újkori homokkitermelő gödörnek tartottunk. A három ásatási szezonban feltárt, közel 250 m²-es területen gyakran talákoztunk hasonlóval. A figyelmes bontás azonban ez alkalommal nem volt hiábavaló (1. kép).

1. ház: Kisméretű, lekerekített sarkú téglalap alaprajzú, félig földbe mélyített épület maradványa. Négy sarkán egy-egy cölöp tartotta a valószínűleg koszorúfás tetőszerkezetet. A négy, közel azonos vastagságú cölöp 30–38 cm-re mélyedt a hajdani padlószint alá. (A cölöpök átmérője 18–20 cm lehetett.) A ház hossz tengelye megközelítőleg Ny–K irányú volt. Hossza 250 cm, szélessége közepén 200 cm. A cölöplyukak egymástól mért távolsága 140, illetve 145 cm, az alaprajz közepén kissé öblösödött. Járószintként csak vékony, 1–1,5 cm-es, barnás színű, keményebb réteget tudtunk megfogni. A házból származó leletek a hajdani járószint felett 4–18 cm-re feküdtek. A járószint a mai felszíntől 100 cm mélységben volt, a ház foltjának észlelésétől 60 cm-re. A ház bejáratát nem tudtuk megfigyelni (2. kép).

Régészeti leletek: Barnásszürke, erősen szemcsés anyagú, valószínűleg kézzel formált edény nyaktöredéke, bekarcolt hullámvonal-díszítéssel (3. kép).

Felületén feketére fényezett, törésfelületén szürke, finoman iszapolt anyagú, közepesen vastag falú, korongon készült, vízszintes peremű agyagveder töredékei. A széles peremen két besimított hullámvonal fut körbe, közöttük kis, kiemelkedő borda van. A perem alatti részen ék alakban, 2,5 cm széles besimított sáv látható (3. kép 2–10.).

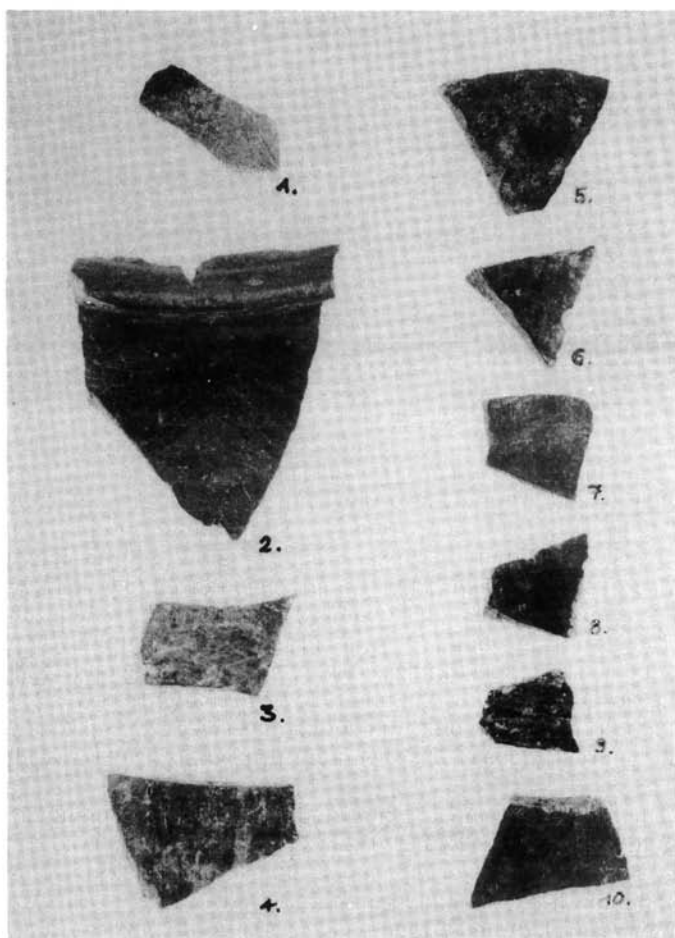
2. kép. 1. számú ház, felszínrajz és metszet

Világosszürke, finoman iszapolt anyagú, korongon készült, nagyméretű edény közepesen vékony falú fenék- és oldaltöredékei. Az oldaltöredékeken besimított díszítés: a fényezett felületek közötti matt sávot két bemélyített vonal kissé kiemeli az edény síkjából, ezen a sávon két besimított cikcakk vonal között egy ugyancsak besimított egyenes vonal fut körbe. A díszített sáv szélessége 2,6 cm (4. kép 1., 5.).

Sárgásszürke, igen finoman iszapolt anyagú, korongon készült, közepesen vastag falú edény oldaltöredéke. Fényezett felületén 1,5 cm széles matt sávban besimított cikcakk vonal fut körbe. A matt sávot két alig észlelhető hornyolat emeli ki a felületből.

Barnásszürke, finoman iszapolt anyagú, korongon készült, közepesen vastag falú edény öblösödő oldaltöredéke, külső felületén kisebb egyenetlenségekkel és a korongolás során keletkezett körbefutó, enyhén bekarcolt vonalakkal (4. kép 3.).

Világosszürke, finoman iszapolt, korongon készült, vékony falú edény töredékei. Az egyik darabon 1 cm széles, függőleges, matt sávban besimított cikcakk vonal látható.

3. kép. 1. számú ház kerámialeletei

Barnásszürke, durva, szemcsés anyagú, kézzel formált edény fenék- és oldaltörédei. Erősen kormosak (5. kép 1–5.).

Agyag tűzikutya, illetve egy második darab töredékei. Rossz megtartásúak (6. kép 1–2.).

Kisméretű, fém orsókarika.(?) Átm. 2,5 cm (5. kép 6.).

A leletek három csomóban heverték szétszórva: a DNy-i, az ÉNy-i és az ÉK-i cölöplyukak közelében, állatsontokkal együtt. A kis fém orsókarika(?) a DNy-i cölöplyukból került elő. A DK-i cölöplyukban elszenesedett famaradványokat találtunk, talán az elégett cölöp maradványait. A két tűzikutya is egy nagyméretű, elszenesedett famaradványt fogott közre és itt heverték a besimított peremű anyagveder töredékei is.

A cölöplyukakat, az említett DK-in kívül, mely elszenesedett famaradványokat tartalmazott, laza, barnás színű föld töltötte ki. A ház K-i végében levő cölöplyukak között, középtájon, egy négyszögletes foltot figyeltünk meg, melyet világosszürke, finom por töltött ki. Átm. 10×10 cm.

Az utóbbi években jelentősen gyarapodott a hitelesen feltárt és dokumentált temetők száma, melyek leletei alapján felvázolható a gepida élet és társadalom.⁴ Település, vagy nagyobb, összefüggő települészet feltárására azonban nem került sor.⁵ A „gepida ház”-ról alkotott kép alapja a *Malomfalva–Morestin*,⁶ és vele szemben, a Maros túlsó partján, *Maroscsapó–Cipaun*⁷ feltárt település. A házak maradványai félig földbe mélyített, lekerekített sarkú téglalap, vagy megközelítőleg négyzet alakú gödrök. A tetőszerkezetet tartó cölöpök elhelyezése változatosságot mutat, valószínűleg összefüggésben a ház méretével és funkciójával. Malomfalva–Morestin 37 házat tártak fel. Ezek közül 11-ben egyáltalán nem találtak cölöplyukat.⁸ Hasonló, látszólag tetőszerkezet nélküli objektumokat az *Ózd–Stadion* lelőhelyen feltárt, késő császárkori településen is megfigyeltek az ásatók.⁹ Ezek az objektumok nézetünk szerint nem szolgálhattak lakóhelyül. Alakjuk, méreteik lehetetlenné teszik, hogy a hat, vagy még több cölöppel ellátott, nagyméretű házak szomszédságában ezekben az amorf gödrökben is laktak volna. Malomfalva–Morestin a $3 + 3 = 6$ cölöppel ellátott alaprajz fordult elő a legtöbbször: 12 esetben.¹⁰ Egy időben, egy településen belül több háztípus meglétét bizonyítja a Maroscsapó–Cipaun feltárt 11 ház is.

Battonya határában az utóbbi években több gepida lelőhelyet azonosítottak.¹¹ Ezek egyikén, az ún. *Sziondai gyepen* tártak fel egy, az egerlövőihez igen hasonló szerkezetű házat.¹² Ez is félig földbe mélyített volt, hozzátéve teljesen Ny–K hossz tengelyű, enyhén trapéz alaprajzú. „A lejárt padlóba négy oszloplyuk mélyedt, a négy sarokban, a padlószinttől számítva 30–38 cm mélyen.” Padlószintet itt sem figyelt meg az ásató, csak behordott, vékony földréteget. A ház bejárata sem rajzolódott ki. Hasonlóképpen nincs adatunk a mohácsi hunkori ház lejárataról sem.¹³ A császárkori barbaricum házai közül a *Tiszaeszlár–Bashalmon* feltárt 6 házat említhetjük, melyek szerkezete hasonló az egerlövőihez: ugyancsak a sarkokban figyelték meg az oszlopok helyét, a tetőszerkezetet a sarkokban álló ágakra fektetett koszorúfák segítségével oldhatták meg. A házak bejárataira innen sincs adatunk.¹⁴

A fentebb említettekkel együtt az egerlövői ház az ún. *tűzhely nélküli házak* típusába sorolható. Állandó tüzelőhelyre utaló, átégett felületet nem találtunk a házban. Már említettük a DNy-i cölöplyuk közelében heverő, nagyméretű, elszenesedett famaradványt, melyet agyag tűzikutyák fogtak közre. A párhuzamként említett házak majd mindegyikében találkozunk ezzel a tárggyal. Malomfalva–Morestin egy-egy házban igen nagy számban kerültek elő. Csomókban való elhelyezkedésük alapján itt szövőszéknehezékként szolgálhattak. Más feltételezések szerint, kőben szegény vidéken ezeket az agyag tűzikutyákat hevítették fel, és locsolták le vízzel, fűtés gyanánt.¹⁵ A tűzikutyák használatával kapcsolatban megemlítjük, hogy *Miskolcon*, a Szabadság téren, császárkori település feltárása közben előkerült egy átégett felület, tüzelőhely, melyet 30 db tűzikutya vett körül.¹⁶

4. Bóna I., 1974.

5. A közöletlen lelőhelyek említését ld. Bóna I., 1978. 139., ugyanott jegyzetek.

6. Horedt, K. 1974. 177–188.

7. Protase, D. 1966. 405–407. Teljes ásatási alaprajz; Horedt, K. 1955. III. t.

8. Horedt, K. 1974. 180. Tab. 2.

9. Párducz M.–Korek J., 1958. 18–36.

10. Horedt, K. 1974. Tab. 2. Abb. 2., 3.

11. Szabó J. J., 1978. 61–84.; Szabó J. J.–Vörös I., 1979. 2. 218–230.

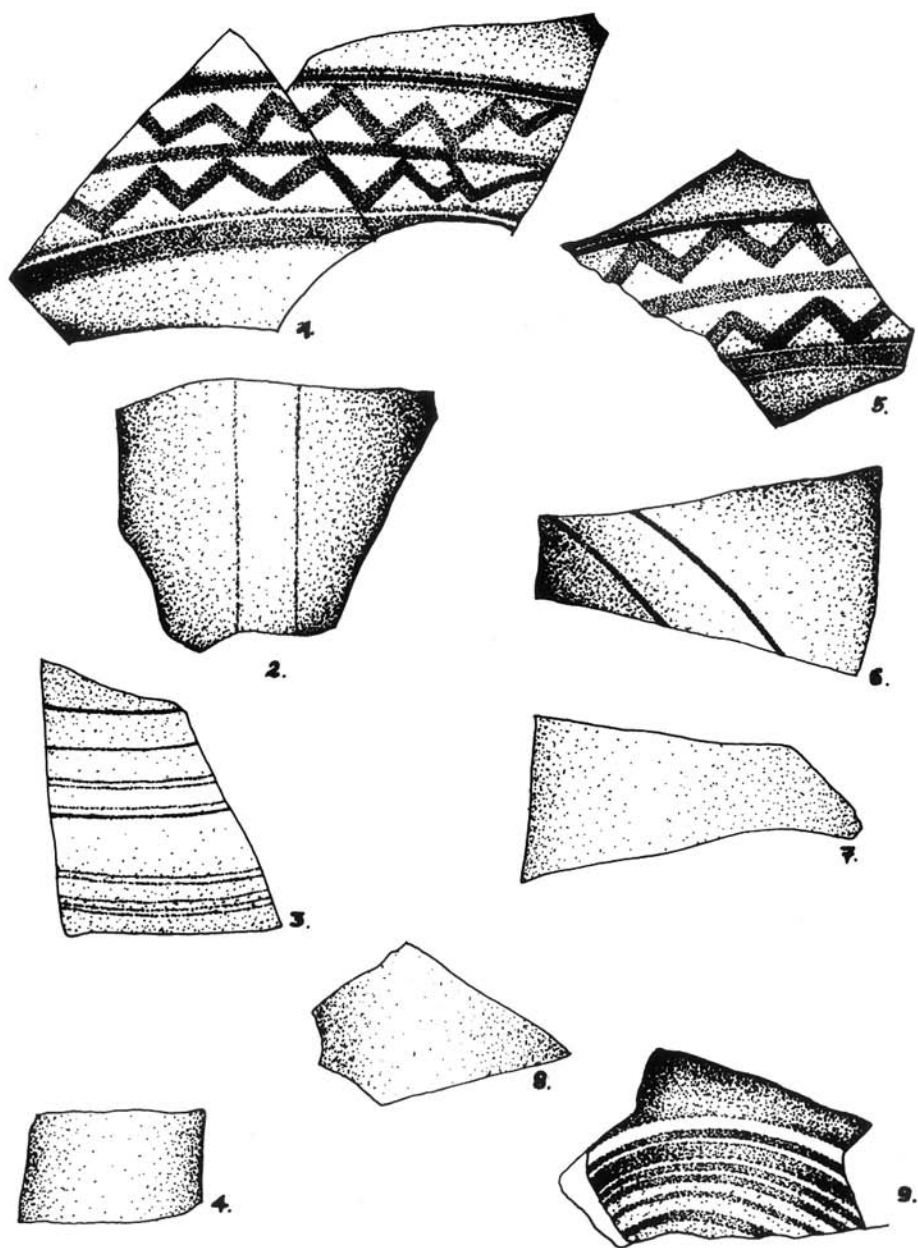
12. Szabó J. J.–Vörös I., 1979. 2., 3–4. kép.

13. Párducz M., 1949–50. 85–89., 86. 1. kép, ugyanitt a ház rekonstrukciós rajza.

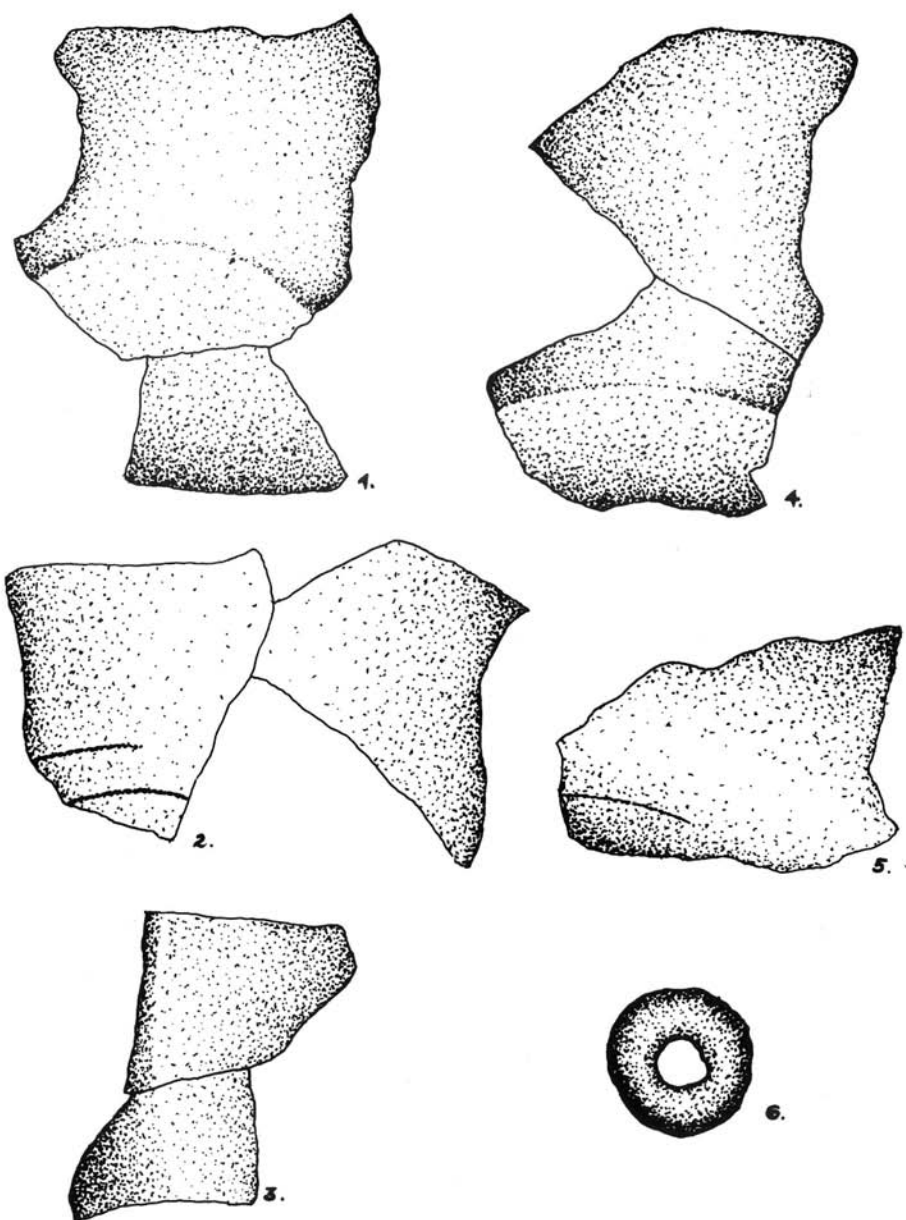
14. Kovalovszki J., 1980.

15. Szabó J. J.–Vörös I., 1979. 2., 227.

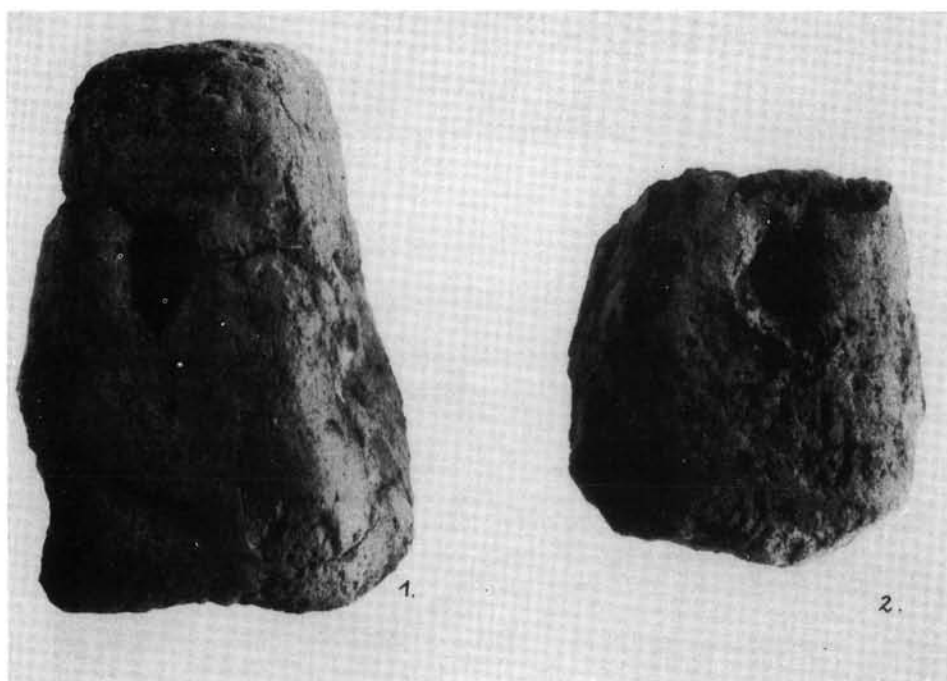
16. K. Végh K., 1964. 45. 1. kép.

4. kép. 1. számú ház kerámialeletei

5. kép. 1. számú ház kerámialeletei

6. kép. Agyag tűzikutyák az 1. számú házból

7. kép. Besimított díszű kerámia
a 23. sírből

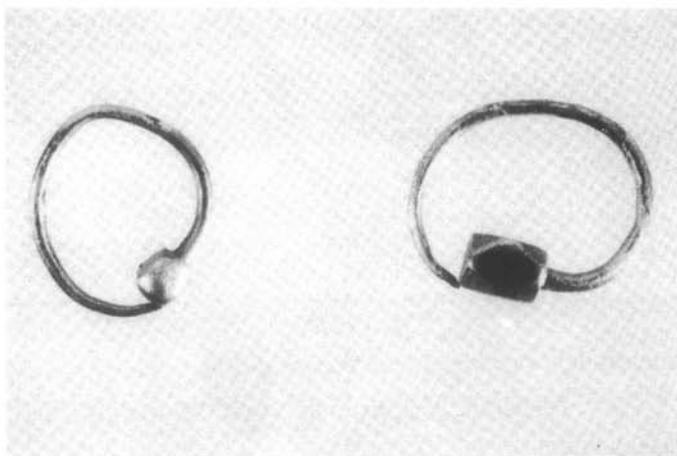

8. kép. Besimított, rácsmintás kerámia
az 5. sírből

A IV–V. századi háztípusok legutóbbi, elemző összefoglalását Vékony Gábor dolgozatában találtuk.¹⁷

A régészeti leletek párhuzamai: A ház belsejéből származó cserepek hat, vagy hét edény töredékei. A vízszintes peremű agyagvödör típusának összefoglalását Párducz

17. Vékony G., 1985. 85–96.

9. kép. Poliéder gombos ezüst fülbevalópár a 25. sírból

Mihály és Korek József adta, az ózdi császárkori telep feldolgozásában.¹⁸ Gyakrabban fordul elő a bekarcolt hullámvonallal vagy hullámvonalköteggel díszített változata, a két besimítot cikcakk vonallal és kiugró bordával díszített darab párhuzamát Battonyáról ismerjük, a Vörös Október Tsz homokbányájából,¹⁹ egy peremen besimított agyagveder töredékét közli M. Lamiova-Schmiedlova, Peder lelőhelyről, Délkelet-Szlovákiából.²⁰ Besimított díszítésű agyagvödör Ózd–Stadion lelőhelyen is előkerült.²¹ Az egerlővői agyagveder szájmérete 20 cm körüli lehetett, a perem alatti rész erős hasasodást mutat. A perem alatti rész ék alakú, besimított dísz a Szabadka–Mácskovics-féle téglagyárban előkerült nagyméretű agyagvödrök geometrikus besimított mintáját idézi.²²

Kis, 6 cm átmérőjű talpon állt a világosszürke, jól iszapolt anyagú, besimítással díszített edény. A kettős, besimított cikcakk vonalnál 25–30 cm lehetett az átmérője. A mustra párhuzamai között említhetjük a Csongrád–Dohánybeváltó lelőhelyen előkerült korsó díszítését.²³ Kettős, egymásba fonódó besimított hullámvonallal díszített töredék került elő Battonyán, a Vörös Október Tsz homokbányájában, a 4. számú gödörből²⁴ (4. kép 1–10.).

A barnásszürke, erősen szemcsés anyagú, bekarcolt hullámvonallal díszített töredék túl apró ahhoz, hogy belőle az edény formájára és nagyságára következtethessünk. Hasonló darabok sűrűn előfordultak a mohácsi hunkori ház,²⁵ a battonyai házak, illetve gödrök anyagában²⁶ (3. kép 1.).

18. Párducz M.–Korek J., 1958. 30–31. ugyanott irodalommal.

19. Szabó J. J., 1978. I. t. 9.

20. Lamiova, M.–Schmiedlova., 1969. Abb. 12/14.

21. Párducz M.–Korek J., 1958. Taf. X. 6. 59. lelőhely.

22. Párducz M., CXVIII. t. 10., CXIX. t. 2., 4.

23. Párducz M., 1959. XXII. t. 5. hasonló kettős besimított hullámvonal Csongrád–Kenderföld, 24. és 28. sírokból, XXV. t. 3.

24. Szabó J. J., 1978. IV. t. 3., 4. sz. gödörből.

25. Párducz M., 1949–50. 76–77.

26. Szabó J. J., 1978. IV. t. 9. V. t. 4., 7. objektumon kívül előkerült leletek; Szabó J. J.–Vörös I., 1979. 2., 7. kép 5. Sziondai gyepe, I. ház

Vékony falú, jól iszapolt anyagú, szürke korsó nyak- és oldaltöredékei, függőleges matt sávban besimított cikcakk mintával a IV–V. század tipikus kerámiája. Párhuzamként említhetjük a Battonyán talált darabokat.²⁷

A házból előkerült állatcsont-anyag leírása.

<i>Szarvasmarha (Bos taurus L.)</i>	Darab	Életkor	Megjegyzés
– koponyatöredék	1	subadultus	vágott
– jobb o. mandibula db az M ₂ –M ₃ -mal	1	adultus	M ₃ hossz 37,0 mm
– jobb alsó fog	1	–	–
– nyakcsigolyatöredék	1	–	–
– bordatöredékek	2	–	–
– szegycsonttöredékek	3	–	–
– jobb o. ulna darabja	1	adultus	rágott, szürkére égett
– tibia testének töredéke	1	–	–
	12 db	2 egyed	(1 sad. 1 ad.)

Juh és kecske (Oviset Capra)

– koponyatöredék	1	–	vágott
– bal o. intermaxilla	1	ad. (?)	vágott
– jobb o. maxilla darab	1	ad.	–
– jobb o. fogak, maxillából	4	sad.	–
– ágyékcsgolya	2	sad.	–
– jobb metacarpus proximalis fele	1	–	–
– medencetöredék	1	–	–
– femurtöredék	1	–	–
– tibiatöredék	2	–	–
– metatarsustöredék	1	–	–
	15 db	2 egyed	(1 sad. 1 ad.)

Sertés (Sus scrofa dom. L.)

– jobb o. maxilla darab	1	juvenilis	–
	1 db	1 egyed	(1 juv.)

Ló (Equus caballus L.)

– borda töredéke	1	–	–
– os phalangis I.	1	ad.	–
– jobb o. metacarpus	1	ad.	(eszköz)
	2 db	1 egyed	(ad.)
	(az eszköz külön egyedből való)		

27. Szabó J. J., 1978. I. t. 6. IV. t. 2.

Állatcsontok az Ény-i cölöplyukból

	Darab	Életkor	Megjegyzés
<i>Szarvasmarha (Bos taurus L.)</i>			
– bordatöredék	1	–	–
<i>Juh és kecske (Ovis et Capra)</i>			
– humerus distalis vége	1	ad.	–
tibia töredéke	1	–	–
	2 db	1 egyed	(ad.)

Az 1. számú ház feltárásakor 33 db állatcsont került felszínre. Ezek szarvasmarhából, juhból, kecskéből, sertésből és lóból származnak. Legtöbb csontmaradvány (17 db) a juhból és a kecskéből származik. (A kis töredékek a két faj csontjainak hasonlósága miatt nem voltak elkülöníthetők, nagyobb, jól definiálható anatómiai jeggyel bíró darab pedig nem került elő.) Az összes csontszám 51,5%-át teszik ki, az össz egyed-számnak pedig 42,8%-át. Ezután a szarvasmarha következik, 39,3%-os (13 db) és 28,5%-os (2 egyed) értékekkel. A csontdarabszámok alapján a sertés és a ló közel azonos mennyiségben van képviselve (sertés 1 db 3,0%, 1 egyed 14,2%, a ló pedig 2 db 6,0%, 1 egyed 14%). Természetesen ilyen kisszámú állatcsontból messzemenő következtetést nem lehet levonni.²⁸

Bizonyos csontmaradványok módot adtak az egyedek életkorának meghatározásához. A két szarvasmarhát sub adultus, illetve adultus korban vágták le. Ugyanígy a juhokat vagy kecskéket is, míg a sertést juvenilis, a lovat pedig adultus korban. Meg kell jegyezni, hogy az eszköz (csontkorcsolya, simító?) is egy adultus korú egyedből való.

Mivel a csontok igen töredékesek, vágásnyommal tarkítottak, egyértelműen kitűnik, hogy étkezési hulladékból származnak. A szarvasmarha csontok között egy ulnán rágásnyomokat lehetett felfedezni, ami azt igazolja, hogy egy ideig fedetlenül volt, így az állatok is hozzáfértek, megrágták, csak később temetődött be.

A fajok típusáról, nagyságáról a töredékek szinte semmit nem mondanak. Egy szarvasmarha alsó M₃, aminek hossza 37 mm átlagos nagyságra utal. Az eszköznek felhasznált ló metacarpus hosszát – legalábbis becsült hosszát – le lehetett mérni. 195 mm körül lehetett, ami igen kis lóból származhatott, pedig a ló adultus életkorú volt, amit a kapocscsontok összecsontosodása is jelez. Ez kóros jelenség, és sántaságot eredményez. Jelen esetben a kóros folyamat igen előrehaladott állapotban volt, ami bizonyítja, hogy az állat használati értéke élő korában már nem lehetett számottevő.

Az egerlőví ház a megmaradt temetőrész DK-i szélén, egy, a többi sírtól elkülönülő sírcsoport között került elő. Az objektum ÉK-i sarkához alig 2 méterre levő sírban egy bolygatatlan gyermekvázat találtunk, minden melléklet nélkül. A csontok felszedése után derült ki, a sírfelek megnyesésekor, hogy ugyanabban a tájolásban egy sokkal nagyobb sírfolt is kirajzolódik. 150 cm mélységben egy igen rossz megtartású, teljesen összedobált férfivázat találtunk, ugyancsak mellékletek nélkül (53. és 54. sírok). A rablógödört is megfigyelhettük az 55. sír feltárása közben. A lábak vonalából induló akna a deréknál érte el a sír mélységét, innen fölfelé egyetlen csontot sem találtunk az anatómiai helyén. Az 1. számú ház feltárta, és az 55. sír között, a metszetalban újabb sírfoltokat véltünk felfedezni, de ezekre már nem tudtunk rábontani.

A ház és a temető időrendjének egymáshoz való viszonyáról a telep többi házának feltárása után nyilatkozhatunk. A házat a belőle előkerült leletanyag alapján az V. század elejére keltezzük. A temető használatának felső határát jelenti minden bizonnyal a 31. sírban talált bizánci pénz, II. Justinus és Sophia 40 nummia értékű, Nikodémiában

28. Az állatcsontanyag meghatározását Takács István végezte (Magyar Mezőgazdasági Múzeum).

vert érme (565–578).²⁹ A gazdagnak mondható kerámiaanyagból megemlíjtük a 23. sír szürke, kisméretű, lapított gömb alakú, fényezett felületű kis edényét, melynek enyhén kihajló pereme alatti részét, matt sávra besimított cikcakk vonal díszíti (7. kép). Más anyag és technika képviselője az 5. sír barnászöröses, finoman iszapolt anyagú, „firni-szes” felületű kis edénye (8. kép). A forma párhuzamait ismerjük pl. a *mezőbándi temetőből*,³⁰ *Piatra Frecatei-ből*,³¹ a besimított rácsminta Battonya, Sziondai gypen egy finom iszapolású, szürke, éles hásvonalú edényen fordult elő.³²

Fontosnak tartjuk még kiemelni a temető leletanyagából a 25. sír tömör poliéder gombos ezüst fülbevalópárját (9. kép).

E jellegzetes ékszertípus római eredetét *Bóna István* bizonyította, hangsúlyozva, hogy „... az V. század folyamán a legkülönbözőbb Pannóniába költöző és Pannónián kívül rekedt népek körében elterjedt ez a divat.”³³ Legutóbb, a *Kiskundorozsma–Kenyérvágó dombi* hasonló darab kapcsán *Vörös Gabriella* foglalkozott e témával.³⁴ A közelmúltban tette közzé a romániai kutatás a *Bratei–Baráthelyen* 1964., 1967. és 1968-ban előkerült sírok anyagát.³⁵ Közülük az 1/1964. számúban a tömör poliéder gombos ezüst fülbevaló azzal az ugyancsak tömör poliéder gombos tűvel került elő, mely típusból *Bóna István* a fülbevaló kialakulását levezeti.³⁶ A tű arányból készült. Szerepelt a sír leletanyagában az a geometrikus mintával díszített, kétoldalas sűrű fésű is, mely az egerlővői temetőben is gyakori melléklet.³⁷ Az ugyancsak kétségtelenül római eredetű tárgytypussal kapcsolatban is felvetődik a kérdés, melyik lehetett az a nép, mely a IV–VI. században széles körben elterjesztette divatját Európa-szerte.³⁸ Díszített csontfésűk a battonyai telepen is előfordultak.³⁹

Az egerlővői kisméretű, négy cölöplyukkal ellátott házat lakói nem használták hosszú ideig, erre utal a vékony, lejárt padlószint, valamint az, hogy a bejárat sem rajzolódott ki. A DK-i cölöplyukban talált elszenesedett, rostos famaradványok alapján arra gondolhatunk, hogy a ház leégett: az égés egyéb nyomait, faszenes, égett réteget, az említett, két agyag tűzikutya által közrefogott, elszenesedett gerendán(?) kívül nem fedeztük fel. A kerámia és az állatcsontanyag nem sokkal a padlószint felett került elő, tehát nem a ház gödrének betöltéséből. Az állatcsontok egyikén felfedezett rágásnyomok is arra utalnak, hogy az elhagyott ház sokáig állt fedetlenül. Csak következtetni tudunk a temető eredeti nagyságára, a sírok száma 150–200 között lehetett. Az enyhén emelkedő dombon a temető legkésőbbi sírjai elérték az időközben magasabbra húzódtott település korábbi szakaszából származó, elhagyott házat.

29. A pénzt Szekeres Árpád határozza meg (Herman Ottó Múzeum, Miskolc).

30. *Kovács I.*, 1913. 264–429. XXIV. sír CXLVI. sír

31. *Aurelian P.*, 1964. 1. 59–80. 237. sír Fig. 3/4.

32. *Szabó J. J.–Vörös I.*, 1979. 2., 7. kép 2. Sziondai gyp I. 1. ház.

33. *Bóna I.*, 1978. 154–155. Ugyanott irodalommal.

34. *Vörös G.*, 1984–85., 1986. 24. o. lábjegyzetekben irodalomjegyzékkel.

35. *Barzu, L.* 1986. 37/1. 89–104.

36. *Barzu, L.* 1986. 37/1. Fig. 2., 3., 7., 8.

37. *Barzu, L.* 1986. 37/1. Fig. 2., 9.

38. *Bóna I.*, 1978. 155. Ugyanott irodalommal.

39. *Szabó J. J.*, 1978. VI. t. 4. gödörből.

IRODALOM

- Aurelian, P.*
1964. Cîteva marturii ale culturii Sintana de Mures-Cerneahov in Scythia minor SCIV XV. 1. 59–80.
- Bóna I.,*
1974. A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest.
1978. Erdélyi gepidák–Tisza menti gepidák. MTA II. Oszt. Közleményei XXVII. 1–3. 123–170.
- Horedt, H.*
1974. Die Siedlungsbauten des 6. Jhs. u. z. aus Moresti (Kreis Mures) Dacia XVIII. 177–188.
1955. SCIV VI. 1955.
- Kovalovszki J.,*
1980. Településásatások Tiszaeszlár–Bashalmon. Fontes Arch. Hung. Budapest
- Kovács I.,*
1913. A mezőbándi ásatások. Les touvillages de Mezőbánd. Dolgozatok IV. Kolozsvár. 264–429.
- K. Végh K.,*
1964. Kora császárkori település maradványa a miskolci Szabadság téren. HOM. Évk. IV. 45–53.
1971. Szarmata kori leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumban. HOM. Évk. X. 87–114.
- Lamiova–Schmiedlova, M.*
1969. Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südslovakei. SA XVII. 2. 403–491.
- Barzu, L.*
1986. Monumente germanice descoperite la Bratei. SCIV XXXVII. 1. 89–104.
- Párducz M.,*
1949–50. Népvándorlás kori ház Mohácson. Arch. Ért. 76–77. 85–89.
1955. A szarmata kor emlékei Magyarországon. III. AH XXX.
1959. Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. Acta Arch. Hung. XI. 309–398.
- Párducz M.–Korek J.,*
1958. Császárkori telep Ózdon. Arch. Ért. 85. 18–36.
- Protase, D.*
1966. Sapaturile arheologice de la Iernut. Acta, Musei Napocensis III. 405–407.
- Szabó J. J.,*
1978. Népvándorlás kori teleprészlet és Árpád-kori településnyomok Battonya határában. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5. 61–84.
- Szabó J. J.–Vörös I.,*
1979. Gepida lelőhelyek Battonya határában. Arch. Ért. 106. 2. 218–230.
- Vékony G.,*
1985. Kora népvándorlás kori telepnyomok Pilismaróton. Com. Arch. Hung. 85–96.
- Vörös G.,*
1984–85. V. századi leletek a kiskundorozsmai Kenyérvágó-dombról. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1986. 11–29.

HAUS DER GEPIDEN IN EGERLÖVŐ

(Auszug)

Am Rande der Ortschaft Egerlövő wurde durch eine seit Jahrzehnten betriebene Sandgrube eine Beerdigungsstätte der Gepiden zu 60–70% vernichtet. Im Verlaufe unserer Ausgrabungen retteten wir 58 Gräber, deren Ausrichtung im wesentlichen in Ost-West-Richtung war. Als Beigabe fanden wir in den Gräbern Gefäße mit geglättetem Muster, doppelreihige, dichtgezähnte Kämme. Bei einem Skelett stellten wir eine Verformung des Schädels in sehr starkem Masse fest. In der Nähe von vollständig aufgewühlten, nicht über Beigaben verfügenden Gräbern entdeckten wir die Überreste eines halb in die Erde versenkten Hauses kleinen Ausmaßes. An den vier Ecken wurde die wahrscheinlich aus Mauerlatten bestehende Dachkonstruktion durch Pfosten getragen. Einen Eingang konnten wir nicht beobachten, als Fußboden konnten wir auch nur eine dünne festgetretene Schicht feststellen, auf der die Scherben von mehreren Gefäßen lagen. Neben handgeformten, groben Stücken waren das Stücke eines Toneimers, mit breitem Hals, die am Rande mit geglättetem Zickzack-Muster verziert waren, Scherben eines anderen, an der Seite ebenfalls mit geglätteten Mustern verzierten Gefäßes, sowie zwei Feuerböcke. Dieses Haus steht bei dem wenigen veröffentlichten Material dieser Epoche dem im Gelände von Battonya–Szionda aufgeschlossenen Typ am nächsten.

Als Parallele zu unserem Fundmaterial erwähnen wir die in der Sandgrube der LPG Vörös Október in Battonya hervorgekommenen Stücke eines Toneimers mit geglätteter Randverzierung, die denen ähneln, die in der Ostslowakei an der Fundstelle von Peder vorkamen.

Auf dem Gelände des Hauses kamen 33 Tierknochen zum Vorschein: Die meisten Teile stammen von Schafen und Ziegen, danach kamen Rinder-, Schweine- und Pferdeknochen.

Über die zeitliche Einordnung der Siedlung und des Friedhofes im Verhältnis kann nach dem Aufschluß von mehr Häusern gesprochen werden. Wir erwähnen noch aus dem charakteristischen Fundmaterial die im Grab Nr. 25 gefundenen kompakten polyederförmigen silbernen Ohrgehänge und die im Männergrab Nr. 31 gefundenen byzantinischen Münzen Justinus II. und Kaiserin Sophia im Werte von 40 Nummia; geprägt in Nikodemia (565–568), welche sicher den oberen Zeitpunkt der Nutzung des Friedhofes markieren.

Emese Lovász

GÖMBSORCSÜNGŐS FÜLBEVALÓK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

I. A gömbsorcsüngős fülbevalók a magyar honfoglalás kori női viselet legjellegzetesebb darabjai közé tartoznak. Érdeklődésünkre már csak azért is számot tarthatnak, mert a fülbevalók közül – nem számítva a nyitott hajkarikákat – ez az egyetlen típus, amely bizonyosan keleti örökség honfoglaló őseink hagyatékában, s az új haza birtokbavétele során a magyarság lányai-asszonyai hozták magukkal korábbi szállásaikról. Ez az ékszer, a formai, készítésbeli sajátosságokat leszámítva, külső megjelenésében meglepően egységes: karikája – melynek felső részén mindig egy kis nyúlvány található – ovális. Erről csüng le a 4-5 gyöngyből, két félgömbből összeillesztett üreges ezüstgömböcskéből vagy egybeöntött pálcikából álló csüngőtag. Talán e látszólagos problémamentesség az oka, hogy régészeti kutatásunk – néhány szórványos utalás kivételével – eddig nem szentelt nagyobb figyelmet alaposabb feldolgozásának.

A legelső – tipológiai jellegű – megfigyelést *László Gyula* közölte a szeged-bojárhalmi példányok ismertetése kapcsán. Véleménye szerint a fülbevalók mintái eredetileg a karikáról lecsüngő gyöngyözött szárla felfűzött nagyobb gyöngyökből álló együttesek voltak, s ezt utánozták a fémből készült változatok.¹

Zd. Vána kaukázusi eredetű, a magyarok által magukkal hozott „ősmagyar” típusú ékszereknek tartja azokat.² A kutatók által napjainkig használt típusfejlődési sort *Dienes István* alkotta meg. Alapformának a huzalból készült karikát és felfűzött üveggyöngyökből álló csüngőt tekintette. Ebből alakult ki a préselt gömbökből álló, majd az egybeöntött csüngőtagos változat.³ *Bálint Csanád* az ékszertípus széles időrendi, területi és társadalmi keretek közt való elterjedését hangsúlyozza, előzményeit pedig a szaltovói kultúra hasonló tárgyai közt látja.⁴ Szaltovói eredetre utal *Kiss Attila* is, aki összegyűjtötte a Kárpát-medencében talált példányokat, de a tüzetesebb elemzést ő sem végezte el.⁵

Jelen munka célja az alábbiakban annak vizsgálata lesz, hogy kijelölhetők-e a gömbsorcsüngős fülbevalók egyes típusainak területi és időhatárai, s mely társadalmi rétegek használták elsősorban ezen ékszer egyes változatait. Igyekeztem arra is választ keresni, hogy a nálunk fellelhető darabok mennyiben mutatnak rokonságot a steppe – s különösen népünk vándorlásának egyes állomásai – területén előkerült példányokkal.

II. A gömbsorcsüngős fülbevalók lelőhelyeit bemutató térképre pillantva (1. kép) látható, hogy ez az ékszertípus is főként azokon a területeken terjedt el, ahonnan más,

1. *László Gy.*, 1944. 151.

2. *Vána, Zd.* 1954. 64.

3. *Dienes I.*, 1972. 85., 44. kép.

4. *Bálint Cs.*, 1976. 123.

5. *Kiss A.*, 1985. 231., 252–254., 7. térkép. Adatgyűjtésemet *Kiss A.* munkájától függetlenül végeztem el.

a honfoglalókra jellemző tárgytipusok sűrűn kerülnek elő. A Felső-Tisza vidéken, a szlovákiai Kisalföldön és a Maros–Körös–Tisza vidékén, valamint a Duna–Tisza közén kívül kisebb csoportok figyelhetők meg a Rába alsó folyása mentén, a nógrádi dombvidéken és a Sebes–Körös–Berettyó közén. Az egyes altípusokat vizsgálva azonban kitűnik, hogy ezek elterjedése korántsem mindig ilyen széles körű.

A. típus: A legarchaikusabbnak tartott változat, amelynek csüngője felfűzött gyöngyökből áll. A Kárpát-medence területéről mindössze két lelőhelyét ismerjük, s mindkettő Északkelet-Magyarországhoz tartozik. A hajdúböszörményi⁶ fülbevalópár karikája öntött bronzhuzalból áll, felső hajlásán gömböcskében végződő pecék látható. Az egyik példány karikájának alsó hajlásán két kis dudor közt csüng az a bronz drótszál, amelyen a rátekerceslt vékony sodronnyal elválasztva egymástól, 4 üres üvegyöngy látható. A másikról a csüngő hiányzik. Legújabban Karos–Eperjesszög (Liba-tanya) honfoglalás kori temetőjének 37. sírjából került elő gyöngyös fülbevalópár (2. kép 8–9.). Karikáját aranyhuzalból hajlították, a felső pecék itt egy ráhajlított s odaforrasztott aranyhuzalból áll, alsó hajlására pedig két, aranylemezből kivágott korongocskát forrasztottak, s a közülük kiinduló bronzhuzalra illesztették az 5 üvegyöngyöt. A huzalra tekercselt, vastagon aranyozott bronzsodrony választja el a gyöngyöket. Gyöngyös csüngője itt is csak az egyik példánynak van.⁷ Feltűnő, hogy a két fülbevalópárnak mindkét esetben csak egyik-egyik darabján található meg a csüngőrész. Ennek okaira alább még kitérek.

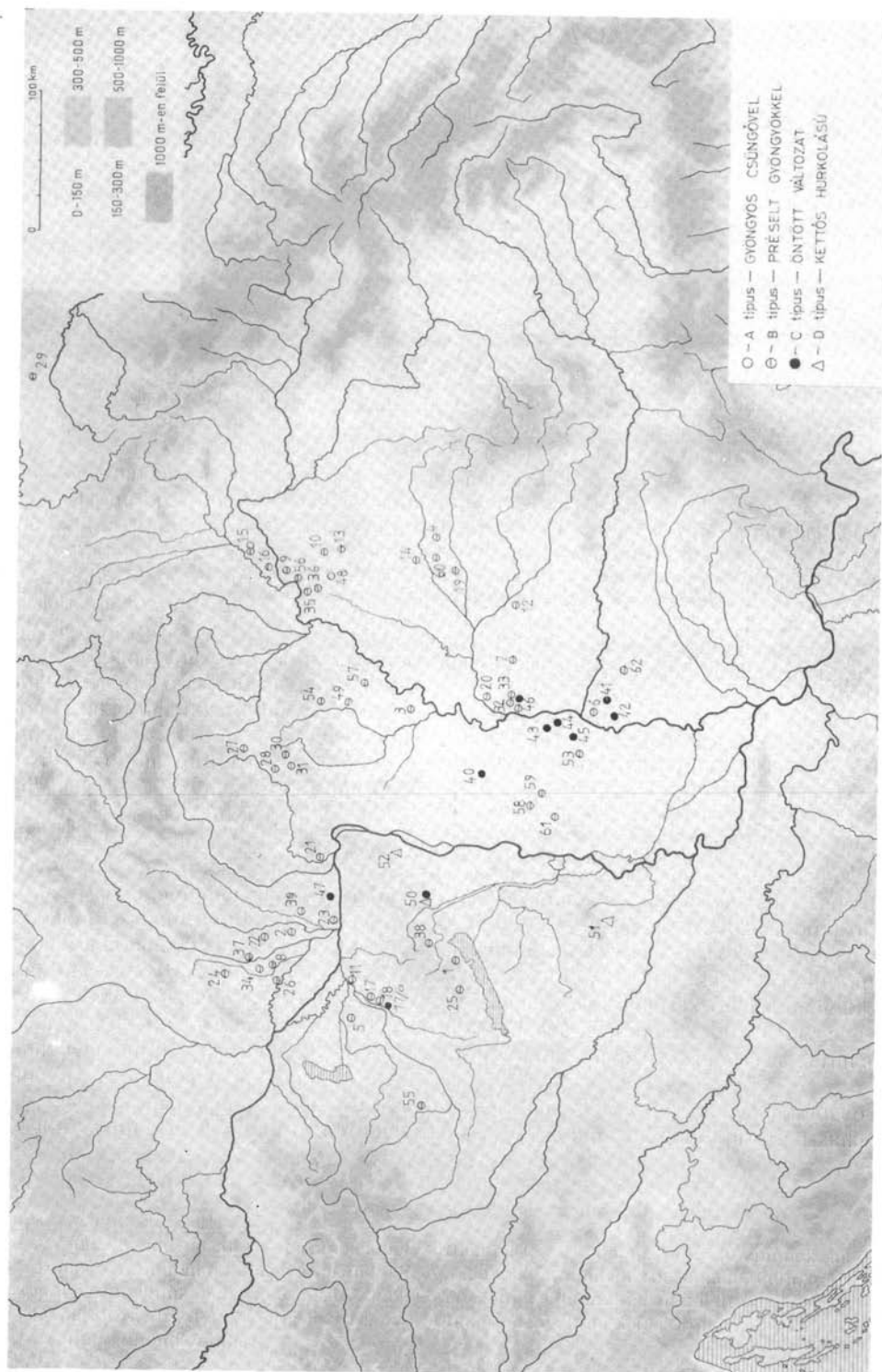
A kis példányszám, valamint az a tény, hogy a hajdúböszörményi leletek szórványként kerültek elő, megnehezíti a gyöngyös csüngőjű fülbevalók értékelését. A karosi

6 *Hampel J.*, 1902. 437–439., *Hampel J.*, 1907. 117., 15. t. 10–11. A fülbevaló fotóját közli *Dienes I.*, 1972. 44. kép. A kísérelletek alapján arra gondolhatunk: vagy több sír anyagát keverték össze a találók, vagy igen rangos férfi sírnek kellett lennie, ha ilyen női sírokra jellemző tárgy volt benne.

7. Közöletlen a szerző ásatása. A női sír egyéb leletei: nyúzott lóboros temetkezés, csikószabla, két körte alakú vaskengyel, csont tűtartó két hasáb alakú üvegyöngy között és marha combcsontja a jobb mellkasra helyezve.

1. kép. Gömborscsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében.

1 – Balatonfüred–Morvai u.; 2 – Bánkeszi; 3 – Besenyszög–Homorszögi pusztá; 4 – Bihar–Somlyó-hegy; 5 – Csorna–Sülyhegy; 6 – Deszk–Újmajor, Ambrus-halom; 7 – Gádos, Bocskai u. 44.; 8 – Galánta; 9 – Gáva–Vásártér; 10 – Geszteréd–Kecskelátó-dűlő; 11 – Győr–Téglavető-dűlő; 12 – Gyula–Téglagyár; 13 – Hajdúsámson–Majorsági földek; 14 – Hencida–Szerdekhalom; 15 – Karos–Eperjesszög (Liba-tanya); 16 – Kenézlő–Fazekaszug; 17 – Koroncó–Bábota; 17a – Koroncó–Rác-domb; 18 – Koroncó–Újtelep; 19 – Körösszegapáti–Pállapály; 20 – Kunszentmárton–Köttön; 21 – Letkés–Tégláégető II; 22 – Ondrohó (Lipová–Ondrochov); 23 – Marcellháza (Marcelová); 24 – Vágvörösvár (Červeník); 25 – Nagyvázsony–Nőzsér; 26 – Nemeskosut (Košúty); 27 – Perse (Prša); 28 – Piliny–Sirmányhegy; 29 – Sadowa–Wisznia; 30 – Sőshartyán–Murahegy; 31 – Sőshartyán–Hosszúteió; 32 – Szentes–Nagyitőke, Jámbor-halom; 33 – Szentes–Szt. László; 34 – Szered I.–Mácsi-dombok; 35 – Tiszalók–Rázompusztá, Vasútállomás; 36 – Tiszavasvári–Aranykerti tábla; 37 – Udvarnok (Dvorníky)–Polána-major; 38 – Várpálóta–Simmelweis u.; 39 – Zsitvabesenyő (Bešeňov); 40 – Kecskemét–Csongrádi út; 41 – Rábé (Majdán)–Ankasziget; 43 – Sándorfalva–Eperjes; 42 – Oroszlámos (Banatsko–Arandjelovo); 44 – Szeged–Algyő; 45 – Szeged–Bojárhalom; 46 – Szentes–Derekegyházi oldal; 47 – Bátorkeszi (Vojnice)–Papajtó; 48 – Hajdúböszörmény–Erdős-tanya; 49 – Kál; 50 – Székesfehérvár–Demkőhegy; 51 – Ellend–Nagyödör; 52 – Budapest–Lipótmező; 53 – Szeged–Négyhalom-dűlő; 54 – Eger–Szépasszony-völgy; 55 – Szakony–Kavicsbánya; 56 – Tiszaeszlár–Dióskert; 57 – Tiszanána–Homokbánya; 58 – Soltvadkert–Selyemerdő; 59 – Kiskunhalas–Dénes M. u.; 60 – Biharkeresztes–Ártánd–Nagyfarkasdomb; 61 – Jánoshalma–Kisráta; 62 – Német-szentpéter (Sinpetru–German)

temető sírjaiban valamely törzsfő katonai kíséretének tagjait, valamint családtagjaikat látom, s a temetkezések legkésőbb a 940/50-es évekkel záródnak. Valószínűleg hasonló társadalmi és időrendi keretek közé helyezhetjük a hajdúböszörményi fülbevalókat is.

A gyöngyös csüngőjű fülbevalókat tehát a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a X. század első felére datálhatjuk, s elterjedésüket a Kárpát-medence ÉK-i vidékeire korlátozhatjuk. Kis számuk arra utal, hogy valóban egy archaikus típus utolsó példányairól van szó,⁸ mely inkább őseink korábbi szállásain lehetett használatban, a X. században azonban asszonyaik már inkább az ékszer újabb változatait viselték.

B. típus:^{8a} 38 lelőhelyét ismerjük a Kárpát-medence területéről, a gömbsorcsüngős fülbevalónak ez a leggyakoribb formája a honfoglalás kori leletanyagból.⁹ Az ovális fül-

8. László Gy., 1944. 151., *Dienes I.*, 1972. 85., 44. kép.

8/a. *Fodor I.* hívta fel a figyelmet lektori véleményében arra, hogy a gyöngyös csüngőjű és a préselt gömbsorcsüngős változatok annyira közel állnak egymáshoz, hogy szétválasztásuk nem indokolt. Elgondolása feltehetőleg helytálló, s valóban egy típus két variánsáról lehet szó. Amiért mégis külön típusként tárgyalom a gyöngyös csüngőjű fülbevalókat, annak oka az, hogy az archaikusabb formának, az alaptípusnak továbbra is ezen ékszereket tartom, melyeket besorolhatunk honfoglalás kori leletanyagunk legkorábbi rétegébe.

9. Balatonfüred–Morvai u. 10.: *Perémi Á.*, Rég. Füz. I. 38. 1985. 74.; Bánkeszi (Bánov): *Točík, A.* 1968. 10., Taf. I. 21–22. 28.; Besenyszög–Homországi pusztá: *Kuzsinszky B.*, 1892. 444–446.; Bihar–Somlyóhegy 3. sír: *Karácsonyi J.*, 1903. 408.; Biharkeresztes–Ártánd–Nagyfarkasdomb: *Mesterházi K.*, szíves szóbeli közlése; Csorna–Sülyhegy: *Lakner A.*, 1889. 268., II. t. 27., III. t. 1.; Deszk–Újmajor, Ambrus-halom 10. sír: MFM, lelt. sz. 53. 43. 49.; Eger–Szépasszony-völgy: *Hampel J.*, 1905. I. 494–502.; Gádoros: *Csallány G.*, 1933–34. 237., ua.: *Fettich N.*, 1937. 102., XCIII. t. 31.; Galánta: *Točík, A.* 1979. obr. 6. 20–21.; Gáva–Vásártér 28. sír: *Nemeskéri J.–Éry K.–Kralovánszky A.–Harsányi L.*, 1961. 35., Pl. XIV. 1.; Geszteréd: *Kiss L.*, 1938. 15., IV. t. 4–5.; Győr–Téglavető-dűlő 47. sír: *Börzsönyi A.*, 1903. 67–70.; Gyula–Téglagyár: *Bakay K.*, 1978. 175., LXV. t. 1.; Hajdúsámson–Majorsági földek: *Hampel J.*, 1907. 111–112.; Hencida–Szerdekhalom 1. sír: *Fettich N.*, 1937. 95–96., LXXX. t. 3.; Jánoshalma–Kisráta 1. sír: *Fehér–Éry–Kralovánszky.*, 1962. 44.; Kál: *Szabó J. Gy.*, 1978–79. 114. 132. j.; Katymár–Téglagyár: *Bálint.*, 1975. Nr. 113.; Kenéz–Fazekaszűg 7., 23. sír: *Jósa A.*, 1914. 30. 3–340., 42. sír: *Fettich N.*, 1931. 93.; Kiskunhalas–Dénes M. u.: *Dienes I.*, Rég. Füz. I. 18. 1965. 51.; Koroncó–Bábota: *László Gy.*, 1943. 7., IV. t. 6.; Koroncó–Újtelep: *Szöke B.*, 1954. 126–127., XXIV. t. 8.; Körösszegapáti–Pállapály: debreceni múz. lelt. sz. IV. 82. 112. 1., közöletlen, *M. Nepper I.*, szíves közlése; Kunszentmárton–Köttön: *Nemeskéri J.*, 1946–48. 382–393.; Letkés–Tégláégető II.: *Bakay K.*, 1978. 117., LIII. t. 24.; Ondrohó (Lipová–Ondrochov) 1. sír: *Točík, A.* 1968. 33., Taf. XXII. 3.; Marcelháza (Marcelová) 1. sír: *Točík, A.*, 1968. 33–34., Taf. LV. 2.; Nagyvázsony–Nózsár: MRT. 2. 1969. 138–139.; Nemeskosut (Košúty): *Chropovsky, B.* 1955. 264–275.; Németszentpéter (Sínpetru German): *Bálint Cs.*, 1975. Nr. 191.; Perse (Prša) 103. sír: *Točík, A.* 1968. 40., Taf. XXIX. 22.; *Piliny–Sirmányhegy: Nyáry A.*, 1902. 238.; Sadowa–Wisznia (SZU): *Dabrowska, A.* 1979. 341–356., Fig. 3. 1–2.; Soltvadkert–Selymerdű: *Fehér–Éry–Kralovánszky.*, 1962. 901. lh.; Sósartyán–Hosszútető: *Fodor I.*, 1973. 32–41., 3. kép 3–4.; Sósartyán–Murahegy 1. sír: *Dienes I.*, 1972. 44. kép.; Szakony Tsz kavicsbánya: közöletlen, *Dienes I.* szíves szóbeli közlése; Szentes–Nagytóke, Jámborhalom: *Csallány G.*, 1905. 33–37., IV. t. 8.; Szentes–St. László 80. sír: *Széll M.*, 1941. 241.; Szeged–Négyhalom-dűlő: *Fehér–Éry–Kralovánszky.*, 1962. 960. lh.; Szered (Sered) 1. 1/58.: *Točík, A.* 1968. Taf. XLII. 28.; Tiszaeszlár–Dióskerti tábla: *Németh P.*, 1966. 89.; Tiszalók–Rázompusztai vasútállomás: *Fehér–Éry–Kralovánszky.*, 1962. 1133. lh.; Tiszanána–Homokbánya (Cseh tanya): *Dienes I.*, Rég. Füz. I. 11. 1959. 55.; Tiszavasvári–Aranykerti tábla D. sír: *Dienes I.*, Rég. Füz. I. 25. 1972. 65.; Udvarnok (Dvorniki): *Fehér–Éry–Kralovánszky.*, 1962. 263. lh.; Vágvörösvár (Červeník) 3. sír: *Točík, A.* 1968. 17–20.; Várpalota–Simmelweis u. 55.: közöletlen, *Perémi Á.* szíves közlése: Zsitvabesenyő (Bešeňov) 79. sír: *Nevizánszky G.*, 1979. 375–404., Tab. VII. 79/5.; Karos–Eperjesszög (Liba tanya) 13., 25., 27., 37., 47. sír. Közöletlen a szerző ásatása.

bevalókarikát többnyire ezüst, néha bronz, nagyon ritkán arany (Gádoros, Geszteréd) huzalból hajlították vagy öntötték. A fülbevalókarika felső hajlásánál levő pecek alkalmanként összehajlított és odaforrasztott huzalból készült (Balatonfüred–Morvai u. 10., Bánkeszi 6. sír, Galánta), ezt a megoldást láttuk a karosi gyöngyfűggős aranyfülbevaló esetében is (2. kép 8–9). Leggyakoribb azonban, hogy a vékony huzalt és a díszes kis nyúlványt öntéssel készítik (2. kép 1–7.). Nem ritka azonban a harmadik változat sem, mely szerint magának a huzalnak a meghajlításával képeznek ki hurkot, s alul a csüngőtartó részt is így alakítják ki (Győr–Téglavető-dűlő 47. sír, Hajdúsámson–Majorsági földek, Piliny–Sirmányhegy 64. sír, Szentes–Derekegyházi oldal 1. sír, Karos–Eperjesszög 47. sír), (2. kép 7., 5. kép 5.). A fenti három készítmód alapján azonban jelenleg sem területi, sem időrendi elkülönülés nem mutatható ki.

E fülbevalótípus csüngős részét vékony drótszálla felhúzott, két préselt félgömbből összeállított gömböcskék alkotják, melyeket a drótszálla feltekercselt vékony huzal választ el egymástól. A gömböcskéket többnyire hajszálvékony ezüstlemezről préselték, gyakran azonban vastag aranyozással vonták be. Mint a Karoson előkerült példányokon is megfigyelhető, az aranyozás kiterjed a feltekercselt huzalra és a fülbevaló-karikára is.

Ismerünk néhány esetet, amikor a gömböket aranylemezről préselték. Ilyen került elő a gádorosi temető 2. sírjából,¹⁰ s talán Szeged–Négyhalomdűlőn,¹¹ bár ez utóbbi elveszett anélkül, hogy közzétették volna. Nincs kizárva, hogy ez utóbbi esetben csak vastag aranyozásról van szó, karikája ugyanis bronzból vagy rosszezüstből készült. A típus legszebb darabja Csorna–Sülyhegyen került napvilágra (5. kép 2–3), sajnos ma már ezeknek is nyoma veszett.¹² Az egykori leírás szerint a „... sodrony ezüsből van, a négy bogyból álló tag aranypléhből, a bogyókon rovátkos sodronyú díszítések.”¹³ A közlemény ábráin már csak 1-1 ilyen gömböcskét tüntetnek fel a karika felső hajlására húzva. A kis gömb tetején jól láthatóan lemezről hajlított széles fül van, amely lehetővé tette, hogy azt a fülbevaló-karikára húzzák. Mivel a karika alján is kiképezték a szokott két dudort, amelyek közé a csüngő rész huzalját erősítették fel, két lehetőség marad (a gömböket ide ugyanis nem húzhatták): vagy nem a fülbevalóhoz tartozik a két aranylemezről készített gömb, vagy eredetileg is a karika felső hajlatára illesztették azokat. Ennek ellentmondani látszik, hogy a szokott öntött nyúlvány ott már megvan. Lehetséges, hogy másodlagosan használták fel a gömböket a fülbevaló-karika ilyen módon történő díszítésére, ez esetben a Kárpát-medencében egyedülként, a Bolsie Tigani temető néhány díszes, hasonló megformálását (6. kép 11) ékszerének párhuzamaként értékelhetjük a csornai leletet.¹⁴

Van azonban más olyan vonás is, amely a gömbsorcsüngős fülbevalókat az említett Volga–Káma vidéki leletanyaggal rokonítja. Győr–Téglavető-dűlő 47. sírjában¹⁵ a két fülbevalót hosszú ezüstlánc kötötte össze, amely a felső hajlás hurkolással kialakított nyúlványából indul. Hasonló láncocskával kötötték össze a Tiszavasvári–Aranykerti tábla temetőjének két fülbevalóját.¹⁶ Feltűnő ugyanakkor, hogy néhány más esetben is a gömbsorcsüngős fülbevalót tartalmazó sírokban találunk ilyen nyakláncot (Sósharthyán–Hosszútető 30. sír,¹⁷ Kunszentmárton–Köttőn).¹⁸ Ha ezek nem is kapcsolhatók

10. Fettich N., 1937. 102., XCIII. t. 31.

11. Fehér–Éry–Kralovánszky., 1962. 960. lh.

12. Lakner A., 1889. 263–268., II. t. 26–27.

13. Uo. 268.

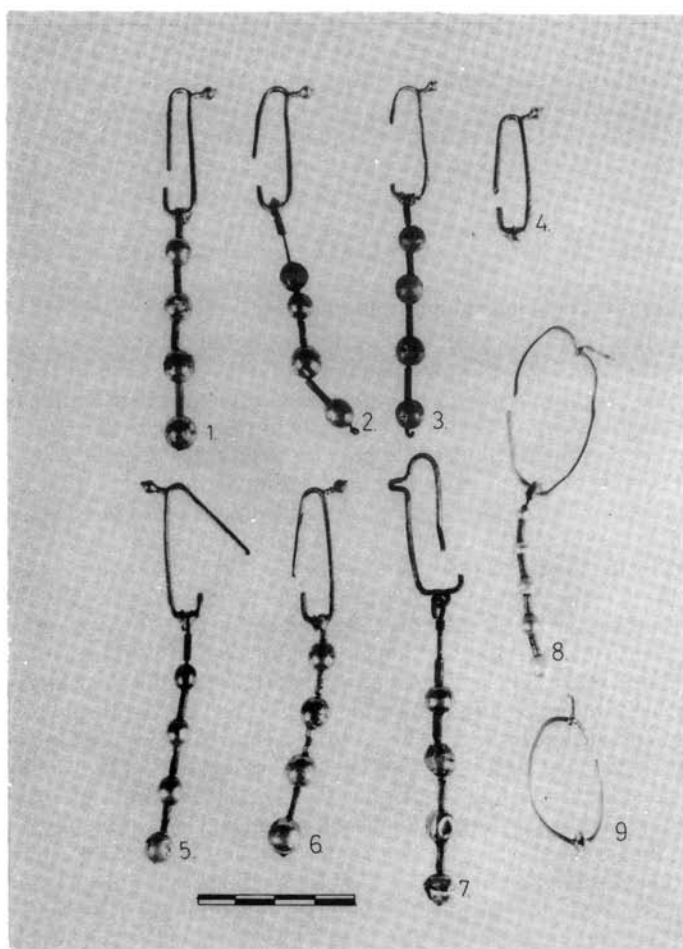
14. Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H. 1981. 19–20. sír, Taf. VI. 5–6.,

15. Börzsönyi A., 1903. 67–70.

16. Közöletlen, fotóját Dienes I. baráti szíveségéből láthattam.

17. Fodor I., 1973. 32–41.

18. Nemeskéri J., 1946–48. 382–93.

2. kép. Gömborscsüngős fülbevalók, Karos-Eperjesszög (Liba-tanya)

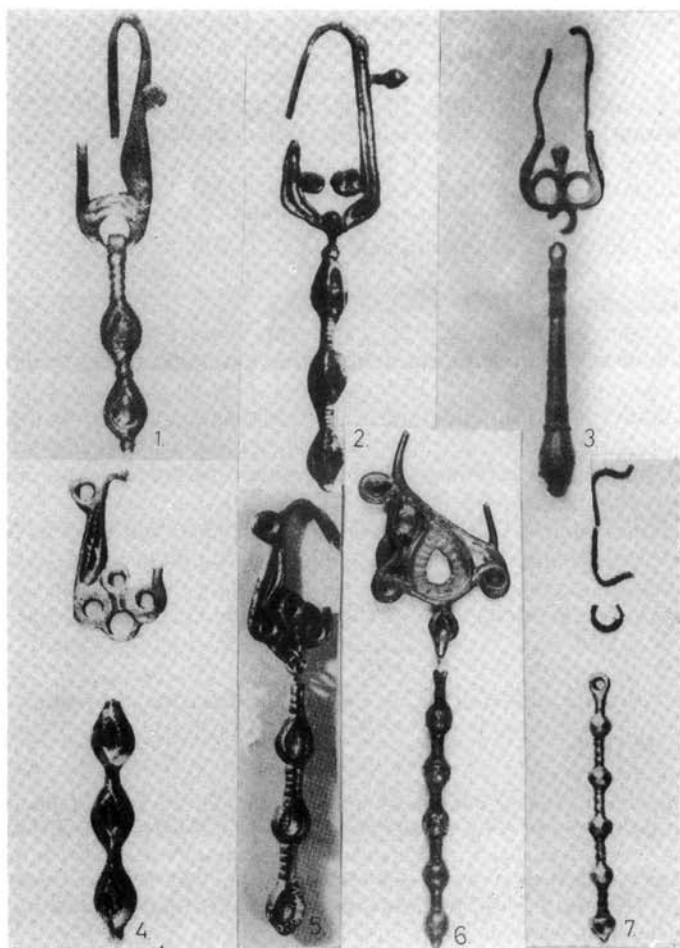
minden esetben bizonyosan a fülbevalókhoz, figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a volgai bolgár temetőekben is gyakran előfordul a díszes ún. „kacsatalpas” függők láncsal történő összekapcsolása.¹⁹ Ez utóbbi ékszertípust a kutatók jellegzetes finnugor viseletnek tartják,²⁰ ezért hipotetikusan talán felvethető: e (nyak-)láncok esetében nem finnugor eredetű viseleti tárgyat őrzött-e meg a honfoglaláskori leletanyag?

A tárgyalt fülbevalótípus esetében gyakran észlelhető, hogy a – sokszor egy sírból való párok esetében is – az egyik példány csüngője hiányzik, vagy csak a huzal csüngője van meg, a gömbök nélkül.²¹ Természetesen az esetek egy részében – főként a szórvány-

19. Bakay K. hívta fel a figyelmet a láncsal összekapcsolt függők (Győr-Téglavető 47. sír) hasonlóságára a Bolsie Tigani leletekhez: 1978. 162.

20. Halikova, E. A. 1976. 53–79.

21. Fodor I., 1973. 32–41. a sósárhátán-hosszútetői 30. sír függőinek két szálból sodort csüngője kapcsán már egy új típust vél látni.

3. kép. Öntött gömbsorcsüngös fülbevalók

1 – Bátorkeszi; 2 – Kecskemét–Csongrádi u.; 3 – Szentes–Derekegyházi oldal, 4. sír; 4 – Sándorfalva–Eperjes, 16. sír; 5 – Szeged–Bojárhalom; 6 – Oroszlámos; 7 – Sándorfalva–Eperjes, 64. sír

leleteknél – a találók vigyázatlanságának tudható be a hiány, hiszen a vékony gömbök könnyen szétporladhatnak, de az azokat tartó huzal is gyorsan elpattan. Ahol azonban a lecsüngő huzal megvan (Sóshartyán–Hosszútető 30. sír stb.), talán nem alaptalan, ha arra gondolunk: a gyöngyök lehettek fából, bőrből, még talán szárított növényi bogycsokból vagy magvakból is. A leletanyagban talán két halvány nyoma maradt e megoldásnak. Piliny–Sírmányhegy 64. sírjának leírásánál a fülbevalóról szólva Nyáry Albert (aki egyébként fibulának nézte az ékszert) megjegyzi: „E karika nyílásában egy oldalon fa, a másikon valami finomszálú gyapjúkelme-maradvány” található.²²

22. Nyáry A., 1902. 230.

Érdekes jelenséget figyelt meg *Perémi Ágota* a Várpalota–Simmelweis u. 55. alatt feltárt fülbevaló esetében: Az ónozott bronz, tömör gömböket *lenszálla*ra fűzték fel!²³ Még egy lelőhelyről ismerünk egyébként tömör ólom(?)gömbökből – melyek egy sima pálcán helyezkedtek el – összeállított fülbevalót: Letkés–Téglaégető II. 76. sírjából,²⁴ mely az eddig ismert példányok közül a legigénytelenebb darab.

A fent tárgyalt fülbevalótípus a Kárpát-medencének a X. századi magyarság által lakott fontosabb területein elterjedt. Az Erdély területén fellépő hiánynak a gyenge kutatottság és a mégis felszínre jutó leletek publikálatlan volta a fő oka.²⁵ Hiányoznak a gömbsorcsüngős fülbevalók a Dunántúlnak a Balatontól délre eső részén is.²⁶ Nem találjuk nyomukat az ország szívében, a Zagyvától a Sárvízig húzódó széles sávban, beleértve Budapest tágabb körzetét is.²⁷

A gömbsorcsüngős fülbevalók préselt változata is elsősorban a – leletanyaga alapján – középrétegbe sorolható sírokból, temetőkből került elő.²⁸ Megtalálható a legrangosabbak sírjaiban is (Gesztéréd).²⁹ Érdekes, hogy a kidolgozás minősége nincs mindig arányban az elhunyt – egyéb mellékletei alapján kikövetkeztethető – rangjával. Karoson pl. az eddig talált tíz példány közül épp az eddig leggazdagabb mellékleteket szolgáltató, hajfonatkorongos 47. sír fülbevalója a legegyszerűbb kidolgozású, még az aranyozást is nélkülözi, szemben az összes többivel (2. kép 7.).

Jóval kisebb számban – 11 lelőhely³⁰ – ismert köznépi temetőkből is, de csak azokról a területekről, ahonnan a rangosabb rétegek temetőit is ismerjük. A köznép temetőiből is azonban mindig azok sírjaiból kerül napvilágra, akiknek leletanyaga relatív gazdagságuknál fogva, kiemelkedik a közösség emlékei közül. A közösség vezetőinek

23. A jelenségről *Perémi Á.* tudósított 1987. I. 7-én kelt levelében. Baráti segítségét ezúton is megköszönöm.

24. *Bakay K.*, 1978. 117.

25. *Bóna I.*, 1986. 194–235.

26. E terület története ill. benépesedésének kérdése jelenleg élénk viták középpontjában áll, ld. erre *Kiss A.*, 1983., *Mesterházy K.*, 1980.; *Fodor I.*, 1985/a. 244–248. A Dunántúl déli és keleti részéről csak homályos és ellenőrizhetetlen adataink vannak gömbsorcsüngős fülbevalók létéről: Szekszárd–Csötönyi-völgy: *Fehér–Éry–Kralovánszky*, 1962. 992. lh.; Előszállás–Nagykarácsony-hegy: 110. 279. lh.; Mohács–Téglagyár: *Kiss A.*, 1983. 241. A szerző rekonstrukciója a jellegtelen huzaldarab alapján merésznek tűnik.

27. A jelzett terület egy részét – a Dunántúl Baranyától a Csepel-szigetig tartó sávját – a történettudomány képviselőinek egy része a X. században a fejedelmi család „szállásváltó” útvonalának tartja: *Györffy Gy.*, 1977. 25–40. A történészek által nem túlzottan respektált régészeti adatok ezt nem támasztják alá, ld. *Szabó J. Gy.*, 1983. 34–52.; ill. 26. j.

28. A következő lelőhelyeket soroltuk ide: Balatonfüred–Morvai u.; Bánkeszi (Bánov); Besenyszög–Homorszőgi puszta; Bihar–Somlyóhegy Csorna–Sülyhegy; Deszk–Újmajor, Ambrus halom; Eger–Szépasszony-völgy; Gádosor; Galánta; Gesztéréd; Győr–Téglaégető-dűlő; Hajdúsámson–Majorsági földek; Hencida–Szerdekhalom?; Jánoshalma–Kisráta; Kenézlő–Fazekaszűz; Karos–Eperjesszőg (Liba tanya); Koroncó–Bábota; Koroncó–Újtelep; Kunszentmárton–Köttön; Nagyvázsöny–Nózsér; Nemeskosut (Košúty)?; Németszentpéter (Sínpetru German); Sadowa Wisznia; Soltvadkert–Selyemerddő; Sóshartyán–Murahegy; Sóshartyán–Hosszútető; Szakony Tsz kavicsbánya; Szentés–Derekegyházi oldal; Szeged–Négyhalom-dűlő; Szered I; Tiszaeszlár–Dióskert; Tiszanána–Homokbánya; Tiszavasvári–Aranykerti tábla; Udvarnok (Dvorniky).

29. *Kiss L.*, 1938. 15.

30. Gáva–Vásártér; Gyula–Téglagyár?; Katymár–Téglagyár?; Letkés–Téglaégető II.; Piliny–Sirmányhegy; Szentés–Szt. László; Várpalota–Simmelweis u.?; Talán inkább köznépi temetőnek kell tartanunk az olyanokat, mint Ondrohó (Ondrochov), Marcelháza (Marcelová); Perse (Prša); Zsitvabesenő (Beseňov), hiszen egy-két kiemelkedő síron kívül a többiek melléklet nélküliek, vagy igen szerény melléklettel rendelkeznek!

asszonyai-lányai lehettek ezek, hiszen a temetőben ilyen esetekben mindig van egy-két fegyveres, lószerszámos, sőt, néha övveretes sír.

Nehéz kérdés a gömborscsüngős fülbevalók ezen típusainak datálása. Őt olyan lelőhelyet ismerünk, ahonnan Árpád-kori pénzek is származnak a *temetőből* (de nem a fülbevalót tartalmazó sírokból!): Nemeskosut (Košúty): II. Boleszláv (967–999) és Kálmán (1095–1116), Szentcsanak–Nagytorony–Jámborhalom: I. Béla (1061–63), Szentcsanak–Szt. László: Salamon (1063–74), Gáva–Vásártér: Béla Dux (1048–61) és I. András (1046–61), Piliny–Sirmányhegy: I. István (1000–38) pénzeitől Szt. László (1077–95) dénáraiig minden változat. A gömborscsüngős fülbevalójú síroknak három esetben van pénz mellélete, mégpedig két alkalommal X. századi itáliai veretek:³¹ Győr–Téglavetődűlő 47. sír: I. Berengár (888–924), Provance-i Hugó (926–31), Provance-i Hugó–II. Lothár (931–45), II. Lothár (945–50), Vágvörösvár (Cerveník) 3. sír: P. Hugó–II. Lothár (931–50), II. Lothár (945–950). Sósartyán–Hosszútető 30. sírjában Kegyes Lajos (814–840) denárjára talált az ásató.

Úgy vélem, hogy az Árpád-házi vereteket is tartalmazó temetők gömborscsüngős fülbevalós sírjai zömmel a X. század második felében kerülhettek a földre, esetleg a XI. század első harmadában.³² Ugyanakkor az említett ékszerek kimutathatók a X. század első felére keltezhető leletgyűttesekben is.³³ Használatukat tehát a Kárpát-medencében a 895–900-as évektől Szt. István uralkodásának végéig terjedő időszakban jelölhetjük ki.

C. típus: Mindössze nyolc lelőhelyét ismerjük a gömborscsüngős fülbevalók öntött változatának, amelyek ezen ékszerek legszebb darabjait alkotják. Az öntött, majd vésséssel finomított és aranyozott felső tagnak csak a végződése (amelyet a fülcimpán áthúztak) pálcás kiképzésű. A legpompásabb példányok (Oroszlámos,³⁴ Szeged–Bojárhalom 3. sír,³⁵ Sándorfalva–Eperjes 16. sír³⁶ valamint az utalások alapján Szeged–Algyő 72. sír³⁷) egymással szoros rokonságban állnak, az említett bojárhalmi és sándorfalvi fülbevalók pedig szinte részletekbe menően megegyeznek.

Kissé szerényebb megformálásban, de ezt a mintát követi a Rábé–Ankaszigeten³⁸ (5. kép 1.), a Bátorkezin³⁹ valamint a Kecskemét–Csongrádi úton⁴⁰ talált ékszer is (3. kép 1–2.). Már *Dienes István* utalt arra, hogy az említett fülbevalótípus felső tagja ragadozó madár fejére emlékeztet.⁴¹ Sándorfalva–Eperjes 64. sírjában *Fodor István* olyan változatot tárt fel, melynek öntött csüngős részét egyszerű huzalkarikára illesztették⁴² (3. kép 7.). E fülbevalóknál az egyedi eset, a később tárgyalandó székesfehérvár–demkőhegyi példány kivételével.^{42/a}

31. Kiss A., 1985. 326. Jánoshalma–Kisrátnán nem az 1., hanem az A. sírban volt az érme!

32. Erre utalnak a sírok ékszerleletei is, ld. Szabó J. Gy., 1978–79. 45–125.

33. Karos–Eperjesszőg (Liba tanya), Kenézlő stb.

34. Tömörkény I., 1904. 263–71. (Ma Banatsko-Arandjelovo.)

35. Reizner J., 1891. 97–114.

36. Fodor I., 1985. 17–33.

37. Kürti B., 1978–79. 325.

38. Reizner J., 1891/a. 206–210. (Ma Magyarajdán–Majdan, Jugoszlávia.)

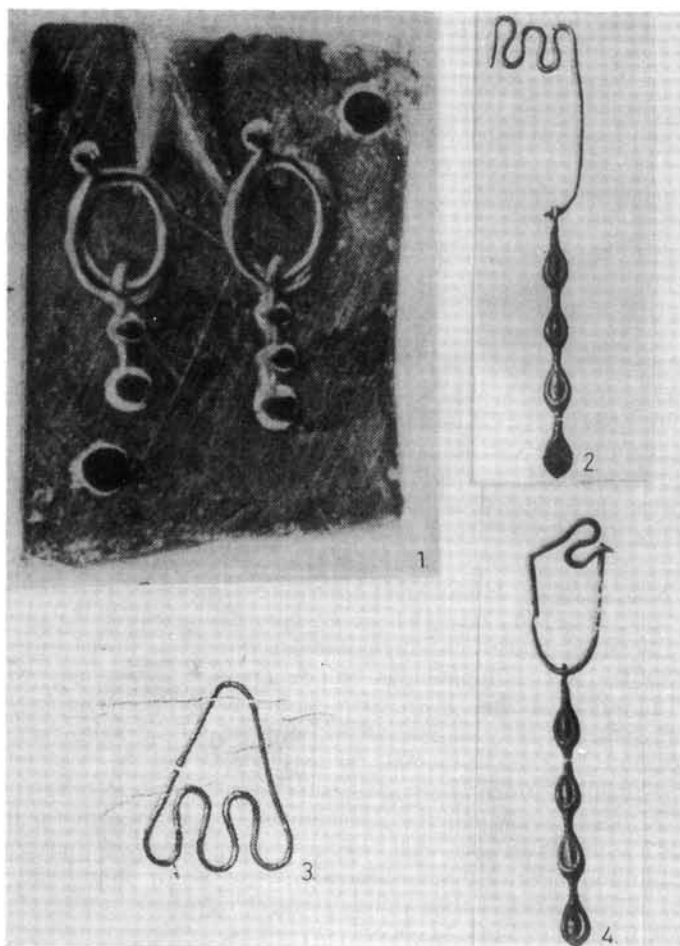
39. Točík, A. 1968. 60. Taf. LI. 2. (Ma Vojnice, Csehszlovákia.)

40. Szabó K., 1955. 122–125.

41. Dienes I., 1972. 85.

42. Fodor I., 1985. 25. 6. kép 2–3.

42/a. Kéziratomban lezárása után jelent meg a koroncórácdombi leletek közül a MNM-ba került darabok publikációja: Kovács L., 1985. 129., 4. kép 1. A gömborscsüngős fülbevalónak csak öntött bronz csüngőrésze maradt meg, mely közeli rokona az említett sándorfalvi példánynak. Feltehetőleg ez is huzalkarikához illeszkedett.

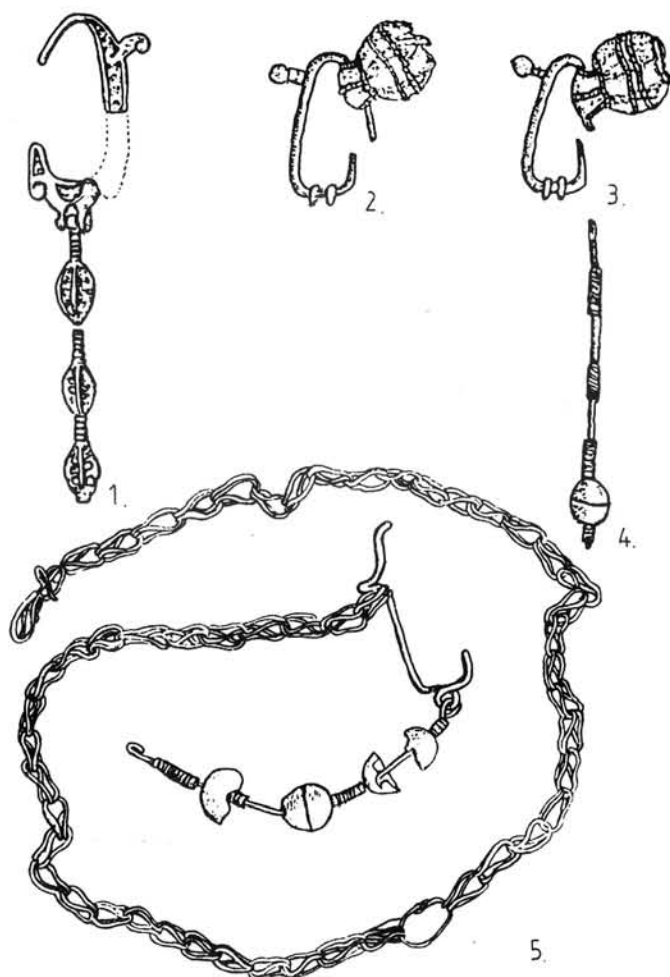

4. kép. 1 – Öntőminta a Krímben; 2, 4 – Székesfehérvár–Demkőhegy,
5. sír; 3 – Korbala

A fent bemutatott öntött fülbevalók díszes karikájának alapformájául a szentes-derekegyházi oldal 4. sírjában előkerült fülbevalópár szolgálhatott⁴³ (3. kép 3.), mert egyszerűbb megformálása ellenére is szerkezete pontosan olyan, mint a bojárhalmi, oroszlámosi, sándorfalvi díszes daraboké. Hogy a derekegyházi fülbevaló egy archaikus formát képvisel, arra a leletanyagunkban teljesen egyedi csüngője is utal. Ez utóbbi párhuzamait ugyanis csak a Kárpát-medencétől keletre eső területeken fedezhetjük fel. Elsősorban a szaltovói kultúra területén (6. kép 12–13.),⁴⁴ de a Baskíria vidékén feltárt

43. Csallány G., 1941. 183., II. t. 9–10.

44. Pletneva, Sz. A.–Nikolaenko, A. G. 1976. 279–294.; Pletneva, Sz. A. 1967. 137., 36. kép; Pletneva, Sz. A. 1981. 37. kép 4–5., 98.

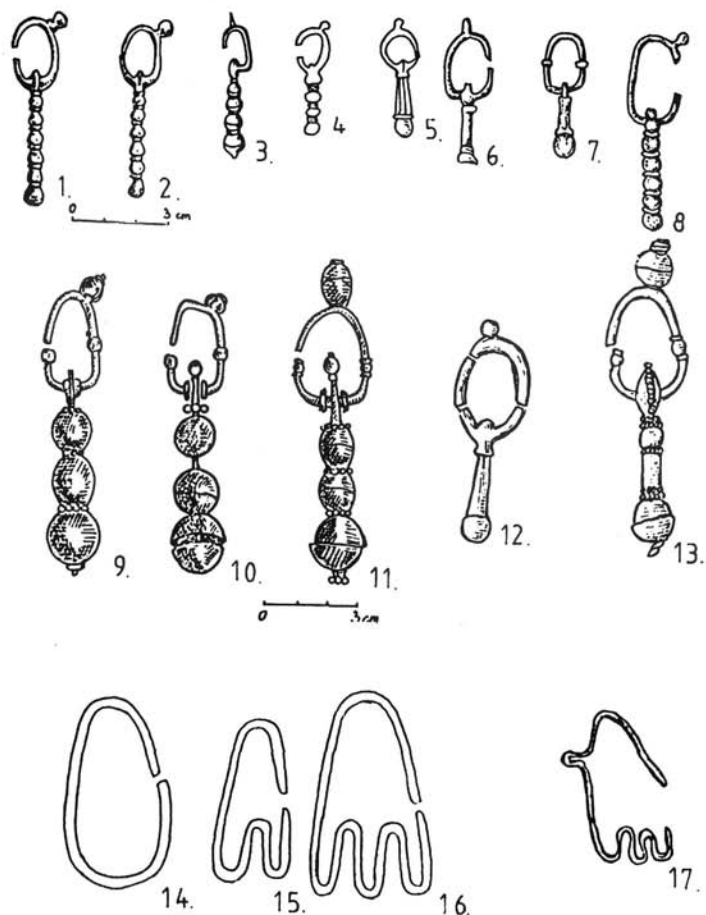
5. kép. 1 – Rábé (Majdán); 2–4 – Csorna-Sülyhegy; 4 – Csorna-Sülyhegy, függőrészlet; 5 – Győr-Téglavető-dűlő, 47. sír

ún. kusnarenkovói típusú temetőikben is⁴⁵ megtalálható (6. kép 5–7.). Az alaptípus az a forma lehetett, amikor két gömbölyű gyöngy közé fűztek egy hasáb alakút.

A tárgyalta fülbevalótípus csüngőtagja egybeöntött, s vagy a korábbi kerek gyöngyöket utánozták, (Oroszlámos, Sándorfalva-Eperjes 64. sír), (3. kép 6–7.), vagy mandula alakú, a bemélyített részekben aranyozott és hosszában kiálló gerinccel ellátott díszek sorakoztak egymás alatt (Szeged-Bojárhalom 3. sír, Sándorfalva-Eperjes 16. sír, Bátorkeszi 4. sír, Kecskemét-Csongrádi út, Rábé). (3. kép 1–2., 4–5., 5. kép 1.) Egy esetben az öntött felső tagra préselt gömbökből álló csüngőt húztak (Szeged-Algyő 72. sír).⁴⁶

45. Mazsitov, N. A. 1981. 49. kép 9–13.

46. Kürti B., 1978–79. 325.

6. kép. Gömbsorcsüngős fűbevalók keleti párhuzamai:

1-2, 9-11 – Bolsije Tigani; 3-5 – Észak-Kaukázus; 6-8 – Karanaevó; 12-13 – Volokonovka; 14-16 – Cseremiszföldi függők; 17 – Budapest-Lipótmező

Az öntött gömbsorcsüngős fűbevalók földrajzi elterjedése határozottan a Dél-Alföldre korlátozódik, mégpedig a Tiszának a Maros és a Körös torkolata közötti vidékére. Besorolható e tömbbe a Kecskemét–Csongrádi úti lelet is, kissé északabbra. Egyetlen lelőhely lóg ki a sorból egyértelműen: a Kisalföld északi részén található Bártorkeszi (1. kép). Úgy tűnik, a gömbsorcsüngős fűbevalók öntött változatában megtaláltuk azt az ékszertípust, amelyik *kizárólag* Dél-Magyarországra jellemző.⁴⁷ A távolabbi példányok is innen kerülhettek mai lelőhelyükre.

A jelzett területen feltárt, értékelhető leletegyüttesek esetében megállapítható, hogy e díszes ékszerek mindig rangos, ékszerezettségével a temetőn belül is kiemelkedő

47. A gömbsorcsüngős fűbevalókat Bálint Cs., 1975. 119. is Dél-Magyarország egyik jellemző ékszertípusának tartotta, az öntöttek itteni csoportosulására azonban nem figyelt fel.

női sírokból láttak napvilágot, kivételt talán a rábéi sír jelent.⁴⁸ Készítésük nagy szakmai tudást igényelt, ezért talán nem indokolatlan egy, az ország más részeitől részben eltérő hagyományok alapján dolgozó ötvösműhely létének feltételezése Dél-Magyarország területén.

Az öntött gömbsorcsüngős fülbevalók keltezésében szerencsére támaszkodhatunk néhány jól feltárt és dokumentált temetőre is.⁴⁹ A szentes–derekegyházi oldalon talált példányt archaikus formának tartom, s úgy vélem, a leletegyüttes a X. század első évtizedeiből származhat. Nem sokkal későbbiek azonban a díszesebb példányok sem. Véleményem szerint tehát ez a fülbevalótípus a X. század 20–30-as éveitől legfeljebb az ezredfordulóig lehetett a jelzett területen használatos. Ennél későbbi előfordulását régészeti adatok nem támasztják alá.

D. típus: Mindössze három lelőhelyét ismerjük. Az eddig tárgyaltak közül a legegyszerűbb változat, olyannyira, hogy talán nem is tartozik a gömbsorcsüngős fülbevalók körébe. Budapest–Lipótmezőn szórványként fordult elő⁵⁰ (6. kép 17.), Ellend–Nagygyödör-dűlő 21. sírjából pedig egy töredékes példány ismert.⁵¹ A legközismertebb a székesfehérvár–demkőhegyi temető 5. sírjából előkerült fülbevalópár.⁵² Egyedül ennek van ugyanis – méghozzá öntött csüngőtágos – függője (4. kép 2., 4.). Mindannyiuk jellemzője, hogy egyszerű huzalból készült, s alsó tagját két alkalommal is hurokszerűen visszahajlították. Erre húzták rá a csüngőtágot a demkőhegyi példányok esetében.⁵³ Úgy vélem azonban, hogy az öntött csüngős rész csak másodlagosan került – mint alább látni fogjuk – egy eredetileg önálló fülbevalótípusra. Az ékszereknek ilyen másodlagos felhasználását több esetben is tapasztalhatjuk: Marcellházán az 1. sírban *S-végű hajkarkára* illesztettek préselt gömbökből álló csüngőt,⁵⁴ s nem kizárt, hogy az – ásatója által átmeneti típusnak tartott⁵⁵ – szeged–algyői 72. sír öntött fülbevalójára is az esetleg elvesztett öntött eredetit pótolandó került a szintén préselt csüngőtág. Szereden az 1958-ban talált szórványleletek – egy férfi sír tartozékai – között is látható egy, eredetileg gömbsorcsüngős fülbevalóhoz tartozó huzalkarika, melyet alsó végének meghajlításával hajkaraként használtak másodlagosan.⁵⁶

Hogy a tárgyalt típus esetében önálló fülbevalóról lehet szó, arról a Szovjetunió finnugor népeinek leletanyaga győzhet meg bennünket. A szovjet régészek szerint főként a finnugor településterület keleti részén, elsősorban a cseremiszi régiségek közt lelhető fel ez az egyszerű ékszer. Használata főként a IX–XI. században gyakori⁵⁷ (4. kép

48. Az értékelést erősen megnehezíti, hogy a sírok többségét nem régész tárta fel. A rábéi rigolízás során: *Reizner J.*, 1891. 206–210.; a szeged–bojáralmi homokhordás: *Reizner J.*, 1891/a. 97–114.; az oroslámosi földhordás: *Tömörkény I.*, 1904. 263–71.; a Kecskemét–Csongrádi úti útépités alkalmával került elő: *Szabó K.*, 1955. 122–125.

49. A sándorfalvi temetőt ásatója a X. század 2. és 3. harmadára keltezi: *Fodor I.*, 1985. 32–33.; az algyőit pedig a X. század első felére: *Kürti B.*, 1978–79. 344. A bojáralmi sírt a kígyófejes karperec datálhatja a X. század közepére: *Szabó J. Gy.*, 1978–79. 113., 104. j. szerint a bojáralmi az említett karperectípus legkorábbi jelentkezése a Kárpát-medencében.

50. *Hampel J.*, 1902/a. 438.

51. *Kiss A.*, 1983. 58., 27. ábra; *Dombay J.*, 1960. 135–157.

52. *Nagy G.*, 1892. 306.; *Bakay K.*, 1965–66. 46–47., XIX. t. 1–2.

53. A fülbevaló rekonstrukcióját *Dienes I.* közölte helyesen, amikor a csüngőt a hurkos részre illesztette: 1972. 44. kép.

54. *Točík, A.* 1968. 33–34., Taf. LV. 2.

55. *Kürti B.*, 1978–79. 325.

56. *Točík, A.* 1968. 49., Taf. XLII. 28.

57. *Arhipov, G. A.* 1973. 20., 17. kép; *Nazarenko, V. A.–Ovszjannikov, O. V.–Rjabinin, E. A.* 1984. 203., 5. kép 13.; *Szpícin, A. A.* 1902., VII. t. 4–5., 9.; *Gening, V. F.* 1962. 1. t. 1., 4–5.; *Golubeva, L. A.* 1962. 4–5. kép.

3., 6. kép 14–16.). Régészeink már korábban is többször rámutattak a honfoglalás kori sírokból előkerült egyes tárgyak cseremiszföldi párhuzamaira.⁵⁸ A tarsolylemez, a vere-tes övek lehettek kereskedelmi cikkek is. A bronzhuzal meghajlítása azonban nem igényel olyan technikai felkészültséget, hogy e huzalfülbevalóban feltétlen a kereskedelem által terjesztett árut lássuk. Inkább a kézmozdulat, a forma, a készítés hagyománya öröklődhetett át még a Volga–Káma vidékén a finnugor testvérnéptől. Már csak azért is gondolhatunk erre, mert sem a szláv régiségek között, sem a steppei emléanyagban nincs párhuzama ennek a formának.

Sajnos túlságosan kicsi a leletek száma ahhoz, hogy megjelenésükből komolyabb következtetéseket levonhatnánk. Az eddig megismert lelőhelyek a Dunántúl keleti sávjában helyezkednek el (1. kép). Feltűnő az is, hogy – szemben a fent ismertetett másik három típussal – e példányok kizárólag köznépi környezetből ismertek.⁵⁹ A ma rendelkezésünkre álló példányokat leletkörnyezetük alapján a X. század végére, XI. század első harmadára keltezhetjük.

III. Tekintsük át most röviden a gömbsorcsüngős fülbevalók keleti párhuzamait! Ilyen jellegű tárgyak – az imént ismertetett *D. típus* kivételével – a finnugor népek VIII–XI. századi leletanyagában nem bukkantam nyomára. Nem terjedtek el a szláv népek körében sem, legfeljebb a steppével közvetlenül érintkező déli sávjukban fordul elő néhány import darab.⁶⁰

Annál gyakoribbak a steppei népek körében. Kutatóink már korábban is szaltovói típusú tárgyaik közé sorolták a gömbsorcsüngős fülbevalókat, úgy tűnik, joggal.⁶¹ A szaltovó–majaki kultúra területén a préselt és az öntött változat csakúgy megvan, mint a Szentés–derekegyházoldali példány már idézett – s egyébként igen nagyszámú – előzményei.⁶² A Krímben még egy öntőminta is napvilágra került⁶³ (4. kép 1.). Nép-szerű ez az ékszer a Kaukázus északi előterében is, kedveltek itt a préselt változatok.⁶⁴

A magyar őstörténet számára kulcsfontosságúak a Volga–Káma vidék, a régi Magna Hungaria leletei. A gömbsorcsüngős fülbevalók esetében is azt tapasztaltam, mint korábban a líra alakú csatok vizsgálatánál:⁶⁵ a tárgyforma megvan, de típusai eltérnek a honfoglaló magyarok hagyatékából ismertekétől. Mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy az ún. kusnarenkovói típusú temetőkből,⁶⁶ valamint a Bolsije Tarhani,⁶⁷ Bolsije Tigani⁶⁸ leletegyüttesekben (e két utóbbit a korai volgai bolgár leletanyaggal azonosítja a kutatás nagy része)⁶⁹ az öntöttek jóval nagyobb számban szerepelnek, mint a préselt változatok (6. kép 1–11.). Az öntöttek azonban más típust képviselnek, mint amilyeneket a Kárpát-medencéből megismertünk. Legfeljebb a Sándorfalva–Eperjes 64. sírjából előkerült, valamint az oroszlámosi fülbevaló öntött csüngője rokonítható velük. Később, a IX–X. századi tankejevka-i temetőből láthatjuk a préselt gömbsor-

58. Erdélyi I., 1961. 95–100.; Erdélyi I., 1977. 65–79.; Dienes I., 1964. 18–40.

59. Sajnos a három lelet közül csak az ellendi származik hiteles ásatásból: Dombay J., 1960. 135–157.

60. Jó példa erre a novotroickoje-i gorogyiscséből előkerült öntött fülbevaló: Szedov, V. V. 1982. 136.

61. Fodor I., 1973. 34.; Bálint Cs., 1976. 123.

62. Pletneva, Sz. A. 1967. 137., 36. kép; Pletneva, Sz. A.–Nikolaenkó, A. G. 1976. 279–298.

63. Baranov, I. A. 1977. 242–246.

64. Vinogradov, V. B. 1983. 211–220.; Ierusalimcszkaja, A. A. 1986. 100–111.; Pletneva, Sz. A. 1981. 83–94., 62. kép 142., 147–148.

65. Révész L., 1986.

66. Mazsitov, N. A. 1981.

67. Gening, V. F.–Halikov, A. H. 1964.

68. Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H. 1981.

69. Fodor I., 1977. 95., 111–114. Fodor I. a Bolsije Tigani temetőben a keleten maradt magyar népcsoport hagyatékát látja.

csüngős fülbevalóknak azt a típusát (valamint néhány gyöngyös csüngőjűt is),⁷⁰ amelyeket a honfoglalók emlékei közt is megfigyelhettünk.

IV. A Kárpát-medence területén előkerült gömbsorcsüngős fülbevalók vizsgálata során tehát három alaptípust sikerült elkülöníteni, valamint egy olyan változatot bemutatni, amely talán népünk finnugor eredetű ékszerei közül való.

A *gyöngysorcsüngős fülbevalók* (A. típus) egy archaikus forma utolsó darabjai, elterjedésük Északkelet-Magyarországra korlátozódik, használatuk nem terjed túl a X. század első felén. A *préselt gömbsorcsüngősök* (B. típus) a Dunántúl keleti és déli részén kívül az egész magyar szállásterületen elterjedtek, kis számban felbukkannak a köznépi temetőekben is. A honfoglalástól a XI. század első harmadáig díszíthették a nők viseletét. Zömük azonban minden bizonnyal az ezredfordulóig a földbe került. Dél-Magyarországi jellegzetességként tarthatjuk számon a pompás *öntött gömbsorcsüngős függőket* (C. típus). A rangos nők kedvelt viseleti tárgyai voltak, főként a X. század második és harmadik harmadában.

A *kétszeresen hurokolt huzalfülbevalókat* önálló ékszer típusnak tartom, (D. típus), amely jelenlegi adataink szerint a Dunántúl keleti sávjában terjedt el köznépi környezetben, a X. század utolsó és a XI. század első harmadában.

A gömbsorcsüngős fülbevalók – akárcsak Kelet-Európában – nem terjedtek el a Kárpát-medencében élő, ill. azt körülvevő szláv népeknél. Ismeretlenek a dunai bolgárok körében is. Az itt talált, s a későbbi magyar állam alkotórészévé vált népesség, de a honfoglalás kori köznépi rétegek viseletének sem vált jellemző darabjává. Elsősorban a középréteg lányai-asszonyai használták. Eltűnésük egybeesik azok temetőinek megszűnésével.

Az a fejlődési sor, amelyet *Dienes István* vázolt fel,⁷¹ *önmagában* a Kárpát-medencében már nem jelent relatív kronológiát. A különböző típusok egyazon temetőn belül is előfordulnak. A datálás alsó, vagy felső határát egy-egy tárgytípus *önmagában* nem helyezheti korábbra vagy későbbre, hiszen a tárgyak „korai” változatai sokáig párhuzamosan élnek a belőlük kifejlődött variánsokkal.^{71/a} Hogy leletegyütteseink keltezésénél biztos alapokra támaszkodhassunk, szükséges lenne valamennyi honfoglalás kori lelet-típus részletes vizsgálatát elvégezni.⁷² Egy-egy tárgyforma mechanikus felgyűjtése⁷³ figyelmen kívül hagyja a különböző altípusok, formai variánsok elemzéséből adódó lehetőségeket. Honfoglaláskor kutatásunknak a jövőben e részletvizsgálatokat kellene elvégeznie.

70. *Khalikova, E. A.–Kazakov, E. P.* 1977. 21–223.

71. *Dienes I.*, 1972. 84., 44. kép.

71/a. *Bakay K.*, 1978. 161–162. Indokolatlannak érzem, hogy a Letkés–Téglágető II. temető kezdetét 2–3 évtizeddel korábbra helyezi (a 930–40-es évekre), mert előfordul benne egy gömbsorcsüngős függő, néhány szív alakú ezüstlemez és csizmaveret. Véleményem szerint egyik sem kötelezően csak a X. sz. első felében fordulhat elő, e beidegződés helytelen voltát épp a gömbsorcsüngős fülbevalók kapcsán kíséreltük meg kimutatni a fentiekben. Valamely temetőről, temetőrészletről akkor állítható megalapozottan, hogy korai, ha egy-egy tárgytípuson belül az archaikusabb formák alkotják a leletegyüttest. Ellenkező esetben a temetők két-három sírja – mégpedig általában a köznépi közösségek vezetői és családtagjai – akár 2–3 évtizednyire is „elszakadhatnak” az egyéb (többségben levő) leletek sugallta időhatároktól, tehát a hajdani közösségtől!

72. Erre már történetek biztató kísérletek: *Szöke B.*, 1962.; *Bakay K.*, 1965.; *Szabó J. Gy.*, 1978–79. 45–125.; *Kovács L.*, 1980.

73. Erre jó példa *Kiss A.*, 1985. 218–363.

*Kedves kötelességem köszönetet mondani azon kollégáimnak, akik adatgyűjtésem során információkkal, fotókkal támogattak: Béres Mária, Gaál Attila, Gömöri János, Horváth Attila, Kőhegyi Mihály, Mesterházy Károly, M. Nepper Ibolya, Perémi Ágota, Tomka Péter, Trogmayer Ottó, Vörös Gabriella. *Dienes István* az anyagközlésen túl tanácsaival is segítette munkámat, amiért meleg köszönettel tartozom neki, csakúgy mint *Fodor Istvánnak* a dolgozat lektorálásáért.

IRODALOM

- Arhipov, G. A.*
1973. Marijčü IX–XI. vv. Joskar-Ola
- Bakay K.,*
1965. Régészeti dolgozatok a magyar államalapítás kérdéséhez. Dunántúli Dolgozatok 1. Pécs
1965–66. Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. I. Alba Regia 6–7. 43–88.
1978. Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. St. Com. 6. Szentendre
- Bálint Cs.,*
1975. Dél-Magyarország a X. században. (Kand. Diss.) Budapest (Kézirat)
1976. A honfoglaláskor. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A., Budapest I. 1:121–164.
- Baranov, I. A.*
1977. Szred'nevekovaja litejnaja forma. SzA. 1977/2. 244–246.
- Bóna I.,*
1986. Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Erdély története I. Szerk. Mak-kai L.–Mócsy A., Budapest
- Börzsönyi A.,*
1903. Pogány magyar sírokról Győr város határában. Arch. Ért. 23. 1903. 67–70.
- Chalikova, E. A.–Chalikov, A. H.*
1981. Altungarn an der Kama und im Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani) Rég. Füz. II. 21. Budapest
- Chropovsky, B.*
1955. Výskum staromadarského pohrebišta v Košútoch, okr. Galanta. SIA. 3. 1955. 264–275.
- Csallány G.,*
1905. Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. Arch. Ért. 25. 1905. 33–37.
1933–34. Avar kori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. Dolg. 9–10. 1933–34. 221–250.
1941. Újabb honfoglalás kori leletek Szentés környékéről. Fol. Arch. 3–4. 1941. 182–186.
- Dabrowska, A.*
1979. Éléments Hongrois dans les trouvailles archéologiques au nord des Karpates. Acta Arch. Hung. 31. 1979.
- Dienes I.,*
1964. A karancslapújtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása. Arch. Ért. 91. 1964. 18–40.
1972. A honfoglaló magyarok. Budapest
- Dombay J.,*
1960. Árpád-kori temetők Baranyában I. JPMÉ 5. 1960. 135–157.
- Erdélyi I.,*
1961. Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában. Arch. Ért. 88. 1961. 95–100.
1977. Az ősmagyarországi régészeti emlékei Kelet-Európában. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A., Budapest
Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.,
1962. A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Rég. Tan. 2. Budapest.
- Fettich N.,*
1937. A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Hung. 37.
- Fodor I.,*
1973. Honfoglalás kori művészetünk iránti kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. Arch. Ért. 100. 1973.
1977. Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. MÓT. Szerk. Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A. Budapest
1985. Honfoglalás kori temető Sándorfalván. Előzetes közlemény. Acta Ant. et Arch. Suppl. 5. 1985. 17–33.

- 1985/a. Ismertetés: Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. 1. Bp. 1983. Századok 119. 1985. 1. 244–48.
- Gening, V. F.
1962. Drevn'eudmurtszkij mogil'nik Midlan'–Saj. VAU. 3. Szverdlovszk
- Gening, V. F.–Halikov, A. H.
1964. Rannie bolgari na Volge. Moszkva
- Golub'eva, L. A.
1962. Arheologiceszkie pamjatniki veszi na Belom ozere. SzA. 1962/3.
- Györfly Gy.,
1977. István király és műve. Budapest
- Halikova, E. A.
1976. Ósmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungária kérdéséhez. Arch. Ért. 103. 1976. 53–79.
- Hampel J.,
1902. A Nemzeti Múzeum gyarapodása 1902-ben. Arch. Ért. 22. 1902. 419–448.
1905. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig
1907. Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest
- Ierusalimskaja, A. A.
1986. Drevn'jaja Latun' na torgovih put'jah Kavkaza. SzA. 1986/4. 100–111.
- Jósa A.,
1914. Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. Arch. Ért. 34. 1914. 169–184., 303–340.
- Karácsonyi J.,
1903. A bihari honfoglalás kori lovassírokról. Arch. Ért. 23. 1903. 405–412.
- Khalikov, E. A.–Kazakov, E. P.
1977. Le cimetière de Tankeevka. Stud. Arch. VI. red. Erdélyi I. Budapest
- Kiss A.,
1983. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. 1. Budapest
1985. Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. Die Bayern und ihre Nachbarn. hersg. Friesinger, H.–Daim, F. Wien
- Kiss L.,
1938. A geszterédi honfoglalás kori sírlelet. Arch. Hung. 24. 1938. Budapest
- Kovács L.,
1980. A magyar honfoglaláskor fegyverei: szablyák, harci balták, lándzsák. (Kand. Dissz.) Moszkva, 1980. (Kézirat)
1985. Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán I.: Temető utca 5. (Adatok a gombosnyakú kenyelek értékeléséhez.) Comm. Arch. Hung.
- Kuzsinszki B.,
1892. A homorszőgi magyar pogány kori lelet. Arch. Ért. 12. 1892. 446.
- Kürti B.,
1978–79. Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn. (Előzetes beszámoló) MFMÉ 1978–79/1.
- Lakner A.,
1889. A csornai leletekről. Arch. Ért. 9. 1889. 263–267.
- László Gy.,
1943. A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. 27. Budapest
1944. A honfoglaló magyar nép élete. Budapest
- Mazsitov, N. A.
1981. Kurgani juzsnogo Urala VIII–XII. vv. Moszkva
- Mesterházy K.,
1980. Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest
- Nagy G.,
1892. A magyar pogánykor emlékei Fejér megyében. Arch. Ért. 12. 1892. 299–315.
- Nazarenkó, V. A.–Ovszjannikov, O. V.–Rjabinin, E. A.
1984. Szrednevekovie pamjatn'iki csudi Zavolocsszkaj. SzA. 1984/4. 197–216.

- Nemeskéri J.–Éry K.–Kralovánszky A.–Harsányi L.,*
1961. Data to the reconstruction of the population of on eleventh century cemetery: Gáva-Market. Cran. Hung. 4. 1961.
- Nemeskéri J.,*
1946–48. Újabb adatok a X. századi magyarság embertani ismeretéhez. Arch. Ért. 1946–48. 382–393.
- Németh P.,*
1966. Az 1965–66. évek fontosabb régészeti adatai Szabolcs-Szatmárban. Szabolcs-Szatmári Szemle 1. 1966/2. 84–90.
- Nevizánszky, G.*
1979. Pohrebisko z konca 9. a z 10. storočia v Besenove. SIA. 28. 1979. 375–404.
- Nyáry A.,*
1902. Temető királyságunk első századából. Arch. Ért. 22. 1902. 210–241.
- Pletneva, Sz. A.–Nikolaenkó, A. G.*
1976. Volokonovszkij drevnebolgarszkij mogil'nik. SzA. 1976/3. 279–298.
- Pletneva, Sz. A.*
1967. Ot kocsevij k gorodom. MIA 142. Moszkva
- Pletneva, Sz. A. (szerk.)*
1981. Sztepi Evrazii v epohu srednevekov'ja. Arh. SzSzSzR. Moszkva, 1981.
- Reizner J.,*
1891. Magyar pogány kori sírleletek. Arch. Ért. 11. 1891. 97–114.
1891/a. Rábéi ásatások. Arch. Ért. 11. 1891. 206–210.
- Révész L.,*
1986. Leierförmige Schnallen im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. 38. 1986. megjelenés előtt
- Szabó J. Gy.,*
1978–79. Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV. EMÉ 16–17. 1978–79. 45–125.
1983. A Duna–Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás 1983/7. 34–52.
- Szabó K.,*
1955. Honfoglalás kori párták. Fol. Arch. 7. 1955. 122–125.
- Szedov, V. V.*
1982. Vosztocsnie szlavjane v VI–VIII. vv. Arh. SzSzSzR. Moszkva
- Széll M.,*
1941. XI. századi temetők Szentés környékén. Fol. Arch. 3–4. 1941. 231–265.
- Szpicin, A. A.*
1902. Drevnoszti kamszkoj csudi po kollekcii Teplouhovih. MAR. 26. 1902. Sanktpeterburg
- Szőke B.,*
1954. Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Arch. Ért. 81. 1954. 119–137.
1962. A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. 1. Budapest
- Točík, A.*
1968. Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Arch. Slov.–Catalogi 3.
1979. K otázke pohrebísk z 10. storočia na Slovensku. Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6–13. storočí. Nitra
- Tömörkény I.,*
1904. Oroszlamosi leletekről és ásatás a Körös-éri iskolánál. Arch. Ért. 24. 1904. 263–271.
- Váňa, Zd.*
1954. Maďari a Slované ve světle archeologických nálezů X–XII. století. SIA. 2. 1954. 51–97.
- Vinogradov, V. A.*
1983. Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des alanischen Gräberfeldes bei Martan-Ču. Acta Arch. Hung. 35. 1983. 211–220.

OHRGEHÄNGE MIT KUGELREIHENANHÄNGER IM KARPATENBECKEN

(Auszug)

Im Laufe der Untersuchung der im Karpatenbecken zum Vorschein gekommenen Ohrgehänge mit Kugelreihenanhänger gelang es drei Grundtypen auseinanderzuhalten sowie eine solche Variante vorzuführen, die vielleicht bei unserem Volk von Schmuckgegenständen finnisch-ugrischen Ursprunges stammen.

Die *Ohrgehänge mit Kugelreihenanhänger* (Typ A.) sind die letzten Stücke einer archaischen Form, ihre Verbreitung beschränkt sich auf NO-Ungarn und ihr Gebrauch breitet sich in der ersten Hälfte des 10. Jhs nicht über dieses Gebiet hinaus. Die *Ohrgehänge mit gepreßtem Kugelreihenanhänger* (Typ B.) verbreiteten sich außer dem östlichen und südlichen Teil Transdanubiens im ganzen ungarischen Stammesgebiet und tauchen in geringer Zahl auch in den Gemeinvolk-Gräberfeldern auf. Von der Landnahmezeit bis zum ersten Drittel des 11. Jhs dürften sie die Frauentracht geschmückt haben. Ihr Großteil kam aber aller Wahrscheinlichkeit nach bis zur Jahrtausendwende in die Erde. Als eine Eigenartigkeit Südungarns können wir die prachtvollen *Ohrgehänge mit gegossenem Kugelreihenanhänger registrieren* (Typ C.). Sie waren beliebte Trachtgegenstände der vornehmen Frauen, insbesondere im zweiten und dritten Drittel des 10. Jhs.

Die *doppelt geschlungenen Drahtohrgehänge* halte ich für einen selbständigen Schmucktyp (Typ D.), der unseren bisherigen Daten nach sich im östlichen Streifen Transdanubiens im Milieu desselben Volkes verbreitet hat. Ihre auf das letzte Drittel des 10. und auf das erste Drittel des 11. Jhs datierbaren Parallelen finden wir unter den tscheremissischen Denkmälern vor.

Die Ohrgehänge mit Kugelreihenanhänger haben sich – ebenso wie in Osteuropa – bei den im Karpatenbecken lebenden bzw. diesen Raum umgebenden slawischen Völkern nicht verbreitet. Unbekannt sind sie auch im Kreise der Donau-Bulgaren. Auch bei der hier vorgefundenen und zum Bestandteil des späteren ungarischen Staates gewordenen Bevölkerung, jedoch auch bei den Schichten des landnahmezeitlichen gemeinen Volkes wurden sie nicht zu charakteristischen Trachtzubehören. Sie wurden vor allem von den Mädchen und Frauen der mittleren Schicht getragen. Ihr Verschwinden fällt mit dem Aufhören ihrer Gräberfelder zusammen. Die verschiedenen Typen kommen auch in ein und demselben Gräberfeld vor, die von I. Dienes skizzierte Entwicklungsreihe bedeutet im Karpatenbecken zugleich schon keine relative Chronologie.

László Révész

A MAGYAR HONFOGLALÁS KORI PÉNZLELETEK KELTEZŐ ÉRTÉKÉRŐL*

KOVÁCS LÁSZLÓ

1. Az 1834-ben napvilágot látott benepusztai sír (38)¹ leleteinek kiemelését a múlt homályából a közlétező *Jankovich M.* élelméjűségén kívül az a körülmény tette lehetővé, hogy a temetkezés nagy mennyiségben tartalmazta a régészeti tárgyak információiban egyik leggazdagabb válfaját: a korabeli pénzt.² Az így elsőként ismertté vált magyar honfoglalás kori sír itáliai érméit még a múlt században több nyugat-európai veret követte, sőt időközben felbukkant arab dirhem (46), majd bizánci ezüst (70) is egy-egy magyar vitéz csontváza mellett. A korszakot tanulmányozó régészszakmunkások kellően megbecsülte a pénzzel díszített ruha vagy lószerszám földbe temetése pogány gyakorlatának korhatározó jelentőségét,³ s ezt Hampel J. a 10. századi magyar leletanyag egészének bemutatásakor is sikerrel használta fel. A századfordulóra ismertté vált 82 lelőhely anyagát 3 csoportra választotta szét, amelynek elseje 14 érmés temetkezést foglalt magába, a második a pénz nélküli, de az előzőkkel egyező jellegű síregyüttéseket tartalmazta, s végül a harmadikba sorolta be az országban előkerült, idevágó szórványleleteket.⁴ Felosztása olyan alapot teremtett, hogy az emléktárgy szaporodásával sem tűnt később szükségesnek a pénzzel keltezett sírokból való ismételt kiindulás. Mindemellett már *Jankovich M.*, majd az őt követő, a történeti forrásokban is jártas tudósai, a temetkezések érméiből azok megszerzésének idejére is igyekeztek következtetni, kiemelve a 10. század első felének egy-egy, a korabeli forrásokban részletezett eseményét: a 922. és a 924. évi itáliai hadjáratot, vagy a 942., ill. 947. évi békemegváltás fizetetését; az arab dirhemek kapcsán pedig a keleti kereskedelembe való bekapcsolódást.⁵ A sírbéli pénzek léte tette szemléletessé a *Fettich N.* által alkalmazott kettős keltezés módszerét, megkülönböztetve a tárgyak készítésének vagy megszerzésének és földbe temetésének korát.⁶

Évtizedek múltán megnőtt a szóban forgó pénzek mennyisége és éremtani katalógusukat – a népvándorlás kor leleteivel egyesítve – *Huszár L.* adta ki.⁷ Gyűjtésére a té-

*Ez a tanulmány az 5. szakasz nélkül már megjelent: *Kovács L.*, 1985. 1.

1. A sírok nevét vagy utalását zárójelben követő szám (1–163) a 2. kép sírlistájára vonatkozik.

2. *Jankovich M.*, 1835.

3. *Érdy J.*, 1858.; *Pulszky F.*, 1878. 63–64.; *Nagy G.*, 1893. 114.; *Hampel J.*, 1897. 17.

4. *Hampel J.*, 1896. 513–515.; *Hampel J.*, 1905. I. 26–31., 820–850.

5. *Jankovich M.*, 1835. 289–293.; *Érdy J.*, 1858. 23–24.; *Börzsönyi A.*, 1903. 69–70.; *Jósa A.*, 1914. 335.; *Harsányi P.*, 1914. 340–344.; *Herepey J.*, 1941. 1. 147–152.; *Herepey J.*, 1941. 2. 30–35.

6. *Fettich N.*, 1931. 103–104.; *Fettich N.*, 1937. 71–72.

7. *Huszár L.*, 1955.

mát tárgyaló vagy érintő művek egész sorozata támaszkodott,⁸ ezek közül azért emelem ki *Bálint* Cs. teljesség igényére törő összefoglalásait,⁹ mert – jobbára csak finomítható – alapjául szolgáltak az alábbi gondolatokat kiváltó munkámnak.¹⁰

2. Az általam összegyűjtött pénzek (*1. kép*) keltező értékének vizsgálata elsősorban a 281 db arab, bizánci és nyugat-európai veretet tartalmazó 95 honfoglalás kori magyar sír anyagára támaszkodott. E síregyütteseket az érméjük, vagy az érmesorozatuk zárópénze lehetséges legkorábbi verési idejének¹¹ sorrendjébe szedve kiderült, hogy a különféle származású érmék valószínű Kárpát-medencei beáramlásának eltérő az időtartama (*2. kép*). Ebben a vonatkozásban nem vehettem figyelembe a már meghatározhatatlan (1–5, 7–10) és a még meghatározatlan (6) példányokat. Nem mutatkozott jogsultsága a csak 9. századi vereteket tartalmazó temetkezések elkülönítésének sem, valamilyen honfoglalás előtti betelepülés hagyatékaként. Két csontváz mellől került elő ilyen korú bizánci (11, 13), hétből pedig franciaországi érme (12, 14–19), de mivel az utóbbiak öt másik sírban a századforduló és a 10. század közepe közötti itáliai veretekkel társultak (21, 39, 51, 68, 77), s egyikükben sem volt a 895/896-nál korábbi voltuknak régészeti nyoma (kivétel egy karikacsüngős veret: 39), fenntartás nélkül sorolhattam őket a honfoglalás kori magyar leletanyaghoz, sőt annak néha nem is a korai részéhez (11, 17). A honfoglalók sírjaiban 9. századi dirhem zárópénzként nem szerepelt, viszont I. Berengár még királyként kibocsátott (888–915), tehát már a honfoglalás előtt is forgalomba került denáraihoz a portyázó magyarok először csak a 899-ben kezdődött itáliai hadjáratokban juthattak.

Síregyütteseink zárópénzei szerint a történeti források adataihoz leginkább a nyugat-európai (itáliai, francia, német és angol) pénzek hazai jelentkezése kapcsolható. Ezek az említett I. Berengár-féle denároktól II. Berengár (950–961) veretéig, azaz a 955. évi augsburgi vereség hadjáratokat szüntető idejéig, szakaszosan eltérő intenzitással, de folyamatosan észlelhetők. A csak 967 után keltezhető két cseh érménk (93–94) viszont már a békés idők maradványa. Az arab dirhemek a honfoglalás küzdelmeinek lezárultát követően, a 905/6. és a 923/4. kibocsátási évek, vagyis hozzávetőlegesen a 910–930-as esztendőik között juthattak el a Kárpát-medencébe, bár az utóbbi időhatárt az egykori Máramaros megyei („huszti”) dirhemkincs régi meghatározású¹² zárópénzének 940/41-es verési éve legalább a század közepe tájáig tolhatja ki. A bizánci érmék beáramlása feltehetőleg a balkáni hadjáratok 934-ben – vagy esetleg már ezt megelőzően – való megindulásával függhet össze, s a portyázások 970. évi lezárulása (arkadiopolisi csata) után, alighanem a kialakuló kereskedelmi kapcsolatok eredményeként folytató-

8. Kralovánszky A., 1960. 27–37.; Szőke B., 1960. (Használatának engedélyét Szőke M. Bélának köszönöm); Szőke B., 1962. 55–59., 91–92.; Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A., 1962.; László Gy., 1963.; Bartha A., 1968. 154–157.; Gedai I., 1969.; Gedai I., 1972. 1.; Gedai I., 1972. 2.; Kponomkuu, B. 1972.; Nevizánsky G., 1980.

9. *Bálint* Cs., 1968.; *Bálint* Cs., 1975. 106–108., 128–133., 167–173.; *Bálint* Cs., 1980. 263–289.; *Bálint* Cs., 1982.

10. Kovács L., 1983. 1. Ennek a bizánci érmékkel foglalkozó fejezete a leletkataszterével kiegészítve megjelent: Kovács L., 1983. 2. Összefoglalóan: Kovács L., 1984.

11. A tárgyalt pénzek közül a kibocsátási évet csak a dirhemeken jelölték, a bizánci és nyugat-európai vereteknél a kibocsátó uralkodó, világi vagy egyházi személyiség trónra, ill. tisztségbe lépésének első évével számoltam.

12. Fomin, A. V.–Kovács L., 1987. 37., 60–62.

Lelőhely Erme	szám	Sírlelet	Honfoglalás kori lh.-ról való szórvány	Kincslelet	Szórványlelet	Az érmék száma
Arab	$\frac{17}{45}$	$\frac{7}{12}$	$\frac{1}{400}$	1 öntőminta	8	465
Bizánci	$\frac{17}{19}$	$\frac{7}{7}$	$\frac{4}{16+}$		147	189
Nyugat-európai	$\frac{58}{213}$	$\frac{17}{52}$			65	330
Meghatározatlan	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{1}$				5
Római	$\frac{47}{57}$	$\frac{5}{15}$				72
ÖSSZESEN	$\frac{142}{338}$	$\frac{38}{88}$	$\frac{5}{416+}$		220	1061

1. kép. A honfoglalás kori Kárpát-medence idegen érméi

dott. Erre utal ugyanis a sírleletek érmesorát nyitó 921.,¹³ és befejező 976.¹⁴ lehetséges első verési év.

Az eltérő származású érmék honfoglaló magyar síregyüttesek zárópénzeként szereplő példányai folyamatosnak tetsző sorban, de változó mennyiségben töltik ki a vázolt időbeli kereteket. Természetesen a besorolásuk alapját képező, legkorábban feltételezhető verési idejükhöz jónéhány évet hozzá kell számítani, hogy megbecsülhessük ottani forgalmuk, majd magyar tulajdonú használatuk egészen az eltemetésükig tartó, bizonytalan hosszúságú időszakát. Eszerint e sírok zárópénzeinek a terminus post quem elve alapján rendezett sorrendje csak egy valószínűtlenül korai keltezési kényszer idősortrendjét adja meg, amelytől e temetkezések földbe ásásának kora a beléjük temetett első vagy sokadik pénztulajdonosok élete hosszúságának teljes változatosságával eltérhetett.¹⁵

Van-e mégis lehetőségünk az egyes temetkezések pontosabb korhatározására?

3.1. A vizsgált pénzes sírok legjellegzetesebb csoportját az eltérő mennyiségű és minőségű mellékleteik alapján eltérő rangúnak számítható 37 fegyveres férfi 169 érmét rejtő hagyatéka képezi (síronkénti érmeátlaguk 4,57). A hivatásosan katonáskodó réteg tagjait látjuk bennük, akik a kalandozások résztvevőiként egyebek között nyugat-európai és bizánci pénzekhez juthattak, továbbá a zsákmányolásuk, vagy a hazai gazdaságuk árufeleslegét keleti kereskedőknek eladva, arab dirhemeket is szerezhettek.

13. Két sírban már VI. (Bölcs) Leó (886–912) egy-egy érméje is előkerült, de a síregyüttesek ismeretlenek. A csanytelek-síróhegyi temetőrészlet 1934-ben feldúlt 9 sírjának anyagában volt az egyik, a másikat 1887-ben „állítólag egy halott szájában találták” egy dettai (Deta) sírban: *Pontelly I.*, 1887. 173.

14. Az orosházi solidus (95) nem egyedi eset, mert a Szárászon megsemmisített sírok anyagában ugyanezen társuralkodók aranyozott bronz solidus hamisítványa őrződött meg: *Kiss A.*, 1983. 285.

15. Az érmék keltező értékével foglalkozó irodalomból: *Амѳоз, А. К.* 1971.; *Steuer, H.* 1977.; *Bálint Cs.*, 1985.

Hangsúlyoznom kell azonban, hogy e katonáskodó rétegnek ők csupán azt a – temetkezéseik mennyiségének arányából következően – viszonylag csekély hányadát képviselik, akik ruhájukat és lószerszámukat pénzekkel díszítették és azzal temetkeztek is, vagyis a rájuk, gazdagságukra, temetkezéseik földrajzi elterjedésére vonatkozó megfigyeléseinket a rétegük egészére, azaz az összes fegyveres sírban nyugvókra általánosítani nem lehet (vö. 5.1. szakasz).

Az említett pénzdíszeket a vitézek az arab és nyugat-európai ezüstérmék kisebb-nagyobb darabszámú sorozataiból állították össze (30 sírban 160 érme), viszont a bizánci veretekből két sírt (74, 84) kivéve, temetkezésenként csak egy-egy példányt találtak, igaz hogy két esetben (11, 86) az ezüstmél mintegy harmincszor nagyobb értékű arany, vagy annak hamisított érme képében.

Természetes, hogy egyetlen sírbéli érme a terminus post quem dátumán kívül a megszerzés és az eltemetés idejére nézvést egyre csökkenő mértékben bizonyító erejű, nagy kár tehát, hogy ilyen egyérmés a 37 fegyveres-pénzes férfisír csaknem fele (37-ből 17). Két vagy több érme viszont, a mennyiség növekedésével egyenes arányban egyre biztosabban meghatározni látszik az egyszeri beszerzés, vagy akár az időnkénti gyűjtés lezárulásának a korát. Különösen igaz ez akkor, ha e pénzeket egy terület egymást követő uralkodói verték, s ha a zárópénz forgalmi idejébe – amelyet a következő pénzkibocsátó trónra lépése tájáig kell számítanunk, hiszen az ő veretei már nem jutottak be az értékelendő síregyüttesbe – beleesik egy zsákmányolási lehetőség forrásadattal jelzett évszáma is. Mindezt figyelembe véve feltételelesen, és nagyon is mechanikusan, a második évszámot csak tájékoztató jellegűnek tekintve a következő sírok érmesorozatainak *megszerzési idejét* valószínűsíthetjük. E valószínűség bizonytalanságát azonban még az is fokozza, hogy a szóban forgó temetkezések többsége részben vagy egészében bolygatottan, tehát nem kizárható hiányokkal került végül is a szakember kezébe. Az említett megszerzési idők: 899/900–915: 21–22, 915–924: 38–39, 916/17–932¹⁶: 43, 916/17–943: 42, 918/19–932: 44–45, 922–926: 51, 923/24–943: 55, 926–931: 57–58, 931–944: 74, 931–945: 71, 945–950: 76–78, 948–959: 84. Amennyiben az így valószínűsített időhatárok között a megszerzés idejére már nincsen beszámítható forrásadat, mint pl. a dirhemek esetében, akkor az *eltemetés idejét* önkényesen, néhány évtizednyi használati időt hozzátéve állapíthatjuk meg, ezzel természetesen még azt is feltételezve, hogy e pénzek a megszerzőikkel kerültek a földbe.¹⁷ Beszámítható forrásadat híján az érmék tulajdonosának – egyébként igen ritkán megállapított – életkorával sem tudunk sokat kezdeni, mert nem is sejthetjük, hogy pénzdíszeihez életének melyik éveiben jutott. Az eltemetés ideje csak a körülmények szerencsés összejátszása révén pontosítható. Ha *Érdy J.* nyomán¹⁸ feltételezzük, hogy a 20–24 évesen elhunyt, s talán már a hadban szerzett fejsebe gyógyítását megkísérlő trepanációt is túlélő verebi ifjú (39) I. Berengár császársága (915–924) idején, pontosabban a 919–924. közötti hadi események valamelyikében járt Itáliában, akkor az életkorából következően, nagyjából 930 tájáig élhetett. Feltehetőleg ugyancsak a császár veretével záruló érmesorozattal¹⁹ került örök nyugovóra a 60 évesnél idősebben elhunyt benepusztai vitéz (38). Eltemetésének ideje annál közelebbi lehetett a verebiéhez, minél öregebben szerezte az érméit, vi-

16. Naszr ibn Ahmad emír (914–943) dirhemén al-Muktadir kalifa (908–932) neve olvashatóan szerepel, s ez szűkíti a zárópénz megszerzésének idejét.

17. Szabó J. Gy. szerint, elődeink elsősorban a mágikus jelentést is hordozó tárgyakat örökítették utódaikra, míg az ilyenekkel nem rendelkezőket, s köztük az érméket is, hamarabb a sírba tették: *Szabó J. Gy.*, 1978–79. 50.

18. *Érdy J.*, 1858. 23–24.

19. A találók emlékezete szerint a vitéz mellett 30–40 érmét találtak, de ezekből csak 12 került a múzeumba: *Jankovich M.*, 1835. 289.

		TERMINUS POST QUEM	FÉRFISÍROK								NŐI SÍROK				GYERMEK SÍROK			?		ÖSSZESEN																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																													
			FEGYVERES				FEGYVERTELEN				A		B		NY		?		A		B		NY		B		NY		A		B		NY		U		R		M																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																										
			A	B	NY	?	A	B	NY	?																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																							
MEGHATÁROZ (HAT) ATLAN ÉRMÉK			1 - 2			3				4			5	6		7 - 8	9		10																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																														</

2. kép. Az eltemetettek neve alapján csoportosított, érmés honfoglalás kori sírok sorozata zárópénzeik terminus post quem adata szerint, kiegészítve a pénzutánzat, római érmés és az átlukasztott magyar veretes sírok jegyzékével.

Jelmagyarázat: A: arab, B: bizánci, NY: nyugat-európai, ?: meghatározatlan nemű egyén temetkezése, ill. meghatározatlan típusú érme. A lelőhelyek nevénél: a magyar megyék kezdőbetűi, HR: Horvátka, j: județul, o: okres, SR: Srbija. Az 1–163. szám a lelőhelyek időrendi sorozatát jelöli, az aláhúzott számok két vagy több érmét tartalmazó sírleletre vonatkoznak. A lelőhely neve és közigazgatási egysége után következik a sírszám, de a „sír” kiírása nélkül. Helytakarékosság miatt a vonatkozó szakirodalom idézése helyett csak Kovács L., 1983. 1-re utalhatok! I. Bodrogvécs (Somotor-Več, o. Trebišov) a tarsolylemez sír, 2. Eger–Répástető (He) 1., 3. Miskolc–Repülőtér (B.-A.-Z.) 5., 4. Vészto–Kótpuszta (Bé) 7., 5. Piliny-Leshegy (Nó) 3., 6. Sikló (Šicláu, j. Arad) 9., 7. Üllő-Ilona út (Pe) 6., 8. Vajdahunyad (Hunedoara, j. Hunedoara)–Kincseshegy 46., 9. Halimba–Cseres (Ve) 917., 10. Győr–Téglavető dűlő (GyS) 26., 11. Tiszaeszlár–Bashalom (SzSz) II. temető, 7., 12. Tiszaeszlár–Újtelep (SzSz) 2., 13. Jánoshalma–Kisráta (BáKi) A., 14. Nyitra (Nitra)–Szt. Márton-templom 209., 15. Deszk–Újmajor (Cso) 10., 16. Sándorfalva–Eperjes (Cso) 92., 17. Sőshartyán–Hosszútelep (Nó) 30., 18. Rád-Kishegy (Pe) 15./1956., 19. Nagytőke–Jámborhalom (Cso) 17., 20. Biharkeresztes–Vasútállomás (HaBi) 1., 21. Orosháza–Pusztaszentetornya (Bé), 22. Rétközbe-rencs–Paromdomb (SzSz) 1., 23. Sőshartyán–Zúdtető (Nó) 1., 24. Szeged–Óthalom (Cso) 9. = 4./1950., 25. Kál-Legelő (He) 81., 26. Szalkszentmárton–Paréjoshát (BáKi) 9., 27. Nagykőrös–Fekete dűlő (Pe) 1., 28. Vesztkény–Homokbánya (GyS) 5., 29. Ásotthalom–Rivó (Cso), 30. Kistokaj–Homokbánya (B.-A.-Z.) 53., 31. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) II. temető 19., 32. Tiszasüly–Éhhalom (Szo), 33. Kisdobra (Dobrá, o. Trebišov)–Ligahomok 2. lovassír, 34. Perse (Prša, o. Lučenec)–Bércz 101., 35. Pap–Rózsadomb (SzSz) 7., 36. Tardoskedd (Tvrdosovec, o. Nové Zámky)–Paptag 1., 37. Budapest–Testvérhegy, 38. Ladánybene–Benepusztja (BáKi), 39. Vereb (Fe), 40. Kecel–Lehoczky-tanya (BáKi) 2., 41. Szabadegyháza–Petőfi u. 1. (Fe), 42. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) I. temető 14., 43–45. Sárospatak–Baksahomok (B.-A.-Z.) 4., 1., 2., 46. Galgóc (Hlohovec, o. Trnava), 47. Szered (Sereď, o. Galanta)–Macsédi dombok II. temető 8./55., 48. Szolnok–Strázshalom (Sz), 49. Hajdúsamson–Majorsági földek (HaBi) 2., 50. Iza (Iža, o. Komárno)–Leányvár 1., 51. Kiskunfélegyháza–Radnóti u. 48. (BáKi), 52. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) II. temető 11., 53–54. Csekej (Čakajovce, o. Nitra)–Kostolné dűlő 357., 547., 55. Szomód–Bocskashegy (Ko), 56. Gödöllő (Pe), 57. Nagyszokoly–Berényi út (To), 58. Nagyvázsöny–Nőzsér (Ve) B., 59. Szob–Kiserdő (Pe) 35., 60. Szekszárd–Hidaspetre dűlő (To), 61. Szered–Macsédi dombok II. temető 12./55., 62. Aldebrő–Mocsáros (He) 20., 63. Piliny-Leshegy (Nó) 2., 64. Aldebrő–Mocsáros (He) 8., 65–66. Halimba–Cseres (Ve) 775., 859., 67. Szered–Macsédi dombok I. temető 1./53. 68–69. Tiszanána–Cseh-tanya (He) 4., 21., 70. Eger–Szépasszony-völgy (He) A., 71. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) I. temető 11., 72. Orosháza–Nagy A.-tanya (Bé) 2., 73. Szeged–Csongrádi út (Cso) 36., 74. Kunágota (Bé) 1., 75. Budakeszi–Barackos (Pe) 2., 76. Bátorkeszi (Vojnice, o. Komárno)–Papajtó 5., 77. Tiszaeszlár–Bashalom (SzSz) I. temető 13., 78. Vörösvár (Červeník, o. Trnava)–Homokbánya 3., 79. Budapest–Pestlőrinc, Gloriet, 80. Győr–Téglavető dűlő (GyS) 47., 81. Náduvar–Mihályhalom (HaBi), 82. Mindszent–Koszorús dűlő (Cso) 3., 83. Tiszaeszlár–Bashalom (SzSz) II. temető 2., 84. Sárrétudvari–Hízó föld (HaBi) 112., 85. Szeged–Csongrádi út (Cso) 1., 86. Szentés–Borbásföld (Cso) 1., 87. Hódmezővásárhely–Kopáncs (Cso) 13., 88. Kiszombos–B (Cso) 342., 89. Szob–Kiserdő (Pe) 60., 90. Vukovár (Vukovar, HR)–Lijeva bara 2., 91. Szob–Kiserdő (Pe) 10., 92. Tiszaeszlár–Dióskert (SzSz) 17., 93. Komáromszentpéter (Dolný Peter, o. Komárno)–Kisrét 89., 94. Székesfehérvár–Szárászrt (Fe) 104., 95. Orosháza–Pusztai Istvánné tanyája (Bé) 3., 96. Kenézlő–Fazekaszug (B.-A.-Z.) I. temető 18., 97. Mohács–Téglagyár (Ba) 5., 98. Naszvad (Nesvady, o. Komárno)–Partok dűlő 2., 99. Szered–Macsédi dombok I. temető 14./53., 100. Székesfehérvár–Rádiótelep (Fe) A., 101. Sikló 7., 102. Tornóc (Trnovec nad Váhom, o. Galanta)–Felső Játó, Remíz 278., 103. Bjelo Brdo (Bijelo Brdo, HR) 148., 104. Budapest–Károlyi-kert 1., 105. Zalavár–Kápolna (Ve) 161., 106. Zsitvabesenyő (Bešeňov, o. Nové Zámky)–Sírdűlő 61., 107–108. Bjelo Brdo 80., 183., 109. Csanytelek–Dilitor (Cso) 56., 110. Ellend–Nagygyödör dűlő (Ba) 144., 111. Gombos (Bogojevo, SR)–Biboja u. 93. 3., 112. Gyula–Téglagyár (Bé) 3., 113–114. Majs–Udvari rétek (Ba) 343., 595., 115–116. Pécs–Vasas (Ba) 29., 43., 117. Rád-Kishegy (Pe) XIX., 118–121. Bjelo Brdo 46., 63., 81., 129., 122–126. Halimba–Cseres (Ve) 213., 230., 394., 423., 606., 127–132. Majs–Udvari rétek (Ba) 5., 108., 118., 535., 709., 736., 133. Ógyalla (Hurbanovo, o. Komárno)–Bagota 36., 134. Penc–Tuszkulánium (Pe) III., 135. Rád-Kishegy (Pe) 2./1956., 136. Szentés–Szentlászló (Cso) 73., 137. Székesfehérvár–Maroshegy (Fe) 1., 138. Székesfehérvár–Rádiótelep (Fe) 66., 139. Tiszanána–Cseh-tanya (He) 11., 140. Tiszavasvári–Józsefháza (SzSz) 2., 141–142. Vukovár–Lijeva bara 252., 409., 143. Mesteri-Inta pusztja (Vas) IV., 144. Palotabozsok–Kirchegrund (Ba) 32., 145. Sárospatak–Sertéslegelő (Fe) 2., 146. Szőlősgyörök (So), 147–148. Veszprém–Jeruzsálemhegy (Ve) 1., 6., 149. Vukovár–Lijeva bara 271., 150. Komáromszentpéter–Kisrét 86., 151. Majs–Udvari rétek (Ba) 446., 152–153. Sarud–Báb (He) 37., 42., 154. Várfalva (Moldovenești, j. Cluj)–Jósika-kastély 24., 155. Majs–Udvari rétek (Ba) 233., 156. Halimba–Cseres (Ve) 770., 157. Tiszalök–Sarkadpusztja (B.-A.-Z.) 104., 158–159. Várfalva–Jósika-kastély 22., 28., 160. Tiszalök–Rázom (SzSz) II. temető 15., 161. Zemplén (Zemplín, o. Trebišov) ?, 162. Széplak (Krásno, o. Topolčany) 177., 163. Zalavár–Kápolna (Ve) 67.

szont minél fiatalabban jutott hozzájuk, annál inkább túlélte őt. Ez a két temetkezés azért is érdekes számunkra, mert tárgyai némelyike²⁰ még a honfoglalást megelőző szál-
lásterületen készülhetett, s ezért a földbe kerülésüket hagyományosan a 10. század ko-
rai évtizedeiből származtatjuk. A sajnos félig megsemmisült kiskunfélegyházi sírlelet
(51) külön tárgyalást érdemelt,²¹ ezért erre most nem térek ki.

A többi fegyveres-érmés temetkezés földbe kerülésének pontosabb korhatározására
csak a megszokott régészeti módszerekkel kísérletezhetünk. Az s-végű karikák, a két-
élű kardok és az őket gyakran kísérő trapéz alakú kengyelek²² hiánya alapján megkoc-
káztható az a feltevés, hogy e sírok zöme a felsorolt, s korjelzőnek tekintett tárgyak
megjelenése, azaz a 960/70-es évek előtti időből származik. Ez a feltevés azonban
nagyon kockázatos, hiszen az sem kizárt, hogy a szóban forgó katonai réteg csak később
vette át az s-végűkarikák viseletének divatját. A kardos vitézekben pedig, a szablysok-
ban ránk maradt hagyományos fegyverzetű katonaságot felváltó, részben új típusú fegy-
verekkel felszerelt fejedelmi haderő hagyatékát ismerte fel a kutatás, amiből viszont az
következik, hogy e két – szabályjuk, ill. kardjuk szembeállításával jellemezhető – fegy-
veres erő jó ideig egymás ellenében, de korban párhuzamosan tevékenykedett. Végül is
régészeti módszerekkel csak néhány sír megásásának kora pontosítható. Viszonylag ké-
sői lehet, azaz legalább a 960/70-es évekből maradt ránk a két szablamarkolatú kardos
temetkezés, amit az egyik (1) meghatározatlanul elvesztett dirheme alapján aligha állít-
hatnánk. A másik (85), 948 után keltezhető bizánci érméje viszont támogatni látszik a
fenti korhatározást annál is inkább, hogy az ezüstpénz átfúratlanul, halotti obolusként
került a földbe.

3.2. A sírleletek másik nagy csoportját a fegyvertelen férfiak, a nők, gyermekek és
a meghatároz(hat)atlan nemű egyének 112 érmét tartalmazó 58 temetkezése képezi (sí-
ronkénti érme átlaguk 1,93). Az kapcsolja őket össze, hogy a díszként használt és elte-
metett pénzeiket nem közvetlenül szerezték meg; ez elsősorban a nőkre és a gyerme-
kekre, továbbá a fegyvertelen férfiak egy részére vonatkozik. Utóbbiak aligha voltak
kalandozó harcosok, s ugyanakkor – talán az alacsonyabb társadalmi helyzetükből kö-
vetkező, s mellékleteikben is tükröződő – viszonylagos szegénységük következtében a ke-
leti kereskedőknek tetsző árukkal sem rendelkeztek. A fegyvertelen férfiak másik része
viszont nem hitelesen feltárt temetkezésekből származik, s megtalálásuk körülményeit
vagy megmaradt mellékleteik szokásos kísérőleleteit ismerve, joggal gyanakodhatunk
elkallódott fegyvereikre (13, 29, 40–41, 46, 48, 60).²³ A fegyveres férfiakról korábban
írottakat rájuk is vonatkoztatva megállapíthatjuk, hogy négyüknél egy-egy veret lévén,
a terminus post quem időpontjának meghatározásán túl, megszerzésük idejének ponto-
sítását érméikből meg sem kísérelhetjük (13, 29, 46, 68). A maradék három sír érme-
sorozatai megszerzésének korát a zárópénzeik alapján a következőképpen valószínűsít-
hetjük: 915–924: 40–41, 926–931: 60. Közülük mindössze az egyikük tulajdonosának ha-
tározták meg az életkorát, eszerint a 42–46 évesen elhunyt szabadegyházi férfit (41)
minden bizonnyal a 10. század első felében temették el.

20. Ide számítható az egyik (39) karikacsüngös övverete, s a másik (38) nielló díszes, griffes és in-
dás mintázatú szíjvége.

21. Kovács L., 1985. 2.

22. A kétélű kardokról újabban: Kovács L., 1982. A trapéz alakú kengyelekről: Kovács L. 1986.1;
1986.2.

23. Két sírnak (40–41) csak maradványát tárták fel, kettőnél a veretes öv (13, 60), kettőnél a tar-
solylemez (46, 48) figyelmeztet a mellékletek egykor nagyobb számára és a fegyverek való-
színű meglétére. Egy sírnál (29) a rozsdás vasakat a találók dobálták el, a másik (48) vastárgyai
pedig megnevezetlenül a Magyar Nemzeti Múzeumban rozsdásodtak szét.

A hadjáratokban zsákmányolt, vagy a hadisarc, békemegváltás, adó szétosztásakor kapott, ill. a keleti kereskedőktől szerzett érmék valamilyen szűk hatókörű forgalomban jutottak el az őket közvetlenül megszerezni nem tudó személyekhez. A veretek ebben a forgalomban nem fizetőeszközként, hanem dísz, ékszer szerepben vettek részt. Egy részük talán családi vagy rokoni ajándékozás, menyasszonyváltás (kalym) stb. formájában kerülhetett nők és gyermekek tulajdonába, de olyan lelőhelyen is felbukkantak, ahol kalandozó vitéz sírjával nem számolhatunk, mint pl. a halimbai köznépi temető három gyermeksírja (9, 65–66). A fegyvertelen férfiak, a nők és gyermekek sírjai, ill. az ezeket tartalmazó temetők között jelentősen megnő a sem kalandozó vitézeknek, sem hozzátartozóiknak nem tekinthető, köznépi jellegűek mennyisége (8–9, 14–15, 17–18, 25–26, 47, 50, 53–54, 61–62, 64–66, 75, 87–88, 90–94, 99), megerősítve azt a vélekedést, hogy pénzeiknek ők nem voltak elsőkézi birtokosai. Mindebből úgy érvelhetnénk, hogy a pénzszerző fegyveres férfiakról érmék egy része másod- vagy sokadkézbe került tovább. E forgalom ily módon általánosnak ítéltető tér- és időbeli kiterjedését azonban két megfigyelés erősen leszűkíteni látszik:

a) Őt hiteles fegyveres férfisir (96–100) leletegyüttese alapján szembetűnő, hogy olyan vitézek körében is megvolt az igény pénzdíszek viseletére, akik helyben vagy az adott pillanatban nem juthattak érméhez. Ezek körében a pénzutánzatok használatának, a pénzekéhez hasonlóan ugyancsak Kelet-Európából magunkkal hozott divatja élt tovább.²⁴ Ez a megfigyelés sem általános érvényű, mert egy női sírban (80) az érmék és az érmeutánzatok együtt voltak jelen.

b) A másik megfigyelés szerint, a pénzes sírokat tartalmazó temetők között ritkaságnak számít, ha valamelyikük más-más temetkezésében eltérő eredetű érme lát napvilágot (pl. Kenézlő–Fazekaszug I–II.: nyugat-európai és arab veretek – 31, 42, 52, 71; Szob–Kiserdő: bizánci és nyugat-európai veretek – 59, 89, 91), s mindmáig egyetlen olyan sír előkerüléséről sincs tudomásunk a Kárpát-medencében, amelynek mellékletei között az arab, bizánci és nyugat-európai érmék bármilyen összeállításban is keveredtek volna!^{24a} Lehetséges, hogy ez a jelenség a különféle származású pénzek – a 2. szakaszban vázolt – általános időrendi eltéréseivel, vagy a megszerzés egyedi lehetőségeivel függ össze, de magyarázatához még elégtelen a régészeti anyagunk. Véleményem szerint, az eddigiekből annyi mégis valószínű, hogy a szóban forgó temetkezések érméiből – különösen ha csak egy-egy volt belőlük síronként – a terminus post quem megállapításán túl, még kevésbé lehet az utolsó tulajdonos általi megszerzés idejére és veletemetésének korára következtetni, mint a fegyveres férfiak temetkezéseinél.

A szakasz elején említett, síronkénti 1,93 érmés átlagból következik, hogy a fegyvertelen férfi, nő, gyermek és meghatározatlan nemű halottat rejtő temetkezések zömében csak egy-egy érme volt: az 58 sírból 41-ben! Feltűnő, hogy hat esetben ez a magányos érme 9. századi francia veret volt (14–19). Ilyen felbukkanásukat nem tudom magyarázni, de korjelző értékűnek nem tekintem őket (vö. 2. szakasz). Szembetűnő változásra figyelhetünk fel a terminus post quem szerint rendezett sírsorban, ahol a fegyveres férfiakhoz képest megnő a „késői” temetkezések mennyisége. Míg a fegyvereseknél 945 és 948 után csak három-három sír keltezhető (76–78, ill. 84–86), addig a

24. A pénzdíszek és pénzutánzatok használata a keleten maradt magyarság emlékanyagának tekintett Bolsie Tigani-i temetőben, továbbá az elődeinkkel rokoni, ill. történeti kapcsolatban álló népek: a kazárok, a szaltovó-majaki kultúra népei, a korai baskírok, a volgai-bolgárok, a komik, marik, mordvinok temetőiben egyaránt kimutatható. Kovács L., 1983. I. 412–425.

24a. Időközben Révész L. a karos-eperjesszőg-libatanyai 52., tarsolylemezes sírban a 292. h. sz. (= 904/5) évben veretett két dirhem mellett 12 Sachsenpfenniget talált; az utóbbiak valószínűleg 942 után keltezhetők: vö. Hatz, G. 1985. Az érméket A. V. Fomin és Gedai I. határozta meg, s az adatokat Révész L. szívesságának köszönhetem.

többiek közül öt és négy (79–83, ill. 87–90), s a legkésőbbiről számítható korú temetkezések már kivétel nélkül közöttük szerepelnek (91–95). Talán az sem véletlen, hanem a viseleti szokás egyre inkább köznépi környezetben megfigyelhető változásának a jele, hogy a 948 után keltezhető sírokban, amelyekben egy kivétellel (91) már csak bizánci, ill. cseh érmék szerepelnek, az érmesorozatok felhasználásának csak egyszer (84) maradt nyoma. Az arab és nyugat-európai veretek utánpótlása ugyanis megszűnt a 10. század 2. felére, s az említett temetkezésekben már csak nyakba akasztott, vagy halotti obolusként eltemetett pénzeket találtak (a 84 még közöletlen).

A fegyvertelen férfiak fegyvergyanús sírjait leszámítva, a szóban forgó csoport egy-nél több érmét tartalmazó síregyütteseit a pénzeik megszerzési idejére vonatkozó mechanikus besorolási módszer szerint az alábbi módon rendezhetjük: 913–943: 33, 919–936: 47, 923–936: 53, 926–931: 63, 65, 68, 936–955:²⁵ 75, 945–950: 80–83. Az eltemetés korára a pénzek több támpontot nem nyújtanak, ennek megállapítására ismét csak a megszokott régészeti módszerekkel tehetünk kísérletet.

A fegyvertelen férfiak temetkezéseiben a 10. század időszakán belül megbízhatóan keltezhető tárgy nem szerepel. A női és gyermeksírok némelyike azonban egy-egy korhatározónak tartott darabja alapján időrendi sorba szedhető. A szegecselt lemezgyűrű alapján a 10. század közepéig (65–66), a szélesedő végű lemezkarperec nyomán a század 60–70-es éveig tartó időszakra (47), a fonott karperec (95), a szőlőfürtű díszes és gyöngykoszorús, ún. tokaji típusú függők és a karikagyűrűk (34), valamint a pödrott végű ezüst lemezkarperec és a négy szálból sodrott, spirál végű bronz huzalkarperec (17) segítségével a 10. század 2. felére, végére, a fonott, hegyesedő végű huzalgűrű figyelembevételével (93) a 11. századra gondolhatunk, azaz 20–100 évvel későbbi időre, mint amelyet a terminus post quem az esetükben jelez. Figyelemre méltó, hogy hat temetkezésben letek halotti obolusra (4, 14, 25, 34, 64, 69), ráadásul négyben az átlukasztott állapotából következően, korábbi ékszerkénti használat után került az érme ebbe a szerepbe (25, 34, 64, 69). Arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy a tárgyalta 95 temetkezésben mindössze kétszer bukkant fel s-végű karika. Először egy, a közöletlensége miatt, horizontálstratigráfiailag értékelhetetlen sírban találtak egy sima és három s-végű karikát, egy huzalgűrűt, s egy 923. évi terminus post quemet kínáló zárópénzt (53).²⁶ Másodszor pedig egy 948 után keltezendő érméjű gyermeksírban (89) látott napvilágot egy s-végű karikapár egyéb leletek társaságában. Mindkét temetkezés a 960/70-es évektől kezdődő időszakból való a hagyományos korhatározás szerint.

3.3. Itt kell kiterjesztenem az értékelést az eddig figyelmen kívül hagyott, 57 római érmét tartalmazó 47 sírleletre. Mellőzésüknek az volt az oka, hogy ezek, az i. e. 1.–i. u. 4. században veretett pénzek a 10. századi temetkezésekben még a terminus post quem megállapítására sem alkalmasak. Korukat csak a síregyüttesük tárgyai, vagy melléklet nélküli csontváz mellől származva, temetőjük kora döntheti el. Jelentkezésük lényegesen eltér a fentebb tárgyalta érmefajtákétól. Fegyveres férfi mellett egyet sem találtak, s a négy fegyvertelen férfi, tizenegy nő, huszonöt gyermek és hét meghatározatlan nemű egyén hagyatéka szinte kivétel nélkül köznépi temetőből maradt ránk; némelyikük olyan temetőből, amelynek más sírjaiban bizánci (Vukovár – 90, 141–142, 149), ill. nyugat-európai veretet (Halimba – 9, 65–66, 122–126, Rád – 18, 117, 135) is letek. Csaknem kivétel nélkül átfúrtak, s többségüket – síronként rendszerint egy-egy példányban – a nyakba akasztva vagy gyöngysorba fűzve viselték, de gyakran kerültek elő halotti

25. Az augsburgi csatavesztés évét, mint a pénzszerzés lehetőségének megszűnését számítva.

26. Az adatokat az ásató M. Rejholcová szívességének köszönöm. vö. *Rejholcová, M.–Kolníková, E.* 1985.; *Dumas, F.* 1981.

obolus helyzetében: a száiban, a marokban vagy egyebükt. Ez a részben a bizánci érmék használatával, részben a mindhárom tárgyalt pénzfajta halotti obolus példányaival összefüggésbe hozható viseleti mód régészetileg elég jól keltezhető. Tizenhét sírt a bennük talált különféle s-végű karikák, tizenkettőt pedig más ékszerek – a lefelé szélesedő spirálcsőgős karikák, pödrött végű karikák, karikagyűrűk, nyakperecek, félhold alakú csüngő, ereklyetartó kereszt – alapján a 10. század 2. felénél korábbi időből nem származtathatunk, de ilyen keltezésnek nem mond ellent a maradék tizenkilenc temetkezésnek csak a temetője jellege nyomán sejtethető kora sem.

4. Összefoglalásul mindebből néhány következtetés levonható:

a) Csak első megközelítésre szabad az arab, bizánci és nyugat-európai érmés sírok földbe temetésének felhagyását az s-végű varkocskarikák elfogadott 960/70-es megjelenési ideje elé tenni. Valószínűbb, hogy a köznép körében jelentkező viseleti változás az említett pénzeket díszként használók nem köznépi rétegeit csak megkésve érintette.

b) Az említett pénzeket tartalmazó sírok megásásának kora minden bizonnyal több évtizednyire belenyúlik a 10. század 2. felébe úgy, hogy az érmesorozatokkal díszített ruha, ill. lószerszám alkalmazásának szokása mellett, a 10. század 1. felében már kialakuló, egy-egy érme nyakbaakasztásának szokása erősödik meg, majd legkésőbb a század utolsó negyedére kizárólagossá is válik. Ez a jelenség az arab és nyugat-európai pénzek utánpótlási lehetőségeinek megszűnésével, ill. a bizánciaké beszűkülésével magyarázható. Észrevehető a változás abban is, hogy a pénzes temetkezésekben a fegyveres férfiak 10. század első felében megfigyelt túlsúlyát a század 2. felére a fegyvertelen férfiak, a nők és gyermekek arányának növekedése váltja fel.

c) A földfelszínről gyűjthető római érmécskéik segítségével a köznép az egy-egy érme nyakba akasztásának uralkodóvá váló szokását kezdi utánozni, s ez a szokás olyan hosszú életű volt, hogy az ugyancsak átfúrva előkerült magyar érmék tanúsága szerint megélte a 12. század elejét is. Időközben ismét átfurmálódott a szokást gyakorlók táborra, s míg a római érmés sírokból a fegyveres férfiak, az átfúrt magyar érmésekből már a férfiak is hiányoznak, s a hagyomány egyre csökkenő mértékben él tovább a nők (156, 162), s egyre növekvő súllyal a gyermekek körében (150–155, 157–159, 163).

d) Az a megfigyelés, hogy a korabeli pénzeket tartalmazó honfoglalás kori temetkezések a 10. század nagyját kitöltik, megingatja Fettich N. azon véleményének a hitelét, hogy a korszak temetkezéseinek kiemelkedő ötvösművészettel létrehozott tárgyai még a honfoglalást megelőző szállásterületen készültek. A jelenség Dienes I. magyarázata szerint értelmezhető: a honfoglalást követő idők nemesfémszerzési lehetőségeinek bősége váltotta ki a korszak ötvösművészetének felvirágzását.²⁷

e) A régészettől elvárható részletes honfoglalás kori belső időrendet *csak* a pénzes sírok anyagának alapján nem lehet felállítani. Ezt a feladatot a pénzes temetkezések kiemelt fontosságú kezelésén kívül, csak a náluk többszörös mennyiségű, de érmét nem tartalmazó hiteles sírlelet tárgyainak együttes előfordulási körülményeit vizsgálva lehet majd megoldani. Hogy egy ilyen vizsgálat viszont, átlépje a – kényszerből – általam is alkalmazott, a pénzek kísérőleleteinek nevével megelégedő kereteket, ahhoz e tárgyak fejlődésének egyenkénti tipológiai, elterjedési stb. felmérése, sőt még ezt megelőzően közreadása szükséges. Talán nem túlzás ezt a munkát a magyar honfoglalás kori régészet legfontosabb feladatának tekinteni.

5. A pénzes 10. századi sírok értékelésénél különösen akkor ajánlatos az óvatosság, ha eredményeként magától értetődőnek tűnő felismerés jelentkezik. A közelmúltban M. Schulze egy fontos tanulmány függelékében összegyűjtötte a Kárpát-medence

27. Fettich N., 1969. 110–112.; Dienes I., 1969. 118–120.; Bálint Cs., 1976. 234–235.

arab és itáliai érmés leleteit, s lelőhelyeiket térképre rajzolva úgy találta, hogy elhelyezkedésükből tér- és időbeli elterjedésük két szakasza ismerhető fel. Az első szakaszt (896–925), azaz a honfoglaló magyar hagyaték (= Hampel-féle IVa. csoport) korai időszakát az arab dirhemek és I. Berengár veretei jelzik a síksági vidékeken, míg a Provence-i Hugó és II. Lotár érméit tartalmazó, és a DNy-, Ny-Dunántúlon is megjelenő leletek a második szakasz (926–950) emlékei. A második szakasz végét, s egyben a korai Bijelo Brdo kultúrába (= Hampel-féle IVb. csoport) való átmenet idejét a bizánci érmék nyomán a 950/70-es évekig célszerű megnyújtani. A kettős szakaszolást néhány tárgytypus térképezésével is alátámasztani vélte: eszerint a tarsolylemezek a pénzes leletek 1. szakaszával egyező elterjedést mutatnak,^{27a} míg a szablyák és a kétélű kardok nagyjából azonos elterjedési területén belül jelentkező, eltérő sűrűsödésű csoportok időrendi megokolásúak: a szablyák többsége az első, a kardok kivétel nélkül a második időrendi szakaszból valók. Gondolatmenetét *M. Schulze* kettős tanulsággal zárta:

a) A 2. szakasz kezdetén, tehát 926 tájától, már megindult a magyar sírokból a tárgyak mennyiségének és a típusainak is a csökkenése, valamint a temetkezési szokások változása.

b) A két szakasz területi változása a Kárpát-medence magyar megszállásának menetét is jelzi. A Felvidék délnyugati részén tömegesebben 915, a Dunántúl északkeleti peremén 913/17, a Balatontól nyugatra fekvő vidéken pedig csak 926 után telepedtek meg.²⁸

5.1. Jóllehet *Hampel J.* a századfordulón még csak 14 olyan magyar sírt ismert, amelyben idegen érme is előkerült, ez elegendő volt számára a honfoglalás kori hagyaték három lépcsőben történő országos érvényességű meghatározásához (vö. 1. szakasz!). Azóta a hiteles sírok száma 95-re emelkedett, vagyis az alap tovább szilárdult, mégsem szabad azonban elfelejtenünk, hogy önkéntesen, vagy a közösség nem túl szigorú elvárása alapján gyakorolt halotti szokással van dolgunk. Csak az érmedíszek földbe temetését figyelhetjük meg ugyanis, de az így elhantoltaknál biztosan többen viseltek vagy használtak ilyen ékességeket az életük során, és még többen lehettek azok, akik más divatot követtek. Nehéz volna megállapítani, hogy a 95 pénzes sír hányad része a 10. századból ismert temetkezéseknek. A leggazdagabb síregyüttesekben – Beregszász (Beregove), Geszteréd, Rakamaz, Zemplén (Zemplín) – rendszerint nem volt érme, a 23 tarsolylemezes sírból pedig mindössze ötben (1, 42, 46, 48, 51) leltek. Honfoglalás kori temetők és maradványaik egész sorozata ismert, amelyből hiányzott a pénz: Bihar (Biharea), Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom), Eperjeske, Gádoros, Hencida, Kolozsvár (Cluj-Napoca), Sárobgárd, Szabadkígyós, Szeged–Algyő, Tisza-bezdéd²⁹ stb., s a nagy köznépi temetők 10. századi részleteiben pedig igen ritka az idegen veret. Végül is a 95 sír 83 lelőhelye eltörpül egy 1975-ben lezárt, más szempontú gyűjtés kb. 1620 lelőhelye mellett, amelyben 10. századi, vagy a 10. században kezdődő,

27a. A pénzzel keltezett tarsolylemezek száma időközben eggyel megnövekedett – vö. 24a. jegyzet – s ez az új példány ellene szól *M. Schulze* feltételezésének. Tarsolylemezes magyar sírok érméik helyesbített adatai sorrendjében: Kenéz-lő-Fazekaszug 1. temető 14. sír: 916/7.; Galgóc: 918/19.; Szolnok–Strázshalom: 920/21.; Kiskunfélegyháza–Radnóti u.: 922.; Karos–Eperjesszőg–Libatanya 52. sír: 942.; vö. *Kovács L.*, 1983. 1. Ráadásul az sem bizonyított, hogy a 10. század 2. évtizedében vert arab dirhemek, meg a 3. évtizedében kibocsátott itáliai denárok ugyanazt az időhorizontot képviselik-e a Kárpát-medencében. Együvéssorolásuk teljesen önkényes!

28. *Schulze, M.* 1984. 501–505.

29. A temetők egy részének adataira: *Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.*, 1962. megfelelő címszavai. Ennek lezárása után közölt Sárobgárd (*K. Éry K.*, 1967–68.), Szabadkígyós (*Pálóczi-Horváth A.*, 1971.; *Bálint Cs.*, 1971.), Szeged–Algyő (*Kürti B.*, 1978–79.).

11. századi temetők, az újkorig is használt templom körüli temetők és vegyes szórványleletek szerepelnek.³⁰ Arányukból nyilvánvaló, hogy az érmések földrajzi helyzetéből levont következtetések érvényét nem szabad az érmenélküliekre kiterjeszteni. M. Schulze véleményével szemben, tehát a pénzes sírok elterjedésének változásaiából csak a temetkezési szokásban bekövetkezett változásra gyanakodhatunk.

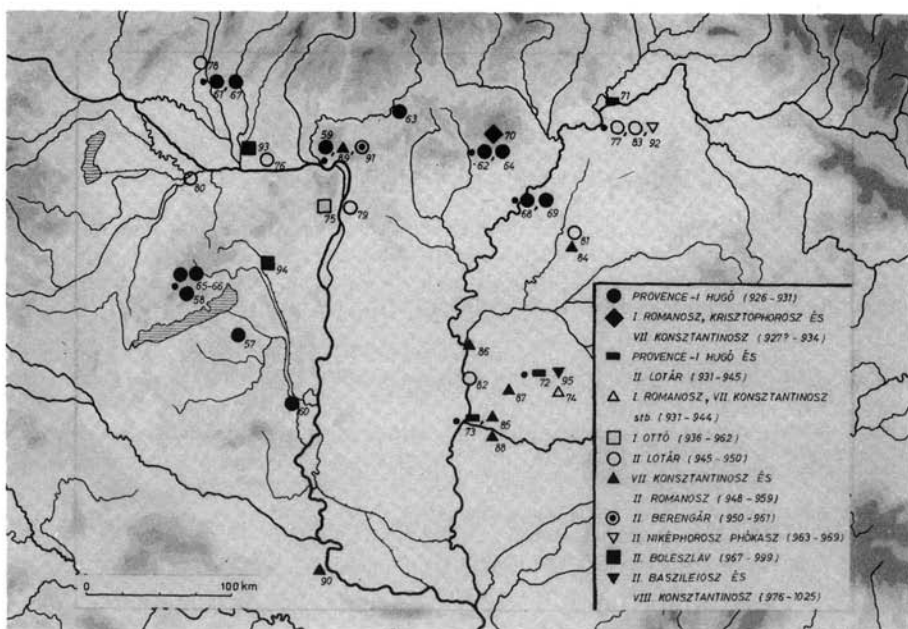
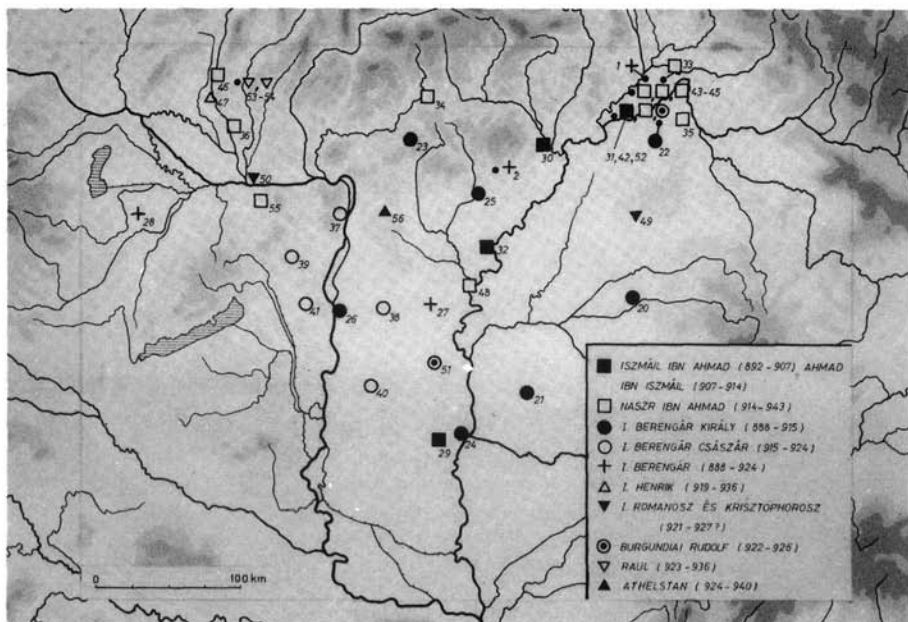
5.2. M. Schulze gazdag, bár a magyar közlemények hibáit kényszerűen átvevő adatgyűjtését elveiben és részleteiben is helyesbíteni kell. Véleményem szerint, elhagyandók a szórványleletek, továbbá a korabeli régészeti lelőhelyeken talált, de nem síregyüttesben megőrződött érmék is, hiszen eredeti összetételű csoportjaik relatív kronológiai helyzete teljesen bizonytalan. Két térképe adatainak helyesbítése, továbbá a rajtuk nem szereplő bizánci és nyugat-európai érmés sírokkal történő kiegészítése³¹ után (3. *a–b kép*) azonban az általa megfigyelt jelenség nem változik: bizonyos sűrűségbeli eltéréseken kívül a fő különbség a Közép- és Délkelet-Dunántúl, valamint a Dráva-torkolatvidék hagyatékában jelentkezik, s elsősorban öt Provence-i Hugó zárópénzű sírban (57–58, 60, 65–66), továbbá egy-egy bizánci (90) és cseh (94) érmét tartalmazó temetkezésben testesül meg. E hét sírból négyben (65–66, 90, 94) köznépi származású gyermek nyugodott, ezért a közvetlen pénzszerző, M. Schulze által „megszálló”-nak tekintett katonai réteghez csak három temetkezés sorolható. Ezek érmesorozatai nem teljesen hitelesek, hiszen az egyikükből elveszett még két, pontosan meg nem határozott veret (58), a másiból a megtalálók szolgáltatottak csak be tárgyakat (60), a harmadikat pedig bolygatás után két részletben tárták fel (57). Az természetesen nem vitatható, hogy mindjűk 926 után került a földbe, csak az a kérdés, hogy mikor? M. Schulze ugyanis hibázott, amikor a pénzes sírok megásásának korát nem határozta el sem az érmék megszerzésének, sem verésének idejétől, hanem a temetkezések földbe kerülésével zárópénzük lehetséges első verési évét nem sokkal követően számolt. Térképei ezért csak a sírok érméinek terminus post quem sorozatához (2. *kép*) hasonlíthatók, nélkülözve a sírok egyenként szükséges értékelését. Nem meggyőző az az automatizmus sem, ahogy minden I. Berengár (888–924) verette zárópénzű sírt az 1. szakaszába sorolt, holott az uralkodó pénzei utódainak még egy negyedszázadon át vert érmeivel együtt is gyakran kerültek elő a Kárpát-medence sírjaiból (51, 68, 76, 80).

5.3. Véleményem szerint tehát M. Schulze a pénzzel temetkezés szokása területi elterjedésében, és az eltemetettek nemének arányában bekövetkezett változást regisztrált, amiből nem lehet közvetlenül a térség politikai történetére következtetni.³² E magyarázat bizonytalanságának hátterében a dunántúli magyar honfoglalás kori hagyaték meghatározásának nehézségei húzódnak meg, s valószínű, hogy sem a J. Giesler-féle időrendi séma, sem az annak M. Schulze által ajánlott finomítása nem oldja meg a nehézségeket. A szóban forgó leletanyag (= Hampel-féle IVa. csoport) egy- (J. Giesler) vagy kétszakaszos (M. Schulze) korszaka nem zárult le 950/70 vagy 970/80 táján az ún. bijelo-brdói kultúrába (= Hampel-féle IVb. csoport) való átfejlődéssel. Valószínűbb, hogy a magyar előkelő- és középréteg hagyatékának, vagy újabban ismét tévesen a kaba-

30. Kiss A., 1985. 219–220: 12. jegyzet.

31. Schulze, M. 1984. 500: 29–30. ábráján szereplő lelőhelyek közül, saját térképeim (3. *a–b kép*) összeállításakor többet el kellett hagynom, régészeti lelőhelyről való szórványlelet származásuk miatt: 29. ábra 1, 3, 5, 9, 23–24, 26, 33; 30. ábra: 7–8, 10, 13–14, 18–22, 24–25, továbbá téves származtatás miatt: 3. A további változtatások és kiegészítések a leletlistájával – Schulze, M. 1984. 511–512. – összevetve ellenőrizhetők.

32. Schulze, M. véleményét sarkítva azt kellene feltételeznünk, hogy a nyugat-európai pénzek Provence-i Hugót 926. évi trónra lépését követő közép- és délkelet-dunántúli, továbbá Duna-Tisza közí hiánya azt jelezne, hogy a magyarok az ő uralkodását követő időben feladták e területeket.

3. kép. A Kárpát-medence érmés 10. századi sírleletei, a) 895/96-924 közötti terminus post quemet jelző zárópénzekkel; b) 926-976 közötti terminus post quemet jelző zárópénzekkel. (Schulze M., 1984. 29-30. ábrájának átdolgozásával. A jelek melletti lelőhelyszámok a 2. kép leletlistájának sorszámai.)

rokénak³³ tekintett leletanyag csak a kereszténység 10. század végi térhódításával vész el a szemünk elől, s csak a köznépi temetők anyagában következik be a bijelo-brdói váltás.³⁴ A Dunántúl nem síkvidéki területeinek 10. századi régészeti képe csak a köznépi temetők értékelésére épülhet, s ezért a beléjük temetkező lakosság jelenlétével a század elejétől számolni kell. Lehetséges, hogy a kevésbé fegyveres jellegű hagyatékuk azt jelzi, hogy a kalandozásokban csekély mértékben vettek részt, s a pénzes temetés szokása csak később terjedt el közöttük ugyanúgy, mint a Közép- és Délkelet-Dunántúl fegyveres sírjaiba temetett vitézek körében.

IRODALOM

Амброз, А. К.

1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Sov. Arch.* 1971.2. 96–123.; 1971.3. 106–132.

Bartha A.,

1968. A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest

Bálint Cs.,

1968. Honfoglalás kori sírok Szeged–Óthalmon. Szegedi Múz. Évk. 47–88.

1971. X. századi temető a szabadkígyósi–pálligeti táblában. Békés MMK. 1. 49–86.

1975. Dél-Magyarország a X. században. Kandidátusi értekezés kézírata. Budapest. Kiadói előkészületben!

1976. A magyarság és az ún. bjelo-brdói kultúra. *Cumania* 4. 225–252.

1980. A magyar őstörténet és a honfoglalás kor pénztörténeti vonatkozásai. Bevezetés MÖF 3. 263–289.

1982. Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. *Száz* 116. 3–30.

1985. Über die Datierung der osteuropäischen Steppenfunde des frühen Mittelalters. *MAI* 14. 137–147.

Börzsönyi A.,

1903. Pogány magyar sírokról. *Arch. Ért.* 23. 69–70.

Dienes I.,

1969. Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *Arch. Ért.* 96. 116–122.

Dumas, F.

1981. Grâce aux découvertes de Čakajovice (Slovaquie), un complément au monnayage de Raoul, roi de France. *Revue Num.* 23. 101–106.

Érdy J.,

1858. Régiségtani közlemények II.: A verebi pogány sír. *MTA Évk.* 9:1. 14–27.

K. Éry K.,

1967–68. Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data. *Alba Regia* 8–9. 93–147.

Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.,

1962. A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. *Rég. Tan.* 2.

Fettich N.,

1931. Adatok a honfoglalás kor archaeológiájához. *Arch. Ért.* 45. 48–112.

1937. A honfoglaló magyarság fémművészete. *Arch. Hung.* 21. I–II.

1969. Válasz a zempléni fejedelmi sír ügyében. *Arch. Ért.* 96. 109–113.

Fodor I.,

1986. Néhány régészeti észrevétel a kabar-kérdésről. *FE* 24. 99–114.

Fomin, A. V.–Kovács L.,

1987. A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs. – The tenth century Máramaros county (“Huszt”) dirham hoard. Budapest.

33. *Mesterházy K.*, 1980. 39–45. E nézet legújabb bírálata: *Fodor I.*, 1986. 99–114.

34. *Kovács L.*, 1985. 3.

- Gedai I.*,
 1969. Fremde Münzen im Karpatenbecken. Acta. Arch. Hung. 21. 105–148.
 1972.1. Pénzforgalom a magyaroknál a X. században és az önálló pénzverés kezdete. Magyar Num. Társ. Évk. 139–149.
 1972.2. A magyar numizmatika keleti vonatkozásai. Magyar Num. Társ. Évk. 189–193.
- Hampel J.*,
 1896. A honfoglalási kor hazai emlékei. Klny. Budapest 1896. = A magyar honfoglalás kút-fői. Sz.: Pauler Gy., Szilágyi S. Budapest 1900. 507–877.
 1897. A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. II. Budapest
 1905. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig
- Harsányi P.*,
 1914. A kenézlői lelet olasz érmei. Arch. Ért. 34. 340–344.
- Hatz, G.*
 1985. Die ersten Sachsenpfennige in Schweden. Nummus et historia. Warszawa. 33–42.
- Herepey J.*,
 1941.1. A csornai lelet X. századbeli érmei. Közl. 1. 147–152.
 1941.2. A kenézlői lelet X. századbeli olasz érmei. Erdélyi Múz. 46. 30–35.
- Huszár L.*,
 1955. Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. Acta Arch. Hung. 5. 61–109.
- Jankovich M.*,
 1835. Egy magyar hősnek, – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a' tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdónnan felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. A' Magyar Tud. Társ. Évk. 2. (1832–34). 281–296. Buda
- Jósa A.*,
 1914. Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. II. Arch. Ért. 34. 303–340.
- Kiss A.*,
 1983. Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest
 1985. Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. VKF 9:2. 217–387.
- Kovács L.*,
 1982. Remarks on the evaluation of 10–11th century Hungarian double-edged swords. Studies in ancient history and economy. Ed. by L. Castiglione–J. Makkay. Kézirat. Kiadói előkészületben
 1983.1. Die Münzen der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Studien über die arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen des Karpatenbeckens im 10. Jahrhundert. Fontes Arch. Hung. Kézirat. Kiadói előkészületben
 1983.2. Byzantinische Münzen im Ungarn des 10. Jahrhunderts. Acta Arch. Hung. 35. 133–154.
 1984. Über die Münzen der ungarischen Landnahmezeit. Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert. Nitra. 157–163.
 1985.1. Über den Datierungswert der landnahmezeitlichen Münzen. MAI 14. 177–194.
 1985.2. A Kárpát-medence IX–X. századi francia pénzei és a kiskunfélegyházi sírlelet. Arch. Ért. 112. 36–51.
 1985.3. Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts nach dem Buch von J. Gieslers. Acta Arch. Hung. 37. 207–222.
 1986.1. Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. Acta Arch. Hung. 38. 204–225.
 1986.2. Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II.: A homokbányai temetőrészlet. Comm. Arch. Hung. 93–121.
- Kralovánszky A.*,
 1960. A papi honfoglalás kori temető. Nyíregyházi Múz. Évk. 3. 27–37.
- Кропоткин, В. В.*
 1972. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье. Probl. ADIU. 197–202. Moszkva

- Kürti B.,
1978–79. Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn. Szegedi Múz. Évk. 323–345.
- László Gy.,
1963. A magyar pénzverés kezdeteiről. Száz 97. 382–397.
- Mesterházy K.,
1980. Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest
- Nagy G.,
1893. A régi kunok temetkezése. Arch. Ért. 13. 105–117.
- Nevizánsky, G.
1980. K významu a vypovedacej schopnosti mincí v staromaďarských hroboch. Slov. Num. 6. 121–128.
- Pálóczi-Horváth A.,
1971. X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában. Békési MMK. 1. 7–46.
- Pontelly I.,
1887. Havi jelentés. Tört. Rég. Ért. 3. 172–177.
- Pulszky F.,
1878. Néhány magyarországi ősmagyar leletről. MTA Évk. 16:3. 57–66.
- Rejholcová, M.–Kolníková, E.
1985. Príspevok náleзов mincí z Čakajoviec (okres Nitra) k problematike západofranského mincovníctva. Num. Listy 40. 129–135.
- Schulze, M.
1984. Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungareinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 N. Chr.). Mit einem Exkurs zur Münzchronologie altungarischen Gräber. JRGZ 31. 473–514.
- Steuer, H.
1977. Bemerkungen zur Chronologie der Merowingerzeit. Studien zur Sachsenforschung 1. Hildesheim.
- Szabó J. Gy.,
1978–79. Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV.: A sírok abszolút és relatív kronológiája. A temető jellege. Egri Múz. Évk. 16–17. 45–124.
- Szőke B.,
1960. A honfoglalás kori sírokban talált magyar pénzekről. Kézirat
1962. A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. 1.

ÜBER DEN DATIERENDEN WERT DER UNGARISCHEN LANDNAHMEZEITLICHEN MÜNZFUNDE

(Auszug)

Die Abschnitte 1–4 der vorliegenden Studie sind schon in deutscher Sprache erschienen.* Der die chronologische Skizze von M. Schulze einer Kritik unterziehende Teil der Studie (Abschnitt 5) wurde in den MAI noch nicht publiziert, deshalb wird über die anderen Teile (Abschnitte 1–4) im weiteren nur eine kurze Zusammenfassung gegeben. Die 281 arabische, byzantinische und westeuropäische Münzen enthaltenden 95 landnahmezeitlichen ungarischen Gräber (vgl. Abb. 1.) können wir dem als voraussetzbar frühesten Prägungsjahr ihren Münzen nach in eine chronologische Reihe ordnen (Abb. 2), jedoch deutet diese Reihe in Wirklichkeit nicht die Zeit an, als diese Gräber de facto ausgehoben wurden.^{1–15} Die Zeit der einzelnen Bestattungen versuchten wir auf der Basis einer anderen Gruppierung zu bestimmen. Die 37, auch mit Waffen begrabenen Männer dürften als Krieger selbst die Münzen erworben haben. Die Erwerbungszeit dieser Münzen läßt sich zwar noch irgendwie feststellen, jedoch können wir auf die

Zeit, als sie mit ihren Besitzern gemeinsam begraben wurden, nur mehr im allgemeinen schließen, ebenso wie auch bei den als waffenlos registrierten, jedoch einst aller Wahrscheinlichkeit nach gleichfalls bewaffneten Männern.^{16–23} Eine Ausnahme bilden die Grabfunde von Vereb (39), Benepusztá (38)^{19–20} sowie Kiskunfélegyháza (51); dieser letztere Fund wurde in einer selbständigen Abhandlung ausgewertet.²¹ Die Zeit der Bestattungen der authentisch waffenlosen Männer, der Frauen und Kinder zu bestimmen, können wir nur mit einer archäologische Methoden anwendenden Analyse unternehmen.^{24–26} Sämtliche erwähnte Bestattungen stammen aus der die erste Hälfte und noch einige Jahrzehnte der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts umfassenden Phase, während die römische Münzen enthaltenden 47 Grabfunde können nicht früher als aus der zweiten Hälfte des Jahrhunderts stammen.

Der 5. Abschnitt der Studie befaßt sich mit dem chronologischen Versuch der landnahmezeitlichen ungarischen Archäologie von Mechtild Schulze. Sie schloß aus dem möglichen ersten Prägungsjahr der aus den Gräbern stammenden Münzen auf zwei – sich zwischen 896–925 und 926–950 setzbare – chronologische Phasen, das zugleich auch die Ausdehnung des ungarischen Siedlungsgebietes bedeuten würde: demnach wären in SW- und W-Transdanubien die ungarischen Landnehmer erst in der zweiten Phase erschienen.²⁸ Den allgemeinen Wert der Argumente der Verfasserin vermindert zwar die Tatsache, daß die als Grundlage dienenden, münzführenden Gräber nur ein Bruchstück des Fundmaterials bilden,^{29–30} und obwohl in ihren Daten viele – aus der Fachliteratur übernommene, also ihr nicht zu übelnehmende – Fehler sind, wird nach ihrer Ausbesserung und Ergänzung mit den byzantinischen Münzen (*vgl. Abb. 3. a–b*) die von ihr wahrgenommene territoriale Änderung zweifelsohne erscheinen: höchstens nicht in der Komplexität der Nachlassenschaft der landnehmenden Ungarn, sondern lediglich in den münzführenden Bestattungssitten. Auf die politische Geschichte SW- und W-Transdanubiens kann aus den Grabfunden vorläufig schwer geschlossen werden,³² infolge der unlösbar scheinenden Datierungsschwierigkeiten. Zur Zeit scheint es, daß weder das chronologische Schema von Jochen Giesler, noch seine von Mechtild Schulze empfohlene Verfeinerung die Schwierigkeiten nicht lösen werden. Die ein- (J. Giesler) oder zweiphasige (M. Schulze) Periode des betreffenden Fundmaterials (= Gruppe IV/a. nach Hampel) haben sich mit ihrer Umwandlung in die sog. Bijelo-Brdo-Kultur (= Gruppe IV/b. nach Hampel) um 950/70 oder 970/80 nicht abgeschlossen. Es ist wahrscheinlicher, daß das als Nachlassenschaft der ungarischen vornehmen und mittleren Schicht betrachtete³³ Fundmaterial vor den Augen der Archäologen erst mit der Expansion des Christentums, Ende des 10. Jhs verschwindet und der Wandel in die Bijelo-Brdo-Kultur tritt erst im Material der Reihengräberfelder des Gemeinvolkes ein.³⁴ Das archäologische Bild der nicht-ebenen Gebiete Transdanubiens im 10. Jh. kann sich nur auf der Auswertung der Reihengräberfelder des Gemeinvolkes gründen und deshalb müssen wir mit der Anwesenheit der sie belegenden Bevölkerung vom Anfang des 10. Jahrhunderts an rechnen. Es ist möglich, daß ihre mit weniger Waffenbeigaben charakterisierbare Nachlassenschaft soviel andeutet, daß sie in geringerem Maße an den Streifzügen teilgenommen haben und die münzführende Bestattungssitte unter ihnen erst später Fuß gefaßt hat, ebenso wie im Kreise der in Waffen enthaltenden Gräbern bestatteten Krieger Mittel- und Südosttransdanubiens.

László Kovács

A KUNOK NOMADIZMUSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

SELMECZI LÁSZLÓ

Szabadfalvi József: Nomád típusú teletelési rendszer az Alföldön című munkájában a réti teletelés művelődéstörténeti háttérét elemezve arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 1239-ben Magyarországra betelepített kunok „még teljes nomádok voltak, állataikkal a téli és nyári szállás között vándoroltak. A nomád életüket egészen a XVI. század elejéig megőrizték, s így felelevenítői lehettek a magyarság körében is a vándorló legeltetésnek.”¹

Szabadfalvi, *Marjai Szabó* nyomán úgy vélte, hogy az ázsiai népek és a magyarországi kunok nomadizmusa között annyi volt a különbség, hogy a kunok téli szállásai az Alföldön nem voltak olyan távol egymástól, mint az ázsiai nomád népeknél.² „A betelepült kunok és jászok nomád életére jellemző, hogy lakhelyüket okleveleink még a XIV. sz.-ban sem tudták pontosan megjelölni, csak így: „circa”, „in circuitu”, „Jazones circa Chabam commorantes”, 1349-ben Lajos király meghagyja „Comanis in circuitu villarum Abad et Thomay munustura vocatarum residentibus”, hogy István szörényi bán halastavaiban ne halásszanak.”³

A fentebb vázolt elképzeléstől nem áll távol a történetkutatók álláspontja sem. Kring egyfajta összefüggésben úgy képzelte, hogy a kunok óriási marhacsordáikkal bejárvák, legelőiket váltogatva, az egész országot”.⁴ Rogerius tudósítását, mely szerint „Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőkben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban”⁵ „tipikusan jellemző”-nek tartja „a nomád életet folytató népre”.⁶ Hangsúlyozta: „Az 1243-ban hazánkba jött kunok elsősorban – kétségkívül – barmaik legeltetésével, vadászattal voltak elfoglalva s földművelést időszakosan, csak a legszükségesebbekre korlátozva űztek. Ez az életmód természetesen nagy mozgékony-sággal járt, . . .”⁷

A Hóman–Szekfü-féle magyar történet azt emelte ki, hogy a „nomád pásztor kunokat a régi hazájukban megszokott klimatikus és növényzeti viszonyok az Alföldhöz kötötték. . . Mint kétszáz év előtt a magyarok, ők is sátrakban laktak s a nomád török népek szokása szerint folytatták pásztorgazdálkodásukat.”⁸

1. Szabadfalvi J., 1984. 60.

2. Szabadfalvi J., 1984. 60. Marjai Szabó L., 1946. 97–100.

3. Szabadfalvi J., 1984. 60. Gyárfás I., 1883. III. 466., 586. Kring M., 1932. 45–46. Györffy Gy., 1953. 263.

4. Kring M., 1932. 41.

5. A tatárjárás emlékezete. 1981. 113.

6. Kring M., 1932. 42.

7. Kring M., 1932. 42.

8. Hóman B.–Szekfü Gy., 1938. II. 15.

Győrffy György leszögezte: „azok az adatok, amelyek beköltöző kunjainkról szólnak, határozottan azt mutatják, hogy *fő foglalkozásuk a nomád állattenyésztés volt.*”⁹ Rogerius másutt a kunok végtelen baromcsordáiról beszél s azt mondja: „A kunoknak nagyon nem tetszett, hogy el kellett válniuk egymástól, de így ezután senkit meg nem sértve kóborolták be nemezsátraikkal, barmaikkal és nyájaikkal Magyarország lakatlan földjét.”¹⁰ A legutolsó történeti összefoglalás sem ad árnyaltabb képet, lakonikus rövidséggel a nomád kunok bebocsátásáról tudósít.¹¹

A különböző munkák megállapításait összevetve a következőképpen jellemezhető a kunok nomadizmusa:

a) *a kunok nomádok voltak* (nomád élet, nomád állattenyésztés, nomádpásztor stb.);¹²

b) *állatcsordáikkal a legelőterületeket barangolták*,¹³ minthogy nem összefüggő tömbben telepítették le őket, ez akadályokat gördített a szabad legeltetés elé,¹⁴ a magyarországi kun legelőterület jóval kevesebb, mint Ázsiában volt, „szűk horizontú”;¹⁵

c) Magyarországon is *az egész népesség kísérte az állatokat*,¹⁶ ennek megfelelően állandó településeik nem voltak, *sátrakban (nemezsátor) laktak*,¹⁷ *ideiglenes jellegű téli szállásaik voltak*, amelyek egyik vélemény szerint egy-egy magyar település körül terültek el,¹⁸ más vélemény szerint, éppen ellenkezőleg, mert azoknak a területeknek, amelyekre a kunokat telepítették „több évszázados lakatlansága bizonyos”;¹⁹

d) *földművelésük „kezdetlegesebb nomád földművelés”*,²⁰ időszakos, a legszükségesebbekre korlátozott,²¹ amelyet vadászat²² és halászat²³ egészít ki;

e) *állandó megtelepedésük kezdete a XIV. század harmincas éveitől*,²⁴ *közepétől*²⁵ számítható.

A nomadizmusról szóló legutolsó hazai néprajzi összefoglalás szerint a „nomadizmus: az állattartásnak az a formája, melynek során a nyájakat legelőről legelőre hajtva, egész évben elsősorban legeltetve tartják. A hozzá kapcsolódó életfomában az állat-

9. Győrffy Gy., 1953. 248.

10. A tatárjárás emlékezete. 1981. 116.

11. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1984. 1386.

12. Kring M., 1932. 41. Marjai Szabó L., 1946. 97. Győrffy Gy., 1953. 248., 260. Rásonyi L., 1981. 109. 121. Ferent, I. 1981. 26.

13. Kring M., 1932. 42.

14. Győrffy Gy., 1953. 251.

15. Marjai Szabó L., 1946. 99.

16. Győrffy Gy., 1953. 253. „... az említett hadjáratban fogolyként elhurcolt rabszolgák tömege sok ezerre rúgott és komoly tényezőt jelentett a kunok mezőgazdasági termelésében. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy a kunok foglyaikat egy helyben telepítették földet művelni, míg maguk tovább folytatták a legelőiken való vándorolgotást. A magukra hagyott foglyok kétségtelenül visszazöktek volna otthonukba. A kunok foglyaikat sátraik körül dolgoztatták, vándorolgotásaik alkalmával magukkal vitték, s ennek megfelelően kezdetlegesebb nomád földművelésre fogták őket.”

17. Győrffy Gy., 1953. 263.

18. Kring M., 1932. 46. Győrffy Gy., 1953. 264.

19. Marjai Szabó L., 194. 100–101. „Teljesen lehetetlen az a megállapítás, hogy a téli szállás – s így természetesen az abból kialakuló állandó telep is – valamely magyar település szomszédságában keletkezett volna. Ha ez megállná a helyét, akkor a kúnsszállások a Kúnág peremét ülnék körül, illetve magyar falvaknak kellett volna a Kúnág közepén is lenniök, ahol szállások keletkeztek.”

20. Győrffy Gy., 1953. 252–253.

21. Kring M., 1932. 42.

22. Kring M., 1932. 42.

23. Győrffy Gy., 1953. 264.

24. Kring M., 1932. 47.

25. Győrffy Gy., 1953. 263.

tartó közösségek települése is mozgékony, a nyájvándoroltatás igényeihez igazodik. A nomadizmusról csak akkor beszélhetünk, ha az egész éves extenzív legeltetőtartás és a közösség vándor, ill. szállásváltó életformája együttesen megvan.”²⁶

A nomadizmusnak főntebb vázolt „tiszta” formája olyan növényföldrajzi, talaj- és helyrajzi viszonyokat feltételez, amelyek nem teszik lehetővé, hogy a legeltető állattartás és a földművelés egy üzem szervezeti keretében, együtt létezhesen, sőt mi több, a földművelés és az állattartás szervezeti, térbeli elválasztása szükségszerű.²⁷

„A nomád állattartás és település azonban elterjedésterületének jelentős részén különböző mértékben kapcsolódik növénytermesztéshez, de a nomád gazdaság túlsúlya esetén a növénytermesztés alárendelt szerepű. Ezt a gazdaságilag, életformában, településben „nem tiszta” nomadizmus művelőit nevezik félnomádoknak. Az elnevezés azonban gyűjtőfogalom, mert a földműveléssel való kapcsolódás egész variációs skáláját magában foglalja.”²⁸

A nomadizmus elterjedésterületének fő tenyésztett állatai: a juh (kecske), a ló, a szarvasmarha, a teve, teherhordó állatként délen a szamár, a sertés és baromfi általában, főleg a nomadizmus tiszta, teljes fomájában hiányzik.²⁹

A fentebbi néprajzi szempontú meghatározás tükrében több-kevesebb bizonyossággal még az sem dönthető el, hogy a Magyarországra beköltözött, az egyes kutatók szerint „teljes nomád” kunok gazdasága a nomadizmus „tiszta” formájához áll-e közelebb, vagy pedig a félnomád kategória³⁰ egy bizonyos változata jellemzi azt.

Az írásos források bizonyossága szerint tény, hogy a XIV. század közepén még nem lehetett ritkaság a sátorozó kun.³¹ Számunkra a probléma nem is itt jelentkezik, hanem abban áll, hogy mennyire általánosítható ez az állítás, illetve milyen konkrét képet takarhatnak a korabeli források szerzőinek, pl. Rogeriusnak az általánosító megjegyzései.

A továbbiakban a régészeti kutatások eddigi eredményei segítségével kíséreljük meg konkrétabbá tenni a kunok nomadizmusáról az írásos források alapján felvázolt képet. E probléma megvilágításához a régészet azzal járul hozzá, hogy elsősorban a megtelepedés, a feudalizálódás folyamatához szolgáltat adatokat.

Méri István és Pálóczi-Horváth András nagykunsági terepbejárásai azt bizonyították, hogy a Nagyikunság a tatárjárás előtt is lakott volt. A Méri által megvizsgált elpusztult nagykunsági települések közül 16 Árpád-kori eredetűnek bizonyult.³² Kápolnás (Kunkápolnás), Fábiánsebestyén, Asszonyszállás, Bolchateleik (Bócsa), Hatház, Hegyesbor, Turgonypéterszállása, Marjalaka és Póhamara esetében a kunok az egykori Árpád-kori falu telkét szállották meg.³³ Kisújszállás mai határából a Pálóczi által megkutatott területen az Árpád-korban hat, a XVI–XVII. században öt falu állott.³⁴

Marjai Szabó László helyesen állapította meg, hogy Kring tévedett, amikor a kunok téli szállásait a magyar települések szomszédságában képzelte el.³⁵ Azonban az ő

26. Földes L., 1981. 40. Vesd össze: Róna-Tas A., 1983. 51–65.

27. Földes L., 1981. 40.

28. Földes L., 1981. 40.

29. Földes L., 1981. 40.

30. Szabó K., 1938. 87.

31. Gyárfás I., 1883. III. 72–73., 484–485. Kring M., 1932. 49–50. Györffy Gy., 1953. 263.

32. Méri I., 1954. 1. kép. Pálóczi-Horváth Á., 1974. 246–247.

33. Méri I., 1954. 1. kép. Pálóczi-Horváth Á., 1974. 247. A szerző 1971-ben végzett ásatása bizonyította, hogy Orgondaszentmiklós is egy, a tatárjáráskor elpusztult Árpád-kori falu telkére települt. Selmeczi L., 1976. 257.

34. Pálóczi-Horváth Á., 1974. 247.

35. Marjai Szabó L., 1946. 100.

hipotézisét is, mely szerint – „Nem tételezhetjük fel azt ugyanis a Nagykunság betelepülésével kapcsolatban, hogy itt a már meglévő hajdani telep nyomai, esetleg még álló viskói irányították volna a letelepedést – mint más nem kun falvaknál –, mert e területek több évszázados lakatlansága bizonyos”³⁶, cáfolták a régészeti megfigyelések. Vagyis a kunok legalább olyan mértékben igénybe vették a tatárjáráskor elpusztult Árpád-kori falvak telkeit települési célokra, mint amennyire nem. Más szóval a *kunok szállásváltó gazdaságát a korábbi, Árpád-kori települések a (téli) szállások kialakítása tekintetében jelentősen befolyásolták.*

A településrendszer megszilárdulása (a kun falvak kialakulása) szempontjából alapvető régészeti (és történeti) probléma, hogy a többségükben téli szállásból kialakult, a XVI–XVII. században elpusztult középkori kun falvak kronológiailag meddig vezethetők vissza. Bizonyos szórványos adatok arra utalnak, hogy a feltételezések szerint még a legtovább nomadizáló életet élő kunok településeinek is, mégpedig a középkori település telkén, van korai rétege. Pl. a Méri által megásott Túrkeve–Móricson megtelepedő kunok a legtovább nomadizáló életet élők közül kerülhettek ki. Ezt bizonyíthatja az is, hogy Móric neve az írott forrásokban a legkésőbb megjelenő nagykunsági falvak között tűnik fel, első említése 1549-től való.³⁷ Az ásatás eredményei azonban azt mutatják, hogy már két évszázaddal korábban, a XIV. században is volt már élet (település) a falu telkén, legalább is erre utal a két szórványleletként előkerült Nagy Lajos pénz és a Méri által még bizonytalan értékű jelenségnek tartott késői edényfenék bélyeg.³⁸ S ez a település az ásató véleménye szerint „a XIV. század második felében – esetleg még pogány nevet viselő – ideiglenes téli szállás volt”.³⁹

A kunok megtelepedésének folyamatában, a földművelésre való áttéréssel, a komplex földművelő-állattartó gazdaság megteremtésével, a szilárd településhálózat (falvak) kialakulását, annak épületeit, mint minta és követendő példa, a magyar településhálózat és azok építményei befolyásolták. Azaz akkortól beszélhetünk a kunok megtelepedéséről, amikortól áttértek a „more Christianorum” életre, ill. az annak megfelelő „domibus solo fixis” költözésre,⁴⁰ vagyis éppen olyan lakóházakban éltek, mint a magyarok.

Méri megállapítását, melyet a nagykunsági terepbejárásai és a Móricson végzett feltárás alapján szűrt le, hogy ti. – „a későközépkori falvak nyomai . . . leggyakrabban hosszú és keskeny településre mutattak. Ez a településforma az Alföldön általánosnak látszik”⁴¹ –, a kutatás elfogadta.⁴² Ugyancsak ezt erősítették a Karcag–Orgondaszentmiklóson⁴³ és Szentkirályon⁴⁴ folytatott ásatások eredményei is.

A régészeti feltárásokon megfigyelt településjelenségek értékelésekor, a XV–XVI. századra vonatkozóan a kunok megtelepedésének bizonyosságát egyértelműen a

36. Marjai Szabó L., 1946. 101.

37. Gyárfás I., 1885. IV. 16. Méri L., 1954. 139.

38. Méri I., 1954. 139.

39. Méri I., 1954. 139. Az ásató a 9. sz. jegyzetben megemlíti: „Lehetséges, hogy Móricson a házak távolabbi körzetében is mutatkozó településnyomok vizsgálata közelebb visz a most felvetett kérdés tisztázásához.”

Ez azonban sajnos nem történt meg.

40. Kring M., 1932. 42–43.

41. Méri I., 1954. 140.

42. Szabó I., 1969. 136. Maksay F., 1971. 92–95.

43. Selmeczi L., 1974. a. 49.

44. Pálóczi Horváth A., 1985. 851.

két- illetve háromszatú, föld fölé épített lakóházak meglétében látjuk.⁴⁵ E lakóházak a kun szállásterületre vonatkoztatott eddigi legkorábbi keltezése Pálóczi-Horváth nevéhez fűződik, de ő sem datálja a XIV–XV. század fordulójánál korábbra ezt a háztípust.⁴⁶ Vagyis a régészeti kutatás eddigi állása szerint az Alföldön, szemben a Dunántúllal,⁴⁷ a föld fölé épített lakóház a XIV–XV. század fordulójánál előbb nem jelenik meg, következésképpen nagyjából egyidőben kell elterjednie a kunoknál és a magyaroknál.

Ha a fentebb vázolt folyamatot a régészeti kutatások a jövőben alapvetően nem módosítják, azaz a középmagyar háztípus megjelenését az Alföldön nem datálják az eddiginél korábbra, akkor ehhez hasonló valóságtartalmat feltételezhetünk azon állításnak is, hogy a XIV. század folyamán az alföldi magyarság zöme ugyanolyan földbe ásott lakóházakban élt, mint az Árpád-korban. Ebből viszont az következik, hogy a XIII–XIV. századi kun téli szállások építményeikben (kivéve a nemezsátrat és mint majd később látni fogjuk, csak az esetek egy részében a templomot), valamint külső megjelenésükben többé-kevésbé olyanok kellett, hogy legyenek, mint a hasonló korú magyar települések.

Ezt a feltételezést látszik igazolni a jászági Négyszálláson megásott településrészlet, amely a XIII–XIV. századra datálható földbe ásott épületeivel átmenetet képez az Árpád-kori és a XV–XVI. századi falvak között. Ezen a jász⁴⁸ településen a XIV. század folyamán is nagyméretű (4×6, 5×5 m), földbe ásott házakban élt a lakosság. A házak mellett, a házak között az Árpád-korból jól ismert tüzelők és tárolóvermek mellett, a házaktól méretükben és szerkezetükben jól elkülöníthető putriólak, s másfajta, egyelőre még nem azonosított, kerek alaprajzú épületek is feltárássra kerültek.⁴⁹

A magyarországi kun falvak feltárássakor eddig nem sikerült korai települési réteget, azaz téli szállás maradványait feltárni. Mégis meglétükre vonatkozóan, éppen a régészeti kutatások eredményeként, több közvetett adattal rendelkezünk.

A szovjet kutatók véleménye szerint a néhány sírból álló kurgántemetők, vagy korábbi kurgánokba történő utántemetkezések helyett a nagy sírszámú síktemetők, vagy hasonló kurgántemetők megjelenése a nomád népek megtelepedésének fontos bizonyítéka.⁵⁰ Tudvalevő, hogy az eddig feltárt hazai kun köznépi temetők valamennyije nagy sírszámú templomkörűli temető.⁵¹ Azonban amíg az egykori Cumania területén előkerült szállástemetők, legalábbis eddig, síktemetőknek bizonyultak, a Magyarországon feltárt hasonló temetők minden esetben történetileg korábban emelt kurgánokba történő utántemetkezések, függetlenül attól, hogy a kurgánon az adott kun közösség temetkezésének megindulásakor állott-e korábban épült templom, vagy nem.

Itt szükséges megjegyezni, hogy a kun vezetőréteg hagyatékeként meghatározott sírok száma mindösszesen 8, de ezek közül is csak legfeljebb 3 lehetett kurgántemetkezés.⁵² Vagyis a régészeti kutatások eddigi eredményei arra utalnak, hogy a beköltöző ku-

45. Szabó K., 1938. 79–87. Az ásatási megfigyelések mellett hangsúlyozza: „Világos tehát, hogy a török hódoltság alatt elpusztult községek kétszatatú fejlett házformáit nem a kunok hozták magukkal, hanem azokat az itt élő magyarságtól vehették át. Vö. Méri I., 1954. 139–146.

46. Pálóczi-Horváth A., 1985. 852.

47. Parádi N., 1985. 71–76. Holl I.–Parádi N., 1982.

48. Selmeczi L., 1981. 165–166.

49. Selmeczi L., 1984. 114. 1986. 136–137.

50. Pletneva Sz. A., 1958. 185. Fedorov-Davidov G. A., 1966. 201. Selmeczi L., 1982. 105. Pálóczi-Horváth A., 1973. 244.

51. Móra F., 1906., 1908. Szabó K., 1938. Gerevich L., 1943. Méri I., 1954. Bálint A., 1956. Selmeczi L., 1974. b. Horváth F., 1976–77. Selmeczi L., 1982.

52. Nagy G., 1893. Banner J., 1931. Tóth Z., 1933. 1943. Éri I., 1956. Pálóczi-Horváth A., 1969. a, 1969. b, Fodor I., 1972. 1976. Selmeczi L., 1973.

*nok temetkezése már a XIII. század közepén erőteljesen átalakulóban volt, jellegében közelebb állt a letelepült népek temetkezéséhez mint a korábbi kun kurgánokhoz és kurgántemetőkhöz. Ma már az sem kétséges, hogy a szállástemetők legkorábbi rétege a XIII. századra datálható.*⁵³

Tudvalevő, hogy a templom, melynek a temető mintegy járuléka, nem pusztán és nem elsősorban a temetkezési szokásokban játszik szerepet, hanem a település fontos alkotóeleme. Helyet ad az istentiszteletnek és védelmet nyújt az ellenséges támadókkal szemben.⁵⁴ Már Szabó István hangsúlyozta, hogy a „jászkun” terület a XIV–XV. századokban . . . templomokat mutatott a szállás nevet viselő településeken.”⁵⁵ A kun szállások vonatkozásában Méri István hívta fel a figyelmet arra a problémára, hogy a XIV. századi templomokra vonatkozó adatok alapján nem dönthető el egyértelműen, „hogy a kunok számára épített, vagy már korábban is álló templomról van-e szó”.⁵⁶

A magyarországi kun szállástemetők és a velük kapcsolatban levő (a területükön felépült) templomok viszonyát, kronológiai helyzetét vizsgálva a kun szállástemetőknek két típusát különböztethetjük meg: a) a kun csoportok (nemzetségek) már meglevő, a tatárjárás előtt épült templomok köré kezdenek temetkezni;⁵⁷ b) a szállástemetőt pusztá kurgánon nyítják meg és a temető területén utólag, általában a XV. század folyamán építik fel a templomot.⁵⁸

Következésképpen a betelepülő kunok egy része már a XIII. század folyamán használatba vette a kurgánokra épült, félbe hagyott Árpád-kori templom körüli temetők területét, s minden bizonnyal azért, mert mind a kurgán, mind a templom halottkultusszal való összefüggése ismert volt számára.⁵⁹

A településásatások arra is lehetőséget nyújtanak, hogy adatokat szerezzünk a kunok „végtelen baromcsordáiról”, pontosabban az általuk tenyésztett állatok arányáról. Ezeket az adatokat azonban fenntartásokkal kell kezelnünk, legfeljebb tájékoztató jellegűnek lehet tartanunk, ugyanis a települések fennállásának összeidejére jellemzőek, s nem tükrözik, nem tükrözhetik az állatállományban, a tenyésztett állatok fajtáiban (ti. mikortól mit tenyésztenek) végbement változásokat.

A nagykunsági Móric falu állattartásáról annyit lehetett megállapítani, hogy a „legnagyobb számú a szarvasmarhacsont volt, ezután a juh és a juh vagy kecskecsont együttes száma következik, majd a disznó- és lócsontoké. Akad szép számmal kutya, tyúk, juh és egyéb (házi, vagy vad) szárnyascsont is.”⁶⁰

A középkori Szentkirály (ma Lászlófalva) ásatásakor előkerült zoológiai leletek szintén fejlett állattartásra utalnak. Bár a csontmaradványokat feldolgozó kutató eddig nem tájékoztatott a különböző állatcsontok arányáról, de a Móricon előkerült állatcsontanyag tükrében feltehetően a valós arányokat tükrözi felsorolása. „Megtalálhatók a szarvasmarha, a juh, a kecske, a sertés, a ló, a szamár, a kutya, a macska, a baromfiak közül a tyúk és a lúd csontjai és e két házimadár tojásainak maradványai is.”⁶¹ Szentkirály falu életében szerepet játszott a vadászat és a halászat is, „alkalmanként vadnyúl, őz és szarvas húsát is ették, . . . tömérdek halcsont és pikkely – zömében ponty, csuka és harcsa, valamint keszegfélék maradványa – került elő”.⁶²

53. Selmeczi L., 1986. 131–133.

54. Szabó I., 1969. 184–197.

55. Szabó I., 1969. 188.

56. Méri I., 1954. 139.

57. Horváth F., 1976–77. 118. Móra F., 1906. 19–20. Szabó K., 1938. 130–135.

58. Méri I., 1954. 142. Selmeczi L., 1973. 112. Szabó K., 1938. 130–135.

59. Selmeczi L., 1982. 105–106.

60. Méri I., 1954. 147.

61. Kassai M. K.–Takács I., 1985. 853.

62. Kassai M. K.–Takács I., 1985. 854.

Az eddigi vizsgálatok szerint Szentkirály szarvasmarha-állománya „megfelelt a korabeli, vagyis a középkori kis testű, rövid szarvú, hullámos fejélű (brachyceros) típusnak.”⁶³ Az előkerült juhsontok beleillenek a középkori „magyar juh” típusába. A sertések csontjai „kifinomultabb” állatokra utalnak. A lócsontmaradványokból általában keleti típusú, közepesen nagy testű lovakra következtethetünk.”⁶⁴

A régészeti kutatások szolgáltatta eddigi adatok alapján tehát a kunok nomadizmusáról a következő fő jellemzőket rögzíthetjük:

a) A kunok nemzetségei (egyres csoportjai, auljai) a rendelkezésükre bocsátott területet már igen korán, a beköltözést követő első évtizedekben, még a XIII. század folyamán felosztották egymás között.⁶⁵

b) Az egyes kun települések határai többé-kevésbé megegyeztek az Árpád-kori települések összes területével,⁶⁶ sok esetben a szállások az egykori Árpád-kori falvak telkeire települtek.

c) A szállástemetők XIII. századi megnyitása és a temetők, valamint a hozzájuk tartozó templomok elemzése arra utal, hogy a kun településszerkezet (a téli szállások rendszere) már a XIII. század végére megszilárdul, s a későbbi kun falvak a téli szállások telkein alakulnak ki.⁶⁷

d) A kun településeken tenyésztett állatok összetétele és fajtái alapján sajnos nem vonhatunk le lényegi következtetéseket a kunok nomadizmusára vonatkozóan.⁶⁸

e) A kunok temetkezési rendszere és a sírokból előkerült többféle kulturális hatást tükröző leletanyag már a XIII. századra vonatkozóan is egy általakulóban levő, a letelepedés irányába fejlődő társadalomra utal.⁶⁹

Összegezve az elmondottakat, a régészeti kutatások alapján a XIII. században Magyarországra beköltöző kunok nomadizmusa a következőképpen értékelhető: *fél-nomádok voltak, s mint ilyenek, közelebb állottak a végleges megletelepedéshez, mint a tiszta nomadizmusához.*⁷⁰

A kunok régészeti kutatásában az elmúlt évtizedekben a Szovjetunióban is jelentős új eredményeket értek el, s a délorosz sztyeppre a tiszta nomadizmus képviselőiként érkező, s ott 150 éven át uralkodó kunok nomadizmusa is más megvilágításba került.⁷¹ Eszerint a nomád kunok a délorosz sztyeppen félévsszázados tartózkodás után félnomád gazdasági berendezkedést alakítottak ki, s eljutottak a félig megletelepült állapotig.⁷²

*A félnomád gazdaságra történő áttérés következtében a legelőterületeket korlátozták és a szállások határait pontosan meghatározták.*⁷³ A nomád sátor a kerekekről (taliga, szekér) lekerült a földre, többé-kevésbé állandó téli és nyári szállások, nomád (legeltetési,

63. Kassai M. K.–Takács I., 1985. 854.

64. Kassai M. K.–Takács I., 1985. 854.

65. A tatárjárás emlékezete. 1981. 116. Még a tatárjárás előtt szétosztották a kunok között a földeket: „... azt a határozatot szentesítették, hogy a kun nemeseket cselédekkel együtt osszák szét Magyarország egyes tartományaiiba, és mindegyikük a nekik kijelölt tartományban tartózkodjon. IV. László 1279. augusztus 10-én kiadott oklevelében ugyanezt hangsúlyozta. Gyárfás I., 1873. 339–340. 439–440.

66. Pálóczi-Horváth A., 1974. 247.

67. Pálóczi-Horváth A., 1974. 258.

68. A tenyésztett állatok összetételében, még ha a szarvasmarha, ló, juh aránya meg is egyezik a félnomádok által tenyésztett állatok arányszámaival, meghatározó szerepet játszik a sertés, amely biztos jele a letelepült életmódnak.

69. Selmeczi L., 1982. 100–106.

70. Pálóczi-Horváth A., 1974. 257–258.

71. Pletneva Sz. A., 1982. 29–30. 36–37.

72. Pletneva Sz. A., 1982. 56.

73. Pletneva Sz. A., 1982. 56.

közlekedési) útvonalak alakultak ki. Pletneva úgy véli, hogy ez a folyamat a XII. század elejére lényegében befejeződhetett, ti. az oroszok ettől az időtől szervezték az első, a sztyeppre irányuló hadjárataikat.⁷⁴ Ahhoz pedig, hogy a kunok saját területükön az oroszok számára sebezhetőkké váljanak, ennek a változásnak be kellett következnie.

A kun kőszobrok (kámennaja baba) elterjedésének, típusainak elemzése is olyan eredményeket hozott, amelyek azt bizonyítják, hogy a kunok a XII–XIII. században teljesen körülhatárolt területeket birtokoltak a sztyeppen.

A szobrokat kis szentélyekben állították fel az ősök tisztelőtére. Általában minden szentélyben két szobor – egy férfi és egy női – állott. Ezek a kutatás jelenlegi állása szerint egy-egy gazdag aul kultushelyei voltak. Azonban a sztyeppen ismertek olyan szentélyek is, amelyekben két tucatnyi szobor állott. Utóbbiak nemzetségi kultushelyek lehettek. Az ősök szentélyei a kurgántemetőkhöz hasonlóan, csak olyan földeken létesülhettek, épülhettek fel, amelyeket teljesen a kunok birtokoltak, feltehetően az állandó téli szállások közelében, a mindennapos vándorlási útvonalakon.⁷⁵

Az orosz évkönyvek tudósításai fontos információt őriztek meg a kunok által tenyésztett állatokra vonatkozóan. Ezek a felsorolás sorrendjében: szarvasmarha, juh, ló.⁷⁶ Ha a sorrend az egyes állatok közötti arányokat is tükrözi, akkor az a következtetés is levonható, hogy a XII. században a félnomád kun gazdaságban hasonló arányban tenyésztették a szarvasmarhát, juhot és a lovat, mint a XIV–XV. századi, magyarországi nagykunsági falvakban.

A kun föld gazdaságilag legjobban fejlett területén, az Északi-Donyec medencéjében „városok”-ról is tudunk (pl. Sarukan, Szugrov, Balin). Ezekben a városokban jelentős földműves és kézműiparos réteg élt, noha eredetileg téli szállások lehettek és később is betöltötték ezt a funkciót.⁷⁷ Pontosan ilyen kézműves-földműves szállást alapítottak a kunok az általuk 1117-ben elfoglalt Belaja Vezsa (Szarkel) romjain. Ez a téli szállás halmaztelepülés volt és agyagtéglaiból épített házakból állott.⁷⁸ A Dnyeper középső és alsó folyásánál fekvő, XII–XIII. századi, nagyméretű és nem erődített településeken ukrán régészek végeztek feltárásokat. A települések többségében csupán egy-egy félig földbe ásott ház feltárására szorítkoztak, néhányat azonban alaposabban megkutattak. Így pl. a Dnyeper középső folyásának vidékén Jacevaja Balkánál, Gavrilovkánál és Kicskasszkojénél. Utóbbi településen olyan földbe ásott házakat tártak fel, amelyekben nyílt tűzhely volt. A tűzhely a ház padlójának középső részén helyezkedett el. *A legújabb szovjet álláspont szerint azok a települések, amelyek a sztyepphatáron húzódnak és jellegüket a félig földbe ásott házak határozzák meg, téli szállások voltak és kunbродnyik keveréknépeség lakta őket.*⁷⁹

A kun törzsszövetség, mint bármely más hasonló típusú nomád alakulat, etnikailag nem volt egységes. A kipc sakokon (kunok) kívül, a megérkezésük előtt az adott területen élő sztyeppi és erdős sztyeppi lakosság – elsősorban alánok, bolgárok, besenyők és torkok (gúzok) – maradványai tartoztak hozzá. A délszibériai anthropológiai típust képviselő kipc sakok nagyon gyorsan feloldódtak a délorosz sztyepp más jellegű népeségében.⁸⁰

Ez a jelenség, mint akkulturációs folyamat, kiterjedt a kipc sakok néhány fontos néprajzi jellemzőjére, különösen a temetkezési szokásokra. Jellegzetes temetkezési

74. Pletneva Sz. A., 1982. 56–57.

75. Pletneva Sz. A., 1974. 1982. 57–58. Fodor I., 1970.

76. Pletneva Sz. A., 1982. 58.

77. Pletneva Sz. A., 1982. 58–59.

78. Pletneva Sz. A., 1982. 59. Artamonov M. I., 1958. 82–84.

79. Sztyepi Evrazii v epohu srednevekovja. 1981. 221.

80. Pletneva Sz. A., 1982. 61.

szokásuk, a keletelt lovastemetkezés kőpakolással, erősen megváltozott és összeötvöződött a törzsszövetségben élő többi népcsoport szokásaival. Az anyagi kultúra is nívélálódott. Csupán egy ősi kipcsek szokás maradt változatlanul, az elhaltak emlékére kőszobrok és szentélyek állítása.⁸¹

A kun törzsszövetségre össz-egészét tekintve tehát a félnomád életmód volt a jellemző. A lakosság etnikailag és kulturálisan vegyes volt, s bár erőteljes akkulturációs folyamat zajlott le a XII–XIII. században, a régészeti leletanyag elemzésekor többé-kevésbé eredményesen meg lehet határozni azokat a jellemzőket, amelyek az egyes népcsoportokhoz, besenyőkhöz, torkokhoz, bolgárokhoz, alánokhoz, sőt szarmatákhoz köthetők. Hacsak nem a kun társadalom előkelő (arisztokrata) rétege költözött be 1239-ben Magyarországra, ami egyébként logikailag is elképzelhetetlen, úgy arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a kun gazdaság, életmód, társadalom átalakulásának, a megtelepedésnek a folyamata, nem csupán Magyarországon játszódott le, hanem jóval korábban, a félnomád életmódra való áttéréssel még a XI. század végén elkezdődött,⁸² s a Kárpát-medence feudális gazdasági és társadalmi viszonyai között csupán befejeződött.

IRODALOM

Artamonov, M. I.

1958. Szarkel–Belaja vezsa. MIA 62. Moszkva–Leningrád

Banner J.,

1931. A bánkúti lovassír. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József – Tudományegyetem Archaeológiai Intézetéből.

Bálint A.,

1956. A Kiskunfélegyháza–templomhalmi temető. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged

Éri I.,

1956. Adatok a kígyópusztai csat értékeléséhez. Folia Archaeologica.

Fedorov-Davidov, G. A.

1966. Kocsevniki Vosztocsnoj Evropi pod vlasztju zolotoordinszkij hanov. Moszkva

Ferent, I.

1981. A kunok és püspökségük. Budapest

Fodor I.,

1970. A sírszobrok kérdéséhez. Folia Archaeologica.

1972. Újabb adatok a bánkúti sor értékeléséhez. Folia Archaeologica.

1976. Az osztrogozsszki lelet. Cumania. Kecskemét

Földes L.,

1981. Nomadizmus. Magyar Néprajzi Lexikon. Negyedik kötet. Né-Sz. Budapest

Gerevich L.,

1943. A csuti középkori sírmező. Budapest régiségei.

Gyárfás I.,

1883. A jász kunok története. Harmadik kötet, 1301–1542-ig. Szolnok

1885. A jász kunok története. Negyedik kötet, 1542–1686-ig. Budapest

Györffy Gy.,

1953. A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: Székely Gy., Budapest

Holl I.–Parádi N.,

1982. Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Budapest

81. Pletneva Sz. A., 1958. 153–186. 1982. 61.

82. Pálóczi-Horváth V., 1974. 257–258.

- Hóman B.–Szekfü Gy.*,
1938. Magyar történet I–V. (ötödik kiadás) Budapest
- Horváth F.*,
1976–77. Csengele középkori temploma. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
- Kassai M. K.–Takács I.*,
1985. Miből éltek a kunok. Élet és Tudomány. 27. sz.
- Kring M.*,
1932. Kun és jász társadalmeelemek a középkorban. Századok.
Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest. 1984.
- Maksay F.*,
1971. A magyar falu középkori településrendje. Budapest
- Marjai Szabó L.*,
1946. A kunok betelepítése és az állandó szállások kialakulása a Nagykunság területén. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944–1945. Szerk.: Bartucz L., Szeged
- Méri I.*,
1954. Beszámoló a Tiszalök–rázompusztai és Túrkeve–mórici ásatások eredményéről. II. Archaeológiai Értesítő
- Móra F.*,
1906. Ásatás a Szeged–ötömösi Anjou-kori temetőben. Archaeológiai Értesítő
1908. Szegedvidéki leletekről. Archaeológiai Értesítő
- Nagy G.*,
1893. A régi kunok temetkezése. Archaeológiai Értesítő
- Parádi N.*,
1985. A későközépkori faluásatások újabb eredményei. Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Szerk.: Fodor István–Selmeczi László. Budapest
- Pálóczi-Horváth A.*,
1969. a) A csólyosi kun sírlelet. Folia Archaeologica
1969. b) A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
1972. A felsőszentkirályi kun sírlelet. Cumania. Kecskemét
1973. A magyarországi kunok régészeti kutatásának helyzete. Folia Archaeologica
1974. A kunok megtelepedése Magyarországon. Archaeológiai Értesítő
1985. „Lakjanak földhöz rögzített házakban.” Egy középkori kun falu. Élet és Tudomány. 27. szám
- Pletneva, Sz. A.*
1958. Пещенегі, торкі і половці в јужно-русскајі сзтыепјаһ. МІА. Мосзквa–Ленинград
1974. Половекіе каменнүје ізвajanіја. Мосзквa
1982. Косевнікі сзредневековја. Мосзквa
- Rásonyi L.*,
1981. Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. Budapest
- Róna-Tas A.*,
1983. A nomád életforma geneziséhez. Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk.: Tőkei Ferenc. Budapest
- Selmeczi L.*,
1973. Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv. Szolnok
1974. a) Nomád települési struktúra a Nagykunságban. (Orgondaszentmiklós 14–16. századi település ásatásának eredményei.) Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I. Faluk. Budapest–Szolnok
1974. b) Angaben und Gesichtspunkte zur archaologischen Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
1976. The Settlement Structure of the Cumanian Settlers in the Nagykunság. Hungaro-Turcica. Studien in Honori of Julius Német. Budapest
1981. A négyszállási jász temető. Communicationes Archaeologicae Hungariae.

1982. A magyarországi kunok temetkezése a 13–14. században. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10. Budapest
1984. Jászdózsá–Négyszállás. Régészeti Füzetek. Ser. 1. No. 37.
1986. A kunok és jászok régészeti kutatásának néhány problémája. Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Debrecen
- Szabadfalvi J.,
1984. Nomád típusú teletetési rendszer az Alföldön. Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Debrecen
- Szabó I.,
1969. A középkori magyar falu. Budapest
- Szabó K.,
1938. Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest
- Sztyepi Evrazii v epohu srednevekovja. Szerk.: Pletneva, Sz. A. Moszkva, 1981.
A tatárjárás emlékezete. Budapest, 1981.
- Tóth Z.,
1933. A kigyópusztai csat. Turul
1943. La boucle de Kigyópuszta. Archaeológiai Értesítő

ZUM PROBLEM DES KUMANEN-NOMADISMUS

(Auszug)

Der Verfasser summiert in seiner Studie die bisherigen Meinungen über den Kumanen-Nomadismus in Ungarn und stellt fest: Auf deren Grund kann man mit mehr oder weniger Gewissheit auch nicht entscheiden, ob die Wirtschaft der in den Karpatenbecken eingewanderten, nach einzelnen Forschern: „Vollnomaden“ der „reinen“ Art des Nomadismus näher steht oder sie durch eine gewisse Variante der halbnomadischen Kategorie charakterisiert wird.

Im weiteren versucht der Verfasser mit Hilfe der Ergebnisse der Archäologischen Forschungen das vom Kumanen-Nomadismus an Hand von schriftlichen Quellen geschilderte Bild konkreter machen. Er stellt fest: Die lagerwechselnde Wirtschaft wurde in Hinsicht auf die Ausgestaltung der (Winter- Lager durch die früheren Siedlungen in den Arpadenzeiten wesentlich beeinflusst. Er betont: Nach den Voraussetzungen haben auch die Siedlungen der am längsten ein nomadisierendes Leben Führenden Kumanen eine frühzeitige Lage und zwar auf dem Grund der Ansiedlungen im Mittelalter. Seine wichtige Feststellung ist es, dass das über dem Boden errichtete Wohnhaus auf der Tiefebene, gegenüber Transdanubien, vor der Jahrhundertwende 14/15 nicht erscheint, folglich muss es etwa zur gleichen Zeit sowohl bei den Kumanen, als auch bei den Ungarn zur Verwendung kommen. Daraus folgt, dass die kumanischen Winterlager im Jahrhundert 13/14 in ihren Bauwerken (ausgenommen die Filzzelte und in einem Teil der Fälle die Kirche), als auch in ihrer äusseren Erscheinung mussten mehr oder minder ähnlich sein, wie die ungarischen Siedlungen im gleichen Alter.

Der Verfasser betont in der Untersuchung der Bestattungsarten und -Systeme der Kumanen, dass diese sich in der Mitte des 13. Jahrhunderts schon in starker Umwandlung befanden, charakteristisch der Bestattung der angesiedelten Völker näher standen, als den nomadischen Bestattungen. Das wird auch durch die Beobachtung bestätigt, dass ein Teil der sich angesiedelten Kumanen schon im Laufe des 13. Jahrhunderts das auf Hügeln angelegte, aufgegebene Friedhofsgebiet um die Kirschen der Arpadenzeiten in Gebrauch genommen hat und aller Wahrscheinlichkeit nach darum, weil der Zusammenhang sowohl des Kurgans (Hügelgrabs) als auch der Kirche mit dem Totenkultus für sie bekannt war.

In Summierung der Erfolge der archäologischen Forschungen stellt der Verfasser fest, dass die in Ungarn eingewanderten Kumanen Halbnomaden waren und als solche standen näher der entgültigen Niederlassung, als dem „reinen“ Nomadismus.

In der archäologischen Forschung der Kumanen in den vergangenen Jahrzehnten wurde der Nomadismus der Kumanen auch in der Sowjetunion in anderes Licht gesetzt. Dementsprechend haben die nomadischen Kumanen auf der südrussischen Steppe halbnomadische Wirtschaftseinrichtung ausgestaltet und haben den halbangesiedelten Stand erreicht. Der Verlauf der Niederlassung der Kumanen spielte sich nicht nur und nicht in erster Linie in Ungarn ab, sondern ziemlich früher, beim Übertritt zur halbnomadischen Lebensart wurde er bereits am Ende des 11. Jahrhunderts begonnen und unter den feudalen Wirtschafts- und Gesellschaftsverhältnissen des Karpatenbeckens wurde er bloss beendet.

László Selmeczi

ELPUSZTULT KÖZÉPKORI TELEPÜLÉS SAJÓLÁD HATÁRÁBAN

WOLF MÁRIA

1982 tavaszán terepbejárást végeztünk Alsózsolca és Sajólad határában. Ennek során az Alsózsolcáról Sajóladra vezető út bal oldalán, a „Sajólad” táblától ÉK-re kb. 1500 m-re, nagy kiterjedésű, mintegy 500×200 m-es területű lelőhelyet találtunk (1. kép). Több nagy fekete foltot, valószínűleg házak nyomait is megfigyeltünk itt. A lelőhelyen gazdag Árpád- és későközépkori leletanyagot valamint sok paticstörödéket gyűjtöttünk.

A területet a modern térképek és a helybéli szóhasználat is *Kemej pusztaként* ismeri. Ez a név pedig az egykor Abaúj vármegye legdélibb szögletében fekvő, a középkor folyamán elpusztult Kemej falu emlékét őrizte meg számunkra. Az írásos források tanúsága szerint Kemej hosszú életű település volt. Ezen tény és a terepbejáráson talált lelőhely nagysága alapján, Abaúj vármegye középkori településrendjét kutatva, rövid hitelesítő ásatást végeztünk a területen.

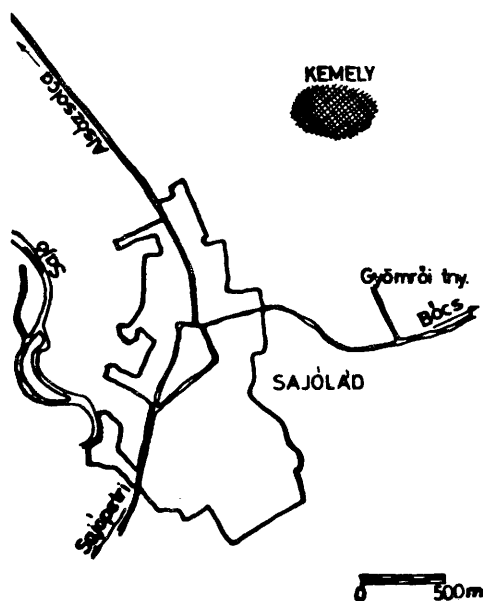
A lelőhely különböző pontjain ásott szelvényeinkben több kisebb-nagyobb gödröt, valamint egy földfelszínre épített objektum maradványait találtuk meg.

A gödör: Az ovális alakú, 1,5 m átmérőjű gödröt a mai felszíntől 137 cm mélységbe ásták be (2. kép). K-i oldalán kis padka fut körbe, betöltése faszenes, hamus volt. A gödörből több apró cseréptörödékek, állatsont, paticsdarab, ajtósarokvas, láncdarab mellett 3 hosszú használatot mutató fazék töredéke is előkerült. A gödörben több kisebb követ is találtunk. A gödör bizonyára szemetesgödör volt, és a belőle előkerült leletek tanúsága szerint a XII–XIII. században használták.

Az előbbi szemétgödörtől kb. 90 m-re É-ra, viszonylag kis területen (15×15 m) 5 különböző méretű gödröt és egy földfelszínre épített objektum maradványait tártuk fel (3. kép). Az objektumra az előkerült karó- és cölöplyukakból következtethetünk. Ezek egy helyütt, az objektum Ny-i oldalán, szabályos rendben követik egymást, mintegy kirajzolva az objektum falát, máshol azonban szabálytalanul csoportosulnak. Ennek következtében az objektum pontos méretét és funkcióját nem tudjuk biztosan meghatározni. Az innen előkerült nagymennyiségű használati eszköz edénytörödékek és vaseszközök (4. kép 1–5.) azonban valószínűvé teszik, hogy egy lakóház maradványait sikerült feltárnunk.

A cölöplyukak mérete hasonló, átmérőjük 25–30 cm, mélységük a mai felszíntől számítva 75–100 cm között változott. A cölöplyukakban nem tudtuk megfigyelni a belőlük állított cölöpök helyét. Az építmény Ny-i sarkában egy 20–25 cm vastag, vörösre égett paticsréteget találtunk, amelyből néhány cseréptörödékek és tapasztásdarab is előkerült. E réteg előtt, az egykori járószint alá kb. 10–15 cm-re mélyülve szabálytalan alakú, erősen átégett foltot bontottunk ki. Úgy véljük, hogy ezek az objektum tüzelőberendezésének nyomai lehetnek.

Az objektum közvetlen közelében, tőle Ny-ra, egy nagyméretű kerek gödröt találtunk.

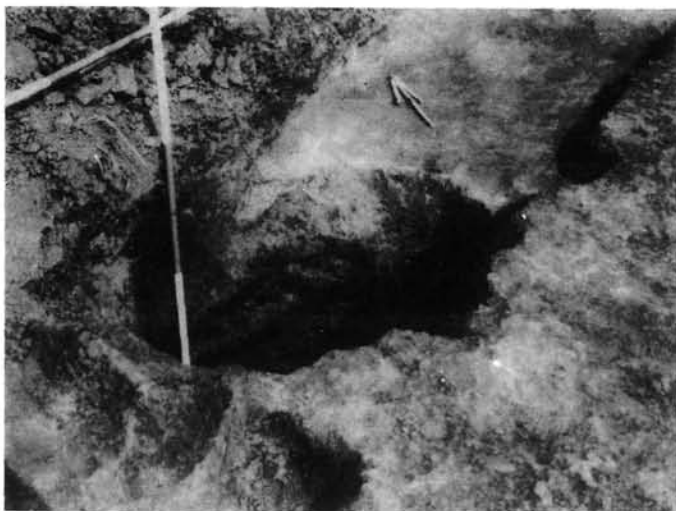
1. kép. A lelőhely Sajólad határában

1. gödör (5. kép): Átmérője 2,5 m, mélysége a mai felszíntől számítva 1,43 m. Alakja szokatlan, fölül kerek, majd a gödör fala 25–30 cm mélységig rézsűsen halad lefelé, ez alatt mintegy 5–10 cm-re bevájtak a rézsű alá, ebből a vájtból körben igen sok vasszőg került elő. A vájat alatt lekerekített sarkú, négyszög alakú padka fut körbe, alatta egy kisebb ovális gödörben 3 karólyuk volt. A gödör zsíros fekete földdel töltődött be, igen sok lelet került elő belőle. Többek között egy csaknem ép fazék (6. kép), fedő (7. kép), sarkantyú felerősítő (8. kép 1.), orsógomb, bogrács töredék, bronz pityke, övveret-töredék, valamint díszített csont lapocska.

A gödör formája rendhagyó, élesen eltér az Árpád- és későközépkori faluásatásokon eddig előkerült gödrökétől. Analógiáit egyelőre nem ismerjük. Nem tudjuk meghatározni eredeti rendeltetését sem. Bizonyára nem gondolhatunk sem szemét-, sem tárológödörre, hiszen ezt formája valószínűtlenné teszi. A gödör alján előkerült karólyukak és a rézsű alatti vájtból származó vasszőgek arra engednek következtetni, hogy valamiféle faszerkezet is lehetett benne. A gödör körül néhány karólyukat is találtunk, amelyek talán egy tetőt tarthattak fölötte.

2. gödör: Az előzőtől mintegy két méterre, K-re helyezkedik el. Ovális, átmérője 1,8 m, a mai felszíntől 1,34 m mélységbe ásták be. É-i oldalán egy kis cölöplyukat bontottunk ki, D-i végében pedig a gödör aljánál kb. 20 cm-rel magasabb padka húzódik. Betöltése zsíros fekete föld volt, hamu és faszénnyomokat nem észleltünk benne. Leletanyaga gazdag, több nagyobb állatcsontdarab mellett sarló töredéke (8. kép 2.), ép kulcs (8. kép 3.), több fazék töredéke, egy kisméretű, durva anyagú pohár töredéke, egy harang alakú, csaknem ép fedő (9. kép), valamint egy teljesen összeállítható fazék (10. kép) került elő belőle.

Valószínű, hogy a gödröt csak eredeti funkcióját elveszítve, másodlagosan használták szemétgödörnek. Az innen előkerült leletanyag általában XII–XIII. századi.

2. kép. Az A gödör

3. gödör: Az előző közvetlen közelében, ovális, átmérője 1,7 m, mélysége a mai felszíntől számítva 1,08 m. É-i oldalán itt is kisebb cölöplyukat találtunk. Alakja, elhelyezkedése, betöltése nagyban hasonlít az előzőhöz, belőle azonban túlnyomó többségben állatcsontanyag került elő. Ez minden bizonnyal személgödör volt. Kora megegyezik az előző gödörével.

4. gödör: Az előzőtől D-re, kb. 1,5 m-re került elő, ovális, átmérője 1,8 m volt. A mai felszíntől 1,96 m-re ásták be, K-i oldalán egy, az aljánál 50 cm-rel magasabb padka húzódik. A gödör lefelé jelentősen szűkül, K felől egy erősen letaposott szürke folt (a rajzon szaggatott vonallal jelölve), valamint néhány cölöplyuk övezte. A gödör betöltése faszenes, hamus volt, belőle többek között vas kés (8. kép 4), edénytöredékek, valamint két fazék került elő (11–12. kép). A gödör eredetileg bizonyára tárológödör volt, amelyet a körülötte elhelyezkedő cölöplyukak tanúsága szerint valamiféle tető is védhetett. Az innen előkerült leletanyag XII–XIII. századi.

5. gödör: Az előzőtől 3,5 m-re, D-re helyezkedik el. Ovális, átmérője 2,3 m, mélysége a mai felszíntől 1,98 m. A gödörészben túlnyúlt az ásatási területünkön, így eredeti mérete valamivel nagyobb lehetett az általunk mértnél. Lefelé erősen szűkül, Ny-i oldalán egy, az aljánál 20 cm-rel magasabban fekvő padka fut körbe. Betöltése zsírosfekete föld volt, belőle néhány kerámiatöredéken kívül többnyire vastárgyak, kések, rács töredéke (8. kép 5.), valamint egy vasolvadékdarab került elő. Ekörül is találtunk cölöplyukakat, amelyek valószínűvé teszik, hogy ezt is tető védte. Eredeti rendeltetése talán ennek is tárológödör lehetett, az azonban elgondolkasztató, hogy szinte kizárólag vastárgyak kerültek elő belőle. Kora megegyezik az előző gödörével.

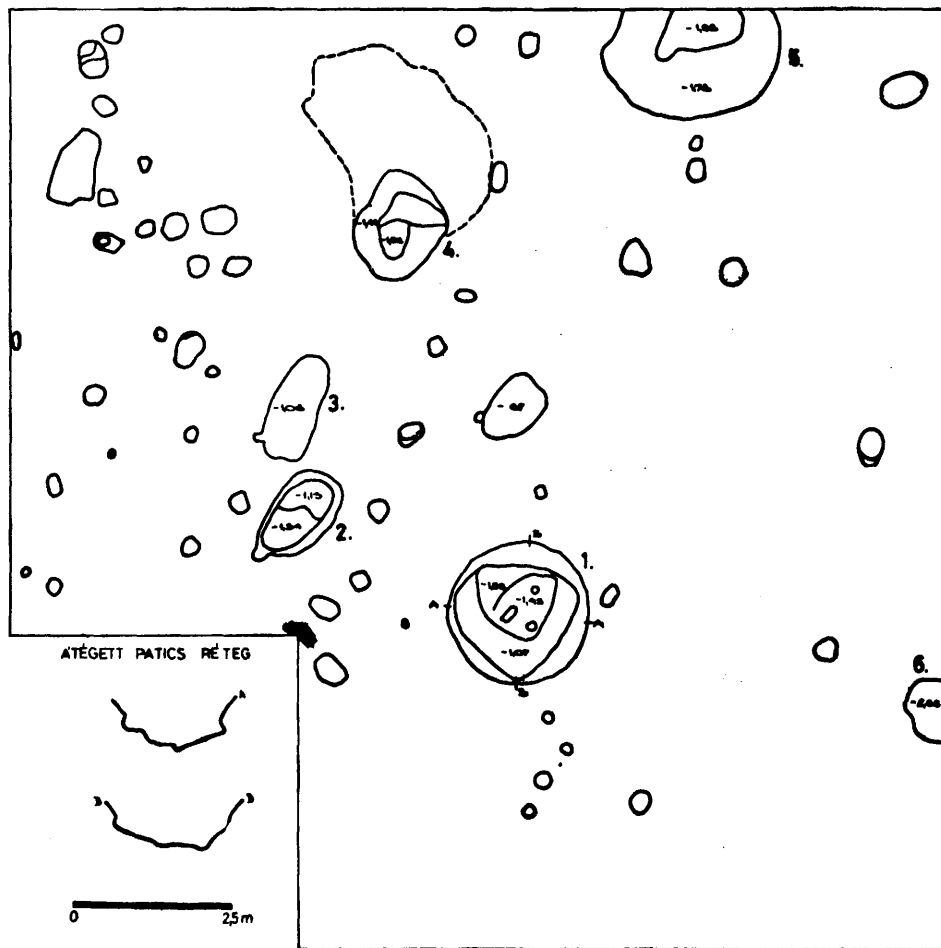
Az 1. számú gödörtől DNy-ra, kb. 5 m-re, egy 1 m átmérőjű, a mai felszíntől számított 2,66 m mély gödört bontottunk ki (a rajzon 6. számmal jelölve). Benne egy szájával Ny-ra fordított ép palackot találtunk, amely teljesen üres volt (13. kép). Mellette sertés fogtöredéke, ló lábszárcsontja valamint emberi combcsontdarab feküdt.¹

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a hitelesítő ásatás során előkerült gödröket az Árpád-korban, közelebből a XII–XIII. század folyamán használhatták. Valószínű,

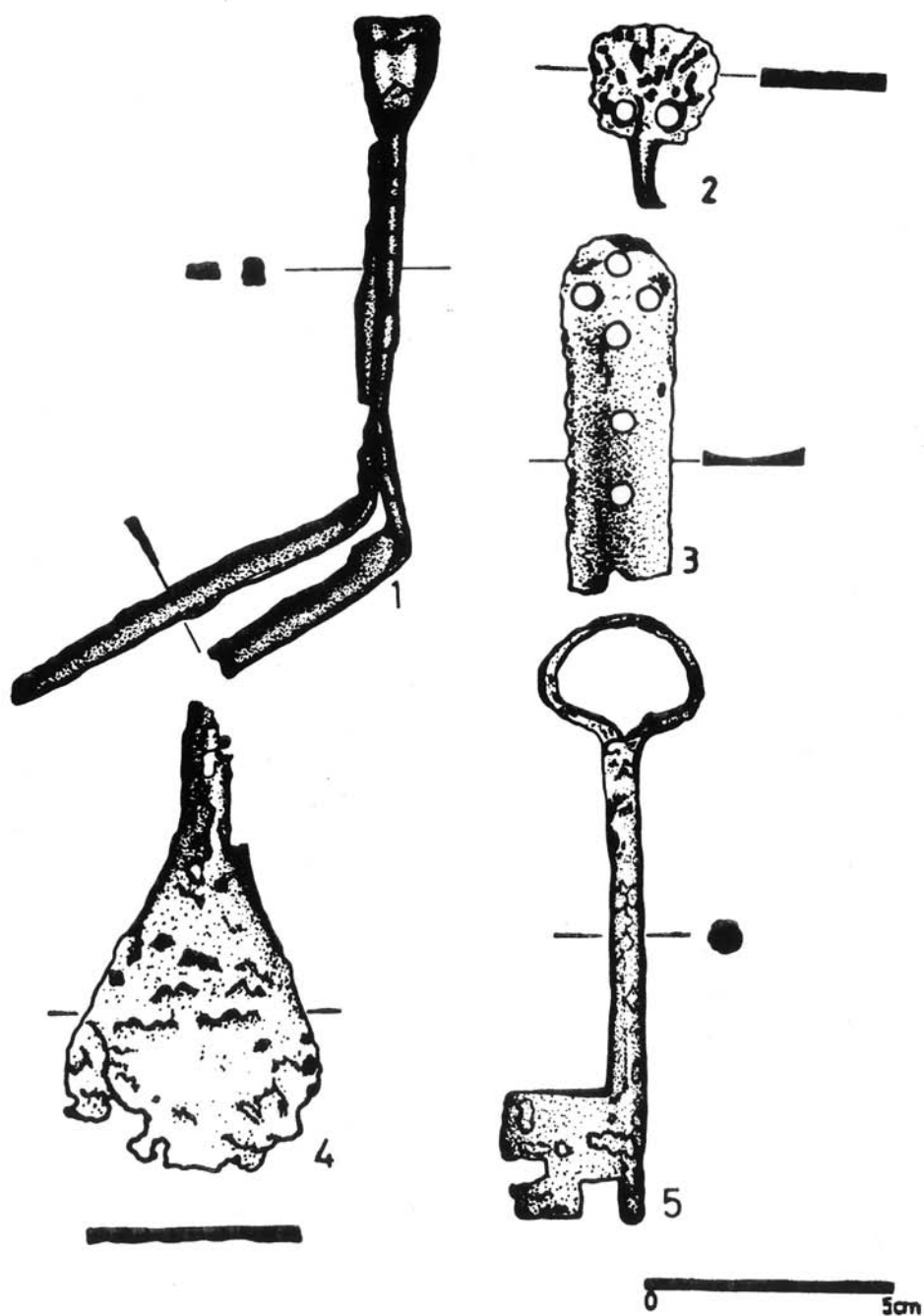
1. Az állatcsontanyag meghatározásáért Vörös Istvánnak tartozom köszönettel.

SAJÓLAD - KELEJ

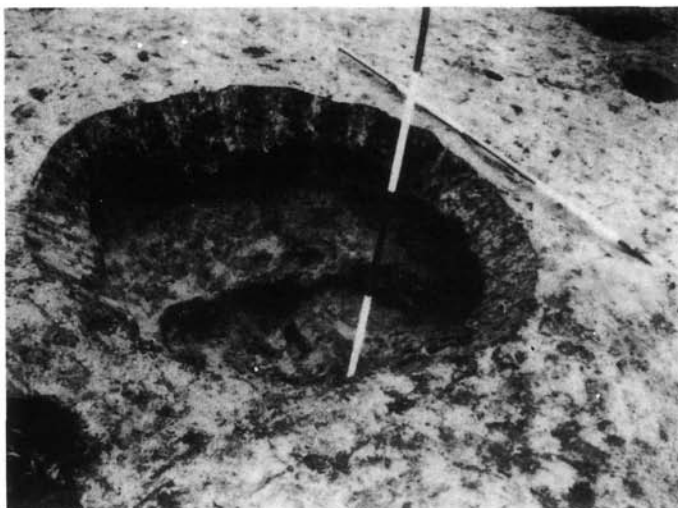
FÖLDFELSZÍNRE ÉPÍTETT OBJEKTUM
MARADVÁNYA ÉS A GÖDRÖK

3. kép. A földfelszínre épített objektum maradványa és a gödrök

4. kép. Vaszközök a földfelszínre épített objektumból

5. kép. Az 1. számú gödör

hogy ekkor készült a földfelszínre épült objektum is, a belőle előkerült leletek nagy része ugyanis szintén XII–XIII. századi. Az épület bontása közben azonban találtunk néhány XIV–XV. századi leletet, továbbá IX–X. századnak tartott vastárgyakat is (4. kép 2., 8. kép 1, 6).²

Annak ellenére, hogy az előkerült objektumok mind Árpád-koriak, bőven találunk a késő középkori falura utaló nyomokat is. Nagy mennyiségű késő középkori kerámiaanyag, köztük festett és bepecsételt díszítésű töredékek kerültek elő a szelvényeink felső rétegeiből.

Az előkerült állatsontleletek tanúsága szerint ebben a korban a juhon, szarvasmarhán és a sertésen kívül a ló is táplálékul szolgált. Az ásatáson hódcsontokat is találtunk.

Kemey 1275-ben szerepel először az írásos forrásokban, ekkor dézsmája ügyében intézkedik az egri püspök.³ 1311-ben tűnik fel a forrásokban a Kemey család, amely itt birtokolván, a faluról kapta a nevét.⁴ A család tagjai a XIV. század folyamán igen gyakran szerepelnek az oklevelekben, hol királyi emberként,⁵ hol kisebb-nagyobb hatalmas-

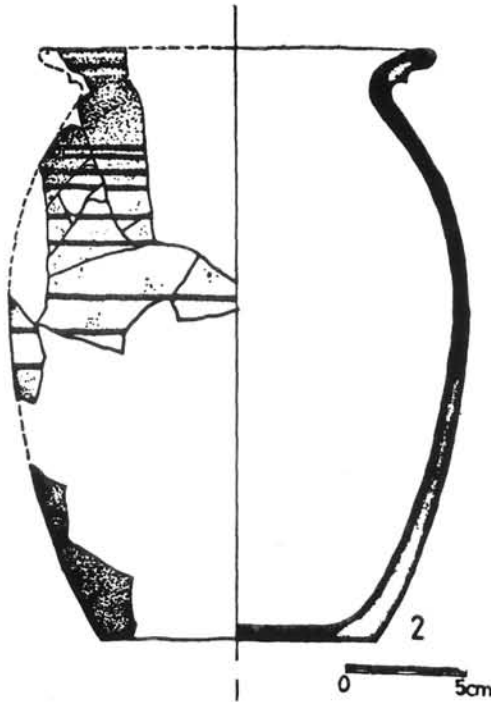
2. Itt szeretném megköszönni Müller Róbertnek a vasanyag meghatározásában nyújtott értékes segítségét.

Jellegzetesen IX. századi leletnek tartja Müller Róbert a 8. kép 6. darabját, amely az úgynevezett balti szerelékű kés tokvédője és amely általánosan elterjedt volt a Dunántúl szláv népességének körében. Hasonló tárgyakat találtak megyénkben Muhin (*Éri I.–Bálint A.*, 1959. XXI. t. 9.), Kácson (*Parádi N.*, 1982. 18–19. 12. kép 4.), valamint Abaújszállásán (*Gábor J.–Nováki Gy.*, 1980. 60., 74., VI. t. 13.). Ugyancsak IX. századi jellegzetességnek tartja Müller Róbert a 4. kép 2. és a 8. kép 1. darabjait, amelyek sarkantyú felerősítők voltak. Hasonlókat közöl *A. Habovštiak* 1961. 470. 27. kép 1–2., vas dísz tárgy felerősítőknek gondolja őket és korukat XI–XII. századra teszi; valamint *J. Sláma* 1977. 26. kép 22., 113.

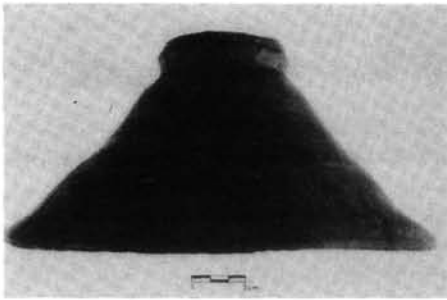
3. Egri K. m. et. I. 1. 1. 2.; *Fejér V/2*. 304., vö. *Györffy Gy.*, 1963. 109–110.

4. Kassa v. lt. Cassovia 7.; vö. *Györffy Gy.*, 1963. 109–110.

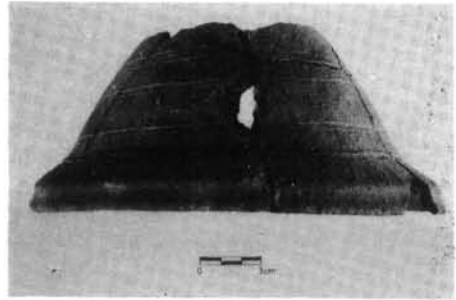
5. 1344. Anjou-kori Okmánytár IV. 67.

6. kép. Az 1. számú gödörben talált fazék

7. kép. Az 1. számú gödörben talált fedő

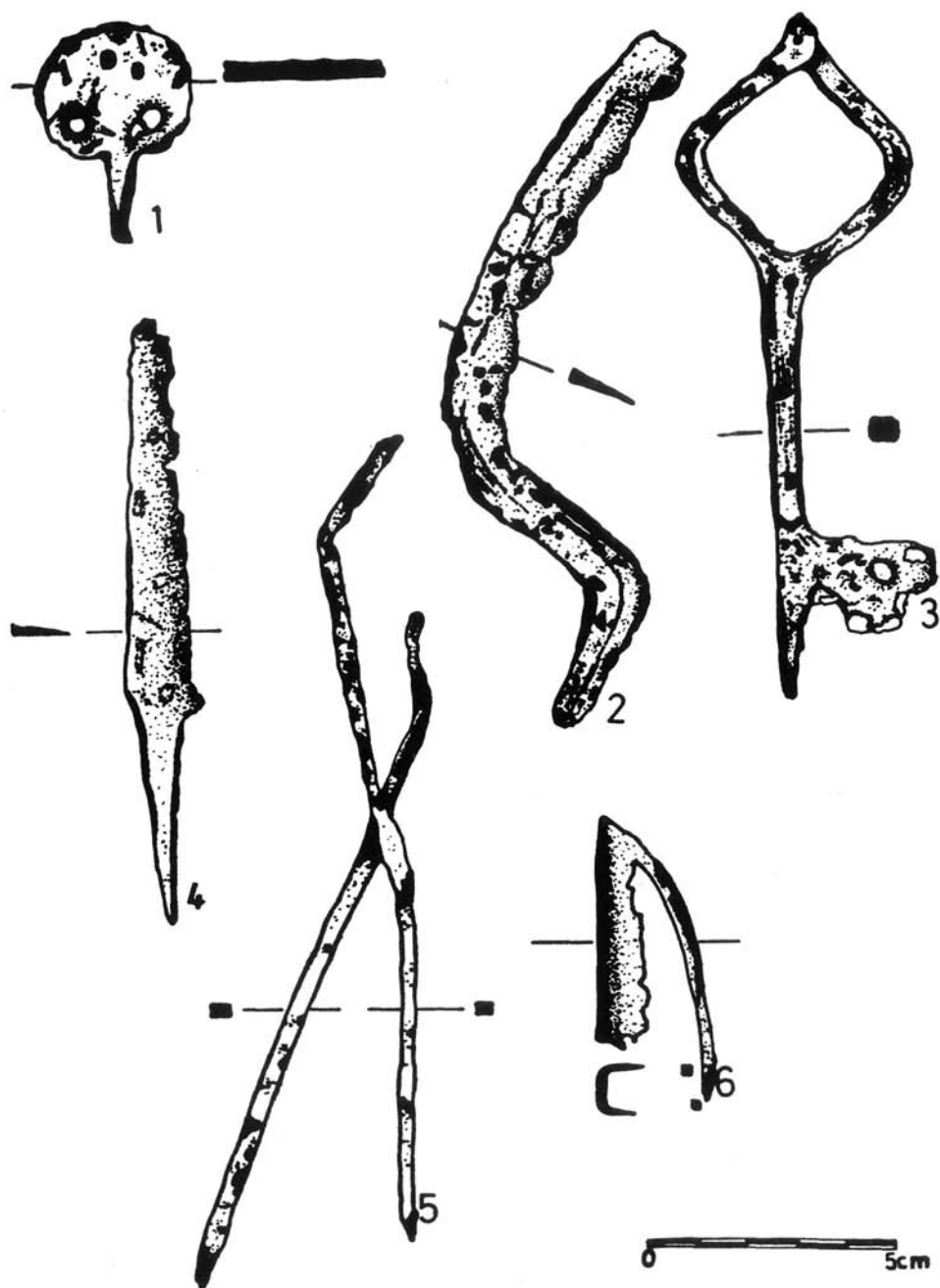
9. kép. A 2. számú gödörben talált fedő

kodások kapcsán.⁶ A család a peres ügyekből kikövetkeztethetően kismemesi család lehetett.

A falu egyházát és papját 1332-ben, 1334-ben, 1335-ben említik.⁷ 1404-ben Benyek-i János fia Lőrinc eladja az Abaúj megyében fekvő Felsőkemej nevű öröklött birtokát a reá vonatkozó oklevelekkel, valamint összes tartozékaival, köztük a Szent

6. 1341. Kemey Miklós csordáját elhajtják: Anjou-kori Okmánytár IV. 113.; 1345. Olkemey István az egeri káptalan kicséplésre váró gabonáját elhordatta: Heves Megyei Levéltár Me. Nr. 317.; 1391. Kemey János Poroszlóban lévő szállására rátörtek, famulusukat, ruháikat, lovaikat és más javaikat elvittek: Zsigmond-kori Oklevéltár I. (207.) 1896. regenta.

7. Györffy Gy., 1963. 109–110.

8. kép. 1. Az 1. számú gödörből előkerült sarkantyú felerősítő, 2–3. A 2. számú gödörből előkerült vastárgyak, 4. A 4. számú gödörben talált vas kés, 5. Az 5. számú gödörből előkerült rács töredék, 6. A földfelszínre épített objektum bontásakor talált sarkantyú felerősítő.

10. kép. A 2. számú gödörben talált fazék

11. kép. A 4. számú gödörből előkerült fazék

12. kép. A 4. számú gödörben talált másik fazék

13. kép. A 6. gödörben talált palack

György tiszteletére emelt kőegyházzal együtt – fia ellenében – a pelsőci Bebek családbelieknek.⁸ 1406-ban a Bebek család a Hernád folyó mellett, Borsod megyében fekvő Kemej birtokukat, amely őket vétel címén illeti meg, az őseik által alapított gombaszögi Szűz Mária kolostornak adja.⁹ A falu ebben az időben kis lélekszámú volt, erre utal az oklevél „*possessio sen predium*” meghatározó jelölése. Szerepel Kemej az 1427-es első ránk maradt adóösszeírásban is.¹⁰ Oklevél tanúskodik a Perényi család XV. századi itteni birtoklásáról¹¹ 1520-ban Bátori Istvánt, Magyarország nádorát iktatják be Kemej részbirtokába.¹² 1531-től rendszeresen szerepel a falu a XVI–XVII. századi adóösszeírásokban is.¹³ Az adólajstromok minden esetben megkülönböztetik Alsó- és Felső-Kemejt, egyenként sorolva fel az ott birtoklókat és az adózó porták számát.

1552-ben már mint „*turcis subiectae*”, hódoltsági területet említik a falut az adóösszeírások. 1569-ben senkinek sincs vetése a faluban. Az 1576-os dikális összeírásban Alsó- és Felső-Kemej azok között a falvak között szerepel, amelyekben nincsenek porták, nem dikálhatók. 1582-ben a dikátorok a faluból berendelt bírák vallomása alapján rögzítették a kemeji állapotokat.¹⁴ 1599-ben Kemejt „*desolata*”, elhagyott, 1600–1602-ben pedig a tatárok pusztítása miatt dikálhatatlannak mondják az összeírások.¹⁵ 1635-ben még lakott a település, néhány ember élt itt, 1647-ben azonban már mint birtokot említik, amelynek használatától a ládi pálosok tiltják a szomszédokat.¹⁶ Az 1696-os dikális összeírásban is már csak mint *possessio* szerepel Kemej, a XVIII. század második felében pedig többször pereskednek területéért.¹⁷ 1775-ben Kemej pusztákat Borsod vármegyében lévőeknek mondják.¹⁸ A sajládi pálosok birtokairól 1786-ban készült leltár szerint Kemejen italmérésük volt.¹⁹

Az I. katonai felmérésen Alsózsoltától K-re, a Hernád túloldalán, Sajóládától ÉK-re jelölik Kemejt, nevét Gömely alakra torzítva.²⁰ Lipszky Alsó- és Felsőzsoltca közé jelöli Alkemejt.²¹ Fényes szerint Kemej pusztá Alsó- és Felsőzsoltca között, a Bársonyos partján fekszik, 200 holdnyi határa van, Sajóládhoz tartozik.²² Alsózsoltca határában jelöli Alkemejt a múlt század elején készült kéziratos térkép is.²³ Pesthy Onga leírásánál említi, hogy egyik határrésze Kemejig nyúlik.²⁴

A modern térképek – mint említettük – Kemej pusztát Alsózsoltca határában, Bócs felé jelölik, körülbelül arra a területre, ahol a lelőhelyünk is fekszik. Ugyanakkor a Bársonyos túloldalára, Ongától D-re is jelölnek egy Kemej erdő nevű részt. Ezen a terü-

8. Zsigmond-kori Oklevéltár II/1. (401.) 3391. regenta.

9. Zsigmond-kori Oklevéltár II/1. (625.) 5006. regenta. „*Kemey possessio seu predium*”.

10. *Thallóczy L.*, 176–177., az összeírás két falurészt különböztet meg Kemejen.

11. *Csánki D.*, I. 210. és 230.

12. Borsod Megyei Levéltár Acta pol. XII. V. 176.

13. Borsod Megyei Levéltár XXXII/7. Dica, Dézsma, Abaúj.

14. Borsod Megyei Levéltár Dica, Abaúj: „*iudex fide mediante fassus est antea habuisse ibidem portas integras duos in registro vero Alberti Barczay Anni 1578 conscripti sunt portarum tres*”.

15. Borsod Megyei Levéltár XXXII/7. Dica, Abaúj: 1602 „*utroque Keömei ex depopulatione Tartarorum sunt desertae*”.

16. Borsod Megyei Levéltár Acta ind. prot. Spec. X. fasc. III. No. 113.

17. 1756. Borsod Megyei Levéltár Acta iud. prot. Spec. X. fasc. VIII. No. 1074.

18. Borsod Megyei Levéltár Acta iud. prot. Spec. XVIII. fasc. XV. No. 3363. „*De prediis Kemej quod in Borsod sunt*.”

19. Doc. Art. P. 1. füzet 275–276.

20. I. kat. felm. Coll. XXI. sect. 13.

21. *Lipszky J.*, Tab. XXVIII. Quad. 2.

22. *Fényes E.*, II. 197.

23. Borsod Megyei Levéltár U. 115.

24. Borsod Megyei Levéltár XXXII/7. Pesthy kéziratos helységnévtára, Abaúj.

leten azonban most az Ongai Csavaráru Gyárat körülvevő erdő fekszik, így nincs alkalomunk meggyőződni róla, hogy ott is van-e egy lelőhely, tényleg egymástól teljesen különálló falu létezett-e a középkorban. 1345-ben különböztetik meg először Alkemejt Kemej többi részétől. Felsőkemejt csak 1404-ben említik először. Ettől kezdve rendszeresen megkülönböztetik a források a két falurész, de fekvésükre szinte alig nyújtanak támpontot. Említik őket együtt is, külön is, közöttük több falut felsorolva, de szerepelnek Onga, Bócs, Halmaj és Szikszó szomszédságában is. A XVIII. századi adatok, mint láttuk, ugyanarra a területre, amely lelőhelyünkkel is egybeesik, felváltva Al- illetve Felkemejt említenek. Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy Kemej esetében is névleges falukettőződéssel állunk szemben, a két falurészt itt is csak a birtokosok szerint kezdték megkülönböztetni a XIV. század közepén, hasonlóan a megyebeli Dicháza, Papi falvakhoz²⁵ és az országban előforduló számos ilyen esethez.²⁶

Nem egyedülálló eset Kemejjel kapcsolatban az sem, hogy területét hol Borsod, hol Abaúj megyéhez számítják. Említettük, hogy a falu a két megye határán feküdt. Valószínű, hogy hovatartozását aszerint ítélték meg, hogy pillanatnyi tulajdonosának hol voltak nagyobb birtokai. Hasonló helyzetben volt az Abaúj megyében, Borsod határán elterülő Dicháza,²⁷ Gyanda²⁸ és Köbli²⁹ is.

A falu templomát és papját 1332-ben említik először, 1404-ben megtudjuk, hogy Szent György tiszteletére volt szentelve és kőből épült. A továbbiakban nem említik a templomot, sorsáról, pusztulásáról valószínűleg csak akkor nyernénk bővebb adatokat, ha az ásatások során előkerülne.

Nehéz helyzetben vagyunk a falu pusztulásának megállapítását illetően. Kemej hamar hódoltsági, illetve török érdekeltségi területté vált. Az Abaúj megyei Dicházához, Horvátihoz és Monajkeddihez³⁰ hasonlóan már 1552-ben így szerepel az összeírásokban. Ennek ellenére csak 1569-ből van az első olyan adatunk, amely török pusztításra utal, ekkor néhány évig kevesebb adót fizettek a kemejiek. 1576-ban azok között a falvak között sorolják fel, amelyekben nincsenek porták, két évvel később azonban újra összeírják portáit. Az ép porták száma megfogyatkozott és nőtt a zsellérporták száma, de az élet tulajdonképpen zavartalanul folytatódik 1602-ig, amikor nagyobb tatártámadás érte a falut, amelyet már nem tudott teljesen kiheverni. Ez a hadjárat minden valószínűség szerint összefüggésben volt Eger 1596-ban történt elestével is. Abaúj megyében nem állt végvár, déli területeit Eger védelmezte, ennek következtében ez a vidék viszonylag békés életet élt, annak ellenére, hogy az adóösszeírások hódoltsági területnek mondják már 1552-től. Az Abaúj megyét sújtó, 1558 és 1590 között egyre megújuló török támadások útvonala ugyanis a Vadász-patak völgyében vezetett Szikszó, Forró, Kassa irányába. Az itt elterülő falvakat már 1567-ben olyan súlyos támadás érte, hogy a vidék valósággal elnéptelenedett. Sok település végleg elpusztult (például Horváti, Dicháza, Gyanda), de a ma is álló, Árpád-kori eredetű falvak közül is több jóidőre lakatlanná vált (Monaj, Sejeb).³¹

1599-től 1603-ig „desolata”, illetve dikálhatatlan faluként említik az összeírások Kemejt. Nem biztos azonban, hogy ez idő alatt lakatlan volt, hiszen a már idézett korábbi, 1582-es adat is arra vall, hogy a török támadások megerősödésével, a falu tényleges hódoltsági területté válásával egyidőben itt is általánossá válik az a gyakorlat, hogy a

25. Borsod Megyei Levéltár XXXII/7. Dica, Abaúj.

26. Szabó I., 1966. 131.

27. Borsod Megyei Levéltár Acta iud. prot. Spec. X. fasc. I. No. 152.

28. Csánki D., I. 208.

29. Kemény L., 1915. 65.

30. Borsod Megyei Levéltár XXXII/7. Dica, Abaúj.

31. Borsod Megyei Levéltár XXXII/7. Dézsma, Dica, Abaúj.

dikátorok nem maguk mennek ki a hódoltsági falvakba, hanem a berendelt bírák vallo-mása alapján vetik ki az adót.³² Nem biztos, hogy 1599 és 1603 között a közállapotok megengedték az utazást, vagy hogy volt-e egyáltalán bíró a faluban. Valószínű, hogy az élet abban a szegényes fomában, ahogyan 1604-ben újra elének tárul, ez idő alatt is folyt a faluban. 1604 és 1635 között nagyon szegényesen tengődik itt néhány ember. 1635 után Kemej már nem szerepel többé faluként az összeírásokban. Amikor 1647-ben a ládi pálosok tulajdonaként említik, már csak pusztá, amelynek határát többször védelmezik az azt elfoglalni akaró szomszédoktól. Valószínű tehát, hogy ekkor már nem lak-ták és művelték határát, hiszen akkor a lakosok maguk is megvédték volna földjüket.

Úgy tűnik tehát, hogy 1635 és 1647 között pusztult el véglegesen a középkori falu. Pusztaként említi az 1686-os összeírás is. Semmilyen formában nem említi az 1715-ös összeírás, biztos, hogy területe ekkor lakatlan volt.

Az újkori pusztá, illetve tanya újratelepítésében bizonyára nagy szerepe volt a ládi pálosoknak, akik az 1640-es években szerezték meg területét. A pálosok a Rákóczi sza-badságharc után nagy erővel láttak hozzá szétzilált birtokaik újjászervezéséhez. Ekkor építették újjá – rövid idő alatt – az elpusztult sajóládi kolostorukat is. Az ekkor újra-telepített Kemej pusztá 1949-ig lakott, méghozzá elég népes pusztá volt, önálló kovács-műhellyel, iskolával és az alsózsolcai vasútállomásra szolgáló kisvasúttal. Ekkor rende-lettel szüntették meg, lakosait Alsózsolcára költöztették.³³ Az újkori tanyaépületek a középkori falutól kb. 1 km-re É-ra álltak, nyomaikat a terepbejárás során megtaláltuk.

Kemej falu neve pusztá személynévből képződött magyar névadással, az alapjául szolgáló személynévet 1273-ban említik. E személynév kicsinyítő funkciójú j-képzős származéka a helynév.³⁴

Györffy György a nyelvészeti adatok alapján a Kemej helynevet besenyő lakos-ságra utalónak tartja.³⁵ Kétségtelen tény, hogy falunk azoknak a délborsodi, hevesi, Tisza-vidéki besenyő településeknek a közelében van, amelyeknek régészeti anyagát a közelmúltban megkísérelték meghatározni.³⁶ Ez a kísérlet azonban nagyon kevés, főleg hiányos leletek alapján történt, amelyekről a szerző maga is elismeri, hogy nem elégsé-gesek a magyarországi besenyő emlékanyag egészére vonatkozó általánosításokhoz. Bi-zonyára több eredményt várhatunk e tekintetben a besenyő nevű Kemej teljes feltárásá-tól. A hitelesítő ásatás során előkerült néhány objektum és ezek emlékanyaga azonban egyelőre nem alkalmas arra, hogy ezeket az általánosításokat megtegyük.

32. N. Kiss I., 1960. 1116.

33. Rézműves János helybéli tanár szakfelügyelő szíves szóbeli közlése.

34. A nyelvészeti adatokért Kiss Lajosnak tartozom köszönettel.

35. Györffy Gy., Besenyők és magyarok. Kőrösi Csoma Archivum I. Bp. 1940. 493.

36. Nagy Á., Eger környéki és Tisza-vidéki besenyő települések a X–XI. században. Egri Múzeum Évkönyve VII. (1969.) 129–153.

IRODALOM

- Anjou-kori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* (Szerk.): Nagy I.–Tasnádi Nagy Gy., I–VII. Bp.
1878–1920. (Mon. Hung. Hist. Dipl.)
- Documenta Artis Paulinorum. 1–3. köt.* A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XII–XIV. Bp. 1976.
- Csánki D.,
1890–1913. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. (Hunyadiak kora Magyarországon. Gr. Teleki József művének folytatása gyanánt a M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából szerkeszti Csánki Dezső VI–VIII., IX. c.)
- Éri I.–Bálint A.,
1959. Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. Régészeti Füzetek Ser. II. 4. Bp.
- Fejér G.,
1829–1844. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–IX. Budae
- Fényes E.,
1851. Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I–IV. Pest
- Gádor J.–Nováki Gy.,
1980. Az abaújházi földvár sánca. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIX. 43–81.
- Györffy Gy.,
1963. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp.
- Habovštiak, A.
1961. Príspevok k poznaniu našej nizinej dediny v XI–XIII. storiči. Slovenská Archeológia IX. 1–2.
- Kemény L.,
1915. Abaúj–Torna vármegye története 1527–1648. Kassa
- Lipszky, J.
Repertorium Locorum Obsectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transilvaniae. Budae. 1803.
- N. Kiss I.,
1960. 16. századi dézsmajegyzékek. Bp.
- Parádi N.,
1982. A kácsi középkori lakótorony. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI.
- Slama, J.
1977. Mittelböhmen im frühen Mittelalter. Praehistorica V. (Praha)
- Szabó I.,
1966. A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század Bp.
- Thallóczy L.,
1879. A kamara haszna (Lucrum camarae). Bp.
- Zsigmond-kori Oklevéltár
Összeállította: Mályusz E. I–II. Bp. 1951–1958.

VERNICHTETE MITTELALTERLICHE SIEDLUNG IN DER GEMARKUNG VON SAJÓLÁD

(Auszug)

1982 stießen wir im Laufe einer Geländebegehung in der Gemarkung von Sajólád auf einen weitausgedehnten arpaden- und spätmittelalterlichen Fundort. Auf Grund der Schriftquellen und Karten identifizierten wir den Fundort mit dem Dorf Kemej. Kemej war im mittelalter die südlichste Gemeinde im Komitat Abauj und wurde zuerst 1275 erwähnt. Das Dorf wurde zur Mitte der Jahre 1600 durch die die Gegend heimsuchenden Türkenkriege verwüstet.

Auf dem Fundort führten wir eine kurze Kontrollausgrabung durch. Hierbei kamen die Reste eines auf das Erdniveau gebauten Objekts sowie mehrere Gruben zum Vorschein. Das auf dem Erdniveau errichtete Objekt war wahrscheinlich ein Wohnhaus und nach Beweis der hier zutage geförderten Funde im 12–13. Jh. bewohnt. Die Form der in der Nähe zum Vorschein gekommenen Grube I ist unregelmäßig, die dort gefundenen Pfostenlöcher und Eisennägel lassen auf eine Holzkonstruktion schließen. Die Funktion und die Analogien dieser Grube sind vorläufig unbekannt. (Abb. 5)

Südwestlich von der erwähnten Grube, etwa 5 m weit in einer vom heutigen Niveau 2,66 m tief eingegrabenen Grube mit 1 m Durchmesser fanden wir eine völlig unversehrte, mit der Mündung nach W gedrehte Flasche. (Abb. 13) Daneben lagen das Kieferfragment eines Schweines, das Schienbein eines Pferdes sowie ein menschliches Schenkelbein.

Die zum Vorschein gekommenen Objekte sind arpadenzeitlich, jedoch auch die in großer Menge erhalten gebliebenen Keramikbruchstücke verweisen auf das spätmittelalterliche Dorf.

Mária Wolf

Magyarországon a XII–XIII. században egyre erősebben jelentkező denárválságot Károly Róbert zseniális gazdasági, pénzügyi reformjának keretében az aranypénzveréssel oldották meg, amelynek nyersanyagbázisát Magyarország kivételesen gazdag aranybányái biztosították. A reformot követő évszázadok igazolták a döntés helyességét; a magyar arany európai gazdasági hatalmat biztosított Magyarországnak. Történelmi távlatból a reform gyorsnak, határozottnak tűnik, a valóságban azonban az aranypénzverés megindítása csak egyik útja – igaz, végül is „a” sikeres útja – volt a válság felszámolásának. Először Károly Róbert is a denár stabillá tételével próbálkozott. Európai jelenség volt ugyanis a denár évenkénti pénzújítása, azaz évenként új pénzt bocsátottak ki, s a régit – illeték ellenében – be kellett váltani. A többletnyereség érdekében az új pénz rendszerint – súlyra, vagy finomságra – silányabb volt a réginél, s az időnkénti javítási kísérletek általában sohasem voltak időtállóak. Azoknak a kibocsátóknak a pénzei, akik tartózkodtak az ilyen pénzrontástól, közkedvelt nemzetközi fizetőeszközzé váltak, ám a rossz minőségű pénzek kibocsátói olyan kényszerárfolyamot írtak elő az átváltásra, amely a jó pénz tulajdonosának rendkívül előnytelen volt. A rossz pénz ellen a kereskedelem a veretlen és súlyra mért ezüsttel védekezett, ez azonban igen nehézkes volt. Ez volt a helyzet Magyarországon is, ahol az időszakos pénzújítást már I. András király bevezette. Ennek volt következménye a XIII. században a friesachi, majd a bécsi denárok elterjedése. Válságmegoldó kísérlet volt a báni denárok verése, ezek ugyanis értékállóak voltak, nem kellett őket évente újraváltani és a minőségük – denárviszonylatban – is jó volt. Mellettük azonban tovább verték a régi módszer szerinti denárokat is, mert a kamara nem tudott lemondani az újraváltásból származó haszonról. Amikor Károly Róbert elkezdhetette az ország zilált gazdaságának rendbetételét, a pénzügyi válságot a denár értékállóvá tételével kísérlete megoldani. 1323. január 6-án rendelte el a király a régi, báni denárok mintájára veretendő királyi denárt, s a kamara kártérítésére rendkívüli adót ajánlottak fel a rendek. A kísérlet sikertelen volt és 1329-ben a pénzverés visszatért az évi pénzújításra.¹ Bár a 30-as évek közepén sikerült ismét megszilárdítani és állandó értékűvé tenni a denárt, végérvényesen ezt csak Mátyás király 1467-es reformja valósította meg.

A pénzügyi reform denárjavítási kísérletén és az aranypénzverésen kívül Károly Róbert garasveréssel is próbálkozott. A XIV. századi garasverés ugyancsak rövid életű volt, 1329-től – kisebb szünetekkel – 1370 körüli időig tartott;² a gazdasági és pénzügyi életben játszott szerepük az állandó denárverés és a sikeres aranypénzverés mellett úgy tűnik – kisebb volt és talán ez lehet az oka, hogy valójában sohasem állott a magyar

1. Hóman B., 1921. 78.; Huszár L., 1958. 37.

2. Huszár L., 1958. 58–59.

kutatás előterében. Akik foglalkoztak vele – Hóman Bálint,³ Kováts Ferenc,⁴ Schulek Alfréd,⁵ Huszár Lajos⁶ – a rendelkezésre álló oklevelek és néhány lelet alapján inkább csak sommás megállapításokat tettek a kor pénztörténetének kutatása közben.

Az említett szerzők valamennyien megegyeztek abban, hogy Károly Róbert garasverésének kiváltója a cseh garasok magyarországi forgalma volt. Itáliai, majd francia kezdeményezésre terjedt el Európában a nagyobb értékű ezüstgaras és II. Vencel cseh király 1300-ban – firenzei mesterekkel – kezdte el veretni a cseh garasokat Kutenbergben, amelyeket a szomszédos országokban – Ausztria, Lengyelország és Magyarország – is használtak. Hóman Bálint oklevelekre és leletadatokra támaszkodva azt állapította meg, hogy az említett országok „ . . . pénzpiacán a cseh garasvaluta uralkodott . . . ”⁷ Kováts Ferenc korszakolva és földrajzilag is elkülönítve tárgyalta a témát. Kimutatta, hogy okleveleink 1313 előtt nem említenek cseh garasokat, s ezt követően is csak a cseh határszéli – Abaúj, Borsod, Sáros, Szabolcs, Zemplén, Bars, Hont – megyékben. 1326 után terjedt el valóságban a cseh garas országunk egész területén.⁸

Mind Hóman Bálint, mind Kováts Ferenc máig is korszerű gazdasági elemzést adott a korról, témáról. Annál érthetlenebb, hogy a cseh garasok magyarországi szerepét – véleményünk szerint – túlértékelték; sem az oklevelek, sem a leletek nem mutatják a cseh garasok általános forgalmát a XIV. századi Magyarországon. Különösen feltűnő ez akkor, amikor a bécsi denárok magyarországi forgalmi területével vetjük össze, amelyek valóban általánosan forogtak, de azok is csak az ország egy részén.⁹ Ezek tömeges oklevél- és leletadata szembeállítva a cseh garasokra vonatkozó szórványos adatokkal egyértelműen nagyságrendbeli különbséget jeleznek.

Károly Róbert garasverésének kezdeti körülményeire, okaira és azok hátterére Hóman Bálint röviden utalt.¹⁰ Az egyes garastípusok és korrendjük elemzésével Schulek Alfréd és Huszár Lajos foglalkozott, majd eredményeiket *Pohl Artúr* összegezte katalógusában.¹¹ Amint említettük, a XIV. századi garasverés Magyarországon nem volt hosszú életű. Ez a néhány évtized azonban egyik legjelentősebb korszaka a magyar pénztörténetnek és ezért lényeges, hogy az ország gazdasági helyzetét megerősítő aranypénzverés mellett az Anjouk garasverését és szerepüket a magyar gazdasági életben tisztán lássuk.

A pénztörténetnek két forráscsoportja van: egyik az oklevélanyag, másik az éremleletek. Újabb oklevelekre már aligha számíthatunk, leletek viszont időnként előkerülnek és ezek közlése készíti elő az ismert leletek és oklevelek újabb összevetését, újabb értékelését, azaz a téma újabb szintézisét. Ebben a tanulmányunkban nem szintézisre vállalkozunk, hanem két, a közelmúltban előkerült garaslelet közlésére. Minden korszakból fontos az éremleletek ismerete, de abból a korból, amelyből kevés a lelet, különösen fontos. Ilyen Károly Róbert kora is, de még e kor éremleletei között is aránytalanul kevés a garaslelet. Az 1966-ban előkerült kisvárdai éremlelet¹² óta mindössze ez a

3. Hóman B., 1916.; Hóman B., 1921. 7.

4. Kováts F., 1926. 90–109. Numizmatikai Közöny XXV.

5. Schulek A., 1926. 138–195. Numizmatikai Közöny XXV.

6. Huszár L., 1958.

7. Hóman B., 1921. 86.

8. Kováts F., i. m. 94–95.

9. Gedai I., 1969. 105–148.

10. Hóman B., i. m. 102–103.

11. Pohl, A. 1982.

12. Huszár L., 1967. 85–90.

két lelet ismeretes. Bár Károly Róbert garasait tartalmazó leletek kora 1329–1337 közötti időre, tehát mindössze 8 évre tehető, a két leletünknel megállapítható időrendi sorrend: a pásztói lelet korábbra tehető, mint a CNH. II. 7. típusú garasokat tartalmazó mezőkövesdi lelet.¹³

Pásztón, a Muzsla-tetőn 26 db magyar és cseh pénz került elő, amely Walter Ilona¹⁴ közvetítésével jutott múzeumba. Részletes meghatározásuk:

Magyar pénzek

Károly Róbert garasai:

1. CNH II. 4. E./rosetta H./csillag	Pohl: 4–3 1 db
2. CNH II. 5.	Pohl: 3 1 db
3. CNH II. 6. j. n.	Pohl: 2–1 1 db
4. CNH II. 6. C–R	Pohl: 2–6 1 db
5. CNH II. 6. S– π	Pohl: 2–8 4 db (kettőnél az S bizonytalan)

Károly Róbert aprópénzei:

6. CNH II. 8. rosetta	Pohl: 36–1 2 db (egyiknél a rosetta bizonytalan)
7. CNH II. 20.	Pohl: 38 1 db (töredék)
8. CNH II. 29. π –?	Pohl: 31– 1 db (töredék)
9. CNH II. 29. L–I	Pohl: 31–2 1 db
10. CNH II. 29. S–B	Pohl: 31– 1 db
11. CNH II. 29. S–E	Pohl: 31–3 4 db
12. CNH II. 29. S–?	Pohl: 31–? 1 db
13. CNH II. 29. ?– π	Pohl: 31–? 1 db (töredék)
14. CNH II. 29. ?–?	Pohl: 31–? 1 db (töredék)
15. CNH II. 49. S–?	Pohl: 25–? 1 db
16. Huszár ¹⁵ 489. j. n.	Pohl: 46 2 db (egyik töredék)

Cseh pénzek

17. I. János (1310–1346) garas	2 db
--------------------------------	------

A lelet numizmatikailag több szempontból is jelentős, fontos adalék a pénzforgalomhoz, s ezen keresztül a kor gazdaságtörténetéhez. A leíró numizmatikához adnak újabb adatokat a lelet CNH. II. 29. típusú denárai. Az L–I és S–E jegyek mind Huszárnál, mind Pohl-nál ismertek és az S–B-t is mindkettő hozza, Pohl azonban csak Ruppra hivatkozik. Talán csak verető változatot jelent, hogy az S–E jegy E betűjét mindkét szerző E formában hozza, leletünkben viszont E formában van. A leírás 13. tételének betűje minden bizonnyal S– π jegyet jelent. Teljesen új a leírás 8. tételében a mező bal oldalán levő π jegy. (Sajnos a mező jobb oldala hiányzik, így a másik jegy bizonytalan.) Amennyiben nem az S– π jegy fordítottjáról van szó, akkor ez teljesen új jegy. Mivel a pénz olvasható része kifogástalan, így inkább az utóbbi felé hajolunk.

13. Réthy L., 1907.

14. A lelet közlésének engedélyéért ezúton mondok köszönetet.

15. Huszár L., 1979.

A lelet időrendjét és verdehelyeit az alábbi táblázat mutatja:

Sorsz.	CNH II.	Pohl	Jegy	Verdehely	Verési idő:	
					Pohl	Huszár
1.	4	4-3	rozetta			
			csillag	?	1334-1336	1334-1336
2.	5	3	☿-☿	?	1333	1333
3.	6	2-1	j. n.	?	1330-1332	1330-1332
4.	6	2-6	C-R	Körmöcbánya	1330-1332	1330-1332
5.	6	2-8	Σ-Π	Szatmár	1330-1332	1330-1332
6.	8	36-1	rozetta	Esztergom	1333	1333
7.	20	38		Lippa	1333	1333
8.	29	–	Π-?			
9.	29	31-2	L-I	Lippa	1330	1330 (?)
10.	29	31–	S-B		–	1330 (?)
11.	29	31-3	S-E	Selmec	1330	1330 (?)
12.	29	–	S-?	?	1330	1330 (?)
13.	29	–	?-Π	Szatmár (?)	1330	1330 (?)
14.	29	?	?	?	1330	1330 (?)
15.	49	25-?	S-?	Selmec ?		
				Szatmár ?	1328	1328
16.	–	46	j. n.	?	1335 (?)	1335

Huszár Lajosnál és Pohl Artúrnál közölt időrend Károly Róbert pénzeire vonatkoztatva aligha fog lényegesen változni. A garasok relatív időrendje szinte biztosnak mondható, s az ekkori garasverés mindössze 9 éve oly rövid idő, hogy érdemi módosulás az abszolút időrendet sem fogja érinteni. Ebben a leletben sem az első (CNH. II. 3.), sem az utolsó (CNH. II. 7.) garastípus nem fordul elő, így a garasok verési ideje 1330–1336 közötti időre tehető. A denárok időrendi meghatározása is megfelel ennek, csupán a CNH. II. 49. 1328-as kibocsátását vélhetjük korainak, esetleg – más leletek megerősítése esetén – néhány évvel későbbi időpontra tehetjük. Ha a lelet utolsó kibocsátásának a CNH. II. 4. garast vesszük, akkor legkésőbbi időpontként – ami a lelet elrejtésének idejére is utal – az 1336-os évet jelölhetjük meg. Ebben az összetételben azonban fel kell vetni a CNH. II. 29. típusú denár 1330-as keltezését is. Ez a típus nem az állandó értékű denár kísérlete, így feltűnőnek kell tartanunk, hogy 1334–1336 körül forgalomképes volt. Ugyancsak más leletek összetételétől függően elképzelhető a CNH. II. 29. verési idejének néhány évvel későbbre történő keltezése.

A pásztói lelettől csupán egy-két évvel későbbi a mezőkövesdi lelet, amely 84 db magyar és cseh garasból állott. Valamennyi magyar pénz CNH. II. 7. típusú garas és mindössze 3 verdejegyváltozatban:

1. S-liliom	65 db
A pajzs mezejében 5 liliom van.	
Verőtővariációk	
a) A trón lépcsője két párhuzamos vízszintes vonal	40 db
b) A trón lépcsőjének két párhuzamos vízszintes vonala felett rovátkolás	23 db
c) Elvert példány, az S verdejegy bizonytalan. A trón lépcsője egy vízszintes vonal. MONETA • KAROL • REGISHVNGARIE	1 db
d) Mint a), de:	
MONETA • KAORLI • REGISHVNGARIE	1 db

2. Liliom–liliom	9 db
A pajzs mezejében 4 liliom van.	
Verőtővariációk:	
a) A trón lépcsője két párhuzamos vízszintes vonal	1 db
b) A trón lépcsője egy vízszintes vonal	2 db
c) Mint b), de a trón bal karfáján háromágú virág	5 db
d) Mint b), de:	
‘MONETA KARIVLI REGISHVUNGARIE	1 db
3. S–€	2 db
A pajzs mezejében 4 liliom van, a trón lépcsője egy vízszintes vonal.	
(Egyik példány átfűrt.)	
4. Cseh, I. János (1310–1346) garas	8 db

A CNH. II. 7. garas helyes felirata: előlap: MONETA KAROLI REGIS hVNGARIE, hátlap: hONOR REGIS IVDICIVM DILIGIT. Minden verdejeggyel, azaz mindegyik verdében előfordult hibás felirat. A Magyar Nemzeti Múzeum éremgyűjteményében a liliom-liliom verdejegyű példányoknál fordul elő . . . KAROVLI . . . , . . . hVUNGARE . . . , . . . IVDICIV . . . , . . . IVDICIM . . . , . . . DILIGIT, . . . DILIGT hibás felirat, mint ahogy itt is a 2/d. tételnél . . . KARIVLI . . . Itt viszont az S-liliom verjegyénél is van hibás szó: . . . KAROL IRGIS . . . , illetve . . . KAORLI . . . Esetlegesenek véljük a trón lépcsőjének kiképzését (egy vagy két vízszintes vonal), bár – a Magyar Nemzeti Múzeum példányait is számítva – szinte csak az S-liliom verdejegy esetében van két párhuzamos vonal. (Kivétel a leírás 2/a. tétele.) Viszont a trónlépcső feletti rovátkolást csak az S-liliom verdejegynél tapasztaltuk. Minden bizonyonnyal tudatos eltérés a pajzs mezejében a liliomok száma. Csak az S-liliom jegynél van a mezőben 5 liliom, az összes többi verdejegynél (B–V, S–E, liliom-liliom) a liliomok száma 4. (Legalábbis a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának gyűjteményében, valamint ebben a leletben.)

A mezőkövesdi lelet elrejtési idejére egyetlen támpontunk van. Mind Huszár Lajos,¹⁶ mind Pohl Artúr a CNH. II. 7. garas verését 1337-re teszi.¹⁷

Az itt leírt két éremlelet nem változtatja meg eddigi ismereteinket, az egyes veretek verési idejére, vagy készítési helyére alapvető változtatást okozó újabb utalást nem tartalmaz; legfeljebb néhány olyan jelenséget, amelyet más leleteknek is meg kell erősíteni. A pénzforgalom alakulásához azonban figyelem felkeltő. Jelentős ismereteket ad a pásztói lelet összetétele; a garasok és denárok együttes előfordulása. A cseh garasok jelenléte nem feltűnő; más leletekben is előfordultak magyar pénzekkel együtt, de nem gyakran. Összegzősképpen meg kell állapítani, hogy a két lelet jelentős adat a kor pénz- és gazdaságtörténetéhez, felvetette a XIV. századi garasverés kutatásának jelentőségét.

16. Huszár L., 1979.

17. Pohl, A. 1982.

IRODALOM

- Gedai I.*,
1969. Fremde Münzen im Karpatenbecken aus dem XI–XIII. Jahrhunderten. *Acta Archaeologica Hungariae*. 21. 1–2. sz. 105–148.
- Hóman B.*,
1916. Magyar pénztörténet. Budapest
1921. A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában Budapest.
- Huszár L.*,
1958. A budai pénzverés története a középkorban. Budapest
1967. A kisvárdai Anjou-kori éremlelet. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. 10.
1979. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Corvina. Budapest
- Kováts F.*,
1926. Magyar pénzforgalom az Anjouk korában. *Numizmatikai Közlöny* XXV. 90–109.
- Pohl, A.*
1982. Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Budapest
- Réthy L.*,
1907. *Corpus Nummorum Hungariae*. II. Budapest

ANGABEN ZU DEN ANFÄNGEN DER GROSCHENPRÄGUNG IN UNGARN

(Auszug)

Der Denarkrise, die in Ungarn des 12. und 13. Jahrhunderts um sich gegriffen hatte, setzte Karl Robert nach florentinischem Vorbild im Rahmen einer genialen Geldreform durch die Prägung von Goldmünzen ein Ende. Die Rohstoffbasis sicherten dazu die äußerst reichen Goldgruben Ungarns (im Oberland und in Siebenbürgen).

Die Prägung von Goldmünzen verschaffte Ungarn in Europa eine wirtschaftliche Macht, stellte aber nur einen – allerdings erfolgreichen – Weg, einen der Versuche innerhalb der Reform von Karl Robert dar. Anfangs versuchte er ebenso wie seine Vorfahren im 13. Jahrhundert, den Denar zu stabilisieren. In Ungarn wurde nämlich – wie in vielen anderen Ländern Europas – schon von Andreas I. eine periodische, später jährliche Emission von neuem Geld eingeführt, dessen Eintausch Pflicht war. Karl Robert konnte diese Praxis nur zeitweilig einstellen. Ein anderer Versuch im Rahmen der Finanzreform war die Prägung von Groschen, zu der der Umlauf böhmischer Groschen in Ungarn einen Ansatz lieferte.

Da die Krise in Ungarn letztendlich durch die Prägung von Goldmünzen behoben wurde und die Groschenprägung nur eine kurzlebige Episode war (zur Zeit von Ludwig dem Großen wurde sie zeitweilig eingestellt), hat die Prägung von Groschen nie im vorderen Feld der numismatischen Forschung gestanden. Anhand der sporadischen durkundlichen Belegen und der spärlichen Münzfunde können die Anfänge nicht als geklärt betrachtet werden. Mit neuen Urkunden kann man kaum noch rechnen, wogegen Funde zu jeder Zeit ans Tageslicht geraten können. Unlängst sind zwei Münzfunde mit Prägungen aus der Zeit Karl Roberts, darunter auch Groschen, in Pásztó beziehungsweise Mezőkövesd gefunden worden.

Beide Funde stellen eine bedeutende Quelle zur Erforschung der Münz- und Wirtschaftsgeschichte dar, sie sind aber zugleich auch für die deskriptive Numismatik wichtig: Die Prägungen mit dem Münzzeichen S–B unter Denaren vom Typ CNH.

II. 29. im Fund von Pásztó kommen relativ selten vor, und das Münzzeichen π -? ist wahrscheinlich ein bisher unbekanntes Zeichen.

Der Fund von Mezökövesd enthielt ausschließlich Groschen, und zwar – ausgenommen 8 böhmische Groschen – Groschen von Karl Robert vom Typ CNH. II. 7. Außer einigen Variationen in der Aufschrift kann festgestellt werden, daß im Wappen der Prägungen mit dem Münzzeichen S-Lilie immer 5 Lilien vorkommen, wogegen bei den anderen Münzzeichen nur 4.

Zweck der Studie ist vor allem, die beiden Funde zu erörtern, Angaben zur Erforschung der Groschenprägung zu liefern, auf einige Erscheinungen aufmerksam zu machen sowie eine allgemeine Neubewertung und Synthetisierung des Themas durchzuführen.

István Gedai

A KURITYÁNI PÁLOS KOLOSTOR

CZEGLÉDY ILONA

Kurityán községtől és az ezen átvezető Kazincbarcika–Aggtelek–Jósvafő autóúttól É-ra kb. 1 km-re erdős völgy felső végénél egykori pálos kolostor templomának romjai magasodnak. A romig gépkocsival járható, elhanyagolt köves út vezet, amely a romot délről és keletről körülveli. Az út megszüntetett bányabejáráthoz vezet. A romterület igen elhanyagolt állapotú, sűrű növényzet borítja, bokrok, sőt, újra fák nőnek benne.

Kutatástörténet: A Vasárnapi Újság 1861-es számában maradt fenn a „kurityáni zárdaromok” acélmetszetű képe: (1. kép) ahol a falak bizony még kétszer olyan magasak állnak mint ma, ép a Ny-i bejárat, felette rózsablaik töredéke és áll egy teljes D-i ablak is. A szerző Luppa Péter ezt írja: „A szerzetesek lakának csekély omladványai látszanak, de az egyház falai még főnállóak, s ablakinak maradványai mutatják annak építészeti modorát, amit a szép hajlású gót ívek annál inkább bizonyítanak. Kik lakták a kolostorromot: bizonytalan, vsz. I. András építette és adományozta a görög szertartású Bazil szerzetesek részére.”¹ Fényes Elek geográfiai szótárában feljegyzí: „Van a falunál észak felé az erdő alatt egy omladozó klastrom, az imaház falai jelenleg is állanak, kik lakhatták, nem tudatik.” Gerece Péter műemlékjegyzéke (Felső)Nyárádnál a pálosok egykori kolostorát tartotta nyilván.

Genton kistopográfiája Kurityánt nem említi: Felsőnyárádnál jelez kápolnaromot „csúcsíves faragott ablakkerettel XV. sz.” – mellyel a MOB 1927-ben foglalkozott.³ 1942-ből maradt fenn dr. Szabó Ferenc leírása és felmérése.⁴ (Évtizedekig csak ez a felmérési rajz volt ismert a templomról.) Szabó úgy becsülte, hogy a kolostor a templomtól É-ra kb. 32 m-re terjed ki, szélessége K–Ny irányban kb. 40 m. A templomhajó volt akkor is jobb állapotban, három ablaknyílása még látható beomolva, szentélyében már egy sem látszik, a hajó Ny-i falában még áll a kapu töredékesen, s felette a rózsablaik íves alja is látszik. „A hajóban nyolc, a szentélyben öt borda maradványa látható félkör alaprajzzal, a szentély északi falában a sekrestyébe átvezető ajtónyílástól K-re eső első borda félnyolcszög alaprajzú. A bordák a falak közepén gyámkövekben végződnek, melyek közül a hajó É-i falán a szentély felőli sarokban levő, nagybajszú emberfőt ábrázol. A bordákon az aláfaragások alatt sima címerpajzsok állanak.”

1952-ben Nagy Emese a HOM bejelentése alapján végzett itt leletmentő ásatást.⁵ Akkor baraképítés folyt a kolostortól É-ra, a terepet 3 m-t mélyítették a kolostor É-i fa-

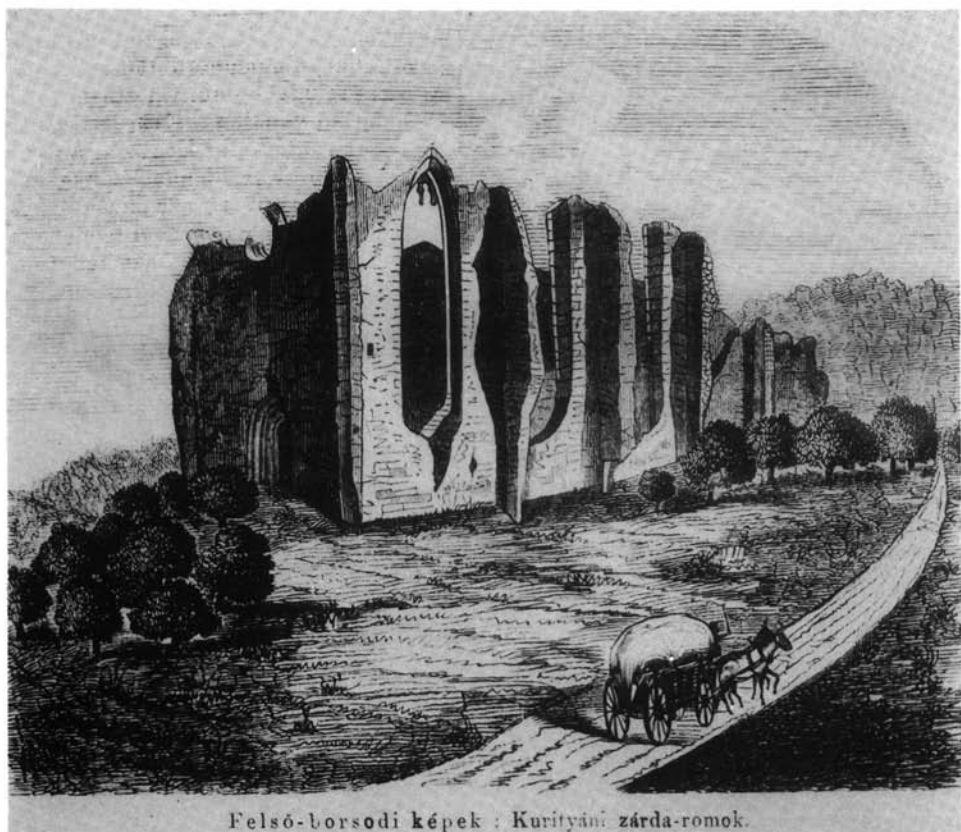
1. Vasárnapi Újság 1861. 20. sz.

2. Fényes E., 1851. 282.

3. OMF-ben MOB Irattár. 360/1927. ügyiratban Schulek János jelenti, hogy semmilyen kápolnaromról nem tudnak.

4. HOM Adattár 1942. június 6.

5. MNM Adattár 1952. Nagy Emese 35. K. I.

1. kép. A Vasárnapi Újság 1861-es számában: Kútyi zárदारomok

lát „letermelték”. További építkezést, árokásást is terveztek 1954-ben újabb kis leletmentést és megfigyelést végzett Kalicz Nándor és Nagy Emese.⁶

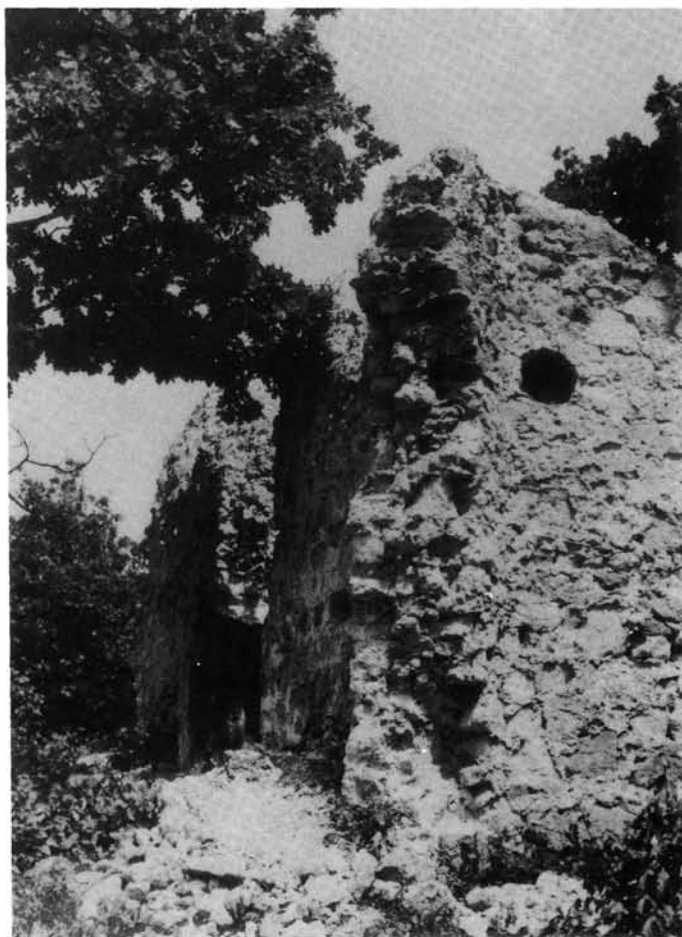
1958-ban Megay Géza leletmentése során⁷ a kolostorromtól DK-re útépités közben csontok kerültek elő: két sír és a katlanszerű mélyedésben vasolvasztó maradványai láttak napvilágot, valamint középkori kerámia és néhány késő-középkori szerszám.

1966-ban a Borsodi Szénbányáktól Nemes Árpád a tröszt Ormosbányai Üzemegységének főmérnöke jelentette a HOM-nak, hogy a rom és környéke alábányászását tervezik és hogy a rom környékéről értékes leletek kerültek elő. A HOM a bejelentést 1967 végén az OMF-hez továbbította. Az OMF területi előadója többször megkereste a vállalatot, ahol különböző tájékoztatásokat kapott az alábányászást illetően. Az illetékes szerv a terület alábányászását 1967-ben egyértelműen elrendelte, mert a Járási Tanács VB. Építési és Közlekedési Csoportja a rom műemléki védettségét nem közölte és emiatt észrevételt sem tett.

1968 nyarán az Idegenforgalmi Hivatal és az ÉIB képviselőjében H. Szabó Béla járt a romoknál és a helyi általános iskola segítségével társadalmi munkában megtisztította

6. MNM Adattár 1954. Kalicz Nándor 388. K. IV.

7. HOM Régészeti Adattára 1958. június 212/68. Megay Géza.

2. kép. A templom nyugati zárófala 1969-ben

a romokat a növényzettől, s erről 1968 októberében a Borsod megyei MAB ülésen beszámolt 1968. okt. 31-én Diósy Gáspár MAB elnök, Détshy Mihály és Vladár Ágnes az OMF képviselőjében helyszíni szemlét tartottak és felmérték és lefotózták a romot, majd helyreállítási tervprogramot készítettek 1969 áprilisában, melyet az OMF vezetősége jóváhagyott.

1969. IV. 25-én Détshy Mihály, Vladár Ágnes és e sorok írója (akkor a DVM igazgatója) a tröszt részéről Juhász András főgeológus – megtekintették a romokat, megbeszélést folytattak Nemes Árpáddal az ormosi bányauzem főmérnökével – az OMF ekkor értesült arról, hogy a területet valóban alábányászták, de a tröszt kész minden segítséget megadni a rom megmentéséhez, a növényzet kiirtásához, az omladék eltakarításához.

Nemes Árpád irányításával és vezetésével a bánya szocialista brigádja és KISZ-brigádjai társadalmi munkában vállalták és megkezdtek a fenti munkákat. Nemes Árpád V. 16-án felkeresett és elmondta, hogy miután az OMF-fel és a DVM-mel megbeszélte munkákat megkezdtek, este mikor a rom őrizetlen maradt – bontani kezdték azt,

3. kép. A hajó D-i fala ablaknyílásokkal
a munka kezdetén

nagyobb pusztítást okozva az emléken, mint a korábbi évek során összesen. Azonnali beavatkozást kért és kapott. (Értesítettük az OMF területi előadóját, a Megyei Tanács Építési Osztályát, a HOM-ot.) A DVM nevében dr. Czeglédy Ilona vállalta, hogy a szükséges leletmentést a bányauzem által szervezett társadalmi munkások segítségével elvégzik.⁸ Ez a munka történt meg 1969. május 16-ot követően. Az OMF a D-i támpilléreket kiegészítette, a lábazatot helyreállították és kiegészítették. A munka azonban félbemaradt, a bánya újból megkezdte az alábányászást és a helyszínt életveszélyessé nyilvánították.

Történeti adatok. A kurityáni, helyesebben nyárádi Újháznak nevezett pálos kolostort a nagyhatalmú Perényi család egyik tagja: Imre – Zsigmond titkos kancellárja – alapította, Keresztelő Szent János tiszteletére 1408-ban, ahogyan a rend történetírója Gyöngyösi Gergely a XVI. sz. elején bulláriumában említi.⁹ „Az alapító gondoskodott a templom berendezéséről és felszereléséről és a kolostort nyárádi földekkel és szőlővel, továbbá Kurityánban egy harmadik szőlővel is megajándékozta.” Perényi 1403-ban kapta szolgálatai jutalmául Nyárad, Ormos, Kelecsény, továbbá a már elpusztult Tövises és Balázsháza birtokokat, amelyek a Rudabánya és Szuhogy között 1405 után újjáépített Csorbakő várának uradalmához tartoztak.¹⁰

Perényi 1418. március 18-án V. Márton pápától Konstanzban búcsúengedélyt kapott a kolostor számára, „amelyet az Imre épített, de még nem befejezett.”¹¹ 1418. júl.

8. 1969. V. 26. Czeglédy Ilona jelentése.

9. Gyöngyösi G(eorgius) Bullarium. Bp. Egyetemi Könyvtár. Kézirattár Cod. Lat. 115.

10. Documenta Actis Paulinorum. Bp. 1978. (69. Újház)

11. Lukcsics P., 1931. 60. p. 64. sz.

4. kép. A Ny-i kapu és a templomhajó
munka közben

25-én az egri káptalan előtt az elhunyt Perényi Imre fiai János és István megállapodtak Kurityáni Imrével, hogy Kurityán falut átengedi nekik a kolostor számára, cserébe az abaúji Tengerfaludért és további 100 Ft-ért.¹²

1418. december 4-én Zsigmond parancsára az egri káptalan be is iktatta őket Kurityán birtokába.¹³ 1420. szeptember 22-én Zsigmond megerősítette a Perényi fivéreket a birtokban, amelyet a *Nyárádi* Szent János tiszteletére alapított kolostornak és az itt élő remete testvéreknek adtak.¹⁴ A kolostor életéről keveset tudunk. 1477-ben Benedek fráter a prior.¹⁵

Mohács után Perényi Pétertől Csorbakő vára tartozékaival így a kolostorral is Bebek Ferenc és Imre birtokába kerül. Imre, a korábbi prépost, aki protestáns lett és megdőszült, 1541-ben végrendeletében úgy intézkedett, hogy az újházi kolostorban (in clauistro Újház tumulari) temessék el és 25 Ft-ot, egy hordó bort és egy vágó ökröt hagyott a kolostorra. A végrendekezésnél jelen volt többek között Péter fráter Újházi prior és ugyanebből az „Uhas”-ból Pál prédikátor.¹⁶ Az 1544. és 1546. évi dézsmajegyzékekben Kurityánt még az Újházi remeték birtokaként írják össze.¹⁷ 1554. évi adólajstromban mint a szendrői járáshoz tartozó birtokot említik, amelyet a füleki török pasa fel is égetett.

12. OL. DI. 10705.

13. OL. DI. 10737.

14. OL. DI. 10978.

15. OL. DI. 74718.

16. NRA. 521/25.

17. OL Conscriptio Dicarum.

5. kép. A templomhajó D-i fala munka közben

A kolostor 1550 után néptelenedett el, – a reformáció idején és elhagyottan, tető nélkül – az évszázadok során magától romba dőlt. Az elnéptelenedett kolostor és birtokai felügyeletét a Pelsőc melletti Gombaszögi kolostor látta el a pusztulásig, talán 1567-ig. A romok között a szerzetesek távozása után is lakhattak emberek. Az eredeti padló fölött, az omladék közé mindenestre temetkeztek. A pálos aktákban 1701-ben¹⁸ (1701. dec. 3.) a diósgyőri kolostor birtokaként említik Kurityánt.

Az 1969-es kutatás előtt a romok másfél–két méter magas omladékból, átlag 5–6 méter magasságig emelkedtek ki. A templom jellegzetes pálos alaprajzú, viszonylag rövid, három boltszakaszos hajóval (13,60 m hosszú, 9;10 m széles belméretű) és keskeny, nyújtott kb. 12 m hosszú két boltszakaszra osztott, a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel. A szentély É-i oldalán sekrestye, ennek Ny-i része fölött valószínűleg harangtorony állt. A sekrestye É-i falán ajtó nyílt a következő helyiségbe. A hajó legépebb É-i fala az omladék felett kb. 5 m magasán, a boltozat indításáig állt csaknem teljes meszelt vakolatával, a három keresztboltszakaszt alátámasztó két sarok és két közbelső faoszloppal tagolva, amelyek címerpajzsokkal díszített fejezetei a bordaindításokkal épségben megvoltak. A D-i támpilléres hajófal, amelyen három csúcsíves ablak nyílt, romosabb. A Ny-i ablak keleti kávája az ív indításáig állt, a másik két ablak keretezése hiányosan maradt meg. Az ablakok között a faloszlopok és ezek fejezetei töredékesebbek, mint az É-i oldalon, csak a konzolról induló DK-i faloszlop ép. A Ny-i főhomlokzat, – amely a Vásárnapi Újság 1861. évi metszetén még oromzatig állt, benne egy töredékes körablakkal – kb. a Ny-i kapuzáradék magasságáig lepusztult. A gazdagon tagolt kapukeretezés É-i szára az ív indítással megvan, egy következő ívköve az ív

18. OL Kam. Lvt. Acta Paul. Fasc. 325. Fol. 24–25. Num. 26. In. Comitatu Borsod: Heremitarum de Diós-Gyeur: Kurityán.

6. kép. A szentélybelső a munka kezdetén

vállmagasságáig felhalmozódott omladékon feküdt. A hajó K-i végén a diadalív teljesen hiányzott. A hajóban több fa állt. A szentély falai a D-i oldalon két ablaknyílás aljával a hajóéval kb. azonos magasságig álltak, kivéve a sokszögű szentélyzáródását, amely már alig emelkedett ki a másfél-kétméteres omladékból. A szentély D-i oldalán kettős ülőfülke faragott kő maradványai látszottak. Az É-i szentélyfalban egy kiromosodott ajtónyílás volt. A templomtól É-ra az omladékból a kolostor falai emelkedtek ki. A falak helyenként téglával vegyesen idomtalan terméskőből (mészkö) épültek. A faragványok nagy üreges zárványokkal teleszórt vulkánikus, fagyálló szürke kőből készültek.

A tervprogramot készítő építészek véleménye szerint: „A maradványok állapota, tekintettel az utóbbi években bekövetkezett omlásokra, sürgős állagmegóvást tesz kíváнатossá. Ez azért is sürgős, mert „kincskeresők” rendszeresen turkálnak a romok között, ezzel egyrészt bolygatják a bezuhant falmaradványokat, de a romok épségét is veszélyeztetik.”¹⁹

„Szigorúan vett régészeti ásatás nem szükséges. Az omladék eltávolításánál régész felügyelete szükséges. Az eredeti burkolat szintje alatti kutatásra előreláthatólag nem kerül sor. A régészeti megfigyelés célja lényegében a faragott kövek lelőhelyének megfigyelése, esetleg leletanyag összegyűjtése. Falkutatás nem szükséges.”

Az omladék kihordása során kisebb mérvű dúcolás szükségessé válhat. Nyilatkozták ezt annak érdekében, hogy történjék végre valami a rom megmentéséért.

A templom és a kolostor elrendezése és felépítése a pálosrend szabályait követik, és ezért erős hasonlóságot mutatnak a többi középkori pálos kolostorral. Az épület az 1408. évi alapításnak megfelelően az ekkor virágzó csücsíves, gótikus stílusban épült.

19. Détsky M.–Vladár Á., OMF Tervezési program 1969. III. 25.

7. kép. A diadalív pillére és a szentély
munka közben

A jelentős gótikus templomrom régész felügyeletével végzett előzetes kutatása tehát 1969. május 17–31. között megtörtént.²⁰

A munkaerőket és munkaeszközöket a Szénbányászati Tröszt biztosította. A megfigyelést a Diósgyőri Vármúzeum akkori munkatársai végezték. Az omladékból álló feltöltést a templom járószintjéig termeltük le, szint alá sehol sem mentünk. A szentély szintje magasabban volt a hajóénál, a diadalívnél egy lépcső vezetett a szentély felé.

Érdemi, datáló értékű kerámia vagy fémanyag nem került elő az összeforgatott gyökerekkel átszótt feltöltődésből. Ebből viszont nagyszámú faragott kő került elő, elsőrendűen az egykori hajó és szentélyboltozat kövei: bordák, bordaindítások, zárókövek valamint nyíláskeret töredékek. A munka végeztével a kőanyag – a visszaépítés reményében – az OMF diósgyőri telephelyére került, ahonnan később beszállították a HOM kőtárába, ahol más anyagokkal együtt most is feldolgozatlanul hányódik. A templomban sorra kiszabadultak a feltöltésből a faloszlopok lábazatai a négy mellékoltár és a főoltár falazott menzáinak maradványai. Egy-egy mellékoltár a hajó K-i végében a diadalív két oldalán, illetve a hajó közepe táján jobbra és balra helyezkedett el. A szentélyből a sekrestyébe nyíló ajtó keretezésének szárkövei és a sekrestye keleti falában a – lavabó – jó megtartásban maradtak ránk.

A kőanyag legelesebb darabja az a Zsigmond-kori ún. „szélfújta tölgyleveles zárókő”, amelyet a hajó Ny-i végénél bontottunk ki, talán a Ny-i szélső boltmezőt ékesítette. Ez a rendkívül finoman kidolgozott jellegzetesen Zsigmond-kori faragvány az 1969. évi Múzeumi Hónap kiállításon szerepelt először.²¹

20. Czeglédy Ilona MNM Adattár. Utódokumentáció 1987.

21. 1969. X. hóban a Miskolci Galériában rendezett Műemléki Fotókiállítás

8. kép. Hajóbelső 1969

A hajó betöltéséből további két, kevésbé rangos és nagyobb illetve kisebb zárókőtöredék, valamint nagy mennyiségben; bordatöredékek, falpillérek, konzolok, nyílászkeretdarabok kerültek elő.

A másik igazán jelentős darab amelyet a sekrestyében találtak az alapító Perényi Imre²² titkos kancellár vörösmárvány sírkőtöredéke, amit valószínűleg kincskeresők dobtak be ide a szentélyből.

A Zsigmond-kori arisztokrácia egyik legjelentősebb családja a Perényieké, akik sok fontos udvari méltóságot töltöttek be. (A pohárnok mesterségben 1387-től 1404-ig három Perényi követte egymást, Miklós 1387–90., János 1390–96., Imre 1396–1404.) Ez a Perényi Imre 1384-ben a prágai egyetemen tanult aki már 1387-ben királyi apród volt, a fenti időpontban pohárnokmester, 1405-től pedig titkos kancellár.²³

A sekrestyéből előkerült sírkőlap vörösmárványból készült; figurális címerábrázolással és gótikus minusculás felirattal. A kőlap fej felőli része maradt meg a jobb felső sarok nélkül, valamint egy kisebb kerettöredék. Az enyhén jobbra dőlő címerpajzsunk ma csak a felső vége látható, a Perényiek címerábrájának, a szárnyas szakállas fej-toll végződéseivel. A pajzsunk jobbra néző takaróval fedett csőrös sisak. A sisakdíszen a címerábra ismétlődik, madárlábon álló jobbra néző szárnyas férfifej gyűrűs szakállal. Perényi Imre egyik fiának István asztalnokmesternek (1431–36.) ugyancsak vörösmár-

22. Mályusz E., 1983. 31., 33. és 68.

23. Fügedi E., 1986. 313–314.

9. kép. Hajóbelső a pillérek maradványaival

10. kép. Hajóbelső, diadalív, és szentélybelső, 1969

11. kép. A diadalív D-i pillére, és a szentély részlete

ványból faragott, feliratos, 1437-ből származó sírlapja a rudabányai mai református templom falában van beépítve.

A két sírkő valószínűleg azonos mester munkája, és valószínűleg István sírköve is a kurtyáni kolostor templomban fektetett és kopott meg és csak másodlagosan helyezték el a rudabányai templomban.²⁴

Milyen is lehetett ez a pálos kolostoregyüttes a XV. sz.-ban? Mi maradt meg körülük, mire tudunk következtetni a romokból, a szerény kutatás segítségével?²⁵

A boltozatvállakig fennálló magas falak az egykori templom maradványai. A templomhajó gazdagon tagolt kőkeretes kapuja a Ny-i oldalon látható. A három boltszakaszos hajót csúcsíves keresztboltozatok fedték. A hajó sarkaiban látható kőgyámokról és az oldalfalakhoz épült faloszlopok címerpajzsos fejezeteiről indultak a kettős homorulatú kőbordák, amelyeket középen kereszteződésüknél díszes faragású zárókövekkel ékeltek ki. A bordák között téglaboltozás töltötte ki. A hajót a D-i oldalon három magas, csúcsíves ablak világította be. Az É-i oldalon ajtó nyílt a kolostorudvart övező, illetve a templom külső oldalán húzódó kerengőbe.

A templom szentélye, amely a középkori szokásnak megfelelően K-re nézett, a plébániatemplomokéhoz viszonyítva igen hosszú, (mert a szerzetesek itt gyűltek össze közös szertartásaikra). A szentély kétboltszakaszos. A két boltszakasz diadalívszerű, erősebb, tagoltabb falpillérek választják el, az É-i pillérrel egybeépült a sekrestyeajtó keretnek K-i szarköve.

24. Engel P.–Lövei P.–Varga L., Zsigmond-kori báróink síremlékeiről. AH (I). 35. (Anno Domini) MCCCCVIII. in vigilia fe(sti. . cancella)rius ill(ustris).

25. E helyütt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Détshy Mihály egykori kollégámnak, akivel a munkát is közösen végeztük, s aki e szerény kis „memento” összeállításánál azt értékes adataival kiegészítette, valamint az általa és Vladár Ágnessel együtt készített felmérési rajzokat a cikk számára átengedte.

12. kép. Szekrestyeajtó a szentély felől

13. kép. Szekrestyebelső a lavabóval

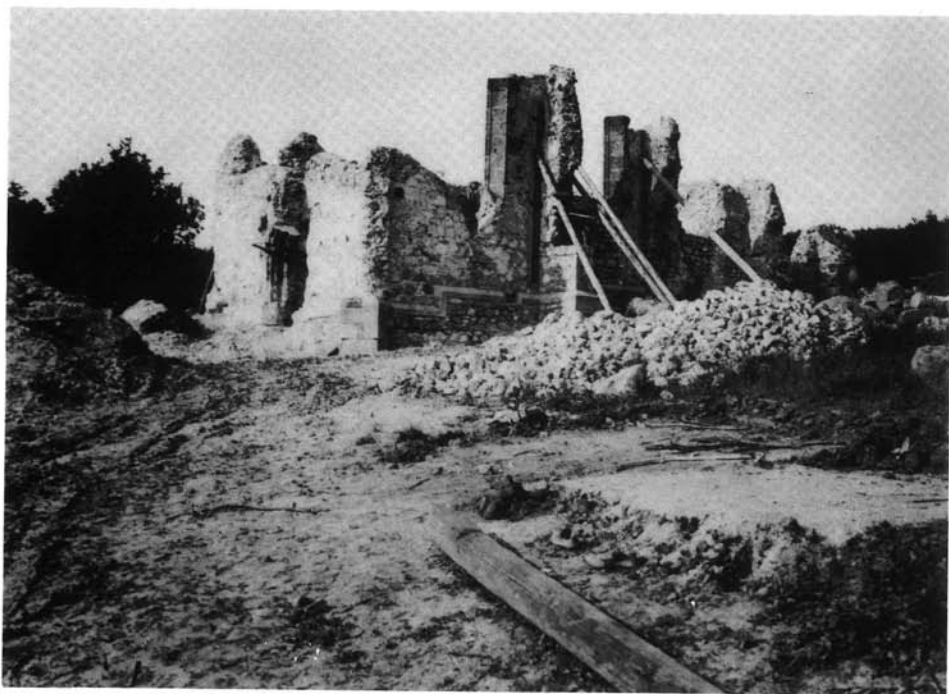
14. kép. A templom a szentély felől a boltozati bordákkal

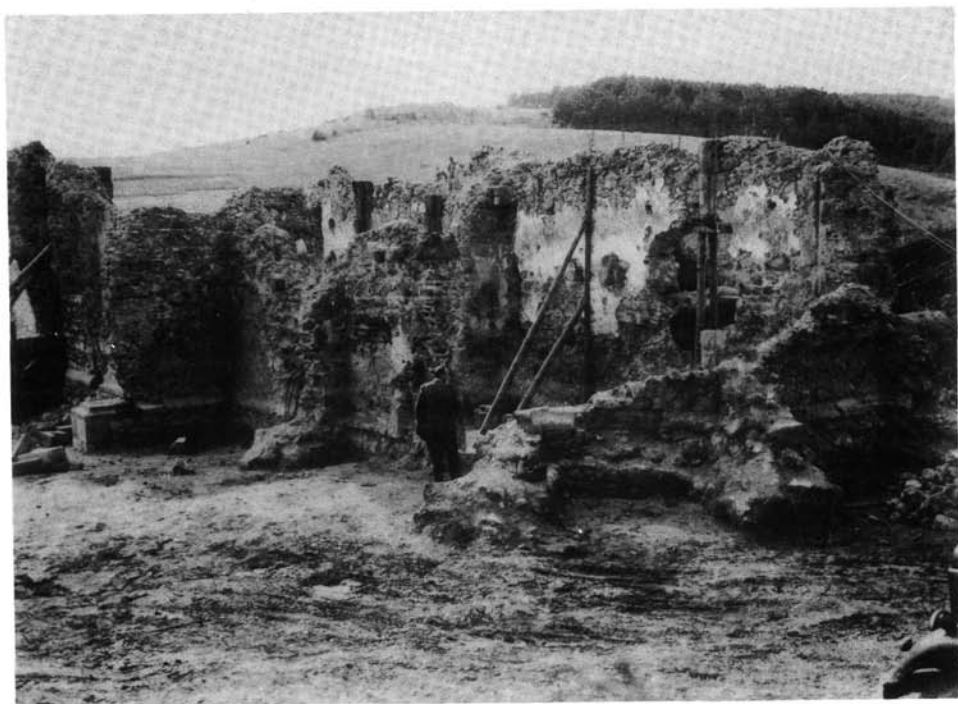
15. kép. A hajó pillére a címerpajzsos konzolla,
és boltozatindítással

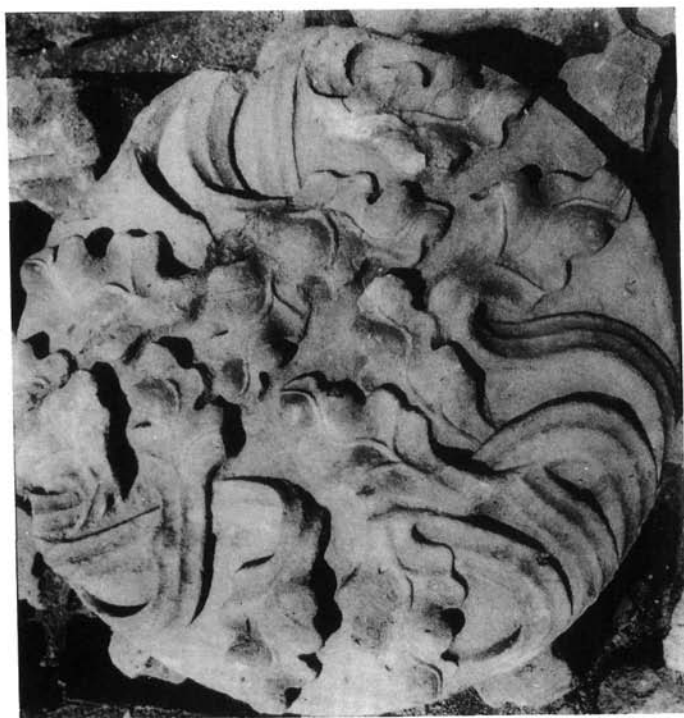
16. kép. A hajó pillére,
a címerpajzsos-emberfő konzolla

17. kép. A templom DNy-felől a D-i oldal konzerválásakor

18. kép. A templom DK-felől a D-i oldal konzerválásakor

19. kép. A „szélfújta-tölgyleveles” zárókő

20. kép. A Perényi címeres sírkő. (Perényi Imre sírköve)

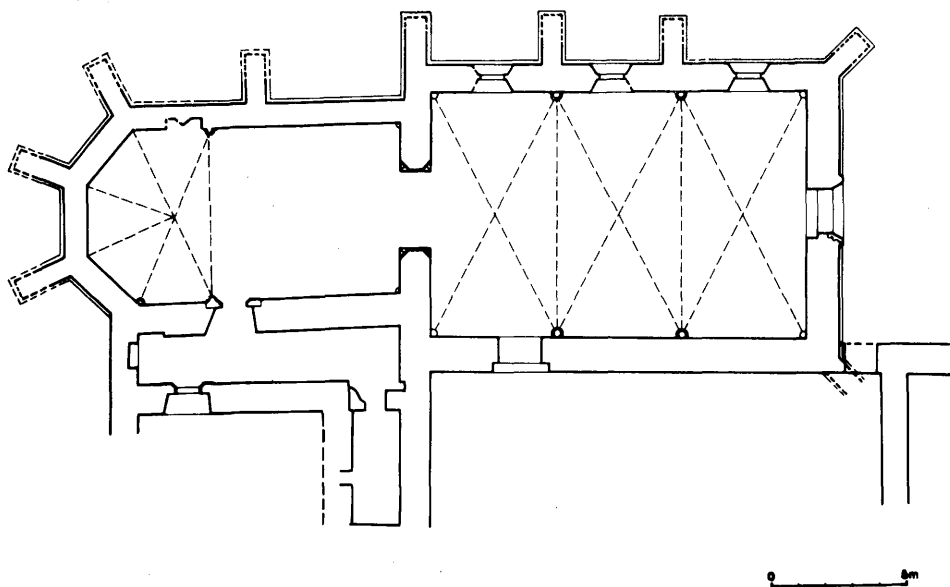
A szentély D-i oldalán a rendi előírásnak megfelelően kettős ülőfülke volt, záródásában a főoltár állott. Az ülőfülkével szemközt az É-i szentélyfalban nyílt a sekrestye: ebből a kolostorhoz átvezető kis folyosó.

Az épület négyszögű udvart vett körül, amelyben kút állhatott. Az udvar körül, de legalább a templom felőli oldalán kerengő lehetett. A kolostor bejárata a templom főhomlokzata mellett volt. A Ny-i kolostorszárnyban sejthetjük más pálos kolostorok példájából a konyhát és az ebédlőtermet, az É-i szárnyban a gazdasági helyiségeket, míg a szentély melletti K-i szárnyban a sekrestye mellett valószínűleg kisebb kápolna, továbbá, talán emeleten elhelyezve a 8–10 szerzetes hálóterme helyezkedett el.

A kolostorszárnyak alatt valószínűleg borospincék voltak. A kolostorhoz gazdasági épületek, veteményeskertek és halastavak kapcsolódhattak. A kolostor történetének teljes felderítéséhez még további tudományos kutatás lenne szükséges.

Közel két évtized múlt el az 1969. évi jószándékú – de a kolostor további évszázadokra szóló megtartását végül is kevésbé szolgáló – beavatkozás óta. A romokat ismét beleperte a gaz, bokrok és fák nőttek benne újra. Oly mértékben feledésbe merült ez a „feltámasztási kísérlet”, hogy a BORSODTERV által 1981-ben készített „Kurityán falu rendezési tervéhez”²⁶ az úgynevezett műemléki vizsgálatban leírták a következőt: „Külterület. Pálos kolostor és templomrom. Gótikus 1408. Rombadólt 1560. NEM MEGKÖZELÍTHETŐ.”

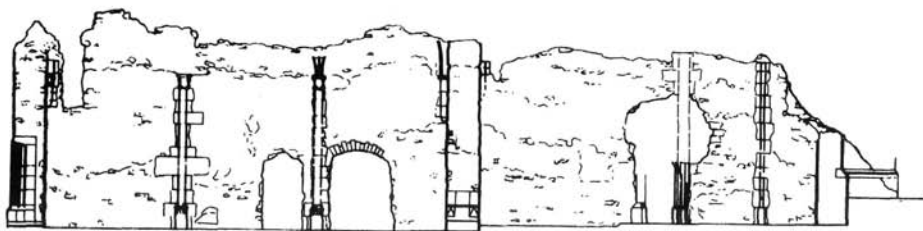
26. OMF Tervtár BORSODTERV 1981. műemléki vizsgálat Kurityán összevont rendezése tervéhez.

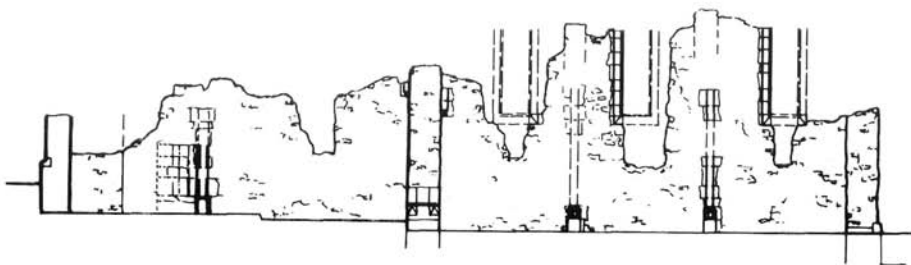
21. kép. A kolostortemplom alaprajza

1986. november 28-án a helyszínen járva megállapíthattuk; a rom változatlanul kitűnően megközelíthető autóval is. A rom a félbemaradt állagmegóvás után természetesen tovább pusztult, így a megerősített D-i oldal is, belsejét és környezetét sűrűn benőték a bokrok. Mintegy 60 db feltehetően újabban leomlott faragott követ számolhattunk meg: (a hajóbelsőben 15 db, a kolostor felé vezető folyosóban 5 db, a templom D-i oldalán 35–40 db mohával benőve). Sajnos újabb „kincskeresések” nyomát lehetett látni, a kolostor felé vezető folyosóban friss beásás volt.

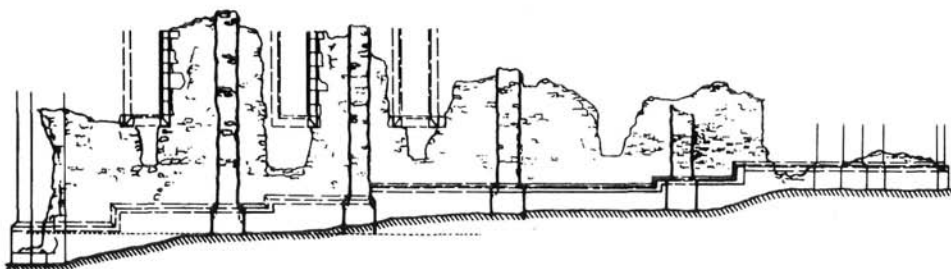
Ha egy-két éven belül nem sikerül valamit tenni a jelentős műemléki értéket képviselő rom érdekében, D-i és Ny-i fala lassan leomlik. A kurtyáni pálos kolostorrom pedig – amely a bükk-szentléleki, gönci, martonyi romokkal együtt – a megyében a negyedik fontos középkori kolostormaradvány: megérdemelné, hogy ne a biztos pusztulás várjon rá.

Hosszmetszet északi oldalfallal

Hosszmetszet déli oldalfallal

Déli homlokzat

22. kép. A kolostortemplom metszetrajzai

- Fényes E.,
1851. Magyarország geographiai szótára. Pest. 282.
Fügedi E.,
1986. Ispánok, bárók, kiskirályok. Budapest. 313–314.
Lukcsics P.,
1931. XV. századi pápák oklevelei. I. Budapest. 60. 64. sz.

DAS PAULINERKLOSTER VON KURITYÁN

(Auszug)

Im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén stehen bis heute noch die Kirche und das Ordenshaus des ungarischen Paulinerordens zu Sátoraljaújhely und Sajólad, bedeutende Paulinerruinen befinden sich in Bükkzentlélek, Gönc, Martonyi, Diósgyőr-Majlát und hier in Kurityán. Nördlich von der Autobusbahn nach Kazincbarcika–Aggtelek–Jós-vafő etwa 1 km entfernt stehen am oberen Ende des waldigen Tals die durch die Vegetation stark bewachsene, etwa 8–10 m hohe Ruinen. (Typisches Paulinerkloster, mit Kirche.) Das nach dem Hl. Johannes benannte Paulinerkloster von Kurityán bzw. Nyárád wurde von einem Mitglied der mächtigen Perényi-Familie, namens Imre, dem geheimen Kanzler des Königs Sigismund, 1408 gegründet. Seine Grabtafel, eine Steinplatte aus rotem Marmor, die in der Sakristei der Kirche zum Vorschein gekommen ist, trägt die Jahreszahl 1418. Das Kloster verödete um 1550 zur Zeit der Reformation: verlassen, ohne Dach verfiel es im Laufe der Jahrhunderte von sich selbst.

Die Anordnung der Kirche und des Klosters weist auf einen regelrechten Bau des Paulinerordens hin: ein reifes gotisches Werk. Das Tor des Kirchenschiffes mit verzierter Steinumfassung befindet sich an der W-Seite, das Schiff ist von drei Gewölben bedeckt und an der S-Seite von drei hohen spitzbogigen Fenstern beleuchtet. In dem aus zwei Gewölben bestehenden Chor der Kirche sind eine lange und doppelte Sitznische sowie der Hauptaltar. Aus der N-Mauer des Chors führte eine Tür in die Sakristei und von dort ein Korridor in das Kloster. Das Kloster stand an der N-Seite der Kirche. Vor der W-Fassade der Kirche, vor dem N-Strebepfeiler stand die Gebäudeecke des Klosters aus der Fassade hervor.

Aus den 60er Jahren des vorigen Jahrhunderts blieben schon Darstellungen über die Klosterruinne erhalten. Die erste Vermessungszeichnung über das Gebäude stammt aus 1942. Zu Beginn der Jahre 1950 wurden bei den Ruinen auch öfters Bergungsgrabungen durchgeführt, da die nahegelegene Grube sie mit Unterminierung bedrohte. Vom Jahre 1966 an kamen die Ruinen durch diese Bergarbeit von neuem in Gefahr. Mit Hilfe der Arbeiter der Kohlenbergwerke von Borsod kam es – als freiwillige Arbeit durchgeführt – im Mai 1969 zu einer Bergungsgrabung mit gleichzeitigen archäologischen Beobachtungen. In dem bis zum ursprünglichen Geländeniveau bereinigten Gebiet wurde leider die Konservierung der Ruinen unterbrochen, und so verfielen die Kirchen- und Klosterruinen noch weiter, der Wald gewann wiederum die Oberhand über sie.

Die Sicherstellung des wertvollen mittelalterlichen Denkmals bleibt für die Nachwelt weiterhin eine ungelöste Aufgabe.

Ilona Czeglédy

RÁKÓCZI ZSIGMOND SZERENCSI VÁR- ÉS TEMPLOMÉPÍTKEZÉSÉNEK DOKUMENTUMAI*

DÉTSZY MIHÁLY

Szerencs várának, Rákóczi Zsigmond rezidenciájának építéséről nem ismeretes egyidejű írott forrás. Pedig a megye legfiatalabb vára, várkastélya a XVI. sz. végén épült, és e korból már számos más építkezésről maradtak ránk beszámolók, leírások. Ezért különös értékű az a becslés, amely alig néhány évvel a vár építésének befejezése után készült, és viszonylag részletesen és szemléletesen tájékoztat a késő reneszánsz várkastély eredeti alakjáról, egyben az egyidős itteni templomról is. Annál is fontosabb ez a dokumentum, hiszen a vár első ismert és csupán részleges leltára is több mint húsz évvel később, 1617-ben íródott.

Szerencs Tokaj várának megvívása után, annak tartozékaként, az 1558-ban itt épült erőd, castellum őrségének kapitulációjával 1565. február 22-én került Miksa király fennhatósága alá. Tanácsosai már március 5-én javasolták, hogy a János Zsigmonddal folytatott háború befejeztével a castellumot rombolják le, mert őrzésének költségei Tokaj jövedelmeit emésztették, ha pedig ellenség kezére jutna, újabb veszélyt jelentene. Miksa április 24-i instrukciójában a visszafoglalt várak és birtokok vizsgálatára küldött biztosoktól is javaslatot kért, lerontsák vagy fenntartsák-e a castellumot. November 22-én Szennyessy Mátyás későbbi sárospataki várnagy kérte szolgálataiért adományul Szerencset a castellummal együtt, azzal, hogy ha ezt lerombolnák, az abban álló kis kőházat hagyják meg családi otthonául. Ekkor már királyi őrség ült az udvarbíró gondjaira bízott erődben, aki még 1566 nyarán gazdálkodott itt.¹ Ez év őszén, miután János Zsigmond elvonult Tokaj eredménytelen ostromáról, a Felső-Magyarország nagy részét végigdúló tatárok Szerencset is felperzselték, és az 1567. évi kapuadó-összeírás szerint „teljességgel megégett”.² Nincs adatunk arról, hogy a castellum, amiről azt sem tudni, vajon a középkori bencés apátság erősítésével jött-e létre, ekkor pusztult-e el,

*Kegyelettel adózik ez a tanulmány *Erdei Ferenc*, a szerencsi vár helyreállítója emlékének is

1. Szerencs kapitulációjának időpontjáról Zasius 1565. febr. 22-i levele (Tört. Tár. 1878. 479. o.). Miksa hadvezérei, Swendi Lázár és Báthori András 23-án már Helmecekről írják, hogy Tokaj és Szerencs megvételeéről táborukkal odavonultak (Bécs, Haus-, Hof- u. Staatsarchiv [HHStA] Ung. Akten, Allg. Akten, fasc. 90. 1565. jan.–jún. fol. 38–39.). A Magyar Kamara tanácsosainak 1565. márc. 5-i javaslata Bécs, Hofkammerarchiv, Hoffinanz HUNG. fasc. 12. fol. 156–157. Miksa ápr. 24-i instrukciója uo., fol. 219. Szennyessy kérvénye uo., fasc. 13. fol. 193.: „Quod si . . . ita fuerit, vt Castellum Zerench distraheretur, Nullumque fortalitium ibidem Relinqueretur, Dignaretur vestra Sa: Maiestas illam exiguum domum lapideam in eodem Castello Zerench Integre Relinqui facere. vt possim cum familia Mea sub vmbra vestrae Sa: Maiestatis permanere”. Az udvarbíró 1565–66-ban Bihary Balázs (MOL Szepl. Kam. lvt. Benigna Mandata [BM] 1568. jún. 16. N. 186. és mellékletei).
2. MOL Kam. Lvt. Regesta Decimarum, Connum. Portarum Comitatus Zempl. anni 1567.: „Zerench totaliter combusta”.

vagy már előbb lerombolták. Legtöbbet még egy 1571-ből való leírás és becslés mond ezekről: „Szerencs falu hajdan apátsági mezőváros volt . . . Ezt Némethy Ferenc egy apáttól, Monoszlay Péter prezbitertől csalárdul, oltalom ürügyén kerítette hatalmába kilenc éve . . . ahol is Némethy várat építtetett részben saját költségén, részben a tokaji alattvalók munkájával, elég széles árokkal kerítve, amiben nagy tömeg hal maradt meg. Hanem most rom a castellum, de még épen áll három »ház« boltokkal vagy boltozatokkal fedetten, és ezeket még most is használhatnák, ha az omladéktól megtisztítanák”.³ A lassan újra benépesülő falut többen – közöttük újra Szennyessy is – adományul kérték a királytól. A Felső-Magyarországot igazgató Szepesi Kamara pedig szorongató pénztelenségében sokszor kínálhatta zálogul kölcsönök fejében. A vonatkozó iratokban azonban nem említik már sem a castellumot, sem az apátság épületét, csak a falut.⁴

3. A castellum építéséről írt jelentésekből nem állapítható meg, Némethy Ferenc tokaji kapitány az apátságot erősítette-e. Telekessy Imre 1558. máj. 17-én így ír Kassának: „Castellum de nouo prope Abbaciam Zerencz extrui et edificari fecerit” (Kassa v. lvt. Schwarzenbach. N. 2000.). Uő. máj. 18-án Nádasdy T.-nak: „in abbacia Zerench . . . Castellum repentine extruxit” (MOL Nád. cs. lvt. Miss. Telekessy N. 24.). Torda Zs.–Nád. T. 1558. máj. 17.: „in Zerench . . . castellum extruxit” (uo., Torda N. 49.). Pethő J.–Nád. T. 1558. szept. 8. „ismeg egy hwzar warath cynaltata Zerench előtt” (uo., Pethő No. 62.). 1591-ben Forgách Simon: „Franciscus Nemeti . . . cum a Joanne Rege Castellum seu Abbatiam Serencz pro se impetrasset” (BM. 1591. dec. 19. N. 215.). Szikszay Imre tokaji és Bihary Balázs volt szerencsi udvarbíró 1571 nyarán írt leírása és becslése Hoffinanz Ung. fasc. 23. 1571. nov. fol. 53–54.: „Pagus Zerencz olim fuit Oppidum Abbaciale . . . Hic per franciscum Nemethy per fraudem Ab Abbate quodam petro presbytero Monozlay, praetextu deffensionis, in potestatem Redactus, et Numero Colonorum ante Annos Nouem auctus, vbi Franciscus Nemethy Castrum extrui, partim sumptibus proprijs, partim opera subditorum Tokaiensium fecerat, fossa satis ampla circumducta, In qua piscium Magna copia est asseruata, verum nunc dirutum est Castellum Extantibus adhuc Ibidem domibus Integris Tribus fornicibus siue Testudinibus Munitis, quae si a Ruderibus purgarentur, Eciam nunc vsui esse possent”.
4. A zempléni portaösszeírásokban: 1569.: „Zerencz Pertinentia Thokay per tartaros combusta, Nouiter aedificatae domus portae 8. Imperfectae domus 14. Inquilini 4.”; 1570.: „Totaliter fuit combusta portae 7 1/2”; 1574.: „portae 12 1/2”; 1576.: „p. 12.”. Az 1571. évi becslés szerint akkor 11 egész-, 19 fél- és 10 harmadtelkes colonus volt a faluban. Az 1565. márc. 13-i szatmári békeegyezmény 3. cikkelye szerint Miksa a hadijog alapján megtartja „Castrum Tokay et Arcem Zerench” (HHStA Ung. A. Allg. A. fasc. 90. 1565. jan.–jún. fol. 66–67.). János Zsigmond a korábbi tulajdonosnak, az ifjú Serédy Jánosnak kívánta visszaadni (uo., fol. 51–53.). Szennyessy 1568–69-ben már csak „possessionem Zerench, quae olim ad dictam Abbatiam Sarospatakiensem(!) pertinebat”, ill. „possessionem Zerench”, majd ezt és Kinizst kérte (BM. 1568. szept. 27. N. 303.; okt. 15. N. 325.; 1569. jún. 13. N. 141.). A Szep. Kam. nem javasolta Szerencs elszakítását Tokajtól, ezért Miksa elutasította (BM. 1569. aug. 23. N. 203.). 1571-ben Petrus de Russel kapitány szolgálataiért négy birtok egyikét, köztük „pagum Zerench” kéri. A Kamara Szerencset javasolja: „Qui pagus tametsi ab arce Thokay non sine detrimento eius loci auellatur, tamen tollerabilior eius loci . . . abalienacio”, becsült értéke 10 000 magyar ft, „possessio illa fuit olim Abbaciae peculium”, így mint egyházi birtok csak időlegesen zálogosítható el „vsque ad Restauracionem Abbaciae eius” (MOL. Szep. Kam. lvt. Minutae, továbbiakban Min. 1571. szept. 4.). Miksa hozzájárul, hogy Russel katonáival 9348 rénes forint járandósága fejében zálogul kapja (BM. 1571. nov. 28. N. 341.). A castellumot csak 1574-ben említik, amikor Barkóczi László 7 jobbágyot kér „ex pertinencys Castelli Zerench” (Min. 1574. jún. 8.).

A Kamara egyébként maga sem tartotta tanácsosnak, hogy Tokaj várát huzamosabban egyik legjövedelmezőbb tartozékától megfosszák, az uralkodó pedig újból és újból elzárkózott ez elől.⁵ Végül 1579-ben Rudolf mégis utasította a Kamarát, minél magasabb áron, de a visszavásárlás jogát fenntartva adja el alkalmas vevőnek a falut, hogy ennek és más birtokoknak az árából visszaválthassák Sárospatakat a Dobóktól.⁶ Az igénylők között találjuk Rákóczi Zsigmond szendrői lovaskapitányt, aki az apátság fölötti kegyűri jogaira hivatkozva, s mindenki mást tiltva, kizárólagos igényt tartott a birtokra, és előbb 3000, majd 3500, végül 4000 forintot ajánlott, ha örökjogon nem is, de legalább tíz évre biztosítják számára Szerencs falu tulajdonát. Kikötötte azonban, hogy itteni kisebb építkezésekre fordítandó költségeit a visszaváltáskor térítsék meg neki. A Kamara támogatta Rákóczi kérését, és 1579. december 2-i felterjesztésében javasolta a királynak, hogy egri és szendrői katonai szolgálatát és a törökön aratott győzelmeit méltányolva 4000 forintért 4–5 évre adja neki zálogba Szerencset, és vállalja az építkezések költségeinek térítését 2–300 forint erejéig.⁷ Ezt követően Rüber főkapitány és a Ka-

5. 1574 végén a Szep. Kam. a végvári katonaság zsoldjára és élelmezésére szükséges 10 000 forint előteremtésére csak birtokok eladásával vagy – elsősorban Szerencs – elzálogosításával lát módot: „Et forsitan quoque Dominus Magochy, uel alter aliquis possessionem Zerench ad Tokay possesam, pro 6 000 florenis nomine Inscriptionis accepturus esset. Cuius pagi abalienationem a Thokay, prout antea, Ita et nunc quidem suadere non possumus: Tamen quia durum talem est necessitas, Inscriptio eius pagi stat solum in clementi Maiestatis vestrae sacratissimae arbitrio”, ezért inkább Krasznahorkát ajánlanák elidegenítésre (Min. 1574. nov. 30.). 1577 júniusában a végváriak fizetetlensége miatti veszély elkerülésére ismét zálogba adását javasolják: „Ad pagum Zerench possent forsitan ab aliquo tria uel quatuor milia floreni mutuo haberi. Quod etsi nos consulere non possumus, Tamen cum aliae occasiones conflandae pecuniae desint, si placeret Serenitati Vestrae, satius esset pagum inscribi, quam hanc prouinciam et confinia in periculum aliquod uenire” (Min. 1577. jún. 4.). Szeptemberben jelentik, hogy végszükségben Homonnay Drugeth Miklóstól 4 000 ft-ot kölcsönöztek, és ha 6 héten belül nem adják meg, kötelesek Szerencset egy évre zálogul átengedni (Min. 1577. szept. 16.). Rudolf ezt rosszszalva elrendeli, hogy küldött pénzből váltsák vissza (BM. 1577. szept. 26. N. 186.). 1579-ben Forgách Simon volt egri főkapitány kéri Szerencset a királytól, de a Kamara nem javasolja Tokaj jövedelmeinek védelmében (Min. 1579. márc. 25.).
6. BM. 1579. szept. 17. N. 222.: „etsi sua Maiestas Arces finitimas non facile abalienandas, aut bona ad easdem pertinentia inde auellenda censeat: venditio quoque pagi Zerench ipsi Arci Tokay, ad quam pertinet (siquidem Arx Sarospathak redimeretur) non usque adeo incommodatam sit, sua Caes: Maiestas benigne annuit, ut memorata bona maiori quo fieri poterit precio, alicui suae Maiestatis fidelium, de cuius fide haudquaquam dubitandum, cum pacto retrouenditionis alienentur . . . de idoneis Emptoribus . . . pagi Zerench prospiciatis, et cum illis de precio, quam fieri poterit maiori, ad ratificationem tamen suae Maiestatis transigatis”. A Kamara jelenti, hogy már írt alkalmasnak tartott vevőknek: Min. 1579. okt. 2.
7. Min. 1579. nov. 4.: „Pagum Zerenchs aliqui ambiebant, sed iam plures deterri sunt ab emtione, postquam Sigismundum Rakotzy et familiam Monakianam Jus patronatus in eo habere, et aliorum emtionem in Capitulis, et in alyis locis autenticis prohibuisse contradixisseque cognouerunt”. BM. 1579. nov. 10. N. 274. Ernő főhg.: „Quibus modis Sigismundus Rakocz Abbatiam Zerench, iure patronatus ad se pertinere, eamque ob causam sibi prae alyis pro certa pecuniae summa diuendi humillime petat, qualiterque Episcopi Agriensis et Waradiensis pro eo intercedant, ex adiectis litteris cognoscetis”. A Kamara válasza Min. 1579. dec. 2.: „Obtulit autem primum fl. Hung. ter mille, Postea 3 500, Tandem 4 000 pro pago Zerenchs, si non perennali, saltem Inscriptionis Jure ad decennium sibi conferendo Ea cum conditione, vt si quos pro conferendo allodio et alyis minoribus aedificijs in eo pago sumptus faceret, y tempore redemptionis facta prius legitima aestimatione, vna cum capitali summa sibi refunderentur . . . (javasolják) saepefatum pagum Zerenchs alias venalem, pro summa 4 000 florenorum hung. ad 4 uel 5 annos . . . inscribendum esse, aedificiorum sumptu vsque ad 200 vel 300 florenos et 3 mensium pro denuncianda redemptione sibi concesso”.

mara égető szükségleteikre ismételten kölcsönöket vettek fel Rákóczitól, végül 1580. március 23-án kötelezettséget vállaltak a felgyülemlett 4000 forint tartozás egy hónapon belüli kifizetésére, a határidő be nem tartása esetére pedig Szerencs átadására zálogként. Ernő főherceg királyi helytartó ismételten helytelenítette a falu elidegenítését, és tilalmazta azt. De mielőtt még tilalma megérkezett, a Kamara és Rüber a határidő lejártával Szerencset Rákóczi kezére adta. Miután az állandó pénztelenség miatt utóbb sem tudták kifizetni a 4000 forintot, az uralkodó hallgatóság tudomásul vette az elzálogosítás tényét, és hamarosan jogszerű zálogbirtokosnak ismerte el Rákóczit.⁸ A következő években a zálogösszeget Rákóczi újabb kölcsönei és elmaradt fizetései fejében a király többször emelte, és a birtok Hernádnémetivel és Bas pusztával, majd Megyaszóval ki-

8. Min. 1580. febr. 8.: „... nos ingentibus coactos necessitatibus ab Egregio Sigismundo Rakotczy ad pagum Zerenchs iam dudum fl 1 400 leuauisse. Vlra quam summam etiam Magnifico Dno Joanni Ruebero 1 000 florenos Rakoczy in eam rationem se dedisse dicit. Instat autem apud nos uehementer vt uel pagum sibi assignari uel pecuniam restitui curaremus. Cum autem nos soluendo non simus, Serenitati Vestrae demisse supplicamus, dignetur benigne... si pagi collatio non placet, eam summam Rakotczio restituendam curare. Aequisimus enim est vt si pagus non datur pecunia sibi reddatur”. Rákóczi „vehemens” sürgetései Szendrőről 1580. jan. 21-én, 29-én és febr. 20-án a Kamarának írt levelei (Szep. Kam. lvt. Repr. Inf. Inst. f. 10. 1580. jan. N. 9. és 34., febr. N. 3.). Febr. 20.: „... legjen Byzonjos valazzom Immar merth mjnd zerench, mjnd penzeom nekul vagjok. En annékulis penigh elegh Nagj keolczyegbe vagjok lth az w feolssege wegh hazaba, vgj annjra hogj zabadon w feolssege az lth walo keolczjegeometh es mwncamath Elegh Newen wehethne kjth en keth zerencherthys nem myndenkor merezlenek. ha Nagyobbath nem Remenleottem volna w feolssegetul”. BM. 1580. márc. 7. N. 60.: Ernő főhg. helyteleníti Szerencs elzálogosítását, „Quum itaque pagus iste ab arce Sendró(!) abalienari nequeat”, a kölcsönt a küldött 10 000 ft-ból fizessék vissza. Min. 1580. márc. 23.: a Kamara jelenti, hogy a 10 000 ft-ból a legsürgősebbekre sem telt, a fizetetlen német vértések fenyegetőznek, hogy kifosztják a jobbágyokat, ezért még 1 400 Ft-ot kölcsönöztek Rákóczitól, és ha az összesen 4 000 Ft-ot egy hónapon belül nem fizetnék meg, „extunc pagum Zerenchs ei assignabimus”. Rüber és a Kamara aznapi kötelezvénye erről Kam. Lvt. NRA. 1045/40. BM. 1580. ápr. 1. N. 12.: Ernő főhg. utasítása, kérjenek haladékat, „Pagum vero Zerench haudquaquam illi assignetis”. Min. 1580. ápr. 8.: a Kamara kéri a főhg.-et, küldjön 4 000 Ft-ot, különben kénytelenek ápr. 23-án „pagum Zerenchs Rakoczio iuxta stric-tissimam nostram obligationem assignare”. BM. 1580. ápr. 16. N. 97. Ernő főhg. lényegében megismétli ápr. 1-i parancsát. Min. 1580. jún. 9.: Rüber főkapitány és a Kamara praefectura jelentik, máj. 11-én, késve kapták az utasítást, az ápr. 23-i határidő lejártával Szerencset átadták Rákóczinak, miután fizetni nem tudtak. De ezzel nem éri nagyobb kár az uralkodót, mert a visszafizetéskor Rákóczi tartozik Szerencset átengedni. A zálogba adás hallgatóságos tudomásul vételéről BM. 1582. márc. 31. N. 80.: Rudolf az Ond és Szerencs közötti határ vitájával kapcsolatban Rákócziról, mint „moderno possessori pagi Zerench” ír.

egészülve az eredeti zálogösszeg többszörösének fejében maradt Rákóczi tulajdonában, aki – feltehetőleg a feleszi – káptalannal be is iktattatta magát Szerencs birtokába.⁹

Rákóczi 1587 márciusában feleségül vette Mágóchy András özvegyét, Alaghi Juditot, és mostohafiai gyámjaként Munkács várát és uradalmát is megszerezte. Ugyanakkor lemondott szendrői kapitányságáról és visszavonult birtokaira.¹⁰ Valószínű, hogy ekkor kezdett Szerencsen erősített családi székhelyének építéséhez is. 1586-ból ismerjük első itten kelt leveleit, és bár 1588 májusa óta többnyire Egerben időzött mint a vár főkapitánya, 1589-ben is többször keltez Szerencsen.¹¹ A szerencsi vár ekkor már legalább részben lakható lehetett. 1589. február 4-én írja Egerből: „Az weegh hazban walo lakasth bizoniaual en igen megh vntham wala”, és ismételten bejelenti leköszönési szándékát.¹² Valószínű, hogy inkább új otthonába, mint a romos munkácsi várba vágyott. Feleségét 1590. november 10-én a feleszi konvent kiküldöttei „szokott lakóhelyén” Szerencs várában keresték fel, hogy betegágyában vallomást tegyen az Alaghi birtokok megosztásáról.¹³ Rákóczi 1591 tavaszán távozott Egerből és feleségével gyógykezelésre Sandomirba utazott. Innen júliusban tért vissza Újhelyen át alighanem Szerencsre. Felesége itt halhatott meg július 28-án, de Abaújszántón temették el augusztus 1-én.¹⁴

1592. szeptember 19-én Ernő főherceg tájékoztatást és javaslatot kért a Szepesi Kamarától gróf Hardegg Ferdinánd helyettes főkapitány kérelmével kapcsolatban. Az ugyanis 1500 forint kölcsönt vett fel Rákóczitól, aki hajlandó lenne további 1500 forintot kölcsönözni, ha a király a szerencsi építkezés költségei fejében 3000 forinttal emelné a zálogösszeget. A főherceg arra várt választ, hogy mi épült Szerencsen, és va-

9. BM. 1583. máj. 31. N. 71.: Rudolf javaslatot kér Rákóczi kérelmét illetően, hogy a zálogösszeget elmaradt zsoldja 5 000 ft összegével növelje. Min. 1583. jún. 22.: a Kamara ellenzi, sőt a birtok mielőbbi visszaváltását javasolja, „non modo non augendam esse summam, sed etiam dictam possessionem, cum Arx Thokay suis prouentibus maxime indigeat, primo tempore redimendam esse”. Min. 1583. jún. 27.: a Kamara még jelenti, a tokaji udvarbíró szerint Rákóczi „penes donationem aliquam super memorato Pago Zerencz nouiter impetratam, se statui fecisse”, s miután nincs tudomásuk az adományozásról, megbízták az udvarbíró, mondjon ellent a beiktatásnak. BM. 1583. júl. 30.: Rudolf közli „Pagum Zerench ipsi Sig. Rakotzio minime donatum, sed summam inscriptionis priorem tribus saltem millibus florenis Hung. auctam esse”. Csatolja 1583. ápr. 28-i okiratát a zálogösszeg emeléséről 7 000 ft-ra, megemlítve, hogy Rüber és a Kamara 3 éve adta zálogba: „Sig. Rakoczy . . . Capitaneus noster anno ab hinc tertio, ad vrgentes confiniorum necessitates, ad requisitionem . . . Joannis Ruber . . . necnon Camerae nostrae Scep . . . 4 000 fl . . . dederit et mutuarit, illaque pagum nostrum Zerench vocatum . . . pignoris loco praefato Sig. Rakoczi inscripserit et assignarit”. BM. 1586. dec. 19. No. 237.: a zálogösszeg újabb emelése 9 160 ft-ra. BM. 1588. jan. 2. N. 1. melléklete: Szerencs, Hernádnémeti és Bas-pusztá egyesített zálogösszegének emelése 16 175 Ft-ra.

10. HHSta. Ung. A. Allg. A. f. 118. 1587. márc. fol. 43. Ernő fhg. – Rudolf, 1587. márc. 20. mell. Nogaroll levelének részlete: „ . . . der Herr Ragozi Sigmund Obrister zu Zendreß khurz verschinner tåg, sein hochzeit mit weilandt Herrn Magochy Andraschen gelassenen Wittib gehalten . . . erclärt, das Er sich weitter gehn Zendreß nit begeben khönne”. Uo., fol. 61. Ernő – Rudolf, ápr. 3.: „der Rakozi . . . auf seinen güettern . . . kranckh ligen . . . solle”.

11. Repr. Inf. Inst. 1586–89. évi fasciculokban.

12. Uo., fasc. 20. 1589. febr. N. 28. Min. 1589. ápr. 25.: Kielmann A. főkap. h. jelenti, Szerencsen tárgyalt Rákóczival az egri főkapitányi tiszt további vállalásáról. Min. 1589. szept. 27.: a Kamara prefektusa, Melith István jelenti, Szerencsen kereste fel Rákóczit.

13. NRA. 494/26.

14. Min. 1591. júl. 10.: „Sig. Rakoczi ante biduum ex Polonia redyt, quem illico in oppido wyhel ambo conuenimus”; uo., júl. 29.: „coniunx eiusdem quae hesterna die inter l et 2 horam pomeridianam e viuis excessit”; uo., aug. 2.: „Illa hesterna die in oppido Zantho humata est”.

jon a kamara előzetes tudtával és beleegyezésével, és ha azzal, vajon a királynak el kell-e ismernie a költségeket.¹⁵

A Kamara október 14-én az alábbi, a vár első, bár vázlatos, mégis szemléletes leírását tartalmazó tájékoztatást adta: „Ami a szerencsi épületet illeti, az vár- és erősségforma. Alkalmatos, nagyszámú és tágas lakóhelyiségeken kívül várfalakkal, tornyokkal és elég mély árokkal rendelkezik. Ez a castellum Tokaj és Ónod vára között fekszik úgy, hogy szükség idején az ellenség próbálkozásai ellenében e vidék védelmében nem csekély jelentőséggel bírhat. Mivel pedig az építkezés nem csupán 3000 forintot, hanem vélhetően jóval többet emésztett fel, alázatosan úgy látjuk, megengedhető, hogy Rákóczi uram számára, ha több nem, de mégis 1500 forint az építkezésre fordított költségek fejében az említett jószágok zálogösszegéhez irassék”.¹⁶

Az ügy ezzel két évre elaludt. Csak 1594. november 24-én írt most már Mátyás főherceg erről újból a Kamarának, megemlékezve mintegy két évvel korábbi tájékoztatásáról, és hozzájárult, hogy a Hardegtől még járó 1000 és építési költség címén további 1500 forinttal növeljék a zálogösszeget.¹⁷ A Kamara közölte ezt Rákóczival. Ő azonban, amint azt a Kamara 1595. február 23-án a főhercegnek jelentette, keveselte a felajánlott összeget, mivel Hardegg írásban is megígérte neki, gondoskodni fog, hogy építési költség fejében 3000 forintot ismerjenek el. „Miután azonban nem 3000 forintot, hanem kétannyit is fektetett ebbe az építkezésbe”, reméli, ha a főherceg nem hagyná jóvá a 3000 forintot, mégis hozzájárulna, hogy az építkezésre fordított költségeket „ácsok és művesek” felbecsüljék, ahogyan a mislei prépostság építkezésénél tették, és eszerint elégtételt ki.¹⁸ Mátyás 1595. március 14-i válaszában – Rákóczi tájékoztatására is hivatkozva – utasította a Kamarát, küldjenek ki az épületek igazságos becslésére alkalmas és hozzáértő „architectusokat”, és az elkészült becslést véleményükkel együtt juttassák el.¹⁹

A Kamara 1595. május 12-i levelével küldte meg az április végére elkészült becslést. Elkészítésére Kassáról két városi kőművest, két asztalost és két tűzéségi ácsot rendel-

15. BM. 1592. szept. 19. N. 166.: „informationem . . . de aedificio perfecto, quale id sit, et num ipse Rakoczius illud cum praescitu et voluntate vestra perfecerit, et Sua Maiestas sumptus illos admittere teneatur”.

16. Min. 1592. okt. 14.: „Quod itaque ad aedificium Zerenzianum attinet, id castri et fortality instar est, praeter habitationes commodas copiosas et amplas, muros turres et fossam sat profundam habens, Estque castellum id inter Arces Thokai et Onod situm, vt tempore necessitatis aduersus hostium conatus, partibus his ad defensionem non paruum momenti afferre possit. Cum autem ad structuram hanc non modo 3 000 florenos, sed etiam multo plus insumptum putetur, videretur demisse, eidem Do.: Rakoczi si non plus mille tamen et quingentos concedi posse, summae Inscriptionali praedictorum bonorum nomine sumptuum ad aedificationem illam factorum adyaciendum”.

17. BM. 1594. nov. 4. N. 96.

18. Min. 1595. febr. 23.: „ . . . cum vero ipse non 3 000 fl. sed duplo quoque plus in eam aedificationem pro defensione locorum et partium illarum maxime necessariam insumpserit . . . concessuram esse, vt sumptus ad aedificia illa facti, per fabros et opifices (vt in aedificatione Misleni factum esset) aestimarentur, eoque modo satisfactio sibi impenderetur”. A mislei becslésről Min. 1579. aug. 25.

19. BM. 1595. már. 14. N. 34.: „ . . . Demisse autem nos informauit dictus Rakoczy aedificia illa maioribus sumptibus et expensis, quam uos antea admittendas censuistis, exstructa: Benigne itaque uobis mandamus, ut ad aestimationem dictorum aedificiorum Zerenchianorum aliquos idoneos, et peritos Architectos, qui ea aedificia iuste aestiment, mittatis, atque de eorundem aestimatione sententia uestra addita nos edoceatis”.

tek ki, a bizottság vezetésére pedig Eger várának olasz építészt, Christofolo Stellát.²⁰ A bizottság egy magyar és egy német nyelvű becslést nyújtott be, előbbiben a falazatok és boltozatok ölszámának kimutatásával, utóbbiban csak ezek összegével, továbbá mindkettőben a falazatok, tetőzetek és egyéb iparosmunkák összesített becsült árával. A két becslést egy német összesítő „jegyzék” egészíti ki. Valamennyi a váron kívül a falu – ezek szerint ekkor épült – késő gótikus, református templomára is kiterjeszkedik.²¹

20. Min. 1595. máj. 12.: eredetije vagy másolata Bécs, Finanz- u. Hofkammerarchiv, Hoffinanz Hungarn 1596., fol. 203.: „Juxta benignum Serenitatis Vestrae mandatum die XIII. Marty editum ad aestimationem aedificiorum Zerenczianorum, certos quosdam idoneos et peritos Architectos, quorum aliqui in re Artellaria seruientes Suae Maiestati fide et iuramento obstricti, aliqui ciuitati huic in publicis operibus addicti sunt, expediueramus, hisque omnibus ordinarium ac supremum Architectum suae Maiestatis Agriensem Christophorum Stella adiunxeramus. Qualiter hi in dicta aestimatione processerint, et ad quantam summam memorata aedificia aestimarint, ex annexa eorum relatione cum praesentibus in spetie Serenitati Vestrae missa patebit . . .”

21. A három irat uo., a magyar nyelvű becslés fol. 209., a német fol. 204., a német jegyzék fol. 205.

A német nyelvű becslés szövege a következő:

„Deß Gannzen Schlosses zue Serencz Mauerwerkh, gewelbern, betrifft ihn einer Summa 1241. Clofftern ieder per 4.fl. 50d

Thuet 5584 Taller 50 d Idest

5584 fl 50 d

Die Kirchen zue Serencz, das Mauerwerkhsampt den Gewelbern, Turmen vnd Pfeilern, Thuett

Claffter 407— jedes per 3.fl. 50.d

1 2

Taller 1426 fl 25 d

1426 fl 25 d

Der Kirchen außgehaute Stein Fenster, Thir vnd Khrannz Thuet 250. Taller

250. – d

Das Dach auf der Kirchen, Shintelln, Shindell-

negl, Spar negl, Latten, Holcz vnd macherlon

450. – d

Das Dach auf den Shloß vberall auf allen Heusern,

deßgleichen Shindelln, Shindellnegl Lattennegl,

Sparnegll, Rinnen, Latten, Holcz und macherlon

Thuet 1800 fl.–

1800 fl – d

In dem Zimmern ihn Shloß, Steinerne Thier

steinerne fenster, glaßfenster, eiserne Gatter

Heckzerne Thurn, sampt den blechern und ben-

dern, Owen, Pflaster mit Ziegelln, boden, tra-

men, bretter, zwai stiegen eine Schnekken, ein

gang herumb, die Khupferne Rinnen vmb vnd vmb,

getaffelte boden Ramen, benken vnd Allamareien,

sampt den macherlohn, thuet alles miteinander

ihn einer Summa 2680.fl. –

2680 fl

Summa Summarum daß gebej zue

Serencz thuett alles zuesamen

12190 fl. 75 d

Christoff Stella

Darbey sein Nach uolgende Pershonen gewesen

alß es besichtigt worden ist

Gierg Sonberger Stattmaurer

Valten Ehlekhe

Valten weillandt Tieschler

Hannß Braun Tischler

Petter Seer Zeug Ziemerman

Caspar Gering Zeug Ziemerman”.

A magyar nyelvű becslés szövege az alábbi:

Szerenchy Epwlett.

Az kapw felet walo nagy thoronnak az eggik szeghellethy kyt vyonnan raktak, vgyan azon keő fal mellet walo Perwathawal teszen	vll: .50 $\frac{1}{2}$.
Azon thoron mellett walo ket haznak kew fala, Mely az falw felől wagyon, teszen	vll: .144 $\frac{1}{2}$.
Az Nyary haz fala. Az mellette walo thornochkawal egyethemben, teszen	vll: .175 $\frac{1}{2}$.
Az Nagy Palothanak es az előttewalo ket haznak kw fala az Mellet walo Thornochkawal egyethemben, teszen	vll: .413.
Azon renden walo hazaknak, az thoron fele kw fala Perwathayawal egyethemben, teszen	vll: .61.
Az kert felől walo hazaknak kw fala teszen	vll: .168.
Vgyan azon hazak mellet walo thornochkanak kw fala kyben az fwrdeő haz wagian teszen	vll: .60 $\frac{1}{2}$.
Az Nagy boot teszen	vll: .48.
Az pyncze Botthia teszen	vll: .20.
Az kyweől walo nagy konhanak kw fala Szobayawal es kemenywel egyethemben teszen	vll: .100.

In summa

vll: .1241.

Ky teszen

fl 5584. den 50.

Az Szerenchy Szentegyhaznak kw fala Bottyawal thornyawal, es az kw labakkal teszen

vll: .407 $\frac{1}{2}$.

Ky teszen

fl 1426. den 25.

Vgian azon Szentegyhaznak faragot keőwe, parthazatthia, Ablaky, Aythoi. teszen, Myndenestől fl

.250.

Item azon Szentegyhaznak Sindelezese, Minden fele szegewel, fayawal, hordasawal, es Mesterek mywewel teszen:

.f.450.

Az hazakban walo keő aytok, fa aytok, kw ablakok, was rostelliok, Iwegh ablakok, Padlas, Padimontom, kemenczek, folioso, Gradich, Rez chiatornak, Padszekek, fogasok, Menezet, Myndenestől teszen. fl

.2680.

Minden hazak sindelezesere, minden fele szeöggel, leczwel, fayawall, hordasawal, Mesterek munkayawal, es myndenekwel amy ahoz walo teszen fl.

.1800.

Tota summa facit fl

.12190.d 75.

(más írással:)

Christofolo Stella.

dato in serenc 30 aprilis Ano 1595

A becslők a falazatok mennyiségét a déli oldalon álló kaputoronytól kiindulva és az épületet óramutató járása szerint körüljárva szárnyanként mérték fel, és rögzítették a méretkimutatásban. Így szemléletes képet kapunk a négyszög alaprajzú várkastélyról, udvarát három oldalról körülfogó kétszintes, egy-egy helyiségsoros szárnyaival, homlokzatai előtt három oldalon egy-egy karcsú tornyocskával, a délin középtájt az erőteljes, de csak kevéssé kiugró kaputoronnyal, zsindefyedésű tetőzettel. A méretkimutatásban az egyes épületrészeket az emeleti helyiségekkel nevezték meg.

Az első tétel utal egyedül arra, hogy a várkastély korábbi építménymaradványának felhasználásával jött létre. A kaputoronynak a becslés szerint csak egyik szegellet, sarkát építették újonnan, falából – feltehetően erkélyszerűen – kiugró árnyékszékel, pervátával.

A következő tétel a déli szárnynak a toronyhoz nyugatról, „a falu felől” csatlakozó, kétszobányi szakaszát foglalja magában. A két emeleti szoba az 1699. évi leltárban szereplő „zöld nevű palota” és „egy négy szegletű pohárnok ház” megnevezésű helyiségekkel azonosítható.²²

A harmadik tétel a várkastély nyugati homlokfalának a déli és északi szárnyal közrefogott szakasza. Ennek belső oldalán helyiségek helyett „nyári ház”, az udvar felé nyitott tornác húzódott az emelet szintjén, tetőzettel lefedve. A fal külső oldalán emelkedett az egyik tornyocska, helyét ma már csak a bekötés csonkjai mutatják a homlokzaton.

A negyedik tételben az északi szárnyat ismerjük fel, amelynek emeletén a „Nagy palota” helyezkedik el. Ennek keleti végéhez kapcsolódhatott az „előtte való két ház”. Az itteni tornyocska csonkjai szintén láthatók.²³ Nehezen azonosítható azonban az ötödik tételben foglalt „azon renden való házaknak az torony fele kőfala”.

A hatodik tétel szerinti „kertfelől való házaknak kőfala” egyértelműen a keleti szárnyra vonatkozik, amely előtt a mai park helyén lehetett a kert. E szárny emeletén a későbbi leltárak szerint délről észak felé az ebédlő palota vagy az úr háza, az asszony önagysága háza és a leányasszonyok háza sorakoztak. Ez utóbbiból nyílt a „ferdő ház”.

A német nyelvű összesítő jegyzék szövege a következő:

„Verzeichnus deß ganczen Bauwerchs betreffendt das gancze gebej, Herrn Sigmundt Rakoczj zue Serencz wie es nach erkandtnuß der verordneten Perschonen hierunter ihn ihr Khay: Maytt angelegenen sachen, ihn allen orten, stellen, ahn Mauerwerkh, Zimmerwerkh, Tischlerwerkh, Shlosserwerkh, auch Summariter ihn alle den ienigen das zue einem gebej geherig, verschikten leutten, abgemessen vnd erfunden worden ist, nach außweissung hierunter verzeichnet.

Erstlich das gebeu inwendig betreffendt, so zuem Tischlerwerkh, glaserwerkh, Shlosserwerkh, Zimmerwerkh vnnnd Tepfferwerkh, zwei stiegen vnd eine schnekken, samt sechs steinerne pfeillern, auf welchen der gang stet, vnd das Pflasterwerkh antrifft macht ihn einer Summa Zwej Tausendt, Sechs hundert vnd achzig gulden Hungrisch, welches nach erkentnuß vnserer, so woll deß Herrn baumasters vnd Hauptmans auff Erlau also erkhendt, vnd gerechnet worden ist.

Daß Mauerwerkh betrifft sampt der außwendigen Kirchen, Tausent, sechshundert vnd achtvndvierzig Klafftern, maht ihn geltt summariter, Sieben Tausent vier hundert, sechzehn Thall; fünff vnd zwanzig denar vngrisch.

Waß belangt ahn der Kirchen Pfeiller nemblich vierzehnen, sampt den Gezimbs, vnnter dem Dach, so drauff gangen, neben dem eissen so der Herr Rakoczj darauf gewendet, macht Zwej hundert vnd zehen flor, Jedoch soll solches nach vollendung dessen, den Herrn Cammerrethen, der ganze Handell alles klerlich beriht werden.

Daß Dachwerkh ihn dem gebej, sampt allen Holczwerkh, Naglwerkh, vnd Taglohn arbeit betrifft, Inn der ganzen Summa Zwejtausent fl, vnnnd das dach auf der Kirchen, drej Hundert vnd Sechzig fl vngrisch.

Sollches wirdt der Herr Baumaster, die Herrn Cammerreth alles klerlichen berichten, mit aller Viesierung, wie igliches gebeu in siner gelegenheit erbaut vnd verordnet worden ist.

Summa Summarum

Betrifft das ganze gebeu mit der Kirchen, ihn dieser Verzeichnuß, Zwelff Tausent, Sechshundert Achtvndachzig fl. vngrisch, vnd Funff vnd Zwanzig den.”

22. MOL. Kam. lvt. Városi és kam. iratok 49. cs. fol. 109–110. „Ezen kapu között . . . bal kez felől fel menő garadits folyosojaival edgyütt, az holot elsőleg van egy negy szegletű Pohárnok hazatska . . . Del felől a zöld nevű Palota.”
23. A „nagy palota” elnevezés csak az 1632. évi leltárban található (NRA. 786/47.), és valószínűleg szintén az északi szárny nagy termére vonatkozik. Az alábbi helyiségekkel sorolják fel: „Az halo hazban . . . Az arniek szeken . . . Uram ó Naga hazaban . . . Az Erkelben . . . Az Nagy palotaban . . . Az Pitvarban . . . Az Palota pitvarabol nylo kis hazban.” Ezek között lehet a becslésben említett „előtte való két ház”.

felett való kis kamarácska”, a becslés alapján „azon házak mellett való tornyocskában, kiben az fürdő ház vagyon”. Több leltár említ a leányasszonyok háza mellett mosó házat, amely talán azonos volt a fürdő házzal vagy az efölötti kamarácskával.²⁴

A következő két tétel a földszint két helyiségének, a – talán a nagy palota alatti – nagy boltnak és a kevésbé azonosítható pincének a boltozatát veszi számba.

A „kívül való nagy konyha” egyértelműen a külső vár nyugati fala melletti, kibővítvé ma is álló épület, amely a konyhán kívül a leltárak szerint is még egy nagyobb helyiséget foglalt magában.²⁵

Az épületnek az eddigiekből kirajzolódó képét érdekesen egészíti ki a különféle iparosmunkáknak a magyar és a német becslésben egyaránt egyetlen tételbe foglalt felsorolása. A német szövegezés némileg részletezőbb. Így a fa ajtószárnyaknál a „pléheket”, azaz rászégező zárat és pántokat is megemlíti. A magyar „padimontom” a német „pflaster mit Ziegeln” megnevezés alapján téglapadozat, a „padlás” a „getaffelte boden” megfelelőjeként deszkapadló, a „menezet” a „boden, tramen, bretter” szavak szerint gerendás deszkamennyezet. A rézcsatornát felsorolva a német szövegben hozzáfűzik: „ymb vnd ymb”, azaz nyilván az udvari ereszek körös-körül húzódott. A magyar nyelvű becslésben szüksézávan csak „folyosó, grádics” áll, a németben „két lépcső, egy csiga(lépcső), egy folyosó egészen körül”. A német összesítő jegyzék szintén felsorolja a két lépcsőt, a csigát, de ezen kívül még „hat kőpillért, amelyen a folyosó áll”. A későbbi leltárak alapján ez a folyosó, „őreg folyosó” a keleti szobasor előtt húzódott, és mellvédjét az 1699. évi leltár szerint már lebontva tárolt „harmincz folyosóra való orsók”, korlátbábok alkothatták. Az udvarban a kapualjból kilépve jobbról vezetett fel a folyosó déli végére a tetővel fedett egyik lépcső, míg a kapualjtól balra a másik a déli szárny emeletére.²⁶ A csigalépcső a kaputorony udvar felőli sarkánál az emeleten ma is látható. Az 1648. évi leltár szerint „a Toroniba felmenőre vagion kerengő keő gradiczy”, az 1650. éviben „a Toronyra járó kerengő”.²⁷

A becslések megemlítik a kő ajtó- és ablakkeretezéseket, az üveglakokat és vasrostélyokat, a bútortárból a padszékeket, fogasokat, a német becslés a – bizonyára falba süllyesztett – almáriumokat is, továbbá a cserépkályhákat, „kemencéket”.

Egyetlen tételben értékeli a várkastély és nyilván a konyhaépület tetőzeteit minden alkotó elemük: a zindelyezés, lécek, gerendák és szögek megnevezésével és a munkadíj beszámításával. A német becslés még zindely-, lécs- és szarufaszögeket is megkülönböztet, és folyókákat (Rinnen), talán fából ácsolt vízköpőket is említ.

A becslések külön tételekben értékeli a falu templomának, a szentegyháznak kőműves, kőfaragó és ács munkáit.

A kőművesmunkák tétele a falak, a torony, a támpillérek, „kőlábak” és a boltozatok ölszámát foglalja össze. Az összefoglaló jegyzék a támpilléreket a kőfaragó munkákhoz sorolja, talán sarok- és fedköveik miatt, számszerint tizennégyet. A becslések

24. A kamarácskát az 1635. évi leltár (MOL. U. et C. 41/44.) sorolja fel, a mosóházat az 1638. és az 1650. évi leltár.

25. 1638. évi leltár (MOL. Kam. lvt. Rákóczi-cs. lvt. Inventáriumok N. 304.): „Egy eőregh keőzeds keő konyha. Eött kemeny raita No 1. Az Feyer hazban ahol Uduar birak szoktak Lakni”; 1650 (NRA. 786/20.): „Konyha . . . Ezen konyhabol az Fenyő Hazra nyilik egy Ajto”. Dr. Valter Ilona régészeti kutatása szerint a kéthelyiséges konyhaépületet a külső várfalhoz utólag toldották. Miután a várfal a becslésben nem szerepel, ez valóban korábbi erődítésből maradt fenn.

26. 1617. évi leltár (U. et. C. 22/21.): „az őregh folioso . . .”; 1635.: „Palota előt valo Folyoso”; 1648. (U. et. C. 41/45.): „Ebedlő Palota előt ualo folioso . . . Feliaro keő gradiczia az Udvarrol fődelevel edgiüt io, az oldala dezkatlan”; 1699.: „A belső kapu job keznel valo garadics . . .”, a baloldali lépcsőről lásd 22. j.

27. Jelzeteket lásd előző jegyzetben.

ben faragott kövekként a „pártázatot”, azaz a főpárkányt, németül „koszorút”, az ablakokat és ajtókat nevezik meg. A jegyzék a támpillérekkel együtt a „párkányt a tető alatt, amely arra került” és „a vasat, amit Rákóczi uram erre fordított” számítja a kőfaragó munka összegébe. A tetőzet becslése, akárcsak a várnál, részletesen felsorolja az egyes alkotóelemeket.

A két becslésben azonos a falak és boltozatok ölszáma és forintösszege. Különös módon ezekben a vár falazatainak ölét 4 ft 50 dénárral, a temploméinak ölét csak 3 ft 50 dénárral számolják. A jegyzék viszont egységesen 4 ft 50 dénárt vesz, és így a becslésekével megegyező falmennyiség értéke ebben 408 ft-tal több. Kisebb eltérések találhatók a becslések és a jegyzék között a vár tetőzetének és a templom kőfaragó és ács munkáinak becsült értékeinél. Így végül is a jegyzék 12 688 ft 25 dénár végösszege 498 ft-tal magasabb, mint a becsléseké, amelyeké csak 12 190 ft 75 dénár.

A jegyzék utolsó mondata szerint az épületekről felmérések, „visierungen” is készültek, amelyekkel Stella a Kamara tanácsosait tájékoztatni fogja, „hogyan építtetett és rendeltetett el minden egyes épület a maga alkalmatosságában”. A rajzok azonban nincsenek az iratok között.

A becsléseket, – mint említettük – a Kamara 1595. május 12-én elküldte Mátyás főhercegnek. Kísérő levelükben előadták, hogy az engedélyével készült becslés összege igen magas, előzetes vélekedésükkel szemben a 12 000 forintot is meghaladja. Ezért jó-nak látnák, hogy újból tárgyaljanak Rákóczival, elégedjék meg az előzetesen kért 3000 forinttal. Ha ezt visszautasítaná, a következő érvekkel kellene jobb belátásra bírni. Mivel a király és a főherceg megkérdézése nélkül építkezett, szigorúan véve az ő kegyes döntésükön múlik, hogy az ország annyi más, súlyosabb gondja közepette egyáltalán el-ismernek-e valamit követeléseiből. Továbbá olyasmi is épült, amit békésebb időkre ha-laszthatott volna, mint például a nagyszámú lakóhelyiség, a fényűző templom és más ha-sonló. Emellett szerencsi jobbágyai szolgálatából is fordított valamennyit az építkezé-sekre, ezzel ui. kész költséget takarított meg.²⁸

Miután nem érkezett válasz, Rákóczi talán már 1596 elején újabb kérelemmel for-dult Mátyáshoz, hogy a másolatban újból csatolt becslések szerinti összeget és Hardegg 1 000 forintos tartozását írassa a zálogösszeghez, és állíttasson ki erről okiratot.²⁹

Mátyás 1596. március 2-án Rákóczi kérelmét mellékelve sürgette a Kamarát, küldje meg a – bizonyára elkallódott – becsléseket.³⁰ A Kamara április 29-én válaszolt, bizonygatva, hogy már az elmúlt évben megküldte az iratokat és véleményét, amiket most másolatban újra mellékel.³¹ 1596. november 9-én Rudolf utasította a Kamarát,

28. Min. 1595. máj. 12. folyt. (elejét lásd 20. j.): „Summa sane grandis est, quae praeter opinionem 12 000 flor: excedit. Quia petenti Rakoczio dicta aestimatio per Serenitatem vestram admissa est, consultum putaremus, cum eo denuo hac de re transigendum, et si aliter fieri non posset, potius illos 3 000 fl.: quos antea pro aedificatione petebat, quam hos aestimatos sumptus, ad-mittendos. Quod si ille iam renuere vellet, rationibus permouendus esset, quia nimirum incon-sulto sua Maiestate et Serenitate Vestra (quantum quidem nobis constat) aedificationem illam instituisset, et si Maiestates Vestrae stricte agere velint, stare in earum clementi arbitrio, num quid praesertim in tot publicis Regni necessitatibus magis arduis admittere velint: esse quoque aliqua aedificata, quae in paciora tempora, vti habitationes tam frequentes, templum sump-tuosum, et similia differri potuissent, esse quoque Colonorum Zerenzianorum opera in eam aedificationem aliquid impensum etc his et similibus rationibus persuadendum illi videretur, vt ommissis aestimationis sumptibus, petitis antea 3 000 flor: acquiesceret, quae adiectis postea illis mille flor: a Comite Hardekio debitis, vna summae Incriptionali Zerenchianae adyci possent”.

29. Hoffinanz Hung. f. 1596. fol. 210. keltezetlen.

30. BM. 1596. márc. 2. N. 19.

31. Hoffinanz Hung. f. 1596. fol. 202.

hogy 1595. május 12-i levelükben javasolt érvekkel bírják rá Rákóczit, elégedjék meg az eredetileg kért 3 000 ft költségtérítéssel és a Hardeggnek kölcsönzött 1 000 ft jóváírásával. A Kamara 1597. január 30-án jelentette, hogy nehezen ugyan, de megegyezett Rákóczival.³² Rudolf 1602. szeptember 7-i okirata, amely a Kamara fogalmazványában maradt ránk, tanúsítja elsőként a zálogösszeg megemelését az építési költségek beszámításával. Ezzel az uralkodó „az egész és teljes Szerencs – azelőtt szerzetesi – birtokot a Rákóczi Zsigmond által ugyanott épített castellummal és a tartozékokkal” 19 389 magyar forint és 55 dénár összegért, „beleértve az általa a nevezett castellum építésére fordított költségeket, nevezetesen 3 000 forintot”, Rákóczinak és örököseinek zálog és jóváírás címén visszaváltásáig adta.³³

A levelezésből és a becslésekből megismerhettük Rákóczi Zsigmond újonnan épült, késői reneszánsz várkastélyát, amely akkor a vidék egyik legszebb, ostromot még nem látott, elhanyagolás miatt még nem romladozó épülete lehetett. Csodálkozással olvassuk hát Rákóczi 1599. január 16-án Munkács várából a Kamarának írt levelében: „Ha chiak twzre walo faam wolnais, mingiarast menten mennek az hitwan Szerenchy hazamhoz, mert it immaris vgian megh vnatkoztam”,³⁴

Sajnos egyetlen iratból sem tudjuk meg, ki volt a várkastély és a templom tervezője. Semmi sem utal arra, hogy a becslést irányító Christofolo Stella, Eger várának ekkori építésze tervezte az épületeket, akivel Rákóczi talán Szendrőben is, majd Egerben kapcsolatban állt, és aki Munkács várának helyreállításához is készített terveket. Az építkezés éveiben még Paolo Giovanni Cattaneo tevékenykedett a környéken, főként a közeli Tokaj várának építkezésén, de semmilyen adat nem tanúskodik arról, hogy ő tervezte a szerencsi várkastélyt.

A becslések fontos dokumentumai az – oly megkésetten még gótikus – szerencsi templom építésének is, ami akkor még nem fejeződött be teljesen, ahogyan az összesítő jegyzék is utal erre.³⁵ De erről tanúskodik egy három hónappal később, 1595. július 23-

32. Finanz- u. Hofkammerarchiv, Gedenkbücher Ung. Reihe, N. 407. fol. 413. A Kamara válasza Min. 1597. jan. 30.: „Qui etsi principio grauatim id faceret, tamen benignae Suae Maiestatis resolutioni acquieuit . . .”

33. NRA. 785/17.: „Totalem et integram possessionem Zerench, alias Monasticam, cum Castello ibidem per ipsum Sigismundum Rakochy aedificato . . . In et pro Summa 19 387 fl. hung et den 55. Ac 2 uiennen, inclusis expensis puta 3 000 flor, super aedificatione anotati Castellu per ipsum Sig. Rakochy factis et erogatis . . . titulo pignoris et inscriptionis dedimus . . .”

34. Repr. Inf. Inst. f. 29. 1599. jan. N. 48.

35. MOL. Kam. lvt. Miscellanea. 46. cs. 13. tétel. Az iratra a nemrég elhunyt dr. Baranyai Béláné művészettörténész hívta fel figyelmemet. Az irat külsején: „Az Zerenchy zent egyház epwletjre ualo Jegizesek 1595.”

„Anno: 1595.: die 23. July: Mertuk megy
az Zerenchy: Szenthegy haznak min-
den Epwletitt: ki illen képpen keowettkezyk
Az kett keo falnak, az hozza az Sanctuarium-
nelkeoll wagon huz eoll Idest

No. 20.

Az kereztwll walo keofalla az az egyk wege es
az Sanctuarium feleoll walo Botalat tyzen
egy eoll Idest:

No. 11.

Az Sanctuariumnak kerekdedsege mind korwll az
keo labaknalkoll az keofala tyz eoll Idest

No. 10.

Az keo falnak magossaga, fundamentomauall
egyetemben negy eoll es keth singh:
Summa szerent mind ezeket megy computal-
van tézen keorwllbe zaz niolczwan
niolcz eoeth es egy Singeth. Idest

No. 188. vlnas No. 1.

án összeállított méret- és költségkimutatás a templom elkészült, ill. még hátralevő kőműves és kőfaragó munkáiról is.³⁶ Az iratban meg nem nevezett mester, aki segédeivel a falakat és boltozatokat építette, vállalta a templom „padimentomozását” kőlapokkal, a prédikáló szék Rákóczi kívánsága szerint való elkészítését és „Az koporsott rakasauall Bottiaual faragott koueiwell, gradiczauall”. Ez lett alig másfél évtized múltán építettőjének, az erdélyi fejedelmi székéből hazatért Rákóczi Zsigmondnak nyugvóhelye.

Az toromnak három fala szelessege hett eoll es kett singh Idest	No .7. vlna .2.
Ezen toromnak magossaga fundomontomauall niolcz eoll es keth Singh Idest	No .8. vl :2.
Summa szerentt ez toromnak három keofala, ze lessege az wagy kerekdettsege magossaga: az sig!!/! szamokotis eoleok zamokra tudwan tezen hattwan hatt eoleth	No :66.
Az toromnak az Egy haz feleoll walo falanak magossaga három eoll es egy Singh. Idest	No 3 vll.:1.
Az szelessegeys három eoll. Id est	No .3. vl.
Ennek summaya tezen eoleth	No.10.
Az keo labak magossaga Fundamentomauall eott eoll	No.5.
Azon keo Labaknak zelessege egy eoll: vagion keo Lab tyzen ketteo tezen Egy summaban: eoleth	No .60.
Az torom melleth walo garadicz Fundamentoma vall magossagawal, hozzasagawall zelessege well tezen heth eoleth	No .7.
Generalis Summaya, mind ez feleoll megy Irott Epwleteknek tezen eolzamott	No.331: –
Az Derek Templomnak Botolassat kettzer Itt alat az keo fal keozytt kereztwll által merwen az Chirkalom szerentt tezen eoleth	No .9.
Az hozzasaga az Bottianak tezen eolet Egy Summaban hetwen kilencze eolre zamol tunk Id est eoll	No 9
Az Sanctuariumnak botolattya tezen három eoleth az zelessegeys három eoleth kethszer által merwen tezen hatt eoleth	No .79.
Ezt egy summaban Computalwan, minden eoleth masfell eolet tudwan, tezen tyzen három eoleth masfell eolet tudwan, tezen tyzen három eolet	No .13.
Az torom alat walo Botott ky hadgya az meresből nem akarya hogj ha massall eo Nga megj mereti hogj kewesebnek talaltassek, hanem Inkab teobnek.	
Az koporsott rakasauall Bottiawall faragott koueiwell, gradiczauall Egyetemben: tyzen niolcz forintra tudgya	fl 18
Az faragott keowekkel walo padimontomoßastwll niolczvan forinthot keuani	fl 80
Az Praedicallo zekett vgy chinallya az mintt vram eo Nga parancziollia és zerety: De teob fyzetest kiuan. mint hogy az eleott eott forint eseth arra.	
Az három ayto keoteoll, az torom alat walo eoleo/?/ faragott keowektwll tyzen eott forinthott ker.	fl 15

DOKUMENTE DES SCHLOS- UND KIRCHENBAUS SIGISMUND RÁKÓCZIS ZU SZERENCs

(Auszug)

Über den Bau des Spätrenaissance-Schlusses und der gleichaltrigen spätgotischen Kirche zu Szerencs in Oberungarn, dem Familiensitz des späteren Fürsten von Siebenbürgen, Sigismund Rákóczi sind keine gleichzeitige Aufzeichnungen bekannt. Umso aufschlußreicher sind die hier publizierten Schätzungsprotokolle, die kurz nach Vollen- dung der Bauten erstellt wurden. Das mit der Burg Tokaj als deren Zubehör 1565 in kö- niglichen Besitz genommene Dorf Szerencs, ursprünglich zur ehemaligen Benediktiner- abtei daselbst gehörig, erhielt Rákóczi 1580 als Pfandgut. Um 1587 dürfte er den Bau seines Schlosses und der Kirche im Dorf begonnen haben. Nach Fertigstellung der Ge- bäude ersuchte er 1594 König Rudolf die Pfandsomme um 3 000 Gulden für die Baukos- ten zu erhöhen. Da die Richtigkeit der verlangten Summe bezweifelt wurde, bewilligte der König die Berufung einer Schätzungskommission unter Leitung des italienischen Architekten Christofolo Stella. Aus den ungarisch und deutsch verfaßten Schätzungen vom 30. April 1595 lässt sich die ursprüngliche Anlage und Beschaffenheit der Bauten erkennen. Das Schloß auf quadratischem Grundriß faßte den Innenhof auf drei Seiten mit eintraktigen, zweigeschossigen Flügeln ein, während auf der vierten Seite sich eine Laube der Außenmauer anschloß.

Außer dem noch erhaltenen massigen Torturm in der Mitte des Südflügels standen vor den anderen drei Fassaden schlanke Türmchen, von denen nur mehr die Funda- mente und die Maueransätze sichtbar sind. Die Aufzählung der verschiedenen Bauteile und Handwerksarbeiten geben auch über das Innere Auskunft. Die damals noch nicht völlig beendete Kirche ist uns bis auf die abgetragenen Gewölbe in der durch die Schät- zungen belegten Form erhalten geblieben.

Mihály Détszhy

Summa zerent: ez templomom walo walo Epwlett eol
szamra szamolwan: es az komiwes padimontomo-
zasatull es Egyb epuleteot penzre tudwan: az mint
megh/?/ szamoltuk tezen eott zaz harmincz
hat forinthott es harmincz harom penzt Idest

fl .536. d .33.”

A fenti méretkimutatásban a templom falainak és boltozatainak teljes mennyisége 423 öl, 15 1/2 öllel több, mint a korábbi becslésekben. A költséget ölenként 1 Ft-tal számolták a becs- lések 3,50 Ft és a jegyzék 4,50 Ft árával szemben, ami csak a munkadíj lehetett.

A SAJÓKAZAI VÖRÖS MÁRVÁNY TABERNÁKULUM

JOÓ TIBOR

1982. május 8-tól 1982. november 1-ig az ausztriai SCHALLABURG várkastélyban „Korvin Mátyás és a magyarországi reneszánsz 1458–1541” címmel nagyszabású kiállítást rendeztek, amelynek anyagát a következő évben – 1983. február 24-től 1983. június 26-ig – Budapesten a Magyar Nemzeti Galériában is bemutatták.

Az itthoni kiállítás címe: „Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541” volt. Az ausztriai kiállítás – több mint 800 oldalas, német nyelvű – katalógusának a 654. oldalán (magyarra fordítva) tanulmányunk tárgyról az alábbiakat írják: „800. *Sajókazai tabernákulum (1500 körül)*.”

Vörös márvány, 89×63×18 cm. A lábazon az adományozó címere. A tabernákulum díszítményeinek a fő motívuma: a rozettasor Benedetto da Majano-tól származik. Az ő kedvenc motívumaihoz tartozott. Magyarországra ez a kedves, derűs motívum kétségtelenül Firenzéből jött, részben magának Benedettonak a közvetítésével, részben pedig a Magyarországon tevékenykedő itáliai kőfaragók és szobrászok útján (például a „Márványmadonnák mestere” által). Magyarországon ez a motívum széles körben elterjedt. Különböző variációkban jön elő: Budán, Visegrádon, Veszprémben, Pécsen, Nyírbátorban, Kolozsváron (– itt utalás következik a kolozsvári múzeumban levő szentségtartó kiállítási katalógus számára –), Magyargyerőmonostoron, Keresden, Hermannstadtban és így tovább. A népművészetben is (sárközi hímzések, Kalotaszeg és így tovább) otthonos lett. Kaza város (oppidum) történetével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy 1500 körül a Kakas család Kaza nagyobb részének a földesura volt. (Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. 1. kötet, Budapest 1890. 165.)

Az irodalomra utalásban hivatkozik a vonatkozó ismertetést író Balogh Jolán „A művészet Mátyás király udvarában” című nagyszabású műve (Budapest, 1966.) I. kötetének 128., 218–219. oldalaira és „A magyarországi művészet története” című alapvető munkában (Budapest, 1973.), az I. kötetben általa írott „A reneszánsz kor művészete” c. fejezet 210. oldalán írottakra és a 310. számú képre. Végezetül megemlíti még, hogy a tabernákulum Miskolcon, a Herman Ottó Múzeumban van. A német nyelvű katalógus bemutat még tabernákulumunkról egy negyedoldalas képet is.

A Magyar Nemzeti Galéria itthoni kiállításáról készült katalógus már kevesebbet közöl a szűkebbre méretezett ismertetésében, mert a „*Tabernákulumok*” között – elsőként említve a sajókazait – az alábbiakat írja: 575. Tabernákulum Sajókazáról, 1500 körül. Vörös márvány, 89×63×18 cm; Miskolc, Herman Ottó Múzeum; M. C. 800. kat. szám.

Ezt követően felsorolja még a Pomázról, Csövérről, Bajnárról, Tereskéről, Balatonszemesről, Nyírbátorból, Nagyvarsányból, Kövesdről (az erdélyi Kövesdről van szó) hasonló adatait, közölve azt is, hogy a sajókazai, pomázi és a csövári tabernákulumok bemutatásra kerültek, míg a többi felsorolt tabernákulumot csak fényképen mutat-

ják be. (Nyilvánvalóan hasonló volt a helyzet az igen nagy méretű – belvárosi templomi, és a pécsi székesegyházi – tabernákulumokkal is.)

A sajkókazai tabernákulum fentebb ismertetett adatainak kiegészítése, módosítása kapcsán utalnom kell arra, hogy a művészettörténeti irodalomban ma is van bizonyos el-
lentmondás, olykor párhuzamosság e tárgytypus fogalmával kapcsolatban, s felbukkan-
nak olykor keveredések is, annak ellenére, hogy e tárgytypussal kapcsolatban már ko-
rábban állást foglalt a nemzetközi szakembergárda.¹

A sajkókazai tabernákulumot 1. számú felvételünk mutatja be. Nagyon jól láthatók a tabernákulum nyílását felül és két oldalt keretező rozetták sorai, a stilizált virágfor-
mák, többségükben kör alakban elrendezett szirmokkal, pontosabban: mindkét olda-
lon 2–2 virágnál, a kör alakú központ körül 8–8 szirmmal, további 3–3 virágnál 6–6 erő-
teljesebben faragott és közöttük 6–6 kisebb méretűre faragott szirmmal, a felső sorban
pedig mindhárom virágnál 6–6 erőteljesebb és 6–6 kisebb méretű szirmmal, a két felső
sarokban pedig kicsit nagyobb méretű, majdnem elipszis formájú mezőben nyújtottab-
ban elhelyezett, főleg két oldalra hajló, hosszúkás 8–8 szirmmal. Ez a három rozettasor
a mintegy 38 cm magasságú, 12 cm szélességű ajtónyílás hajdan ajtóvasalást és ajtót tar-
tó, átlagosan 4–4 cm szélességű béllet körül helyezkedik el, kerekítve 17 cm-es bélleten,
befelé szűkülő keretrészen.

Az alsó, kifelé szélesedő felülrész kettős, vésett vonalkázással perspektivikusan
növeli a térhatást. A közepén faragott szalaggal összekapcsolt és ugyancsak faragott
szalaggal körülvelt virágok sorát kívül egy keskeny sima felület keretezi, s ezen a kere-
ten kívül található kétoldalt egy-egy, kb. 6–6 cm széles, kisebb mértékben előreálló,
7–7 levélköteggel díszített pilaszter, melynek vízszintes tagolású lába, s levéldíszes feje-
zete van. Az oszlopok lábazata, s egyben a bélletes szekrényrész alatt faragott, közép-
felezővonallal ellátott ovális díszítő motívumsor látható, amely elhatárolja egyben az
alatta levő ornamentális részt, melynek közepén címerpajzs, ez alatt és két oldalt bősé-
gszerű díszes motívumai találhatók. Ez a – sajnos sérült és részben – hiányos alsó rész ké-
pezte az architektonikusan felépített és a firenzei quattrocento hagyományain alapulva
felépített fali tabernákulum alsó részét, teljességgel hiányzik azonban a koronázó orom-
zat, amely a hazai tabernákulumoknál minden esetben lunettás, figurális résszel zárta,
koronázta az építményt.

A felső rész, az oromzat ismerete nélkül megközelíthetőleg sem tudjuk meghatá-
rozni a mi tabernákulumunk hajdani méreteit, de mindenesetre – a hazai adatok ismere-
tében – a közepes méretűek közé sorolhatjuk.

Az első reneszánsz tabernákulumok Firenzéből kerültek hazánkba, így a visegrádi
tabernákulum Benedetto da Majano műhelyéből, de ilyen finom töredékek kerültek elő
Diósgyőr várából, Budáról, az erdélyi Gyalu püspöki várából is. Az adományozók kí-
vánságai nyomán keletkeztek olyan tabernákulumok, amelyek már itthoni (hazai) mű-
helyekben, részben itáliai, részben magyar kőfaragók kivitelezésében készültek el. Így
lett a reneszánsz tabernákulum a magyarországi késő gótikus templombelső derűsen
vonzó dísz. Az előbbieken már vázolt (pilaszterekkel körülvelt fülkéből álló, konzol
által megtámasztott és lunettás oromzattal koronázott) tabernákulumtypus Bernardo
und Antonio Rossellino, Mino da Fiesole, Robbia-műhely nyomán alakult ki, de kieme-
lésre méltó, hogy a magyar, vagy Magyarországon tevékenykedő kőfaragók következe-
tesen tartották magukat a toscanai típushoz, s az eltérést mutató variációk is milyen ki-
emelkedőek.

Tabernákulumaink hosszú sorából kiemelkednek a pesti Belvárosi templomban le-
vők (a Nagyrévi András által 1503–1506 között és Pest városa által 1507-ben készített-

1. Zádor A., 1984. 99. 112.; Molnár A.–Németh L.–Voit P., 1961. 333–334. 389.; Feuerné
Tóth R., 1977. 51. 52.; Gerő L., 1984. 145. 178. 182.; Major M., 1983. 292. 251. 285.

1. kép. A sajókazai tabernákulum (Kamarás Jenő felvétele)

tek), valamint a Szathmáry György püspök által az 1510-es években Pécsen készített), amelyek monumentális felépítettségük (a pestiek 746 cm magasak és 254 cm szélesek!) valamint gazdag és kitűnő dekorációjuk folytán, hiszen hasonló nagyszerű tabernákulumok még Toszkanában is ritkák.

A tanulmány bevezetőjében említett nagyszabású kiállításokon a művek időpontjában ismertetett² alábbi tabernákulumok közül hármat állítottak ki, a többit fényképekkel illusztrálták:

- Tabernákulum Bajnáról, készült 1480–1500 között;
- Tabernákulum Tereskén, 1485–1500 között, mészkő;
- Tabernákulum Sajókazáról, 1500 körül, vörös márvány;
- Balatonszemesi tabernákulum, 1500–1510 között, mészkő;
- Tabernákulum Pomázi, 1519. mészkő;

2. Osztrák–magyar szerkesztőbizottság. Schallaburg, 82., 653., 654.

Nyírbátori tabernákulum, 1520–1526. mészkő;
Nagyvarsányi tabernákulum, 1523. mészkő;
Ágotakövesdi tabernákulum, 1534. mészkő;
Tabernákulum Csóvárról, 1530–1540. mészkő.

A sajókazait, korábbi keletkezési időpontján túlmenően kiemeli és az érdeklődés előterébe helyezi az is, hogy vörös márványból készült, márpedig annak a beszerzése és a faraghatósága is más kérdéseket vet fel, mint a különféle (kemény vagy puha) mészkövek használata esetében, mások a szerszámok, mások a megmunkálási módzatok. Vörösmárvány-lelőhely a mi környékünkön (Sajókaza környékén) nem ismeretes, ilyen kőanyagot csak a dunántúli Bajóton, Kővágószőlősen, Nemesvámoson, Siklóson, Sütőn, Sütő-Piszke bányájában, Tardosbányán és Tatán ismertek és termeltek ki.³

A kőanyag fajtája, megmunkálási módja, az alkalmazott díszítőmotívumok is alapul szolgáltak ahhoz, hogy a nem ismert alkotó művészt, műhely próbáljuk felderíteni. Így elindulva, s megismerve Balogh Jolán: A márvány madonnák mestere (Mátyás király szobrása) című kiváló tanulmányát,⁴ 1981. február 18-án⁵ – fénymásolatot küldve a sajókazai pasztoforium rajzáról és fényképéről – levélben írtam arról, hogy „Néhány motívum nagyon hasonlít a zágrábi szentségtartó fülke díszéhez”. E tanulmányban mutatta be ugyanis Balogh Jolán az 1491-ben a Frangepán család megrendelése alapján e család Hreljin nevű vára Szent György tiszteletére emelt templomába készített tabernákulumot és talált kapcsolatot a „Márványmadonnák mesterével”.

Balogh Jolán válaszában az alábbiakat közölte:⁶ „Megfigyelésével teljesen egyetértetek, a rozettamotívum valóban nagyon hasonló. Jó lenne a tabernákulumot alaposan megvizsgálni a márványtechnika szempontjából. A mesterre igen jellemző a fúró használata. Kérdés tehát, vannak-e rajta fúrónyomok, kis kerek pontok. Hasznos lenne a provenienciát is megtudni. Györffy két kazai templom adatait közli. Az egyik Szt. János ágostonos monostor, a másik Szt. Vid temploma. Mindkettő állt már a XIV. század első felében. Tehát Kaza jelentős hely lehetett, mint a Rátót nemzetség birtoka. Nagy kérdés még a címer megfejtése. A tabernákulum mecénása nyilván kapcsolatban volt az udvarral.”

A Frangepán tabernákulum rosettaadísze 3 motívum kapcsolatából és ismétlődéseiből van összeállítva, az egyik virágmotívum hasonlít is, de csak 5–5 szziromból áll, s a „Márványmadonnák mesterének” Londonban őrzött Madonna domborművén ugyancsak van egy hosszabb rozettasor körbefoglalt, 6–6 szirmos virágokkal.

Azt kell mondanunk, hogy a sajókazai motívum már továbbfejlesztett és nehezebben elkészíthető munka. A Márványmadonnák mestere említett horvátországi, nagyvársonyi, budai és visegrádi műveinél Balogh Jolán hangsúlyozza, hogy „különösen feltűnő a fúróval kimélyített pontok sorozata. Ez a motívum a mester faragási technikájának legsajátosabb jele, megtalálható a firenzei Bargello domborművein éppen úgy, mint Forlíben a Numai síremléken”.⁷

Mielőtt összehasonlításokat tennék, még utalnom kell arra a feltétlenül helytálló megállapításra, hogy e kor számos műalkotása mind művészi jelentőségével, mind történeti vonatkozásával világos tanúbizonysága annak, hogy Mátyás udvarának művészi kultúrája hogyan terjedt ki közvetlen környezetének tagjai által messzi vidékekre. Ezt bizonyítják mostani vizsgálódási területünkön a legtöbb tabernákulum készítettőjének kapcsolatai és életútja, de az is, hogy a „Márványmadonnák mestere” és a Mátyás által

3. *Kőfalvi I.*, 1980.

4. *Balogh J.*, 1980.

5. *Joó T.*, 1981. II. 18.

6. *Balogh J.*, 1981. III. 13.

7. *Balogh J.*, 1980.

2. kép. A sajókazai tabernákulum címeres lábazata
(Kamarás J. felv.)

foglalkoztatott többi nagy művész még Mátyás halála után is folytatott egy darabig munkásságot hazánkban, vagy hatott tanítványai útján.

A sajókazai tabernákulumon nem vitathatóan, nagy számban találhatók fúróval ki-mélyített pontok, mégpedig a rozetta minden virágjában 7–8, a virágokat keretező körök találkozásainál 2–2, a felső sor két sarokvirágjánál 10–10, de pontok vannak a pilaszterfejek levéldíszjeiben, 2–2 pontsor a két pilaszter szélein, 1–1 pont található az ovális díszekből álló választósornál, a bőségszarukon is. A márványban ilyen fúrónyomokat hagyó, illetve létrehozó fúrók használata nálunk nem volt általános. Ezeket a fúrókat íjszerű szíjhurokban pödörve az Itáliából származó mesterek használták. Igen magas fokú szakmai tudás kellett hozzá, kellő gyakorlat, megfelelő vastagságú gömbölyű véső stb. E műnél láthatjuk, hogy az a sok fúrási pont nemcsak a megmunkáláshoz kellett, hanem kifejezetten díszítő céllal és nem vitathatóan előre tervezett rendszerben van elhelyezve. Esetleg a beazonosítást biztosító céllal, mesterjegyként és egyedi jellemzőként? Ehhez jobban kellene ismernünk a „Márványmadonnák mesteré”-nek a tevékenységét.

A bőségszaru mint díszítőelem nem tipikus a hazai tabernákulumokon, de gyakori a quattrocentóban, így például a firenzei S. Lorenzo Desiderio da Settignano által 1460–64 között készített tabernákulumán; a firenzei S. Maria Maddalena dei Pani jobb oldali harmadik oldalkápolnájában vagy Urbinóban, a Palazzo Ducaleban stb.⁸ Bőségszarus motívum található a budai várpalota egyik töredékén is. Bőségszarus frízek vannak az esztergomi Bakócz-kápolna frízén, de ez legalább 2 évtizeddel későbbi, mint a sajókazai, s ugyancsak 1500 után épült János Albert lengyel herceg krakkói síremlékének bőségszarus fríze is.

Azzal kell folytatnom a kapcsolattereső fejtegetést, hogy Pulszky Károly már 1890-ben felismerte és kifejtette, hogy a gyönyörű visegrádi lunetta dombormű, az úgynevezett Visegrádi Madonna annak az olasz mesternek a munkája,⁹ akit Wilhelm Von

8. Balogh J., 1955. 106. j.

9. Pulszky K., 1890. 312.

Bode 1886-ban¹⁰ a Márványmadonnák mesterének nevezett el. Már Von Bode hangsúlyozza, hogy a Márványmadonnák mesterének tulajdonított legtöbb kis mellszobor szinte kivétel nélkül tabernákulumhoz tartozott, csak nincs minden tabernákulum – és különösen azoknak Madonna-reliefeket mutató részei – az eredeti helységben és az eredeti helyén, s így még ez a lényeges momentum is hiányzik a keletkezés és a művész iskolájához.

A hazai reneszánsz tabernákulumok zöménél megvan a lunetta, a figurális oromzat is, de hiányzik ez a sajókazai tabernákulumnál, miként a Visegrádi Madonnánál más további részek hiányoznak. a kevés – e mesterrel kapcsolatba hozottan még kevesebb – vörös márvány faragott emlékünknél (a visegrádi tubát fújó, egy rosettán ülő putto; a feliratos visegrádi figura, a budai vörös márvány darabok stb.) mint töredék!

Nem kizárt, – de a feltételezés lehetőségét sem alapozza meg a rendelkezésünkre álló anyag –, hogy a sajókazai tabernákulum hajdani felső részén (oromzatként, vagy lunettájában) vörös márványból faragott Madonna alak volt! A tabernákulum alsó (konzolt képező) kis fülnyíláshoz alakított, egyébként masszív középső része, a kemény vörös márvány anyag (amelynek vastagsága: 18 cm, a nagyobb méretű Visegrádi Madonna vastagsága is csak 16 cm) is lehetővé tette volna ilyen Madonna-relieffel stb. való kiépítését, annak kifaragását.

Von Bode – hivatkozott tanulmányában – kapcsolatba hozta már a Márványmadonnának mesterét Mino de Fiesoleval, s utalt Donatello műhely és követők által használt gyümölcskoszorúkra, gyümölcszarvakra és hasonló dekorációk használatára. Azóta volt több hasznosítási kísérlet (elsősorban a Forlibeli Numai síremlék nyomán), viszont a síremlékre 1502. április 2-án két cesenai lakos mester, – a luganói-tó melletti Campioneban született Tomasso Fiamberti és a comoi-tó melletti Salaban született Giovanni Ricci – szobrász.¹¹

Más művekkel és részletekkel való összehasonlítások nyomán jutott Balogh Jolán arra a következtetésre, hogy a Forlibeli síremlék figurális reliefsjei Giovanni Riccitol származnak és kapcsolja ezt követően a Márványmadonnák mesterének tulajdonított műveket Giovanni Riccihez, aki több ízben tartózkodott Magyarországon és akinek több munkatársát (köztük egy dalmátot „Valentinus di Giorgi de partibus Dalmatie”) megneveznek. Ez utóbbit 1480-ban. Mindenesetre dolgoztak hazánkban azokban az évtizedekben olyan itáliai építészek és kőfaragók, akik gyakran tavasztól ősziig voltak Magyarországon, télre pedig visszatértek Itáliába.

Mielőtt összefoglalnám a sajókazai tabernákulum mesterével kapcsolatos vélekedést, foglalkoznunk kell még a tabernákulum előkerülésének helyével, az előkerülés egyes körülményeivel, valamint a lábazon – bőségszaruk stb. között – jól látható címerrel, annak valószínűségével. (A címet tartalmazó lábzeti részt 2. számú képünk mutatja be.)

A *sajókazai vörös márvány tabernákulumot* Vargha László akkori miskolci múzeumigazgató találta Sajókazán 1950-ben és hozatta be a múzeumba, ahol a Papszer utcai régi épület előterének falába építették be és jó két évtizedig ott volt látható, majd az 1970-es évek elején kialakított új anyagú állandó kiállítás középkori építészeti anyaga között nyert bemutatást 1982-ig. A Borsod-Miskolci Múzeum hajdani anyagának rendezése során a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárába helyezték Vargha Lászlónak a sajókazai református templomról 1950. XII. 31-én készített két alaprajzi vázlatát, amelyeken megjelöli, hogy a tornyot és a hajó nagyrészét XII–XIII. századi eredetűnek tartja, míg a szentély XIV–XV. századbéli. Utal a torony barokk felső részére, a karzat XVII. századi kiépítésére, a déli kapu előtti előépitmény

10. Bode von, W. 1886. 23–32.

11. Thieme, U.–Becker, F. 1915. XI. 526. 1934. XXVIII.

XVIII. századi eredetűre, a román kori – toronyból nyíló – kapu négyes bélére, a szentély lefaragott bordaíndításainak a helyére, s a 2. vázlatán megjelöli a lebontott sekrestye helyét, s mindkét vázlaton van utalás tanulmányunk tárgyára, amennyiben a 2. vázlaton x jellel mutat a szentély északi falán, a hajdani sekrestyeajtó melletti falrészre „x Pastoforium helye?” szöveg feltüntetésével, míg a 3. jelű vázlaton ugyanott ábrázolja egy falifülke helyét. Nagy kár, hogy a vázlat mellett nincs korabeli szöveges leírás, s bár Vargha László 1951. V. 6-án is készített cédulákat a sajókazai műemlékekről is, sőt, 1952. V. 6-án 34 gépelt sorban részletezi a ref. templommal kapcsolatos (és ezeket a 25 évvel később végzett toronytatarozás és részleges feltárás adatai is alátámasztják) megállapításokat, de nem foglalkozik sem a tabernákulummal, sem a hajdani fali fülke helyével. Ezekről nem tett említést a sajókazai református templomról 1903-ban adatokat összeírt Szendrey János¹² sem, s még kevésbé Marjalaki Kiss Lajos és Szabó Ferenc 1934. augusztus 23-i sajókazai leírása.¹³ 1947. február 25-én egy II. éves építészhallgató 1:100-as léptékű alaprajzot készített a sajókazai református templomról, azonban ezen sincs utalás mégcsak a falifülke helyére sem!¹⁴

A templom történetével, berendezésével, megújításaival stb. kapcsolatos református egyházi iratok (akár Beregszászy Ferenc ev. ref. lelkész: A sajókazai ev. ref. egyház története című kéziratát olvassuk,¹⁵ akár különböző egyházi jegyzőkönyveket, vagy a templom 1576-i foglalását követő visszaigénylő katolikus egyházi iratokat tekintjük) nem beszélnek sehol a tabernákulum létéről, vagy elfalazásáról, bemeszeléséről. Pedig a magyar építészettörténeti kutatás, műemlékvédelmi elmélet és gyakorlat egyik legkiválóbb kutatója „A sajókazai ref. templom román kori tornyának feltárása és helyreállítása című tanulmányában¹⁶ még Eszterházy Károly egri püspöknek egy olyan – Mária Teréziához intézett – 1774. január 15-i beadványából is idéz, amelyben ilyeneket is leírnak: „... a sekrestye, amit nem több, mint kb. 25 évvel ezelőtt Radvánszky László a jogtalan foglalás a tanúbizonyságának eltüntetésére lebontatott, a márványkereszt, amelyet 14 év előtt Czékus Imre vitetett el a templom szentélyéből”, vagy utal Mária Terézia királynő által kirendelt bizottság azon 1776. március 13-i jelentésének részleteire, amely a templom építésmóddal építettségéről, a jászói konvent levéltárában felkutatott 1329. évi osztozási okleveléből idéz, amely szerint a templomot a Putnokiak építették és megadja a templom szentélyének és hajójának hosszúsági és szélességi adatait. E tanulmány tabernákulumunkról nem is közöl többet, csak hogy: „A XV–XVI. sz. fordulójára körül kapta a templom kisméretű, vörös márványból faragott reneszánsz pasztoforiumát, amelyet ma a miskolci Herman Ottó Múzeumban őriznek.” Ezekkel a kérdésekkel azért vagyok kénytelen ilyen részletességgel foglalkozni, mert az tény ugyan, hogy az általános tudomás szerint a tabernákulum Sajókazán került elő, de a megtalálás helye, korábbi elhelyezettsége, még az ottani református templomhoz kötöttsége sem bizonyított! Ennek az állításnak az alátámasztására, s a további kutatás ösztönzésére hivatkoznom kell Megay Géza muzeológusnak az 1954. március hó 16. és 17-én történt „műemléki ellenőrző kiszállás”-ról Miskolcon 1954. március 20-án készített jelentésének az alábbiakban ismertetett részére:¹⁷ „A kastélytól távol ÉK-re egy elhagyott csűr romjai között vizsgálva a falakat, a vakolat alatt egy márványtömb töredékeit találtam meg, jobban kibontva előkerültek gótikus betűk a márványon. Tekintettel arra, hogy a

12. Szendrei J., 1903.

13. Marjalaki Kiss L., 1934.

14. Szurdoki P., 1947. II. 25.

15. Beregszászy F., 1897.

16. Détszy M., 1983. 95.

17. Megay G., 1954. III. 20.

romos csűr falában ez a lelet veszélyeztetve volt, – azokat kiszedtettem a falazatból – és a múzeum részére behoztam. Erről a tanácselnököt értesítettem, aki a legnagyobb készséggel segített munkámban. *Sajókazán már egy közeli házban egy alkalommal szép vörös márvány pasztoforium is került elő. Ez a két darab ugyanilyen vörös márványból van.*

Sajnos már mind Vargha László, mind Megay Géza korábban elhalálozott, az ő meghallgatásukkal nem tudjuk tisztázni azt, hogy a Vargha László által talált „pasztoforium” a református templom hajdani szentély részében került-e elő a falból, vagy pedig „egy közeli házban”? (Míhez „közeli ház”-ról van szó?) A jelentés teljes szövegéből kiindulva azt vélelmezhetjük, hogy a kastélyhoz közeli házról beszél, viszont a márványtömb töredékeit (amelyek ugyanolyan vörös márványból vannak, mint a pasztoforium) a kastélytól távol, ÉK-re találtként jelöli meg, a középkori eredetű református templom viszont a kastélytól ÉNy-ra (s meglehetősen nagy távolságra) van! Még ezt a két vörös márvány darabot sem tudtuk eddig megtekinteni, mert a múzeum pincebeli kőtárában részben a zsúfoltság miatt egymásra halmozottan elhelyezett kőanyagban nem találtuk meg, most pedig a régi múzeumépület évekig tartó helyreállítása, átépítése alatt kérdés, hogy mikor kerülünk abba a helyzetbe, hogy a hasznosítást elvégezhessek. Ennek pedig igen nagy jelentősége lehet a tabernákulum további értékelésére, elemzésére, hogyha annak részeiről van szó, különösen, hogyha „gótikus betűk” segítenek a rejtély (legalább egy részének) megoldásában.

A sajókazai református templomot fél oldalról fényképezve a 3. felvételen, a helyreállított román kori részletek egy részét – a torony északi oldalán – a 4. felvételen mutatjuk be.

A tabernákulum történetét kutatva és a keletkezés, elhelyezés, megtalálás körülményeit vizsgálva feltétlenül foglalkoznunk kell *Sajókaza település történetével* is. A törzsnévi eredetű helynevek és a régészeti adatok bizonyossága szerint, a magyarság a Sajó medencéjében nyomban a honfoglalás után megtelepedett. A minket közvetlenül érdeklő terület rész két legjelentősebb települése Putnok és Edelény volt. Mindkettő lakott hely már a XI. század második felében.¹⁸ Szuhogya, Rudabánya és Telekes a Szárazvölgytől délre betelepült Dubicsánnyal, Kazával és Múcsonnal együtt a borsodi várhoz tartozott, egészen a XII. század közepéig. Putnok és a hozzá tartozó falvak IV. László adományaként a Rátót nemzetség kezére kerültek és a XIII. század végére a Rátót nembeli Domokos tárnokmester utódainak, illetve az ezektől eredő kazai Kakas családnak volt itt a legtöbb falva. Ezek közé tartozott Kaza, ahol a Rátót nemzetségnek tulajdonítható a borsodi részen 10 faluból álló uradalmi központjukban a Szent Jánosról elnevezett Ágoston-rendi klostrom építése. A klostrom leégését már egy 1315. évi oklevél említi. Kaza ekkor jelentős hely lehetett, mert az 1330-as években rendszeren 32–36 garas volt az egyháztól beszedett tized, ami a Borsod megyében tizedlajstromban ekkortájt felsorolt közel 100 tizedet fizető hely közül – amelyek mögött kb. 240 lakott helység érteendő – a legmagasabb összeget fizetettnek tekintendő!¹⁹ A XIV. század elején már rendes vására és piactere volt, s ha nem is tudjuk, hogy mikor lett várossá, a XIV. században a megye gyűléseit ismét itt tartották (így 1342., 1343., 1360., 1372., 1381., 1393. években), s 1461-ben mezővárosként említik. A plébániatemplomnak – hazánkban viszonylag – ritka titulusa volt, amennyiben a pápai tizedjegyzékben a teljes név „Szt. Vitus és Modestus” olvasható. A Putnoki családbeli leszármazottak 1329. évbeli osztózkodási oklevelében a három testvér között Kazát úgy osztották meg, hogy kettőjüknek a „Szt. Vitus temploma felőli” kétharmad, egyharmada pedig „Szt. János monostora

18. Módy Gy., HOM. Évk. VIII. 1969. 207–209.

19. Csikvári A., 1939. 123–125.

3. kép. A sajókazai ref. templom déli nézete (Veres András felvétele)

felől” testvérüknek jutott. A XIV. században a nemzetség minden családja szerepel itt birtokosként, így a Felediek, Lórántffyak, Kakasok, Putnokiak, s leginkább a Kakasok, akik 1415-ben Zsigmondtól új adományt szereztek itt egyes birtokokra és akik közül az egyik ág Gyulafy nevet viselt. A rokon Jolsvai Leustak fiának, Györgynek a halála után az ő része királyi birtok lett, ezt 1435-ben Borbála királyné, majd a serkei Lórántfiak kapták meg zálogba. Zsigmond halála után Giskra hadai szereztek meg egy időre ezt a vidéket (így kezükbe került Kaza, Galgóc, Szentkirály), s véglegesen csak Mátyás király hadai szorították ki őket 1459-ben. Ezt követően is folynak a birtokos cserék, 1480-ban a Felediek a Báthiaknak, János vajda fia Leusták 1481-ben Perecsei Frank Jánosnak, 1491-ben Putnoky Pál pedig Mellétei Tamásnak zálogosítanak el birtokrészeket, de a Melléteiek már 1487-ben a Kakasoktól is vettek zálogba egyes részeket. Ezt követően a Szentannai család nyer pert a Felediekkal szemben, de zálogosítanak el később birtokot a Velezdi Kövér családnak és Csatári Istvánnak is. A XVI. századi birtokosok között a nemzetség leszármazottain kívül találjuk meg a királyt, zálogjogon a Melléthei, illetve a Melléthei Barna és Dely családot. A tabernákulum eredete szempontjából a későbbi birtokos családoknak nem lehet szerepe, ezért ismertetésüket már mellőzöm. (A báró Radvánszky család is csak 1756-tól lett birtokos Kazán, ezt megelőzően – a XVI. század végén a Széchyek, a XVII. században a Rákócziak is birtokosok lettek.) Sajókaza 1576-ban már önálló református egyház, s leányegyházai lesznek Sajóivánka és Sajógalgóc.

Foglalkoznunk kell a *tabernákulum talapzatán található címer vizsgálatával*, az eddigi ismeretek alapján számba jött családok címereivel való összehasonlításokkal, e téren levonható következtetésekkel, esetleg további kérdések felvetésével!

Már a történeti adatokból kiolvashatóan nagyszámú, hajdan Kazán birtokos nemesi család (Putnoki, Feledi, Báthi, Perecsei Frank, Mellétei, Kazai, Kakas, Lórántfy,

Velezdi Kövér, Csatári, Dely, Sori, Rákóczi, Széchy, Karvai Orle, Mladesovich, Horváth, Gyulafi) címereinek a tabernákulumon levő címerrel való összehasonlítása nagy feladatot jelentett, s azt el is végeztem a nagyszabású Siebmacher²⁰ és Nagy Iván²¹ genealógiai és heraldikai kötetek és táblázatok vonatkozó részeinél, de megnyugtató (egyértelmű beazonosítást lehetővé tevő) megállapításra nem jutottam, de nem vezetett eredményre még az sem, hogy ugyancsak a HOM Helytörténeti Adattárában, a Megay hagyatékban talált egyik (aláírás és keltezés nélkül) cédulán, „Sajókaza Pasztorofium, reneszánsz. Tomory családi címer” felirattal a tomori Tomory család címerének rajzát, a Magyarország vármegyei és városai sorozatban 1896-ban kiadott „Abaúj-Torna vármegye és Kassa” kötet 549. oldalán ismertetett család- és birtoktörténet, továbbá címerleírást (címere: leveles koronából emelkedő szarvas), valamint a vármegyei szociográfiák sorozatban 1939-ben kiadott „Borsod vármegye” kötet 123–125. oldalaira utalást, valamint Balogh Jolánnak „Az erdélyi reneszánsz” című kötetére utalást találtam.²²

A történet többirányú vizsgálatából (de a most említett cédula megjegyzéséből is) megállapítható, hogy a Tomory család több helyen birtokos volt ugyan Borsodban és Abaújban, de sohasem említik Kazával kapcsolatban. A címerbeli ábrázolással, a címerpajzzsal magával is azonban számos eltérés is megállapítható: a tabernákulumon levő címer szarvasa másként tartja a mellső lábait, egészen más az agancs formája, a Tomory címer szarvasa a címerkép közepén és testének mintegy kétharmadával kiemelkedve áll egy háromágú koronában, ugyanakkor a tabernákulum szarvasa testének alig egyharmadával látszik, kissé hátradőlve és egy szinte lombkoronának minősítő koronából emelkedik ki. A Tomory címer koronája lebeg a címerpajzs belsejében, a tabernákulum koronán álló címer állata viszont támaszkodik a címerpajzs különböző részeire, nem beszélve arról, hogy a Tomory címer szarvasát nem járja át dárda, vagy nyíl, míg a tabernákulum szarvasának homlokából – ferdén felfelé tartó irányba – kiáll egy lándzsa szára és hegye.

A címerpajzsok formája is jelentős mértékben különbözik a két ábrázoláson. (Érdekes véletlen, hogy ismeretes és a schallaburgi, valamint budapesti kiállítás anyagában szerepelt egy másik reneszánsz tabernákulum, amelyet egy Tomori, (Tomori István erdélyi alvajda fia – Miklós –) készíttetett 1537-ben, a kolozsvári Múzeum Történeti Intézetben van. Nagyobb, mint a mi tabernákulumunk, de teljes (szöveges, lunettás, oromzatos) felső része is megvan. Az mészkőből készült.

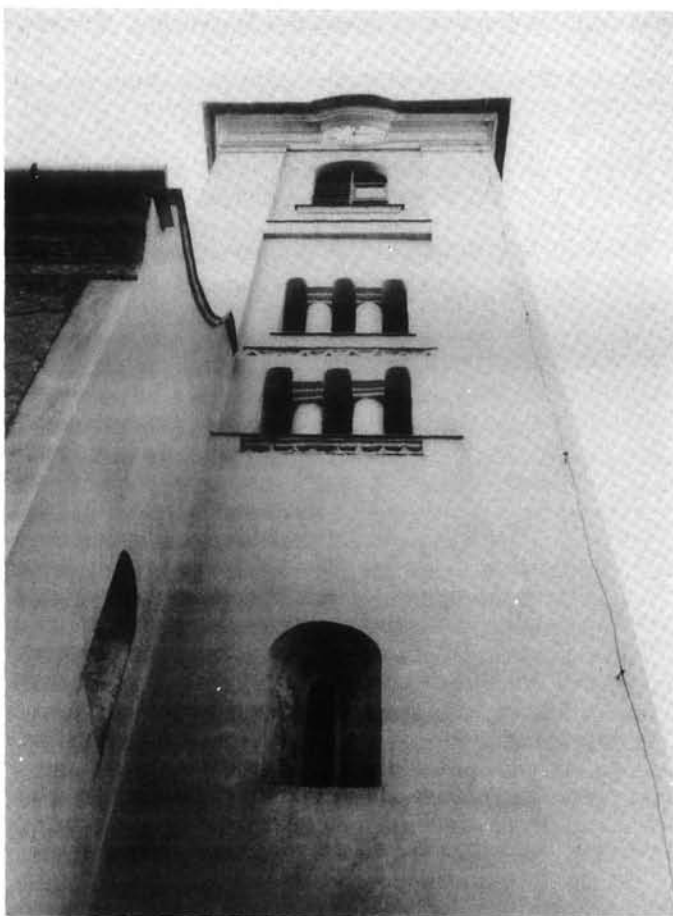
A vizsgált címerek és a tabernákulumok címere közötti eltérések részletezése hosszadalmas lenne, s tulajdonképpen azt kellene családokhoz kötötten ismertetni, hogy vagy nem azonos a címerállat, a címerkép, vagy ha van ugyan koronából kiemelkedő szarvas, akkor vagy a szarvas és az agancsok formája, (a címerállat helyzete), vagy a korona jellege és formája, a címerpajzs másféle, hiányzik a szarvas fején áthaladó nyíl, vagy lándzsa, vagy ha ilyen valahol van, akkor az a nyakon és más irányban halad át, vagy esetleg égitestek, növények is vannak még a címerképben stb. Megvizsgáltam ugyanis a címerállatból, illetve a címerképből kiindulva még számos más nagyhatalmú család címerét is, s mindenütt volt eltérés.

Nagy hasonlóság mutatkozik a magyar nemesség körében a botházy Szarvady családnál (de Rákóczy György által a XVII. században adományozott címerről van szó, nincs a fej átlóve, más a címerpajzs stb., s a kor folytán már csak érdekességként említhető), vagy a riomfalvi Szarvasy családnál, ahol még a nyakat hátulról átfúró nyíl is meg-

20. Siebmacher, 1885–1898. I–IV. Ungarischer Adel, Siebenbürgerischer Adel.

21. Nagy I., 1857–1867. I–XIII.

22. Megay G., Hagyatéka.

4. kép. A sajókazai ref. templom tornyának északi oldalán helyreállított román kori részletek (Veres András felvétele)

van, de ez is későbbi adományozású címer. A régi erdélyi családok közül a különböző Kemény családok címerei érdemeltek vizsgálatot.

Végezetül a címerkép és címerpajzs egyes hasonló részletei, valamint az eltérésekre keresett magyarázatok miatt, másrészt a reneszánsz magyarországi térhódításban játszott szerepe, a Magyarországon ezen a részben talált, azon időszakbeli vörös márvány alkotásokhoz kapcsolódó mecénási szerepe stb. miatt meg kellett vizsgálni még az erdődi Bakócz család címerére utaló körülményeket is.

A Bakócz család a XV. század közepén (1459-ben) kapta címerét Mátyás királytól és mindezt a címert, mind a Bakócz Tamás győri püspöksége idején 1489-ben Mátyás által ugyancsak a Bakócz testvérekre (és gyermekeikre) kiterjedetten megismételt címet, majd az ezeken alapítva készült Erdődy, továbbá az Erdődy-Pálffy címereket teljes mértékben a fél kocsikerékből kiemelkedő szarvas, hátrahajló agancsokkal jellemzi és ez a címerállat és ábrázolási forma szerepel a Pálffy–Daun család címerében is. (Bakócz Tamás testvéreinek gyermekei közül került ki az Erdődy grófi család ősatyja, illetve az Erdődy–Pálffy grófi család ősanja.) A szarvasnyak, vagy a fej átlövését eze-

ken a címereken nem jelzi semmi, de nincs más dísz a címerben, egyedül a legelső Bakócz címernél a szarvas homlokoldalánál egy kis kereszt. A címerpajzsokat még a heraldikai szakmunkák táblázatai is egymástól eltérően mutatják be, s hasonlóan eltérést mutatnak a Bakócz címerekkel ellátott műalkotások attól is függően, hogy mikor, illetve hová készítették azokat.

Mire alapozom azt a feltételezést, hogy a tabernákulumunk címerábrázolása a mutatózó eltérések dacára is elfogadható lenne Bakócz címerként? Arra, hogy az ismert márvány Bakócz címerek (pedig aránylag elég sok ismeretes és maradt meg közülük) a legtöbb esetben és jelentősen eltérnek a heraldikai szakmunkák vonatkozó ábrázolásaitól, elsősorban a címerpajzsok alakjában, de éppen úgy a címerkép vonatkozásában, vagy a címerpajzson belüli képrészletek arányaiban. Van, ahol a címerállat (az ágaskodó szarvas) robosztus és kifejező ábrázolásával szinte kitölti az egyenesen álló, az itáliai családoknál a XV. században szokásos formájú címerpajzsot (mint például az esztergomi Bakócz kápolnának a kórustól balra levő pendentifje – csegelye – címerénél, ugyanott az oltár feletti bal oldali pilaszterfej címerénél, vagy akár a sajókazai tabernákulum címerénél). Ugyancsak az esztergomi Bakócz kápolnában az oltártól jobbra pendentifben és jobb oldali pilaszterfejen levő címerek pajzsa meglepően késői formákat mutat, bár a pajzsforma most is itáliai családi címerek pajzsát követi, s a pajzsból jóval kisebb részt tölt ki a címerállat és az alatta levő, – s az előzőtől eltérően nem is a pajzs alsó részére támaszkodó fél kocsikerék. A sajókazai tabernákulumon levő lombkorona is eltér a szokásos címerábrázolásainktól, egyrészt azzal, hogy a címerpajzs egész alsó részét átíveli, másrészt az ív sokkal nagyobb görbületű, mint a korabeli címereknél, aombok is kiemeltebbek, hangsúlyozottabbak. A mi tabernákulumunknál a szarvas testének jóval kisebb részlete látszik, mint a hazánkban ismert – szarvas címerállatú – címerek döntő többségénél.

Nem tartom kizártnak még azt sem, hogy a nem hazai művész, ahogyan nem tulajdonított jelentőséget a címerpajzson belüli arányoknak, a belső kép elhelyezésének, éppúgy mellőzhetőnek tartotta esetleg a kerékrész ábrázolását, illetve a lombkorona kihangsúlyozott elhelyezésével pótolta, a lombkorona alkalmazásához inkább szokva volt.

Bakócz Tamás 1492–1497 között volt egri püspök, mecénáskodását ezen a vidéken azzal kezdte, hogy az egri székesegyház kápolnakoszorús, körüljárós, új szentélyében a középső kápolnát felépíttette és a szentély építését befejeztette. Bakócz címer van a rozsnyói plébániatemplom Szent Kereszt kápolnájának reneszánsz kapuján,²³ ezt a címert Gangel Judit olasz kialakítású címerpajzsában levőként mutatja be, s mesterként Raguzai Vincét – Mátyás király Traui Jakab nevű szobrásza segédjét említi – a díszkaput is neki tulajdonítja. (Genthon István: Magyarország művészeti emlékei – Budapest, 1961. – című könyve II. kötetének 107. oldalán a gönci r. k. templommal kapcsolatban utal arra, hogy a templom szentélyén Bakócz címer, északi oldalán kis mérműves ablak, aláfalazva csillagos vörös márványtekercs.)

Bakócz Tamás mecénási tevékenysége hathatott erre a területre a későbbiekben, esztergomi érsek korában is, de esztergomi kőfaragó műhelyének kőfaragói igen széles körű tevékenységet folytattak, nemcsak helyi szükségleteket elégítettek ki, hanem távolabbi helyekre is küldözgették nagyszerű munkáikat. Sajókaza, Diósgyőr ebből a szempontból sem feküdtek távol Budától, Esztergomtól, ezt mutatják a diósgyőri gazdag faragott márványtelek, s Kaza Miskolctól, Diósgyőrtől csak 30–40 km-rel fekszik távolabb, miként Egertől sem nagyobb a távolsága 60 kilométernél.

Mivel tanulmányunk tárgya, a tabernákulum Sajókazáról került elő, keletkezési, első elhelyezési helyként foglalkoznunk kellett a közeli Felsőnyárád és Kurityán határá-

23. Gangel, J. 1942. 525–528.

ban 1408-ban alapított „Újház” pálos kolostorral is. Ez a kolostor a Perényiek által adományozott birtoktesten épült Keresztelő Szent János tiszteletére.

Az alapító Perényi Imre a felszerelésben is segítette a pálosokat. Adományt tettek a kolostor javára Perényi Imre fiai; János és István is. A Perényiek után több helyen kimagasló értékű és kvalitású síremlékek maradtak, (Töketeremesen, Budán és éppen az említett Kurityánban is), vörös márványból készültek, a vörös márvány faragványok maradtak, nyertek említést Perényi alapításként Siklóson, Füzer várában is. A Perényiek címere ezeken az emlékeken szerepel, s annyira jellegzetes ez a címer, hogy a tabernákulumunk címerének egyetlen részletéhez nem hasonlítható, itt változtatásokra, stilizálásokra nem lehetett az előzőekben részletezettekhez hasonlóan mód, lehetőség.

Végezetül gondolnunk kell arra is, hogy nem kizárt, hogy a tabernákulum más területre, általunk még nem ismert templom számára készült (de most is hangsúlyozom, hogy minden bizonnyal olasz szobrász volt a mestere, s az ismertetett stílusjegyzék, megmunkálási mód valószínűvé teszi, hogy a Márványmadonnák mestere, vagy munkatársa volt az alkotó), még nem ismert adományozó rendelkezése – aki feltétlenül a királyi udvarhoz közelálló személyiség lehetett – s ezt a tabernákulumot a török megszállás elől menekítve hozták el erre az északibb, védettebbnek gondolt országrészre.

Gondoljunk arra, hogy Mátyás király és Beatrix ismert híres domborműveit is ide – Felső-Magyarországra – menekítették, s innen – Miksa király felhívására – Bornemissza Gergely csanádi püspök és szepesi prépost küldte el 1572. márciusában Miksa királynak.²⁴

A sajókazai tabernákulum – hányattatását bizonyítja a jelentős részek hiánya, az igen kemény márványtömb sok-sok sérülése, s a vázolt körülményekből, felmerült kérdésekből következtethetően közel 500 éves létezésének, értékelésének számos részlete is. Megérdemli a megfelelő megismertetést, a további kutatást, hiszen történelmünknek értékes tárgyi bizonyítéka, művészettörténeti kutatásoknak méltó célja.

IRODALOM

Balogh J.,

1955. Az esztergomi Bakócz kápolna. Budapest

1980. A Márványmadonnák mestere. Budapest

Beregszászy F.,

1897. A sajókazai ev. ref. egyház története

Bode v. W.

1886. Die italienischen Skulpturen der Renaissance in den königlichen Museen zu Berlin VI. Die Florentiner Marmorbildner in der zweiten Hälfte des quattrocento. Berlin

Csikvári A.,

1939. Vármegyei szociográfiák, Borsod-Gömör-Kishont k. ee. vm. Budapest

Détshy M.,

1983. A sajókazai ref. templom ráncori tornyának feltárása és helyreállítása. Budapest

Fuerné Tóth R.,

1977. Reneszánsz építészet Magyarországon. Budapest

Fraknói V.,

1877. Mátyás király és Beatrix dombormű arcképeinek történetéhez. Arc. Ért.

Gangel J.,

1942. A rozsnyói székesegyház. Technika 1942. 525–528.

24. *Fraknói V., 1877. 7–11.*

- Marjalaki Kiss L.*,
1934. évi sajkázai jelentőív.
- Megay G.*,
1954. március 20-i útijelentése. Megay G. hagyatéka.
- Módy Gy.*,
1969. A Sajó-Bódvaköz települési és birtoklástörténeti képe a török hódoltságig HOM. Évk. 1969.
- Molnár A. – Németh L. – Voit P.*,
1961. Művészettörténeti ABC. Budapest
- Nagy I.*,
1857–1867. Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XIII.
- Osztrák–magyar szerkesztőbizottság: Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. (Wien) 8. Mai. 1982. 1. November 1982.
- Pulszky K.*,
1980. Három magyar érdekű olasz renaissance emlék Arc. Ért. 312.
- Siebmacher.*,
Wappenbuch, I–IV. Nürnberg, 1885–1898.
- Szendrei J.*,
1903. 376/1903. sz. jelentésének 28. melléklete.
- Szurdoki P.*,
1947. II. ép. m. h. alaprajza a sajkázai ref. templomról. OMF Műemléki Tervtár.
- Thieme–Becker.*,
1934. Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, XI. 1915. 526. XXVIII.
- Zádor A.*,
1984. Építészeti szakszótár. Budapest

DAS TABERNAKEL AUS ROTEM MARMOR VON SAJÓKAZA

(Auszug)

Vom 8. Mai bis 1. November 1982 richtete die in Österreich, im Burgeschloß Schallaburg, sodann vom 24. Februar bis 26. Juni 1983 in der Ungarischen Nationalgalerie veranstaltete, großangelegte Ausstellung die Aufmerksamkeit der Fachleute und der Interessenten auf die zwischen 1458–1541 entstandenen Denkmäler des Königs Matthias und der ungarischen Renaissance.

Einen wertvollen und eigenartigen Teil des zur Schau gestellten und bekanntgemachten Materials bildeten 12 Tabernakel (Sakramenthäuschen), von welchen die in der Innenstädtischen Kirche zu Pest befindlichen und die gleichfalls zu Beginn des 16. Jhs. zu Pécs errichteten monumentalen Tabernakel (ähnliche kommen selbst in Toskana selten vor) sowie das aus den Jahren um 1500 stammende Tabernakel von Sajókaza hervorzuheben sind.

Diesem letzteren verleiht das Material des roten Marmors (die meisten bekannten Tabernakel wurden aus leichter zurichtbaren Kalkstein hergestellt), die Bearbeitungsweise, die Reihe der angewandten Ziermotive und ihre Kombination einen besonderen Wert, jedoch auch der Umstand, daß es trotz seines fragmentierten Zustandes (Fehlen des oberen Teils, des Gesimses, beschädigter unterer Teil) ein einnehmendes Gesamtbild gibt und zugleich auch zahlreiche Fragen stellt.

Das Hauptmotiv – die Rosettenreihe – gehörte zu den beliebten Motiven von Benedetto da Majano, jedoch besonders interessant sind die vielen, mit dem Bohrer eingetieften Punkte und ihre Unterbringung, da der Gebrauch von im Marmor solche Bohr-

spuren zurücklassenden bzw. zustandebringenden Bohrern bei uns nicht allgemein war; diese Bohrer bewirkten in bogenförmigen Riemensehnen gedreht aus Italien stammende Meister, die dazu das nötige hochgradige Fachkönnen, entsprechende Praxis, Rundfeilen von entsprechender Dicke usw. hatten. Bei unserem Tabernakel können wir auch sehen, daß die vielen Bohrpunkte nicht nur zur Bearbeitung benötigt wurden, sondern mit ausgesprochen verzierendem Vorhaben und nach einem vorher sorgfältig ausgearbeiteten System untergebracht worden sind. Hier schließen sich die Forshungen der Tätigkeit „des Meisters der Marmormadonnen“ sowie unseren Marmorfragmenten von Visegrád und Buda an.

Wir kennen den Meister des Tabernakels nicht, ja selbst betreffs des Bestellers sind zu klärende Fragen, außerdem muß die primäre Unterbringungsstelle und der abenteuerische Wanderweg des Sakramenthäuschens ins rechte Licht gestellt werden.

Tibor Joó

A MŰEMLEKVÉDELEM EGY ÉVTIZEDE BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYÉBEN (1977–1987)

OLAJOS CSABA

„Nemzeti múltunknak vannak századai, melyekből egy sort nyelvünkön nem vagyunk képesek felmutatni, míg ugyanezen századokból magas műveltségi állapotot tanúsító számos műemlékünk maradt ránk. Minden ilyen műemlék elenyészésével tehát nyilván történet-könyvünknek egy-egy lapja szakad ki!”

Ipolyi Arnold (1861)

Műemlékeink olyan építészeti alkotások, amelyek a történelem egy-egy korszakáról, annak kultúrájáról, társadalmi és termelési viszonyairól tájékoztatnak. Történelmi, esztétikai értékük következtében hazafiasságra, ízlésre nevelő hatásuk nagy, kultúrpolitikánkban, idegenforgalmunkban így jelentős szerepet töltenek be.

A műemlékek sajátosságaiból következik, hogy a műemlékvédelem feladata a távoli és közeli múlt értékes építészeti alkotásainak számbavétele, helyreállítása történelmileg hitelesen, esztétikai megjelenésében élvezhetően történő bemutatása és megőrzése. Ez a tevékenység urbanisztikai, igazgatási, társművészeteket és tudományos tevékenységeket koordináló építészeti és kivitelezési tudást igényel.

A műemlékvédelem gondolata a múlt század közepén alakult ki hazánkban, de gyakorlati műemlékvédelemről csak az ötvenes évektől beszélhetünk. Az egyes értékes épületek helyreállításától fokozatosan jutottunk el a mai együttesekre is kiterjedő védelmi fokozatig. Minőségi előrelépés ezen a téren megyénkben az elmúlt évtizedben történt. A műemlékvédelem ebben az időszakban lett igazán közügy.

A kérdés fontosságát megyénkben, a műemlékek nagy számán, értékén túl a megye történelmi, táji, néprajzi összetettsége is indokolja. Itt található az ország műemléki állományának mintegy 6,5%-a, 600 védett épület, melynek 25,7%-a (155 db) *műemlék*, 66,4%-a (399 db) *műemlékjellegű*, míg 7,9%-a (46 db) *városképi jelentőségű*. Az egyedi védettségű épületek mellett egy műemléki jelentőségű és 18 műemléki környezet van megyénkben. Legértékesebb műemlékegyüttesünknek tekinthetjük a sárospataki vár műemléki jelentőségű területét, amely a 16 műemlékileg védett magyarországi városok közé tartozik. Kiemelkedő értékekkel bír a 18 műemléki környezet is:

1. Miskolc-Diósgyőr	7. Karcsa, ref. templom
2. Bodrogkeresztúr, r. k. templom	8. Martonyi, pálosromok
3. Bodrogkeresztúr, Rákóczi-kúria	9. Monok, várkastély
4. Edelény, v. Coburg-kastély	10. Pácín v. Mágóchy-kastély
5. Erdőbénye, v. Szirmay-kastély	11. S.-újhely, Kossuth tér
6. Golop, v. Vay-kastély	12. S.-újhely, v. Piarista-templom

13. Szalonna, ref. templom
14. Szerencs, Rákóczi-vár
15. Tállya, Rákóczi-kúria

16. Tokaj városközpont
17. Tolcsva, Királyudvar
18. Zubogy, ref. templom

Legértékesebbek a gótikus pálos kolostor- és templomromok (*Szentlélek, Kurityán, Gönc, Martonyi*) a várak, várromok, valamint a XVI–XVII. századi reneszánsz stílusú várkastélyok (*Sárospatak, Pácin, Monok, Kéked, Szerencs*).

Műemlékállományunk nagy részét a XVIII. századi barokk, rokokó és copf stílusú épületek alkotják, melyek közül legjelentősebbek az *edelényi*, a *boldogkőváráljai*, a *bánhorváti*, a *tokaji* kastélyok és a *sátoraljaújhelyi* és *tokaji* tanácsháza. Klasszicista épületeink közül kiemelkedik a miskolci *megyei tanácsház*, a sárospataki *Nagy Kollégium*, a sályi *Eötvös–Gorove*-kastély, valamint több miskolci lakóépület.

A XIX. század második felének romantikus és eklektikus épületei közül a *füzérradványi kastély*, a *sátoraljaújhelyi főtér* lakóházai, valamint a *miskolci színház* a legismertebbek. A védett épületek 34,2%-a a megye városaiban, elsősorban *Miskolcon, Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, Tokajban* és a népi műemlékekben gazdag *Mezőkövesden* van. A többi, az állomány 65,8%-a a megye 203 községében található (1-1 községben átlag 1–2 épület), nagyobb számú műemléket a hegyaljai volt mezővárosokban, *Mádon, Tállyán, Tarcalon* tartunk még nyilván.

A múlt szellemi és anyagi értékei, ezen belül az építészeti örökség iránt a gazdasági élet változásaival összefüggésben felfokozódott az érdeklődés. Közvéleményünk mind jobban igényli a műemlékek hathatós védelmét. A társadalmi igény erősödését jelzi, hogy országosan, de városainkban is városszépítő, városvédő egyesületek jöttek létre, szervezetbe tömörítve az építészeti értékek iránt érdeklődőket. A városszépítő egyesületek mellett megerősödtek a műemléki albizottságok is. Megyénkben a 60-as évek óta működik ilyen albizottság, melynek feladata a társadalom érdeklődésének felkeltése a műemléki értékek és azok megőrzése iránt. Tagjai a megyei és városi tanácsok építési, művelődési osztályainak kötelekéből választottakon túl a múzeumi szervezet, kivitelező és tervező vállalatok, idegenforgalmi hivatal, levéltár, természetvédelmi szervezetek, továbbá más politikai és társadalmi szervezetek munkatársaiból kerültek ki. Üléseiken a műemlékvédelem aktuális kérdéseit tűzik napirendre és a sajtó útján a társadalom széles rétegeit tájékoztatják. Segítik az OMF területi munkáját, valamint támogatást nyújtanak a helyi tanácsok, tömegszervezetek stb. műemléki tevékenységéhez. Tevékenységüket magas színvonalon végzik.

E társadalmi háttér nélkül, csupán hatósági eszközökkel a műemlékvédelem eredményesen nem valósítható meg, mivel gondjai nagyon sokrétűek.

Legjelentősebb műemlékeink szerencsés módon a megye, sőt, az ország legszebb tájain találhatóak, így művészettörténeti értékük mellett idegenforgalmi jelentőségük is nagy, amit sajnos ez ideig nem használtunk ki eléggé. Műemlékállományunk állami tulajdonban álló részénél a felújítások elmaradása, az anyagi eszközök hiánya jelent problémát. Egy részük nem megfelelően vagy egyáltalán nem hasznosított (pl. *Abaujszántó*, volt *Patay, szirmabesenyői kastély, mádi, tokaji zsinagógák, tállyai postaház* stb.). Itt az állagmegóvás és a megfelelő hasznosító megtalálása a feladat. Népi épületeink tulajdonosai többnyire idős emberek, akik helyzetük következtében nem képesek az épületeik fenntartásában részt venni. Ezeknél az épületeknél az állagromlást növeli, hogy anyagaik a műemléképületek anyagai között a legkevésbé időtállóak. A várak, romok esetében az állagvédelmi, hasznosítási feladatok jelentik a fő célokat. Egyházi épületek esetében hatósági koordinációs feladatok jelentkeznek. El kell ismerni, hogy a műemléki állomány legjobb állapotban levő részét az egyházi épületek alkotják.

A megyei tanács koordinációs feladatokat vállalt a műemlékvédelem terén, ennek keretében a megyei tanács vezetői és az OMF hivatalvezetése rendszeresen egyeztetik

és rögzítik a megye területén levő műemlékek problémáit és a legfontosabb megoldandó feladatokat. A felszabadulás óta a jelenlegi időszak alatt végezzük megyénkben a legnagyobb volumenű és a legjelentősebb helyreállítási munkákat. Ezek közül kiemelkedik a *szerencsi vár*, a *kékedi kastély*, a *pácini kastély*, a *tokaji múzeum*, az *ónodi vár*, valamint az *edelényi kastély* és a *sárospataki vár* helyreállítása.

A *szerencsi várban* elkészült és 1973 óta üzemel a Huszár-vár szálló, turista szálló, míg a főépület helyreállítása napjainkban is folyamatosan történik. A kivitelezés befejezése a gépészeti és belső építészeti munkák lelassulása miatt 1989. évben várható. Az épületben könyvtár, múzeum és művelődési otthon kerül elhelyezésre. A költségek viselését az eredeti 1977. évi megállapodás szerint egyharmad részben az Országos Műemléki Felügyelőség, kétharmad részben a megyei tanács viseli.

A *kékedi volt Melczer-kastély* befejezését 1988. végére tervezzük. A költségeket az eredeti megállapodás szerint 50–50%-ban viseli az OMF és a megyei tanács. Az épületbe a megyei tanács továbbképző intézetének részlege kerül.

A *pácini Mágóchy-kastély* helyreállítását 1987-ben fejezte be az Országos Műemléki Felügyelőség Nyíregyházi Építészeti Osztálya. Az eredeti megállapodás szerint a költségeket 50–50%-ban viselik az OMF és a megyei tanács. Az épületben a Bodrogi Múzeum került elhelyezésre.

A *Tokaj, Bethlen Gábor u. 7. számú épület* volt görög kereskedőház helyreállítása befejeződött és benne a tokaji múzeum került elhelyezésre.

A megyei tanács műemlékvédelmi programját az OMF programjával összhangban alakította ki. Ennek megfelelően részt veszünk a műemléki épületek megmentésére kidolgozott állami tervbizottsági, illetve gazdasági bizottsági programok végrehajtásában. Az Állami Tervbizottság 1985-ben határozatot hozott a kiemelt várak és kastélyok megmentésére. Ezek közül megyénket két műemlék érinti. A kiemelt várak között Sárospatakon ebben az öt éves tervben a központi pénzeszközök felhasználásával lehetőség nyílik a *Vörös-torony*, valamint várfal-városház együttes helyreállítására, az itt levő létesítmények hasznosítására.

A kiemelt kastélyok programjában szerepel az edelényi Coburg-kastély helyreállítása. Az épületegyüttesben a BVK kíván konferenciaközpontot és reprezentatív szálló épületet létrehozni. Az épületegyüttes állagvédelmére a központi költségvetés biztosít pénzügyi keretet, míg a hasznosításra a BVK, illetve az általa bevont idegenforgalmi szervezetek, valamint külföldi érdekeltségek adnak támogatást.

A gazdasági bizottság 1981-ben hozott határozata alapján intézkedési programot dolgoztunk ki a veszélyeztetett és rosszul hasznosított kastélyok, középületekkel kapcsolatban. A program alapján az abaújszántói volt Patay-kastélynak, a fáji volt Fáy-kastélynak, a golopi volt Vay-kastélynak, a szirmabesenyői volt Szirmay-kastélynak, a tokaji és a mádi zsinagógának és a tokaji görögkeleti templomnak állagvédelmi tervei elkészültek. A *kázmárki Péchy-kúria* állagvédelmére a forrói Építőipari Szövetkezet készített költségvetést. Az intézkedések eredményeként befejeződött a *kázmárki Péchy-kúria*, a fáji volt Fáy-kastély, a golopi volt Vay-kastély és az abaújszántói volt Patay-kastély állagvédelmi munkája. Nem sikerült előrelépni ezeknek a műemlékeknek a hasznosításában, sem idegenforgalmi szervek, sem vállalatok, sem magánszemélyek nem vállalkoztak velük. Eddig nem sikerült előrelépni a kezdeti eredmények ellenére a szirmabesenyői volt Szirmay-kastély és a tállyai volt Postaház helyreállításával és hasznosításával.

A népi műemlékek a műemlékállomány egyik legveszélyeztetettebb részét alkotják, így a helyreállításuk és megfelelő hasznosításuk fontos feladat. Megyénkben ezen a téren jelentős előrelépés történt. A megyei tanács és az OMF által biztosított pénzügyi keretből eddig 26 épület helyreállítása fejeződött be és több helyreállítás folyamat-

ban, illetve előkészítés alatt áll (*rátkai sváb tájház, az edelény-borsodi tájház, a tiszalúci tájház, sajóvelezdi tájház* stb.).

Komoly kulturális értékeket képviselnek várromjaink. Ebben az ötéves tervidőszakban két várrom helyreállítása van folyamatban, illetve indul be. Az *ónodi vár* helyreállítása parlamenti interpelláció alapján került napirendre. Az OMF elkészítette a helyreállítás terveit, a feltárási munka és a helyreállítás 1985-ben be is indult. A munkákhoz nagy segítséget nyújtottak a Miskolci Megyei Városi KISZ-bizottság által szervezett KISZ-építőtábor, valamint különböző vállalatok szocialista brigádjai. A helyreállítás költségeit az OMF és a megyei tanács 50–50%-ban viseli. A *füzéri várromot* az OMF saját hiteléből jelentős társadalmi segítséggel kívánja helyreállítani. A BGTV Miskolci Irodája társadalmi munkában elkészítette a szükséges geodéziai felméréseket, míg a helyreállításhoz szükséges felvonó terveit a Borsodi Szénbányák Vállalat szocialista brigádjai készítették el, társadalmi felajánlás keretében.

A megyei tanács vb. intézkedett a műemléki topográfia előkészítésének meggyorsításáról. Ennek keretén belül kutatásokat végeztettünk és végeztetünk a Herman Ottó Múzeum, a Megyei Levéltár, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, valamint egyetemisták és főiskolások bevonásával. A topográfiai feltáró munka keretén belül elkészült a megye műemléki bibliográfiája és jelenleg kiadás előtt áll egy reprezentatív műemléki album. A megyei műemléki propaganda tevékenységen belül jelentős előrelépést jelentett a megye műemlékeit bemutató fotókiállítás, melyet a megye városaiban vándorkiállítás formájában mutattunk be. A megyei tanács részéről anyagilag támogattuk az ÉVM által készített – az ország legértékesebb műemlékeit bemutató – film elkészítését.

A műemléki helyreállítás fontos feltétele a szükséges tervezői és kivitelezői kapacitás biztosítása. Legjelentősebb műemlékeink helyreállítási terveit az OMF tervező részlege készítette. Mellette jelentős tervezői feladatokat végez az ÉSZAKTERV rehabilitációs műterme, melyet kezdeményezésünkre hoztak létre. Kisebb műemlékek helyreállításának tervezésében közreműködnek más megyei tervező vállalatok is. A kivitelezői munkák speciális feladatait megyénkben az OMF Nyíregyházi Építésvezetősége végzi. A többi feladatok elvégzését a megyei építőipari szervezetek biztosítják. A megyében jelenleg beinduló rehabilitációs feladatok, valamint a jelenleg folyó, illetve tervezett helyreállítások indokolják, hogy Miskolcon az Országos Műemléki Felügyelőség kirendeltséget hozzon létre. A kirendeltség a hatóság, kutatási feladatokon túl a tervezési és kivitelezési speciális feladatok elvégzésében nyújt nagy segítséget. Kezdeményezésünk eredményeként az Országos Műemléki Felügyelőség Miskolcon a Rákóczi u. 11. sz. műemléki épületben létrehozta kirendeltségét, melynek tervei elkészültek és a helyreállítás is megkezdődött. Az épület helyreállítása 1988-ban fejeződik be, így a kirendeltség létrehozásán túl egy helyreállított műemlékileg értékes görög kereskedőházzal leszünk gazdagabbak.

Tevékenységünk jelentőségét mutatja, hogy a megyei tanács végrehajtó bizottsága 1984-ben, a megyei párt-végrehajtóbizottság pedig 1986-ban foglalkozott a megye műemlékeinek helyzetével. Feltárva a hiányosságokat határozta meg feladatainkat. Fontos feladat a műemlékvédelem további társadalmosítása a sajtó bevonásával, minél nagyobb körben kell tudatosítani, hogy a műemlékek fontos szerepet játszanak a környezetkultúrában, az izlésfejlesztésben, a jellem- és magatartásformálásban. Folytatni szükséges a Műemléki Albizottság, valamint a Városszépítő Egyesületek tevékenységének megerősítését, szélesíteni kell az „Egy üzem – egy műemlék” mozgalmat. A vállalatok minél nagyobb számban vegyenek részt a helyreállításokban, a műemlékek hasznosításában. A megye idegenforgalmának egyik fontos fejlesztési feladata legyen a műemlékek bemutatása, propagálása és turisztikai célú hasznosítása. Végül megfogalmazásra kerültek a műemlékvédelmi tevékenység fő irányai. Fontos feladatként kell kezelni a település szintű műemlékvédelmet, a városközpontok, városrészek rehabilitá-

cióját Miskolc, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Mezőkövesd és Tokaj városokban. Műemlékvédelmi tevékenységünk hatékonyságának és szakmai színvonalának emeléséhez meghatározó követelmény a tudományos megalapozottság megerősítése, a műemléki topográfia elkészítésének meggyorsítása. Nagy jelentősége van a publikációs tevékenységnek, értékeink minél szélesebb körben való ismertetésének. A veszélyeztetett kastélyok és középületek programjának keretében el kell végezni a sürgős állagvédelmi feladatokat a szirmabesenyői kastély, a tállyai volt Postaház, a tokaji zsinagóga épületénél. Vállalatok, társadalmi politikai szervek, idegenforgalmi szervezetek, magánszemélyek bevonásával meg kell oldani a veszélyeztetett és rosszul hasznosított kastélyok, kúriák hasznosítását, mivel az állagvédelem ha hasznosítással nem párosul, műemlékeink újra veszélybe kerülhetnek. Tovább kell folytatni a népi műemlékek helyreállítását, közösségi hasznosítását.

A gazdasági lehetőségeink függvényében a műemlékek közül értéke, veszélyeztetettsége, idegenforgalmi, kulturális szempontok alapján kiemelten kezeljük:

Miskolc, Tanácsház tér 13.: Gázrobbanás következtében a veszélyeztetett épületek sorsára jutott. Az épület értéke és központi helyzete alapján kerül sor a teljes helyreállításra. Az épület új funkciót kap – mivel az emeleti helyiségekben freskókat tártak fel – a Megyei Módszertani Központ kerül ide. Így funkciójában is az épület reprezentatív kialakításához és központi elhelyezkedéséhez alkalmazkodik, egyben a Miskolc belvárosi rehabilitáció első épülete lehet.

Diósgyőr váregyüttes: A vár és a környezetében álló volt Koronauradalmi épületek, a zsellérházak és a Matula u. 2–4. sz. védett lakóház a strandfürdővel az ország egyik legszebb és legsokoldalúbb idegenforgalmi és történelmi együttesét alkotja. A terület fejlesztésére országos tervpályázatot írtunk ki, aminek feldolgozásával program dolgozható ki a jelenleg leromlott állapotban levő környezet fejlesztésére. Első ütemben a VII. ötéves terv során indokolt a Blaha Lujza u. és az Árpád utca által határolt terület rekonstrukciója, ahol kb. 60 db komfort nélküli állami lakás található. Az épületek egy része teljes komfortfokozatú lakásokká, a többi pedig az idegenforgalmi érdekek, valamint a diósgyőri városközpont lakosságát kiszolgáló közintézményekké (üzletek, kisvendéglők, szálloda, kulturális intézmények stb.) alakítható át. A régi városközpont rekonstrukciójával párhuzamosan indokolt a Matula u. 2–4., valamint a zsellértelkek kisajátítása. Az itteni épületek rekonstrukciója után alkotóházak, mesterbemutató házak alakíthatók ki bennük. (Kb. 9–10 épület ütemezett kisajátításáról van szó.) Ezeknek a feladatoknak az elvégzése a területen olyan folyamatot indíthat el, aminek eredményeként a várkörnyék az idegenforgalmi érdekeknek megfelelően fejlődhet.

Abaujszántó, volt Patay-kastély: Az épület a Zempléni-hegység lábánál, az Aranyosi-völgy bejáratánál található. A szerencsi tsz az elmúlt években leélte az épületet. A veszélyeztetett kastélyokra biztosított központi keretből sikerült az épület állagvédelmét elvégeztetni. A kastélyban reprezentatív szálló, vendégház stb. alakítható ki, idegenforgalmi, vadászati célra hasznosítható. Jelenleg hasznosító nincs.

Edeleány, Coburg-kastély: Az épület az országosan nyilvántartott rosszul hasznosított kastélyok közé tartozik. Helyreállításáról a kiemelt kastélyok között 1985-ben az ÁTB döntött és az állagvédelmi munkákra 69 M Ft-ot biztosított a VII. ötéves tervidőszakra. Az épületet a Borsodi Vegyi Kombinát konferencia központként és szállodaként hasznosítaná.

Füzér-vár: A vár helyreállítása évek óta foglalkoztatja a megye lakosságát és az érdekelt szerveket. A megyei tanács vállalta, hogy a helyreállítás feltételeként felépítendő felvonóhoz a megye vállalatainak társadalmi segítségét (BSZV, BGTV) kéri. A BGTV és a BSZV a terveket 1986-ban elkészítette. További társadalmi segítségre van szükség a felvonó megvalósításához is. A várrekonstrukciót az OMF végzi el.

Kázmárk, Péchy-kúria: Az épületet a veszélyeztetett kastélyok közé soroltuk, állagvédelmi munkáit elkészítettük. A hasznosítása nincs megoldva.

Mád, zsinagóga: Az épület a környezetében levő épületekkel együtt egyik legszebb műemléki együttesünket alkotja. Az állagvédelméről az OMF gondoskodott. Hasznosítása évtizedek óta nincs megoldva, felvetődött helytörténeti múzeum, képtár, könyvtár, zsidó múzeum jellegű hasznosítás, végül a Goldmark alapítvány vállalkozott a teljes helyreállításra.

Mezőkövesd, Hadas településrész: A város közepén a megye legértékesebb népi együttesének tekinthető. Közösségi hasznosításra terveztünk kb. 20 épületet, ebből eddig 6 épület helyreállítása és múzeum célú hasznosítása oldódott meg. A többi épület helyreállítását indokolja az együttes értékén túl a Zsóri-fürdő közelsége.

Ónodi vár: Országgyűlési interpelláció alapján 1985-ben a megyei tanács költségén indult meg a helyreállítás. A Miskolc Városi KISZ-bizottság építőtáborral segítette a feltáró munkát. A feltárást a Herman Ottó Múzeum, a helyreállítást az OMF végzi.

Sárospatak: A várkerület helyreállításáról a kiemelt műemlékek programjában az ÁTB 1985-ben döntött. Legproblémásabb része a Vörös-torony, míg megoldandó feladat a Kazamata és a városfal helyreállítása is.

Sátorlajújhely, Dózsa Gy. u. 11.: Volt szlovák iskolában kialakítható a város végleges múzeuma. A tervek elkészültek, de a pénzügyi fedezet nem áll rendelkezésre.

Szirmabesenyő, kastély: A veszélyeztetett kastélyok közé tartozik. Állagvédelme GB hitelből elkezdődött, de hasznosítását nem sikerült megoldani. Az épület további sorsa vezetői döntést igényel.

Tállya, Postaház: A veszélyeztetett műemlékek közé tartozik. Az ország egyik legrégebbi postaépülete volt. Postamúzeum és vendégfogadó jellegű funkcióval állítható helyre.

Tokaj, zsinagóga: A veszélyeztetett épületek közé tartozik. A Bekecsi Tsz vállalta a helyreállítását és hasznosítását de gazdasági helyzetének alakulása ezt lehetetlenné tette. Tokaj idegenforgalmi jelentősége megkívánja az épület hasznosítását, kulturális idegenforgalmi célokra. A megyei tanács 1987-ben 5 M Ft-ot biztosított az épület állagvédelmi feladataira.

Dessewffy-kastély: A VII. ötéves tervben megvalósuló új kollégium megépülése után az épületben a tokaji íróta-
bor és művésztelep helyezhető el. Az új kollégium épületével és az iskolákkal együtt ideális művészeti-oktató és alkotóközpont alakítható ki. A megyei párt-végrehajtóbizottság állásfoglalása a műemlékvédelem teljesebb kiteljesítését fogalmazta meg és nagy hangsúlyt helyezett a társadalmi bázis kiszélesítésére, valamint az együttesek védelmére. Bízom benne, hogy öt-tíz év múlva a meglevő műemléki problémákról csak múlt időben írhatok, de sokkal több eredményről számolhatok be.

EIN JAHRZEHNT DES DENKMALSCHUTZES IM KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN (1977–1987)

(Auszug)

Für das architektonische Erbe nahm das Interesse stark zu. Unsere Öffentlichkeit beansprucht immer mehr den Schutz der Denkmäler. In unserem Komitat fördern diese Tätigkeit der Unterausschuß für Denkmalpflege sowie auch die Vereine für Städteverschönerung.

Die Wichtigkeit der denkmalpflegerischen Tätigkeit wird in unserem Komitat über die große Zahl der Kunstdenkmäler hinaus auch durch ihren Wert, ihre Komplexität bewiesen. In unserem Komitat befindet sich etwa 6,5% des Denkmalbestandes des Landes (600 unter Schutz stehende Gebäude, ein Gebiet von denkmalpflegerischer Bedeutung und 18 in den Denkmalschutz einbezogene Regionen).

Der Komitatsrat übernahm auf dem Gebiete des Denkmalschutzes Koordinationssaufgaben, die unter der Leitung des Landesamtes für Denkmalpflege in Einklang gebracht durchgeführt wird. In unsere hervorgehobenen Restaurationen wurden die Burg von Szerencs, das v. Melczer-Schloß zu Kékéd, das Mágóchy-Schloß zu Pácín und das Museumsgebäude zu Tokaj einbezogen. Im Rahmen des Programms der Staatlichen Plankommission wurde die Herstellung der Burg von Sárospatak und des Schlosses von Edelény in Gang gesetzt.

Auf Grund des Beschlusses des Wirtschaftlichen Ausschusses vom Jahre 1981 arbeiteten wir ein Programm für die gefährdeten und unrichtig benutzten Schlösser aus. Doch konnten hierbeit bislang nur Teilergebnisse erreicht werden.

Im Interesse des Schutzes der Volksdenkmäler gelang es bisher 26 Gebäude zu restaurieren und sie in den Dienst der Gemeinschaft zu stellen. Von unseren Burgruinen ging man an die Restauration der Burg von Ónod heran, während die Vorbereitung zur Wiederherstellung der Burg von Füzér im Gange ist.

Das Exekutivkomitee der Parteiorganisation des Komitats ordnete die Beschleunigung der Vorbereitung der denkmalpflegerischen Topographie an sowie gab den Anstoß zur Aufstellung der Zweigstelle des Landesamtes für Denkmalpflege.

Vom Exekutivkomitee des Komitatsrates wurde 1984 und vom Exekutivkomitee der Parteiorganisation (USAP) des Komitats im Jahre 1986 die Lage der Denkmalpflege des Komitats ausgewertet und man legte die Hauptaufgaben des folgenden Zeitabschnittes fest. Den Schwerpunkt unserer denkmalpflegerischen Aufgaben führen wir mit dem Landesamt für Denkmalpflege abgestimmt und auf Grund der Stellungnahme der Parteiorganisation des Komitats durch.

Csaba Olajos

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM ÁSATÁSAI ÉS LELETMENTÉSEI 1985–1986

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA–LOVÁSZ EMESE

1985

Bodroghalom–Medvetanya

A feltárt kelta temetőtől kb. 300 méterre, de ugyanazon az összefüggő homokdombon Zsoldos János bányamester a homokkitermelés során kelta leleteket talált, melyeket átadott a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeumnak. Fehér József múzeumvezető továbbította a leleteket a Herman Ottó Múzeum régészeti osztályára. Valószínű egy sír darabjai, egy urna, egy fazék, egy kard, két lándzsahegy. A leletmentéskor még egy bögrét adtak át a helyszínen, mely szintén a sír tartozéka.

B. Hellebrandt Magdolna

Boldogkővára-lja–Tóhegy lába

Hegedüs Lajosné, a vár gondnoka jelentette, hogy a Tóhegy lábánál új utcásor kialakítása alkalmával, alapásáskor császárkori, széles peremű, hullámvonallal díszített hombáredények töredékei kerültek elő nagy mennyiségben. A helyszínen kemence vörösré égett maradványait figyeltük meg.

Lovász Emese

Csobaj–Dózsa György u. 24.

Egy urnát talált itt Kiss Bertalan, 1954-ben házalap ásásakor. Két edény került elő, a tál összetört. A cédula szerint hasonló urna került Szerencsre. A leletet a Tokaji Múzeumtól vettük át. HOM Ltsz., 85. 35. 1.

B. Hellebrandt Magdolna–S. Koós Judit

Emőd

Dargai István, az emödi TŰZÉP telepvezetője értesítette a múzeumot, hogy vízderítő ásásakor cserepeket találtak. A helyszín a Budapestre vezető főút mellett van, a kapubejárattól jobbra 12 méterre. A második számú derítő, melyben a leletek voltak, 6,5 m hosszú, 3 m széles. A leletek 4 m mélységben kerültek elő, a nyirkos agyagban. Jellemzőes bronzkori, füzesabonyi kultúrába tartozó, szép, spirálbütykös fekete kerámia, és orsógomb került elő. A leletmentésen részt vett Fidrámné Abonyi Judit restaurátor.

B. Hellebrandt Magdolna

Girincs-Csicsókás

A kavicsbányában kotrásnál atipikus őskori cserepeket gyűjtött Pusztai Imre.

B. Hellebrandt Magdolna

Hidasnémeti-Borházdűlő

A dombon az őskőkori telep feltárását folytatták. A leletek 10–15 cm mélységben a vörös agyagban kerültek elő. Vésők, vakarók, völgyelt és retusált pengék jellemezték a kultúrréteg régészeti anyagát.

Simán Katalin

Ináncs-Dombrét

Mélyszántás által erősen bolygatott középső bronzkori település leletmentését kezdtük meg a Dombréten. Az előkerült objektumok között beomlott, boltozatos kemence, két ház omladéka, illetve a hozzájuk tartozó cölöp- és karólyukak, döngölt agyagpadlóreszek, hulladékgödrök szerepelnek. A leletanyagban egyaránt előfordulnak a finom kidolgozású, vékony falú, spirálbütykös edénykéik és töredékeik, valamint nagyméretű tárolóedények és hordozható tűzhelyek darabjai. A település korát az eddig előkerült leletanyag alapján a füzesabonyi kultúra klasszikus és késői időszakára datáljuk.

S. Koós Judit

Kesznyéten-Majthényi domb

A Sajó árterében levő kb. 70×80 méteres dombon 30 cm mélységig szántottak. A területen újkőkori, bükki kultúrába tartozó, finoman karcolt cseréptöredékek és rézkori vissi csoportra jellemző magas, osztott edényfűl, valamint ujjbenyomásos peremtöredék, falán kis bütykökkel, cseréptöredék hálómintával, mélyített pontokkal, átfűrt lyukakkal díszített edénytöredékek, magkövek, pattintékok, kagylók, állatcsontok találhatóak (1–2. kép).

B. Hellebrandt Magdolna

Kesznyéten-Fövenyeshát

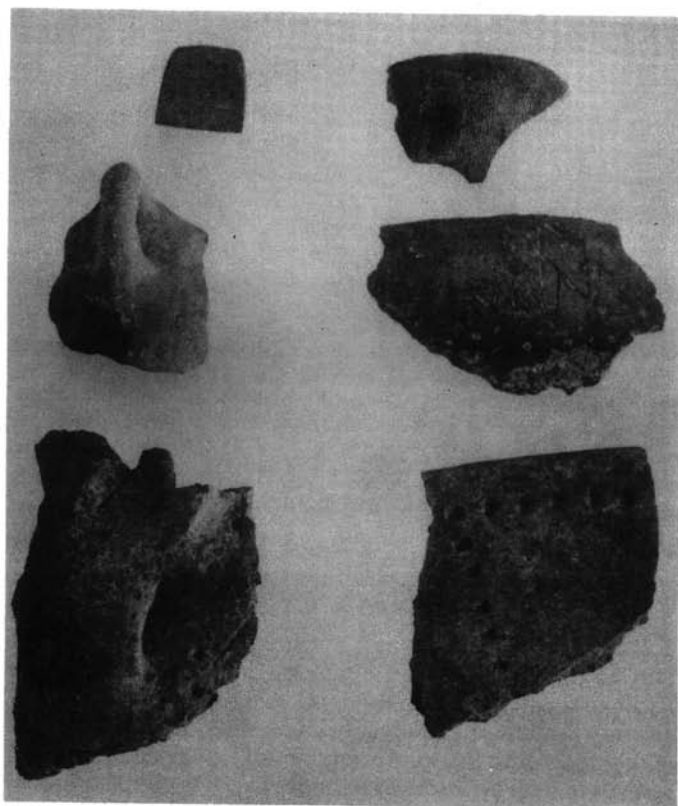
„Tulatiszán” levő szántón (azaz a szabályozás előtt volt túl a Tiszán, de a neve megmaradt) 100 méteres körzetben nem tipikus, őskori cserepeket, köveket, obszidiánt és salakot gyűjtött Pusztai Imre.

B. Hellebrandt Magdolna

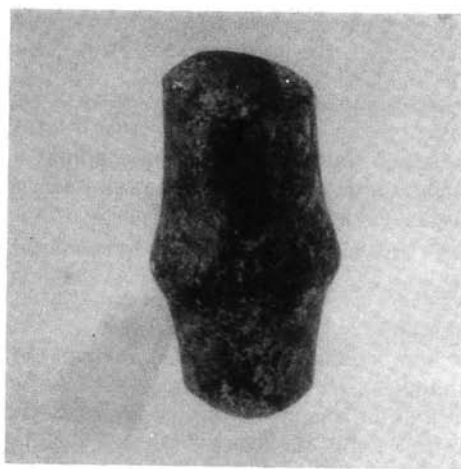
Korlát-Ravaszyuktető

A telepen a feltárás az előző évi folytatása. Több szelvényben dolgoztunk. Szilánkok, szakócatöredékek, obszidián és radiolarit töredékek, valamint magkövek kerültek elő. Nagy mennyiségű faszenet is gyűjtöttünk, s az I. és II. szelvényből földmintát vettünk, melyek természettudományos vizsgálat alapjául szolgálnak.

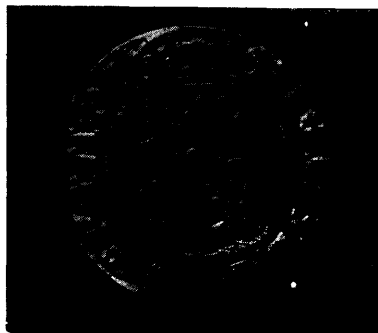
Simán Katalin

1. kép. Űjkőkori és rézkori leletek Kesznyéten–Majtényi-dombról

2. kép. Kőkalapács, ütőfelülete kopott

3. kép. Miskolc, Széchenyi u. 14. sz.
ház udvarán kutatóárokban talált pénz,
melyet III. Zsigmond lengyel király veretett
a XVII. század első felében

Mezőcsát–Csicske

1984 őszén leletbejelentés érkezett a HOM-ba, miszerint a Csicske-dűlőben mélyszántás közben cserepek, csontok és egy 1,5 m hosszú, ovális, orans pőzban levő emberalakkal díszített kő került elő. A meginduló leletmentő ásatás 1985-ben egy XI–XII. századi, patkó alakú szentélyű kis templomot, és templom körüli temető egy részletét hozta a felszínre. A több mint 150 sír feltárása közben S-végű hajkarikák, gyöngyök, köves és fonott gyűrűk kerültek elő. A templomtól É-ra terül el a telep, melynek feltárása során tároló- és hulladékgyödröket találtunk, kettőt közülük kőpakolással fedtek le. Ugyanott előkerült egy összefüggő gödörkomplexum, mely a benne levő nagy mennyiségű kerámiaanyag alapján AVK-korú lehet. Az ásatáson részt vettek: Simán Katalin és Lovász Emese régészek, valamint Kozmáné Bányi Judit restaurátor.

S. Koós Judit–Révész László–L. Wolf Mária

Miskolc–Széchenyi utca

1985 szeptember–októberében az egykori „villa Miskouc” helyén, ma a Szinva-Szabadság tér–Széchenyi u.–Szemere u. által közrefogott területen a belváros rekonstrukciós munkálataihoz kapcsolódó leletmentést végeztünk. Császárkori gödröt, házrészletet, Árpád-kori félig földbe mélyített házat találtunk, valamint XVI–XVIII. századi kőépítmények nyomait (3. kép).

Révész László

Nyékládháza–III. kavicsbánya

Folytattuk az 1984-ben, a bánya bővítésekor nagyrészt eldőzerolt, kettős rítusú temető feltárását. Szórthamvas, urnás és csontvázas sírokat tártunk fel. Edények, ún. szarmata gyöngyök (többek között egy gyöngyökkel gazdagon kivarrt ruhájú női sírból), egy szórthamvas sírból zabla és lőszerszámdíszek kerültek elő. A területen több, neolitikus kerámiaanyagot tartalmazó gödröt is feltártunk. Az ásatáson részt vett Koós Judit régész.

Lovász Emese

Radostyán

Kőrösi András, a 21. Volán üzemvezetője értesítette a múzeumot, hogy külszíni szénfejtésnél cserepeket találtak. A helyszín Parasznya és Radostyán között van, a radostyáni templomdombbal szemben, az út másik oldalán, Parasznáról Sajószentpéterre menve az úttól nyugatra. A leletek 1,5 m mélységben kezdődtek. Kerek égett foltokat találtak, 1,5–2 m mélységben, több volt, de csak egyenél figyeltek fel a régészeti leletekre, szkréperrel dolgoztak. A cserepek késő kelták.

B. Hellebrandt Magdolna

Sajóecseg–Sajószentpéter

Tóth Péter levéltáros, a két község között, enyhe dombvonulaton 1,5–2 km hosszan szántásban több korszakból származó cserepeket gyűjtött, így neolit, rézkor, kora bronzkor, kora vaskori Kyjatice-kultúra, császárkor, középkor fordult elő.

B. Hellebrandt Magdolna

Sajóörös–Jókai u. 31.

Spitzmüller László értesítette a múzeumot, hogy lakóháza északi részénél, emésztőgödör ásása közben régészeti leleteket talált. A helyszínen megállapítottuk, hogy hamvasztásos sír került elő, mélysége 93 cm, a gödör mélysége 128 cm. A sír melléklete egy korongolt, füles bögre, valamint bronz karperec. A leletek szkíta koriak.

B. Hellebrandt Magdolna

Sajópálfala

Nagy Tamás (Sajópálfala, Rózsa u. 32.) építkezett az Ady E. u. 40. hrsz. 272. számú háznál és a ház alapozása mellett, kb. 1 m mélységben cserepeket találtak. Áttört csőtálpas és vékony falú bütyökdíszes kis csészetöredék, és több edényperem és faltöredéke került elő.

B. Hellebrandt Magdolna

Ónod-vár

Az év nyarán a terveknek megfelelően megkezdjük a XIV–XVI. századi vár műemléki helyreállítását megelőző régészeti munkálatokat. A déli fal és a délkeleti bástya külső oldalát kutatóárok segítségével feltártuk, itt nagyrészt XVII. századi kerámiatöredékek kerültek elő. Ezen a helyen a várarkot két helyen vágtuk át, s megállapítottuk, hogy a feltöltődés mértéke változó, 0,5–3,0 m között ingadozik. A vár belső területén, a kaputól keletre nyitott szelvényünkben egy XVII. századi árkádsor maradványait találtuk, az egykori – feltehetően gerendapadlózatú – emeleti rész tűzvész során lezuhant maradványaival együtt. A feltárást 1986-ban folytatjuk. Konzultáns: Juan A. Cabello. Az ásatáson részt vett K. Bányi Judit restaurátor (4–5. kép).

Révész László

Prügy

A Tokaji Múzeumtól az alábbi tárgyakat vettük át: kőbalta, HOM ltsz.: 85. 36. 1. Palságh Lajos ajándéka, Tokaj. Kőbalta, HOM ltsz.: 85. 37. 1. vétel, Tassonyi Andrástól, Prügy, Rákóczi u. 13. Trapéz alakú kőbalta, HOM ltsz.: 85. 38. 1. Edény, HOM ltsz.: 85. 39. 1. vétel.

B. Hellebrandt Magdolna–S. Koós Judit

Tiszalúc

A Tiszadobról Tiszalúcra vezető út mellett, a Tisza jobb partján karámot készítettek. Egy helyen, ahol a cölöpnek gödröt ástak, 60–80 cm mélyen kerültek elő a cserepek. A lelőhely a tiszai révátkelőtől Tiszalúc felé vezető út bal oldalán van. A gát után legelő következik, amelynek közepén gémeskút áll, majd egy fasor következik. Az utána következő legelő részén készült a karám. Az adatokat Siri Lajos (Tiszadob, Hunyady u. 8.) mondta el Istvánovits Eszter nyíregyházi régésznek. Az anyag egy AVK hombár töredékei.

Lovász Emese

Tiszatardos–Kastélydomb

A Tokaji Múzeumtól átvett edény (tokaji ltsz.: 71. 52. 1.) a tokaji leltárkönyvben Tiszatardos lelőhely megjelöléssel szerepel, Nyesti Lajos ajándéka, Tokaj. A benne levő cédula szerint azonban Csobajon találták. Ld. Csobaj.

B. Hellebrandt Magdolna–S. Koós Judit

Tiszatardos–Kossuth u. 70.

Az ún. Kastélydomb oldalában lakók a partfalat egyenesre vágták. Kb. 2 m magas égett, kormos kultúrréteg, kagylók stb. figyelhetők meg. A leletek bronzkoriak. Tiszatardostól nyugatra a Csobaj felé vivő *Sinórut* bal oldalán, a Kastélydomb szomszédságában az első hosszú emelkedésen rézkori, bütyökfogós cserepeket és bronzkori, szalagfüles edénytöredékeket, valamint árkolt bütykös, fűzesabonyi kultúrába sorolható kerámiatöredékeket és obszidiánt gyűjtöttünk. A leletmentésen részt vett Papp Miklós és Bencsik János.

B. Hellebrandt Magdolna–S. Koós Judit

1986

Bodrogkeresztúr

A Téglagyár mögötti területen Bencsik János terepjárás alkalmával neolitikus cserepeket gyűjtött, melyeket átadott a múzeumnak. A helyszíni szemle alkalmával a lelőhelyet azonosítottuk, nagy valószínűséggel erősen lekopott tetejű őskori telep van itt. A szél nagymennyiségű homokot terített szét a száraz időszakban a dombon, esős időszak után érdemes újra megtekinteni a lelőhelyet.

S. Koós Judit

Bükkaranyos–Földvár

Csontos Miklós budapesti lakos (régében Görömbölytapolcán élt) bronzkori cseréptöredékeket gyűjtött, melyek között jellegzetes, soványított anyagú, világosbarna cseréptöredékek is voltak, ujjbenyomásos díszítéssel. A leleteket átadta a Herman Ottó Múzeumnak.

B. Hellebrandt Magdolna

Bükkábrány

Bágyi Sándor (Bükkábrány, Akácfa u. 15.) egy szép, a használat során erősen lekopott felületű csontbaltát hozott be a múzeumba. Az eszközt a *katolikus temetőben* találta, ahol elmondása szerint minden egyes sír kiásásakor csontok, cserepek kerültek elő.

Az általa hazavitt cserepek díszítettek, megállapítása szerint a *bükki kultúrára* jellemzőek.

S. Koós Judit

Bükkábrány–Külszíni fejtés

A külszíni fejtést az ipari vágánnyal összekötő út építésekor a *katolikus temető* falu felőli dombhajlatában pincéket találtak. A munkát az „Egri Közútépítő Vállalat” végzi. A pincék előkerülését Dudás Sándor községi tanácselnök jelentette. A helyszínen láttuk, hogy kb. 15 pincére bukkantak, az egyikbe be tudtam csúszni, hossza kb. 9 m, szélessége 4 m. Középen fel lehet állni, oldalfala ill. teteje íves, a márgás kemény talajba vésték, falazás nincs, vége egyenes földfal, olyan mint az avasi pincék. Az ott játszó iskolás gyerekek elbeszélése szerint barna mázas cserepeket és csontokat találtak benne. Így minden jel szerint a pincék százévesek lehetnek. Egyosztásúak, barlanglakás gondolata is felvetődött, de miután belülről is láttam, ezt nem tartom valószínűnek. Mindez a katolikus temető DNy-i oldalában, az aljban volt, fentebb a rézsű kialakítása-kor mintegy 40 cm földréteget toltak le az eredeti felszínből, s ebben középső bronzkori, *Hatvani kultúrába* tartozó seprűdíszes, belül büttyös cserepeket gyűjtöttünk és állatcsontokat. A katolikus temető végénél, a református temető felé haladva szintén a le-tolt földben *újkőkori* vonaldíszes edénytöredékeket találtunk.

B. Hellebrandt Magdolna

Bükkszentlászló–Nagysánc

Csontos Miklós kora vaskori cserepeket gyűjtött a területen, melyek között behú-zott peremű, síkozott peremtöredék, szemcsés anyagú, széles fogóval ellátott peremtö-redek, valamint ujjbenyomásos léccel díszített edénytöredék is volt.

B. Hellebrandt Magdolna

Egerlövő–Homokpart

Folytattuk a homokbányászás által veszélyeztetett gepida temető feltárását. A munka gyorsítása érdekében földgéppel hordattuk le a felső, szürkésbarna réteget, 60 cm mélységben, melyben tapasztalataink szerint régészeti jelenséget amúgy sem le-hetett megfigyelni. Meghatároztuk a temető Ny-i szélét. Az idei ásatási területünk DK-i szélén bukkantunk egy újabb sírcsoportra, közvetlenül mellettük az 1. számú házra. Le-kerekített sarkú, téglalap alakú, félig földbe mélyített, kisméretű ház (140×260 cm). Négy sarkában egy-egy mély cölöplyuk volt. Járószintjén kézzel formált, valamint ko-rongolt, besimított díszű edények töredékei, köztük egy vízszintes peremű agyagveder darabjai voltak. A ház területén szétdobálva juh vagy kecske, marha, ló és szárnyas-csontok hevertek. A feltárt sírok, mivel a temető szélein helyezkedtek el, melléklet nél-küliek, többnyire bolygatottak voltak. Egy női sírban találtunk gyöngyöket és a lábak-nál egy kézzel formált, kisméretű edényt.

Lovász Emese

Erdőbénye

Óvári József jelentette, hogy a Kalcitüzem területén a markoló cserepeket fordított ki a földből. Néhány darabot bevitt a Tokaji Múzeumba, ahonnan Bencsik János to-vábbította Miskolcra. A leletanyag AVK korú.

S. Koós Judit

Felsővadász

Polyák Imre főiskolai hallgató (Felsővadász, Kossuth u. 23.) jelentette, hogy a Balmaz nevű határrészen cserepeket talált. Kimentünk a helyszínre, mely a falu felé vezető műút bal oldalán, a Tsz-gépállomás mellett található, a Várdomtól Ny-ra. A tájból szemmel láthatóan jól kiemelkedő domb tetején valamiféle épület lehetett, mert a tetőn használati tárgyakat, téglatörmelékét találtunk. Régészeti leletanyagot a dombtető alatti, szélesen elnyúló teraszon gyűjtöttünk. Megtelepedésre kiválóan alkalmas hely lehetett, s feltehetően lakták is évezredek óta, ezt bizonyítják az összegyűjtött neolitik, bronzkori, vaskori, népvándorlás kori és középkori cserepek.

S. Koós Judit

Hernádbúd–Gata

Megtekintettük a bronzkori földvárat. A plató nyugati részén a bronzkori cserepek és feltört állatcsontok nagy mennyiségben kerülnek elő, elvéve a közeli limnokvarcit-feltárásokból származó tömbök is megtalálhatók. A felszínen talált egyetlen megemlítésre méltó lelet egy limnokvarcitból kialakított ütőkő volt. Bejártuk a földvár és Bol-dogkőújfalú közé eső területet, de leletet nem találtunk.

Simán Katalin
(MTA Régészeti Intézet)

Hidasnémeti II.–Omlástető

A vasúti síntől nyugatra, a Borház-dűlőbe vezető út felett helyezkedik el az Omlástető. A domb északi, kis platóján, a legmagasabb pont alatt szintben kb. 1–3 méterrel, igen széles sávban nagy területen elszórtan, kb. 200 m²-nyi területen kerültek elő a felszínen leletek. A dombot vékonyabb-vastagabb sávban fedi az a folyami kavicsos hordalékszint, ami a Borház-dűlőben a régészeti réteg alatt mintegy 3–4 méterrel helyezkedik el. A leletek a kavicsos hordalékon fekszenek, nyilvánvalóan másodlagos helyzetben. A leletanyagban szerepel magkő, szilánkok, pengék. A nyersanyag változatos: limnokvarcit, radiolarit, obszidián stb. Elhelyezkedésében, nyersanyagában, jellegében az anyag a Hidasnémeti I.–Borház-dűlő leletanyagához kapcsolható, azaz felső paleolitikus.

Simán Katalin

Ináncs–Dombrét

Folytattuk az előző évben megkezdett ásatást. A feltárás során több ház maradványát bontottuk ki, a hozzájuk tartozó cölöplyukakkal, gödrökkel, tűzhelyekkel. A házakon belül többszörösen megújított, peremes tűzhelyek kerültek elő, egyikük felületén szétroppant edénytöredékekkel, halsütő tállal. A leletanyagban a füzesabonyi kultúra klasszikus és késői fázisának emlékanyagát véljük fellelni, gazdagon díszített finomkerámiával, nagy mennyiségű és nagyméretű hordozható tűzhelyekkel, tárolóedények töredékeivel. Az eszközanyagból említést érdemel egy, az omladékrétegből előkerült bronztű, két csont nyílhegy és egy ún. „Netznadel”. A bronzkori település alatt az 1. szelvény ÉK-i falának hosszában egy bükki ház szélei rajzolódtak ki. Erősen átégett, paticsos felszínű, néhol nagyobb faszénnyomokkal. A ház nagy része a fal alá esett, így teljes kibontását nem tudtuk elvégezni. Bontás közben nagyobb obszidián darabok, állatcsont és jellegzetes bükki kerámia került felszínre. A 2. szelvényben, ugyanebben a mélységben, mindössze néhány paticsfoltot sikerült megfogni, melyek feltehetően valamelyik házhoz tartozhattak. Az ásatáson részt vett: Szathmári Ildikó (MNM) és Józsné Homola Krisztina rajzoló (HOM).

S. Koós Judit

Ináncs

Dubabér József (Ináncs, Kossuth u. 23.) kihozott az ásatásra egy 5 cm magas, aszimmetrikus, szürkésbarna színű, profilált aljú és peremű kis edénykét. Az edényt pincéjük ásása közben találták egy másik, hasonlóval együtt, amely azonban eltört. A lelet bronzkori.

S. Koós Judit

Korlát III.–Ravaszyuk alja

Az 1983 óta ismert lelőhelyet 1986 őszén kétszer is bejártuk. Ennek során megállapítottuk, hogy Korlát községtől DK-re az enyhe domboldalba két sávban, Ny felé sűrűsödve kerültek elő a leletek. Az alsó, közvetlenül a falu szélső házai feletti sávban rengeteg szilánk, hulladék, elvéve cserép került elő. A 10–15 méteres sáv után kis kiagyással újabb, leletanyagban bővelkedő, 10–15 méteres kb. 100 méter hosszan húzódó sáv kezdődik. Ezen a területen kerámiát nem találtunk. Az anyag jellege annyiban változik, hogy az itt is túlnyomó többségben előforduló nyersanyagtömbök és hulladék mellett több helyi idegen nyersanyagú szilánk, (obszidián, kova) került elő. Ugyancsak ebben a sávban találtuk meg egy mammutbébi fogát. A két sáv között jelentős térszintbeli különbség nincs. Feltehető, hogy mindkét sáv keverten tartalmazza az őskor különböző szakaszaiban végzett kitermelés hulladékát (limnokvarcit).

Simán Katalin

Legyesbénye–Fuló hegy

Majoros Zsuzsanna (OKTH, Miskolc) geológus jelentette, hogy a Fuló hegyen levő Nagybarlangban régészeti leletek várhatók. A helyszíni kiszálláskor a barlang szájánál, a bejáratot biztosító földtöltésben, tehát másodlagos helyen cserepeket találtunk. A leletek között vonaldíszes, és sárga inkrusztált töredékek is voltak, jellegzetes újkőkori, bükki kultúrába sorolható kerámiaanyag, bronzkori edénytöredékek és középkori mázas, valamint széles szalagfüllel ellátott korongolt házikerámia részei figyelemre méltóak. A barlang viszonylag kis méretű, legszélesebb részénél 3 m, ferdén mérve, bár óriási lehullott kötőmbök vannak a bejárat jobb oldalán. A barlang mélysége kb. 2 m, fel lehet állni benne, s jobb felé egy kisebb ága van, de a továbbjutást nagyméretű behullott kötőmbök nehezítik. Az irodalom szerint dr. Petrikovics László ásatott a barlangban, az 1930-as évek elején. (Kuchta Gyula: A legyesbényei Fuló hegy barlangjai. Bor-sodi Földrajzi Évkönyv III–IV. 1962. irodalommal.)

B. Hellebrandt Magdolna

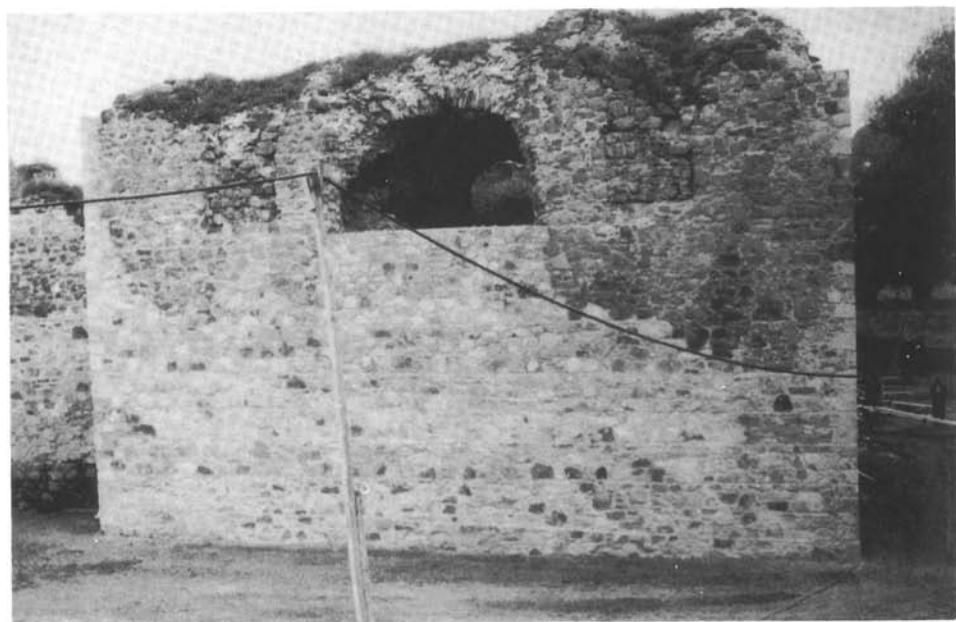
Mád–Kakashegy

Az év októberében újabb terepbejárást végeztünk a község fölötti szőlőhegyen. Korábban innen egy bifaciálisan kidolgozott limnokvarcit hegy töredéke került elő és a helyi obszidián és kova-előfordulásokon talált anyagból őskori nyersanyagbeszerzésre utaló jeleket figyeltünk meg. Mostani bejárásunk során vöröses kovából készült levélkaparót találtunk, melyet az előlapjáról a bal széle mentén gondosan, a jobb széle mentén elnagyoltabban dolgoztak ki, a hátlapról pedig a jobb szélét vékonyították. Jellege alapján az eszköz a korábban talált töredékekkel együtt középső paleolitikusnak tűnik, megtelepedésre utaló nyomot nem találtunk.

Simán Katalin

4. kép. Ónod-vár bejárata és a DK-i sarokbástya

5. kép. Ónod-vár, a DK-i sarokbástya a Sajó felőli vizesárokkal

6. kép. A 8. kutatóárok az ónodi vár udvarán

Megyaszó I.

Az év szeptember–októberében két alkalommal gyűjtöttünk anyagot Megyaszótól DK-re, a Fácános felett (valószínű Hosszúhegy), egy kissé kiemelkedő domb tetején. A domb É-i oldalán viszonylag kevesebb a lelet, a kőanyag mellett elszórtan néhány jellegtelen őskori cserepet is találtunk. A legnagyobb leletsűrűség a domb tetején, illetve D-i oldalán jelentkezett. A leletanyag elsősorban magkőből (félkész-kész magkő) szilánkból állt, melyek nyersanyaga a zempléni hidrokvartcit. A típusos eszközök, melyek elsősorban a domb D-i oldalán feküdtek (itt nem találtunk cserepet) vakarók, vésők, retusált pengék. Ezek nyersanyaga változatos: zempléni hidrokvartcit, szlovák radiolarit, obszidián, bükki szarukő, kovafélék. A kb. 30×15 m-es terület leletanyaga arra utal, hogy egy felső paleolitikus késő aurignaci, kora gravetti(?) település helyezkedett el a domb tetején, melynek É-i részére az őskor későbbi szakaszában rátelepedtek (néhány obszidián töredék is erre utal).

Simán Katalin

Megyaszó II.

1986 szeptemberében bejártuk a Nagy-Répás árokkal szemben elterülő korábbi ismert, bejárt neolitikum-bronzkori telep környékét. A lelőhelytől DNy-ra, a patak oldalában limnokvarcit kibúvást találtunk. A vízmosásban gyűjtött, kimosott anyag arra utal, hogy helyi kőkitermelés vagy gyűjtés folyt. A kitermelés korát nem tudtuk megállapítani.

Simán Katalin

Méra-Fő u. 76/A.

A forrói tanács elnöke, Podráczky László értesítette a múzeumot, hogy Mérán, Barna László telkén cserépedényt találtak. A lelőhely a lakóház mögött 12 m-re levő emésztő. A gödörben 89 cm vastag humusz alatt hamus barna a talaj 55 cm-en, ez alatt sárga agyag van, melyet 53 cm vastagságban ástak ki. Több tűzikutya töredéket bontottunk ki. A lelőhely az ún. Puky dombon van, mely a környező sík területből kiemelkedik.

B. Hellebrandt Magdolna

Miskolc-Botond utca

Ringer Árpád értesítette a múzeumot, hogy a Szentpéteri kapuban a lakótelep építkezésének egyik árkában cserepekre figyelt fel. A helyszínen láttuk, hogy a távhővezeték nyomvonalán a földfalban urnasírok vannak. Öt hamvasztásos szkíta kori temetkezési helyet bontottunk ki, a hamvak az urnában voltak, illetve közvetlenül mellette. A lelőhelyet a Botond u. 20. számú lakóház garázsához mértük be.

B. Hellebrandt Magdolna

Miskolc-Kőlyuk

Lénárt László geológus a nagy barlangból kora vaskori, Kyjatice kultúrából származó cserepeket gyűjtött illetéktelen turkálások mellől. Ugyanott barlangimedve-csontok is voltak pl. állkapocs, melynek agyaráat a közelmúltban törték ki.

B. Hellebrandt Magdolna

Miskolc-Száraztó-völgy

Csontos Miklós nagyobb méretű vastartalmú tömböket gyűjtött a felszínen.

Karcsa-Felszabadulás út

Nagy Géza a múzeumnak ajándékozott egy füles, kettős kónikus korsót és edény-töredékeket, melyek pinceásáskor kerültek elő. Az anyag szkíta kori.

B. Hellebrandt Magdolna

Karos-Eperjesszőg (Liba tanya)

Leletmentő ásatás során a rangos honfoglalás kori temető 48 sírját tártuk fel. Fel-tűnő a lovas, lószerszámos temetkezések nagy száma (25 sír), a sok fegyver (hat szab-lya!). Legkiemelkedőbb leletek: palmettamintás tarsolylemez, két veretes tarsoly és le-mezes női hajfonatkorongpár. A női sírokban gömbsorcsüngős fülbevalók, rombusz alakú ingnyakdíszek, pasztagyöngyök, köves gyűrűk és veretes lábbelik voltak. A sí-

rokban nagyszámú állatcsontmellékletet találtunk, a gyermeksírokban pedig agyagedényeket. A férfiak mellett a szabályakon kívül egy esetben íjtegez csontborítását, vas szalut, tegezeket, líra alakú csatokat, íjak csontborítását tártuk fel. Megtaláltuk egy esetben a fakengyel vasalását is. A lószerszámot csikó- és oldalpalcás zablák (egy esetben aranyozott ezüst kantárveretekkel), körte alakú és vállába kovácsolt fülű kengyelek (néhány nő sírban a kengyel függesztőszíjának ezüst veretei) valamint rozettás lószerszámveretek képviselik. Az eddig feltárt sírok sorokba rendeződnek és három – egy mástól 10–14 méteres távolsággal elválasztott – csoportot alkotnak. Az ásatáson részt vettek: Bodnár Katalin és Lovász Emese régészek, J. Homola Krisztina rajzoló.

Révész László

Kesznyéten

Pusztai Imre jelentette, hogy a Hernád-csatorna jobb partján, a hajdani Tisza-meder mellett található Sárréti vagy Tisza-dűlő néven ismert helyen cserepek kerültek elő. A helyszínen láttuk, hogy a gát erősítésére hordott földben kerültek elő a leletek. A földhordás során csaknem teljesen elpusztítottak egy őskori települést, a dombból már csak egy kb. 100 m²-es terület maradt meg. A kultúrréteg jelenlegi állapotában a metszetben kb. 30–40 cm vastag. A partfalból nagy mennyiségű cseréptöredéket, csonteszközt, állatcsontot és rengeteg áglyenyomatos paticsdarabot szedtünk ki. A továbbiakban földhordás nem veszélyezteti a területet, a telep megfigyeléseink szerint bronzkori.

S. Koós Judit

Nyékládháza–III. kavicsbánya

Folytattuk az 1984-ben előkerült kettős rítusú temető feltárását. Újabb hamvasztásos (urnás) és csontvázas sírokat találtunk, előbbieket gazdag kerámiamelléklettel. Az egyik urnasírban mesterbélyeges terra sigillata töredéket találtunk, másodlagosan égett állapotban. A sírok között kerek, ún. méhkás alakú gödröket is feltártunk. Az egyik hármás gödör csoport egyikében kecskék vázait találtuk.

Lovász Emese

Ónod-vár

Folytattuk az 1985-ben megkezdett feltárást. Ez évben kitisztítottuk a kétszintes, négy boltíves helyiségből álló DK-i sarokbástyát. A vár belső területét két, egymásra merőleges kutatóárokkal átvágtuk, a kutatóárkokban kirajzolódó belső, négyszög alakú építményrendszer külső falai talán a legkorábbi, XIV. századvégi vár falai lehetnek, melyeket a XVI. századi átépítés során a palota építménye és gazdasági épületek főfalaként hasznosíthattak. Az előkerült leletanyag zömét továbbra is XVI–XVII. századi kerámiák és kályhacsempék alkotják. A belső építmények átlag 1,5–2,0 m vastag földtakaró alatt rejtőznek (6. kép).

Révész László

Ond–Ády E. út

Falussy József a szerencsi múzeum igazgatója értesítette a múzeumot, hogy Ficsor János telkén (B. 144. porta) csontváz került elő. A helyszínen láttuk, hogy Falussy József a sírt szakszerűen kibontotta, a sír mélysége 95 cm, tájolása K–Ny jobb kar a váz mellett feküdt, bal a medencére volt hajtva. Az alsó lábszárcsontok még a földfalban

voltak, egyébként melléklet nélküli. A sírt emésztőgödör ásásakor találták, a lakóház mögötti kertben.

B. Hellebrandt Magdolna

Répáshuta–Pongor-lyuk

A község felett emelkedő Kövesvárad triász korabeli mészkőből épülő sasbérce ÉK-i oldalán, a hegy csúcsa alatt levő Pongor-lyukban történt az ásás. A lyuk 634 m tszf.-magasságban nyílik. A szelvényekből mintát vettek, az i. szelvény profilja holocén és késő glaciális rétegsora finoman tagolt, jól értékelhető. A minták komplex geosztratigráfiai–paleoökológiai feldolgozásának megkezdésével a barlang ásását befejezettek tekinthetjük. A régészeti leletek késő bronzkori, kora vaskori cseréptöredékek és állatcsontok.

Ringer Árpád
MTA Földrajztudományi Kutató Intézet

Sály–Latorvár

Csontos Miklós késő bronzkori, kora vaskori, ujjbenyomásos léccel díszített edénytöredékeket, behúzott peremű tálak töredékeit adta át a múzeumnak.

Sajóbábony–Méhész-dűlő

A lelőhelyen régészeti ásás és geomorfológiai szelvényezés történt, cél a lelőhely paleopedológiai–sztratigráfiai szelvényezése és korhatározása. A Méhész-dűlő régészeti leletanyagát tipológiailag a közép-európai micoquien kultúra körébe, s a Bábonyien (egy középső paleolit levéleszközös ipar a Bükk hegység területén) legidősebb fázisába soroltuk. 1983-ban ezt a legidősebb fázist R/W interglaciális idejére helyeztük.

Ringer Árpád

Sajómercse

Terepjárást végeztünk a község D-i végénél a juhhodállyal szemközti szántóban. A Borsodbótára vezető főúttól mintegy 150 méterrel kelet felé, a szántóföld szélénél elszórtan őskori cserepeket gyűjtöttünk.

Simán Katalin

Sátoraljaújhely–Alsóberecki

Fidrárn Tibor (Rudabányácska, Bányácska u. 20.) értesítette Fehér József múzeumvezetőn keresztül a Herman Ottó Múzeumot, hogy régészeti leleteket talált. A helyszínre Sátoraljaújhelytől Alsóberecki felé vivő úton lehet eljutni, a Bodrogon átmenő híd előtt jobbra letérünk, s 1100 métert haladunk a folyó melletti új töltésen, amely a lelőhelynél ér véget. Itt található a „Tokaji Ferenc Sportegyesület” halásztanyája, mely régen Lipcsei István tanyája volt, a második világháború idején, majd a vadásztársaság facánnevelője lett. A gát földjében a bejelentő csontokat talált, s a fent leírt épülettől ÉK-re húzódó dombon mi is gyűjtöttünk cserepeket. A dombhátat nem művelik, de fenyőt akartak ide telepíteni, és ezért fellazították a talajt, így kerültek felszínre a cserepek. Hullámvonallal díszített, korongolt, szemcsés anyagú edénytöredékek alapján a leletek népvándorlás koriak.

B. Hellebrandt Magdolna

Szendrő–Garadna

Poharanszki János helyi lakos két edényt ajándékozott a múzeumnak, az egyik edény nyomott gömbhasú, kannelurás díszű, a másik egy virágcserep alakú edényke. Késő bronzkoriak.

S. Koós Judit

Szentistván–Gödrök

Bukta László mezőkövesdi középiskolai tanuló jelentette a múzeumnak, hogy Szentistván határában homokhordás közben csontvázat találtak. A helyszínen megtudtuk, hogy a találók értesítették Újlaky Dezső nyugdíjas tanárt, aki a csontvázat és a mellette levő edényt magával vitte. Később ezt átadta a múzeumnak. Az edény népvándorlás kori.

S. Koós Judit

Szentistván–Gödrök

A homokbányászás során előkerült szarmata temető 7 sírját tártuk fel leletmentés során. A sírokból edények, gyöngyök, egy korong alakú, hatküllős fibula, bronz csüngő származik. Az ásatási területen szabálytalannak tűnő, sekély árokrendszer nyomait fedeztük fel. A betöltődött árkokban cserép- és állatcsonttöredékeket találtunk. A leletmentésen részt vett S. Koós Judit.

Lovász Emese

Tiszaladány

A református templom jobb oldalán levő utcában, ház építése közben a telek végében falmaradványokat észleltek. A maradványok a telek végében kitermelt föld elhordása miatt jól láthatók, s a templomkert kerítése alá esnek. Valószínűleg egy korábbi, kőkerítés maradványai. A helyszíni szemlén részt vett Bencsik János.

S. Koós Judit

Tiszatardos–Kossuth utca

Újfalusi István tokaji kőműves jelentette, hogy a tiszatardosi Áfész-bolt alapozása közben cserepeket és csontokat talált. A területet beépítették, így csak egy kb. 5×5 méteres részről szedhettük össze a szétdobált őskori és középkori cseréptöredékeket. A helyszíni szemlén részt vett Bencsik János.

S. Koós Judit

Tokaj–Lencsés-tető

Bencsik Jánossal bejártuk a szőlőhegyet, ahonnan már korábban előkerült néhány edénytöredék. További cserépdarabokat szedtünk össze, jellegtelen őskoriak, lehetséges, hogy erődített telep volt a hely.

S. Koós Judit

Trizs-Vörössár

A lelőhelyet 1962-ben fedezte fel Nováki Gyula és Vastagh Gábor. Ekkor egy nagyobbacska tisztáson több kohó kürtőjét látták kirajzolódni és a gyér fűvű területen több salaktöredéket gyűjtöttek. Ezek alapján kezdtünk itt ásatást, amelynek során két, domboldalba épített kohót tártunk föl, a hozzájuk tartozó munkagödrökkel együtt. Az első kohó munkagödrében megtaláltuk két korábbi, már csak töredékesen megmaradt kohó nyomát is. A kohókat a munkagödrökből előkerült cseréptöredékek alapján az Árpád-korban használták. A két ép kohót kiemeltük az Ózdi Kohászati Üzemek, illetve a Dunai Vasmű számára.

Révész László–L. Wolf Mária

1985-ben megvásároltuk Tóth Lajos kohómérnök Dél-Afrikában gyűjtött egyedülálló őskőkori leletegyüttesét. Ltsz.: 86. 11.1–91.

A TÖRTÉNETI BORSOD VÁRMEGYE KÖZÉPKORI HELYNEVEINEK VIZSGÁLATA

SÁNDORFI GYÖRGY

A számítógépek forradalmasították a kutatómunkát. Kezdetben a műszaki és természettudományok területén alkalmazták őket, majd a közgazdaságtanban, s napjainkban talán nincs olyan ága a kutatásnak, ahol ne használnák eredményesen a számítógép nyújtotta előnyöket. Jelen dolgozat példát szeretne mutatni arra, hogy a kis teljesítményű, viszonylag olcsó, házi számítógépekkel¹ is hasznosan lehet dolgozni, például a helynevek elemzésénél, ha a feldolgozandó adatmennyiséget úgy határozzuk meg, hogy az ne haladja meg a számítógép kapacitását. Elsőként a történeti Borsod vármegye helyneveit elemeztük. A több mint tíz éve folyó várkutató munkánk során, bejártuk a megye tájait, s így érzelmi kötődésünk diktálta számunkra azt, hogy az évekre tervezett munkát Borsod vármegyével kezdjük.

Az adatbázis létrehozása

Elsőként Györffy Gy. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (I. Bp. 1966. 733–818. Borsod vármegye) című munkájából gyűjtöttük ki az ott előforduló helyneveket az oklevél évszámával együtt² kijegyezve, hogy a helység rendelkezett-e korai plébániával vagy monostorral, esetleg mindkettővel. Ezt a jegyzéket összevetve Csánki D. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (I. Bp. 1890. 161–194. Borsod megye) című munkájával kibővítettük a hiányzó helynevekkel, majd ugyanezt tettük a Borsod megyei dika jegyzékben³ található azon helynevekkel, amelyek sem Györffy Gy. munkájában, sem Csánki D. gyűjtésében nem találhatók. Az összetett helynevek kétszer, sőt egy esetben háromszor is szerepelnek azért, hogy az elemzésénél a gép külön-külön tudja őket feldolgozni.

Pl. Nyékládháza	Nyék(Ládháza)	= törzsnév
	Lád(Háza)	= vezérnév
	Háza(Nyéklád)	= tulajdont
		kifejező név

Vigyázzunk tehát, az ún. teljes listán szereplő 314 adat, nem 314 elemzett helységet, hanem 314 elemzett helynevet jelent.

Az így összegyűjtött helyneveket Kiss L. Földrajzi nevek etimológiai szótára (Bp. 1978.) című munkájának segítségével etimologizáltuk, a helynévadás módja és a helynévadás típusa szerint.

1. A feldolgozást egy Commodore 64 típusú számítógéppel végeztük.
2. Nem vettük figyelembe, hogy hamis vagy átvitt oklevélről van szó, mivel azt feltételeztük, hogy hamisítás esetében is a legkevésbé valószínű, hogy a hely nevét hamisítják.
3. OL. Conscriptiones portarum. Borsod megye 1549. A Borsod megyei jegyzéket Maksai Ferenc gyűjtötte, felhasználásra Engel Pál adta át, amiért itt mondunk köszönetet.

A kódok

A sornyomtató által kinyomtatott adatok az alábbiakat jelentik: (Lásd. Teljes adatlista)

Pl.: 1067 Csaba 12 MA VN 40 00

Az első oszlop a név első előfordulását tartalmazó oklevél keltét jelzi. (Lásd 2. sz. jegyzet.) A második oszlop a helynevet, a harmadik oszlop a megye sorszámát jelöli, amelyet Györffy Gy. munkája alapján sorszámoztunk be.⁴ A negyedik oszlop a helynévadás módját jelöli az alábbi kódok szerint: Magyar MA, nyugati szláv (cseh, szlovák, lengyel) SL, keleti szláv (ó-orosz, ukrán) KS, déli szláv (szlovén, szerb-horvát, bolgár) DS, török TK, német NE, román RO, nyugati újlatin (vallón) LA, bizonytalan BI. Az ötödik oszlop a helynév típusát jelöli az alábbi kódok szerint: személynév, SN szentnév (patrocinium) SZ, egyházsnév (papi, püspöki, keresztes) EH, vezérnév VN, törzsnév TN, nemzetségnév NM, népnév NN, földrajzi név (hegymeg, ároktó, völgyes, váralja) FR, foglalkozás FO, növénynév (tágabb értelemben a mezőgazdasághoz kapcsolódó nevek is) MG, állatnév AN, tulajdont kifejező (háza, laka, telke földbe, szállása) TU, egyéb EB, bizonytalan BN. A hatodik oszlop a hivatkozást jelöli az alábbi kódok szerint:

Csak Györffynél található név	10
Györffynél és Csánkinál található név	12
Györffynél és dikajegyzékben található név	13
Csak Csánkinál található név	20
Csánkinál és dikajegyzékben található név	23
Csak dikajegyzékben található név	30
Györffy–Csánki dikajegyzékben található név	40
A hatodik oszlop a korai plébániára és monostorra utal: plébánia PL, monostor MO, plébániai és monostor PM.	

A program

Az adatok felvitelét az adattároló lemezre (disk), valamint a már felvitt adatok rendezését és feldolgozását egy programcsomag vezérli. Az adatok lemezre történő rögzítése mellett lehetőség van a már korábban felvitt adatállomány bővítésére, javítására, törlésére és átmásolására

A feldolgozó program első lépésként az évszámok szerint sorba rendezi, majd kiírja a felvezetett adatokat. (Lásd Borsod vármegye teljes adatlistája.) A továbbiakban a gép bármely kód alapján 10 percen belül kigyűjti és legépeli a kód által meghatározott adatsort, de lehetőség van arra is, hogy egy adott név, vagy névrész (pl. Háza) megadásával keresi ki mindazon neveket, amelyekben a megjelölt „szőfűzér” szerepel.

Végül mint legfontosabbat kell említeni azt a programrészt, amely az előre bekért időhatárok között, húszéves csoportosításban gyűjti és összegzi a névadási mód, helynévtípus és az egyházashely (plébánia, monostor) szerinti előfordulásokat, és kiírja az adott időszak valamennyi adatát.

Sajnos e rövid dolgozat keretében nincsen lehetőség arra, hogy valamennyi elemzés eredményének a dokumentációját közöljük, csupán a legfontosabbakat.⁵

4. A sorszámnak jelen esetben, mivel egy megyét dolgoztunk fel, nincsen jelentősége. Később, ha már a feldolgozott megyék szaporodnak, akkor egyes megyéket ezzel a kóddal lehet majd elválasztani egymástól.

5. Szerzőnek nem titkolt szándéka, hogy a humán kutatók között a kisszámítógépek alkalmazását propagálja. Az itt alkalmazott program ugyanis más témáknál is használható, hiszen a kódjelek bármely jelentést takarhatnak. Ha a módszer valakit érdekel, szerző készségesen rendelkezésére áll.

Borsod vármegye teljes adatlistája (mellékelve)

A lista tartalmazza a feldolgozásra került helynevek adatait, az oklevél évszámai szerint rendezve. Mint már említettük a lista tételszámát jelző 314 adat nem jelent 314 helységet. Le kell vonni belőle az elemzés lehetősége miatt többször szereplő helynevek számát, 32 db-ot. $314 - 32 = 282$ az elemzett helységek száma.

A 314 elemzett helynév hivatkozások szerint megoszlása az alábbi: (nincs mellékelve)

Csak Győrffynél található	kód 10	41 db	13,2%
Csak Csánkinál található	20	43 db	13,6%
Csak dikajegyzékben található	30	18 db	5,7%
Győrffynél és Csánkinál található	12	32 db	10,2%
Győrffynél és dikajegyzékben található	13	11 db	3,5%
Csánkinál és dikajegyzékben található	23	19 db	5,7%
Mindhárom forrásban megtalálható	40	150 db	47,7%

Borsod vármegye helynév típusai (mellékelve)

A gép az egymás után megjelölt kódok alapján kigyűjti és összegezve kinyomtatja az egyes típusokba sorolt helyneveket.

Személynév	SN	90 db	28,7%
Szentnév	SZ	8 db	2,5%
Egyházasnév	EH	8 db	2,6%
Vezérnév	VN	9 db	2,9
Törzsnév	TN	5 db	1,5%
Nemzetségnév	NM	3 db	1,0%
Népnév	NN	10 db	3,2%
Földrajzi név	FR	26 db	8,3%
Foglalkozás	FO	14 db	4,4%
Növénynév			
és mezőgazd.	MG	25 db	8,0%
Állatnév	AN	4 db	1,2%
Tulajdont jelző	TU	27 db	8,6%
Egyéb	EB	20 db	6,4%
Bizonytalan	BN	65 db	20,7%
		314 db	100,0%

Borsod vármegye korai helynevei a névadás módja szerint (nincs mellékelve)

Magyar	MA	218 db	69,43%
Újlatin	LA	1 db	0,32%
Nyugati szláv	SL	33 db	10,50%
Bizonytalan	BI	62 db	19,75%
		314 db	100,00%

Borsod vármegye korai plébániái és monostorai (nincs mellékelve)

Korai plébánia	81 db	25,8%
Plébánia és monostor	2 db	0,64%
Csak monostor	1 db	0,32%
Nincs adat	230 db	73,24%
	314 db	100,00%

Helynévelemzés húsz évenként (nincs mellékelve)

A kiírt eredmény (dokumentáció) hosszú.

A program húsz évenként elemzi és halmozva összegzi a helynévadás módját, a helynév fajtáját, valamint a korai plébániás és monostoros helyeket. A terjedelmes, kigépzelt anyag eredményét célszerűen táblázatba foglaltuk. (1. sz. táblázat.)

A táblázat adathalmazának ún. függetlenségi vizsgálatát Ziaja György közgazdász-statisztikus végezte el. (Meszéna Gy.–Ziermann M., Valószínűségelmélet és matematikai statisztika, Bp. 1981. 432–432.)

A statisztikai stabilitás érdekében az 1. sz. táblázatot (mátrixot) tömöríteni kellett.⁶ A tömörített táblázat vizsgálata azt eredményezte, hogy az oklevél dátuma és a település nevének jelentése – elhagyva a bizonytalan jelentésűeket – 95%-os valószínűségi szinten függetlenek egymástól, illetve a minta *nem mond ellent a függetlenségi hipotézisnek*. Az oklevél dátuma és a névadás eredete hasonlóan független. A magyar–szláv névadású helynevek előfordulásának aránya a minta szerint független az időtől, vagyis a település első említésének dátumától. *Borsod vármegye korai helyneveire vonatkozóan az okleveles említésekől tehát az egyes helynévtípusok konkrét keletkezésének időrendjére összefüggést meghatározni nem lehetett.*

Végül köszönetet kell mondanom azoknak, akik munkám során segítségemre voltak. *Kiss Lajos*nak, aki a helynevek kérdésében nyújtott segítséget, *Ziaja György*nek, aki a statisztikai elemzéseket végezte el és *Kelecsényi Lajos*nak, aki időt és fáradságot nem kímélve a szükséges programokat készítette el számomra.

6. A tömörítés az alábbi elv szerint történt.

Időosztályban

1. 1067–1339 (kb. a tatárjárásig)
2. 1240–1299 (kb. Árpádház kihalása)
3. 1300–1379 (kb. Anjouk)
4. 1400–1500 (Zsigmond, Hunyadiak)
5. 1549. (dikajegyzék)

Névadás típusa

1. Személynév
2. Törzsnév, nemzetségnév, vezérnév (hagyományok)
3. Növénynév, állatnév, földrajzi név (környezet)
4. Egyházasnév, szentnév (vallás)
5. Egyéb, népnév, foglalkozásnév, tulajdont kifejező

Névadás módja

1. Magyar
2. Szláv

Az így kapott 5×5 ill. 5×2 mátrixok lettek elemezve.

Névtípus	Év	1067	1180–1199	1200–1219	1220–1239	1240–1259	1260–1279	1280–1299	1300–1319	1320–1339	1340–1359	1360–1379	1380–1399	1400–1419	1420–1439	1440–1459	1460–1479	1480–1499	1500–1519	1520–1539	1540–1559	Összesen	%
Személynév	0	1	6	13	8	10	9	3	15	1	1	0	5	4	3	4	0	0	0	7	90	28,7	
Szentnév	0	0	0	0	1	1	1	0	3	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	7	2,2	
Egyházasnév	0	0	0	3	0	2	1	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	9	2,9	
Vezérnév	1	0	0	1	2	2	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	9	2,9	
Törzsnév	0	0	1	1	1	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	1,5	
Nemzetségnév	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	3	1,1	
Névnap	0	0	1	1	0	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	10	3,2	
Földrajzinév	0	1	4	4	4	4	2	0	3	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0	1	26	8,3	
Foglalkozás	0	1	0	6	1	0	2	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	14	4,4	
Mezőgazd. növ.	0	0	1	0	2	6	6	3	1	1	1	0	1	1	1	0	0	1	0	0	1	25	8,0
Állatnév	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	5	1,5	
Tulajdont k.	0	1	1	2	0	3	2	1	2	0	0	0	4	5	1	2	0	0	0	3	23	8,6	
Egyéb	0	0	1	2	1	1	2	2	3	2	0	0	0	0	1	3	0	0	0	2	20	6,4	
Bizonytalan	1	0	5	4	6	7	6	7	14	3	1	0	3	0	3	2	2	0	0	0	64	20,4	
Összesen:	2	5	21	38	26	40	34	20	45	8	3	0	14	11	12	11	4	0	0	20	314	100,0%	
Magyar	2	4	12	32	14	31	25	10	27	4	2	0	9	10	6	9	2	0	0	18	218	69,4	
Újlatin	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1		
Nyugati szláv	0	0	3	3	6	3	4	4	3	1	0	0	2	1	2	0	0	0	0	1	33	10,5	
Bizonytalan	1	1	5	3	6	6	5	6	15	3	1	0	3	0	4	2	2	0	0	0	62	19,4	

BORSOD VARMEGYE TELJES ADATLISTAJA

1067	CSABA	12	MA	BN	40	00	1261	APATI	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1067	SZARCO	12	MA	BN	40	00	1261	OVARI	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1067	BRACSA	12	MA	BN	40	00	1261	HARSANY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1194	BRACSA	12	MA	BN	40	00	1261	KURT	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1194	LAK TOS	12	MA	BN	40	00	1261	SEMERE	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1194	TARNOK	12	MA	BN	40	00	1261	SZIRAK	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1194	TOS-LAK	12	MA	BN	40	00	1261	SZOLLOS	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	BOLYA	12	MA	BN	40	00	1261	TIHNER	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	BORSOD	12	MA	BN	40	00	1261	VARJA	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	DOROGA	12	MA	BN	40	00	1261	BIZS	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	EMOD	12	MA	BN	40	00	1261	BALAJT	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	Gyor	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	KACS	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	MISKOLC	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 1	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 2	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 3	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 4	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 5	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 6	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 7	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 8	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 9	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 10	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 11	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 12	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 13	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 14	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 15	12	MA	BN	40	00	1261	CSENY	12	MA	FR	12	00	1261	MA	BN	40	00
1200	NYARAD 16	12																

1319	TETES	12	BI	BN	12	00
1319	TULLUS	12	BI	BN	40	00
1320	BOLYUK	12	MA	SN	40	PL
1320	IROTA	12	MA	SN	40	00
1320	JENKE	12	BI	BN	40	00
1322	BERENTE	12	MA	SN	40	00
1322	VAPNO	12	BI	BN	12	00
1323	CSAKANY	12	MA	SN	10	00
1323	CSEFANY	12	MA	SN	40	00
1323	DETA	12	BI	BN	40	00
1323	FOLDE(SINAK)	12	MA	TU	10	00
1323	GELEJ	12	MA	SN	40	PL
1323	HORSO	12	BI	BN	40	00
1323	KAZINC 2	12	SL	EB	40	00
1323	SINAK-FOLDE	12	MA	SN	10	00
1323	SZENTMIKLOS	12	MA	SZ	12	00
1323	SZINKO	12	BI	BN	10	00
1323	VALK	12	MA	SN	40	PL
1323	VATTA	12	MA	VN	40	00
1325	BABONY	12	MA	SN	40	00
1325	DOMONYO	12	MA	SN	10	00
1325	GON	12	BI	BN	10	00
1325	NOLAJ-SZEK	12	BI	BN	13	00
1325	SZEK(NOLAJ)	12	MA	FR	13	00
1325	SZIGET	12	MA	FR	10	00
1327	HADOS	12	MA	MG	40	00
1327	SZABO	12	MA	SN	40	00
1330	CSEN	12	BI	BN	12	00
1330	DOVNY	12	SL	EB	40	00
1330	DUKANY	12	BI	BN	12	00
1330	MEGY	12	MA	FR	12	00
1330	MERCSE	12	SL	AN	40	00
1330	MESGYE	12	BI	BN	12	00
1330	VELIN	12	BI	BN	12	00
1331	SZENTMARTON	12	MA	SZ	40	PL
1332	BEDES-FOLDE	12	MA	SN	10	00
1332	BIBA	12	BI	BN	10	00
1332	BISZ	12	BI	BN	10	00
1332	BURUK	12	BI	BN	40	00
1332	FOLDE(BEDES)	12	MA	TU	10	00
1332	GALVANS	12	MA	SN	40	PL
1332	KERESZTUR(HEJO)	12	MA	SZ	40	PL
1332	KESZI	12	MA	IN	40	PL
1332	SZAKALO	12	MA	SN	20	00
1332	UPFONY	12	BI	BN	40	PL
1332	VARAD(SZILVAS)	12	MA	EB	40	PL
1333	SZENTISTVAN	12	MA	SZ	40	PL
1343	SZIRMA	12	MA	EB	40	00
1345	KEMEJ	12	BI	BN	20	00
1346	FARMOS	12	BI	BN	20	00
1347	DUBICSANY	12	SL	MG	23	00
1347	KOBLI	12	MA	EB	20	00
1347	PARCSA	12	BI	BN	20	00
1349	LAD(SAJU)	12	MA	VN	40	00
1349	LASZLO-FALVA	12	MA	SN	20	00
1365	BOS	12	BI	BN	20	00
1366	MEZO	12	MA	MG	20	00
1370	SATA	12	MA	SN	23	00
1400	GONNNA	12	BI	BN	20	00
1404	BALAZS-HAZA	12	MA	SN	20	00
1404	HAZA(BALAZS)	12	MA	TU	20	00
1404	TOVISES	12	MA	MG	23	00
1405	KELECSENY	12	SL	FR	23	00
1409	HAZA(KORNIS)	12	MA	TU	20	00
1409	KORNIS-HAZA	12	BI	SN	20	00
1410	VISZLO	12	MA	SN	23	00
1413	FALVA(RATOLD)	12	MA	TU	20	00
1413	RATOLD-FALVA	12	MA	SN	20	00
1413	VILYU	12	BI	BN	20	00
1414	HAZA(RAKOS)	12	MA	TU	20	00
1414	RAKOS-HAZA	12	MA	SN	20	00
1415	NEKEZSENY	12	SL	BN	23	00
1424	FOLDES	12	MA	FR	20	00
1433	BAN-FALVA	12	MA	SN	23	00
1433	FALVA(BAN)	12	MA	TU	23	00
1435	JAKAB-TELKE	12	MA	SN	20	00
1435	TELKE(JAKAB)	12	MA	TU	20	00
1437	CENTER-FALVA	12	MA	SN	23	00
1437	FALVA(CENTER)	12	MA	TU	23	00
1438	TAPOLCSANY	12	SL	MG	23	00
1439	FALVA(LASZLO)	12	MA	TU	20	00
1439	SZALAD-TELKE	12	MA	SN	20	00
1439	TELKE(SZALAD)	12	MA	TU	20	00
1443	HAZA(KOROM)	12	MA	TU	20	00
1443	KURUM-HAZA	12	BI	SN	20	00
1443	MIHALY(MIHALY)	12	MA	SN	23	00
1446	SUM-SALY	12	MA	SN	23	00
1447	VEREBELY	12	MA	SN	20	00
1448	EGYHARZ(FEHER)	12	MA	EB	20	00
1448	FEHER-EGYHARZ	12	MA	EB	20	00
1449	BALATON	12	SL	FR	23	00
1449	KACALA	12	BI	BN	20	00
1454	SZENTALBERT	12	MA	SZ	20	00
1455	CSEMPERD	12	BI	BN	20	00
1455	OSITKE	12	BI	BN	20	00
1460	FOLDE(MARCEL)	12	MA	TU	20	00
1460	MARCEL-FOLDE	12	MA	SN	20	00

1461	AKA	12	MA	SN	20	00
1468	VARKI	12	BI	BN	20	00
1469	DEBRENTÉ	12	MA	SN	23	00
1469	SZOLGA	12	MA	EB	23	00
1470	FALVA(ORDOG)	12	MA	TU	20	00
1470	ORDOG-FALVA	12	MA	SN	20	00
1475	BARBO	12	BI	BN	20	00
1475	VASVHR	12	MA	EB	20	00
1476	UJFALU	12	MA	EB	20	00
1480	EURES	12	MA	MG	20	00
1484	DISZNUS	12	MA	AN	23	00
1485	HALGUL	12	BI	BN	23	00
1494	BOLTA	12	BI	BN	23	00
1549	HBA-FALVA	12	MA	MA	30	00
1549	ABOD	12	MA	SN	30	00
1549	ANDORNAK	12	MA	SN	30	00
1549	ASZALO	12	MA	FU	30	00
1549	BALMAZ	12	MA	SN	30	00
1549	CSEHI	12	MA	NN	30	00
1549	FALVA(HBA)	12	MA	TU	30	00
1549	GEDE	12	MA	SN	30	00
1549	GURUMBOLY	12	SL	FR	30	00
1549	HATHAZ	12	MA	EB	30	00
1549	HAZA(JAKOB)	12	MA	TU	30	00
1549	HAZA(NYEK-LAD)	12	MA	TU	30	00
1549	IVANKO	12	MA	SZ	30	00
1549	JAKOB-HAZA	12	MA	SN	30	00
1549	LAD-HAZA(NYEK)	12	MA	VN	40	PL
1549	MAGYARI-ALMAGYARI	12	MA	NN	30	00
1549	SENYE	12	MA	SN	30	00
1549	SIKATOR	12	MA	EB	30	00
1549	TALLYA	12	LA	MG	30	00
1549	TOTFALU	12	MA	NN	30	00

BORSOD VARMEGYE OSSZESEN = 314 ADAT

 * BORSOD VARMEGYE HELYNEV TIPUSAI *

1194	TOS-LAK	12	BI	SN	10	00
1200	BORSOD	12	MA	SN	12	00
1200	DORUGMA	12	MA	SN	40	PL
1200	EMOD	12	MA	SN	40	PL
1200	KACS	12	MA	SN	40	PM
1214	SZALONTA	12	MA	SN	40	00
1219	MUCSONY	12	SL	SN	40	PL
1220	TARD	12	MA	SN	40	PL
1221	ABRANY	12	MA	SN	40	PL
1221	CSEB	12	MA	SN	40	00
1221	CSUKVA	12	SL	SN	40	00
1221	DEDES	12	MA	SN	40	PL
1221	SIMON	12	MA	SN	10	00
1225	CSAT	12	MA	SN	40	00
1225	HETES	12	MA	SN	10	00
1230	ARNOT	12	MA	SN	40	00
1231	KAZA	12	MA	SN	40	PL
1237	IVAN	12	MA	SN	40	00
1237	KARACSUNY-FALVA	12	MA	SN	12	00
1237	KILLAN-FOLDE	12	MA	SN	10	00
1246	KIRILU	12	MA	SN	40	00
1248	BOGACS	12	MA	SN	40	PL
1248	CSEREP	12	MA	SN	40	PL
1248	ECSEG	12	MA	SN	40	00
1248	NOSZVAJ	12	MA	SN	40	PL
1254	MALVIN	12	SL	SN	40	00
1255	HELY	12	MA	SN	12	00
1256	TOKAJ	12	MA	SN	40	00
1261	SZIRAK	12	MA	SN	40	PL
1261	TIHMER	12	MA	SN	40	PL
1263	BALUT	12	MA	SN	40	00
1263	CSERMELY	12	MA	SN	40	PL
1267	ABUD	12	MA	SN	40	PL
1267	VALTER-FOLDE	12	MA	SN	10	00
1269	BOD	12	MA	SN	12	00
1269	SZOMOLYA-EGYHAZAS	12	MA	SN	40	PL
1273	SZENDU	12	MA	SN	40	PL
1275	NOVHU	12	MA	SN	40	PL
1280	BUSK-FOLDE	12	MA	SN	10	00
1281	CSECS	12	MA	SN	40	PL
1283	GILLE	12	MA	SN	12	00
1284	BUKENY	12	MA	SN	10	00
1285	ARANYOSD	12	MA	SN	40	00
1294	VELEZU	12	MA	SN	40	PL
1298	LASZLO	12	MA	SN	40	00
1299	EDELENY	12	MA	SN	40	PL
1299	JAKO-FALVA	12	MA	SN	40	00
1300	FINKE	12	MA	SN	40	PL
1312	SENYE	12	MA	SN	40	PL
1312	SZENDRU	12	MA	SN	40	PL
1320	BOLYUK	12	MA	SN	40	PL
1320	IROTA	12	MA	SN	40	00

1322	BERENTE	12	MA	SH	40	00
1323	CSAKANY	12	MA	SH	10	00
1323	CSEFANY	12	MA	SH	40	00
1323	GELEJ	12	MA	SH	40	PL
1323	SIMAK-FOLDE	12	MA	SH	10	00
1323	VALK	12	MA	SH	40	PL
1325	BABUNY	12	MA	SH	40	00
1325	UDMUNYO	12	MA	SH	10	00
1327	SZUGED	12	MA	SH	40	00
1332	BEDES-FOLDE	12	MA	SH	10	00
1332	GALVHUS	12	MA	SH	40	PL
1332	SZAKALO	12	MA	SH	20	00
1349	LASZLO-FALVA	12	MA	SH	20	00
1378	SATA	12	MA	SH	23	00
1404	BALAZS-HAZA	12	MA	SH	20	00
1409	KORNIS-HAZA	12	BI	SH	20	00
1410	VISZLO	12	MA	SH	23	00
1413	RATOLD-FALVA	12	MA	SH	20	00
1414	RAKUS-HAZA	12	MA	SH	20	00
1433	BAK-FALVA	12	MA	SH	23	00
1435	JAKAB-TELKE	12	MA	SH	20	00
1437	CENTER-FALVA	12	MA	SH	23	00
1439	SZALUD-TELKE	12	MA	SH	20	00
1443	KURUM-HAZA	12	BI	SH	20	00
1443	MIHALY(N.MIHALY)	12	MA	SH	23	00
1446	SOM-SALY	12	MA	SH	23	00
1447	VEREBELY	12	MA	SH	20	00
1460	MARCEL-FOLDE	12	MA	SH	20	00
1461	AKA	12	MA	SH	20	00
1469	DEBRENTE	12	MA	SH	23	00
1470	ORUD-FALVA	12	MA	SH	20	00
1549	ABOD	12	MA	SH	30	00
1549	ANDORNAK	12	MA	SH	30	00
1549	BALMAZ	12	MA	SH	30	00
1549	GEDE	12	MA	SH	30	00
1549	IVAN(SZENDRO)	12	MA	SH	30	00
1549	JARDAN-HAZA	12	MA	SH	30	00
1549	SENVE	12	MA	SH	30	00

BORSOD VARMEGYE SZEMELYNEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 90 DB

1249	MARTONY(SZENT)	12	MA	SZ	40	00
1273	SZENTJAKAB	12	MA	SZ	40	PL
1281	SZENTPETER	12	MA	SZ	40	PL
1323	SZENTMIKLÓS	12	MA	SZ	12	00
1331	SZENTMARTON	12	MA	SZ	40	PL
1332	KERESZTÜR(HEJO)	12	MA	SZ	40	PL
1333	SZENTISIVAN	12	MA	SZ	40	PL
1454	SZENTALBERT	12	MA	SZ	20	00

BORSOD VARMEGYE SZENTINEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 8 DB

1221	EGYHAZ(OLASZ)	12	MA	EH	12	00
1232	APATFALVA	12	MA	EH	40	00
1238	KERESZTES	12	MA	EH	40	00
1261	APATI	12	MA	EH	12	00
1269	EGYHAZAS-SZOMOLYA	12	MA	EH	40	PL
1291	KERESZTÜR(SAJÓ)	12	MA	EH	13	PL
1317	KAPOLNA	12	MA	EH	40	PL
1448	EGYHAZ(FEHER)	12	MA	EH	20	00

BORSOD VARMEGYE EGYHAZNEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 8 DB

1067	CSABA	12	MA	VN	40	00
1221	LAD(SZENDRO)	12	MA	VN	13	PL
1240	KUNDU	12	MA	VN	40	PL
1256	KEND-KERCS	12	MA	VN	40	00
1261	GYULAJ	12	MA	VN	13	00
1261	SZEMERE	12	MA	VN	40	00
1323	VATTA	12	MA	VN	40	00
1349	LAD(SAJÓ)	12	MA	VN	40	00
1549	LAD-HAZA(NYEK)	12	MA	VN	40	PL

BORSOD VARMEGYE VEZERNEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 9 DB

1214	TARJAN	12	MA	TN	40	PL
1234	NYEK(LADHAZA)	12	MA	TN	13	PL
1256	KERCS(KEND VARRAS)	12	MA	TN	40	00

1261	KURT	12	MA	TN	40	PL
1332	KESZI	12	MA	TN	40	PL

BORSOD VARMEGYE TORZSNEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 5 DB

1200	MISKOLC	12	MA	NM	40	PL
1232	BEL-HAROMKUT	12	MA	NM	40	PM
1549	ABA-FALVA	12	MA	NM	30	00

BORSOD VARMEGYE NEMZETSEGNEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 3 DB

1219	NEMETI(SAJÓ)	12	MA	NN	40	PL
1221	OLASZ-EGYHAZ	12	MA	NN	12	00
1263	VARKONY	12	MA	NN	40	PL
1275	OLASZI	12	MA	NN	12	00
1283	HORVATH 1	12	MA	NN	40	PL
1291	BESENYU	12	MA	NN	40	PL
1293	HORVATH 2	12	MA	NN	40	00
1549	CSEHL	12	MA	NN	30	00
1549	MAGYARI-ALMAGYARI	12	MA	NN	30	00
1549	TUTFALU	12	MA	NN	30	00

BORSOD VARMEGYE NEPNEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 10 DB

1194	AROKTO	12	MA	FR	40	PL
1200	BULOVH	12	MA	FR	40	PL
1200	GYOR	12	MA	FR	40	PL
1200	TAPOLCA	12	SL	FR	40	MO
1219	VAMOS	12	MA	FR	40	00
1221	MUSZOLYAS	12	MA	FR	12	00
1232	HAROMKUT(BEL)	12	MA	FR	40	00
1234	MALVI	12	MA	FR	40	00
1237	VADNA	12	SL	FR	40	00
1240	TARDUNA	12	SL	FR	40	00
1248	FUZERKO	12	MA	FR	10	00
1249	SZALONNA	12	SL	FR	40	PL
1256	VARRAS-KERCS	12	MA	FR	40	00
1261	GYOR(KISGYOR)	12	MA	FR	40	00
1268	KISFALUD	12	MA	FR	40	PL
1272	HEGYMEG-TORNAHAZA	12	MA	FR	40	PL
1275	KOVESD	12	MA	FR	40	00
1292	HEJUTO	12	MA	FR	12	00
1292	VARALJA	12	MA	FR	12	PL
1325	SZEK(NOLAJ)	12	MA	FR	13	00
1325	SZIGET	12	MA	FR	10	00
1330	MEGY	12	MA	FR	12	00
1405	KELECSENY	12	SL	FR	23	00
1424	FOLDES	12	MA	FR	20	00
1449	BALATON	12	SL	FR	23	00
1549	GURUMBOLY	12	SL	FR	30	00

BORSOD VARMEGYE FOLDAJZI NEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 26 DB

1194	TARNOK	12	MA	FO	10	00
1220	DAROC	12	MA	FO	40	PL
1221	LOVO 1 (EGER)	12	MA	FO	40	00
1221	NYILAS	12	MA	FO	40	00
1232	MOLNOS-BEL	12	MA	FO	40	00
1234	BABA	12	SL	FO	40	PL
1237	IGRICI	12	MA	FO	40	00
1248	TARNOK-BALA	12	MA	FO	12	00
1283	DUSNOK	12	MA	FO	13	00
1283	KOVACS	12	MA	FO	12	00
1300	SZAKCSI	12	MA	FO	13	00
1317	MESZES	12	MA	FO	40	PL
1319	LOVO 2	12	MA	FO	10	00
1549	ASZALO	12	MA	FO	30	00

BORSOD VARMEGYE FOGLALKOZASI NEV TÍPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 14 DB

1200	NYARAD 1	12	MA	MO	13	00
1241	MUHI	12	SL	MO	40	PL
1248	ZSERC	12	SL	MO	40	00
1261	HARSANY	12	MA	MO	40	PL
1261	SZOLLOS 1	12	MA	MO	40	PL

1267	HARICA	12	MA	MG	10	00
1267	NYOMAR	12	MA	MG	40	PL
1268	SZEDERKENY	12	MA	MG	40	PL
1279	DAMAK	12	SL	MG	40	00
1280	ALACSKA	12	SL	MG	40	00
1292	BIKK	12	MA	MG	40	PL
1292	GESZT	12	MA	MG	40	PL
1292	MÖGYÖROSD	12	MA	MG	40	00
1293	SZOLLOS 2	12	MA	MG	10	00
1299	NYARAD 2	12	MA	MG	40	PL
1300	HANGACS	12	MA	MG	40	00
1303	VARBO	12	SL	MG	40	00
1311	KORTEVELYES	12	MA	MG	10	00
1327	NADASD	12	MA	MG	40	00
1347	DUBICSANY	12	SL	MG	23	00
1366	MEZO	12	MA	MG	20	00
1404	TOVISES	12	MA	MG	23	00
1438	TAPOLCSANY	12	SL	MG	23	00
1480	EGRES	12	MA	MG	20	00
1549	TALLYA	12	LA	MG	30	00

BORSOD VARMEGYE NOVENYNEV TIPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 25 DB

1194	BARCA	12	MA	AN	40	00
1268	ARLO	12	SL	AN	40	PL
1330	MERCSE	12	SL	AN	40	00
1484	DISZNO	12	MA	AN	23	00

BORSOD VARMEGYE ALLATNEV TIPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 4 DB

1194	LAK(TOS)	12	MA	TU	10	00
1215	BABOLNA	12	SL	TU	40	00
1237	FALVA(KARACSONY)	12	MA	TU	12	00
1237	FOLDE(KILIAN)	12	MA	TU	10	00
1267	FOLDE(VALTER)	12	MA	TU	10	00
1271	HAZA(TORNA)	12	MA	TU	40	00
1272	TELEKES	12	MA	TU	40	PL
1280	FOLDE(BOSK)	12	MA	TU	10	00
1299	FALVA(JAKO)	12	MA	TU	40	00
1307	LEANY	12	MA	TU	40	PL
1323	FOLDE(SIMAK)	12	MA	TU	10	00
1332	FOLDE(BEDES)	12	MA	TU	10	00
1404	HAZA(BALAZS)	12	MA	TU	20	00
1409	HAZA(KORNIS)	12	MA	TU	20	00
1413	FALVA(RATOLD)	12	MA	TU	20	00
1414	HAZA(RAKOS)	12	MA	TU	20	00
1433	FALVA(BAN)	12	MA	TU	23	00
1435	TELKE(JAKAB)	12	MA	TU	20	00
1437	FALVA(CENTER)	12	MA	TU	23	00
1439	FALVA(LASZLO)	12	MA	TU	20	00
1439	TELKE(SZALAD)	12	MA	TU	20	00
1443	HAZA(KOROM)	12	MA	TU	20	00
1460	FOLDE(MARCEL)	12	MA	TU	20	00
1470	FALVA(ORDOG)	12	MA	TU	20	00
1549	FALVA(JABA)	12	MA	TU	30	00
1549	HAZA(JARDAN)	12	MA	TU	30	00
1549	HAZA(NYEK-LAD)	12	MA	TU	40	PL

BORSOD VARMEGYE TULAJDONNEV TIPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 27 DB

1200	SZIALOM	12	MA	EB	40	PL
1221	TILAJ	12	MA	EB	40	00
1222	LAK	12	MA	EB	40	PL
1240	KAZINC 1	12	SL	EB	40	PL
1277	NEGYES	12	MA	EB	40	00
1280	KURITTYAN	12	SL	EB	40	00
1281	ZSOLCA	12	SL	EB	40	PL
1303	GARADNA	12	SL	EB	13	00
1307	BOROSZLO	12	SL	EB	10	00
1323	KAZINC 2	12	SL	EB	13	00
1330	DOVENY	12	SL	EB	40	00
1332	VARAD(SZILVAS)	12	MA	EB	40	PL
1343	SZIRMA	12	MA	EB	40	00
1347	KOBLI	12	MA	EB	20	00
1448	FEHER-EGYHAZ	12	MA	EB	20	00
1469	SZOLGA	12	MA	EB	23	00
1475	VASVAR	12	MA	EB	20	00
1476	UJFALU	12	MA	EB	20	00
1549	HATHAZ	12	MA	EB	30	00
1549	SIKATOR	12	MA	EB	30	00

BORSOD VARMEGYE EGYEB TIPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 20 DB

1067	SZAZD	12	MA	BN	40	00
1213	BARC	12	BI	BN	40	PL
1213	SASA	12	BI	BN	10	00
1219	BELETA	12	BI	BN	10	00
1219	CSASZTA	12	BI	BN	40	00
1219	LANCI	12	BI	BN	10	00
1222	ARCA	12	BI	BN	10	00
1222	NOSZKAD	12	BI	BN	12	PL
1229	SZUHOGY	12	MA	BN	40	PL
1237	HARNOC	12	BI	BN	40	00
1240	LUBNA	12	BI	BN	40	00
1246	BACSO	12	BI	BN	10	00
1248	BALA(TARNOK)	12	BI	BN	12	00
1248	KOCSAD	12	BI	BN	10	00
1249	ZSIROS	12	BI	BN	10	00
1257	MONTAJ	12	BI	BN	40	00
1261	VAJLA	12	BI	BN	10	00
1262	BIZS	12	BI	BN	10	00
1267	ZILLI	12	SL	BN	40	PL
1268	FILTO	12	BI	BN	10	00
1269	OLAN	12	BI	BN	10	00
1273	BABAR	12	BI	BN	12	00
1273	VARHOS	12	BI	BN	12	00
1280	JETVO	12	BI	BN	12	PL
1282	SZINI(SZINYE)	12	BI	BN	12	00
1292	SEPEJSTO	12	BI	BN	10	00
1293	VISHYO	12	SL	BN	40	PL
1294	BUSKA	12	BI	BN	40	00
1296	KORHI	12	BI	BN	40	00
1300	CINEGED	12	BI	BN	12	00
1313	CSENIK	12	BI	BN	12	00
1317	KALLU	12	SL	BN	40	00
1319	ISTRING	12	BI	BN	12	00
1319	UDORMANY	12	BI	BN	40	00
1319	TETES	12	BI	BN	12	00
1319	TULLUS	12	BI	BN	40	00
1320	JENKE	12	BI	BN	40	00
1322	VAPNO	12	BI	BN	12	00
1323	DETA	12	BI	BN	40	00
1323	HOFOS	12	BI	BN	40	00
1323	SZINKO	12	BI	BN	10	00
1325	GOH	12	BI	BN	10	00
1325	NOLAJ-SZEK	12	BI	BN	13	00
1330	CSEH	12	BI	BN	12	00
1330	DUKANY	12	BI	BN	12	00
1330	MESGYE	12	BI	BN	12	00
1330	VELIN	12	BI	BN	12	00
1332	BIBA	12	BI	BN	10	00
1332	BISZ	12	BI	BN	10	00
1332	BURUK	12	BI	BN	40	00
1332	UPONY	12	BI	BN	40	PL
1345	KEMEJ	12	BI	BN	20	00
1346	FARMOS	12	BI	BN	20	00
1347	PARCSA	12	BI	BN	20	00
1365	BOS	12	BI	BN	20	00
1400	GOMONNA	12	BI	BN	20	00
1413	VILYO	12	BI	BN	20	00
1415	NEKEZSENY	12	SL	BN	23	00
1449	KACALA	12	BI	BN	20	00
1455	CSEMFERU	12	BI	BN	20	00
1455	CSITKE	12	BI	BN	20	00
1468	VARKI	12	BI	BN	20	00
1475	BARBO	12	BI	BN	20	00
1485	HALGOC	12	BI	BN	23	00
1494	BOLTA	12	BI	BN	23	00

BORSOD VARMEGYE BIZONYTALAN NEV TIPUSU
HELYSEGEINEK SZÁMA = 65 DB

UNTERSUCHUNG ZU DEN ORTSNAMEN IM HISTORISCHEN KOMITAT BORSOD WÄHREND DES MITTELALTERS

(Auszug)

Die kleinen Heimcomputer finden ein gutes Einsatzgebiet in jenen Forschungen, wo die zu bearbeitende Datenmenge die Kapazität des Computers in keinem Falle überschreitet. So haben wir hier die mittelalterlichen Ortsnamen des historischen Komitats Borsod mit Hilfe eines Heimcomputers vom Typ Commodore 64 aufgearbeitet.

Die Datenbasis wurde unter Hinzuziehung folgender Werke zusammengestellt: Gy. Györffy *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (Historische Geographie Ungarns zur Zeit des Hauses Árpád). (I. Bp. 1966.), D. Csánki *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Historische Geographie Ungarns zur Zeit der Hunyadis) (I. Bp. 1890.) und OL. *Conscriptiones portarum. Borsod megye 1549*. Die Ortsnamen wurden anhand des Ethymologischen Wörterbuches für geographische Namen von L. Kiss (Bp. 1978.) ethymologisiert, und zwar nach der Art der Namensgebung sowie nach dem Typ des Ortsnamens. Der Computer ordnete die Angaben nach der Jahreszahl der ersten Urkunde, in der ein Ortsname auftrat, bearbeitete sie und druckte die Angaben.

Die angewendeten Kodes:

Art der Ortsnamensgebung: ungarisch MA, westslawisch SL, ostslawisch KS, südslawisch DS, türkisch TK, deutsch NE, rumänisch RO, westliches Neulatein LA, ungewiss BI. Typ des Ortsnamens: Personennamen SM, Heiligennamen SZ, kirchlicher Name EH, Führernamen VN, Stammmamen TN, Sippennamen NM, Volksnamen NN, geographischer Name FR, Beruf FO, Pflanzennamen, Landwirtschaft MG, Tiernamen AN, Eigenschaftsausdruck TU, sonstiges EB, ungewiss BN.

Laut Quellen:

nur bei Györffy	auffindbare Namen	10
bei Györffy und Csánki	auffindbare Namen	12
bei Györffy u. OL. Cons. port.	auffindbare Namen	13
nur bei Csánki	auffindbare Namen	20
bei Csánki und OL. Cons. port.	auffindbare Namen	23
nur OL. Cons. port.	auffindbare Namen	30
in allen drei Quellen	auffindbare Namen	40

Frühe Pfarren oder Münster: Pfarre PL, Münster MO, Pfarre und Münster PM.

Die statistische Analyse der zum Ergebnis erhaltenen Tabelle (Matrix) weist darauf hin, daß das Datum der Urkunde und die Bedeutung des Namens der Siedlung sowie die Art der Namensgebung voneinander unabhängig sind. In Bezug auf die frühen Ortsnamen des ehemaligen Komitats Borsod kann man demnach aus den urkundlichen Erwähnungen keinen Zusammenhang für die Reihenfolge der Entstehung der einzelnen Ortsnamenstypen bestimmen.

György Sándorfi

SÁROSPATAKI CÉHSZERVEZETEK ÉS CÉHFILIÁCIÓK A HEGYALJA KÉZMŰIPARÁBAN A XVI–XVII. SZÁZADBAN*

NÉMETH GÁBOR

A Hegyalja – Submontanum – mezővárosai a szőlő monokultúrájának és az arra épülő borkereskedelemnek köszönhetik XVI–XVII. századi virágzásukat. A szőlő jobbágytelki rendszertől független forgalma és az annak szabályozására már a XV. századtól kialakuló helyi szokásjog a városiasodás bizonyos fokát, mezővárosi önkormányzatok és szabadabb társadalmi keretek kiépülését tette lehetővé.¹ A 12 mezőváros (Sárospatak, Sátoraljaujhely, Tolcsva, Erdőbénye, Tállya, Abaújszántó, Szerencs, Mád, Olaszliszka, Tokaj, Tarczal, Bodrogkeresztúr) és néhány falu fokozatosan szerveződött a közös szokásjog (consuetudo) alapján mezőváros csoporttá.² A XVII. század első felében Liszka kivételével (a szepesi prépostság birtoka) a Rákóczi uradalmakba tagozódtak be.³ A XVI. században az árutermelő szőlőkultúra hatására népességük ugrásszerűen megnövekedett és egyre rétegzettebbé vált. A Hevestől Biharig húzóódó szőlőművelő terület mezővárosai mindenütt a népesség többségét tömörítették. 1598-ban Zemplén megyében a népességszámot alapul véve a hegyaljai mezővárosok álltak az élen, másfélszer annyi ember élt falaik között, mint a többi zempléni, nem szőlőművelő mezővárosban.⁴

A paraszti migráció és mezővárosokba való betelepülés a XVII. század első felében tetőzött. A mezővárosok nemcsak környezetükre gyakoroltak jelentős népességfel szívó hatást, a török hódoltságból is sokan átköltöztek.⁵ Köztük számos iparos. Szegedi Lukács szabómester 1618 előtt telepedett meg Sátoraljaujhelyen, ahol a mezővárosi magistrátus soraiba emelkedett. 1618-tól 1627-ben bekövetkezett haláláig a senátorok között szerepelt. Az évente bejegyzett tanácslistákban szereplő névváltozatai remek példát szolgáltatnak arra, hogyan lett a származáshelyből és a foglalkozásnévből foko-

*Első változatában előadásként elhangzott: *Németh Gábor: Céhek és céhfiliációk a Hegyalján a 16–18. században.* In: V. Kézművesipartörténeti Szimposium Veszprém, 1984. november 20–21.

1. A Hegyalja fejlődésére főként: *Gecsenyi L.*, 1972. 340–352.; *N. Kiss I.*, 1974. 383–391.; *Orosz I.*, 1960. 3–70.; *R. Péter K.*, 1961. 427–441.; *R. Péter K.*, 1964. 170–181.
2. *Corpus Juris Hungarici. 1608–1657. évi törvénycikkek.* Budapest, 1900. 406. 1638:68 tc.: „in oppida et villas in tractu arcis Tokaj, vulgo Hegyalja vocato, adjacentes”; Hegyaljai városok statútumai 1719-ből (töredék) Közl.: *Fodor J.*, 1896. 160.; Tokaj, Tarczal és Tállya hegyaljai mezővárosok törvényei (1613, 1700). Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7. 400–416, stb.
3. *Makkai L.*, 1954. 10–29.
4. *Nagy Gy.*, 1898. 169–172.; *N. Kiss I.*, 1960. 1052–1058.; *Orosz I.*, i. m. 4.; *Makkai L.*, i. m. 41.
5. *Orosz I.*, i. m. 23.; *Veress É.*, 1958. 411–413.

zatosan állandó vezetéknev: Szogediensis Lukas sartor, Szögedi Lukacs Sartor, Szegedi Z Lukács, Zegedi Zabo Lukacs.⁶

A betelepülést a mezővárosoknak az örökös jobbágyság korszakában is megőrzött szabad költözési joga tette lehetővé. A három szomszédos oppidum, Tokaj, Tarcál és Bodrogkeresztúr 1600-as évek elején lejegyzett szokásjoga szerint bizonyos summa lefizetése mellett a bíró hírével szabad menetelt engedtek minden be- vagy elköltözni szándékozó jobbágyság számára. Hasonló szokás élt Sárospatakon is, míg I. Rákóczi György meg nem szigorította azt. Az 1618. évi országgyűlési végzésekben többek között Tokajt próbálták a szokott jobbágyság kiadatására kényszeríteni.⁷

A mezővárosok fő vonzerejét a kedvezőbb jogállás által biztosított feltételek és elsősorban a jobbágytelki rendszertől független szabad szőlőforgalom és az arra épülő bortermelés jelentette. A nagytúri származású Erdélyi Kristóf és felesége 1599-ben telepedett meg Patakon, ahol – a szabad ingatlanforgalmat kihasználva – puszta telket vásárolt, idővel a mezőváros önkormányzatába emelkedett. Előbb kisbírónak választották meg (1610, 1613), később esküdtbíró lett, majd sorozatosan viselte a főbírói tisztelet (1620, 23, 26, 31, 34). Csütörtök (Chetertek) Gábor szintén ingatlanvásárlások útján szerezte vagyonát és került be a Patakot irányító rétegbe. 1615-ben a belsővárosban kőházrészt és a Királyhegyen szőlőt, szántókat, majorrészt és pincét vásárolt. Két év múlva kertrészt szerzett. 1615-ben főbíró lett, utána évekig a legtekintélyesebb szenátorok közé tartozott.⁸

Az Újhelyen élő Bónis György tömeges szőlővásárlásai alapján borkereskedelemmel foglalkozott. 1628-ban 600 ezüst tallért hitelezett I. Rákóczi Györgynek, cserében tolcsvai szőlőiből a visszafizetés idejéig nem tartozott dézsmával. A szőlőművelés adta lehetőségeket kihasználva – számos társához hasonlóan – 1615-ben címeres levelet szerzett, fundusát megváltotta a jobbágyi szolgálatoktól.⁹

A monokultúras szőlőművelés és a mezővárosok, majd egyre nagyobb mértékben a nagybirtok arra épülő bortermelése és borkereskedelme a XVI–XVII. században öltött jelentős méreteket. A hegyaljai mezővárosok a XVII. század első feléig a paraszti árutermelés fő bázisai voltak. A felső-magyarországi szabad királyi városok közvetítő kereskedelme révén szerepük a Lengyelország felé irányuló borkivitelben meghatározó volt.¹⁰ A XVII. századra a borsodi, zempléni és abaúji szőlőművelő mezővárosokban és falvakban a szőlőterület háttérbe szorította a szántóművelést, pl. Tokaj határában teljesen felhagytak a szántással-vetéssel. A gazdag szőlőtulajdonosok mellett jelentős bér munkából élő réteg alakult ki. Tokaj 1561-es urbáriumára szerint, mivel sokaknak szőlőjük, szántójuk nincsen, sem pedig barmot, juhot nem tarthatnak, „kapállásokkal élnek”.¹¹

6. Sátoraljaújhely, Borsod-Abaúj-Zemplén megye Kazinczy Ferenc fiókleveltára (továbbiakban ZmLt) Sátoraljaújhely protocolluma, 1617–1762. 47–155.

7. ZmLt. Tarcál protocolluma, 1606–1692. 46–47. (1606); Tokaj protocolluma 1610–1686. 15 (1610); OL, R, 314. Múzeumi törzsanyag, 2. csomó, városi iratgyűjtemény. Bodrogkeresztúr protocolluma, 1607–1784. 41. verso (1607); *Makkai L.*, i. m. 190. 263.; 1618:48 tc.

8. Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményi Levéltára (továbbiakban TiREL.) Protocollum Iudicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak. Tomus 1. 1579–1754. 8, 11, 188, 190–191, Tom. 2. 1576–1739. 32, 122, 254, 255, 268.

9. Unokája, Bónis Ferenc a Wesselényi összeesküvés részese volt, már mint tehetős középbirtokos. *Komáromy A.*, 1897. 65–68, 97–100. sköv.; *Makkai L.*, 1956. 45.; *Makkai L.*, i. m. 214.; A Hegyalja átalakuló társadalmára: *Orosz I.*, i. m. passim.

10. *N. Kiss I.*, i. m. 383–385.; *Orosz I.*, i. m. 27.; *Pach Zsigmond P.*, 1963. 144, 158.; *Zimányi V.*, 1976. 120–127.

11. *Makkai L.*, i. m. 41–42.; ZmLt. Tokaj protocolluma, 1610–1686. 12–20, 96, 103. (1561-es bemásolt urbárium, 1610.) A társadalom differenciálódására: *Maksay F.*, 1959. 739–784.; *Makkai L.*, i. m. 169–310.; *Orosz I.*, i. m. passim.

*A sárospataki szabó céh pecsétje,
1555. Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület
Tudományos Gyűjteményei Múzeuma,
Ltsz.: C 1970. 1. Átm.: 3,8 cm*

*Körirata: „SIGILVM SARTORVM SAROS PATAKIENSIVM”
(kétszeres nagyítás)*

A szabad királyi városokból érkező kalmárok a tokaji, tarcali, újhelyi sokadalmon a borkereskedelem mellett élénk iparcikkforgalmat bonyolítottak le. Az újhelyi „Derék Sokadalomban” már 1617-ben feltűntek a görög kereskedők. A népesebb mezővárosok piacai (Patak, Tokaj, Tarcál) a nagyobb településeknek a helyi áruforgalomban betöltött szerepén túl a munkamegosztás fejlett fokát bizonyítják. A vásárrendtartások és a piacvámok alapján a mezővárosiak napi élelmiszer-szükségletüket nagyrészt a helyi piacon szerezték be.¹²

A szőlő monokultúra pezsdítő hatása és a helyi piac bővülése következtében gyarapodott az iparúzők száma. A gazdaságilag virágzóbb helyeken, így Patakon, Sátorajújhelyen a XVI. század utolsó harmadában, a többi mezővárosban a következő század első felében indult meg a céhek szerveződése. A magyarországi mezővárosi ipart a XV. századtól jellemző átlagos kép bontakozik ki a hegyaljai mezővárosok többségében az iparúzők számarányát és az egyes mesterségeket tekintve.¹³

Messze kiemelkedik Sárospatak, ahol 1554-től a XVII. század derekáig 22-ről 28-ra emelkedett a művelt mesterségek száma. A kézművesek általában a lakosság 1/3-át tették ki, az egész Hegyalját tekintve itt tömörült a legtöbb mesterember. Román János kutatásai alapján a XVI. század második felét az iparúzők lakosságon belüli százalékos arányának növekedése jellemezte (1554: 29,88%, 1567: 34,13%, 1570: 33,6%).

12. ZmLt. Tarcál protocolluma, 1606–1692. 59–61. (1606); Tokaj protocolluma, 1610–1686. 57–63. (1610); Sátorajújhely protocolluma 1617–1762. 1. (1617); TiREL. Protocollum Iudicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak. Tom. 2. 1567–1739. 10. (XVI. század vége).
13. Román J., 1966. 591–593.; Vö.: Bácskai V., 1965. 34–59.

A XVII. század első felében szerinte bekövetkezett stagnálás következtében a 20% körüli arány állandósult. A Rákóczi urbáriumok adatai alapján számuk folyamatosan 100 fölött volt. Itt jegyezzük meg, hogy éppen az urbáriumok alapján, ebben a korban már nagy mértékben előrehaladt az állandó vezetéknevek kialakulása. Ezzel párhuzamosan sokszor eltűntek a mesterségjelzők. Az állandósult vezetéknevek többnyire nem mesterségnévből származnak. A betelepülést tükrözve nagyon sok a településnévből kialakult vezetéknev, sőt a mesterséget jelölő nevek és a ténylegesen űzött mesterség sem mindig esett egybe. (A XVI. században a mesterségjelölő vezetéknev, vagy jelző az esetek többségében még a ténylegesen űzött foglalkozást tükrözte, ezért a névanyag ebből a szempontból forrásként hasznosítható.)

Ezért tehát olyan mesterségeknél, amelyeket az urbáriumok nem vettek külön nyilvántartásba, pusztán a nevek alapján nem rendelkezünk megbízható adatokkal. Így pl. a pataki szabók esetében. Az 1648-as urbáriumban szereplő néhány Szabó vezetéknevű személyről többnyire nem állapítható meg, valóban szabó mesterséget űzött-e. Ugyanakkor számuk indokolatlanul kevésnek tűnik, hiszen – mint látni fogjuk – az előző században az egyik legnépesebb és legkorábban céhet alkotó mesterséget képviselték. Példaként említhetők a mészárosok is. 1618-ban az összeírt 18 mesterből csak három viselte nevében is a mesterséget. Így tehát nem járhatunk messze az igazságtól, ha a Román János által meghatározottnál (1631: 17,8%, 1632: 17,82%, 1648: 24,82% – egyik sem tartalmazza a belsőváros adatait!) magasabb iparos arányszámot tételezünk fel. Ezt látszanak alátámasztani a korabeli céhalakulások is. Hozzá kell azonban tenni, hogy természetesen a „tizenöt éves háború” pusztításai és a nagybirtok ellentétes törekvései itt sem tettek lehetővé a korabeli országos átlagnál nagyobb előrelépést.¹⁴

A XVI. századi Patak legnépesebb iparága a kovács (1554: 10, 1567: 12 fő), szabó (10, 17 fő), varga (9, 10 fő), mészáros (7–7 fő), kővágó (4, 8 fő) és a számban hirtelen megugró szűcs (1, 6 fő) mesterség volt. Jelentőségüket a következő században is megtartották, azzal a különbséggel, hogy a kőbányászat és kőfejtés iparága még nagyobb súlyt képviselt (kővágók, bányagazdák, kőművesek). Ezt a pataki malomkőbányászat jelentősége és a helyi építkezések magyarázzák. Az ipar szerkezetének az átlagos mezővárosi szintnél differenciáltabb voltát, egyben a piac felvevőképességét bizonyítja a fémműves (kovács, lakatgyártó, csiszár, ötvös, stb.) és a bőrfeldolgozó szakmák (varga, szűcs, szíjgyártó, csizmadia) nagy száma. Valamint olyan mesterségek, mint az asztalos, gyertyamártó, fazekas, borbély és nem utolsósorban az ötvösök jelenléte.¹⁵ Ötvös mestereket és különösen önállóan működő ötvös céhet csak a legnagyobb mezővárosokban találunk (Szeged, Gyöngyös, Kecskemét, Debrecen, Ráckevi). A közeli Göncön 1560-tól maradtak fenn ugyan ötvösmesterekre adatok, de a gönci ötvösök a kassai céhhez tartoztak. A pataki ötvösök, mint arra még visszatérünk, 1574-től önálló céhet alkottak. Tehát Kassa közelségének ellenére a helyi piac igényei lehetővé tették a céhalapítást.¹⁶ Az oppidum protocollumában fennmaradt limitációk alapján bizonyos mesterségek tömeges piacra termelésére következtethetünk. Az 1590-es években a szabó, kovács, varga, csiszár és mészáros, 1621-ben a szabó (mintegy 40 ruhaféleséggel), varga, csizmadia, csiszár és a mészáros mesterek „miveinek” árát szabályozták. A limitációk szerint vala-

14. Román J., i. m. 592, 619.; TiREL. Protocollum Iudicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak. Tom. 2. 1576–1739. 137. (1618); A névanyag problematikájára legújabbán: Szakály F., 1985. 7–9.

15. Román J., i. m. 619.; Makkai L., i. m. 170–173, 179–188, 248–261.

16. TiREL, Zsoldos gyűjtemény, A I. 48. II. Pozsony, 1578. ápr. 11. (a pataki tanácstól 1574-ben kelt céhprivilegium megerősítése II. Rudolf által); Iványi B., 1926. 182.; A hódoltsági ötvösök: Bobrovsky I., 1980. 26–30., 62–64.; Szakály F., i. m. 10, 17–24.

mennyinek „chehek uagion”.¹⁷ A mesteremberek száma alapján ezek a legnépesebb iparágak. Feltűnően nagy a mészárosok száma (1618: 18 fő fölött, 1631: 13, 1632: 19, 1648: 20 fő). A lakosság és az uradalom hússzükségleteinek kielégítésén túl az 1621-es limitáció alapján állatbőrökkel kereskedtek.¹⁸

Összehasonlítva a hasonló szerepkört betöltő hódoltságbeli mezővárosok iparával, Patak a legjelentősebbekkel kerül egy sorba. Például az azonos gazdasági adottságú, de valamivel népesebb Gyöngyösön az 1540-es években a lakosság 19%-a foglalkozott iparral. Ezzel szemben Patakon 1554-ben számuk megközelítette a 30%-ot. Gyöngyösön azonban a pataki 22-vel szemben 29 mesterség működött. A XVII. század első felében itt is sorra alakultak a céhek, a század végére 6–8 céhhel számolhatunk. Sárospatakon és a tágabb környezetben ez a korszak szintén a céhszerveződés időszaka. Az 1700-as évekig kb. 10 céh alakult meg.¹⁹

A céhek létrejöttében a mezővárosi céhalakulások országosan megfigyelhető jellemzői ismerhetők fel a Hegyalján is. A XVI–XVII. században megalakult céhek általában kassai anyacéhektől kapták privilégiumaikat. Azonban a régió belüli gazdasági súlya következtében Sárospatak maga is adott céh kiváltságokat, így egyfajta lokális központ szerepét töltötte be.

A szabad királyi városoknak a céhek filiációiban betöltött szerepéről a céhtörténeti kutatások kezdeteitől sokat írtak. Már ekkor kitűnt, hogy az egyik legkiterjedtebb körzete Kassának volt. Ez nemcsak a közvetlen környezet céheire terjedt ki. Abaúj, Sáros, Zemplén megyéken túl egészen Gömörig, Beregig és Szatmárig húzódott. A környező mezővárosok – Jászó, Szepsi, Szikszó, Gönc – céhprivilegiumainak döntő többsége kassai anyacéhektől származott.²⁰ Gönc városjogát tekintve is az „ötvárost” követte, így kapcsolatai a céhrendszeren és a szabad királyi városok és a környezetükben lévő mezővárosok gazdasági összeköttetésein túl (itt elsősorban a borkereskedelem) még szorosabbnak mondhatók. Az önálló céhet nem alkotó XVI. századi ötvösök a kassai céhhez tartoztak. Számos helyi céh mellett (bodnárok, csizmadiák, szabók, vargák, kerékgyártók, kovácsok) 1628-ban a gönci lakatosok kérték és kapták meg Kassa és a pentapolis (Bártfa, Eperjes, Kassa, Kisszeben, Lócse) lakatoscéhének szabályzatát. A céhalakítási kérelem egyben a filiálás gyakorlati lebonyolítását is bemutatja. A gönci lakatosok a kassai céhet keresték meg kérelmükkel, amely a városi főbíró és magistrátus engedelméből és a többi város jóváhagyásával közvetítette a szabályokat. Kikötve „hogy ez mi felyül megírot Articulusunknak violaloi ne legyenek: Sőt inkább mindenekben hűseges követői es executori.”²¹

A Hegyalján egy-két XVI. századi adat után a XVII. század első felétől a céhprivilegiumok szerzésének hulláma figyelhető meg. A kiváltságok többsége itt is kassai anyacéhekhez fűződik, ellentétben a teljesen más gazdasági jellegű Felső-Zemplénnel, ahol ebben a korban is a földesúri engedélyezésű céhek dominálnak. Mindez része az orszá-

17. TiREL. *Protocolum Iudicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak*. Tom. 2. 1576–1739. 14–17. (1591, 98), 26–31. (1621).

18. *Makkai L.*, i. m. 170–173, 179–188, 248–261.; Nagy számuk és a limitáció alapján feltételezhető, hogy a lakosság és az uradalom húsellátásán túl marhakereskedéssel is foglalkoztak a Hegyaljától D-re eső területek állattartását kihasználva. Erre analóg pl. a hódoltsági mészárosknál: *Szakály F.*, i. m. 28.

19. *Szakály F.*, i. m. 7–28.; *Szakály F.*, 1984. 160–168.

20. *Szádeczky K. L.*, 1913. 182–183.; A mezővárosi céhfiliációk újabb birodalmára: *Eperjessy G.*, 1967. 13–17, 25–26.; *Zimányi V.*, i. m. 151.

21. Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, Gönc protocoluma, 1658–1817. „Öt város törvénye” 1658. (számozatlan lapokon): Kassa, 1628. júl. 3. (A gönci lakatosok privilégiumai); *Szádeczky K. L.*, i. m. 182–183.; *Iványi B.*, i. m. 181–182.

gos folyamatnak, amelyet inkább a mezővárosi céhszervezetek sokasodása, és a szabad királyi városok iparának stagnálása jellemez.²²

Olaszliszka mindhárom ismert céhkiváltsága kassai céhektől származott (csizmadiák, szűcsök 1647, szabók 1648), a tállyai vargák földesuruktól (1653), a sarukészítők a kassaiaktól kaptak artikulusokat (1659). A helyi csizmadiák céhalapítási kérelme fényt vet a céhfiliálás gyakorlati megvalósulására. A település tanácsa folyamodott Kassához, mert a helyi mesterek „Cassa varossa constitutioja szerent czehet akarnanak magok kozibe szerzeni”. A kassai mészárosok céhszabályait még kérelmük évében, 1642-ben megkapták Kassa magistrátusától. A tokaji lakatosok, szabók Thurzó Györgytől (1610, 1616), a csizmadiák, borbélyok, gombkötők (1647, 1689) Kassától kapták kiváltságait. Újhely és Sárospatak több céhe szintén Kassától filiált.²³

Ebbe a rendszerbe épült bele sajátos szerepével Sárospatak. Sáros Nagy Patak, Kis Patak oppidumok a suburbiumokkal 1570. január 5-én a szepesi kamarától kaptak városi kiváltságlevelet, amelyet Miksa 1572. augusztus 21-én változatlan formában átírt és megerősített. A kiváltságlevél 10. pontja a túlzott taxáltatás tiltása mellett általános formában engedélyezi a magistrátusnak a céhállítás gyakorlását: „Decimus. Tribus item honestis et iustis Legibus constitutas concedendas illis arbitramur, quae ornamento sunt Ciuitati, summotis tamen artificiosis et iniquis Magistrorum taxationibus”.²⁴

Úgy tűnik, a pataki magistrátus már korábban magának vindikálta ezt a jogot, mert a pataki és az újhelyi szabók számára már 1569-ben állított ki céhlevelet. Nem ismeretesek írott adatok a pataki szabók korábbi kiváltságairól, de a céh fennmaradt finom vésetű ezüst pecsétnyomóján 1555 évszám olvasható.²⁵ A mezővárosi protokollumban szereplő említett limitáció alapján 1591-ben szabó, kovács, varga, csiszár, 1598-ban pedig már mészáros céh is létezett. A szakirodalom szerint 1572-ben alkottak céhet a fazekasok. Csupán a kovácsok esetében tisztázható, hogy a kiváltság a pataki tanácstól származik (1574), a többi céhnél csak a következő századból ismeretesek privilégiumok. (Lásd Függelék!)

A frissen szerzett városi kiváltságlevélre alapozva 1574-ben a főbíró és a tanács nevében a communitas pecsétjével megpecsételve a pataki ötvösök kaptak céhlevelet, amelyet 1578-ban Rudolf is megerősített. A pataki magistrátus – valószínűleg nem tartván eléggé nyomatékossnak céhállítási jogának 1572-ben megfogalmazott módját – az ötvös céh létrehozását nem a kiváltságlevél 10. artikulusának idézésével indokolta, hanem arra hivatkozva a város és a főbíró jogainak részletes latin nyelvű magyarázatát adta.²⁶ Ezt a későbbi évszázadokban is gyakran így tették, olyannyira, hogy a fazekas-céh számára 1723. augusztus 16-án kiállított céhlevélben „Bóldog emlekezetű MAXIMILLIAN” 1572-es kiváltságlevelének szövegeként is az ötvösöknél önmaguk

22. Zimányi V., i. m. 151–155.; A fentebb említett Gyöngyös pl. Szakály F., i. m. (Gyöngyös) 164. A Felső-Zempléni céhekre: Román J., i. m. 582.

23. OL, E 213. A Magyar Kamara Archivuma. Városi és községi pecséttel ellátott iratok gyűjteménye, 13. doboz, Zemplén vármegye, Tállya, 1642. Az itt közölt adatok hivatkozási helyeire lásd a Függelékben szereplő irodalmat.

24. TiREL. A I. 42. II. 1572. aug. 21.

25. Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeuma. Ltsz. C 1970. 1. átm.: 3,8 cm. Körirata: „ + SIGILVM SARTORVM + SAROS + PATAKIENSIVM” 1555.

26. TiREL. A II. 48. I–II. Pozsony, 1578. ápr. 11.: „Judex primarius istius Cuitatis Sárospatak omnium artificibus, qualescunque artes exercentes, et vrgentes collegium siue Cheham, et legem praescribere ac instituire potest, datis superinde sub sigillo eiusdem Ciuitatis literis: quae Jura seu Privilegia artificibus data in articulos diuidere et colligere, hoc quo sequitur ordine, nobis visum est.”

által megfogalmazott sorokat idézték.²⁷ Sárospatak magisztrátusa a XVI–XIX. században folyamatosan élt e privilégiumával, azzal párhuzamosan, hogy egy–két pataki céh kassai anyacéhtől kért artikulusokat. (Lásd Függelék!)

A pataki tanács kezdettől fogva nemcsak a saját jurisdictiója alatti területre tartotta fenn ezen jogát, a környező települések mestereinek kérésére is állított ki céhleveleket, ezzel bizonyos bevételi forrást is biztosítva a maga számára. A város protokollumába bejegyzett adat szerint 1634-ben a prefektus közbejöttével a tolcsvai mészárosok kértek céhlevelet, amelyért 12 forintban meg is alkudtak. Hasonló sorok tanúskodnak a pataki gombkötőktől felvett taxáról is.²⁸ A céhlevelek tartalmi mintái ezekben az esetekben is nyilván a kassai céhek artikulusai, vagy a már meglévő pataki céhlevelek voltak. Így Sárospatak a filiációs hálózatban a lokális központ, egy alsóbb közvetítő centrum szerepét töltötte be. Az ötvöscéh alapításánál még a teljes önállóság célja lebegett a patakiak előtt. A céhlevél tartalmát tekintve megegyezik a korabeli ötvöskiváltságokkal, de nem a kassaiak mintáját követi. Említi ugyan Kassa, Debrecen ötvöseinek szokását, de a pataki bíró bíraskodási jogát és a neki járó ajándékokat hangsúlyozza. (3, 20, 29. artikulusok) A pataki tanács még 1574-ben átírt Kassának, hogy a kassai ötvösök ismerjék el egyenrangú társaiknak a sárospatakiakat. Nyilvánvalóan a nagyobb presztízs biztosítása érdekében törekedtek a királyi megerősítés biztosítására.²⁹

Azonban ezt az önállóságot a XVII. században sem sikerült maradéktalanul biztosítani. A csizmadiák 1608-ban a kassai csizmadia céhtől nyertek privilégiumokat, függőségüket a királyi megerősítések csökkentették (1609, 1656, 1657), 1657-ben, majd 1747-ben már mint önálló testület adtak ki legényrendtartást.³⁰ A lakatgyártók 1608-ban szintén Kassától kértek privilégiumokat. Ez – mint minden más esetben is – az anyacéh fennhatóságának elismerését jelentette. A filiálással együtt járó előnyök mellett – pl. Kassa esetében a fiókcéh tagjai sokszor együtt árusíthattak az anyacéh mestereivel, a főcéh vállalta a filiális megoltalmazását stb. – az anyacéh döntött a fiókcéhek között felmerült vitás ügyekben.³¹ Kassa tanácsa és a város céhei féltékenyen őrködtek a céhek előjogai felett, ennek célja nem utolsósorban a piac biztosítása és a konkurrencia visszaszorítása volt. A filiált céhek felett folyamatos ellenőrzést gyakoroltak. Ügyes-bajos dolgaikkal azok gyakran felkeresték az anyacéheket.³² A kassai lakatosok 1643-ban többek között az „Inas zabadon mondas” és a privilégiumok be nem tartása miatt büntették meg a pataki céhet a kassai magisztrátus közbejöttével. Vétkeik beismertetése és megfelelő kárpótlás nyújtása mellett a pataki mestereknek továbbra is megengedték, hogy a kassaiak privilégiumaival éljenek. A forrásokból egyértelműen nem tisztázható ügy mögött talán a pataki lakatgyártók túlzott önállósulási törekvései álltak. 1613-ban a helyi magisztrátustól is nyertek privilégiumokat, de a fentiek alapján az 1640-es években a kassai anyacéh még mindig érvényesítette befolyását.³³

27. ZmLt. Loc. 60. No. 43. Sárospatak, 1723. aug. 16.

28. TiREL. Protocollum Iudicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak. Tom. 2. 1576–1739. 53.

29. TiREL. A II. 48. I–II. Pozsony, 1578. ápr. 11.; Bakos J., 1950. 25.

30. Bakos J., i. m. 25.; TiREL. A I. 67. 3. 1. Kassa, 1608. jún. 12. (másolat 1820-ból), A II. 113. I. Sárospatak, 1747. dec. 22.

31. Szádeczky K. L., i. m. 183–184.

32. Corpus Statutorum Hungariae Municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összegyűjtötte, jegyzetelte Kolozsvári S., Óvári K., II./2. 1890. 100, 146.; Kerekes Gy., 1910. 41.

33. TiREL. A II. 95. Kassa, 1643.

A gombkötő céh a pataki tanácstól kapott céhlevelet nem tarthatta eléggé hatékonyan a mesterség védelmében, ezért 1697-ben, és 1709-ben kétszer egymás után megkérték a kassaiak artikulusait „akarván Nemes Cassay Gombkötő Céhnek szabadságaival élni”.³⁴

Az 1709-es megerősítés oka már a szomszédos mezőváros, Újhely gombkötőivel kialakult ellenségeskedés volt. Újhely – mint azt az eddigi példák is bizonyítják – kezdetben teljesen az uradalmi központ szerepét betöltő Patakhöz alkalmazkodott. A helyi magistrátus itt is gyakorolta ugyan a céhek feletti felügyelet jogát, egyes céhek pedig ellenőrzési joggal éltek a környékbeli mesterek felett. Pl. a vargák céhlevele kikötötte, a nagy- és kistoronyai, csernahói és borsi vargák az újhelyi céhhez hallgassanak. De a céhállításban Sátoraljaújhelynek Sárospatakhhoz hasonló szerepköre soha nem alakult ki. Sőt, a pataki eredetű céhek ügyeiben a mezőváros ottani convocatusokkal járt el. 1620-ban pl. a szűcsök ügyében jött létre ilyen megállapodás. Az újhelyi szűcsök még 1603-ban Sárospataktól kapták céhlevelüket. 1718 március 15-én „város törvényszékét” tartottak, amelyen az újhelyi szabócéhen belüli villongásokat újhelyi és pataki meghívottakkal közösen simították el. 1723-ban az újhelyi csizmadiák céh kereste meg a pataki tanácsot a pataki csizmadiákkal kapcsolatos ügyben.³⁵

A XVIII. század elején az újhelyi gombkötők és csizmadiák megpróbálták fellázadni a pataki céhek előjogai ellen. A gombkötők ügyében 1723-ban jött létre megállapodás, amely hangsúlyozza a pataki mesterek elsőbbségét, továbbra is megengedve az újhelyieknek, hogy éljenek azok privilégiumaival. A mesterség jó előmenetele érdekében egymás kölcsönös tájékoztatásával mindkét félnek megengedik inasok szegődtetését.³⁶ A két szomszédvár csizmadiái között az 1710-es évektől éleződött ki a konkurenciaharc. A patakiak az úriszék előtt végül elismertették uradalmon belüli elsőbbségüket az újhelyiekkel szemben, a kontárok felett pedig kizárólagos felügyeleti jogot biztosítottak maguknak. A század folyamán ezt több uradalmi határozat is megerősítette.³⁷ Az újhelyi törekvések a mezőváros gazdasági erősödését bizonyítják.³⁸ Az eleve kis távolság és a szűk piaci lehetőségek között sikerült tehát a patakiak primátusának biztosítása. Új vonás, hogy mindez már határozottan az uradalom fennhatósága alatt zajlott le. Sárospatak – az állandóan idézett, magyarázott céhállítási privilégium ellenére – a földesurak részéről is korlátozást szenvedett. Mint a tolcsvai mészárosok idézett kérelme is bizonyítja, a céhlevelek kiállítása I. Rákóczi György prefektusának tudtával történt.

A földesúr, a számára is fontos céhek felett fenntartotta beleszólási jogát. 1618-ban a „Sáros Pataki Meszarosokkal uyonnán valo vegezes” a prefektus, udvarbíró, a kis- és nagypataki tanács együttes határozatából jött létre (kimérésre kerülő hús mennyisége, ára, úr konyhájára kerülő hús, faggyú, olcsóbb biztosítása, esküdtek közül húslátók rendelése). A céhmesterek 1623-ban kelt esküformája első helyen a Rákóczi Györgynek és Lorántffy Zsuzsannának való hűséget hangsúlyozta, csak ez után következett „ez Niomorult Varosnak, Biro uram paranczolattja”-nak való engedelem.³⁹ Sárospatak kiváltságlevele értelmében a magistratus első fokon fenn tudta tartani a céhek feletti juris-

34. TiREL. A III. 385. 2. Kassa, 1709. ápr. 11.

35. ZmLt. Sátoraljaújhely protocolluma, 1617–1762. 5–9, 93.; *Román J.*, i. m. 609–610.; *Bakos J.*, i. m. 25.; TiREL. Sáros Nagy Patak városa örökvallások protocolluma. Tom. 6. 1719–1781. 69.

36. TiREL. A III. 386. 3. 1. Sárospatak, 1723. jan. 5.

37. TiREL. A III. 540. 6. 1714, 59, 70, 72, 73, 78. A IV. 835. 1726. máj. 8., A X. 3112. 4. 1762. febr. 25.

38. Újhely, Mád, Tállya a XIX. századra váltak jelentős központokká: *Bácskai V.*–*Nagy L.*, 1984. 46–51. 81.

39. TiREL. Protocollum Judicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak. Tom. 2. 1576–1739. 129, 137.

dictióját. A város protokollumaiban számos céhekkel kapcsolatos apró-cseprő ügy olvasható a XVII–XIX. századból. 1628-ban statutumban szabályozták a fellebbvitel módját: a céh színéről a „varos szekire, az varos szekirül . . . az Ur szekire, es így az törvenjnek vege szakad.”⁴⁰ (Ez nyilván a többséget kitevő helyi alapítású céhekre volt kötelező, míg a Kassa filiációjához kapcsolódó céhek a fentebb említett módon az anyacéhhez fellebbeztek.)

Említésre méltó, hogy más mezővárosokhoz hasonlóan az 1625: 40. tc. megszületése előtt az árszabályozás jogát is gyakorolták. Mint említettük, a pataki protokollumba 1591, 98 körül és 1621-ben jegyezték be limitációkat.⁴¹

Végezetül I. Rákóczi György birtokpolitikája és annak a mezővárosi iparra gyakorolt hatásait kell megvizsgálnunk. A robotoltató – árutermelő apparátus legtökéletesebben a Rákóczi uradalmakban épült ki. Még a legnagyobb mezővárosokban is általános volt a robotoltatás. Sárospatakon csak a belsőváros mentesült a szántás és vetés alól és őrizte meg adómentességét. Kispatak és a hostátbeliek, Tolcsva, Bénye, Újhely, Szántó és Szerencs, vagy Munkács és Beregszász egyaránt robotolt. A majorsági termelésbe bevonták a mezővárosokat is. 1617-ben pl. a pataki alsó- és felsőhostátbeli marhás jobbággyokkal „szokatlan törvenj szerinthe” szénát hordattak a majorhoz. Az ottani gyalogszeresek 1631 előtt a Somlyód szőlő kapálásával tartoztak, amiért még fizetést kaptak. Az 1631-es urbárium a marhás jobbággyokat is bevonta, a fizetés pedig elmaradt. A szőlőrobot növelése a Hegyalján másutt is szembetűnő.⁴²

A mezővárosi árutermelést legsúlyosabban a földesúri haszonvételek növelését célzó intézkedések érintették. Leginkább a kocsmáltatás mértéke emelkedett. Már Patak 1572-es privilégiumlevele szót emelt a Perényi-kori elnyomatás ellen. De a Perényi Gábor által megkövetelt 18 hordó bort továbbra is ki kellett mérniök. Rákóczi korában a három nagy ünnepen (karácsony, húsvét, pünkösöd) az úr borát mérték ki. 1618-ban Rákóczi a húsvétból 1 hónapig kimérendő bor mennyiségét megnövelte és „az varos boranal fellieb negi penzzel” árultatta, holott korábban csak 1 pénzzel volt drágább a városi bornál. 1632-ben a felsővárosbeliek és a hostátbeliek már összesen 18–18 hordó bor kimérésével tartoztak. 1626-ban Chernel György prefektus „Az piacznak minden Gond Viselesset Jouedelmet” vette el a mezővárostól. Földesúri érdekei érvényesítésében a fejedelem nem riadt vissza a mezővárosi kiváltságok csorbításától sem. 1617-ben a kiváltságlevelet kérte be és tartotta magánál és elkobozta Sárospataknak a kamarai igazgatás idejéből (1567–1573) származó urbáriumát, amely a frissen megszerzett birtok szorgáltatásainak emelésében akadályozta.⁴³

I. Rákóczi György ugyanakkor a reformáció és az iskolakultúra bőkezű pártfogójának bizonyult. Ahol a nagybirtok vagy a fejedelmi hatalom és a mezővárosi fejlődés érdekei megegyeztek, ott a mezővárosok érdekében cselekedett. A mezővárosok sorát látta el oltalomlevelekkel. Patakkal ellentétben Gönc kiváltságait kiterjesztette, a bírónak a beköltöző nemesek felett nagyobb joghatóságot biztosított. 1634-ben Sárospataknak II. Ferdinándtól évi négy országos vásár tartására szerzett vásárprivilégiumot.⁴⁴

A fejedelem birtokpolitikáját általában a kézműves mesterségek szempontjából is negatív előjellel szokták értékelni.⁴⁵ Tény, hogy az iparúzők szerjárás alóli mentességeit

40. TiREL. 36. stb. A pataki céhekre számos adat a mezővárosi protocollumokban: Tom. 1–6. (céhgyekek, céhmesterek listái stb.)

41. Pl. Gönc hasonló ügyekben 1617-ben Kassa véleményét kérte ki: *Kerekes Gy.*, 1908. 279.

42. Makkai L., i. m. 174. stb.; TiREL. Protocollum Judicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak. Tom. 2. 1576–1739. 3.

43. Makkai L., i. m. 169, 174, 189.

44. TiREL. A II. 862. Bécs, 1634. júl. 15.; *Iványi B.*, i. m. 140–141. stb.

45. *Makkai L.*, i. m. 14, 51–56 (bevezetés); *Román J.*, i. m. 579–580.

erősen az uradalmi gazdálkodás igényeihez szabta. Petrahón és Ardón a mészárosok céhbe lépéssel akartak szabadulni az úr dolgától. A petrahóiak kérelmét azzal utasította el, hogy „Ez előtt az ki czéhet akart tartani, az varasra ment lakni”. Véleménye a korabeli általános meggyőződést tükrözte. Pár évtizeddel korábban hasonlóan vallott a gazdaságpolitikájában Rákóczinál pozitívabban értékelt Báthori István is.⁴⁶

Az 1632-es urbárium szerint Patakon 6 kovácsból „Most csak kettei zabados, az teöbbi szert jarjon, mert fizetet kovaczok is vannak”, 9 lakatosból „elegh harma, az mire kel az teöbbi, zolgallion”, hasonlóan az öt fazekas közül is csak kettő szolgált mesterségével. Az uradalom számára már felesleges mesterembereket vagy szerjásra, vagy taxa adására kötelezte. De a Patak iparában oly jelentős malomkőbányászat esetében figyelemre méltó, hogy a 10 bányagazda annuatim summát adott, a 15 kővágó pedig: „penzert miuelnek s magokis zabadsagban tartatnak”, holott valamennyien jobbágyok voltak. Bizonyos munkákat pedig fizetett iparosok láttak el.⁴⁷ 1648-ban régi ususként szerepel, hogy az igaerővel rendelkező mészárosok, vargák, halászok és más mesteremberek szántottak és fuvarral tartoztak az úrnak, a gyalogszeresek pedig két napi aratómunkával szolgáltak. Ennek ellenére 1648-ra jelentősen megemelkedett a mesterségükkel szolgálók száma: 7 kovács, 5 lakatos, 11 varga, 4 ács, 3–3 fazekas és csizmadia, 2–2 kőműves, szűcs, kerékgyártó dolgozott a fejedelemsnek. Rajtuk kívül 1–1 borbély, (telke után exemptus) szíjgyártó (személyében nemes), ötvös, csiszár, kőfaragó, nyerges, tímár és mészáros munkáját is igénybe vette. Az uradalom szükségletei tehát tetemesen megnövekedtek. 1648-ra egyébként is gyarapodott az exemptusok, libertinusok, taxások és nemesek száma. Mindez teljesen negatív előjelű gazdaságpolitikával nem történhetett volna meg.⁴⁸

Sárospatak kézművességére pozitívan hatott a habánok (újkeresztények) 1645-ös betelepítése. Valamennyien robotmentesek voltak, tehát Rákóczi elsősorban ipari tevékenységükre számított. Csupán szőlőjük és szántóföldjük után tartoztak dézsmával. A fejedelmet valószínűleg már a telep lakóinak összeválogatásakor a fenti szempontok vezették. Harmincnégy különféle iparos volt közöttük (varga, tímár, posztócsináló, kovács, kerékgyártó, bodnár, késcsináló, molnár, szabó, fazekas, takács, borbély). Így az sem véletlen, hogy a késest találjuk a legtöbb legénnyel dolgozók között, hiszen így a legfontosabb, külföldről behozott fémeszközöket helyben is előállíthatták.⁴⁹

Az iparosok számának stagnálása és a Hegyalja általános hanyatlása a XVII. század második felétől következett be. Ezzel párhuzamosan kedvezőtlenül hatott a XVIII. századi új földesurak (Trautsohnok) támadása Sárospatak önkormányzati jogai és a helyi szokásjog ellen.⁵⁰ Mint az idézett példák is bizonyítják a céhek fontosabb vitás ügyei-
ben ekkor már az úriszék döntött. A pataki fazekasoknak céhallítási joga hangsúlyozása mellett a magistrátus adott ugyan privilégiumot, de az első artikulus a domíniumhoz, nem pedig a városhoz való hűséget hangsúlyozza (1723). 1712-ben az udvarbírón keresztül utasították a magistrátusokat a kontárok üldözésével kapcsolatos feladataikra.⁵¹

46. *Makkai L.*, i. m. 175–176.; *Báthori I.*, véleményét idézve: Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál, 3/1. Budapest, 1985. 366.

47. *Makkai L.*, i. m. 184–186.

48. *Makkai L.*, i. m. 248–263.

49. *Román J.*, 1959. 6–22.; *Németh M.*, 1984. 7–13.

50. *TiREL. Protocollum Ludicis Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak.* Tom. 1. 1579–1754. 511–513, 524. (1726). A Hegyalja és a borkereskedelem XVII. század második felében meginduló hanyatlására: *Orosz I.*, i. m. főleg 33–34.; *Komoróczy Gy.*, 1944. 114.

51. *ZmLt. Újhely protocolluma*, 1617–1762. 283.

Uradalmi céhek alapítása a Hegyalját ugyan a XVIII. században sem jellemezte, de pl. a pataki malomkőbányászok 1740 körül kelt céhszabályaik mellé 1771-ben urasági utasítást kaptak.⁵²

Összegezve megállapítható, hogy a hegyaljai mezővárosok céheinek többsége a XVII. században kassai céhektől nyert kiváltságokat, Sárospatak a céhállítás jogának megszerzésével a helyi központ szerepét töltötte be. A mezőváros céheinek nagy részét és részben a környékbeli céheket (Újhely, Tolcsva) a pataki tanács látta el kiváltságokkal. A földesúri fennhatóság, részben pedig a kassai céhek befolyása következtében azonban erejéből csak oppidum jellegének megfelelő, korlátozott szerepkör ellátására futotta.

FÜGGELÉK

Sárospataki céhek kiváltságai:

Céh neve:	Privilegium kelte:	Privilegium kiállítója:
Szabó	1569 1659 1702, 1724.	Sárospatak tanácsa Földesúr
Fazekas	1572(?) 1723	sárospataki tanács (?) sárospataki tanács
Kovács	1574 1648	sárospataki tanács sárospataki tanács
Ötvös	1574 1578	sárospataki tanács király
Szücs	1603	sárospataki tanács
Borbély	1608	sárospataki tanács
Csizmadia	1608 1609 1656, 1657.	kassai tanács király
Lakatos	1608 1613 1727	kassai tanács sárospataki tanács sárospataki tanács
Varga	1609 1720 1841	sárospataki tanács sárospataki tanács sárospataki tanács
Szíjgyártó	1616 1840	sárospataki tanács sárospataki tanács
Gombkötő	1634 1697 1709	sárospataki tanács kassai tanács kassai tanács
Kaszás	1661	
Kővágó	1728	sárospataki tanács
Vegyes	1825 1832	sárospataki tanács sárospataki tanács

Az adatok származási helye: TiREL. Zsoldos Gyűjtemény (céhes iratok) és Sárospatak mezőváros levéltára, Bakos J. i. m., Román J. i. m. és A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere. Szerk.: Éri István – Nagy Lajos – Nagybakay Péter 2. köt. 271–278.

52. Sárospataki malomkőbányászok szabályai (1740 körül, 1771) Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 5. (1894) 11–16. A céhek és az uradalmak kapcsolatára: 1723:74 tc., *Eperjessy G.*, i. m. 55–57.

IRODALOM

- Bakos J.*,
1950. A pataki múlt hétköznapijai. Adalékok Sárospatak gazdaságtörténelméhez. Sárospatak,
- Bácskai V.–Nagy L.*,
1984. Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest,
- Bobrovsky I.*,
1980. A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). Budapest,
- Eperjessy G.*,
1967. Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Budapest,
- Fodor J.*,
1896. Hegyaljai városok statútumai 1719-ből (töredék). Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez 3. 160.
- Gecsényi L.*,
1972. Városi és polgári szőlőbirtok, és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle 14. 340–352.
- Iványi B.*,
1926. Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag,
- Kerekes Gy.*,
1908. Kassa város jegyzőkönyveiből. Történelmi Tár, 279.
1910. Bepillantás Kassa régi céhéletébe (1594–1647). Iparosok Olvasótára, 41.
- N. Kiss I.*,
1960. A XVI. századi dézsmajegyzék (Borsod–Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék) Budapest,
1974. Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század. (Termelés, export, ár, minőség) AGSZ 18. 383–391.
- Komáromy A.*,
1897. A tolcsvai Bónis család őseiről. AZT. 3. 97–100 sköv.
- Komoróczy Gy.*,
1944. Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar Kereskedelem történetéből. Kassa,
- Makkai L.*,
1954. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648), Budapest,
1956. A kuruc nemzeti összefogás előzményei (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–1632) Budapest,
- Maksay F.*, (szerk.)
1959. Urbáriumok XVI–XVII. század. Budapest,
- Nagy Gy.*,
1898. Zemplén vármegye a XVI. században. AZT 4. 169–172.
- Németh M.*,
1984. Habánok és más fazekasok Sárospatakon XVI–XIX. század. Folia Historica 12. 7–25.
- Orosz I.*,
1960. A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. Szabó I., (szerk.): Agrártörténeti Tanulmányok. Budapest, 3–70.
- Péter K.*,
1961. Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágság ellen (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században). Történelmi Szemle 4. 427–441.
1964. Szabad és dézsmás szőlők Zemplénben a XVII. században AGSZ 6. 170–181.
- Román J.*,
1966. Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. Makkai L. (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágság kialakulásának korszakában. Budapest, 561–627.
- Szakály F.*,
1984. Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. Havassy P.–Kecskés P., (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 147–178.

1985. Magyar kézművesség a XVI. századi hódoltsági mezővárosokban. *Nagybákay P.–Német G.*, (szerk.): V. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém 1984. november 20–21. 7–31.
- Szádeczky K. L.,
1913. Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon (1307–1848) I. kötet. Budapest, Veress É.,
1958. A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. Történelmi Szemle 1. 379–429.

SÁROSPATAKER ZÜNFTE UND ZUNFTFILIAATIONEN IM HANDWERK DES GEBIETES HEGYALJA IM XVI–XVII. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Der Aufschwung der Marktflecken von Hegyalja (der Tokajer Weingegend) – lateinisch Submontanzm – im XVI–XVII. Jahrhundert ist der Weinbau–Monokultur und dem darauf basierenden Weinhandel zuzuschreiben.

Ihre Bevölkerungszahl erhöhte sich im XVI. Jahrhundert sprunghaft, auch die Zahl der Gewerbetreibenden stieg wegen ihrer wirtschaftlichen Entwicklung.

Wie die Freiheiten der meisten Zünfte der Marktflecken im Kreis von Kassa (Kaschau) (Gönc, Szikszó, Szepsi, Jászó), so auch die Privilegien von Hegyalja (Olaszlizska, Tállya, Tokaj, Újhely) stammen von den Kaschauer Zünften. Sárospatak spielt in diesem System eine spezielle Rolle. Aufgrund des Privilegiumsbriefes des Marktfleckens von 1572 war der Magistrat befugt, Zünfte zu organisieren. Der Magistrat bediente sich seines Rechtes bis zur ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts, er übergab sogar die Privilegien auch den Zünften anderer Marktflecken von Hegyalja (Újhely, Tolcsva, usw.). So war Sárospatak in diesem System der Zunftfiliation das örtliche Zentrum. Einige Zünfte in Sárospatak – die ihre Privilegien von der Kaschauer Hauptlade erhielten wandten sich auf weiterhin mit ihren beschwertlichen Sachen oder für prozessuales Rechtsmittel an der Kaschauer Hauptlade (Zischenmacher, Schlosser), später wurden sie nach Erwerb der königlichen Bestätigung ganz selbständig. Die Mehrheit der Zünfte der Marktfleckens wurde örtlich gegründet, diese standen unter der Jurisdiction des Magistrates (Haffner, Schmiede, Kirschner, Schlosser, Schuhmacher, Riemer, Steinhauer). Anfang des XVIII. Jahrhunderts versuchten die Zünfte des wirtschaftlich erstarkenden Marktfleckens Sátoraljaújhely den Primat der ihren Privilegien verleihenden Sárospataker Zünfte aufzuheben (Schnürmacher, Zischmenmacher), ihre Anstrengungen wurden aber von Sárospatak, das zugleich das Zentrum der Domäne war, mit Hilfe des Herrentags niedergebrochen. Im Laufe des XVIII. Jahrhunderts wurden die Zunftsachen nur teils vom städtischen Gericht, immer häufiger vom Herrentag verhandelt. Der Markt wird also – trotz seiner Privilegien für Zunftorganisation – von der Domäne in den Hintergrund gedrängt. Zusammenfassend kann man feststellen: Sárospatak konnte trotz seiner im Jahr 1572 erworbenen und bis zum XIX. Jahrhundert ausgeübten Freiheiten und trotz der Filiationen nur beschränkt, auf dem Rang eines Marktfleckens ihre Privilegien zur Geltung bringen.

Gábor Németh

**A SZÁDVÁRI URADALOM (TORNA VM.)
ADÓZÓ NÉPESSÉGÉNEK TÁRSADALMI DIFFERENCIÁLÓDÁSA
A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN**

RÉMIÁS TIBOR

Az uradalmak számát és kiterjedését tekintve a magyarországi nagybirtokosok között a legelső helyet az Esterházyak hercegi ága foglalta el. Területe – Galgóczi szerint – elérte, ha meg nem haladta a württembergi királyságét. Területi elhelyezkedését tekintve a felső uradalmakhoz két vármegye (Moson és Sopron) 14 uradalma tartozott Kismarton központtal. Az alsó uradalmak két kerületre (lévai és ozorai) tagolódtak Léva és Ozora központtal. E két kerület 15 uradalma 12 vármegyében (Zala, Tolna, Somogy, Baranya, Trencsén, Zólyom, Bars, Szabolcs, Nógrád, *Abaúj-Torna*, Hont, Bihar) helyezkedett el.¹

A jelen dolgozatunk témájául kiválasztott szádvári uradalom a XVIII. sz.-ban a herceg Esterházyak alsó uradalmainak lévai kerületéhez szervesen hozzátartozott. Szádvár és az ahhoz kapcsolódott királyi és magánföldesúri birtokok történeti áttekintésével Dénes György 1983-ban megjelent munkája hasznos, értékes adatokkal szolgál.² Így az uradalom birtoklástörténetével nem kívánunk foglalkozni, sőt a domínium termelési lehetőségeit is csak érintőlegesen említjük meg.

Népességszám

Vizsgáljuk meg a szádvári uradalom népességszámát (itt értsd az összeírt adózó családfejek számát) és a népesség százalékarányos növekedését is, de a *teljesség igénye nélkül, hisz az úrbérrendezési és a későbbi megyei összeírásokon kívül más forrástípusok (egyházi anyakönyvek, dézsmajegyzékek stb.) széles körének bevonására eddig nem volt lehetőségünk.*³ Hiányzik, illetve csak részben szerepelnek az összeírásokban az urasági, uradalmi *cselédek*, a *mentesítettek*, *iparosok* stb. A kutatás kezdetén is csak a népesség-növekedés szempontjából viszonyításra alkalmas adatokat kívántunk gyűjteni.

1. Kállay I., 1980.14.

2. Dénes Gy., 1983.

3. *Források*

Conscriptio Urbarialis Possessionis (Falvankénti úrbérrendezési (1770–72) összeírás: a kilenc kérdőpontra adott válaszok. Az előzetes összeírások. Úrbéri tabellák.) Kassai Állami Levéltár, Šoba Košice Fond – Turnianska Župa, Urbarske zaležitosti – Urbanialia, 437, 439, 434, 440, 435, 455, 433, 348, 448, 454.

Conscriptio Extirpaturarum (Irtásföldek összeírása.) 1770–72. Uo.

Connoitatio Vinearum (Szőlőbirtokosok összeírása.) 1770–72. Uo.

Az 1782/83. és az 1792/93. évi megyei összeírás. Kassai Állami Levéltár. Šoba Košice Fond – Turnianska župa, Danové supisy obci 1778–1850. 575.: 242–243. doboz, 376.: 244. dob., 580.: 248. dob., 586.: 251. dob., 584.: 252. dob., 585.: 253. dob., 594.: 264. dob., 597.: 267. dob., 605.: 275. dob., 606.: 276. dob., 607.: 277. dob., 608.: 278. dob.

Táblázataink számadatainak elemzéséhez, értékelhetőségéhez előjáróban két – már publikált – dézsmajegyzék összesítését látszott fontosnak elvégezni az 1715. illetve 1720. évi országos összeírás közléseivel. Torna vármegye 1696-ban és 1700-ban összeírt dézsmafizető családfőinek számát írja le tanulmányában *Dávid Zoltán*, onnan idézzük az uradalom falvaira vonatkozó részeket.

*Dézsmafizető családfők száma
Jobbágy és zsellér családfők száma*

	1696	1700	1715	1720
Almás	85	65	27	27
Görgő	63	57	30	28
Jabloncza	30	19	19	17
Körtvélyes	22	23	13	10
Szilás	15	15	9	11
Szin	13	17	12	10
Szögliget	36	28	10	13
Összesen:	264	224	120	114

A század eleji háborúk, a pestisjárvány, elvándorlások ellenére is úgy tűnik, hogy az országos összeírás csak az adózó népesség egy részére terjedt ki, s felhasználása az országnak e területén is, messzemenő óvatosságot igényel.⁴

Az I. és II. táblázat adatai világosan rámutatnak a népességnövekedés falvankénti aránytalanságára. Az 1760-as évektől a XVIII–XIX. század fordulójáig az adózó családfők *stagnálásától* (Hídvég–Ardó) a 6,4%-os *minimális* (Jabloncza) és a 41,2%-os *maximális* (Derenk) növekedés számos változatával találkozhatunk. Ha ezt a 40 éves intervallumot lecsökkentjük a felére, ekkor is Szilice adózó lakossága *stagnál*, *Szin* 5,8%-os *minimum növekedése* és Görgő 30,9%-os maximum *növekedése*, sőt 3 helységben (Hídvég–Ardó, Jabloncza, Vendégi) a 3,1%–4,5% közötti *csökkenés* mutatható ki. Tehát az úrbérrendezés korában a domínium népességnövekedése nagyon a 40% alatt van, átlag 24,6% (458 főről 752 főre növekszik).

Átlépvé a századfordulót, ugyancsak kb. 40 évet figyelembe véve, az adózó családfők száma szinte kivétel nélkül 100%-os, sőt azt is meghaladó *növekedést ér el*. (752 főről 1402 főre).

4. Az 1715. és 1720. évi országos összeírás adatai *Acsády I.*, 1896. 138. Az úrbérrendezés anyagát és az 1782/83., 1792/93. és a nem nemesek összeírása a „*Források*” címszónál.

Az idézett tanulmány: *Dávid Zoltán*: Magyarország népessége a 17–18. század fordulóján, Tört.-i Stat. Évk. Szerk.: *Ember Gy.*, Budapest 1961–62.

Népességnövekedés (Adózó családfők)
Nem nemesek összeírása*

Helységek	1715	1720	Előzetes összeírás	Úrbéri tabella	1782– 1783	1792– 1793	Nem nemesek össze- írása*
Almás	30	30	71	–	69	85	139
Borzova	9	9	29	–	35	40	81
Derenk	–	–	–	20	29	34	58
Görgő	31	29	79	–	83	120	174
Hidvég-Ardó	10	–	64	–	67	64	135
Jabloncza	19	20	44	–	49	47	91
Körtvélyes	14	14	43	–	42	49	73
Szent-András	5	–	44	–	57	65	101
Szilás	9	8	–	–	58	66	170
Szilicze	10	11	–	41	53	53	97
Szin	13	11	–	–	33	35	70
Szőgliget	11	17	–	–	58	62	159
Vendégi	8	–	23	–	33	32	54
Összesen:	169	149	458	?	666	752	1402

*A II. József korabeli első magyarországi népszámlálás csak Torna vármegye összesített adatait tartalmazza, ezért nem tudjuk táblázatunkban figyelembe venni.

A népességnövekedés százalékos aránya (Adózó családfők)
(Az 1760-as évektől a századfordulóig)

Helységek	40 év alatt	A századforduló előtti 20 év alatt
Almás	16,5%	18,9%
Borzova	27,5%	12,5%
Derenk	41,2%	14,8%
Görgő	34,2%	30,9%
Hidvég-Ardó	stagnál!	4,5%
Jabloncza	6,4%	4,1%
Körtvélyes	12,3%	14,3%
Szent-András	32,4%	12,4%
Szilás	–	12,2%
Szilice	22,7%	stagnál!
Szin	–	5,8%
Szőgliget	–	6,5%
Vendégi	28,2%	3,1%
Átlag:	24,6%	11,6%

Rétegződés

Úgy véljük, hogy a Conscriptio Urbarialis Possessionisban megadott jobbágysági jogi kategóriáit mi is kiindulópontnak tekinthetjük az uradalom rétegződésének vizsgálatakor. E tekintetben beszélhetünk *Coloni Perpetuae Obligationis*-ről (azaz örökös jobbágyságról), *Liberæ Migrationis*-ről (azaz szabadon költöző jobbágyságról), a zsellérségen belül pedig *Inquilini Domos habentes*-ről (azaz házas zsellérek) és *Subinquilini*-ről (azaz házatlan zsellérek). A jobbágynépesség e négy fő rétege az egész uradalomban általános. Persze tudunk olyan községekről is, ahol további alcsoportokat is fontosnak tartva már az előzetes összeírásokban is feltüntettek. Pl. Görgön a házas zsellérek alábbi felosztását véltük felfedezni: *Inquilini Subditi*, *Inquilini Liberæ Migrationis* és egyszerűen csak *Inquilini*.

A szádvári uradalom adózó családfői

Réteg \ Összeírások	1715	1720	Úrbérrendezés	1782/83	1792/93	XIX. sz. első harmada
Coloni perpetua obligationis	145	120	167 } 255	351	383	569
Liberae migrationis			88 }			
Inquilini	17	13	139 } 174	188 } 200	233 } 259	601 } 729
Subinquilini			35 }	12 }	26 }	128 }
Egyéb	7	16	29	115	110	104
Összesen: *	169	149	458	666	752	1402

* Az összesítésben szerepel az összeírásokban található minimális számú taksás, szabados és egyéb feltüntetett réteg is.

Rétegződés (%-os arányban)

Réteg \ Összeírások	1715	1720	Úrbérrendezés időszak	1782/83	1792/93	XIX. sz. első harmada
Coloni perpetuae obligationis	85,7	82,3	36,5 } 55,7	52,7	50,9	40,6
Liberae migrationis			19,2 }			
Inquilini Domos habentes	10,05	8,9	30,4 } 38,0	28,2 } 30	31,0 } 34,5	42,9 } 52,0
Subinquilini			7,6 }	1,8 }	3,5 }	9,1 }
Egyéb	4,25	8,8	6,3	17,3	14,6	7,4

Itt nem térünk ki a III. és IV. táblázatban is csak „egyéb” szóval megjelölt kategóriákra, habár számszerűleg és százalékosan is tudunk róluk, de taksás, illetve szabados, özvegy, miserabilis, mentességet élvező, iparos stb. lebontásuk még kutatásom elkövetkezendő feladatai között szerepel. (Mindezek ellenére a fejezet későbbi részében még kitérek rájuk). A *taxások* megjelölésével gyakorta találkozunk a 9 kérdőpont válaszainak

utolsó pontjában is a következő megfogalmazásban: „Ezen helységnek lakossai rész szerint örökös jobbágyságok rész szerint pedig Taxások” (Almás, Jabloncza, Körtvélyes, Vendégi). Térjünk most rá konkrétan is az úrbéres (458 adózó családfő) arányára. Ne tévesszük azonban szem elől *Wellmann Imre*⁵ számításait sem, mely az úrbérrendezés-kori Magyarország átlagos rétegződési arányait adja meg. Ezek a következők: jobbágy (429 380) = 66,65%; házas zsellér (174 716) = 27,12%; házatlan zsellér (40 135) = 6,23%. „1780-ig tehát a telkes jobbágyság az úrbéres parasztságnak kerek kétharmadát alkották” – állapítja meg *Wellmann*.⁶ A szádvári uradalomban némiképp eltérő helyzetre lehetünk figyelmesek: jobbágy (255) = 55,7%; házas zsellér (139) = 30,3 %; (egyéb: 6,3%); házatlan zsellér (35) = 7,6%.

Ebből a következő megállapításokat vonhatjuk le. 1780-ig a szádvári uradalom telkes jobbágysága az úrbéres parasztságnak a felét alig haladják túl (5,7%-kal). Vagyis az országos 2/3-os átlagtól közel 10%-al lemarad. Az 55,7%-os telkes jobbágyság lebontását is elvégeztük, e szerint az úrbéres parasztságnak 36,5%-a örökös, 19,2%-a pedig szabadon költöző jobbágy. Ebből következik az uradalom zselléreire vonatkozó megállapításunk. Magyarország legkisebb kiterjedésű vármegyéjében – melyre általánosan jellemző a földterületek szűkös, köves, erdőkkel, hegyekkel övezett volta – az Esterházy uradalom mellett más uradalmakban is (gr. Keglevich, gr. Andrássy) a zsellérek magas aránya dominál. Így a szádvári uradalomban az országos átlagnál 3,2%-kal több házas és 1,4%-kal több házatlan zsellért tartottak számon. Az *egykori Királyi Magyarország területére vonatkozó 1791-es adatok*: jobbágy (180 856) = 66,51%; zsellér (65 198) = 23,98%; házatlan zsellér (25 872) = 9,51%. Magyarország területén összesen: 64,25%; 26,67%; 9,08%. Adataink a szádvári uradalom 1792–93-as jobbágysági rétegződésre: jobbágy (383) = 50,9%; zsellér (233) = 31,0%; házatlan zsellér (26) = 3,5%; (egyéb: 14,6%).

Telekhányad alapján történő rétegződés

Az előzetes összeírás alapján az uradalom telekhányadairól az úrbéres telkek számáról, a telkes gazdák megoszlásáról tekintsünk át néhány megállapítást.

Benda Gyula az 1786-os kancelláriai összeírás alapján Torna megyére 502 egész és 1 db 1/8-as telket közöl. Ez a kép 1819-től *Magda* számításaitól *Fényes és Bárándy* adataiig bezárólag (1847-ig) változatlanok tűnik. ⁷ A kassai levéltárban kutató „nem nemesek összeírása” viszont (amelyet a XIX. század első negyedére teszünk) 451 úrbéres telkes jobbágyról tud, akiknél a telekhányad alapján igen jelentős szóródás figyelhető meg: a két 1/8 telkessel szemben 272 negyedtelkes, 75 féltelkes, 27 nyolcadtelkes stb. Az ugyanott összeírt 98 majorsági telkes jobbágyból 66 negyedtelkes, 17 féltelkes, 13 nyolcadtelkes és van még két 3/8-os telek is. ⁸

Az V. táblázat az úrbérrendezés kori jobbágysági rétegződéshez nyújt adatokat a telekhányadok bemutatásával. A domíniumban az előzetes összeírás idején 266 telkes gazdáról van tudomásunk, akiknek 55,45%-a (átlag) 1/2 telkes és 26,71%-a negyedtelkes. Tehát uradalmi szinten 1/8 telkesektől egészen az 1 1/16 telkesekig találhatók a telekhányadok, igaz az egész telekhez közelítőt csak 4 családnál – azok is szabadon költözők – tudott kimutatni az összeíró.

Az átlagos teleknagyság: 0,43 (az országosan átlagos teleknagyság: 0,46).⁹ „Kialakult szilárd telekrendszerrel a XVIII. század 60-as éveinek végéig az uradalom területén

5. *Wellmann I.*, 1979. 69.

6. *Wellmann I.*, 1979. 69.

7. *Wellmann I.*, 1979. 70.

8. *Benda Gy.*, 1973. 152. és a nem nemesek összeírása.

9. *Wellmann I.*, 1979. 68.

5. táblázat

A szádvári uradalom telekhányadai
(Előzetes összeírás alapján; Szin, Szögliget, Szilas hiányzik)

<div style="text-align: center;">Telek- hányadok</div> <div style="text-align: center;">Rétegek</div>	1/8	1/4 (2/8)	3/8	2/4 (1/2)	5/8	11/16	3/4	7/8	15/16	4/4	1 1/16	Átlagos telek- nagyság 0,43
1. Coloni perpetuae obligationis	6	39	14	88	5	1	3	1	1	1	1	
2. Liberae migrationis	9	20	3	46	1	1						
Összesítés: telkes 1. 160	3,75%	24,37%	8,75%	55,0%	3,125%	0,625%	1,875%	0,625%	0,625%	0,625%	0,625%	
2. 80	11,25%	25,0%	3,75%	57,5%	1,25%	1,25%						

*A jobbágYTELEK szántó- és rétilletménye
(Megyei osztályozás)
Egésztelekhez tartozó*

Megye	Szántó, holdban					Rét kaszásban		
	I.	II.	III.	IV.	V.	mindig	olykor	nem kaszálható sarjú
Torna	26	28	30	32	–	8	10	12

Irtásföldek

Helység	Össz-lakosság 1770 körül	Ebből: irtásfölddel rend.	%-ban	Irtás- szántó pozsonyi m.	In natura	Irtás, rét kaszálóban
Borzova	29 fő	8	27,6%	9	Prastans octavam (8 ^{van})	7 fő = 8,5
Görgő	79 fő	39	49,4%	222,5		39 fő = 89,5
Jabloncza	44 fő	28	63,6%	152,75		26 fő = 57,0
Körtvélyes	43 fő	28	65,1%	54,0		27 fő = 30,25
Szent-András	44 fő	40	90,9%	239,75		36 fő = 83,75
Vendégi	23 fő	17	73,9%	25,75		15 fő = 34,0
Összesen:	266 fő	160	átlag 61,75%	703,75 = = 351,875 hold		303

egyetlen községben sem beszélhetünk.”¹⁰ Szendrey Istvánnak az Esterházyak derecskei uradalmára vonatkozó megállapítása nem látszik igazolhatónak a szádvári uradalomra nézve¹¹, mint ahogy a tiszántúli uradalom helyzetétől lényegesen eltérő a kép a gróf

10. Szendrey I., 1968. 143.

11. Šoba Košice Fond – Turnianska Župa, Görgő – 434. sz., Bonova – 439. sz. (Urbarske Zaležtosti)

7/a. táblázat

Irtás-szántóföldek (pozsonyi mérőben)

PM Helység	1/2	3/4	1	1 1/2	2	2 1/2	3	3 1/2	4	4 1/2	5	5 1/2	6	6 1/2	7	8	8 1/2	9	10	12	14	15	16	18	Össz. PM
Borzova 3 fő (8)	2															1									9
Görgő 37 fő (39)			1		1	1	4	1	10	1	1		5			6			3	1	1			1	222,5
Jablonca 26 fő (28)	1		1	1		2	1			2	2		4	1	2	4			4						152,75
Körtvélyes 18 fő (28)	1		1	1	9				2		1		2			1									54,0
Szt.-András 38 fő (40)		1	1	2		1	6		5	1		2	4		2	3	3	1		3		1	2		239,75
Vendégi 13 fő (17)	1	1	5	2			1		1		2														25,75

*A zárójelben közölt számadat az irtásfölddel rendelkezőket jelzi.

Esterházyak hitbizományába tartozó és eddig feldolgozott tata–gesztesi¹² és alsólendvai uradalmakban is.¹³

A szádvári uradalom jobbágynépessége úgy tűnik, szűkös anyagi viszonyok közt élt, hisz egészelkes jobbágy elvétve akadt, legnagyobb részük fél és negyedtelkes, ezért egységül is legtöbbször a quartát, a negyedtelket használták.¹⁴

Azonos településeken, azonos telekhányadokhoz tartozó appertinentiák esetében is megfigyelhető, hogy elsősorban a talaj minősége, a termelést gátló tényezők (a szél-fúttá helyek, a folyóvizek árterei stb.) hatására a szántó és rét nagysága igen változó lehet. Az uradalom talán legszegényebb községében Borzován például a negyedtelkes 7–18 pozsonyi mérőig, a féltelkesek 14–18 pozsonyi mérőig bírtak szántófölddel.

Nem sokat, de némiképp változtatott a helyzeten a szántók és rétek osztályba sorolása és így a telekhányadok után megállapított szántó és rétnagyságok különbözősége. (Lásd: VI. táblázat)¹⁵

Irtásföldek

Az 1771–72-es Conscriptio Extirpaturarummal (azaz irtásföld összeírással) a szádvári uradalom 13 községéből hat rendelkezik: Borzova, Görgő, Jablonca, Körtvélyes, Szentandrás, Vendégi. (Az úrbérrendezés anyagai között szerepel, az úrbéres földek összeírásával egyidejűleg készülhetett).

Az irtásföldek megítélésénél *Szabad Györgynek* a tatai és gesztesi uradalom viszonyainak vizsgálatakor közzétett megállapításaira is lehet hivatkoznunk: „... az uradalom hegyi falvainak nagy része irtásfalu volt” ... nyolcadot adott természetben.”¹⁶

A fent megnevezett hat község lakosságának (266 fő) 61,75%-a rendelkezett ekkor irtásfölddel. Megyei viszonylatban 1786-ban 1.795 hold szántó és 1.354 kaszás rét¹⁷ szerepel irtásföldként. Ebből az uradalom hat települése 703, 75 pozsonyi mérő (PM) irtás – szántóval bír (azaz 351,875 holddal, ha 1 magyar holdat 1.200 négyszögölnek és azt 2 PM-nek vesszünk, hisz 1 PM = 600, illetve 800 négyszögöl) és 303 irtás réttel. Tehát a megye irtás szántóinak 19,6%-val és irtásréteinek 22,38%-val rendelkezik a szádvári uradalom felét kitevő hat település. (Lásd: a VII, a VII/a és VII/b. táblázatokat!)

Az úrbérrendezéskor (a táblázatban közölt hat faluból ötben) a lakosság csaknem fele, Szentandrás esetében 90,9%-a, irtásföldet bír. (A falu curiális községnek vallja magát, amelyben kilenced helyett ötöddel adóznak.) Vendégi, ahol a 23 családfőből 17-nek (73,9%) van irtásterülete, hasonlókat ír le magáról: „Ezen helység azon okból, hogy curiális régi időktől fogvást ötödöt fizet a ház helyes földeliken minden termésből, az ortovány helyeken pedig nyolcadot” ...¹⁸

Szőlőbirtokosok

A történeti Magyarország szőlőművelése *északi határának* és a szőlőtermelés alapvető *geográfiai feltételeinek* megállapításában *Andorfi Márton* munkája mértékadó.¹⁹

12. Szabad Gy., 1957. 21. (Az Esterházyak meghatározott telekhányadokat osztottak szét az új telepéseknek is a század 30-as éveitől)

13. Csapody Cs., 1933. 31.

14. Csapody Cs., 1933. 31.

15. Benda Gy. 1973. 149.

16. Szabad Gy., 1957. 33., 34.

17. Benda Gy., 1973. 153.

18. Šoba Košice Fond – Turnianska Župa, Szent-András – 455. sz., Vendégi – 433. sz. (Urbarske zaležitosti.)

19. Andorfi M., 1935.

Irtás-rét kaszálóban

Kaszáló Helység	1/4	1/2	1	1 1/2	2	2 1/2	3	3 1/2	4	4 1/2	5	6	9	Összes
Borzova (8) 7 fő		3	1		3									8,5
Görgő (39) 39 fő		1	9	2	12	1	7	1	4		2			89,5
Jabloncza (28) 26 fő			7	2	8		5		4					57,0
Körtvélyes (28) 27 fő	1	2	19		5									30,25
Szt.-András (40) 36 fő	3	4	6	5	7		3		1	1	3	2	1	83,75
Vendégi (17) 15 fő		1	5	1	1	2	1		3		1			34,0

A szőlőtermelés geográfiai feltételei öt pontban foglalhatók össze: „1. talaj 2. klíma 3. geográfiai helyzet 4. földrajzi szélesség 5. tengerszint feletti magasság.”⁵⁷ E tényezők figyelembevételével különülnek el – nagy általánosságban – a homoki és a hegyi borok. A mi esetünkben, az uradalom fekvéséből adódóan, az utóbbi kerül számításba. „A sokféle tényezők közt, amely a bor erejét, alkohol-, cukortartalmát, ízét, zamatját megadja, fő helyet foglal el a talaj kérdése is”,²¹ – írja *Andorfi*, majd így folytatja: „A felvidéki szőlőinkre legjellemzőbb az agyagos talaj. Ez adja a terület 41%-át.”²²

Abaúj-Torna vármegye²³

Talaj	Katasztrális hold	Százalékban
Fekete	595	5
Agyagos	6 133	50,55
Homokos	1 402	11,56
Kavicsos	4 001	32,88
Összesen:	12 131	100,00

Ha tehát leginkább az agyagos talaj a hegyi szőlők talaja, akkor a szőlő termelésének egyik, de nagyon fontos feltétele adott. (A vármegyében is a talaj 50,55%-a agyagos).

Végül *Andorfi* segítségével a határban emelkedő szőlőhegyek elemzését alapul véve határozzuk meg Magyarország északkeleti szőlővidékét úgy, hogy aláhúzással ki-

20. *Andorfi M.*, 1935. 5.21. *Andorfi M.*, 1935. 7.22. *Andorfi M.*, 1935. 11.23. *Andorfi M.*, 1935. 44–45.

emelve jelezzük a szádvári uradalomhoz tartozó helységeket. „Aggtelek . . . mellette Jósafő (Almás-szőlő), s innen kezdve összefüggő szőlőterület kelet felé a Jósa völgyére néző déli lejtő mind. Színpetri – Szín ettől északra a Torna patakra néző délnek tekintő lejtőn van Szögliget – Derenk – Jablonca – Körtvéyes – Szádalmás. Majd Tornagörgő – Szádelő – Torna következnek, ahol a Bodva-völgy már a Hernád felé nyíló öblözetbe olvad . . .”

Az 1770–72 évi urbérrendezési anyagban a Connotatió Vinearum segítségével 5 község (Almás, Görgő, Jablonca, Körtvéyes és Vendégi) szőlőbirtokosairól kapunk információkat. Ha csak a szőlővidékek Andorfi-féle felsorolását tekintjük, akkor még legalább Szín, Szögliget és Derenk szőlőbirtokosainak összeírásáról kellene tudnunk. Ha az összeírások jegyzékét vesszük kezünkbe, akkor Vendégit is a bortermelő vidékek közé kell sorolni!

A teljesség igénye nélkül, csak az összeírásban szereplő 5 település szőlőterületét vizsgálva is jelentős az uradalom szőlőterülete. Megyei viszonylatban mérve 33,78%-ot tesz ki. (1786-ban Torna megye összes szőlőterülete 2 816 kapás²⁵, ebből a domínium 5 településének szőlőterülete 951,25 kapás²⁶.) De a terület birtoklás szempontjából két részre tagolódik: helybeli birtokosok 359,75 kapást bírnak, az összes szőlőterület 37,82%-ot, míg az idegen birtokosok csaknem 2/3 részt (62,18%-ot). Almás szőlőhegyeit pl.: hárskúti, körtvéyes, görgői, kovátsi, derenki, méhészi, lutskai, bárkai, sőt, rozsnyói gazdák bírják.

Említésre méltó Körtvéyes 442,5 kapás idegen kézen lévő szőlőbirtoka is. Ebből ugyanis 64,5 kapást 18 hárskúti lakos birtokol, a többit pedig a szomszéd falvak jómódú lakosai. A VIII., VIII/a. táblázatokon ld. részletesebben.

Almás, Jabloncán, de legfőképpen Körtvéyesen az idegen szőlőbirtokosok magas aránya a jobb minőségű szőlőkre utalhat. A későbbi időszak (1782/83 és 1792/93) összeírásai arról győznek meg bennünket, hogy az uradalom területén valóban jelentősebb a jobbágyok szőlőbirtoklása. Csupán Derenk és Szentandrás falvakban nincs, illetve Szilice helységben minimális. A két megyei összeírás a szőlőtelepítések osztályait is közli, ebből következtethetünk arra is, hogy a szőlő minősége javul, 1792/93-ban jóval több a 2. osztályba tartozó szőlőterület. Némiképpen emelkedik a szőlőbirtokosok száma (325-ről 373-ra 1793-ban), a megművelt szőlőterület azonban mennyiségben legalábbis nem növekszik, sőt, csökken (921 kapásról 710 kapásra).

A nem nemesek összeírásában már jelentősen nő a szőlőbirtokosok száma: 729-re. A szőlőtelepítés minősége a két előbbi időpontban jelentősen módosul:

Szőlőterület kapásban

1782/83			1792/93		
1.	2.	3. oszt.	1.	2.	3. oszt.
–	43	878	–	365	345
921			710		
Össz.			Össz.		

24. Andorfi M., 1935. 48.

25. Benda Gy., 1973. 153.

26. Benda Gyula még a következő adatokat közli Torna vm. szőlőtermelésével kapcsolatban:

157.: Torna vm. adóköteles szőlői 1780-ban 1758 kapás

76.: Link szerint (1790-ben) 933 kh.

76.: Demian szerint (1802-ben) 1710 kapás

108–109.: Magád (1790-ben) 933 kh.

110–111.: Stocz (1790-ben) 1710 kh.

114–115.: Bárándy (1790-ben) 800 kh.

116–117.: Fényes E. (1790-ben) 2124 kh.

Szőlőbirtokosok

Helység	Össz- lakos- ság*	Helybeli szőlőbirtokosok			Idegen szőlőbirtokosok		Összes szőlő- birt. (kapás)
		fő	%-ban	kapás	fő	kapás	
Almás	71	–	–	–	23	90	90,0
Görgő	79	28	35,4	102,75	–	–	102,75
Jabloncza	44	27	61,36	116,5	8	59	175,5
Körtvélyes	43	27	62,8	120,0	69	442,5	562,5
Vendégi	23	14	60,9	20,5	–	–	20,5
Összesen:	260	96	átlag 55,11	359,75	100	591,5	951,25

A helybeli lakosság szőlőbirtokai (kapás szőlőben)

Kapás Helység (fő)	1/2	3/4	1	1 1/2	2	3	3 1/2	4	5	6	7	8	9	12	14
Almás															
Görgő (28 fő)	1	1	5	1	7	4		1	1	3		2		1	1
Jabloncza (27 fő)			4		3	4	1	4	6		2	1	1		1
Körtvélyes (27 fő)			2		4	4		7	6			2		2	
Vendégi (14 fő)	2		7	2	1		1	1							

A szőlőbirtokosok az összes családfők %-ában: 48,7%, illetve 49,5%. Látható, hogy a családok csaknem fele rendelkezik olyan földterülettel, amely az úrbéres telkiföldtől szabadabb birtoklási, s a kérdőpontok válaszai alapján pénzszerzési lehetőséget is jelentenek a jobbágylakosság számára.

Az adózó lakosság ökor- és loállománya

A IX. táblázat elvileg optimista adatokkal szolgál de a gyakorlatban más a helyzet (ld. a IX/a. és IX/b. táblázatot is).

Az adózó lakosság ökr- és lóállománya

Év	Az uradalom adózó családfeinek száma	Igás ökrök	%	Igás lovak	%
1782/83	666	408	61,26%	420	63,06
1792/93	752	490	65,16%	513	68,22

A gyakorlat azért hazudtolja meg az elvi számítás eredményeit, mert az egy háztartásra jutó igaerő általában két igás ökröt tesz ki és így a 61,26% és a tíz évvel később kimutatható 5%-os növekedés irreális az igás ökrökkel rendelkezőkre nézve. Sokkal közelebb visz bennünket a valósághoz a 31,60%-os és 10 évre rá a 38,27%-os arány, mely azt jelenti, hogy kb. az összlakosság ennyi százaléka bírt a szántáshoz szükséges igaerővel. Ebben a két átlagos százalékban az a legszembetűnőbb, hogy 1782–83-ban a telkes jobbágyság száma 52,7%, 1792–93-ban pedig 50,9% volt (ld. a IV. sz. táblázatot) ami annyit jelent, hogy az első időpontban a telkes jobbágyság átlagosan 21,1%-a, tíz évvel később már csak 12,63%-a nem rendelkezett a megélhetéshez szükséges elengedhetetlenül szükséges igaerővel.

Az összeírások megyei összesítései közül csak az 1828. évi az,²⁷ melyben az igás ökrök és lovak is fel vannak tüntetve. Így ezzel az adattal állítjuk szembe az uradalom 1792–93-as igás ökreinek és lovainak számát. Ebből az derül ki, hogy Torna megye kb. 1 612 igás ökréből és 2 035 lovából a szádvari uraság jobbágysága csak 490 ökröt (30,40%-át) és 513 lovat (25,21%-át) mond sajátjának, ami nem kevés, de ha számításba vesszük a rossz minőségű és 2 ökrrel is nehezen szántható talajt, sőt a lovak tekintetében a szállítási lehetőségek siralmas állapotát (gondolok itt egy megrakott szekér két lovas hegyi közlekedésére stb.) akkor már gondolkodóba esünk a két százalék arányára pillantva.

Az igás lovak százalékos aránya mindkét választott időpontban felülmúlja az igás ökrök számát, mely a szolgáltatások (az aktív fuvarozási robot) esetében kerül majd megvizsgálásra. Azonban a szolgáltatások ismertetése és értékelése egy újabb dolgozat tárgyát képezi.

27. Benda Gy., 1973. 168.

Az adózó lakosság ökr- és lóállománya 1782/83-ban

Helység	Adózó család-fők	Két-ökrös*	Ökrök össz.	Adózók %-ban	Egy ló	Két ló	Három ló	Négy ló	Lovak össz.	Adózók %-ban
1. Almás	69	11	22	15,9	21	20	–	–	61	59,4
2. Borzova	35	13	36	37,1	–	2	–	–	4	5,7
3. Derenk	29	15	30	51,7	4	3	–	–	10	24,2
4. Görgő	83	27	54	32,5	20	23	1	–	69	53,0
5. Hidvég-Ardó	67	23	46	34,3	2	9	–	–	20	16,4
6. Jablonca	49	7	14	14,3	9	17	–	–	43	53,1
7. Körtvélyes	42	14	28	33,3	8	17	–	–	42	59,5
8. Szent-András	57	9	18	15,8	6	5	–	–	16	19,3
9. Szilas	58	5	10	8,6	17	15	1	–	50	56,5
10. Szilice	53	25	50	47,2	3	14	1	–	34	33,9
11. Szin	33	13	26	39,4	–	2	–	–	4	6,1
12. Szögliget	58	24	48	41,4	1	12	1	2	36	27,6
13. Vendégi	33	13	26	39,4	3	5	6	–	31	42,4

Átlag: 41,6%

Átlag: 35,19%

*Valószínűleg az összeírás pontatlansága miatt, de ez a megállapítás további vizsgálódásra szorul.

Az adózó lakosság ökör- és lóállománya 1792/93-ban

Helység	Adózó család- fők	Egy ökör	Két ökör	Három ökör	Négy ökör	Ökrök össz.	Adózók %-ban	Egy ló	Két ló	Három ló	Négy ló	Lovak össz.	Adózók %-ban
1. Almás	85	–	32	–	–	64	37,6	72	–	–	–	72	84,7
2. Borzova	40	–	24	–	2	56	65,0	7	4	–	–	15	27,5
3. Derenk	34	–	16	–	–	32	47,0	10	5	3	–	29	52,9
4. Görgő	120	–	15	–	–	30	12,5	11	25	1	–	64	30,8
5. Hidvég- Ardó	64	2	14	–	–	30	25,0	7	10	6	6	69	45,3
6. Jablonca	47	6	3	–	–	12	19,1	3	19	–	–	41	46,8
7. Körtvélyes	49	–	10	–	–	20	20,4	13	12	–	–	37	51,0
8. Szent- András	65	46	6	–	–	60	80,0	6	11	–	1	32	27,7
9. Szilas	66	–	5	–	–	10	7,6	2	19	–	6	64	40,9
10. Szilice	53	–	24	–	1	52	47,2	2	17	–	1	40	37,7
11. Szin	35	–	15	–	1	34	45,7	2	3	–	–	8	14,3
12. Szögliget	62	1	22	1	3	60	43,5	4	5	3	–	23	19,4
13. Vendégi	32	–	15	–	–	30	46,9	1	9	–	–	19	31,3

Átlag: 38,27%

Átlag: 38,95%

IRODALOM

- Acsády I.*,
1896. Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam XII. kötet, Budapest
- Andorfi M.*,
1935. A szőlőtermelés északi határa Észak-Magyarországon. Geographica Pannonica XIV., Szombathely
- Bársony I.*,
1975. Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején. Magyar Történelmi Tanulmányok VIII. (Acta Universitatis Debreceniensis . . .) Szerk.: Szendrey I. Debrecen
- Benda Gy.*,
1973. Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. Budapest
- Csapody Cs.*,
1933. Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest
- Dávid Z.*,
1957. Az 1715–20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics J., Budapest
- Dénes Gy.*,
1983. A bódvaszilasi-medence 700 éves története. Borsodi Kismonográfiák 16., Miskolc
- Déshy M.*,
1969. Egy ismeretlen vár – Szádvár. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII., Miskolc
- Joó T.*,
1964. Az alig ismert Szádvárról. Borsodi Szemle, 1964. 8. évf. 1. sz., Miskolc
- Kállay I.*,
1980. A magyarországi nagybirtokok kormányzata 1711–1848. Budapest
- Lukács Zs.*,
1937. A szerződéses jobbágyság helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk.: Domanovszky S., Budapest
- Orosz I.*,
1960. A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk.: Szabó I., Budapest
- Papp Klára*
1981. A magánföldesúri birtokok jobbágynépessége a XVIII. századi Bihar megyében. Magyar Történelmi Tanulmányok XIV., (Acta Universitatis Debreceniensis . . .) Szerk.: Szendrey I., Budapest
- Szabad Gy.*,
1957. A tatái és gesztesi Esterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest
- Szendrey I.*,
1968. Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Budapest
- Sziklay J.–Borovszky S. Szerk.:*
1896. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai I. köt., Budapest
- Vályi Nagy A.*,
1796. Magyarországnak leírása. Buda
- Varga J.*,
1967. A jobbágysági földbirtoklás típusai és problémái. Budapest
1969. Jobbágyságrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest
- Wellmann I.*,
1979. A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Budapest

**DIE GESELLSCHAFTLICHE DIFFERENZIERUNG DER
STEUERZAHLER VON DER DOMÄNE SZÁDVÁR
(EHM. KOMITAT TORNA) WÄHREND DER ZWEITEN HÄLFTE
DES 18. JAHRHUNDERTS**

(Auszug)

In der vorliegenden Arbeit wird die gesellschaftliche Situation der Steuerzahler aus 13 kleinen Siedlungen in Nordungarn, die zu der Domäne Szádvár im ehemaligen Komitat Torna gehörten, zum Gegenstand der Untersuchung gemacht.

Diese Domäne stellte während des 18. Jahrhunderts den Besitz des größten Grundbesitzers in Ungarn, und zwar der Fürsten Esterházy, dar.

Im Anschluß an die Zahl der steuerzahlenden Familienoberhäupter in der Domäne wird die gesellschaftliche Differenzierung des Leibeigentums vorgestellt. Hier kommen wir zu der Schlußfolgerung, daß zur Zeit der Urbarialordnung der Bevölkerungszuwachs der Domäne durchschnittlich 25% ausmachte.

Der zahlenmäßige Nachweis der steuerzahlenden Familienoberhäupter sowie die vielseitige Analyse der Differenziertheit unter den Leibeigenen erfolgten anhand der Urbarialschriften von Maria Theresia (vorhergehende Konskriptionen, Antworten zu den neuen Fragenpunkten, Urbarialtabellen, Konskriptionen von Rodungen und Weingütern) sowie anhand der zu Beginn der achtziger und neunziger Jahre des 18. Jahrhunderts aufgestellten Komitatskonskriptionen.

Die gesellschaftliche Differenzierung der Steuerzahler aus der Domäne von Szádvár wird den folgenden Gesichtspunkten nach aufgezeigt: 1. Rechtskategorisierung der Leibeigenschaft, 2. Schichtung anhand des Grundanteils, 3. Verfügen die Domänendörfer über Rodungsfelder? 4. Anteil an Weinanbaufläche und Weingütern je Dorf, 5. Ochsen- und Pferdebestand der steuerzahlenden Einwohnerschaft.

Tibor Rémiás

ADALÉKOK A XVIII. SZÁZADI HAJDÚDOROGI CIRILL BETŰS IRATOKHOZ

UDVARI ISTVÁN

1984 októberében az interetnikus kapcsolatokról Miskolcon tartott néprajzi tanácskozáson számoltam be a kárpátukrán (ruszin) írásbeliség körébe tartozó hajdúdorogi provenienciájú, XVIII. századi cirill betűs iratokról.¹ Ott és másutt is kísérletet tettem a cirill betűs források tágabb művelődéstörténeti háttérének felvázolására.² A cirill betűs hivatalos dokumentumok nyelvészeti szempontú elemzése, értékelése során, s azt megelőzően is,³ többször találtam az iratok eredeti lelőhelyét, jelentős részük keletkezési helyét – Hajdúdorogot – érintő nyelvi, népességtörténeti adatokat is. *Hajdúdorog* településtörténete részleteiben kidolgozatlan, ezzel is összefüggésben eltérőek a kutatói vélemények a hajdúváros lakóinak etnikai hovatartozásáról. Nem tisztázott egyértelműen mikor, milyen körülmények között telepedtek Dorogra rácok (szerbek), milyen szerepük volt a település népiségtörténetében.⁴ Szórványos adatok felhasználásával, levéltári kutatások nélkül olyan felfogás is létrejöhetett, mely szerint Dorog XVIII. századi lakossága román és ukrán volt.⁵ Az északkelet–magyarországi térségben egykor élt ukrán szórványlakosság és a görög katolikus népesség teljes azonosításából pedig olyan

1. Vö. *Udvari I.*, 1984. 135–146.

2. A XVIII. századi dorogi és szabolcsi cirill betűs anyagok a korabeli görög katolikus egyházi-hivatalos írásbeliség termékeinek minősíthetők. A munkácsi egyházmegye latin melletti fő igazgatási nyelve egy olyan nyelvváltozat volt, mely a liturgikus egyházi szláv nyelvhez, a kárpátaljai ukrán népnyelvhez és a korabeli galíciai ukrán irodalmi nyelvhez egyaránt kapcsolódott. E több nyelvi réteget szintetizáló nyelvváltozat tulajdonképpen a korabeli ukrán irodalmi nyelv kárpátaljai változatának tekinthető. A latin mellett e nyelvet használták a szerzetesek, papok az egymás közötti levelezésben, e nyelven tanítottak a monostori iskolákban, a munkácsi, ungvári szemináriumban. E nyelv azonban kizárólagosan csak az egyházi-vallásos szférában érvényesült, a világi adminisztrációban, a vármegyék írásbeliségében cirill betűs írásmódjánál fogva sem játszhatott szerepet. Annak ellenére pl., hogy Zemplén megye északi részén jelentős számban éltek ukránok, Zemplén vármegye levéltárában egyetlen cirill betűs, ukrán nyelvű irat sincs. A szóban forgó cirill betűs emlékek végső soron a hajdúsági és szabolcsi magyar görög katolikus lakossághoz és a szabolcsi ukrán szórványnépességhez kapcsolódik. Ez utóbbiak a XVII–XVIII. században telepedtek meg Szabolcs megyében. Megjelenésüket az motiválta, ami végső soron lehetővé tette a hajdúk és a tírpák-szlovákok e régióba történő telepítését – a történeti Szabolcs megye déli részének szinte teljes elpusztulása a XVI. század végén, s a XVII. század folyamán.: Vö. még *Udvari I.*, 1985. 24–31.; *Udvari I.*, 1986.; *Udvari I.*, 1987.

3. Az elemzett cirill betűs forrásaimat rendezetlen, feldolgozatlan levéltári fondokban az iratok egyenkénti átnézésével gyűjtöttem. Vö. *Cselényi I.*, 1983. 332–335.

4. *Karácsony J.*, 1924. 17–20.; *Dávid Z.*, 45–50, 77. *Rácz I.*, 1969. 29, 122–123.; *Sasvári L.*, 1984. 148.; *Sasvári L.*, 1977. 22–29.; *Timkó I.*, 1971. 443.

5. *Böhm V.*, 1897. 109, 114.; *Grigássy Gy.*, 1913. 26–27.

nézetek születtek és élnek ma is, melyek Hajdúdorog XVIII. századi népét ruszinoknak tekintik, mai lakosságát pedig elmagyarosodott ruszinoknak.⁶

A kezemen járt, Dorog népéhez kapcsolódó, nagyrészt magyar nyelvű levéltári anyag alapján azt állapíthattam meg, hogy a XVIII. században a hajdúvárosnak szerb (rác) etnikumhoz tartozó, szerbül (rácul) beszélő lakossága nem volt. Hodinka Antal is felfigyelt arra, hogy bár a korai, kéziratos dorogi szertartási könyvek szerb redakciójú egyházi szláv nyelven íródtak,⁷ szerb nyelven semmilyen egyéb dorogi iratot nem talált, ellenben ugyanabból a korszakból a településről feltűnően nagyszámú magyar nyelvű irat maradt fenn – így pl. a munkácsi püspöki levéltár XVI–XVII. századi magyar nyelvű anyaga többségében hajdúdorogi provenienciájú.⁸ A XVIII. században Dorogra, Böszörményre vonatkoztatva a rác szó vallást, esetleg egy távolabbi népi származást jelölt.

A forrásokban felbukkanó rác szó már 1667-ben is egyértelműen vallást jelöl. Ebben az évben *Serfőző István* dorogi főhadnagy jelenti és tudtul adja, hogy a helyi oláhok képviselőivel nemzetes *Nagy Andrással, Papp Andrással, Harsány Péterrel, Hunyadi Mihállyal* megegyezés történt, hogy az oláhok rendjén lévő prédikátor mikor, milyen formában használhatja a templomot. Az oláh prédikátor arra kapott lehetőséget, hogy *utrenye* után szabadon prédikálhasson, s minden második vasárnap pedig liturgiát végezhesen. A jelentésből kitűnik, „szép renddel megengedtük (a dorogi rácok) a nemzetes oláh rendben lévőnek, . . . hogy az oláh prédikátor, a dorogi rác renden lévő prédikátorok, a mi módunk szerint prédikáljon, szép renddel különben sem templomot, sem fizetést meg nem engedünk”⁹ (Vö. Függelék I.). Ha feltételezzük is, hogy az „oláh” nemcsak vallási hovatartozást jelöl, a magyar képzésmódot mutató „román” nevek azt is megmutatják, hogy magyar nyelvű közösségben keletkeztek. Ismeretes, a nevet, mint megkülönböztető, identifikáló elemet nem az illető egyén vette fel, hanem attól a közösségtől kapta, amelyben él. A név, mint társadalmi produktum elsősorban nem az egyénre, hanem az azt létrehozó közösségre jellemző. „A rác és oláh nyelven valóknak templomban való szolgálatoknak rendinek” szabályozása később is szóba került.¹⁰

Hajdúdorog a XVII. század első harmadában integrálódott a rutén többségű munkácsi püspökségbe. A *ruthen(us)* (magyar nyelvű forrásokban: orosz) elnevezés Dorogra vonatkoztatva a 40-es évektől, Olsavszky Mihály püspöksége idején fokozatosan kiszorítja a *rasciánus*, rác szót. A munkácsi püspökségben erre az időre esik az unió általánossá válása, a rutén papság műveltségbeli, anyagi tekintélyének növekedése, az egyházmegyei kormányzat és intézmények fokozatos, római katolikus mintára történő kiépítése. Olsavszky 1744-ben Munkácson papnevelő intézetet létesített.¹¹

Az 1747-es kongrua kiegészítés ügyében a Helytartó Tanács rendeletére, vármegyei tisztviselők bevonásával készített összeírás pl. még *rác papról, parochiáról* szól.¹² Hajdúdorogon a XVII. század második felétől két görög szertartású parochia állott fenn és működött, – egy egyházi szláv liturgiai nyelvű rácnak, később ruténnek nevezett egyházközség, és egy román liturgiai nyelvű oláh parochia. A két egyházközségnek közös temploma, anyakönyve volt. Hasonló jelenség figyelhető meg Hajdúböszörményben is,

6. Grigácssy Gy., i. m.; Duchnovics A. V., 1967. 494.; Haraksim A., 1961. 111.

7. Hodinka A., 1910. 230.

8. Hodinka A., 1913. 18. 19. sz.

9. Hajdúdorogi Püspöki Levéltár (továbbiakban HPL) Fasc. 2. N. 9. 1667.; Vö. Benkő L., 1976. 378.

10. Komáromy A., 1898. 25.

11. Hodinka A., i. m. 230–233.; Karácsonyi J., i. m. 22–23.; Vö. még: Mészáros Károly önéletrajza. Bevezette, sajtó alá rendezte Csorba Cs., Debrecen, 1974. 21, 28, 59, 61.

12. Ember Gy., 1947.

ahol az oláh lelkészség nem érte meg a XVIII. század második felét.¹³ A XVIII. századi Dorogra vonatkozó források *rasciánus*, *ruthénus*, *valachus*, *rác*, *orosz*, *oláh* jelzőiből, megnevezéseiből elsősorban liturgiai és egyházszerkezeti eltérésekre kell gondolni, s nem különböző etnikumokra. A rutén vagy orosz jelző és megnevezés, látjuk népiségtörténeti háttér nélkül, elsősorban adminisztratív, egyházszerkezeti tényezők folytán terjedt ki Hajdúdorogra és lakosságára.

A magyar liturgiai nyelv előtörténetét kutató Böhm János az 1760-as években Hajdúdorogon lejátszódó reunionizáló mozgalomhoz kapcsolódó vizsgálatok jegyzőkönyveit felhasználva messzemenő, sokat idézett népességtörténeti megjegyzéseket tett. Az itt jelzett dorogi liturgiai és egyházszerkezeti háttérrel nem ismerve, szórványos adatok felhasználásával írta: „Ha Dorog már a múlt században tősgyökeres magyar ajkú hívekből állott, kérdem, hogy értsük az 1767-ben Dorogon működött királyi bizottság azon rendelkezéseit, hogy a főbíró mindenkor ruthén, az első tanácsos pedig oláh legyen? Csodálatos, hogy ez a delegált bíróság magyar lakosokról hallgat!”¹⁴

1782-ben, mikor II. József császár felvilágosult abszolutista egyházpolitikái elképzeléseinek előkészítéseként parochia-rendezést írt elő,¹⁵ Kopcsay János dorogi parochus-esperes a két hajdúdorogi parochia egyesítését javasolta. Reflexióiban a dorogi lakosság nyelvi hovatartozásáról, a különböző szertartási nyelvek használatáról is szólt. Dorogon a parochia-egyesítést szükségessé teszik „... a hely, a communitas, a rítus egysege, nem különben a nyelv indentitása, mert ugyanis mindkét dorogi egyházközségben egyedül a magyar nyelv divatozik, e nyelv használatos a köznyelvben a lakosok között, a prédikálásban, e nyelven történik a gyóntatás, a haldoklók ellátása; a rutén és oláh nyelvek használata csak a liturgia végzésében érvényesül ... a parochusnak két káplánja kell legyen, egy ruszin és egy oláh, akik vasárnap felváltva miséznenek ...”¹⁶

A források tükrében magam részéről Dávid Zoltánnal értek egyet, aki Hajdúdorog népességtörténetéről írva, Dorog lakosságát a vizsgált időszakban magyarnak tekinti. Dorog népét magyarnak mondja az 1773-as *Lexicon locorum* is, jóllehet több más Szabolcs megyei helységet idegen nyelvűnek jelez.¹⁷

Az egyházi előírásoknak megfelelően a XIX. század elejéig rutén nyelven, cirill betűvel vezették a hajdúsági görög katolikus eklézsiák anyakönyveit. Hajdúdorog 1810-ig, Hajdúböszörmény 1812-ig cirill írással vezetett matrikulái egyértelműen a két város görög katolikus népességének magyar népiségét mutatják, amelybe ukrán és román elemek integrálódása is nyomon követhető. Enyhe rutén és román bevándorlás világi összeírásokban is megfigyelhető. E beszivárgást a közös vallás és iskoláztatás, a közös szokások és ünnepek is motiválták.¹⁸ Szabolcs megyei községekhez hasonlóan, a hatvanas években Dorogon is történtek ugyan kísérletek az anyakönyvek magyar nyelvű vezetésére, de ezek nem jártak eredménnyel. A munkácsi püspökség adminisztr-

13. Vö. A Böszörményi Görög Rendű Ekklesianak volt Allapottyaról való előadás 1760 körüli részletével: ekkor (XVII. század vége) meg nem elégettek a Böszörményiek egy Pappal, hanem a Rátz paphoz még Oláh papot is hoztak magoknak fele bérre, azaz, hogy a két papok között minden jövedelem kétfelé osztassék, amint a *Protocollum* bizonyította ... ez így volt még 1708-dik esztendőben. A Rátz pap azon a helyen lakott, amelyet most tollünk elvettük, az oláh pap hol lakott legyen, nem tudatik. Hajdúböszörmény Parochiális Irattár. 1700–1800 évi iratok.

14. Böhm V., i. m. 114, 119. Vö. még: Grigássy i. m. 26–27.

15. Vö. Kosáry D., 1983. 377–378.

16. HPL Fasc. 6. N. 24, Fasc. 7. N. 29. 1782.

17. Dávid i. m. 46–49, 77.; Paládi-Kovács A., 1973. 337–339.

18. Dávid i. m. 53.; Mészáros i. m. 10–11.

rációs, igazgatási nyelve a latin nyelv mellett a rutén nyelv volt.¹⁹ A század kilencvenes éveiben bevezetett *Halál oka* (ruténul: *kacsesztvo szmertyi*) rovatban viszont az elhalálozást kiváltó tényező általában magyarul tűnik fel.

Az 1750-től megőrződött dorogi anyakönyvekben a 70-es évek végéig gyakran figyelhetők meg magyar keresztnévi formák is, ugyanakkor ruszin népnyelvi alakok egyáltalán nem fordulnak elő. Az 1777 és 1793 között Hajdúdorogon működött Kopcsay Jánosnál következetesen kanonizált egyházi szláv keresztnévi formák szerepelnek, de a családnevek lejegyzésére a magyar ábécéből kölcsönzött diakritikus jeleket (pont, vessző) alkalmazott, hogy az *á, é, ő, ö, é* hangokat tartalmazó neveket adekvátan lejegyezhesse. Csak utalhatunk rá, hogy a magyar eredetű sor fölötti segédjelek vesszők, pontok szórványosan már 1750-től jelen vannak Dorog, Böszörmény anyakönyveiben, rendszert azonban csak Kopcsay Jánosnál alkotnak.

A ruszin anyanyelvű bejegyzők anyanyelvjárásuk fonetikai rendszerétől, magyar nyelvtudásuk fokától eltérő alakban jegyezték le a magyar hely- és családneveket. A dorogi, böszörményi anyakönyvekben tükröződik a hajdúsági *i*-zés, az *é* diftongikus ejtése stb. Az anyakönyvekből kitűnik, hogy egyes magyar hely- és családnevek lejegyzése nem volt problémamentes, egyik-másik családnévnek 4–5 cirill betűs változata is van, a Hajdúságban nagy megterheltségű Görög családnévnek pedig több mint tíz (!) átírása is megfigyelhető.

Csak érdekességként említem, hogy Hajdúdorog szülöttének, a magyar felvilágosodás neves irodalomszervezőjének, újságszerkesztőjének, nevelőjének, az ún. Debreceni Grammatika egyik szerkesztőjének, *Görög Demeternek* a neve a születési anyakönyvbe olyan változatban került bejegyzésre, mely a magyar *ö* betű nyomát viseli.²⁰

Dávid Zoltán idézett tanulmányában érthetetlennek találja, „hogy a hajdúdorogi anyakönyvek 1812–1821 között beiktatott Natio rovatában csak három megjelölés fordul elő: „Ruthenus”, „Valachus” és főleg a reformátusoknál „Zingarus” (!) – magyar egyetlen egyszer sem.”²¹ Áttanulmányozva az anyakönyvek cirill betűvel vezetett részeit is megállapíthattam, hogy a rutén, oláh minősítés 1774-ben tűnik fel először, s 1775-től válik általánossá. A rutén, oláh szavaknak megfelelő szláv szavak kezdetben a szociális állapotot jelző *kondíció* (ruténul: *kondicija*) rovatban szerepelnek. Egy bizonyos idő után pedig a születés (ruténul: *rozsesztvo*) rubrikában kaptak helyet, majd pedig a *születést, nemzet(ség)et* jelentő *rod* rubrikában. Csak utalhatunk rá, hogy a szláv *rozsgyesztvo* (születés) és *rod* [születés, nemzet(ség)] is a latin *natio* szó tükörfordításainak bizonyulnak. A korabeli latin nyelvben a *natio* szó jelentése többek között a következők: 1. születtetés, születés, 2. nép, nemzet, 3. bizonyos felekezetű emberek, felekezet, 4. mód; stb.²² A rutén, oláh szavaknak megfelelő szláv bejegyzésekkel azonos rovatban cigány, görög, pápista, lutheránus, római (katolikus), kálvinista – tehát vallásra, felekezetre vonatkozó minősítések találhatók csupán. Hogy a ruthén szó mindössze vallási, felekezeti (az oláhval szemben szertartási–nyelvbeli, rítusbeli hovatartozást jelölt, szépen mutatják az ilyen típusú bejegyzések: *eltemetve*: Maró János *kondíciója*: nánási özveggy; *születés, nemzetség (rod)*: rutén vagy római (1797). A valach paróchia 1821-es megszűnésével a Ruthenus, Valachus minősítésnek nem volt többé funkciója, nem is figyelhető meg többé.

A demokratikus vonásokkal telített, katonai jellegű közigazgatással bíró, csak görög katolikusok lakta hajdúváros a XVII. századtól fontos egyházigazgatási központ is volt, s lélekszámánál, gazdasági erejénél, földrajzi fekvésénél fogva megkülönböztetett

19. Vö. 2. jegyzet

20. Vö. Magyar Életrajzi Lexikon I. 616–617.; Magyar Irodalmi Lexikon I. 405.

21. Dávid i. m. 77.

22. Vö. Márton J., 1818. 2o8.

szerepet játszott a munkácsi püspökség történetében.²³ Megalapozottak azok a vélemények, amelyek a munkácsi egyházmegye kanonizálását, az egri római katolikus püspökségtől való függetlenítését szükségesnek tartó és szorgalmazó Mária Terézia-féle álláspont kikristályosodását, az 1765-ös hajdúdorogi unióellenes mozgalommal hozzák összefüggésbe.²⁴ A kegyúri jogokat gyakorló város csak magyarul jól tudó, ezenkívül a rutén parochiára csak nőtlen papot fogad.²⁵ A XVIII. században Dorogon működött lelkészekről megállapítható az is, hogy ukrán falvakból származtak. Hajdúdorog jelentősége, szerepe pl. a XVIII. század második felében abból a körülményből is látszik, hogy parochusai kivétel nélkül magas műveltségűek voltak, vagy Nagyszombaton végeztek, s a teológiai és bölcsészeti tudományok doktorai voltak, vagy pedig Bécsben iskoláztak, mint pl. Petkovszky János, Kopcsay János a Pázmáneumban, Tarkovics Gergely a Barbareumban. A dorogi rutén parochia lelkészei Alsó-Szabolcs és a Hajdú Kerület főesperesi tisztségét is betöltötték, de csak az alsó-szabolcsi parochiákat igazgatták közvetlenül.

A cölibátus tényével, s magas műveltségükkel is összefüggött, hogy Dorogról elkerülve a lelkészek előtt nyitva állt az érvényesülés kapuja. Petkovszky János,²⁶ Szabados György²⁷ püspöki helynökök, Udvari Illés (káplán), Kopcsay János²⁸ munkácsi teológiai tanárok lettek, az utóbbi egy időben az ungvári szeminárium prefektusi tisztségét is betöltötte. Bacsinszky András,²⁹ Tarkovics Gergely³⁰ a püspöki székbe emelkedtek. Tarkovics Gergely több mint tíz évig (1804–1815) töltötte be a budai Egyetemi Nyomda ruhát, valach, illír cenzori tisztségét.³¹

Ismeretes az ideológiai funkciók, a vallás, az egyház, a tudományok és oktatás szoros kapcsolatánál fogva, az előbbieket maradó hatást gyakoroltak a késő feudális társadalom minden szektorában. A XVIII. század utolsó évtizedéig a magyarországi egyházak felekezeti különbség nélkül, szervezetenként és közvetlenül átfogták az iskolát, sőt, nagyrészt a tudományt, az irodalmat, a művészetet is.³² Törvényszerű, hogy Hajdúdorog változatos egyházi története nem múlt el nyomtalanul. A hajdúvárosnak a rutén többségű és rutén jellegű munkácsi egyházmegyébe történő integrálódása, a ruszin származású egyházi értelmiség működése az iskoláztatásban is kifejeződött. Sasvári László kutatásaiból ismeretes, hogy a fenti hatást a hajdúdorogi népnyelv is visszatükrözi.³³

Az egyházi főhatóságok elvárásainak megfelelően a román nyelv elemei a XIX. század elejéig,³⁴ az egyházi szláv nyelv, majd az orosz nyelv tanítása 1849 után is, egé-

23. Hodinka A., 1911. 72. 103. 108. 137.; Vö. még Hodinka i. m. 1910. 295, 705.

24. Duliskovics J., 1877. 176–177.

25. Böhm., i. m. 110.; Grigássy., i. m. 23–24.; HPL Fasc. 12. N. 10. 1777.

26. Duliskovics., i. m. 227.; Vö. még Ember., i. m. 97.

27. Basilovits J., 1799. Pars III. Cap. VII. 86.; Duliskovics, i. m. 192.; Hodinka A., 1910. 706–709.

28. Udvari I., 1985.; Udvari I., 1987.

29. Szinnyei J. 324–325.

30. Duchnovics, A., 1967.

31. Király P., Der ruthenische Buchverlag in Ungarn und die Universitätsdruckerei von Ofen. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica. tomus XXI. 15.

32. Vö. Kosáry., i. m. 69.

33. Sasvári L., 1977. 325–335.; Sasvári L., 1979. 231.; Sasvári L., 1982. 102–104.

34. A XVIII. század végétől akadozott a valach parochia működése. 1812-ben Bánya András esperes hivatalára serkenti a valach-parochust. Ez magyar nyelvű válaszában leírja, hogy az oláh prédikáció ellenzésre talált, s mivel a (rutén) esperesek nem hagytak teret a működésnek, s nem becsülték, a magyar nyelvű prédikálással is felhagyott. HPL Fasc. 21. N. 67. 1812.; Ugyanebben az évben a Dorog város tanácsa oláh kántort kér, mivel az „oláh kántor alkalmatlan voltát némely előjárók felfedezték, annak változását sürgetik.” HPL Fasc. 21. N. 71. 1812.

szen 1861-ig folyt. Hajdúdorogon a XVIII. század 60-as éveitől rutén és román nyelvű kántorképzés is folyt. Ez kezdetben csak az alsó-szabolcsi vagy dorogi esperesség igényeit elégítette ki, később kárpátukrán etnikai területekről is érkeztek ide tanulók. Ilyen esperesi kerületi iskolák működése – a legelmaradottabb és legszegényebb máramarosi, verhovinai területek kivételével – a legtöbb esperességből adatolható. Hogy meddig képeztek kántorokat, azt nem sikerült megállapítani, a munkácsi egyházmegye 1847-es schematizmusa az egyházmegyéből csak Hajdúdorogról jelez 4 osztályos (capitális) iskolát, feltételezhetően ekkor is folyt a városban kántorképzés. A kántorképzés, amint azt Bacsinszky András 1792-es levele bizonyítja, Dorognak társadalmi szintű kapcsolatokat teremtett a munkácsi egyházmegye egyéb területeivel is (vö. Függelék II.).

Az iskolai orosz–szláv oktatás a liturgiában való aktív részvételhez szükséges imák, egyházi énekek megtanítására szorítkozott. Hasonló jelenség figyelhető meg a dél-szabolcsi falvak görög katolikus iskoláiban is (vö. Függelék III.).³⁵

A XIX. század harmincas éveiben, de különösen az évtized végén a rutén klérus, – a nemzeti törekvések kezdeti megnyilvánulásaként lépéseket tett az iskolaügy fejlesztésére. E ponton azonban szembetalálta magát a magyar nyelv politikai jogaiért küzdő középnemességgel. A magyar uralkodó osztály ugyanis, a szláv mozgalmak analógiája alapján veszélyesnek tartotta a görög katolikus (= orosz) iskolaügy fejlődését. Ezt a magyar nyelv terjedésével szemben álló lépésnek tekintette. Különösen élesen lépett fel a rutén iskolaszervezéssel szemben Zemplén megye. A zempléni rendek törvénytelennek tekintették ezt az iskolaszervezést, és azt a határozatot hozták, hogy olyan polgári iskolákat kell a ruténlakta területeken szervezni, amelyre nincs hatása az „orosz” (görög katolikus) papságnak, melynek befolyását a vallásoktatásra kell korlátozni.³⁶

A vezető rutén egyházi értelmiség a meglévő kereteken belül, a Hajdú Kerületben, Szabolcs megyében, így Dorogon is bővíteni kívánta a rutén nyelv iskolai használatának körét. E törekvésekre, melyek végül is nem realizálódtak: a Hajdú Kerület és Zemplén megye már megszületésükkor reagált (vö. Függelék IV., Függelék VI.). Zemplén megye és a Hajdú Kerület levélváltásából az is kiderül, hogy a Hajdú Kerület a kérdés megoldásának kulcsát a magyar nyelvnek a görög katolikus egyházi szertartások körébe történő felvételében látta. A Kerület azt is közölte, hogy a következő, 1842–43-as országgyűlés utasításai közé is felveszi a liturgikus nyelv és fordítások ügyét (Vö. Függelék V.). A Hajdú Kerület válaszeleveléhez mellékelte Dorog városának az iskolai oktatás nyelvéről megküldött tájékoztatását is (vö. Függelék VI.). A dorogi görög katolikus magyarok iskoláztatásának ügyéről, Zemplén megyének a kérdésben elfoglalt álláspontjáról tudósított Kossuth lapja, a Pesti Hírlap is.³⁷ Zemplén megye 1841. szeptember 21. tartott közgyűlésén is megfogalmazást nyert, hogy a Hajdú Kerülethez hasonlóan a megyei rendek is „... örömmel karolták fel az alkalmat (a magyar liturgikus könyvek kiadását), hogy a nemzetiesedés ezen rugója országgyűlésileg mozdítottan elő, ezt tehát az odatartozó tárgyak sorába igtatni és közelebbi alkalommal előmozdítani rendelték.”³⁸

Az 1842–43-as országgyűlés anyagi nehézségekre hivatkozva elutasította a Hajdú Kerületnek a görög katolikus szertartási könyvek magyar nyelvre történő lefordítása és állami kiadása iránti kérését.³⁹ 1847-ben Zemplén megye gyűlésén is javaslatot nyújtot-

35. A görög rítusú liturgián a pap és hívek felváltva énekelnek, imádkoznak. Vö. Szabó J., 1986. Kézirat

36. *Haraksim.*, i. m. 111–116.; Vö. Arató E., 241–243.

37. Pesti Hírlap 1841. 22, 34, 53.

38. Zemplén vármegye Levéltára (Z. Lt.) Polc: 346. szám: 406.

39. Vö. Pirigyi I., 1982. 103.

tak be, a magyar liturgikus nyelv behozatala érdekében. A megye úgy határozott, hogy a javaslatot az országgyűlési bizottsághoz teszi át.⁴⁰ Ugyanebben az évben Popovics Bazil munkácsi püspök azt kéri dr. Lakatos György hajdúböszörményi lelkésztől, hogy „a Hajdú Kerület kifogásai ellenére is az orosz nyelv mint liturgiai ki ne küszöböltessék az iskolából.” (Vö. Függelék VII.).

Látjuk, a Hajdúságban az egyházi szláv–orosz nyelvet továbbra is tanították. Nem változott, sőt rosszabodott a helyzet azután, hogy az osztrák és orosz cári csapatok leverték a magyarországi forradalmat és szabadságharcot, átmenetileg oroszbarát osztrák politika dominált, s a ruszin nemzeti mozgalom russzofil jelleget öltött.⁴¹ Ebben az időszakban, melyet a ruszin nemzeti újjászületési mozgalom fellendülése jellemez, a korábbiakhoz viszonyítva bővebb teret kap a ruszinorosz nyelv alkalmazása a polgári életben, s dominálónvá válik az egyházi hivatalos írásbeliségben.⁴² Az egyházi adminisztrációban bekövetkezett fordulatot jól érzékelteti a szabolcsi görög katolikus parochiák iratanyaga is. Orosz nyelvű iratmásolatokban bővelkednek a protokollumok, újra megjelennek a cirill betűvel vezetett anyakönyvek.

A hajdúdorogiaknak a magyar liturgiai nyelv bevezetésére irányuló törekvései csak 1861 után, a Habsburg önkényuralmi rendszer válsága nyomán nyerhettek újra kifejezést,⁴³ s a kiegyezés után bontakozhattak ki. Az országos jellegűvé váló mozgalomnak, nem utolsósorban a magyarországi katolikus klérus ellenállása miatt, a régi Magyarország keretei között nem sikerült a magyar nyelvű liturgiát hivatalosan kieszközölni.

A kárpátukrán (rutén, ruszin) szórványokra vonatkozó néprajzi indíttatású feldolgozásokban általában szó esik a kárpátukrán népesség migrációjának, nyelvi–kulturális asszimilációjának vallási, egyházszerkezeti hátteréről is.⁴⁴ Mikrovizsgálatok híján, s bizonyos XIX. század végi, XX. század eleji képleteknek a korábbi századokra történő visszavetítődéseként, a szakirodalomban az a felfogás uralkodik, mely szerint a vallási unió elősegítette az ukrán szórványok asszimilációját. Ez a történetészeknél a kárpátukrán egyházi értelmiség egyes rétegei asszimilálódására vonatkozó nézet,⁴⁵ nem alkalmazható néprajzi vonatkozásban, jelen esetben a kárpátukrán szórványokra. A szórványok között végbement asszimiláció nem volt kisebb, jelentéktelenebb a hasonló helyzetben élő görögkeletiek körében sem. A XVIII. századi XIX. század eleji görögkeleti és unitus magyar nyelvű nyomtatványok összevetése azt is megmutatja, hogy az ortodoxok, mivel a római katolikus klérus nem kötötte meg kezüket, jóval rugalmasabban és gyorsabban tudták követni a szórványok között végbement nyelvi, etnikai változásokat. A bizánci rítushoz kapcsolódó első magyar nyelvű nyomtatott művek – imádságos és evangéliumos könyvek, epistolák, liturgikus fordítások, katekizmusok stb. ortodox kiadványok.⁴⁶

A XVIII. századi kárpátukrán egyházi hivatalos írásbeliséget kutatva figyeltem fel a fenti egyszerűsítő vélemény elfogadhatatlanságára. Arról győződtem meg, hogy éppen az unió XVII. század végén XVIII. század elején történt megszilárdulásával, az egyházmegyei hierarchia és intézmények római katolikus mintára történő kiépülésével, az önálló görög katolikus iskolaszervezet fokozatos megteremtődésével az unitus egyház, ha nem is akadályozhatta meg, de feltétlenül lassította az ukrán szigetek között

40. Sztripszky H., 1913. 111.

41. Mayer M., 1977. 15.

42. Perényi, J., 1957. 43–60.; *Haraksim.*, i. m. 157–163.; Vö. még *Mészáros.*, i. m. 60–65.

43. *Pirigyi.*, i. m. 105–111.; *Mayer.*, i. m. 137–140.

44. *Paládi-Kovács A.*, i. m. 355–357.; *Ács Z.*, 1985. 419–426.; *Niedermüller P.*, 1980. 18.; *Sasvári.*, 1984. 154–155.

45. Vö. *Arató E.*, 1975. 124.

46. *Petrik G.*, 1888–1892.; *Sztripszky H.*, 1913. 75–113.; *Molnár N.*, 1966. 271–281.; *Ivancsó I.*, 1987.

megfigyelhető akkulturációs folyamatokat. Különösen szembevetendő ez ruszin–szlovák viszonylatban, ahol a ruszinról szlovák nyelvre (keletszlovák nyelvjárássra) történt átváltás után is elsősorban az egyház, az egyházi iskola és értelmiség hatásaként – megőrződött a keleti szlávokhoz való tartozás tudata, a ruszin öntudat. E kettősség nyomán alakulhatott ki a lényegében még ma sem lezárult vita – szlovák–ukrán nyelvi és néprajzi határról.⁴⁷ A görög katolikus egyház és intézményei, a görög katolikus egyházi értelmiség hatásával is összefügg, hogy a keletszlovák nyelvjárást beszélők jelentős tömegei később, csak az I. világháború után, Csehszlovákia keretei között azonosultak a szlovák nemzeti tudattal. A tót nyelvű rusznákok Bács és Szerém megyében, ahogy Munkácsy Mihály nevezte a mai jugoszláviai ruszinokat,⁴⁸ – keletszlovák típusú nyelvük ellenére is ruszinnak, ruszin–ukránnak tekintik magukat ma is. Azt a véleményt tartom elfogadhatónak, mely szerint az unitus egyház (bizonyos időszaktól eltérően, mint pl. 1849–1861 között) általában nem törekedett a szórványok között természetesen bekövetkezett etnolingvális folyamatok megfordítására. Az egyházi hierarchia, abból kiindulva, hogy a papság hivatása etnikumtól független, arra törekedett, hogy a híveiket nyelvi igényeiknek megfelelően szolgálják ki. A XVIII. század 70-es éveiből a papságról fennmaradt egyházi összeírások – bizonyára nem funkciótlanul – feltűntetik a lelkészek nyelvtudását is. 1806-ban, mikor a budai Egyetemi Nyomda kikérte Bacsinszky András véleményét is a munkácsi egyházmegyében nyomtatandó népiskolai könyvek ügyében, a püspök válaszában kitért a „viszonylag kevés számú magyar anyanyelvű, és a városokban élő, a magyar és ruszin nyelvet elegyest beszélő városi híveire” is, hangsúlyozva, hogy azok kedvéért nem kell a magyar nyelvet bevinni a rutén ázbukákba – tanuljanak azok magyar nyelvű ábécéskönyvekből.⁴⁹

FÜGGELÉK I.

Anno 1667 die 19 juni Pro 2 fr:

Mi Serfőző István A' mi Kegyelmes Koronás Király Csaszár urunk Eőfelsége Dorogi Szabad Hajdu Varossanak Fő Hadnagya Juratus Nemes Racz Asessorommal egyetemben Köszönetünk és Szolgálatunk Ajallasanak utanna Jelentyük és adgyuk Tuttara Mostani és Következendő belieknek de Kivált képpen az kiknek illik Hogy mi megh Nevezett Dorogh Szabad Hajdu varossok HelYES Lakos Nemzetes olajival ugy mint Nemzetes Nagy Andras, Nemzetes Pap, Andras Harssan, Peter Hunyadi Mihály . . . (?) lakos olajival edgyütt szép szerrel megh Alkudank Á Prédikatorokrul is ahogyan is Ki Ki a Sz: Ecclesiaban mint Foglyallja magát. Kegyelmes Feő Generális urunk Eő Nagysága Kegyelmes Parancsolljattýabul Szerént olyan szep Renddel ugy mit megh Engettük Nemzetes olaji Renden Következőknek olyan renddel Hogy Az olá Prédikátor minden vasárnap reggel szabadon Prédikálhasson, viszont másodcsor következendő vasárnap Ebédkor Predikalljon, az ottani Racz Renden levő Predikatorok, A mi modonk szerent Predikalljon Szép renddel. Különben megh nem engettük sem templomot sem semmi fizetést, Melynek Nagyobb Eőresegere fűztünk olyan kötetést Hogy A mely Fél fel Bontya Ezer Forint a kötele.

In oppid. Hajdonik. Dorogh juratus Notarius . . . (olvashatatlan aláírás). Kívül: Literae de Ritu Graeco–Catho (licorum) de Anno 1667 A. HPL. Fasc. 2. 28. 1667.

47. Rot A. M., 1973. 264.

48. Munkácsy M., 1913.; Udvari I., 1982. 33–47.

49. Kusztożyjev K., 1843. 32.; Vö. Rudlovcsak O., 1981. 241. 387.

II.

Betsületes Nemes Tanács . . . Mi illeti az iskolabéli állapotokat és tanítókat, én ugyan a Norma Tanításnak ellenkezője éppen nem vagyok, sőt akarom is, de emellett azt is kívánom és bár úgy következne, hogy valamint ez előtt, a Nemes Város a külső Iffiaknak táplálója és istápjája volt, akik által az Napkeleti szent Rítusunkat, s rendtartásainkat Diaecezisemnek nagyobb részében tudniillik a jó Cántorok által terjesztette és mindenütt dítéretesek és híresek voltak, úgy ezután is előbbeni képpen az orosz és oláh nyelveken azon iskolák virágozzanak . . . Bacsinszky András . . . Ungvár 1792 HPL. Fasc. 10. N. 17.

III.

Azon Tudományoknak feljegyzése melyekre a NS. Szabad Hajdú Dorogh Varossa Nemzeti iskolába járó leánykák tanítottak és az 1815/16 Oskolai Esztendő 1-ső felében megpróbáltattak. 1ször. A Szeretetről nevezetesen a 10. Parantsolatról az Anya Szent Egyház 5. Parantsolatairól és az Imádságokat oroszul és magyarul tanulták.

2szor. A Bibliából vagy Sz. Írásból Tanulták az ÓTestamentumot, nevezetesen a Világ Teremtésétől, a Jákob nemzetsége rendiig.

3szor. A betűk esmerésében gyakoroltattak.

4szer. A betűket megösmervén foglalnak valamint a Táblákból, s a Könyvekből is.

5ször. Az Olvasást az ABC Könyvekből helyes ki mondás szerint gyakorolták.

6szor. A számvetésből a Számlálásban némellyek össze adásba gyakoroltattak.

HPL. Fasc. 28. jelzet nélkül. 1816.

A Tudományok feljegyzése . . . a dorogi nemzeti iskolában . . . , a tudományok 1916 április 14-i examinációja alapján.

1., Harmadik oszt. beliek. Keresztényi tudományokból tanultak az igazságról.

2., Gyakoroltattak a magyar, orosz, deák olvasásban és orosz éneklésben.

3., A Deák nyelvből tanulták a Declinatiokat és Conjugatiokat.

4., Biblia szt. Historiából az ÓTestamentum tíz első czikelyét.

5., Számvetésből a meg nevezet módjaiban gyakoroltak.

6., Az írásban minő előmenetelt tettek ime bizonyítják.

Másodosztály beliek: 1., ugyancsak imádságokat.

2., Gyakoroltattak a magyar, orosz olvasásban és egyházi éneklésben.

3., A Biblia Szent Historiaiból Tíz első Tzikkely.

4., Számvetésből összead(ás), kivon(ás).

5., Írásból előmenetelt kézírásuk bizonyítja. Joannes Rohodi Docens

HPL. Fasc. 28. N. 48. 1816.

Tudományoknak feljegyzése . . . a Nemzeti és Capitális iskolába járó ifjuság 1820. szept. 3. köznséges próbatétele alapján.

1., Keresztényi tudományokból: imádságokat orosz és magyar nyelven. Katekizmust az V fő czikelyt a keresztényi igazságról könyv nélkül.

2., A betűket orosz és magyar tábláról és az ABC könyvekből.

3., Megismervén a betűket foglaltak valamint a Táblákról úgy az A.B.C. könyvekből.

4., Tanulták az olvasást az Orosz és Magyar ABC könyvekből és a Katekizmusbul, a helyes kimondás regulái szerint, az orosz éneklésből pedig a 8 Alapfokot tanulták.

5., A számvetésből a számlálást, összeadást, kivonást, némellyek sokszorozást is tanultak.

6., Ékes írásbul minő előmenetelt tettek légyen, kezek írásából ki tetszik. Csomay György tanító. HPL. Fasc. 24. N. 13. 1820. Vö. még. HPL. Fasc. 32. N. 12. 1822; HPL. Fasc. 39. N. 4, N. 6.

Azon Tudományoknak rövid feljegyzése melyeket a Ns. H. Böszörményi gk. Normal Oskolába járó két renden levő Férvé és Leány tanuló Gyermekek tanítottak és április 21 napján Fő Próbátételre ki is állottak 1821/2 oskolai évben.

1., A keresztényi tudományokból régi olvasók a hitről 118 kérdéseket, az ujj Olvasók pedig ugyan csak a Hitről 55 kérdéseket, a kezdők pediglen Kiss Katekizmusból elő mondás által 45 kérdéseket és mindennapi szükséges imádságokat is tudják.

2., A Sz. História Biblia: Az ÓTestamentumból elsőbb Szt. Históriakat könyv nélkül meg tanultak, de csak azok, akiknek könyvek volt.

- 3., Az olvasó könyvekből nevezetesen Normalis Abecekből, Papista Abecekből, Lelki Kintsből, Rózsás Kertből, Uti Társból, Jerusalemból, olvasásra foglалásra, betűk eszmérésére tanítottak. Ide járulván az Orosz olvasás foglалás és Betűk eszmérése.
- 4., A számvetésből, számokat leírni, kimondani, azokat összeadni, kivonni, sokszorozni, elosztani, naponként szorgalmatos gyakorlás volt.
- 5., Az írásban pedig minémű előmenetelt tettek legyen, és Kiváltképen azok a kiknek papírok sok volt, az saját kezű írásaikból nyilván kitetszik . . . HPL. F. 30. 42. 1822, Vö. még. F. 26. N. 10 1818.

IV.

Szabad Hajdu Városok Kerületének!

A hazai nyelv mívelése hogy főrugója a nemzetiesedés előhaladásának, ezen alapos állítás bővebb fejtegetését szükségtelennek látják a megye Rendei, – s amelly lelkesedéssel vették e részt a Törvényhozó Testnek is országgyűlésileg a Haza legkegyelmesebb Attya jóváhagyásával lett gondoskodását, annyira borzadva értették meg az illető munkácsi megyés püspök Méltóságának éppen a Népnevelés tekintetében írott levele következésébe történt annak bejelentését, hogy a Szabad Hajdu Kerület kebelébe Dorog városába ezen szent cél letiprásával az egyesült görög vallást tanítók mind az isteni tiszteletökben eddig gyakorlott hitszónoklatok és énekek mind pedig egyéb tanulmányok magyar előadása helyett az Orosz szláv nyelvet hozták be és a magyarnak született növendékeket jövődő polgári létük nagy veszteségével valóba botránkozólág olly nyelv tanulására szoritják, mellyet átallyában nem is értenek.

Szükségesnek látták a Megye Rendei a Nemes Kerület figyelmét felszöllitani és hazafiui bizodalommal megkérni: hogy ennek valósága esetébe a Nemzet illy nagy sérelme azonnali orvoslására hathatósan intézkedni és a Honn eránt a hajdankorban eléggé bizonyított bizodalomnál fogva is olly sikerrel rendelkezni legyen szives: hogy a szláv nyelvnek elhatalmazhatása ellen jövődőre is biztos gát vessessen, ezt kívánja a 840-ik VI-ik Törvény, de parancsolja a Haza eránt tartozó Szeretet is.

Költ 1841-ik esztendei Böjtmás hava 15-ik napján S. a. Ujhely városában folytatott Közgyűlésből. Zemplén vármegye Levéltára (ezután Z.lt.) Pócz: 345, Szám: 172.

V.

Nagy Méltóságú Méltóságos Fő Tisztelendő Tekintetes Nemes Nemzetes és Vitézlő Rendei! Fojó évi Böjtmás hava 15-ről 190 sz. a. hozzánk utasított hivatalos levelükben az iránt szöllitván fel bennünket Kegyelmisség Nagyságtok Kigyelmetek, hogy amennyiben előttük az jelentetett volna be, hogy kebelbeli Dorog városunkban az egyesült görög szertartású Tanítók, mind az isteni tiszteletökben eddig gyakorlott Hitszónoklatok és énekek, mind pedig Tanulmányok Magyar előadása helyett, az orosz szláv nyelvet hozták volna be – ennek valósága esetében a Nemzet illy nagy sérelme azonnali orvoslására, olly sikerrel rendelkezénk, hogy a szláv-nyelv elhatalmazhatása ellen a Törvény- és Haza szeretet kettős parancsainál fogva jövődőre is biztos gát vessessék.

Van szerencsénk Kegyelmisségtek, Nagyságtok Kigyelmeteknek Dorog város Tanácsa és közönségének e tárgyban hozzánk beadott hivatalos jelentését ezennel általküldeni. – Ebből valamint mi örömmel, ugy Kegyelmisségtek Nagyságtok Kigyelmetek nyugodtan fogják kiérteni, hogy a vád, mely ugy az érintett Egyház, és egyházi Közönség szellemirányát, mint ezen Kerületi Kormányzás éberségét a Nemzet Nagyszemű érdeke ellenében megbocsáthatatlanul terhelhetné – olly színben mint előállittatott – alaptalan. Ami azonban figyelmünket e tárgynál magához mintegy leláncolná, azon a Dorog Város Tanácsa és Közönsége imént felidézett jelentésében foglalt előadás – miszerént a Keleti Anya Szent Egyház tanja, azt mondatik tartani, hogy körében minden egyházi szertartásokat még a Mystériálékat is azon nyelven lehet kiszolgáltatni, mit a nép ért, és hogy ez ekkoráig így nem történt egyedüli oka csak az egyházi szertartásokhoz tartozó könyvek országos költségeket kívánó ki nem nyomtathatása. Miután e tannak valósága felől jelen közgyűlésünkben személyesen is jelen volt Dorog Főesperest Ur igazolása szerint is bizonyosokká lettünk; miután továbbá meg lennénk győződve a felől, hogy a Magyar Nemzeti Nyelv elő mozditásának egy-egy hatalmasabb eszköze alig lehet mint ha az azzal való élés, az egyházi szertartások körébe is felvételük,

s így annak esmérete mintegy a lelki szükségletek kielégítése eszközévé válik – két kézzel kívánjuk meg ragadni az alkalmatasságot, mely bennünket a Nemzetisedés érdekében illy nagyszerű célra vezethet – ugyan azért elhatároztuk, hogy mi magunk részéről azon országos költségeknek, mik evégre megkívántatandók lennének arányos viselésére minden pillanatban készek vagyunk; s ennél fogva e tárgy országos indítványozását is jövő országgyűlési utasításaink sorozatába előlegesen feljegyeztettük. Miután pedig igen igen tudnánk azt, hogy az eféle országos indítványokat létre csak országos pártfogás érlelhet, az iránt az ország minden Megyei és Kerületi Törvényhatóságait hazafiui bizodalommal felszólíttatni rendeltük.

Mit a midőn ezennel Kegyelemsségek Nagyságtok Kigyelmetekkel is tudatnánk azon reményünket nyilatkoztatjuk ki, hogy említett indítványozásunk Kegyelemsségek Nagyságtok Kigyelmeteknél, mint a kiket a Nemzetisedés iránti hazafiui buzgalom különösen lelkesít, és a kiket e tekintetben legterjedelmesebb érdekek is övedzenek körül, nemcsak visz-hangra: de hathatósb gyámolításra is fog találni.

Akik egyébiránt szives jó indulatjokba ajánlottak maradtunk. Költ az 1841-ik évi Junius hó 14 s több napjain H. Böszörményben tartott Közgyűlésünkől. Kész kötelességű szolgálai Hajdu Kerület. Z. lt. Polc: 346, Szám: 406.

VI.

Tekintetes Főkapitány Ur!

Tekintetes Nemes Zemplén Vármegyének a Tekintetes Hajdu Kerülethez intézett, s Tekintetes Fő Kapitány Ur által fojó évi Tavaszhó 24-ről 185 szám alatt nyilatkozás végett velünk hivatalosan közlött abbéli levelére, mintha Városunkban az egyesült görög vallást tanítók, mind az isteni tiszteletekben addig gyakorlott Hitszónoklatok és énekek – mind pedig tanulmányok Magyar előadása helyett az orosz–szláv nyelvet hozták volna be, s ezáltal a született magyar Növendékeket jövendő polgári létök nagy veszteségével s a Törvény megtapodása és Hazaszeretet megtapodásával olly nyelv tanulására szorítának, melyet általjába nem is értenek – a kívánt Nyilatkozást következőkbe terjesztjük elő.

Valamint mélyen tiszteljük Tekintetes Nemes Zemplén Vármegyének a Nemzetisedés és Nemzeti Nyelv előmozdításában kitüntetett azon buzgólkodását, minél fogva e részbeli gondoskodását saját keblén tul is ki terjeszti úgy más részről mélyen érezzük azon gyanusítást mely ezáltal nem csak hitfelekezetünk szellemirányába, hanem magára közvetlenül ugyan a kebelbeli – közvetve pedig a Kerületbeli Kormányzás éberségére is hárul. S meg nyugvásunkat csak abban találjuk, ha a dolgot hivatalos tekintetünk kezekedése mellett úgy felvilágosíthatjuk, hogy annak minden gyanu alá vett árnyék oldalai elenyésszenek.

Ennélfogva ünnepélyesen nyilatkoztatjuk, hogy azon előadás mintha városunkban a hitszónoklatok, és iskolai Tanulmányok orosz szláv nyelven adatnának elő teljességgel nem igaz – ez nálunk soha nem történt s nem történik, s hogy az esmeretes felmondattal éljünk „Míg Magyar él Buda áll” nem is fog történni, s ezt egy átaljába magyar ajku nép terület és született magyar növendékeknel feltenni is talán képtelenség: igaz ellenben, hogy iskoláinkban, az orosz betű ismerés, olvasás, némely közönséges imádságok és éneklésekre a növendékek tanítottak: de ez csak az egyházi szertartások tisztább felfogása – különösen pedig az ének tanítás – azért történt, hogy a különben magános egyházi éneklő egyszerű, gyakran igénytelen hangját többeknek kísérni, s ezáltal az Isteni tiszteletet szív emelőbbé, innepélyesebbé tenni lehessen. Nem tagadhatni ugyan, hogy ezen irány koronként tulnyomóssággal is kezdett birni, mint történt ez az 1833 és a legközelebb elenyészett években is, de figyelmünk mindenkor ébren volt, és valamint először a tapasztalt tul nyomósság iránt hivatalosan felszólalni el nem mulattuk, úgy utóbb annak az iskolai tanítás rendszere oly módon lett megállapításával, hogy abból minden orosz tanítás átaljába számüzessék végképpen gátat vetni nem késtünk, a miután e részben illető helybeli lelkészeink részéről nem tsak semmi nyilvános ellemzésre nem találtunk, sőt Magyar Nemzeti Nyelvünknek az egyházi szertartások körébe is leendő felvétele iránt táplált óhajításunkat tetleges következesekkel sikerülve látjuk, de különben azt is tudjuk, hogy a Keleti Anya Szent Egyház világosságot szerető tanítványja azt tartja, hogy körében minden egyházi szertartásokat még a Mystériálékát is azon nyelven végezni lehet, mit a Nép ért, s hogy ez így nincsen egyedüli oka tsak a szertartást illető könyvek országos költségeket kívánó ujdonnymtatása, hogy sem hitfelekezetünket, sem egyházi személyünket az orosz szláv nyelv szándékos terjesztés elvszerint – sem minket édes Anyai Nyelvünk iránti közömbösség, hidegség,

vagy csak figyelmetlenség gyanuja távolról sem terhelhet, nyugodt lélekkel állítani, s büszke öntudattal mondani merjük, hogy bár hitvallásunkra nézve ugyan oroszok vagyis tulajdonképpen egyesült görög szertartásuak – mindazonáltal testestül, lelkestül szint olyan magyarok vagyunk, mint a Római Katolikusok, Reformátusok vagy Evangélikusok, bár vallásuk Római, Helvét, vagy Ágostainak nevezessék.

Ezek így lévén reményljük, hogy Tekintetes Nemes Zemplén Vármegyének irántunk táplált aggodalma Valamint a Tekintetes Kerületnek is e részbeni különös rendelkezése szüksége elenyészik. – Miért is jelenlegi nyilatkozásunkat Tekintetes Nemes Zemplén vármegyének megküldeni kérjük. Többire teljes tisztelettel maradtunk. Tekintetes Fő Kapitány Urnak alázatos szolgálai st. Dorog Város N. N. Községe. Költ H. Dorogon az 1841.-ik év Tavaszi utó 23-án tartott gyűlésünk-ből. Kívülről: Hajdu Dorog Város közönségétől. Tekintetes Nemes Nemzetes és Vitézlő Pély Gábor Urnak a Tekintetes Nemes Hajdu Kerület Nagydírmű Főkapitányának teljes tisztelettel. Z. lt. Polc: 346, szám: 406.

VII.

Dr. Lakatos György

Kedvelt fiam Nagyoniszteendő Alesperes és Szentszéki Ülnök! Hogy Kedveltséged mint Böszörményi Lelkész az ottani elemi tanodából az orosz olvasás tanítását, még eddig kiküszöbölni nem engedte az Kedveltségednek a Hajdukerület kifogásai ellenében annál inkább dicséretére szolgál, és a megyei Kormány nézeteivel megegyezik, – minthogy nálunk az isteni tisztelet orosz nyelven tartatván, a gyermekeket orosz olvasáshoz is szoktatni valamint hasznos, úgy szükséges is mifelől is Kedveltségedet f. é. 89-ik szám alatti jelentése folytában nem csak kellő tudomásul, hanem jövődörei alkalmazásul is ezennel értesitem.

Egyéberént Püspöki áldás adása mellett maradok. Ungváron. Julius 3. napján 1847. Kedveltségednek Krisztusban legszivesebb Atyja

Bazil Püspök

Hajdúböszörmény Parochiális Irattár 1847.

IRODALOM

Arató E.,

1983. A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. Budapest.

Ács Z.,

1985. Szabolcs megye nem magyar etnikumai a XVIII. században. Különnyomat a debreceni Déri Múzeum 1982. évi évkönyvéből Debrecen, 419–426.

Basilovits J.,

1799. Brevis notitia Fundationis Theodori Koriathovits . . . I. Kassa Pars III. Cap. VII.

Benkő L., (szerk.)

1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Budapest.

Böhm V.,

1897. A liturgikus nyelvekről. Eger.

Cselényi I.,

1983. Hajdúdorogi Püspöki levéltár. Balázs P., (szerk.): Magyarország levéltárai. Budapest. 332–335.

Dávid Z.,

1971. Hajdúdorog népesedéstörténete. Komoróczy Gy., (szerk.): Hajdúdorog története, 41–97.

Duchnovics A. V.

1967. Isztorija prjasevszkoj eparchiji. Sz. Peterburg. in. Duchnovics O. Tvorit. 2. Prjasiv–Bratislava.

Duliskovics J.,

1877. Isztoriceszkije cserty Ugro–russzkich. III. Ungvár.

Ember Gy.,

1947. A munkácsi görög katolikus püspökség lelkeszségeinek 1747 évi összeírása. Regnum Egyháztörténeti Évkönyv 1944–46. Budapest, 95–117.

- Grigássy Gy.*,
1913. A magyar görög katolikusok legújabb története. Ungvár
- Haraksim.*,
1961. K sociálnym a kultúrnym dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. Bratislava.
- Hodinka A.*,
1910. A munkácsi görög katolikus püspökség története. Budapest.
1911. A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára I. Budapest.
1913. A püspöki levéltár leltárkatalógizálása. Görögkatolikus Szemle 18., 19. sz.
- Interetnikus*
1984. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc, 1984. szerk. *Kundi E.–Szabadvai J.–Viga Gy.* 147–159.
- Ivancsó I.*,
1987. A magyar görög katolikus liturgikus könyveinek anyanyelvi fordításai és kiadványai. A Hajdúdorogi Egyházmegye Jubileumi Évkönyve, 1912–1987. Nyíregyháza, 1987. 158–181.
- Karácsony J.*,
é.n. A görög katolikus magyarok eredete. Budapest.
- Komáromy A.*,
1898. A szabadhajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. Budapest.
- Kosáry D.*,
1983. Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest.
- Kusztogyijev K.*,
1843. Cerkov ugorszkich russzkich i szerbov v ich vzaimnootnosenijje. Moszkva, 32.
- Márton J.*,
1818. Lexicon trilingve Latino–Hungarico–germanicum. Pars secunda. Viennae Austriae.
- Mayer M.*,
1977. Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések. Budapest.
- Mészáros K.*,
1974. Mészáros Károly önéletrajza. Bevezette, sajtó alá rendezte Csorba Csaba. Debrecen, 1974.
- Molnár N.*,
1966. Perevodi cerkovnoszlavjanszkich liturgicseszkich teksztov na vengerszkij jazik. Studia Slavica 12. 271–281.
- Munkácsy M.*,
1913. Tót nyelvű rusznákok Bács- és Szerém megyében. Budapest.
- Niedermüller P.*,
1980. Adatok Rudabányáscka településtörténetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 18K. 89–99.
- Paládi-Kovács A.*,
1973. Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi Kultúra – Népi Társadalom. VII. 327–369.
- Perényi J.*,
1957. Iz isztoriji zakarpatszkich ukrajincev. (1849–1914.) Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 14. Budapest.
- Petrik G.*,
1888–1892. Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatás a Magyarországon s a hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. I–IV. Budapest.
- Pirigyi I.*,
1982. A görög katolikus magyarság története. Nyíregyháza.
- Rácz I.*,
1969. Hajdúk a XVII. században. Debrecen.
- Rot A. M.*,
1973. Vengerszko–vosztocnoszlavjanszkije jazikovije kontakti. Budapest.
- Rudlovcsak, O.*,
1981. Bilja dzserel szucsasznosztvi. Bratislava–Prjasiv.

- Sasvári L.*,
 1977. Az észak–magyarországi görögséggel kapcsolatos népnevek. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. 22–29.
 1984. Ortodoxok és görög katolikusok együttélése Észak-Magyarországon a 18–19. században.
 1977/a. A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai. Magyar Nyelv 73. 325–335.
 1979. Óhitű. Magyar Nyelvőr. 103. 231.
 1982. A magyar nyelvű görög katolikus naptár. Magyar Nyelvőr 106. 102–104.
- Szabó J.*,
 1986. Adalékok a görög katolikus iskolaügy és tanügyigazgatás történetéhez. Nyíregyháza. Kézirat.
- Szinnyei J.*,
 é. n. Magyar írók élete és munkái I. Budapest.
- Sztripszky H.*,
 1913. Jegyzetek a görög kultúra Árpád-kori nyomairól. Budapest, 111.
- Timkó I.*,
 1971. Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest.
- Udvari I.*,
 1982. Adalékok a bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavai alaktani meghonosodásához. Általános információk a jugoszláviai ruszinokról. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. tom. 9/E. 33–47.
 1984. Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez. XVIII. századi cirill betűs iratok. Kunt E.–Szabadfalvi J.–Viga Gy., (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc, 135–146.
 1985. Adalékok a szórványukránság történetéhez. (Szabolcs megye) A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 23. 24–31.
 1985/a. A magyar helyesírás nyomai a kárpátukrán folyóírással írásbeliségben. Studia Russica VIII. 243–265.
 1986. Dannije o zakarpatszko–ukrajinszkoj oficialno–gyelovoj pismennosztyi XVIII. v. (O hajdudorogszkich godach Grigorija Tarkovicsa). Studia Slavica 32. 64–100.
 1987. Kopcsay János írásmódjáról. Szlavisztikai Tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. ELTE. Budapest, 1987. 385–397.

BEITRÄGE ZU DEN KYRILLISCHEN HANDSCHRIFTEN AUS HAJDÚDOROG IM 18. JAHRHUNDERT

(Auszug)

Im Verlauf der Sammlung und Bearbeitung von kyrillischen Handschriften, die aus dem 18. Jahrhundert stammen, die Funktion von Amtsschreibern tragen und dem Kreis des ukrainischen Schrifttums zugezählt werden können, stiessen wir auf eine verhältnismässig hohe Zahl an Handschriften aus Hajdúdorog. In der vorliegenden Arbeit umreissst der Verfasser die Meinungen, die sich über den kultur- und bevölkerungsgeschichtlichen Hintergrund dieser handschriftlichen Quellen gebildet haben.

Anhand dieser Quellen stellt er fest, daß es während der untersuchten Periode in dieser Hajdústadt keine serbischen Einwohner gegeben hat. Die die Bevölkerung der Hajdústadt Dorog bezeichnenden Wörter: Rascianus, rác, ‚serbisch‘; Ruthenus, orosz, rusin, ‚kleinrussisch‘; Valachus, oláh, voloch ~ valach ‚rumänisch‘ liturgischen und kirchenorganisatorischen Hintergrund. So zum Beispiel die Wörter Ruthenus, orosz, rusin – die die Bevölkerung von Dorog bezeichnen, verbreiteten sich erst mehr als ein Jahrhundert nach dem, daß Hajdúdorog in den Kirchendistrikt von Munkács eingegliedert wurde.

Die Pfarrer von Hajdúdorog im 18. Jahrhundert waren ohne Ausnahme hochgebildete Leute (János Petkovszky, György Szabados, András Bacsinszky, János Kopcsay, Gergely Tarkovics usw.), und sie alle spielten eine bemerkenswerte Rolle in der Geschichte des Bistums von Munkács. Die recht wechselhafte Kirchengeschichte der von Ungarn bewohnten Hajdústadt ging nicht spurlos vorüber. So kamen beispielsweise die Integrierung von Hajdúdorog in den vorwiegend und in seinem Charakter überwiegend ruthenischen Kirchendistrikt sowie das Wirken von Intelligenzleuten ruthenischer Abkunft innerhalb der Kirche auch in der Schulbildung zum Ausdruck. Da das Ungarische keine akzeptierte Liturgiesprache war, wurden in der Liturgie die von den Nachbarvölkern gebrauchten Liturgiesprachen, das Rumänische und das Kirchenslawische, angewendet. Auf Erwarten der Kirchenobrigkeit wurden die Elemente des Rumänischen bis in die zwanziger Jahre des 19. Jahrhunderts und das Kirchenslawische (später Russisch) bis 1861 unterrichtet. Um dem Unterricht in Kirchenslawisch bzw. im Russischen zu entgehen, leitete die Einwohnerschaft der Stadt Hajdúdorog während der Reformzeit eine Bewegung für die Einführung einer ungarischen Liturgie ein. Beim Ingangsetzen dieser Bestrebungen spielte auch der Adel aus dem Komitat Zemplén eine Rolle.

Zu dieser Arbeit gehören auch mehrere Anhänger, die einerseits mit dem griechischkatholischen Schulwesen in der Hajdúság und andererseits mit der Geschichte der Einführung der ungarischen Liturgiesprache in Zusammenhang stehen.

István Udvari

GÖRÖG KERESKEDELMI TŐKEFELHALMOZÓDÁS ÉS TÁRSADALMI KÖZÉRTET MISKOLCON A 19. SZÁZAD ELEJÉN

DOBROSSY ISTVÁN

Miskolc 18–19. századi gazdaságtörténetében és társadalmi életében meghatározó szerepet töltek be és sokszínű megítélést kaptak, értékelést és minősítést vívtak ki a görög kereskedők. A kereskedőtársulat, vagy kompánia – tagjainak végleges megtelepedése után – folyamatosan és rendszeresen dokumentálta napi életét. Így korai alapítású iskolájuk, kórházuk és templomuk mellett kereskedelmi tevékenységük egészére és ezzel összefüggésben életmódjukra, annak változásaira is fény derül. A szinte érintetlenül fennmaradt (de napjainkban még csak feldolgozás alatt álló) irattárukból különös figyelmet érdemelnek azok a feljegyzések és levélváltások, amelyek a kompánia 19. századi belső ellentmondásairól tanúskodnak. Új információkat szolgáltatnak azok az irategyüttesek is, amelyeket „panaszos beadvány”-ként a miskolci polgárok – első sorban a különböző céhekbe tömörült iparosok – fogalmaztak meg a görögök manipulációi, valójában tőkefelhalmozó tevékenységük ellen tiltakozva, s a vármegyéhez címezve. Ezeket a dokumentumokat elemezve igyekszem eleget tenni a címben megfogalmazottaknak.

A panaszos beadványok és a választások első megközelítésben a miskolci polgárok és a görög kereskedők konfliktusoktól terhelt kapcsolatára utalnak, de a polémiaának vannak olyan általánosítható vonatkozásai, amelyekből érzékelhető a korabeli városlakók hangulata, közérzete, s az a szemlélet, amely a görög kereskedők megítélésében a szélsőséges véleményformálásoktól sem mentes.

A miskolci polgárok panaszai a görög kereskedőkkel és tevékenységük egészével, mint társadalmi problémával foglalkoznak, kiemelve, hogy itt létük a város gazdasági életét károsan befolyásolja, annak fejlődését akadályozza. Másrészt olyan megkülönböztetéseket élveznek, amelyek a miskolci kereskedők, iparosok és földművesek kárára vannak, s így ezt a helybeliek nem tűrhetik. Ez a megkülönböztetés – véleményük szerint – érzékelhető a közteherviseléssel, annak megváltásával, de a különféle városi szolgáltatásokkal, vagy a katonaállítással kapcsolatban is. A görög kereskedők gazdasága, fényűző életmódja, anyagi javaik „elképesztő méretű” gyarapodása – amikor a városlakók túlnyomó többségét az ún. Grassalkovich-szerződést követően az elszegényedés jellemzi¹ – etikai, a nemzetiséget jellemző mentalitásként, alapvetően negatív összkicsengésű problémaegyüttesként jelentkezik. A görögöknek 18. század eleji kompániaszervezésüktől volt papjuk és bírójuk. A bíró nemcsak belső ügyekben döntött, hanem kifelé (konkrétan és általánosságban is) képviselte a társulatot. A miskolci polgárok ennek megszüntetését kérik, mert úgy ítélik meg, hogy az önálló bíró léte az elkülönülés sarkalatos kérdése, legfőbb megnyilvánulása. A görögök erre azt mondják, hogy az

1. Szendrei J. 1904. 469–503., a szerződéshez és Grassalkovich magyarországi tevékenységéhez ld. még Nagy I. 1971.

egyes iparágakat képviselő helyi céhek és az ő szervezetük között éppúgy nincs különbség, mint az atyamester és a görög bíró között. (Ez a megállapítás és e témakörben a további perlekedés jól érzékelteti egyik oldalról a társadalmi közhangulatot, másrészt a társadalmi közérzetet.)

A tőkefelhalmozódás a 19. század elején egyértelműen a görög kereskedők tevékenységéhez kapcsolódik Miskolcon. Jól körülhatárolható az az időszak is, amelyet ebből a tevékenységből vizsgálni és bemutatni kívánok: 1792/1793–1822/1823. Az első évszám a mind ez ideig ismert legteljesebb s egyben legnagyobb számú kolónia meglétét dokumentáló összeírásra utal. A másik évszám a belső ellentmondásokat feloldó, s több évig tartó átszervezési, átalakulási folyamat lezárása, végpontja. Az évszám azért is figyelemre méltó, mert akik a görög szabadságharc alatt és után ittmaradtak, egyre inkább résztvevői egy kiteljesedő asszimilálódási folyamatnak. A 18. század utolsó évtizede és a 19. század eleje az ún. második „nagy” generáció időszaka, amikor ők még erőteljesek, de az itt született és felnőtt harmadik generáció – akár kereskedelmi, akár közéleti tevékenységét illetően – már meghatározó.

A generációk kirajzolódásának, föltérképezhetőségének alapvető dokumentuma a miskolci ortodox egyházközség anyakönyvének I. kötete, amelyet 1726–1863 között vezettek. (A bejegyzések 1838-ig görög nyelvűek, ezt követően pedig magyarul történnék.) Az anyakönyv a következő adatokat tartalmazza: házasságok (amelyeket 1728–1768 között nem Miskolcon kötöttek, valamint az 1763–1868 között Miskolcon kötött házasságok), keresztelesek 1760–1862 között, valamint halálozások 1726–1863 között.²

1754/1755 előtt, az első országos lélekszámösszeírásukat megelőzően is éltek kompániába szerveződött görög kereskedők (nem is kis számban) Miskolcon. A halotti anyakönyv adatai mellett ezt bizonyítja az a két kötet (*Kondika*), amelyben 1721–1752 között, másrészt 1721–1793 között vezették az év legfontosabb eseményeit. A két kötet anyaga egymást kiegészíti, több kéz által vezetett, végig görög nyelven írt alapvetően fontos dokumentuma 18. századi tevékenységüknek. Ezek a saját maguknak írt feljegyzések lényegében mást mondanak, mint amit a helyi hatóságoknak magyar nyelven megfogalmaztak. Ezzel valóban példát szolgáltatva arra a korabeli vádra, hogy kettős ügyvitellel, irattárral, könyveléssel rendelkezve tesznek szert a magyar hatóságok előtt érthetetlen jövedelmekre, megteremtve ezzel a tőkemanipuláció s a féktelen meggazdagodás lehetőségét.³

A „Kondika” adataival egyezik (legalábbis önálló egyházközségük és önálló kompániájuk meglétére és számszerűségére vonatkozóan) a halotti anyakönyv adatsora a 18. század első felében. A nyilvántartás szerint az első országos összeírást megelőzően temették el Miskolcon – többek között – Athanasziosz Muszae-ét, Nicolaosz Carcarakit, Dimitriosz Szimszét, Athanasziosz Kiliafaszt, Mihalisz Bulcoszt, Nikolaosz Vajacsiszt, Mihalisz Konstantiánoszt. (A bejegyzések, természetesen folytatódnak, s a későbbi összehasonlító kutatások fogják majd eldönteni, hogy milyen névegyezések, család- és kereskedelmi kapcsolatok tárhatók fel a kondika adatai alapján.) Feltételezhető, hogy a halotti anyakönyvbe bejegyzettek nem mindegyike volt miskolci lakos. Számos adatunk vonatkozik arra, hogy Miskolcon megtelepedett kereskedő áruszállító útja során megbetegszik, elkészíti végrendeletét, s abban a településben temetik el, ahol

2. Az anyakönyv magyarra fordított másolatát a Herman Ottó Múzeum megbízásából 1977-ben Baán István készítette el. Leltári száma: HOM. HTD. 77.89.1.

3. A „Kondika” felfedezésében, tartalmának megismerésében nagy segítségemre volt a CIBAL (Balkán és Mediterrán Történeti Forrásainak Nemzetközi Információs Központja) három munkatársa, Nádja Danova, Bur Márta és Vrbán Todorov, akikkel 1987. áprilisában dolgoztam együtt. (A Kondika teljes anyagának megjelentetését tervezzük bolgár és magyar nyelven.)

meghalt. Ennek ismeretében is meglehetősen, hogy ilyen nevű kereskedők (vagy nevüknek magyarra fordított változatai) nem szerepelnek miskolci összeírásokban. Aki-
ket viszont a miskolci összeírásokból történészeink görög kereskedőnek véltek, s a görögök Miskolcon történő megtelepedését nevükhöz kötötték, egyikük sem szerepel a 18. század közepéig.

A korábban említett generáció végleges megtelepedésére az 1770–1780-as években kerül sor. Ebből a szempontból kissé félrevezető a házassultak anyakönyvének 1728. évi kezdete. Az első 11 bejegyzés ugyanis 1728–1770 között még a szülőföldön megkötött házasságokra vonatkozik, s ez a szülőföld „Törökország” volt. Ezek gyermekei jobbra már a kivándorlás után, letelepedésük új helyén születtek, de ezt a születési anyakönyv csak 1760-tól jegyzi. A török birodalom területén született, s Miskolcon megtelepült olyan kiemelkedő családok, mint Koszmiczki, Donna, Pilita, Gerga, Csáku, Lika gyermekeinek születését 1770/1772-től tudjuk nyomon követni, s ezzel indul a már lakóházzal is Miskolchoz kötődő, véglegesen megtelepedett görög kereskedők második nemzedéke.

A magyarországi görög kompániák között nemcsak kereskedelmi, gazdasági kapcsolatok voltak, hanem erős családi szálak is összefűzték őket. Példaként említhető az egri–miskolci kapcsolat, ill. a Sarpe, Suka, Pataki, Kilica, Pova és Popovics családok kapcsolata, összefonódása. Összességében 1728–1783 között, tehát több, mint fél évszázad alatt 39 olyan házasságkötésről tudunk, amely nem Miskolcon történt, de a családok itt telepedtek le, s utódaik több generáción keresztül Miskolcon éltek (vagy élnek napjainkban is).

Ezek a családnevek már természetesen szerepelnek az 1792/1793-as összeírásban. Az összeírás 8 rubrikában feltünteti a családfő nevét, családi állapotát (nős, vagy nőtlen), háztulajdonát (rendelkezik-e saját lakással), külön jelzi a vagyontalanokat, a gyermekek számát családonként, a nőtlenekeket, a családban lakó rokonokat (vérokonokat), s végül a szolgálkat, akik többnyire a kereskedők mellett dolgozó segédek. Végül az összeírás megadja a vízszintes és függőleges összegezést.⁴

Az összeírás családfő rovata 97 személyt tüntet fel, s közöttük mindössze 9 nőtlen férfit írtak össze. Az összeírás szerint tehát 88 kereskedőcsalád él ekkor Miskolcon. Ötvennégynek van saját lakása, de ez nem jelenti azt, hogy ennyi ház van ekkor már a görögök kezén. A lakással nem rendelkező 43 fő, mivel többségük családos, valószínű bérlőnek minősül. A gyermekek száma pontosan kettőszáz. Nem ritka az öt, hat, hét gyermek, viszont jellemző a rendkívül nagy gyermekhalandóság.⁵ A családoknál lakó rokonok száma elenyésző, a legénnyel, vagy segéddel dolgozó kereskedők száma is mindössze kilenc. A legnagyobb kereskedőnél, Pataky Györgynél 10 legény van, Pilita Mihálynál hat, a Szonte családnál hét, Aposztolovicséknál (akit az előzőektől megkülönböztet az, hogy nem kereskedő) szintén hat szolgálot írtak össze (főltehetőleg más országokból tanulmányai végzésére ideküldött fiatalemberekről lehet szó). A Pataky Györggyel társasviszonyt, tartós kereskedőkapcsolatot kialakító Gerga Györgynek négy segédje volt. Összesen 44 segédet írtak össze. A miskolci kompániának ekkor 446 tagja volt, s ennél több személy összeírására sem korábban, sem később nem került sor.

1793-mal szemben 1798-ban 97 család helyett 86 családot írtak össze, s az 1808-as összeírás szerint pedig 85 család lakik Miskolcon.⁶ Ez mindenképpen realitásabban mu-

4. Miskolci Ortodox Gyűjtemény (továbbiakban: MOGY.) 1793. évi vegyes iratok. Iratszám: 192.

5. Vö. Sasvári L., 1980. 28–32.

6. Marjalaki Kiss L., 1960. 1–3., ill. a Herman Ottó Múzeum Történeti Dokumentációja (továbbiakban: HOM. HTD.) ltsz. 73.613.1.

tatja a kereskedők súlyát a városban, mint a teljes létszám. 1793-ban ugyanis – mint korábban utaltam rá – 200 gyereket írtak össze, 1798-ban pedig mindössze 69 gyermeket talált az összeírás, s ez annyira lényeges különbség, hogy valamilyen mélyebb mozgató okokra gondolva hajlandók vagyunk elfogadni a görög kereskedők számának rohamos csökkenését. (Holott a születések és a halálozások olyan arányváltozásáról van szó, amely alapvetően befolyásolja a kompánia létszámát, a közösség egészét.)

Időszakunkra vonatkozó következő adatot a Liber Funduális szolgáltatja.⁷ (Ezt követően egyébként nyoma vész helyi összeírásuknak.) Az anyag jellegéből következően nem kapunk olyan sokszínű, átfogó képet a görögökről, mint az összeírásokból. Az viszont tényleges számbeli csökkenésükre utal már, hogy az 1793-ban számba vett több mint félszáz lakóház helyett most kb. 40–45 ház lehet még tulajdonukban. (Az 1817-es telekjegyzék ugyanis már nem tesz különbséget a város lakosai között, s így csak a korábbi neveket tudjuk azonosítani.) A családfők és az özvegyek számából csak becsülni lehet, hogy a kompánia tagjainak száma nem haladhatja meg a 200 főt. Ez jelenti valószínűleg az elődei révén meggazdagodott harmadik generációt, amely elindul az asszimilálódás, a beolvadás útján. Tulajdonképpen ennek a csökkenő számú, de gazdagságát fitogtató társulatnak szól az az 1805-ben keletkezett panaszos levél, amelyet 23 miskolci mesterember fogalmazott, s nyújtott be a vármegye előljáróságához. A vádpontok – amelyekből minden kapcsolatra fény derül – nyolc téma köré csoportosíthatók. Az első vád, hogy a görögök *katonát nem állítanak, hanem pénzen megváltják azt*. A vád értelmezéséhez hozzátartozik, hogy az 1796. november 6-ra összehívott országgyűlés 50 000 újoncot, 10 000 lovat, élelmezésre 20 000 ökröt és nagy mennyiségű zabot szavazott meg. Ferenc király 1802 májusára újra összehívatta az országgyűlést, ahol a magyar haderő állandó létszámát 64 000 főben állapították meg, amit háború esetén 12 000 fővel volt szükséges kiegészíteni. (A megajánlással szemben nem változott a Magyarországra hátrányos vámrendszer, s főleg a borkivitellel kapcsolatban ez továbbra is érzékenyen érintette a görög tranzitkereskedelmet.)⁸

A végrehajtással kapcsolatos utasítást megkapta a vármegye, s annak egy kéziratot változtatva a kereskedő kompánia előljárósága is. Világos a megfogalmazás: tekintettel a napóleoni háborúkra, a 12 000 főből Borsod megyének 228 főt kell 1803-ban kiállítani. A miskolci járásból 64 főt, az egriből 73 főt, a szentpéteriből 45 főt és a szendrői járásból 48 főt kell úgy besorozni, hogy figyelemmel kell lenni a következőkre. 1. Nem sorozható be a család egyetlen gyermeke. 2. Ugyanez vonatkozik a valamilyen iskolában tanuló, egyébként sorozható fiatal férfiakra. 3. Nem lehetnek katonák a „földes- és Ns. urak szolgálói” (ennek elbírálása viszont különös figyelmet igényel, mert a sorozás előtt indokolatlanul megszorodik ezeknek a szolgálóknak a száma). 4. Nagyon fontos, hogy a *sorozástól fiát senki sem válthatja meg!*, az 5. pont a zsidók sorozhatóságával, majd a 6. a gyerekes házasságokkal foglalkozik, akik nem vihetők el. Végül a sorozás alkalmával minden katonának kijár 10 forint.

A törvény tehát egyértelműen kizárja a pénzben történő megváltás lehetőségét. Erre a görögök esetében folyamatosan találkoztunk példákkal. Nyilván e korábbi gyakorlatra gondol a vádló, amelyre a görögök a következő választ adják: „katonát a vármegye tudomására gyakran az arányosság mértékén felül is állítottunk, mert mikor városunkra hat kiállítandó katona esett, mi akkor egyet állítottunk, holott pedig a Város népességének egy hatod részét éppen nem képezzük”. Ez természetesen – a kereskedelmi tevékenységre, a hosszú távollétekre, a tanulás szükségességére hivatkozva – pénzen történő megváltás volt. A válasz egyben persze támadás is, amelyben egy más

7. Marjalaki Kiss L., 1957. 108–115., Marjalaki Kiss L., 1958. 141–153.

8. Benda K., 1980. 447–448.

kézírással az alábbiakat olvashatjuk: „Az én Fijamat a Város el fogatta Katonának. Mi mindenkor kiállítottuk azon katonák számát, a melyek ránk vettettek, és mégis olly Lakos Társainktól kellett szemre való hányásokat szenvednünk, kik sem magok gyermekeiket nem adták oda katonának, sem katonákat drága pénzen nem állítottak.” (A példa szerint a görögök továbbra is igyekeztek gyerekeiket különböző indokokkal a katonaság alól kivonni, de ebben a vármegye már keményszívű volt: elfogatta őket.) Ettől függetlenül persze igaz, s ezt a miskolci kívül egri példák is bizonyítják, hogy a görög kereskedők rendszeresen szállítottak a hadseregnek posztót, és más, ruhának való anyagot sokszor megváltás, vagy gyér ellenszolgáltatás fejében. Ezen túl, teljes felszereléssel, lovaskatona (vagy katonák) kiállítását vállalták, – s mert lehetőségük volt rá – nem kis anyagi befektetéssel támogatták a várostól elvárt követelmények teljesítését.

A katonaállításról, másrészt a város támogatásáról írák 1805-ben a vármegyéhez az alábbi, miskolci megtelepedésüket is magában foglaló levelet. „A századot régen felülhaladta, a midőn a mi Attyáink ezen Tettes Vármegyének kebelében, jelesül itt Miskolcz Várossában a kereskedésnek fel állítása, és gyakorlása végett meg telepedtek.” De véglegesen nem tudtak volna megtelepedni, ha a vármegye kezdettől fogva nem pártfogolta volna őket. Ezt többek között azzal szolgálták meg, hogy ha „Felsőes királyunk és Magyar Hazánk haszna és oltalma a különös segedelmeket megkívánta a Hazafiaktól, soha magunkat a segedelem adásában hátra nem vontuk, sőt minden kérdés nélkül bátorkodunk állítani, hogy Miskolcz Várossának Lakossai és Polgár Társaink között az illetén esetekben, senkit is magunk eleibe nem bocsájtottunk.” Levelükben hivatkoznak arra, hogy ezeket az áldozatokat nemcsak ők, hanem elődeik is megtették „még a régi Török Háborúban, azután pedig a Burkus háborúban is”, s ezért jegyzőkönyveinkben „a mi Attyáinknak jeles tettei fel jegyezve találhatunk.” Állítják, hogy 1796-ban, majd 1802-ben a hadi hozzájárulásukat megállapították, a miskolci közösségbe 65 család tartozott, most pedig (1805-ben) a családok száma a félszázat sem éri el.⁹

A katonaállítással van összefüggésben az a vádpont is, mely szerint a görögök „közterheket nem viselnek”. Válaszként Borsod vármegye bizonyoságleveleit idézik. Eszerint 1799-ben másfélmillió kiló zabot és ezen túl 200 Rft-ot „önként felajánlottunk a Vármegyének”.¹⁰ Terheik megváltására 3 évenként kötöttek egyezséget a várossal. Egy 1786-os egyezséglevelé szerint a kompánia mentesített a „quártélyozó Militziának tartásátul, forspontozástul, Levél hordástul, Utak és Töltések csinálásátul, Város Gazdaságátul, Tizedességtul, Kaszállástul, Gyűjtéstul, Szénacsomózástul, Rostálástól, Mosástól, s' egyéb elő fordulható hajtogatásoktul, s' minden személyt érhető terhektől.”¹¹ Ezeknek a munkáknak a megváltása fejében évente 175 Rft-ot fizetnek, de az altisztek nem szállítást fejében évente vállalják, hogy a Miskolcon tartozó főtiszteknek mindenkor szállást és ellátást biztosítanak. Az egyezség betartásáért 3 kereskedő vállalt kezességet, úgy, hogy ha valaki tartós ideig úton van, Miskolcra elköltözik vagy meghal, a ráeső terheket a kompánia mint testület egyetemlegesen átvállalja. A szerződéseket 3 évente valóban felújították, de a tehermentesség megtartásáért mindig többet fizettek. 1800–1806 között évente 285 Rft-ban állapították meg a megváltás összegét.¹² Megfogalmazták, hogy a későbbiekben nagyobb összeg fizetésére is hajlandók, ha a vármegyével

9. A Kompánia 1805-ben a vármegyéhez írt levelének magyar nyelvű, javított fogalmazványa. MOGY. 1805. évi gazdasági vegyes iratok. Szám nélkül.
10. Borsod Vármegye Generális Perceptora, Kis József bizonyoságlevele. MOGY. 1799. évi vegyes iratok, szám nélkül.
11. Pataki György, Dimcsa János, Sambik Tamás és Peszkár Athanázusz előjárók által készített egyezséglevelé. MOGY. 1786. évi gazdasági iratok.
12. Hat évre szóló egyezséglevelé a várossal (Magyar nyelvű fogalmazvány) MOGY. 1800. évi gazdasági iratok.

„Állandóan kötelező contractus” megkötésére kerül sor. A személybeli tartozások készpénzbeli megváltására azért van szükségük, mert „Mi minnyájan Kereskedésnek folytatásában töltjük életünket és ennél fogvást az Esztendőnek nagyobb részét idegen helyeken és más Tartományokban töltvén el, csak Feleségeinket és gyermekeinket hadjuk ide haza.”¹³

Az ellenük benyújtott vádak ellen védekezve, ugyanakkor rendre támadnak is. „... Azon Erdemi Lakos Társaink, kik ellenünk a magok panaszokat bé nyújtották, többnyire Mester emberek lévén, bátor (ámbátor) a személy-belli Terheket pénzekkel fel nem váltották, még is úgy hisszük, sem Levelet hordani, sem kaszálni, sem szénát csomózni hasonlóképen nem voltak mint mi, sem magok Napi számossai által ezen Munkán nem jelentek meg minnyájan. Még is ellenünk, kik ezen kötelességet drága áron váltottuk meg, ily érzékenyen kikelni nem átalottak.”¹⁴

A köztelherviséssel összefüggésben külön vádpontként említi a miskolciak panaszos levele, hogy a görögök nem vesznek részt a forspontozásban, azaz fogatokkal, lovakkal és kocsikkal nem vesznek részt a várost terhelő munkában. A sokszorosan megismétlődő vádra többször történik reagálás. Így megfogalmazták, hogy: „mi a' Forspontozás terhétől pénzen ki váltottuk magunkat, az is csak a Felsőbb Helyeknek a' Kereskedőknek pártjokat fogó Rendelések értelme szerént volt. Mi lovainkat sem földművelésre, sem nem gyönyörűsége tartjuk, hanem Kereskedésünk szükségessé teszi azokat. Már ha egy kereskedőnek lovai épen akkor, a mikor neki egy kereskedő társával össze beszállt terminusra, vagy pedig portékáért kellene mennie Forspontra hajtattattnák, kénytelen meg történhetne, hogy ez által az időt el mulatván, néhány ezerekből álló kára könnyen válhatna.”

Az eddigi vádpontok lényege a görögök kereskedelmi tevékenységének megszüntetése, vagy legalábbis korlátozása. A kereskedők ezt jól érzik, s ezért hangsúlyozzák folyamatosan, hogy „a kereskedésnek lelke és éltető ereje a szabadságban áll”, de ha ezt a vármegye nem támogatja, vagy a miskolci polgárok nem ismerik el, akkor tevékenységük lehetetlenné válik, amely az egész vármegyének nagy kárt, a városnak visszafejlődést, az ő esetükben pedig „a végképpeni elenyészést”, s a városból való elköltözésüket jelenti. Érveik között figyelemre méltóak a következők: 1. Azok a fiatalok, akik hazánkban a kereskedés tanulásában és oktatásában, valamint gyakorlásában nálunk neveltetnek, részben „magunk gyermekei, rész szerént idegen Helyekről jöttek hozzánk Conditiokban, és mi nálunk esztendei fizetés mellett szolgálatban állnak” nemcsak a városnak jelent hasznót, hanem egyben nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok megalapozását, a tőke idevándorlását jelentik. Ez ugyan kivívta a város ellenállását, de végül is a város érdekeit szolgálja.¹⁵ 2. A görög kereskedők fogatokkal történő köztelhervállalása megint olyan elvárás, amelynek teljesítése a városnak csak kárt okozhat. „... köz tudomásra van, hogy ha valamely fő rangú Vendég látogatta meg, vagy ment keresztül Városunkon, azok tovább vittetése körül a mi lovaink tették meg többnyire a szolgálátot. A kereskedésnek lelke a szabadság és a pártfogás; a hol ez a kereskedőket nem fedezi, ott a kereskedés Naponként össze szoríttatik és a publikumnak nagy kárával magában elenyészik. Némellyek, kik közülünk lovakat drága áron szereznek és pénzen vett takarmánnyal tartanak, mihelyst azokat a kereskedésnek folytatására a Forspont járás miatt nem fordíthatják, lovakat tartani nem fognak.”¹⁶ 3. A miskolci görögök nemzet-

13. A kompánia levele a vármegyéhez. MOGY. 1800. évi vegyes gazdasági iratok (szám nélkül)

14. „A' Városbéli Lakos-társainknak panaszokra tett ... alázatos feleltünk” MOGY. 1805. évi gazdasági iratok.

15. A kompánia levele a vármegyéhez. MOGY. 1800. évi vegyes gazdasági iratok.

16. „A' Városbéli Lakos-társainknak panaszokra tett ... alázatos feleletünk” MOGY. 1805. évi gazdasági iratok.

közi kapcsolatainak megismeréséhez nagyon fontos adatokat szolgáltatnak az alábbi megállapítások. „A Kereskedőknek Házaik, a' mint tudva vagyon, mindenek előtt portékákkal, kereskedéshez tartozó Laistromokkal, kötelező Levelekkel és egyéb irományokkal, nem különben pénzes ládákkal rend szerint elfoglalva állanak. Az esztendőnek külön-külön részeiben, gyakorta huzamos időket szoktunk házakon kívül tölteni, rész szerint Lengyelországban, rész szerint más városokban, az elő számlált Országos Városok miatt. Minden környül állások szükségképen magokba foglalják, hogy Házaiknak belső részei, csendességben és nyugalomban tartanának általunk, és hogy idegeny Vendégek Házaiknak csendességét és bátorságát nyughatatlanságban előttünk ne tartsák” – tisztelettel kérjük. Itt említik, hogy eljárnak a nagy országos vásárookra Bécsbe, Pestre, Nagyszombatra és a debreceni „szabadságokra”. De ott vannak a hegyaljai vásárokon is. Lovaik állandóan úton vannak, Miskolcon csak annyit maradnak, hogy kipihenhessék magukat.¹⁷

A lovak folyamatos útonléte összekapcsolódik kereskedelmük alapvető cikkével, a borral, a *borkereskedelemmel*, amely ellen hasonlóan (vádpontban megfogalmazva) tiltakoznak a miskolci polgárok. Érzékelik, hogy egyre több avasi és tetemvári pince kerül a görögök kezébe, akik nemcsak olcsón vásárolják fel a miskolci és Miskolc környéki szőlők mustját, hanem a Hegyaljáról is ideszállítják a bort. Itt érlelik, s innen szállítják Lengyelországba. Mivel ez a miskolci szőlősgazdákat kényszerhelyzetbe hozza, másrészt évről évre egyre nehezíti megélhetésüket, kéri, hogy az összeírásokban a görögök más megítélés alá essenek, s ne sorolják őket a „rendes kereskedők” közé. A kompánia ezzel kapcsolatos megjegyzéseit a következők szerint fejt ki: „Vagynak közöttünk sokan, kik a' Boltbéli portékákkal való kereskedést, a' melly ifjúi erőt és Frissességet kíván, hanyatlott napjainkban el hagyván, a Borral való tsendesebb manipulatióra adják magokat, akkor kell-e őket utoljára terhelni? De azt lehetne itt ellenünk gördíteni, hogy Borral való kereskedők vannak közöttünk ifjak is, és hogy ha ezek is a' Kereskedők közé számlálatnak, úgy sok ide való mester embereket is – kik a Borral való kereskedést üzik – hasonló Categoriába kell felvenni. Úgy, de vallyon azon *Mester-ember a' ki hasonló kereskedésbe avatkozott(?)* fizet-é élelmének ezen keresése módjától? Borkereskedőink . . . más kereskedést nem tudnak. Azonban nem minden esztendő, sőt azon egy esztendőnek is nem minden szakaszai kedvezők a Borral való kereskede-
re, s' gyakran ezt mint nem hasznost, fel függesztvén, más speculatióra adják magokat; miért kellene hát ezt az ő élelmek módját meg nehezíteni? bizony, ha a' mi Nemzetünk-béli Borkereskedők eddig szokásban nem volt terhek alá vettetnek (a kiknek azonban, ha nem egyedül való, de mégis nagy eszközök voltak abban, hogy *városunk egy nagy vidékben, a Borral való kereskedésnek közép-pontjául tétetett*, s okai annak, hogy a szegény szőlő műves fáradtsága után szüretelt termést 40, s' 45 frt-on eladhatja) félő, hogy Városunk Borral való Kereskedésének kútfeje, ha egészen be nem duggattatik is, de leg alább keskenyebb folyamatra fog vetetni. Sokan találatnak közöttünk olyanok, kik ez Commerciumot (ti. kereskedelmet) Országunkban mentől jobban elő akarván mozdítani, itten sok Borokat be vásároltak, s azoknak mindenütt eleget is tettek, azonban ki küldvén azokat külső országokba, ottan sok százezer forintokbul álló károkat valoltak.”¹⁸

A görögök borkereskedelmi monopóliuma több vonatkozásban is irritálta a miskolci polgárokat. Látták, hogy a város centrumában (Széchenyi u., Kossuth u., Rákóczi u.) egyre több ház kerül birtokukba, kialakítva ezzel egy olyan tömböt, amely a város arculatát meghatározza. Emellett nagyon sok ház került bérleményükbe. Az árendások ellen így külön harcot kezdeményeznek. Fényűző életmódjuk egyik külső megnyilvánu-

17. A fentebbi levél következő vádpontjára adott válasz.

18. MOGY. 1805. évi gazdasági iratok, szám nélkül.

lása volt, hogy üzleti szerződéseiket a főutca kávéházaiban kötötték, s ezért nemcsak gúnyolták, hanem megvetették őket. S amikor itteni megtelepedésük gazdaságilag meghatározóvá válik, a tiltakozás nemzetiségi vetületet is kap, s a nemzetiségi elkülönülés újból a bíró személyének megítélésében jut kifejezésre.

Az 1793-as összeírás 97 kereskedő családfőt említ, 1808-ban pedig 85 családról van tudomásunk. Az árendások száma vizsgált időszakunkban lényeges változást nem mutat. Az 1799/1800-as összeírás szerint 65 haszonbérlo él Miskolcon.¹⁹ Közülük kerülnek ki a miskolci üzletek, boltok vezetői. 1818-ban – a diósgyőri koronaauradalommal kötött szerződés tanúsága szerint – 10 fontos üzletet béreltek.²⁰ Az árendával kapcsolatban a következőket vallják: „Mi Oh, nem unitus hiten lévő görög lakossai ezen Nemes Városnak, némelyek Árendások, némelyek pedig nem árendások vagyunk.” *Akik árendások:* országos szokás szerint „sem személybeli terhek alatt nem lehetünk, se annak megváltásával nem tartozunk. A város házi és különös szükségeire . . . magunkat bocsájtani kötelesek nem vagyunk, mind addig, amíg más Árendások is . . . személybeli terheknek alá nem vettettek.” *Akik nem árendások:* azok vagy kereskedők, vagy a kereskedők özvegyei. „Egysem lévén közöttünk, aki mesterséget folytatna, vagy csupa Tőke pénznek hasznábul tartaná fel háza Népét.” Arra hivatkoznak, hogy a kereskedők és azok özvegyei „ősi szokás szerint” személyi terheiket eddig is megválthatták. „Itten tehát az Árendásokról (kik sem a katonaság, sem a személybeli terheknek megváltása alá mint Árendások nem tartoznak) semmi szó nem lévén; Egyéb iránt, mi, kik nem Árendások, ha nem még is minnyájan kereskedők vagyunk, alázatosan folyamodunk . . . méltóztasson (ti. a kiküldött vizsgálóbizottság) meghatározni, hogy egy-egy görög kereskedő, akinek magának háza vagyon, Esztendőnként hány forintot tartozzon fizetni a Város Cassájába? nem különben mennyi legyen azon kereskedőknek fizetése a kik a mások házában bérben laknak? És ezen utolsóbbakhoz instállyuk vétetni a Kereskedőknek özvegyeit is, vagy Árváit, bátor maguk házaikban lakjanak. . . . Fogja tudni minden ember mivel tartozik, és a Város Lakossai között a Vallás és a Nemzet miatt egyenletlenség többé nem leszen.”²¹ Az ezt követő másfél évtized valóban a görögöket igazolta. Igaz, hogy a 10 bolt után a 767 frt-os taxa előbb 1156 frt-ra, majd 1500 frt-ra emelkedett, de minden valószínűség szerint megérte, hiszen a kereskedők önként ajánlanak fel több pénzt az uradalomnak, ha néhány kérésüket teljesíti. Szeretnénk, ha 10 évre szóló megállapodás születne, amely megengedi nekik, hogy boltjaikban magyar és külföldi árukat egyaránt árulhassanak. Az uradalom ne nyisson több boltot, de ha erre szükség lenne, azt is a görögök vehessék bérbe. A borkereskedelem továbbra is az ő, vagy az általuk megbízott személyek kezében maradjon. A vászon, gyolcs és fűszerfélék árulása mind országos, mind helyi vásárok alkalmával, vagy bolti árulás címén előjogként maradjon meg a görög kereskedőknél. A kompánia tőkeerejét jól érzékelteti, hogy csaknem a 19. század közepéig hasonló tartalmú szerződések készülnek. A társaság tagjai által bérelt üzletek száma nő, s természetesen növekszik az értük fizetett bérleti összeg is.

A miskolciak nem fogadják el a kompánia elkülönülését, azt, hogy a város társadalmán belül zárt egységet képezzenek. Ez megfogalmazódik az összeírásokkal, az „árendás – nem árendás” problémakörrel kapcsolatban, megkérdőjelezi az önálló bírójuk szükségességét, s végül nemzetiségi problémává fejlődik. Ezért a 19. század elejétől folyamatosan terjesztenek elő olyan javaslatokat, amelyek a görögök további gazdago-

19. „A miskolci kereskedők árendások névsora és a haszonbérlok bérleti díjaik”. A felsorolás külzetén kék színnel felirat: az 1799/1800. évi iratokhoz.

20. MOGY. 1918. évi gazdasági iratok.

21. MOGY. 1805. évi gazdasági iratok.

dásának gátat szabhatnak.²² Így kérik, hogy azokat a görögöket akik házzal rendelkeznek, – mint más közönséges miskolci lakosokat – a házak sorrendjében írják össze, mert külön összeírásuk egyedül csak a kompániának hasznos. A házzal nem rendelkező görögöket hasonlóan ilyen rendbe kell szerepeltetni az összeírásokban, s ha a kereskedő más házában lakik nem kell árendásnak tekinteni, mert így a közös teherviselés alól felmentést kap. A görögök pompás házait nem lehet tehermentesíteni a városban megforduló közönséges hadinép elszállásolása alól, mert ez újabb megkülönböztetés jele. „A köztünk fel állítandó egygyesség, egy szív egy akarat, végben viheti azt, hogy illy Népes Város, a Felsőség engedelmével magát olly állapotba teheti, hogy minden lakos Háza Népével egygyütt tsendességben marad, Felsőség Urunk Hadi Népe is nyugalomba lép, melly jó tzélunkat az egy Bíróság alatt való, egy Értelem, nem lévén semmi szükség a Görög és Zsidó Bíróra, leg hamarább végre hajthatja. . . . mi többszöri jelentésünk után is újra esedezünk, s alázatosan jelentjük, hogy nem kívánunk, nem is köztünk Contractust, hogy a Teher egy formán osztasson – akarjuk.” A görög bíró szükségességét – amely ennél természetesen többet jelent – a kompánia a következőképpen indokolja: „Minékünk rendes Bíránk, vagy Magistrátusunk nintsen, vagynak ugyan bizonyos Elöl-járóink, de a' kiket az tesz szükségessé, hogy nekünk itt Templomunk, Ekklesiánk, Oskolánk, Ispotályunk 's kereskedésünk vagyon, a' mellyekre való felvigyázás magunk között szükséges . . . Mi a vármegye tisztviselőiben a magunk Elöljáróit s Bíráit tiszteljük . . . Soha a mi Bíránk magokat a publica Jurisdictionak Dolgaiba nem avatták, soha törvényes Bíróságot magokra nem ruháztak. Mivel az Eklésiabeli, mind a kereskedésbeli Társaságunk szükségessé tette azt, hogy közöttünk Elöljárók legyenek, azt pedig akár Czéh Mesternek, akár Bírónak nevezze valaki, a dolog természetben különbséget nem tészén.”²³ A görög bíró így ténylegesen – amíg a kompánia létezik – megmaradt, s funkcióját betöltötte. S mert a kereskedők önállóságukhoz mindenképpen ragaszkodnak, a miskolciak is gúnynévvel jelölik őket, továbbra is harcolva megkülönböztetésük ellen. „Huzamosabb ideje annak – keseregnek a görögök – hogy mi anélkül, hogy okát tudhatnánk, még a köz nép előtt is tsúfos *Czintzár* nevezetel illetünk. Melyet el melőzni akarván, és valamint más Nemzetnek, úgy mink is magunk valóságos nevezetén neveztetni kívánván, a' *Macedó Valachus* nevezetel, mely eredetünkre nézve minket egyenesen illet, alázattal kérni bátorzkodunk.”²⁴ Ezt azért kérik, mert a hasonló országokból származó, ugyanolyan nyelven beszélő, megegyező vallású „s velünk vérséggel is szorosan össze kötötet” pesti kereskedők 1808-ban folyamodásukra támogató választ kaptak, s azóta „minden háborgatás, 's mások meg sértődése nélkül szabadossan élnek . . . Már pedig ahol egy ugyan azon ok adja elő magát, ott a Törvénynek is egy ugyan azon Rendelése szokott lenni.”

A többféle, s eredetükre, származásukra vonatkozó megjelölések mellett gúnyvers is idézi emléküket, amely széles körű tevékenységüket, gazdaságukat, társadalmi rangra törekvésüket pellengérez ki: „Nyuszt és Róka torok már nyakok környéke / Ezüst s Arany órát tart ősök mellyéke: / Rövid nap vármegyén lesz ezeknek széke / Füstbe ment a Magyar Város veritéke. / Ki kalmár, ki kávé, ki tósérkedik, / Mondják, hogy általok terhünk könnyebbedik: / Országos bolond az ki így vélekedik.”²⁵

A versmondónak van némi igazsága, hiszen jóslata a későbbiekben beteljesedett. Nagyon sok kereskedő leszármazottja lett író, költő, közéleti ember (volt országgyűlési

22. Vö. Dobrossy I.–Veres L., 1976. 29–40.

23. MOGY. 1805. évi gazdasági iratok.

24. A főszolgabírónak címzett levél másolata. MOGY. 1812. évi gazdasági iratok.

25. Barna K., 1971. 39.

képviselő is), az ügyvédi pályán éppúgy ismertekké váltak, mint a politikai életben, vagy a tanári-oktatói pályán. Történetüknek meglehetősen érdekes és jól adatolható félszázadából sikerült megvilágítani nemcsak a kompánia tevékenységét, s tevékenységük megítélését, hanem e kettő ötvözeteként megjelent előttünk a 18–19. század fordulójának napi élete, gondja, baja, összességében a miskolci lakosok hétköznapi élete.

IRODALOM

Barna K

1971. A miskolci görög kolónia virágkora. Kézirat a Herman Ottó Múzeumban, Ltsz.: HOM. HTD. 1. 3. 1.

Benda K

1980. Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen (1795–1812) In: Magyarország története, 5/1. k. (szerk.: Vörös K.), Budapest

Dobrossy I.–Veres L

1976. A miskolci görög kereskedőtársulat gazdasági tevékenysége a 19. század elején. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. Miskolc, 29–40.

Marjalaki Kiss L

1957. A miskolci főutca topográfiája. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve I. Miskolc, 102–128.
1958. Miskolc régi mellékutcai. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve II. Miskolc, 133–154.
1960. Görög kolónia Miskolcon a 18. században. Borsodi Szemle IV. Miskolc, 1–3.

Nagy I

1971. A magyar kamara 1687–1848. Budapest

Sasvári L

1980. Orvostörténeti adalékok a miskolci görögök anyakönyvében (1726–1863). A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 18. Miskolc, 28–32.

Szendrei J

1904. Miskolc város története és egyetemes helyirata, II. Miskolc

DIE KAPITALANHÄUFUNG UND DIE ROLLE DER GRIECHISCHEN HÄNDLER IM GESELLSCHAFTLICHEN LEBEN VON MISKOLC AM ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

(Auszug)

In der Erforschung der Geschichte der griechischen Händler von Miskolc bedeutet die Aufnahme der Verbindung mit den Kollegen in Sofia ein neues Kapitel. Dies geschah im Jahre 1987. Im Ergebnis der gemeinsamen fachlichen Ermittlungsarbeit kamen bis dahin unbekannte Dokumente zum Vorschein. Grundlegendes Dokument der früheren Forschungen, Namensbestimmungen, Einbürgerungen, Entwicklungen der Familienverbindungen war der erste Band des Personenstandsbuches der miskolcer orthodoxen Kirchengemeinde, welcher in den Jahren 1726–1863 geführt wurde. Die Eintragungen erfolgten bis 1838 in griechischer Sprache und erst danach wurde zum Gebrauch der ungarischen Sprache übergegangen. Jetzt kamen zwei sog. Kondika zum Vorschein, in welchen zwischen 1721–1752, anderseits zwischen 1721–1793 die wichtigsten Ereignisse des betreffenden Jahres aufgeführt werden. Das Material der zwei Bände ergänzt sich, es ist von mehreren Händen geschrieben und ist durchgängig in griechischer Sprache ein wichtiges Dokument für die weiteren Forschungen.

Zahlreiche Eingabebriefe ergänzen das bisherige Bild. Diese wurden von miskolcer Bürgern, vor allen Dingen von Handwerkern der das Burgkomitat verwaltenden Körperschaft unterbreitet. In diesen Briefen protestieren sie gegen die Tätigkeit der Griechen innerhalb der Stadt, gegen ihre Ausbreitung. Sie erwarten, daß die Sonderstellung der Griechen (daß sie eigene Richter haben, daß nur sie den Weinhandel organisieren und leiten, bei den Volkszählungen sollen sie in der Reihenfolge der Häuser mit den miskolcer Bürgern zusammen erwähnt werden) beendet wird, sie sollen teilhaben an der gemeinsamen Lasten, an den Steuern – sie sollen sich also tatsächlich in das gesellschaftliche Leben der Stadt einfügen. Die griechischen Händler antworten meist und versuchen ihre Situation zu erklären. Als Ergebnis ist zu verzeichnen, daß sie – entgegen jedem Protest ihrerseits – ab Beginn des 19. Jahrhundert auf den Weg der kontinuierlichen Assimilation treten.

István Dobrossy

KOSSUTH LAJOS ÉS KORA KIEMELKEDŐ TÖRTÉNELMI SZEMÉLYISÉGEI AZ ANGOLSZÁSZ TÖRTÉNETÍRÁS LEGÚJABB MUNKÁIBAN

NÉMETH GYÖRGYI

Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc Angliában és az USA-ban is felkeltette az érdeklődést Magyarország iránt. Nagy szerepe volt ebben Kossuth körútjának mindkét országban. Az érdeklődés azonban nem történelmi jellegű és tudományos igényű volt, sokkal inkább a korabeli eseményekre és állapotokra irányult.¹ De a 20. század elejétől kibontakozó, tudományos alapokon nyugvó angolszász, azaz angliai és egyesült államokbeli történetírás is foglalkozott – s foglalkozik ma is – a magyarországi polgári átalakulás kérdéseivel s kiemelkedő történelmi személyiségeivel, mindekelőtt Kossuth Lajossal. A magyar historiográfia azonban nem elemezte eddig összefoglalóan azt a képet, amit az angolszász történetírás a magyarországi polgári átalakulásról s vezető politikusairól formált. A legújabb angolszász történeti munkák áttekintésével e kép néhány jellemző vonását szeretnénk bemutatni.

Tanulmányunkban az 1961 és 1981 között első kiadásban megjelent, Magyarországon is elérhető, s bizonyíthatóan angolszász származású szerzők által írott könyveket vizsgáltuk. Angliában *Carlyle Aylmer Macartney*, *Hugh Seton-Watson* és *Edward Crankshaw*, az Egyesült Államokban *Robert A. Kann* és *Keith Hitchins* tárgyalta részletesen műveiben a magyarországi polgári átalakulás történetét. *C. A. Macartney*-nak, a Magyarországra vonatkozó angolszász történetírás máig legjelentősebb alakjának három munkáját használhattuk forrásként. A Magyarország történelméről szóló, összefoglaló jellegű könyve – *Hungary, A Short History*² – inkább ismeretterjesztő, mint tudományos céllal íródott még 1962-ben. Vitathatatlanul legértékesebb munkája, „magnum opusa”, a *The Habsburg Empire 1790–1918* című kötet³ 1969-ben jelent meg. A könyv gazdag ismeretanyagon nyugvó alapos elemzés, melynek rövidített és átdolgozott változatát Macartney halála évében, 1978-ban adták ki *The House of Austria* címmel.⁴ *Hugh Seton-Watson*, aki apja – a Magyarország sorsának alakításában is szerepet játszó, s *Scotus Viator* álnéven is ismert – Robert William Seton-Watson hatására lett történész, a nacionalizmus történetét feldolgozó, *Nations and States* című munkájában beszél a magyarországi polgári átalakulásról.⁵ Bár nem hivatásos történetíró, *Edward Crankshaw* történeti jellegű műveket is megjelentetett. Dinasztiabarátsága készítette a *The Fall of the House of Habsburg* című kötet⁶ megírására, amelyben érinti a magyarországi polgári átalakulás történetét.

1. Ld. pl. *Headley, Ph. C.* 1852.; *Paget J.* 1850

2. *Macartney, C. A.* 1962.

3. *Macartney, C. A.* 1969.

4. *Macartney, C. A.* 1978.

5. *Seton-Watson, H.* 1977.

6. *Crankshaw, E.* 1963.

R. A. Kann az amerikai Habsburg-történetírás doyenje. 1974-ben született meg összefoglaló munkája a Habsburg-birodalom 1526 és 1918 közötti történetéről *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918* címmel,⁷ mely bőséges anyagot nyújtott témánk elemzéséhez. Keith Hitchins az erdélyi román nemzeti mozgalom történetének kissé elfogult szakértője. 1961 és 1981 között két könyvvel jelentkezett ebben a témakörben. Az elsőnek a *the Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849*⁸, a másodiknak az *Orthodoxy and Nationality. Andrei Șaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873* címet⁹ adta. Mivel Hitchins több szempontból vizsgálja az erdélyi román nemzeti mozgalmat a 18. század végétől az 1870-es évekig, a román–magyar kapcsolatok elemzésén belül a magyarországi polgári átalakulás kérdéseire is kitér.

Az angolszász történetírók a magyar reformkorszak, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetét részletesen tárgyalják, de a legtöbb figyelmet Kossuth Lajos alakjának és tevékenységének szentelik. Kossuth *politikusi egyéniségét, reformtörekvéseit* azonban az angolszász történetírók Széchenyivel és reformpolitikájával összevetve mutatják be. Macartney nagy rokonszenvvel igen kedvező képet fest Széchenyiről. „Széchenyi a Monarchia modern kori történelmének egyik legfontosabb, legcsodálatra méltóbb és legtragikusabb alakja, mivel azok a vizek, melyeket a legmélyebb meggyőződésből és a legtisztább szándékkal engedett szabadjára, néhány éven belül haragvó áradattá váltak, s az alapjait fenyegették annak, aminek a fennmaradását még mindig feltétlenül szükségesnek tartotta.”¹⁰ Elméleti műveiről azt tartja, hogy „a Hitel bámulatba ejtő könyv”¹¹, s... a Világ még nagyobb benyomást kelt.”¹² Hangsúlyozza, hogy a magyar nép és hazája végtelen szeretete készítette Széchenyit fellépésre, ugyanakkor mindvégig lojális maradt a dinasztiahoz, mert „reálisan mérte föl Magyarország gyenge pontjait a politikai, nemzeti és pénzügyi élet területén, és meg volt róla győződve, hogy Bécs segítsége, védelme és pénzügyi forrásai alapvetőek a számára.”¹³ Kiemeli, hogy Széchenyi a változtatást nem a nemesi alkotmány kiterjesztésével akarta elérni, mivel elsőként képviselte azt az álláspontot, hogy az nem védőbástya, hanem börtön.¹⁴

Kossuth jellemzésében már több kritikus megjegyzést találunk. Kossuth cselekedeteinek szintén a népe és hazája iránti szeretet a mozgatórugója. Ebben nem is különbözik Széchenyitől, akárcsak Magyarország állapotának a felismerésében, de az orvoslás módját illetően annál inkább.¹⁵ Széchenyi világos gondolatrendszerével és a dinasztia iránti lojalitásával szemben áll az, hogy „bár Kossuthnak hamarabb voltak politikai követői, mint bárki másnak Magyarországon, könnyebb egy horoggal kihalászni Leviant, mint politikai filozófiáját rendszerbe foglalni, ugyanis kijelentéseiben annyi az elkalandozás, az oda nem illő gondolat, sőt az ellentmondás. Csak az érzelem tartja össze őket... Korának igazi gyermekeként Kossuth elfogadta a jó automatikus azonosítását a szabadsággal... S mint kora legtöbb közép-európai reformere, a nemzeti szabadságot helyezte a legmagasabbra... Szűkebb látóköre miatt vannak bizonyult azokkal az anyagi előnyökkel szemben, melyeket Széchenyi a Béccsel való kapcsolatban látott.”¹⁶ De jelentős pozitívumnak tartja, hogy Kossuth kiállt a reformok mellett. „Így Kossuth

7. Kann, R. A. 1974.

8. Hitchins, K. 1969.

9. Hitchins, K. 1977.

10. Macartney, C. A. 1969. 243–244.

11. Uo. 245.

12. Uo. 246.

13. Uo. 244.

14. Macartney, C. A. 1962. 136.

15. Macartney, C. A. 1969. 249.

16. Uo. 248–249.

a radikális társadalmi és politikai reformot nemzeti posztulátummá emelte, s a legnagyobb szolgálatot tette országának azzal (sok jó és ugyanannyi rossz szolgálatot is tett neki), hogy sokakat megnyert a belső reform ügyének, akik különben elvetették volna, ha nem győzi meg őket, hogy a reformok a nemzeti érdekek szempontjából kívánatosak.”¹⁷ Macartney egyetlen tekintetben ismeri el Kossuth fölényét Széchenyivel szemben, s ez szónoki és írói tehetsége, amit azonban előző korlátai Macartney szerint némileg elhomályosítanak. „... gondolatai sem mélyek, sem eredetiek nem voltak, de egyedülálló képességgel rendelkezett, hogy meggyőzően fejtsse ki őket. A legmeggyőzőbb emberek egyike volt, aki valaha is született.” „Nagyszerűen játszott a magyar nép szívének húrjain, mert azok az ő szívének húrjai is voltak.”¹⁸ Kossuth népszerűségéhez szónoki tehetségén kívül még az is hozzájárult Macartney véleménye szerint, hogy ő a külső elnyomó és mások gonoszsága ellen indított küzdelmet, míg Széchenyi a nemesek tunyaságát ostromozta, s az önkritikára, önfeláldozásra hivatkozott.¹⁹ Macartney elleneszenve abban is megnyilvánul, hogy a Védegyeletet „szégyenletes kudarc”-nak tartja, amiért Kossuth csak azért lelkesedett, mert akkor éppen nem volt más jövedelemforrása.²⁰

Kann kevésbé részletesen veti össze a két politikus tevékenységét, de értékelésben hasonló elemeket találunk, mint Macartney írásaiban. Végeredményében Kossuth „ragyogó szónoki tehetségét” és „hatalmas, bizonyos mértékig demagóg tömegvonzerejét”²¹ emeli ki, s azt, hogy Széchenyi kompromisszumos politikája elkerülte az Ausztriával való szakítást. „Bár Széchenyi sikere passzívabb és kevésbé feltűnő, mégis hatékony volt, mert óvatos reformpolitikája megakadályozta a szakítást Ausztriával.”²²

Hugh Seton-Watson is hagyományosan, ellentétpárba állítva mutatja be a két politikust. Széchenyit mint aki a 18. század észti színterét helyezi előre a szenvedéllyel szemben, Kossuthot mint szenvedélyes politikust, akinek kiemelkedő szónoki és agitációs képessége van.²³

Felismerve a *nemzetiségi kérdés* jelentőségét a Habsburg-birodalom és Magyarország történetében az angol és az amerikai történétírók Kossuth reformkori nézeteit e tekintetben is megvizsgálják, s ismét összehasonlítják Széchenyi állásfoglalásával. *Macartney* Széchenyit és Kossuthot ebben a kérdésben is szembeállítja, s nem kérdéses, hogy kinek az oldalán áll. „Sok mérsékelt volt, köztük Széchenyi, akik állították, hogy a türelem és a megértés megbékítené a nemzetiségieket, s elfogadnák, hogy olyan államban éljenek, amelynek szerkezete a legfelsőbb szinten magyar.”²⁴ De a szélsőségek, akiket legkésőbb megjelent könyvében egyenesen „forrófejűek”-nek nevez, s akik közé Kossuthot is besorolja, minden nem magyar érzést teljesen ki akartak ölni a lakosságból. „A magyar sovíniszták olyan sértően keltek ki azok ellen, akik ezt a követelésüket nem akarták elfogadni, hogy azonnal jogossá tették, és ösztönözték azokat az érzéseket, melyeket elnyomni reméltek, s bezárult a kör, mely később körülfogta Magyarországot romlását.”²⁵

Hasonlóan értékeli *Keith Hitchins* is. A magyar nemzeti mozgalom „... korán elérte az érettség és az agresszivitás magas fokát.”²⁶ Képviselői közül Széchenyi „a felvi-

17. Uo. 249.

18. Uo. 249.

19. *Macartney*, C. A. 1962. 139–140.; *Macartney*, C. A. 1978. 60.

20. *Macartney*, C. A. 1978. 76.; *Macartney*, C. A. 1969. 292.

21. *Kann*, R. A. 1974. 289.

22. Uo. 290.

23. *Seton-Watson*, H. 1977. 161.

24. *Macartney*, C. A. 1978. 74.

25. Uo. 74–75.

26. *Hitchins*, K. 1969. 165.

lágosodás embere” volt, aki „elítélte a magyarosítást”²⁷, „liberális nézeteiért politikai és nemzetiségi kérdésekben széles körben ismerték és tisztelték a román vezetők.”²⁸ Kossuth és tábora viszont vele ellentétben „fanatikus” terveket kovácsolt, melyek kedvezőtlen eredményeket hoztak. „A tervek megvalósításának kísérlete fokozatosan szétmállasztotta a román–magyar barátság és együttműködés alapját, s egyenesen Erdély tragédiájához vezetett 1848-ban.”²⁹

Kossuth tevékenységét a *polgári forradalom és a szabadságharc* idején igen kritikusan ítéli meg az angolszász történettudomány. Macartney összefoglaló jellegű korai munkájában még csak felhívja a figyelmet Kossuth politikai génuszára és ékesszólására.³⁰ A Habsburg-birodalomról szóló művében reálisan értékeli az 1848 tavaszán kialakuló, Kossuth által is képviselt álláspontot, mely szerint a magyar vezetők a nemzetiségi kérdést az áprilisi törvények révén – legalábbis részben – megoldottnak tekintették. Macartney úgy látja, hogy sok magyar, s főként Kossuth őszintén hitte, s még csak nem is alaptalanul, hogy „mindent megtettek, amit ember csak kívánhatott”³¹, „illő rámutatnunk, s fontos felismernünk, hogy ez nem is volt teljesen illúzió.”³² De „magnum opus”-ában Macartney már negatív véleményének is hangot ad. Bécs és a magyarok júliusi szembefordulásában az első népképviselői országgyűlésen jelentős szerepet tulajdonít Kossuth szenvedélyes indulatainak.³³ „De Kossuthot újra elragadták érzelmei”, s „Bécsben senki sem kételkedett abban, hogy Magyarország egyszerűen saját hadsereg és pénzügyi rendszer szervezéséhez fogott, hogy teljesen különváljon a Monarchiától.”³⁴ Ugyancsak Kossuthot okolja, amiért nem értek el a magyarok még nagyobb sikereket a tavaszi hadjáratban.³⁵ A „szélsőségesek” által keresztülvitt trónfosztást is úgy értékeli, hogy „Magyarország éppen akkor vált megosztottá, amikor minden erejére szüksége volt.”³⁶ Macartney a *The House of Austria* című munkájában sem változtat a Kossuthtal kapcsolatosan kialakított állásfoglalásán, de véleményének burkoltabb formában ad hangot.³⁷

Hugh Seton-Watson ez utóbbihoz hasonlóan, mértéktartó megfogalmazással „Kossuth álláspontját” „a nem realista jótékonyság és a nacionalista intolerancia kombinációja”-nak tartja.³⁸

Crankshaw azonban mellőzi a tárgyilagos hangnemet, és Kossuthtal kapcsolatban szélsőségekre ragadtatja magát. „Kossuthot sikertelensége miatt tekintik valamiféle byroni hősnek Európa-szerte. Ha sikerült volna a célját elérnie, a világ meglátta volna, hogy nem egy magyar Garibaldival van dolga, hanem egy új és baljóslatú elvtelen demagóggal. Kossuth több, mint katasztrófa – előjel a 19. századi Magyarország számára.”³⁹

A magyar nacionalizmus károsnak ítélt jellemzőiért elsősorban Kossuthot tartja felelősnek az Egyesült Államokban munkálkodó *Kann*.⁴⁰ „Mindezt nagyrészt Kossuth

27. Uo. 166.

28. *Hutchins, K.* 1977. 55–56.

29. *Hutchins, K.* 1969. 169.

30. *Macartney, C. A.* 1962. 155, 162–163.

31. *Macartney, C. A.* 1969. 380–381.

32. Uo. 381.

33. Uo. 391.

34. Uo. 391.

35. Uo. 428.

36. Uo. 429.

37. *Macartney, C. A.* 1978. 109.

38. *Seton-Watson, H.* 1977. 162.

39. *Crankshaw, E.* 1963. 31–32.

40. *Kann, R. A.* 1974. 304.

inspirálta . . . ”⁴¹ – írja. Még inkább bírálja a szabadságharc bukásában játszott szerepe miatt, nyíltan kétségbevonva Kossuth államférfiúi képességeit. Szerinte nyilvánvaló volt, hogy az ellenforradalom felfelé ívelő szakaszában a monarchikus Európa nem fogja tűrni, hogy a Habsburg-birodalom a forradalom miatt darabjaira hulljon szét. Mivel Kossuth ezt nem látta, s nem vonta le belőle a megfelelő következtetéseket, hiába volt „nagy szónok és újságíró, nagyszerű elképzelésekkel és karizmatikus vezetői tulajdonságokkal rendelkező ember . . . hiányoztak belőle azok a képességek, melyeket a kritikus idők egy államférfitől megkívánnak.” Ha ugyanis meglettek volna benne e képességek, akkor már „1848 őszén elmozdította volna magát a színről” – írja, hogy „esélyt adjon az új vezetésnek a kompromisszumra”. Így azonban „az orosz intervenció megpecsételte a magyar forradalom sorsát és tágabb értelemben Magyarországot is” – fejezi be gondolatmenetét Kann.⁴²

Hitchins Kossuth-képét meghatározzák a forradalom magyar vezetőinek nacionalista politikáját elítélő nézetei. Mivel azt vallja, hogy „Kossuth Lajos e politika vezető exponense” volt,⁴³ „a domináns hang a nemzetiségi kérdésben”⁴⁴, egész értékelése elmarasztaló. *Hitchins* a magyarokkal szemben elfogult R. W. Seton-Watson szavaira hivatkozva alaptételként állítja: „Az, hogy ő (Kossuth – N. Gy.) és kollégáinak nagy része figyelmen kívül hagyta a szlávok és a románok nemzeti törekvéseit, okozta . . . 1848 központi tragédiáját.”⁴⁵ Legfőbb érve Kossuth ellen, melyet mindkét munkájában hasonlóképpen fogalmaz meg az, hogy Kossuth „makacsul visszautasította álláspontjának módosítását”⁴⁶, „csökönyösen visszautasította a kompromisszumot Magyarország politikai egységének kérdésében.”⁴⁷ *Hitchins* az 1849. júliusi nemzetiségi határozatot is előző szempontjai szerint értékeli. Iancu válaszából azt a következtetést vonja le, hogy „jelzi, mit eredményezhettek volna a tárgyalások, ha Kossuth hamarabb hajlik az eredményekre.”⁴⁸

Egyedül *Macartney* foglalkozik műveiben Kossuth *emigrációs tevékenységével*. Kossuthról alkotott képe azonban nem válik a korábbinál pozitívabbá. Az emigráció sajnálatos megosztottságának kialakulásában *Macartney* csak Kossuth felelősségére céloz. „. . . az emigráció meggyöngyült vezetői miatt, mivel közülük sokan úgy gondolták, hogy Kossuth hajlamos túl sok mindent magának tulajdonítani.”⁴⁹ Ugyanakkor elismeri, hogy az emigrációs évek kezdetén Kossuth „ámító (!) személyisége és nagyszerű ékesszólása” által keltett rokonszeny „fontos tényezője lett a kor nemzetközi atmoszférájának.”⁵⁰ Nem csekély iróniával nyilatkozik *Macartney* Kossuth és III. Napóleon tárgyalásairól. Leírásában „a rettenthetetlen száműzött” „elképesztő ajánlatot” tett, amikor „derűsen” biztosította Napóleont Anglia be nem avatkozásáról az olasz-osztrák háborúba, s „máris’ utasítást’ küldött Magyarországra, hogy lázadjanak fel, ha ő megadja a jelt, (de ne korábban).”⁵¹ Mivel Anglia valóban nem avatkozott be, *Macartney* hozzáteszi az előzőekhez: „lehetetlen visszatartani meglepett csodálkozásunkat emiatt az eredmény miatt.”⁵² Nem ítéli meg egyértelműen *Macartney* Kossuth Dunai Konföderá-

41. Uo. 304.

42. Uo. 314–315.

43. *Hitchins*, K. 1977. 40.

44. *Hitchins*, K. 1969. 183.

45. Uo. 183.

46. Uo. 271

47. *Hitchins*, K. 1977. 76.

48. *Hitchins*, K. 1969. 273.

49. *Macartney*, C. A. 1969. 487.

50. Uo. 472.

51. Uo. 493.

52. Uo. 494.

cióról szövött terveit sem. Szerinte a tervezet „történeti érdekessége figyelemre méltó, de talán szerencse, hogy gyakorlati megvalósítására sohasem került sor.”⁵³ Szintén nem hízelgő Macartney véleménye Kossuth magyarországi politikai híveiről az abszolutizmus idején. Többen követték, „mint ahányat a magyaroknál kevésbé vérmes és realiztikusabb gondolkodású nép között találni lehetett volna” – írja.⁵⁴

Az angolszász történétírók jóval kevesebbet szólnak a magyar polgári átalakulásban Kossuth mellett fontos szerepet játszó történelmi személyekről, s rendszerint Kossuth működésével vetik össze tevékenységüket. Reformkori politikusaink közül mindössze *Deák és Eötvös* nevét említik, de róluk mindig elismeréssel írnak. „... csöndes, szerény középirtokos Zalából, aki egyformán híres tökéletes feddhetetlenségéért, megingathatatlan józan eszéért, enciklopédikus jogi tudásáért . . .” – olvashatjuk *Macartney* egyik könyvében *Deákról*.⁵⁵ Az 1832-es országgyűlésen még kevés híve volt Széchenyinek, de „... az összes közül a legfontosabb *Deák Ferenc* . . .” – írja másutt.⁵⁶ *Kann* ugyancsak Széchenyi híveként említi. „*Deák Ferenc*, a kiemelkedő alkotmányos jogász és széles körben népszerű mérsékelt képviselő, akiből a későbbi években a magyar politika nagy öregje lett.”⁵⁷ Véleménye szerint Eötvös „... a birodalmi reform egyik legeredetibb támogatója.”⁵⁸ *Macartney* Eötvöst és a centralisták csoportját „nagyon fontos intellektuális kovász”-nak tartja, „mert nem osztották Kossuth zavaros allergiáját minden ausztriai dolog iránt, és őszintén törekedtek a Monarchia egységének megőrzésére. Társadalmilag radikálisabbak voltak Széchenyinnél, sőt a valóságban még Kossuthnál is.”⁵⁹

A forradalom és szabadságharc magyar politikusai és katonatisztjei közül – Kossuth után – legtöbbet *Görgeyvel* foglalkoznak az angol és amerikai történétírók, elsősorban *Macartney* és *Kann*. De Kossuth jellemzésétől eltérően *Görgeyről* szinte csak elismerő sorokat olvashatunk. *Macartney* 1962-ben kinyomtatott véleménye, mely szerint *Görgey* „zenialis parancsnok”⁶⁰ volt, aki „ragyogóan vezényelt hadműveletek sorozatát”-val⁶¹ tüntette ki magát, későbbi munkáiban lényegében változatlan marad, csak részleteiben válik gazdagabbá. *A The Habsburg Empire* c. művében *Macartney* kiemeli *Görgey* hadseregszervezési tevékenységét, melyet „nagy energiával és hatékonysággal” hajtott végre. *Görgey* és *Kossuth* bontakozó ellentétét pedig azzal magyarázza, hogy *Görgey* „a helyzet tényeit realiztikusan mérte föl” – nyilvánvaló ellentétben *Kossuth*tal.⁶² *A The House of Austria* c. munka egyetért a fentiekkel, bár az utóbbi kitételt mellőzi. *Kann* – és *Crankshaw* is – szintén tehetséges katonatisztként mutatják be *Görgey*t.⁶³ *Kann* ezen kívül *Görgey* fegyverletételben játszott szerepére is figyelmet fordít, s teljesen felmenti a felelősség alól, noha van egy kis fenntartása azzal kapcsolatban, hogy az oroszok előtt került sor a fegyverletételre. „A magyar nacionalizmus . . . igazságtalanul vádolta *Görgey*t jogos döntése miatt, hogy véget vetett a hiábavaló öldöklésnek. Ha egyáltalán lehet bírálni *Görgey*t, akkor csak azért, hogy mint nacionalista inkább az oroszok előtt tette le a fegyvert . . . Ez a cselekedet csak megerősítette Bécs el-

53. Uo. 487.

54. Uo. 477.

55. *Macartney*, C. A. 1962. 140.

56. *Macartney*, C. A. 1969. 246.

57. *Kann*, R. A. 1974. 289.

58. Uo. 289.

59. *Macartney*, C. A. 1962. 140–141.

60. *Macartney*, C. A. 1962. 161.

61. Uo. 162–163.

62. *Macartney*, C. A. 1969. 413.

63. *Kann*, R. A. 1974. 313–314.; *Crankshaw*, E. 1963. 66.

tökélttségét, hogy szörnyű megtorlást mérjen ki a forradalom miatt, bár semmi esetre sem bizonyos, hogy egy diplomatikusabb cselekedet Görgey részéről ezt elkerülhetővé tette volna.”⁶⁴

Ellentétes pólusokat mutat viszont az a kép, amelyet egyes nemzetiségi politikusokról – Gajról, Štúrról, Jellačićről, Bárnuťiuról és Šagunáról – formált az angol–amerikai történetírás. *Macartney* meglehetősen ellenszenvvel nyilatkozik a Magyarországon kibontakozó nemzeti mozgalmakról. A változásokat Horvátországban egy ember, *Ljudevit Gaj* nevéhez köti. De *Macartney* úgy látja, *Ljudevit Gaj* érdemei csak abban állnak, hogy híveket és patrónusokat szerzett, mert a nemzeti érzés nélküle is ébredezett, mivel ő „gyenge gondolkodó és rossz író” volt.⁶⁵ *Macartney* elismeri a kibontakozó horvát nacionalizmus „modern és totális” s a megelőző időszaktól teljesen eltérő jellegét, ám hozzáteszi, hogy ez valójában „az ultra-soviniszta öndicsőítés orgiája . . . és legfőképpen csaknem hisztérikusan anti-magyar volt.”⁶⁶ „. . . a gyűlöletnek azok a himnuszai a magyarok ellen, melyekkel Gaj megtöltötte a cikkeit, felülmúltak hevesességben mindent, ami a másik oldalról származott.”⁶⁷ Az 1840-es évek szlovák politikusát, *Štúrt* pedig „ingatag és következetlen” figurának nevezi, „aki sok elméletnek volt a híve egymást követően, sőt párhuzamosan is.”⁶⁸ *Macartney* ír a szerb *Rajačić* politikai moráljáról is, melyet szintén rossz színben tüntet fel.⁶⁹ *Macartney* éles, bíráló megjegyzései finomodnak az évek során, de alapvetően nem változik a véleménye a Magyarország számára „különleges balszerencse”-ként emlegetett *Jellačićről*⁷⁰, aki „nem nevezhető politikusnak” s „nagyon gyenge katona”,⁷¹ de legalábbis „fanatikus horvát nacionalista ’illír’ szimpátiával.”⁷²

Crankshaw véleménye sem éppen hízelgő *Jellačić* hadseregéről. *Jellačić* vezetésével „vad és barbár horda” támadt Magyarországra – írja.⁷³ *Kann* ellenben valótlanul nemmes színben tünteti fel *Jellačić* indítékait. „A magyarok és a szerbek között folyó küzdelem elkeserítette a horvát főparancsnokot, s közelinek látszott a polgárháború”⁷⁴ – olvashatjuk művében. *Hitchins* kizárólag a román nemzeti mozgalomra koncentrál, s *Macartney* felfogásával ellentétesen, szinte idealizált képet fest vezetőiről. Leírásában „*Bárnuťiunak* nem volt párja mint a nép hőseinek . . . s mint a nemzeti mozgalom lelke *Bárnuťiu* szerepe hasonló volt Giuseppe Mazziniéhoz Itáliában. *Šaguna* pedig, hogy folytassuk az összehasonlítást, olyan volt mint Cavour; mindkét ember kitüntette magát saját nemzeti mozgalmában mint szervező és diplomata, akiket kevésbé ingatott meg a pillanat lelkesültsége.”⁷⁵ „Mindketten hitték, hogy a törvény tisztelete a siker legnagyobb garanciája céljaik eléréséhez.”⁷⁶

Tanulmányunk első részében megpróbáltuk bemutatni azt a képet, amely a magyar polgári átalakulásban jelentős szerepet játszó történelmi személyiségekről az 1961–1981-es évek angol és amerikai történetírásában kialakult. Úgy gondoljuk, e kép sokkal

64. *Kann, R. A.* 1974. 315.

65. *Macartney, C. A.* 1969. 252–253.

66. Uo. 253.

67. *Macartney, C. A.* 1978. 62.

68. *Macartney, C. A.* 1969. 225.

69. Uo. 415.

70. *Macartney, C. A.* 1962. 159.

71. *Macartney, C. A.* 1969. 383–384.

72. *Macartney, C. A.* 1978. 106.

73. *Crankshaw, E.* 1963. 43–44.

74. *Kann, R. A.* 1974. 304–305.

75. *Hitchins, K.* 1977. 51–52.

76. *Hitchins, K.* 1969. 221.

szemléletesebb lesz, ha nemcsak önmagában szemléljük, hanem a mai magyar marxista történetírásban kialakult képpel is összehasonlítjuk. A két kép hasonlóságai és különbségei tanulságokkal szolgálhatnak számunkra. Az angolszász történetírás állításait a mai magyar marxista történetírásnak a tíz kötetre tervezett Magyarország története könyvsorozat már megjelent köteteiben kifejtett állásfoglalásával vetettük össze. Így elkerülhetővé vált, hogy egy esetleges egyéni véleményt általánosítsunk.

Az angolszász történetírás a reformkorszak kérdéseit a kor két vezéregyéniségének – Kossuthnak és Széchenyinek – az előtérbe állításával tárgyalja. Jelentős különbség mutatkozik azonban az angolszász és a magyar történetírás között Széchenyi és Kossuth értékelésében. Az angol és az amerikai történetírók, s köztük a magyar történelmet rendkívül alaposan ismerő Macartney is, sokkal többre tartják Széchenyi politikai elgondolásait, mint Kossuth tevékenységét. Döntő szempontjuk, hogy Széchenyi fölismerete a birodalom fenntartásából Magyarországra háramló előnyöket, ezért lojális volt a dinasztiahoz, ellenezte az Ausztriával való szakítást. De nagyra értékeli elméleti munkásságát s mérsékletét is. Mivel Kossuth mindebben más álláspontot képviselt, az angolszász történetírás sok tekintetben kritizálja, nem egyszer Széchenyi érveit használva fel ellene. Noha elismerik Kossuth szerepét a reformok ügyének előrehaladásában, közben megjegyzik, hogy véleményük szerint szűk látókörű volt. Beszámolnak egyedülálló szónoki tehetségéről, ugyanakkor felhívják a figyelmet kuszának tartott gondolataira, érzelmi túlfűtöttségére, olykor még demagógnak is nevezik.

A magyar történetírás viszont mint a polgári átalakulás arisztokratikus és demokratikus útjának képviselőit állítja szembe, azaz inkább mutatja be Széchenyt és Kossuthot.⁷⁷ A magyar történetírás úgy látja, hogy Széchenyi a nagybirtokra alapozott, főnemesi vezetésű polgári átalakulást tűzve ki célul szinte nem is foglalkozott a nem birtokos rétegek problémáival, s a célja megvalósításához szükséges politikai stabilitás igénye juttatta el az Ausztria iránti nem egyértelműen pozitív lojalitáshoz.⁷⁸ Ezzel szemben Kossuth minden eddiginél szélesebb társadalmi bázison átfogó programot fogalmazott meg a polgári átalakulás érdekében, központi helyre téve az örökváltság ügyét.⁷⁹ Újságírói működésével pedig rendkívülien megnövelte egyes, korábban teljesen tájékozatlan társadalmi rétegek politikai érdeklődését.⁸⁰

Lényeges eltérést tapasztalunk az angolszász és a magyar történetírás között Kossuth és Széchenyi nemzetiségi politikájának értékelésében is. Az angol és az amerikai történetírók megbélyegzik Kossuth és a reformellenzék nemzetiségi politikáját, mert rendkívül erőszakosnak és magyarosításra törekvőnek tartják, s Széchenyi türelmes módszerei mellé állnak. A magyar történetírás azonban feltárva a kossuthi politika eredetét – a polgári szabadságjogokba vetett hit, külpolitikai tapasztalatlanság s mindezekelőtt a magyar függetlenségért folytatott következetes küzdelem – tárgyilagosan értékeli, s azt vallja, hogy Széchenyi toleranciája éppen nem haladóbb, mint Kossuthé, mivel következetlenebb politikai felfogásából ered.⁸¹

Éles különbség figyelhető meg az angolszász és a magyar történetírás között abban is, ahogy Kossuthnak a forradalomban és a szabadságharc során játszott szerepét értékeli. Az angolszász történetírók – Macartney, Kann, Hitchins és Crankshaw – mindnyájan erőteljesen kritizálják Kossuth működését, bár más-más hibát olvasnak a fejére. Miközben elismerik, hogy Kossuth „karizmatikus” vezetői képességekkel, páratlan

77. Magyarország története V. k. 1983. 879.

78. Uo. 874–875, 881.

79. Uo., 764, 877.

80. Uo. 871.

81. Uo. 978–979, 983.

ékezőszóval megáldott ember, azt hangsúlyozzák, káros volt a forradalom ügyére nézve, hogy gyakran elragadták az érzelmei, egyes esetekben nem mérte föl helyesen a helyzetet, makacsul kitartott valójában módosításra szoruló álláspontja mellett. Konkrétan hibáztatják július 11-i fellépéséért az első népképviselői országgyűlésen, 1848 őszi tevékenységéért a honvédelmi bizottmányban, a trónfosztás végrehajtásáért.

Bár a magyar történetírás sem bizonyul vaknak Kossuth tévedéseivel és hibáival szemben, ezeket nem túlozza el, s inkább annak a munkának a jelentőségét emeli ki, amit Kossuth a forradalom, a polgári átalakulás érdekében véghezvitt.⁸² A különböző eseményeket illetően a magyar történetírás teljesen másként vélekedik, mint az angolszász történetírók. Egyáltalán nem vádolja Kossuthot azzal, hogy július 11-i fellépése szilárdította meg Bécs ellenforradalmi szándékait, mivel e szándékokat a forradalom kezdetétől jelenlévőnek ítéli.⁸³ Kossuth működését 1848 őszén a honvédelmi bizottmányban pedig nemhogy károsnak, hanem a forradalomra nézve kifejezetten előnyösnek tartja.⁸⁴ A trónfosztásról sem úgy vélekedik a magyar történetírás, mint ami maga idézte elő az erők megosztottságát, inkább a békepárt megerősödésére, s Kossuth hatalmának csökkenésére hívja fel a figyelmet.⁸⁵

Kossuth emigrációs tevékenységének megítélésekor csak Macartney véleményét vethetjük össze a magyar történetírással, mivel ő az egyetlen az angolszász történetírók között, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott. Míg azonban Macartney Kossuth iránt táplált ellenszenvre érdemei lejegyzése mellett is minduntalan kiütözik, addig a magyar történetírás Kossuth felfogását helyesli az emigráció kialakuló megosztottságában, s elismerően nyilatkozik Kossuth angliai és amerikai körútjairól, III. Napóleonnal folytatott tárgyalásairól, a Dunai Konföderációs tervről.⁸⁶

Nem tér el egymástól azonban az angolszász és a magyar történetírás, amikor Deák Ferenc és Eötvös József jellemzésére kerül sor. Mindkettejüket nagyra értékeli tudásuk, széles politikai látókörük, világos gondolataik miatt.⁸⁷

Annál nagyobb a különbség a magyar és az angolszász történetírás között Görgey szerepének a megítélésében. Az angolszász történetírás Görgey ténykedésében többnyire csak pozitív mozzanatokot fedez fel. Elsősorban katonai szempontok szerint értékeli, s rendkívül tehetséges katonának tartják. De úgy vélik, hogy politikai meglátásai is realisztikus alapokon nyugodtak – ellentétben Kossuthéval. A magyar történetírás másként látja Kossuth és Görgey viszonyát. Kossuthot azon helyesnek tartott célért küzdő erők képviselőjeként mutatják be, akik következetesen végig akarták harcolni a forradalmat, hogy polgári és függetlenségi célkitűzéseik legalább részben valóra válhassanak.⁸⁸ Így az összehasonlításban Görgey marad alul, mivel ő mindenáron – sokszor önfelülem és önhatalmúlag – a valójában kivihetetlen megegyezéssel békére törekedett, hadvezéri képességeit is ennek rendelve alá.⁸⁹

A magyar polgári forradalomban jelentős szerepet játszó egyes nemzetiségi politikuskokról csak Macartney és Hitchins formál részletes véleményt az angolszász történetírásban. A magyar történetírás lényegében egyetért Jellačić kritikus megítélésében Macartneyval, ám Macartney szavai ellenszenvét is tükrözik, míg a magyar történeti szintézis egyértelműen, de tárgyilagosan az udvar, az ellenforradalom kizárólagos híve-

82. Magyarország története VI. k. 1979. 18.

83. Uo. 222.

84. Uo. 279.

85. Uo. 372–378.

86. Uo. 503–504, 642–645, 709–713.

87. Magyarország története V. k. 1983. 778–779., 944.

88. Magyarország története VI. k. 1979. 18.

89. Uo. 305–306, 327, 388–389.

ként jellemzi Jellačićot.⁹⁰ Macartney más nemzetiségi politikusokat is – Gaj, Štúr, Rajačić – enyhe malíciával jellemez, ellentétben a magyar történetírással, mely politikai nézeteik tényszerű bemutatására szorítkozik még akkor is, ha ellenségesek voltak a magyar forradalommal.⁹¹

Az angol és amerikai történetírásnak Kossuth Lajosról és kortársairól alkotott véleménye nem tükröz olyan sajátosságokat, melyek alapján elkülöníthető irányzatokat fedezhetnénk fel Anglia és az USA, az 1960-as és az 1970-es évek történetírásában. Az 1961–1981-es évek angolszász történetírása egészében véve jellegzetes, a mai magyar marxista történetírásától általában eltérő képet formált Kossuth Lajosról s kora más fontos történelmi alakjairól. Tanulmányunk befejező részében azt vizsgáljuk, miért alakult ki ez a kép az angol és amerikai szerzők történeti munkáiban.

Kicsi azoknak a történetíróknak a száma, akik a vizsgált időszakban ezzel a témával behatóan foglalkoztak, s joggal állíthatjuk, hogy véleményüket tárgyi tudásuk, feldolgozott forrásanyaguk s nem utolsósorban az az egyéni koncepció határozta meg, amely köré mondanivalójukat felépítették. Az eltérő történeti kép kialakulásának azonban alapvető oka az angolszász és a magyar történetírók különböző szemlélete, az, hogy az angolszász történetírók valamennyien polgári világnézetűek. Többnyire ebből következik, hogy az angolszász történetírók egyértelműen Széchenyi irányvonalát tartják helyesnek, amikor a korszakra vonatkozó történelmi irodalom hagyományait követve összehasonlítják illetve szembeállítják Kossuth és Széchenyi politikáját. A polgári eszményeknek megfelelően Széchenyi óvatos reformpolitikáját, józan mérsékletét s azt hangsúlyozzák, hogy tevékenysége a realitások felismerésén alapult. De nem kevésbé fontos számukra az sem, hogy ezzel együtt Széchenyi Ausztria iránti lojalitását is megőrizte, a Habsburg-birodalom egységét megtartani s nem megbontani akarta. Az angolszász történetírók körében ugyanis a II. világháború óta a Habsburg-birodalom főleg politikai okokra visszavezethetően – a világ és benne Közép-Kelet-Európa jelenlegi politikai elrendeződése miatt – nagy népszerűségnek örvend.⁹² Szintén a fentiekkel magyarázható, hogy a korszak számos tehetséges és híres politikusja közül éppen Deákot és Eötvöst emeli ki az angolszász történetírás. Deák mint Széchenyi híve, Eötvös mint a birodalom egységének reformokat tervező őrzője kerül előtérbe, s mindkettőjük lényeges jellemzője a kivételes intellektus. Görgey elismerő bemutatását is motiválja, hogy Kossuthtal ellentétes nézeteket vallott.

Az angolszász történetírók szándéka az volt, hogy hiteles, tárgyilagos beszámolót nyújtsanak a korszakról és a történelmi személyiségekről, de értékelésüket különféle tényezők befolyásolták. Macartney egy életen át gyűjtötte össze azt a tudást, melynek alapján műveit megalkotta. Hatalmas forrásanyagot dolgozott fel, magyarul is megtanult. Törekvése a valóság visszaadására abból is látszik, hogy ismeretei gyarapodásával letompította az élet a Kossuthra és egyes nemzetiségi politikusokra vonatkozó kritikájának. Művein azonban érezhető a magyarbarátság, ami a szláv politikusok jellemzésére rányomja a bélyegét. Ezzel a korábbi korszakok szlávbarát angolszász történetírásának a megállapításait szerette volna ellensúlyozni. *Kann* kevésbé részletesen foglalkozik Kossuthtal és kortársaival. Soraiból kitűnik, hogy elsősorban a Habsburg-birodalom mint egész s a nemzetiségi kérdés érdekli. Ezért ostorozza a magyarok nemzetiségi politikáját s vele együtt Kossuthot. Mivel régebbi eredetű forrásanyagot dolgozott fel, s magyarul sem tud, véleménye kevésbé helytálló, mint Macartneyé. *Hugh Seton-Watson* a nemzeti-nemzetiségi kérdést az egész világon átfogó mű kis szeleteként ír Kossuthról és

90. Uo. 162, 177, 206.

91. Uo. 29, 153, 160, 185.

92. *Diószei I.*, 1984. 394.; *Deák I.*, 1967. 1403–1405.

Széchenyiről. Írása polgári szemmel nézve korrekt. *Hitchins* tudása és magyar nyelvismerete ellenére annyira elfogult a román nemzeti mozgalom iránt, hogy ítéletei nem tükrözik hűen a valóságot, hiába törekszik tárgyilagosságra. Így alakul ki – még a magyarellenességéről híres Robert William Seton-Watson érveit is felhasználva – a „fanatikus” nemzetiiségi terveket kovácsoló, mindenféle engedménytől mereven elzárkózó Kossuth s az egekig magasztalt Şaguna és Bărnăuţiu képe. *Crankshaw* nem lát tovább a Habsburg-házat és a Habsburg-birodalmat mindenenk fölé helyező véleményénél. Ennek – s a fenti történetírókénál jóval kisebb tudása – következtében vet el minden nemzetiiségi törekvést, beleértve a horvátokat és Jellačićot, s kritizálja hévvel és elkésredetten Kossuthot.

Bármennyire is vitás számunkra az a kép, amelyet az angolszász történetírás Kossuthról és kortársairól formált, nem felesleges megismernünk. Ha tudjuk, milyen tényezők hatására születtek meg e történeti munkák, s figyelembe vesszük, hogy a külső szemlélő olykor tisztábban láthat, e történeti kép sok eleme hasznosítható. A reális nemzeti önismeretnek is elengedhetetlen része, hogy tisztában legyünk más népek történelmükről alkotott – mégha nem is mindig tárgyilagos – véleményével.

IRODALOM

Crankshaw, E.

1963. *The Fall of the House of Habsburg*. London

Deák I.

1967. *Amerikai történészek az Osztrák–Magyar Monarchiáról. Századok 1402–1412.*

Diószegi I.

1984. Egy történelmi kép változásai. Viták és értelmezések a Habsburg-monarchiáról. In: *Diószegi I. A magyar külpolitika útjai*. Bp. 391–400.

Headley, Ph. C.

1852. *The Life of Louis Kossuth, Governor of Hungary, Including Notices of the Men and Scenes of the Hungarian Revolution, to which s Added an Appendix Containing His Principal Speeches, etc.* Auburn, New York

Hitchins, K.

1969. *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780–1849*. Cambridge Massachusetts.

1977. *Orthodoxy and Nationality. Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873*. Cambridge, Massachusetts – London

Kann, R. A.

1974. *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*. Berkeley–Los Angeles–London

Macartney, C. A.

1962. *Hungary. A Short History*. Edinburgh, Chicago

1969. *The Habsburg Empire 1790–1918*. London

1978. *The House of Austria. The Later Phase 1790–1918*. Edinburgh

Paget, J.

1850. *Hungary and Transylvania, with Remarks on Their Condition, Social, Political and Economical*. London

Seton-Watson, H.

1977. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. London

Magyarország története tíz kötetben.

5. kötet 1790–1840. Bp. 1983.

6. kötet 1848–1890. Bp. 1979.

**LAJOS KOSSUTH AND OTHER PROMINENT HISTORICAL PERSONALITIES
OF HIS AGE IN THE NEWLY PUBLISHED
WORKS OF ANGLOSAXON HISTORIOGRAPHY**

(Summary)

It was the Hungarian revolution and fight for independence in 1848 and 1849 which aroused the interest in Hungary both in England and in the USA in the 19th century mainly as a result of Kossuth's tour in these countries. Anglosaxon historians studied this period of our history even in the sixties and seventies of the 20th century but the Hungarian historians have not analysed their work comprehensively yet. This study deals with the works of C. A. Macartney, H. Seton-Watson, E. Crankshaw, R. A. Kann and K. Hitchens on the Hungarian revolution and its prominent personalities.

First the study presents the opinion of the above-mentioned historians concerning the greatest personalities of the age namely Lajos Kossuth, István Széchenyi, Ferenc Deák, József Eötvös, Artúr Görgey, Ljudevit Gaj, L'udovit Stúr, Josif Rajačić, Josip Jellačić, Simion Bărnuțiu and Andreiu Șaguna. Then the theses of the Anglosaxon historians are compared with those of Hungarian historiography. At last we try to explain how and why the Anglosaxon historians formed their opinions.

Serious differences of views can be discerned in the judgement of Kossuth's and Széchenyi's political activity between the Anglosaxon and the Hungarian historiography. The Anglosaxon and the Hungarian historians do not have the same opinion about Görgey as well. There is also a slight difference when they describe the activity of the great personalities of our nationalities. In our opinion the views of the Anglosaxon historians were determined by their knowledge, their sources, their conception concerning their work and first and foremost by their bourgeois world view and political ideas. In spite of this their works are worth studying.

Györgyi Németh

HERMAN OTTÓ ÉS SZEGED

PÉTER LÁSZLÓ

A polihisztor

Csodálatos termékenységgű lángelme volt, a múlt század legnagyobb polihisztorainak egyike. Ma, a végtelenségig szakosodott tudományágak korában, már elképzelhetetlen, hogyan alkothatott ez a pátriárkakort megérő, lakatosinasból lett tudós nem akármilyen, hanem *alapműveket*, olyan, egymástól távol eső tudományterületeken, mint a pókászat, madártan, halászat, pásztorélet. Életrajzírója, tanítványa, Lambrecht Kálmán, a magyar életrajzi irodalom egyik legkitűnőbb művében, 1920-ban, összeállította Herman Ottó műveinek jegyzékét: e bibliográfia 1140 tétele közül 16 könyv és cikk foglalkozik a pókok világával, 42 a rovarokkal, 184 a madarakkal, 26 egyéb állatokkal, 8 növényekkel, 18 gazdasági és ipari kérdésekkel; 47 útirajzokat, 29 természetleírásokat tartalmaz, 34 az állatvédelemért emel szót. Ugyanakkor 102 könyve, tanulmánya, cikke a néprajz, az ősfoglalkozások köréből a vadászat, halászat, pásztorélet addig nem vagy alig ismert titkait tárja föl, külön figyelemmel mindenütt a szókincsre, tehát egyszersmind – *a tárgy és a szó egységének* később kimondott elve jegyében – nyelvbúvárnak is bizonyult!

A tudós és tudománynépszerűsítő mellett nem feledkezhetünk meg a publicista, zsurnaliszta, sőt humorista Herman Ottóról sem! Sovány műzeumi fizetését már pályájának elején. Kolozsvárott, újságírással egészítette ki: színházi kritikától vezércikkig mindent írt. Nemcsak a pénzért, hanem meggyőződését, politikai nézeteit szívvel-lélekkel hirdetve, terjesztve. Később is, egész életén át cikkezett napilapokban, folyóiratokban, a tudomány dolgairól éppúgy, mint a közélet időszerű kérdéseiről. Könyveit, cikkeit maga látta el rajzaival, illusztrációival. A kor szatirikus lapjainak, a Bolond Istóknak és a Borsszem Jankónak hasábjain számos anekdotája, karikatúrája látott napvilágot, mutatva, hogy ez a különös, a szó mindkét értelmében *bogaras*, nagy szakállú, nagy sörényű tudós benne élt napjainak forgatagában, s a tudomány meg a politika komoly dolgai mellett volt érzéke a tréfához, humorhoz is. Bibliográfiája 78 vegyes tárgyú cikket, levelét, 30 humoros, 387 politikai írását, képviselőházi beszédét, 60 művelődéspolitikai cikket és kortársairól írott 78 életrajzát, nekrológiát, portréját gyűjtötte egybe.

E roppant munkásság mellett Herman Ottó részt vett korának politikai küzdelmeiben is. Életrajzírója egy mondattal átsiklik életének ama korszaka fölött, amely a fiatal Herman Ottó forradalmi múltját legjobban mutatja. Ötéves katonáskodás után, 1861-ben részt vett az olasz fölkelésben, 1862-ben pedig a lengyel szabadságharc katonája volt. Haláláig őrizte azt a *carbonarikalapot*, amelyet Itáliából hozott magával, s amelyet a lengyel harcokban lőttek át, lyukasztottak ki . . . Herman Ottó, aki alig 14 éves korá-

1. Lambrecht K. 1920. 189–227.

ban, 1849-ben honvédnak akart állni, s aki Világos után a náluk beszállásolt osztrák trén kerekeit fűrészszel próbálta megrongálni, később is hű maradt forradalmi hitéhez. Mint kolozsvári újságíró, több cikkben írt rokonszenven az 1871-i párizsi kommünről. „Bélyegezzék bár esztelenségnek, mondják bár utópizmusnak, de már ez egyszer nem csatlakozunk a kárhoztatók csoportjához” – írta 1871. március 28-án a kolozsvári Magyar Polgár hasábjain. S így folytatta: „A montmartre-i ‚lázadók’ nézetünk szerint a köztársaság fennmaradásának garanciáját keresik. Hogy a köztársaság biztosítását keresik – ezért szabadelvű ember kárhoztatni nem fogja.” A fölkelést nem dicsőítette öncélúan: kényszerű útnak ítélte: „Keresik fegyveres erővel, s ez baj. Ezen az úton felszabadítják azokat a szenvedélyeket, amelyek az anarchiához vezetnek, s meglehet, a monarchia, a despotizmus számára megnyitják az utat – ez még nagyobb baj!” Erőszak erőszakot szül – látta világosan, s azt is, hogy a visszaütő erőszak rosszabb viszonyokat teremthet, mint amelyek ellen a munkások fölkeltek. (1919-ben nálunk is ez a törvényszerűség érvényesült, amikor a két forradalom visszahatásaként az ellenforradalmi fehérterror került hatalomra.) Ennek ellenére Herman Ottó kimondta: „Csapjon át a montmartre-i felkelés anarchiába, ami fájdalom, nem lehetetlen; készítse bár azt a zavarosat, amelyben a háttérben leselkedő monarchisták halászni készülnek; a köztársaság biztosításának eszméje ezért fenn s a felkelés alapján igaz és jogos marad.”²

Herman Ottó később is számos jelét adta a munkásosztály törekvései iránti rokonszenvének. Bizonyos főntartásai ellenére, megértően ítélte meg a szocialista mozgalmakat és az Internacionálét is. A titkos szervezkedést és az erőszakot nem a mozgalomból magából, hanem a hatalom kényszeréből magyarázta: „De nem a mozgalom szelleme az, amely a konspiráció útjára tereli az elemeket: az ellenőrző hatalom erőszaka az, amely az elemeket odakényszeríti, azáltal, hogy a felvilágosodás helyett az erőszakot alkalmazza . . .”³

A szociáldemokrata párttal szemben két kifogása volt: egyik a nemzeti kérdés, másik a paraszti érdek iránti közömbösség. A nemzetköziségnek a kozmopolitizmussal való egybemosása Hermannak, Kossuth tántoríthatatlan hívének, elfogadhatatlan volt.

Forradalom és szocializmus

„A szociáldemokratákkal sokáig érintkezést tartottam fenn – emlékezett vissza pályájának végén, 1912-ben, Herman Ottó. – A magyar szocializmus egyik megalapítója, Frankel Leó feljött gyakran hozzám eszmecserére.”⁴

Frankel Leó, a párizsi kommün közmunkügyi minisztere Hermannak nemcsak beszélgetőtársa, hanem küzdőtársa is volt. 1880 januárjában Herman és a magyarul nem jól beszélő Frankel megbízásából Csillag Zsigmond orvos szervezte a Hatvani (a mai Kossuth Lajos) utcán a munkásság kormányellenes tüntetését.⁵ Herman 1903 nyarán is ott volt a szocialisták választójogi tüntetésén, végigvonult a munkásokkal az Andrássy úton (a mai Népköztársaság útján), részt vett népgyűlésükön. „A néptömeg úgy 30 000 főnyi lehetett, bámulatosan fegyelmezve, egész magatartásában komoly, tisztviselő-szerű. Eszembe jutott a német császár, ki elismerte, hogy fegyelem dolgában a szocialistákkal szemben gyengének érzi magát . . .” „Én először vettem részt szocialista gyűlésen, nem pusztán kíváncsiságból, mert ez a mozgalom nagyon mély és

2. Erdődy G. 1984. 102.

3. Erdődy G. 1984. 103.

4. Erdődy G. 1984. 101.

5. Lambrecht K. 1920. 52.

nagyon komoly.” Természettudományos hasonlattal élt: mint a geológus a Vezúvot tanulmányozza, úgy ő „azt az irtóztató mozgalmat, amely a föld méhében feszül, kavarg, hogy amikor majd elkövetkezik az óra, kitörjön és romboljon mindaddig, míg az egyensúly helyre nem áll . . .”⁶

Ez a kép, metafora, irodalmivá nemesült. Ady Endre, Lukács György, Balázs Béla, Móra Ferenc írt ezekben az években hasonlót, majd Móra 1924-ben föllelevenítve ezt a természetit a társadalmival rokonító képet, ihlette József Attilát, amikor leírta híres sorait: „Nem én kiáltok, a föld dübörög . . .”⁷

Az osztályharcot Herman Ottó fölismerte, és jogosultságát elismerte. Még 1875-ben írta Kossuthnak: „Én sajnálom, de nem tehetek másként, mint hogy az osztályok harcát nálunk is létezőnek állítsam. Ez nem fejlődött a külföldi áramlat idevetődött csíráiból, ezt teremtették a kormányok protegált, tudatlan eszközei, egy élődsi had, a nepotizmus átka; a gögtől felfuvalkodott Tisza ezt jóvá nem teheti.”⁸ Később is visszatérő eszméje, hogy az osztályharc, a munkásmozgalom, a forradalom nem holmi importcikk, „lelketlen izgatók” tevékenységének következménye, ahogyan a szocializmus ellenségei a világon mindenütt oly szívesen nyugtatták meg lelkiismeretüket, hanem az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének belső eredménye, tehát szükségszerű és elkerülhetetlen. „Én a forradalom jogosultságát mindenképpen elfogadom – mondotta 1886-ban az országgyűlésen –, azt hirdetem, hogy az emberiség elnyomott részének soha sincs másképp módja, hogy a ránehezülő igazságtalan elnyomástól felszabaduljon.”⁹ 1894-ben szintén a parlamentben mint bizonyosan elkövetkezőt hirdette a „szociális”, sőt, „szocialista forradalmat”, mint amely „a korlátlan militarizmus, a korlátlan hatalom nyomán szükségképpen jár . . .”¹⁰

Amikor a koronás főknek – úgymond Herman – joguk van a népek akarata ellenére, az emberiség megbélyegzésével százezreket hurcolni a csatamezőre, akkor a népeknek joguk van fölkelni: „van eset, amidőn joga lehet az embernek a más életére támadni: az önvédelem, a végső szükség esetében . . .”¹¹ Ezért is írta Kossuthnak a szocializmus távlatairól: „Messze távolban jövőjét vélem láthatni . . .”¹²

Ennek ellenére, mint jeleztem, szemben állt a korabeli szocialistáknak a sokszor valóban sematikus, egyoldalúan, ügyetlenül megfogalmazott nézeteivel. „Kiölni a nézetből a nemzeti jelleget, a családból a családi jelleget, az egyént egyéni sajátságaiból kivetkőztetni, sémává alakítani az embert: ez a szocialisztikus tanok másik szélsősége, szintén tagadása a fejlődésnek, a világrend legsarkalatosabb elvének” – vélte 1880-ban.¹³ De rögtön leszögezte, hogy ő, amikor elhatárolja magát a szocialistáktól, nem kel a tőke védelmére: „A szédelgés összehordta tőke vérlázító bűn . . .” Mégis ekkor programját így határozza meg: „Nem a szocializmus modern tanaiban, hanem a demokrácia nemes eszméiben látom s keresem a nemzetek boldogabb jövőjét.”¹⁴

1896-ban, a két év előtti vásárhelyi zendülésre utalva, még erősebben kikelt a kozmopolitizmus ellen: „Én nem ismerek nemzetem ezeréves múltjában végzetesebb mozzanatot, mint volt az, amidőn Hódmezővásárhely piacán megállott az első jóvérű kék-

6. Lambrecht K. 1920. 141–142.

7. Péter L. 1985.

8. Sáfrán Gy. 1960. 431.

9. Erdődy G. 1984. 49.

10. Erdődy G. 1984. 107.

11. Erdődy G. 1984. 108.

12. Erdődy G. 1984. 103.

13. Erdődy G. 1984. 104.

14. Erdődy G. 1984. 104.

beli magyar ember, s azt hirdette nyíltan: »nem vagyok magyar, hanem nemzetközi szocialista«. Pedig most ezrével hirdetik!”

Veszedelemet látott ebben, s a nemzetféltés ezúttal elnyomta benne a szociális érzést: nem látta meg az ideig-óráig tartó *látszat* alatt a *lényeket*, a parasztság végső elkeseledését, amely urainak elnyomásától szélsőségbe taszítva, érthető és magyarázható túlzással tagadta meg, még azt is, hogy ugyanúgy magyarnak tartsa magát, mint elnyomói. Tragikus volt maga ez a helyzet, és szintúgy tragikus, hogy a népbarát Hermant is megzavarta. Vásárhellyel szemben Szeged példáját hozta föl:

„Hódmezővásárhely óriási határa, eltekintve a nagybirtoktól, különben is aránylag kevés ember birtokában van, a roppantul fölszaporodott nép nem bír földhöz jutni, a nagybirtokon dívó gazdasági rendszer, eltekintve zsarolástól, robottól, nem nyújt a munkásnépnek elegendő kenyeret, a nyomor pedig minden korban termőágya volt az erőszakos forradalomnak, az úgynevezett parasztszocializmusnak is.

És miért nincs Szegeden szocializmus? Azért, mert a város, amelynek földbirtoka 40 000 holdat tesz ki, ragaszkodott ahhoz, hogy e birtokot tízholdnyi parcellákban saját polgárságának bérbe adja, követve az elvet, jusson mindenkinek. És a szegedi kispolgár azt a pár holdat kertészetiileg megművelve, tehát intenzíve gazdálkodva, fenntartja családját, s megmarad hazafias érzületű magyar embernek . . .”¹⁵

Vásárhelyen ugyan ekkor már nem volt igazi nagybirtok, csupán sok nagy parasztbirtok, és a nagy szegedi határban sem jutott minden rászorulóknak tíz hold bérlet, de a lényeket jól látta Herman a külterjesen gazdálkodó, cseléd tartó Vásárhely és a bér földes magyarok belterjes munkájából gazdagodó Szeged között.

Apatini találkozás

Herman Ottó 1872. július 25-én – összekülönbözve elvi kérdésben a lap főszerkesztőjével – kilépett a kolozsvári Magyar Polgár szerkesztőségéből. Egy ideig barátjának, a szászvesszősi Bedőházy Jánosnak vendégszeretetét élvezte, járta a környéket, gyűjtötte állatvilágát, főként pókfajtáit, de egzisztenciáját bizonytalannak látva, egyengette útját Bécsbe, hogy onnan egy expedícióval Kamerunba utazzék. 1873. február 2-án a kolozsvári Redoute nagytermében tisztelői matinét is rendeztek költségeinek előteremtésére. „A jövedelem elég volt, útnak is indult, de csak Pestig jutott – írta Lambrecht Kálmán. – Itt azután Frivaldszky János és Szily Kálmán elfogták, el sem is eresztették.”¹⁶ Frivaldszky János, a Nemzeti Múzeum állattárának igazgatója, és Szily Kálmán, az időben a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárosa, hogy Hermant itthon marasztalhassák, szerződést jartak ki neki. 1873. április 22-én a Természettudományi Társulat megbízta Hermant Magyarország pókfajtáinak monografikus földolgozásával.

Herman gyűjtéseinek kiegészítésére még ez évben bejárta a Duna–Tisza között, Hegyalját, Felvidéket, Tátrát, Mátrát. A telet Pesten töltötte, majd 1874 elején Bécsben könyvtárakban, természetrajzi gyűjteményekben dolgozott anyagán.

1874 márciusában gyűjtött anyagával visszavonult a Bács megyei Doroszlóra (ma Doroslovo a jugoszláviai Vajdaságban), és sógorának, Scultéty Náthán királyi erdőmesternek a házában nekilátott könyvének megírásához. „Itt írta meg – jegyzi föl Lambrecht Kálmán az életrajz e fontos mozzanatát – első nagy művének, *Magyarország pókfajájának* első kötetét.” Majd hozzáteszi: „Kevés állat van a világon, amelytől a közönség úgy irtózik, mint a póktól – és kevés mű van a magyar irodalomban, amelyet a

15. Lambrecht K. 1920. 133–134.

16. Lambrecht K. 1920. 36–38.

magyar közönség – legalább hírből – oly jól ismerne, mint Herman Ottó pókművét. Ez a háromkötetes, a laikus számára is vonzóan megírt mű tette nevét országosan ismertté, de a szakkörök figyelmét és elismerését is evvel érdemelte ki elsősül.¹⁷

Mintegy 314 pókfajta írt le művében Magyarország területéről; köztük 36 új volt még a tudományban is. Műve különben módszertani és tudományelméleti szempontból is jelentős: a hazai természettudományos gondolkodás fontos állomása.¹⁸

A tudós azonban nem tagadta meg természetét, közéleti hajlandóságát. A doroszlói Szentkút búcsúainak látványa készítette híres-hírhedt cikkének, *A mérges csóknak* megírására. Benne a közegészség érdekében a fészületek csókolgatása, kegyhelyek és búcsújáróhelyek vizeinek használata ellen emelt szót.¹⁹ Cikke, antiklerikális iránya miatt, nagy föltűnést keltett; sok külföldi lap is átvette.

Doroszlón azonban megismerkedett a szegedi születésű Torma József plébánossal, és tőle érdekes szegedi néphagyományt halott a békák hangutánzó szólásairól. Mászt mond a magyar, a német meg a szlovák béka. Herman a hangutánzás alapján mind-egyikről megállapítja, hogy milyen békafajta.²⁰

„Doroszlói visszavonultságában sem tagadta azonban meg sokoldalúságát – írta életrajzírója. – 1874-ben megszervezte a doroszlói Olvasóegyletet, és rendezte Apatinban az első magyar iparkiadítások egyikét. A kiállításnak titkára volt; eredményes fáradozásaiért az Apatiner Gewerbe-Verein aranyéremmel tisztelte meg – önmagát.”²¹

Augusztus 9-től 20-ig tartott ez a kiállítás. A helyi termelésnek megfelelően különös figyelmet szentelt benne a kendertermelésnek és -feldolgozásnak. Természetes, hogy a kiállításon részt vevő *szegedi köteles*, Bakay Nándor megismerkedett a kiállítás titkárával, Herman Ottóval.

E találkozás mindkettejük számára nagy jelentőségűnek bizonyult. Szegeden már csaknem évtizedes múltra tekintett vissza a helyi iparosmozgalom. 1865-ben Osztróvszky József *iparos bizottmányt* hozott létre. „Ez a mozgalom – írta Ács Tivadar – mindvégig iparfejlesztésről és egy iparospárt megalakításáról beszélt, hogy az iparos osztálynak – amelybe nemcsak a mestereket, hanem a segédeket, munkásokat is belesorolták – legyen parlamenti képviselője.”²²

Bakay fölvehette ezt Herman Ottó előtt Apatinban, s a nyughatatlan tudós azonnal kapható volt a régi terv föllevenítésére és valóra váltására. Találkozásuk eredménye lett egyrészt az 1876. évi első nagy szegedi ipari kiállítás, amelyről Herman rajzos cikkben számolt be a Vasárnapi Újságban,²³ másrészt pedig Bakayval közös kísérletük az iparospárt megalakítására.

Doroszlóról és éppen az iparospárt megalakítása ügyében vette föl Herman Ottó a kapcsolatot a turini remetével, Kossuth Lajossal is. 1875. február 20-án kelt első levelében Herman először is bemutatkozott az egykori kormányzó elnöknek:

„Szepességi származású vagyok. Egyik nagybátyám kilenced magával az Atlanti-óceán fenekén alussza örök álmát: nem akarta, hogy gyermekei abszolút monarchiában neveltessenek, s a hajó – *Ausztria* –, amelyen Amerika felé indult, a nyílt tengeren megégett. Ez történt 1858-ban. Ennyit a családi szellemre nézve.

Jó barátom, Teleki Sándor, a koltói, azt mondotta volt nekem, hogy a Kolozsvárt megjelenő Magyar Polgár című lap Kegyelmességed helyeslését bírja. Megjegyzem,

17. Lambrecht K. 1920. 41.

18. Erdődy G. 1984. 76.

19. Herman O. 1876a.

20. Herman O. 1877.

21. Lambrecht K. 1920. 42.

22. Ács T. 1962. 119.

23. Herman O. 1876.

hogy ez akkor volt, amikor e lap Lónyai ellen izgatott. Legélesebb cikkeit én írtam, és megtiszteltettem három sajtóperrel, amelyet Lónyai bukása után tárgyalni nem mertek; tudták, hogy védelmezni fognám magamat, s nincsen esküdt, aki bűnöst mondjon.

A lap szerkesztője Péchy Manó grófnak hízelegvén, én legott kiléptem, s azóta természeti tudományokkal foglalkozom; jelenleg a magyar araneológiát (póktant) írom.

Sohasem szüntem meg nemzetem szabadságáért tenni és izgatni. Az országot, népét tanulmányozom és ismerem. Hitvallásom: szívem, eszem és meggyőződéseim után a köztársaság.

Evvel azt hiszem bemutattam magam.

A köztársaság eszményem, s minden lépésemet feléje irányozom, de számolok a viszonyokkal is, mert nem magamra egyedül akarom eszményemet megközelíteni: a nemzettel tartok. A nemzet közszellemét tekintve tudom, hogy csak apró, lassú lépésben lehet haladni . . . ”²⁴

A továbbiakban Kossuth elé terjesztette az iparospárt megalakításának tervét.

Szeged képviselője

Kossuth nem helyezte Herman Ottó és Bakay Nándor tervét országos iparospárt megalakítására. Az volt a véleménye: az új párt megosztja az ellenzékét, s így a kormánynak meg a Habsburgoknak a malmára hajtáná a vizet. De aggályai voltak mind Bakaynak, mind Hermannak „szocialisztikus színezetű” nézeteivel szemben is. A Herman fogalmazta körlevél – úgymond Kossuth – „bitorló osztályokról”, „szabadalom-bitorlásról” beszél, s azt mondja, hogy „a küzdelem, mely a nemzet zömében folyt, nem politikai pártok, hanem társadalmi osztályok s rétegek küzdelme”. Kossuth úgy látta: „ha e katlannak a szenvedély kénlangjával aláfütenek, úgy segítjen, baj lehet belőle”. Helfy Ignácnak meg azt írta Kossuth: „Ne zúdítsák maguk ellen a többi honpolgárokat.” „Megmondtam nekik, hogy annak semmi nyomát nem látom, hogy osztályok és társadalmi rétegek állanának már nálunk is harcban egymással. Isten is őrizzen tőle. Nem bírnók meg. Annyi ellenséggel van dolgunk, oly fekély nemzettestünkön a nemzetiségi szakadárság, hogy még osztály is harcra kél osztály ellen, bármelyik győzne, a nemzet halna meg. Hát ne provokálják, sőt, imádkozzanak, hogy »múlják el tőlünk e pohár«.”²⁵

Kossuth nyilván tévedett, amikor Turinból (ahogyan akkor az észak-olaszországi Torinót németesen hívták) nem látta jól a hazai gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődését, nem ismerte föl az osztályellentétek fokozódását. Mégis igaza volt, amikor az ellenzék megosztásának kockázatát fölismerte. Bakay is, Herman is elfogadta Kossuth álláspontját, és igyekezett magát a szocializmus vádjától tisztázni. Herman, mint láttuk, a szocializmus távlataira vonatkozó nézeteit Kossuthtal szemben is fönntartotta, az osztályharc tényét változatlanul állította, de a közvetlen tennivalókra nézve magáévá tette a rajongott kormányzó elnök tanácsait.

Hermant 1875. február 24-én Trefort Ágoston kultuszminiszter kinevezte a Nemzeti Múzeum állattárába őrségédnek. Doroszlóról a tudós Pestre költözött, a Nemzeti Múzeumban (a Múzeum utcára és a Kálvin térre néző sarkán) kapott szolgálati lakásba. Folytatta pókmonográfiáját, s közben bekapcsolódott a közéletbe.²⁶

Első nyilvános szereplésére a balkáni háborúban az oroszok kezére került Plevna eleste után került sor: 1877. december 16-án a törökbárát magyarok nagy tüntetést rendeztek. „A népgyűlés meghívott szónoka – olvassuk Lambrecht Kálmán életrajzi

24. Sáfrán Gy. 1960. 431. – Ács T. 1962. 119. – Erdődy G. 1984. 47., 50.

25. Ács T. 1962. 121–122.

26. Lambrecht K. 1920. 43., 46.

munkájában – Pulszky Ferenc volt, de Pulszky késett, és a Nyugati pályaudvar előtti teret, a mai Berlini [ma Marx] teret betöltő tömeg hallani akart más szónoklatot. Fölugrott hát Herman Ottó egy konfliskoci tetejére, és eldörögte budapesti szűzbeszédét. Forradalmár megjelenése, akkoron még vézna, alacsony alakja, lobogó sörénye, lengő szakálla, metsző hangja és szellemének csillogó sziporkái, már első szereplésén meghozták számára azt az általános sikert, amely egész közéleti szereplésén végigkísérte.”²⁷

Néhány barátjának unszolására Herman már 1875-ben föllépett Kolozsvárott képviselőjelöltnek, de sikertelenül. Így járt 1878. július 14-én Szarvason is; alulmaradt, noha a szarvasiaknak maga Kossuth Lajos ajánlotta. Mint harmadszor a szegedieknek, az alsóvárosiaknak is, amikor Kállay Ödön (1815–1879), a szegedi második választókerületnek – szintén Kossuth javaslatára – 1869-ben megválasztott függetlenségi képviselője elhunyt, így mandátuma megüresedett. *Az 1879. október 27-i pótválasztáson gróf Károlyi Sándorral szemben, 65 szavazattöbbséggel, Herman Ottó lett a képviselő.*²⁸

Szeged ekkoriban két képviselőt küldhetett az országgyűlésbe. Az I. választókerület a Belvárosból, Újszegedből, a két körút közötti városrészből, Felsővárosból és Rókusból állott. Ennek képviselője ekkor, 1878 óta, éppen Bakay Nándor volt. A 2. választókerületet a nagykörúton kívüli város, Alsóváros, Alsótanya és Felsőtanya tette ki. Az első kerületnek, mint Tóth Ede kimutatta, 1712, a másodiknak 1994 szavazója volt.²⁹

Életrajzírója meséli, hogy amikor a szegediek küldöttsége megjelent Pesten Herman Ottónál, hogy menne velük programbeszédét megtartani, Herman – a nála nem szokatlan pénzszükében lévén – elment barátjához, Szily Kálmánhoz. Elpanaszolta neki, hogy nincs egy fityingje sem, hogy menjen le így kortesútra. Szily adott neki kölcsön 35 forintot. „Amikor Herman – írta Lambrecht Kálmán – Szegedről, a mandátummal a zsebében visszakerült – még tizenhét forintot visszahozott belőle. Azóta se került a parlamentbe ilyen tiszta mandátum.”³⁰

Országgyűlési szűzbeszédét Herman Ottó 1879. november 12-én mondotta el a boszniai okkupáció ellen. Tóth Ede, aki említett dolgozatában alaposan föltárta Hermannak parlamenti tevékenységét, idézi Szeged új képviselőjének álláspontját: „magyar nemzeti politikát” követelt a kormánytól, amely nem azonos a dinasztia érdekeivel. A Habsburgok részesedni kívánnak a Balkán földarabolásából, Magyarország érdeke viszont, hogy Boszniát és Hercegovinát adják vissza török fönnhatóság alá.³¹

Ezzel kezdődött Herman Ottónak Szeged képviselőletében parlamenti szereplése, és tartott nyolc éven át, 1887. június 17-ig.

Alsóváros bizalmából

„Nem úgy volt, mint régen – számolt be a képviselő-választásról a Szegedi Napló. – Nem vetett a mozgalom oly nagy hullámokat. Vagy, valljuk meg őszintén, alig lehet bizott mozgalomnak nevezni a mai választást. Csendes volt a városháza környéke; aki – idegen – arra járt, el se találta volna talán, hogy bent választási harc folyik.”³²

Az árvíz után éledező Szeged választópolgárai nem nagy érdeklődést tanúsítottak a képviselő-választás iránt. Mindössze 391 szavazó élt jogával. A rókusiak közül 101

27. Lambrecht K. 1920. 48–49.

28. Szegedi Napló, 1879. okt. 28.

29. Tóth E. 1984. 196. – vö. Kulinyi Zs. 1901. 518–519., 538.

30. Lambrecht K. 1920. 51.

31. Tóth E. 1984. 182.

32. Szegedi Napló, 1879. okt. 28.

gróf Károlyi Sándorra voksolt, s Hermanra mindössze 32. Ám Alsóváros népe, benne Alsótanya is, 196 szavazatot adott Hermannak, és csupán 62-t Károlyinak. Az ő fölényükkel nyerte el Herman 228:163 arányban a mandátumot.

„Az eredmény kihirdetése után – olvassuk még a tudósításban – a közben nagy tömeggé szaporodott közönség Hétválasztó-beli lakásáról zeneszó mellett és lelkes éljenzések között kísérté Herman Ottót a városi székhelyig, melynek közgyűlési termében rövid köszönő szavak mellett vette át megbízólevelét a választási elnök kezéből. Azután lemenvén a városházterre, ott sikerült rövid beszédet tartott a választókhoz, újól is ígérvén és fogadván, hogy a kerület érdekeit legjobb tehetsége szerint fogja mindig képviselni. Herman Ottó után, kinek beszédét lelkes éljenzések szakították néhányszor félbe, a nép hangos kívánságára még Verhovay Gyula és Madarász József országgyűlési képviselők szólottak a közönséghez. Mindketten kifejezést adtak afölötti örömüknek, hogy a II. választókerület jelen nyomott viszonyai között is hű maradt a függetlenségi elvekhez, minden ellenkező biztatás dacára.”

Este társasvacsora volt az alsóvárosi népkörben: 120–130 tanyai és alsóvárosi résztvevővel, szerény egy tál étellel. Itt Verhovay Kossuthra, Vőneki Pál (1832–1904), a kör elnöke pedig Hermanra mondott pohárköszöntőt. „Mire az utóbbi a választókerület jóvoltáért ivott, sikerült beszédében fejtegetvén azon irányeszmeiket, melyek őt ezentúl pályáján vezetni fogják.”

Alsóváros és a tanyavilág még kétszer küldte Hermant az országgyűlésbe. Közben, 1881-ben némiképpen módosították a választókerületeket; ettől kezdve Rókus és Felsőváros is a másodikba tartozott. 1881. június 27-én a második választókerületben a két harcostárs, két függetlenségi került szembe; Herman Ottó 284, Bakay Nándor 108 szavazatot kapott. 1884. június 16-án Hermannak két vetélytársa is akadt: a kormánypárti Hercegh Mihály 517, a függetlenségi pártból kivált, az úgynevezett antiszemita pártot megalapító Verhovay Gyula mindössze 8-at; Herman pedig 889 vokssal győzte le őket.

Negyedszer azonban nem sikerült. 1887. június 17-én, a szegedi születésű, kormánypárti Ivánkovits János (1846–1910) rókusai plébános, a későbbi rozsnyói püspök 1148 szavazattal, 770 ellenében, elűtötte Hermant a szegedi mandátumtól. A bukásnak több oka is volt. Egyik a választókerület megváltoztatása; a kormánypárti Rókus fölénye a függetlenségi Alsóváros és a tanyavilág népével szemben. A másik a kormánypárt erős hírverése a „forradalmár”, „hazafiatlan”, „szabadkőműves”, „ateista” Herman ellen. Maga Herman szeptember 12-én Kossuthnak írt levelében a polgárság passzivitásával és a szavazólisták meghamisításával magyarázta vereségét. Kossuth az éppen nála járó Helfy Ignác előtt méltatlankodott, és „botránynak mondotta, hogy legzenialisabb és legmagyarabb tudósunk kimaradt az országgyűlésből”.³³

Herman számára a képviselőség, minthogy a kormánytól följánlott stallumokat visszautasította, a megélhetést is jelentette. Ezért elvbarátai igyekeztek őt újból mandátumhoz segíteni. Hamarosan ismét fölléptették Kolozsvárott, sikertelenül megint, de 1889. május 9-én, ugyancsak időközi választáson, elnyerte Törökszentmiklós választóinak bizalmát. 1892. január 29-én a fővárosban lépett föl, de alulmaradt, így ismét nem jutott mandátumhoz. Kossuth most is fölháborodott: „Szégyene Magyarországnak, hogy Herman Ottó nem jutott be a képviselőházba.”³⁴ 1892 őszén Békés és Szeged ismét jelöli képviselőjének. Törökszentmiklós hívei nyilatkozatban utasítják vissza a kormánypártiak rágalmaikat, mintha náluk Herman kijelentette volna, hogy *istentagadó*.

Utoljára 1893. június 6-án Miskolc déli választókerülete juttatta be Herman Ottót a parlamentbe. 1896 őszén azután végképp kiszorult a magyar országgyűlésből.³⁵

33. Lambrecht K. 1920. 73.

34. Lambrecht K. 1920. 123.

35. Szabadfalvi J. 1977. 133–149.

Herman Ottó saját pártjában, a függetlenségi pártban is egyedi jelenség maradt. Társadalmi radikalizmusa, republikánus nézetei pártjában is elszigetelték, csak egy-két híve tartott ki vele merész álláspontjában, olykor még ezek sem követték mindvégig az útját. 1884. december 13-án írta Kossuthnak: „Egyedül állok a parlamentben és a pártban egyaránt. Sokan tisztelnek, némelyek bámulnak, és senki sem követ.”³⁶ Kossuth 1893-ban a nála látogató Hermant azzal biztatta: „Kell lenni a parlamentben egy olyan embernek, amilyenek én önt ismerem.”³⁷

Tóth Ede, aki Herman országgyűlési tevékenységét gondosan végigelemezte, összefoglalóan így summázta véleményét: „A polgári kori fejlődés társadalmi ellentmondásainak feltárásában a polgári ellenzék képviselői közül kiemelkedik Herman Ottó demokratikus nézeteivel, amelyeket Szeged külterületének választópolgárai támogatásával és Herman demokratikus nézetei helyeslésével volt lehetséges csak Hermannak az országgyűlésben – sokszor nem csupán a kormánnyal, hanem az ellenzéki pártokkal, sőt, saját, függetlenségi párthoz tartozó képviselőtársaival is ütközésben – képviselnie.”³⁸

A „Ház sárkánya”

A magyar Országgyűlés legszorgosabb tagja volt, míg lehetett, Herman Ottó. A közélet nagy és kicsiny jelenségei egyaránt fölkeltek figyelmét, és mindenben határozott, kemény, egyéni álláspontot képviselt. 1887 januárjában a költségvetési tárgyalásokról szólva Mikszáth Kálmán írta róla a Pesti Hírlapban: „A vitát Herman Ottó, a Ház sárkánya indította meg, aki tüzet okád, és mindig meg szokott enni früstökre egy embert; ha jó étvágya van, többet is, de egyet mindenesetre. Ma Keglevich István gróf lett föltárlva . . .”³⁹

Rendíthetetlen ellenfele volt Herman a dualizmusnak, a kiegyezésnek. Minden véleménye mögött ott állott legfőbb követelménye: a független államiség, amelynek alapföltétele az önálló pénzügy, külügy, hadügy. 1882-ben az ország elé kitűzött célokat így határozta meg: „Az első a nemzet individualitásának kivívása, biztosítása az önállóság és a függetlenség formájában; a második átgondolt közgazdasági politika; a harmadik egy egészséges alapokra fektetett népnevelés, közművelődés.”⁴⁰

Küzdött a fönnálló politikai berendezkedés ellen. „A főrendiház kolonc a nemzet nyakán” – szögezte le.⁴¹ Többször foglalkozott a hadsereg kérdéseivel, s ennek kapcsán általában a militarizmus és az előre látott világháború ellen emelte föl szavát. Már 1881-ben látta, hogy az elkerülhetetlen háborúban a Habsburgok ismét „népeiket”, a magyarokat, cseheket, szlovákokat küldik a lövészárkokba, s minthogy ezeknek nem érdekük a dinasztia érdeke, a háború a Monarchia bukásával ér véget. Ez hozza el – látta előre az 1918. évi összeomlást – Magyarország függetlenségét.⁴²

A nemzetiségekkel kapcsolatban kijelentette: „aki meg akarja tartani a maga szabadságát, aki annak elrablását nem akarja tűrni, ám ne csatlakozzék más népekségek szabadságának megfosztásához.”⁴³ Szinte parafrázisa, változata ez az állítás Marx híres tételének: *nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom.*

36. Erdődy G. 1984. 97.

37. Herman O-né, 1977.

38. Tóth E. 1984. 210.

39. Mikszáth K. 1979. 55.

40. Erdődy G. 1984. 46.

41. Tóth E. 1984. 193. – Erdődy G. 1984. 27.

42. Tóth E. 1984. 185.

43. Tóth E. 1984. 184.

Igaz, Hermant magyarságféltése olykor érzéketlenné tette a nemzetiségek jogaival szemben. A Dunántúlon a német, Erdélyben a román előretörés megijesztette, s ezért félt a választójognak a nemzetiségek számára való kiterjesztésétől. Bonyolult volna itt belemenni annak latolgatásába, hogy e sajátos sakk-matt helyzetből mi lett volna a kivezető út, hiszen a későbbi események, Trianon következményei jórészt igazolták Herman aggodalmait. Más kérdés, hogy e következményeket miképpen lehetett volna megelőzni.

Hasonlóan sajátos álláspontot fejtett ki a század végén már kiélesedő zsidókérdésben is. Természettudósként és liberálisként a leghatározottabban elítélte az antiszemitizmust, sőt, 1883. november 22-én azt követelte, hogy a parlament hozzon törvényt az antiszemitizmus ellen. Nem véletlen, hogy az antiszemita párt másik hírhedt alakja, Istóczy Győző, a szegedi tanyavilágban éppen antiszemita jelszavakkal agitált Herman Ottó ellen – sikertelenül.⁴⁴

De Herman Ottó e kérdésben is magára maradt, és kitette magát mind a két oldal támadásának. A neves német természettudósnak, Rudolf Virchovnak nevezetes hasonlata szerint Herman is *kovásznak* tekintette a zsidóságot, amely megfelelő mennyiségben nélkülözhetetlen, de túlsúlyra téve szert, veszélyt hoz a magyarságra. Herman itt egészen pontosan az akkor fokozódó galíciai bevándorlókra gondolt, akiknek hirtelen megszorodása és a nemzethez való alkalmazkodásra, asszimilációra való képtelensége a régi, nyelvében és műveltségében már magyarrá lett zsidóságot is kitette az antiszemitizmus gátlástalan általánosításának. Ezért szorgalmazta a zsidóság asszimilációját. Kossuthnak 1883-ban tömören így adta elő álláspontját: „Első pont: tisztázza és kodifikálja a zsidóság hittételeit úgy, mint a protestánsok tették. Második: tegye közzé élő nyelveken, hogy mindenki megismerhesse. Harmadik: hitoktató csak az lehessen, aki paphoz illő modern műveltséggel bír. Negyedik: kötelező polgári házasság. Ötödik: az orosz és lengyel zsidók betelepítése 30 évig beszüntetendő.” Meg is okolta e pontokat: „Az első és második ponttal azt akarom elérni, hogy zsidó vallásba Eszlárokat [vérvádat – P. L.] – ha nincsenek –, ne lehessen beléköltöni. A harmadikkal az ortodox fanatizmusnak akarom útját vágni. A negyedikhez nem kell kommentár. Az ötödikkal respiriumot [lélegzetvételt] keresek a nemzet számára, hogy a kovászt feldolgozhassa.”

Az országgyűlésben maga panaszkolta föl: „A zsidó sajtó azt mondja rólam, hogy én rosszabb vagyok, mint Istóczy Győző képviselő úr; Istóczy Győző képviselő úr pedig azt állítja, hogy én rosszabb vagyok a zsidónál.” Tisza Kálmán miniszterelnök „izgatónak”, Ónody Géza „zsidóreformátornak”, Pulszky Ágost „álarc alatti antiszemitának” minősítette Hermant ezért az elfogulatlan, a viszonyok alapos ismeretéből táplálkozó, bár a liberális eszméket némiképp valóban csorbító véleményéért. Ez utóbbi miatt Kossuth sem helyezte a bevándorlást korlátozni akaró tervét.⁴⁵

A szőlőtető, a filoxéra 1873 augusztusában tűnt föl először Magyarországon, Páncsován.⁴⁶ A veszedelem lázba hozta az egész országot. Az ellene folyó küzdelem vezetője Herman Ottó lett, mind a Parlamentben, mind kívül. Szorgalmazta a homoki szőlő termelését, mert ez ellenállónak bizonyult a filoxérával szemben. (Tömörkény *Borszedés* című elbeszélésében örökítette meg a tanyai ember magyarázatát, miért nem ártott a homoki tőkének ez az amerikai rovar: „kisüti a szőmit a homok, mögvakul, és nem lát visszamönni a tőkére – mondták akkor nevetve a Vad Jánosok, és örvendeztek

44. Tóth E. 1984. 248.

45. Erdődy G. 1984. 99–100. – Tóth E. 1984. 250.

46. Lambrecht K. 1920. 42., 100. – Tóth E. 1984. 206–209. – Erdődy G. 1984. 41–42.

azon, hogy a homok így megrétfálja a kutyafulú amerikaiat.”⁴⁷ Hasonlóan szót emelt Herman Ottó a halászatért.⁴⁸

„A magyar génusz”

Herman Ottó a Ház 1882. december 16-i ülésén kifogásolta, hogy tankönyveink nem számolnak „a nemzeti génusszal”. A magyar szellemnek, magyar észjárásnak, magyar lelkületnek ez a kifejezése *tőle vált országosan használt szállóigévé*. Tóth Béla gyűjteményében, amelyben „a magyarság szállóigéit” szedte össze, *Magyar génusz* cím alatt elmondja, hogy Herman már 1877-ben *Természetrész és nemzeti szellem* című értekezésében hangot adott ebbéli fölfogásának. Később, 1889. május 21-én a közoktatásügy költségvetésének tárgyalásakor szellemes példával felelt meg azoknak, akik nem akarták fölfogni, mit ért ő nemzeti génuszon, magyar szellemen. Ha valaki megkérdez egy öreg parasztembert, hogy hány éves, ez felelhet így: „Hetvenöt esztendő, uram.” S ha megjegyzi a kérdező, hogy bámulatos, hisz nincs ősz haja, erre megint így válaszol: „Hát, hiszen még jó karban vagyok, hanem egy lábbal már a sírban állok.” Ezt, úgy-mond Herman, bármilyen nyelven, németül, franciául ugyanígy el lehet mondani, le lehet más nyelvre fordítani. Ám ő Abádszalókon ezt a párbeszédet így hallotta: „Hetvenöt év nyomja a vállamat.” „Erre azt mondtam: »Bámulom, nagyon, hogy még egy ősz haja szála sincsen«, mire ő azt felelte: »Még nem harangoztak, de már beesteledett.« Ebből világosan kicsillan a magyar nemzeti génusz . . .”⁴⁹

Herman Ottó nem tudta, nem tudhatta, hogy *azon a napon*, amelyen ő a magyar Országgyűlésben először emelt szót a magyar génusznak, a nemzeti léleknek a műveltségben való kifejezéséért, tehát 1882. december 16-án született Kodály Zoltán, akiről kongeniális társa, Bartók Béla írta a következőket: „Ha azt kérdezik tőlem, mely művekben ölt testet legtökéletesebben a magyar szellem, azt kell rá felelnem, hogy Kodály műveiben. Ezek a művek: hitvallás a magyar lélek mellett.”⁵⁰

Herman Ottó a nemzeti kultúrának minden elemével foglalkozott a Parlamentben. „A mi harcunk – mondotta egyszer – elsősorban az, hogy a népet az alkotmány, a művelődés és a munka sáncaiba bevezessük.” Hibáztatta, hogy a népoktatás és az egyetem között nincs szervesen egymásra épülő középiskola, és nem tartotta kielégítőnek a tanító és -tanárképzést. Szóvá tette, hogy 1885-ben Lévy Ferenc tanfelügyelő Szegeden megtiltotta a március 15-i és október 6-i ünnepségeket azon a címen, hogy „a fiatalokurakat védi a politikától”.⁵¹

Sürgette az Alföldön a mezőgazdasági szakoktatást. Kifogásolta, hogy a mezőgazdasági tanintézetek német mintát követnek, és nem veszik figyelembe a sajátos magyar viszonyokat. Az állam nem gondoskodik a hazai mezőgazdaság alapját adó kistermelő parasztság szakképzéséről.

A latintanításnak „észképző” szerepét elismerte ugyan, de a latin-görög nyelvnek és irodalomnak a tanítását a természettudományi tárgyak rovására túlzottnak minősítette. Az egységes középiskola híve volt, úgy ítélte meg, hogy ebből az iskolafajtából a legszabadabb az út, a pályaválasztás a legkülönbébb szakosodás irányába.

Többször bírálta Herman az egyetemek munkáját. Elsősorban a tanárok kinevezésének korabeli gyakorlatát: ebben a kormánypárthoz való hűség, öröklés és házassági

47. Tömörkény I. 1959. 112.

48. Erdődy G. 1984. 40–40.

49. Tóth B. 1895. 118–119. – Lambrecht K. 1920. 113–114.

50. Bartók B. 1956. 213.

51. Tóth E. 1984. 225.

kapcsolat nagyobb szerepet töltött be, mint a szakmai alkalmasság. 1886-ban a pesti jogi karról megállapította, hogy öt egyetemi tanár egyetlen tudományos közleményt, kettő még csak hírlapi cikket sem írt. Követelte, hogy az egyetemi tanári kinevezésnek tudományos értekezések színvonala, tartalmi értéke legyen a föltétele. Szomorúan állapította meg, hogy „ma Magyarországon a tanári pálya nem hivatás többé, hanem hivatal”.

Bírálta hasonló okok miatt a Magyar Tudományos Akadémiát is. Sürgette a tudományos élet decentralizálását, és rámutatott ebben a könyvtárak és a múzeumok szerepére: „Minél több ponton, minél több könyvtár váljék hozzáférhetővé országszerte.” „A múzeum – szögezte le – hivatva van arra, hogy hazánkat bizonyos oldalról kimerítően ismertesse, mégpedig ismertesse úgy, hogy más országokkal vagy tulajdonképpen a tudománnyal lépést tartson minden tekintetben.”⁵²

1885. április 23-án Herman a Házban, napirend előtt bejelentette, hogy előző délután a szegedi színház leégett. Volt ugyan benne tűzoltóberendezés, de a szerkezet gombját az épületben helyezték el, és nem akadt, aki a riasztóberendezés gombját megnyomhatta volna, az üveget benyomja, és a csapot megnyissa.

Szeged másodszor is fölépítette színházát, mutatott rá később, de a színház a város életében nem pótolhatja a kulturális intézetet, a gazdasági intézetet. Ezekre – tette szövé – a városnak „nincs pénze”.⁵³

Többször állást foglalt Herman Ottó a harmadik egyetemnek Szegedre telepítéséért. Először 1880-ban, de később is, amikor már nem volt szegedi képviselő, szintén a város mellett kardoskodott. „Csak olyan harmadik egyetemet tudnék pártolni – mondotta 1893-ban –, mely éppen a magyar nemzeti érdek szempontjából terveztetik.” Elképzelése szerint Szegedet magyarsága tette alkalmassá, hogy a magyar tudományosság központja legyen.⁵⁴ Hasonlóan gondolkodott ebben, mint a könyvtáralapító Somogyi Károly.⁵⁵

A Város vendége

Mint képviselő, természetesen azokban az években sokat megfordult Szegeden. Rendszeresen tartott képviselői beszámolókat; híresek voltak a mindig pünkösdkor rendezett alsóvárosi beszédei, amelyeket a Szegedi Napló nemcsak közölt teljes terjedelmükben, hanem külön füzetekben is megjelentette őket.

1880. november 18-án szegedi küldöttség járt a fővárosban az egyetem elnyeréséért. A küldöttséget, élén Pálffy Ferenc polgármesterrel, fogadta a Budán tartózkodó király, Tisza Kálmán miniszterelnök és Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter. Herman Ottó a király elé nem kísérte el szegedi barátait.⁵⁶ Szintúgy föltűnő volt, hogy az ár-víz utáni újjáépítést ünnepélyesen befejező királynapokon, 1883. október 14-e és 16-a között, Herman nem jött a nagy kísérettel az általa képviselt városba, sőt, szinte tüntetően már 13-án elutazott Nagykárolyba, onnan Börvelybe és Kismajtényba – az ecsedi láp halászatát tanulmányozni.⁵⁷

Azt is megírta a Szegedi Napló, hogy a város hatóságai elfelejtették meghívni Herman Ottót a tűz után újjáépült színház megnyitóünnepélyére, 1886. október 2-ára.

52. Tóth E. 1984. 230–235. – Erdődy G. 1984. 70–73.

53. Tóth E. 1984. 251–252.

54. Tóth E. 1984. 235–236. – Erdődy G. 1984. 69–70. – Gál F. 1929. 65–76.

55. Péter L. 1984. 309.

56. Kulinyi Zs. 1901. 392–393.

57. Szegedi Napló, 1883. okt. 24.

De annál nagyobb örömmel üdvözölték a szegediek képviselőjüket, aki az ugyanakkor kitört kolerajárvány miatt pár nappal később, 9-én lejött Szegedre. „Európai botrány-
nak nevezte, hogy ahonnét Szeged az ivóvizét kapja, odavitték a csatornák szennyét” –
számolt be helyszíni tanulmányozásáról a Napló. Minősíthetetlennek találta az újsze-
gedi járványkórházat is, kezdetlegességével, minden higiéniát nélkülöző avatagságával.
Visszatérve a fővárosba, 13-án interpellált is az Országgyűlésben. A Napló, ugyanab-
ban a számban, amelyben szó szerint közölte Herman beszédét, közzé tette a kolerában
elhaltak névsorát. Addig már 141 halottja volt a járványnak!

A kormánypárti Szegedi Híradó Herman interpellációját úgy állította be, mintha
dühében tette volna, amiért nem hívták meg a színház megnyitására. Erre Herman ok-
tóber 26-án *Szeged ügye* címmel vezércikkben felelt a Szegedi Napló első oldalán. Némi
túlzással a város újjáépítését is felelőssé tette a járványért, de mindenesetre a csatorná-
zás elmulasztásáért a hatóságot, a kormánypártot és a helyi vezetést.

1887. május 29-én a szakadó eső sem akadályozta meg Herman Ottó ünnepélyes fo-
gadtatását, amint a szokásos pünkösdi választói beszámolóira, feleségestül, megérke-
zett Szegedre. (Ötvenéves volt, amikor – most száz esztendeje – elvette korábbi vitat-
kozó társát, Borosnyay Kamillát.) Másnap az alsóvárosi népkörben, 5-én Lengyelká-
polnán (a mai Zákányszéken), 9-én Szatymazon tartotta meg beszédét. Útját Polczner
Jenő, a függetlenségi párt elnöke, továbbá Vőneki Pál, az alsóvárosi, Csikós Ignác, a
főlsóvárosi és Babó Emil, a rókusi népkör elnöke szervezte meg.⁵⁸

Ezt az alkalmat használta föl Herman, hogy kilátogasson Tápéra, a gyékényfonás
megtekintésére. „A nagy nevű tudóst és szeretetre méltó nejét nagy örömmel üdvözöl-
ték a polgárok, és bemutatták a nagy mennyiségű gyékénykészletet, melyben több fino-
mabb munka van. Ezek igen tetszettek a vendégeknek, kik a kirándulásról az esti órák-
ban tértek vissza Szegedre.”⁵⁹

A tanyai körút után Herman Ottó június 12-én a Széchenyi téren is nagy program-
beszédet mondott. *Az utolsót Szegeden.* Most is kifejtette az önálló pénzügy, hadsereg,
ipar, kereskedelem követelésére vonatkozó nézeteit; bírálta a szegedi várospolitikát;
egyetértését fejezte ki Szeged megyeszékhellyé tételével, az egyetem idetelepítésével, s
beszéde végén kijelentette: „Ha a régi bizalom ismét felém fordul, éppen olyan szívós-
sággal fogok az ország, mint a város érdekeiért küzdeni, mint azt becsülem és köteles-
ségem parancsolni fogja. Ebben a két dologban senkinek sem vagyok cimborája, pajtá-
sa, hiába csábít, hiteget, próbál vagy kenyeret, mert ahova a polgárság bizalma odaállít,
megszűntem magánember lenni, hanem a kötelesség szóvivője vagyok. Én nem ígérek
a polgároknak egy fillért sem, de nem is várok tőlük, hanem ígérek törhetetlen hűséget,
kitartást és erőt. Mert én igen jól tudom, hogy míg becsületesen követem az elvet; míg
törekedem arra, hogy Magyarország önálló és független, Szeged – bajaitól megszaba-
dulva – ismét erős legyen, addig maradok én hatalmas, mert addig támaszkodhatom az
igazi erő és hatalom forrására: a nép bizodalma.”

„Nem keresem én – fejezte be beszédét – a kegyelmes urak pártfogását, se a szüle-
tett, se a csinált magasságnak, hanem keresem a bizodalmat, és megelégedetten vonu-
lok vissza, ha Magyarország népét önállónak, függetlennek látom. Én itt fogadom, Isten
szabad ege alatt, hogy programomtól megválni sohasem fogok.”⁶⁰

Hiába volt azonban a nagy éljenzés a beszéd után; hiába fogadkoztak a független-
ségi párt szegedi hívei, hiába lépett csatasorba Herman Ottóért a Szegedi Napló, öt nap
múlva Szeged mindkét kerülete a kormánypárté lett. Tisza Lajos Bartha Miklóst, Iván-

58. Szegedi Napló, 1887. jún. 1., 2.

59. Szegedi Napló, 1887. jún. 5.

60. Szegedi Napló, 1887. jún. 14.

kovits János Herman Ottót győzte le. „Nagy munka volt ezt az ősz függetlenségi kerületet elhódítani – állapította meg másnap a Napló. – De a kormánypárt nem riadt vissza semmi eszköztől, hogy célját elérje.”

Látogatás a Pálffy-tanyán

A képviselő-választási vereség után hívei tömegesen keresték föl Herman Ottót a Hétválasztóban, hogy kifejezzék a kudarc ellenére is ragaszkodásukat. Herman Ottó köszönte a baráti szavakat, és hangoztatta: „ő országgyűlési mandátum nélkül is jogot vél bírni arra, miképpen Szegednek, tőle telhetően, szolgáltatásokat tegyen, amire mindenkor keresni fogja az alkalmat”.

Valóban nem is szakadt meg kapcsolata a várossal. 1894. november 11-én például Kossuth Ferenc társaságában járt itt, vett részt népgyűlésen, népkörök összejövetelein, színházi előadáson, lakomán.⁶¹ 1895-ben kétszer is megfordult Szegeden. Madarász Viktorral, a Nemzeti Múzeum madártani osztályának munkatársával néprajzi gyűjtésre jöttek: „A szegedi gulyákat, méneseket és kondákat akarják megtekinteni, mert most a pásztoréletre vonatkozó néprajzi adatokat gyűjtik” – tudósított a Napló.⁶² Meglátogatták a Somogyi-könyvtárt is, amelyben a már kibontakozó múzeum régiségtárát tanulmányozták. Valamilyen érdekes tárgyra is bukkant Herman, mert rögtön le is rajzolta. Reizner Jánost közreműködésre kérte, és a város történetírójának Hermanhoz írott, fönmaradt tíz levele bizonyítja, hogy szegedi adatait jórészt Reizner szolgáltatta Hermannak.⁶³ A *magyar halászat könyvéhez* (1887) Szegedről Reizner János, Bertalan Alajos (1843–1900) piarista tanár, Csíkos Antal, Böröcz Mihály és Kopp István halász, Tápérol Hegedűs István jegyző és öreg Biacsi János halász; A *magyarok ősfoglalkozása* (1909) című munkájához Reizner; A *magyar pásztorok nyelvkincséhez* (1914) Reizneren kívül Kovács János, Pálffy Antal („nagypanyás”), Szabó Ferenc („panyás”), Tömörkény István, Vőneki Pál és Zámbo György szolgáltattak neki adatokat, vagy járt a kezére. Ez utóbbi könyvének bevezetőjében négyük neve elé keresztet kellett tennie, mert Reizner, Pálffy, Szabó és Vőneki már nem érte meg a mű megjelenését.

Herman visszajött folytatni helyszíni gyűjtését. Zámbo György városi jegyző társaságában ezúttal Fölsőtanyán járt, többek között Csöngölén is. A Napló följegyezte: „A rajzolatokon kívül tömérdek tanyai specialitást viszen magával; összevásárolt tarhonyáskavaró-kanalat, rühelőtartót, palókat, botokat, kobakot, (kivájt tők, sőtartónak használják), bicskákat, kampósszőget stb.”⁶⁴ Bizonyára ekkor vette azt a *szegedi bicsakot* is, amelyet Lambrecht Kálmán emleget Herman-életrajzában, mint amely Lillafüreden, Peleházán, Herman otthonában, élete végén is nélkülözhetetlen tárgy volt.⁶⁵

Jellemző anekdotát is megörökített a Napló. Egy öreg csöngőlei, hajdan Herman hűséges választója, nem állhatta meg, hogy meg ne kérdezze az egykori követtől:

– Emlékezem, hogy a mi képviselőnk volt a nagyságos úr, de látom, hogy kobakot és tarhonyáskavaró-kanalat vásárol . . . Ugyan, milyen üzletet folytat most?

Herman értette a tréfát, jót nevetett az egyszerű ember kíváncsiságán.

1898. szeptember 12-én még mindig a pásztorélet dolgában írt levelet, ezúttal Tömörkény Istvánnak. Az író ekkor még nem volt a Somogyi-könyvtár munkatársa,

61. Kulinyi Zs. 1901. 338.

62. Szegedi Napló, 1895. máj. 28.

63. Erdődy G. 1984. 88.

64. Szegedi Napló, 1895. júl. 7.

65. Lambrecht K. 1920. 65.

Herman mint íróval és újságíróval tartotta vele a kapcsolatot, Tömörkény augusztus 8-án elküldötte neki a *pányvafogó* rajzát, vélvén, hogy nem ismeri. De Herman azt írta neki: „A *fogó* országosan használatban van, mégpedig: a karikáson, a csikóspányván, a békón és azon a kötélén is, amelyen a jószágot kipányvázzák. Merőben új és nagyon kedves a *csókalábvetés*, amelyért extra köszönet jár.”⁶⁶ A pányvafogó, Bálint Sándor szerint, kovács készítette csuklószerű vaseszköz, amely arra szolgált, hogy a kötél, lánc ne vessen *csókalábat*, és így a jószág ne gabalyodjék bele.⁶⁷ Herman ismét kérdezett is Tömörkénytől: „Legyen olyan kegyes, és tudassa velem, hogy a *bűböce* = fejős tehén? Kijegyezzem egyik tárcájából.” Végül ezt írta: „Nagyon vágnék arra, hogy egyszer együtt rándulnánk ki a szegedi biródalom pásztortartományába, mit azonban csak a jövő évben lehetne nyélbe ütni, mert ezidén még vagy tízfélé kell szaladnom.”

A következő évben, 1899-ben, kétszer is járt itt Herman, de ki tudja, miért, mégsem Tömörkény társaságában rándult ki az alsótanyák világába. Augusztus 20-án ünnepelte az alsóvárosi népkör fönnállásának negyedszázados jubileumát, s erre hívta meg egykori képviselőjét a kör elnöke, Vőneki Pál. A kör zászlájának ünnepi fölszentelése után egy-egy jelmondat kíséretében zászlószöveget vertek nyelébe. Herman Ottó ezt mondta: „Amely nemzetből kihál a nemes harag, az veszni indul.” A délutáni díszközgyűlésen is részt vett, az esti banketten pedig a közönség kívánságára beszédet is mondott. Visszavonult, úgymond, a politikától, s életének utolsó éveit a magyarság ősi foglalkozásainak kutatására szentelte. Keserűen szólt a nemzet közömbösségéről, amely odáig juttatta az országot, hogy Hentzi-szobrot avattak a fővárosban, de örömmel hallotta Szeged népének ez elleni tiltakozását. „Szeged népe híven megtette a kötelességét.” „Késő öregségem, végső napjaim vágya, hogy e nemzet jövődjébe pillanthassak, mielőtt örökre lehunynám szememet. Ez a vágy késztet arra, hogy keressem a nemzet karakterét, az öntudatát, a lelki tartalmát.”⁶⁸

Két hét múlva Herman ismét Szegeden volt. Szeptember 3-tól 10-ig rendezték az országos kiállítást, ezt jött megnézni. „Herman Ottó, a nagy hírű tudós, a kiállítás megtekintésére Szegedre érkezett. A tudós a délután folyamán megszemlélte a kiállítás minden részét, és nagy elismeréssel nyilatkozott róla.”⁶⁹

Ez az utóbbi mondat aligha felelt meg a valóságnak. Madarassy László ugyanis, Herman naplója nyomán, azt írta, hogy a tudóst a kiállítás nem elégitette ki, „mert sem a halászati, sem az állattartási részben nem nyújtott neki tanulságot”. S így folytatta: „Kedvetlenül járt-kelt, és hogy a kirándulásnak valami tudományos haszna mégis legyen, Vőneki Pál nevű jóembere kicsinálta, hogy még este kivigyék Pálffy Antal nevezetes gazda tanyájára, ahol az éjszakát eltölthesse, és a tanya ébredését láthassa.”⁷⁰

A domaszéki tanya néprajza

Madarassy László, a Néprajzi Múzeum igazgatója, a hazai pásztoréletnek Herman után legjelentősebb kutatója, 1931 márciusában levélben arra kérte régi barátját, kartársát, Móra Ferencet, tájékoztassa őt Herman Ottónak a Pálffy-tanyai kirándulásáról szóló naplórészletében előforduló Vőneki Pálról és Pálffy Antalról. Móra megkésétt a

66. Szegedi Napló, 1898. szept. 15.

67. Bálint S. 1976. 450.

68. Szegedi Napló, 1899. aug. 22.

69. Szegedi Napló, 1899. szept. 5.

70. Madarassy L. 1935. 3–4. (A birtokomban levő példányon ez a dedikáció olvasható: *Bartucz Lajos dr-nak szíves baráti üdvözléssel. Bp. 1936. január hó. Madarassy.*)

válással, csak április 4-én írta meg, amit tudott az említettekről, így Madarassy nem írhatta meg húsvéti (ápr. 5.) tárcában Herman Ottó kirándulását Pálffy Antal tanyájára. Azután húzta-halasztotta, s már csak Móra Ferenc halála után másfél évvel közölte cikkét.

Pálffy Antal (1829–1907) különös, jellegzetes figurája volt a száz év előtti Szegednek. 1874-ben állított *körösztje* ott áll ma is a zákányszéki út jobb oldalán, s ott terült el birtoka. A régi tanya helyét már csupán akáccserjék jelzik; az úttól bentebb hajdani szélmalmának helyét pedig csak az itteni öregek tudják. Herman Ottó „hatalmas alaknak”, Móricz Pál „óriásnak” mondja. A Szegedi Napló nekrológja szerint hat gimnáziumi osztályt végzett, értelmes ember volt, „tipikus alakja a szegedi jómódú gazdálkodónak”. Halálakor ő volt a szegedi törvényhatósági bizottságnak legöregebb és legrégebb tagja: 1867-től negyven éven át volt városatya, a torony alatti közgyűlések rendszeres szónoka.⁷¹ Móra Vőnekivel összevetve így jellemezte: „Pálffy Antal, más néven Rupa, sőt Nátha Tóni, már egészen más típus volt, talán még népszerűbb, mert nagyhangúbb, de nem olyan becsült, noha úri részről igen megbecsült, mint befolyásos gazda Alsótanyán és mindenkori mameluk. Veres képű, nagy, hosszú, száraz ember volt, lompos Haynau-bajusszal.” „Közgyűlésen gyakran felszólalt, okosat is mondott, de mindig derűt keltett, mert igen cifrázta a szót. Szeretett nagy urakhoz dörgölgődni.”⁷²

Legnevezetesebb tette 1883. október 16-án esett meg. Ekkor látogatott el Ferenc József az ászotthalmi iskolához, s amikor onnan kilépett, „műsoron kívül” előugrott az akkor még fiatal Pálffy Antal, odapöndörödött a király elé, és a maga szakállára azt mondta neki:

– Fölségös uram, engöm nem állított ide sënki, én csak a nép nevébe bátorkodok szót szólni, hogy lögyön szíves még egy percre mögállni, és mögengedélyözni hűségös alattvalóinak, a szögedi magyar paraszti népnek, hogy itten ennek a tisztösségnek az emlékire, hogy a mái napon királyt láthattunk, ezön a helyön szobrot emelhessünk fölségödnék.”

„Mit értett ebből Ferenc Jóska, mit se, nem lehet tudni, de rábólíntott, s az attól fogva Királyhalomnak nevezett Átokházán csakugyan ott állt a Resicán öntött vas mellszobor, egész 1918-ig – írta Móra. – Akkor se a népfelség döntötte azonban le, hanem beleütött a ménkü, és kettérepesztette a fejét. Behozattam, és itt dugtuk el valahol a kultúrpalotában.”

Még mindig Móra jellemzését folytatom: „Nemzetközileg 1900-ban szónokolt az öreg Rupa (himlőhelyes arca miatt hívták így), amikor Dessewffy püspök zarándoklatot vezetett Velencébe. Szent Gellért hamvainál Sarto pátriárka – a későbbi pápa – tartott istentiszteletet, s mikor utána megáldotta a híveket, Pálffy Tóni előugrott, meglengette a zarándokzástól a templom közepén, s biztosította Szent Gellértet is, meg a pátriárkát is a magyarok szeretetéről. Az ájtatoskodó tömeg elhűlve hallgatta a különös zarándokot, de utoljára csak megevviválta, ha egy szót se értett is belőle.”⁷³

A királynapok alkalmával – függetlenül az ászotthalmi hódolattól – Pálffy Antal megkapta Ferenc Józseftől az arany érdemkeresztet. A királyszobrot igen hamar, már 1884. május 28-án leleplezték. A Napló szerint a domaszéki tanyai kapitány olyan erős volt, hogy egyszer egy makrancos hároméves csikót ölbe kapott, és a szalmakazalhoz vágott. Ha díjbirkózók jöttek Szegedre, rendszerint kivitték őket Domaszékre, egy kis birkokra. Tóni bácsi úgy vagdosta őket a homokra, mint a répát. Igaz, utána jól tartotta valamennyit étellel-itallal.

71. Szegedi Napló, 1907. nov. 19.

72. Madarassy L. 1935. 12. – Móra F. 1961. 194.

73. Móra F. 1961. 194.

Bálint Sándor idézte Herman Ottó domaszéki naplójából ezt: „Nagyon érdemes dolog volna valamely érintetlenebb tanyán egy évet eltölteni, s az életet apróra megfigyelni: ősi vonatkozású dolog akadna akárhány.” Bálint Sándor hozzátette: „Kár, hogy Herman csak a szándéknál maradt, tervezett műve Szeged akkori tanyavilágának klasszikus emléke lenne.”⁷⁴

Herman Ottó megörököltette a tanya alaprajzát a házrészek neveivel. Bálint Sándor háromszor is idézte, mert oly jelentősnek tartja ezt a Hermantól megörököített szokást: a melléképület ajtaján, belül, szögbe akasztva, egy darab *lófarkat* talált, amelybe *fésű* volt belevágva; tehát nem csak tartó, hanem tisztogató eszköz is. Ez a szokás a 19. század elején még a köznemesek körében is eleven volt; mágikus célja: ha javas akár egyetlen szálára is ráimádkozott, a néphit szerint a beteg ló meggyógyult.⁷⁵

Herman Ottó a ház után leírta a környékét, a szérűskertet, a polyvás sárral tapasztott, fehérre meszelt vermet, a kunyhószerű polyvást, a ház alakú rakásban tárolt és betapasztással kímélt vályogot, távolabb a konyhakertet, legelőt. Szólt az állatállományról, a szekerről, följegyzett tájszavakat is. „A határ közelében – írta – áll a magas szélmalom, tova a szőlő és a szántóföld. Szóval a tanyás úr a maga földjén, és uralkodó a házában is. Valóságos király, akarata előtt meghajlik minden . . . Ez a helyzet fejleszti ki az alföldi tanyásgazdában az erős önérzetet, amely sokszor a gögig ér föl.”

Epilógus

Madarassy László kérésére Móra Ferenc Herman Ottó igazi szegedi jóemberét, Vőneki Pált is jellemezte. „Valamikor fekete, az én időmben már ősz, zömök kis ember volt, mindig fekete ruhában járt, csinos, tiszta öreg volt, kevés, de méltóságos beszédű. (Félegyházán *persónátus* embernek mondják az ilyet.) *Talicskából* dolgozta fel magát, szerzett egy kis vagyont, bejutott a törvényhozásba, gazdasági ügyekben kiküldetéseket is kapott, s mint öreg druszámtól, Kiss Ferenc ny. miniszteri tanácsostól tudom – főerdőtanácsosa volt az államnak, és fő ültetője Szeged erdeinek –, mindig szerényen és okosan viselte magát hivatalosan is. Egész életében 48-as volt, s az alsóvárosi népkör elnöki székéből nagy szolgálatokat tehetett Herman Ottónak.”⁷⁶

Temetésén Hermannak a függetlenségi párti képviselőségében utóda, Polczner Jenő búcsúztatta, de jelen volt Tömörkény István is. Herman Ottó 1904. március 1-én részvétlevelet küldött az alsóvárosi népkörnek. „Vőneki Pálban az Alföld színmagyarágának egyeteme, ebben függetlenségi párti eleme, erős oszlopa, valóságos minta magyar embert vesztett, én pedig elvesztettem azt, akivel sírig tartó hű barátság egyesített.” Levelét mint az alsóvárosi népkör tiszteletbeli elnöke írta alá.⁷⁷

1902 októberében Herman csak átutazott Szegeden, de 1904. november 20-án vendégként *Egyetem és nemzeti szellem* címmel előadott a Dugonics Társaság fölőlvásó ülésén a városháza közgyűlési termében.⁷⁸ *Tudtommal ez volt utolsó szegedi látogatása.* Az egyre fokozódó nagyothallása napról napra nehezítette életét és közlekedését az emberekkel. A Somogyi-könyvtár kebelében kifejlődő városi múzeum ügyében Schaufuss Camillo természetrajzi gyűjteményének megítélésében a szegedi tanács kikérte

74. Bálint S. 1976. 251. – Bálint Sándor ezt Zákányszék kapcsán mondja el, holott Pálffy Antal domaszéki kapitány volt, és tanyája is domaszéki földön állott.

75. Bálint S. 1976. 251., 452., 2: 300. – Egyébként Bálint Sándor teljes mértékben kiaknáztta Herman műveinek szegedi adatait. Vö. Gyuris Gy. 1983. 53.

76. Madarassy L. 1935. 11–12. Móra F. 1961. 193–194.

77. Szegedi Napló, 1904. márc. 3.

78. Banner J. 1943. 91.

szakvéleményét.⁷⁹ Bálint Sándor Szegednek és Hermannak tudományos kapcsolatát mindkét oldalról termékenynek minősítette. *A szögedi nemzetben* egyrészt megállapította: „Szeged tárgyi népéletének tudományos vizsgálata Herman Ottó halászati kutatásaival kezdődik.” Másrészt úgy ítélte, hogy Hermannak a magyar halászat rendszerezéséhez „szegedi, tiszai tapasztalatai, élményei jelentős tanulsággal szolgáltak”.⁸⁰

Tömörkény István az 1901. évi választásokról *Választók* címmel tárcát írt a Pesti Naplóba. Íme, egy érdekes részlete:

„A mostani választásra is bejött valahonnan a távol pusztaszélből egy öreg pásztoreMBER, olyan nyolcvan esztendő körül való. Egész odáig kivert a szó, hogy választás lesz, az öreg ennél fogva megindult, beérkezett, és megállt a szavazatszedők előtt.

– Hát kire szavaz?

Gondolkodik az öreg egy darabot. – Hát a Hermányra – mondja.

A Hermány alatt Herman Ottót értette, aki jó régen, a nyolcvanas években volt a követ.

– Jaj – mondják az öregnek –, arra nem lehet szavazni, mert most nem jelölt.

– Pedig – véli az öreg, birizgálva az állát – legutoljára is arra szavaztam.

– No, az régen lehetett. De most másra kell szavazni.

Integet a fejével a vén pásztor:

– Tudom, tudom. Tudom is, hogy kire. De körösztbe áll a neve az eszömbe, azér nem tudom kimondani. Mondják már, no! Maguk jobban tudják, bizonyosan. Az a nagy, magos, barna embör.

Hogy nem felelnek neki, szomorúan mondja:

– Ejnye, hejnye . . .

Már bizonyosnak látszott, ha az öreget szavazás nélkül eleresztik, abból nagy keserűség támad. Mit szólnának odakint a pusztán a többiek, a számadók, de akár a kisebbfajta nép is, ha úgy menne haza, dolgavégezetlen. Biztatni kezdik hát. Neveket mondanak előtte. De a fejét csóválja. Nem, azt mondja, azokra nem szavaz. Egyszer aztán hallja megint: Po . . . Po . . .

Az öreg figyelni kezd. Mintha mondaná: jól kezd. Hallja aztán tovább: Po . . . Polc . . .

Nagy örömmel belekiált:

– Az az no! No lássák! A Holczer Jani!

Megmosolyogták kissé, hogy Polczner Jenőt is két oldalról is elkeresztelte, azonban nem bánta.

– Nem ér az a beszéd sēmmit – szólt büszkén. – A győzelöm a földolog.”⁸¹

1901. október 2-án Herman Ottó egykori választókerülete a függetlenségi párt jelöltjét, Polczner Jenőt választotta képviselőjéül.

*

Takaros kis kötet kerekednék ki, ha összegyűjtenénk Herman Ottó Szegedről szóló írásait, országgyűlési felszólalásait, cikkeit, szegediekkel folytatott levelezését.

*

Érdekességként szót érdemel, hogy Munkácsy Mihálynak a szegedi múzeumban őrzött *Honfoglalás* című képén – a szén- és a színvázlaton egyaránt – a földet hozó szláv paraszt modellje Herman Ottó volt.⁸²

79. Fári I. – Kőhegyi M. 1985.

80. Bálint S. 1976. 33., 430.

81. Tömörkény I. 1958. 135–136.

82. Lambrecht K. 1920. 142.

IRODALOM

- Ács T.*
1962. Kossuth Lajos, Herman Ottó és a szegedi iparospárt megalakításának kísérlete (1875). Párttörténeti Közlemények, 1962. 119–123.
- Bálint S.*
1976. A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. 1. rész. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1974/75. 2. köt. Szeged
- Banner J.*
1943. A Dugonics-Társaság ötven éve. 1892–1942. Ötven titkári jelentés. Szerk. Banner János. Szeged
- Bartók B.*
1956. Bartók Béla válogatott írásai. Szerk. Szöllősy A. Bp.
- Erdődy G.*
1984. Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye. Bp.
- Fári I.–Kőhegyi M.*
1985. Herman Ottó szakvéleménye egy Szegednek felajánlott természettudományi gyűjteményről. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc, 1985. 22–23. köt. 175–188.
- Gál F.*
1929. Főiskolai törekvések Szegeden. Szeged
- Gyuris Gy.*
1983. Mutató Bálint Sándor A szögedi nemzet című néprajzi munkájához. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Supplementum. Szeged
- Herman O.*
1876a. A mérges csók. Természettudományi Közlöny, 412–414.
- Herman O.*
1876b. A szegedi nagy napok. Vasárnapi Újság szept. 10. 579.
- Herman O.*
1877. Természetrájk – nemzeti szellem. Természettudományi Közlöny, 427.
- Herman O.-né,*
1985. Herman Ottóné turini naplója. = Somlyó Tóth T.: Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”. Bp., 198–199.
- Kulinyi Zs.,*
1901. Szeged új kora. Szeged
- Lambrecht K.,*
1920. Az utolsó magyar polihisztor élete és kora. Bp.
- Madarassy L.,*
1935. Herman Ottó látogatása a szegedi Pálffy-tanyán. Móra Ferenc glosszáival. Bp. Kny. a Magyar Hírlap 1935. dec. 25-i számából.
- Mikszáth K.,*
1979. Összes művei. 74. köt. Bp.
- Móra F.,*
1961. Móra Ferenc levelesládája. Szerk. Madácsy László. Szeged
- Péter L.,*
1984. A Somogyi-könyvtár száz éve. Szerk. Péter László. Szeged
- Péter L.,*
1985. A krák. Élet és Irodalom, júl. 19.
- Sáfrán Gy.,*
1960. Herman Ottó és Kossuth Lajos. Magyar Tudomány
- Szabadszalkai J.,*
1977. Herman Ottó, a miskolci képviselő. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc, 16. köt. 133–149.
- Szegedi Napló.*
Tóth B.,
1895. Szájrul szájra. Bp.

Tóth E.,

1984. Szeged város népképviselője az országgyűlésben 1860–1918. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 8. köt. Szeged

Tömörkény I.,

1958. Új bor idején. Bp.

Tömörkény I.,

1959. Barlanglakók. Bp.

OTTO HERMAN UND SZEGED

(Auszug)

Die szegeder Verbindungen des letzten ungarischen Polyhistoren gestalteten sich über den Seilermeister Nándor Bakay heraus. Gemeinsam planten sie im Jahre 1875 die Gründung der Partei der Industriellen (Iparospárt), aber auf den Rat Kossuths sahen sie davon ab, nicht daß damit die Opposition gespalten wird. Gemeinsam initiierten sie die erste landesweite Industrieausstellung in Szeged. Auf den Rat von Kossuth wählte der 2. Wahlbezirk von Szeged im Jahre 1879 Herman als Vertreter für die Landesversammlung. Bis 1887, als die Regierungspartei sein Mandat zurückeroberte, besucht er Szeged und die großflächige Welt der Einzelgehöfte (tanyavilág), die „Alsótanya“ genannte Gegend, regelmässig.

Auch danach brach sein Kontakt zur Stadt nicht ab. Zum völkerkundlichen und volkssprachlichen Studiums des Hirtenlebens und der Fischerei, für seine über diese Dinge geschriebenen Bücher nahm er die Hilfe und die Angaben seiner Freunde in Szeged, in erster Linie von János Reizner, dem Geschichtsschreiber der Stadt und Direktor der Somogyi-Bibliothek und des Stadtmuseums, in Anspruch. Von István Tömörkény, dem ausgezeichneten Schriftsteller und Nachfolger Reizners bekam er auch Angaben. Er verweilte zu mehreren Gelegenheiten in der Stadt und auch in den Dörfern und Einzelgehöften ihrer Umgebung, so z.B. auch im berühmten Tápe. Besonders erinnerungswürdig ist sein Besuch im September 1899. Damals verbrachte er einige Tage beim Hauptmann der Einzelgehöfte von Domaszék, Antal Pálffy, auf dessen Einzelgehöft und fertigte über seine Beobachtungen Aufzeichnungen an. Diese veröffentlichte László Madarassy im Jahre 1935 und Ferenc Móra versah sie mit Erklärungen. Sándor Bálint nutzte in seiner völkerkundlichen Monografie mit dem Titel „Die szögeder Nation“ (A szögedi nemzet) die Angaben Hermans.

Herman hat auch in seinem vor der Landesversammlung im Jahre 1904 in Szeged gehaltenen Vortrag (sein letzter Besuch in Szeged) seine Stimme für eine dritte, in Szeged zu gründende Universität erhoben.

Das Modell für den die Erde bringenden slawischen Bauern auf der im szegeder Museum aufbewahrten Kohle- und Farbskizze mit dem Titel „Landerobertung“ (Honfoglalás) von Mihály Munkácsy war Ottó Herman.

Die Arbeit erörtert gründlich die Tätigkeit von Herman als szegeder Vertreter in der Landesversammlung und seine bei der völkerkundlichen Sammlung entstandenen örtlichen Kontakte.

László Péter

BORSOD VÁRMEGYE RÁKÓCZI HAMVAINAK HAZAHOZATALÁNÁL Adalékok az ünnepek viselettörténetéhez

GYULAI ÉVA

A miskolci Herman Ottó Múzeum történeti gyűjteménye különleges tárgye gyűjtést őriz 1906 óta: a Rákóczi 1906-os kassai temetésén részt vevő Borsod vármegyei díszbandérium egy tagjának viseletét és hadi felszerelését. A tárgyi emlékekhez felkutatott fényképes és írásos dokumentumok – s némi képzőművészeti – megvilágításában kívánunk a „rontó idővel” többé-kevésbé dacoló, kopottas tárgyakba a három „emberöltő régiségben felragyogó” ünnep fényéből valamennyit visszalopni.

1986. október 29-én volt 80 éve, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem, fia Rákóczi József, édesanyja Zrínyi Ilona és Rákóczi bujdosó társai: Bercsényi Miklós és Sibrik Miklós, valamint Thököly Imre hamvai hazakerültek szülőföldjükre száműzetésük színhelyéről, Törökországból. A földi maradványok hazahozatalát országos mozgalom szorgalmazta, melynek előfeltétele a hamvak törökországi felkutatása, majd a hazakerülésüket engedélyező 1904-ben keltezett királyi leirat volt. A bujdosók maradványainak kalandregénybe illő felkutatását *Thaly Kálmán*, a kuruc kor történetének „mindenesé” vállalta és teljesítette, aki a törökországi Rákóczi emlékekről és a fejedelem hamvainak felkutatásáról szóló könyvében számol be a kalandos vállalkozásról.¹

A kiegyezést követő, s a milleniumi ünnepségekben, politikai-kulturális mozgalmakban kiteljesedő múlt felé fordulás, a historizmusként ismert ideológia – mely egyben művészettörténeti fogalom is – felfokozott érdeklődést tanúsított a magyar múlt kitüntetett sorsfordulóit – a honfoglalás, a kuruc korszak, a szabadságmozgalmak – iránt. Ennek a tudományos és társadalmi érdeklődésnek a fókuszában Rákóczi szabadságküzdelme állt, s így a fejedelem hamvai hazahozatalának igénye is végighúzódik a kiegyezést követő történeti korszak politikai életén. Ezt Zemplén vármegye szorgalmazza először hivatalosan az országgyűléshez írott feliratában, felszólítván a társ-törvényhatóságokat is a felirathoz való csatlakozásra, s még ugyanezen évben 52 törvényhatóság – köztük a borsodi is – állt támogatásával a kérelem mellé. „Kassa városa is kérelmezők sorába állt s hivatkozott arra, hogy a város történelme II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai nevével összeforrt, helyezték el tehát a megtérő hamvakat Kassa városába, a legméltóbb helyre, a város magasztos székesegyházába.”²

A Zemplén vármegye elindította mozgalom fontos állomásához ért 1903-ban, a Rákóczi szabadságharc kétszázadik évfordulóján. Ekkor országszerte megemlékezéseket tartottak. Miskolcon 1903. június 15-én volt nagyszabású Rákóczi-ünnepély a Korona Szálló nagytermében, ahol a Borsod-Miskolci Közművelődési Egyesület és „Miskolc város hazafias közönsége” Porcs János, a Múzeumi Egylet irodalmi szakosztálya elnöke és dr. Szentpáli István polgármester beszédeinek tapsolhatott.³ Ugyanebben az évben zárandokok keresték fel a Thaly által megtalált törökországi sírokat, s a meg-

1. *Thaly K.*, 1893.

2. Rákóczi emléklap, Kassa, 1906. 2.

3. Miskolci Napló, 1903. június 16.

emlékezések koronájaként 1903. július 26-án kiállítás rendeztetett a Rákóczi fejedelemre és korára vonatkozó tárgyi és írásos emlékekből Kassán. A „Rákóczi ereklyekiállítás” a Borsod–Miskolci Múzeum is képviseltette magát „több érdekes régi fegyvernemével és hadi felszereléssel.”⁴

A kassai kiállítás megnyitásán Miskolcot dr. Szentpáli polgármester, Pallaghy Béla helyettes polgármester és Lukács Béla főkapitány, a Múzeumegyletet Petró József elnök és Hidvégi Benő királyi tanfelügyelő képviselte. A vármegye részéről Haller József tiszteletbeli főszolgabíró volt jelen.⁵ Az ereklyekiállításra a Borsod vármegyei Levéltárból „a Rákóczi felkelésre vonatkozó jegyzőkönyveket állították ki.”⁶

Nem kis részben a népszerű kassai kiállítás hatására – melyről a Századokban *Szendrei János*, Miskolc monográfusa, a kiállítás egyik szervezője jelentetett meg értékelő cikket⁷ – legközelebb Zilah városa fordul felirattal az országgyűléshez 1904. március 8-án a bujdosók hamvainak hazatérése ügyében, s az ebben a kérdésben évek óta tartó éles parlamenti harcnak ugyanezen év április 11-én szakad vége. A századelő feszült politikai-kormányzati válságában a népmozgalom végre elérte, hogy a király engedélyezze Rákóczi hamvainak hazakerülését. E tényt Borsod vármegye közönsége – dr. Tarnay Gyula alispán aláírásával – hódoló felirat megfogalmazásával válaszolta meg 1904. június 14-én.⁸ A királyi engedély nyomán 1904-ben küldöttség indult Törökországba a sírokat feltárandó és a hazaszállítást előkészítendő. 1906 tavaszán bizottság alakult az ünnepélyes fogadtatásra, mely a fő ünnepségeket Budapestre és Kassára tervezte, mivel a hamvak végső nyughelyéül a kassai dóm, illetve Thököly földi maradványainak a késmárki evangélikus templom jelöltetett ki.

Az országos ünnepségeken kívül a helyi megmozdulások mértékét elsősorban az szabta meg, hogy a hamvakat szállító vonat milyen útvonalon halad az országban. Mivel Kassa felé Borsod vármegyén keresztül vezet a vasútvonat, várható volt, hogy a vonat Miskolcon is megállva a város és a megye közönsége lehetőséget kap az ünneplés és a hódolat kifejezésére. A Miskolczi Napló 1906. szeptember 30-án értesíti olvasóit először arról, hogy Wekerle Sándor miniszterelnök hivatalosan értesítette dr. Tarnay alispánt arról, hogy a Rákóczi és a bujdosók hamvait szállító vonat október 28-án éjjel Kassára menet Miskolcon is megáll.⁹

A közvetlen előkészületekre csak a hivatalos értesítés után kerülhetett sor a pontos időpont ismeretében, így négy hét állt a vármegye és a város politikai vezetésének rendelkezésére ahhoz, hogy méltó módon vegyenek részt közvetlenül is az ország ünnepében.

Wekerle miniszterelnök bejelentése sok jel szerint váratlanul érte Borsod vármegye vezetőit. A vármegye és székvárosa közönségét fontos politikai kérdés foglalkoztatta ezekben a napokban: a régóta betöltetlen főispáni szék újbóli elfoglalása, az új főispán személye. Az országos és helyi kormányzati válság ügyei mellett egy társadalmi-kulturális esemény is élénk érdeklődést keltett a borsod-miskolci társadalomban: a Miskolcon felállítandó Szemere Bertalan szobor közeljövőre tervezett avatási ünnepsége. Hogy a Rákóczi ünnepség helyi eseményére mennyire nem számítottak előre, jelzi, hogy a szobor leleplezését eredetileg október 21-re, majd október 28-ra tervezték és csak a miniszterelnöki bejelentés után tették a szoboravatást november 3-ra, hogy a két ünnepi eseményben zavar ne keletkezzék.¹⁰

4. Ellenzék, 1903. június 23.

5. Borsodmegyei Lapok, 1903. július 27.; Miskolczi Napló, 1903. július 27.

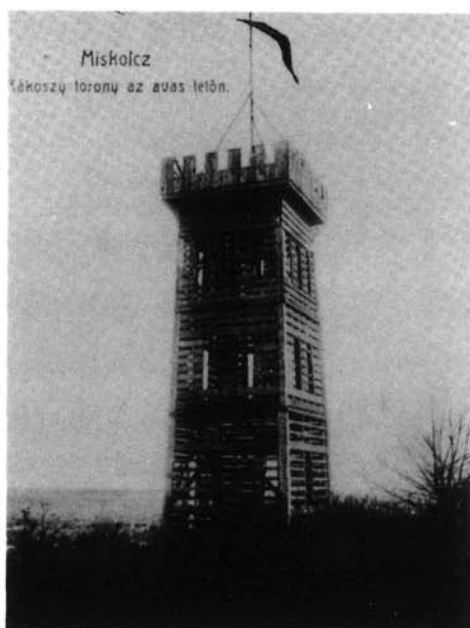
6. Ellenzék, 1903. június 23.

7. *Szendrei J.*, (Századok) 1904.

8. Miskolczi Napló, 1904. június 15.

9. Miskolczi Napló, 1906. szeptember 30.

10. Miskolczi Napló, 1906. október 4.

1. kép. A Rákóczi-torony az Ávas-hegy tetején. Egykorú képeslapról készült reprodukció, készítette: Fejér Ernő. A miskolc-diósgyőri Petőfi Sándor Könyvtár Helytörténeti Gyűjteménye Fotótára, 117. sz. (A fotók és a reprodukciók Kulcsár Géza felvételei)

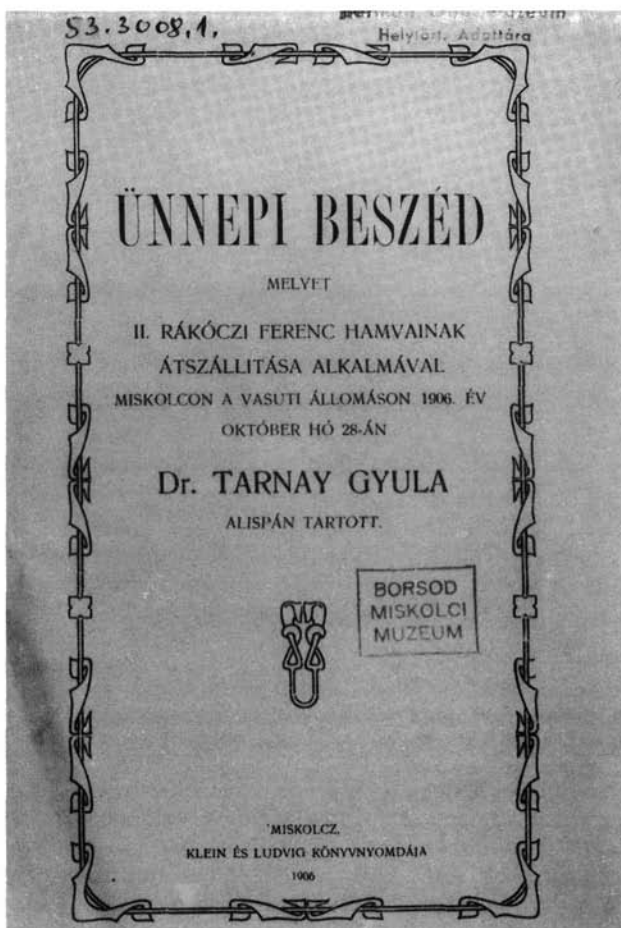
Alig több mint három héttel a Rákóczi ünnepségek előtt került sor az első érdemi döntések meghozatalára a hamvak fogadtatása ügyében, 1906. október 4-én Borsod vármegye törvényhatósági bizottsága rendkívüli közgyűlésén. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy az ünnepségek költségeit a vármegye viseli, s hogy az alispán felterjesztésére az országos rendező bizottsággal sikerült Borsodot is a „Rákóczi-vármegyék” sorába felvételni.¹¹ Ezzel együtt közölték, hogy az ünnepség sikeres lefolytatására emlékbizottság alakult, valamint az ünnep fényét emelendő, a Rákóczi-vármegyei státusznak megfelelően díszbandérium kiállítását – mégpedig a Bercsényi huszárokat – határozta el a közgyűlés.

Ezzel egyidőben az emlékbizottság tagjainak névsorát is bejelentették, jelezve, hogy az idő rövidege gyors és határozott intézkedéseket követel. A hirtelen meglódult készülődés sem tette azonban az ünnep szervezőit meggondolatlaná, amit az emlékbizottság társadalmi összetétele is bizonyít. A Borsodvármegye Hivatalos Lapjában közölt névsor¹² tartalmazta 123 névből 46-ot (37%) megtalálunk az év legtöbb adót fizető polgárainak lajstromában is,¹³ vagyis az emlékbizottság minden harmadik tagja a virilisták közül került ki. További vizsgálódás után kitűnik, hogy a virilisták első 50 tagja közül 22-en szerepelnek az emlékbizottságban (44%), a második ötvenből már csak 15-en (30%), míg a harmadik ötvenből 9 virilista szerepel a bizottságban (18%). A százalékos megoszlás mutatja a bizottsági tagok gazdasági súlyát, azt, hogy a vagyon nagysága szinte biztos jogosítványt adott az emlékbizottsághoz. Nagy részük természetesen

11. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár, 765 kgy/12350.

12. Borsodvármegye Hivatalos Lapja, 1906. október 11.

13. Borsodvármegye Hivatalos Lapja, 1906. október 18.

2. kép. Dr. Tarnay Gyula alispán beszédének címlapja
Herman Ottó Múzeum ltsz.: HTD 53.3008.1.

csak nevét adta az ünnep megrendezéséhez, hiszen a bizottságnak az összes vármegyei tisztségviselő is automatikusan tagja lett.

A díszbandérium azonban már nem ilyen névleges testület volt, hiszen tagjai konkrét tevékenységet vállaltak.

Az október 4-i törvényhatósági közgyűlés határozatai tudatosították a vármegye közönségében, hogy az ünnepségek két részre különülnek el: a vonat miskolci fogadására és a kassai ünnepségen való részvételre. Az előbbin a vármegye saját közönsége előtt, az utóbbin ország-világ szemében igazolhatta a „Rákóczi vármegye” kitüntető cím jogosságát.

Az ünnepség előtti utolsó rendkívüli törvényhatósági bizottsági közgyűlésen, október 25-én, határozatot hoztak arról, hogy a miniszterelnök által október 15-én kinevezett főispán, Kubik Béla országgyűlési képviselő beiktatását november 5-én tartják meg. Mivel mind a budapesti, mind a kassai menetben a vármegyei küldöttségeket a főispánok vezetik, a közgyűlésen az alispáni jelentés felkéri az installáció előtt álló főis-

3. kép. Fénykép a kassai menetről, elől a Bercsényi huszárok,
Szamossy Ferencz – Kassa felvétele, Herman Ottó Múzeum ltsz.: HTD 75.30.1.18.

4. kép. Amatőr felvétel a Bercsényi huszárok kassai felvonulásáról
Herman Ottó Múzeum ltsz.: HTD 75.30.1.11.

5. kép. Illusztrációk Nagy Géza–Nemes Mihály: *A magyar viseletek története* Budapest, 1900. című díszalbumának XXX. tábla 6. képe és XXXI. tábla 2. képe nyomán, rajzolta: Kiss László

pánt, hogy álljon a vármegyei delegáció élére.¹⁴ Itt hangzik el utoljára hivatalosan a Rákóczi-ünnepségsorozat programja, s az hogy Borsod – elfogadtatván mint Rákóczi vármegye – az országos küldöttségbe kettő helyett öt főt delegálhat, mégpedig: Kubik Béla kinevezett főispánt, dr. Tarnay Gyula alispánt, dr. Szentpáli István polgármestert, báró Vay Elemér volt főispánt és Ragályi Béla volt országgyűlési képviselőt.

Az öt fős delegációnak Orsovára történő elutazása október 26-án – Rákóczi hamvait Budapestre, majd Kassára kísérendő – indította el a kassai domban véget érő ünnepségsorozatot.¹⁵ A budapesti ünnepségen október 28-án Borsod 100 tagú küldöttséggel vett részt, a hamvakat szállító menetben Kubik Béla díszmagyaros alakját többek között Vadnay Tibor főjegyző, Gálffy Ignác kereskedelmi iskola igazgató, Bottlik József főszolgabíró követték a Bazilikáig, ahonnan visszafordulván a borsodiak vonattal tértek Miskolcra vissza, hogy a helyi ünnepségen részt vehessenek.

A koporsókat szállító vonat este indult a keleti indóházról Kassa felé, s Hatvan, Vámosgyörk, Füzesabony érintésével az előre meghatározott időpont (1906. október

14. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár L.IV/803/a 36.

15. Miskolci Napló, 1906. október 26.

6. kép. Bercsényi huszár 1906-ban
– korabeli fénykép, Dunky fivérek –
Miskolc felvétele

Herman Ottó Múzeum ltsz.:
85.2.1. Meszléry Zoltánné ajándéka

7. kép. Süveg, hossza: 490 mm,
szélessége: 322 mm

28. éjjel 11 óra 21 perc) után robogott be a miskolci pályaudvarra. Miskolc és a vármegye már reggel óta a készülődés lázában égett. Alig esteledett be, először az Avason a Horváth-tetőn felállított Rákóczi tornyot világították ki több száz méccsel (1. kép), majd az Avas többi pontján is fellobbantak az örömtüzek. Este 8 órára már az egész város fényárban úszott, az üzletek kirakatai is ünnepi díszet mutattak. 9 óra felé mozsárlövések jelezték az ünnepség kezdetét. Az ünneplő közönség a Városháza udvarán gyülekezett, a megye községeinek képviselői a Megyeháza előtt álltak fel saját címeres zászlaik alatt. A 15 000 főre duzzadt tömeg élére a különböző felekezetek papjai álltak, utánuk dr. Vadnay Tibor megyei főjegyző és dr. Nagy Ferenc városi főjegyző vezetésével a megyei törvényhatóság és a városi képviselőtestület küldöttségei következtek, majd a községek képviselői, az egyletek, testületek, vállalatok küldöttségei. A menetet Radics Lajos hazafias nótákat játszó cigányzenekara zárta.¹⁶

Miközben a város összes harangja zúgott, a menet 10 óra után ért a Tiszai pályaudvarhoz, melynek peronján tribünt állítottak fel. A vonat érkezését taracklővések jelezték, az avasi Rákóczi toronyban pedig káprázatos tűzijáték. Az ünneplők kalaplevéve fogadták a szerelvényt, majd az összes megyei dalárdák összesített kórusa a diósgyőri és ózdi vasgyári zenekar kíséretében rázendített a Himnuszra. A hamvakat szállító vasúti kocsijának ajtaja feltárván láthatóvá vált a hét koporsó, villannyal megvilágítva, középen a fejedelemé. Az emelvényre lépő Tarnay alispán – később nyomtatásban is megjelenő

16. Miskolczi Napló, 1906. október 30.

(2. kép) – beszédében köszöntötte a hazatérő bujdosókat: „Vármegyém népel!” Bercsényi hős huszárainak ivadékai! Ne feledd ünnepséged közben, hogy e szent hamvak iránt való hála és kegyelet kérdése téged közelebbről érdekel, mert a te szűkebb kis hazád, a nagy fejedelem és bujdosó társainak dicső emlékével a legszorosabban összeforrt . . .”¹⁷ A beszédre rázúgó viharos éljenzés után Blazsejovszky Ferenc apátplébános beszentelte a hamvakat, majd Thuróczy Pál ózdi evangélikus esperes imát tartott, mely után a vasúti kocsiját bezárták és a vonat lassan megindult Kassa felé.¹⁸

Az ünnepségsorozat legfényesebb eseményén, a bujdosók hamvainak kassai dombban való elhelyezésén az ünnepi menet leglátványosabb része a Rákóczi vármegyék egyesített díszbandériumának felvonulása volt (3. és 4. kép). Ebben a legtöbb taggal Zemplén – 46 fő – és Borsod – 35 fő – vett részt. A borsodiak bandériumának tagjait már az október 4-i törvényhatósági közgyűlés kijelölte, szervezésére Melczer Géza kamarás országgyűlési képviselő és Posztóczy Iván kérettek föl. A huszárcsapat névsorát minden helyi orgánum közölte: Batta Antal, Bolvári Andor, Beniczky Aladár, Bottlik István, Bónis Sándor, Demeter Ernő, Dobozy Dániel, Elek Árpád, Gróber Károly, Görgey László, Geőcze Bertalan, Hosszufalussy Lajos, gróf Haller Pál, Kérészi Barna, Lossonczy István, Melczer Géza, Melczer László, Mocsáry Lajos, Miklós Elemér, Nikkel József, Orczy Zoltán, gróf Péchy Kálmán, Prónay Endre, Posztóczy Iván, Répászky Béla, Stein Rezső, Szentimrey József, Szepessy Orbán, Szomjas Aladár, Vidats János, Várnay Bertalan és két trombitás.

A díszbandérium a középkorból ismert hadszervezetnek, a banderialis hadseregnek késői utóda, amely a historizmus korszakában már csak külsőségeiben élt és támadt fel, mintegy élő díszletét szolgáltatva a kor történeti jellegű ünnepségeinek. A milleniumi rendezvénysorozat kiállítása és díszbandériumai ebben a tekintetben is mintául szolgáltak, így *Szendrei Jánost* a milleniumra megjelenő nagy hadtudományi munka¹⁹ szerzőjét, a milleniumi kiállítás hadtörténeti csoportja rendezőjét, a kassai Rákóczi ereklyekiállítás szervezőjét kérték fel a budapesti díszbandérium ruháinak megtervezésére, akinek ebben a munkában segítségére volt Nemes Mihály történeti festőművész, a nagy viselettörténeti monográfia²⁰ illusztrátora. Az általuk tervezett és rendezett díszbandérium kísérte budapesti útján a fejedelmet a Bazilikáig, felravatalozása színhelyéig.²¹ Természetes volt, hogy a kassai ünnep pompáját is a jelmezekbe öltöztetett lovas díszmenetek emelhetik leginkább. Az ország vármegyéi különböző népies és egyenruhákba bújtatott csapatokkal jelentek meg Kassán, a Rákóczi vármegyékként megnevezett törvényhatóságok pedig díszbandérium kiállítására kaptak jogot.

A témára vonatkozó dokumentáció szegényes volta miatt, s mert a kapcsolódó levéltári vármegyei iratanyagnak sem sikerült nyomára akadni, nem kevés feltételezésre vagyunk utalva, ha azt kutatjuk, milyen források alapján készült a borsodi díszbandérium felszerelése.

Már az sem egyértelmű, miért éppen a Bercsényi huszárokra esett a rendező szervek választása, hiszen kézenfekvőbbnek tűnt volna, ha a fejedelmet utolsó útjára híres testőrségének a palotás ezrednek korhű öltözkéiben kísérik, s nem a vele együtt halottaiban hazatért főgenerálisa, Bercsényi ezredének egyenruhájában. A választ abban az újságokban közölt hírből le lehetjük vonni, mely szerint Vadnay Tibor főjegyző az 1906. október 6-i közgyűlésen tett javaslatában azért áll ki a Bercsényi huszárok felszerelése

17. Ünnepi beszéd, melyet II. Rákóczi Ferenc hamvainak átszállítása alkalmával Miskolcon a vasúti állomáson 1906. október hó 28-án dr. Tarnay Gyula tartott. Miskolc, 1906.

18. Miskolczi Napló, 1906. október 30.

19. *Szendrei J.*, 1896.

20. *Nagy G.*, 1900.

21. Budapest, 30. évf. 1906. 299. sz. 8.

mellett, mert „Borsodmegye állította ki a Bercsényi zöld huszár ezredet”.²² A főjegyző valószínűleg arra a Rákóczi korabeli forrásra gondolt ekkor, amelyre *Szendrei János* Miskolc monográfiájának 1904-ben megjelent II. kötetében utalt, ezt írva: a városra nehezédő „temérdek anyagi áldozaton felül (1705) április 29-én Bercsényi Miklós tábornoktól parancslevél érkezett, hogy minden tíz porta után egy újabb jól felfegyverzett és ruházott hajdú állíttassék, úgy hogy ezen kivetési alapon Borsod, Heves, Gömör, Torna és Szepes vármegyék együttesen egy újabb lovas és gyalog ezredet állítsanak ki.”²³ A Miskolc monográfia ezen túl is több helyen idézi azokat a borsodi és miskolci katonákat, akik a kurucok oldalán harcoltak, sőt, az Oklevéltár, a monográfia III. kötete több más, a Rákóczi szabadságharcban részt vevő borsodiakról szóló forrás mellett közöl egy névsort, amely egy 1706. augusztus 31-én kelt összeírást tartalmaz, ez a „Personalis Insurrectiokor való, mikor Szolnok felé kellett a németek eleibe menni, Generális Bercsényi úr táborába”.²⁴ Ez a lajstrom miskolci gyalogosok nevét tartalmazza. A Miskolc monográfián kívül a kortársaknak rendelkezésére állhatott Simon János levéltáros kutatásainak eredménye is, amely éppen az ünnepségek idejére jelent meg „II. Rákóczi Ferencz és Borsodvármegye” címen, s melyben szintén találunk eredeti forrásközléseket a borsodiaknak a kuruc szabadságharcban vitt szerepére vonatkozóan.²⁵

Ezek alapján joggal tekinthették magukat Bercsényi huszárai utódainak a borsodi nemes és polgár ifjak.

A Bercsényi huszárok ruhái és hadfelszerelése tervezése körülményeit illetően is csak következtetésekre hagyatkozhatunk. Ehhez a munkához a következő források álltak a kor emberének rendelkezésére: a tárgyakban megjelenő közvetlen, eredeti források és a kor viselettörténeti feldolgozásai.

Eredeti forrásoknak tekinthetjük az 1903-as Rákóczi ereklyekiállításon, valamint múzeumokban fellelt egykorú ábrázolásokat és tárgyi emlékeket, valamint azokat a Rákóczi korabeli ruhákat, amelyekről a Miskolczi Napló kis hírből számol be 1906. október 19-én: „A rendező bizottság egyik tagjának felkérése folytán, ma Szelényi Lajos helybeli nyomdatulajdonos több eredeti Rákóczi korabeli díszruhát mutatott be a rendezőségnek, melyeket metzenzéfi rokonaitól szerzett be. A ruhák igen szépek és a bizottság tetszését megnyerték.”

A rövid tudósítás arra enged következtetni, hogy a bemutatott díszruhák mintául szolgálhattak a tervezendő bandériumi egyenruhához.

A közvetlen tárgyi és képi forrásokon túl azonban a kor embere inkább a rendelkezésre álló történeti munkákra támaszkodhatott egy hasonló feladat során. A legkézenfekvőbbnek *Nagy Géza* és *Nemes Mihály* 1900-ban megjelent díszkiadású viselettörténeti monográfiája tűnhetett, melynek számos színes olajnyomatos ábrája közül – melyek a Rákóczi kor viseletét illusztrálják – kettő színében és összeállításában is nagyon emlékeztet a múzeumban őrzött viseletre²⁶ (5. kép). Bizonyos részletkérdésekben *Szendrei János*nak a viseletképekről szóló könyve is segítséget nyújthatott,²⁷ sőt, Miskolc történetének szerzője, a budapesti díszbandérium tervezője személyesen is adhatott a borsodiaknak segítséget.

A helyi lapok már két héttel az ünnep előtt közzétették a Bercsényi huszárok felszerelésének pontos listáját: „sárga csizma, király vörös nadrág, sárga salavári, zöld dolmány sárga zsinórzattal, farkasbőr kacagány, farkasbőr kalpag, a vármegye czimerével és

22. Miskolczi Napló, 1906. október 6.

23. *Szendrei J.*, 1904. 324.

24. *Szendrei J.*, 1890. 424–430.

25. *Simon J.*, 1906.

26. *Nagy G.*, XXX. tábla 6. kép és XXXI. tábla 2. kép.

27. *Szendrei J.*, 1892.

szárnyal, kuruc fringia, továbbá a Rákóczi színekkel feldíszített zászlós kopja, zöld zsabrák (lófelszerelés), csótáros kantár és magyar nyeregszerszám”.²⁸

A díszruha korabeli leírása mellett a Bercsényi huszár öltözkének rekonstrukciójában és a múzeumban őrzött darabok azonosításában segítségünkre van egy 1985-ben gyűjteményünkbe került eredeti fotó 1906-ból, korabeli passpartout-val és aranyozott fakerettel – Dunky fivérek felvétele, Miskolc – amely egy lovon ülő Bercsényi huszárt ábrázol²⁹ (6. kép). A férfi fején farkasbőrös kuruc süveg van tollas forgóval, melyet Borsod vármegye címerét mintázó rézlemez-domborítás erősít a süveghez (7. kép). A süveg felismerhető állapotban ma is megtalálható a Herman Ottó Múzeum történeti gyűjteményében a farkasbőr és tollfogó nélkül (ltsz.: 53.1371.6.). Színe zöld, formája a hagyományos kuruc csúcsos (viselve lehajló) kalpag. A fotón a huszár bal vállára vetett farkasbőrös kacagányt visel, mely nem maradt fenn napjainkig a tárgyak között. Öltözkének további darabjaiként zsinóros dolmány és nadrág ismerhető fel a fényképen, melyek a következő műtárgyakkal azonosíthatók: zöld színű posztóból készült sárga zsinóros dolmány és piros posztó csizmanadrág (ltsz.: 53.1371.4. és 53.1371.5.) (8. kép). Az egykorú fényképen a rövid dolmány eltakarja azt a jellegzetesen XVII–XVIII. századi ruhadarabot, amely a kuruc korban igen népszerű volt,³⁰ s mind a Bercsényi huszárok viseletének említett 1906-os lajstroma, mind a múzeumi gyűjtemény megőrizte számunkra: a salavárit vagy nadrágvédőt. A múzeumi darab piros posztóból készült rövid nadrágféle, melyet a nadrágra húzva viseltek (ltsz.: 53.1371.3.2.). A fényképen rövid szárú csizmát ismerünk fel, mely a sárga szattyánbőrből készült műtárggyal azonos (ltsz.: 53.1371.7.1–2.) (9. kép).

A huszár hadifelszereléséhez tartozik a rézveretes famarkolatú enyhe ívben hajló pengéjű szablya, melynek üreges fahüvelyét fekete viaszos vászonnal borították és csilagdiszes rézlemezéből készült veretekkel látták el (10. kép). Kardszíja barna bőr. A markolat alatt a penge jelzése:

1.CS/39 SKOLEK

(ltsz.: 53.1371.2.1–2.). A fényképen a huszár baljában zászlós kopját tart, mely a múzeumban őrzött piros-kék hadilobogós vashegyű kopjával azonos (ltsz.: 53.1371.1.) (11. kép).

A fotón jól felismerhető a ló felszerelése is. A nyeregtakaró két-két sarka karéjos, illetve csúcsban végződik, egyik hegyesszögű csúcsába Borsod vármegye rézveretes címerét erősítették fel. A tárgy zöld posztóból készült, s viszonylag épen őrződött meg az évtizedek folyamán (ltsz.: 53.1370.2.). Jó állapotú fotón nem látható sárga bőrből – nagy hozzáértéssel és gondnal készült – nyereg is (ltsz.: 53.1370.3.). A fényképen jól ki-vehető szügyellő és lőszerszámok eredeti darabjait vörös bőrből varrták, sárgaréz csillagokkal és karikákból álló láncsal díszítették (ltsz.: 53.1370.10–11–12.). Sárgaréz a kengyel is (ltsz.: 53.1370.15.1–2.).

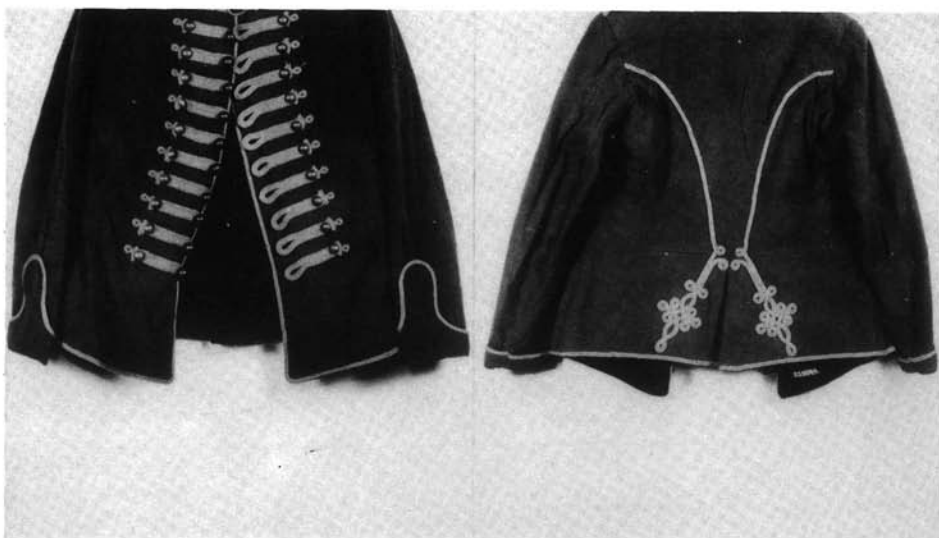
A felszerelésből csak a tarsolyt hiányolhatjuk, ez sem a fényképen, sem a korabeli leírásban, sem a műtárgyak között nem szerepel.

Ha a történeti műtárgyak készítésének, használatának körülményeit, történetét s a bennük megtestesülő társadalmi viszonyokat vizsgáljuk, a történeti muzeológia egyik legfontosabb feladatának teszünk eleget. A Rákóczit és bujdosó társait kísérő díszbandérium viseletegyüttese azonban nemcsak készítésének és használatának korát, társadalmi-politikai viszonyait, művelődéstörténeti jegyeit viseli magán, hanem – lévén egy előző kor katonai viseletének felidézője – a kuruc kor világát is tárgyasítja. Ezért nem

28. Miskolczi Napló, 1906. október 21.

29. Ltsz.: 85. 2. Meszléry Zoltánné ajándéka.

30. Nagy G., 163.

8. kép. Dolmány, hossza: 670 mm

érdektelen azt kutatni, ez az ünnepi viselet mennyiben autentikus, mennyit őrzött meg a történeti kor eredeti ruházatából.

A Rákóczi szabadságharc a társadalmi-politikai mozgalmakban jelentkező novumok mellett a hadszervezetben és hadellátásban is nem kevés újdonságot hozott magával. A hadsereg egyenruhával való felszerelése a kuruc szabadságharc kezdetétől kezdve a hadvezetés fontos feladata volt. A kuruc seregnél azonban „sem az egyenruha sem a felszerelés terén teljes egységességet nem lehetett elérni, ezért Rákóczi megelégedett azzal, hogy legalább a fegyvernemeket és ezredeket egymástól megkülönböztető ruhába öltöztesse, ami egészében véve sikerült is”.³¹

A hadsereg ruházatának megtervezésénél – ellentétben korunkkal – az „akkori kor kívánalmainak megfelelően nem a célszerűség volt a mérvadó, hanem az, hogy az ezredek minél díszesebben, tarkábban öltözzenek”.³² A fejedelem személyes ügyének és feladatának tekintette a hadfelszerelés és ruházat megtervezésében való részvételt, s ebben a pompakedvelő, művészszerető és -ismerő barokk főúr motívumai vezérelték.³³ A pompakedvelés nem csupán a fejedelem egyéni kedvtelése volt, ennek politikai célját sem lehet nem észrevenni. „A pompa és a fényűzés . . . volt hivatva a tömeg előtt érzékeltetni azt a magaslatot, amelyen az uralkodó állott. A legjobb alkalmat hozzá az ünnepségek, nagy felvonulások, követek, előkelő vendégek fogadása nyújtották . . . A fejedelem maga is festegetett, s a gondossága, amint a felvonulásoknál az egyes színes ruházatú csoportokat szétosztotta, méltó lett volna még egy barokk festőhöz is.”³⁴

A fejedelemen kívül udvarában, környezetében a politikai és katonai vezetőszerpet vivő főnemesség nem egy tagját hozzá hasonlóan a barokk csillogás, pompa, a szí-

31. Thaly K., 1880/2. 764.; Markó Á., 1934. 134.

32. Markó Á., 1934. Rákóczi Eml. 336.

33. Szekfű Gy., 1935. 286.

34. Mályusz E., 1934. 45–46.

9. kép. Csizma, magassága: 438 mm

nek tobzódása iránti fogékonyság jellemezte. Bizonyítja ezt *Thaly Kálmán*nak *Bercsényi* ungvári várpalotája fényűző berendezéséről szóló plasztikus leírása is.³⁵

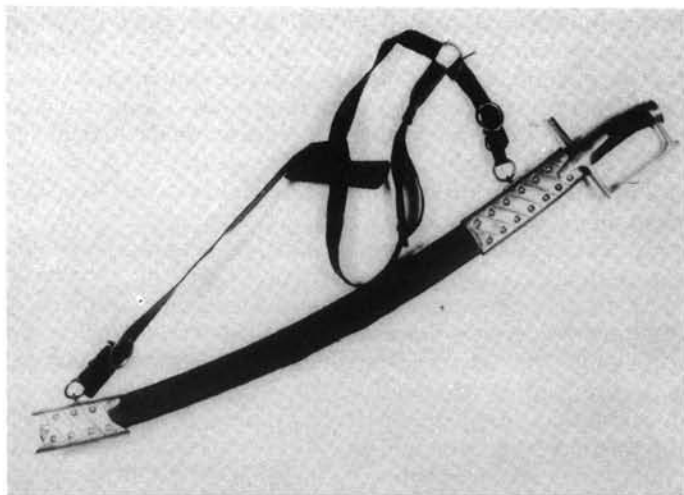
A kuruc mozgalom vezetőinek pompakedvelése nemcsak tárgyi környezetükben, valamint a regimentek egységes, rendkívülien színes egyenruházattal való ellátásában mutatkozott meg, hanem abban is, hogy a – hadi állapotok ellenére – saját öltözködésükre is nagy gondot fordítottak. Rákóczi sűrűn csináltatott pompásabbnál pompásabb színes ruhákat, a gombok formája, anyaga és más apróságoknak tűnő részlet sem kerülve el a figyelmét.³⁶ Rákóczi egyik generálisának, *Berthóti Ferenc* kassai vicegenerálisnak fennmaradt hagyatéki leltárában 9 rendbeli „fényes, finom kelméből készült, ezüsttel, arannyal kihímzett, aranyozott, filigrán mívű, drágaköves gombokkal ékeskedő teljes magyar díszöltözetet” jegyeztek fel.³⁷ Az öltözetek, illetve a hagyatékban talált végben álló szövetek színei a következők voltak: franczia-kék, rózsaszínű, világos kék, meggy szín, testszín-skarlát, hamuszín, szegfűszín, karmazsinszín, pázsitszínű, barackvirágszínű, setitebb hamuszín, gyöngyszín, zöld, vörös, kék, sárga. A generális nyolc különböző színű mentéjét róka- és hiúz mál bélelte. A kor viseletének igen nagy szerepet vitt az állatprém alkalmazása, amit az is bizonyít, hogy *Berthóti* generális hagyatékában az állatprémes ruhákon és süvegeken kívül 4 egész róka (prém), 5 egész hiúz, 3 vidrabőr, 2 farkasbőr, 4 rókahát és 14 rókafej lett följegyezve.³⁸ Kitűnik, hogy a generális hagyatékában fennmaradt viseletek nem uniformisok, a kuruc hadszervezet-

35. *Thaly K.*, 1887. III. kötet 219.

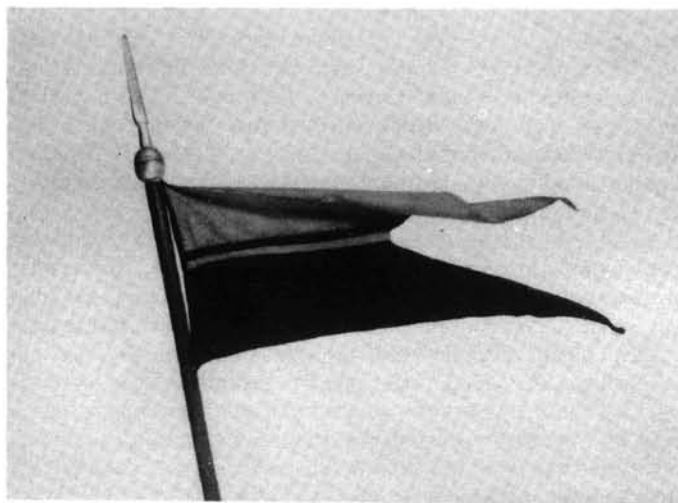
36. *Thaly K.*, 1880/2. 755.

37. *Thaly K.*, 1896. 159.

38. *Thaly K.*, 1896. 157.

10. kép. Szablya, hossza: 890 mm

11. kép. Zászlós kopja, hossza: 2075 mm

ben a tábornokoknak nem volt egyenruhájuk, ellentétben a hadsereg különböző ezredeinek tisztjeivel és katonáival.

A katonák egyenruháját biztosítandó a „hadellátó apparátusban . . . a hadsereg fegyverzetét és egyenruházatát biztosító comissariusok” látták el a hadfelszerelés e kulcsfontosságú feladatát.³⁹ Ezek egyike Lónyay Ferenc hadbiztos volt, az egyenruha-készítés és -ellátás felelőse, akinek irataiban nem kevés adatot találhatunk a kuruc sereg

39. Bánkúti I., 1980. 179.

egyenruhájának minőségét és színeit illetően. Lónyaynak egy 1705. január 28-án keltezett, a haditanácshoz intézett beadványában azon kérdésére, hogy három felállítandó reguláris ezrednek „micsodás színű köntössük legyen és micsodás hosszúságú”. A haditanács a következőket határozza: „Megértvén Kegyelmes Urunk parancsolatját, edgyik világoskék, a másik sötétkék, a harmadiknak zöld posztóból álló dolmánya, a nadrágia veres vagy kék lehet, a hosszúsága a’ mint a’ hivelkével eléri.”⁴⁰ A felsorolt színek a legnépszerűbb koloritjai voltak a kuruc hadnak, a piros és kék szín (Rákóczi színei) mellett a zöld is, mely utóbbit csak felsőruhának használtak, nadrágnak soha.⁴¹

Ha azt kívánjuk megállapítani, hogy a „Bercsényi huszárok” a valóságban milyen színű öltözetet viseltek, a ruházati hadbiztos iratai adhatják meg a választ. Valószínűleg 1706-ból való az a Lónyay-féle irat, amelyben a kapitányokról megnevezett ezredek neve mellett feltüntették az egyenruha színét is. Az 57 ezred közül csak öt mellett van zöld (a többi kék és vörös, illetve 8 alkalommal fehér, 8 ezrednél nincs jelezve). Nincs jelölve Lóczy (Endre/András) ezredénél sem, pedig róla tudjuk, hogy egy olyan gyalogezrednek volt ezredskapitánya, amely Bercsényi mellett, annak palotás (testőr) ezredét felváltva, teljesített szolgálatot a főgenerális udvartartásában, átvéve a palotás ezred szerepét ünnepélyes alkalmakkor is. Ez a gyalogezred zöld dolmányos, vörös nadrágos, fehér zsinóros új egyenruhát kapott 1706 tavaszán.⁴² Ezzel a hajdúszázaddal emelte nyitrai udvarának fényét Bercsényi, s ezek látták el a díszőrségi szolgálatot Nagyszombaton is a mediátorokkal folytatott diplomáciai tárgyalásokon.⁴³

Bercsényi Miklós a szabadságharc kezdetén több önálló ezrednek volt tulajdonosa, ezek közül három lovas ezred volt. Két lovas ezredének vezénylő ezredesei Géczy Gábor és (Győri) Nagy János ezredes kapitányok voltak.⁴⁴ Mindkettejük ezrede az említett kimutatás szerint zöld dolmányt viselt, a harmadik – Réthey György – kéket.⁴⁵

Ha a viselet egyik legjellegzetesebb alkotóelemét, a színt tekintjük, amely a hadviselésben fontos megkülönböztető szerepet is játszik, a források tükrében a borsodiak 1906-os díszbandériuma joggal tekinthette magát Bercsényi zöld dolmányos (piros nadrágos) kurucai utódjának.

A viselet másik fontos összetevője, a ruházat darabjai és azok szabása esetén már sokkal könnyebb a díszöltözetet és annak előképét összevetni, hiszen a kuruc kor ebben sokkal egyöntetűbb volt, mint a színek használatában. Bár a fegyvernemek, a rangfokozat és társadalmi pozíció szerint is módosul az öltözet a kuruc hadseregben, általában elmondhatjuk, hogy „a ruházat daliás, magyar szabású és zsinóros. A főbb tisztek drága, tollas forgókat, aranyozott ezüstláncos, gombos mentéket, párdúcbróket, az alsóbb tisztek pedig – sőt, egész ezredek is – farkasbőr-kacagányokat, sárga-piros csizmákat hordtak. A sűrű zsinórzatú, övig érő kurta dolmánykákat a kuruc hadak hozták divatba.”⁴⁶ Ez a leírás illik a borsodi bandérium öltözetére is, s a kuruc korból való egykorú ábrázolások is ezt a képet erősítik.

A Rákóczi temetésén résztvevő Bercsényi huszár és lovas további felszerelési darabjai is megfelelnek a kuruc kor hasonló eszközeinek. A kardhoz teljesen hasonlót találunk a hadtörténeti monográfia kuruc szabályakat illusztráló ábráin.⁴⁷ Borsodban a vármegyei hajdúk is ezt a kuruc típusú szabályát – fringiát – viselték, sőt, Borsod vármegye

40. Bánkúti I., 1976. 158–159.

41. Thaly K., 1880/2. 766.; Nagy G., 158.

42. Thaly K., 1887. III. kötet 672.

43. Thaly K., 1887. III. kötet 454.

44. Thaly K., 1887. III. kötet 301.

45. Bánkúti I., 1976. 49.

46. Thaly K., 1888. 16.

47. Liptai E., 1985. I. kötet 269., 290. és 296. képek.

1896-ban a budapesti milleniumi ünnepségekre kiállított díszbandériumának is hasonló kardja volt.

A lobogós kopja mint szálfegyver népszerűsége a kuruc korra már jelentősen csökkent, bár a szabadságharc első éveiben még használatban volt, de 1707 után mindinkább „kiszorult a használatból, s a szurony lép a helyébe”.⁴⁸ Lónyay commissariusnak egy 1705. július 20-án Dobszán kelt kimutatása és elszámolása még említi a pikát (kopját) és a hozzá való zászlót: „Pikákat vörös fenyőfából praeparáltattam . . . bagaziát és gyólcsoit is a pikákra”.⁴⁹ A múzeumi darab Rákóczi vörös-kék színeit viseli zászlaján.

A lószerszámok színei is autentikus a múzeumi tárgyegyüttesben, hiszen a kuruc kor ebben is a vöröset kedvelte. Kőrössy György fejedelmi kincstartó és főkamrás levelezésében említi (1709. március 2-án), hogy a „fejedelem udvari hatos díszfogatainak lószerszámai karmazsinbőrből készültek, minthogy akkoriban úgy a paripa-, mint a gyepplős kantárok, hámok egyszóval az egész szerszámzat magyar ízlés szerint színes (legtöbbnyire vörös) bőrből való volt.”⁵⁰

Az eredeti kuruc formákat, színeket és a korban használatos anyagot, a posztót híven megtartó ünnepi viseletegyüttes azon kevés díszöltözékek közé tartozik, melyek egyetlen alkalomra készültek, így a darabok megtervezésénél elsőrendű szempont volt az alkalom történelmi jelentősége, historiai háttere. A századelő nagy, az egész országot megmozgató társadalmi, politikai sőt, társasági eseményén Borsod vármegye – a Rákóczi szabadságharcra s magával a fejedelemmel való egykori, bizonyított kapcsolata révén – lehetőséget kapott, hogy igen rövid – alig egy hónapos – felkészülés után az ország közvéleménye előtt bemutatkozzék. Erre a kihívásra a megye politikai és szellemi vezetői jó érzékkel a Bercsényi huszárokból álló díszbandérium kiállításával válaszoltak. Ezzel a vármegye egyszerre idézte fel a kuruc kor hadszervezetét – a historizmus ideológiájának és művészet-, viselettörténeti felfogásának adekvátan, s felelt meg a világháború felé tartó dualista rendszer által megkövetelt fényes, ünnepi külsőségeknek.

A – néha több – történeti kort is dokumentáló, tárgyasító múzeumi emlékek közkinccsé tétele a történeti muzeológiában nemcsak leírásukban, a róluk készült képek közzétételében realizálódik, hanem egyre inkább abban is, hogy a közgyűjtemények kiállításokon szerepeltetik őket. Talán a borsodi ünnepi viseletegyüttes is felkerülhet egyszer a raktárakból a kiállítás napvilágára, ha nem is nagy történelmi sorsfordulókat és a társadalmi-politikai viszonyokat jelenítve meg, hanem mint egy ünnepelni soha nem rest kor beszédes emléke, amely kor a világháborúba torkolló feszültségeket nem egyszer túlhajtott külsőségekkel, ünnepségek sorával igyekezett elkendőzni.

48. Markó Á., 1934. 132.

49. Bánkúti I., 1980. 39.

50. Thaly K., 1880/2. 7763.

IRODALOM

- Acsády I.*,
1898. A magyar nemzet története. Szerk.: *Szilágyi S.*, Budapest, 7. kötet. Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711).
- Bánkúti I.*,
1976. Rákóczi hadserege 1703–1711. Budapest
1980. Lónyai Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztos válogatott iratai, Vaja. Hadellátás és hadtápszervezet Rákóczi hadseregében. In.: Rákóczi-tanulmányok. (Szerk.: *Köpeczi B.*, – *Hopp L.*, – *R. Várkonyi Á.*, Budapest, 169–181.
- Mályusz E.*,
1934. A Rákóczi-kor társadalma. In.: Rákóczi Emlékkönyv. (Szerk.: *Lukinich I.*, II. kötet) Budapest, 23–68.
- Markó Á.*,
1934. II. Rákóczi Ferenc a hadvezér, Budapest. Rákóczi mint hadvezér. In.: Rákóczi Emlékkönyv. (Szerk.: *Lukinich I.*, I. kötet) Budapest, 325–362.
- Nagy G.*,
1900. A magyar viseletek története, rajzolta és festette: Nemes Mihály, Budapest
- Simon J.*,
1906. II. Rákóczi Ferenc és Borsodvármegye, Miskolc
- Szekfü Gy.*,
1935. Magyar történet. Budapest, IV. kötet.
- Szendrei J.*,
1890. Miskolc város története és egyetemes helyirata. Miskolc, III. kötet. Oklevéltár Miskolc város történetéhez, 1225–1843.
1892. Magyar viseletképek czímeres leveleinkben, Budapest
1896. Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest
1904. Miskolc város története és egyetemes helyirata, II. kötet. Miskolcz város története 1000–1800. Miskolc
1904. (Századok): A kassai Rákóczi-ereklye kiállítása. Századok, 7. sz. 637–653.
- Thaly K.*,
1880/1. Egy francia kurucz ezredes temetése és hagyatéka. Történelmi Tár, 181–189.
1880/2. A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában és korában. Történelmi Tár, 555–576.; 745–768.
1887. A székesi gróf Bercsényi család I–II–III., Budapest
1888. II. Rákóczi Ferenc hadserege. Hadtörténelmi Közlemények, 12–23.
1893. Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak föltalálása. Budapest
1896. Egy kurucz tábornok hagyatéka, 1710. Hadtörténelmi Közlemények, 2. sz. 141–160.

DAS KOMITAT BORSOD BEI DER HEIMFÜHRUNG DER ASCHE RÁKÓCZIS

(Beiträge zur Geschichte der festlichen Trachten,
(Auszug)

Die geschichtliche Sammlung des miskolcer Ottó Herman Museums bewahrt eine besondere Kollektion von Kunstgegenständen: Die Uniform eines Paradebänderiums (Festbänderium) des 20. Jahrhunderts. Diese Kleidung trug die 35-köpfige berittene Abteilung des Komitats Borsod 1906 in Kaschau heute: Kosice, Tschechoslowakei) bei der Beisetzung von Fürst Ferenc Rákóczi II. und seiner emigrierten (vertriebenen) Kameraden.

Die Heimführung der Asche des in der türkischen Emigration verstorbenen Fürst Rákóczi war 1904 von Kaiser und König Franz Josef I. genehmigt worden. Die sterblichen Überreste wurden im Oktober 1906 von Konstantinopel nach Ungarn gebracht. Die Asche wurde nach dem feierlichen Empfang in Budapest mit einem Sonderzug weiter nach dem Sitz des Komitats Abauj, nach Kaschau gebracht. Der Zug fuhr in der Nacht des 28. Oktober 1906 durch den Bahnhof des Sitzes des Komitats Borsod, durch Miskolc. Hier bekundeten die politischen Persönlichkeiten und die Einwohner des Komitats in einer kurzen Feier ihre Ehrfurcht vor dem Andenken an den Fürsten.

Die Asche der Vertriebenen wurde am Sonntag, dem 29. Oktober 1906 im Dom von Kaschau im Rahmen einer landesweiten grandiosen Feierlichkeit zur letzten Ruhe gebettet. An dieser Feierlichkeit nahm das Komitat Borsod – zusammen mit den übrigen sog. Rákóczi-Komitaten – mit einem Paradebänderium teil. Die Kleidung der festlichen Reiterabteilung erinnerte an die Uniform des Regiments des Obergenerals Miklós Bercsényi vom Rákóczi-Freiheitskampf, der in den Jahren 1703–1711 stattfand. Die Teile der Kleidung sind: grüne Mütze, grüner Dolmány (kurze Jacke) mit gelben Schnüren, rote Hose, gelbe Stiefel, Kuruzen-Säbel und Fahnenstiess. Die mit dem Rákóczi-Aufstand gegen die Habsburger, mit der Kuruzenbewegung gleichaltrigen trachtengeschichtlichen Dokumente beweisen, daß das Komitat Borsod 1906 für seine festliche Reiterabteilung eine ursprüngliche, den Trachten des Beginns des 18. Jahrhunderts entsprechende, authentische Paradenkleidung hat anfertigen lassen.

Éva Gyulai

ADALÉKOK SZERENCS ÉS KÖRNYÉKE GAZDASÁGI, TÁRSADALMI, KULTURÁLIS ÉLETÉHEZ 1914-BEN

FALUSSY JÓZSEF

A címben jelzettekhez igazodva a következőkben megkíséreljük bemutatni az 1914-es Szerencs és környéke gazdasági, társadalmi, kulturális arculatát, vagy inkább abból érdekesebb képeket felvillantani. Érzékeltetni kívánjuk – a mezőgazdaságon belül – a szőlő kiemelt jelentőségét, termesztésének problémáit. Megismerkedhetünk a „falu” szociális helyzetével, akut iskolaügyi problémáival, valamint érdekes, színes, kulturális életével. Hogy aztán jöjjön az év nyara, ősze, mikor a háború mindent összezavar. A megye északi területei háborús hadszíntérre válnak. A lapok első oldalát harctéri tudósítások foglalják el. Mintha a hazai, a közvetlen környezetet bemutató írások is „csukaszürkévé” válnának.

Előbb fel kell vázolnunk mindazokat a jelenségeket, pozitív és negatív változásokat, melyek részben az országban, részben Tokaj-Hegyalján (Zemplén vm.-ben) az 1914-es állapotokhoz vezettek.

A dualizmus első három évtizede jelentős gazdasági fejlődést hozott az Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi részén is. Az 1890–1914 közti időszak pedig a hazai iparfejlődés kiemelkedő szakasza: állami támogatás, hazai fogyasztói piac kibővülése, gyáripari struktúra módosulása. Az agrárjelleg azonban megmarad. Elterjed a monopolizálódás kelet-európai formája a kartell (pl. cukor- és petróleumpiacon leginkább). Ez a folyamat a mezőgazdasági termelésre is ösztönzően hat. Emelkedik a termelés szervezettsége, technikája, de a nagybirtokrendszer változatlanul fennmarad.

Zemplénben a kapitalista fejlődés csak a századfordulóra tudta megtörni a mezőgazdaság (szőlőtermesztés) szinte kizárólagos monopóliumát. Az újonnan telepített gyárak is az élelmiszeriparhoz tartoztak, pl. Szerencsi Cukorgyár, 1889. De ezután is elsődleges szerepe a mezőgazdaságon belül a szőlőtermesztésnek van. Ez a parasztságnak szinte egyedüli munkalehetősége. A közép- és kisbirtokosságnak ill. néhány országos nagybirtokosnak viszont jól jövedelmező.

A munkalehetőségek hiányos volta miatt már az 1870-es évek 2. felében szórványosan megindul a kivándorlás, ami 1879–82 közt – különösen a felső-zempléni részekben tömeges méreteket ölt – (a jelzett időszakban több mint hétezer!). Országos jelenség is ez, hiszen 1904–1913 közt 56 000-en vándorolnak ki, s több mint 90%-uk agrárproletár.¹ Chicagó Times szerint „Amerikában” nincs munka. 1913 karácsonya előtt 100 000 külföldi munkást bocsátottak el, amiből több mint 10 ezer horvát, magyar.²

Zemplén vármegyének nincs igazi városa. A közigazgatási székhely Sátoraljaújhely 20 000 lakosságával kiemelkedik, de az utána következő Sárospatak már nem éri el

1. Varga G.-né., 1970. 68–69.

2. Tokaj-Hegyalja 1. sz.

a 10 000-es lélekszámot. Rajtuk kívül sorrendben: Nagymihály, Szerencs,³ Tokaj közelíti meg az 5000 fős lakosságot.⁴ De a felsorolt települések közül csak Szerencsen volt az iparnak döntő jelentősége. Tehát Zemplén vármegye mezőgazdasági jellege – a jelzett korszakban – mindvégig megmaradt.

A mezőgazdasági munkák 1914-ben nem indulhattak zökkenőmentesen. A tavaszi vízáradások során a Bodrog Olaszliszkától Bodrogszerdahelyig kiöntött, egyelőre az árterekre, majd még egy nagyobb esőzés után a víz a falvakba is behatolt.⁵ Áprilisban már 10 000 hold kaszáló és legelő volt víz alatt a Tisza–Bodrog összefolyásánál Bodrokisfalud–Tokaj–Bajsa háromszögben.⁶

A víznél maradva – adja hírül a Tokaj-Hegyalja c. lap: A Tisza Vásárosnaménytől kezdve hajózható, de csak Csongrádtól lefelé van rendes hajóközlekedés. Cél, a folyót Vásárosnaménytől kezdve hajózhatóvá tenni a kőanyag könnyebb szállítása érdekében, de az útvonal a vármegyére nézve is fontos. A szállítás bűzára, cukorrépára is ki fog terjedni.⁷ Április 19-én megalakult a „Taktaközi Belvíz Levezető Társulat”. Az alakuló gyűlés Szerencsen a község háza tanácstermében volt; Thuránszky László vármegyei főjegyző vezetésével. Az érdekelt nagybirtokosok helyett képviselőik, valamint Mezőzombor, Tarcál, Bekecs, Taktaszada, Taktaharkány, Taktakenéz, Prügy képviselői jelentek meg. (15 753 kh-ról van szó). Elnök: gr. Zichy Andor, székhely: Szerencs.⁸ A helyi sajtót lapozgatva szerzünk tudomást arról, hogy a száraz tél miatt már az ősszel elszaporodott egerek nem pusztultak el, s „tömerdek van belőlük”. A községi előljáróságok feladata az ellenük használható mérgek beszerzése, a hernyóirtás azonban a tanítók illetve tanítványaik kötelessége. A németországi módszer szerint a tanítók már kora tavasszal viszik ki a gyerekeket a mezőre, hernyót pusztítani. „Nálunk sehogy!” – írja a „T-H”. Kéri a tanítókat e feladat elvégzésére, hiszen a szabad levegő a gyermekeknek egészséges, tevékenységük pedig mezőgazdasági szempontból hasznos.⁹

A várható ideai termésről a földművelésügyi miniszter beszélt. A nagy budapesti lapok alapján közli a szerencsi hetilap: a termés az eddigi eredményekből megállapítva mögötte marad az 1913. évinek, búza, árpa, rozs kevesebb lesz. A kukorica viszont országsszerte jól áll. S megtörténik az élelmiszerek első hatósági megállapítása – a fővárosban.¹⁰ Ez már a kitört háború következménye.

A Tokaj-Hegyalja c. lap egyik állandó témája, természetszerűleg – a szőlőtermelés, s a kapcsolatos feladatok. Ezért alábbiakban önálló részben tekintem át az előzményeket.

A magyar mezőgazdaságban, a szőlőtermelésben a XVI. századtól különösen a mohácsi vést követő évtizedektől kiemelt szerepe lett Hegyaljának. A régi (num. 1. számú) szerémségi bortermelő terület a török fennhatósága alá került. Ennek következtében a tokaj-hegyaljai bor Magyarországon átvette a vezető szerepet.

A külkereskedelmi kapcsolatok az említett században Lengyelország, Galícia, Szilázia felé fokozatosan kiépültek. A megerősödő hegyaljai mezővárosok gazdasági életére a monokulturális jelleget öltő szőlő- és bortermelés vált jellemzővé. Az észak-

3. Smajda M., 1977.; Szerencs lakosságának alakulása: 1869: 1849; 1880: 2370; 1890: 4339; 1900: 5272; 1910: 6100.; Angyal B., 1955. 26.

4. B.-A.-Z. megye történeti és legújabb kori adattára. Miskolc (Továbbiakban: B.-A.-Z. m.) 69. 1.

5. Tokaj-Hegyalja 10. sz.

6. Tokaj-Hegyalja 16. sz.

7. Tokaj-Hegyalja 11. sz.

8. Tokaj-Hegyalja 17. sz.

9. Tokaj-Hegyalja 17. sz.

10. Tokaj-Hegyalja 31. sz.

kelet felvidéki kereskedő városok pedig a borkereskedelmet bonyolították le külföldi országokba.

Bár a XVIII. században és a XIX. század elején némi megtorpanás tapasztalható e területen, de még a XIX. század végén is a Hegyalja a magyarországi szőlő- és a bortermelés minőségi (aszú) központi területe (a filoxéravészig).

A mezőgazdasági tőkés fejlődés, a birtokviszonyok alapján a századfordulón a következőképpen alakul Hegyalján. Zemplén vármegyében a középbirtok háttérbe szorult a nagybirtokkal szemben. (Abaújban, Borsodban ez a tendencia fordított). Tehát itt a bortermelés túlnyomóan a kis-, középbirtok köréhez tartozott. 1865-ben: Abaújban 96, Borsodban 111, Zemplénben 61 helység foglalkozott szőlőtermeléssel. A termés kb. 70–80%-a került kereskedelmi forgalomba, tehát ez kifejezetten árutermelő tevékenységre utal.¹¹ 1848 után is fennmaradt a földesúri italmérési jog, amit 1888-ban egyedarássítás követett. Az 1880-as évektől kezd a filoxéra tönkretenni a szőlőket. (Első feltűnése vidékünkön 1880. május 18. Szendrő határában, gr. Csáky Imre szőlőjében.)¹²

1875-ben Pancsova város határában ütötte fel a fejét ez a szőlőbetegség, majd terjedt el hazánkban. (Ekkor az ország össz-szőlőterülete 367 653 ha). Az 1895. évi statisztikai felvétel akkor rögzíti a filoxéra pusztítását, amikor az a mélyponton van.

év	terület ha-ban
1890	311 120
1891	253 207
1892	248 831
1893	226 100
1894	219 842
1895	202 865

A filoxéra pusztítás azonban nem egyforma méretű volt a borvidékeken, a legnagyobb hagyományos hegyvidéki körzetekben. Szerémség, Dél-Magyarország 75–88%-os. Abaúj–Torna vm: 94,4%, Tokaj-Hegyalja c. lap szerint. Borsod vm. 90,7%, Zemplén vm. 82%-os.¹⁴ Védekezésül négyféle módszert alkalmaztak:

1. irtásos = kiirtják a fertőzött tőkéket és a közvetlen közelében lévőket. 2. árasztásos = 5–6 héten át víz alatt tartani a szőlőterületet (hegyvidékeken?); 3. szénkéreggel való gyérítő eljárás volt a hatásosabb, ezt alkalmazták legkevésbé. (Az 1890-es években kb. 2–3000 ha-on az összterület 2–4%-án próbálkoztak vele.) 4. Újratelepítés a leghatásosabb módszer: a filoxérával szemben, ellenálló amerikai fajták tömeges elterjesztése, oltalmat nyújtó homoki szőlőtelepítés (Mathiász János, Kocsis Pál nevével fémjelvezve).

1898-ban jelent meg: „Szőlő és bortermelés és a filoxéra ügy” c. kiadvány szerint (Statisztika szűkebb hazánkról):¹⁵

Megyék	Szőlőművelő foglalkozást végző falvak	Filoxérás községek 1897. végén	Fertőzött községek %	Összes terület	Fertőzött terület
1. Abaúj	93	91	98,8	7858	7600
2. Borsod	115	110	96	14 292	13 392
3. Zemplén	64	43	67	15 617	12 985
Összesen:	272	244	–	37 767	33 977

11. B.-A.-Z. m. 54. 1.

12. B.-A.-Z. m. 54. 1.

13. *Gunst P.*, 1976. 248–254.

14. *Gunst P.*, 1976. 248–254.

15. B.-A.-Z. m. 54. 1.

Az állapotok érzékeltetésére álljon itt egy leírás: „A filoxéra vész a Hegyalját később sújtotta mint a délebbre fekvő borvidéket, ami arra a hiúnak bizonyult képzelgésre adott alkalmat, hogy a Hegyaljánk azt kikerüli. Amikor közeledett, a szomszéd Borsod vármegyében már szemmel láthatólag pusztításokat okozott, a hegyaljai gazdák még reménykedtek. A 80-as évek közepén azonban nálunk is fellépett a filoxéra-vész . . . siralomvölgyggyé változott a vidék.”¹⁶

Megkésve, de végül bekövetkezett az állami beavatkozás. Vessző- és oltvány-előállító telepek alakultak: Tarcal (anyatelep), Miskolc, Mezőkövesd, Putnok, Szendrő helyiségekben. Az országgyűlés 1898. aug. 1-jén megszavazott 3 523 388 Ft újratelepítési kölcsönéből 559 905 Ft-tal részesedett Hegyalja.¹⁷ A tönkrement kisgazdaságokban nincs „erő” az újratelepítéshez, ezt a nagybirtok vállalja magára. Az első ez ügyben *B. Szabó Gyula* tállai földbirtokos. 1896-ban már 250 ha. az új telepítés. Feltétel: 1. A felhasználandó terület alkalmas legyen szőlőtelepítésre. 2. Csak e tájra előírt szőlőfajokat lehet telepíteni a borvidék jellegének megőrzése érdekében.

A hegyaljai országgyűlési képviselők közül többen is, de főleg *Bernáth Béla* a mádi, (majd a szerencsi kerület képviselője) akarta a bizonytalanságot az újratelepítés körül megszüntetni ill. az állami segítségnyújtást megsűrgetni. 1894. dec. 1-jei beszédében így érvel: „Ha már most látjuk, hogy a mezőgazdaság pang, még ott is, ahol a birtokok jövedelmezőségét nem tették tönkre súlyos elemi csapások, mit szólunk akkor a borászat, a szőlészet pangásáról és azoknak helyzetéről, akiknek birtoka szőlőkből állott, s akik a filoxéra pusztításai által nemcsak jövedelmeiktől hanem vagyonuktól is elestek . . .”¹⁸ Javaslatának lényege: 1. Utasítsassék a kormány, hogy a filoxéra pusztításai által károsult szőlőbirtokosoknak adandó állami kedvezményekről, s ezek segélyezéséről törvényjavaslatot nyújtson be. 2. Nyújtson a kormány kamat nélküli előleget egyéni vállalkozóknak és társulásoknak, szövetkezeteknek is.”¹⁹

1896. jan. 9-én tett aztán a földművelésügyi miniszter egy javaslatot, hogy a szőlészet terén állami kedvezményekkel és segélyezéssel a Hegyalja szőlőtermelőit 1,2 millió Ft erejéig támogassák.²⁰ Ebbe új telepítések létesítése, munkások kitaníttatása, kísérleti telepek kialakítása szerepelt volna.

A „T-H” nemcsak a szőlőtermelés e súlyos szakaszára pillant vissza-vissza, hanem élénk figyelemmel követi az 1914-es évben zajló e tárgyú főbb eseményeket is. A szőlészeti szakosztályi ülésekről rendszeresen tudósít. A januári összejeövetelen Thuránszky László szakosztályi elnök vármegyei főjegyző azon optimista véleményének ad hangot, hogy: . . . maholnap a Tokaj-Hegyalján idegenből származó bort senki nem fogyaszt.”²¹ Az áprilisi ülésen az orosz borvám kérdésében a kormányhoz terjesztendő felirat szerepelt. Történeti áttekintést végezve *Szirmay Antal*: Notitia historia, politica . . . c. művére hivatkoznak, miszerint a tokaj-hegyaljai borok az 1560-as évektől kezdve váltak híressé. S hivatkoznak Draskovich püspök tridenti zsinatra vitt tállai borára, amit a pápa megízelve így vélekedett: „Sumnum pontificem talia vina decent. = Ilyen bor méltó a pápához.”²²

Az ülés témájához kapcsolódott még a hegyaljai borkereskedők kérelme a br. Har-kányi János kereskedelemügyi miniszterhez az orosz borvám leszállítása és a szerződés ellenes orosz vámeljárás módosítása érdekében.

16. *Smajda*, i. m. 17. 1.

17. B.-A.-Z. m. 55. 1.

18. Tokaj-Hegyalja 1894. 5. sz.

19. Tokaj-Hegyalja 1894. 51. sz.

20. Tokaj-Hegyalja 1896. 20. sz.

21. Tokaj-Hegyalja 1914. 4. sz.

22. Tokaj-Hegyalja 15. sz.

A „Hegyalja védelme” c. belpolitikai cikk is ezen a vonalon indul el. Kiindulópontja, hogy az 1908. XLVII. tc. szerint a T-H. borvidéke zárt terület. Az utóbbi időben (években) jelentős a piacvesztés. Ha pl. 100 hl hegyaljai bor Ausztriába vagy Galíciába kikerül, lesz belőle 700 (!) hl – kimérve! A Zemplén vármegyei Gazdasági Egyesület borászati szakosztálya megbízásából dr. Szabó Sándor jogakadémiai tanár a hegyaljai szőlőtermelőkhez kérdőívet juttatott el. Javaslatának célja az 1917-ben lejáró vámszerződésben borvédelmünk tökéletesítése. Ti. 15–20 évvel „ezelőtt” Oroszország volt a legnagyobb magyar borpiac, ma a magyar bor ott hallatlan drága (1. vám!), valamint a fogyasztók ízlésváltozása is bekövetkezett, a könnyebb borokat kedvelik. Javaslat: többet ér minőségibbet forgalomba hozni (bár még a filoxéra utóhatása érezhető), s a hazai borok egy részét a pezsgőgyártásban kamatoztatni.²³

Dr. Szabó azt is megemlítette, hogy az antialkoholista mozgalom igen káros Tokaj-Hegyaljára nézve. Erre egy érdekes adalék: „Alispán az alkoholelleses küzdelem ellen” c. alatt jelent meg. Füzzesséry Ödön tokaji főszolgabíró elrendelte – vallás, nép, erkölcs társadalom elleni sérelem miatt – a kocsmák zárvatartását vasárnapokon és ünnepnapokon, Istentisztelet alatt. A kocsmárosok fellebbeztek és Dókus Gyula alispán felfüggesztette (!) a főszolgabírói rendeletet. Paragrafus szerint joga volt rá, írja a „T-H”, de nem számolt azzal, hogy hány év munkáját tette tönkre, amit e nemes ügyben papok, tanítók, orvosok végeztek.²⁴

Az időjárás viszontagságai nem kímélték a hegyaljai szőlőket se: bár hetilapunk „Nagy a kár országszerte” címszó alatt hozza a májusi fagykárokat, „hazai tájakra” összpontosít. Különösen az „alj-szőlőkében” nagy a kár: Abaujszántón 80–90%, Tállyán szintén, Mád 25–30–50%, Mezőzombor, B. keresztúr 25%, Tokaj, Tarcál 60–70%, Sárospatak 25–30%. Szerencsen, Legyesbényén alig van kár, de Hernádnémetiben szőlők, gyümölcsösök teljesen lefagytak.²⁵

Március vége lévén lassan emelkedtek a borárak – állapítja meg a lap. Hozzájárult ehhez a hamis dalmát borok behozatalának megnehezítése, de a görög mazsolaszőlő vámjának leszállítása megkönnyítette a borhamisítást. Ami ha nem is azonnal, de augusztus végén kitudódott. A Haász Adolf bodrogszerdahelyi borkereskedő Karlsbadban lett öngyilkos, miután kiderült, hogy árult hegyaljaiát Bodrog-vízzel „dúsította”.²⁶

Az igazi nagy témánk mellett a „T-H” figyelemmel kísérte a Zemplén megyei lapoknál történő változásokat is. Az 1914-es év új lap születésével kezdődött. „Tokaji Újság” címen, társadalmi, közgazdasági, szépirodalmi hetilap indult Tokajban. Szerkesztő dr. Vértés Gábor ügyvéd, főmunkatárs Vadnai Árpád.²⁷

Ugyanebben a számban közli, hogy a szintén tokaji székhelyű, kiadású társadalmi hetilap a „Tokaj és Vidéke” gazdát cserélt. Románszky Antal szerkesztő és tulajdonos egészségi okokból visszavonult január 1-től eddigi főmunkatársára Sass Jánosra ruházta át a lap tulajdonjogát, a szerkesztést dr. Hunyor Sándor királyi közjegyző vette át.²⁸

A sátoraljaújhelyi „Zemplén” szerkesztőségében is kisebb változás történt az év elején, ahol az eddigi helyettes szerkesztő, szerkesztővé lépett elő Teleky Sándor személyében, míg helyére Polányi Lajos belmunkatárs került.²⁹

23. Tokaj-Hegyalja 30. sz.

24. Tokaj-Hegyalja 12. sz.

25. Tokaj-Hegyalja 19. sz.

26. Tokaj-Hegyalja 35. sz.

27. Tokaj-Hegyalja 1. sz.

28. Tokaj-Hegyalja

29. Tokaj-Hegyalja 2. sz.

A tavasszal is született egy új lap „Gálszécs–Tőketerebes” néven, (társadalmi hetilap). Felelős szerkesztő: dr. Palásthy Béla, szerkesztő: Székely Győző, dr. Sárkány Lajos, főmunkatárs: Pázmány József.³⁰

Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a kb. Tőketerebest; St.újhelyt is magába foglaló Alsó-Zemplénben 6 (!) hetilap működött.³¹

Szerencs község a megoldandó belső feladatok, a szociális helyzet területén nem volt irigylésre méltó helyzetben 1914-ben. Már a „T-H.” első száma hírül adja röviden, hogy Frank C. Roseman (Szerencsről elszármazott amerikai állampolgár) 20 koronát küldött a szegény, fagyoskodó gyermekek számára. Állandó témát jelentettek a „lelenctartók és lelenczek” viselkedése, tettei a községben. A lap az Árpád-hegy pincéinél történt többrendbeli rongálásokra hivatkozva az előjáróság és a rendőri közegek szigorúbb fellépését kéri.³² A gyermeksegélyezés területén „Jubileumi Alapítvány” is született. A szerencsi Takarékpénztár dr. Erőss János igazgatósági tag indítványára 100 korona alapítványt tett a „városi” szegénygyermekek felruházására (karácsonykor történt meg). Az alapítvány alapgondolata az, hogy a magyar vidéki pénzügyi intézetek minél nagyobb összegeket fordítsanak az ifjúság magyar szellemében való nevelésére, megsegítésére ti. a nemzetiségi bankok jövedelmük jó részét a nemzetiségi mozgalmak támogatására fordítják.³³

Az 1910-ben megépült községi fürdő ügye is többször szerepelt a lap hasábjain. Híre terjedt a kénes gyógyhatásának. Megoldásra várt még a víz állandó cirkuláltatása és a fokozottabb higiénia. A szerencsi községi képviselőtestület ápr. 21-én ülést tartott: első témája a fürdőbizottság jelentése volt, miszerint sikerült békésen megegyezni a fürdő felszerelésekért perben álló Körtling-céggel. A községre nézve megfelelő az egyezés: ti. a fürdő állandó be ill. kifolyási lehetőséget kap, ami a fentebb említett egészségügyi követelményeknek valóban megfelel. A községi képviselőtestület az év nyarán viszont a fürdőigazgatóságnak azt ajánlja: „Jobb a sűrű garas, mint a ritka forint!” – vagyis árleszállítást javasol 1-2 koronáról 80 fillérre, a látogatottság fellendítése érdekében.

S végül dec. 13-án az új kazán kipróbálása után ismét lehet fürödni, amit eddig a kazán ill. a szénhiány akadályozott.³⁴

1914. szeptember 21-én ült össze a képviselőtestületi ülés Szerencsen, a háború kezdete óta először.³⁵ Darvas László vezető jegyző előadásában részletesen foglalkozott a kialakult helyzettel. Beszámolóját az általános mozgósítással, a hadiállapot beállítással kezdte, amely a közigazgatási életben is bizonyos megrázkódtatást „eredményezett”. Így előre nem látott kiadások a községi költségvetést is megterhelték. Felhív a legmesszebbmenő takarékosagra. Mivel a községi fürdő személyzete szinte teljes egészében bevonult, így a jövőben az intézmény, meghatározatlan ideig, csak hetenként kétszer lesz használható. Kötelesség a hadba vonuló (községi alkalmazottak) családjai megélhetéséről gondoskodni.³⁶ Szólt a pótrendőrök ill. a polgárőrség felállításáról. Kiemelte, hogy a községi bevételeknél tetemes csökkenés várható, ti. a szegényebb sorsú katonai szolgálatra bevonultak családjai adófizető kötelezettségeiknek nem fognak tudni eleget tenni.

30. Tokaj-Hegyalja 16. sz.

31. 6. a. „Sárospatak” c. lap

32. Tokaj-Hegyalja 15. sz.

33. Tokaj-Hegyalja 21. sz.

34. Tokaj-Hegyalja 8., 17., 26., 51. sz.

35. Tokaj-Hegyalja 40. sz.

36. Tokaj-Hegyalja 40. sz.

Nagy figyelmet keltett még az év elején a választókerületek új beosztása, amiről a „T-H.” tudósított.³⁷ Jan. 31-én képviselőházi ülésen Sándor János belügyminiszter terjesztette be a törvényjavaslatot. Eszerint a belügyminisztérium a beosztás érdemi részét törvényerejű rendeletekkel fogja végezni. A képviselőlétszám így emelkedni fog 435-re. Pl. Budapest 9 helyett 22 képviselőt küldhet. Abaúj vármegye képviselői helyeinek száma 2-vel csökken, a zempléni képviselőlétszám maradt, de a kerületi székhely egy helyen változik. Mádról Szerencsre kerül. Miskolc Kassa továbbra is 2-2 képviselőt küldhet a „T. Házba”.

A képviselőválasztási szavazóköri megállapítása szerint a tokaji és megyaszói választókerületeket a következőképpen osztották fel. Megyaszói vál. ker: 1. megyaszói szavazókör; 2. tiszalúci szavazókör; gesztelyi szavazókör; összesen 2272 választó. Tokaji választókerület: 1. tokaji szavazókör; 2. szerencsi szavazókör. Szerencsről 661 választó; mádi szavazókör, összesen: 3103 választó. A lap mindezeket az adatokat tényszerűen, mindenféle kommentár mellőzésével közölte.³⁸

Ami Szerencset igazán megmozgatta az első világháború előtti esztendőben, az az iskolaügy volt. A „T-H.” szinte minden második számában valamilyen módon kitér az ezzel kapcsolatosan felmerülő nehézségekre, kérdésekre. A járványtól az iskolai mulasztásokig, az analfabétizmus csökkentésétől a különböző tanfolyamokig, vizsgákig az iskolaüggyel kapcsolatban szinte minden szerepel a hasábkon.³⁹

Az alkohol elleni küzdelem az iskolákban sem mai találmány. 1914. febr. 25-én a tanítás kizárólag az alkohol negatív hatásáról volt hivatva szólni (miniszteri rendelet szerint!). De a lap kesernyésen állapítja meg, hogy immár kevés a szó, tenni kellene valamit! Júniusban már a hatóságok figyelmét hívja fel a „T-H.” lakossági bejelentések alapján – arra, hogy 6–14 éves gyermekek az Árpád-hegy oldalában fél literes üvegekből fogyaszták a számukra gyilkoló erejű pálinkát, s utána ordításuk „rugdalózásuk” féktelenné válik.⁴⁰

A szerencsi iskolaügy sarkalatos pontja azonban a polgári iskola létrehozásáért vívott küzdelem volt.⁴¹ A hetilap hasábjain többen is leírták, sőt, a képviselőtestületi gyűlésen (febr. 2.) is napirendre került, hogy Szerencsnek nem kell 2 óvoda, hiszen kihasználtságuk 70–80%-os, inkább a polgári iskola ügye „erőltessék”. A képviselőtestület aztán jún. 17-én elhatározta, hogy f. év szeptember 1-től megindítani az új intézményt, melyre az előjegyzés megindulhat a községházánál. Július 5-én már a „megvalósulás” stádiuma következne. Az iskolaszéket még jún. 30-án megválasztották: elnök Bányay János, alelnök: dr. Eröss János. Dr. Altman Elek előterjesztése szerint Vadász Péterné háza kibérelhető 3 évre, ideiglenes helynek (ma gyógyszerár és ált. iskola a Rákóczi úton). A tanszéki helyekre pályázatot írtak ki. Évi tandíj 100 korona, szegényeknek iskolai kedvezmény, esetleg ingyen oktatás. (Előkészületi, különbözeti vizsga mellett a gimnáziumi továbbtanulás lehetséges).

Július 19-i számában a lap már arról tudósít, hogy 2 tanári állásra meghirdették a pályázatot. A házban némi átalakítás, némi berendezés és Szerencs egy kultúrintézménnyel lesz gazdagabb. De még mindig kevés a jelentkező, 24 gyermek (32-en járnak át a tokaji polgárba Szerencsről).

A fordulat részben a hiányosságnak, részben a háború okozta gazdasági helyzetnek köszönhető, mert az augusztusi iskolaszéki határozat szerint a polgári iskola létesítését

37. Tokaj-Hegyalja 6. sz.

38. Tokaj-Hegyalja 19. sz.

39. Tokaj-Hegyalja 5, 23, 25, sz. (évváró vizsgák)

40. Tokaj-Hegyalja 8. sz.

41. Tokaj-Hegyalja 7., 25., 27., 29., 32., 36. sz.

az évben elodázzák, s a pályázati hirdetés dacára tanárokat sem fogadnak. A szerencsi polgári fiúiskola ügyében még egy cikk található, ami elismerve az eddig tett erőfeszítéseket azt a reményt sugallja, majd jövőre.

Sikeresnek minősíthető a tanítónők, tanítók által vezetett háztartási tanfolyam is.⁴² A közoktatásügyi miniszter támogatásával, a község anyagi támogatása mellett március–áprilisban 6 hetes kurzus kezdődött. A tanítás ingyenes volt, illetve a tehetősebb szülőktől napi 50–60 fillért kértek. A foglalkozásokat délelőtt és délután tartották. Március 7-én kezdődött el 32 résztvevővel, irányítói heti váltásban Lovas Emma és Krenner Edit tanítónők voltak.

A program: 8–10 óra között elméleti előadás, 10–12 óra között főzés, s 14–17 óra között varrás. Általános felügyelő Csepreghy Gyula tanár. Március 18-án „Szerencs intelligens közönségének” már hivatalos ebédet prezentáltak a tanuló hölgyek. A produkció „elégedettséget” váltott ki a jelenlevőkből. Április 29-én zárult a tanfolyam, ekkor volt a bemutató 6 hét munkájáról. A 30 rendszeres járó növendékből 24 volt jelen a vizsgán, ami az ált. iskola rajztermében volt. A vizsga sikerült, a bemutató sikert aratott, a szépságú közönség pedig élvezte a villásreggelit.

Még egy érdekes kezdeményezésben vettek részt Szerencsről. A földművelésügyi miniszter kezdeményezésére, Kolozsváron a Gazdasági Akadémia szervezésében jelkészek és tanítók számára 8 napos tanfolyamot rendeztek júl. 29. és aug. 5. között „... a hazánkban vadon termő gyógynövények szedésének és értékesítésének elsajátítása végett...”⁴³

A kulturális életet adták, színesítették a különböző területek által rendezett mulatságok, egyéni és színi előadások. Természetesen a legnagyobb ünnep márc. 15-e sem maradt ki a sajtóból s ebben az ún. „Tárca” rovata, kultúra is képviselve volt.⁴⁴

A mulatságok általában időjárástól függően a Nagy Szálloda emeleti tánctermeiben vagy a klubhelyiségben voltak. Jellemző, hogy a bevételt jótékony célra fordították: legyen az a cukorgyár vagy ipartestületi rendezvény. A hangversenyekben a Cukorgyári Dalárda vitte a prím szerepet, ahhoz csak kisegítőként járult hozzá az Izraelita Nő- és Legényegylet kara.

Az ún. vasárnapi előadásokon elhangzottak pl: „Asszonyokról-asszonyoknak”, Kenessey Gizella tanítónő, vagy Molnár Sándorné: „Helytelenségek a nevelésben.”⁴⁵

Népies előadások falun: Taktaszadán Novák József ref. lelkész és Matusz Mihály tanító rendezésében. Monokon: Petsár Gyula r. k. plébános és a tanítói kar.⁴⁶ De a legérdekesebb példa, Golop. „A tél az az időszak, amelyet a falusi földműves önművelésre fordíthat.” – állapítja meg egy cikk a „T-H”-ban. Domján József ref. tanító nem politizáló, csendes dolgozó ember. 8 éve lakik a faluban. Fogyasztási Szövetkezeti helyiségben az énekkart és az ifjúsági egyesületet vezeti. Tart még heti 1-2 dalestélyt, két hasznos felolvasást. Valamint minden télre egy műkedvelő előadást tanított be. (Legutóbb Gárdonyi Géza: „Bor”.) A következtetés: pezsgő lehet a kulturális élet egy kis faluban is ambiciózus tanító vezetése alatt. S ehhez a lap megállapítása: „Az elmondottak fényesen bizonyítják, mit tehet egy olyan tanító egyháza, községe és magyar hazája érdekében, ki hivatását helyesen fogja fel és valóban betölti néptanítói feladatát.”⁴⁷

42. Tokaj-Hegyalja 7., 11., 17., 18. sz.

43. Tokaj-Hegyalja 29. sz.

44. Tokaj-Hegyalja 4., 7., 20., 25., 1., 4., 6., 19., 3., 8., 9., 16., 17., 18. sz.

45. Tokaj-Hegyalja 2, 13. sz.

46. Tokaj-Hegyalja 2, 13. sz.

47. Tokaj-Hegyalja 8. sz.

Pásztorjátékok színesítették az ünnepeket Mezőzomboron is. A karácsonyi ünnepek alatt a római katolikusoknál 2 alkalommal, a görög katolikusoknál 1 alkalommal került rá sor.⁴⁸

A szerencsi Izraelita Nő- és Legényegylet febr. 5-i műsora is „csemege” volt (amúgy is a legsikerültebb rendezvények közé szokott tartozni).⁴⁹ A külső impozáns, a belső tartalom gazdag – vetélkedik a lap – a reményeket felülmúlja. Részt vesz rajta a helybeli és vidéki intelligencia java része. Megnyitót és befejezést Rácz Marci és zenekara húzta, majd Grünwald Sándor és Kurlander Sárika kettőse következett egy „tartalmas költemény” erejéig. Haas Béla gyógyszerész kabaré dalokat adott elő.

Még egy amatőr színielőadásról tegyünk azért említést. B. keresztúrbán „Házassági költségvetés ill. Beszéljen a mamával” c. vígjátékot adták elő az ifjú iparos legények. (A jövedelem az ifjú iparosok köréé.)⁵⁰

Áprilisban viszont „igazi” színtársulat szerepelt Szerencsen, „S. V.” részben újjászervezett színitársulata – 3 hetes időtartamra. Repertoárjuk: – Tengerész Kató, Nemtudomka, Kozi király, Benn az erdőn, Katonadolog, Sztrájkol a golya, Kis király, Buksi stb. Az érdeklődés nagyfokú – a „T-H.” szerint. Különösen Dobó Kató, Buday Sándor, Kálnay, Mihályi a legkitűnőbbek. Szerencs város intelligenciája, s a környéke ugyan zömében részt vett az előadásokon, de a település kicsi és szegény volt ahhoz, hogy még egy jó társulat mellett is kitartsa.⁵¹

A kevés ünnepély közt márc. 15-e kapja az első helyet, s a lapokban a terjedelmet. Az évfordulón az ált. iskola tanítótestülete előtt Persenszky Károly emlékezett történelmünk kiemelkedő eseményére, míg a „nagy” ünnepséget – ezúttal – a Református Olvasókör szervezte, itt a műsor után Pálóczy József mondott ünnepi beszédet.⁵²

Az „irodalom” nem tengett túl a „T-H.” oldalain. A Tárca rovat alatt (ez változóan jelentkezett: 1-2 hét, esetleg 3-4 kihagyásával is) jelentek meg a lírai ill. prózai alkotások. A februári „Prológos” Grünwald Nándor műve, az Izraelita Nőegylet estélyére készült, s leközölték.⁵³ A „Bordal”, Petőfi epigonok stílusában íródott, szerző: Kornai István.⁵⁴ Májusi epekedést sugallnak a: „Mondod” és az „Éva” c. versek.⁵⁵ Néhány rövidebb prózai munkácska, s a boldog békeidők kora lejár. „Az elvesztett vőlegény, A szegénység átka, A szerelem bolondjainak gyógyintézete”. A legutóbbira Jókai stílusa erősen hatott.⁵⁶

Augusztustól már harctéri események a fő ihletők. 1. „Lent a Duna mellett” c. vers (szerzője Sassy Csaba, a „Miskolczi Est” főszerkesztője)⁵⁷ „Visszaemlékezés Belgrádra” (próza, Dénes Mór)⁵⁸ és a karácsonyi számban egy-egy vers és próza: „Betlehemi csillag fénye” (N. M. szignóval), „Legenda a fenyőfáról” (Sas Ede)⁵⁹ elég vékony „irodalmi” termés egy év oldalain.

Vallási kérdések viszonylag kevés teret kaptak a lap hasábjain. Kivételt képez a szerencsi rabbiválasztás ami április 13-án hétfőn zajlott le.⁶⁰ Két jelölt volt: az ortodox

48. Tokaj-Hegyalja 3. sz.

49. Tokaj-Hegyalja 6. sz.

50. Tokaj-Hegyalja 9. sz.

51. Tokaj-Hegyalja 15., 11., 12. sz.

52. Tokaj-Hegyalja 15., 11., 12. sz.

53. Tokaj-Hegyalja 7. sz.

54. Tokaj-Hegyalja 12. sz.

55. Tokaj-Hegyalja 21., 22. sz.

56. Tokaj-Hegyalja 22., 23., 24. sz.

57. Tokaj-Hegyalja 32. sz.

58. Tokaj-Hegyalja 47. sz.

59. Tokaj-Hegyalja 53. sz.

60. Tokaj-Hegyalja 15. sz.

Pollák Kisvárdáról, vele szemben a chasziden Fischer Sávorról. Mivel Mád is, a budapesti központ is Pollák mellett állt ki, megválasztása szinte biztosra volt vehető. Ez a 101–1-es eredményben is megmutatkozott és Pollák Emánuel képesített rabbit választották meg nagy lelkesedéssel. Kikötés csak az volt, hogy özv. Billicer Pinászné volt szerencsi rabbiné lányával házasságot köthessen.⁶¹ A főrabbi beiktatása június 24-én történt meg. Rakamazig ment ki a helyi küldöttség, s itt hangzott el Kornitzer Salamon hitközségi elnök üdvözlő beszéde, melyet a megválasztott Szerencsen, a felállított díszsátorban köszönt meg. Ezután díszközgyűlésen Bernáth Béla országgyűlési képviselő beszélt. Végül Gortvay Aladár járási főszolgabíró eskette össze az ifjú párt.⁶²

A háború kezdete okozta nyugtalanság leküzdésére szolgált a kassai püspök augusztusi körlevele, mely szerint a lelkészek arra oktassák a népet, hogy pénzük megőrzésének legbiztosabb módja a pénzügyintézetekben való meghagyása, mert „a takarékpénztárak biztonságát nemzetközi egyezségek végzik, de a ládafiát nem szavatolják”.⁶³

A képviselőtestületi gyűlésen szept. 21. (A „T-H.” nagy terjedelemben, másfél oldalon hozta.) Az előadó dr. Darvas László vezetőjegyző volt. Felhívta a figyelmet a hadifoglyokkal és sebesültekkel való érintkezés eltiltására. „Még saját sebesültjeink is megkiméleldők!” – hangoztatta.⁶⁴

Az előtte való lapszámban a katonaszökevényeknek adandó közkegyelem adásáról volt szó. (Jelentkezés következménye a büntetés alóli felmentés, a „nem” esetében pedig szigorú büntetést helyeznek kilátásba és az „elfogatása elrendeltetik”).⁶⁵

„Mindenki maradjon a helyén” (október 4;) – közli szalag címben a „T-H”. A Kárpátoknál álló orosz csapatok előnyomulásának hírére a főispán szeptember 30-án falragaszokon tudatja: Mindenki „... nyugodtan várja be az események lefolyását”, „... s teljesítse polgári és hazafias kötelességét”, ui. a rémhírterjesztők ellen a legszigorúbban fel kell lépni.⁶⁶

Az üzérkedés a háborúval szinte azonnal megkezdődik pl. nagyarányú vidéki lófelvásárlás. Ez ellen decemberben Sándor János rendeletet is hozott.⁶⁷

Megjelenik az első egyéni (szerencsi) harci tett is a lap hasábjain. „Reggel” c. napilap tudósítását átvéve – Vitányi honvéd fhdy. hőstette, – Rudniknál – lényege: Golyószóró alkalmazása a támadó orosz katonatömeg ellen.⁶⁸

Az I. világháború idején a behívottak, elesettek családjai, hadiárvák számára számos „akció” indult: Így Augusztia főhercegnő vagy éppen egyes ezredek által szervezve. De a központiakkal párhuzamosan vidéken is voltak hasonlóak. Pl. a „Járási Segélyezési Bizottság” augusztus 10-én alakult meg Szerencsen. Itt a járás összes jegyzője megjelent és elhatározták, hogy községenként külön-külön bizottságokat alakítanak, a behívottak családtagjai megsegítésére. Tehetségéhez mérten valaki havonként bizonyos összeget ajánl fel e célra, s az összegyűlt összegből a segélyeket havonként folyósítják.⁶⁹ A segélyakcióra azonnal reagált a szerencsi Általános Ipartestület, amely a saját tagjaiból behívott hadkötelesek családtagjainak részére külön segélybizottságot hozott létre.⁷⁰

61. Tokaj-Hegyalja 17. sz.

62. Tokaj-Hegyalja 26. sz.

63. Tokaj-Hegyalja 31. sz.

64. Tokaj-Hegyalja 40. sz.

65. Tokaj-Hegyalja 39. sz.

66. Tokaj-Hegyalja 41. sz. Főispán Meczner Gyula.

67. Tokaj-Hegyalja 32., 50. sz.

68. Tokaj-Hegyalja 48. sz.

69. Tokaj-Hegyalja 33. sz.

70. Tokaj-Hegyalja 35. sz.

IRODALOM

- Angyal B.*,
1955. A szerencsi járás monográfiája. Szerencs
- Falusy J.*,
1985. Egy vidéki hetilap, a Tokaj-Hegyalja politikai szemléletének módosulásai 1914-ben. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXII–XXIII. Miskolc, 115–129.
- Gunst P.*,
1976. A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. Budapest
- Varga G.-né.*, (szerk.)
1970. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc

BEITRÄGE ZUM WIRTSCHAFTLICHEN, GESELLSCHAFTLICHEN UND KULTURELLEN LEBEN VON SZERENC S UND SEINER UMGEBUNG IM JAHRE 1914.

(Auszug)

Zum Titel der Publikation kann man auf Grund der „Tokaj-Hegyalja“ eine Ergänzung knüpfen. Unter deren Berücksichtigung ist das Jahrbuch des Museums „Herman Otto“ eine Fortsetzung einer früheren Mitteilung anzunehmen (XXII–XXIII. 115–129).

Die Einteilung des Materials ist mosaikartig, doch folgt sie dem Dreiersystem: Wirtschaft – Gesellschaft – Kultur. Ihr System ist beschreibend, mitteilend. Obwohl das Rohmaterial aus den Nummern der Zeitschrift „Tokaj-Hegyalja“ des Jahrgangs 1914 stammt, bleibt diese Jahresnummer keine Grenze. Besonders der Teil, der den Weinbau, die spezielle Lage von Hegyalja behandelt, blickt zeitlich auf die Jahrhundertwende, sogar in die Zeiten der Phylloxera zurück. Er verfolgt den Verlauf der Weinbau-rekonstruktion. Auch räumlich begrenzt er sich nicht auf die Bekanntmachung der partikularen Ereignisse in Szerencs, er erweitert den Anschauungskreis auf Süd-Zemplén.

Mit „namhaftem“ Geschehniss startet die Zeitschrift, sie kann ja die Erinnerung von Dr. János Harkányi zum Minister den Lesern mitteilen.

Man kann die zeitgenössischen Zeitschriften: „Tokaji Újság“ (Tokajer Zeitung), „Tokaj és Vidéke“ (Tokaj und Umgebung), „Zemplén“ und die „Gálszécs-Töketerebes“ kennenlernen.

Nach den Annäherungen der Weinkultur aus mehreren Ansichten kann man das innere Leben der „Stadt“ kennenlernen. Der Zustand des im Jahre 1910 aufgebauten Bades, seine Ausnutzung, Wirtschaftlichkeit, sowie die Sache der Realisierung einer Bürgerschule in Szerencs, die beinahe ein Jahrzehnt verspätet hatte. Man kann die Anstrengungen, die die Leitung der Stadt für die Verwirklichung dieser neuen Lehrstätte geleistet hatte, in ihrem Verlauf verfolgen. Die Verwirklichung war schon nahe, aber der Krieg war dazwischengekommen.

Ein interessanter Teil aus den Berichten der „Tokaj-Hegyalja“ erklärt die Ereignisse einer Rabbielektion in der Stadt, deutet auf ihre Bedeutung über die nahe Umwelt.

Vom Sommer 1914 an ist die Stimme der Feuilletons, der „literarischen Schöpfungen“, die Mannigfaltigkeit sowie die Einstimmigkeit des Landlebens betont hatten, düsterer. In Szerencs und seiner Umgebung zeigen die Mitteilungen auf die Teuerungen auf dem Markt, die Spekulation; es wird die erste Arbeitseinstellung der Dienstboten niedergebochen. Die Berichte des Krieges vermehren sich. Unter diesen sind manchmal auch die Heldentaten der Jungen von Szerencs und vermehren sich auch die Toten.

Die Folge 1914 wird mit Bekanntmachung der Aussichtslosigkeit des neuen Jahres geschlossen.

József Falussy

A ZEMPLÉN MEGYEI SZLOVÁKOK 1918–1919-BEN

HÓGYE ISTVÁN

A tanulmány összefoglaló szándékkal, a fellelhető levéltári forrásokra és szakirodalomra épülve mutatja be Zemplén megye szlovákságának reagálásait, állásfoglalásait, részvételét az 1918–1919-es eseményekben.

A történeti Zemplén megyének jelentős számú szlovák népessége volt vizsgálódásunk idején, a megye közel 350 ezer lakosából a felső hét járás (Gálszécs, Homonna, Mezőlaborc, Nagymihály, Szinna, Sztropkó, Varannó) lakóinak nagyobb része kb. 130 ezer ember vallotta magát szlováknak, akik a megye földrajzi területének északi, nagyobb felén laktak.¹

A zempléni szlovákság egész története, és a címben jelzett korszakban játszott szerepe nem szakítható el az egész szlovákság nemzeti mozgalmától, azt segíti, módosítja, visszaveti, színezi is a maga helyi ténykedéseivel, a központi irányításra, intézkedésekre hozott és a vidéken kezdeményezett helyi eseményekkel. A vidék lakosságának szerepe volt a nemzetté szerveződés folyamatában, amely 1918–1919-ben jutott, ha nem is az elképzelt módon, de mégis a megoldás állapotába.

Röviden szólni kell, át kell tekinteni a kiegyezéstől 1918-ig terjedő időszak nemzetiségi politikáját, kiemelve a szlovákokra – mellettük, érdekükben vagy ellenükre, kárukra – hozott hatósági intézkedéseket, azok Zemplén megyei megvalósulását.

Az egész korszakra meghatározó lett az 1868. évi XLIV. az ún. nemzetiségi törvény, amely kimondta, hogy „Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan és egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiségéhez tartozzék is, egyenjogú tagja.” Így az államnyelv magyar lett, de a törvény a nemzetiségek számára is biztosította az anyanyelv használatát az alsófokú oktatásban a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. Engedélyezte a nemzetiségi társulatok, egyletek felállítását, alapszabályzatuk előzetes bemutatásával. A fenti törvény a gyakorlatban azonban nem valósult meg, mert azokat a későbbi rendeletek megnyírbálták. 1874-ben már a vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte három szlovák tannyelvű gimnázium bezárását. Az 1883. évi XXX. tc. a nemzetiségi iskolákban is kötelezővé tette a magyar irodalom és történelem magyar nyelven való tanítását. Bánffy Dezső miniszterelnöksége idején 1895-ben megszervezték a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályát, amelynek fő célja a nemzetiségi mozgalmak megfigyelése. Az 1898-as kormányrendelet a családnevek magyarosítását és a községnevek magyarosítását rendelte el. A zempléni helységek névváltoztatását a belügyminiszter 1898. IV. tc. alapján végezték el, de az ésszerűség határain belül maradva. Zemplén megye levéltára őrzi azokat a községi, körjegyzőségi, főszolgabírói jelentéseket, amelyben a bizottságok új neveket javasolnak a „magyartalan” nevű faluknak. Ezekben az idegen hangzás helyett annak magyar megfelelője, egyszerű fordításai, de a

1. A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1913. 131–137.

hagyományok tisztelete is megnyilvánult. Így pl. gyakori a Polyán, -Polyánka utótagból a – mező magyarítás vagy a – Poruba = -vágás, -Volya = -völgy összetétel, a Krivostyán = Gödrös, Sitnyice = Virányos fordítás. Törekedtek a magyaros hangzásra, amikor a Csabalóc = Csabaháza, Kohanóc = Kohány, Ladiskóc = Lászlófalva, Lukasóc = Lukácsi, Vojtóc = Vojtvágás névváltoztatást tettek. A régi nagy hagyományokkal, történelmi múlttal rendelkező nagyobb települések nevét érintetlenül hagyták, még ha szláv, szlovák hangzásúak voltak is, pl. Csáklyó, Dámóc, Havaj, Isztáncs, Lasztomér, Szacsúr, Sztára, Sztropkó, Visnyó stb. A későbbi szlovák visszahatásnál, a helységnevek szlovák változataiban nem találkozunk ezzel a logikával, ezért nem értjük a mai Spisska Nova Ves (Igló), de még a zempléni magyarlakta falvak Čerhov (Csörgő), Hraň (Garany), Kuzmice (Kozma), Maly Horeš (Kisgéres), Nižný Žipov (Magyarizsép), Malčice (Málca), Oborin (Abara) stb. elnevezéseket.

Az 1907. évi XXVII. tc. a „lex Apponyi” csökkentette a szlovák iskolák számát.²

A fenti országos törvények mellett a Zemplén megyei hatóságok is sokat tettek a szlovákság „megtartása érdekében” önértékük megbántására, mozgalmuk, szervezkedésük meggátolására. Az 1870-es évektől a megyében működött egy „magyar nyelvet terjesztő egyesület”, amely évente jutalmazta a legjobb, a célért dolgozó tanítókat, jegyzőket. A tulipánszövetség magyar védőegylet megyei vezetősége panaszkodott, hogy „... a magyar államiság, nemzeti egység jelképül szolgál címéres nemzeti lobogónak nincs kellő tisztelete a tótság körében.” Erre rendelte el a főispán a 4642/1908. B.M. rendeletre hivatkozással a nemzeti zászló kötelező használatát és szigorú ellenőrzését a használat megtartására.³

A magyar hatóságok intézkedéseivel szemben korán fellépett egy nemzeti érdekeket védő, szlovák nyelvet pártoló, kultúrát terjesztő mozgalom, amelynek legális lehetősége is volt. Cseh egyetemista diákok kirándulás címén járták a vidéket és „... tót testvéreik között izgattak ...”, ezért utasította a főispán a főszolgabírákat, hogy „figyeltessék ezeket a csoportokat ... nemzetiségi izgatásokra és rendzavarásokra a következőkben ne kerülhessen sor ...”⁴ Nagy gondot adott a közigazgatási szerveknek a Milan Hodzsa nyomtatványa, ügynökeinek működése, lapja terjedésének megállítása. Mecznér főispán szigorú utasításban rendelte el: „... A nép hazafias érzelmeinek megmetyelése, megakadályozásának érdekében a legalkalmasabb eszköz, ha a kárhozatos nemzet- és alkotmányellenes nyomtatványok elolvasására a népnek alkalom nem nyújtatik. E tekintetben a megbízható hazafias előljárókat, körjegyzőket, bírókat szükséges kitanítani, nem különben a lelkeszkedő hazafias papságot s tanítói kart is egyetértő hazafias közremunkálkodásra felkérni és megnyerni. ... Adandó esetekben kérek azonnali jelentést és számítok főszolgabírók lankadatlan erélyére és éber felügyeletére ...”⁵

A Milan Hodzsa-féle Szlovenski Tyzdenik című lap ellensúlyozására a Sáros megyei főispán kiadta a Nasa Zasztava című hazafias „tót nyelvű” lapot. Az előfizetési díjat leszállították, hogy minél többen rendeljék meg. A megye szlováklakta községeiben, sőt a magyarokban is szép számmal jár ez a „hivatalos, hazafias” újság, bizonyítják a kimutatások a községenkénti előfizetésekről pl. Barancson 9, Gercselyben 6, Kisztén 4, Alsóregmecen 20, a nagykázméri körjegyzőségben 25 előfizetője volt.⁶

2. A törvények az Országos Törvénytár megfelelő kötetiben megtalálhatók.

3. Zemplén megye levéltára Sátoraljaújhely (ezután Z. lt.) Zemplén megye főispánjának iratai 27/1908. elnöki számon.

4. Z. lt. Zemplén megye főispánjának i. 28/1908. elnöki szám.

5. Z. lt. főispáni iratok 2/1908. elnöki szám.

6. Z. lt. főispáni iratok 1160/1908.

Nagy veszélyt jelentett a magyar hatóságoknak a Zemplén megyéből nagy számban Amerikába ment, de visszatért szlovákok agitációja. Gr. Hadik főispán jelentésében írta: „... Tapasztalható, hogy az Amerikából visszatért tótok pánszláv eszmékkel telítve érkeznek vissza.”⁷ Agitációjukról egy másik jelentés így számolt be: „... Gajdos János terebesi születésű pánszláv agitátor Amerikából tért haza. Nevezett a pánszláv érzelmű papokkal bizalmas lábon áll és agitációját az úgynevezett „Rózsafüzér társulat” alapításával leplezi. ... legéberebb megfigyelésére, államellenes működésének megakadályozására ...” hívja fel a főszolgabírók figyelmét.⁸

Az Amerikában letelepedett szlovákok, a magyarországi szlovák nemzeti mozgalom megsegítésére 1 centes bélyeget adtak ki „Slovenski brat, objim si mat.” felírással és Mudrony Pál arcképével „Ja som pisny, ja som Slovak” szöveggel érmét. Ezek Zemplén megyében forgalomban voltak, mert Bernáth alispán elrendelte: ... Tekintettel arra, hogy az említett bélyegjegyek és érmékből előálló jövedelem oly nemzetiségi agitáció céljait kívánja szolgálni, melynek magyarellenes irányzata kétségtelen, a kérdéses bélyegjegyek és érme használata, terjesztése, árusítása megtiltom ... a postahivatalok az ezekkel a bélyegjegyekkel megragasztott postai küldeményeket szállításra ne fogadják el, az érkező ily küldeményeket ne kézbesítsék ...”⁹

A világháború új lehetőséget hozott a nemzetiségek, közöttük a szlovákok elszakadására. 1915 júliusának végén a szlovák Nemzeti Párt lapjában vezércikk jelent meg, amelyben hangot kapott az elszakadás közvetlen szándéka. Az év novemberében a cseh emigráns vezetők: Beneš, Masarik, Štefanik megalakították a Cseh Külföldi Bizottságot. 1916. február 22-én a fentiek vezetésével megalakult az emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanács. 1917 májusában a cseh képviselők követelték Csehország és Szlovákia egyesítését. A szlovákok az 1918. május 1-i lipcészentmiklósi népgyűlésen kimondták Csehországhoz tartozásukat, de annak részeként önálló kulturális, gazdasági fejlődést, politikai jogegyenlőséget kívánva.

Az Osztrák–Magyar Monarchia háborús vereségei, ellenségei segítették a birodalom népeinek elszakadási törekvéseit, az államalakulat felbomlását. Közvetlen segítséget is adtak a cseh, román, szerb burzsoáziának, nemzeti mozgalmukat nemzetközi fórumokon is látványosan támogatták. 1918-ban hirdette meg Wilson amerikai elnök híres 14 pontját, amelyben hangsúlyozta a nemzetiségek szabad fejlődését, teljes önrendelkezési szabadságát. A nemzetiségek vezetőinek római találkozóján 1918 áprilisában közös elhatározás született a Monarchiából való kilépésre. Az év júliusában Pittsburghban egyezmény jött létre a cseh és szlovák emigránsok között, hogy a Csehszlovák államban Szlovákia autonóm jogokat fog kapni.

1918. október 16-i IV. Károly manifesztuma elkészett, már a nemzetiségek elszakadását nem tudta megakadályozni. Október 18-án Masaryk kibocsátotta a Csehszlovák Függetlenségi Nyilatkozatot, amely kimondta az elszakadást a Monarchiától. Hiába volt a Magyar Nemzeti Tanács október 25-én kiadott 12 pontjában helye a nemzetiségek jogainak elismerésére, ezt már nem vették figyelembe sem. Október 28-án a prágai Nemzeti Tanács a csehszlovák állam kormányának nyilvánította magát és kimondta Csehszlovákia megalakítását. Október 30-án Turócszentmártonban a Szlovák Nemzeti Tanács elfogadta, hogy Szlovákia csatlakozik az új államhoz.

Szlovákia hovatartozásának ügyében 1918 nyarától különböző nacionalista elképzelések születtek. Szlovákia, mint állam, mint terület bizonytalan volt, mivel a szlovákok a többi magyarországi nemzetiségtől eltérően területi privilégiummal soha nem

7. Z. lt. főispáni iratok 1403/1902.

8. Z. lt. főispáni iratok 34/1908. elnöki szám.

9. Z. lt. Zemplén megye alispánjának iratai 6233/1908.

rendelkeztek, így csak a szlovák etnikai területek megjelölését jelenthette. Korábban erre az etnikai területre vonatkozott a nemzeti mozgalom követelése, most 1918 októberében azonban teljes megyékhez és nagy magyar lakosságú területekhez is ragaszkodtak a szlovák és cseh nacionalisták.¹⁰ A november 3-i páduai fegyverszünet, sem a november 7-i belgrádi tárgyalások nem adtak lehetőséget a csehszlovák burzsoá kormánynak Szlovákia elfoglalására, a demarkációs vonal itt a történeti Magyarország határa maradt. Beneš külügyminiszter Párizsban sérelmezte is ezt, mire a francia kormány felhatalmazását adta Szlovákia megszállására.

A Károlyi-kormány nem vette figyelembe a szlovákság kinyilatkoztatott önrendelkezését, jelentős szlováklakta területeket is szeretett volna megtartani. Várad Zsigmond a nemzetiségi minisztérium megbízásából beutazta Kelet-Szlovákiát, Zemplén megyét is, hogy tájékozódjon az itteni nép hangulatáról, a szlovákság állásfoglalásáról ezeket írta jelentésében: „... még most is a lakosság nagyobb része örömet maradna a magyarsággal közösségbe ...” majd egy új jelentésében megtoldja azzal, hogy a magyarokhoz tartozás mellett agitációt kellene folytatni, erre „csakis a szociáldemokrata párt tót, de magyar érzelmű tagjai volnának felhasználhatók ...”¹¹

Zemplén megye főispánja is a fenti cél érdekében rendelte el a főszolgabíráknak, hogy „... tót nyelven plakátokon és apró röpcédulákon azonnal kinyomandó, és a legnagyobb apparátussal minden községben házról házra terjesztendő ...” az alábbi szöveg: „Tót Testvérek! Vigyázzunk! A csehek be akarnak csapni bennünket, mindig azt hirdették, hogy felszabadítják a tót népet, de most, mikor a forradalom felszabadított bennünket és a mi kezünkbe adta a hatalmat, meg akarják hódítani a tót vidéket. Tót testvérek! Ne engedjük elárulni magunkat. A magyar szocialista és radikális népkormány földet adna nekünk, a cseh urak nem adni akarnak, csak elvenni. Elvennék a tót nép nyelvét, a tót nép munkaerejét, de még élelmet sem adnának, mivel nekik sincs. A tótság éhezne a cseh uralom alatt. Tót testvérek! Nem kell nekünk semmiféle elnyomás! Nem kell nekünk cseh uralom sem! Mi szabad tót nép akarunk lenni, meg fogjuk mutatni a világnak mire képes a tótság! Szabadság, jólét, föld lesz jutalma, ha mi nem engedjük leigázni magunkat. Éljen a tót nép függetlensége! Éljen a tót népuralom!”¹²

1918. november 8-án a cseh hadsereg egységei megkezdték Szlovákia megszállását. November 13-án eredménytelenül végződtek Jászi Oszkárnak, a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyek miniszterének tárgyalásai Milan Hodzsa szlovák megbízottal. Ezután Széchenyi megyei főispán az Országos Propaganda Bizottság ajánlására ismét plakátokat nyomtat és terjesztet a zempléni szlovákság között a következő szöveggel: „Tót Néphez! Polgárok, Munkások, Földművelők! Követeljük a tót nép teljes szabadságát! Követeljük, hogy a cseh csapatok azonnal hagyják el a tót nemzet területét! Legyen vége a cseh erőszakosságoknak! Követeljük, hogy a népköztársaság kormánya tegye sürgősen szabaddá a vasútvonalakat, a postát, távírdát és telefont! Szerezzen élelmiszert, közszükségleti cikkeket és akadályozza meg, hogy a cseh csapatok összeharagcsolják a szegény tót nép élelmét és jószágait. A budapesti tárgyalásokon el kell intézni a tót nép szabadságának ügyét. Mi független tót nemzetet akarunk és nem kívánjuk, hogy a cseh kapitalisták uralkodjanak felettünk. Wilson elnök kijelentette, hogy a cseh foglalásokat nem ismeri el, mert csak a béketárgyalás dönthet a tót nép ügye fölött. Mi már előre kijelentjük, hogy sem a magyar, sem a cseh elnyomást nem akarjuk. Szabad tót népet, szabad tót közigazgatást, szabad tót nyelvhasználatot akarunk! Testvérek,

10. Arató E., 1977. 13–20.

11. Kende J., 1973. 108.

12. Z. lt. Sátoraljaújhelyi járás főszolgabírójának iratai 6440/1918.

csak most vigyázzunk! Csak most álljunk ellen minden hódító törekvésnek, akkor a tót nép végre megszabadul, és nem mint magyar, nem mint cseh, hanem mint önálló tót nemzet mutatja meg a világnak a tótság erejét. Éljen a szabad tót nép! Éljen a szocialista és radikális népköztársaság!”¹³

A forradalom eseményei a szlováklakta északi részen, de a megye déli részén a magyarok között is hasonlóan visszhangzott. A szlovák falvakban is elkergették a jegyzőket, megtámadták a földbirtokosokat, kereskedőket. A megmozdulásoknak annyiban volt nemzeti sajátossága, hogy ott az államhatalom – amelynek helyi szerveit eltörölték, képviselőit elűzték – a nemzeti elnyomást is megtestesítette. A nemzeti és társadalmi elnyomás miatti elkeseredés ösztönös formában jelentkezett és volt együtt. A nép haragja minden olyan tényező ellen fordult, amelyben vagyoni jóléte miatt ellenséget látott; szlovák és zsidó gazdát, bérlőt, magyar nagybirtokost, gazdag ruszin kocsmárost egyformán kifosztott. Mivel a hazatérő katonáktól a laktanyák, katonai raktárak elfoglalásából a falvak lakossága is nagyszámú fegyverhez jutott, és amint a vidék állapotáról jelentette a kassai csendőrkörület parancsnoka „ . . . a felfegyverzett katonák sok helyen bandákba verődve rombolnak, fosztogatnak . . . ”¹⁴ Zemplén megye levéltárának ügyészségi és törvényszéki irataiban soha annyi rablás, fosztogatás nem volt mint ebben a korban feljegyeztek és megőriztek a fenti iratok, ami a körülményeknek, az éhínségnek, közbiztonság hiányának tudható be. Az iratokból kitűnő legkülönbözőbb helyeken történtek fosztogatások, sok magyar név között sok szlovák is elkövetett rablást, így Parnón, Kohányban vagy Bodrogszerdahelyen, ahol Palocsik József és 72 társa rabolt. Laborcfn Prokopcsák Vaszil a Sztáray grófokat rabolta ki, Sztropkón szintén történtek rablások.¹⁵

Az év novemberében a sok hír, remény a tömegek öntudatát megnövelte. Bérkövetelések voltak, a megyei Bérmegállapító Bizottságnak sok dolga akadt. A cselédek, napszámosok már nem érték be a korábbi alacsony bérrel, járandósággal. A Sátoraljaújhelyi Járási Mezőgazdasági Békéltető és Bérmegállapító Bizottság az alábbi cselédbéreket állapította meg: 400 Korona készpénz, 4 q búza, 9 q rozs, 2 q árpa, 8 m³ tűzifa, 1400 négyszögöl föld, 1 tehéntartás, sertéslegelő, 1 koca + szaporulata, 30 kg só, vagy annak ára. Napszámbéreket pedig így határozta meg: Huzamos alkalmazásban álló férfi, aki zsákolni, kaszálni tud, napi 12 Korona, július–augusztusban 15 Korona. Asszonyoknak a fenti bér 1/3-ával kevesebb, 14–16 éves korig a fenti bérek fele. Szőlőnapszámok: március–áprilisban 12 Korona, május–júniusban 15 Korona, július–augusztusban 17 Korona, szüretkor 10 Korona állandó foglalkoztatás esetén, de 1–2 napi munkában 2 Koronával több. Asszony és 18 évnél fiatalabb férfi bére 1/3-dal kevesebb volt, de ha kapáltak csak 2 Koronával kaphattak kevesebbet.¹⁶

Gyakoriatok voltak, hogy népgyűlésen közvagyonnak nyilvánították a nagybirtok termését és felesben betakarították. A cselédek várták a megígért földreformot, nem kötöttek új szerződést, mert saját földet reméltek.

1918. november 7-én Dókus Gyula Zemplén megye alispánja a járási főszolgabíróknak utasítást adott a községekben sorra megalakult és alakulandó nemzeti tanácsok munkájának segítésére: „ . . . A vármegye területén a községekben a belbéke és közélmezés biztosítására Nemzeti Tanácsok alakultak . . . E Nemzeti Tanácsok működésére nagy súly helyezendő . . . felhívom a Főszolgabíró Úr és általa az összes körjegy-

13. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabírójának i. 6616/1918.

14. *Liptai E.*, 1965. 28.

15. Z. lt. Zemplén vármegye ügyészségi iratok 2603, 5154, 5164, 5450, 5460/1918. Sátoraljaújhelyi Kir. Törvényszék 870, 2227, 4632, 6987, 7792/1918. stb. szlovák zavargások, rablások.

16. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 1476/1918.

zők figyelmét a Nemzeti Tanács jelentőségére, . . . utasítom, hogy a községekben megalakult Nemzeti Tanácsok kiküldötteinek a közrend és közéleti teendőinek ellátásánál, az ellenőrzésre és irányításra alkalmat nyújtson . . .”¹⁷ A fenti utasítás a Károlyi-kormány felhívására történt, amelynek nyomán Zemplén megye szlováklakta községeiben is sorra megalakultak a nemzeti tanácsok, amelyeknek egy része a régi államapparátusra támaszkodva Magyarország integritása mellett foglalt állást, másik részük azonban a csehszlovák kormányhoz közeledett. Nagyon sok nemzeti bizottság alakuló jegyzőkönyve maradt meg november–december hónapokról, közöttük szlováklakta községeké is, mint december 3-án Bistén, december 8-án Velejtén, december 17-én Kásón stb. Közöttük legérdekesebb a Velejtén megalakult tanács, amely magát „Velejteit tót (szlovenszki) néptanács”-nak nevezte. Az alakulásról készült jegyzőkönyvből az alábbi fontos részek érdemelnek figyelmet: A község görög katolikus iskolájában 90 községi lakos által tartott népgyűlésen mondták ki megalakulásukat, jegyzőkönyvet azért készítettek fel, hogy jogos követeléseiket, kéréseiket az illetékes fórumokhoz eljuttathassák. A gyűlés vezetésére Szabó Jenőt kérték fel, aki a helybeli szlovákság bizalmasa volt. A rögzített írásos beszámoló részletesen kitér az egész népgyűlés menetére. „A gyűlés vezetésére felkért Szabó Jenő üdvözlő szavai után megmagyarázza a forradalom jelentőségét, a magyar köztársaság megalakulását, mely köztársaság magával hozza a legnagyobb önrendelkezési jogot, egyenlőséget és szabadságot, mely jogokat eddig csak a kiválasztottak élvezték . . . örömeinek ad kifejezést, hogy a forradalmi átalakulás Velejtén minden zavargás nélkül, a legnagyobb rendben ment végbe. Kéri az egybegyűlteket, hogy ezen közrendet továbbra is őrizzék meg. . . . Kéri a jelenlevőket, hogy mint mindenütt az országban, úgy itt is alakítsák meg a velejteit néptanácsot saját kebelükből, minden külső befolyás kizárásával. Egyhangúlag, közfelkiáltással a következőképpen alakult meg a néptanács, melynek címe: a *velejteit tót (szlovenszki) néptanács*” . . . Ezután 18 helybeli lakos nevének felsorolása, megválasztják a tanácsot, belőlük pedig a négytagú tisztviselői kart. A jegyzőkönyv második fontos része, amely közli az elhangzott kéréseket, követeléseket, panaszokat. Lényegesek az alábbi pontokban rögzített jogos követelések: 1. A község országút mentén fekszik, de a hatóságok gondatlanságai miatt tűrhetetlenül rossz állapotban van ez az útszakasz. A vasúthoz Legenye–Alsómihályiba a községen keresztül vezetett utat a helybeli gróf 28 évvel korábban elvette, és helyette a község megkerülésével adott más utat. „ . . . A meghatározottabban követeljük, hogy a Legenye–Mihályi állomásra vezető megyei közút a régi állapotába állíttassék vissza a községen keresztül és a grófi parkon . . . Követeljük a községből kivezető utat az úgynevezett grófi lápon át az országútra, mely kérésünket azzal indokoljuk, hogy a községből az elvett út folytán kijárás nincs.” 2. pontként a frontról hazatért katonák és családtagjaiknak ruházatot, élelmet és tűzifát követelnek. „ . . . A grófi erdőből ingyen kapjanak fát . . . a grófi erdőben, melynek vadjait eddig csak láttuk, élelemhiány pótlására szabadon lőhessük . . . a népkormányt tisztelettel kérjük, hogy a háborúban lerongyolódottakat élelemmel, ruházattal és lábbelivel segítse, melyhez önerejükből a mai drágaság közepette hozzájutni képtelenek. A sósút nyilvános használatát kérjük a köznek . . .” 3. pontban radikális birtokreformokat követelnek. „A népkormányt tisztelettel kérjük, hogy a birtokreform végrehajtásakor tekintettel az itteni körülményekre, ne csak termőföldre juttassa az arra jogosultakat, hanem az osztandó birtokból építkezési területet is kapjanak azon körülménynél fogva, hogy Velejtén építkezni a lehetetlenséggel határos, mivel grófi birtokkal vagyunk körülvéve minden oldalról . . . osztassék ki közöttünk erdőterület is, hogy az építkezési fa és tűzifa beszerez-

17. Z. lt. Zemplén vm. alispánjának i. 431/1918. elnöki sz. és Sátoraljaújhelyi járás főszolgabírói i. 7112/1918.

hető legyen. A grófi kőbányába szabad bejárást kérünk, és annak szabad használatát . . . községi faiskolának legalább 2 holdnyi területet, hogy a gyümölcsstermesztés felviruljon . . .” 4. pontban a kézi és ígás napszámok alóli felszabadítást kérik, melyet eddig a grófnak tettek a község középületeinek javítása címén, a paplakot és templomot a község közmunkában megjavítja ezután. A további követelések között szerepel még az elvitt harang visszaadása, vagy annak pótlása. „A kormánybiztos urat egyenkint és összesen kérjük, és tőle a leghatározottabban követeljük, hogy kormánybiztosi hatalmánál fogva mostani jegyzőnket a háború alatt tapasztalt szabálytalanság és igazságtalanságokért, gorombaságokért, akár csere (ha elfogadható lesz), akár nyugdíjazás folytán helyezze el záros határidőn belül. A szabálytalan hadisegélyek kiosztása és felmentések ügyében ellene vizsgálat tűzessék ki.” Az utolsó kérések között szerepel, hogy „. . . a közügyek és közéletmezést érdeklő minden levelezés a néptanács nevére jöj-
jön.” A néptanács tagjai és vezetői ígérik, ha kéréseiket, követeléseiket teljesítik a fel-
lettes hatóságok, rend és nyugalom fog a községben uralkodni. A jegyzőkönyvet „felol-
vasás és tót nyelven való megmagyarázás után” a tisztségviselők és hitelesítők aláírták.¹⁸

A fenti jegyzőkönyvi részletek is bizonyítják, hogy milyen lényeges, az egész kö-
zösséget, szlovákokat, magyarokat egyformán érdeklő kérdésekben határoztak a köz-
ségi nemzeti tanácsok, mentesen minden nacionalista túlkapásoktól. Ezt az egyetértést
hangsúlyozta Dr. Búza Béla kormánybiztos kinevezésekor plakátfelhívásban Zemplén vármegye népével. „. . . Közölni kívánom a Nemzeti Tanácsokkal, hogy a népköz-
társaság kormánya Zemplén vármegye főispánjává kinevezett, s megbízott a főispáni
teendők ellátásával. Nehéz viszonyok között veszem át a vármegye vezetését. A múlt
világ romjai, s az épülő világnak a kezdet nehézségeivel küzdő intézményei között kell
megtalálni azt az utat, amely majd elvezet bennünket egy boldogabb korszakba: a nép-
uralom teljességéhez. Ebben a nehéz munkában, a közös nagy ügy érdekében kérem a
Nemzeti Tanácsok támogatásait . . . Nyomatékosan és kéri szóval kívánom azt kiemel-
ni, hogy forduljanak hozzám, vagy közvetlenül az illetékes hatóságokhoz . . . keressék
a megértést, az összhangot, s kerüljék mindazt, ami ellentétet teremthetne . . .”¹⁹

A községi nemzeti tanácsok, közöttük a szlovák helységeké is, élt a főispáni kor-
mánybiztos ajánlatával, ellátás, közéletmezés segítésére gyakori kérelemmel fordultak
a megyei, központi hatóságokhoz, Imreg, Nagykázmér kérelme megoldódott.²⁰ Decem-
berben Izsépy helyettes alispán „. . . az ellátatlan lakosság részére fejenként 1 1/2 kg
karácsonyi lisztet utalt ki” a szlováklakta járásoknak az alábbi mennyiségekben: mező-
laborci járásnak 80 q, nagymihályinak 120 q, királyhalmecinek 230 q, homonnainak
90 q, szinnainak 100 q, sztropkóinak 53 q, sátoraljaújhelyi járásban 50 q osztottak ki a
szüksős készletekből.²¹

A Károlyi-kormány által a régi megyei főispánok helyére kinevezett kormánybizto-
sok fő feladata, hogy megyéjükben a rendet fenntartsák és a kormány rendeleteit végre-
hajtassák. A közvetlen rendfenntartásra hívták létre a nemzetőrséget, melynek megyei
parancsnoka Balázs Géza lett.²² A szlováklakta községekben is megszervezték jelentős
kormánytámogatással, anyagi segítséggel, több adat van, amely névsorokat közöl, tag-
jaik, a legénységek 6 Koronaapidíjat és 4 Korona 50 fillér ételmezési illetményt kap-
tak.²³

18. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 7142/1918.

19. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 7112/1918.

20. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 7045/1918. Imreg panasza, 7062/1918. Nagykázmér
ellátása.

21. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 7066/1918.

22. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 6576/1918.

23. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 1451/1918. nemzetőrségekre adatok.

A megalakult nemzeti tanácsok és nemzetőrségek magukat karhatalmi szerveknek tartották, a régi államigazgatási feladatokat átvették. Sok esetben a hivatalos állami adminisztrációval, a megyei szervekkel szemben a helyi lehetőségek figyelembevételével intézkedtek, az élelmiszerkészleteket lefoglalták, kiosztották az éhezők, szűkölködők között. A falvak néptanácsaiban sokszor a parasztság, nemzetiségi falvakéban a szlovákság akarata érvényesült. Legégetőbb kérdés a lakosság ellátása volt, amelyet megyei szinten az ideiglenes alispán, Izsépy irányított. A húsellátás érdekében megtiltotta a vágómarhák kivitelét a megyéből, állatvásárokon csak az engedéllyel, igazolvánnyal rendelkezőknek volt szabad vásárolni, és levágni is csak az erre kijelölt mészárosoknak.²⁴ Ugyancsak ő osztotta el a megyei készleteket szappanból és mosóporból, amelyeket a nemzeti tanácsok megbízottjai a Vármegyeházán, a mosóport pedig Grünbaum Simon újhelyi kereskedőnél vehettek át. A kimutatások szerint a szlovák lakosok is hozzájutottak a fontos cikkekhez: A királyhalmeci járásnak 8 q szappan és 2 q mosópor, a gál-szécsinek 8 q szappan, a varannói járás szlovákságának 6 q szappan jutott.²⁵

Zemplén megye szlovák lakossága 1918 november–decemberében várt, remélt valami újat, talán a magyaroktól, talán a csehektől. Erről Miákits Ferenc a vasas szakszervezet ülésén így számolt be: „... A felvidéki tót munkások között agitáció folyik, hogy semhogy a csehekhez csatlakozzanak, inkább egy külön tót szövetséget alakítanak meg.”²⁶ Szviezsényi Zoltán pedig a magyar nemzetiségi minisztérium kiküldötte: „... A (szlovák) nép a magyar állameszmének híve, a Csehszlovákiához való csatlakozás csak a közeli cseh megszállás hírére történt ...”²⁷

A csehszlovák kormány 1918. december 3-án Párizsban engedélyt kapott Szlovákia megszállására, amely fegyveres összecsapásokkal, a korábbi viszonylagos nyugalom és rend felbomlásával járt. Vyx december 3-i jegyzéke utasította a Károlyi-kormányt, hogy vonja ki csapatait Szlovákiából, mert Csehszlovákiának jogában áll a területek elfoglalása. A hír nagy riadalmat keltett Zemplén megyében, az Újhelyi Hírlap nagybetűs hírben közölte a rémhírt: „... Bécsi lapok, és azok nyomán kassai lapok is közölték, hogy Sátoraljaújhelyt a csehek a csehszlovák államhoz akarják csatolni ...”²⁸ A Zemplén című újság 1918. évi decemberi számaiban hasonló hírek, rémhírek jelentek meg a cseh területi követelésekről, ellenagitációkról, gúnyos, tréfás hangokon.

Tárgyalások kezdődtek Bartha Albert magyar hadügyminiszter és Milan Hodzsa szlovák politikus között, ahol a megbeszélte államhatárok nagyjában az etnikai vonalat követték volna. Zemplén megye területéből így csak a Gálszécs–Szobránc–Homonna–Mezőlaborc vonaltól északra eső szlováklakta területek kerültek volna Csehszlovákiához, ezt azonban a burzsoá csehszlovák kormány nem fogadta el és Vyx december 24-i jegyzéke jóval délebbre, magyarlakta területeket is belefoglalva jelölte meg a határt, mely azonos lett a megye későbbi trianoni határával.²⁹ A Károlyi-kormány tiltakozására Masaryk köztársasági elnök azt a magyarázkodást adta, hogy nem akarnak területet hódítani, csak a rend fenntartására vonultak be szlovák vidékekre.

A magyar kormány az ország északkeleti részének megtartására 1918. december 25-én kihirdette a X. néptörvényt, amely a Magyarországon élő ruszin nép számára autonómiát biztosított, és Ruszja-Krajna néven autonóm jogterületet szervezett. A ruszin népbiztos Dr. Szabó Orest, majd Stefán Ágoston lett. Ezzel nemcsak elismerte a

24. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 1502/1918.

25. Z. lt. Sátoraljaújhelyi jár. főszolgabíró i. 1294/1919.

26. Kende J., 1973. 109.

27. Kende J., 1973. 107.

28. Újhelyi Hírlap, 1918. december 15.

29. Arató E., 1977. 21.

ruszin nép önrendelkezési jogát, de célja az is volt, hogy esetleges Csehszlovákiához való csatlakozásukat megakadályozza. Erről Dr. Füzi Bertalan sátoraljaújhelyi ügyvéd, Stefán Ágoston bizalmas barátja, és a ruszin népbiztos munkatársa így vallott: „Amidőn a ruszin területeknek hovatartozandósága aktuálissá kezdett lenni és olyan hírek szivárogtak ki, hogy a ruszin nép hajlandóságot mutatna a csehekhez tartozáshoz, e kérdésekkel a népbiztosság (ti. a ruszin) komolyan kezdett foglalkozni, s engem bíztak meg azzal, hogy Munkácsra utazzam, és ott Kaminiszki Zsupánnal és más tekintélyes emberrel érintkezésbe lépve a mértékadó köröket igyekezzem arra reá bírni, hogy egy esetleges népszavazáskor, vagy más ebben az irányban kifejtendő aktiót húzzanak, halasszanak addig, ameddig Stefán Ágoston megvalósíthatja Párizsba utazásának tervét, ahol majd reméli, hogy sikerülni fog a magyarságnak érdekeit képviselni.” Más vallomásaiban azt is elmondotta, hogy találkozott Kaminiszki Józseffel, aki Ruszka-Krajna kormányzója volt, és kérte, hogy lehetőségeihez képest mérsékelje a ruszinokat hovatartozandóságukban, hogy a párizsi békekonferenciáig ne döntsének erről.³⁰ A ruszinok nem is nyilvánították csehszlovákiai csatlakozásukat, hiszen majd a Forradalmi Kormányzótanács XLI. és LXXVII. sz. rendeletei teljes önrendelkezést, szabad nyelvhasználatot adott e népnek.

A csehszlovák burzsoá kormány, amint elfoglalta a szlovákiai területeket, igyekezett felszámolni a magyar polgári, illetve forradalmi, államhatalmi szerveket, és egységes csehszlovák államapparátus megszervezésére törekedett. Dr. Vavro Srobar létrehozta az első szlovák kormányt, amely a prágai kormány mintájára működött. A Zemplén megyei közállapotokról Bernáth Aladár alispán így számolt be: „... December végén a cseh burzsoá csapatok bevonultak Kassára, 1919. január 10-én átlépték Zemplén megye határát is, és megkezdték azon területek megszállását, amelyet a demarkációs bizottság kijelölt számukra, sőt többet is, mert pl. Legenye–Alsómihályi vasútállomást önkényesen foglalták el, hogy legyen vasúti összeköttetésük a felvidékkel. A megye felső járásai egyáltalán nem tudtak kapcsolatot tartani a megyeközponttal. A tisztviselők a helyükön maradtak ... Január 20-án Kriskó Milutin, akit a területre zsupánnak neveztek ki, összehívta a járások főszolgabíráit Homonnára, közölte, hogy a megszállt területek cseh impérium alá kerültek. Később a zsupán Töketerében szervezte meg hivatalát ...³¹

1919. január 20-án Križko Milutin zsupán Töketerében kiáltványt adott ki Zemplén vármegye népéhez. A nagy alakú szlovák, magyar és ruszin nyelvű plakát fontosabb részei az alábbiak: „... Zemplén megye közönségének ezennel tudomására hozom, hogy a Csehszlovák Köztársaság Kormány 1919. január 2-án kinevezett Zemplén megye főispánjává, s egyúttal felruházott a kormánybiztos jogaival. Jogköröm kiterjed egyelőre a gálszécsi, nagymihályi, homonnai, varannói, sztropkói, mezőlaborci és szinnai járásokra. Főispáni hivatalomat, s a megyei hivatalokat Töketerében fogom megszervezni, s a Cseh–Szlovák Köztársaságnak a Slovenskon szükséges rendkívüli és átmeneti intézkedésről szóló 1918. december 10-én meghozott törvény 1. § értelmében az eddigi megyei hatóság joghatályát ezen járásokban megszüntetem ...” Továbbá „... Értesítem a vármegye közönségét, hogy a mai naptól kezdve a megyei és községi összes hivatalok hivatalos nyelve a *szlovák nyelv*, kivéve a nagymihályi járás Abara, Nagyráska, Kistráska, Nézpest és Hegyi községeit, melyekben a hivatalos nyelv továbbra is a magyar. A mezőlaborci járás egész területén, kivéve a havaji körjegyzőséget, valamint a szinnai járás egész területén, kivéve a szinnai körjegyzőséghez tartozó községekben a községi közigazgatásban a ruszin nyelv használható. A fent említett ha-

30. Füzi Bertalan dr. vallomása a Z. lt. Sátoraljaújhelyi Kir. Törvényszék iratai. 836/1919.

31. Z. lt. Zemplén megye alispánjának i. 4627/1920. Bernáth Aladár alispán jelentései.

vaji és szinnai körjegyzőségekben a hivatalos nyelv a szlovák.” Ezek után közli, hogy „... a fent említett törvény 1. §-a értelmében felosztom (ti. felosztatom) az összes községi képviselő-testületeket, s helyettük külön rendelettel új képviselő-testületeket fogok kinevezni.” A plakát ismerteti „A Slovenskora vonatkozó rendkívüli és átmeneti intézkedéseket”, az 1918. december 10-én hozott törvényt, amelyet december 15-én hirdettek ki, 15 §-ból álló rendelkezés arról szól, hogy a magyar rendeletek hatályukat veszítették, a régi testületekkel együtt. A tisztviselők a csehszlovák köztársaság törvényeinek tartoznak engedelmeskedni. Slovenskó hivatalos nyelve a szlovák, egyéb nyelvek használatáról külön rendelet fog intézkedni. Azután ingatlan, vagyoni, adó, igazgatási, katonai, bírói ügyek intézéséről, italmérési korlátozásokról, közgyűjteményi értékek megóvásáról szól a nyomtatvány. A rendeletet aláírók névsorát, a csehszlovák miniszterek neveit közli. A plakát végül a nyugalomra és békés munkára szólít fel: „... Felhívom Zemplén megye közönségét, hogy a Csehszlovák Köztársaság minden törvényének és rendeletének, a hivatalok rendeleteinek és parancsainak habozás nélkül alávesse magát, minden polgári személy vagyoni biztonságát oltalmazza, úgy engemet, mint hivatalaimat a nyugalom és közrend fenntartásában támogasson. Ha valaki a Csehszlovák Köztársaság törvényei és rendeletei, valamint az én és hivatalnokaim rendeletei és parancsai ellen vétene, vagy ha valaki a közrendet, a személyi és vagyoni közbiztonságot veszélyeztetné, a fennálló törvények értelmében teljes szigorral lesz büntetve. Úgyszintén büntetve lesznek mindazok, akik riasztó röplapokat, kiáltványokat, újságokat és más nyomtatványokat terjesztenek, akik a Csehszlovák Köztársaság, annak törvényei és rendeletei, s a közrend ellen lázítanak vagy izgatnak, vagy akik valamelyik nemzetiséget, vallásfelekezetet vagy osztályt egy másik ellen izgatnak.”³²

A Szlovákiában bevezetett politikai rendszer fő feladata a bolsevista és munkásmozgalmak meggátolása volt. A rossz ellátás elégedetlenségeket, nyugtalanságot, megmozdulásokat hozott. Az 1919. februári sztrájk megmutatta, hogy a szlovákiai nép nem ezt várta, amit kapott, a szlovák nép és cseh burzsoázia érdeke hamar összeütközött. A cseh sovinizmus semmibe vette a szlovák nemzeti érdekeket, a nyelvhasználatot is csak azért engedte meg, mert a szlovák nyelvet a cseh tájszólásának tekintette.³³ A lakossági ellátás még rosszabb volt, mint korábban, a szabad mozgás is korlátozva volt, panaszolta egy főszolgabírói jelentés.³⁴ A cseh hatóságoknak meggyűlt a baja az elégedetlenkedőkkel, és katonai szigorral jártak el ellenük, mint 1919 januárjában a Zemplén megyei Nagyhrabócon, Nagygyereblyésen történt zendülés 22 vádlottjával. A fővádlott Petruncsák Hriczkó volt, ellene és társai ellen 34 tanút hallgatott ki a cseh katonai bíróság Josef Sadil főhadnagy elnökletével. A tanúvallomásokból kitűnik, hogy sok más szlováklakta helységben is elégedetlenkedők vannak, Kistölgyes, Kismihály, Ladomér, Szobránc, Perecseny stb.³⁵

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után, annak nemzetiségi politikájával a szlovákok is egyetértettek, a tapasztalt lenini elvek gyakorlati megvalósulásai szlovák tömegeket állítottak a jó ügy mellé. Zemplén megye direktórium a már 1919. március 22-én plakátfelhívásban ismertette a lakossággal az országos és megyei tisztségviselők mellett a nagy forradalmi változásokat is. Megjelent a Zemplén megyei kommunista párt lapja a Vörös Hajnal, amely országos eseményeket és helyi intézkedéseket közölt, ez a lap eljutott a megye szlováklakta községeibe is. A kommunista párt megyei szervezete többszöri felhívásban kérte, hogy „tót ajkú agitátor elvtársak jelentkezzenek a

32. Z. lt. Plakátgyűjtemény 1919. évi plakátok. Krizko Milutin plakátja.

33. *Kövágó L.* 1979. 203.

34. Z. lt. Sátoraljaúj helyi jár. főszolgabírói i. 1373/1919.

35. Z. lt. Zemplén megyei ügyészség i. 637/1919.

párttitkárságon” politikai munkavégzésre.³⁶ A tanácsköztársasági törvénytárat szlovák nyelven is megkapta a megyei vezetés, és azt a járási munkástanácsok ismertették értekezleteken a szlovák küldöttekkel. A magyar események élénken foglalkoztatták, állásfoglalásra, követésre például szolgálhattak már ekkor is a szlovákoknak. Šrobár a lemerített hatást akarta ellensúlyozni, hogy március 25-én bevezette a statáriumot Szlovákia területén. Benes külügyminiszter március 26-án levelet írt Pichon francia külügyminiszterhez, amelyben azt hangoztatta, hogy Magyarországon nyílt bolsevizmus van, és ez veszélyezteti a cseh burzsoázia érdekeit, ezért felajánlja a cseh hadsereget az intervencióra.³⁷

Šrobár 1919. április 11–15. között értekezletet tartott a zsupánoknak, amelyen legfontosabb feladatukká tette, hogy indítsanak eljárást azok ellen, akik nem akarnak megbarátkozni az új viszonyokkal. Fő cél a magyarellenesség volt, amint hangoztatta: „... A szlovák népnek hozzá kell szoknia ahhoz, hogy szlovák szellemben gondolkodjék, cselekedjen, és teljesen le kell vetkőznie a magyar érzést.” Minden ellenvéleményt, cselekedetet „magyarón”-nak bélyegeztek, akik nem tettek hivatali esküt, azokat elbocsátották.³⁸ A lakosság nagy felháborodására, a falusi parasztság nagy ellenállásával április végén a hatóságok katonai segédlettel rekviráltak. A szlovák parasztság ahol tette ellenállt, hiszen már sehol sem voltak tartalékok. Az ekkori itteni néphangulatra jellemző az az újság cikk, amely az Újhelyi Hírlapban jelent meg és politikai célzattal ugyan, de megírja az ellentéteket: „... Egyik közeli faluban rekviráltak a csehek. Minden gazdánál nagyon erős ellenállásra találtak. A rekvirálást vezető tiszt kifakadt: „Ugye a magyar elnyomóknak mindent adtatok, nekünk, testvéreknek nem akartok adni semmit.” A bíró válaszolt neki: „Jobb lesz, ha békével elmentek innen. Háromszáz éve áll ez a falu, és minket nem tettek magyarokká, de ti úgy bántok velünk, hogy pár hónap alatt magyarokká lettünk.”³⁹ A szlovák magyar közeledésnek más bizonyítékai is voltak. A prágai lapok arról panaszkodtak, hogy a szlovákok nem állnak be a csehszlovák hadseregbe, ha pedig bekényszerítik őket, tömegesen átpártolnak a magyarokhoz. Felszólítják a magyar kormányt a szlovákok elleni intézkedésre.⁴⁰

Amikor a csehszlovák burzsoázia csapatai megtámadták a Magyar Tanácsköztársaságot, Zemplén megyében is ellenállásra találtak. Itt április 2-án Velejténél támadtak először, korábban Lasztócon a Malonyayak kastélyában volt kerületi parancsnokságuk, innen rendelték el a támadást. A Vörös Hajnal „Támadtak a csehek” című cikke számolt be erről a harcról, hogy a Vörös Gárda ott is és Legenyénél is visszaverte az orvátámadást. Ugyanebben az újságszámban a szlovák és magyar proletárság szolidaritásáról, annak szükségéről írnak.⁴¹ A nemzetközi összefogásról, a nacionalista gyűlölködés megszüntetéséről sürget a megyei pártlap „A mi prognózisunk” című április 3-i vezércikke: „... Ti vörös katonák ott a velejteji dombokon harsogjátok át a túlsó partra teli tüdővel, hogy testvérek vagyunk mindnyájan, hogy a mi munkásdiadalunk a cseh munkás diadalát is jelenti. Kiabáljátok ott át csehül beszélő proletár testvéreinknek, hogy vasárnap vörös lobogóval, katonabandával együtt masírozott Budapesten cseh, román, szerb, orosz és magyar katona a nemzetközi proletárezredben. Kiáltjátok át, hogy nincs már többet nemzeti gyűlölet, hogy a vörös lobogó alatt testvérekké lettek a proletárok, s nem harcolnak többet egymás ellen. Kiáltjátok át, hogy minden fegyverrel csak a

36. Vörös Hajnal (Zemplén megyei kommunista párt lapja), 1919. június 19.

37. Dokumentumok a Szlovák Tanácsköztársaságról 1919. Bp. 1970. 65.

38. Martin V., 1979. 204.

39. Újhelyi Hírlap, 1919. június 15.

40. Vörös Hajnal, 1919. április 4. (Cseh lapok a tótok magatartásáról című cikke).

41. Vörös Hajnal, 1919. április 2.

közös gyilkos ellen, a kapitalizmus ellen küzdünk.” A Telkibányán támadt cseh csapat visszaverése után, mikor a Wildmann-csoport vöröskatonái foglyokat is ejtettek, az egyik cseh fogoly elmondta, hogy nincsenek tisztában a magyarországi eseményekkel. Tisztjeik azt híresztelik, hogy a magyarok nem akarnak köztársaságot, a régi monarchiát akarják visszaállítani, a Habsburgokat a trónra ültetni. Elmondja, hogy katonáik között sok bolsevista is van, különösen az Oroszországból hazatértek között.⁴² A magyar ellenállás, különösen a románok intervenciójának megindítása után megtört, a teljes Zemplén megyét elfoglalták a csehek, a románok a Tiszáig vonultak, és a két sereg egyesült, túlerőbe került.

Sátoraljaújhely várost április 29-én szállták meg a csehszlovák csapatok. Berendezkedtek a megyeházán. Krizkó Milutin zempléni zsupánnak tekintette magát, visszahívatta hivatalába Dókus Gyula alispánt, új polgármestert nevezett ki, a megyei és városi alkalmazottaktól a cseh állam törvényeinek megtartására esküt vett.⁴³ Piccione tábornok jelentést tett a Csehszlovák Nemzetvédelmi Minisztériumnak a Sátoraljaújhely, Ronyva-völgye–Alsómihályi vasútvonal megszállásáról, a demarkációs vonalon túli hódításról, a katonai berendezkedésről.⁴⁴ A város katonai megszállása a lakosság között nagy riadalmat, de ellenállást váltott ki. A szlovák érzelmű lakosság visszaélt hatalmi helyzetével, többen egyéni sérelmeiket megtoroltatták a csehszlovák hatóságokkal, mint pl. Krirus Andrásné, aki „... máma már Tótországban vagyunk, majd ellátom a bajodat ...” kiabálásokkal vitte ki a cseh katonákat lakására, és udvarából elvitette haragos szomszédját.⁴⁵ A komlóskai szlovákok is kihasználták kínálkozó lehetőségeiket.⁴⁶

A Vörös Hadsereg június 3-án előnyomulást kezdett, a csehek visszavonultak, június 6-án elhagyták Sátoraljaújhely várost. A tanácsköztársasági hivatalok és elmenekültek visszatérhettek, Csuta Károly és Gara Imre kormánybiztos átszervezte a régi megyei szervezetet és szakosztályokat állított fel, élükre egy-egy elvhű, megbízható vezető.⁴⁷ A 7. munkás és 23. gyalogezred vöröskatonáit, akik a város és vidékének visszafoglalásában, a borsi és szőlőskei harcokban estek el, június 9-én katonai pompával temették el Újhelyben.⁴⁸ Az Újhely elleni hadműveletet Schrödl dandárparancsnok, volt vezérkari őrnagy, és Jakmand őrnagy vezette, a támadásban és a vidék felszabadításában több kipróbált vörös üteg is részt vett. Június 8-án Nagymihályt foglalták vissza, erről és más Zemplén megyei harcokról így számolt be a Vörös Hajnal: „Június 8-án a 23. gyalogezred egyik százada elfoglalta Nagymihályt. Másnap megérkezett a harmadik dandár politikai megbízottja Szabó László, akit a lakosság lelkesen üdvözölt, és aki az Arany Bika szálloda erkélyéről mondott beszédet. A beszéd közben érkezett a hír a csehek támadásáról. A városban riadót fújtak, a vörösek százada a csehek elé ment, és a Laborc hídjánál erős tűzzel megfutamította a támadókat. ... Másnap a csehek újra próbálkoztak, akik a visszavonuló főcsapat egyik elszakadt osztaga volt. Szinna és Izbugya parasztleányeiből, szlovákokból kb. 80-at szereltek fel a Szemere testvérek, és két napig feltartóztatták a cseheket, amíg összeköttetést kaptak a vörösökkel ...”⁴⁹ Ugyancsak ez az újságszám ír arról, hogy „Srobár miniszter bejelentette, hogy a Tótföld harmadrésze a magyarok kezére jutott, hogy Kassát is át kellett adnia.” Beszámol, hogy

42. Vörös Hajnal, 1919. április 6. (Egy cseh fogoly vallomása c. cikk).

43. Z. lt. Zemplén vm. alispánjának i. 4627/1920.

44. Dokumentumok a Szlovák Tanácsköztársaságról. 79–80.

45. Z. lt. Sátoraljaújhelyi Kir. Törvényszék i. 846/1919.

46. Z. lt. Sátoraljaújhelyi Kir. Törvényszék i. 879/1919.

47. Z. lt. Zemplén vm. alispánjának i. 4627/1920.

48. Vörös Hajnal, 1919. június 10.

49. Vörös Hajnal, 1919. június 14.

Jan Misarek a prágai Tribuna esti kiadásában panaszkodott: „ . . . A tótok megfutamodnak, csapatostul hagynak el bennünket és a cseh tisztek nem tudják őket támadásra bírni.”

A felszabadított területeken választások voltak. Kassán mintegy tizenötezer proletár adta le szavazatát magyarok, szlovákok és a lakossági megosztás szerint, a Munkástanácsba 128 tagot választottak, 21 tagú intézőbizottságot, amelynek elnöke az Újhelyben is sokszor járt, szónokolt Molnár Miklós lett, 4 tagot választottak az országos szovjetbe – írta a zempléni újság.⁵⁰ A visszafoglalt területeken a magyarok mellett szlovákok is jelentkeztek a Vörös Hadseregbe, erősödtek az együttérzés, segítőkészség megnyilvánulásai, az együttműködésnek konkrét eredményei lettek. A csehszlovák vezetők, a burzsoá kormány hivatalos szervei rendkívüli intézkedéseket léptettek életbe a szlovákiai dolgozók ellen. Azt hangoztatták, hogy a Magyar Tanácsköztársaság felvidéki védelmi háborúja a történelmi Magyarországot akarja visszaállítani. Sokan hittek ennek a hamis híresztelésnek, ezt fogadták el még a szlovák szociáldemokraták is a június 3-i felhívásukban. Nem látták be sokan, hogy a hadjárat a csehszlovák intervencióval szemben a szocialista forradalom szerves része. Nem akarták tudomásul venni azt a sokszor hangoztatott elvet, hogy a Tanácsköztársaság elvetette Magyarország integritásának elvét, az internacionalizmus alapján elutasítva mindenfajta nacionalizmust, hangoztatta a népek önrendelkezési jogát. Ez tűnt ki Kun Bélának az antant hatalmakhoz küldött leveléből is.⁵¹ Június 9-én Csicserinhez küldött táviratában szintén azt hangsúlyozta, hogy a szlovák nép önrendelkezési igényeinek helyt adnak. A Szlovák Tanácsköztársaság nem a Magyar Tanácsköztársaságnak része, hanem önálló, szövetséges köztársaságként jön létre, amely egy cseh szocialista köztársaság létrejötté után azzal föderatív állami kapcsolatot teremthet. Hogy mennyire nem tekintették Szlovákiát a Magyar Tanácsköztársaság részének, bizonyítja, hogy a Tanácsok Országos Gyűlésén 1919. június 23-án elfogadott alkotmányban már nem kezelték a szlovákokat nemzeti-séggként. A távirat szövege: „A Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltására minden előkészület megtörtént. A kikiáltás a legrövidebb időn belül megtörténik. Nemzetiségi politikánk lenini.”⁵²

A sikeres hadjárat során 1919. június 16-án a szlovák munkások elhatározásával Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot, amely szoros szövetséget tartott fenn a Magyar Tanácsköztársasággal. A létrejötté feletti örömet, a néphangulatot, a szlovák és magyar nép egymásra találását hűen kifejezi a zempléni Vörös Hajnal 1919. június 19. számának vezércikke a Szlovák Tanácsköztársaság címen, lényeges megállapításai: „ . . . Eperjesen a szlovák proletariátus gyakorolta önrendelkező jogát, és kikiáltotta a Szlovák Tanácsköztársaságot. . . . első szavunk forró, őszinte üdvözlés. A Magyar Tanácsköztársaság meg fogja találni az együttélésnek, a szolidaritásnak legjobb módjait, és ezzel is példát ad a világ proletariátusának arra, hogy valóban forradalmi és valóban nemzetközi. . . . A magyar és szlovák burzsoázia vívtak ugyan egymással úgynevezett „nemzeti küzdelmeket”, a cseh burzsoázia támogatta ugyan a szlovák burzsoáziát, de abban mindhárman egyetértettek, hogy kiuzsorázzák a szlovák proletariátust . . . a cseh nagybirtokosok és bankárok zsoldosai betörték szlovákiába és a „nemzeti fölszabadítás” jelszavával akarták tovább is bérrabszolgaságban tartani a szlovák proletariátust. A „fölszabadulás” azonban csak annyit jelentett, hogy a magyar szolgabíró helyett cseh zsupán zsarnokoskodott, és a gyárakban, kórházakban, fűrésztelepeken, földeken, erdőkben, bányákban továbbra is a kapitalisták profitjáért sínylő-

50. Vörös Hajnal, 1919. június 14.

51. *Arató E.*, 1977. 16.

52. Dokumentumok a Szlovák Tanácsköztársaságról. 110.

dött, verejtékezett a szlovák proletariátus. A Vörös Hadsereg szuronyai aztán bevették Szlovákországba is az igazi fölszabadulást . . . Munkások, katonák, szegény földművesek tanácsai gyakorolják a hatalmat, és a szlovák proletariátus évezredes politikai, nemzeti, gazdasági elnyomás után uralkodó osztállyá szervezi magát. Ez az igazi felszabadulás, mert a bérrabszolgaság, mindenféle kizsákmányolás megszüntetését jelenti. Nem Masaryk és Kramarz bankárai, nagybirtokosai, hanem a Vörös Hadsereg, a III. Internacionálé forradalmi nemzetközisége adták meg a szlovák proletariátusnak a fölszabadulást. . . . Testvéri szeretettel köszöntjük a Szlovák Tanács hatalmat, amely minden támogatásunkra, erőnkre, forradalmiságunkra számíthat az építés, a szervezés munkájában. A magyarországi proletariátus kérés, erős kezét kinyújtja szlovák testvérei felé.” A Forradalmi Kormányzótanács élére a budapesti Magyarországi Szocialista Párt szlovák szekciójának vezetői kerültek.

Rövid létezése alatt csak jelzésszerűen láthatott az általános társadalmi gondok megoldásához; az államosításhoz, a nyolcórás munkanap bevezetéséhez, a nők egyenjogúsítása, nemzetiségi kérdés, földkérdés stb. Hiányzott a szlovák értelmiség, a proletariátus jó szövetségese.

A cseh és szlovák dolgozók többsége nem tudta felfogni az eseményeket, a Szlovák Tanácsköztársaság létezésének jelentőségét, a burzsoá propaganda munkája, amely a magyarok veszélyét hangoztatta, tömegeket vont el a segítő, cselekvő, építő munkából. A Vörös Hadsereg kényszerű visszavonása után a Szlovák Tanácsköztársaság megszűnt létezni.

Az intervenció, az antant hatalmak hitegető és áruló politikája miatt a Magyar Tanácsköztársaság is hősi küzdelemben elbukott.

1919. augusztus 13-án a csehszlovák csapatok újra megszállták Zemplén megye székvárosát Sátoraljaújhelyt, a megyeházán katonai központot rendeztek be, majd novemberben átköltöztek a városnak a Ronyva-patakon túli területére. Tárgyalások kezdődtek, hogy a demarkációs vonalon a kettősbirtokosok tudjanak átjárni, az évi termést, leszüretelt szőlőt hazavinni a Hegyaljáról az ideiglenes határon túlra. A csehszlovák katonai hatóságok a város és megye vezetőinek kérésére engedélyt adtak arra is, mivel a város egy részét és határának jelentős részét elszakították, 5 km-es körzetig a kijelölt határon túlra is mehettek legeltetni, betakarítani a városlakók és a határmenti falvak lakossága.⁵³ A csehszlovák katonák zaklatásai miatti gyakori panaszokra elrendelte a térparancsnokság, hogy csak a térparancsnoksághoz beosztott katonák tartózkodhatnak a városban, a határ mentén.⁵⁴

Az 1920. június 4-én Versailles-ban aláírt trianoni békeszerződés, amely megállapította Magyarország földrajzi határait, a jóvátételi feltételekkel, a csehszlovák burzsoázia érdekeit képviselte, nem népeink óhaját. Nem az etnikai határvonalat húzta meg, mint az a korábbi tárgyalásoknál realísnak tűnt, hanem jelentős magyarlakta területet is átadott Csehszlovákiának Zemplén megyéből is. Lenin ezt a békét igazságtalannak bélyegezte, amely valóban sokat ártott népeinknek. Ezt használták ki mind a magyar, mind a csehszlovák burzsoázia vezetői a két világháború között, hogy az ellentéteket felszítsák, a szlovák és magyarság békés egymás mellett élését megbontsák, a politika fegyverével, hatósági intézkedésekkel megkeserítsék nemzetiségeink mindennapjait.

Népeink felszabadulása, közös céljaink, kormányaink lenini nemzetiségi politikája segíti a múlt hibáinak elfelejtését, barátságunk elmélyítését, „ . . . a harcot, melyet ősünk vívtak, békévé oldja az emlékezés. Rendezni végre közös dolgainkat, ez a mi munkánk, s ez nem is kevés.”⁵⁵

53. Z. lt. Zemplén vm. alispánjának i. 4627/1920.

54. Újhelyi Hírlap, 1919. október 18.

55. József Attila: Dunánál c. verséből idézet.

IRODALOM

- Arató E.*,
1977. Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975. Budapest
- Kende J.*,
1973. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903–1919. Budapest
- Kővágó L.*, (szerk.)
1979. A Tanácsköztársaság és szomszédaink. Tanulmányok. Budapest
- Liptai E.*,
1965. A Magyar Tanácsköztársaság. Budapest
- Martin V.*,
1979. A Szlovák Tanácsköztársaság jelentősége és helye a csehszlovák történelemben
- Kővágó L.* (szerk.):
A Tanácsköztársaság és szomszédaink. 195–245. Budapest

DIE SLOWAKEN IM EHEMALIGEN KOMITAT ZEMPLÉN IN DEN JAHREN 1918/19.

(Auszug)

Anhand von Archivquellen und Pressemitteilungen wird in der vorliegenden Studie ein Bild von der Stimmung, dem Verhalten und der Tätigkeit unter der slowakischen Bevölkerung des ehemaligen Komitats Zemplén in der angegebenen Zeit aufgezeichnet. Die Rede ist hier auch von jener Propagandatätigkeit, mit Hilfe derer die Károlyi-Regierung die slowakische Einwohnerschaft des Komitats aufrief, sich zu Ungarn zu bekennen, bzw. jegliche Vereinigung mit den Tschechen zurückzuweisen. Daten aus jener Zeit unterstreichen, daß die Einwohnerschaft aus den slowakischen Gemeinden sich aufgrund nationaler und gesellschaftlicher Unterdrückung ohne Rücksicht auf nationale Unterschiede voller Zorn und Feindschaft gegen die Ausbeuter und Wucherer wendete. Es werden hier die Forderungen des Volksrates einer slowakischen Gemeinde vorgestellt, bei denen die Verbesserung der sozialen Lebens- und Arbeitsbedingungen und die Sicherung einer radikalen Bodenreform, des Sprachgebrauches sowie kultureller Rechte genannt wurden.

Als die bourgeoise tschechische und slowakische Armee in dieses Gebiet einzog, nahm die Unzufriedenheit unter der hier ansässigen slowakischen Einwohnerschaft kein Ende; ja, an verschiedenen Orten kam es sogar zu Aufständen und Aufruhr. Als dann die Ungarische Räterepublik ausgerufen wurde, waren die neuen Verfügungen auch hier von enormer Wirkung, und die Bevölkerung schloß sich ihrer Durchsetzung an. Vielerorts widersetzte man sich der requirierenden tschechisch-slowakischen Armee. In großer Zahl schlossen sich die Slowaken den nach Norden vordringenden ungarischen Herren an und nahmen an bewaffneten Kämpfen teil. Sie hatten teil an der Ausrufung der Slowakischen Räterepublik und gaben zum Zeichen, daß sie sich mit Herz und Seele für die Realisierung der Zielsetzungen verwenden.

Die hier vorgestellten Dokumentenauszüge beweisen, daß die Slowaken wie auch die Ungarn, vor allem in den gemischt bewohnten Siedlungen darum bemüht waren, sich zu vereinen und eine ähnliche Vereinigung wünschten sie auch mit den Ruthenen, die vorwiegend in den ländlichen Gegenden lebten.

Obleich sich sowohl die Ungarische als auch die Slowakische Räterepublik für die Leninsche Nationalitätenrepublik bekannten, konnten sie diese in so kurzer Zeit in der Praxis nicht durchsetzen, da besonders die tschechische Bourgeoisie die Widersprüche schürte. Den Ungarn hingegen wurden die Gebietsverluste schwer.

István Hőgye

MÚZEUMALAPÍTÁSI TÖREKVÉSEK SÁTORALJAÚJHELYEN 1876–1984 KÖZÖTT

FEHÉR JÓZSEF

A történeti Zemplén megye gazdag kulturális örökséggel rendelkezik. A városi, mezővárosi fejlődés igen korán megindult Felső-Magyarországnak ezen a területén, elsősorban a Hegyalja szőlő- és borkultúrája révén. Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szerencs, Tokaj élen járt a magyar függetlenségi harcok és szabadsághüzdelmek támogatásában, a felvilágosodás és a reformkor eszméinek terjesztésében. A történelmi köz tudat ma is gyakran Rákóczi, Kazinczy, Kossuth vármegyéjeként emlegeti Zemplént, amelynek forrásvidékéhez nemzedékek jártak erőt meríteni újabb kori megpróbáltatásainkhoz.

Sátoraljaújhely az 1760-as évektől, a megyeháza felépítésének időszakától vált a vármegye állandó közigazgatási központjává. Előbb neves történetírója, Szirmay Antal munkái révén válik egyre ismertebbé, majd Kazinczy Ferenc nyelvújítási mozgalma emeli a haladó gondolkodású országrészek élvonalába. A politikai küzdelmeket minden időben jeles tudós társaságok, irodalmi és művészeti körök, klubok, egyesületek támogatják gondolati-művelődési háttérként. A reformkori eszmék terjesztésének legjelentősebb színtere az 1831-ben alakított Zempléni Kaszinó volt, mely az országban az elsők között jött létre, s melynek egyszerre volt tagja Kazinczy, Kossuth, Balásházy János, Lónyay Gábor, Szemere Miklós, Kazinczy Gábor, Vécsey Pál, Szirmay Antal, Újházi László, Soós János, vendége Széchenyi István és Petőfi Sándor. A kaszinó könyvtára a kor majdnem minden jelentősebb sajtótermékét megrendelte, lehetővé téve olvasásukat, megvitatásukat.

A művelődési szervezetek, intézmények Sátoraljaújhelyen is a XIX. század második felében alakulnak ki. A kiegyezés utáni viszonylag nyugodt, sok tekintetben fejlődést hozó évtizedek kedveztek a művelődésnek is. 1870-ben a Zemplén című heti-, majd napilappal megindul a helyi hírlapírás, melyet rövidesen még két-három hetilap, több szaklap és időszakos kiadvány, évkönyv követ. 1895-től „Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez” címmel havi tudományos folyóiratot szerkeszt a vármegye tudós társasága. Az újhelyi polgárság színházi emlékei is alig fiatalabbak a miskolciénál. A XIX. század kezdetétől a legjobb társulatok keresik fel Újhelyt, majd 1883-ban felépül a város állandó színháza. A sátoraljaújhelyi irodalmi és művészeti csoportok közül az 1902-ben létrehozott Kazinczy Kör tevékenysége emelkedik ki, mely a hazai irodalom és művészet pártolását, ismertetését és terjesztését tűzi ki célul. Megalakításától kezdve 1948-ig a vármegye egyik legjelentősebb kultúrtényezője, az itt élő értelmiség szellemi fóruma. A vármegye levéltára már abban az időben is tudományos műhelynek számított.

Korán felvetődött a múzeumalapítás gondolata is e sokszínű kulturális életben. (Az 1802-ben alapított Nemzeti Múzeum után a XIX. század második felében, s a millenniumi idők lelkes felbuzdulásának időszakában jönnek létre a vidéki múzeumok ország-szerte, általában társadalmi kezdeményezés útján.) Már 1876-ban „egy épp oly lelkes, mint tudós piarista, az újhelyi gimnáziumnak akkori igazgatója: Somorjai Iványfő Ede

volt az első, aki fölhívta Zemplén vármegye nagyközönségének figyelmét, és fölkérte érdeklődését, hogy szervezze meg saját kebelében a régészet barátaiból a Zemplénvármegyei Múzeum-Egyesületet”.¹

1910-ben a már említett Kazinczy Kör választmányi ülésén „Dr. Hornyay igazgató előterjesztést tesz, és indítványozza, hogy egy vármegyei múzeum alakíttassék, s az a társadalom gondjaira bízassék, ezen múzeum alapításában pedig a Kazinczy Kör részt venne oly módon, hogy a tagsági díjat 2 koronáról 4 koronára emelné fel, s ezen tagdíjből 2 korona a múzeumra esnék, miből jelentékeny összeg gyűlne be”.² Ez utóbbi kezdeményezést a választmányi ülés azzal zárja le, hogy a múzeumalapítás kérdését Zemplén vármegye törvényhatósága már programjába vette, így ne legyen az célja az amúgy is csak szerény anyagiakkal rendelkező körnek.

A korai kezdeményezések és a vármegyei törvényhatóság pártfogolta múzeumalapítás Sátoraljaújhelyen végül mégis csak egy személy, Dókus Gyula (1849–1928) alispán, író munkálkodásának köszönhető. A tudós alispán tősgyökeres újhelyi család fia, akinek ősei jelentős Zemplén megyei közeleti emberek voltak. Nagyműveltségű tanítója pedig Fejes István újhelyi költő, református püspök. Sárospatakon végzett jogot, neveltetése és tanulmányai után széles látókörű, nagyműveltségű, a történelem, a filozófia, a régészet kérdései iránt érdeklődő, s emellett a megyei közigazgatási pályán hatalommal is rendelkező művelt emberré lett. Szerkesztőségi tagja volt a Zemplénnek, az Adalékok . . . című folyóiratnak, melybe sok tudományos is megalapozott közleményt írt. Az Archeológiai Közönyben is megjelentek írásai a Zemplén megyei ásatásokról, leletekről, főleg a Bodrogkeresztúr–Dereszla dombi kincsekről, honfoglalás kori sírokról, temetőkről. Más országos folyóiratokban is találkozhatunk tanulmányai-
val, főleg a régészet kérdéseiről. Dókus Gyula a századfordulótól kezdve tudatosan, kitartó szorgalommal és lelkesedéssel gyűjti a régiségeket, bevallott célja egy megyei múzeum alapjainak megteremtése. A gyűjtéshez igénybe veszi a földbirtokosok segítségét, a néptanítók kutatásait, a falvak elöljáróinak bejelentéseit. Az évtizedek során csodálatos gazdagságú anyagot gyűjt össze, melyet 1928-ban felajánl a vármegyei múzeum javára. Sajnos ma már nincs birtokunkban gyűjteményének pontos leltára. (Ennek magyarázatára a későbbiekben kitérünk.) Utalásokból próbáljuk meg rekonstruálni az általa felajánlott gyűjteményi anyagot.

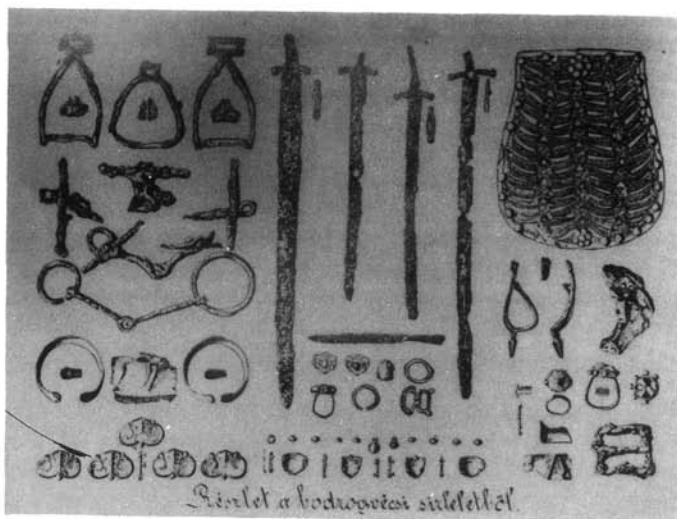
Zemplénvármegye Évkönyvében³ az alábbi közléseket találjuk: „Zemplénvármegye területén a tudós kezek a föld gyomrában elrejtett kútfőket a tizenkilencedik század második felétől kezdődően gyűjtögették. Tiszakarád község határában már 1868-ban hét bronzkard, egy törpenge és négy tokos véső került a gyűjtő birtokába, 1858-ban pedig Mezőzombor és Tarcál között a vasútépítésnél sírmezőre bukkannak, és a sírokból égetett urnákat tárnak fel.” „Kiss Elek sárospataki tanár egész férfikorát az ősember emlékeinek kutatására szánja, s 1892-ben a Hercegkút melletti pogánykúti lelőhely gazdag tárházára bukkan (örlőkövek, törökő, kőfejsze, véső, köszörűkő, parittyakő, edénytöredékek) . . . Sárospatak alsóhatárában . . . örlőkö, díszített őskori edénydarabok, bronzgyűrűk, fibula, díszített lánc, aransodrony fülbevalónak hajlítva, és egy teljes gyöngysor tartozik az alsóhatári lelethez . . . 1893-ban Stépán Gábor a nagymihályi járásban Imreg, Szürnyeg, Mézpest és Abara szomszédságában örlőkövet, urnát és vízedénycserepeket talált a második korszakból . . .”

A fenti szórvány leletanyagok, melyek véletlenszerű rátalálás, illetve nem szakszerű kutatások (és meghatározás) útján kerültek elő, idővel Dókus Gyula gyűjtemé-

1. Zemplén Naptára 1928. 27.

2. Kazinczy Kör Jegyzőkönyvei 1910.

3. Zemplénvármegye Évkönyve az 1940. évre. 77–80.

1. kép. Részlet a bodrogvécsi sírleletről (Dókus Gyula régészeti gyűjteménye)

2. kép. Kő-, cserép- és bronzleletek Dókus Gyula régészeti gyűjteményében

3. kép. A Dókus-kastély, Sátoraljaújhely első múzeumépülete

nyét gazdagították. A későbbiekben azonban tudatossá vált a kutatás, hozzáértő emberek bekapcsolódásával. Az akkori régészeti feltárások szakszerűségére vonatkozik a következő idézet: „Kozma Menyhért vécsi birtokos nagy szorgalommal tárta fel általában a zempléni kultúrmaradványokat. Eme úttörő munkájában legmegértőbb támogatója és pártfogója Dókus Gyula, vármegyénk régész alispánja volt. Ők már szakszerűen járnak el a feltárásnál. A sírokat kiássák, a lelőhelyeket megtisztítják, és azokról fényképeket készítenek. Az igen értékes leleteket a régész alispán összegyűjti, házimúzeumot létesít azon nemes szándékkal, hogy gyűjteményével a Zempléni vármegyei Múzeum alapját vesse meg. Segítőinek tábora öröndetesen növekszik, és az Adalékok szerkesztősége, élén Dongó Gyárfás Géza vármegyei főlevéltárnokkal, fáradszathatatlannal végzi a leletek tudományos ismertetését is. Csatlakozik hozzájuk Jóna András dr., Szabolcs vármegye nagy régész-főorvosa. Ennek a lelkes gárdának több évtizedes munkáját megkoronázza az a számos lelet, amely Zemplén vármegyét, illetve annak bodrogi közti részét a honfoglalás kori emlékek leggazdagabb lelőhelyévé emeli.”⁴

Jóna András részvétele a biztosíték arra, hogy az ásatásoknál, a leletmentéseknél az akkori időkhöz mérten a lehető legnagyobb hozzáértéssel jártak el. A feltárásokat, a leletanyagot több tanulmányban maga Jóna András ismerteti az Adalékok . . . hasábjain. A bodrogi vécsi leletanyagot egyébként Dókus Gyula ismertette az Archeológiai Értesítőben.

A Csíkvári Antal szerkesztette vármegyei szociográfiában az alábbi utalások találhatók a Dókus-gyűjteményre: „Dókus Gyula hagyatékából igen értékes zempléni germán-gót, gepidaedények és vasfegyverek kerültek a vármegyei múzeum birtokába, amelyek Zemplén vármegye területéről valók.”⁵ „Honfoglalás kori leletek: A kisdobrai

4. Csíkvári A., 1940. 44.

5. Csíkvári A., 1940. 48.

4. kép. A vármegyeháza új épületszárnya, levéltár és a Zemplénvármegyei Múzeum elhelyezése

leletanyagot Dókus Gyula Zemplén vármegye múzeumára hagyta, és azok nagyobb-részt ma is megvannak.”⁶ Következő forrásunk Borovszky monográfiája⁷: „A legrégebbi kőkorszakbeli leletek is túlnyomólag e vidékről származnak, mint például Alsómihályi község határának északnyugati, Kázmér község irányában elterülő részében, amelynek földje különösen kedves tartózkodási helye lehetett az őseimnek. A Dókus Gyula alispán régiséggyűjteményének kőkorszaki leletei között lévő kővésők és kőbalták leg-többje a mihályi régiségmezőből került ki.” „A karosi (eperjesszögi) lelet, a báró Sennyey Miklós birtokán levő Eperjesszög nevű tanyáról 1899. őszén került elő. Az ott talált tárgyakat Berecz Károly tanító gyűjtötte egybe, s ezek most Dókus Gyula alispán birtokában vannak.” „A nagykövesdi (szőlőshomoki) lelet, a kövesdi vár romjai alatt, herceg Windischgrätz Lajos birtokáról való, s azt a talajnak szőlőültetés végett történt forgatása alkalmával találták, de ennek a leletnek legnagyobb része elkallódott; csak négy ép, egy tört kengyelvasat és két szaruvasat sikerült Dókus Gyula alispánnak meg-menteni, melyek jelenleg a gyűjteményében vannak.” „A kisdobrai (liga-homoki) lelet szintén 1899. évben a báró Sennyey Béla birtokán lévő Liga-homokdombról került fel-színre. A Dókus Gyula felügyelete alatt végzett ásások során három lovas vitéz sírját, és azonkívül még négy más sírt tártak fel.” „E leletek között főleg a bodrogvécsi köti le figyelmmünket . . . Szendrei János dr. e temető korát a honfoglalás kezdetétől mintegy három nemzedékre, tehát a vezérek korára helyezi.” (1. és 2. kép).

Csikvári dolgozatában⁸ a honfoglalás kori leletek ismertetésénél így fogalmaz: „Külön ki kell emelnünk a tarcali és bodrogvécsi tarsolylemezt, az előbbi a Magyar Nemzeti Múzeumnak, az utóbbi a Zemplén vármegyei múzeumának tulajdonát képezi.

6. Csikvári A., 1940. 48.

7. Borovszky S., 1905. 337–347.

8. Csikvári A., 1940. 49.

5. kép. A borsi várkastély

A bodrogvécsi lelet 1897-ben szőlőmunkálatok alkalmával egy homokos dombon került elő. Fettich Nándor dr. megállapítása szerint két lemezből áll: a felső finom ezüst és mintázott, háttérében aranyozott, az alsó dísztelen lemez vörösréz-ből készült. A két lemez körös-körül 25 szeggel van összegezve, ezenkívül fönt és lent a rozetta alatt 3–3 szeg szerepel, amelyek a tarsoly felfüggesztett szíját tartották. Ez a lemez a szolyvai és bezdédi tarsolylemezekkel rokon. Fettich mindkettőn normann hatást is megállapít. Mindkettő legértékesebb emléké képezi a honfoglalás kori fémművességnek.” (Ma mindkettő a Nemzeti Múzeumban látható.)

Jósa András dr. közlése szerint: „A Nemzeti Múzeumban a szabolcsi Bezdedről kettő, Dókus Gyulának gyűjteményében pedig Bodrogvécsről 2 honfoglalás kori kard van . . .”⁹

Az Adalékok . . . hasábjain sok a Dókus-gyűjtemény gyarapodásával kapcsolatos hír. Ezek közül egyet idézünk: „Ifj. Dudovics Pál az Ősz-hegyen Tállya határában, az idei őszi szőlőkapálás alkalmával, a saját kis szőlőjében, egy jókoranagságú, régesrégi cserépfazékra bukkant, mely színültig telt 661 drb. ezüst és 13 drb. aranypénz-érmét tartalmazott. Az érmék 1668. évbeli veretűek, és az akkor uralkodott Kázmér lengyel király képét viselik, nyilvánvaló tanúságául annak, hogy tállyai nektárt vittek innen magukkal cserébe kétszázegynéhány esztendővel ezelőtt a Tokaj-Hegyalja borkereskedésének virágzó korában e Dudovics-féle arany és ezüst tallérokért a lengyel borkupecek. A tállyai talált régi pénzeket . . . a m. kir. Pénzügyminisztériumhoz juttatták el . . . Három drb. érmet a leletből visszatartott alispánunk a majdan létesülő Zemplénvármegyei Múzeum numizmatikai osztályának, és ideiglenesen letétbe helyeztette a vármegyei levéltárban.”¹⁰

9. Jósa A., 1916. 158.

10. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez. 1926. 4. sz. 148.

6. kép. A borsi várkastély múzeumi szárnya

Egy 1932-es kiadású sátoraljaújhelyi útikalauz¹¹ szintén a Dókus-féle magángyűjtemény gazdagodásáról tesz említést: „Sátoraljaújhely város és határainak területén, ahol nagyobb földmunkákat végeztek, így a herceg Windischgrätz-féle, a torzsási téglagyárban és a bibérci homokbányában, valamint a Ronyva-patak év-év utáni partleomlásai-ban, a csiszolt és pattintott kőszközöknek, továbbá a bekarcolt és festett díszítésű cseréptöredékeknek nagy mennyisége került napfényre. Ez őskorú emlékek nagy része a Kassai Múzeumba, a Magyar Nemzeti Múzeumba és magángyűjteményekbe került (s minthogy tudományos folyóiratokban is ismertették, az arra hivatottak csakhamar megállapították azt, hogy a Sátorhegy alja értékes őskorú emlékekben hazánk egyik leggazdagabb területe.” (A fentebb ismertetett leletanyagot „újhelyi kultúra”-ként ismeri a régészeti szakirodalom. Szerencsére a Herman Ottó Múzeumba is jutott belőle bőven; napjainkban egy kollekciója látható az újhelyi állandó kiállításban is.)

1918 tavaszának régészeti szenzációja a bodrogheresztúri Dereszla-domb kincseinek megtalálása. Ekkor és a néhány évvel későbbi ásatások során 10 695 gramm súlyú aranyleletanyag került elő, s a környéken mintegy 50 bronzkori sírt tártak fel. Az értékes, 278 darabból álló lelet ma a Nemzeti Múzeum birtokában van; sokáig az újhelyi múzeumban őrizték e kincseket. Mint látni fogjuk a későbbiekben, a fentiekén kívül maradt a leletanyagból a vármegyei múzeumban is, a bodrogheresztúri földbirtokosok magánadományából.

Dókus Gyula régészeti gyűjteményének leírása nem lehet teljes; a fenti idézetekből és utalsókból azonban kétségtelenül megállapítható, hogy az mind mennyiségileg, mind muzeális értékét tekintve komoly értékű volt. A leletanyag jelentős része az első világháború előtti időkben Kassára és Nyíregyházára került a Hegyaljáról és a Bodroghesztől, azonban a vármegye és annak alispánja is fenntartották „legilletékesebb tulaj-

11. Sátoraljaújhely, a magyar végvárak . . . 1932. 24.

donjogukat”, s minden központilag irányított ásatásból „részesedtek”, illetve a szórványleleteket automatikusan megtartották a leendő vármegyei múzeum számára. Különösen gazdag volt a honfoglalás kori emléanyaguk. Ezt ismertette állapítja meg Jósa András „... honfoglalás kori nyomok tekintetében a Vereckei-szorostól Beregen, Zemplénen át a Nyírségig vezető útvonal mellett hazánknak több vidéke eltörpül. Ha tehát van bizonyító ereje a leleteknek, akkor nem lehet vidékünket megfosztani attól a dicsőségtől, hogy honfoglaló őseink, behatolva a Vereckei-szoroson, a Bodroghöznek és a Nyírségnek vették további útjokat.”¹² Jósa András a bodroghközi és szabolcsi honfoglalás kori leletek birtokában veszi védelembe a mesemondónak tartott Anonymust.

Az idők során összegyűjtött muzeális anyag birtokában a vármegye a húszas évek közepén határozta el magát a múzeum létrehozására. 1925-ben a főispán leiratban fordul a vármegye közönségéhez¹³: „Zemplén vármegye dicsőséges múltjához méltó kegyelet érzésétől indítva felkérem a Közönséget arra, hogy méltóztassék megfelelő intézkedéseket tenni az iránt, hogy a vármegye történelmével, földjével és lakosságával összefüggő és érdekekkel bíró tárgyak, emlékek, adatok stb. összegyűjtessenek és egy alapítandó – erre a célra a vármegye székházában létesítendő – múzeumban megőriztessenek. Ennek a múzeumnak mellékosztálya-képpen indokolt volna összegyűjteni azon közeteknek, ásványoknak stb. mintadarabjait, melyek a vármegye területén több helyen gazdag mennyiségben előfordulnak.” A törvényhatósági bizottság határozatban foglal állást a múzeumalapítás tárgyában¹⁴: „A törvényhatósági bizottság a vármegye főispánjának leiratában foglaltakat mindenben magáévá téve elhatározza, hogy Zemplén vármegye történelmi múltjához méltóan a vármegye területén egyesek által felajánlott és talált muzeális tárgyaknak, emlékeknek stb. megőrzése végett egy vármegyei múzeumot létesít, és ennek céljaira a vármegye székházában megfelelő helyiségeket bocsát rendelkezésre. A múzeum létesítése, elhelyezése, anyagának összegyűjtése stb. módzatainak letárgyalása végett gróf Széchenyi-Wolkenstein Ernő bodroghkeresztúri nagybirtokos elnöklete alatt egy szakbizottságot küld ki, melyben való részvételre Dókus Gyula nyug. alispánt, Dongó Gyárfás Géza vármegyei főlevéltárnokot, Harsányi István sárospataki főgymnáziumi tanárt, Hegedűs Sándor tarcali szőlészeti és borászati főfelügyelőt, Huber Imre kegyesrendi főgymnáziumi igazgatót, Kolumbán Lajos kir. tanfelügyelőt, Réz Gyula birtokost, Thuránszky László nyug. főispánt, dr. Székely Albert vármegyei főügyész-ügyvédet, Visegrády János Sátoraljaújhely városi kereskedelmi iskolai tanárt és herceg Windischgraetz Lajos sárospataki nagybirtokost kéri fel...” 1926 tavaszán már működik a „Múzeum-Egyesület” is, ahogy Dongó Gy. Géza hírül adja¹⁵. „Nem kevesebb, mint félezer azoknak, községeknek és egyeseknek a tagszáma, akik bejelentkeztek Zemplénvármegyének ebbe a legfiatalabb egyesületébe...” Az ügy iránti lelkesedést példázza a STATUSQUO ANTE Alapon álló Sátoraljaújhelyi Izraelita Hitközség felajánlása¹⁶: „... Hitközségünk: a Sátoraljaújhelyi Izraelita Anyahitközség a szervezendő Zemplén vármegyei Múzeum Egyesületbe alapítótagul óhajt belépni és e célra P 80–azaz Nyolcvan pengő hozzájárulást javasolt az előljáróság a képviselő testületnek megszavazni. A Múzeum létesítésének fontosságát átérzve hitközségünk előljárósága Méltóságod üdvös kezdeményezését örömmel üdvözli és hazafiúi kötelességének tekinti a mozgalomhoz a hitközségnek sajnálatosan szűkös anyagi viszonyaihoz mérten hozzájárulni, és azt támogatni.”

12. Jósa A., 1916. 158.

13. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. Zemplén megye Levéltára (a továbbiakban BAZmLt. ZmLt.) Főispáni iratok. 406/1925.

14. BAZmLt. ZmLt. 406/1925.

15. Zemplén Naptára 1928. 27.

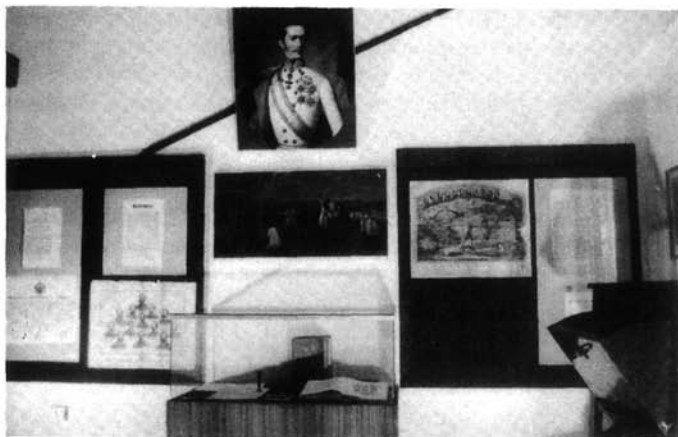
16. BAZmLt. ZmLt. 406/1925.

Az évi tagsági díj az egyesületi alapszabály szerint egyébként 4 pengő, melyből – többek között – múzeumi évkönyv kiadását tervezik.

Dókus Gyula 1928. február 9-én végrendeletben adományozza gyűjteményét a törvényhatóságnak¹⁷: „Tekintetes Törvényhatósági Bizottság! A vármegye tekintetes Törvényhatósági Bizottsága . . . azon határozatot hozta, hogy itt Sátoraljaújhelyen, a vármegye székhelyén életre kelti eszmémet, a „Zemplén Vármegyei Múzeumot”. Miután a tekintetes Törvényhatósági Bizottság ezen elhatározása minden kétséget kizáróan létrehozta a vármegyei múzeumot, elhatároztam, hogy hosszú éveken át végzett szorgos munkám eredményét, összegyűjtött múzeumi tárgyait és régiségeimet, az alábbiakban kitüntetett kikötéseim mellett és fenntartásával a Vármegye Törvényhatóságának ajánlékozom és tulajdonába bocsátom . . . hogy a vármegye törvényhatósági bizottsága a muzeális tárgyak és régiségek leltározásáról és átvételéről saját költségén intézkedni köteles

7. kép. Részlet a Kazinczy Múzeum kiállításából

8. kép. Részlet a Kazinczy Múzeum kiállításából

17. BAZmLt. ZmLt. 5. jkv. i. 2288/1928. ai.

hogy az általam adományozott tárgyak külön helyiségben vagy helyiségekben helyezendők el, és az ajtók fölé kiírandó: „Dókus Gyula múzeuma”.

hogy az átadott muzeális tárgyak kívánságom szerinti ideig a Rákóczi tér 1. számú házam emeleti helyiségeiben meghagyandók, és hogy azok gondozásáról, megőrzéséről felügyeleti jogom fenntartása mellett a vármegyei törvényhatóság köteles gondoskodni. és végül, hogy az ajándékozott tárgyak és azok elhelyezésére szolgáló szekrények sem el nem idegeníthetők, sem el nem cserélhetők, a vármegye törvényhatóságának ajándékozom és tulajdonába bocsátom. Kamarási leszármazási táblázatom és ehhez tartozó okmányaim Zemplén vármegye múzeumában helyezendők el, azzal, hogy azok senkinek ki nem adhatók, és soha el nem idegeníthetők. Fenntartotta ajándékozó magának azt a jogot, hogy a muzeális tárgyak és régiségek átadása alkalmával azokból belátása és kívánsága szerint egyes tárgyakat vissza is tarthasson.”

Az átadott tárgyak pontos leltárával sajnos nem rendelkezünk. Az akták utalásai-ból azonban kiderül, hogy a fentiekben ismertetett nagyértékű régészeti gyűjteményről van szó, valamint festményekről, jelentős könyvanyagról és egy antik porcelángyűjteményről. A törzssanyagként átadott tárgyak mellé csatolt jegyzék önmagában is 52–139. tételekről tesz említést! A hagyaték átvétele után keletkezett egyik irat azon fölül is jelentős tárgyak átadásáról intézkedik: 5 db régi kovás pisztoly, 1 db hosszú kovás régi puská, 1 db rövidebb kovás régi puská, 2 db fekete tokban lévő kard, 1 db tok nélküli kard, 1 db vadászkürt, 1 db bárd, 4 db milléniumi felvonulásra vonatkozó fénykép, 4 db a vármegyházán lebontott épületekre vonatkozó fénykép, 1 db Kazinczy Ferenc lakóházát ábrázoló kép, 1 db Rákóczi Ferenc szülőházát ábrázoló fénykép.

Az alispáni köszönőlevél így méltatja a gazdag adományt¹⁸: „Méltóságod ezen nemes lélekről tanúskodó, ma alig felbecsülhető adományával – megvetvén alapját múzeumunknak – bennünket örök hálára kötelezett, s múzeumunkat országos viszonylatban is olyan számottevő intézménnyé tette, amelynek kulturális, tudományos és nemzeti hatása örök életű lesz . . . Egy egész életet szentelt Méltóságod vármegyéjének fejlődési ajándékával, tartalmas egész élete munkásságát koronával látta el.”

A végrendelet értelmében 1928-ban még a Dókus-kastélyban nyer elhelyezést a múzeumi anyag (3. kép). A ma is meglévő – sajnos lassan romosnak minősíthető – igen szép arányú kastély volt Sátoraljaújhely első múzeuma.

A vármegye törvényhatósága akkor példás gyorsasággal cselekszik: a megyeháza műemlék épületegyütteséhez harmonikusan illeszkedő új épületszárnyat terveztet, és egy év alatt fel is építteti azt a Zemplénvármegyei Múzeum elhelyezésére (4. kép). A kivitelezők: Fejér és Dános budapesti építési nagyvállalkozók, akik ez idő szerint a város sok más, ma is városképi jelentőségű és hibátlanul funkcionáló közintézményét építtették.

A vármegye legrangosabb épületében helyezik el tehát 1930-tól a múzeumot, mely ezután is „ . . . sok értékes anyaggal gazdagodott. Itt találhatók leletek a diluviális kortól kezdve. Néprajzi gyűjteménye pompás. A megye hadilobogóinak is letéteményese. Külön teremben van elrendezve a megye elhalt alispánjának Dókus Gyulának magánmúzeuma, antik porcelángyűjteménye. A levéltár, múzeum, valamint a vármegyháza képtára minden délelőtt megtekinthető” – írja egy 1932-es városismertető könyv.¹⁹

Csikvári Antal 1940-ben írott dolgozatában²⁰ azt találjuk, hogy a múzeumban elhelyezett anyagból „különösen az Árpád-kori leletek kerültek a tudományos érdeklődés homlokterébe. Gr. Széchenyi Wolkenstein Ernőné szül. gr. Sennyei Mária a bodrogkeresztúri leletekből adományozott értékes darabokat, míg Székely Albert dr. egyebek

18. BAZmLt. ZmLt. 5. jkv. i. 2288/1928. ai.

19. Sátoraljaújhely, a magyar végvárak . . . 1932. 40.

20. Csikvári A., 1940. 186.

közt említésre méltó fegyvergyűjteményével gazdagította a múzeumot . . .” A Zemplén 1929. június 16-i száma részletesebben ismerteti gr. Széchenyiné adományát, melyben az ásatások során előkerült aranytárgyak is szerepeltek.

De gyarapodik a múzeum az újra meginduló régészeti feltárásokból is. Az első világháború kitörése megakasztotta ugyan a nagy lendületeket vett feltárásokat, de a háború után Klebelsberg Kunó közoktatási miniszter egységesíti az országszerte helyi elgondolások alapján folyó kutató munkákat, és törvénnyel biztosítja a központi irányítást. 1932-ben a Zemplén vidéken is megindulnak az ásatások. Tompa Ferenc dr. egyetemi tanár, múzeumőr Megyaszón, Hernádkakon és Bodrogkeresztúron 1937-ig többször végez szakszerű feltárási munkákat a vármegye támogatásával. 1937-ben igen gazdag honfoglalás kori lelőhelyet, 13 bolygatatlan sírt tárt fel, és több feldúlt sírnak tartalmát szedte össze dr. Fettich Nándor egyetemi tanár, múzeumőr Karos határában, az Eperjesszőg nevű dűlőn. „Az I. sír összes mellékletei és szórványos leletekből 2 ezüst dirhem és egy szétkalapált ezüstérem a Magyar Nemzeti Múzeumba, a többi anyag Zemplén vármegye Múzeumába került. Az I. Észak-Dél tájolású sír végében a lábak felett kengyel, a jobb alsó lábszár külső oldalánál íjsontpár, a jobb kar mentén szintén íjsontpár, a váll alatt egy csomóban vas nyílhegyek, tegeztartó fülek és vastörödékek, a medence körül rossz ezüst övveret, szíjvégek és csatt, a mellkason 3 bronz gomb, ezenkívül vascatt, vaskés, fülecskékkal ellátott bronzkarikák és töredékek feküdtek. A többi sírokban ezüst töredékek, rozettatöredékek, finom ezüstdíszítmény, ezüstcsatt, bronz szíjvégek, bronzkarikák, bronz- és ezüstgombok kerültek elő . . . Különösen fontos a finom ezüstlemezekkel bevont vas kengyelpár . . . Továbbá arab dirhemleletek, melyek a kievi út irányát jelzik . . . Érdekes a vármegyei múzeumba került aranyozott ezüst nyakékfüggő, amelyben római vésésű achát kő van. Fettich különösen kiemeli a két madáralakú veretet. A lelet minuszinszki és martinovkai kultúrhatásokat szemlélteti.”²¹

A már idézett 1932-es városi útikalauz és Zemplén vármegye évkönyve az 1940. évre a múzeum érdekességei közül a Hegyaljai Bormúzeumot, a Babochay-féle Fata Tarcalliensia könyvészeti ritkaságait, és Dókus Gyula porcelángyűjteményét emeli ki a sok érdekes látnivaló közül.

Ekkor a múzeum a levéltárral szervezeti egységben működött. Még nem volt hivatalosan „közgyűjtemény”, látogatni általában csak a levéltári szabályok szerint, vagy előzetes engedélyt kérve lehetett. A fennmaradt vendégkönyv viszonylag kevés látogató bejegyzését tartalmazza (természetesen napjainkhoz képest).

1938 őszén a Felvidék újra Magyarországhoz kerülésével a Sátoraljaújhely melletti Borsi községben, Rákóczi szülőházában kínálkozik újabb lehetőség az egyre bővülő vármegyei múzeumi anyag elhelyezésére. Borsi egyébként is „jelképpé” emelkedik abban az időben, a trianoni igazságtalanság felszámolásának jelképévé. Kedvező fekvésével, a Bodrog-parti ligetekkel, a kastély körüli gyönyörű parkkal nemzeti zárandókhely lehet. A múzeum ottani elhelyezésével egyúttal bizonyítani kívánták a magyar „történelmi jogfolytonosságot”.

A két világháború között a borsi várkastély dr. Hajna Sándor kassai ügyvéd tulajdonába került, aki 1939-ben ajándékképpen Zemplén vármegye közönségének ajánlotta fel, míg a hozzátartozó birtokot (park, szántó, erdő, legelő) közművelődési alapjából megvásárolta tőle a vármegye.

A törvényhatósági bizottság már 1939-ben elhatározza, hogy a kastélyt Rákóczi Múzeum, cserkész- és levante üdülőotthon céljaira rendbehozza. Az épületre rá is fért az újjáépítés, hiszen tulajdonosai már a XVIII. század végétől nem lakták, nem gondozták, így az épület és annak udvara majorsággá vált, amikor is a földszinti helyiségeket

21. Csíkvári A., 1940. 49–50.

magtáraknak, istállóknak, raktáraknak használták, az emeleti helyiségekben az ispán, a béresgazda laktak, az udvaron műhelyek, szekérszinek kaptak helyet.

A vármegye közönsége 40 000 pengőt szavazott meg két részletben az 1939. és 1940. évi költségvetésből a kastély helyreállítására. A főispán átiratban fordult az összes törvényhatósághoz, hogy a „nemes és országos érdek megszívlelésével járuljanak hozzá a Nagy Fejedelem szülőházának megmentéséhez.”²²

Az épület teljes helyreállítása körülbelül 120 000 pengőbe került volna. A vármegyei alaphoz a következő támogatások érkeztek:

Abaúj-Torna vármegye	1 000 pengő
Baranya vármegye	200 pengő
Bereg vármegye	100 pengő
Békés vármegye	50 pengő
Borsod vármegye	1 000 pengő
Bars vármegye	50 pengő
Csongrád vármegye	1 000 pengő
Esztergom vármegye	50 pengő
Gömör vármegye	500 pengő
Győr vármegye	50 pengő
Hajdú vármegye	500 pengő
Komárom vármegye	100 pengő
Nógrád vármegye	100 pengő
Pest vármegye	400 pengő
Somogy vármegye	1 000 pengő
Sopron vármegye	600 pengő
Szabolcs vármegye	150 pengő
Szatmár vármegye	100 pengő
Tolna vármegye	500 pengő
Ung vármegye	100 pengő
Vas vármegye	500 pengő
Veszprém vármegye	300 pengő
Zala vármegye	500 pengő
Magyar Rádió	1 000 pengő
Magyar Nemzeti Bank	1 000 pengő
M. Kis. Minisztérium	12 000 pengő

A Műemlékeket Ellenőrző Országos Bizottság javaslatára a Borsi várkastélyt országos műemlékké nyilvánították; rövid időn belül elkészítették a várkastély restaurálására szolgáló terveket. Nagy súlyt helyeztek arra, hogy az épület régi alakjában megmaradt „L” alakú kastély két szárnya állíttassék helyre (5. és 6. kép).

1940 tavaszán indult meg a kőműves munka. Elkészült a palota mellett lévő öt lakószoba gerendás fafödeme, ezek közül három szobáé díszesebb kazettás kivitelben. A földszinti helyiségek és folyosók betonba ágyazott téglaburkolattal, az emeleti helyiségek széles deszkájú padlózattal készültek el. Az egyedüli bolthajtásos emeleti szobát kápolna céljaira tartották fenn, a palotában és az emellett lévő nagyméretű szobában tervezték elhelyezni a múzeumi anyagot. A többi lakószoba berendezéséhez pedig az alispán körirattal fordult az ország régi családjaihoz, kérve, hogy a birtokukban lévő Rákóczi korabeli bútorokat, képeket, fegyvereket, okiratokat, vagy más használati tárgyakat a tulajdonjog fenntartása mellett helyezték letétbe a fejedelem szülőházában.

22. *Bornemisza M.*, 1941. I., 6.

A várkastély felújítási, átalakítási munkái kezdetben olyan jól haladtak, hogy 1941 őszén a vármegye épületéből a múzeumi anyagot átszállították. A levéltári idevonatkozó akták azonban üresek (pl. a Vármegyei múzeum átszállítása a borsi várkastélyba tárgyú, alispáni rendelkezésű), így az 1942-ben megnyílt gyűjteményi anyagot pontosan nem ismerjük, csak visszakövetkeztethetünk erre az előzményekből. Az iratokat dokumentációként a kiállítási anyaggal együtt adhatták át a borsi múzeumőrnek. A kiállításnak dr. Szabó Kálmán kecskeméti múzeumigazgató volt egyik rendezője 1942-ben.

Zemplén vármegye törvényhatósági bizottságának 1942. évi közgyűlési jegyzőkönyve a közgyűjteményi besorolás tárgyában intézkedik: „A vármegyének nyilvános jellegű múzeumának szervezéséről és igazgatásáról alkotott, de felsőbb kormányhatósági jóváhagyást még nem nyert 141 jkvi/7108 ai/1938. számú vármegyei szabályrendeletünket a múzeumnak a vármegye központi székházából a borsi Rákóczi kastélyba való áthelyezése, s vezetésének újja szervezése folytán vármegyének alispánja megfelelően átdolgozva, mint új szabályrendelet tervezetét, tárgyalás és határozathozatal céljából elélni terjesztette . . .” „Útasítjuk Alispánunkat, hogy . . . jelen véghatározatunkat . . . a magyar királyi Vallás és Közoktatásügyi miniszter úr döntésével felszerelt iratokat a szabályrendelet jóváhagyása céljából a magyar királyi belügyminiszter úrnak is mutassa be.”²³

A belügyminiszter iránymutatásával 1943-ban a törvényhatóság szabályrendeletet alkotott Zemplén vármegye Rákóczi emlékgűjteményének szervezéséről és igazgatásáról. A szabályrendeletből képet kaphatunk a múzeum működéséről: „Zemplén vármegye törvényhatósági bizottsága . . . nagy szülöttje, II. Rákóczy Ferenc fejedelemre, valamint családjára és a vármegye múltjára vonatkozó, tulajdonát képező vagy megőrzésre bízott emlékeket nyilvános jellegű gyűjteményben egyesíti . . . 2. §. Zemplén vármegye közönsége a tulajdonát képező és korszerűen helyreállított Rákóczy-várkastély a Ngys. Fejedelem, II. Rákóczy Ferenc születésének örök emlékezetéül a Rákóczy-kultusz szolgálatába állítja, annak céljára engedi át, és a gyűjteményt róla nevezi el. A gyűjtemény címe: Zemplén vármegye Rákóczy-emlékgűjteménye. A gyűjtemény székhelye: Borsi. A gyűjtemény pecsétje: A vármegye címere, Zemplénvármegye Rákóczy-Emlékgűjteménye Borsi. 1943. körirattal . . . 3. §. A gyűjtemény célja: II. Rákóczy Ferenc szülőhelyén Borsiban Ngys. Fejedelem születésére és családjára vonatkozó . . . emlékek gyűjtése és közszemlére tétele . . . Zemplén vármegye múltjával kapcsolatos régészeti, néprajzi és táji (szőlőművelés) valamint szabadság és nemzetvédelmi emlékek gyűjtése, közszemlére tétele, hogy a vármegye földrajzi, területi és műveltségi viszonyainak megismertetése mellett különösen a magyar ifjúságot . . . tudatában erősítse . . . 4. §. . . . a gyűjtemény irányítását és ellenőrzését a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelője, illetőleg a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa által adott útmutatások szemelőtt tartásával a területileg illetékes múzeumőr bevonásával a vármegye alispánja, és az elnöklete alatt működő gyűjteményi intéző bizottságnak útján gyakorolja . . . A területileg illetékes múzeumőr a Kassai felső-magyarországi Rákóczy-múzeum múzeumőre. O a gyűjtemény irányítója szakszempontból.”²⁴

A szabályrendelet képzeletben végigvezet bennünket az egyes kiállító termekben. A kiállítási anyag elhelyezésére igénybe veszik: „a Várkastélynak északnyugati és déli szárnyoldalon lépcsőházzal ellátott első emeleti és azok alatt lévő földszinti termeket. Ezekből az északnyugati szárnyoldal első emeletén a lépcsőházzal ellátott első emeleti, és azok alatt lévő földszinti termeket. Ezekből az északnyugati szárnyoldal első emeletén a lépcsőháztól balra fekvő legelső terem a Rákóczi-kori hadi emlékek, a második terem a történelmi hűségnek megfelelően II. Rákóczi Ferenc születése, folytatólagosan a

23. BAZmLt. ZmLt. 39/jkv. i. 3626/942.

24. BAZmLt. ZmLt. 1943. évi közgyűlési jegyzőkönyv. 63. jkv. i./6415/943.

déli szárnyon a harmadik terem a Rákóczi-ház, a negyedik terem II. Rákóczi Ferenc személyi emlékeinek tárolására szolgál, míg a következő bolthajtásos és az ötödik terem a borsi várkastélyterembe a vármegye közönsége kápolnát állít fel. Az északnyugati szárny első emeletén a lépcsőháztól jobbra eső két terem a vármegyei régészeti és néprajzi emlékek tárolására szolgál. A többi földszinti helyiségek a gyűjtemény fejlődésével, anyag szaporodása szerint a szükséges mértékben lesznek a tárolás céljára igénybe véve a 3. §-ban körvonalazott cél keretén belül. 10. §. A gyűjtemény három gyűjteménycsoportra különül el. Ezek: 1. II. Rákóczi Ferenc születésére és a Rákóczi-háznak a vármegyével való kapcsolatára vonatkozó emlékek gyűjteménye. 2. A vármegye múltjával kapcsolatos régiségtár, amelynek kiegészítő részét fogja képezni berendezés után az éremgyűjtemény is. 3. A vármegyével kapcsolatos néprajzi emlékek gyűjteménye. Külön csoportba lesznek egységesítve a szabadság és nemzetvédelmi harcoknak vármegyei vonatkozásai, valamint a megye tájjellegét kiemelő, és Tokaj-Hegyalját jellemző szőlészeti emlékek. Végül külön csoportba kerülnek, de a célszerűség szerint a többi csoportban is elhelyezhetők a vármegyével kapcsolatos írott és nyomtatott emlékek. 11. §. Gyűjtőköre: régészeti ásatás csak a Nemzeti Múzeum vagy a kassai Rákóczi Múzeum engedélyével. Az itteni ásatásokból azonban gyarapítják a gyűjtemény anyagainak.²⁵ A 13. §. a festményanyag, a 15. §. a könyvanyagról intézkedik. (A szabályrendelet 1943. június 18-án kelt.)

A várkastély múzeumi épületszárnyait 1942-re tehát korszerűen helyreállították, 1943-ból már látogatási jegyek elszámolásáról találunk adatokat. Ugyanebben az évben terveznek létesíteni egy tokaj-hegyaljai bor- és szőlőműzeumot is, melynek kiállítása „nemcsak a Rákóczy-szülőház berendezését volna hivatva emelni, hanem egyúttal Tokaj-Hegyalja propagandáját is szolgálná” – írja az alispán. E tárgyak összegyűjtése már 1942-ben megindult. Ez idő szerint pl. a következő tárgyak megszerzésére vannak próbálkozások: 1 db II. Rákóczi Ferenc tulajdonát képező bálványasztó, br. Waldbott Kelemen tolcsvai pincegazdaságából; több darab 1/2 literes, annál nagyobb és kisebb fűjt tokaji palack, melynek legnagyobb részei környékbeli hutákban készültek, a monoki Széchenyi uradalom pincészetéből; több darab rézmetszet a sárospataki főiskolától; 1 db régi gönci hordó Szilágyi Dezső gyűjteményéből.

A múzeumüggyel foglalkozó iratok, levéltári dokumentumok idáig vezetnek el bennünket. Az 1943-as háborús év már közvetlenül lakosságot érintő intézkedéseket követel. A következő évben a háború eléri vidékünket is; a hatóságok ennek következményeivel vannak elfoglalva. A törvényhatósági határozatok rendszertelenebbek, az ülésekről sokszor jegyzőkönyv sem készül. A művelődés ügyeivel – érthetően – alig foglalkoznak. Hiányos a sajtó is, az intézmények üresek. A múzeum sorsával kapcsolatos híradást nem találunk. Ha történik is valami ezzel kapcsolatban, azt már nem a törvényhatóság, hanem a Borsiban működő gondnokság intézi.

A felszabadulás utáni időszakban politikai kérdések kerülnek előtérbe. A békeszerződések visszaállítják az 1938-as határokat, így Borsi s a múzeumi anyag Csehszlovákiához kerül. Fontosabb, országos sorskérdések foglalkoztatják az embereket, s ezek az évek nem teszik lehetővé azt, hogy a múzeumi anyagot esetleg Sátoraljaújhelybe visszaszállíthassák. A kassai múzeum ezután évekig múzeumi raktárnak használja a borsi épületet, s az itteni anyagok lassanként az irányítása alá tartozó múzeumokhoz kerülnek.

1950-ben a sárospataki várban megalakult a Rákóczi Múzeum. Országos gyűjtőkörű intézmény lett, s maradéktalanul ellátta a Hegyalján, a Hegyközben és a Bodrogeközben a múzeumi feladatokat. A Sárospatakhoz kötődő nemzeti történelmi tudat, a kiváló intézményi feltételek és az ott látható gazdag kiállítások tökéletesen kielégítették

25. BAZmLt. ZmLt. 1943. évi közgyűlési jegyzőkönyv. 63. jkv. i./6415/943.

az igényeket. Egy évtizedig föl sem vetődött a volt megyeszékhely, Sátoraljaújhely múzeumalapítási ügye.

A 60-as évek elejétől vannak újra próbálkozások újhelyi múzeum létrehozására. A gondolatot felvetők – igen helyesen – úgy vélték, hogy a volt megyeszékhelyi város saját, gazdag történelme már önmagában is megérdemli a múzeumi bemutatást, a város történetének feldolgozását. Az azóta eltelt 30 év alatt azonban igen sok lehetőséget mulasztott el a város: múzeumi anyag volt, felajánlásokat, gyűjteményeket fogadhatott volna el – épületet nem tudtak biztosítani e célra.

1961-ben, Sátoraljaújhely várossá nyilvánításának 700. évfordulóján újra múzeumot nyitnak a volt megyeháza épületszárnyában. Az ott bemutatott két teremnyi anyag azonban nem indokolja a „múzeum” elnevezést, csak az évfordulás lelkesedés nevezte el így. A kiállítás főleg levéltári dokumentumokra épült, (az alapítólevél másolata, városkönyv, céhes iratok, neves történelmi személyiségek oklevelei stb.) valamint azokat a tárgyakat mutatták be, amelyeket 1941-ben nem vittek át Borsiba, s a levéltárban megőriztek. Ezek között festmények (Kossuth, Rákóczi, Zrínyi Ilona stb. portréi), néhány fegyver, kevés régészeti anyag és kisebb éremgyűjtemény szerepelt az iratanyag mellett. A „múzeum” mindössze néhány hónapig volt látható; az elkövetkező években a levéltár kénytelen volt ezeket átadni. Így ez az anyag is elkerült a városból Budapestre, Miskolcra, Sárospatakra.

Az 50-es, 60-as években jelentős gyűjtőmunkát végeztetett diákjaival Vladár Ferenc, a sátoraljaújhelyi Kertészeti Technikum igazgatója. Iskolai helytörténeti gyűjteményük ismét alapjául szolgálhatott volna a városi múzeum létrehozásához. A város vezetése – az átadási jegyzőkönyv tanúsága szerint ismét rosszul sáfárkodott értékeivel, kiengedte kezéből a nem kis értékű gyűjteményt. A Mezőgazdasági Múzeum 1967. IV. 8-án vette át a sátoraljaújhelyi Kertészeti Technikumban elhelyezett muzeális tárgyakat. A Kertészeti Technikum 1968 óta kérte a gyűjtemény felszámolását, mert a helyiségre szüksége lett volna.

A felszámolás 1972. június 22-23-án történt. A jegyzőkönyvek alapján röviden összefoglalva: tárgyi gyűjtemény 478 tétel, éremgyűjtemény 79 tétel, könyvgyűjtemény 621 tétel. A tárgyi gyűjtemény az alábbi helyekre került: a Kertészeti Technikumnál maradt 54 tétel leltározott, 31 tétel leltározatlan (főleg tányérok, továbbá tál, bokály, fazék, kulacs, rokka stb.). A Helytörténeti Múzeumba (Sátoraljaújhely) került: 138 tétel (őskori kőbalták, edények, fegyverek, néprajzi tárgyak, mint pl. tokmány, gereben, guzsaly, cséphadaró, faeke és taliga, famozsár, falióra stb.). A Dobó István Múzeumba (Eger) került 2 db céhláda. A Tokaj-hegylajai Borkombinát Múzeumába (Tolcsva) került 1971-ben és 1972-ben 127 tétel szőlészeti-borászati tárgy, de ezek a Mezőgazdasági Múzeum tulajdonát képezik továbbra is. A Mezőgazdasági Múzeumba (Budapest) került 27 tétel (fegyverek és poharak), ugyancsak a Mezőgazdasági Múzeum tulajdonában maradtak. Meg kell jegyeznünk, hogy a Sátoraljaújhelyen maradt anyag máig tisztázatlan körülmények között eltűnt.

1971-ben a városi tanács új épületszárnyal bővült. Hét – múzeumi célra alkalmas – terem állt rendelkezésére a városnak, hogy az intézményt létrehozza. Elsősorban természettudományi gyűjteményre gondoltak, amely reprezentálni kívánta a Zempléni-hegység geológiáját, növény- és állatvilágát. A megyei tanács, a Mezőgazdasági Múzeum, a Herman Ottó Múzeum és a Borsodi Erdő- és Fafeldolgozási Vállalat készséggel ígerte segítségét. Múzeumbaráti kör alakult, de az ügy kivitelezése – elsősorban a hivatalos szervek részéről és emberi hanyagságból – elhúzódott, majd végleg abba maradt.

A jelenlegi múzeum létrehozására 1984-ben nyílt lehetőség ismét. A járási hivatalok megszűnésével a volt megyeháza, ma városi tanács műemlék épületének bal szárnyában, hét helyiség szabadult fel, több mint 200 m² alapterülettel. A termék mind épí-

tészeti, mind strukturális szempontból megfeleltek a múzeumi elvárásoknak. A városi tanács anyagi áldozatvállalásával, és a Herman Ottó Múzeum szakmai segítségével (forgatókönyvírás, kiállításrendezés, a kiállított anyag kölcsönzése) 1984. december 3-án, a város felszabadulásának évfordulóján nyílt meg a Kazinczy Ferenc Múzeum állandó kiállítása (7. és 8. kép). Fő címként a „Haza és Haladás” jelmondatot viseli, alcíme: Sátoraljaújhely története a felvilágosodás és a szabadságharc időszakában. A kiállítás a város és környéke régészeti emlékeit, természetrajzi viszonyait mutatja be a kb. 70 m² területű folyosón. A termekben a felvilágosodás, a nyelvújítás, a reformkor, a forradalom és a szabadságharc Újhely és Újhely környéki eseményeinek bemutatására kerül sor. A forgatókönyvíró Veres László szerint: „Sátoraljaújhely és Zemplén a XIX. század első éveitől nemzeti történelmünk igen fontos színterévé vált. Kazinczy és Kossuth itteni tevékenysége adott különös hangsúlyt Újhely országos jelentőségűvé válásának.”²⁶ Ezért Kazinczy és Kossuth tevékenységének bemutatása mindvégig a kiállítás középpontjában áll.

A múzeum – a munkálatok indításától a megnyitásig – egy év alatt készült el. A város és a Herman Ottó Múzeum példás együttműködése dr. Szabadfalvi József múzeumigazgató irányító munkáját dicséri.

A múzeum jövőjét illetően még vannak tennivalók. Ez évben kezdődik meg a leendő múzeumépület felújítása. Az a nagy múltú, klasszicista stílusú, 1827-ben épült kúria ad majd otthon 3 év múlva az újhelyi múzeumnak, amelyben a reformkori kaszinó is működött, s amely később városháza céljából szolgált.

Elképzeléseink szerint a múzeum gyűjteményei lehetnének: 1. minél teljesebb várostörténet, 2. a zempléni táj irodalomtörténeti hagyományai, 3. a Zemplén-vidék régészeti leletei (a hagyományok indokolják ezt, hiszen e táj, a Bodroghköz, a Hegyalja és maga a város is igen gazdag régészeti lelőhelyekkel rendelkezik, valamint az, hogy ilyen jellegű kiállítás nincs a megyében másutt, csak Miskolcon, harmadszor a gyűjtőterületekhez Újhely van a legközelebb), 4. a Zempléni-hegység természetföldrajza (földtana, flórája, faunája).

IRODALOM

Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez. 1926. Sátoraljaújhely Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. Zemplén megye Levéltára.

Alispáni és főispáni iratok, közgyűlési jegyzőkönyvek.

Bornemisza M.,

1941. A fejedelem szülőháza. Sátoraljaújhely

Borovszky S., (szerk.)

1905. Zemplén Vármegye. Budapest

Csikvári A., (szerk.)

1940. Vármegyei Szociográfiák XI. kötet. Zemplén Vármegye. Budapest

Jósa A. dr.,

1916. Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. In: Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez XXII. évf., 3. sz. Sátoraljaújhely

Kazinczy Kör Jegyzőkönyvei. 1910. Sátoraljaújhely

Sátoraljaújhely, a magyar végvárak egyik büszkesége (Útikalauz).

1932. Zemplén Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. Sátoraljaújhely

Veres L.,

1985. Új múzeumok Zemplénben. In: Borsodi Művelődés, X. évf. 3. sz. B.-A.-Z. Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya. Miskolc

Zemplénvármegye Évkönyve az 1940. évre. Kassa

Zemplén Naptára az 1928. évre. Sátoraljaújhely

26. Veres L., 1985. 78.

BESTREBUNGEN EINER MUSEUMSGRÜNDUNG IN SÁTORALJAÚJHELY ZWISCHEN 1876 UND 1984

(Auszug)

Das historische Komitat Zemplén und sein Hauptsitz Sátoraljaújhely verfügen über ein reiches Kulturerbe. In den sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts wurde diese Stadt zum ständigen Verwaltungszentrum des Komitats. Während der Zeit der Aufklärung sowie in der Reformzeit waren hier viele hervorragende Persönlichkeiten tätig: von hier aus leitete Ferenc Kazinczy die Sprachneuerungen, und auch Lajos Kossuth begann hier seine Laufbahn. Zu jeder Zeit wurden die fortschrittlichen politischen Kämpfe von ausgezeichneten wissenschaftlichen Vereinigungen, Literatur- und Künstlerkreisen, Klubs und Vereinen in Form eines gedanklichen-kulturellen Hinterlandes unterstützt.

Schon im Jahre 1876 wurde der Gedanke einer Museumsgründung wach. Von dieser Zeit an ließ das Komitatsmunizipium die Funde von archäologischen Ausgrabungen bewußt für das zukünftige Museum sammeln. Geleitet wurden diese Arbeiten von dem Archäologen und Untergespan Gyula Dókus, der mit seinem Nachlass 1928 das „Zempléner Komitatsmuseum“ gründete, das in dem unter Denkmalschutz stehenden Gebäude des Komitatssitzes untergebracht wurde. Als besonders reichhaltig ist das Material aus der Zeit der Landnahme zu bezeichnen, das von dem Verfasser anhand damaliger Mitteilungen rekonstruiert wurde.

In der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen wurde das Museumsgut immer reichhaltiger: hinzu kamen Fundmaterial aus neueren Ausgrabungen, ethnographische Sammlungen, ein Weinmuseum, eine Waffen- und Porzellansammlung sowie bibliographische Raritäten.

Im Jahre 1938 wurde Oberungarn erneut dem Mutterland angeschlossen. Die sich bis 1941 stark vermehrte Museumssammlung wurde dann von Sátoraljaújhely in das Burgschloß von Borsi, das restaurierte Geburtshaus Ferenc Rákóczi II., umgelegt. Hier wurde das Museum schon eine „öffentliche Sammlung“ mit offiziellen Regelungen. Auch neue Anschaffungen wurde geplant: Man wollte vor allem Gegenstands- und Dokumentenmaterial über die Familie Rákóczi sammeln sowie die naturgeographischen und ethnographischen Sammlungen über diese Landschaft erweitern. Nach 1945 gelangten Borsi sowie das Museumsgut an die Tschechoslowakei.

Seit Beginn der sechziger Jahre gab es neue – wenn auch vorerst erfolglose – Versuche, in Sátoraljaújhely ein Museum zu errichten. Das gegenwärtige Ferenc Kazinczy Museum wurde am 3. Dezember 1984 zum Jahrestag der Befreiung der Stadt eröffnet. In einem Teil der ständigen Ausstellung werden die archäologischen Denkmäler der Stadt und ihrer Umgebung sowie ihre naturkundlichen Bedingungen vorgestellt. Ein größerer Ausstellungsteil soll die Ereignisse in Sátoraljaújhely und im Zemplén zur Zeit der Aufklärung, während der Spracherneuerung, der Reformzeit sowie der Revolution und des Freiheitskampfes demonstrieren.

Im Jahre 1987 nahmen die Rekonstruktionsarbeiten an dem erinnerungsträchtigen Gebäude ihren Anfang, welches dem Museum in drei Jahren als entgeltliche Heimstatt dienen soll.

Im Abschlußteil seiner Arbeit macht der Verfasser Vorschläge für das Sammelgut des Museums.

József Fehér

A TESTNEVELÉS ÉS A SPORT TÉRHÓDÍTÁSA BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLEN MEGYÉBEN A XIX. SZÁZAD VÉGÉIG*

ZÁDOR TIBOR

Napjainkban a testnevelés és a sport a kultúra fontos tényezőjévé lépett elő. Borsod és a szomszédos megyék lakosságának a testnevelés és a sport iránti vonzódására már a XVI. században hatással voltak a sárospataki kollégiumban tanuló fiatalok. A sárospataki főiskolán már Comenius működése előtt sportoltak az ifjak. „Az *oeconomus* (felügyelő) *ellenőrizte . . . a fürdést, csolnakázást, a tiltott időben való játszást.*”¹ A különféle játékokat az 1531-ben alapított főiskola megnyitásától játszották. A fenti idézet arra utal, hogy a játékokra külön időt szabtak meg, s akik nem abban az időben játszottak, azokat a felügyelőnek be kellett jelentenie. „A *custosok (őrök) . . . a mezőre játszani menők között a rendet fenntartották.*”² Ebből az idézetből is megállapíthatjuk, hogy a sárospataki kollégiumban a játék már 1650 előtt annyira elterjedt, hogy külön rendfenn-tartó hallgatókat rendeltek ki a mezőre játszani menőkhöz.

Az 1650-ben alapított miskolci ref. gimnázium „már az 1600-as évek első harmadától kezdve a sárospataki kollégium hatása alatt állt, és tantervére, berendezése, tanárai és tanulói iskolai viszonyaira nézve ezen főiskolát tekintette szabályalkotóul.”³ A játékok már 1679. körül Miskolcon is meghonosodtak, mert „szerda és szombat délutánjain az iskola alsóbb osztályai a köztanítók vezetése mellett a szabadba vonultak ki a mezőre vagy az avasi temetőre, ahol közjátékok rendezettek, amelyekben a köztanítók is részt vettek, s esetleg újakat találtak ki.”⁴ Egy más helyen azt találjuk: „. . . szerdán és szombaton a közönséges játszásnak idején vacsorát is adtak a tanulóknak.”⁵

Az iskolai testi nevelés alapelveit Comenius Amos János fejtette ki elsőként, akit a sárospataki főiskola újjászervezésére hívtak meg, s ahol 1650-től 1654-ig működött. A világhírű nevelő a humanista eszmék híve volt. Ezek a tanok azt hirdették, hogy a művelődés alapja az újból életre keltett ókori görög és római műveltség legyen. Ennek a műveltségnek kialakításában, az ember nevelése terén a testi nevelés vezető szerepet játszott. Ezért Comenius is a testgyakorlást az iskolai nevelés fontos részének tekintet-

*Részlet a szerző „Borsod Sportja” c. könyve kéziratából. (A *testnevelés* a tanítási órán végzett kötelező erejű testmozgás, erő kifejtés. A sport a tanórán kívüli önkéntes jellegű testmozgás. Mindkettő beletartozik a *testkultúra* fogalmába, amibe azonban minden beletartozik, ami az ember egészségével, testének ápolásával kapcsolatos.)

1. Finkey J.–Szinyei E., (szerk.) 1895. 128. (Az ott közölt rész Szinyei G. 1892. márc. 28-án a Comenius ünnepélyen felolvasott „A sárospataki főiskola Comenius előtt” c. értekezésére hivatkozik.)
2. Finkey J.–Szinyei E., (szerk.) 1895. 128.
3. Kovács G., 1895. 9.
4. Kovács G., 1895. 14.
5. Kovács G., 1895. 59.

te. *Comenius* latin, német, magyar és cseh nyelven 1651-ben jelentette meg *Orbis pictus* címen elterjedt művét, amiben a nevelésre, így a testi nevelésre vonatkozó elveit – éppen magyar földön – hirdette meg. Azt hangoztatta, hogy a testi erőt és az elme élességét a mozgás fejleszti. Az iskolai nevelésben meghatározott időt ad a testgyakorlatok végzésére, és elsőként mondja ki, hogy az iskolának játékos, kellemes helynek kell lennie, olyannak, ami nem fáraszt, hanem – akárcsak a játék – a léleknek és a testnek élvezetes mozgásait szabályozza. *Comenius* mindazokat a gyakorlatokat ajánlja, amelyek az emberi erő fejlesztésére szolgálnak. Ilyenek a futás, ugrás, dobás, birkózás, kocsiszás, labdázás, vagyis azok a mozgásformák, amik nagyjában a mindenkori sportolás elemei.

Szocialista fejlődésünk eredményei több szabad időt biztosítanak az emberek számára, s ennek hasznosabb felhasználása érdekében figyeljünk fel *Comenius* következő mondataira: „a munkának szüneteit használjuk fel szórakoztató látványosságra, testfejlesztő mozgásokra, élvezetes versenyekre és játékokra . . .”⁶ A sportszerűség gondolatát már a játékról kialakított szemléletben is hangsúlyozza, amikor a következőket írja: „Hogy a játék olyan legyen, amely gyönyörködtet és nem gyötör, keress magadhoz hasonló korú és körülményű játszótársat, akivel bármilyen izgalommal küzdesz is, minden kifogástalanul menjen végbe, hogy a játék vége ne legyen csúfalkodás vagy veszekedés.”⁷ *Comenius* pataki tevékenysége a testnevelés terén korszakalkotó volt, hozzájárult a modern iskolai testnevelés megalapozásához.

A Rákóczi-szabadságharc idején, 1706-ban *Rabutin*, osztrák generális elfoglalta Miskolcot, s az avasi ref. templom és az iskola (a múzeum mai kiállítási épülete) kivételével a várost felégette. Katonái az iskola irattárát szintén elégették. Ekkor pusztultak el azok az ifjúságra vonatkozó szabályok, amelyeket már 1667-ben írásba foglaltak. Ezeket emlékezetből újra összeírták, ezért kezdődnek 1708-tól az iskola életére, történetére vonatkozó biztosabb adatok. E diáktörvény 21. §-a szerint: „Midőn az egész tanuló ifjúság testi és lelki felüdülése végett a tanulástól időt nyer, a labda és más hasonló játéknemen kívül minden egyéb tiltva van, mint pl.: nyilazás, birkózás és más, sérülésekkel járható időtöltés.” A reggeli és ebéd utáni időben megengedték a játékot, más szabad időben történő játszást az igazgató büntette.

1749-ben az egyháztanács állandósította a rektori hivatalt, „amelyben eddig 2-3 évenként változtak a Sárospatakról hozott egyének . . .” Ezek a személyek magukkal hozták a sárospataki haladó szemléletet. *Comenius* szerint a humanista műveltség kialakításában a testi nevelés fontos szerepet játszik. A sárospataki főiskoláról jött személyek, akik legtöbbször külföldi egyetemeket is látogatott, magukkal hozták az ottani szemléletet, gyakorlatot, és az itteni rendbe igyekeztek beplántálni.

Comenius könyve több mint egy évszázaddal előzte meg a központi kormányzat intézkedését, mert annak a nyomára, hogy a testi nevelés az ifjúság nevelésének szerves része legyen, csak az 1777-ben megjelent *Ratio educationis*ban bukkanunk, amelyet Mária Terézia a magyar nevelés- és oktatásügy megreformálása céljából dolgoztatott ki *Ürményi Józseffel* és *Tersztyánszky Dániellel*. Ezentúl a testi nevelés ügyével egész 1825-ig nem találkozunk, ekkor alakul meg Pesten a *Nemzeti Vívó Intézet*, mely kizárólag a gyermekek rendszeres testgyakorlásával foglalkozott, de 1867-ben megszűnt. Majd 1863-ban alakult meg a *Nemzeti Torna Egylet*, amely évtizedeken át fontos szerepet vitt a magyarországi testkultúra diadalra vitelében.

Lássuk, mi történik Sárospatakon? A XIX. század elején újabb hatás éri a főiskola és ezen keresztül a hatósugarába tartozó megyék testnevelési és sportképzését. Ugyanis *Váradi Szabó János* Yverdonból Patakra hívta *Egger Vilmost*, Pestalozzi segédtanítóját, aki a Patakon élő Vay család gyermekeit tornára és énekekre tanította. Pestalozzi

6. *Pluhár I.*, (szerk.) é. n. 10.

7. *Pluhár I.*, (szerk.) é. n. 12.

yverdoni iskolája európai hírnévre tett szert. Hazánkban is többen jártak ott, s az ő iskolájában tanult magyar fiatalok terjesztették és alkalmazták Patakon a stilizált mozgáselemekből összeállított és vezényszóra végrehajtott szabadgyakorlatokat. *Clair Ignác*, aki 1833-ban Pesten főleg gimnasztikai gyakorlatok oktatásán alapuló intézetet nyitott, előzőleg Patakon tartózkodott, ahol a köztudatban már gyökeret vert egy hasonló testnevelési intézet létesítésének az igénye.⁸

Az elmondottakból láthattuk, hogy a sárospataki főiskola előjárósága az értelmi nevelés mellett – évszázadokon át – a *testkultúrára, a testi nevelésre is nagy gondot fordított*,⁹ már akkor, amidőn más iskolák a testi neveléssel még nem foglalkoztak. Itt nagy szerepet játszottak azok a külföldön is tanuló hallgatók, akik hazakerülve, mint tanárok a testi nevelés ügyének buzgó apostolai lettek, tapasztalataikat alkalmazták, s olyan létesítményeket (téli és nyári tornahelyek, uszodák) hoztak létre, amikről más helyeken csak az 1868. XXXVIII. tc. életbeléptetése után kezdtek gondolkozni. A testnevelés azonban évszázadokon keresztül nem volt rendes tantárgy. A Kossuth-szabadságharcot követő nemzeti elnyomás után rövidesen megjelent *Entwurf a kötelező tantárgyak között említi a testgyakorlást*. Azonban a ref. egyházi iskolák ezt a rendeletet nem hajtották végre. Végül az 1862–63. tanévben – bizonyos módosítással – újból az 1848 előtti tanrendszer lépett érvénybe. Eszerint a „*testgyakorlat az első és második osztályban kötelező tantárgy lett.*”

Igen fontos tény, hogy a miskolci ref. gimnázium tanácsa 1862. november 12-én „*egy testgyakorló (tornaterem) felállítására tett intézkedéseket.*” Itt is a sárospataki példa érvényesült, mert ott már az 1859–60. évben egy költséges *testgyakorda* épült fel. Miskolcon gyűjtés révén oly szép összeg gyűlt egybe, hogy . . . *a tervezett testgyakorló, intézetünk (jelenleg a múzeum Szinva-parti épülete) kelet felé fekvő udvarán a következő év tavaszán fel is állíttathatott; tornamesternek ügyes tanuló ifjak, s 1877. szeptember 1-e óta pedig okleveles tornatanár vezetése alatt a tanulók testi ügyességének, erejének fejlesztésére azóta fontos szolgáltatokat tesz.*¹⁰ A tornaterem 1863-ban bekövetkezett átadása azt jelenti, hogy a testi nevelés vonatkozásában a miskolci ref. főgimnázium az ország élenjáró iskolái, sőt intézményei közé tartozott. Ugyanis az 1865-ben megalakult Pesti Torna Egylet, amely hazánkban a tornasport elterjesztője lett, a Szentkirályi utcában felépítette tornacsarnokát, amelynek építési költségeihez maga az állam is hozzájárult, csak 1870-ben, tehát 7 évvel később avatta fel.

A rendszeres tornászás jelentősen hozzájárult a tanulók mozgásigényének kielégítéséhez. Éppen ennek érdekében a tanulókra vonatkozó szabályzat úgy intézkedik, hogy „. . . *a lélek felderítésére és a test gyakorlatára veszély nélkül intézett játékok, . . . szerda és szombat napok délelti óráin, szünidőben napestig, helyén és idején megengedtetnek.*” Sőt még a fürdésre is gondolnak: „*Minthogy pedig a hideg fürdő az inak erősítésére szolgál, a Szinva-patak pedig erre a célra nem tartatik alkalmasnak, a nagyobb tanulók fürödhetnek a Sajó vagy előér folyamban az e végre kijelölt helyen, az igazgató által rendelendő felvigyázók gondja alatt. A tapolcai meleg ferdőbe az igazgató engedélme nélkül menni tilos.*”¹¹

Azonban a fürdés engedélyezése súlyosabb következményekkel járt. Volt idő, amikor éveken keresztül, amidőn a Sajóban való fürdés közben a ref. gimnáziumi tanulók összekaptak a helyi gimnáziumok (ev., kat.) növendékeivel, s közös kihívásnál fogva egész seregben, s általuk választott vezérük parancsára vonultak ki a Sajó mellé, vagy a Felső-Szinva mellé, ahol formaszzerű csatákat vívtak az ellenféllel. Más alkalom-

8. Kovács G., 1895. 170.

9. Kutassi L., 1976. 26.

10. Kovács G., 1895. 59. és 84.

11. Finkey J.–Szinyei E., (szerk.) 1895. 125.

mal, amikor csapatosan a Felső-Szinvára mentek fürödni, a felvégi parasztyermekek középországi fogadó seregét verték szét, melynek megtorlásául őket pedig a parasztyermekek apjai kergették el a fürdőhelyről.

A zempléni származású *Matolay Elek* 1869-ben Pesten kiadott *Torna Zsebkönyvének* 26. oldalán, amidőn Magyarország tornázástörténetéről ír, 1863-at teszi meg kezdő évné, s a következőket írja: „Egyes protestáns tanintézetek s egyes magánintézetek szereztek un. gymnasztikai szereket már évtizedek előtt, s azokat úgy, ahogy használták.”¹² Erdélyi János a sárospataki főiskola közigazgatójának 1858. június 4-én tartott hivatalos jelentéséből olvassuk, nemcsak „úgy, ahogy használták”, mert ő a következőket írja: „Most a régi Czigánysor, mintegy az erőnek vására van berendezve a gyakorlásra szükséges eszközökkel, ahol a kis és nagy tanítványok versengése kicsiben ama klasszikai kort idézi az ember elméjében, amelyről a görög és római költőkben annyit olvastunk. Valósággal ama testgyakorló tér éppen a bölcsészeti hallgatói teremmel átellenben klasszikai emlékezetet nyújt; vajon ne hízelegjünk-e magunknak, mint a régi Athén polgárai egykor, hogy városunkban egymás szomszédságába estek a stoa és a palestra.”¹³

Az 1858. szeptember 21–23. napjain Tállyán megtartott egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 33. pontja intézkedik a gimnasztika oktatása és az uszoda létesítése ügyében. A testgyakorlást az elemi iskolai és az első, második gimnáziumi osztályok számára a kötelező rendszer tantárgyak közé felveszik olyanformán, hogy tavasztól késő őszig hetenként kétszer du. 6 és 7 óra között tanítják. A tanító díja ideiglenesen 40 pengő forint. A képezdei (tanítóképzős) tanítványoknak is ingyen tartozik órákat adni. Ezenfelül az önként vállalkozó vagy magántanítványok által fizetendő tandíj a tanítót megilleti. Ezek a tanulók heti 2-2 órai tanításért 1 forint 40 krajcár évi tandíjat fizetnek.

Sárospatakon az 1859–60. iskolai évről kiadott Tudósítás Testgyakorló Intézet c. rovata azt mutatja, hogy egy költséges „testgyakorda” épült fel. A pataki kollégium újabb áldozatot hozott a testnevelés érdekében, amennyiben 1878-ban már a második tornatermet építették fel az Iskolakertben. A sport szeretete más formában is megnyilvánult, mert 1869-ben létrejött a tornaegylet.

A miskolci ref. gimnáziumba igen sok helybeli tanuló járt. A gimnáziumi rendszeres testnevelésnek lett a következménye, hogy részben az itt végzett tanulók összefogásával a miskolci férfiak 1866. június 20-án *Tornaegyletet* alakítanak, amely szeptember 15-én megkezdte működését. Többek között így nyilatkozik meg az iskolai testnevelés kisugárzó hatása a helyi társadalomra. Miskolc férfiai a testnevelés vonalán országos viszonylatban az élvonalban haladtak.

Nem sikerült megállapítanunk, hogy 1871-től kik voltak azok az okleveles tornatanárok, akik a testgyakorlást tanították, csak arra van adatunk, hogy *Simon Gábor* okl. főgimnáziumi tanár, tornatanár, tornafelügyelő 1887-től tanított az intézetben. 1897-től már *Benedek Gyula* tornatanár és vívómester oktatja a testgyakorló órákon a tanulókat. 1900. június 10-én nagy közönség érdeklődése mellett házi tornaversenyt rendeztek atlétikai és torna versenyszámokkal.

Mikor rendezték az első tornaünnepélyt a miskolci gimnáziumban? Nem tudjuk, nincs korábbi adatunk. Viszont Sárospatakon 1880 júniusától a tanév bezárása előtt évente tornavizsgát rendeztek valamennyi tanuló részvételével. Az első országos középiskolai tornaversenyt pedig 1891-ben Budapesten rendezték meg. A miskolci 1900. júniusi tornaünnepély műsorán a következő számok szerepeltek: 60 m-es síkfutás (hosszabb távra a gimnázium udvarán nem volt lehetőség), magasugrás, hosszúugrás, rúd-mászás, függeszkedés, szertorna. Ezekben a számokban versenyeket bonyolítottak le.

12. Finkey J.–Szinyei E., (szerk.) 1895. 125.

13. Finkey J.–Szinyei E., (szerk.) 1895. 125.

A közös szabadgyakorlatot, amelyet a katonazenekar aláfestő muzsikájával kísérték, valamennyi diák végezte. Ez igen hatásosnak bizonyult. A díjak érmek, néha oklevelek voltak.

Az állam és a hitfelekezetek által fenntartott iskolákban viszont csak az 1868. XXXVIII. tc. 11. §-a teszi lehetővé, illetőleg kötelezővé a testgyakorlás bevezetését. Az 1880. évi „*Tanügyi Előterjesztés*” a sárospataki tantervjavaslatban már mind a nyolc osztályban kötelezővé teszi a testnevelés tanítását.” 1891-ben a magyarországi ev. ref. egyház egyetemes tanügyi bizottsága a sárospataki gimnázium tantestületét kérte fel az érvényben levő gimnáziumi tantervek bírálatára. A *tanári kar a tornára vonatkozóan az állami tanmenet elfogadását ajánlja, de a heti két tornaóra helyett heti három órának a bevezetését tartja szükségesnek minden osztályban.* A tantestület azt kívánta, hogy a nyári torna- vagy játszótér télen korcsolyatér legyen, amit a tanügyi bizottság úgy módosított: „*ohajtjuk, hogy a korcsolyázás a tornázáshoz, mint rendes gyakorlás vélessék fel.*”¹⁴

Az atlétikai versenyszámok meghonosítása a magyar sportéletben Esterházy Miksa személyéhez fűződik, aki a múlt század 70-es éveiben azt tapasztalta, hogy a magyar társadalomban bizonyos sportágak igen kedveltek, de ezek csak a gazdagodó osztályok tagjai részére biztosítanak sportolási lehetőséget. Esterházy olyan sportágat, játékokat akar a magyar ifjúsággal megismertetni, amit mind a városi, mind a falusi fiatalember könnyen művelhet, s alig kíván anyagi megterhelést. 1875-ben megszervezi a *Magyar Athletikai Clubot (MAC)*, amely nagy szerepet játszott az atlétika hazai elterjesztésében.

Ez az új sportág rövid idő múlva követőkre talált Sárospatakon is, ahol az 1879–80. iskolai évtől minden év bezárása előtt nyilvános *tornavizsgát* tartottak. Ennek keretében több atlétikai számban versenyeket rendeztek az egyes évfolyamok részére. Hosszú táblázatok tüntetik fel a győztesek nevét, helyezésüket, s a későbbi években már eredményüket is. Leggyakoribb versenyszámok: 60 m-es, 100 m-es síkfutás, akadályfutás, távol-, magas-, rúdugrás, rúdugrás, kötélmászás. Tény, hogy Patakon már 13 évvel korábban bevezették a tornaversenyek (tornaünnepélyek) rendezését, mint az ország többi középiskolájában, amelyekben csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter (VKM) 1892-ben kiadott rendelete után rendeztek tornaünnepélyeket.

Ez a rendszeres sporttevékenység kamatozott az 1891-ben Budapesten megrendezett első országos tornaversenyen, ahol Szinyey Géza (Patak) kopjavitésben (gerelyhajítás) első díjat nyert. 1895-ben részt vettek a debreceni kerületi versenyen, ahol *Tariska Dezső futásban, Kulcsár István magasugrásban, Piskóti Ferenc távolugrásban első, Horváth Dezső 200 m akadályfutásban második díjat nyert* (mind Sárospatak). *Tíz csapatversenyben megnyerték a kötélhúzást.* A pataki főiskola csapata a *buzogány-gyakorlatokért és a katonai rendgyakorlatokért* díszoklevelet kapott.

A pataki diákság sportjának megvoltak a maga forrásai. Nemcsak a diákok sportoltak, hanem a *községek lakosai is.* A feljegyzések szerint a diákok nagy része olyan helyről való, ahol a *köznép fiatalsága ünnep- és vásárnapok délutánjain igen szívesen veszi kezébe a labdaütőt és a tekebotot,* tehát a diák otthonról hozza magával előismereteit. E feljegyzések szerint azokra a köznapi sportjátékokra gondolhatunk: mészázásra, tekézésre (ez utóbbi nem azonos a mai köztudatban szereplő kuglizással), amelyeknek évszázadok alatt kialakult játékszabályai voltak, s melyeket szinte napjainkig, századunk 30-as éveigi játszottak falun, tanyán. A kollégiumban már csak csiszolódik a technikája, finomodik az ütése, futás közben könnyebb lesz a mozgása, más-más vidék kitűnő játékosaival kerül össze, ezáltal annak cseleit, fogásait is megtanulja. Ezért írja Porzszolt Lajos a Budapesten 1885-ben megjelent Magyar Labdajátékok c. könyvében: „*Legna-*

14. Finkey J.–Szinyei E., (szerk.) 1895. 131.

gyobb szakértelemmel és kedvvel játszanak, különösen a csurgói, gyönki, pécsi, gyön-
gyösi, kecskeméti, sárospataki, debreceni, pápai és nagyvárad diákok.”

Az első kilépés a miskolci ref. g. falai közül 1901. május 27–28. napjain történt,
amikor a gimnázium csapata, 36 tornász 5 tanár vezetésével a VKM által rendezett or-
szágos tornaversenyen vett részt. A csapat az összetett versenyben (súlylökés, magasug-
rás) 58 csapat közül a 18. lett. Függeszkedésben *Irsa Tibor* VIII. o. t. első díjat, *Miku-
leczky István* 2. díjat nyert. Mászásban *Gelb Simon* 2., futásban *Kőrössy József* 3. helye-
zést ért el. A fűleslabda-versenyben 10 perc alatt 10 kaput csináltak a nagybányai gimn.
csapata ellen anélkül, hogy az ellenfelek egyszer is be tudták volna dobni a labdát a mis-
kolciak kapuján. A csapat mind a 10 tagja bronzérmes nyert.

A VKM rendelete alapján 1903. május 21-én Debrecenben került sor a kerületi ifj.
tornaversenyre. A 36 tanuló és 2 tanár költségeit a segélyalapról fedezték. Abban az
időben az országot 4 kerületre osztották: Dunántúl, Felső-, Dél-Magyarország, Erdély.
Május 20-án együtt volt a tiszáninneni, tiszántúli és erdélyi területek ifjúsága és 1300 főt
számláló oszlopban vonult fel a versenytérre. *Sáfrán Jenő* miskolci VII. o. t. (későbbi lel-
kes sportvezető) és a csapatot a zsűri kitüntetésre érdemesnek jegyezte fel. A főverseny
rúdugrásból és súlylökésből állt. A miskolciak 27 iskola közül a 8. helyre kerültek.
A kötélhúzás a hódmezővásárhelyiekkel döntetlen maradt. Fűleslabdában a kolozsvári
ref. g. csapata ellen 2:1-re győztek. *Benedek Gyula* tornatanár a rimaszombati protes-
táns gimnáziumhoz választották meg. Ideiglenesen egy évre *Erdőssy Vilmos* vívómes-
tert kérték fel. A tornavizsgán *Balogh Ferenc* rúdugrásban 275 cm-t ugrott, ami akkori-
ban nagyszerű ifj. eredmény volt, ezért közölték. – Az állást 1904. aug. 1-én *Rázsó Fe-
renc* okl. tornatanárral töltötték be.

Miskolcon a céllövészet iskolai bevezetése érdekében új kezdeménnyel próbál-
kozott *Simon Gábor* tornatanár, bár más tantárgyat tanított. 1903 decemberében fel-
terjesztést küldtek a Honvédelmi Minisztériumba, hogy a tavaszi időben a fejlettebb
testalkatú és a tornában is haladottabb ifjakat jutalmul hetenként egyszer a katonai ele-
mi lőtérré kivehessék és ott kellő számú puskát és töltényt bocsássanak részükre.
A HM éleslövészet helyett ún. szobafegyvert ajánlott, ami a tornateremben is eredmé-
nyesen használható. Ehhez gyutacstöltény szükséges. A gimnázium újabb felterjesztése
késett s ezért csak 1904 novemberében kezdődött meg a céllövészet oktatása elsőként a
magyarországi középiskolák között.¹⁵

A vívással állandóan foglalkoztak a tanulók. 1905-ben a vívást *Böhm József* okl.
tornatanár oktatta. Negyven diák vett részt benne. 1907. május 26-án Eperjesen kerü-
leti versenyen *Blau Károly* az előfutamban 1. lett, ezért ezüst, a döntőben a 2. helyen
szintén ezüst érmet nyert. *Lang László* magasugrásban 153 cm-rel szintén ezüst érmet
szerzett. A nyújtó mintacsapat első osztályú oklevelet, a mintacsapat a francia botvívás
bemutatásáért elismerő oklevelet nyert.

Meg kell emlékeznünk a céllövészet nagy nevű apostolának, *Szemere Miklós* or-
szággyűlési képviselőnek 10 000 koronás alapítványáról, melyet Szemere Bertalan,
1949-es miniszterelnök szobrának Miskolcon történt leleplezése alkalmával a gimnázi-
umnál egy ifjúsági és polgári közös *lövölde* létesítésének céljára tett. A lőtér helyét a
kincstár diósgyőr-vasgyári területen jelölte ki.

A *labdarúgás*, mint új sportág, a miskolci ref. gimnáziumban is teret hódított.
Rázsó Ferenc tornatanár feljegyzése szerint: . . . „a diósgyőri vasgyár melletti szabad
területekre mentünk ki szombat délutánokon fűleslabdázni és *futballozni*”, mert a gim-
náziumnak nem volt játéktere. A vasgyári fiúk a bikaréten alakítottak ki maguknak pá-
lyát. 1909. V. 1-én a Vasgyári Ifjúsági Kör (a későbbi DVTK) a ref. g. csapatát 2 : 0-ra
legyőzte. A Miskolci Sportfutár c. hetilap a miskolci ifjúsági (utcai) csapatok részére

15. A miskolci ref. főgimnázium 1905–1906. tanévi Értesítője.

1911 őszen bajnokságot írt ki, amelyben 6 csapat indult. Itt már ismerjük a futballisták nevét is.

Rázsó Ferenc 1911 ősztől a kolozsvári egyetem tanára lett. 1912-ben az őt követő *Váry Sándor* tornatanár helyére *Szabó Lászlót* választották meg, aki tornaszakos vívómester volt. Nyugdíjazásáig az intézet tanára maradt, és számos országos középiskolai vívóbajnokot nevelt a vívósport számára.

A céllövészet egyre fontosabb sportág lett. Fel kell figyelnünk arra a tényre, hogy a Honvédelmi Minisztérium által küldött 1 ezüst és 4 bronz érmen kívül még tíz db értékes tiszteletdíj gyűlt össze, mint: 1 aranyóra, 1 kézibőrdíj, 2 ezüst cigarettatárca, 1 arany mellű, 1 tajtékpipa, 1 bőrtáska és számos értékes könyv.

Sárospatakon a torna, az atlétika és a gimnasztika mellett teret hódított az úszás is. A Bodrog partján 1863-ban uszoda létesült. Az 1860–70-es években úszómestert is tartott az intézet, később egymást tanították a tanulók.¹⁶ Sokan hódoltak a *természetjárásnak* is.

Magyarországon először Sárospatakon lett a testgyakorlás az iskolai nevelés szerves részévé.

A felnőttek sportolásának kezdetei

Az iskolai testnevelés és sport elterjedéséhez viszonyítva még vontatottabban alakul a társadalom felnőtt tagjainak sportolási igénye. Kassán 1810-ben kaptak engedélyt lövölde felállítására.

Az 1868. XXXVIII. törvény kötelezővé teszi a testgyakorlást a községi elemi és a polgári iskolákban. Ezek tanmenete révén a tornamozgalomnak kellett az iskolai nevelés alapjává válnia. A tornamozgalom hívei azonban mozgalmukat egyedüli hatóerővé akarták kifejleszteni. Ennek az igyekezetnek állt útjába az a másik mozgalom, amelyik a teremsport helyett a szabadtéri sportolást, valamint nevelő erejét tartotta szükségesnek, és az atlétikai sportokat, majd a játékokat honosította meg hazánkban. A két sportág híveinek szervező munkája eredményeképpen sportegyesületek alakultak az ország különböző városaiban.

A magyar sportmozgalom lendületes fejlődését a kiegyezéstől a századfordulóig több tényező segítette elő: az iskolai testnevelés kötelezővé tétele, az iskolai sportversenyek rendezése, az olimpiai játékok életre keltése, végül az „Ezeréves Magyarország” ünnepségsorozat, amelyben a testnevelés és a sport – különösen az atlétikai versenyek – is szerepet kapott. A századforduló után pedig a labdajátékok, elsősorban a labdarúgás, a nép legszélesebb rétegeit nyerték meg az üde testedzés ügyének. A labdarúgás bajnoki rendszerével néhány év alatt olyan állandó sporttevékenységet honosított meg, amit előtte egyetlen sportág sem közelített meg. A korszerű testnevelés három ága: a testnevelő torna, az atlétikai sportok sora és a játékok különféle fajtája, mind helyet kapott a magyar társadalomban. Társadalmunknak a sport iránti érzelme és szeretete hihetetlen módon megnövekedett. Olyan nemzedékek nőttek fel, amelyeknek már szükségletet, igényt jelentett a sportolás, amit igyekeztek kielégíteni.

Hazánkban az iskolai testnevelés és sport mellett a társadalmi sportolás csírái, a sportegyesületek a XIX. század 60-as éveitől létesülnek nagyobb számban. Borsod-Abaúj-Zemplén megye lépést tart a fejlődéssel. Miskolc férfiai az élvonalban haladnak. 1866. június 20-án Tornaegyletet alakítanak, amely szept. 15-én megkezdi működését. A gyakorlatok vezetését „egy szabályszerűleg képzett tornatag minden díj nélkül végzi.”¹⁷ A belépési nyilatkozatot 73 személy írta alá. Az akkoriban megalakított tornaegyletek tagjainak száma sem volt nagyobb. Azonban az alapszabályokat egyelőre nem

16. Finkey J.–Szinyei E., (szerk.) 1895. 131.

17. Kiss D., 1867–1875. (Kézirat)

hagyták jóvá. A vezetőség 1867 áprilisában a belügyminisztertől újból kérte a működés engedélyezését. A feliratban – többek között – arra is hivatkoznak, hogy „... az ember életrevalósága nagy részben a test ügyességétől – edzett tartósságától – s egészségétől feltételeztetik; az ifjak figyelmét a céltalan mulatságoktól elvonni akarván, – úgy nem különben hazánk többi városai ifjúsága után hátramaradni szégyennek tartván”¹⁸ – ezért akarják a tornaegyletet megalakítani. Az alapszabályt 1867. V. 2-án hagyták jóvá. Sajnos az egyesület már 1869-ben beszüntette működését.

Kassán 1868. április 5-én alakult meg a Kassai Tornaegylet.¹⁹ Zemplén megye sem akart lemaradni, és 1868-ban létrejön a Sátoraljaújhelyi Torna Egylet.²⁰ Az egyesület szervezője Matolay Etele alispán, Matolay Eleknek, a magyar tornasport egyik kiemelkedő alakjának a bátyja. A megye közgyűlése átengedte a főorvosi kertet a Torna Egyletnek.²¹ A tagok áldozatkészségéből tornacsarnokot építettek, amit 1869-ben felavattak. Kérvényükben arra is hivatkoztak, hogy az egyesület létesítése fontos helyi érdek is szolgál, mert a városban működő iskolák több mint 400 tanulójának testi nevelését egészíti ki, ugyanis ezek az iskolák anyagiak hiánya miatt a tornatanítást nem vezették be.

1893-ban az egyesület a felgyülemlett adósságok miatt a tornacsarnokot eladja a városnak 1510 forintért. A közönség érdeklődése fájdalmasan lelankadott az előbb virágzó egylet iránt. Oka – miként a Miskolci Atléta Körnél – a súlyos gazdasági helyzet, a tagok nem tudták a tagdíjat megfizetni. Az átadással a Torna Egylet feloszlott. A tornasportot csak a gimnáziumi tanulók gyakorolták. Sátoraljaújhelyen 1876-ban megszervezték a Korcsolyázó Egyletet. 1897-ben az Uszoda Egylet is megkezdte működését, amely a mai Ifjúsági Park helyén levő uszodát használta fel céljaira. A medence nagysága 35×15 m, s már ekkor rendeztek versenyeket. 1902-ben alakult a meg a Vívó és Sport Club, amely évtizedeken át szervezte a vívótanfolyamokat. Ebből a klubból fejlődött ki később a Túrista Egylet. A századforduló utáni évektől kedvelté vált a teniszsport, s 1904-ben megalakult a Tennisz Társaság, amely ettől kezdve folyamatosan megrendezte nagyszabású országos, később nemzetközi versenyeit. A munkásfiatalok körében a korcsolyázás hódított. A Zemplén c. lap szerkesztője 1908-ban a korcsolyapálya bővítését sürgette. Még ez év május 23-án sakkversenyről számolt be a Zemplén, amelyet július 27-én a Sakk-kör megalakulása követett.²² Sárospatakon pedig 1869-ben Tornaegyletet alakítottak.²³

Miskolcon 1871-ben Polgári Honvédlövölde néven lövészegyletet hoztak létre, amely már rendszeresen rendezett versenyeket, s a Népkerthben lövöldét építtetett. Ugyancsak 1871-ben alakult meg a Miskolci Vadásztársulat, amelynek tagjai szintén foglalkoztak lövészettel. A korcsolyázás miskolci hívei 1874-ben szervezték meg egyesületüket.²⁴ Ennek folyamatos működését nem tudjuk nyomon követni. Valószínűleg enyhe telek következtek, a korcsolyázás és az egyesületi élet éveken át szünetelt, aminek következtében megfeledkeztek az alapítás évéről. Ugyanis az 1884-ben kiadott alapszabály 3. §-a szerint a Miskolczi Korcsolyázó Egylet pecsétjének köriratában az 1882-es évszám szerepel alapítási évként.²⁵ Korcsolyaversenyeket, jégünnepélyeket rendeztek. A Miskolci sportélet viszonylatos elmaradottságát mutatja, hogy folyamatosan, egész éven át működő sportegyesület 1890-ig nem működött Miskolcon.

18. Kiss D., 1867–1875. (Kézirat)

19. Korponai J., 1871. 584.

20. Pluhár J., é. n. 35.

21. Zemplén vm. 1868-as törvényhatósági bizottság jegyzőkönyve 463. pont.

22. Pásztor A., é. n. 5.

23. Pluhár J., é. n. 13.

24. Halmay B.–Leszih A., 1929. 31.

25. Miskolczi Korcsolyázó Egylet Alapszabályai. Miskolc, 1885. 2–5.

Időközben, 1882-ben megalakult a *Sárospataki Akadémiai Tornaegylet*. A főiskolai hallgatók kb. 50 sportolója a torna- és a vívósportot művelte. Az említett egyesületek nem bizonyultak időtállóknak, mert a helyi tömegigény még nem érett meg a sportolásra.

Miskolci Athléta kör

A Borsodmegyei Lapok c. hetilap 1889 őszén vezércikkben emlékezik meg arról a felhívásról, amit a vallás- és közoktatásügyi miniszter intézett a Nemzeti Tornaegyesülethez a magyar ifjúság versenyre szólítása tárgyában. A miniszter azt szeretné, hogy a tornatanítás a régi görögök testedzéséhez hasonlóan terjedjen ki a testi ügyesség minden oldalú fejlesztésére, s a társas játékok együttes gyakorlása közben egészséges közszellem fejlődjék ki köztük. Ne csak a háborúban legyenek ügyes és erős katonáink, hanem a „*fiatalok a békében is munkabírók legyenek, hogy a munka harcában el ne veszítsük a csatát.*”²⁶ A felhívás kéri, hogy a város lakosságának felnőtt tagjai tömegesen lépjenek be a sportegyesületbe. A cikk írója G. I. (*Gálffy Ignác*), az állami polgári iskola igazgatója, az akkori miskolci lakosok egyik leghaladóbb gondolkodású és tevékenységű férfija. Mind a cikknek, mind *Gálffynak* jelentős szerepe volt abban, hogy a *Miskolci Athléta Kör* 1890. április 27-én megkezdte működését. A tagok száma éveken át kb. 70 fő, akik Miskolc értelmiségi, birtokos és nagykereskedő rétegéhez tartoztak.

A Kör tevékenysége – az akkori szóhasználat szerint – az atlétika minden ágára kiterjedt, de valójában vívással, tornával és „műbirkózással” foglalkoztak. Az *atlétika* szó abban az időben gyűjtőfogalmat jelentett. Az említett sportágak oktatói: *Mátéh Péter*, *Szigeti Benedek Gyula* (vívás), *Andor Tivadar* (torna) és *Nikkel József* (birkózás) voltak. Mindegyik sportág foglalkozásait külön művezető vezette. Vívással és tornával mindegyik tag foglalkozott, birkózással csak öten. Hol volt még akkor ezektől az úri sportágaktól a munkásság? Egyrészt ideje nem volt rá, mert a napi munkaidő még az állami üzemekben is 12 óra, másrészt keresetéből hogyan futotta volna felszerelésre és tagdíjra, ami évi 8 forintot tett ki. (Egy munkás havi keresete.) A pártoló tag évi 3, az alapító tag pedig 25 forintot fizetett.²⁷

A foglalkozás (edzés) kilenc hónapon át (szept. közepétől június közepéig) hetenként háromszor 2 órán át tartott. A legnagyobb népszerűségnek a „*tornázás*” örvendett, de akkor mást értettek alatta, mint ma. A tornázás felölelte „*a szabad- és szergyakorlatok minden nemét, továbbá a súlyemelést és súlydobást, futást, labdázást,*”²⁸ birkózást.”²⁹ A századforduló körüli években a köztudatban még nem tisztázódott a tornázás és az atlétizálás fogalma, amit részben az előző, részben a következő idézet bizonyít, ui. az 1897-ben megalakított *Magyar Athletikai Szövetség* alapszabályának 3. §-a szerint a Szövetség célja és feladata: „*hogy a szabadban való testgyakorlásokat, a szorosan vett atletikát (futás, járás, súlydobás, ugrás, birkózás stb.), az atletikai labdajátékokat (lawn-tennis, foot-ball, crickett, vízi-póló stb.), az úszást, vívást, korcsolyázást és egyéb víz-, hó-, és jég sportokat, az ökölvívást stb. előmozdítsa és fejlessze.*”³⁰ Számunkra ropant érdekes, hogy a MASZ tulajdonképpen jó néhány olyan sportág művelését tűzte ki célul, amely a későbbi fejlődés során önállóvá vált. sőt külön szövetséggé szerveződött.

A MAK évente két alkalommal házi versenyeket rendezett. 1897-ben kilépett az *Országos Tornaszövetség*ből és a *Magyar Athletikai Szövetség*hez csatlakozott. Ennek tulajdonítható, hogy 1897. VI. 1-én tornaversenyt rendeztek, amelyen a tagok „távol-

26. Borsodmegyei Lapok. Miskolc, 1890. okt. 26.

27. Borsodmegyei Lapok. Miskolc, 1890. dec. 10.

28. „Labdázás” alatt nem a mai labdarúgást kell érteni.

29. Miskolci Athléta Kör 1896. évi Évkönyve 14.

30. Magyar Athletikai Szövetség Évkönyve 1906. 53.

és magasdobásban, távol- és magasugrásban, súlyemelésben és futásban versenyeztek”. *Kühne Andor*, *Nagy Tivadar* és *Nikell József* az első miskolci győztes atléták, akiknek nevét ismerjük, de eredményeiket nem.³¹ *Mátéh Péter* a vívószakosztály edzője, még külön fenntartott egy magán vívóiskolát. *Nagy Tivadar* 1899-ben egy budapesti birkózóversenyen sikerrel szerepelt. A *MAK* a tagdíjbevételek csökkentése miatt, ami a gazdasági helyzet országos romlásával függött össze, súlyos anyagi körülmények közé jutott, s 1900-ban nem tudta a három edző tiszteletdíját fizetni, ami a sportélet hanyatlását vonta maga után. A *MAK* tagjai turisztikával is foglalkoztak, a turisták azonban kiváltak az egyesületből, és 1894. május 31-én *Borsodi Bükk Egylet* néven önálló turista egyletté alakultak.³²

A múlt század 90-es éveiben a kerékpározás a munkásság körében hamar népszerűvé vált. 1898-ban a diósgyőri gyártelepen is megalakult az „*Acél Kerékpáros Egyesület*”.³³ A magas tagdíj, majd a kerékpárado bevezetése következtében a munkások rövidesen kimaradtak. A munkásegyletből 1899-ben a vasgyári „*Tisztviselők Sport Egylete*” lett.

Az előzőekben láthattuk, hogy a sárospataki kollégiumnak (gimnázium és főiskola) a testnevelés és sport meghonosítása terén nemcsak felső-magyarországi, hanem országos viszonylatban is nagy jelentősége volt. A hallgatók egy része a főiskola elvégzése után tovább tanult a nyugat-európai egyetemeken, ahol megszerezte a legmagasabb fokú ismereteket, a leghaladóbb gondolatokat. Hazakerülve igyekeztek ezt a tudást itthon elplántálni. Főképpen a tanítási intézményekben végeztek igen eredményes munkát. Nagymértékben nekik köszönhető, hogy a XIX. század vége felé a középiskolák egy része már tornaünnepélyeken a nagyközönség előtt tesz vizsgát az intézetekben végzett testi nevelés és oktatás eredményeiről.

IRODALOM

Finkey J.–Szinyei E., (szerk.)

1895. A sárospataki ev. ref. főiskola 1894–95. tanévi Értesítője. Sárospatak

Halmay B.–Leszih A., (szerk.)

1929. Miskolc, Budapest

Kiss D.,

1867–1875. Iratok a magyar testnevelés és sport történetéhez. (Kézirat)

Korponay J.,

1871. Abaúj vármegye monographiája. Kassa

Kovács G.,

1895. A miskolci ev. ref. főgimnázium története. Miskolc

Kutassi L.,

1976. A testnevelés és a sport szakkifejezései és alapfogalmai időszerű felülvizsgálatának szükségességéről. Balatonfüred–Zánka

Pásztor A.,

é. n. Dokumentumok Sátorlajaujhely sporttörténetéből. Budapest. Testnevelési Főiskola kéziratára (szakdolgozat).

Pluhár I., (szerk.)

é. n. Magyarországi sportegyesületek története. Budapest

31. Miskolci Athleta Kör 1897. évi Évkönyve 12.

32. *Halmay B.–Leszih A.*, 1929. 366.

33. *Kiss D.*, 1867–1875. (Kézirat)

WIE KÖRPERERZIEHUNG UND SPORT IN DEM EHEMALIGEN KOMITAT BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN BIS ZUM ENDE DES 19. JAHRHUNDERTS AN RAUM GEWANNEN

(Auszug)

In der vorliegenden Studie, einem Auszug aus der zweibändigen Handschrift unter dem Titel „Der Sport in Borsod“, gibt der Verfasser eine kurze Zusammenfassung der Ergebnisse aus seiner mehrere Jahrzehnte andauernden Forschungsarbeit. Gleichzeitig informiert er darüber, welche Rolle das Kollegium von Sárospatak (Hochschule und Gymnasium) in der Verbreitung von Körpererziehung und Sport in Oberungarn gespielt hat. Ein großer Teil der Absolventen von Sárospatak setzte seine Studien an verschiedenen Universitäten in Westeuropa fort. Hier lernten sie die neuesten wissenschaftlichen Ergebnisse und Theorien kennen, die sie dann – nach Hause zurückgekehrt – in ihrer Arbeit verwendeten.

Hauptsächlich die als Pädagogen tätigen Personen in den Schulen erzielten Erfolge, und Ergebnis ihrer Arbeit war, wenn dies auch schleppend und langsam voranging, daß das Fach Körpererziehung schließlich obligatorisch wurde.

Im folgenden informiert der Verfasser darüber, wie sich die Sportkreise für Erwachsene in Miskolc, Kassa, Sátoraljaújhely und Sárospatak herausbildeten. Hier werden die Sportzweige aufgezählt, die bei den Erwachsenen zuerst Interesse hervorriefen: das Sportschiessen, Fechten, Turnen, Schwimmen, Tennis, Schlittschuhlaufen, Ringen und die Touristik.

Dann geht der Verfasser darauf ein, wie die ersten Turnsäle in Sárospatak, Miskolc und Sátoraljaújhely gebaut wurden. Schließlich beschreibt er, wo und wie die Schulsportfeste begangen wurden, welche Sportzweige, Wettkämpfe und Spiele dabei vertreten waren. In letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts erreichten Körpererziehung und Sport hier den Stand, daß in gewissen Sportarten schon Landesvergleiche angestellt werden konnten.

Tibor Zádor

MEZŐGAZDASÁGI ÉS TECHNIKATÖRTÉNETI GYŰJTEMÉNY BORSOD MEGYÉBEN

HAJDÚ RÁFIS JÁNOS

Egy rendhagyó múzeum születése és fejlődése bontakozik ki az alábbi írásból. Lét-rejöttét, céljait tekintve olyan igény kielégítésére törekszik, amely sok ember számára nyújthat kézzelfogható emlékeket, tanulságos élményt.

A megyei múzeumi hálózaton belül ma még egyedülálló jelenség egy mezőgazdasági géptechnika-történeti témát nagy mennyiségben bemutató múzeumi gyűjtemény. Az országos hatáskörű Magyar Mezőgazdasági Múzeum vagy az Országos Műszaki Múzeum is csak egy-egy szűk területen képes ezzel a témával foglalkozni. Ez a tény különösen nagy jelentőséget ad a mezőkövesdi gyűjteménynek, hisz ennek anyaga egy eddig múzeumi téren kevésbé érintett területet mutat be.

A magyar múzeumok vonatkozásában jelenleg az a helyzet, hogy mezőgazdasági tevékenységen belül a kétkezi munkavégzés és az igaerő alkalmazásának munkaeszközei, eszközhasználat, a munkavégzés történelmileg kialakult különböző fázisai, részletes, kielégítőnek mondható feldolgozásra került. Azonban a társadalom további fejlődésével létrejött ipari származású eszközök használata, csak igen kevésbé jelentkezik az egykori paraszti életforma ábrázolásánál. Így ma sokkal több fogalma van az embereknek pl. a gabona nyomtatásáról, mint az egykori gépi cséplés változatairól. A mai ifjabb nemzedék látva és ismerve a jelen mezőgazdaság technikáját, csak igen csekély fogalma van a korábbi gépi eszközök egykori alkalmazásáról, és annak különböző fejlődési szakaszairól. A közelmúlt történelmének feldolgozása társadalmi élet vonatkozásában folyamatosnak mondható, míg az elmúlt 100 éven belül létrejött óriási jelentőségű technikai fejlődés feltárása csak igen kis mértékben történt meg.

A múlt század utolsó negyedében hazánkban kibontakozó ipari forradalom magával hozta a mezőgazdasági gépgyártás gyors ütemű fejlődését, és a kor színvonalán működő jelentős gyártóbázisok jöttek létre. Ezt a nagyütemű felfutást az első világháború, majd az azt követő Trianon szakította meg. Talán ennek a fejlődéstörésnek is tudható be, hogy hazánk mezőgazdaságára egészen a felszabadulásig jellemző volt az évszázados lemaradást tükröző kétkezi, manuális termelési tevékenység. Tény az, hogy csak e két jelenség együttes figyelembevételével lehet reálisan megítélni korábbi fejlettségünk egyes szakaszait. Ennek megismeréséhez nyújt nagy lehetőséget múzeumi intézményünk Mezőkövesden.

A gyűjtemény három fő részből áll. 1. Kisparaszti gazdálkodás eszközei, 2. dél-borsodi népi kovácsművesség tárgyi emlékei és 3. mezőgazdasági erőgépek, munkagépek.

A gyűjtemény alapítása e sorok írójának magánkezdeményezése alapján az 1960-as évek közepén történt. Először csak megmenteni igyekeztem a magam és családom által használt kisparaszti gazdálkodás eszközeit, majd teljességre törekedve településünkön belüli anyagból kiegészíteni azt. E munka folyamán tudatosult bennem, hogy ezekkel a tárgyakkal már egy végleg lezárult történelmi időszak emlékei kerülnek itt megőrzésre. Közben a népművészet, a szép iránti vonzalom, a nemes emberi alkotás

megbecsülése az egyszerű kovácsmesterek által készített díszes vasmunkák megmentésének gondolatát adta. Mint városrészek szanálásakor a monogramos téglák sokfélesége, úgy adták a lehetőséget a gyűjtéshez a 60-as és 70-es években tömegesen pusztulásra ítélt lovaskocsik díszes vasalásai. Az ekkor lebontott múlt században épült nádas házak oromzatdíszei, a kovácsolt keresztek és szegélyvasalások bővítették ezt az anyagot. A divatja múlt, vagy a gyári tömegcikkkel által kiszorított díszes kovácsmunkával készített szerszámok, kazalvágók, ortókapák, balták, villák szintén nagy számban kerültek így gyűjteményünkbe. Ez az anyag ma már megközelíti az ezer darabot.

Az erőgépek gyűjtése akkor kezdődött, amikor 1971 végén megvásároltam az egykor cséplőgépmeghajtásra készült, majd később szalagfűrésszel egybeépített századeleji benzinüzemű lokomobilt. Gyermekkori emlékekből tudtam, hogy a traktorok elterjedése előtt ilyen vontatásos „csahogók”-kal hajtották meg a cséplőgépeket, mivel a gőzgépek alkalmazása tűzveszélyessége miatt itt tiltott volt. A robbanómotoros erőgépek ma gyűjteményünk fő profilját adják, amely jelentős motor-fejlődéstörténeti anyagot képvisel.

E gépek magántulajdonban tartásának, illetve használatának joga a hetvenes évek elején még nem volt eléggé világos. Az államosításkor, mint termelőeszközök, nagyobb részt állami tulajdonba kerültek, ahol esetleg rövid használat után MÉH-begyűjtőkbe, olvasztókemencékbe jutottak. Ezért alakult úgy, hogy gyűjteményünkbe csak 2-3 db erőgép került idővel állami tulajdonból. Gyűjtőmunkám során derült ki, hogy sok gép valamilyen formában újból visszakerült volt gazdájához vagy más gépszerető emberhez. Nagyüzemi céloknak már csak az akkoriban gyorsan tért hódító elektromos meghajtások elterjedése miatt sem feleltek meg.

Magáncélú hasznosításuk tiltott volt, így csak megtűrve, eldugva vagy használatlan ócskavassá nyilvánítva maradhattak meg. Ugyanígy nem volt ildomos az egykori gépgyártó cégek, mint pl. a *Hofherr*, a *Röck*, a *Kühne*, nevét említeni, jelentőségüket méltatni. Helyüket a *Vörös Csillag Traktorgyár*, az *Április 4. Gépgyár* és a *Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár* vette át. (Anekdota illő, hogy mennyire kerültek a régi neveket. Traktorosképző iskolán megkérdezte az egyik hallgató, hogy némelyik Vörös Csillag gyár által gyártott traktoron mit jelentenek a valószínűleg korábbi öntőformák nyomaiként látszó HSCS betűk. „Ha Sár van Csúszik”, kapta meg a „szakszerű” felvilágosítást.

1972-ben jelent meg az a MÉM-rendelet, amely maximum 10 lóerő teljesítményig engedélyezte az erőgépek magáncélú hasznosítását. Ez a lehetőség évek múlva 15, majd 34 lóerőre emelkedett. Ilyen előzmények után kellett a gyűjteménynek újra reális megvilágításba helyezni a felszabadulásunk előtti gépgyártó ipart, és az egykori magyarországi erőgéphasználatot. Erre a törekvésre az ez időben megváltozó politikai és gazdasági szemlélet fokozatosan lehetőséget adott.

1977-ben már 35 db antik gépünk volt, köztük több a hazai gépgyártás kezdetének igazi büszkesége is. Ekkor az Autó–Motor szaklapban és egyéb újságokban megjelent cikkek, majd egy rövid tv-szereplés országosan is felhívta a figyelmet a gyűjteményünkre, valamint a hasonló pusztuló értékek mentésére. Pár hónap múltán megjelent az agrártörténeti emlékek fokozott védelméről szóló három minisztérium által kiadott, MÉM–ÉVM–KM 42/1977 (XII. 8.) sz. rendelet, amely nagyban hozzájárult az agrártörténeti emlékgyűjtés országos kibontakozásához, és egyben igazolta az én eddigi gyűjtő törekvéseimet is.

1978-ban gyűjteményünk olyan mennyiségűre szaporodott, hogy annak kiállítás-szerű fenntartása, továbbfejlesztése magánérőből tovább már nem volt elképzelhető. Ekkor feleségemmel úgy döntöttünk, hogy a gyűjtött anyagot az elhelyezését biztosító családi örökségű 100 négyszögöles telekrésszel térítés nélkül állami tulajdonba ajánljuk fel. Kikötésünk annyi volt, hogy a gyűjteményt a mi közreműködésünkkel a jelenlegi

helyén múzeumi szintre emeljék, illetve azt végleges múzeummá fejlesszék. Az így tett felajánlást a Kulturális Minisztérium elfogadta, és a gyűjteményt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Múzeumi Igazgatóság kezelésébe utalta.

Dr. Szabadsfalvi József, a megyei múzeum igazgatója 1979 tavaszán nagy érdeklődéssel fogadta a számára is valószínűleg kevésbé ismert gyűjteményanyagot, és vele a múzeumi szervezet két új dolgozóját, Hajdú Ráfis Jánost, mint intézményvezetőt és Hajdú Ráfis Jánosné, szül. Bakos Máriát, mint múzeumi gondnokot. A múzeumi szakemberek közreműködésével a gyűjteményből rövid időn belül állandó kiállítást alakítottunk ki, amely 1979. augusztus 4-én nyílt meg Mezőkövesden, Kőrísfa utca 27. szám alatt, Mezőgazdasági Gépek Gyűjteménye néven.

Az állami tulajdonba adott gyűjtemény kiállítása a gyűjtő által épített 80 m² alapterületű gépszín, a 40 m² alapterületű kocsiszín alatt, valamint ezek előtti szabad téren történt meg úgy, hogy a 300 négyszögöles udvar megközelítően teljes egészében a gyűjtemény és a látogatók rendelkezésére áll. Kiállításon látható 50 db erőgép, közel 500 db díszes kovácsmunka és jelentős kisparaszti gazdasági eszköz. A múzeumi látnivalókat bővíti – az egyébként magántulajdonban maradt, és a gyűjtő által 1968-ban épített – a régi formákat őrző szoba-konyha, úgynevezett „matyó kisház”. Itt a család relikviái láthatók. Az udvarnak kellemes hangulatot ad, és szép látványt a 30 db-ból álló fenyőfacsoport, mely erdei fülesbaglyok állandó tartózkodási helyévé vált.

1980-ban a gyűjtő egy 12 m² alapterületű tornácos pavilont épített, amely a vendégkönyv elhelyezésére, a belépőjegy és múzeumi kiadványok árusítására szolgál. Itt helyeztük el Mezőkövesd egykori társadalmi életének emlékeit, így pl. a város múlt századi zászlaját, Pető József helyi lakos által adományozott dalárda emléktárgyakat (1908-as énekkari zászló, Gaál István karmester bronzból öntött arcmása, énekkari csoportképek 1904–1935-ig stb.) és más helyi dokumentumokat. Elmondhatjuk, hogy az udvar, mint egykori paraszti porta része, ahol négy évtizeddel ezelőtt egy 25 holdas gazdaság élete zajlott, ma teljesen megváltozott környezetben sajátos kultúrmissziót teljesít.

A múzeummá válást követően a fejlődés felgyorsult. Látogatóink száma 1980-ban közel 6 ezer fő, 1986-ban már közel 12 ezer fő volt. 1980-ban képes gyűjteményvezetőt jelentettünk meg. 1983-tól lokomobilt ábrázoló belépőjegyet hoztunk forgalomba. Gyűjteményünk gyarapításához évről-évre elegendő pénzerkeret jutott. Jelentősebb teret kapott a dokumentációs anyag gyűjtése, valamint az erőgépekhez funkcionálisan csatlakozó egykori gépi berendezések beszerzése. Közben az erőgépek száma is intenzíven növekedett. 1982-ben egy szomszédos telek megvásárlásával újabb fejlődési lehetőséget kapott a múzeum. A Mezőgazdasági Minisztérium, az OMF, a helyi és a megyei tanácsok, valamint a múzeumigazgatóság anyagi, szakmai és erkölcsi támogatásával, az OMF tervezésében 1985 végére befejeződött a rekonstrukció. Megvalósult a *tűzelőszól*, a *lőhíves*, a *szemház épület*, a *félszer*, a *kocsiszín*, a *gémeskút* és a *hidas* teljes felújítása, berendezése. A szűkös anyagi lehetőségek jelentős társadalmi segítséggel párosultak.

Nagy eredmény volt a tudományos munkában, hogy 1986 tavaszán megjelent gyűjteményünk katalógusa és gyártmánytörténeti ismertetője, amely 45 oldalon mutatja be gépgyűjteményünket, és ehhez jelentős történeti műszaki áttekintést nyújt.

E munkák közben a gyűjtemény műtárgyanyaga nagy ütemben gyarapodott. Az erőgépek száma 1986 végére meghaladta a 140 db-ot. (Ez anyag súlyát tekintve több mint 100 tonna!) Változatosságuk is rendkívül nagy: stabil, lokomobil és önjáró felépítésűek. Üzemüket tekintve: hőlég-, világító, szívógáz-, petróleum-, benzin-, nyersolaj-, gázolaj- és gőzenergia-hasznosításúak. Gyártásuk ideje zömmel 1890–1930., néhány darabnál az 1960-as évekig terjed. A jelentős darabszámú hazai gyártmányon kívül osztrák, német, angol, amerikai, svéd és cseh gépek is szép számmal megtalálhatók. Ez nagy lehetőséget ad az egykori motorgyártás széles körű nemzetközi összehasonlításá-

hoz. Jelenleg ilyen sokféle eredetű gépgyűjtemény egyetlen országban sem található. E gépek múltjának kutatásánál elsősorban az adott tárgyból lehet kiindulni, mivel összefoglaló szakirodalom most van kialakulóban. Típusváltozatokra, fejlődési szakaszokra elsősorban tárgyak, a gyártmánykatalógusok és a gyéren található korabeli műszaki irodalom nyújt támaszpontot.

Az erőgépek felújítása, tisztítása, forgó-mozgóvá vagy üzemképessé tétele a gyűjtéssel párhuzamos ütemben társadalmi munkában történt. E téren nagy segítséget kaptunk a helyi Mezőgép gyáregységtől, majd a Kismotor- és Gépgyár dolgozóitól, de más, gépeket szerető emberektől is. Az erőgépek mellett még nagyon jelentős a cséplőgépek, magtisztítók, talajművelők, darálók, szecskavágók, vízszivattyúk, járgányok változatos anyaga is.

Intézményünk fennállása során sosem nélkülözte a kívülről jövő, jóindulatú emberek lelkesedését, segítőkészségét. Ez a segítség fizikai, szellemi, erkölcsi vonatkozásban egyaránt jelentkezett, és igen pozitívan hatott egy-egy részfeladat megoldására. Az e téren kialakult baráti kapcsolatok jelentősen segítettek munkánkat. Példaként említem meg Dr. Lukács Gáspárt, a Matyó Múzeum egykori igazgatóját. Az ő segítségével nagyban megkönnyítette a múzeumi életbe való beilleszkedésünket. Barátsága gazdagította munkásságunkat.

Munkánk során ugyanilyen jó kapcsolat alakult ki az ország területén működő motor- és agrártechnika-gyűjtő magánemberekkel és intézményekkel. Ez a tény lehetővé tette, hogy kölcsönösen tájékozódjunk egymás eredményeiről, gondjairól, fejlesztési szándékairól, valamint a tudományos feldolgozás eredményeiről. E kapcsolat révén átfogó képet kapunk az országos gyűjtőmunka állandóan gyarapodó helyzetéről. Ez a rálátás elősegítette a mi feladataink jobb behatárolását, az országos gyűjtőmunkába való tökéletesebb beilleszkedést. A kapcsolatok jó alakulásában nagy szerepe volt a Magyar Mezőgazdasági Múzeum vezetőinek és a múzeumok baráti körének, az Agrártörténeti Emlékgyűjtők bábolnai, bolyi, gödöllői, kétegyházi, zirci csoportjának. Ugyancsak kapcsolatot tartunk egy-egy témán belül az Országos Műszaki Múzeummal és a Közlekedési Múzeummal is. Jelentősen bővült kapcsolatunk a külföldi motorgyűjtőkkel. A cseh-morva, osztrák, NSZK, holland gyűjtőkkel vagyunk rendszeres levelezésben, információcserében. A sokszori látogatásukat már nekünk is módunk volt viszonzni. E kapcsolat nagyban elősegítette, hogy gyűjteményünk Európa-szerte egyre jobban ismert és számon tartott technikatörténeti intézménnyé vált.

Az eddigiekből látható, hogy egy egyéni kezdeményezésre kibontakozó társadalmi, intézményi összefogás milyen nagy eredményeket hozott, milyen jelentősen gazdagította hazánk kultúráját, és tette még színesebbé a megyei múzeumi munkát. Ebbe az eredménybe beletartozik az a személyi fejlődési út is, amelyen a gyűjtő végighaladt. Paraszti sorból autószerelő szakmunkásként, eredményes gyűjtő, majd speciális feladatú múzeumi alkalmazottként végig helytállni eddig is igen szép, nagy feladat volt. Múzeumi munkánk megfelelő ellátását nagyban elősegítette a jó munkatársi viszony. Külön köszönöm ezt Dr. Szabadfalvi József igazgatónak, aki nagy türelemmel, megértéssel és támogatással viszonyult személyemhez és a gyűjtemény továbbfejlesztéséhez.

SAMMLUNG DER GESCHICHTE DER LANDWIRTSCHAFT UN DER TECHNIK IM KOMITAT BORSOD

(Auszug)

Die auf dem Gebiet der einmaligen landwirtschaftlichen Produktion angewendeten manuellen Tätigkeiten und die Weisen der Nutzung der Zugkraft sind auf musealem Niveau schon bekannt geworden, aber die aus der Industrie stammenden Gegenstände, Kraftmaschinen im Gebrauch in ihren anfänglichen Varianten kommen erst in den heutigen Tagen zur Analyse. Auf dem Gebiet dieses Themas ist heutzutage auf dem Niveau eines Komitatsmuseums eine um Vollständigkeit bemühte ständige Ausstellung landwirtschaftlicher Maschinengeschichte, wie sie in Mezökövesd zu finden ist, eine einzigartige.

Die Sammlung landwirtschaftlicher Maschinen in Mezökövesd kam durch eine Privatinitiative zustande. Sammler ist der Verfasser dieser Zeilen, der gegenwärtige Leiter der Einrichtung. Die Sammlung ist 1979 unter die Obhut des Komitatsmuseums Ottó Herman gekommen. Ihre Entfaltung geht ununterbrochen weiter, mit Erweiterung des Geländes, Vermehrung der Gegenstände und des Dokumentationsmaterials in großer Masse.

Die Ausstellung setzt sich gegenwärtig aus drei Hauptteilen zusammen:

- Gegenstände der Kleinbauernwirtschaft, erweitert durch einen Garten mit Ställen entsprechend den örtlichen Verhältnissen,
- Erinnerungsgegenstände des volkstümlichen Schmiedehandwerks von Süd-Borsod,
- Kraftmaschinen aus dem Gebrauch in landwirtschaftlichen und anderen kleinen Betrieben, technische Anlagen.

Letzte bedeuten das Hauptprofil der Sammlung. Gegenwärtig sind mehr als 140 Kraftmaschinen und viele andere verschiedene landwirtschaftliche Maschinen hier zu finden. Diese Gegenstände stammen hauptsächlich aus der Zeit von 1890–1930., aber in einigen Fällen reicht ihre Herstellung bis in die Jahre um 1950.

Neben einheimischen Produkten sind mehr als einem Drittel englische, österreichische, deutsche, tschechische, schwedische und aus den USA stammende Kraftmaschinen zu finden. Deshalb gibt das Material der Sammlung gegenwärtig die Möglichkeit zu breit angelegten internationalen Informationen und Vergleichen.

János Hajdú Ráfi

KULTURÁLIS ÖKOLÓGIAI MEGFIGYELÉSEK A NÖVÉNYTERMESZTÉS KEZDETEIRŐL

GUNDA BÉLA

Már korábban írtam arról, hogy az ember a prehisztorikus idők óta Földünk egészére kiterjedő – de még napjainkban sem befejezett – két „kísérletet” folytat. Az egyik kísérlet az állatok domesztikációja, a másik a növények kultivációja, termesztésbe vétele (*Gunda, 1968. 7.*). A domesztikáció felé vezető utat jelzik a háztartásban tartott különböző állatok, amelyek szelídek ugyan, de nem vagy csak a legritkább esetben szaporodnak. Az ember nem is törekszik a szaporításukra. A növényvilág felett könnyebben győzelmet aratott az ember, mint az állatok felett. A gyümölcsök, gyökerek megszerzése, a magvak összegyűjtése, kicsépelése már a prehisztorikus időkben sem okozott különös gondot. Az állatokat viszont bonyolult mechanizmussal működő csapdák, hurkokkal, fegyverekkel kell elejteni. Az ember az ellenük való támadással, vagy az előlük való meneküléssel valóságos harcot folytat. A vonuló bölény-, rénszarvascsorda követése, a vermek, szakadékok felé való terelése sok fáradtsággal, bátorsággal járó összeműködést kíván az embertől. Ezért joggal mondja Koppers Wilhelm, hogy a női munkakörbe tartozó gyűjtögetés száraz próza a vadászat romantikus poézisével szemben (*Schmidt-Koppers, 1924. 411.*). A kölyökállatok, a madárfiókák felnevelése, gondozása, táplálása összehasonlíthatatlanul nehezebb feladat elé állítja az embert, mint a magvak elültetése.

Dél-Amerikából számtalan esetet említettem (*Gunda, 1975. 32–69.*), amelyek az indiánok állattartó törekvéseit, domesztikációs hajlamát, az egyes állatok iránti vonzalmat fejezik ki. Az állatokkal való barátkozás gyakran azon a hiten alapszik, hogy az állatok az ember rokonai, az emberhez hasonlóan beszélnek, cselekszenek, csak más formában. Ennek ellenére pl. a karaják a kunyhóik körül tartott állatokat és madarakat mégsem pároztatják. Ha elpusztulnak, ismét elrabolt, befogott fiatalokat nevelnek fel, azokat megszelídítik (*Krause, 1911. 244–245.*). Karl von den Steinen tanulságosan szól arról, hogy a Xingu-indiánoknál (bakairi, nahuaquá, mehinaku és más törzsek) a mi fel fogásunk szerint semmiféle háziállatot nem tartanak. A kutya is ismeretlen volt náluk. Örömeiket lelik azonban azokban a színes madarakban (papagáj, ara), amelyek tollát alkalmilag kitépik. Ezeket a madarakat fiatalon fogják be, s falvaikban szabadon sétálnak. Tartanak ezenkívül harkály- és gémféléket, hokkó tyúkot stb. A függőágyhoz kötve egy gyíkfélét láthatunk, amelynek az a feladata, hogy a kellemetlenkedő tücsköket felfalja. Ezek az indiánok a növényekért megtelepszenek, de nem gondolnak arra, hogy ehető állatokat tenyésztenek (*Steinen, 1894. 218.*).

Meg kell emlékeznem a házörző madarakról. A dél-amerikai indiánok kunyhóik körül több olyan szelíd madarat tartanak, amelyek a lakókkal, a kunyhó körüli egyéb szárnyasokkal megbarátkozva szinte a házörző kutya szerepét töltik be. Észreveszik az idegent, és hangjukkal jelzik közeledését. Ezek a madarak általában vonzódnak az emberhez, s a háziasítás lehetőségére utaló tulajdonságokkal rendelkeznek. A fogságban nem szaporodnak, s félig domesztikálnak mondhatók. Ilyen házörző madár az agámi

(*Psophia leucopter*), amely Brit-Guianában az indián telepeken szabadon jár-kel, s gazdáját kutyaként követi, szavának engedelmeskedik, s hosszabb távollét után felismeri. Feltűnő hangjával őrzi a házat, a baromfiudvart a kószáló állatok és emberek ellen. Igen tanulékony, könnyen szelídíthető madár Patagóniában és Chilében a chaja (*Chauna torquata*). Az idegenek közeledését nagy lármával jelzi (Gunda, 1975. 42–44.).

De közelebbi példát is említhetek. A domesztikáció felé vezető út egyik jelzője a szelíd darvak háznál való tartása, amelyről bőven vannak példáink a Nagykunságból, a Nagysárrétről, a Mezőföldről. De tartottak a parasztudvarban, a pákásztanyákon kócsagot, hattyút, kormoránt, tűzokot, vadkacsát, vörösvércsét, nem beszélve a südisznóról (Gunda, 1979. 89–113.). A domesztikációs kísérletnek szinte szemünk láttára lehetünk a tanúi az Altáj- és Szaján-hegységben, ahol egy új állat tenyésztése kezdett kifejlődni, a maral vagy izjubr nevű ágas-bogas agancsú szarvasé. A fiatal állatok szarvát Kínában orvossággként használják. A maralt élve fogják, terjedelmes, körülkerített legelőn tartják, s szénával is táplálják (Bykovszkij, 1950. 33.).

A növények kultivációjának kezdeti lépéseiről is több esetet említettem (Gunda, 1968. 12–36.). A cáhita indiánok (Mexico) néha átültették az agavékat lakóházuk közelébe, de rendszeresen nem termesztették (Beals, 1943. 10.). A hopiknál Whiting A. F. figyelte meg, hogy egy öreg indián Oraibiben (Arizona) magról vad mentafélét (*Monarda menthaefolia*), és még egy másik vad növényt (*homi'ma*) művelt a kertjében táplálkozás céljából. A magvakat vad növényekről gyűjtötte össze. A vad dohány a hopik területén ritka. Az egyik hopi a vad dohány (*Nicotiana attenuata*, *N. trigonophylla*) magvait összeszedte és megfelelő helyen elszórta, hogy kultikus célokra így biztosítson magának megfelelő mennyiségű növényt. A hopik egyes vad növényeket a nagyon gondosan művelt, gazdától mentes kukorica és egyéb földjeiken nőni hagynak. Így az *Amaranthus cruentus*-nak megengedik, hogy az öntözött földeken évről évre magot hozzon. A „méhfű” (*Cleoma serrulata*) érett magjait hagyják, hogy magától szétszóródjon a kukoricaföldeken, s a fiatal növényt a következő tavasszal összegyűjtik és megfőzik. Egy vad burgonyafélét (*Solanum Jamesii*) a kukoricaföldeken szintén háborítatlanul hagynak, s kiadós termése táplálékuk egyike (Whiting, 1939. 16–17., 64., 71–73., 77., 90–92.).

1966 májusában a Pyramid Lake (Nevada) körüli paiute indián rezervációban volt alkalmam kutatni. Nixon indián településen elmondották, hogy régebben nagy mennyiségben gyűjtötték egy fű (*ku'xá*), valamint a *wai* magját, amely az indián köles (*Oryzopsis hymenoides*) paiute neve. Ez az indián törzs ősi soron vadászattal és gyűjtögetéssel foglalkozott. Elmondották a paiutek azt is, hogy régebbi vándorlásaik során a két növény magjából és más magvakból sokat elszórtak ideiglenes táborhelyük körül, hogy amikor a következő vagy más évben oda visszatértek, legyen mit összegyűjteniük. Korábbi közlések szerint csak a földek tulajdonosai gyűjthették a *wai* magját (Gunda, 1968. 23–24.).

Természetesen a különböző növények felé, azok természete, felhasználhatósága, fogyaszthatósága szerint eltérően közeledik az ember, más-más módon veszi őket ideiglenesen birtokába, megtűri őket már megművelt földjén, s biztosítja fennmaradásukat. Néha csak megjelöli a termőhelyet, hogy szükség esetén rátaláljanak a növényre, mint azt a skagit indiánok (ÉNy-Washington) teszik az ehető gumókat termő egyik lilium species-szel (Gunther, 1945. 25.). Mindezekről részletesen szólok fenti tanulmányomban.

A növények termelésbe, gondozásba vételének kísérletei, a vadnövények átültetése, a feléjük irányuló termesztési készség Kárpát-Európában is szemünk előtt folyik. Egyes vad növények az ember közelébe kerülnek, gondozásba veszi őket, s ezzel kulturális ökológiai helyzetüket megváltoztatja. A meggondolatlan pusztítás helyébe valamiféle gondozási tevékenység lép.

Már a magyar botanika klasszikus alakja, Borbás Vince többször utal arra, hogy vad növényeket hoznak be a kertekbe. Amikor arról ír, hogy a Balaton melléki parasztkertekbe, temetőkre „vidékről” ültettek be különböző növényeket, a környék vad növényeinek a kertekbe való beültetését érti. Borbás V. a következő ilyen növényeket említi: *Coronilla emerus* – koronafürt, *Colutea arborescens* – dudafürt, *Cotoneaster* sp. – madárbirs, *Amelanchier ovalis* – fanyarka, *Salvia aethiopsis* – magyar zsálya, *Gypsophila paniculata*, *G. Hungarica* – fátyolvirág, *Saponaria officinalis* – szappanfű vagy koporsóvirág, *Artemisia scoparia* – üröm, *Dianthus* sp. – szekfűfélék (törökszekfű), *Viscaria vulgaris* – cinegeszekfű, *Tamus* sp. – pirítógyökér, amelyet Borbás V. a környék folyódárjának mond (Borbás, 1900. 284.). Sajnos nem lokalizál pontosabban, s az átültetés, az esetleges maggyűjtés stb. részleteit sem említi. Akkor sem, amikor azt a megfigyelését közli, hogy „házánknak délkeleti havas vidékein még ma is vannak a civilizációtól csaknem egészen elzárt és egész kezdetlegességben tengődő falvak, szállások vagy magános pásztorkunyhók, de körülöttük egyszerű kis kertek, melyből színes virágok tarkállanak, gyakran láthatunk. Ha más nem, a környék hegyeiről ültetett szarkaláb vagy sisakvirág, a levescsík (*Levesticum*) vagy bazsarózsa (*Paeonia*) ott díszlik a rozant kerítés között. Alföldünk csőszháza körül közönségesebb kerti virágok: törökszekfű, őszirózsa (*Aster Chinensis*), nyári viola, pántlikafű (*Phalaris arundinacea*) . . .” A hazai szerb falvak körül tömegesen nő az *Artemisia annua* – nyári üröm (Borbás, 1890. 59.).

Az újabb botanikai irodalomból elég csak kezünkbe venni Csapody Istvánnak a védett növényekről írt kitűnő monográfiáját, amelyben gyakran olvashatjuk, hogy ezt vagy azt a vad növényt természetes élőhelyéről kiemelve igyekeznek a kertekbe elültetni. Így feltűnő virágjéért tövével együtt irtják, kertekbe ültetik, árusítják a ma már nagyon megrikult tavaszi kikerics (*Bulbocodium vernum* L. spp. *versicolor*). Tövestől, gumóstól irtják s be hozzák a kertekbe az alábbi növényi ritkaságainkat: bordaharaszt (*Blechnum spicant* L. SM.), bánáti bazsarózsa (*Paeonia officinalis* L. spp. *banatica*), pirosló hunyor (*Helleborus purpurascens* W. et. K.), téltemető (*Eranthis hiemalis* L. Salib.), tavaszi hérics (*Adonis vernalis* L.), babéroroszlán (*Daphne laureola* L.), kék szamárkönyér (*Echinops ruthenicus*), óriás szekfű (*Dianthus giganteiformis* Borb.), sugárkankalin (*Primula elatior* L. Hill.), sárgaliliom (*Heimerocallis lilio-asphodelus*), tüzes liliom (*Lilium bulbiferum* L. ssp. *bulbiferum*) és más liliomfélék, csillagos nárcisz (*Narcissus stellaris*), törpe nőzirom (*Iris pumila*) és még több más kiveszőben lévő pompás vadvirágunkat (Csapody, 1982.).

Hantos Gyulának már korábban megjelent a francia emberföldrajz szellemében írt munkája Pécs földrajzáról. Elmondja Hantos Gy., hogy Pécs a rózsák városa volt már a török hódoltság idején. Még az egyszerűbb negyedekben is az előkertekben rózsák virítanak. A Mecsek változatos, gazdagon virágzó vadrózsátöveit kiássák, s kertekbe átültetve nemesítik (Hantos, 1940. 24.). Erről a paraszti kertekben más helyekről is vannak megfigyeléseim (Zemplén, Szatmár, Sárköz). A vadrózsátő nemesítésére utal Mécs László egyik verse is („Vadócba rózsát oltok, hogy szebb legyen a föld.”)

Igen terjedelmes lenne a tanulmányom, ha a botanikusok közléseit sorra nyomon követném. Viszont beszámolok a néprajzi megfigyelésekről.

Háromszék megyében a nadragulya (*Atropa belladonna*) a bükkösökben tűnik fel, de előfordulása az utóbbi időben ijesztően csökken (Rácz-Fűzi, 1973. 155.). A falusi nép a nadragulyát gyógyításra, varázslatra használja. Már korábban észrevehette, hogy pusztulóban van, nehezen talál rá, s ezért behozza a kertjébe, s ott tovább termeszt, mint félkultivált (semi cultivated) növényt. Zágonból említik a múlt század végén, hogy néhány asszony a fekete nadályhoz hasonló növényt (ez csakis a nadragulya lehet) gondos ápolásban részesít. A növény népi elnevezése eléggé furcsa: „a házhoz mindent be, semmit ki.” Az asszony a növényből semmi kincsért sem adna másnak, mert elveszne szerencsét hozó ereje (Kovács, 1895. 398.). A hétfalusi csángóknál sokat

szenvednek hülésben, csúzos, köszvényes bajokban. A román asszonyok igyekeznek a betegen segíteni. A maszlagos nadragulyát a kertekben, mint a veteményt termesztik. A levét kifacsarják, üvegbe szűrik. Az egész éven át tartogatott ilyen gyógyszert a beteggel megitatják, amelytől elbódul, sőt, meg is hal. Mindezt annyira titokban tartják, hogy még nem sikerült a kuruzslók közül senkit a törvény kezére adni (*Kolumbán, 1903. 107.*).

Tanulságosak azok a megfigyelések is, amelyeket Kakas Zoltán közöl Háromszék-ből. Ő is írja, hogy a nadragulya (*Atropa belladonna*) a-bükkös erdők, erdei vágások mérgező növénye. A felsőháromszéki nép *natyfű, nagyerejűfű, tudósfű, szerencsefű* néven ismeri. Ha netalán ráépítettek egy épületet, a küszöbön belül – napfény, eső hiányában is – több mint két évig élt. „Azonban egyes adatközlők szerint a szó tulajdonképpeni értelmében is *elmehegett* a nagyfű, ha gyökerét kiásták és őrizetlenül hagyták.” Aztán elmondja Kakas Z., hogy a „nagyfüvet a felsőháromszéki nép rendszerint a sárfalvi vagy nagypataki tudós asszonyoktól szerezte be, de egyesek szerint a piacokon is árulják, s Brassóban is volt. Haralyi adatközlőnk szerint a csíksomlyói templom körül lehetett kapni, honnan a gyökerét hozták haza, ültették el a kiskertbe, a disznópajta oldalához, a lakással szemben.” Különböző történetek fűződnek a növényhez. A felsőcsernátoniak szerint kora reggel háromszor meg kellett kerülni, simogatni, s akkor – akár a mezőre, akár a vásárra mentek – szerencse érte őket. A kertbe ültetett *nagyfű*nek így köszöntek: Isten áldjon meg natyfű, füvek királynéja! Jó reggelt nagyasszony! – Az udvaron növő nadragulyára nem lehet épületet (pl. pajtát) emelni, mert különféle szerencsétlenség éri a házat. Más hiedelem szerint (Imecsfalva) kézzel tilos megérinteni, megtepni, mert az illetőt szerencsétlenség éri (*Kakas, 1973. 91–97*). Kalotaszegen és Máramarosban a magyarok és románok gyökerestől ássák ki a földből a növényt, s védett helyre, kiskertbe elültetik. Máramarosban a kiásott növény helyére pénzt helyeznek el. Ha a növénytel gyógyítani akarnak, azt kívánják tőle, hogy szerencsét hozzon, akkor kedvesek hozzá, rontásnál veszekedő szavakat mondanak neki. Vigyáznak rá, nehogy a kutya leviselje, mert akkor elszárad. Kóczyán Géza egyik magyarvalkói adatközlője a következőket mondta a növény begyűjtéséről: „Matraguna, ahol vót, meglesték. Román házaknál mindig vót. Szent György éjjelén, s elmentek a lányok, loptak csórin (meztelenül), hogy ne lássa senki, s akkor azt mondta, hogy úgy vigyenek táncba, mint ahogy némán én viszem el. Megyek, hogy táncolok . . . Szerencsevirág a háznál.” (*Kóczyán, 1979. 157.*) Máramarosban (Rónaszék) a boszorkányok is kiskertjükben tartják a matragunát, s a boszorkánynak úgy kell a növényt köszöntenie, hogy reggelenként a fenekét mutatja neki (*Kóczyán, 1979. 157.*).

A Zempléni-hegység falvaiban (Telkibánya, Nyíri, Kisbózsza, Pusztafalu) a csűrök tövében, a házi kiskertekben ma is látható a nadragulya. De már se nem varázsfű, se nem gyógyfű. Annyit tudnak róla, hogy régebben az öregek orvossága volt. Ha a kertekből kipusztul, valaki kikapálja, tövestől kihúzza – a hagyomány meghatározhatatlan törvényei szerint – az erdőből mindig hoznak új növényt.

A nadragulyának a népi gyógyászatban sokféle a használata (*Fäller, 1943. 13.*). Igen lényeges tudnunk, hogy subtoxikus adagokban hatóanyaga, az atropin hallucinációt okoz (repülés, zuhanás érzete, boszorkány- és szexuális élmények), s ezért a nép itta a nadragulya felhígított levét. A növényt szándékos mérgezésre: a férj, a csecsemő, a tehetetlen öreg megmérgezésére is használták (Kalotaszeg, Somogy). (*Kóczyán, 1979. 155–157.*)

A Moldvában lakó magyarok a nadragulyán (*madraburján*) kívül az erdőből haza-hozták virágos kertjükbe a Szent Antal mákot vagy Szent Antal butikót (*Echinops sphaerocephalus*), s orbánc, ijedtség, fülfájás ellen füstölnek vele. Ugyancsak elültetik a kertbe a Szent György virágot vagy kakukkvirágot (*Primula veris* Huds.), s teáját tüdő-

fájás, fulladás, hurut ellen isszák (Halász, 1973. 54., Halászné-Zelnik, 1981. 364–365.). Mindkettő *uruságos dudó*.

A növények kultivációja felé való lépést jelzik, amikor Kalotaszegen az egyes erdei, mezei vad növények közül az egyiket, másikat „gyökerestől szedik ki – írja Péntek János és Szabó Attila – és otthon a házkörül elültetik. Ilyenkor már igyekeznek a leg szebb példányokat kiválogatni, megkezdődik a háziasítás, a szelekció” (Péntek–Szabó, 1985. 137.). Ide tartozik az is, amikor „differenciális kaszálással és átültetéssel is segítették a gólyaorr (*Geranium pratense*), nyúlárnyék (*Asparagus officinalis*), gyöngyvirág (*Convallaria majalis*) vagy a baracklevelű csengettyűke (*Campanula persicifolia*) és más csengettyű fajok fennmaradását, elszaporítását” (Péntek–Szabó, 1985. 144.). Megfigyeléseik szerint a vad flórából a következő növények kerültek be a kalotaszegi virágos kertekbe: kóduzláb (*Narcissus stellaris*), a kíknefelejts (*Myosotis palustris*), a gyöngyvirág (*Convallaria majalis*), a szappanvirág (*Saponaria officinalis*), az erdei ibolya (*Anemone hepatica*), a pünkösdi rózsza (*Trollius europaeus*), a Joó ibolyája (*Viola joói*) és még mások (Péntek–Szabó, 1985. 138., Péntek–Szabó, 1976a, 27–28.). Megfigyelték Kalotaszegen, hogy egyes útmenti gyomokat megtűrne a kiskertekben (Péntek–Szabó, 1985. 205.), de már ez is a növény kulturális ökológiai környezetbe való helyezése. Nyilvánvalóan azért lett a gyöngyvirág újabb motívum az írásos hímezéseken, mert a kertbe való behozatallal közelebb került a kertápoló és hímező asszonyokhoz. Tanulságos a borostyán (*Hedera helix*) útja. A növény Kalotaszegen erdei aljnövényként a fákra felkúszva gyakori. A természetből hazavitt dugványokból dísznövényként is ültetik, a falra futtatják. A román Bedecsen azért ültetik a fiú nevére, néha a kút oldalába, hogy a fiút a leányhoz vonzza, varázsolja (Péntek–Szabó, 1985. 169, 239.). Figyelmet érdemel a két jeles erdélyi kutatónak az a megfigyelése, hogy egyes *Mentha* speciesek gyomként tenyésznek a természet menték mellett (Péntek–Szabó, 1976. 23.). Nyilvánvaló, hogy idővel ezekből is termesztett kerti növény lehet.

Az említett differenciális kaszálással a szlovákok is védik vadnövényeiket (*Nasturtium* sp. – vízi torma), amely a tavaszi gyengeség, szomjúság ellenszere. Vértisztító, emésztést elősegítő hatása. A Felső-Garam vidékén a szénát kaszáló férfiak kikerülik, meghagyják, s ezzel biztosítják további fennmaradását (Markuš, 1979. 115.).

Szinte prehisztórikus módon, a paiute indiánok magaszóráshoz hasonlóan terjesztik a gyimesi csángók a takarmány baltacímét (*Onobrychis viciaefolia*): a kaszálón az érett magvakat kidörzsölik és széthintik (Rab–Tankó F.–Tankó M., 1981. 24.). A háromszéki Árapatakon a kőszegfűt vagy Margitszegfűt ültetik a kertekbe, a temetőbe (Péntek–Szabó, 1976. b. 213.). A Szilágyságban, Kalotaszegen az ostorménfát (*Viburnum lantana*) „szent fának” tartják, s messze vidékre elmennek érte, s a kertbe elültetik (Péntek–Szabó, 1976. a. 110., Péntek–Szabó, 1985. 302.). Gyakorlati jelentősége van a hortobágyi pásztorok somfa (*Cornus mas*) ültetésének. A kishortobágyi csárda környékén legeltető juhászok, gulyások megkérték a vándor bükki meszeseket, hogy hozzanak egyenes, gyökeres fiatal somfát. A meszesek a somfa földes gyökereit vizes zsákdarabbal vették körül. A pásztorok az ilyen somfáért gomolyát adtak, s megfelelő helyen elültették, s botnak válót neveltek belőle. A fa birtokbavételének, „nevelésének” másik példája, amikor a kiszemelt barkócafát „kigörcsölte” a palóc pásztor, s hagyta, hogy a kigörcsölés, a *gancsolás* kiforrjon. A fát szemmel tartotta, s ha már megfelelő vastagságot elért, botnak kivágta. Néprajzi irodalmunkban több leírását is megtaláljuk az ilyen botszerzésnek, ill. fanevelésnek (l. pl. Paládi-Kovács, 1965. 101., Madarassy, 1934. 118.).

A népi orvoslás kutatói, a botanikusok már többször írtak a tályoggyökér, a hunyor (*Helleborus* sp.) gyógyító hatásáról.

Veszelszki Antal botanikai munkájában 1798-ban olvassuk, hogy Hont megyében a nagymarosi határban sokat látott ilyen növényt. „Azt mondják az ottani lakosok, hogy

a pásztozók messze földről is eljönnek oda a gyökeret ásni, kivált tavasszal. A mezői pásztorok barmaiknak nyavalyáiban a farkoknak bőrét felvágván vagy tüzes árral a bőrön lyukat szúrván, abba hunyor gyökeret húznak; de e végre egy kis vas fogatskával a bőrt megcsípvén felemelik, hogy a hunyor gyökeret annál helyesebben odahelyezhessék. Pestises gugánál is használják, ti. annak a bőrét felemelik, tüzes árral által szúrják, a lyukon által vonandó hunyor gyökeret írók vajjal előbb megkenvén behúzzák. Ha hónalja alatt szöki meg az embert a guga, akkor a kar bőrén, ha az ágyékat, akkor a vastag comb fölött teszik meg az egész operációt” (*Veszelszki, 1798. 201–3*). A *Helleborus* sp. gyógyító hatásáról a pesti egyetemen 1834-ben egy orvosi disszertáció is megjelent: E. Hunyor, *Dissertatio inauguralis medica de helleboro*. Pest, 1834. – A hunyor különböző gyógyászati alkalmazását nem részletezem. Elég, ha arra emlékeztetek, hogy gyökerét, a tályoggyökeret (tályoggyökérül nemcsak hunyort használnak) a ló szügyébe vagy nyakbőrébe, a sertés fülkagylójába, a marha lebernnyegébe húzzák bele. A parasztok a tályoggyökeret rendszerint vándor, az Alföldre járó szlovák és román mezőgazdasági szerszámárosoktól, gyógyfüvesektől vásárolták (*Gunda, 1982. 172., Grynaeus, 1964. 117–118.*). De már Borbás V. írja a Pallas Lexikonban, hogy a *Helleborus* fajokat szép virágjuk és levelük kedvéért a kertekben is ültetik, ott díszlenek, nem ritkán már télen virágzanak, s ekkor halotti koszorúba kötik. Ez a motívum tér vissza Babits Mihály „Két nővér” c. versében is. A költő sejteti a növény mágikus tulajdonságát. A fekete Bánatot és a vérszínű Vágyat megszemélyesítő nővéreknek

*Fekete hunyorból van koszorújok, nagy árnyakat
ingat a mécsük utánad
s jön egyre mögötted a fekete Bánat, előtted a
vérszínű Vágy.*

*S szól néha könnyezve a Vágy: „Én vagyok a Bánat.”
S szól néha nevetve a Bánat: „Én vagyok a Vágy.”*

A hunyor kertekbe való behozataláról ír Halászné Zelnik Katalin. Megfigyelése szerint Moldvában a kertbe ültetett *Helleborus purpurascens* Pusztina, Kléze, Larga falvakban *eszponz* néven használatos. A kertekben tartják Magyarbékáson. A beteg szarvasmarha oldalába húzták. Reuma ellen a vadon termő *eszponz* használatos (*Halászné Zelnik, 1981. 364.*). A kalotaszegi Váralmásan a kiskertekben is tartják (*Péntek–Szabó, 1985. 240.*; v. ö. még *Vasas, 1985. 149.*, itt kígyófűről van szó). Oláh Andor elmondja, hogy ez eredeti tályoggyökér hegyvidékeken termő fajok gyökere. Békés megyébe Erdélyből vándorárusok, dézsát, szapulót áruló mócok hozták a *tályoggyökeret*. Tele volt a tarisznájuk gyökérrel, s a kezükben is tartottak mintának. Orosháza, Békéscsaba környékén, a szerző könyvének írása idején egy kis öregember árulta, aki valahonnan a Dunántúlról (!) szerezte be. Békés megyében nemrégiben is lehetett találkozni olyan tályoggyökéráruval, aki annak pótlékát árulta (*Lotus corniculatus* – szarvaskelep; *Thalictrum lucidum* – borkóró). Valódi *Helleborus* specieseket Oláh A. a békési, szatmári kiskertekben látott természetbeni (*Oláh, 1982. 47.*). A kertekben, szőlőkben természetesen tályoggyökérről (*Helleborus purpurascens*) Békésszentandrásról és a bihari Mezősásról vannak adataim. Nem teljesen egyértelmű feljegyzésem szerint Sárretudvari kertjeiben is található. Az előbbi két faluban természetesen láttam.

Behozták a virágos kertekbe a hunyort horvátországi (Gotalovo, Ždala. Belovar-Kőrös m.) és somogyi falvakba (Háromfa, Bélavár, Tarany) is. Úgy tűnik, hogy ide a *Helleborus dumetorum* távolabbi vidékről került, mert a környéken nem található. Kiskertekben tartják a hunyort a Garam felső völgyében a szlovákok (*Kóczián–Szabó I.–Szabó L. Gy., 1979. 134., 141., 142., 143., 147., 151.*).

Igen értékes megfigyelést közöl a *Helleborus* sp. kerti ültetéséről Aumüller Stephan. Mariazellből Burgenlandba hazatérő búcsújáró férfiak Stájerországban, Alsó-

Ausztriában útközben kiásták a vad hunyort, s otthon a gyümölcsösben, a veteményes kertben elültették (Aumüller, 1966. 301.).

A köveskáli medence kertbe behozott növényeiről S. Lackovits Emőke tájékoztat. A sásdi rétről vitték be a kertekbe a sárga és kék vad törpe nősziromot (*Iris pumila*). Termőhelye a Győrffy asszonyok kertjének nevezett terület, amelyhez a török hódoltság korában elpusztult Sásdikál faluhoz tartozott. (A háromszéki Árapatakon is kertekbe ültetik a vad *Iris pumilát*. Péntek-Szabó, 1976a. 97.). Az erdőből telepítették be a gyöngyvirágot, a kert árnyékos zugaiban találjuk a szintén betelepített erdei pajzsikát (*Dryopteris filix-mas*). S. Lackovits E. ír arról is, hogy egy kerttulajdonos honosította meg a szagos levendulát (*Lavandula angustifolia*). Először titokban téptek belőle az arra járók, s a szekrényben a ruha közé tették. Később meghonosult a kertekben is (S. Lackovits, 1986. 39–41.). A gyöngyvirág kerti betelepítését a Balaton mellékéről Borbás V. is említi (Borbás, 1900. 284.).

Napjainkban, amikor a búzavetésben mindinkább ritkaság lesz a kék búzavirág (*Centaurea cyanus*), több faluban megfigyeltem, hogy igyekeznek megmenteni a növényt. A falusi asszony összeszedi a magját, s ősszel vagy tavasszal a kiskertbe elveti (Bodrogkeresztúr, Szamoskér, Vésztő, Kőröstarcsa), s ott tovább tenyészik népünknek ez a kedvenc virágja. Borbás Vince a Balaton mellékén figyelte meg kerti virágként (Borbás, 1900. 248.).

Elég gyakori a szalmás, nádas istálló- és háztetőre, kőfalak tetejére ültetett kövirózsza vagy fűlfű (*Sempervivum tectorum*). Kalotaszegen a háznál fazékban tartják, hogy fűlfájáskor kéznél legyen. A sírokra is ültetik. Az a hiedelem róla, hogy abba az épületbe nem csap a villám, amelynek a tetejére kövirózsát ültetnek. Ezt a hiedelmet őrzik az olyan elnevezései, mint *mennykővirág*, *égdörgőfű* (Vas m.), *mendörgőfű* (Rábaköz, Kemenesalja) stb. Az utóbbi elnevezést már a XVI. századból ismerjük (Beke, 1935. 262.). A tetőkre ültetett kövirózsákhoz fűződő hiedelem valószínű délről származik, s elterjesztői szerzetesek lehettek. Nagy Károly előírta, hogy bérlői a császári udvarban a háztetőre kövirózsát (Jupiter szakállá) ültessenek. Szinte Európa-szerte ismert az a hiedelem, hogy a háztetőre ültetett kövirózsza elhárítja a villámcsapást. Már a XIV. században ír róla Konrad von Megenberg (? 1309–1374.) természet-történetében (Marzell, 1930–1931. 1576–1581.). Valószínű, hogy a háztetőre ültetett *Sempervivum tectorum* kivadult példányokból származik. Nyugaton vadon is előfordul (var. *rhenanum*). Az elvadult kövirózsát Soó R. a Bükkből, a Pilisből, a Somló vidékéről említi (Soó, 1966. II. 263.). A *Sempervivum tectorum*-nak valamelyik alpesi alfaj (ssp. *alpinum*, ssp. *Schottii*) az őse (Marzell, 1930–1931. 1576.; Soó, 1966. 263.). A kőfalakra, tetőkre ültetik a vad s nem elvadult rózsás kövirózsát (*Sempervivum marmoreum*). Idevonatkozó kalotaszegi megfigyeléseink biztosak (Péntek-Szabó, 1985. 288.). Csapody I. is említi, hogy a sziklakertek kedvelői betelepítik (Csapody, 1982. 94.). Ezt a speciést Jósvalfőn és Szögligeten láttam szalmás csűrök tetején. Valószínű, hogy betelepítik a sárga kövirózsát (*Sempervivum hirtum* Jusl. ssp. *soboliferum*) is, amelyet nem elegendő botanikai ismereteim miatt pontosabban nem figyelhettem meg. (A spp.-ket csak bizonytalanul tudom meghatározni.) A fájós fűlbe belecsepegtetik a kövirózsza levét, de a magyar népterület különböző részén használják a nyavalyatörős gyermek, a szájbaj támad kelevény, verhas, aranyér stb. gyógyítására (Fäller, 1943. 51.; Vasas, 1985. 80.; Péntek-Szabó, 1985. 228.).

Hazánkban ma már egyre ritkuló gyógynövény a kis ezerjófű (*Centaureum minus*). Alig-alig látni ezt a gyógynövényt olyan helyeken (tölgyerdők szélén), ahol korábban nagy mennyiségben virágzott. Nagybózsván, Kovácsvágáson (Zempléni hegyek) láttam néhány tövet a kertekben. Az erdőből hozták be gyökerestől. Évenként többször lelőhelyéről hozott erdei földet is elterítenek alája. Teáját epe- és májbaj ellen használják.

Pálinkát ízesítenek vele. A Bükk hegység néhány falujában (Tardona, Mályinka, Kisgyőr) a kiskertekben a nagy ezerjő fű (*erős fű*, *Dictamnus albus*) virított még 1984-ben is. Ez is az erdőből behozott növény. A friss vagy szárított virágból, leveleiből főzött teáját magas láz esetében isszák. Különös gondozást kíván, mert hamar kivész a kertből. A Curare 1984. 2. számában feldolgoztam egy kárpát-ukrajnai magyar falu (Dercen) gyógynövényismeretét. A nagy ezerjő füvet ott a fürdővízbe teszik, virágteáját mell-, szív- és gyomorfájás esetén isszák (*Gunda*, 1984. 259.). A növény a derceni határban, a környéken már ritka. Egyesek – szép virágja miatt is – próbálkoznak kerti ültetésével, de nem sok sikerrel. Egy-két éven belül kivész.

Az *Euphorbia* specieseket magyar népterületen különböző bajok gyógyítására, nedvüket szemölcsirtásra használják (*Faller*, 1943., 23.). Kerti termesztésüket vagy akár csak megtűrésüket nem ismerem, de egyik speciesüket (*Euphorbia lathyris*) a szlovákoknál, mint gyógynövényt a kertekben megtaláljuk (*Holuby*, 1958. 190.). Figyelmet érdemel a zsurló (*Equisetum arvense*) kerti ültetése. A szlovákok, magyarok, németek régebben edénysúrolásra használták. Innen a magyar nyelvben *cinsikó*, *kannamosó*, *surlófű*, *üvegmosó* elnevezése, de említik *bábaguzsaly*, *békaláb*, *békarokka*, *fentőfű*, *macskafarok* stb. néven is (*Péntek-Szabó*, 1976a. 175.; *Gréb*, 1943. 129.). A szlovákoknál a házi kertbe is ültetik, s főzetét máj- és epebajok esetén isszák (*Markuš*, 1979. 119.). Nálunk is többféle betegség ellen használják, s hallucigén növényként is ismerik (*Faller*, 1943. 23.).

A néprajzi kutatók, geográfusok, botanikusok körében jól ismert, hogy a pásztorzállások körül sajátos növényzet alakul ki. Így a Lápos völgyében figyeltem meg, hogy a juhkosár trágyás földjében bőven terem két gyomnövény, a csalán (*Urtica urens*) és a libatop (*laboda*, *Chenopodium album*). A románok mindkettőből főzeléket készítenek (*Gunda*, 1956. 46.). A Nagybagmási alatti Fehérmezőn a gyimesi csángóknak sajátos juhászszállásaik vannak. A *koliba* körül, a juhkosár helyén sok csalán (*Urtica urens*, *Urtica dioica*) nő, amelyet nem tépnek ki, nem kaszálnak le, mert a fiatal hajtásokból egy-két maroknyit összevagdala savólevesbe főzik. Gyakran az ordáról leszűrt sovány savóval meg is öntözik a koliba körüli csalánt, hogy jobban fejlődjön. Primitív módja ez a „művelésbe”-vétel kezdetének. A csalán savóval való öntözését figyeltem meg Illyésmező (a Mezőhavas alatt) közelében a havasokon, ahol marosszéki elrománosodó magyar juhászok legeltettek.

A Csallóközben a falusi kertekben a valódi sáfrány helyett a vad sáfrányt (*Carthamus tinctorius*) termesztik (*Márton*, 1982. 60.; v. s. *Péntek-Szabó*, 1985. 215.).

Borbás V. írja, hogy a örvénygyökér (*Inula helenium*) gyakran látható a falusi kertekben. Musttal *alanthor* lesz belőle. Gyomorgyengeség esetén isszák. A dohányos ember a pipaszárat füstöli vele (*Pallas lexikon*). Megfigyeléseit valószínű palóc hazájában tette. A Mezei Gazdák Barátja c. folyóiratban (VI. darab, Pest, 1829. 33.) Mindszenty Dániel írja, hogy az örvénygyökérrel a szúnyogok ellen a szobát füstölik. Gyökerének nagy hasznát veszik. A régi magyar rím így beszél a jóságáról:

Az örvénygyökérrel szívfájás megszűnik:
Ótet és a rutát hogyha összetörik,
Mindkettő levéből szakadt ember iszik,
Nagy bizonnyal mondják, hogy tőle vigaszik.

Már Borbás V. megemlékezik a Természettudományi Közlöny (19. k. 1887. 478.) Levélszekrény rovatában arról, hogy Békés megyében vetik a földimogyorót (*Lathyrus tuberosus*), s a gumóit sertéseknek adják. Úgy tűnik, hogy valamiféle nagybani termesztésről (a szerző szép táblát látott) van szó. Számunkra többet mond, hogy Nagyiván, Köröstarcsa, Dévaványa, Békésszentandrás, Szegvár falvakban a két világháború kö-

zötti időszakban is a szántóvető, ha ekéje kivetette a gumókat, néhányat hazahozott, s a gyümölcsös kertben, a szőlőben elültette, hogy legyen a kisgyerekeknek csemegéje. Ültették Bánffyhunyon is, de általában gyomnövényként ismert, amely „összefogja” a búzát. Ültetésének nyilvánvaló akadálya néhány mágikus elképzelés. Egerbegyen, Sztánán, Topán a hiedelem szerint tilos hozzányúlni. Ha leányok szedik, nem mennek férjhez, de egyidejűleg kalotaszegi fogyasztásáról is vannak közlések (*Péntek-Szabó, 1985. 248.*).

A tormáról megjelent újabb tanulmányt (*Páll, 1985. 340–351.*) kiegészíttem azzal, hogy az *Armoracia macrocarpa* gyűjtéséről, árulásáról már a néprajzi összefoglaló közlések szóltak, s az idézett Borbás Vince-tanulmány lényegét az Ethnographia szintén közölte. Borbás V., amikor a magyar torma alföldi és al-dunai elterjedéséről ír, elmondja, hogy a vad tormafajtát Karcag és Kisújszállás között a kertekben is termesztik (*Borbás, 1880. 501–502.*). A vad (elvadult?) torma kerti elültetését az emlékezet napjainkban is számon tartja a békési Szeghalmon, Dobozon, a bihari Darvason, Csökmön, Zsákán, Furtán, a zempléni ruszin Komlóskán, s bizonyára még sok más vidéken. A békési, bihari tájakon az *Armoracia macrocarpa* (Borbásnál *Roripa macrocarpa*) az említett torma, amelyet Soó Rezső pannóniai endemikus fajként említ. A Tisántúlon gyakori, a Nyírségben alig fordul elő. Feltűnik azonban a Bodroghözben is (*Soó, 1968. III. 337–338.*). Kalotaszegen a tormát (*Armoracia lapathifolia*) „nagy szaporodó képessége miatt egyenesen veszedelmes a kertben tartani. Általában a kertek végéből vagy a kerten kívül a határból gyűjtik” (*Péntek-Szabó, 1976. a. 38.*). Soó R. szerint ez a tormafajta a középkor óta megjelent a kultúrában, de olykor elvadul (*Soó, 1968. III. 337.*).

A *Setaria italica* (mohar) újra kultiválásáról tudok Zemlénből (Telkibánya, Pányok, Nagybozsva), ahol még századunk elején sokat vetettek ebből a kultúrnövényből. A természetből megszökött, elvadult, a szántóföldek, árkok, utak mentén termő mohar magvait összegyűjtötték és ezt vetették el. Az ilyen magvakból kikelt növény igen ellenálló, rossz talajon is bőségesen terem, tűri a hideget, meleget, a szárazságot. A termelésből megszököve megerősödik. Hasonló újrakultiválás a század húszas éveiben előfordult Tiszaigaron, Tiszacsegén, Nyírlugoson, Komádiban, Darvason a *Panicum miliaceum*, a megszökött köles esetében (*Gunda, 1983. 161.*).

Az Ormánságban, Somogyban, Zalában, Veszprémben hazahozták az erdőből a különböző gombákat (*Pleurotus species* – laskagomba, *Armillaria mellea* – tölcsérgomba) termő fatörzset (dió, nyár, cser, szil), a kert árnyas helyén elhelyezték s öntözték. Hangulatosan írja le Szentgálról Vajkai Aurél, hogy pesztericét, gévát tuskón is termesztettek, illetve ilyen gombás tuskót a határban szemmel tartottak: „nekem is van tuskóm a hálláson a kúszikla alatt, ara azon háromszor terem.” Bevitték a korhadt törzset is az udvarra, öntözték, géva termett rajta, de óvni kellett, nehogy a baromfi hozzáférjen (*Vajkai, 1959. 20., Vajkai, 1941. 236., Gunda, 1977. 14.*). Már a Természettudományi Közlöny is ír arról, hogy az árnyas helyen tartott levágott diófatörzs gombát terem. Nyirkosan, félig vízszintesen ássák a földbe. A gombát termő fatörzset behozzák a gyümölcsösbe a moldvai magyarok (Felsőrekecsény) és az erdélyi Érchegység románjai (Intregáld, Havasgyógy, Topánfalva, Felsővidra). Torockón sem ismeretlen az ilyen gombatermesztés.¹

Tanulságos esetre hívja fel a figyelmet Rapaics Raymund, amikor azt írja, hogy „a cigánykaravánok települési helyeinek ma is megvan a maga külön flórája, mert a cigá-

1. A hagyásfák (*kocafa*, Kiskunság) kérdése a tanulmány keretén kívül esik. Röviden már érintettem a kérdés jogi vonatkozásait is (*Gunda, 1962. 431–433., Gunda 1986.*). Tanulságosak a hagyásfa kérdéséhez Rapaics R. és Ikvai N. közlései (*Ikvai, 1967. 31., Rapaics, 1940. 29.*)

nyok magukkal hordanak bizonyos magvakat, amelyeket ott, ahol letelepednek, azonnal elvetnek (*Rapaics, 1916. 3.*). Valószínű, hogy ezt a megfigyelést valamelyik irodalmi forrásból közli, amelyet azonban nem ismerek. Köztudomású egyébként, hogy a növények terjednek az állatok szőrére, patájára, körmei közé ragadt magvak, sőt még a székerekre tapadt sárban lévő magvak révén is.

Nem foglalkozom azokkal az ide vonatkozó botanikai, néprajzi megfigyelésekkel, amelyek a különösen gazdag román és délszláv irodalomban olvashatók. Csupán Gréb Julius nyomán említtem meg, hogy a vándor tátrai gyökérások kosarából előkerülnek élő növények is, mint egy-egy cirbolya fenyőcske (*Pinus cembra*), fiatal vörösfenyő (*Larix decidua*), illatos gyökerű varjúháj (*Sedum roseum*), havasi őszirózsa (*Aster alpinus*), százszorszép őszirózsa (*Aster bellidiastrum*), havasi gyopár (*Leontopodium alpinum*) s mások. Ezeket a szepesi szász virágbarátok, kerttulajdonosok megvásárolták, elültették és tovább gondozták. Ilyen módon kerültek a lőcsei kertekbe a harmincas évek végén már előregedett, terjedelmes nagyságú cirbolyafenyők (*Gréb, 1943. 18–19.*). A csíki Nagyhagymás és Egyesítő körül töves, átültetésre szánt havasi gyopárt árulnak a turisták számára a csángó pásztorgyerekek.

Degen Árpád Flora Velebitica c. munkája az etnobotanikai, gazdaságnéprajzi megfigyelések magyar részről nem ismert gazdag tárháza. Ebben a csodálatos flóraműben olvashatjuk, hogy a *Sorbus domestica* (berkenye) az északi dalmát vidékeken vadon is előfordul, s a kertekbe is ültetik. A Velebit-hegység egyes falvaiban behozzák a kertbe a szappanfüvet (*Saponaria officinalis*), a borostyánt (*Hedera helix*), a bazsarózsát (*Paeonia pubens*), a pasztinákot (*Pastinaca sativa*), s tovább kultiválják (*Degen, 1936–1938. I. 351., 356., II. 110., 113., 453., 510.*).

Az elmondottak nyomán az etnográfus, az etnobotanikus arra az eredményre jut, hogy a növények művelésbe vétele napjainkig sem zárult le. Az említett növények termesztetes környezetükből egyes vidékeken kerti gondozásba kerülnek.² Nemcsak dísnövények vannak közöttük, nemcsak a „szépségük” miatt kerülnek az ember közelébe, hanem más okok következtében is. Vannak közöttük esetleg gyógynövényként is használt varázsnövények (*Atropa belladonna*, *Hedera helix*, *Sempervivum* sp.), a kimondottan gyógynövények (pl. a *Centaureum minus*, *Dictamnus albus*, *Primula veris*, *Helleborus purpurascens*). Valamiféle ősi kultusz maradványa a *Viburnum lantana* kerti ültetése. Ehető gumója miatt telepítik a kertbe, a szőlőbe a *Lathyrus tuberosus*, amelynek a

2. Nagyon valószínű, hogy a kolostori és főúri kertekbe is hoztak be vadnövényeket, virágokat, fákat, azokkal frissítve fel a virágállományt (pl. nárciszfélék, gyöngyvirág). A múlt század első felében a *Syringa Josikaea* került be a virágos kertekbe. A kertek életéhez l. *Rapaics, 1932.*, s újabban igen tartalmas: *Surányi, 1935.* vö. még *Ujváry, 1980. 383–423.* Természetesen kétséges, hogy pl. a búzavirág, a vadrádics (*Chrysanthemum vulgare*) termesztése már folyt a honfoglalás idején, mint a szerző (*Surányi, 1985. 261.*) véli. Már korábban felhívtam a figyelmet néhány úttörő etnobotanikai munkára, amelyek külön méltatást érdemelnének: pl. *Fodor F.*, A növényvilág a magyar nép életében. Karánsebesi áll. főgimn. ért. 1912. V. 1911–1912.; *Mészáros A.*, A népdalköltészetről, s a növényország szerepléséről a magyar népdalokban. Székesfehérvári ciszt. rk. főgimn. ért. 1876/7.; *Horváth Z.*, A virágok költészete. Nagyszombati kat. főgimn. ért. 1892/93.

A paraszti kertek tanulmányozásához az említett irodalmon kívül l. még a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kiadásában megjelent *Holló L.*, Népi növény- és kertkultúra c. gyűjtési útmutatót (Szentendre, 1981.), valamint a következő tanulmányokat: *Igmándy J.*, Hajdúnánási kiskertek. Debreceni Szemle 15. 1941. 60–65.; *Kóczyán G.–Szabó L. Gy.*, Nagyatád egy kertgazdaságának leírása, agrobotanikai értékei és géntartalékai. Agrártörténeti Szemle 1978.; *Borza A.*, Grădinele țărănești din Munții Apuseni. Convorbiri științifice, 2. Orăștie 1918. – és más tanulmányai. Értékes szakdolgozatot készített korábban a debreceni Egyetem néprajzi tanszékén *Cs. Nagy Ibolya*.

termesztését azonban tiltó előírások is befolyásolják. Az *Armoracia macrocarpat* és a *Carthamus tinctorius*st, mint fűszernövényt hozzák be a kertbe. A kultiválási törekvésnek tehát különböző okai lehetnek. Legtöbbször a növény egyszerű átültetését figyelhetjük meg. De magról is igyekeznek a vadnövényt kerti növénynevelni (*Centaurea cyanus*), s nem ritka egyes növények olyan módon való „gondozása”, hogy kaszálásnál kikerülnek, megkímélik (*Nasturtium* sp., *Geranium pratense*, *Convallaria majalis* stb.). Az egymástól távol fekvő vidékeken nem a kölcsönös tapasztalatok révén visznek be a kerti termesztésbe egyes növényeket pl. a *Hedera helix*et, a *Saponaria officinalis* a Velebitben, a Balaton mellékén, Kalotaszegen, az *Iris pumila*t a káli medencében, Háromszéken, a *Helleborus purpurascens*et Moldovában, Békésben, Somogyban és Burgenlandban. Ugyanarra a növényre irányuló kultiválási törekvések egymástól távoli vidékeken minden kölcsönhatás, közös tapasztalat nélkül megnyilvánulhatnak. Az igények egymástól függetlenek. A kertbe való bevitellel megindulhat a termesztésbe vett és a természetes élőhelyen maradt növények elkülönítése, ami függ a gondozás mértékétől (talajminőség, öntözés, kapálás, trágyázás, a napfény és árnyék, védettség a hideg ellen, magassági viszonyok stb.). A növények növekedésében, levélsűrűségében, a virágnyílás és hervadás idejében, a virág, a gumó, a gyökér nagyságában, a bimbózás kezdetében, a színárnyalatokban bekövetkező esetleges gyorsabb vagy lassúbb eltérések nem valószínű, hogy elegendőek fejlődésszertani változások igazolására (vö. *Wilsie*, 1968. 73–75.). Esetleg varietások jöhetnek létre. Lehet, hogy egyes növények nem is válnak el vad egyedeiktől, kipusztulnak, nem termesztethők tovább (pl. *Dictamnus albus*), nem alkalmazkodnak a kultivációhoz, az embernek megszűnik velük a gondozási kapcsolata.

A közölt megfigyelésekből az is világosan következik, hogy az ember egyes növényeket természetes környezetükből kiemel, közelebb hozza azokat magához, szorosan beépíti kultúrájába, gondoskodik továbbtermesztésükről. A korábban természetes élőhelyükről gyűjtött növények kulturális ökológiai helyzete megváltozik. (A kultúrából megszökötteknek egyes esetekben utána megy, és ismét termesztésbe veszi őket.) Valószínű, hogy hasonlóan cselekedett évezredekkel ezelőtt a ma nélkülözhetetlen kultúrnövényekkel. Tanulságos azt is hangsúlyoznom, hogy egyes növények természetes vagy mesterséges úton való megritkulása (*Atropa belladonna*, *Centaurea cyanus*, *Centaureum minus*, *Dictamnus albus*) hozzájárul termesztésbe vételükhöz. Ezt a jelenséget számon kell tartani az archeobotanikusoknak is. A használatos vadnövények ritkulását előidézhette hasznosságuk fokozódó felismerése, a népsűrűség (s ezáltal a fogyasztás) növekedése és a természeti környezet (pl. erdők irtása) megváltozása. Ez azután arra serkentette az embert, hogy termesztésbe vegye őket.

A növények kertbe való behozatala lényegében női munkakörbe tartozik, s megerősíti azt a véleményt, hogy a nőnek lényeges szerepe volt a növények termesztésbevitelénél, az igaerőt nem kívánó növénytermesztésnél, a kertgazdálkodásnál, amely nyilvánvalóan megelőzte a nagyobb területű szántóföldek megművelését. A kertbe behozott *Atropa belladonna* köré fűződő hiedelmek utalnak arra, hogy a növényi kultiváció kialakulásánál mágikus motívumok is közrejátszhattak. A mágikus célú növénytermesztést folytató nőre sok más egyéb is emlékeztet. Így pl. a Luca-búza ültetése, amely – eltekintve most annak minden távoli vonatkozásától – *miniatűr növénytermesztés*. Karácsony előtt a tányérra ültetett búzával a bő termést, a termékenységet, a gyarapodást segíti elő a biológiai alkata miatt is erre predesztinált nő.

IRODALOM

- Aumüller St.*,
1966. Das Güllwurzel-Einziehen. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Helft 35. Festschrift für Alphons A. Barb. Eisenstadt, 291–312.
- Beals R. L.*,
1943. The Aboriginal Culture of the Cáhita Indians. Ibero-Americana, Vol 19. Berkeley and Los Angeles. Calif.
- Beke Ö.*,
1935. Népies növényneveink történetéhez. Vasi Szemle II. Szombathely, 256–264., 381–390.
- Borbás V.*,
1880. Egynémi a magyar tormáról. Földművelési Érdekeink VIII. Budapest, 501–502.
1890. Kelet virágaitól pörkertjeinkig. Földrajzi Közlemények. 18. 33–60.
1900. A Balaton flórája. II. szakasz. A Balaton tavának és partmellékének növényföldrajza és edényes növényzete. Budapest
- Bykovszkij Sz. N.*,
1950. Az állatok domesztikációjának kérdéséhez. Szovjet Néprajztudomány. 1950. jan.–apr. Budapest, 19–55.
- Csapody I.*,
1982. Védett növényeink. Budapest
- Degen Á.*,
1936–1938. Flóra Velebitica. I. Budapest
- Fäller J.*,
1943. Növényeink a népies gyógyászatban, kuruzslásban és babonában. Debrecen
- Gréb J.*,
1943. Zipser Volkspflanzen. Kásmark
- Grynaeus T.*,
1964. Gyógynövényárusok Szeged piacain. Communisationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. 30. Budapest. 89–126.
- Gunda B.*,
1956. Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen
1962. Ancient Hungarian Survivals of Land Occupation. Acta Ethnographica 11. 431–433.
- Gunda B.*,
1968. A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál. Műveltség és Hagyomány 10. 7–36.
1975. Domesztikációs törekvések az indiánoknál. Ethn. 86. 31–69.
1977. Gathering of Wild Plants among the Hungarian People. Acta Ethnographica 26. 1–24.
1979. Ethnographica Carpatho-Balcanica, Budapest
1982. Tályogygókér. In: Magyar Néprajzi Lexikon 5. Budapest, 172.
1983. Cultural Ecology of Old Cultivated Plants in the Carpathian Arca. Ethnologia Europae XIII. 2. Göttingen, 145–179.
1984. Heilpflanzen in einem ungarischen Dorf der Karpaten-Ukraine. Curare. Sonderband 2. Wiesbaden, 257–262.
1986. Observations to Beginning of Plant Cultivation. Tool and Tillage. Copenhagen, 1986.
- Gunther E.*,
1945. Ethnobotany of Western Washington. University of Washington Publications in Anthropology, 10. Seattle, Washington
- Halász P.*,
1973. Az én édesemnek dombon ülő háza. Tiszatáj. 27. 8. sz. 52–58.
- Halászné Zelnik K.*,
1981. Adatok a moldvai magyarok növényismeretéhez. Gyógyszerészet 25. 10. sz. 361–367.
- Hantos Gy.*,
1940. Vázlatok Pécs földrajzához. Pécs
- Holuby J. J.*,
1958. Národopisné práce. Bratislava
- Ikvai N.*,
1967. Földművelés a Zempléni-hegység déli részén. Műveltség és Hagyomány 9. Debrecen

- Kakas Z.**,
1973. A nagyerejű fű a felső-háromszéki néphitben. *Folklór Archívum* 1. Budapest, 91–97.
- Kolumbán L.**,
1903. A hétfalusi csángók a múltban és jelenben. Brassó
- Kovács B.**,
1895. A zágoni nép szokásai és babonái. *Ethn.* 6. 396–398.
- Kóczyán G.**,
1979. Egyes Solanacea fajok pszichotomimetikumként való használata a népgyógyászatban. *Orvostörténeti közlemények. Suppl.* 11–12. Budapest, 155–160.
- Kóczyán G.–Szabó I.–Szabó L. Gy.**,
1979. A Helleborus (hunyor) fajok népgyógyászati felhasználására vonatkozó adatok. *Orvostörténeti Közlemények, Suppl.* 11–12., 127–154.
- Krause, Fr.**,
1911. In den Wildnissen Brasiliens. Bericht und Ergebnisse der Leipziger Araguay-Expedition 1908. Leipzig
- S. Lackovits E.**,
1986. Asszonyok kertje. Adatok a köveskáli kisnemesi virágoskertekhez. In: *S. Lackovits E.*, (szerk.), *Történeti és néprajzi adatok a Káli-medencéből.* Veszprém, 38–43.
- Madarassy L.**,
1934. Művészkedő magyar pásztorok. Budapest.
- Markuš M.**,
1979. A Kárpát-medence etnobotanikai problémái. *Orvostörténeti Közlemények, Suppl.* 11–12. Budapest, 113–123.
- Marzell H.**,
1930–1931. Hauswurz. In: *E. Hoffman–Kramer–H. Bachtold–Stäubli Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.* III. Berlin und Leipzig, 1576–1581.
- Márton J.**,
1892. Növénynevek a nép nyelvén. *Ethn.* 3. 55–60.
- Oláh A.**,
1982. Fűbe-fába az orvosság. I. Békéscsaba
- Paládi-Kovács A.**,
1965. A keleti palócok pásztorkodása. *Műveltség és Hagyomány* 7. Debrecen
- Páll I.**,
1985. A torma népi felhasználása Magyarországon. *Ethn.* 96. 340–351.
- Péntek J.–Szabó T. A.**,
1976a. Ezerjófű. *Etnobotanikai útmutató.* Bukarest
1976b. Egy háromszéki falu növényismerete. *Ethn.* 87. 203.
1985. Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest
- Rab J.–Tankó P.–Tankó M.**,
1981. Népi növényismeret Gyimesbükkön. *Kósa K.–Faragó J.* (szerk.): *Népismereti dolgozatok* 1981. Bukarest, 23–38.
- Rapaics R.**,
1916. Archeológia és botanika. *Archeológiai Értesítő* 36. 1–10.
1932. A magyarság virágai. Budapest
1940. A magyar gyümölcs. Budapest
- Rácz G.–Füzi J.**,
1973. Kovászna megye gyógynövényei. *Sepsiszentgyörgy*
- Schmidt, W.–Koppers, W.**,
1924. Völker und Kulturen. Erster Teil: Gesellschaft und Wirtschaft der Völker. Regensburg
- Soó R.**,
1966–1968. A magyar flóra és vegetáció rendszertani–növényföldrajzi kézikönyve II. III. Budapest
- Steinen K. von den.**
1894. Unter den Naturvölkern Zentralbrasiliens. Reiseschilderung und Ergebnisse der zweiten Schingu-Expedition 1887–1888. Berlin

- Surányi D.,
1985. Kerti növények regénye. Budapest
- Ujváry Z.,
1980. Népszokás és népköltészet. Debrecen
- Vajkai A.,
1941. A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. Népr. Ért. 33. 231–258.
1959. Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest
- Vasas S.,
1985. Népi gyógyászat. Bukarest.
- Veszelszki A.,
1798. A növénypalánták országából való erdei és mezei gyűjtemény . . . Pest
- Whiting A. F.,
1939. Ethnobotany of the Hopi. Museum of Northern Arizona. Bulletin, Nr. 15. Flagstaff, Ariz.
- Wilsie C. P.,
1969. A termesztett növények alkalmazkodása és elterjedése a Földön. Budapest

KULTURÖKOLOGISCHE BEOBACHTUNGEN ÜBER DIE ANFÄNGE DES PFLANZENBAUES

(Auszug)

Schon seit den prähistorischen Zeiten betreibt der Mensch zwei weltumspannende, aber bis heute nicht abgeschlossene „Experimente“. Das eine ist die Domestikation der Tiere, das andere die Kultivation der Pflanzen. Bei den Naturvölkern (z. B. bei verschiedenen nordamerikanischen Indianerstämmen) können wir beobachten, wie sie das Aussterben einzelner Wildpflanzen zu verhindern trachten. Diese Tätigkeit ist auch in Europa nicht unbekannt. Die Ungarn bringen zahlreiche Wildpflanzen aus den Wäldern, Wiesen und Feldern in die Bauerngärten herein, wo diese dann als Zier-, Nahrungs-, Heil- und Zauberpflanzen weiter gezüchtet werden. In Siebenbürgen kommt beispielsweise *Atropa belladonna* in den Gärten häufig vor und wird zu verschiedenen Hexereien benutzt. Ebenfalls in Siebenbürgen, in der Kalotaszeg-Gegend, gilt *Hedera helix* als Zauberpflanze: Neben den Brunnen gepflanzt, zieht sie den zum Ehegatten ausersehenen Burschen an das Mädchen heran. In der Szilágy-Gegend (Siebenbürgen) wird *Viburnum lantana* gleichfalls eine Zauberkraft unterstellt – man bringt das Gewächs auch aus weiter Ferne, um es in den Garten zu pflanzen. Manche wilde Heilpflanzen (*Centaureum minus*, *Dictamnus albus* usw.) sind im Aussterben begriffen und werden deshalb in die Gärten gebracht. Eine typische Pflanze der ungarischen Ackerfelder, die blaue *Centaurea cyanus*, kommt heute schon immer seltener vor. Bäuerinnen sammeln ihre Körner und säen sie im Herbst oder Frühling im Garten, um sie solcherart vom Aussterben zu erretten. In der Tierheilkunde spielt *Helleborus purpurascens* eine bedeutende Rolle. Die Wurzeln dieser Pflanze wurden einst von herumziehenden Kräuterhändlern verkauft; heute wird sie in verschiedenen Teilen Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und des Burgenlandes angebaut. Die eßbaren Knollen des *Lathyrus tuberosus* werden in Wein- und Hausgärten gepflanzt. In Siebenbürgen sah ich, wie die Schäfer die um ihre Hütten wachsende *Urtica urens* und *Urtica dioica* mit Schafsmolke begießen, damit sie besser gedeihen. Die Blätter der Pflanze werden in der Molkenuppe gekocht. – Der Mensch entnimmt also einzelne Wildpflanzen ihrer natürlichen Umwelt, bringt sie näher zu sich, fügt sie in seine Kultur ein und kümmert sich um ihren Fortbestand, wodurch sich freilich deren kulturökologische Situation verändert. Es sei betont, daß das natürliche oder künstliche Seltenerwerden von Pflanzen (*Atropa bella-*

donna, Iris pumila, Centaurea cyanus, Centaurium minus, Dictamnus albus) zu ihrer Kultivation beiträgt. Das Seltenerwerden der Wildpflanzen dürfte schon in den prähistorischen Zeiten durch die zunehmende Erkenntnis ihrer Nützlichkeit, die wachsende Bevölkerungsdichte und die Veränderung der natürlichen Umwelt (z. B. Waldrodung) herbeigeführt worden sein.

Béla Gunda

NÉP ÉS NEMZETISÉG A NÉPI ÉPÍTÉSZETBEN (A Kárpát-medence északkeleti részének példája)

BALASSA M. IVÁN

A meghatározott földrajzi környezetben egymás mellett élő népek közötti művelődési kölcsönhatások kutatása a Kárpát-medence térségében eddig jobbra a tágabban értelmezett folklór-jelenségek körében hozott eredményeket. Egyre inkább tapasztalható azonban az ilyen, úgynevezett interetnikus vizsgálatok kiszélesedése, kiterjesztése a népi kultúra más területeire is, és ez alól a népi építészet sem kivétel. A tudományok történetében nem ritka, hogy a kutatás elméleti megalapozása és a gyakorlat elszakad egymástól, és az utóbbi messze megelőzi az előbbit. Általánosságban ez nem mindig okoz nehézséget, de az interetnikus vizsgálatok területe különösen érzékeny, hiszen olyan közegben mozog, ahol a hatásbefogadás látszólag egyszerű mechanizmusa mögött a kulturális elsőség és másodlagosság értékítélete is felsejlik. Ezért a Kárpát-medence északkeleti részének vizsgálata előtt bizonyos elméleti, tudománytörténeti kérdésekre is ki kell térni.

1. A népi építészet interetnikus kapcsolatainak vizsgálata meglehetősen nagy múltra tekint vissza, csak a megnevezések, hozzátehető, a célkitűzések változtak az idők folyamán. Mivel ezek a kutatások az egymás mellett élő népek közötti művelődési hatásokat tanulmányozzák, az előzmények ott lelhetők fel, ahol valamilyen formában a néppel, etnikummal operáltak. A népi építészet kutatásának európai irányzatai közül kettőben is határozottan felismerhető ez a törekvés, és a Kárpát-medence tudománytörténete szempontjából nem elhanyagolható, hogy mindkettő a német nyelvterületen alakult ki.

A *Meringer*, *Rudolf*, *Rhamm*, *Karl*, majd *Geramb*, *Viktor* nevével fémjelzett „Wörter und Sache”, a szó- és tárgytörténeti irányzat elméleti alapállásában – némileg leegyszerűsítve – a nyelvet a néppel, a nyelvjárást a törzzsel azonosította. Ennek a népi építészet terén természetes következménye, hogy az utóbbiaknak a „háztípusok”, az előbbieknél a rekonstruált „ősi formák” felelnek meg.¹

A különböző földrajzi irányzatok közül a „Wörter und Sache”-val szoros összefüggést mutat az úgynevezett törzstörténeti-földrajzi csoport. A német „Hausforschung”, a lakóépület-kutatás egyik megalapítójának tekintett *Landau*, *G.* kimutathatóan a nyelvjáráskutatástól kapta az első ösztönzéseket. Lényegében az ő örökébe lépett *Meitzen*, *August* és az a *Pessler*, *Wilhelm*, kinek az alsószász (alsónémet) parasztházról írott munkái egészen az 1920-as évekig alapvető jelentőségűek voltak a német népi építészetkutatás számára. Mindkét irányzat az egymástól eltérő „háztípusok” mögött törzsi-, nemzeti eltéréseket tételez fel, és ennek természetes következményeként összehasonlító vizsgálataik során az ily módon etnikai jellemzőkkel felruházott jelenségeket kísérlik meg nyomon követni egy más etnikai közegben.

1. A kérdés bőséges irodalmát és az egyes kutatási irányzatok kritikai értékelését ld. *Schepers*, *J.* 1973. 52–74., a magyar vonatkozásokat érinti *Gunda B.*, 1954. 375.

A XX. század vége felé, mikor a korábbiakkal össze nem hasonlítható ismeretanyag gyűlt össze a népi építészet területén, és a tudományos feldolgozás elméleti meg-alapozottsága is nagy fejlődésen ment keresztül, sajátos anakronizmusként, sokszor teljesen nyilvánvalóan, máskor rejtetten kísértének az ilyen törekvések.

Az interetnikus kutatások terén a tudománytörténeti előzmények tehertételéhez még egy, részben az előbbiekkal közös gyökerű nehézség is járul: a nemzeti identitás sajátos és meglehetősen korszerűtlen értelmezése. Ugyancsak leegyszerűsítve, ez a felfogás túlzott jelentőséget tulajdonít az „ősi örökség”-nek, és elhanyagolja vagy esetenként figyelembe sem veszi azt, hogy egy adott etnikum kulturális arculatát ezzel legalább egyenrangúan jellemzi a befogadókészség, az, hogy mennyire képes művelődési jelenségeket átvenni és azt saját műveltsége szerves részévé tenni. A kultúra befogadó-, és – mindenképpen ide tartozik – önmegújítási képessége éppen úgy része az identitásnak, mint az „ősi hozadék”. Nem beszélve arról, hogy ez utóbbi gyakran csak azért tűnik egységesnek, egy-egy etnikum kizárólagos sajátjának, mert a kutatás még nem, vagy nem is akart eljutni ezek elemzéséig, az esetleg eltérő forrásokból származó összetevők felismeréséig.

Mindezek általában nehezítik az interetnikus kapcsolatok vizsgálatát, s úgy tűnik, még az átlagosnál is több problémát okoznak egy olyan területen, mint a népi építkezés. Ezért különösen öröndetes, hogy az 1980-as évek első felében egyre több kutató foglalkozott ezzel a kérdéssel, hiszen az egyező eredmények egymást erősítik, a véleményeltérések és viták pedig egy egységes vagy legalábbis egymáshoz közelítő álláspont kialakulását segíthetik elő.

A Kárpát-medence északkeleti részén a népi építészet interetnikus kapcsolatait szlovák és magyar kutatók egyaránt vizsgálják. *Botik*, Ján az 1983-ban megjelent tanulmányában a szlovák–magyar érintkezési övezet lakóházait vizsgálta.² Az 1984 őszén Miskolcon *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* címmel megrendezett tanácskozáson a magyar néprajztudomány részéről három előadó is foglalkozott ezzel a kérdéssel. *Bakó Ferenc*,³ *Balassa Iván*⁴ és *Dám László*⁵ a tanácskozással egyidejűleg megjelent tanulmányaikban a magyar–szlovák mellett a magyar–német és a magyar–kárpatukrán kapcsolatokat is szemügyre veszik. A problémakört az 1981-ben elkészült *A lakóházak történeti fejlődése Észak-Magyarországon* című kandidátusi értekezésében magam is érintettem. A kézirat eredményeinek összegezése megtalálható az 1985-ben megjelent *A parasztház évszázadai* című könyvemben,⁶ ahol az egész Kárpát-medencében, így természetesen az északkeleti részen lezajlott lakóházfejlődést kísérem meg rekonstruálni.

A megjelenés évszáma alapján, három év alatt mennyiségileg is számottevő irodalom vette számba a Kárpát-medence északkeleti részén élő magyar, szlovák, német és kárpatukrán lakosság népi építészetének interetnikus kapcsolatait. Kapcsolódnak a feldolgozottakhoz az olyan feldolgozások, melyek nem kifejezetten ilyen igénnyel, de egy-egy vidék vagy népesség, esetleg korszak építményeit tárják fel. Az ugyancsak bőséges anyagból két könyvet külön ki kell emelni, *Sopoliga*, Z. Miroslav 1983-ban megjelent nagy összegzését a kelet-szlovákiai ukrán lakosság népi építészetéről,⁷ és *Habovštiak*, Alojz na a középkori szlovák faluról írt munkáját.⁸

2. *Botik*, J. 1983. 145–156.

3. *Bakó F.*, 1984. 103–119.

4. *Dám L.*, 1984. 121–127.

5. *Balassa I.*, 1984. 267–280.

6. *Balassa M. I.*, 1985.

7. *Sopoliga*, M. 1983.

8. *Habovštiak*, A. 1985.

A szlovák és a magyar feldolgozások az első pillantásra eltérnek egymástól abban, hogy az előbbieket a középkort is érintik, az utóbbiak – kivéve természetesen *A parasztház évszázadait* – csak az újkori népességmozgások előidézte jelenségeket vizsgálják. Ezért az időrendnek megfelelően először a középkorral, *Botik*, Ján tanulmányának erre vonatkozó részeivel foglalkozom, s ezt követi a kapcsolatok újkori története.

Tudományágunkban nem túlzottan megszokott az eltérő vélemények nyílt ütköztetése, ezért előljáróban meg kell jegyezni, hogy szemléletekkel vitázom, s nem pedig az általam nagyra becsült szerzők személyével, akik mindnyájan barátságukkal tisztelnek meg.

2. A szlovák és a magyar történettudomány között közismerten jelentős megítélésbeli különbség van a Kárpát-medence magyar megszállását, a honfoglalást megelőző időszak hatalmi és etnikai viszonyait illetően. Ezt röviden a *Nagymorva Birodalom*, *Morávia*, a *Morva fejedelemség* címszavakkal jellemezhetjük.⁹ A több ponton eltérő vélemények elemzése nem lehet célom, arról nem is beszélve, hogy a köznép korai lakóépítményeit illetően úgy tűnik, nem túlzottan nagy jelentőséggel bír Mojmir és Raszisztzlav *Moráviájának* vagy Pribina *Nyitrai fejedelemségének* térbeli kiterjedése. És a továbbiak sem, hogy ez utóbbi *Mosaburgba* (Blatnohrad – Zalavár) történt áttelepülése valóban a morva prefeudális állam kiterjeszkedését jelentette a Dunántúlra, hogy Kocel 861–874 közötti fejedelemsége valóban kiterjedt-e a Bakony–Rába vonaltól egészen a Drávaig, keleten pedig a Dunáig, nem beszélve Szvatopluknak a Dunántúl és a Duna–Tisza köze északi részére, majd innen a Tisza határolta vidékeket magában foglaló 882–892. közötti hódításairól.

A felesleges polémia helyett a köznépi lakóépületek szempontjából fontosabb az a tény, melyet Györffy György a magyar történetírás újabb eredményeinek fényében így összegez: „A IX. századi társadalmak, kivált Kelet-Európa népei formálódásának ismeretében anakronizmusnak kell tekinteni a magyarság és Európa szembeállítását a honfoglalás korában, nemcsak azért, mert a magyar köznép kelet-európai eredetű, és a magyar kalandozók nem azonosíthatók a magyar köznéppel, hanem azért is, mert a kor Kelet-Európájának népei, életmódjukat tekintve sokkal közelebb állottak egymáshoz, mint ezt a múlt történetírása feltételezte, ugyanakkor a látszólag etnikumok között dúló harcok valójában a katonai kísérettel és fegyveres szabadokkal rendelkező uralkodók, főemberek egymás elleni küzdelmei. Áll ez a feudális szétagoltságban élő Európára ugyanúgy, mint Bizáncra és a két császárságon kívül szerveződött hatalmi központokra.”¹⁰

Botik, Ján szerint: „... a szlovák–magyar érintkezési övezetben eltérő etnikai és kulturális hagyományokat őrző társadalmak találkoznak egymással.”¹¹ Ez az etnikum

9. A *Nagymorva Birodalom* bőséges cseh és szlovák irodalmából *Botík, J.* elsősorban *Chropovský, B.* 1970. *Slovensko na úsvite dejín*, Bratislava, ugyancsak *Chropovský, B.* 1978. *Vel'komoravská ríša*, Slovensko I. *Dejiny*, Bratislava, valamint *Dekan J.* ugyanott megjelent *Po príchode Slovanov* c. összefoglalását használja. *Chropovský, B.*-nak megjelent egy német nyelvű összefoglalása is a témáról: *Die grossmährische Periode in der Slowakei. Das Grossmährische Recht*. Praha, 1966. *Dekan, J.* egy munkája magyarul is megjelent: *Moravia Magna. A Nagymorva Birodalom – kora és művészete*. Bratislava, 1980. A továbbiakban a Morva-fejedelemség eseménytörténetének szlovák megítélésénél e munka pompás, sajnos oldalszámozatlan térképeire hivatkozom. A magyar álláspontot legutóbb a *Bartha A.* (szerk.) 1984. *Magyarország története*, I/1. kötetben *Bóna I.* 1984. *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon*, és *Györffy Gy.*, 1984. *Honfoglalás és meglepedés* címmel összegezte. Ez utóbbi művekre csak utalok, mivel ezek *Botík, J.* tanulmányának megjelenése után láttak napvilágot.

10. *Györffy G.*, 1977. 22.

11. *Botík, J.*, 1983. 147.

szempontjából nyilvánvaló, de közel sem az kulturális téren, különösen a lakóépítményeket illetően. Idézi *Chropovsky*, B. összegzését, mely szerint a Nagymorva Birodalomban: „... a településeken egyhelyiséges, derékszögű, hozzávetőleg négyzet alakú (3x3 és 5x5 méteres) félig földbe mélyesztett, a várakban pedig egy- és többhelyiséges építmények álltak. A falusi félig földbe süllyesztett lakóépítmények többnyire karó- és cölöpszerkezetűek voltak, falaik sövényfonatosak és sárral tapasztottak, és némelyiknél már a gerendaszerkezet is felfedezhető kőalapozás nyomaival. A lakóházak tetőformája nyereg vagy kontyolt, és a tetőt szalmával, náddal, esetenként zsindellyel fedték. A házak bejárata jobbra a déli oldalon nyílt, az ajtókon már pántok és zárok (helyenként rugósak is) előfordultak, a bejáratallal szemben pedig ott állt az agyagból vagy kőből készült tüzelőberendezés, tűzhely vagy kemence. A lakóépítmény padlója döngölt agyagból vagy sárból készült, amelyet utólag alaposan kiszárítottak. A város jellegű településeken és a feudális majorságokban már többhelyiséges lakóházak tűnnek fel...”¹² Ezt követően ugyan utalás történik – *Filep* Antal egy tanulmánya nyomán – a fentiekkel nagymértékben egyező X–XII. századi magyar lakóépítményekre, sőt *Marsina*, R. azon megállapítására is, mely szerint „... az újonnan érkezett (ős)magyar lakosság széles tömegeit a finnugor eredetű, a Kárpátok vidéki és a keleti szlávok kultúrájához nagyon közel álló kultúrájú paraszt-pásztor törzsek alkották. Éppen ezért a temetkezési helyeken rendkívül nehéz az etnikai hovatartozás megállapítása. A sírletekből előkerült Bjelo Brdo-i kultúra emlékeinek inkább civilizációs jellege van... A települések, lakóhelyiségek tekintetében is hasonló a helyzet, hiszen ott ugyancsak nagyon nehéz a szláv illetőségű lakóépítményt az (ős)magyartól megkülönböztetni, és ez fordítva is így igaz.” *Marsina*, R. véleményével teljes mértékben egybecseng a magyar régészek egy részének az az álláspontja, melyet legutóbb *Bóna* István így összegzett: „Magam is régóta hangsúlyozom, hogy az ún. Bjelo Brdo-kultúra nem más, mint az Árpád-kori Magyarország etnikumok feletti sajátos művelődése, melyből azonban éppen a magyarokat bajos volna kihagyni.”¹³

A szerzőt azonban sem *Filep* Antal, sem *Marsina*, R. nem győzte meg teljesen. A magyar köznép letelepült életmódjára utaló, az általuk használt szilárd lakóépítményeket bemutató, *Filep* Antaltól származó sorok idézete után így folytatja: „S hogy a fentebb vázolt helyzetet a magyaroknál nem lehetett általános érvényűnek tekinteni, mi sem bizonyítja jobban, mint azok a feljegyzések, melyeket Ottó, a freisingi püspök Magyarországon tett utazásai során készített.”¹⁴

A magyar történettudomány már felhívta a figyelmet ennek a forrásnak enyhén szólva kétséges voltára, de tapasztalható másutt is, hogy tovább idézik és hivatkoznak rá. Ezért térek ki bővebben elemzésére a meggyőzés igényével. A gyakran idézett feljegyzés a püspök 1147-ben a Szentföldre tett, Magyarországot is érintő utazásait rögzíti. A házakra vonatkozó rész a következő: „Denique cum vilissima in vicis vel oppidis ibi, id est ex cannis tantum, rara ex lignis, rarissima ex lapidibus habeantur habitacula, toto estatis vel autumpni tempore papiliones inhabitant.” (Mivel a falvakban és városokban a lakásaik igen hitványak, nádból, ritkán fából és még ritkábban kőből valók, egész nyáron át és ősszel sátrakban laknak.)¹⁵

Mindenekelőtt megállapítható, hogy Ottó püspök nem tekinthető elfogulatlan szemlélőnek, erre a sokat idézett sorok szomszédságában is találhatunk példát:

12. *Botík*, J., 1983. 148. passim.

13. *Bóna* I., 1986. 576.

14. *Botík*, J., 1983. 148.

15. E helyen *Szabó* I., 1971. 31. nyomán idézem, költőibb és szabadabb fordítását ld. *Szamota* I., 1891. 16–17., a latin szöveg grammatikáját is visszaadja *K. Csilléri* K., 1982. 170.

„... joggal hibáztatható a végzet, vagy inkább csodálandó az isteni elnőzés, amely nem mondhatom, hogy embereknek, hanem ilyen emberi szörnyetegeknek oly gyönyörűséges országot adott.”¹⁶ Mondani se kell, hogy a gyönyörűséges ország Magyarország, az emberi szörnyetegek pedig a magyarok.

Freising püspöke nem éppen hízelgő véleményének konkrét okai a nevezetes utazást megelőző évben lelhetők fel, de az előzmények régebbre vezetnek.

A XII. század 20-as éveiben II. István uralkodása idején (1116–1131.) fellépett egy némileg homályos származású, az Árpádok Álmos ágához tartozó, Borisz nevű trónkövetelő. Kitartó ember lehetett, mert (Vak) Béla (1131–1141.) majd II. Géza idején (1141–1162.) is feltűnik. 1145-ben megszerzi III. Konrád német király (Ottó püspök féltestvére) és II. Henrik osztrák örgróf (a püspök testvére) támogatását. Ebben bízva 1146 áprilisában Borisz elfoglalta Pozsony várát, de sikere rövid életűnek bizonyult, mert Géza királynak a trónkövetelő zsoldosai pénzért átadták a várat. Az ügybe belekeveredett az osztrák örgróf is, hadakat gyűjt, de ezt a magyar király nem várta be, hanem rátört az addig egybegyűlt seregére, és azt szétverte. A Lajta folyó melletti csatából Henrik is alig tudott elmenekülni.¹⁷

1147 tavaszán indult meg a második keresztes hadjárat a Szentföldre. III. Konrád német király átvonulását – nyilvánvalóan politikai okok miatt – II. Géza nem tagadhatta meg. Hírek terjednek el, hogy ennek ürügyén a makacs trónkövetelő Borisz is Magyarországra jön. Bár erre valószínű nem került sor, ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy „A magyar–német viszony feszült volta Konrád hadának átvonulásánál is érződött. Komoly fegyveres összeütközésre nem került sor, de nem barátként, hanem inkább ellenségként haladt át az országon...”¹⁸

Ezzel a haddal járt Magyarországon Ottó püspök is, s az események arra vallanak, hogy útját nem a zavartalan szemlélődés jellemezte.

Van még egy tény, ami nagymértékben csökkent a tudós püspök szavainak értékét. A Magyarországon átvonuló – egyébként mint minden idegen had, általában nem veszélytelen – kereszteshadak a Pozsony–Győr–Fehérvár–Tolna környékén a Dunához kiérő, majd onnan délre ezzel többé-kevésbé párhuzamos, a későbbiekben is fontos kereskedelmi útvonalon haladtak. Ez az út viszonylag kevés fontos települést érintett, arról nem beszélve, hogy – nyilvánvalóan nem véletlenül – nem is egy helyen besenyők lakta vidékeken húzódtak.

Az idézett sorok forráskritikai elemzésével már Szabó István is foglalkozott, ő első sorban a településtörténet szempontjából a következő tanulságokra jutott: „Mind a falvak állandóan lakott voltát kifejező törvényekből és okleveles forrásokból, mind a püspök szövegezéséből arra lehet következtetni, hogy a sátrak, amelyekben a püspök nyáron és ősszel látta a magyarokat, benn a falvakban voltak. A látvány meglepő volt számára, s érdemesnek is találta feljegyzésre, mintegy a magyar falu sajátos képét óhajtva vele megörökíteni.”¹⁹ Györffy György már a forrás általános kritikáját adja, éppen Szabó István előbbi felismeréséhez kapcsolódva: „Ottó híradásának értékét még ennél is lejjebb szállíthatjuk. Ismertetése szerint a magyarok nyáron és ősszel laknak sátrakban: ő maga azonban ezt nem láthatta, mert tavasszal vonult át Magyarországon. Ráadásul útvonala Mosonban, a Rábánál és Fejér–Tolna megyében a besenyő szállások közt vezetett, s így még az is kérdéses, hogy mennyiben illetik szavai a magyarokat vagy

16. Haraszti S.–Pethő T., 1963. 45.

17. A történeti eseményekre ld. Kristó Gy., 1984. 1184–1185., 1187., 1190–1191., 1193–1198., a rokonai kapcsolatokra Haraszti S.–Pethő T., 1963. 49.

18. Kristó Gy., 1984. 1196.

19. Szabó I., 1971. 32.

a magyarhoni besenyőket.”²⁰ Ez utóbbi sorok egyébként az Ethnographiában jelentek meg . . .

A látszólagos kitérő úgy vélem szükséges volt, s remélem meggyőző is a sokat idézett forrás valódi értékét, pontosabban értéktelenségét illetően.

Botík, Ján a következőkben a magyarságot ért szláv műveltségátadások etnikai hátterével foglalkozik. A magyar történettudomány, így a magyar néprajz területén sem egyértelműen megítélt, hogy az államalapítást megelőzően, vagy a közvetlenül ezt követő időkben a magyarság a kelet-európai térség szláv népcsoportjai közül mellyel, vagy melyekkel volt intenzívebb, műveltségelemek cseréjében is megnyilvánuló kapcsolatban. Mindez összefügg azzal a korábban széles körben elterjedt nézettel, hogy a honfoglaló magyarság a klasszikus nomád életformának megfelelő műveltséggel rendelkezett, tehát a letelepült életmóddal összefüggő jelenségeket csakis a Kárpát-medencében tanulhatta el északi és déli szláv szomszédaitól, esetleg az úgynevezett „pannon-szlávok”-tól, akik a feltételezések szerint a Dunántúlt benépesítették.²¹ Ma már nem vita tárgya, hogy a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében új környezetüktől semmiben sem elmaradó földművelési ismeretekkel jelentek meg,²² és a népesség jelentős részének életformája letelepült volt. Tehát az egyhelyiséges, félig, vagy teljesen földbe vájt, kemencés lakóházat nem egy radikális életformaváltás eredményeként „tanulták el” a Kárpát-medence „pannon-szláv”-ságától, mint ahogyan ezt korábban néhány szlovák kutató feltételezte. Ez, a lényegében azért nagyon szerény lakóépítmény sajátja volt a kelet-európai térség legkülönbözőbb etnikumainak, a Kazár Kaganátus politikai fennhatósága alá kerülteknek – kik között csak a VIII. század végén, IX. század elején jelentek meg szlávok – éppúgy, mint Dessau–Mosinkau szláv lakóinak, de például a Kárpát-medencében élő avaroknak is. Úgy vélem, hogy *Pletnyevának*, az úgynevezett szaltovo-majaki kultúra épületeiről tett megállapítását, hogy „ . . . a félig földbe mélyedő házakat olyan emberek használták, akik átmenőben voltak a nomadizmusból a letelepedés felé . . .”²³, általánosságban is érvényesnek tarthatjuk ebben, a Don alsó folyásától az Elbáig terjedő övezetben. Legfeljebb annyival szükséges kiegészíteni, hogy a nomadizmust nemcsak az állattartó, hanem a különböző területváltó földművesekre is érthetjük.

A magyar lakóház szóképzletének közismert finnugor elemei (pl. *ház, lak, küszöb, fél* stb.)²⁴ mellett ezért különösen érdekesek azok a szláv jövevényszavak, melyek eligazítást adhatnak az érintkezések helyére, idejére. Általánosságban megállapítható a félig vagy teljesen földbe mélyedő, de az sem kizárt, hogy föld feletti egyhelyiséges, zárt tüzelőberendezéssel bíró lakóépítmény szóképzlete már a Kárpát-medencébe költözés előtt főbb vonásokban kialakult, sőt, ez a folyamat nem minden esetben külső, hanem gyakran belső forrásból is táplálkozott.

A zárt tüzelővel bíró lakóház fontos elemére utaló megnevezés, a *kemence* kétségtelenül a dél-orosz sztyepp-ligetes sztyeppövezetben került nyelvünkbe.²⁵ Magam ezt még tovább pontosíthatónak ítélem meg; a magyar etnogenezis eseménytörténete, továbbá az, hogy a szót átadó szláv népességnél a kifejezésnek nyilvánvalóan „kőből készült” jelentése volt, arra vall, hogy az átvétel, méghozzá általános „zárt tüzelőberen-

20. Györffy Gy., 1970. 236.

21. Botík, J., 1983. 149., ezzel kapcsolatban utal Točík, A. 1955-ben megjelent teljesen egyértelmű véleményére:

22. Ld. erre Balassa I., 1973. 269–270.

23. Pletnyeva, Sz. A., 1967. 58.

24. Bárczi G., 1963. 26.

25. Tálasi I., 1954. 395. felvetése nyomán többen foglalkoztak a kérdéssel, így K. Csilléry K., 1982. 74., Fodor I., 1983. 101–102.

dezés” értelemben csak a magyar szállásterület Etelközre történt kiterjesztése után történhetett meg. Ez viszont további következtetéseket enged meg; azt, hogy a már korábban is kétségtelenül ismert zárt tüzelőnek (kemencének) valamilyen más, esetleg a tüzelőberendezés egy sajátos fajtáját, pl. kerek vagy szögletes, esetleg agyagból készült kemencét jelentő kifejezését szorította ki az általánosabb jelentéssel bíró *kemence*.²⁶ Mindez arra is figyelmeztet, hogy az építmény szókészletének elemeit nemcsak önmagukban, hanem összefüggéseikben is fontos vizsgálni.

Jó példa erre a fából készült épületfal, melynek megnevezései közül finnugor eredetű a *ró*,²⁷ mely éppen a Kárpát-medence északkeleti részében őrződött meg a *rovott fal* kifejezésben (a gerenda ez esetben *rovás*, *ravás*). A *gerenda* szintén jelölheti a falat alkotó fákat, ez X. század előtti, szláv nyelvből történt átvétel.²⁸ A *cölöp/oszlop* is szláv eredetű, az átvétel kora bizonytalan.²⁹ Ugyancsak bizonytalan korú és irányú a *borona* átvétele,³⁰ a szó az előbbivel együtt széles szláv háttérrel rendelkezik, s nem kizárt, hogy mindkettő még a honfoglalást megelőzően került át nyelvünkbe.

A tetőszerkezet szókészlete is sajátos kettősséget mutat. A *szelemen* meglehetősen korán (1209.) kimutatható, közelebbről nem meghatározható szláv nyelvből került át a magyarba, de még a szláv nazális eltűnése előtt, ami rendszerint a honfoglalás előtti korra utal.³¹ Nem történt meg azonban a *szoha*, azaz a szelement alátámasztó oszlop nevének átvétele, az továbbra is *ágas* maradt! A héjazatot tartó épületem, a *szarufa* megnevezése is legalább ennyire elgondolkodtató. Az egész magyar nyelvterületen ismert kifejezés mindkét eleme finnugor, szemlélete a szláv, tágabban az indoeurópai kifejezéssel egyező. A Tiszántúlon és a Duna–Tisza közének déli részén elterjedt *horgas* esetében a *horog* alapszó etimológiája nem tisztázott.³² Végezetül a szláv *rag* csak Nyugat- és Közép-Dunántúl viszonylag kis területén használatos. Bár a „szarv” mellett a „szarufa” jelentése a szerb-horvátban és a szlovákban egyaránt ismert,³³ tájilag körülhatárolt elterjedése mindenképpen dél felé mutató kapcsolatokra utal.

Az eddig vázlatosan, vagy részletesebben idézett adatok egyértelműen azt jelentik, hogy a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencébe egy olyan lakóház ismeretével érkezett, mely megegyezett az itt talált épületekkel, így *Botik*, Ján kérdésfelvetésének és válaszáinak lényegében nincs különösebb jelentősége: „ . . . teljesen megalapozott az a feltételezés, hogy a szlovák–magyar érintkezési övezetben a nagymorva szlávok és utódaik hatása volt a legvalószínűbb, hiszen az (ős)magyarok ezekkel kerültek tartós és közvetlen szomszédságba.”³⁴

A magyarok és északi szláv szomszédai együttélése a Kárpát-medence északkeleti részén úgy vélem másfajta tanulságokkal szolgál. A szlovák és a magyar kutatás eddig kevés figyelmet szentelt annak, hogy a X–XII. században a lakóházak egy részének bejárata ezen a vidéken nem a hosszabbik, rendszerint délre néző oldalról nyílik, hanem a téglalap formájú gödör rövidebbik feléről, s a kemence itt a bejárat mellett helyezkedik el. Mivel a bejárat meghatározása a félig vagy teljesen földbe mélyedő épületeknél rendszerint bizonytalan, eddig ezek, az általánostól eltérő épületek többnyire akkor voltak egyértelműen kimutathatók, ha a bejáratához meneteles lejárát vezetett, ezért

26. Ld. részletesebben Balassa M. I., 1985. 24–26.

27. TESZ III. 426–427.

28. TESZ I. 1050–1051.

29. TESZ I. 457., TESZ II. 1100–1101.

30. TESZ I. 347.

31. TESZ III. 707.

32. TESZ II. 148.

33. Ld. MNyA 196. térkép, TESZ III. 331.

34. Botik, J., 1983. 149.

ezeket *meneteles lejárátú épületeknek* is nevezik. Amennyiben a tetőgerinc irányulása a tetőt tartó ágasok nyoma alapján megfigyelhető, megállapítható, hogy az ilyen házak bejárata a nyeregvető építmény oromzati oldaláról nyílik.

Rövid, oromzati oldalról nyíló bejárátú, a bejárat mellett elhelyezkedő kemencés ház ismerhető fel a Komjáti V. (Komjatice–Tomášové) feltáráson, datálása a IX–XII. század.³⁵ Kéménden (Kamenín–Kiskukoricás) ezek X–XI. századiak.³⁶ Nyitrán (Nitra–Šindolka) az ilyen házleletek korát a IX–XII. századra teszik.³⁷ Visegrád–Várkertben Méri István, majd Kovalovszki Júlia tárt fel hasonló építményeket a X–XIII. század között lakott településen.³⁸ A leleteket bemutatva Kovalovszki Júlia megjegyzi, hogy hasonló építmények a Dunakanyar más helyeiről, a Dunántúl északi feléből és a Kisalföldről is előkerültek. Ezek közül közölt a pilismaróti szobi-révi (XI–XII. század),³⁹ és délebbre a tatabánya-dózsakerti, ezt feltárója a X. századra datálja.⁴⁰ Ezt Fodor István egy hozzászólásban kissé korainak ítélte meg, felhívta arra a figyelmet, hogy a kormeghatározás egy olyan kerámia alapján történt, melyek temetőkből XI. századi sírokból kerülnek elő. Az eddigi épületek mind kőkemencések voltak, a Fodor István által Tiszafüreden feltárt hasonló elrendezésű épület kemencéje agyagból készült,⁴¹ korát az előbb hivatkozott hozzászólásban késő Árpád-korinak határozta meg. Az Ungvár (Uzgorod) melletti Radvánkán Bernjakovics, K. V. bukkant X–XI. századnak tartott meneteles lejárátú, a bejárat mellett elhelyezkedő kemencés lakóházra.⁴²

Valószínű, hogy a hasonló leletek száma a jövőben gyarapodni fog, hiszen pl. a szabolcsi földvár melletti település közöletlen anyagában is vannak erre utaló jelek. Feltehető, ha a nem menetes lejárátú épületeknél a bejárat helyét nem az általánosan megszokott módon, hanem e lehetőséget is figyelembe véve keresik, akkor az ilyenek között is nagyobb számban elő fog fordulni az oromzatról nyíló ajtajú építmény.

Az oromzati bejárátú házaknak van egy, eddig még nehezen megmagyarázható sajátossága, ahol településszintű feltáráson kerültek elő, ott nem az összes épület ilyen. Komjátiiban több objektumot tártak fel, de az ásatási helyszínrajz ismerete nélkül egyelőre nem világos, hogy a nyilvánvalóan felismerhető oromzati bejárátú építmény hogyan viszonyul (korban, mennyiségben) a többihez. Kéménden az 1200 m² feltárási területen többségben voltak a másféle lakóobjektumok, bár az ásatási beszámolóiból nem derül ki, hogy ezek csak a meneteles lejárát hiányában vagy másban is különböztek a három háztól. Visegrád–Várkertben a házmaradványok egy része hosszúoldali bejárátú, és a bejáratnál átellenes sarokban található a kőből készült kemence, de van ahol az ilyen építmény zárt tüzelőberendezésének szája nem az ajtó felé, hanem az egyik rövid oldal felé néz (pl. 14. sz.). Végeterül pedig ott vannak a rövid oldalról nyíló bejárátú, a bejárat melletti, a szájukkal ide nyíló kőkemencés házak (pl. 15., 17., 22., 26. stb.). Sajnos ez esetben sem tudunk semmit az eltérő építmények időrendjéről, arról, hogy ezek egymás mellett, egyidejűleg léteztek (ez az építmények elhelyezkedése miatt csak részben lehetséges), vagy valamelyik megelőzte a másikat.

Az oromzatról nyíló bejárátú, a bejárat melletti, rendszerint kőkemencés házak elterjedése a X–XII., esetleg a korábbi és a következő században nagy óvatosságra int az

35. Habovštiak, A., 1985. 87. 20. á., 284.

36. Nevizánsky, G., 1982. 67–68., 73. 5. á., 74. 6. á., 75. 7. á., a szerző utal a „meneteles lejárátú ház”-ak elterjedésére és jelentőségére.

37. Habovštiak, A., 1985. 300.

38. Kovalovszki J., 1986. 61–63., és a település ásatási rajza.

39. Kemenczei T.–Stanczik I., 1979. 11–12.

40. Vékony G., 1980. 28–29., az alaprajza Laszlovsky J., 1982. 283.

41. Fodor I., 1978. 662–664.

42. Bernjakovics, K. V., 1957. 442.

etnikai hovatartozást illetően. Igaz ugyan, hogy a Kisalföld északi peremén olyan területen fordul elő, amely a IX. században a Morva fejedelemség hatalmi övezetébe tartozott, de sajátos módon nem annak Stárá Město (Urbs Antiqua) környéki központi területén, hanem csak az ennél későbbi, nyitrai központban, és ettől délre, a peremvidékek felé eső helyeken. Igaz ugyan, hogy 874 után – a szlovák kutatók szerint – a morva fennhatóság átlépte az eddigi keleti határvonalat, és egészen az Ondaváig kiterjeszkedett, s hogy a Dunakanyar dunántúli része pedig 882 és 892 között Szvatopluk fennhatósága alá került,⁴³ de az említett vidékek későbbi népessége, és az, hogy a magyar régészek által feltárt ilyen jellegű építmények legkorábbi datálása a X. század, arra utal, hogy az előbbi, etnikai háttérükben nem teljesen világos történeti események nem hozhatók kapcsolatba a lakóépítmények ezen változatával.

A X. századtól kimutatható (esetleg ennél későbbi) oromzati bejáratú házak nyugati előfordulása részben a magyar honfoglalást követően kialakult ún. nyitrai dukátus területén figyelhető meg. Ez a táj Árpád egyik fia, Üllő fejedelemsfi fennhatósága alá tartozott, és kabar, illetve fekete magyar katonai segédnépek szállták meg. Feltűnő, hogy a Garam (Hron) középső, a Nyitra (Nitra) folyó és a Vág (Vah) felső szakasza mentén e korban összefüggő, majd a Nyitra magasságáig a kabar és fekete magyarokkal vegyes szláv népességterületen nem, csak a Nyitrától délre levő, az új jövevények megszállta vidéken fordult eddig elő az oromzati bejáratú ház.

Keleten és délen a rövidoldalról nyíló bejáratú lakóépítmények etnikai háttérével hasonló a helyzet. A *Kniezsa* István által 1938-ban készített, a Kárpát-medence nemzetiségi viszonyait bemutató térkép szerint⁴⁴ a korábban felsorolt leletek többnyire a XI. századi magyar (a Garamtól nyugatra, a Mátra- és Bükkaljától délre, a Hernád völgyében), esetleg gyér népességű magyar vagy magyar–szláv vegyes népességű (pl. a Garamtól keletre a Börzsöny, Cserhát, a Zempléni-hegység stb.) területeken kerültek elő.

Az oromzati (rövid) oldali bejáratú, a bejárat mellett elhelyezkedő, rendszerint szögletes kőkemencés, egyhelyiséges építményeket – eddigi kutatásaim alapján – a Kárpát-medence északkeleti részén elterjedt lakóházak fejlődésében a kiindulásnak ítélem meg.⁴⁵ Ez az elrendezés eltér a Kárpát-medence más vidékein vele egy korban szokásos, az építmény tetőgerincvonalával párhuzamos (hosszú) oldalán nyíló bejáratú, a bejáratnál átellenben lévő, sarokban elhelyezkedő, változatos anyagú és formájú kemencés házaktól. Ennek következtében nyilvánvaló, hogy az oromzati bejáratú építmények kapcsolatát másfelé kell keresnünk. Megítélésem szerint ez észak, illetve kelet felé található meg, abban az építményben, amelyről *Rappoport*, P. A. a következőket írja: „Lényegi változás zajlott le ebben a korban a lakóépítmény rendszerében. A X. századig teljesen átalakul a keleti szláv lakóépítmény elrendezése, a kemence hátulról a bejárat mellé kerül, szája a bejárat felé néz. Ennek az elrendezésnek példái az egész keleti szlávtság területéről ismertek, ennek következtében nem tudni, hogy az átalakulás kezdeteit hol keressük.”⁴⁶

A Kárpát-medence egészében a lakóháznak az a formája volt ismert, mely a IX. századig jellemezte az egész kelet-európai térséget, azaz a hosszabbik oldalról nyíló bejáratú, a bejáratnál szemben lévő kemencés építmény. Az északkeleti részek azonban a kelet-európai általános fejlődéssel összhangban még a következő lépést is megtették, azaz az egyhelyiséges objektumokban a kemence a bejárat mellé került. Az, hogy ez megtörtént, bizonyára több tényezőnek köszönhető. Szerepet játszhatott az, hogy ez

43. A történeti adatok szlovák és magyar forrásait ld. a 9. jegyzetben.

44. *Kniezsa I.*, 1938. térképmelléklet.

45. Részletesebben *Balassa M. I.*, 1985. 64.

46. *Rappoport*, P. A., 1975. 126.

a terület részben vegyes, magyar–szláv lakosságú volt, de az is, hogy a honfoglalást követően a magyarság kapcsolatai nem szakadtak meg kelet, illetve északkelet felé. A közismert dinasztikus kapcsolatoknak ez esetben sem lehetett nagy jelentősége, annál inkább annak, hogy pl. a X. században közvetlen érintkezés mutatható ki a magyarok és a fehérhorvátok között.⁴⁷ A kelet–északkelet felé irányuló kereskedelmi forgalom is e vidéken zajlott le, a X. századra datálható dirhem-leletek tanulsága alapján (Bodrovics, Kardos, Kenéz, Kisdobra, Sárospatak, Eger),⁴⁸ sőt a későbbi időkben a XIII. században meginduló soltész-telepítések központjai a dél-lengyelországi városok voltak.⁴⁹

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a Kárpát-medence északkeleti részén már a magyar–szlovák együttélés legkorábbi időszakától kezdve sajátos helyzet alakult ki a lakóépületek terén: mindkét lakosság ismerte a kelet-európai kemencés építménynek a VIII–IX. században a Dontól az Elbáig elterjedt formáját, mely azután kiindulása volt a Kárpát-medence más vidékei, de hozzátehető, a morva területék lakóházfejlődésének. A vizsgált terület népessége azonban más irányba lépett tovább, itt még érezte hatását a kelet-európai fejlődés következő, X. században induló szakasza is, és ez lett az alapja az itt kialakult későbbi lakóházformáknak. Ez egyben a korábban említett, az oromzati bejáratú házak időrendi kérdésében is meggondolkoztató, és kérdésessé teszi némely lelet viszonylag korai, IX. századi datálását.

Az említett hatás egyaránt érte a Kárpát-medence északkeleti részének magyar és szlovák lakosságát, s a fejlődés – úgy tűnik – már ekkor is, és a későbbiekben még fokozottabban a lokalitáshoz, és nem az etnikumhoz köthető. Tanulságosak a jelenség társadalmi-gazdasági hátterére *Botík*, Ján sorai: „A szlovák–magyar etnikai határvonal mentén kialakult népi építészeti kultúra területén fellelhető számos közös, illetve azonos jegy, jellemvonás a térség adott természeti körülményeinek függvénye, de elsősorban azoknak az azonos gazdasági és társadalmi feltételeknek a következménye, amelyek a kora feudális, majd később a közös államban is alapvetően meghatározzák a szlovák és magyar etnikum fejlődését.”⁵⁰

3. Az 1984 októberében Miskolcon megtartott konferencián elhangzott előadások, és a kötetben⁵¹ megjelent tanulmányok: *Bakó Ferenc Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében*, *Dám László Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység népi építészetében* és *Balassa Iván A tokaj-hegylajai német telepek építkezésének néhány sajátossága* címmel az ország ezen vidékén élő magyarság és a nemzetiségek népi építkezése közötti interetnikus kapcsolatokat vizsgálják.

Mindhárom szerzőt – különösen a következtetések levonásában – a nagyfokú óvatosság jellemzi, s már előzetesen megállapítható, hogy meglehetősen kevés olyan jelenséget találtak, mely valójában interetnikus kapcsolattal, illetve hatással magyarázható.

Bakó Ferenc összegezésként megállapítja: „Az első megtelepedés korszakának szlovák vagy német házai bizonyára magukon viselték készítőik tradicionális ismereteit, ezért többé-kevésbé különbözőek lehettek a magyar építményektől. Ez a korszak azonban a XVIII. század végén lezárult, és emlékei korunkat nem érték meg. A legrégebbi német és szlovák parasztházak a múlt század elejére datálhatók, de etnikai különbsége-

47. *Bartha A.*, 1973. 148.

48. *Bartha A.*, 1973. 148.

49. *Szabó I.*, 1971. 144. kk.

50. *Botík, J.*, 1983. 150.

51. *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* címmel a Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV.

ket nem hordoznak. Úgy tűnik, a nemzetiségek ekkor már átvették a magyarok építő gyakorlatát.”⁵²

A településformákról szólva hangsúlyozza, hogy erre különböző okokból – korábbi települések létező szerkezetébe való betelepülés, földesúri szabályozás – a betelepülők nem voltak hatással. Mindössze abban lát etnikai eredetű sajátosságot, hogy Kompolton és Nagytályán (Heves m.) a német telepesek telkén a lakóházzal szemben, az utca vonalára emelt, lakókamrának, fészernak és gyakran borospincének helyet adó építmény található.⁵³

A szlovák építkezési övezetben felvet néhány olyan jellegzetességet, mely megítélése szerint esetleg e vizsgálódások körébe tartozik. Mindenekelőtt azt, hogy „Az északról hozott műszaki ismeretek és szokások indokolják, hogy a szlovák faházak inkább boronafallal épültek, eltérően a környező magyarság gyakorlatától (Szajla).”⁵⁴ Ugyanakkor megemlíti, hogy a szlovák lakosságú falvakban igen korán megjelenik a kőből épített fal, ezt a földesúri „engedékenységgel” magyarázza.⁵⁵

A német lakosságú falvakról szólva külön felhívja a figyelmet arra, hogy itt a XVI–XVII. századi lakóépületek komfort tekintetében évtizedekkel megelőzték a környező magyarság házait.⁵⁶ Felemlíti a *kivetőfa* kérdését. Ezzel már korábban is foglalkozott,⁵⁷ s a kerecsendi németek építőhagyományával magyarázza.⁵⁸ Ez, a tetőszerkezettel kapcsolatban lévő szerkezeti elem azonban megítélésem szerint éppen nem a német telepesek, általa is a kor legmagasabb színvonalán állónak megítélt építőgyakorlatával és a tornác előzményével lehet kapcsolatban. A megnevezés, mely XVIII. századi levéltári anyagból, épületfa-igénylésből ismert, éppen ellenkezőleg egy archaikum, a teregetett – azaz nem kívés – szalmafedés emlékét őrzi. Az ilyen tetőfedési mód nyoma Északkelet-Magyarország több pontján is kimutatható,⁵⁹ az említett terminussal pedig közvetlen kapcsolatot mutat Gönyey Sándor diósjenői (Pest m.) *kivetőszeg* adata.⁶⁰

A német telepeseknek tulajdonítja Bakó Ferenc az Aldebrőn és Kompolton (Heves m.) előforduló táblás cserépkemencét is, és megállapítja: „A cserépkemence tájunkon csak ebben a két faluban volt használatos, majd innen terjedt el néhány szomszédos magyar faluba, mint Feldebrőre és Tótfaluba. Német etnikai jellegét az a tény is erősíti, hogy Kompolton a Magyar sor házaiban ugyanakkor búboskemence állt.”⁶¹ Ezek a cserépkemencék azonban Északkelet-Magyarországon nemcsak az említett helyeken ismertek. Határozott elterjedésterülete mutatható ki a Lókos-patak mentén Rétság (Nógrád m.) környékén, de a Börzsöny hegységben és az Ipoly mentén is használták ezt a tüzelőberendezést, melyet Nógrádban is losonci készítésűnek tartanak. A losonci fazekasok limitációjában már a XVIII. század közepén ott vannak a *kályhák*, közöttük a később széles körben elterjedt *közönséges zöld* . . . is.⁶² A XX. századi néprajzi gyűjtések a *zöld kályhát* táblás kályhának írják le.⁶³ De megtalálható ez a tüzelőbe-

52. Bakó F., 1984. 118.

53. Bakó F., 1984. 111.

54. Bakó F., 1984. 111.

55. Bakó F., 1984. 112.

56. Bakó F., 1984. 114.

57. Bakó F., 1969. 265., 272.

58. Bakó F., 1984. 115.

59. Részletesebben foglalkoztam a kérdéssel az egyelőre kéziratban lévő *A lakóházak történeti fejlődése Északkelet-Magyarországon* c. kandidátusi értekezésemben (135–137.), melyet azonban Bakó F., mint opponensem ismer.

60. Gönyey S., 1937. 298. 16. á.

61. Bakó F., 1984. 116.

62. Zólyomi J., 1974. 29.

63. Ld. I. Sándor I., 1977. 364.

rendezés a Zagyva-völgyének Hatvan feletti szakaszán is, magam Csécsén és Kozárdon (Nógrád m.) találtam rájuk, az előbbi magyar, az utóbbi eredetileg szlovák lakosságú volt.

Mindez arra vall, hogy nem etnikai sajátossággal van dolgunk. A magyarázat inkább az, hogy egy szélesebb körben ismert tüzelőberendezést, mely kézműipari termék, a Bakó Ferenc által említett falvak német lakói jobb anyagi helyzetük és magasabb igényeik miatt meg tudták vásárolni. Feltehető, hogy a kompolti Magyar sor búboskemenne használata mögött is inkább gazdasági ok húzódik meg.

A tüzelőberendezések kérdésénél maradvá, Dám László tanulmányából először az ezzel kapcsolatos részt emelem ki.⁶⁴ Előre kell bocsátani, a szerző a zempléni tüzelőberendezések eltérő variációit lényegében nem köti nemzetiségekhez. Csak egy általános fejlődéstörténetet ad, jóllehet ez nem egyezik az én véleményemmel, de nem ez indokolja, hogy itt és most szálljak vitába vele. Dám László azt a meggyökeresedett felfogást képviseli ebben a tanulmányában is, mely nagymértékben megnehezíti, sőt megítélés szerint lehetetlenné teszi, hogy tisztán lássunk a Kárpát-medence északkeleti része tüzelőberendezéseinek kérdésében. Leegyszerűsítve, a függőleges irányulású füstfogójú, azaz a *palóc* – esetleg *sípos* – vagy *kürtős-kemencét* a terület északkeleti részén elterjedt ferde füstelvezető, azaz *kabolás-kemence* előzményének szokás tekinteni. Azaz, a fejlődés úgy zajlott le, hogy előbb egy füstelvezetés nélküli, a lakóhelyiségből fűtött, azaz belülfűtős kemence volt, majd átmeneti megoldásként lyukat vágtak a mennyezetbe, és a füst ott távozott. Ezt követte a függőleges füstelvezető, mely a kemence szájától az égéstermékét közvetlenül a padlásra vezette. Később ennek irányulása megváltozott, és egy ferde alkalmatossággal immáron nem a padlásra, hanem a pitvarba vezették ki a füstöt.

Megállapításom szerint azonban ez két, egymástól független füstelvezető szerkezet, mely időben is eltérve jelent meg a vizsgált területen. Előbb az északkeleti részekben tűnt fel a ferde füstelvezető, a *kabola*, majd ettől függetlenül alakult ki a nyugati függőleges, a *sípos*, vagy *kürtős* megoldás, méghozzá mintegy évszázadnyi késéssel. A két megoldás között mindössze annyi az egyezés, hogy mindkettő ugyanannak a lapos, belülfűtős kemencének a füstelvezetését oldja meg, és válik a lakóhelyiség, igaz még nem teljesen füsttelenné, csak „félfüstössé”. Figyelemre méltó, hogy a kétfajta irányulású, eltérő korú, és hozzátéhető, eltérő terminológia-készletű tüzelőberendezés, illetve füstelvezetés között határozott határvonal állapítható meg. Ez délen a Sajó alsó folyásával esik egybe, majd a folyó nyugatra fordulásától egyenesen északnak tart, egészen a Kárpátokig.⁶⁵ Ezt a megállapításomat erősítik meg *Sopoliga*, Miroslav kutatásai is, aki a rendkívüli bőségű adatanyaga alapján megállapítja, hogy az általa vizsgált, részben kárpátukrán lakosságú kelet-szlovákiai terület nyugati részén lévő Oszturnyán (Osturňa, Szepes m.), Kövesfalván (Kamienka, Szepes m.), Hársádon (Litmanova, Szepes m.), Berkenyédén (Jarabina, Szepes m.) a füstelvezető egyenesen a szoba mennyezete felé irányult.⁶⁶ Ezekről keletre olyan füstelvezetőt mutat ki, mely a füst útját megtörve, azt a pitvarba vezeti ki, s melynek neve *kus*, *kobülka*, *kobulka*, *kafli*, *kafel*, *komin* és *koh*. Megjegyzendő, hogy Szinna (Snina, Zemplén m.) vidékén, tehát a terület keleti részein egy másik füstelvezetési megoldás is feltűnik, a XX. században elterjedt *cugovipecnél* azonban csak a kemence és nem az előtte lévő padkán rakott tűz füstjének elvezetését sikerült megoldani. Ezeket a füstelvezetőket gyakran utólag építették hozzá a korábbi, minden füstelvezetést nélkülöző kemencékhez.⁶⁷

64. Dám L., 1984. 123. kk.

65. Részletesebben *Balassa M. I.*, 1985. 114. kk.

66. *Sopoliga, M.*, 1984. 330.

67. *Sopoliga, M.*, 1984. 332.

A füstelvezető kétfajta irányulásának határvonala nemcsak a népi építkezés területén érvényesül. *Paládi-Kovács* Attila hívta fel a figyelmet erre a magyar nyelvterület egyik fontos „vízvásztó”-jára, mely „Elváasztja a katolikus palóc-barkó tömböt az észak-borsodi reformátusságtól . . .” Megállapítja, hogy ennek mentén válik el a kenderrost-megmunkálás két táji rendszere, továbbá a batyuzás terminusainak, a teherhordó lepedők méretezésének is itt húzódik a határa.⁶⁸ Ez a határvonal a tüzelőberendezéseknél – úgy tűnik – „etnikum feletti”, a magyar, szlovák, sőt kárpátukrán lakosságú területeken a függőleges és ferde irányulású füstfogót ugyanaz a vonal választja el. Ez a tény a népi építészet keresett interetnikus kapcsolatait szempontjából nemcsak figyelemre méltó, hanem figyelmeztető is.

Balassa Iván a tokaj-hegyaljai német telepesek építkezésével foglalkozva a környékbeli magyar lakosságú falvakhoz viszonyítva megállapít ugyan bizonyos különbségeket, de hozzáteszi: „Ezek azonban nem biztos, hogy etnikai forrásból táplálkoznak.”⁶⁹ Ebben a körben említi meg például a rendkívül keskeny telket, mely 6 bécsi ölnek felel meg, azaz nagyjából 11–12 méter. Ez azonban nem más, mint a középkorra visszanyúló telekkiosztási hagyomány. *Marjalaki Kiss* Lajos például Miskolcon kimutatta, hogy a XIV. században hat és fél, hét öles a telkek utcai frontja.⁷⁰ Ez féltelek, mert *Maksay* Ferenc megállapítása szerint az egy hold nagyságú, átlagos beltelek utcai frontja 12 királyi öl körül mozgott.⁷¹ Ezt a féltelek-szélességet napjainkig meg lehet például Göncön figyelni, ahol a település közismert története eleve kizárja azt, hogy ez esetben valamilyen XVIII. századi, az akkor megjelent német etnikumhoz köthető jelenséggel lenne dolgunk.

Balassa Iván óvatosan fogalmazva, de megemlíti az oldalkamrák kérdését is, tehát az olyan, úgynevezett másféltraktusos épületeket, ahol az utca felől a szoba mellett, annak félszélességét kitevő kamra helyezkedik el.⁷² Az ilyen másféltraktusos, általános elrendezésüket tekintve kétmenetes lakóházak azonban Északkelet-Magyarországon máshol is előfordulnak, eredetük a városi és nemesi kuriális építészetben kereshető. Megjelenésük a németek lakta falvakban azzal magyarázható, hogy e települések építkezésükben – mindenekelőtt gazdasági okokra visszavezethetően – nem mindig és mindenben a környezetük magyar falvai által kínált előképet követték, hanem városi mintákat vettek alapul. A lakóházakon megjelenő vastábla megítélésem szerint valamiféle hatósági szabályozásnak köszönheti létét, melynek a hercegkútiak, de hozzátehető, a rátkaiak, károlyfalviak vagy a Sárospatakkal egygyé lett Józseffalva (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) lakói eleget tettek.

4. Mindezek után meg kell kísérelni a választ arra a kérdésre, hogy a népi építkezés egy olyan meghatározott térségben, mint a Kárpát-medence északkeleti része, mutat-e interetnikus kapcsolatokként értelmezhető jelenségeket, hogy az egymás mellett, sőt gyakran egymással keveredő etnikumok – a szemlélet irányától függően népek és nemzetiségek – lakóházai bírnak-e az etnikai eltéréssel magyarázható jellemvonásokkal.

Alapvető tanulság volt számomra, hogy mikor Északkelet-Magyarország népi építkezésének alakulásával foglalkozva a népi építészet, elsősorban a lakóházak egyes jellemző sajátosságait térképen ábrázoltam, azonnal egyértelművé vált: a tüzelőberendezésekről, tetőszervezetekről és formákról stb. készített térképek rendkívül sok összefüggést tárnak fel, csak egyre nem utaltak, arra, hogy az illető településen vagy szűkebb

68. *Paládi-Kovács* A., 1984. 69–70.

69. *Balassa* I., 1984. 279.

70. *Marjalaki Kiss* L., 1962. 96.

71. *Maksay* F., 1971. 115.

72. *Balassa* I., 1984. 273.

vidéken milyen lakosság él, hogy esetleg nem magyarok, hanem szlovákok, németek vagy eredetükben kárpátukránok.

Ezt természetesnek kell tekintenünk. A népi építkezés éppen úgy, mint például a földművelő eszközök, közvetlenül kapcsolatban vannak a termeléssel, mely termelést, termelésmodot más tényezők – birtokviszonyok, a földrajzi környezet stb. – határozzák meg, nem pedig az etnikai tudat, mely a történelem során egyébként is viszonylag későn alakult ki. Így még a viszonylag nagy eltérések esetén, például a magyar lakosság közé telepedett németeknél is az tapasztalható, hogy termelés módjuk megegyezik környezetükkel. Szellemi műveltségükben megőrizhették a magukkal hozottakat, mert az a nyelvhez kötődik, de e téren alkalmazkodniuk kellett azokhoz a körülményekhez, amelyeket az új hazájukban találtak. A Hercegekútra (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) telepített lakosság a Bodeni-tó környékéről származik, hagyományaik megőrzésében azonos nyelvjárásuk, azonos műveltségük miatt rendkívüli előnyben voltak az olyan falvakkal szemben, melyekben a német nyelvterület legkülönbözőbb részéről érkeztek a telepek, de mégis nyilvánvaló, hogy nem építhették fel az alemann *fachwerk* sajátos változatként nyilvántartott, úgynevezett „bódeni ház”-aikat.⁷³

Bizonyos fokig más a helyzet a terület szlovák és kárpátukrán lakosságával, hiszen számukra természetesebb átmenet adódott, nem éltek olyan nyelvi és kulturális elszigeteltségben, mint a németek, hiszen csak a megközelítés irányától függ, hogy a többséget alkotó etnikumból nemzetiség válnék. Ezek a nemzetiségek, mint a lakóház alakulásának kezdeti lépéseiről, vagy a kétféle irányulási füstelvezetőről elmondottak is bizonyítják, nem alapvetően más környezetből érkeztek, hanem olyan vidékekről, ahol a fejlődés kiinduló pontja azonos volt, s ahol az épületek alakulása azonos pályát futott be. A pályát az határozta meg, hogy például milyen építőanyagok álltak rendelkezésre, de az is, hogy a gazdasági fejlődésnek mely fokáig jutottak el, s ennek következtében milyen igényeket kellett az általuk emelt épületeknek kiszolgálni. A Kárpát-medence északkeleti hegyeinek völgyeiben meghúzódo falvakban lakó kárpátukránok háza véleményem szerint nem azért más, mint például az Eger alatt kiszélesedő völgy magyar lakosságáé, mert az előbbieken kárpátukránok, az utóbbiakban magyarok laktak. Ezek az épületek különböző fejlődési fokokat képviselnek, ugyanannak az épülettípusnak különböző korú variánsai, s a Kárpátok közötti ház alapvetően (természetesen építőanyagbeli, egyéb eltérések lehetnek) nem más, mint az a ház, mely az utóbbi területen a XIV. században volt. Ez nem jelent semmiféle kulturális alá-, vagy fölérendelést, csupán csak azt, hogy a Kárpátokban a termelés megmaradt lényegében a XIV. századnak, mert a földrajzi környezet egyszerűen nem tett mást lehetővé. Az eltérések tehát nem művelődési eltérések, hanem erőteljes fáziskülönbségek, melyek alapvetően gazdasági okokra vezethetők vissza.

A lakóépítmények díszítettsége természetesen más tanulságokkal szolgál. Mindekelőtt azért, mert meglehetősen új jelenség. A formából, az alkalmazott anyagokból adódó esztétikum nyilvánvalóan nem érvényesült a XVI. vagy a XVII. században, ez csak a romantikával feltűnő új jelenség, mely egyébként nem is vág egybe a létrehozók, használók esztétikai ítéletével. A nemzeti tudat fokozatos erősödésével azután előbb az alkalmazott anyagok által szigorúan meghatározott, majd az ettől mindinkább elszakadó díszítéseket a köztudat egyre inkább etnikus jelleggel ruhazza fel. Ez, különösen a XIX. század második felétől fokozatosan tartalommal is telítődik és indokoltá válik, azaz a külső jegyek alapján többé-kevésbé megkülönböztethető a magyar, a szlovák, a német és a kárpátukrán ház.

73. Ld. pl. *Sachs, P.*, 1985. 51. kk., további irodalom ott.

- Bakó F.,
1969. *Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán* (Módszertani kísérlet okleveles források néprajzi elemzésére.) Az Egri Múzeum Évkönyve VII. 257–309.
1984. *Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében.* Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 103–119.
- Balassa I.,
1973. *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Budapest.
1984. *A tokaj-hegységi német telepek építkezésének néhány sajátossága.* Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 267–280.
- Balassa M. I.,
1985. *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata.* Békéscsaba.
- Bárczi G.,
1963. *A magyar nyelv életrajza.* Budapest.
- Bartha A.,
1973. *A IX–X. századi magyar társadalom.* Budapest².
- Bernjákovics, K. V.,
1957. Бернякович, К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской Области (СССР). Slovenská archeológia V. 435–555.
- Bóna I.,
1986. *Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben.* Makkai L.–Mócsy A., (szerk.) 1986. *Erdély története I.* Budapest. 106–234., a jegyzetek 565–582.
- Botík, J.,
1983. *Ludové obydlie v slovensko-maďarskej kontaktovej zóne.* Zborník Slovenského národného múzea LXXVII. Etnografia 24. 145–156.
- K. Csilléry K.,
1982. *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Budapest.
- Dám L.,
1984. *Interetnikus kapcsolatok a Zempléni-hegység népi építészetében.* Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 121–127.
- Fodor I.,
1978. *Őseink hajléka.* A ház valamikor mást jelentett. Élet és Tudomány 33/21. 662–664.
1983. *Régészeti adalékok lakáskultúránk történetéhez.* Népi Kultúra Népi Társadalom XIII. 81–118.
- Gönyey S.,
1937. *Az ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén.* Néprajzi Értesítő XXIX. 293–307.
- Gunda B.,
1954. *A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között, és annak kritikája.* MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei V. 1–4., 373–384.
- Györffy Gy.,
1970. *A magyar falurendszer kialakulásának kérdéséhez.* Ethnographia LXXI. 234–243.
1977. *István király és műve.* Budapest.
- Habovštiak, A.,
1985. *Stredoveká dedina na Slovensku.* Bratislava.
- Haraszti S.–Pethő T.,
1963. *Útikalandok a régi Magyarországon.* Előszó és jegyzetek Makkai László. Budapest.
- Kemenczei T.–Stanczik I.,
1979. *Előzetes jelentés a pilismarót-szobi révnél 1978-ban végzett ásatásról.* Dunai Régészeti Híradó. 7–21.
- Kniezsa I.,
1938. *Magyarország népei a XI. században.* Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 2. 367–472. Budapest

- Kovalovszki J.,
1986. *A visegrád-várkerti Árpád-kori faluásatásról*. Kovalovszki J. (összeáll.) 1986. *A magyar falu régésze Méri István 1911–1976*. Cegléd. 61–63.
- Kristó Gy.,
1984. *A korai feudalizmus (1116–1241)* In Bartha A. (szerk.) 1984. *Magyarország története* I/2. Budapest. 1007–1415.
- Laszlovszky J.,
1982. *Karámok Árpád-kori falvaikban*. Archaeológiai Értesítő 109. 281–285.
- Maksai F.,
1971. *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest.
- Marjalaki Kiss L.,
1962. *Jobbágy és zsellér háztelek a régi Miskolcon*. Borsodi Szemle 6. 6. 95–100.
- MNyA,
A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Szerk. Deme L.–Imre S., Budapest.
- Nevizánsky, G.,
1982. *Príbytky s jazykovitým vchodovým výklenkom v Kameníne. Meneteles bejáratú házak Kamenínról (Kéméndről)*. Castrum Novum I. 63–75.
- Paládi-Kovács A.,
1984. *Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon*. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XV. 61–73.
- Pletnyeva, Sz. A.,
1967. Плетнева, С. А. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР. 142.
- Rappoport, P. A.,
1975. Раппопорт, П. А. *Древнерусское жилище (VI–XIII вв. н. э.)*. In: Рабинович, М. Г. (szerk.) *Древнее жилище народов Восточной Европы*. Москва, 104–155.
- Sachs, P.,
1985. *Bauerhäuser im Bodenseekreis*. Ein Führer zu Zeugnissen ländlicher Baukultur. H. n.
- I. Sándor I.,
1977. *Tüzelőberendezések változása a Börzsöny vidékén*. Studia Comitatensia 5. 357–398.
- Schepers, J.,
1973. *Stand und Aufgaben der nordwesteuropäischen Hausforschung (1953)* In Schepers, J. 1973. *Vier Jahrzehnte Hausforschung*. Sennestadt. 52–74.
- Sopoliga, M.,
1982. *Ofen und Herd im Volkswohnsitz der ukraine in der Ostslowakei*. Acta Ethnographica 31. 315–335.
1983. Сополіга, Мирослав, *Народне житло українців Східно Словаччини*. Братіслава – Пряшів.
- Szabó I.,
1971. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest².
- Szamota I.,
1891. *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717*. Budapest.
- Tálas I.,
1954. *Hozzászólás Gunda Béla: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között, és annak kritikája c. előadásához*. MTA Társadalmi–történeti Tudományok Osztályának Közleményei V. 1–4. 390–399.
- TESZ
A Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára. Főszerk. Benkő L., Budapest.
- Vékony G.,
1980. *Honfoglaló őseink szállása Tatabányán*. História II. 3. 28–29.
- Zólyomi J.,
1974. *Nógrád megye népi építkezése a levéltári források alapján (1700–1850)*. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények 20. 5–74.

VOLK UND NATIONALITÄT IN DER VOLKSTÜMLICHEN ARCHITEKTUR AM BEISPIEL DES NORDÖSTLICHEN TEILS DES KARPATENBECKENS

(Auszug)

In letzter Zeit haben jene Forschungen, die sich mit den sog. interethnischen Beziehungen auseinandersetzen, innerhalb der Karpatenbeckens zugenommen, was in erster Linie der ungarischen und der slowakischen Volkskundeforschung zu verdanken ist. Auf dem Gebiet der volkstümlichen Architektur haben diese sonst so erfolgreich daherschreitenden Untersuchungen weniger Möglichkeiten und geringere Bedeutung. Der Grund hierfür ist in der Tatsache zu suchen, daß sich das Bauen stärker an die geographische Umwelt anschließt und besser von den ökonomischen Bedingungen bestimmt ist als beispielsweise die in breiterem Sinne interpretierten Folkloreerscheinungen.

In der Diskussion mit mehreren Verfassern über deren in jüngster Vergangenheit erschienenen Studien habe ich mich darum bemüht, das oben in verdichteter Form Zusammengefasste zu beweisen.

In Zusammenhang mit dem Teil der Studie von Ján Botík (*Botík J.* 1983), in welchem dieser die mittelalterlichen Ereignisse des slowakisch-ungarischen Berührungskreises zusammenfasst, bin ich zu der Auffassung gelangt, daß jene – gebräuchliche – Einstellung irrtümlich ist, wonach die in Nordungarn und auch anderwärts Ende des 19. Jahrhunderts auftretenden Ungarn den Bau von Wohnhäusern von der dort ansässigen slowakischen Einwohnerschaft „erlernt“ haben sollen.

Die Ungarn traten nämlich schon mit Wohnhaus-Kenntnissen, die dem Osteuropa jener Zeit entsprachen und mit dem, was sie dort vorfanden, exakt übereinstimmten, in das Karpatenbecken ein. Später hingegen erfolgte in diesem Gebiet eine auf der Lokalität und nicht auf dem Ethnikum beruhende, sich ansondernde Entwicklung, deren Ausgangspunkt die sich bis zum 10. Jahrhundert herausgebildete Form des osteuropäischen Wohnhauses war (Eingang von der Giebelseite her, Herd neben dem Eingang, Herdloch zeigt zum Eingang hin).

Bei dem bunten ethnischen Bild, das sich in Folge der Bevölkerungsbewegungen während des 18. Jahrhunderts herausgebildet hatte, wo in diesem Gebiet des Karpatenbeckens Ungarn, Slowaken, Deutsche und Karpatenukriener nebeneinander lebten, spielten ebenfalls geographische und ökonomische Faktoren eine Hauptrolle in der Entwicklung der Wohnbauten. Als Beweis hierfür habe ich den Rauchabzug der im Wohnraum befindlichen sog. von innen her heizbaren Herdes vorgestellt. Hierbei gab es einerseits einen waagerechten, unmittelbar auf den Boden führenden Rauchabzug und andererseits eine schräge, in den Nachbarraum (Eingang) führende Konstruktion. Zwischen diesen beiden Arten der Lösung liegt auch eine zeitliche Abweichung, und auch ihre geographische Abweichung ist gut differenzierbar, und zwar mit einer Linie, die „überethnisch“ ist, das heißt, die sich nicht zwischen voneinander abweichenden Ethnika, sondern innerhalb gleicher Ethnika ergibt. Mit diesem sowie einigen anderen Beispielen wollte ich darauf aufmerksam machen, daß im Widerspruch zu den mit mehr oder weniger Vorsicht vorgebrachten Aussagen in den Studien von Ferenc Bakó (*Bakó F.* 1984), László Dám (*Dám L.* 1984) und Iván Balassa (*Balassa I.* 1984) die volkstümliche Architektur in einem so abgegrenzten Gebiet wie dem nordöstlichen Teil des Karpatenbeckens für die Untersuchung interethnischer Wirkungen nicht geeignet ist.

Iván Balassa M.

A PALÓCFÖLD CENTRUMÁNAK TELEPÜLÉSFORMÁI

BAKÓ FERENC

A palóc néprajzi csoport szállásterülete régóta vitatott kérdése szaktudományunknak.* A múlt század eleje óta a Palócföld kiterjedésére számos változat született meg, de minthogy a meghatározás nézőpontja nem volt egységes, egyik sem vált elfogadottá. Más tájat ismer el a nyelvtudomány és másat az etnográfia Palócföldnek, sőt ezen belül mindkét stúdium kisebb tájak létjogosultságát veti fel. A napjainkban folyó palóckutatás ezért vizsgálataink földrajzi területét egy feltételezett szűkebb tájra korlátozta, arra, amelyet eddig mindenki és minden elképzelés Palócföldnek ismert el, azaz a négy megye: Nógrád, Heves, Borsod és Gömör határainak találkozási, érintkezési pontját, illetve az azt körülvevő tájat. A Balassagyarmat–Pásztó–Eger–Putnok vonal és északon az országhatár között elterülő táj tehát a *palóc centrum*, a Palócföld központi területe, amelyen belül a kutatás 20 településre összpontosult (1. kép).

Az a terület, amelyet tehát kutatópontjaink révén a Palócföld egy meghatározott részeként kezelünk, adataink szerint a X. és a XIV. század közötti időben népesült be. A magyar pogány korra visszavezethető *Tárkánytól*¹ az északi gyeput biztosító törzsi – *Keszi, Kazár, Lél* – és őrhelyet jelentő helyneveken át a külföldi vendégeket, hospeseket befogadó és a mezőgazdaság fejlettségére valló falunevekre – *Németi, Szőlős* – településeink egy-egy határkövet képeznek a táj történetében, népességének kialakulásában.

A legrégibbnek tartott *Tárkány* keletkezésétől eltelt több mint egy évezred folyamán nemcsak a települések tényleges létezése változott periodikusan, hanem ezzel összefüggésben a táj településhálózata is. Az Árpád-korban a területen a mainál jóval több és egyúttal kisebb lélekszámú helységet laktak. *Makkai* László Nógrád megyéről mutatta ki, hogy a mai településhálózat előzménye a tanyaszerű településekkel behálózott határ, és hogy ez a településmód a XIV. és a XV. században változott meg azzal, hogy a lakosság falvakba, városokba koncentrálódott.² Kutatásaim során magam is találkoztam a folyamat néhány példájával és úgy láttam, hogy ezeket részben a XVI. század előtti időkre lehet datálni.

A határban szórványosan szétterült tanyák emlékére első ízben a Mátraalján, *Mát-raderecske* településnéprajzának kutatása során bukkantam. A ma élő hagyomány szerint a falu lakosságának négy családja, „hadja” a határ különböző részeiből költözött be a község belterületére. Az egyes házcsoportok korábban egymástól többé-kevésbé távol álltak, de ugyanakkor a falu közösségéhez tartoztak. A beköltözés ideje a hagyó-

*E dolgozat egy hosszabb munka rövidebb részlete, ezért bevezetőben néhány megjegyzést kell tennem.

1. Györffy Gy. (1977. 441, 443) *Tárkány* helyneveinket a kereszténység előtti, barbár szolgálónépi berendezés emlékeinek tartja.

2. Genthon I., 1954. 48–49.

mány segítségével nem határozható meg, de ismerve *Mátraderecske* történetét feltételezhető, hogy ez a Rákóczi szabadságharc után következett be, amikor a birtokot a király elkobozta és felosztotta.³ A szétszórott települések megszüntetésének ez az időpontja nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy jóval korábban, évszázadokkal azelőtt is megvoltak. Elterjedésüket a tudomány kelet-magyarországi, székely és román területekről ismeri,⁴ így a Mátra vidékén előfordulása novumnak, talán elszigetelt jelenségnek számít.

A mátraderecskeivel rokon, vagy hozzá hasonló példák azonban arra a következtetésre vezetnek, hogy a szétszórott településtípus területünkön nemcsak a régiségben, hanem a jelenben is ismert. A XIII–XV. században *Mikófalva* mai határában még négy településről tudunk, *Mátraszőlős* határában a mai mellett még három lakott hely volt, *Kazár* határában pedig kettő. Ezek a tanyák a XVI. századi dézsmajegyzékekben már nem szerepelnek, tehát megszűntek, lakosságuk beolvadt valamelyik szomszédos település népébe. Kivételt képez *Karancseszi*, melynek pusztái, s elsősorban *Baksaháza* – a bennük lakó kismemesi családokkal – átvészelték a török időköt és ma is lakottak. A szétszórott településmód koncentrálódásának egy másik példája *Bodony*, melyhez ismeretlen időben a hagyomány szerint a határ egyik pusztája, „Bodon berki” csatlakozott nyolc ház népével együtt.

A mai falvak határának és népességének kialakulásában – amint láttuk – jelentős szerepe volt egy-egy szomszédos, önálló község elnéptelenedésének. A török betörések elpusztított falvak határa és megmaradt lakossága a túlélő települést gyarapította. Néhány ilyen egyesülés annyira megnövelte az új község határát, hogy annak megművelése csak szállások megszervezésével vált lehetségessé.⁵

Még a török hódoltság előtti településviszonyokat idézi az a néhány faluban megmaradt történeti hagyomány, hogy egy időben a községnek nem volt temploma és több faluval együtt egy templomba közösen jártak. A hagyomány éppúgy vonatkozhat a XVII. század és a XVIII. század első fele zavaros, létbizonytalansággal terhes viszonyaira, mint a korábbi évszázadokra. *Szabó István* XV. századi, dél-dunántúli apró falvakról szólva kimutatja, hogy 56 százalékuknak nem volt temploma. vagy kápolnája.⁶ Ezeket a viszonyokat a török hódoltság minden bizonnyal csak súlyosbította, ezért elfogadható, hogy *Trázs (Órhalom)*, *Nádújfalu* és *Egerbocs* egy időben más falvakkal közös templomot használt, *Bodonyról* és *Sajópüspökiről* pedig a történeti források állítják ugyanezt. A közös templom, éppúgy mint az egy egyházközséghez tartozás, a kultúra egységesítésének irányába hat, mert alkalmat ad bizonyos műveltségbeli elemek átadására és átvételére.

A településnéprajz területünkön megőrzött archaikus elemei között figyelmet érdemel a falukapu, amelynek egy példányát még a közelmúltban is használták. A falukapu lényege – anyaga, formája, alkalmazása – alig tér el annak általános jegyeitől,⁷ egyedül terminológiája sajátos. A *Fedémesen*, *Felsőtárkányon* és *Egerbocson* ismert falukapu neve Füzesabonyban „serte kapu”, éppúgy, mint a XVIII. században *Egerben*, a városfalon nyíló egyik gyalogkapu. Nevét a *Sertekapu utca* ma is őrzi. A falukapu mellett kiképzett gyalogos átjárót *Fedémesen* „gát”-nak, *Felsőtárkányon* „háskó”-nak

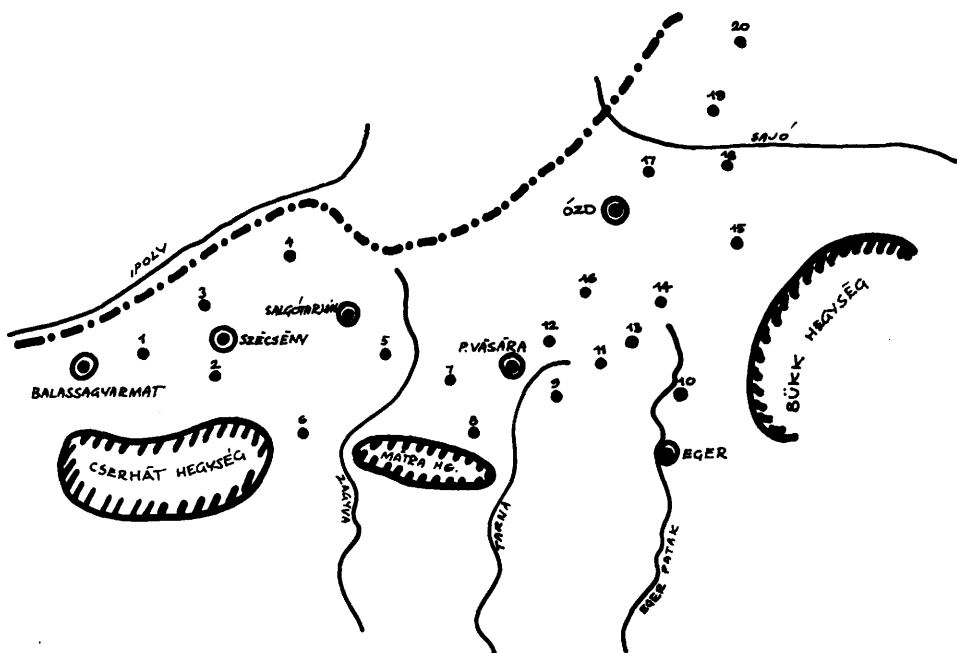
3. *Bakó F.*, 1978–1979. 219.

4. *Szabó I.*, 1969. 129.

5. Elpusztult, illetve egyesült falvak: *Drah-(Trázs)*, *Órhalom*, *Pósváralja-Bükszék*, *Feltárkány-Altárkány-Felsőtárkány*, *Butaj-Egerbocs*, *Felsővelezd-Sajóvelezd*, *Bolya-Tarnalelesz*, *Buja-Hevesaranyos*.

6. *Szabó I.*, 1969. 184–185.

7. *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 30.

1. kép. A kutatás területe és falvai: 1. Órhalom, 2. Rimóc, 3. Ludányhalászi, 4. Karancseszki, 5. Kazar, 6. Mátraszőlős, 7. Nádújfalu, 8. Bodony, 9. Bükkszék, 10. Felsőtárkány, 11. Egerbocs, 12. Tarnalelesz, 13. Mikófalva, 14. Szilvásszék, 15. Tardona, 16. Borsodnádásd, 17. Sajónémeti, 18. Sajóvelezd, 19. Sajópüspöki, 20. Ragály

nevezték.⁸ A falukapu értelmét az adta meg, hogy megnyitotta az átjárást a települést körülvevő kerítésen, vagy árkon,⁹ ami természetesen védelmi módszer és történeti időkre megy vissza. Néprajzi irodalmunk a falukaput a Kárpát-medence peremvidékeiről és a Fekete-Körös völgyéből ismeri, észak-magyarországi előfordulása ezért újszerűen hat és felveti a műveltségi reliktum területek mélységi kutatásának még ma is időszerű voltát, célszerűségét.

Településeinket a forma, szerkezet és használat szempontjából különböző típusokba lehet sorolni. A tiszta típusok igen ritkák és területünk falvai – amint ezt általánosan is meg lehet állapítani – több településforma egymásra épüléséből, összenövéséből álltak elő, követve a táj gazdasági és társadalmi történetét. (A települések tájban való megjelenésének változatait és a telek-, udvartípusokat formai jellegek alapján újabban Barabás Jenő–Gilyén Nándor¹⁰ rendszerezte.)

Tájunk településeinek legjelentősebb alaprajzi formája az utcás-soros, szerkezetében szalagtelkes falu, ami vagy az egész településre jellemző, vagy annak csak részeire. A típus a középkor óta ismert Magyarországon, illetve hazánk egyes tájain, de elterjedését nagyban elősegítették Mária Terézia és II. József rendelkezései, melyek a szabálytalan alaprajzú falutípusok megszüntetését és ezek rendezését, a soros-utcás faluforma kialakítását kívánták elérni. Ezt eredményezik a XVIII. század hatósági vagy földesúri

8. Bakó F., 1969. 435–436.

9. Szabó I., 1969. 166–167.

10. Barabás J.–Gilyén N., 1979.

falurendezései, melyeknek a telepített falvak telekrendszere és utcaképe adja legtisztább formáit. A XIX. és XX. század falufejlesztéseinek általános, napjainkig korszerű telektípusa ez, hatóságaink ma is ilyen formában osztják a házhelyeket. Az utcás-soros faluforma legszebb példái területünkön *Sajópüspöki, Borsodnádásd, Szilvásvárad, Felsőtárkány, Kazár, Ludányhalászi, Órhalom*.

Településformáink másik alaptípusa a szabálytalan alaprajzú, több utcás halmaz-falu vagy csoportos falu, amely az előbbi, felülről irányított rendezettséggel szemben a természetes növekedés nehezen áttekinthető rendszerét képviseli. Telkei a szalagformától eltérően két-három részre megosztottak és az elnyújtott téglány alakkal ellentétben a négyzethez közelálló szabályos vagy szabálytalan udvarok és kertek. Kutatási területünkön mindössze egy község, *Sajónémeti* faluformája közelíti meg ezt a típust, egyébként a többi településnek csupán egy-egy része fedi a fogalmat. Több ízben hivatkoztam már arra, hogy első térképes ábrázolásaink az 1780-as években keletkeztek, amikor a racionalizáló falurendezések feltételezhetően nagyobb mértékben még nem érvényesültek. Ennek ellenére az itt hivatkozott II. József féle felmérés alig ábrázol halmazos falurészeket, a települések szinte kizárólag az utcás-soros kategóriába tartoznak. Ugyanakkor még a mai kutató is talál falvainkban halmazos részleteket, amelyeknek megléte a XVIII. század végén is igen valószínű. *Órhalom, Ludányhalászi, Egerbocs, Mátraderecske, Tardona, Sajónémeti* lehetnek erre példák. A jelenséget csak azzal tudom magyarázni, hogy a térképes ábrázolások elnagyoltak és nem terjedvén ki a szabálytalan részletekre, a települések formáit nemcsak leegyszerűsítették, hanem egyúttal idealizálták is. Ezenkívül a térképek nem ábrázolták a telkeket, így a különálló kerteket sem, ami ugyancsak előidézhette a településforma sematizálását.

A halmazos, csoportos jellegű falurészek neve általában *szög*, de ez a név helyenként változóan többféle topográfiai állapotot fed. *Órhalom* esetében kétségtelen, hogy a „Badó szög” a XVIII. század elejének falumagja, amiből a modern község kifejlődött. Ugyanez mondható el *Rimócon* a „Percze szög”-ről, ami a nemzetség szétválása után „Nemes udvar” nevet kapott, de *Bodony* esetében szinte az egész település két szögből áll, a játékos megnevezésű „Őszögből” és „Főszögből” (Alszög, Főlszög). *Egerbocson* a kismanesi nemzetségek falurészeit nevezik szögnek, így van „Meleg szög”, „Balogh szög” stb., s az utóbbi falurésznek párhuzamos neve is van. A „Balogh Demeter utca” a nemzetség egyik őseről kapta nevét, ami a *szög*-nél újabb névhasználat lehet, az udvar-hoz hasonlóan, csak a méretek változnak, mint *Ludány* és *Halászi* példájában. Gyakori, hogy a templom környékét nevezik szögnek, mint *Rimócon, Kazáron, Bükkszéken, Sajónémetin, Sajóvelezden*, feltehetően azért, mert a házak a templomot többé-kevésbé körülveszik. Ismert gyakorlat, hogy zsákutcákat neveznek szögnek, ahol régebben egy-egy család, nemzetség osztatlan telke volt (*Nádújfalu*: Bodor szög, *Tardona*: Vaskó szög, *Bükkszék*: Matyó szög).

A *szög*, mint településtudományi terminus technicus kutatásunk egész területén használatos, kivéve azokat a falvakat, ahol a rendezett faluszerkezet már nem tartalmaz halmazos részleteket. Ilyen falvak: *Karancskeszi, Mátraszőlős, Szilvásvárad, Borsodnádásd, Sajópüspöki, Ragály*. Ugyancsak általánosnak mondható a szögek összetevőiként ismert nagyobb udvarok „had” megnevezése, ami ott is használatos, ahol a szög mint településrész nem fordul elő.¹¹ A szög kifejezés használatát tehát befolyásolja a faluszerkezet rendezettségi színvonala, de a családszervezettel összefüggő „had” megnevezés pótolni tudja ezeket a hiányokat. Ennek ismeretében meg lehet állapítani, hogy a

11. Gyűjtésem szerint a „had” kifejezés ismeretlen Szilvásvárad és Ragály községekben. Mint-hogy a többi falu egy részében is a név használata kiveszőben van, lehetséges, hogy a két faluban is megvolt egykor, de kutatásom már nem hozta felszínre.

20 kutatópontból 6 település nem tartalmaz szög-nek nevezett falurészt, de 18 ismeri a „had” településszerkezeti és családszerkezeti beosztást.

A falurész elnevezések számos történeti tanulságot rejtenek magukban, amelyekből néhányat azzal a szándékkal mutatok be, hogy felhívjam a figyelmet ezek további kutatásának jelentőségére.

Felsőtárkányon a halmazos, cigányok lakta falurész neve „megye”, a barlanglakások hegyoldalban elhelyezett csoportja „város”, a házak között a határba vezető út „csapás” és a patakra néző házak neve „sor”. A halmazos részek elnevezése tehát nem merült ki a *szeg*-gel, mert hasonló fogalmat fejez ki a *megye* is, összetételben: *Csóka megye*. A megyének ilyen értelmű használata – azaz „valamely helységhez tartozó földterület”¹² – tájunk népi kultúrájának egyik archaikus vonása, amire az eddigi irodalomból nem ismerünk más példát.¹³ *Mátradereszkének* egy ugyancsak csoportos jellegű falurészét „Kása gazának” nevezik, ami nézetem szerint úgy magyarázható, hogy a területen a középkorban egy Kása nevű család lakott, de telkük hosszú ideig gazdátlan – gázos – volt és csak a XVIII. században települt be. A Kása gaza tehát elhagyott, üresen álló jobbágytelket jelent és felillantja előttünk a Mátraalja népének egyik régi névadási gyakorlatát.¹⁴ Nem annyira halmazos falurészt, mint inkább a település szélének, gyakran zsellérek lakta utcáját nevezik *Karancskeresziben* „Tobán”-nak, *Bodonyban* „Hóstyák”-nak. Előbbi a török hódoltságot, utóbbi a késő középkor városi települési rendjét idézi.¹⁵ Az „Úr hegye” név Bodonyban a templomdombot, Szentdomonkoson a földesúr lakóhelyét jelentette.

A falvak utcás-soros részét *Alvégnek* és *Felvégnek* nevezik, ott pedig ahol a település tagoltabb terepen fekszik, az egykori jobbágyok szalagtelkes utcáját „Falu közi”-nek (*Tardona*, *Sajónémeti*) mondják. Településeink kétféle módon épülnek folyóvíz mellé. Az Ipoly és a Sajó partjára települt falvak mindig csak az egyik parton fekszenek és hosszszengelyükkel a folyóval párhuzamosan húzódnak: *Órhalom*, *Ludányhalászi*, *Sajónémeti*, *Sajóvelezd* és *Sajópüspöki*. Több falu patakpartra épült és a XVIII. századi térképeken még felismerhető formában úgy, hogy a patak a két egymással szembe néző házsor között folyik: *Rimóc*, *Nádújfalu*, *Felsőtárkány*, *Egerbocs*, *Tarnalelesz*, *Szilvásvár*, *Mikófalva*, *Ragály*. Az egyes soroknak Külső vagy Belső sor, Tülső sor neveket adtak, amit valamihez viszonyítottak: az egyik soron lakók a másik sort – azokkal kölcsönösen – Tülső sornak mondták. Árvízveszély miatt a házsorok többnyire a pataktól távolabb épültek és amikor a vízfolyást szabályozták, mellette még egy sor ház számára osztottak telkeket, s így 2–2 utcásor alakult ki a patak mentén: *Felsőtárkány*, *Egerbocs*, *Rimóc*, *Tarnalelesz*. Két falu – kivételesen – a patakkal párhuzamosan, annak csak egyik partjára települt (*Mikófalva*, *Borsodnádásd*), aminek okát a telepviszonyok adják meg.

A halmazos, csoportos településrészek apró táblatelkei önmagukban nem tudnának egy-egy gazdaságot kiszolgálni, de nem is ez volt a céljuk. A falu belterületén vagy annak számító külterületén lévő kertbe helyezték ki a gazdasági udvar egy részét, esetleg további kertbe a gyümölcsöst, a veteményest. Ez a megosztott beltelektípus a szalagtelektől eltérően szétválasztja egymástól a belterületen lévő munkahelyet és a lakóhelyet, ami az egyén és a közösség, a család számára sajátos életrendet, munkastílust igényel. A típus kialakulása a középkorra vezethető vissza,¹⁶ de kutatási területünkön

12. *Tesz* II. 877–878.

13. *Dercsényi D.–Voit P.*, II. 741.

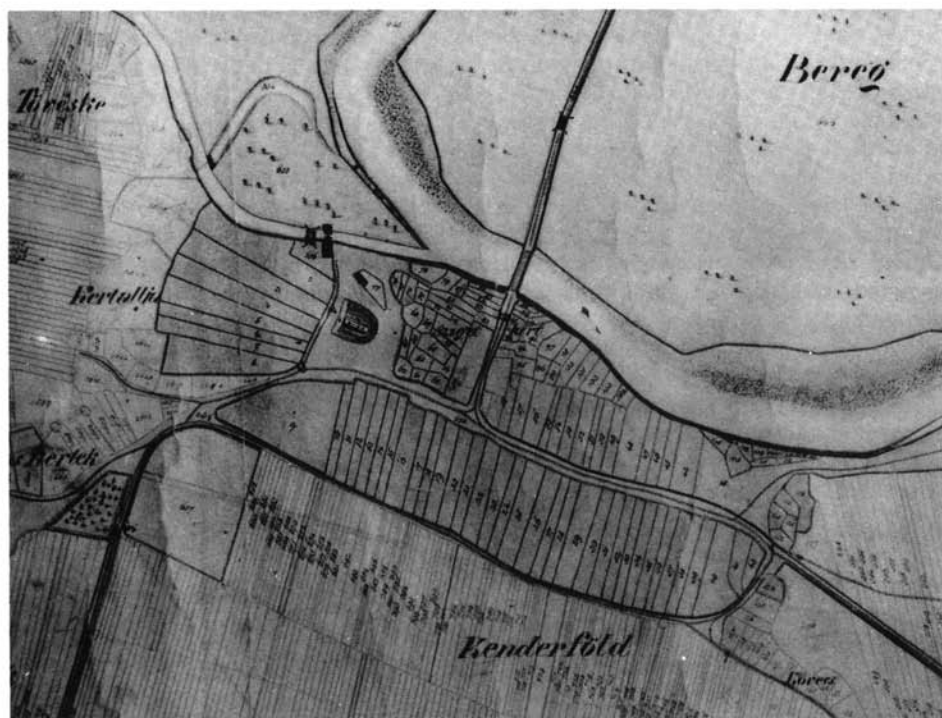
14. *Bakó F.*, 1978–1979. 219–200.

15. *Kiss L.*, 1978. 624; *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 584.

16. *Szabó I.*, 1969. 155.

2. kép. Órhalom és társközségei a 18. század végén

3. kép. Sajópuspöki 1854-ben, a templom mellett kertcsoporttal

csak a XVIII. század elejétől mutatható ki: a *bocsiak* 1701-ben arról panaszkodnak, hogy ökreiket a szállásokról a katonák elhajtották.¹⁷ A kertességgel kapcsolatos adataim egészen kis része származik recens, tehát az elmúlt 40 éven belül észlelt állapotból, nagyobb részét írott emlékek, a néphagyomány, illetve a földrajzi nevek képezik.

A XX. század derekán még funkcionáló szálláskertet ismerünk *Órhalom*, *Egerbocs*, *Tarnalelesz* és *Szarvaskő*, csűröskertet *Mikófalva* mellett. Az első három falu szálláskertjeinek kialakulása egy-egy elpusztult középkori falu határának és népének csatlakozásával kapcsolatos. Ez a típusú kert ismeretes még írott források és a néphagyomány révén *Bükkszékről*, *Fedémesről* és *Sajóvelezzdről*. A történeti források *Nádújfalu*, *Felsőtárkány*, *Szilvásvár*, *Sajónémeti* és *Sajópüspöki* falvakkal kapcsolatosan említenek még kerteket, ezekről azonban nem állapítható meg típusuk vagy használatuk módja, esetleges beépítettségük.

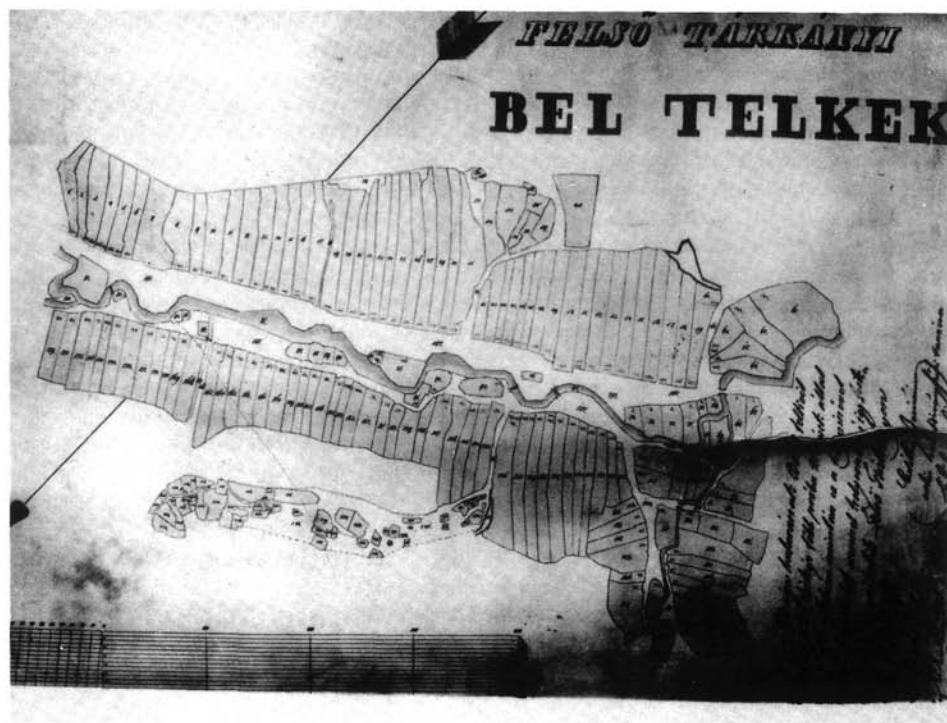
A szálláskertek, a csűröskertek és egyéb kertek abban egyeznek meg egymással, hogy mindegyik a belterülethez tartozik és a jobbágyi vagy nemesi telkek arányában részre van osztva. Egyes esetekben, mint *Tarnalelesz*, *Egerbocs*, *Mikófalva*, a kertek birtoklása a kismemesi nemzetségi tulajdonjoghoz volt kötve, máshol – *Órhalom*, *Nádújfalu*, *Felsőtárkány*, *Sajónémeti*, *Sajópüspöki* – a jobbágytelek része volt. Sajnálatos, hogy a kertekkel kapcsolatos hagyományok több helyen már elenyésztek, s ezért a kutatás részleteket már nem tud feltárni.

A templom és a kastély mindig jelentős településformáló tényező volt. A templom gyakran a falu szélén emelkedik és ezzel mintegy lezárja a települést: *Órhalom*, *Rimóc*, *Nádújfalu*, *Bükkszék*, *Tarnalelesz*, *Szilvásvár*, *Sajónémeti* temploma példa erre. Máskor a templom szervesen beépül a faluszerkezetbe és ilyenkor felezőponttá válhat, ezt tekintik az Alvég-Felvég találkozásának (*Ludányhalászi*, *Karancskeszi*, *Bodony*, *Felsőtárkány*, *Mikófalva*, *Borsodnád*). Falvaink egynegyedében még gyűjtésünk idején is voltak kastélyok (*Karancskeszi*, *Ludányhalászi*, *Mátraszőlős*, *Bükkszék*, *Ragály*), de néhány faluban csak tudunk létezésükről és arról, hogy többségük 1945 előtt, vagy még régebben a település szerkezetének hangsúlyos része volt. *Kazár*, *Nádújfalu*, *Felsőtárkány*, *Tardona* kastélyai – főként 1945 után – elpusztultak, telkeiken pedig falusi házak épültek. A kastélyok a *ludányi* kivételével mind a település szélén álltak terjedelmes parkjukkal és gazdasági udvarukkal. *Mátraszőlősen* a „Csajkátá”-n, *Tardonán* a Parton vagy Urak utcáján több kastély is épült a templom közelében.

Mind a templom, mind a kastély vonzást gyakorolt a falu társadalmának egy-egy rétegére, aminek eredményeként bizonyos családok a közelükben települtek meg. Ezek többnyire a faluközösség vezető és módosabb csoportját jelentették, ha pedig a falu népessége a középkorral kontinuus, úgy a legrégebbi családokat is itt, a templom közelében találjuk. *Rimócon* ebben az elhelyezésben élt a Percze nemzetség, a templom másik oldalán pedig a többi kismemes szállt meg. *Nádújfalu*n a Kotroczó nemzetség a templom mellett és annak közelében él, bár a mai templom csak a Kotroczók megtelepedése után épült. *Sajóvelezen* a templom a Nemes sor és a Templom szög között emelkedik, ami azt jelenti, hogy körülötte a falu legrégebbi és legvagyonosabb családjai éltek. *Sajónémetiben* és *Sajópüspökiben* a település történeti magja a templom körzete és a törzsökös családok onnan rajzottak ki a faluszerkezet bővülése során a különböző falurészekre. *Borsodnád*on a középkori folytonosságú családok ma is az Alvégben és a Felvégben laknak, de az újabb családok már a gyár fejlődése és a település szétterjedése során keletkezett új telepekre szorultak ki.

A kastély települést alakító hatása is erős, a temploméhoz hasonló, de attól mégis különböző. A földesúr természetes igénye volt, hogy a jobbágyok közül egy bizalmasa,

17. Soós I., 1975. 164.

4. kép. Felsőtárkány 1859-ben
Vízmenti utcás-soros település, délkeleten az egykori kertek halmazával,
északkeleten barlanglakások csoportja

talán ispánja a közelében lakják, ezért a kastély szomszédságában lévő telekre ültette. Tardonán a Gőr nemzetség Ispán hadja a templom mellett, a nemesek során a Parton lakik, mint valószínűleg az egyik birtokos tisztségviselője. Bükkszéken a múlt századi dokumentumok szerint a kastély mellett lakik az egyik Zagya had, minden bizonnyal az a család, amelynek egyik őse, Benedek 1720-ban majorosgazda volt. Ragály északi része, Nagyragály a XVI. század óta jobbágyfalu volt, itt áll ma is a kastély és itt állnak a templomok, szemben az egykor kismemesi lakosságú Kisragályal. Végezetül a kastély hatása úgy is érződhet a település rendszerében: nem jobbágyokat, hanem zselléreket telepítettek a kúria és a gazdasági udvar köré, hogy a szükséges munkaerő kéznél legyen, könnyen rendelkezésre álljon. Olyan formációval – amit korábban majorfalunak neveztem – Ludányhalásziban, Kazáron, Mátraszőlősen, kutatási területüktől délre pedig Egercsehiben, Horton, Detken, Zaránkon stb. találkoztunk.¹⁸

Fentebb már szóltam arról, hogy a vizsgált falvak jó részében voltak paraszti, vagy ahhoz hasonló színvonalon élő kismemesek. A kisebb földbirtokkal rendelkező kurialiszták mellett még inkább vonatkozik ez a nivellálás az armalistákra, vagyis a nemeslevéllel ellátott, de vagyontalan nemesekre, akik más birtokán kényszerültek dolgozni. A palóc táj településtudományi képe hiányos lenne akkor, ha nem összegeznénk ismereteinket

18. Bakó F., 1978–1979. 18–19.

5. kép. Szilvásvár a 19. sz. derekán
Rendezett utcás-soros település keleti szélén templommal és kastéllyal

arról, hogyan helyezkedett el falvainkban ez a társadalmilag magasabb szintű réteg és ennek révén milyen hatást gyakorolt a fejlődésre.

Archaikus az a települési forma, amelyben egy nemes család valamelyik falu határában elszigetelten él, földbirtoka pedig udvara és kertje körül fekszik. A megtelepedés után egy idő múlva ez a magányos telep a család gyarapodásával kisebb faluvá fejlődik, vagy elpusztul.¹⁹ A nógrádi és hevesi kisnemesek története is mutat fel hasonló eseteket. A *Karancskeszi* határában fekvő *Baksaháza puszta* jelenkori 10–15 családja egyetlen Baksa nevű őstől származik, aki – rokonságával együtt – már szerepel a XVI. századi török adójegyzékben. Ehhez hasonló jellegű a *Halászi* határában fekvő *Pöstény puszta*, amit az 1715–1720. évi összeírás nemes faluként tüntet fel,²⁰ de házainak száma még a XX. században is alig érte el a húszat. Lakói az utóbbi száz évben már nem egy család tagjai, de sorsa korábban analóg lehetett Baksaházáéval. A török korszakban lakatlan

19. Szabó I., 1969. 128–129.

20. Borovszky S., 1911. 124.

Heves megyei *Ivád* lakossága az 1738-ban Pétervásáráról ide kitelepült Ivády család le származottja.²¹

Azokban a falvakban, ahol a kismemesek jobbágyokkal éltek együtt, többnyire elkülönítetten laktak. Ennek oka az, hogy a nemesi curia, azaz lakótelek a – XVI–XVII. századi – nemességszerzés óta a múlt század derekáig, sőt azon túl is az eredeti birtokos nemzetség kezén volt akár a kis családok között megosztva, akár a bővített család, a „had” kezén osztatlanul. *Halászikban* a tóparton lakott a Szeles nemzetség, melynek tagjai ősidők óta halászok voltak, *Sajóvelezden* saját utcájuk volt a nemeseknek, a Nemes sor, párhuzamosan a Sajóval, *Kazáron* a Kapcsos Nagy család a Káro szögben, a falu szélén lakott. Néhány faluban a nemesek többségben voltak, de topográfiai különállásukat így is megőrizték. *Rimócon* a legnagyobb Percze és a kisebb nemesi nemzetségek a templom közvetlen környékét foglalták el, majd a település terjeszkedése során is együtt maradtak. *Egerbocson* és *Mikófalván* a település nagyobb része a kismemeseké volt, a parasztokéét még neve is megkülönböztette: *Egerbocson* Paraszt oldal.

Végül vannak települések, ahol a kismemesek a jobbágyokkal vegyesen laktak. *Borsodnádason* és *Szilvásváradon* az egy-egy kisebb nemesi nemzetség a település központjában, de a jobbágycsaládok közé élkelődve telepedett meg. *Mátraszőlősen* a gazdag nemeseket a Király dombon és a Csajkátá nevű területen, a szegényeket a jobbágyok között, a Hévízen találjuk. Hasonló elkülönülés tapasztalható *Ragályon*, ahol a nagyobb birtokosok Nagyragályon, a kismemesek Kisragályon éltek.

A kismemesi többségű *Tarnaleleszen* és *Sajónémetin* a kevés jobbágytelek a nemeseké között fekszik, bár mindkét helyen más és más történeti előzménnyel. Leleszen a nagy ütemben szaporodó kismemesi nemzetségek kiszorították a parasztokat a főnemesek telkeiről és helyükbe maguk települtek, – Németiben pedig a jobbágyok nagy része törzsökös, azaz régebbi lakos a nemeseknél, így a kuriális telkeket csak az üresen álló jobbágytelkekre, vagy a törzsökös jobbágyok telkei mellé lehetett kiosztani.

A települési formák kutatói a hadas udvarokat vagy hosszú udvarokat a palóc néprajzi csoport egyik jellemzőjének ismerték meg. A kérdés két részletes feldolgozását ismerjük és mind a kettő ugyanazon falut, *Nagyvisnyót* választotta kutatási területének. Fodor Ferenc az egész települést vizsgálva, a hosszú-udvar típus történeti kialakulását rajzolta meg, azt, hogyan árusította ki a Molnár nevű kismemesi nemzetség beltelkeinek egy részét a jobbágyfelszabadítás után és hogyan népesült be ez a terület a lakosság szegényebb családjaival. Ugyanakkor a Molnár had is ott maradt, egy telket megtartott magának, ahol a korunkban „nemes udvar”-nak nevezett kétoldali soros udvar alakult ki.²² Nagy Benjámint 30 évvel később folytatta a vizsgálatot, és az egykori nemes porta helyén kialakult egyik hosszú udvar fejlődésének történetére, annak a családszervezettel való összefüggésére fordította figyelmét. Az 1870–1880-as években megépített egyetlen kétsejtű lakásból fejlődik ki 1960-ra a telek 9 lakása, amely 5 ház fedele alatt van. Megállapítja, hogy idők folyamán a leányági örökösödés révén az idegen nevű családok annyira elszaporodtak, hogy 1960-ban már csak egy Boros lakott a telken, amit azonban a falu az első betelepülőről mégis Boros udvarnak nevez.²³ Mindkét szerző leírásából az a megállapítás szűrhető le, hogy a visnyói nemzetségeket, családokat a lakosság *hadnak* nevezi, de nem alkalmazza ezt a kifejezést a telekre, mint ahogyan ez palóc területen szokásos. A hosszú udvarok kialakulásának a népszaporodás mellett oka volt még, hogy öröklés útján a nagycsaládi telkeket nem osztották fel, csak a szántókat és a kerteteket.

21. Csizmadia A., 1953. 147–148.

22. Fodor F., 1930. 42–51.

23. Nagy B., 1960. 68–74.

Jelen kutatásaink során a jobbágytelek több történeti és társadalmi változatával, megjelenési formájával találkoztunk. A XV–XVI. század jobbágytelkei csak részben tartották meg később ezt a jellegüket, egy részük valamilyen formában kisenemesi telekké minősült és szerepe is másképp alakult. A jobbágytelek, a jobbágybirtok szilárd törzse a XIV. század óta a belső fundus, vagy házhely, amelynek külső tartozékai voltak a szántóföldek, a kaszálók és különféle jogok.²⁴ Forrásaink csak a XVI. század telekrendszérére vonatkoznak, de az adatok ennél korábbi időt is képviselnek.

A XIV–XV. század pusztásodási folyamatában egyes jobbágytelkek gyakran gazda nélkül maradtak, pusztán álltak, de még ebben az esetben is megőrizték szerkezeti egységüket és kereteiket. A telket tulajdonosa nem szívesen osztotta fel, inkább egyben tartva, arra új jobbágyot várt. Amíg a telek pusztán állt, annak a jobbágnak a nevén tartották nyilván, aki utoljára megművelte.²⁵ *Ludányhalászinban, Egerbocson, Tarnaleleszen, Bükkszenterzsébeten és Szentdomonkoson* forrásaink több ilyen, régi jobbágy ősről elnevezett telket említenek, de legjobban a *mikófalvi* példákat ismerjük.

A „Kelék Péter házhelyet” 1671-ben említi egy okirat, majd az üres házhelyet elzálogosítják, ill. eladják a Kovács nevű nemeseknek, a jobbágytelek tehát nemesi fundussá válik. A „Kiss Demeter házhelyét” 1677-ben tulajdonosa, az Ónody család elzálogosítja ugyancsak a Kovács nemzetségnek, de az üres telekre később a Sipos jobbágy családot ülteti és így a teleknek két neve lesz egyszerre: „Kiss Demeter”, ill. „Sipos fundussa”. Az elsőt a hivatalos iratok használják, a másodikat a falu. A harmadik jobbágytelek a „Demeter János háza helye”, ezt 1699-ben nevezik így meg, de később már nem fordul elő.²⁶

A telkeknek nevet adó jobbágyok az ismert összeírásokban ugyan nem szerepelnek, de megállapítható, hogy családjaik a XVI. században Mikófalván élnek és feltételezhető, hogy maguk a névadó ősök még annál korábban is ott laktak. A névhasználat szívósságára jellemző, hogy 1752-ben az első két telekmegnevezést még használják, bár az egykor rajta lakó családok már régen nem élnek a faluban, sőt időközben a Siposok személyében az egyik telek új jobbágyokat is kapott, akik ugyancsak elköltöztek innen. A XX. századra a fent említett jobbágytelek megnevezések nem maradtak meg – sem Mikófalván, sem a többi vizsgált faluban –, valószínűleg azért, mert a telkek később kisenemesi fundusokká váltak, illetve többszörösen gazdát cseréltek.

A nagyvisnyói hosszú udvarok analógiái egyaránt előfordulnak jobbágyi és kisenemesi falvakban is. Ez a beépítési mód mindkét, területünkön ismert telekformában megjelenik: a szalagtelken éppúgy, mint a megosztott táblatelteken. Egyes településeken az udvar minden lakóházában egyetlen bővített család, „had” él és a telket róluk nevezték el, pl. Bükkszenterzsébeten az „Ortó had” vagy a „Zay had” 15 lakással.²⁷ Egyes szalagtelken ilyen „hadas udvarok” vannak még *Rimóc, Felsőtárkány, Tarnalelesz, Borsodnádásd, Sajónémeti, Sajóvelezd*, továbbá *Fedémes* községekben. Egykor megosztott telek lakó részén is alakultak ki hasonló udvarok *Órhalom, Mikófalva, Tarnalelesz, Tardona* és *Fedémes* területén.

Ez a jelen századi állapot nem magyarázható sem a társadalmi, jogi rétegződéssel, sem a telek formájával, funkciójával. A hagyomány szerint a „hadas udvar” gyakoribb volt a század elején és egyes falvakban – mint Bodony – tűzvész szüntette meg. Az egész falu leégése után az udvarok népe szétköltözött, a hatóság és a földbirtokos ui. erre lehetőséget biztosított. A XIX. század tagosítási akciói hasonló eredménnyel jártak. *Mikó-*

24. Soós I., 1975. 40.

25. Szabó I., 1969. 18–19.

26. Bakó F., 1965. 196–198.

27. Bakó F., 1981. 266.

falván, ahol az utóbbi időben csak a kismanesi nemzetségek leszármazottai éltek, a tagosítások a jelen században zajlottak le és megfigyelhető a hadak, nagycsaládok szét-költözése az újonnan parcellázott falurészekre. A „hadas udvarok” megszűnésének még egy útja az olyan sűrű beépítés, hogy rajtuk egy, esetleg több kisebb utca, köz keletkezett, mert az udvarról való kijárást csak így lehetett biztosítani. Később ezek a részek önálló telkekkel alakultak egy vagy két sor házzal, melléképületekkel és ha a népeség gyarapodása révén ezekben is „had” lakott, ezt az udvart is róla nevezték el.

A megoldás mégis a jogállással, a társadalmi rétegződéssel függ össze, csak nem a XX. században, hanem a jobbágyszabadság előtti időkben. A sűrűn beépített kismanesi udvart az a jogszokás hozta létre, amely a nemesi fundust családi vagy nemzetségi keretek között együtt tartotta, de azon belül elaprózta. Felnőtté válása után minden nemes férfit megillette a szavazati jog, a jogi önállóság, esetleg az anyagi függetlenség is. Ebből következett az a jogszokás, hogy a külön lakás is megillette, amit a nemzetségi telken, a rokonság segítségével épített meg. Ugyanakkor a telkes jobbágyok portái csak a földesúr külön engedélyével voltak oszthatók, mert érdekei a jobbágytelek egységét kívánták meg. A jobbágy fiai és unokái felnőtté válásuk után vagy elköltöztek szüleiktől, vagy velük „egy kenyéren” éltek a nagycsalád hagyományos szervezetében, de kizárva a telek tulajdonjogából, ill. haszonvételéből. Egyes falvakban a jobbágyszabadság még nem változtatta meg gyökeresen jobbágy és kismanesi életrendjét és településmódját. El kellett egy időnek telni ahhoz, hogy az évszázadok óta beidegződött magatartásformák, szokások és ezzel egy időben a falvak képe is megváltozzék.²⁸

IRODALOM

Bakó F.,

1965. Mikófalva. Adatok a magyar csűrös-kertes települések történetéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve (továbbiakban EMÉ) III. 181–243.

1969. Település, népi építkezés. Különlényomat a Heves megye Műemlékei I. (szerk. *Dercsényi Dezső–Voit Pál*) című munkából. Budapest. 427–454.

1978–1979. Palóc hadas település a Mátraalján. EMÉ XVI–XVII. 217–243.

1981. Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései. Esettanulmány a keleti Tarna-völgy falvaitól. *Agria* XVIII. 243–289.

Barabás J.–Gilyén N.,

1979. Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Budapest

Borovszky S. (szerk.),

1911. Nógrád megye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

Csizmadia A.,

1953. Az ivádi ember története. In: Az ivádi embertani kutatások I. Klny. a MTA Biológiai Osztályának Közleményeiből. II. k. 2–3. sz. 147–154.

Dercsényi D.–Voit P. (szerk.),

1969–1978. Heves megye műemlékei I–II–III. Budapest

Fodor F.,

1930. Egy palócfalu életrajza. Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény II. Budapest

Genthon I. (szerk.),

1954. Nógrád megye műemlékei. Budapest

Kiss L.,

1978. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest

MNL

1977–1982. Magyar Néprajzi Lexikon. I–V. Budapest

28. *Bakó F.*, 1978–1979. 22–23.

- Nagy B.*,
1960. A társadalmi szervezet befolyása egy palóc falu építkezésére. Műveltség és Hagyomány I. 67–94.
- Soós I.*,
1975. Heves megye községei 1867-ig. Eger
- Szabó I.*,
1969. A középkori magyar falu. Budapest
- TESZ*
1967–1976. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3. Budapest

DIE SIEDLUNGSFORMEN IM ZENTRUM DES PALOTZENLANDES

(Auszug)

Die vorliegende Arbeit entstand im Rahmen der Palotzen-Forschung, deren Ziel und Zweck darin bestehen, die kulturellen und gesellschaftlichen Charakteristika dieser ethnographischen Gruppe aufzudecken und nachzuweisen. Die Forschung konzentriert sich hierbei auf 20 Dörfer in Nordungarn und sieht dieses Gebiet für den Kern, das Zentrum des Palotzenlandes an. Im Verlauf der Untersuchungen zu den Siedlungsformen kam neben den handschriftlichen und gedruckten Informationsquellen auch den Beobachtungen und der Volksüberlieferung eine bedeutende Rolle zu.

Ausser der heutigen geschlossenen Dorfform kann in dieser Landschaft auch die Streusiedlung nachgewiesen werden, welche der Wissenschaft bislang innerhalb des Karpatenbeckens nur von den Randgebieten bekannt war. Eine ebenso ähnliche archaische Erscheinung ist ausserdem die gemeinsame Kirche, die von mehreren Dörfern gemeinsam unterhalten und benutzt wurde. Mit den Vernichtungen während der Türkenherrschaft hängt es zusammen, dass das einst so dicht besiedelte Land hier immer mehr an Siedlungen verlor, und somit die Gemarkung einzelner verbliebener Dörfer an Ausdehnung dermassen zunahm, dass die Nutzung der weitabliegenden Gewende für Ackerbau und Viehzucht nur durch die Schaffung von Einzelgehöften (ung.: tanya) und Weilern möglich wurde.

Die Dorftore, die die gleiche Aufgabe wie die Stadttore hatten, und von denen auch noch die Praxis und die Überlieferung des 20. Jahrhunderts zeugen, erinnern an die einstige Umzäunung der geschlossenen Dorfform. Die Gestalt dieser Siedlungen entspricht dem allgemeinen Bild in Ungarn, doch innerhalb der heute schon überall vorkommenden Strassenreihen- und Strassenangerdörfer sind archaische Strukturen und Verwendungsformen verborgen. Charakteristisch für diese Landschaft ist ausserdem die Siedlungsform am Wasserrand, denn die Dörfer bildeten sich überall in Tälern heraus. In zahlreichen Dörfern sind noch Reste der einstigen Haufenform zu erkennen, und vielerorts ist auch noch das zweigeteilte Gewann nachweisbar, das Teil der Siedlungsweise in Weilergärten und Scheuergärten war.

Einen ganz besonderen Faktor der volkstümlichen Gesellschaft dieser Landschaft stellte der während der Lehnzeit entstandene Kleinadel dar, diese auf bäuerlichem Niveau lebende, also ärmere, jedoch rechtlich privilegierte Schicht, deren Wirkung auf die Gestaltung der Siedlungsstruktur bedeutend war.

Ferenc Bakó

EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE NÉPI ÉPÍTKEZÉSÉNEK KUTATÁSÁBAN

CSERI MIKLÓS

Borsod-Abaúj-Zemplén megye nemcsak földrajzi értelemben, hanem népi kultúrájában is rendkívül változatos. Az eltérő természeti környezet (síkvidék, hegyvidék, folyóvölgyek, hegyek övezte fennsíkok) sokszor szélsőségesen különböző feltételeket teremtett a paraszti élet számára. A belső fejlődésre, némi elzártságra ítélt Bodroghöz népe pl. egészen másként alkalmazkodott a táj adta feltételekhez, mint a viszonylag korán a monokultúrára szülőgazdálkodást választó Hegyalja népe. A gömöri kismemes falvak tárgyi kultúrája sokszor első ránézésre is elüt a dél-borsodi summás-zsellér falvakétól. Az eltérő földrajzi-gazdasági-társadalmi viszonyok mellett esetenként történeti-közigazgatási tényezők is erősíthették (erősítették is) ezt a másságot. A mai megye nevében szereplő Borsod, Abaúj és Zemplén mellett még Torna, Gömör-Kishont, Szabolcs (három bodroghözi település) megyék maradványait is magába foglalja ez a terület. Ezek a valamikori közigazgatási kapcsolódások a legtöbbször kulturális kapcsolatok is voltak, helyt adva ezzel újabb és másabb műveltségi hatásoknak, melyek egy része már az országhatáron túlra mutat. Végezetül az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a megye területén már a középkor korai évszázadaitól folyamatosan élnek németek, szlovákok, kárpátukránok, lengyelek, zsidók, görögök, a maguk eltérő kultúrájával, vallásával. Mindez természetesen tükröződik az egyes településeken található építményeken, a megye népi építészeti képén is.

Nyilvánvalónak tűnik tehát, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi építészetéről alig, vagy egyáltalán nem lehet általánosságban képet adni. A legkorábbi időkől napjainkig terjedően régiók kutatói arra törekedtek, hogy több-kevesebb önállósággal bíró építészeti kistájakat különítsenek el, s ez az elkülönítés a népi építkezés hagyományaiban, jellegzetes vonásaiban mutatkozó eltérések alapján történjék meg. Így már születhettek szintézisek, készülhettek összefoglalások egy-egy kistáj, etnikai csoport stb. népi építkezéséről.

A magyar néprajzi kutatás meglehetősen korán felfigyelt régióink „lakóházára”. A „palóc” és a „matyó” ház is főleg azért volt érdekes, mert a köztudatba akkor bekerülő etnikai csoportok népi kultúrájának sajátos produktumát, sőt az egész „ősi” magyar népi kultúra egy sajátos rekvizitumát vélték bennük felfedezni.

I. Az első, már valóban néprajzi igényű leírás *Pápai Károly* ismertetése *A palóc faházról*,¹ nem előzmény nélküli. Maga is több helyen utal *Szedér Fábian* palócokról szóló munkájának a házat bemutató részére,² de feltétlenül említést érdemel *Bél Mátyás* XVIII. századi szűkszavú beszámolója,³ vagy a *Hunfalvy János* szerkesztette kötetben

1. *Pápai K.*, 1893. 1–31.

2. *Szedér F.*, 1819. 26–46.

3. *Bél M.*, 1968. 35., 108.

Kiss Antal összefoglalása, amely röviden ismerteti a Gömör–Kishont megyében élő magyarok és nemzetiségiek lakóházait.⁴

A sort tovább lehetne folytatni, hiszen a felsoroltak mellett még jónéhány, többnyire meglehetősen általános híradás szól arról, hogy milyen házakat építettek és milyen házakban laktak a parasztok Magyarországnak ezen a területén.⁵ Ezek azonban – hasonlóan az ország más területéről származókhhoz – jobbára kuriozitások, egy-egy kiragadott, jellemzőnek vélt jelenség ismertetésére korlátozódnak, és nem mérhetők *Pápai Károly* tanulmányához. A *Palóc faházzal* meginduló és jellemezhető kutatási korszak még két jelentős tanulmányt eredményezett erről a területről, *Istvánffy Gyula* tollából. Az egyik a korábban napvilágot látott, de későbbi anyaggyűjtésen alapuló „*A borsodi matyó nép élete*”,⁶ a másik „*A palócok lakháza és berendezése*”.⁷

Az első adatközléseket, illetve a milleniumi kiállítást követően igen hamar fellángoltak az ún. eredetviták, amelyek a magyar ház genetikai fejlődését voltak hivatottak tisztázni. Ennek értékelése nem feladatunk,⁸ de azt meg kell jegyeznünk, hogy a sokrétű vita egyik tárgya éppen a „matyó ház” volt,⁹ s a tudományos eszmecsere sok vonatkozásában ösztönözte a vidékünk népi építészetének kutatását. Az 1900-as, 1910-es évek etnográfusainak beállítottsága meglehetősen iparművészeti jellegű volt, a nép termékein, így a házon is elsősorban a díszítőelemet keresték, gyűjtötték. Észak-Magyarországon kutatók közül *Rerrich Béla* matyó építőművészetről,¹⁰ *Huszka József* mezőcsáti kórusról,¹¹ *Szendrei János* egy templom XVIII. századi díszítményeiről,¹² *Gróh János* sajordéki népies építkezéséről,¹³ *Nyíresi Tichy Kálmán* gömöri házfal és oromdíszítésekről¹⁴ írott dolgozatait szükséges kiemelni.

Ebben a légkörben született meg a *Malonyai Dezső* szerkesztette *A magyar nép művészete* c. sorozat (1907–1922), amiben a templom, a ház és bútor külön fejezetet kapott, és az V. kötete (Hont, Nógrád, Heves, Borsod és Gömör megyék magyar népének művészete) foglalkozik a palóc népművészettel, s egyben területünk építészetével is.¹⁵

A matyók építkezéséről, lakó- és gazdasági épületeiről ír *Kóris Kálmán*, aki már a tüzelők fontosságát is felfedezte.¹⁶ *Fludorovics Zsigmond* az építkezés mellett a házberendezést is ismerteti.¹⁷ *Györffy István* alföldi kutatásai során eljut a „Matyóföldre” is, máig érvényes hatású leírást ad a településről, a szérűskertekről, az ún. üstökös házról és berendezéséről.¹⁸ *Herkely Károly* Mezőkövesd népéletét ismerteti, külön tárgyalva az építkezést, felfigyelve a tüzelőszóra is.¹⁹

A megye más területéről is ez időkből születnek fontos leírások, ismertetések: *Ébner Sándor* már a Bodroghöz községeinek településföldrajzi vázlatát készíti el.²⁰

4. Kiss A., 1867. 94–95.

5. Pl. *Reguly A.*, 1857., *Pintér S.*, 1880. 17–18. *Findura J.*, 1885. 200–201.

6. *Istvánffy Gy.*, 1896. 66–67.

7. *Istvánffy Gy.*, 1911. 1–15.

8. *Vajkai A.*, 1948. 14–15.; *Gunda B.*, 1954/a. 373.

9. *Jankó J.*, 1897. 36.; *Herman O.*, 1899. a vita értékelése: *Balassa M. M. I.*, 1972. 562–567.

10. *Rerrich B.*, 1909. 38. sz.

11. *Huszka J.*, 1897/98. 20–25.

12. *Szendrei J.*, 1901. 155–157.

13. *Gróh J.*, 1907. 35–36.

14. *Nyíresi Tichy K.*, 1939. 685–689.

15. *Malonyai D.*, (szerk.) 1922. V. kötet.

16. *Kóris K.*, 1905. 149–263.

17. *Fludorovics Zs.*, 1913. 224–230.

18. *Györffy I.*, 1929. 137–160.

19. *Herkely K.*, 1939. 11–25.

20. *Gönyey (Ébner) S.*, 1925. 65–106.

Bátky Zsigmond korai kis közlésében először hívja fel a figyelmet a borsodi barlanglakásokra.²¹ *Pintér Sándor* egy palóc család otthonát próbálja bemutatni.²² *Györffy István*-nak is vannak adatai a régi palóc építkezéshez.²³

Bátky Zsigmond tevékenysége a magyar, s ezen belül az észak-magyarországi lakóház kutatásában mérföldkövet jelent. Tipológiájában megyénket az északi magyar vagy palóc háztípus elterjedési körzetébe helyezi.²⁴ A *Magyarság Néprajza* „Építkezés” és „Gazdasági épületek” fejezete már e tipológia alapján ismerteti vidékünk népi építészetének jellemzőit.²⁵ *Bátky Zsigmond* tevékenységét már értékelte a szaktudomány,²⁶ ez nem is lehet feladatunk, tipológiájának következményeiről azonban szót kell ejtenünk. Fellendült az építkezés kutatás, előtérbe került a tüzelőberendezések kutatása Észak-Magyarországon is.

Gönyei (Ébner) Sándor öt megye tűzhelytípusainak bemutatásával végez összehasonlító elemzéseket.²⁷ *Viski Károly* a Bódva-völgyi települések hagyományos tűzhelytípusait mutatja be, célul tűzve ki az egyes tűzhelytípusok fejlődésének feltárását is.²⁸

Az Abaúj megyei Pusztafalun végzett többoldalú, szervezett kutatások eredményeképpen látott napvilágot *Gönyei (Ébner) Sándor* másik tanulmánya, amely a kendermunka és a népviselet ismertetése mellett igen pontos leírást ad a falu népi építkezéséről és lakáskultúrájáról is. Nagy érdeme, hogy felfigyel a helyi bútorkészítés fontosságára, felismeri, hogy Pusztafalu lényegében bútorkészítő és -terjesztő központként funkcionált a környező falvak felé.²⁹

Észak-magyarországi kutatásainak terméke még a két következő, 1937-ben megjelent tanulmánya is. Az építészek számára készít egy illusztrációkkal, részletes leírással teli dolgozatot a palóc parasztházakról,³⁰ Diósjenőn pedig a régi faépítkezés emlékeit tárja elénk.³¹ *Gunda Béla* 1934-ben megjelent Bódva-völgyi cikkében a település, telek, lakóházak leírása mellett már bizonyos funkcionális szempontokat figyelembe véve tárgyalja a lakóház és a benne élő ember viszonyát, ír a hagyományos lakásberendezésekről is.³² Jelentősebbnek érzem az 1937-ben megjelent tanulmányát, amelyben először szentel Észak-Magyarországon egy teljes tanulmányt a gazdasági építményeknek. A népi mezőgazdálkodás egyes építményeit – csűr, tyúkól, ól, szén, szénatárolók, pásztorépítmények stb. – szemügyre veszi, azokról pontos szerkezeti, technikai leírást ad, bőséges illusztrációkat mellékelve.³³

Vajkai Aurél rövid tanulmánya az Alsó Hernád-völgy és az abaúji Cserhát egyes településeinek népi építkezéséhez szolgáltat adatokat. A falazat anyagától a tetőfedésen át ismerteti a hagyományosnak mondható lakóházak felépítését, de nem foglalkozik a gazdasági építményekkel.³⁴ *Tóth János* egyike volt azoknak az építészeknek, akik igen sokat tettek a magyar népi építészet technikai, morfológiai, esztétikai szempontú kuta-

21. *Bátky Zs.*, 1906. 216–217.

22. *Pintér S.*, 1909. 200–204.

23. *Györffy I.*, 1930. 154–155.

24. *Bátky Zs.*, 1930. 113.; *Bátky Zs.*, 1933/a. 142.

25. *Bátky Zs.*, 1933/a. I. 108–216.; *Bátky Zs.*, 1933/b. I. 231–239.

26. *Vajkai A.*, 1948. 17–19.; *Gunda B.*, 1954/a. 374.; *Tálasz I.*, 1954. 392. lásd még: *Kisbán E.*, 1974. 112–118.; *Filep A.*, 1974. 118–124.; *Balogh I.*, 1974. 124–133.

27. *Gönyey (Ébner) S.*, 1931. 6–16.

28. *Viski K.*, 1933. 21–23.

29. *Gönyey (Ébner) S.*, 1939. 119–134.

30. *Gönyey (Ébner) S.*, 1937/a. 62–66.

31. *Gönyey (Ébner) S.*, 1937/b. 293–307.

32. *Gunda B.*, 1934. 1–16.

33. *Gunda B.*, 1937. 45–70.

34. *Vajkai A.*, 1937. 263–273.

tásában. A „matyó nép építészete” c. munkájában a pontos, szakszerű építészeti leírás mellett építőművészeti, esztétikai szempontok vezérlik vizsgálódását. A matyó „üstökös ház” és annak építési módját gazdag felmérésekkel és fotókkal tárja elénk.³⁵ Indíttatásából eredő hiányossága, hogy nem foglalkozik a ház és a benne élő emberek életével. Az egyes építészeti elemeket, technikákat csak racionális építészeti okokra próbálja visszavezetni, holott ezeknek meghatározott történeti, gazdasági és funkcionális okai is vannak.

A felszabadulás előtti észak-magyarországi népi építészetkutatás szerves részét képezte az egész magyar nyelvterületen folytatott építészeti kutatásnak. Hibái és eredményei lényegében megegyeztek az országos kutatásokéval. Ennek értékelését, a hibák okának feltárását, a jövő feladatainak kijelölését elvégezte szaktudományunk.

Vajkai Aurél és *Gunda Béla* tanulmányai kritikái a felszabadulás előtti építészeti kutatásnak,³⁶ *sTálasai István* tanulmányával kiegészülve lényegében ki is jelölik az újabb időszak feladatait, teendőit.³⁷

E rövid, kronológikus áttekintés után az 1950-es évektől meginduló építészeti kutatás részletesebb ismertetését tűzte célul tanulmányunk. Az időrendi felsorolás helyett egyes nagyobb témák közé csoportosítva kívánjuk értékelésünket elvégezni, hangsúlyosan tárgyalva azokat a csomópontokat, ahol igen értékes eredmények születtek, illetve ahonnan a továbblépést kívánatosnak érezzük.

II. 1. A *településnéprajz* a néprajztudomány azon ága, amely a települések formájának leírásával, összehasonlításával, eredeztetésével, valamint a népi társadalom, a településrend és a hagyományos gazdálkodási mód összefüggéseivel, egymásra hatásával foglalkozik. Szoros kapcsolatban áll a településföldrajzzal, településtörténettel, agrártörténettel, társadalomnéprajzzal, s nem utolsósorban az archeológiával. A településnéprajzi kutatások az 1920–30-as években nagyrészt *Györffy István* munkásságával kezdődtek a magyar nyelvterületen, s ezen belül a megye területén is. Az alföldi tanyák és a kétbeltelkes települések vizsgálata során eljutott a dél-borsodi Mezőség területére is, ahonnan máig érvényes pontossággal írta le a szérűskerteket, s azok jellegzetes építményét, a tüzelősólat.³⁸ *Györffy István* által felvetett problémák ösztönzőleg hatottak településkutatóinkra, s nem véletlen, hogy Dél-Borsodból származik a legtöbb településnéprajzi tanulmány. *Korompay Katalin* Mezőkövesd „hadas” településrendjének kialakulását tárja elénk.³⁹ *Farbaky Péter* két másik jelentős kétbeltelkes település, Ároktő és Mezőcsát településszerkezeti vizsgálatát végzi el.⁴⁰ *Balassa M. Iván* a Szabad-téri Néprajzi Múzeum Közép-Tisza vidék tájegysége körülhatárolása kapcsán foglalja össze Dél-Borsod településnéprajzi kutatásait. Ő felveti, hogy a két beltelkesség elterjedt Dél-Borsodban, de nem mindenütt általános. Ugyanakkor kiemeli, hogy a terület kutatója nem hagyhatja figyelmen kívül az alföldi sík, illetve az északi hegyvidéki területek közötti aktív kulturális kölcsönhatást, mely jelentkezik az eltérő gazdálkodás rendjében, építkezésében, s ezzel együtt természetesen a településképp kialakulásában is.⁴¹

A kétbeltelkesség kapcsán feltétlen ki kell emelnünk, hogy a kertesség nem minden dél-borsodi településre jellemző, ugyanakkor az egykori zempléni területek déli felén igenis ismert volt. A további kutatásoknak tehát éppen ezeket a területeket kell megcé-

35. *Tóth J.*, 1944. 247–257.

36. *Vajkai A.*, 1948.; *Gunda B.*, 1954/a. 375–408.

37. *Gunda B.*, 1954/b. 73–79.; *Tálasai I.*, 1955. 5–56.

38. *Györffy I.*, 1929. 137–160.; *Bodgál F.*, 1962/a. 124–126.

39. *Korompay K.*, 1981. 23–38.

40. *Farbaky P.*, 1981. 38–50.; *Farbaky P.*, 1985. 247–284.

41. *Balassa M. I.*, 1980. 111–150.

lozni, illetve feltárni. Sajnálatos módon kevés szó esett eddig a dél-borsodi tanyásodás kérdéseiről, noha ez a településforma is ismert és elterjedt vidékünkön, ha nem is olyan mértékben, mint egyes alföldi területeken.

A hegyvidéki gazdálkodás jellemző építménye, az építészeti képet is meghatározó jelensége a csűr. A csűrös-kertes település rendjét *Bakó Ferenc* mikóháza tanulmányában követhetjük leginkább nyomon. Mikóháza ugyan Heves megyében található, de megállapításai érvényesek jónéhány dél-bükki településre is (pl. Tibolddaróc, Bükkzsérc stb.)⁴². A csűrös építkezés, illetve a csűrös települések legátfogóbb szintézisét *Selmeczi Kovács Attila* végezte el monográfiájában.⁴³ A csűr lényegében az egész északi-hegyvidék legelterjedtebb építménye, a táj települési képének legjellemzőbb eleme.

A megye északi régiójából igazából csak elszórt településnéprajzi tanulmányokat tudunk említeni. *Beluszky Pál* az Aggteleki-karszt településeiről közöl szociográfikus igényű adatokat, kitérve hátrányos helyzetük természet- és gazdaságföldrajzi okaira is.⁴⁴ Kisebb közlések mellett⁴⁵ a történeti Gömör megye Magyarországon maradt 21 településének településnéprajzi kutatását *Pintér István* végezte el. A komplex történeti-levéltári forrásokon alapuló szintézis külön érdeme, hogy a társadalomnéprajzi tényezőket sem hagyja figyelmen kívül. A hagyományos kisnemesi vidéken a hajdani kiváltságos rétegek és a parasztok közötti különülés a település képében is megfogható.⁴⁶

A Zempléni hegyvidékről *Dám László* összefoglalása mellett *Petercsák Tivadar* filkeházi és *Juhász Ágnes* hejcei település dolgozatait emelhetjük ki,⁴⁷ *Dankó Imre* pedig Vámosújfalun végzett hasonló kutatásokat.⁴⁸

A Bodroghköz településnéprajzi kutatása nem újkeletű, hiszen *Gönyey Sándornak* már a század első feléből ismerünk közlését erről a területről.⁴⁹ *Dankó Imre* hosszúréti és *Bakó Ferenc* györgyartlói dolgozatai azért is jelentősek, mert a valamikori tanyából a faluvá válás folyamatának tanulságait is figyelemmel kísérhetjük.⁵⁰ *Kiséry László* a geográfus szempontjai alapján kísérli meg a bodroghközi települések kialakulását felvázolni.⁵¹

A Bodroghköz kapcsán kell szólnunk a településtörténeti kutatások nagy szerepéről és felhasználhatóságáról a településnéprajzi vizsgálódások során. A megalapozott régészeti és történeti források időben és térben is kitágíthatják a településnéprajzot kutató lehetőségeit. *Valter Ilona* tanulmányaiban szinte a honfoglalástól nyomon követhetjük a Bodroghköz településrendjének kialakulását.⁵² *Dankó Imre* a Sajó–Hernád melléki hajdútelepekről tudósít bennünket,⁵³ míg *Módy György* a Sajó–Bódva-köze településviszonyait villantja fel a török hódoltság korában.⁵⁴ *Filep Antal* Ónod mezőváros településképét vizsgálja egy XVII. századi látkép alapján, amelyen a már emlegetett kétbeltelenség egyértelműen kitűnik.⁵⁵ *Frisnyák Sándor* XVIII. századi térképei Mezőkereszte-

42. *Bakó F.*, 1965. 181–243.

43. *Selmeczi Kovács A.*, 1976.

44. *Beluszky P.*, 1979. 31–36.

45. *Cseri M.*, 1984. 91–101.

46. *Pintér I.*, 1986.

47. *Petercsák T.*, 1983. 99–105. lásd még: *Juhász Á.*, 1981. 105–124.

48. *Dankó I.*, 1959–1961. 87–93.

49. *Gönyey (Ébner) S.*, 1925. 65–106.

50. *Dankó I.*, 1962–63. 143–163., *Bakó F.*, 1953. 24–86.

51. *Kiséry L.*, 1958.

52. *Valter I.*, 1964. 131–141.; *Valter I.*, 1974. 1–55.

53. *Dankó I.*, 1955.

54. *Módy Gy.*, 1969. 207–220.

55. *Filep A.*, 1969. 131–143.

sen is igazolják a kertesség meglétét ezen a vidéken.⁵⁶ Sárospatak településszerkezetére talált kiváló adatokat *Román János*.⁵⁷

*Marjalaki Kiss Lajos*⁵⁸ és *Komáromi József*⁵⁹ levéltári kutatásai során Miskolc korai településszerkezetére is talált utalásokat. *Marjalaki* szerint Miskolcon a szérűskertek a XV. században keletkeztek, de általánossá csak a XVIII. század elején váltak.⁶⁰ Sajnálatos, hogy ezeket a kutatásokat *Bodgál Ferenc* rövid közlését leszámítva⁶¹ a mai napig nem folytatta senki.

A megyei településnéprajzi kutatások évtizedes tartozása a mezővárosi vizsgálatok elhanyagolása. A néhány dél-borsodi mezővároson kívül (Ónod, Mezőcsát) a tokaj-hegyaljai mezővárosok, Miskolc, Gönc stb. egykor fontos települések feldolgozása minden bizonnyal újabb eredményeket hozna, s árnyaltabbá tenné megyénk településszerkezetéről alkotott képünket.

2. A konkrét népi építészeti tanulmányok – megítélésünk szerint – mennyiségileg és minőségileg is jelentősebb szintet értek el, mint a településnéprajzi kutatásoknál ezt láthattuk.

A publikációk első nagy csoportját képezik azok a rövid leírások, amelyek lényegében egy település népi építkezését egy-egy jelentősebb lakóház elkészültének munkafázisait, a felhasznált anyagokat, technikákat kíséri figyelemmel. *Lajos Árpád* a faépítkezés utolsó emlékeit tárja fel Domaházán.⁶² Egy későbbi kis írásában pedig a bükkaljai Kács hagyományos lakóházépítését mutatja be. Külön felhívja a figyelmet, hogy a falu építkezése átmenetet jelent az Alföld és a hegyvidék építkezése között.⁶³ Hasonló tematikájú dolgozatokat olvashatunk Kisgyőrből,⁶⁴ Szuhafeőről,⁶⁵ Filkeházáról,⁶⁶ a bodrogközi Karcásáról és Pácinból,⁶⁷ és Szegilongból.⁶⁸ A kiemelt dolgozatok egy része elengedhetetlen a tudományos feldolgozás számára, s a monografikus kutatásokhoz alapvető fogódzókat adhatnak. Ugyanakkor nagyobb részük tudományos szakmai színvonalra meglehetősen egyenetlen, elég sokszor erőteljes forráskritikával alkalmazhatók csak, s igazi értékük a közlés tényében rejlik.

3. Az építészeti kutatások egy sajátos területét képezik a népi anyaghasználattal és az építőközpontok szerepével foglalkozó írások. *Bakó Ferenc* a föld és téglá falazatok szerepét és elterjedését tárja elénk Észak-Magyarországon.⁶⁹ *Nagy József András* statisztikai és építészeti módszerekkel a Bükkalja közel tucatnyi településén állít fel rangsort a népi építőgyakorlathoz használt anyagok között.⁷⁰ A Dél-Bükkben oly jelentős kőépítkezéshez, a kőbányászathoz és megmunkáláshoz nyújt példamutató feldolgozást *Viga Gyula* szomolyai és bogácsi tanulmányaiban.⁷¹ *Bakó Ferenc* legújabb munkájában a népi kőépítkezés gyakorlatát az egész Kárpát-medencére kivetítve foglalja

56. *Frisnyák S.*, 1977. 73–79.

57. *Román J.*, 1965.

58. *Marjalaki Kiss L.*, 1956. 39–48.

59. *Komáromi J.*, 1960.

60. *Bodgál F.*, 1962/a. 124–126.

61. *Bodgál F.*, 1962/b. 147–149.

62. *Lajos Á.*, 1959/a. 63–68.

63. *Lajos Á.*, 1969. 341–348.

64. *Cseri M.*, 1983. 113–123.

65. *Cseri M.*, 1981. 50–58.

66. *Petercsák I.*, 1966. 149–157.

67. *Majdanics M.*, 1985. 115–122.; *Nagy Gy.*, 1976. 171–180.; *Dakos Zs.*, 107–113.

68. *Belkó K.*, 1966. 147–148.

69. *Bakó F.*, 1972. 247–304.

70. *Nagy József A.*, 1982. 80–91.

71. *Viga Gy.*, 1985.; *Szakáll S.–Viga Gy.*, 1984. 93–122.

össze. Megállapítja, hogy a Bükk–Mátra hegységek déli vulkanikus nyúlványai a Kárpát-medence legjelentősebb kőépítkezésű területeinek egyike.⁷²

Az utóbbi évtizedben felerősödtek az árucseré néprajzát, az egyes kis- és nagytájak közötti migrációs kapcsolatok feltárását célzó kutatások. Az építészettudató ezeket nem hagyhatja figyelmen kívül, hiszen az árucserében részt vevő javak egyik igen jelentős hányadát az építőanyagok teszik ki. Kiváló tanulmányok láttak napvilágot a bodrogi nád kereskedésről,⁷³ a bükki és aggteleki mészkereskedelemről,⁷⁴ az abaúji Hegyköz fatermékeinek értékesítéséről,⁷⁵ és a Bükkalja kőfaragóiparának árucseré-kapcsolatairól.⁷⁶ Az építőanyag, mint az árucseré tárgya című összefoglalásában legutóbb *Cseri Miklós* tekinti át az eltérő természetföldrajzi adottságokkal rendelkező hegyvidéki és alföldi régió közötti építőanyag-kereskedelmet.⁷⁷

Egyes faépítmények, szerkezeti elemek, új építőanyagok jelennek meg olyan területeken is, ahol a helyi adottságok ezt különben nem tennék lehetővé. A fában és kőben szegény Bodrogi népe számára a Hegyköz erdői a fát, a tokaj-hegyaljai kőbányák a követ biztosították, Dél-Borsod sík vidékeire Szomolyáról és Bogácsról került a faragott sírkő, a kőkeret, a kapuoszlop. Dél-Borsodba, a Nyírségbe, Hajdúságba a bükki hutákból érkezett a mész. A példák további sorolása helyett megállapíthatjuk, hogy az építőanyagok terén meglévő árucseré feltétlenül módosítója volt ezen javakat fogadó települések népi építkezésének. Ez irányú kutatásait folytatva *Cseri Miklós* a kövel való kereskedelem hatását vizsgálta Heves, Borsod, Zemplén, Gömör és Abaúj megyékben. A térképekből és a statisztikai adatokból kiderült, hogy Észak-Magyarországon, az eddig hagyományosan kőépítkezésű területeken – Bükkalja, Tokaj-Hegyalja, Mátra vidéke – kívül Észak-Zemplénben, a Tornai-Karszton és Gömör megyében több olyan kisebb régió is körülhatárolható, ahol a kő – éppen a vele való kereskedelem kövekeztében – lényegesen nagyobb szerepet játszott a hagyományos népi anyaghasználatban, mint ahogy azt eddig gondoltuk.⁷⁸

Lénárt Andor tanulmányának ugyan jórészt Heves megyei vonatkozásai vannak, de az építőközpontok kérdéséhez alapvető módszertani szempontokkal szolgál. A nagy egri barokk építkezések idején a Bükk és a Mátra környéki érseki birtokokon olyan centrumok alakultak ki, ahonnan az építőanyagokon kívül az építkezésekhez szükséges munkaerő is kikerül. Ezek a segéd munkások, „betanított” munkások rengeteg szakmai fogást, új szerkezeti megoldásokat, díszítő elemeket tanultak el, melyeket később elterjesztettek saját környezetükben is.⁷⁹ A XVIII–XIX. századi barokk és klasszicista városi és nemesi építkezések hatása érezhető ennek megfelelően a múlt századi paraszti építkezés formái és szerkezeti megújulásában, a tornác, az oromzatdíszítések stb. megjelenésében.

Selmeczi Kovács Attilának az északi régió ácsközpontjait sikerült feltárnia,⁸⁰ s tőle tudjuk, hogy Szőlőszárd, Ragály ácsainak milyen nagy szerepe volt a környék gerendavázás építményeinek elterjesztésében. Csak sajnálni lehet, hogy a bükki kőfaragókon kívül⁸¹ nem dolgozta még fel senki a perkupai kőművesek, a karcsai nádverők vagy a Bódva-völgyi ácsok hasonló jellegű tevékenységét.

72. Bakó F., 1985. 225–253.

73. Nagy G., 1971. 109–115.; Nagy G., 1983. 138–144.

74. Viga Gy., 1980. 252–258.; Molnár Á., 1983. 132–138.

75. Petercsák T., 1986. 233–237.

76. Viga Gy., 1985.; Szakáll S.–Viga Gy., 1984. 93–122.

77. Cseri M., 1986. 205–232.

78. Cseri M., 1987. megjelenés alatt.

79. Lénárt A., 1982–83. 187–218.

80. Selmeczi Kovács A., 1971/b. 73–75.

81. Viga Gy., 1985.; Szakáll S.–Viga Gy., 1984. 93–122.

4. Lényegében az építőanyagokkal foglalkozó tanulmányokhoz kapcsolódnak a különböző szerkezeti leírások. A technikai kérdéseket, a szerkezeti megoldásokat legtöbbször az építkezés rendjének ismertetésekor tárgyalják kutatóink. Megyénk népi építkezésének tipikus jellemzője a faépítkezés, s talán éppen ezért ebből a témakörből kerültek ki legnagyobb számú tanulmányok is. *Selmezi Kovács Attila* a gerendavázás épületek felállítását, majd az ácsszerkesztések változását tekintette át.⁸² Ugyanő írt a zsúpfedél készítéséről is a keleti palócok körében.⁸³ *Balassa M. Iván* az ágasfás-szelemen-es tetőszerkezet elterjedését követi nyomon a magyar népi építkezésben. Kiemeli, hogy az ágasfás-szelemen-es tető az ún. „gyengébb” (sár, föld, vályog) falazatú épületeknél volt általános, más falazatnál csak a nagyobb feszítávolságok áthidalásánál alkalmazták.⁸⁴ Megyénk területén húzódik a szarufás és szelemen-es tetőszerkezet elterjedésének határa is, összhangban az eltérő falazatú vidékek határával.

5. A lakóépületek külső megjelenése, formai kiképzése, ornamentális díszítése mindig is érdekelte kutatóinkat. *Lajos Árpád* Sajóvezdén a házdíszítéseket, a lakóház homlokzati és oromzati díszítményeit vizsgálja, nem hagyva ki a tornácot sem.⁸⁵ Az építészekre jellemző módszerrel dolgozott *Kalás István*, amikor a borsodi népi lakóházak jellemzőit igyekezett kiemelni. A díszítések, a „szépészeti” és esztétikai kritériumok voltak számára döntő fontosságúak. A házoromzat (geometrikus és növényi ornamentika, napsugaras díszítés stb.) a vakolatrátétek, a tornácoszlopok, oszlopfők stb. díszinek hasonlósága, illetve különbözősége alapján határozta el az egyes – általa annak vélt – típusokat.⁸⁶

Bakó Ferenc a tetőformákat és a homlokzati díszítéseket tekintette át a Mátra és Bükk-vidék parasztházain. Véleménye szerint a házoromzat az építető számára a „kikarakat”, informál a benne lakó vagyonáról, társadalmi, vallási hovatartozásáról, sőt még ízléséről is. A tetőformák és az oromzatok tudósítanak a helyi népi építő gyakorlat színvonaláról is.⁸⁷ Legutóbb *Gillyén Nándor* a magyar paraszti lakóházak deszkaoromzatainak építészeti és történeti vonatkozásait foglalta össze.⁸⁸

6. A magyar népi építészeti kutatás igen korai szakaszában felmerült a történeti elmélyítés igénye. A recens gyűjtések időszakától korábbi periódusokban is nyomon kívánták követni egy-egy település vagy tájegység építkezésének alakulását. Összeírások, regesztrák, ingatlanbecslési jegyzőkönyvek szolgáltak eddig értékes történeti adatokkal. *Balassa Iván* a XIX. század eleji abaúji cselédházakról tudósít,⁸⁹ *Kenéz György* egy XVII. század eleji paraszti ingatlant ír le Fonyban,⁹⁰ *Román János* a XVI–XVIII. századi Sárospatak építéstörténetéhez talál értékes adatokat.⁹¹ A magasabb írásbeliséggel rendelkező mezővárosi iratok vállalása a legtöbb eredményre vezeti a kutatókat. A már említett Sárospatakon kívül vannak adataink Miskolc XVII–XVIII. századi parasztházairól,⁹² a vízimalmokról,⁹³ és más gazdasági melléképületekről.⁹⁴

82. *Selmezi Kovács A.*, 1974. 70–85.; *Selmezi Kovács A.*, 1973. 487–499.

83. *Selmezi Kovács A.*, 1968. 548–559.

84. *Balassa M. I.*, 1977. 328–364.

85. *Lajos Á.*, 1959/b. 59–64.

86. *Kalás I.*, 1965. 259–284.

87. *Bakó F.*, 1976. 133–176.

88. *Gillyén N.*, 1985. 155–172.

89. *Balassa I.*, 1958. 320–321.

90. *Kenéz Gy.*, 1961. 620–621.

91. *Román J.*, 1965.

92. *Bodgál F.*, 1961. 221–222.

93. *Veres L.*, 1975. 14–20.

94. *Bodgál F.*, 1957. 316–318.

Módszere és igen használható történeti adatai miatt emelem ki *Páll István* taktaközi és bodroghközi dolgozatait. A Tűzkármentesítő Bizottságok jegyzőkönyvei – lévén a háztüzek igen gyakoriak – ez idáig a legnagyobb számban és részletességgel szolgáltatnak információkat a XIX. század első fele hagyományos paraszti építkezésére vonatkozóan.⁹⁵ A hasonló jellegű történeti dokumentumok módszeres feldolgozásával mintegy 100 évvel korábbi időszakra tudnánk visszanyomozni népi építkezésünkben.

7. A két világháború közötti időszak építészetkutatói kiemelt fontosságot tulajdonítottak a tüzelőberendezések kérdésének. Módszerüket folytatva, eredményeiket felhasználva *Bakó Ferenc* rajzolta meg történetiségében az észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezéseinek fejlődését. A bőséges levéltári források alapján az Árpád-kori földbe mélyített kunyhók nyílt tűzhelyétől a búbos, illetve laposkemencéig húzható meg a fejlődési sor. Nyomon követi a kemence ún. vándorlását a lakószobától az udvarra kikerülésig, illetve a funkciótlanná válásig. Bőséges anyagot hoz a kemence terminológiai fejlődésére vonatkozóan is.⁹⁶ A legtöbb építkezéskutató ugyan leírja a tűzhelytípusokat és a füstelvezetés módját, de elméleti, történeti kérdésekbe a legritkábban bonyolódik.

Talán e téma keretén belül kell említenünk a népi világítással és eszközeivel foglalkozó tanulmányokat. *Ikvai Nándor*,⁹⁷ *Szabadfalvi József*⁹⁸ és *Ujváry Zoltán*⁹⁹ Zemplénben mutatták be a világítóeszközök fejlődését, a primitív olajmécsektől a fáklyákon át a petróleumlámpáig.

8. Az északi magyar háztípus kialakulását, alaprajzi-genetikai fejlődését *Bátky Zsigmond* óta *Bakó Ferenc* és *Balassa M. Iván* követte nyomon a legátfogóbban. *Bakó Ferenc* egyszerre tartja meg *Bátky* elméletének egyes pontjait (pl. az eresz szerepe a fejlődésben) és haladja meg azzal, hogy erőteljesen figyelembe veszi a jobbágy-paraszti társadalom vagyoni differenciálódását, hogy rendkívül széles körű történeti és recens forrásokból származó anyagra támaszkodik.¹⁰⁰ *Bakó Ferenc* az északi magyar vagy palóc ház fejlődését három társadalmi réteg használatában rekonstruálja, különválasztva a vagyontalan zsellér, a középbirtokos és a vagyonos, nagycsaládi keretekben élő jobbágyok lakóházának fejlődését. Abból indul ki, hogy „Feltételezzük, hogy a palóc lakás eddig ismert elemei – a szoba, pitvar, hálókamra, éléskamra – a fejlődés legtávolabbi pontján sem voltak valamennyien minden társadalmi réteg tulajdonában, és e szituáció eleve irányt szabott a fejlődésnek.”¹⁰¹ Bár az északi lakóház eredetét, az egyes helyiségek kialakulását ő sem tudja teljes mértékben feltárni, munkája igen nagy jelentőségű. A vagyoni-társadalmi tényezők bevonásával pedig tágitotta a kutatás szempontjainak körét.

Balassa M. Iván értekezése teljes mértékben,¹⁰² „A parasztház évszázadai” című munkája pedig részben foglalkozik az északi magyar ház fejlődésével.¹⁰³ A két munka ismertetése és értékelése nem lehet feladatomban. *Bakó Ferenc* módszerét követve még inkább tágitja a vizsgálatba bevonható történeti, régészeti, néprajzi anyagot. Ezek alapján a lakóház egyes fejlődési fázisait igyekszik feltárni a primitív hajlékoktól napjainkig.

95. *Páll I.*, 1983. 105–113.; *Páll I.*, 1986. 237–245.

96. *Bakó F.*, 1973–74. 217–285.

97. *Ikvai N.*, 1958. 409–421.

98. *Szabadfalvi J.*, 1963. 261–263.

99. *Ujváry Z.*, 1958. 462–464.

100. *Bakó F.*, 1975. 175–220.; *Bakó F.*, 1978.

101. *Bakó F.*, 1975. 175–220.

102. *Balassa M. I.*, 1981/a. kézirat.

103. *Balassa M. I.*, 1985.

Bevallott célja, hogy feltárja területünk építkezésének nagy- és kistáji variánsait. Szerinte az ún. északi magyar háztípus a XIV. század végére elérte a szoba-pitvar-kamra vagy istálló alaprajzi tagolódású alapformát. A fejlődés során – társadalmi, gazdasági tényezők és az egyéni ízlés alapján – a XVIII. századra kialakultak a nagytáji formák, s a XIX. század második felére pedig az egy-egy völgyet, közeli falvak közösségét jelképező kistáji formák.¹⁰⁴ Igen kiválóak azok a térképei, melyek bemutatják az egyes építészeti és házelemek térbeli elhelyezkedését, a különböző korszakokban Észak-Magyarországon. Ugyanakkor *Balassa M. Iván* sem talál minden területre, vizsgált kérdésre megfelelő és kritikailag elfogadható forrást. A régészeti és levéltári kutatásaink nem olyan magas színvonalúak, illetve nem tártak fel még olyan mélységeket, amire egy elméletet biztosan fel lehetne építeni. Ilyenkor – más eredetkutatókhoz hasonlóan – *Balassa M. Iván* is kénytelen hipotézisekre, saját elgondolásaira szorítkozni, ami esetenként gyengíti elméletének hitelét.

9. Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén a felszabadulás óta eltelt időszakban a gazdasági építmények kutatása terén figyelhető meg a legnagyobb fejlődés, itt születtek a legnívósabb munkák. Megszaporodtak azok a kutatók, illetve tanulmányok, amelyek a gazdasági építményekben nemcsak az archaikus építési technikákat és formákat keresték, hanem a népi gazdálkodás egész rendszerébe foglalva vizsgálták azokat. *Balassa M. Iván* a Hegyköz földművelését kutatva leírja az ehhez a termelési ágazathoz tartozó építményeket (csűr, rakodó stb.) is.¹⁰⁵ Ugyanő a bodrogi és a hegyaljai szárazalmokról közöl értékes adatokat.¹⁰⁶ A szénagazdálkodás két speciális észak-magyarországi építményével, az abarával¹⁰⁷ és a rakodóval¹⁰⁸ foglalkozik *Paládi Kovács Attila*, aki később az egész magyar széna- és rétgazdálkodást foglalta össze, természetesen az ide vonatkozó tároló építményekkel együtt.¹⁰⁹

A hegyvidéki gazdálkodás talán legtipikusabb építménye a csűr. A paraszti portának díszé a hatalmas méretével, alakjával, eredetileg a cséplés színtere, a széna és a szalma tárolóhelye volt, léte illetve hiánya hű tükrö a gazda vagyoni-társadalmi állapotának. A csűrös építkezés és gazdálkodás észak-magyarországi helyzetével, történetével foglalkozott több éven át *Selmeczi Kovács Attila*. Előtanulmányaiban írt a torkos csűrökről,¹¹⁰ a közös csűrökről,¹¹¹ a csűr típusokról,¹¹² majd 1976-ban megjelent monográfiájában a csűrös gazdálkodás és építkezés rendszerét foglalta össze területünkön.¹¹³ A Zempléni hegyvidék néprajzát bemutató tanulmánykötetben – folytatva Észak-Magyarország gazdasági építményeinek szisztematikus feldolgozását – egy zempléni falu beltelkének gazdasági épületeit írja le.¹¹⁴

A hagyományos gabonátárolás föld alatti és föld feletti építményei egyaránt megtalálhatók vidékünkön. *Ikvai Nándornak* a föld alatti gabonátárolásról írott összefoglalása bőséges észak-magyarországi példákat is hoz,¹¹⁵ noha területünkről egy karcsai

104. *Balassa M. I.*, 1981/a. 345–355.

105. *Balassa I.*, 1964.

106. *Balassa I.*, 1973/b. 87–92.

107. *Paládi-Kovács A.*, 1969. 79–101.

108. *Paládi-Kovács A.*, 1980. 209–228.

109. *Paládi-Kovács A.*, 1982. 81–99.

110. *Selmeczi Kovács A.*, 1971/a. 435–455.

111. *Selmeczi Kovács A.*, 1972. 137–140.

112. *Selmeczi Kovács A.*, 1975. 509–536.

113. *Selmeczi Kovács A.*, 1976.

114. *Selmeczi Kovács A.*, 1981. 89–104.

115. *Ikvai N.*, 1966. 343–377.

adatközlésen kívül nem tudunk más rész tanulmányt említeni.¹¹⁶ A föld feletti gabonás kamrák és más tárolók vonatkozásában is csak egy tornaszentandrási adatközlést emelhetek ki.¹¹⁷ *Füzes Endre* kiváló monográfiája az egész magyar nyelvterületen – ezen belül Észak-Magyarországon is – dolgozza fel a gabonátárolás építményeit, beleértve a föld alatti és föld felettieket is.¹¹⁸

A növénytermesztéshez kapcsolódó építmények közül a szőlőbeli építményekről, a pincékről és borházakról eddig sajnálatosan kevés szó esett. A híres tokaj-hegyaljai borkultúra mellett pedig a megye túlnyomó részén a szőlőművelés-borkészítés a hagyományos paraszti foglalkozások jellegzetes ágazata volt. *Bencsik János* dél-borsodi adatközlésein¹¹⁹ kívül csak a téma országos összefoglalását több tanulmányában elvégző *Vince István* munkáit említhetjük.¹²⁰ Az egri történelmi borvidékhez kapcsolódó dél-bükki borkultúra, a miskolci Avas-hegy, a kisebb körzeteket ellátó észak-borsodi-gömöri-abaúji bortermelő központok borászati építményeinek feldolgozása sajnálatosan nagy tartozásai szaktudományunknak.

Viszonylag kevésbé kutatottak megyénk állattartó építményei. Ezen a területen *Szabadfalvi József* két munkáját emelném ki. A magyarországi extenzív állattenyésztést bemutató monográfiájában¹²¹ részletesen ír a különböző ólakról, szárnyékokról, hodályokról stb. Adataink egy jelentős részét megyénk területéről nyeri.¹²² *Petercsák Tivadar* egy hegyközi falu, Filkeháza állattartásához kapcsolódó építményeit mutatja be, nem feledkezve el sem a szerkezeti leírásokról, sem azok funkcionális működéséről.¹²³ Egy sajátos pásztorkunyhó típust ismerhetünk meg a Bodroghözből *Bodó Sándor* írásából,¹²⁴ s ugyancsak rövid leírását adja a mezőcsáti istállóknak *Kocsis Gyula*.¹²⁵

Az észak-magyarországi középhegységi régió állattartásának évszázadokig legtipikusabb területe a juhászat volt. *Paládi Kovács Attila* monográfiája ma is egyedülálló módon tárta fel ezt a témát.¹²⁶ A Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék területéről származó adatai alapján kiváló leírásokat találunk a legprimitívebb pásztorepítményektől a kőfalazatú juhakolokig bezáróan. A barkó etnikai csoport néprajzát összegző kis-monográfiájában is külön fejezetet szentel a juhászatnak és építményeinek.¹²⁷

A középhegységi pásztorkodás és építményei – úgy tűnik – sajátos típust képviselnek a Kárpát-medencében. Számos vonatkozásban kapcsolatokat fedezhetünk fel az alföldi és a magas hegyvidéki területekkel. Ugyanakkor sajátos helyi, csak ezen a területen fellelhető jegyei is vannak. Az állattartással, illetve a népi építkezéssel foglalkozó kutatók számára egyaránt szükséges lenne ezt a régiót, illetve ezt a sajátos típust megvizsgálni, s elhelyezni a Kárpát-medence egésze pásztorkodásának rendszerében.

Az Északi-középhegység biztosította természetföldrajzi viszonyok sajátos foglalkozásokat, megélhetési módokat hoztak létre, melyekhez speciális építmények is kapcsolódtak. Igen elterjedt foglalatosság volt a méhészet. *Füvessy Anikó* Észak-Borsod

116. Nagy G., 1973. 99–105.

117. Vas T., 1978–79. 137–147.

118. Füzes E., 1984.

119. Bencsik J., 1973. 92–98.

120. Vincze I., 1958. 83–105.

121. Szabadfalvi J., 1970/a.

122. Szabadfalvi J., 1970/b. 39–81.

123. Petercsák T., 1971. 105–130.; Petercsák T., 1983. 21–73.

124. Bodó S., 1982. 199–203.

125. Kocsis Gy., 1971. 105–111.

126. Paládi-Kovács A., 1965.

127. Paládi-Kovács A., 1982. 94–98.

méhlakásait, *Balassa M. Iván* pedig a Hegyköz és a Bodrogeköz méheseit dolgozta fel.¹²⁸ A bükki mészégetők kunyhóit *Bakó Ferenc* írta le.¹²⁹ Nincs azonban jó feldolgozásunk a favágók, a cserhántók, a halászházak, pákászok, faszénégetők és más erdei munkások ideiglenes vagy állandó építményeiről.

A gazdasági építmények feldolgozását célzó kutatási eredmények lezárása előtt engedjék meg felhívni a figyelmet egy sajnálatosan elhanyagolt területre, illetve témára. A víznyerés módjai, a kutak építése, szerkezeti és formai kiképzése *Ujváry Zoltán* – módszertani szempontból is kiváló – zempléni dolgozatán kívül szinte teljesen feltáratlan.¹³⁰ Megyénk változatos természetföldrajzi, geomorfológiai viszonyai következtében sokszor még a szomszédos településeken sem teljesen egyformák a víznyerés módjai, formái, eszközei. E témában az egész megyét áttekintő összefoglalás jelentős eredménye lehetne néprajzi kutatásunknak.

10. Dolgozatomban eddig a népi építkezés tárgykörének egy-egy jelentősebb rész-problematikáját, ezen részterületek kutatási eredményeit tekintettem át. Módszerükre a tényközléstől a monografikus feldolgozásig volt a jellemző, terjedelmük a néhány oldaltól a könyvméretekig, szakmai színvonaluk az amatőr közléstől az évtizedes kiérlelésig terjedt. Van ám a népi építkezés kutatásának egy olyan irányzata, mely a komplexitás igényével egy-egy település, kisebb-nagyobb tájegység hagyományos építészetét kívánja feldolgozni. Ez a komplexitás magában foglalja a telek és a település szerkezetét, az építőanyagokat, technikákat, formákat, az alaprajzot, a tüzelőkérdést, sőt még a gazdasági építményeket is. Recens gyűjtések mellett bőségesen felhasználja és alkalmazza a történeti-néprajzi adatokat, az építkezést a gazdasági-társadalmi és funkcionális szempontok alapján szemléli. A komplex monografikus feldolgozások hosszú ideig nem voltak jellemzőek megyénk kutatására, s még jelenleg sem nagy a számuk. Az első komolyabb munka *Szolnoky Lajos* tollából származik, aki a Bodrogeközben fekvő Vajdacska udvarát és építményeit mutatja be.¹³¹ A falu rövid bemutatása után ír a telekről, az azon lévő építmények elnevezéséről és elhelyezkedéséről. A lakóház szerkezeti felépítését, az építőanyagokat (föld, fa, nád stb.), a technikai eljárásokat részletesen ismerteti. Ugyanakkor nem hagyja félbe vizsgálódásait, a lakóház funkcionális tagolódását, a tüzelőberendezést és az alaprajzot is rögzíti. További érdeme, hogy a gazdasági élet építményeit, a széna- és gabonátárolókat, ólakat és istállókat is vizsgálja, úgy, hogy a falu gazdasági életével szervesen összekapcsolva, azzal egységben tárgyalja. A Bodrogeköze vonatkozóan egy vázlatos áttekintés kivételével azóta sem rendelkezünk újabb összefoglalással.¹³²

Petercsák Tivadar az abaúji Hegyköz közel tucatnyi településének népi kultúráját foglalta össze monográfiájában, külön összefoglaló fejezetet szentelve a népi építészetnek, lakáskultúrának és a gazdálkodás építményeinek.¹³³ *Dám László* még ezen is túlmegegy, amikor az egész Zemplén népi építészetét tárja elénk.¹³⁴ Mindkét tanulmány azért is fontos, mert az itt lakó nemzetiségek (szlovákok, kárpátukránok) tárgyalásakor megyénk építészetének interetnikus jegyeire is fény derül. Ugyancsak vannak a mai Szlovákia magyarok lakta területeire vonatkozó megfigyelései *Paládi Kovács Attilának* is, aki a Sajótól délnyugatra fekvő, barkónak nevezett községek népi kultúráját foglalta

128. Füvessy A., 1972. 527–549.; Balassa M. I., 1971. 83–104.; Balassa M. I., 1973. 113–150.

129. Bakó F., 1968. 67–91.

130. Ujváry Z., 1969. 367–386.

131. Solnoky L., 1956. 593–632.

132. Cseri M., 1987.

133. Petercsák T., 1978. 58–68.

134. Dám L., 1981. 63–68.

össze, külön fejezetet szentelve a lakóházak berendezésének és a gazdasági építményeknek.¹³⁵

Az utóbbi évtizedek fellendülő Gömör kutatásának szép eredménye *Dám László* és *Cseri Miklós* monografikus feldolgozása. *Dám László* a történeti Gömör megye déli, főleg magyarok lakta – határainkon inneni és túli – településeinek népi építkezését dolgozta fel recens és történeti adatok alapján. Különösen kiválóak a határainkon túli falvakból származó leírásai.¹³⁶ *Cseri Miklós* Dél-Gömör tipikusan kismemesi falvaiban végzte megfigyeléseit, s a Szuhavölgy népi építkezését a kismemesek és jobbágyparasztok közötti viszonyrendszer tükrében dolgozta fel.¹³⁷

A jobban kutatott északi területekhez képest elhanyagolt a megye középső és déli része. *Kóthy Judit* Mezőcsát,¹³⁸ *Bencsik János* a Közép-Tisza vidék,¹³⁹ *Balassa M. Iván* pedig az ún. dél-borsodi Mezőség népi építészetét foglalta össze.¹⁴⁰ A Bükk hegység déli peremvidékének tipikus építményei a barlanglakások, melyeket a könnyen faragható tufába mélyítettek. *Bakó Ferenc* monográfiája a téma legjobb és legteljesebb összefoglalása a magyar nyelvterületen.¹⁴¹ Sajnos felsorolásunkat ezzel le is kell zárunk, noha a megyei építészetkutatás az igazán komoly eredményeket ezen a téren tudná felmutatni.

11. Dolgozatom bevezetőjében már utaltam megyénk színes etnikai összetételére. A magyar és a megyei néprajzi kutatások az utóbbi években egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek az interetnikus jegyek feltárására, s ebből az építkezéskutatók kiveszik részüket. Építészeti–településtörténeti szempontból a legjobban feltártak a megyei német szórványok. *Balassa M. Iván* történeti áttekintésén túl¹⁴² ki kell emelnünk *Lengyel Imre* rátkai településnéprajzi dolgozatát.¹⁴³ *Kavecsánszky Gyula* a komplexitás igényével dolgozta fel Rátka, Hercegkút és Károlyfalva népi építészetét.¹⁴⁴

A megyei szlovák telepek kapcsán *Viga Gyula* bükszentlászlói településdolgozata a táj és az ember egymáshoz való viszonyát vizsgálja.¹⁴⁵ *Bakó Ferenc* a Répáshuta néprajzát összegző tanulmánykötetben monografikus igénnyel foglalta össze a település és népi építkezés rendszerét.¹⁴⁶ Derenk és Istvánmajor lengyel telepes falvak néprajzi kutatása még csak most van kibontakozóban. Két lengyel szerző kidolgozta a kutatás metodikáját, melyben nagy szerepet kap a település és a népi építkezés is.¹⁴⁷

A megyei nem magyar etnikumú települések népi építkezésében a pontos lejegyzések mellett kutatóink törekedtek az ún. etnikus jegyek felkutatására is. A tapasztalatok viszont azt mutatják, hogy – talán a német telepeket kivéve – a XVIII. század folyamán betelepült szlovákok, kárpátukránok, lengyelek építkezésükben nagy gyorsasággal asszimilálódtak a környező magyarsághoz. Sajátos etnikai jegyeket, szerkezeteket, formákat a legritkább esetben fedezhetünk fel építkezésükben. Az eltérő terminológiák, egyes elemek, eljárások elnevezésében fellelhető különbségek nem alapvetőek, nem te-

135. *Paládi-Kovács A.*, 1982. 81–98.

136. *Dám L.–Rácz M.*, 1986.

137. *Cseri M.*, 1987.

138. *Kóthy J.*, 1971. 97–104.

139. *Bencsik J.*, 1974. 535–565.

140. *Balassa M. I.*, 1980. 111–150.

141. *Bakó F.*, 1977.

142. *Balassa I.*, 1973/a. 285–320.

143. *Lengyel I.*, 1969. 233–246.

144. *Kavecsánszky Gy.*, 1986. 245–273.

145. *Viga Gy.*, 1982. 91–97.

146. *Bakó F.*, 1984. 97–124.

147. *Krasinska É.–Kantor R.*, 1979. 341–359.

kinthetők etnikus specifikumoknak. A németek esetében etnikus jegynek tekinthető a sajátos településforma, a telkek beépítettsége, a magas színvonalú kőművesmunka, s a 6–8 helyiséges lakóházak eltéréseket mutatnak a környező magyar községekhez képest. Az etnikai jegyek teljes körű, átfogó vizsgálata, feltárása még tartozása építkezéskutatásunknak.

12. A magyar népi építészet kutatója, amikor szerkezeti, formai, alaprajzi, funkcionális stb. szempontok alapján leírja az adott település vagy táj lakóházait, népi építészeti objektumait, akkor lényegében a hagyományos paraszti kultúra egy sajátos területének biztosítja a túlélést, a fennmaradást az utókor számára. A szöveges leírás, a fényképes és rajzos illusztrálás – legyen az bármilyen kiváló is – mégsem tud teljesen adekvát módon informáló erővé válni az érdeklődő nagyközönség számára. Hiányzik az empirikus információszerzés lehetősége. A gyors ritmusú társadalmi átalakulás, a népi építőanyagok időtállótlanúsága, a hagyományos népi építőgyakorlat megszűnése előrevetítette ezen objektumok viharos pusztulását. Ez a két legfontosabb igény hozta felszínre 1950–60-as években a népi műemlékvédelmet, illetve a tájházügyet.

A népi műemléki kutatás már az elmúlt 20 évben is hozott eredményeket. *Dala József* dolgozata már 1965-ben praktikus tanácsokkal látja el a témával foglalkozó szakembereket.¹⁴⁸ *Détsy Mihály* először a mezőkövesdi járás,¹⁴⁹ majd az egész megye műemlékeinek helyzetével foglalkozik. Az elsőként említett munkájában már felveti a nagyszámú mezőkövesdi népi építmények védelmének szükségességét.¹⁵⁰ *Vargha László* igen hatalmas néprajzi anyagot, felmérést és fényképfelvételt gyűjtött össze kutatásai során, s a megyére vonatkozóan – településekre bontva, a legszükségesebb alapszűkeket (cím, építési év stb.) biztosítva – tárta elénk anyagát. Nagy kár, hogy a legkiválóbb népi építészetet kutató műépítészünk gazdag borsodi anyagát csak részben tudta publikálni, és a szaktudomány rendelkezésére bocsátani.¹⁵¹

Az 1960-as műemléki összesítőjében már közel 50 népi objektumot találunk.¹⁵² Jósavafőről készített munkája – melyben ismerteti a település történetét, körülhatárolja a műemléki együtteseket, s javaslatokat tesz azok védelmére vonatkozóan is – tartalmi és módszertani szempontból is példamutató.¹⁵³ Felsorolásunkat *Olajos Csaba* tanulmányával zárjuk, aki áttekintette a népi műemlékvédelem megyei helyzetét, ismertette az eredményeket és hiányosságokat, s a további fejlesztés lehetőségeiről is szót ejtett.¹⁵⁴ Napjainkban a népi építészeti emlékek a védett épületállomány 13%-át teszik ki, mely országos viszonylatban a 6. helyet biztosítja megyénknek.

A népi műemlékvédelem a problémakörnek csak egyik oldala, hiszen megoldást vár a levédett, felújított objektumok hasznosítása is. Kézenfekvőnek tűnt és tűnik ma is, hogy ezeket a lakóházakat, műhelyeket „in situ” berendezve tájházként, tájmúzeumként hasznosítsák. Az ún. néprajzi falu, illetve skanzen létrehozása nem újkeletű a magyar muzeológiában, gondoljunk itt a millenniumi kiállítás falujára, melyben megyénk az ún. matyóház révén érdekelt is volt.¹⁵⁵ Az 1970-es évekig létezett megyénkben egy olyan elképzelés, miszerint a diósgyőri vár környékén egy múzeumfalut hoznak létre, ahol a régió jellegzetes lakó- és melléképületei képviseltetnék magukat. Ez a terv végül is nem valósult meg. Másik megoldásként kínálkozott, hogy a levédett és felújított épületet saját környezetében hasznosítsák tájházként. Megindult a „tájházipítő” moz-

148. *Dala J.*, 1965. 220–224.

149. *Détsy M.*, 1973. 97–100.

150. *Détsy M.*, 1974. 16–24.

151. lásd ehhez: *Filep A.*, 1985. 9–30.

152. *Vargha L.*, 1960. 95–131.

153. *Vargha L.*, 1985. 83–98.

154. *Olajos Cs.*, 1981. 10–23.

155. *Balassa M. I.*, 1972. 553–572.

galom, melynek kétségkívül szép eredményei is vannak. Gondoljunk itt Mezőkövesd ún. Hadas-településnek 14 épületére. Tard, Szentistván, Füzér, Ónod, Rátka, Cserépváralja elkészült tájházaira. Az utóbbi években ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy egyre több település kíván tájházat, falumúzeumot létrehozni. Teszik ezt akkor is, ha az épület nem igényli ezt a hasznosítási formát, az anyagi fedezet, a személyi ellátottság nem biztosított, a berendezéshez szükséges kvalitásos tárgyak már nem állnak rendelkezésre. Idegenforgalom hiányában a legtöbb esetben alig van látogató, sokszor a tájházügy helyi személyi viszonyok függvényévé válik. Legnagyobb gondként mutatkozik, hogy az enteriőrben elhelyezett műtárgyak állag- és vagyonvédelme a legritkább esetben biztosított.¹⁵⁶

Megítélésem szerint az építészettudatásnak, a muzeológiának és a műemlékvédelemnek felül kell vizsgálnia a „tájházügyet”. Elméleti és módszertani útmutatókkal a helyes irányba kell terelni a kétségkívül jó szándékú törekvéseket. A népi műemlék-tájház szoros összekapcsolódást fel kell oldani, amire az alkotóház, közösségi ház, pávakörök, honismereti szakkörök székhelye funkció volna a legalkalmasabb. Ahol indokolt, természetesen továbbra is létesüljön tájház, az ahhoz szükséges anyagi és szakmai feltételek megteremtésével.

A fentiekben igyekeztem áttekintést adni Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi építészeti kutatásának eredményeiről. Ha esetleg vázlatosnak tűnne ez az áttekintés, ennek oka az, hogy a kutatások részletes ismertetése, kritikai értékelése nem lehetett feladatomban. Igyekeztem a legjelentősebb kutatókat és tanulmányokat ismertetni, amelyek módszerükben vagy a vizsgálat tárgyát képező terület miatt voltak fontosak. Megjegyzem, hogy nagyszámú kisebb közlés és tanulmány nem került most említésre, noha ezek is értékesek a megye népi építkezésével foglalkozó kutatók számára. Készültek egy-egy részletet ismertető tanulmányok, nagyobb táji egységet összefoglaló monográfiák, sőt nagyra törő elméleti munkák is. Mindezek ellenére úgy érzem, megyénk népi építkezésében még sok a fehér folt. Területileg alig kutatott a Bodroghöz, a Taktaköz, a megye középső része, az abaúji Cserehát vidéke. A Bükk népi építészete nincs még összefoglalva, Dél-Borsodban a Matyóföld és Mezőcsát környéke kivételével szinte nem publikált senki. Az összefoglaló monográfiák és az ezt megelőző résztanulmányok nagyon hiányoznak ezekről a területekről.

Tematikai téren is vannak aránytalanságok. Az építőközpontok kérdése, az építkezés kultúrelemeiben az átadás-átvétel kérdése, a népi építmények és az építészeti stílusok viszonya, a megyei kuriális-kisnemesi építkezés jellegzetességei mind olyan kérdéskörök, melyek megoldást, feldolgozást igényelnek. A gazdasági építmények vonatkozásában a komoly eredmények mellett hiányoznak a szőlőtermesztés-borkészítés objektumainak feldolgozásai, a középhegységi pásztorépítmények problematikájának tisztázása. Az újabb elméleti munkák ellenére sem tisztázott még az északi lakóház típuseredetének kérdése vidékünkön. Rendkívül kevés megyénk területén a hiteles régészeti forrásanyag, amely a lakóház történeti fejlődéséhez szolgáltatna támpontokat. Objektív okok miatt hiányoznak a levéltári-történeti szempontú vizsgálódások kutatómunkánkban (a középkori levéltári anyag nagy része Csehszlovákiában van), bár a meglévő borsodi és zempléni anyagot is alig használják kutatóink. A mezővárosi építkezés és településkutatás rendkívül izgalmas eredményeket hozhat a felszínre. Sajnos e téren még csak a kezdeti lépéseknél tartunk, noha meggyőződésem szerint a mezővárosi építéssel sokkal erősebben hatott a paraszti építészetre, mint ahogy azt gondolnánk.

Az eddigi kutatási eredmények összegzésére kívánatos lenne egy tudományos konferencia összehívása, mely konferencia anyaga egyfajta szintézise lehetne az észak-magyarországi építészeti kutatásoknak.

156. lásd ehhez: *Balassa M. I.*, 1981/b. 1–10.

IRODALOM

Bakó F.,

1953. Adatok a szocializmus faluépítkezésének történetéhez. A györgytarlói tanyaközpont kialakulása. *Ethn.* LXIV. 24–86.
1965. Mikófalva. Adatok a magyar csűrös kertes települések ismeretéhez. *EMÉ.* III. Eger, 181–243.
1968. Mészégető kunyhók a Bükk hegységben. *NÉ. L.* 67–91.
1972. Föld és téglafalazat az észak-magyarországi népi építkezésben. *EMÉ.* X. Eger, 247–304.
- 1973–74. Észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei. *EMÉ.* XI. Eger, 217–285.
1975. A parasztház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon. *EMÉ.* XIII. Eger, 175–220.
1976. Tetőformák, homlokzatok a Bükk és a Mátra vidékének parasztházain. *EMÉ.* XIV. Eger, 133–176.
1977. Bükki barlanglakások. Borsodi Kismonográfiák. 3. Miskolc
1978. Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Bp.
1984. Település és népi építkezés. Szerk.: Szabadfalvi J.–Viga Gy.: Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XIII. Miskolc, 97–124.
1985. Népi kőépítkezés a Kárpát-medencében. *EMÉ.* XXI. Eger, 225–253.

Balassa I.,

1958. Cselédházak az abaúji Hegyközben, 1809-ben. *Népr. Közl.* III. 1–2. sz. 320–321.
1964. Földművelés a Hegyközben. Bp.
- 1973/a. A tokaj-hegylajai német települések történetéhez. *HOM Évk.* XII. Miskolc, 285–320.
- 1973/b. Szárazmalmok a Hegylaján és a Bodrogházban a XVIII–XIX. században. *HOM Közl.* 12. Miskolc, 87–92.

Balassa M. I.,

1971. Méhesek a Hegyközben és a Bodrogházban. *NÉ.* LIII. 83–104.
1972. A néprajzi falu az ezredéves kiállításon. *Ethn.* LXXXIII. 553–572.
1973. A hegyközi és bodrogházi méhészet. A méhtartás egész évi menete. *Ethn.* LXXXIV. 113–150.
1977. Az ágasfás-szelemenés tetőszerkezet a magyar népi építkezésben. *Ethn.* LXXXVIII. 328–364.
1980. Dél-Borsod település- és építéstörténetének vázlata. Ház és Ember I. Szentendre, 111–150.
- 1981/a. A lakóház történeti fejlődése Észak-Magyarországon. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- 1981/b. A tájházak muzeológiai és műtárgyvédelmi kérdései. *HOM Közl.* 19. Miskolc, 1–10.
1985. A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata. Békéscsaba

Balogh I.,

1974. Bátky Zsigmond és a néprajztudomány. *Ethn.* LXXXV. 124–133.

Bátky Zs.,

1906. Barlanglakások Borsod vármegyében. *NÉ.* VII. 216–217.
1930. Magyar tűzhelyek és háztípusok. *NÉ.* XXII. 113–137.
- 1933/a. Építkezés. In: Magyarország néprajza. I. Budapest. 102–216.
- 1933/b. Gazdasági épületek. In: Magyarország Néprajza I. Budapest, 231–239.

Belkó K.,

1966. Építkezés, házbelső Szegilongban. *BNM.* Miskolc, 147–148.

Beluszky P.,

1979. Falvak az Aggteleki-karszton. Szerk.: Viga Gy., Az Aggteleki-karsztvidék néprajza. Miskolc, 31–36.

Bencsik J.,

1973. A „Iriglyi” szőlőskert. Adatok a dél-borsodi népi építkezéshez. *HOM Közl.* 12. Miskolc, 92–98.

1974. Adatok a népi építkezés ismeretéhez a a Közép-Tisza vidékről. DM Évk. IV. Debrecen, 535–565.
- Bodgál F.*,
1957. Parasztház és melléképületek felbecsülése Miskolcon 1788-ból. Népr. Közl. II. 316–318.
1961. Parasztházak Miskolcon a XVIII. században. Borsodi Szemle 5. Miskolc, 221–222.
1962/a. Györffy István településkutatásai Borsodban. Borsodi Földrajzi Évkönyv III–IV. Miskolc, 124–126.
1962/b. Miskolc térképe 1781-ből. Borsodi Földrajzi Évkönyv III–IV. Miskolc, 147–149.
- Bodó S.*,
1982. Egy pásztorkunyhótípus a Bodroghözéből. In. Szerk.: Balassa I.–Ujváry Z., Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen, 199–203.
- Cseri M.*,
1981. Adatok Szuhafő népi építkezéséhez. HOM Közl. 19. Miskolc, 50–58.
1983. Kisgyőr népi építkezése. HOM Közl. 21. Miskolc, 113–123.
1984. Településnéprajzi adatok a Szuhavölgyből. HOM Közl. 22. Miskolc, 91–101.
1986. Az építőanyag, mint az árucseré tárgya. Szabadfalvi J.–Viga Gy., Szerk. Árucseré és migráció. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Miskolc, 205–232.
1987. Népi építéset és lakáskultúra a Szuhavölgyben. Gömör Néprajza VIII. Debrecen.
1987. A Bodroghöz népi építkezésének vázlata. Szerk.: Viga Gy.: A Bodroghöz Néprajza. Néprajzi Tájkonferenciák. 7. Miskolc, 29–36.
1987. A kövel való kereskedelem hatása Észak-Magyarország népi építészetére. (megjelenés alatt az Ethnographica et Folkloristica Carpatica V. számában).
- Dakos Zs.*,
1971. Falusi építkezés. Szerk.: Nagy G.: Karcsai népelet. Karcsa, 107–113.
- Dala J.*,
1965. Népi műemlékeink védelmében. Műemlékvédelem IX. 220–224.
- Dankó I.*,
1955. A Sajó–Hernád melléki hajdú telepek. Sárospatak.
1959–61. Vámosújfalú települése. HOM Évk. III. Miskolc, 87–93.
1962–63. A bodroghözi Hosszúrét települése. HOM Évk. IV. Miskolc, 143–163.
- Dám L.*,
1981. Település, lakóház és házberendezés a Zempléni hegyvidéken. Szerk.: Szabadfalvi J.–Viga Gy.: Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai X. Miskolc, 63–88.
- Dám L.–D. Rácz M.*,
1986. Lakóházak Dél-Gömörben. Gömör néprajza VII. Debrecen
- Détshy M.*,
1973. A mezőkövesdi járás műemlékei. Matyóföld. Mezőkövesd, 97–100.
1974. A műemlékek helyzete Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. HOM Közl. 13. Miskolc, 16–24.
- Farbaky P.*,
1981. Településszerkezeti vizsgálatok a Mezőségben. (Ároktő és Mezőcsát). HOM. Közl. 19. Miskolc, 38–50.
1985. Mezőcsát és Ároktő településtörténete és népi építészete HOM Évk. XXII–XXIII. Miskolc, 247–284.
- Filep A.*,
1969. Kétfaltelkes mezőváros (Ónod) XVII. századi lát képi ábrázolása. Népi Kult. – Népi Társ. II–III. Budapest, 131–143.
1974. Bátky Zsigmond a kutató. Ethn. LXXXV. 118–124.
1985. Vargha László tudományos munkássága. Ház és Ember 3. Szentendre, 9–30.
- Findura J.*,
1885. A palóczokról. Földrajzi Közlemények. XIII. 191–206.
- Fludorovics Zs.*,
1913. A matyókról. NÉ. XIV. 219–248.

- Frisnyák S.*,
1977. Mezőkeresztes településformája és határa a XVIII. századi térképeken. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola füzetek 7. Nyiregyháza, 73–79.
- Füvessy A.*,
1972. Méhlikások Észak-Borsodban. HOM Évk. XI. 529–549.
- Füzes E.*,
1984. A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest
- Gillyén N.*,
1985. A magyarországi lakóházak deszkaoromzatairól. Ház és Ember. 3. Szentendre, 155–172.
- Gönyey (Ébner) S.*,
1925. A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és Ember. 65–107.
1931. Régi tűzhelyek Borsod, Abaúj, Zemplén, Bereg, Szatmár megyében. NÉ. XXII. 6–16.
1937/a. Az ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén. NÉ. XXIX. 119–141.
- Gróh J.*,
1907. A saájóvidéki népies építés. Magyar Iparművészet. 35–36.
- Gunda B.*,
1934. Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból NÉ. XXVI. 1–16.
1937. Népi mezőgazdálkodás a Bódva völgyében. NÉ. XXIX. 45–70.
1954/a. A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája. Az MTA. II. Oszt. Közl. Budapest, 375–408.
1954/b. A népi építkezés kutatásának módszere. Az MTA. II. Oszt. Közl. Budapest, 73–79.
- Györffy I.*,
1929. A matyókról. Népünk és nyelvünk. 137–160.
1930. Adatok a régi palóc építkezésben. NÉ. XXII. 154–155.
1943. Telekformáink (1935). In. Magyar falu – magyar ház. Turul. Budapest
- Herkely K.*,
1939. A mezőkövesdi matyó nép élete (lakóház–istálló). Néprajzi füzetek 8. Budapest, 11–25.
- Herman O.*,
1899/a. Az üstökös házakról. In. A magyar ősfoglalkozások köréből. Bp.
1899/b. A magyarság háza. Természettudományi Közlemények. 231–262.
- Huszka J.*,
1897–98. A mezőcsáthi kórus. Magyar Iparművészet. 20–25.
- Ikvai (Iváncsics) N.*,
1958. Népi világítás a Zempléni hegyvidéken. Ethn. LXIX. 409–421.
1966. Föld alatti gabonátárolás Magyarországon. Ethn. LXXVII. 343–377.
- Istvánffy Gy.*,
1896. A borsodi matyó nép élete. Ethn. VII. (lakás és berendezése). 66–67.
1911. A palócok lakháza és berendezése. NÉ. XII. 1–15.
- Jankó J.*,
1897. Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi faluja, Budapest
- Juhász Á.*,
1981. Hejce településnéprajza. Szerk.: Szabadfalvi J.–Viga Gy.: Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai X. Miskolc, 105–124.
- Kalas J.*,
1965. A borsodi népi lakóházak jellemzői. HOM Évk. V. Miskolc, 259–284.
- Kavcsánszky Gy.*,
1986. Rátka, Hercegkút és Károlyfalva népi építészete HOM Évk. XXIV. Miskolc, 245–273.
- Kenéz Gy.*,
1961. Ingatlanbecslés Fonyban a XVII. század első felében. Ethn. LXXII. 620–621.
- Kisbán E.*,
1974. A problémalátás Batty Zsigmond munkásságában. Ethn. LXXXV. 112–118.
- Kiséry L.*,
1958. A Bodrogköz és településeinek kialakulása. Borsodi Földrajzi Évkönyv I. Miskolc,

- Kiss A.*,
1867. Lakóházak. Szerk.: *Hunfalvy J.*: Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest, 94–95.
- Kocsis Gy.*,
1971. Kertek és istállók. Szerk.: *Kiss L.*–*Pataki S.*: Mezőcsát népi kultúrájából. Mezőcsáti helytörténeti füzetek. 3. Mezőcsát, 105–111.
- Komáromy J.*,
1960. Adatok Miskolc korai településtörténetéhez. Miskolc, Klny a Borsodi Szemle 1962/4. számából. Múzeumi füzetek 4–5.
- Korompay K.*,
1981. Mezőkövesd településrendjének kialakulása. HOM Közl. 19. Miskolc, 23–38.
- Kóthy J.*,
1971. A paraszti lakóház alakulása a XVIII–XIX. században. Szerk. *Kiss L.*–*Pataki S.*: Mezőcsát népi kultúrájából. Mezőcsáti Helytörténeti füzetek 3. Mezőcsát, 97–104.
- Kóris K.*,
1905. Matyóföldi tüzelők és szénatartók. NÉ. IX. 249. 263.
- Krasinska E.*–*Kantor, R.*,
1979. Derenk és Istvánmajor lengyel telepes falu néprajzi kutatása. HOM Évk. XVII–XVIII. Miskolc, 341–359.
- Lajos Á.*,
1959/a. Népi házdíszítés Sajóvelezden. Borsodi Szemle III. Miskolc, 4. 59–64.
1959/b. Az utolsó faház Domaházán. Borsodi Szemle III. Miskolc, 4. 63–68.
1969. A házépítés régi módja Kácson. HOM Évk. VIII. Miskolc, 341–348.
- Lengyel I.*,
1969. A rátkai német település. HOM Évk. VIII. Miskolc, 233–246.
- Lénárt A.*,
1982–83. Eszterházy Károly püspök XVIII. század népi építkezéseinek háttérparáról. EMÉ. XIX. Eger, 187–218.
- Majdanics M.*,
1985. A hagyományos népi építkezés változása Pácinban. Szerk. *Kovács D.*: Bodrogházi és hegyközi néphagyományok. Sátoraljaújhely, 115–222.
- Malonyai D.*, (Szerk.)
1922. A magyar nép művészete. A palócokról. V. kötet. Budapest.
- Marjalaki Kiss L.*,
1956. Miskolc ősi településű jobbágy- és zsellérháztelkei. HOM Közl. I. Miskolc, 39–48.
- Molnár Á.*,
1983. Az égetett mész értékesítése Aggteleken. HOM Közl. 21. Miskolc, 132–138.
- Módy Gy.*,
1969. A Sajó–Bódvaköz települése és birtoklástörténeti képe a török hódoltságig. HOM Évk. VIII. Miskolc, 207–220.
- Nagy G.*,
1971. A nád aratása és felhasználása Karcsán. HOM Közl. 9. Miskolc, 109–115.
1973. A gabona föld alatti tárolása Karcsán. HOM Közl. 12. Miskolc, 99–105.
1983. Adatok Karcsa cserekereskedelmében. HOM Közl. 21. Miskolc, 138–144.
- Nagy Gy.*,
1976. A népi építkezés technikája és a társasmunkák formái Karcsán. Szerk.: *Dobrossy I.*: Foglalkozások és életmódok. Miskolc, 171–180.
- Nagy József A.*,
1982. Anyaghasználat a Bükkalja építőgyakorlatában. HOM Közl. 20. Miskolc, 80–91.
- Nyíresi Tichy K.*,
1939. A gömöri házak homlokzata és ormfala. Búvár. 685–689.
- Olajos Cs.*,
1981. Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi építészeti emlékei és azok védelme. HOM Közl. 19. Miskolc, 10–23.
- Paládi Kovács A.*,
1965. A keleti palócok pásztorkodása. Mü. és H. VII. Debrecen

1969. Az abara. Egy szénátároló építmény a magyar parasztok gazdálkodásában. Népi Kult.–Népi Társ. II–III. Budapest, 79–101.
1980. Gazdasági épületek Észak-Borsodban és Gömörben. A rakodó. HOM Évk. XIX. Miskolc, 209–228.
1982. A Barkóság és népe. Borsodi kismonográfiák. 15. Miskolc, 81–89.
- Páll I.,**
1983. Adatok a Bodrogköz népi építkezéséhez. HOM Közl. 21. Miskolc, 105–113.
1986. Történeti adatok a Taktaköz népi építkezéséhez. HOM Évk. XXIV. Miskolc, 237–245.
- Pápai K.,**
1893. A palóc faház. Ethn. II. 1–31.
- Petercsák T.,**
1966. Régi házak Filkeházán. BNH. Miskolc, 149–157.
1971. A népi állattartás építményei Filkeházán. Szerk.: Kovács D.: Abaúj-Zemplén népi életéből. Sátoraljaújhely, 105–130.
1978. Hegyköz. Borsodi kismonográfiák 6. Miskolc, (Építkezés, házbelső) 58–68.
1983. Településtörténeti adatok Filkeházáról. HOM Közl. 21. Miskolc, 99–105.
1986. A fa és erdei termékek az Északi-Középhegység és az Alföld közötti népi kereskedelemben. Szerk.: Viga Gy.: Árucseré és migráció. Miskolc, 233–237.
- Pintér I.,**
1986. Dél-Gömör településnéprajza. Gömör néprajza II. Debrecen.
- Pintér S.,**
1880. A palócokról. Népismertető tanulmány. 6. p.
1909. A palóc család otthona. NÉ. X. 200–204.
- Reguly A.,**
1875. Palóc jegyzetek. Dolgozatok a palóc kutatás körében. I. Eger.
- Rerich B.,**
1909. Matyó építőművészet. Építő Ipar. 38. szám.
- Román J.,**
1965. Források és regesztrák Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokolliumokban. A Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma forráskiadványai 2. Sárospatak
- Selmeczi Kovács A.,**
1968. A zsúpfedél készítése a keleti palócoknál. Ethn. LXXIX. 548–559.
1971a. Torkos csűrök Észak-Borsodban. HOM Évk. X. Miskolc, 435–457.
1971b. Az építőközpontok kérdéséhez. Ethn. LXXXII. 73–75.
1972. Közöscsűrök Észak-Borsodban. HOM Közl. 11. Miskolc, 137–140.
1973. Gerendavázis épületek felállítása Észak-Borsodban. HOM Évk. XII. Miskolc, 487–499.
1974. Az ácsszerkesztések változása a gerendavázis építkezésben Észak-Magyarország középső területén. Ethn. LXXXV. 70–85.
1975. Csűr típusok Észak-Magyarország középső területén. HOM Évk. XIII–XIV. Miskolc, 508–536.
1976. Csűrös építkezés és gazdálkodás Észak-Magyarországon. Mű és H. XVIII. Debrecen.
1981. A beltelek gazdasági épületei. Szerk. Szabadfalvi J.–Viga Gy.: Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai X. Miskolc, 89–104.
- Szabadfalvi J.,**
1963. Adatok a Zempléni-hegyvidék népi világitásához. Ethn. LXXIV. 261–263.
1970a. Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Mű és H. XII. Debrecen.
1970b. Az akol típusa és funkciója. Népi Kult.–Népi Társ. IV. Bp. 39–81.
- Szakáll S.–Viga Gy.,**
1984. A Bükkalja kőszénbányászatához és kőfaragásához I. Bogács. Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből II. Miskolc, 93–112.
- Szedér F.,**
1819. A palócok. Tudományos Gyűjtemény VI. 26–46.

- Szendrei J.*,
1901. A megyaszói református templom magyar stílusú díszítményei 1735-ből. Magyar iparművészet. 155–157.
- Szolnoky L.*,
1956. Az udvar és építményei Vajdácskán. Ethn. LXVII. 593–632.
- Tálasi I.*,
1955. Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955) Ethn. LXVI. 5–56.
- Tóth J.*,
1944. A matyó nép építésze. Technika. 247–257.
- Ujváry Z.*,
1958. Primitív tűzgyújtás a Zempléni-hegyvidékről. Ethn. LXIX. 462–464.
1969. Források és kutak a Zempléni-hegyvidéken. HOM Évk. VIII. Miskolc, 367–386.
- Vajkai A.*,
1937. Adatok az Alsó-Hernád-völgy és az abaúji Cserehát építkezéséhez. NÉ. XXIX. 263–273.
1948. A magyar népi építkezés és lakás kutatása. KLNy. A Magyar népkutatás kézikönyvéből. Budapest.
- Valter I.*,
1964. Régészeti adatok a Bodroghöz honfoglaláskori településtörténetéhez. HOM Évk. IV. Miskolc, 131–141.
1974. A Bodroghöz honfoglaláskori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle XVI. 1–55.
- Vargha L.*,
1966. Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi műemlékei. Építés és Közlekedéstudományi Közlemények. 1–2. sz. 95–131.
1985. Jósza község települése, műemléki együttese és műemléki védelme. Ház és Ember 3. Szentendre, 83–98.
- Vas T.*,
1978–79. Gabonátárolók Tornaszentendrén. HOM Közl. 17., Miskolc, 137–147.
- Veres L.*,
1975. Miskolci vízimalmok a XIV–XIX. században. HOM Közl. 14. Miskolc, 14–20.
- Viga Gy.*,
1980. A Bükk-hegység szlovák meszeinek kereskedő útjai az Alföldre. Ethn. XCI. 252–258.
1982. Településnéprajzi adatok Bükkszentlászlóról. HOM Közl. 20. Miskolc, 91–97.
1985. Kőművek egy bükkaljai faluban. Studia folkloristica et ethnographica 17. Debrecen
- Vincze I.*,
1958. Magyar borospincék. NÉ. XL. 83–105.
- Viski K.*,
1933. Bódva környéki tűzhelyek. NÉ. XXV. 21–23.

ERGEBNISSE UND AUFGABEN IN DER FORSCHUNG ÜBER DIE VOLKSARCHITEKTUR DES BEZIRKS BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN IM LAUFE DER LETZTEN VIER JAHRZEHNTE

(Auszug)

Die Studie besteht aus zwei Hauptteilen. Im ersten Teil gibt sie einen Überblick über die bezirksbezogene Architekturforschung der Periode vor 1945. Diese Periode war die Zeit der anfänglichen Schritte, der ersten wertvollen Veröffentlichungen von Daten. Zur selben Zeit sind auch theoretische Studien erschienen, die sich hauptsächlich mit der Typisierung von Wohnhäusern befasst und den Fragen des Ursprungs auseinandergesetzt haben. Die andere und größere Einheit der Arbeit ist die Geschichte

der Forschung in der Zeit nach 1945. Ich habe versucht, die bis heute erschienenen Studien und Schriften nach einzelnen Richtungen, Methoden, Betrachtungsweisen zu klassifizieren. Im Bereich der Forschung wirtschaftlicher Gebäudeanlagen können wir ebenso wie im Forschungsbereich Materialeinsatz und Bautechniken in der Architektur einzelner Gebiete und Regionen seriöse Ergebnisse verzeichnen. Besonders interessant sind Studien, die das System der Verhältnisse zwischen Warenaustausch-Beziehungen, die in den letzten Jahren einen Aufschwung erleben, und der Architektur behandeln. Es können die wenigen, aber sehr gut konzipierten Monographien erwähnt werden, die die Architektur der nördlichen Region und des Matyó-Landes in komplexer Form bearbeiten.

Es liegen im wesentlichen vereinzelte Studien über Gebäudeanlagen für Tierhaltung, Weinanbau, Getreidelagerung und Wassergewinnung für einzelne, kleinere Regionsteile vor. Es bestehen ernste Mängel im Bereich der Veröffentlichung sog. archivarisch-historischer Quellen in der Architekturforschung, und es ist zu bedauern, daß der Vergleich der Architektur von Landflecken und Dörfern, der adeligen und bauerlichen Bauweise im Umfang von Monographien sehr vernachlässigt ist.

In der Forschung über die Volksarchitektur unserer Region sind auch in den letzten vier Jahrzehnten seriöse Ergebnisse erzielt worden. Ein Großteil davon ist Weiterentwicklung von in früheren Perioden begonnenen Richtungen und Methoden, es sind aber auch seriöse neue Methoden und Forschungsrichtungen vorzufinden, die Thematik wurde sogar beispielsweise um den Volksdenkmalschutz und das Regionshäuserwesen erweitert. Die Volkskultur des Bezirks Borsod-Abaúj-Zemplén und darunter auch die Volksarchitektur sind äußerst zusammengesetzt, heterogen. So können also den Forschern Monographien, die den gesamten Bezirk betreffen und allgemeingültige Zusammenhänge erschliessen, gar nicht abverlangt werden. Selbstverständlich ist das Ziel, aber ein Fernziel der Forschung. Wichtigste Aufgaben sind in den in der Studie erwähnten Bereichen die Aufarbeitung der Mängel, komplexe Erschließung der Architektur der sog. Klein- und Großregionen, und zwar unter Einbeziehung der Hilfs- und Partnerwissenschaften. Nach Abschluß der umrissenen Arbeit können wir an die Fertigstellung einer den gesamten Bezirk umfassenden architektonischen Zusammenfassung denken.

Miklós Cseri

MÉHESEK SZABOLCS MEGYÉBEN A XIX. SZÁZAD DEREKÁN

PÁLL ISTVÁN

Északkelet-Magyarország népi méhészetének feltárásában úttörő szerepe van *Szabadfalvi József* munkáinak, hiszen *Szatmárban*¹ és a *Zempléni-hegység középső részén*² folytatott terepmunkája során olyan archaizmusokat is megfigyelhetett, amelyek ma már szinte teljes egészében kiveszettek tekinthetők. A fenti területekhez kapcsolódó tájakon, a *Bodroghközben* és a *Hegyközben* végzett kutatásokat *Balassa M. Iván*, s tanulmányából az említett vidékeken található méhesek képe tűnik élénk.³ A szerzők munkáikban feldolgozták a történeti anyagot is, így a tágabb terület népi méhészkedése, az ahhoz kapcsolódó építmények jól kirajzolódnak.

Dolgozatunkban most egy múlt század 40-es éveiben készült megyei épület-összeírás segítségével⁴ szeretnénk bemutatni az akkori Szabolcs megyében talált méhészeti építményeket, s szeretnénk rávilágítani a fenti területekkel való hasonlóságra, ill. az azoktól eltérő jellegzetességekre. Ez annál is inkább fontosnak tűnik, mivel Szabolcs megyéből eddig hiányoztak a történeti adatok, s most remélhetőleg sikerül azokat beilleszteni a szomszédos területek hasonló adatai közé. Nem titkolt szándékunk az sem, hogy az említett területek közötti hiátus betöltésével kapcsolatot teremtsünk Szatmár és a Bodroghköz, délnyugati irányban pedig a Nagykunság felé (ez utóbbi népi méhészkedéséről is kitűnő tanulmány készült⁵), s ezáltal a régió méhészetében lévő törvényszerűségeket együttesen vizsgálhatók.

A múlt század 40-es éveinek Szabolcs megyéjében igen sok helyen összeírtak méheseket, ám ezek száma egy-egy településen ritkán érte el a tízet (legtöbb méhest – szám szerint 17-et – Tuzséron találták az összeírók). Ez nem jelenti azt, hogy csupán ennyien tartottak méheket a községekben, hanem azt, hogy ennyi gazdának volt olyan *építménye*, amelyben méhek laktak. *Szabadfalvi* is említi, hogy a századfordulón ritka volt az olyan gazda Szatmárban, akinek nem volt tizenöt-húsz méhcsaládja.⁶ A korábbi évszázadokban még ennél is jelentősebb lehetett a méhtartás, hiszen mind a nemesség, mind a köznép majdnem mindenütt cukor helyett használta a mézet.⁷ A méz mellett a viasz is fontos kiviteli cikke volt a korabeli magyar kereskedőknek – s bár a szaporulat dézsma-köteles volt – a házi szükségletek kielégítésére folytatott méhészet évszázadokon keresztül fontos kiegészítő foglalkozása maradt a parasztembereknek.

1. *Szabadfalvi J.*, 1956.

2. *Szabadfalvi J.*, 1967. és *Szabadfalvi J.*, 1985.

3. *Balassa M. I.*, 1971.

4. Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (a továbbiakban: SzmLT.) IV. A. 19. 1–15. doboz. A Szabolcs vármegyei Tűzkármentesítő Intézet iratai.

5. *Szilágyi M.*, 1966.

6. *Szabadfalvi J.*, 1956. 452.

7. *Takáts S.*, 1961. 199.

Az általunk feldolgozott összeírásban a „bogarakat” nem sorolták fel, mivel a biztosítás (amelynek céljaira voltaképpen a lista készült) csupán az építményekre terjedt ki, így a méheket nem biztosíthatták gazdáik, csak a méheseket. Ennek ellenére mégis vannak olyan adatok, ahol a lajstromban csak méhek szerepelnek, hozzájuk tartozó méhest nem írtak össze. (Bogdányban Nemes Antal portáján volt „mag méh 8 kassal”, s Keresztúton az egyik helyen 3, Tiszalökön pedig 10 kas méhet is összeírtak, ám mellettük méhes nem szerepelt a listán; feltételezésünk szerint ezeken a helyeken nem voltak ilyen építmények. A kasok védelmét az időjárás viszonyosságaitól azonban valamiképpen meg kellett oldani, de erre a fenti adatok esetében még utalásokat sem találtunk).

Területünkön a méhek tartására szolgáló építményeket leggyakrabban *méhes* néven írták össze, ám 16 településen ill. a hozzájuk tartozó pusztákon a *kelence* név (valamint ennek változatai: *kölöncz*, *kelentz*, *keléntz*) is előfordult (lásd a térképet!). A néprajzi szakirodalom egy részében a kelence csupán a négyzet alaprajzú, kerített méhes neveként szerepel,⁸ bár – mint Szabadfalvi József is megjegyezte – a szatmáriak, ahonnan ezeket a méheseket leírták, maguk nem így nevezték építményeiket.⁹ A történeti forrásokban fellelhető kelence-adatokat az említett kutatók egyértelműen a fenti típusú építményekkel azonosították, s így a kerített méhesek földrajzi elterjedését is ennek megfelelően mutatták ki a térképeken. Balassa M. Iván az eddig ismert történeti anyag vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a „kelence a Kárpát-medence keleti felének egykori szóhasználatában nem kerített méhest, hanem általában méhest jelentett.”¹⁰ A Szabolcsban fellelt kelence-adatok ez utóbbi megállapítást támasztják alá. A néhány kelencénél megadott méretek azt bizonyítják, hogy ezek ugyanolyan nagyságú építmények voltak, mint más, *méhes* névvel jelölt épületek (pl. a Lugoshoz tartozó Szennyesi-pusztán Báji Patay József 1843-ban összeírt épületei között szerepelt egy „Méh Keléntz, 14 öles hosszúságú, 1 öll szélességű, Patits fallal, Zsúp fedéllel” 25 frt becsértékben, de ugyanitt Báji Patay Istvánnak is volt egy 100 forintra becsült, 16x1 öles méhese). A méhes, ill. kelence néven összeírt építmények anyagában nem volt eltérés (az előbb említett Patay Józsefnek lajstromba vették egy 15 öl hosszú, 1 1/2 öl széles, paticsfalú, szalmafedelű, 80 frt-ot érő *méhesét* is), s így egyértelműnek tűnik, hogy csupán ugyanazon épületfajta más-más néven való említéséről beszélhetünk. Ezt mutatja, hogy több településen ugyanolyan vagy hasonló értékre becsült méheseket és kelencéket is összeírtak.

A *kelence* elnevezést Pazonyban és Szentmihályon szinte kizárólagosan használták (az előbbi helyen 9 *méh kelentz* és 2 *méhes*, az utóbbin 15 *méh kelentze*, *méhes kelentz* vagy *méh kelentz* és 1 *méhes* került a listára), máshonnan csupán egy-két erre vonatkozó adattal rendelkezünk.

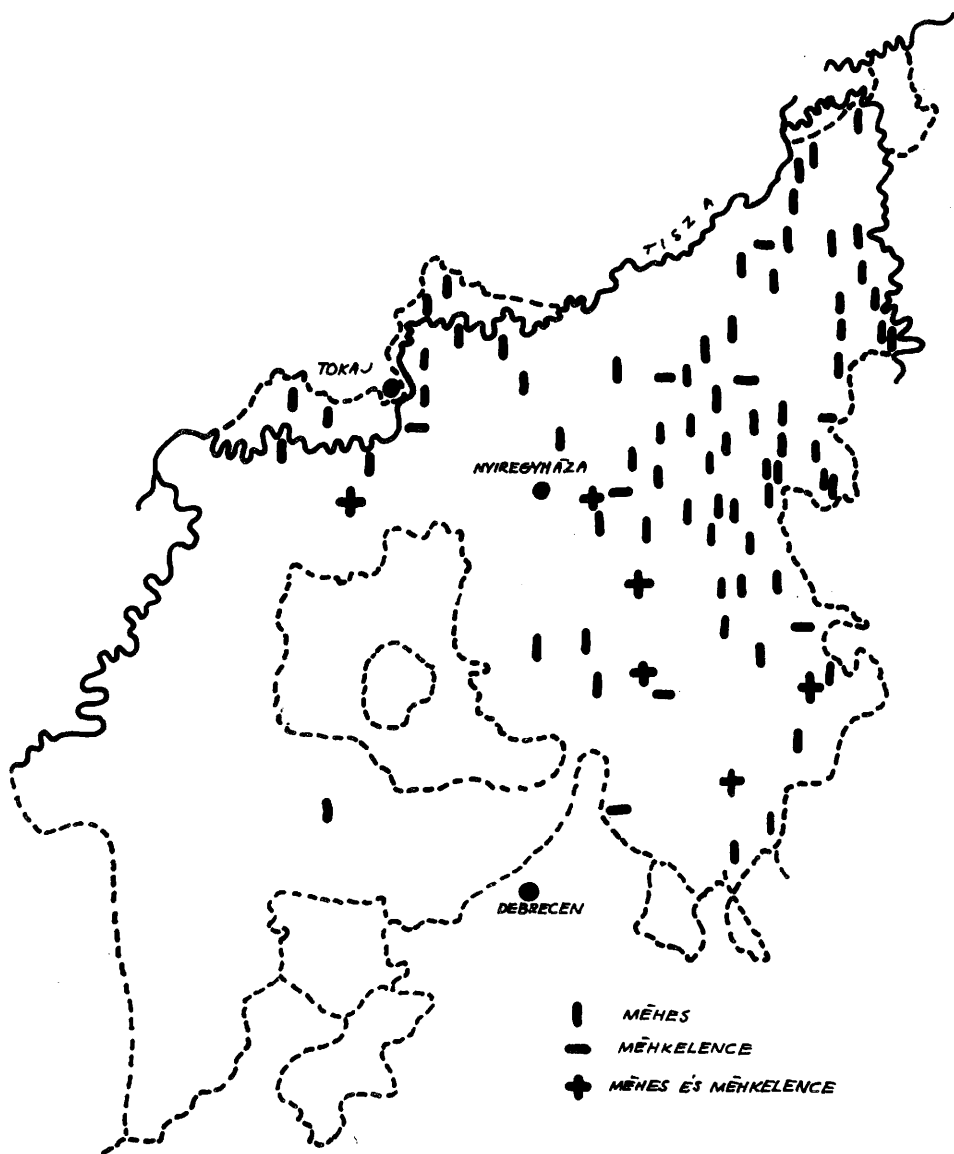
A térképünkön feltüntetett kelence-adatok tehát csupán a szó, s nem a típus földrajzi elterjedését vannak hivatva bemutatni, s így illeszkednek be a Szabadfalvi által közölt térkép erdélyi, szatmári és zempléni adatai közé, mintegy kipótolva a közöttük lévő űrt.¹¹ Ezzel nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy az egykori Szabolcs megyében is voltak kerített méhesek a tárgyalt időszakban, hiszen a szatmárihoz és a bodrogihoz hasonló természeti környezet itt is megtalálható volt. Sajnos, forrásainkból ez utóbira nem nyertünk egyértelmű információkat, bár néhány utalásból erre is következtethetünk: Zalkodon írtak össze egy 8 öl hosszú, 4 öl 4 sukk széles méhest, s ez a méret már inkább kerített jellegű méhesnek felel meg. Hasonlóan ilyen típusra utalhat Kállay

8. Szabadfalvi J., 1956. 455. és Gunda B., 1984. 85–86. (Gunda B., említett munkájában „kelence típusú méhes”-ről ír, s ez a terminológia egyértelműen a kerített méheseket jelenti).

9. Szabadfalvi J., 1956. 455.

10. Balassa M. I., 1971. 86.

11. Szabadfalvi J., 1956. 461.

Ödön főszolgabírónak a Nagykállóhoz tartozó Kis Cserén való épületei között talált igen komoly, 300 forint becsértékkel bíró zsindellyel fedett méhese. Ez $8\frac{1}{2}$ öl hosszú, „18 tuláppokkal, körül deszkázva, 8 belső apróbb szulápok, méh kasokat tartó deszkák”-kal készült. A megfogalmazás szerinti „körüldeszkázás” és a „belső” oszlopok kerített méhest is jelölhetnek; a több mint 15 méteres hosszúság (mely jelen esetben kerü-

letet jelenthet), a 18 hosszabb és 8 rövidebb oszlop elégségesnek tűnik ahhoz, hogy kerített méhest sejtünk az adatok mögött. Ha ugyanis megvizsgáljuk az ilyen típusú méhesek szerkezetét, s összehasonlítjuk a fenti leírással, kirajzolódik egy kb. 4x4 méteres, kívül magasabb, belül alacsonyabb oszlopokon nyugvó, befelé lejtő féleresz, átriumos épület.

Méheseink tehát – akár kerítettek voltak, akár nem – az adatok szerint többnyire *féltetők* voltak, s ebben a ma is létező hasonló építményeknek feleltek meg (féleresz lehetett az a gávai méhes is, melynek „hátúlsó része deszkából” készült).

A fenti idézetekben több adat is található, amely a méhesek *szerkezetére* utal. Ezek rendszerint tölgyfa ágasokra épült, szín formájú épületek voltak (pl. Máriapócon Gergelyffy Istvánnal írtak össze az „udvara mellett lévő kertjében egy fa ágasokon épült nádfedélű méhest”). Az épületek formájára utal, hogy néhány helyen „*méhes szín*” néven is feljegyezték őket (pl. Ibrony, Nagykálló).

Az építményekben az oszlopok között legtöbbször *deszkával* töltötték ki, „kerítették be”. (Bogáton pl. Baksay Istvannak volt egy „ágosra, deszka kerítéssel, nád fedellel épült méhesse”). Gyakori volt a *sövényfonású*, „patits falú” méhes is (Ramocsaházán írtak össze egy „szulápokra pacsittal, deszkákkal és nád fedellel jól el készült” méhest). Nyíradonyból és Prügéről *nádból* való méhkelencékre is találunk utalást, s ez összevág *Balassa M. Iván* bodrogi adataival, melyek szerint ott az 1920-as évekig nádból készültek a méhesek.¹² Egyetlen helyen találkoztunk *vályogfalú* méhessel: Zalkodon írták össze Komjáthy József fentebb már említett, kerített méhesnek feltételezett vályogfalú, gyékényfedélű méhesét.

A méhesekben *deszkapalcok* szolgáltak a kasok vagy köpük tartására (pl. Hunyady Ferencnek Madán, az uradalmi tagján volt egy „méh kelentze a méh Kasok alá készített 12 szál fenyő deszkákkal együtt, Zsuffal fedve”). Arra is van adatunk, hogy a kastartó polcokat 3 egymás fölötti sorban helyezték el (Jármi Menyhértnek a már említett pazonyi Simai-pusztán volt egy „6 öles paticsból való Méhese 3 kass tartó polccal 4 elő deszkával”, ami a *Szabadfalvi* által fényképen is bemutatott kispaládi formának felelhetett meg¹³). Több méhesnél *ajtókat* is összeírtak, ám ezek sem feltétlenül kerített, hanem minden bizonnyal féltetős méheseken szolgáltak, hiszen e méhesek 1–1 1/2 öl szélességűek voltak. (A szín formájú, oldalt vagy hátul ajtóval ellátott épületekre az említett munkákban több adatot találhatunk.)

Az imént szóltunk a méhek lakásául szolgáló *kasokról* és *köpűkről*. Területünkön mindkét fajta méh lakást használták a tárgyalt időszakban, bár a kivájt fatörzsből készült köpük vagy *bodonok* voltak a régebbiek, archaikusabbak.¹⁴ Visszaszorulásukra utalhat, hogy csupán 4 településen (Komorón, Lövöpetriben, Pátróhán és Vißson) írtak össze belőlük néhány darabot. Használatuk fennmaradását jelzi, hogy *Kiss Lajosnak* Paszabról még az 1930-as évek elején is sikerült beszerezni egy fűzfából kivájt példányt a Jósza András Múzeum néprajzi gyűjteménye számára.¹⁵

Az erdők visszaszorulása játszhatott szerepet a *kasok* nagyobb arányú elterjedésében, bár azok már korábban is használatban lehettek a mocsaras, lápos területeken, ill. azok szomszédságában, hiszen itt a kasok alapanyagául szolgáló jó minőségű *gyékény* bőven tenyészett. Erre utal a rétközi Ibrány és Kék 1772-ben készült investigatioja is, melyben a lakosok haszonvételei között szerepelt a gyékényből való méhkasok kötése is. (Kéken „a gyékényből méh s egyib szükséges házi kasokat kőthetvén a Lakosak abúl

12. *Balassa M. I.*, 1971. 93.

13. *Szabadfalvi J.*, 1956. 462.

14. *Szabadfalvi J.*, 1956. 463.

15. *Kiss L.*, 1937. 167.

is pénzt kaphatnak”).¹⁶ Kiss Lajos több rétközi településről jelezte, hogy az ottlakók gyékénykasokat is készítenek s azokat eladják,¹⁷ de az egykor szintén Szabolcs megyéhez tartozó Taktaközben és Bodroghözben készült gyékénykasok a Zempléni-hegységbe is eljutottak.¹⁸ Méhkasokat egyébként 13 településen írtak össze; a legtöbb helyen csupán néhány kas méhet találtak, de nagyobb birtokosoknál 20–21 kassal is feljegyezték (Kisléta, Bogdány). Talán érdemes megemlíteni, hogy köpüket és kasokat egymás mellett, egyazon építményben nem írtak össze. Lehet, hogy csupán véletlenről van szó, s más településeken, ahol nem jegyezték fel a méheseken belüli méhlikásokat, ilyenek is voltak, de az általunk áttanulmányozott anyagban nem találkoztunk velük (Komorón pl. a méhesben lévő 10 köpű méh 80 frt-ot, Lövöpetriben pedig a méhes a 15 köpű anyaméhvel együtt 250 frt-ot ért).

Néhány adatunkból az is kiderül, hogy a méheseknél valamilyen *kerítést* is emeltek, ezzel próbálták megóvni az építményeket az állatok kártételétől.

A méhesek *tetőhéjazata* az esetek többségében nádából készült (az ilyen adattal összeírt méhesek közel 60%-át borította nádhéjazat), de volt néhány zsúp, gyékény, zszindely, szalma, sőt két cseréptető méhes is.

A méhesek helye az esetek többségében a *kiskertben*, a *kertben*, az *udvari kiskertben*, a *házikertben* volt, de néhány adat a portán kívül épített méhesekről is említést tesz (Komorón a „Kaszállón kívül lévő”, Rakamazon „az szűrűs kertbe” épített, Acsádon pedig „a’ külső méhes” is felbukkan; Geszteréden és Komorón több boglyát is összeírtak a méhesek mellett, ami arra utal, hogy ezeken a helyeken is a portán kívüli – a kertben vagy a kaszállón lévő – építményeket vettek fel a listára). Az utóbbi esetekben a „méhes” elnevezés tulajdonképpen *‘méheskert’* jelentéssel is bírhat, mivel nem egy helyen a méhes *kerítését* is feltüntették. Az elnevezés többféle értelmezésének lehetőségét egy nyíregyházi adat is megerősíti: 1827-ben a város lakói közül többen az előljáráshoz fordultak azzal a kéréssel, hogy megfelelő helyet kérjenek „ezen Ns Város Erdejében alkalmas helyen egy Méhest szándékozáván felállítani”. Válasz: „adódik nékik a’ kiküldendő Deputatio által kimutatandó helyen egy két vékás földnyi hely”.¹⁹ A terület mérete azt sejteti, hogy ott egy méheskertet szándékoztak létesíteni. A fentiek ellenére mégis azt mondhatjuk, hogy területünkön az ilyenfajta tartásmód nem volt gyakori a múlt század közepe táján. Csupán egyetlen helyen, az Acsádhoz tartozó Bánháza-pusztán említették a *méhész házát*, s ez az ott folyt nagybani méhtartást feltételezi.

A méhesek a portán nemcsak különálló épületként, hanem más épülethez toldva is állhattak. Szentmihályon egy 1845-ben leégett marhaistálló oltásáról megjegyezték, hogy „Hátulról hozzá könnyen jutni nem is lehetne, mert az épület hátulja méhes lévén, körül volt kerítve”; ezenkívül összeírtak pelyvással, hízóóllal, juheresszel és rakodóval egybeépített méhest is. Keresztúton nemes Orosz Gáspár portáján „A Ház végibe lévő Méhes 8 Kas méhvel együtt” 80 forintot ért, s formája minden bizonnyal a szakirodalomban „alkalmi megoldások” kategóriába sorolt építményekének felelt meg.²⁰ Kis számú előfordulásuk arra utal, hogy a méhek szakszerű tartására az esetek többségében a kertben álló méhesek szolgálhattak.

16. SzmLT. IV. A. 1/G.

17. Kiss L., 1961. 24., 121., 312., 33., 370., 383.

18. Szabadfalvi J., 1967. 54.

19. SzmLT. V. A. 101/e. 1827:4. Nyíregyháza város legrégibb iratai.

20. Balassa M. I., 1971. 83.

IRODALOM

- Balassa M. I.
1971. Méhesek a Hegyközben és a Bodrogeközben. Néprajzi Értesítő LIII. 83–104.
- Gunda B.,
1984. A szatmári hagyományos népi műveltség etnogeográfiai helyzete. Tanulmányok Szatmár néprajzához. Farkas József és Ujváry Zoltán szerk. Debrecen. 35–137.
- Kiss L.,
1937. Néprajzi tárgyak a Jósa Múzeumban. Néprajzi Értesítő XXIX. 164–171.
1961. Régi Rétköz. Budapest
- Szabadfalvi J.,
1956. Méhészkedés a szatmári Erdőháton. Ethnographia LXVII. 451–482.
1967. Népi méhészkedés a Zempléni-hegység középső részén. Ethnographia LXXVIII. 41–64.
1985. Volkstümliche Bienenzucht im Gebiet des Zemplén-Gebirges. Ethnographica et Folkloristica Carpathica Tom 4. Red.: Ujváry Zoltán. Debrecen. 33–48.
- Szilágyi M.,
1966. Méhészet a Nagykunságban a XVIII. század második felében. Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok. 71–90.
- Takáts S.,
1961. A méheskert. Művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest. 199–203.

DIE IMKEREI IM EHEMALIGEN KOMITAT SZABOLCS IN DER MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS

(Auszug)

In der vorliegenden Arbeit wird anhand einer Bauten-Konskription des ehemaligen Komitats Szabolcs aus den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts eine Abhandlung über die Imkereibauten dieses Gebietes gegeben, womit bezweckt werden sollte, den Hiatus zwischen den schon früher bearbeiteten Angaben aus den Gegenden Szatmár, Bodrogeköz und Zemplén zu füllen und eine Beziehung zwischen diesen herzustellen.

Im ersten Teil seiner Arbeit weißt der Verfasser auf jenes terminologische Problem hin, das sich in einem Teil der früheren Fachliteratur hinter der Identifizierung des sog. *umgitterten Bienenhauses* (ung.: kerített méhes) mit der Art des als „kelence“ (dt.: Bienenstock) bezeichneten Baus verbirgt. Bei den in historischem Material vorkommenden, als „kelence“ bezeichneten Bauten ist es nämlich nicht eindeutig, ob es sich hier tatsächlich um umgitterte Bienenhäuser handelte. Aus den hier bearbeiteten Angaben geht hervor, daß allein jener Standpunkt klar ist, wonach „kelence“ (dt. Bienenstock) im allgemeinen „méhes“ (dt. Bienenhaus) bedeutete. Letzteres wird in der Arbeit auch durch Angaben unterstrichen, und auf der Landkarte wird die Verwendung der Terminologien „kelence“ und „méhes“ vorgestellt.

Für die Konstruktion der Bienenhäuser war im ehemaligen Komitat zur Mitte des vergangenen Jahrhunderts die auf Pfeilern stehende Form mit Halbdach charakteristisch; aus vermittelten Angaben geht auch hervor, daß diese an einigen Stellen auch umgitterte Bienenhäuser gewesen sein können. In den Bauten dienten Bretterregale für die Aufstellung der Bienenwohnungen. Diese wiederum waren aus Rohr geflochtene *Körbe* (ung.: *kas*) oder aus einem hohlen Baumstamm (ung.: *köpű*) gearbeitet. Von diesen waren die letzteren die archaischeren; schon ihre geringe Vorkommenszahl weist darauf hin, daß sie in den Hintergrund treten mußten. Die Bienenhäuser wurden meistens mit Rohr gedeckt, doch kamen in der Konskription auch andere Materialien für das Dachdecken vor (Schilf), Stroh, Schaub, Schindeln).

Die Bienenhäuser befanden sich vorwiegend in dem zum Anwesen gehörenden *Garten*, in einigen Siedlungen wurden sie aber außerhalb des Anwesens in der Gemarkung (Feldwiese, Weiler) aufgestellt. In dem genannten Zeitabschnitt, war es in diese Gegend nicht häufig, Bienen in sog. *Bienengärten* (ung.: méheskert) zu halten.

Außer den separat stehenden Bienenhäusern werden in der Arbeit auch noch einige aufgezählt, die als „Gelegenheitslösung“ gelten dürfen, da es sich hierbei um Bienenhäuser als Verlängerung des hinteren Gebäudeteils handelte. Da diese aber nur selten vorkamen, dürfen wir annehmen, daß die Bienen vorwiegend in Bienenhäusern im Garten gehalten wurden.

István Páll

KÍSÉRLET BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI SZABADTÉRI NÉPRAJZI MÚZEUM LÉTESÍTÉSÉRE

JANÓ ÁKOS

Az egyes vidékekre jellemző, etnikai sajátosságokat hordozó, a paraszti életforma összetettségét tükröző és a társadalom differenciálódásának jegyeit is magán viselő hagyományos népi építészeti emlékeink megfelelő kiválasztása, nyilvántartásba vétele, megőrzése és hasznosítása régi gondja a műemlékvédelem szakembereinek és a néprajztudomány művelőinek egyaránt. * Gyorsan változó világunkban a népi építészet értékeinek megmentése, mai életünkbe való beépítése nemcsak az arra illetékes hivatalos szervek, hanem az egész társadalom ügye. Az életforma változásaival párhuzamosan nőttek a pusztulás veszélyei és a népi műemlékek megtartásának gondjai. Ahhoz, hogy a védelem megfelelően szervezhető és biztosítható legyen, időnként át kellett tekinteni a teljes népi műemlék állományunkat, s a lehetőségekhez mérten újabb és újabb szempontok érvényesüléséhez kellett időnként alkalmazkodnunk. Az utóbbi évtizedekben ez tette szükségessé a népi műemlékvédelem éppen aktuális célkitűzéseinek és módszereinek gyakori változásait.

A népi műemlékek megtartásának és hasznosításának két fő irányzata alakult ki, a helyszínen való megőrzés és a szabadtéri néprajzi múzeumban való elhelyezés. Amellett, hogy helyenként és időnként az egyik vagy másik megoldás lehetősége került előtérbe, ez a két stratégiai cél párhuzamosan élt egymás mellett, s eltérő formában mutatózó érvényesülésük a népi műemlékvédelem eredményeit gazdagította.

A népi műemlékek számbavétele országosan is, megyénkben is, az 1950-es évektől történt. A Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya által 1953-ban kiadott műemlékjegyzékben a megyéből még mindössze 25 népi és ipari épület, s egy népi jellegű építészeti együttes szerepelt.¹ Az 1960-ban kiadott műemlékjegyzék már közel 1000 védett népi műemléket sorolt fel. Ez a számszerű növekedés azonban nem a kiterjedtebb és elmélyültebb kutatásokat, hanem a népi műemlékek iránti fokozottabb társadalmi érdeklődést és megbecsülést tükrözte. Bár azok száma még sokkal jelentősebb volt, mint egy-két évtizeddel később, a nyilvántartásokba a hagyományos népi kultúra tárgyi emlékei sok esetben szakszerű értékelések és válogatás nélkül kerültek be, s ugyanakkor arra érdemesebb objektumok abból nagyon sokszor kívül maradtak. Már csak a hatóságokra váró fenntartási kötelezettségek miatt is időszerű volt a teljes állomány felülvizsgálata és újabb számbavétele, hogy a védelem szükséges feladatai és az anyagi ráfordítások reálisabban, célszerűbben tervezhetőek legyenek.

*Ez a tanulmány az 1960-as évek múzeumfejlesztési koncepciójának részletét tárja fel, annak tényleteit és állapotait rögzíti. Közreadását nem elsősorban „tudománytörténeti” szempontok indokolják, hanem az összegyűjtött anyag műemléki-muzeológiai hasznosításának lehetőségei.

1. Olajos Cs.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi építészeti emlékei és azok védelme. Építészeti Archívum, I. Miskolc, 1982: 10.

Az Országos Műemléki Felügyelőség 1961-ben számos szakember közreműködésével (Császár László, Czeglédy Ilona, Détshy Mihály, Dümmerling Ödön, Gergelyffy András, Kerényi Jenőné, Keszegh Istvánné, Mende Ferenc, Papp Imre, R. Rátkai Ida, Sallay Marianne, Schöner Lászlóné, Voit Pál és mások) felülvizsgáltatta az akkor nyilvántartásban lévő népi műemlékeket és műemlékjellegű építményeket. Ennek a vizsgálatnak az eredményeként a helyszíni szemléket végzők úgy találták, hogy az újabb műemléki nyilvántartásban a következő módosítások végrehajtása kívánatos: Az edelényi járásban a nyilvántartásban megtartandó 10, törlendő 5 objektum; az encsi járásban megtartandó 7, törlendő 6; a mezőkövesdi járásban megtartandó 22, törlendő 27; Miskolcon és a miskolci járásban megtartandó 6, törlendő 0; az ózdi járásban megtartandó 10, törlendő 22; a sátoraljai járásban megtartandó 31, törlendő 27; a szerencsi járásban megtartandó 1, törlendő 1 objektum.

A vizsgálat elsősorban lakóépületekre, kisebb részben gazdasági, egyházi építményekre, ipari létesítményekre és emlékművekre terjedt ki, annak megfelelően, hogy a korábbi műemléki nyilvántartások is elsősorban ezeket tartalmazták. Ez a helyszíni bejárás és újraértékelés volt tehát az alapja az újabb népi műemléki nyilvántartás elkészítésének. A vizsgálatok és a javaslatok a nyilvántartott népi műemlék állomány funkcionális megoszlásán nem sokat változtattak. Az encsi járásban pl. a megtartandó műemlékek között két lakóház, két magtár, három egyházi objektum szerepel, míg a törlendők között három lakóház, egy magtár és két egyházi célú építmény akadt. A bennünket közelebből érintő sátoraljaújhelyi járásban megtartásra javasoltak 27 lakóházat, 3 gazdasági és 1 egyházi épületet, törlést javasoltak viszont 24 lakóházra, 2 gazdasági, 2 egyházi és 1 egyéb (tűzoltó torony) épületre. (Két esetben a törlendők között a lakóház mellett csűr is szerepelt.) A szerencsi járásban Monokon egy parasztházra javasoltak védeltséget, egyet pedig törlésre ítétek.

A járások között a műemlékféleségek aránytalansága mutatja, hogy az egyes területeken nem egyforma mélységben folyhattak a kutatások, e vonatkozásban a megyének még nagy fehér foltjai voltak, ahol a korábbi, hiányos szempontok szerinti felderítéseket sem végezhettk el. A vizsgálat adatainak az egész megyére vonatkozó összegezéséből kitűnik az is, hogy ez időre jelentős volt már a népi műemlékek számának csökkentése, a helyszíni szemlék szigorú szempontjainak érvényre juttatása pedig tovább szűkítette azok körét.

A sátoraljaújhelyi járásban a nyilvántartásban maradt (megtartandó) építmények falvankénti megoszlása a következő: Alsóregmec 2, Bodrogolaszi 1, Erdőhorváti 2, Felsőberecki 1, Füzér 1, Füzérkomlós 3, Füzérradvány 2, Hollóháza 3, Károlyfalva 2, Komlóska 1, Kovácsvágás 1, Mikóháza 4, Rudabányácska 3, Széphalom 2, Vámosújfalú 1, Vilyvitány 1, Zalkod 1.

Az É. M. Építésügyi Dokumentációs Iroda kiadásában 1964-ben megjelent Borod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc megyei jogú város műemlékjegyzékében már a fenti helyszíni vizsgálatok ajánlásait figyelembe vették, de azokat részben újra értékelték és kiegészítették, főként azoknak a helységeknek az adataival, amelyek a korábbi nyilvántartásban nem szerepeltek. Így a műemléki jegyzék népi műemlékeinek listája realisabb képét adja a megye népi műemlékállományának. A kép azonban ezáltal sem lett teljes, mivel a jegyzék zömmel még mindig egyoldalúan főként a lakóházakat tartalmazta, s a többi építmény elhanyagolásával azokat a népi élet teljességéből, a lakóépületeket a parasztság anyagi kultúrájának egységéből, a legkisebb társadalmi szervezetek, a családok gazdasági összefüggéseiből kiragadta. A hiányosságok pótlását nehezítette, hogy leggyorsabban éppen a felügyelet alól kívül került gazdasági és egyéb építmények estek a rohamosan átalakuló paraszti életforma áldozatául. Tudatában volt ennek a hivatali apparátus is, amelynek feladata a népi műemlékállomány teljesebb számbavétele és az arról való gondoskodás volt. A legutóbbi, 1982-ben készített nyilvántar-

tásban 74 védett népi építészeti emlékből 63 volt a lakóház, míg a népi műemlékek egyéb típusai igen alacsony hányadot képviseltek (4 harangláb, 2 temető és 4 ipari emlék). Jól jegyzi meg az akkor kiadott tájékoztató füzet, hogy ennek az aránytalanságnak az oka részben az építmények megvédhetőségeinek nehézségeiben, részben az építészeti emlékek értelmezése körüli vitákban, tisztázatlanságokban keresendő.²

A felmérések 1961-es időszakában a népi műemlékek megtartásának egyetlen módja látszott lehetségesnek, a helyszínen való megőrzés. Mivel a tulajdonosok legtöbb esetben nem rendelkeztek a fenntartás anyagi feltételeivel, a kiemelkedőbb objektumok helyreállítási munkáira a felügyelőség előzetes költségvetést kért a terepbejárásokat végző szakemberektől. Szinte megoldhatatlannak látszó gondot okozott azonban a nagyszámú és zömében rossz állagú épületek állami kezelésbe vétele és központi költségekből történő helyreállítása. Ez nem látszott járható útnak, s talán a felújítási, fenntartási munkák anyagi fedezetének hiánya szülte a gondolatot egy szűkebb körű népi műemlékegyüttesnek szabadtéri néprajzi múzeumba való áttelepítésére, intézményes keretek közötti megőrzésére, s ugyanakkor azok közművelődési, közcélú hasznosítására. A megyei műemléki albizottság magáévá tette a gondolatot és javasolta a megyei tanácsnak regionális szabadtéri néprajzi múzeum létrehozását.

Az 1960-as évek második felében a megyei tanács megbízást adott a budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékének Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szabadtéri néprajzi gyűjtemény – Borsodi falumúzeum – tanulmánytervének elkészítésére. A munkát *Vargha László*, akkori egyetemi docens készítette el és 1967-ben adta azt át a megrendelőnek.

A létesítendő szabadtéri néprajzi gyűjtemény elkészült tanulmányterve az általános és helyi, elvi és gyakorlati szempontok ismertetése után kiterjedt a területkijelölésre, a falumúzeum népi építészeti és muzeológiai kérdéseire, a megye földrajzi, gazdasági, etnikai sajátosságainak elemzésére, a műszaki-építészeti adottságok és kívánalmak számbavételére és javaslatot adott a falumúzeumban elhelyezendő kiállítási építményekre. A tervet bőséges jegyzet-, rajz-, térkép- és fotoanyag kísérte.

A tanulmányterv hangsúlyozta, hogy „A Szabadtéri Néprajzi Múzeum alatt olyan gyűjteményt értünk, amely egy történeti kor, korszak jellemző s néprajzi jellegű építészeti emlékanyagát *minden tartozékával együtt*, eredeti helyétől elszállítva, további muzeális gondozás és kezelés keretében, közel azonos természeti adottságok felhasználásával, ill. az erre a célra tervezett – az eredetihez hasonló jellegű – táji, természeti környezetben kerülnek elhelyezésre és kiállításra.”

A szabadtéri néprajzi múzeumi forma a népi építészeti emlékek megmentésének a helyszínen történő megőrzés mellett, ez időben is csak egyik alternatívája lehetett, de mivel ez utóbbi anyagi nehézségekbe ütközött, kerülhetett sor a falumúzeumban való elhelyezés fontosságának túlhangsúlyozására: „A népi építészet jelentős emlékeinek, lakó- és gazdasági épületeinek a teljességét, kölcsönös viszonyát, az egymáshoz kapcsolódó gazdasági és az egymáshoz fűződő építészeti rendjét, szerves építészeti egységét, *kizárólag* a szabadtéri néprajzi múzeum keretében mutathatjuk be, a szabadtéri néprajzi múzeum szervezete, jellege, elrendezése valósíthatja meg.”

A falumúzeum helyét a tanulmányterv az előzetes terepbejárások, tájékoztató megbeszélések alapján, valamint a megbízó szándékainak figyelembevételével, tekintettel az idegenforgalmi és városrendezési kívánalmakra is, a diósgyőri vár és fürdő mellett jelölte meg. „A három intézmény – vár, fürdő, szabadtéri néprajzi múzeum – hasznos egysége, településtervezési, városrendezési, közlekedési, idegenforgalmi szempontokból egyaránt, hiánytalanul s a legteljesebb módon kiegészítik egymást. A terület a

megye sajátosan változatos és összetett természeti képének legjobban megfelel” – mondja a tanulmány. A megjelölt területen az alábbi telepítési csoportok kialakítását javasolta:

Bükk hegység, Bükkalja (Hór-völgye, Kácsi-víz, Lator-patak), Matyóság, Dél-Borsod, Tisza mente (Alsó Tisza mente, Taktaköz, Bodrogköz), Sajó-völgye, Bánvölgye, Boldva-völgye, Aggteleki hegyvidék, Hernád-völgye, Cserehát, Hegyköz, Zempléni-hegység, Hegyalja.

A terv a megvalósítást 10 év alatt, 5 ütemben képzelte el, amelynek első ütemében az általános rendezési tervek elkészítése, a birtok- és tulajdonjogi rendezések mellett fő feladata a terv által javasolt építmények felülvizsgálata, s a kiállításra kerülő egyéb építmények felkutatása lett volna.

Figyelemre méltó és igen tanulságos a bemutatásra javasolt épületcsoportok, épültípusok csoportjainak szakszerű kialakítása:

1. *Faluközpont:* Harangtorony, Harangláb, Posta, Kocsma, Kovácsműhely, Temető, Híd (kőépítésű), Kilométerkő.

2. *Lakóházak*

Néprajzi jellegűek: Matyó ház (Üstökös, ágasfás); *Dél-borsodi lakóház* (Kívül füstös kemencés ház; Sövénykéményes, falazott szabadkéménnyel; Ereszes, tornác nélküli; Tornácós, faoszlopos, faragott, falazott); *Bodrogközi lakóház* (Kandallós, tüzelővel); Faház (Boronafalas; Favázás, zsilipeléses; Kabolás, kemencés); *Bükkalja:* (Barlanglakás, ól); *Sajó-völgyi; Boldva-völgyi; Hernád-völgyi* (Falazott oromzatú. XIX. századi, vakolatdísszel); *Társadalomtörténeti jellegűek:* XIX. század végi–XX. század eleji típusok; Munkásmozgalmi kiállítás; Bányászlakás; Gyári munkáslakás; Kisiparoslakás, műhellyel.

3. *Gazdasági épületek:* Nyári konyha, Főző szín, Sütőház, Tüzelős ól, Istálló, színrel egybeépítve, Szekérszín, Szerszámszín, Pajta-csűr (Boronafalas, négyszögletes, sokszögletes; Zsilipeléses, favázás; Favázás, sövényfonásos; Falazott falú pajta; Kőlabas; Vályogfalú); Szénatartó – sop; Abora; Nyári állás, jászoly; Disznóól (Fonott falas, Hidas, Boronafalas), Kukoricakas (Sövényfonásos, Zsilipeléses, Favázás, léces); Dohánypajta, Magtár, Gabonás (Verem, Fahombár); Baromfiól, Méhes, Galambdúc, Kút (Gémes, Kerekes, Kútházak); Rakodó.

4. *Pásztorépítmények:* Déli, alföldi pásztorszállás (Juhodály, Juhállás, Juhakol, Sajtház, Kunyhó). *Hegyi, erdei pásztorszállás* (Nyári szállás, Karám, Akol: Paticsfalas és Dongafalas; Kunyhó-kalyiba).

5. *Halászat:* Halásztanya.

6. *Malom:* Vízimalom, Kendertörő–bakó-malom; Kenderdörzsölő.

7. *Pince:* Szőlőbeli hajlék, szőlőkunyhó; Szőlőbeli pincesor; Borházas pince (Északi típus, Déli típus). *Hegyközség:* Szabadon álló vájt, falazott lyukpince; Sziklatufa-pince.

8. *Kismesterségek:* Satócsbolt, Szabóműhely, Szűcsműhely, Csizmadiaműhely, Asztalosműhely, Kerékgyártó műhely, Kádárműhely, Kőfaragó műhely, Kovácsműhely (Patkolószín, Patkolókaloda, Cigánykovács-putri).

9. *Erdei munkálatok: Erdő – fakitermelés:* Favágók kunyhója: Kerek építmény, Nyitott szín. *Szénégetés:* Baksa, Kunyhó, Szekérszín, Lóállás. *Mészégetés:* Kemence, Kunyhó, Mészőrákás, Farakás, Vízáróló.

10. *Közösségi épületek:* Községháza, Iskola, Kocsma, Cédulaház; *Híd:* Fahíd, Bűrű.

11. *Egyházi építmények:* Harangtorony, Harangláb, Kálvária, Síremlékek (Kopjafák, Sírkö), Kereszt-feszület, Szobrok.

A tanulmánytervet készítő Vargha László megfelelő ütemezésben (10 év alatt) szabadterei néprajzi múzeumi bemutatásra javasolt 2 telek, településforma kialakítást, 15

lakóházat, 48 gazdasági épületet, 14 pásztorépitményt, 1 halásztanyát, 6 malmot, 9 pincét, 10 kismesterségi és kereskedelmi építmenyt, 6 erdei telephelyet, 6 közösségi épületet, 7 egyházi építmenyt, 30 síremléket, vagyis összesen 123 objektumot, s azokhoz járulékos, kiegészítő felszerelést. Ez a keret a meglévő épületcsoportok, védett épületek egyidejű és fokozatos felhasználásával 15 teljes paraszttelket, gazdasági udvart kívánt bemutatni, az épületcsoportok mellett a malom, az erdei és alföldi pásztorállások, halásztanya, faluközpont egyidejű elhelyezésével, ill. kialakításával.

A tanulmányterv készítője saját ismeretei alapján felsorolta azokat az építmenyeket, amelyekkel a falumúzeum kialakítása során számolni lehetett, de hangsúlyozta, hogy adatai „csupán akkor használhatók, ha az egységes és végleges tudományos és muzeológiai telepítési és kiviteli tervek keretében és ismeretében, valamennyi figyelembe jöhető és ismert építmenyt . . . újból vizsgálat alá vesszük.”

A hivatalos nyilvántartásokban szereplő népi műemlékek és Vargha László által ajánlott építmenyek száma közel sem volt elegendő a terv megvalósításához. Emellett az akkori ismeretek egyoldalúsága is szükségessé tette, hogy a szabadtéri néprajzi gyűjtemény létrehozása céljából az egész megyére kiterjedő újabb kutatások, vizsgálatok induljanak és a területen lévő népi műemlékeknek a felépítendő falumúzeum gyakorlati szempontjai szerinti újraértékelése megtörténjen.

Erre a feladatra adott részemre megbízást 1970-ben a Megyei Tanács V. B. Építési, Közlekedési és Vízügyi Osztálya. A megbízás alapján még abban az évben bejártam a Hernád-völgy, Zempléni-hegység, Hegyköz, Hegyalja, Taktaköz településeit, valamint a Bodroghöz egy részét. Szinte minden hagyományos formát, építési technikát őrző népi építészeti emléket megkerestem, fényképeztem és nagy részükről rövid leírásokat készítettem. A 6x6-os méretben készült fehér-fekete felvételek a sárospataki Rákóczi Múzeum fototárában a 9924. leltári tételtől a 10 843. tételig, a párhuzamosan fényképezett színes negatívok és diapozitívok pedig a 10 844. tételtől a 11 556. tételig terjednek. A több mint 900 fehér-fekete felvétel mintegy 700 népi építészeti és műemléki objektumot reprezentál, amelyekből a falumúzeumba történő felhasználásra, áttelepítésre az alábbiakat javasoltam.

LAKÓHÁZAK

1. *Filkeháza, Rózsa Ferenc u. 26.* Boronafalú, mestergerendás, deszkázott mennyezettel. Szoba-konyha, istálló. A konyhában „masinás” kemence. (Ezt az épületet időközben a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum részére megvásárolták, lebontották és elszállították.)

2. *Vilyvitány, Somogyi Béla u. 73.* Gerendavázaz, zsilipelt. Szoba-konyha, istálló, kamra. A kamra egy fedél alatt a házzal, de nincs lepadlásolva, külső fala faváz közé rakott zsúp. Szabadkéményes, deszka kéménnyel.

3. *Komlóska, Rákóczi u. 19.* Paticsfalú, a szalmatető kicska-rakásos. A szobában kabolás kemence. (Ezt a házat a megyei tanács időközben helyreállította és tájházként hasznosítja.)

4. *Belsőbölcs, Vasvári Pál u. 1.* Sárfalú, szalma- és nádtetős. Az első tűzfal vesszőből fonott. Szoba-konyha, kamra. Feltűnően alacsony, archaikus jellegű épület. A szelement hosszú ágak tartják. Mestergerendás. Hátnál, a kamra előtt *leeresztés* van, amiben homokot, szerszámot tartanak. A kamra után szín (baromfiól) következik a házzal egy fedél alatt. Szabadkéményes, de lepadlásolták. Kemence, katlan már nincs.

5. *Kesznyéten, Vörösmarty u. 19.* Vertfalú, nádtetős. Első végén vesszőből fonott tűzfal. Szoba-konyha-kamra. Az első tűzfal fölött a tető előre nyúlik. A ház másik vége *farozatos* (leeresztett tetejű). Mestergerendás, deszkázott mennyezetű. A szobában a mennyezet tapasztott és meszelt. Szabadkéményes. A konyhában a kemence szája előtt padka, masina. A szobában padkás búboskemence, a kamrában masina.

6. *Komlóska, Ságvári u. 166.* Kőfalú, sima zsúp fedésű. Szoba-konyha. A ház parton áll, elején az alsó szinten istálló, a ház végén bejárattal. Hegyvidéki típus. Szabadkéményes, a konyhában masinás kemence.

7. *Alsóberecki, Petőfi u. 12.* Kő alap, vályogfal, nádtető. Szoba-nyári konyha-téli konyha, eresz (szín)-istálló. Mindkét végén farozatos. A ház fordítottan áll, az utca felé van az istálló. Szabadkéményes, a konyhában középen kemencével. A kemence szája a bejárat felé néz. Füstelvezetés nincs.

8. *Taktakenéz, Kossuth u. 24.* Szoba-konyha-hátsó szoba, kamra. Faragott faoszlopos, tornác. A szabadkémény lepadlásolt. A konyhában padka, a szobában kemence.

9. *Regéc, Pince u. 23.* Szoba-konyha-kamra, istálló. Konyhai tüzelőberendezése jellegzetes és ritka. A ház szabadkéményes. A kemence a konyha közepén áll, a bejáratú ajtóval szemben. Füstelvezetés nincs. A kemence mellett mindkét felől a sarkokban ülőpadka, ún. *kiskonyha* van. Az egész kéményaljja mintegy 10 cm-rel megemelve.

CSÜRÖK

10. *Füzérkajata, Ady Endre u. 38.* Boronafalú, zsúpfedelű, 3 osztatú. Az elválasztó falak belülről tapasztottak. A fiókokba ajtónyílás vezet kb. 130 cm magasságban. A tető hátrafelé meghosszabbított, a meghosszabbított rész, az ún. *csűrfa*, hátul szintén boronafallal záródik. A csűrfiát, amely mindkét fiók mögött van, pelyva tartónak használják.

11. *Komlóska, Ságvári u. 137.* Boronafalú, zsúptetős. Középső része elől nyitott, hátul deszka kapuval ellátott. A fiókokba mintegy 80 cm magasan vesszőfonatos ajtók nyílnak. Szarufás tetőszerkezetű, kakasülős.

12. *Nyíri, Felszabadulás útja, 33.* Favázás, egyik része zsilipelt, másik deszkázott. Háromrészes, a választófalak tapasztottak.

13. *Mogyoróska, Fő u. Favázás, zsilipelt, lépcsőzetesen rakott zsúpfedéllel. Háromosztatú, deszka kapuval.*

14. *Vilyvitány, Rózsa Ferenc u. 15.* Terméskő alapon gerendavázás, paticsfalú, a fal zsúp kévékkel pótolta. A fal felső része zsúpos. L alaprajzú, csűr és sop egybeépítve. Alápincézett, hátul pincelejáróval. Szarufás tetőszerkezet, a sop gerendás mennyezetű. Igen rangos építmény.

15. *Berzék, Rákóczi u. 25.* 12 faoszlopon álló, favázás, zsúptetős, *matringos* (kicskás) fedésű. Körül a falon napraforgószár. Teteje náddal javított. Téglalap alaprajzú, feltűnően magas, alacsony falú. Bejárata az egyik hosszanti oldalán. Megosztása nincs, fiók nélküli.

16. *Alsóregmec, Szabadság útja, 89.* Vályogfalú, lépcsőzetesen rakott zsúptetővel. A választófalak deszkából. A kapu kisebbik szárnya fonott vessző, a nagyobbik deszka. Nagyméretű, 3 részes, alacsony falú. Elején a tető egy része felemelhető és kitámasztható. A falon hosszú, függőleges szellőző nyílások. Szarufás tetőszerkezetű, kakasülős, belső ágásokkal. Sátortetős.

17. *Hejce, Fő u. 138.* Kőfalú, zsúptetővel, deszka kapuval. Háromosztatú, elejének egyik oldalán cseréptetős kis eresz van.

SZÉNATARTÓK

18. *Füzérkajata, Dózsa György u. 73.* Boronafalú, vastag farönkökből. Bogárhátú, szalmatetővel. Elöl tapasztott. Az elején magasan elhelyezett bejáratú nyílás. A tető padlás nélküli.

19. *Füzérradvány, Fő u. 36.* Favázás, zsilipelt, zsúptetős. Fala néhol hiányos.

20. *Baskó, Fő u. 42.* Alul kőfalú, felül lécezett és vesszőből fonott. Sátortetős, zsúpos. Négyzetes alaprajzú, alápincézett, a pince fala tapasztott.

21. *Pusztafalu, Fő u. 79.* Kő alap, feljebb palánk, majd egyik végén vízszintes gerendázatú fallal. Az egészet egybeépített faváz tartja össze. Nyeregtetős, zsúp fedésű. A kőfal alsó részének az épület végén bejárata és kisméretű ablaka van. Az egész gerendavázás felsőrése erre van építve.

22. *Hernádszentandrás, Dózsa György u. 65.* 6 ágon álló szalmatető épület. Fala körül lécekhez fonott vessző. 2 rövidebb oldalán a sátortető lenyúlik. Egyosztatú. Bejárata a hosszanti oldal közepén van.

23. *Füzérkajata, Ady Endre u. 36.* Favázás, zsilipelt falú, elől egy része lécezett. Szalmatető, vesszővel lepadlásolt. A régi öregek *hajléknak* mondták. 2 részes, a szénatartóból ajtón lehet közlekedni a másik helyiségbe, amit kádárműhelynek használnak. A műhelyen kisméretű ablak van.

ISTÁLLÓK

24. *Taktabáj, Rákóczi u. 20.* Vert falú, nád fedésű, padlásos épület. Kisméretű, négyzetes alaprajzú. Az elején kis ablak, alatta kutyaöl, előtte verem.

25. *Arka, Hunyadi u. 3.* Kőfalú, sátoztetős, zsúp fedésű. Négyzetes alaprajzú, egy helyiségből álló, fehérre meszelt. Hosszanti oldalának közepén egyszárnyú ajtó, e fölött padlásfeljáró.

26. *Kiscséc, Dózsa György u. 39.* Vert falú, nádtetős. Téglalap alaprajzú, egy helyiségből álló épület. Hosszanti oldalának közepén bejárat, az ajtó mellett mindkét oldalon kiálló, rövid előfal. Egyik oldalon és egyik végén egy-egy kisméretű ablak. Belül a jászol az ajtóval szemközt falnál hosszanti irányban fut végig. Sátoztetős.

27. *Mezőzombor, Bajcsy-Zsilinszky u. 26.* Nád fedésű, sátoztetős. Két részből áll: a zárt istállóból és a vele egy fedél alatt lévő nyitott színből. Az istálló egyik hosszanti oldalán egyszárnyú ajtó. A szín tetőszerkezetét faoszlopok tartják.

28. *Mezőzombor, Kossuth u. 17.* Nád fedésű, sátoztetős, hosszan elnyújtott épület. Részei: istálló, kamra, szín. Mindegyik külön bejárat. Az épület közepén a tetőzetből kiemelt padlásfeljáró van. Rangos épület.

NYÁRI KONYHA

29. *Muh, Rákóczi u. 17.* Vályog falú, zsúp fedésű, sátoztetős, szabadkéményes épület. Három részből áll: konyha, kamra és szín, disznóállal. A konyhának kb. negyedén van a szabadkémény, a mennyezet többi része deszkázott. A színbe beépített disznóól fala deszka, tető nélküli. Az épület fala fehérre meszelt.

KAMRÁK

30. *Felsődobsza, Kossuth u. 29.* Faváz, nádtetős, fonott vesszőfalú, nyeregteretős épület. Egyosztatú, egyik végén deszkaajtós bejárat.

31. *Komlósk, Ságvári u. 164.* Faváz, paticsfalú, nádtetős. A talpgerendákon álló épület kövekkel aláépített, egyik végén lévő bejáratához padka vezet. A nyeregteret az ajtó felőli végén előrenyúlik. Tűzfala deszkázott.

32. *Vilyvitány, Vörös Hadsereg u. 9.* Gerendaváz, alul vályog, felül *tapics* (patics) falú. Tűzfala és bejárat ajtaja deszkából készült. Négyzetes alaprajzú, lepadlósolt, mennyezete gerendás, deszkás. Kívül-belül tapasztott.

33. *Telkibánya, Kossuth u. 3.* Kőfalú, zsúp fedésű, sátoztetős. Egyhelyiséges, hosszanti oldalának közepén bejárat, amihez 3 lépcsőfok vezet. A lépcső mellett egyik felől alacsony, féltetős tyúkól, másik felől padka csatlakozik. Eredetileg alá volt pincézve, a pince beszakadt, betemették. Az 1920-as évek elején épült.

SZÍNEK

34. *Taktakenéz, Arany János u. 11.* Hosszú ágas, vesszőfonatos falú, nádtetős.

35. *Telkibánya, Rákóczi u. 11.* Patics falú, nádtetős, fa talpakon álló épület. Lepadlósolt, nyeregteretős. Két részből, az istállóból és *szenkéből* áll. A szenkében fát, szerszámokat tartanak, de régebben 2-3 kereszt gabonát is csépelhetek benne.

36. *Ónod, Zrínyi u. 6.* Fala vályog, elől a széles ereszt ágasok támasztják alá. Tetőszerkezete szarufás, kakasülső. Téglalap alaprajzú, felerészben nyitott, másik fele zárt kamra és pince. Nád fedésű, a szín padlás nélküli.

37. *Füzér, Árpád u. 24.* Faváz, szalmatetős. Két részből áll: a disznóólnak használt része ácsolt gerendafalú, kívülről tapasztott; a szín tetőszerkezetét talpgerendákon álló ágasok tartják.

DISZNÓÓLAK

38. *Regéc, Fő u. 68.* Gerendaváz, ácsolt falú, zsindelytetős. Az alsó részen a disznóólak, a végén etetővel, a felső részen lévő tyúkól bejáratához létra vezet.

39. *Füzérkajata, Ady Endre u. 41.* Faváz, ácsolt falú, szalmatetős. A talpgerendákat terméskövekre emelték. Hosszanti oldalán az ajtók, rövidebb oldalán az etető.

40. *Köröm, Kossuth u. 42.* Faváz, ácsolt falak, zsindellyel fedett, nyeregteretős. Két hosszanti és négy keresztirányú talpgerendán áll, végén és egyik hosszanti oldalán egy-egy bejárat. Egyik hosszanti oldalán két csapóajtós etető van.

41. *Nyíri, Dózsa György u. 12.* Faváz, ácsolt falú, nyeregteretős, zsúp fedésű. Hosszanti oldalán ajtók, egyik végén csapóajtós etető, másik végén a tető meghosszabbításával hozzáépített szín.

42. *Abaujalpár, Petőfi u. 40.* Faváz, deszkafalú, cseréptetős, féltetős. Elején két csapóajtós etető és egy bejárat ajtó van, ezek fölött csipkézett deszkaoromzat fut végig. Két hosszanti és nyolc keresztgerendán áll.

TYÚKÓLAK

43. *Rudabányácska, Fő u. 10.* Vályogból rakott, féltetős, szurkospapírral fedett építmény. Két szintes, alsó részén két ajtóval, felső részén két szabad nyílással. Fehérre meszelt.

44. *Tiszalúc, Alkotmány u. 139.* Vályogból épült, nádtetős. Téglalap alaprajzú, az elején tűzfal, a másik végén leeresztett tetejű. Ajtaja a tűzfal végén. Fehérre meszelt.

PINCÉK

45. *Regéc, Pince u. 23.* Kőfalú, sátozott, zsúp fedéllel. Kb. 5 m kőboltozattal a dombra vágva, kívül feltöltve. A tető alatt a boltozaton keskeny földréteg. Padlás nélküli.

46. *Rudabányácska, Kárpát u. 15.* Kőből rakott bejáratrészt, kőboltozatos deszka ajtóval, cserép fedéssel. A lejárati és a pince agyagba vájt, a lépcső is agyagból kifaragva.

47. *Mikóháza, Pincesor.* Kőből rakott bejárat rész, kőboltozatos deszka ajtóval, zsúp fedéssel.

BORHÁZAK

48. *Aszaló, Szőlőskert.* Zsúpfedésű, nyeregteretű. Alacsony falú, kunyhószerű épület, végén bejárat, deszka ajtóval és szellőző lyukkal.

49. *Aszaló, Szőlőskert.* Nádtetős, egyik végén faoszloppal alátámasztott nagy ereszt, vesszőfennakozott tűzfal. A végén az eresz alatt van deszkából a bejárat ajtó.

50. *Aszaló, Szőlőskert.* Nádtetős, nyeregteretű. A ház végénél magas, fonott vesszőkerítés zárt udvart vesz körül. Az udvarba az épület mellett deszkaajtó vezet. A ház fala fehérre meszelt.

GÓRÉ

51. *Berzék, Kossuth u. 30.* Favázast, léc falú, nád fedésű, nyeregteretű, deszka ajtóval. Téglalap alaprajzú, a bejárat ajtó az egyik végén. A léc falat alul és felül egy-egy vízszintes léc köti át.

ASZALÓ

52. *Abaújpár, Petőfi u. 40.* Földbe épített, veremszerű tüzelőhely. Szája kövekből kirakva, felül beton keretbe foglalt drótháló fűdi.

FÜSTÖLŐ

53. *Vilyvitány, Vörös Hadsereg u. 9.* Gerendavázast, kívül zsindelezett falú, zsindelellyel fedett, belül tapasztott. Négyzetes alaprajzú, csúcsos tetejű, deszka ajtóval.

KUNYHÓ

54. *Tiszaladány, a tisztartadosi út mellett.* Nádból készült, favázast, a gerincen karcolással. A szelemt ágast tartják. A két tűzfal is nád. Egyik végén bejárat.

VEREM

55. *Abaújpár, Petőfi u. 40.* Földbe ástott, favázast, bejárata terméskőből kirakott, földdel fedett.

GALAMB DÚCOK

56. *Abaújpár, Petőfi u. 40.* Faoszlopon álló, deszkából készült, hatszögletes galambház, csúcsos bádogteretű. A galambház 4 szintes, minden oldalán egy-egy nyílással szintenként. Párkány szegéllyel.

57. *Újcsanólos, Rákóczi u. 65.* Faoszlopon álló, deszkából készült és fedett. A galambház téglalap alaprajzú, négyszintes, a deszkateret közepén kiemelkedő résszel. Szintenként mindkét oldalon négy nyílással.

58. *Felsődobsa, Kossuth u. 11.* Faoszlopokon álló, deszkából készült galambházast. Téglalap alaprajzúast, 3 szintesast, nyeregteretűvel. Mindkét oldalon szintenként 4 nyílással.

MÉHES

59. *Regéc, Fő u. 31.* Favázast, szalmával fedett építmény, benne szalmából és vesszőből fonott kaptárak. Féltetős, elején lefelé álló nagy eresz. Az építményt 6 faoszlop tartja. Középen deszkával két szintre osztott.

HÍD

60. *Filkeháza, Rózsa Ferenc. u.* A terméskőből épített hídfőket ívesen kissé felfelé hajló I vasak hidalják át, amire keresztirányban ácsolt fa gerendák vannak fektetve. Ágakból készült karfákkal.

KUTAK

61. *Nagybózsza, Dózsa György u. 3.* Beton gyűrűk, borona káva, deszkatető, szekérkerék tekerő. A kútház: 3-3 egymásba csapolt gerendára trapéz formájú védő építmény illeszkedik. Csapóajtaja hiányzik. Mellette a vályú fatörzsből kivájva.

62. *Erdőhorvát, Egres u. 30.* Fából rovott sokszögű káva, gerenda állványzattal feltámasztott keményfa hengerrel. A kút száját vízszintes deszkafedél védi, felhajtható ajtóval ellátva. A henger állványzata fa talpakra szerelt.

63. *Aszaló, Rákóczi u. 40.* Favázás, deszkázott és lécezett falú, bádogtetős kútház. A kútház hatszögletű, csúcsos tetőzettel. A henger öntöttvas kerékkel forgatható.

64. *Komlóska, Ságvári u. 139.* Négyyszögletes, keményfából faragott káva, fa ágassal, gémmele és ostonnal. Mellette fatörzsből készült vályú.

KERÍTÉSEK

65. *Felsőkéked, Petőfi u. 6.* Fűzfavessző, karókhöz rögzítve, befonva. Hajfonatszerű, egymásba fonódó, különböző vastagságú vesszők ritmusa adja dekorativitását. Kert kerítés.

66. *Nagybózsza, Esze Tamás u. 62.* Földbe vert karók közé font gallyak. Kert kerítés.

67. *Újcsanáros, Kossuth u. 7.* Földbe vert karók közé fonott vastag vesszőkből. Az udvarban trágyatartót kerít.

68. *Alsóregmec, Szabadság u. 69.* Faoszlopok között hasítványok. Vízszintesen egymás fölött futó három lécz közé függőlegesen, szorosan illeszkednek a hasítványok. Kert kerítés.

KAPUK

69. *Kesznyéten, Kossuth u. 21.* Függőleges irányú faágak, vesszővel befonva. Kétszárnyú utcai kapu.

70. *Aszaló, Bécsi u. 13.* Keményfából faragott keretben deszka ajtó. Utcai kiskapu, amihez deszka nagykapu és lécből készült rácsos kerítés csatlakozik.

71. *Telkibánya, Rákóczi u.* Léc, fűrészelt deszkával. A függőleges lécezést alul és felül deszalapok fogják össze, a felső deszka egyik széle fűrészelt díszítésű, tulipános motívummal. Utcai.

AJTÓK

72. *Regéc, Pince u. 23.* Léc, fűrészelt, szegelt. Konyhai félajtó. A függőleges irányú, felső végén hegyezett, dárdaszerű léceket három vízszintes és egy átlós léckötés fogja össze.

73. *Alsóregmec, Szabadság u. 62.* Léckeretbe foglalt rácszat, alsó harmadán tömör deszkalap. A rácszat lécei ferdén metszik egymást. Barnára festett. Konyhai.

ÜZLETHELYISÉG

74. *Fony, Kossuth u. 3.* Nádtetős, vértelkes, faoszlopos, tornácos ház. Véggel az utca felé áll. Az utca felőli végén az egyik ablakot kivéve és kiszélesítve a nyílást, ajtóval látták el.

MŰHELYEK

75. *Telkibánya, Rákóczi u.* Kovácsműhely. Kőből épített, nyeregtetős, cseréppel fedett. Egyik hosszanti oldalán széles eres és két ajtó van. A műhely ajtaja kétszárnyú, a hátsó egyszárnyú. Újabban istállónak használták.

76. *Sajóhidvég, József Attila u. 42.* Cipésműhely. Vert falú, sátoztetős, náddal fedett épület. Téglalap alaprajzú, egyik hosszanti oldalán van a műhely bejárata, ablakkal, mellette kamra, külön bejárat. A műhely felőli részhez féltetős, cseréppel fedett fészert (kocsiszínt) építettek. A műhely az udvarban a lakóházzal szemben áll.

77. *Tolcsa, Szabadság tér 15.* Borbélyműhely. Cseréppel fedett, polgári épület. A hosszanti oldalával az utcára épült ház egyik végén, közvetlenül az utcára nyílik. Az ajtót kétszárnyú, az ablakot egyszárnyú díszes vaslemez védi.

HARANGLÁBAK

78. *Felsőkéked*, Favázas, deszkázott oldalú, bádoggal fedett, négyzetes alapú, hasáb formájú építmény. Felső része nyitott. A tető gúla alakú, csúcsán kereszttel.

79. *Pányok*, *Fő u. 64.* Favázas, alul deszkázott, zsindellyel fedett, négyzetes alapú épület. Felső része nyitott, teteje kúp alakú, csúcsán kereszttel.

80. *Berzék, a ref. templom mellett.* Favázas, deszkázott, zsindellyel fedett. Négyzetes hasáb alakú. A zömök alépítményen kisebb alapterületű alacsony toronyrész van. Az alsó rész válla körül zsindellyel borított. A tető csúcsán gömb és csillag.

SZOBOR

81. *Sajólád.* Közél a Sajó hídjához. Nepomuki Szt. János. Kőből faragott, rokokó stílusú. Díszes növényi ornamentikájú talapzaton a közepén álló egész alakos figura mellett két oldalon egy-egy angyal.

KERESZTEK

82. *Köröm*, a Tiszalúc felé vezető út mellett. Fafeszület, bádoggal fedett. A kereszt végeit félköríves, bádogszegélyes borítás védi. Festett.

83. *Arka*, temető. Faragott kő, a kereszten kőből faragott corpus. Igen archaikus.

KÁLVÁRIA

84. *Középhuta*, a Petőfi u. 7. sz. ház mellett. Téglalapú építmény, üvegezett, nyitott előrésszel, bádoggal fedett. A téglalap alaprajzú, zömök, felül boltívvvel záródó építmény fülkéjében olajnyomatú kép van: Mária a kis Jézussal, valamint feszület. A lábazat szürkéskékre, feljebb fehérre meszelt.

SÍRKÖVEK

85. *Vilyvitány*, temető. Kőből faragott, vésett. A végére állított és megdőlt lapos kő félköríves fejezettel ellátott. 1863-ból való.

86. *Vilyvitány*, temető. Faragott, vésett lapos kő, félköríves fejezettel.

87. *Vilyvitány*, temető. Faragott, vésett lapos kő, félköríves fejezettel. A fejezetet párkány választja el az előlap alsó részétől.

88. *Sima*, temető. Négyzetes alaprajzú faragott, vésett kőoszlop, gombos véggel. Egyik oldalán felirat.

89. *Abaújház*, templomkert. Faragott, vésett lapos kő, félköríves fejezettel.

90. *Abaújház*, temető. Faragott, vésett lapos kő, félköríves fejezettel. A fejezet párkány Ω formájú.

91. *Abaújház*, temető. Két faragott, vésett, lapos sírkő szorosan egymás mellett. Egyik félköríves végződéssel, másik köríves szarvakkal.

FEJFÁK

92. *Abaújház*, temető. Keményfából faragott, vésett (mint az alább felsoroltak mind). Négyzetes oszlop formájú, felső vége négy ágú. Egyik oldala cakkozott díszítésű. Kopjafa típus.

93. *Abaújház*, temető. Négyzetes oszlop, felül négy ágban végződik. A korona alatt két helyen bemélyített. Kopjafa típus.

94. *Tiszaladány*, temető. egyik oldalán laposra faragott oszlop, felül vésett csillag, alatta farkasfogas díszítés. 1947.

95. *Tiszaladány*, temető. Háromszorosan egymás mellett álló fejfa. Egyik oldalukon laposra faragott, felül vésett csillagos, cakkozott díszítés.

96. *Arka*, temető. Négyzetes oszlop, egyik oldalán négy félhengeres formát adó véset.

97. *Arka*, temető. Összetett fejfa, melynek külön részekből álló darabjai elől cakkozott díszítésűek.

98. *Sima*, temető. Két szorosan egymás mellé állított oszlop. Egyiknek fejezete szíves, másik gombos és csillagos.

99. *Sima*, temető. Két szorosan egymás mellé állított oszlop, egyiknek fejezete gombos és csillagos, másik szíves.

100. *Telkibánya*, temető. Négyzetes oszlop, felül gombos formájúra faragott, első lapja farkasfogas díszítésű.

101. *Telkibánya*, temető. Négyzetes oszlop, fejezete fordított csonka gúla, előlapja cakkozott.

102. *Karcsa*, temető. Két szorosan egymás mellett álló, egy magasságú négyzetes oszlop. Egyiknek fejezetén vésett kör, másikén kehely van.

103. *Telkibánya*, temető. Négyzetes oszlop, felső vége négy ágú, előlapja cakkozott.

104. *Pusztafalu*, temető. Négyzetes oszlop. Előlapja sűrűn vésett, több helyen vízszintesen bemélyített.

105. *Pusztafalu*, temető. Négyzetes oszlop, előlapján sűrűn vésett, több helyen vízszintesen bemélyített.

106. *Pusztafalu*, temető. Négyzetes oszlop. Előlapján cakkozott, vízszintes irányú sorok között vésett csillag.

107. *Telkibánya*, temető. Két szorosan egymás mellett álló négyzetes oszlop. Végeik ellentétes irányban ferde metszésűek. Mindegyik előlapján két-két körbe foglalt stilizált, vésett virágmotívum van.

108. *Telkibánya*, temető. Szorosan egymás mellett álló két négyzetes oszlop. Végeik ellentétes irányban ferde metszésűek. Előlapjukon két-két körbe foglalt stilizált, vésett virágmotívum van.

109. *Tiszatardos*, temető. Csónak alakú, felső vége előrehajló és elkeskenyedő.

110. *Karcsa*, temető. Két szorosan egymás mellett álló, egy magasságú négyzetes oszlop. Egyik fejezetének vésete csillag alakú virágforma, másik vízszintesen farkasfogazott.

111. *Hejce*, temető. Négyzetes hasáb alakú, feltűnően magas. Előlapján vésett csillagos díszítés van.

112. *Hejce*, temető. Két szorosan egymás mellett álló négyzetes oszlop. Egyik rövid, zömök, előlapján vésett szomorúfűz ággal, másik magasabb, csillag díszítéssel.

113. *Karcsa*, temető. Kereszt, szárainak vége elkerekített, felső szögeit kissé ívesen hajlóléc fogja át átlósan.

114. *Karcsa*, temető. Kereszt. Középső szárának felső végén körbe foglalt, csillag alakú, stilizált, vésett virágminta van.

A felsorolt építmények és egyéb emlékek közül néprajzi múzeumi áttelepítésre vidékek szerinti megosztásban az alábbi javaslatot tettem.

	Lakóházak	Csűrök	Szénatartók	Istállók	Nyári konyhák, kamrák, színek	Disznóólak, tyúkólak	Pincék, borházak	Górék, aszalók, füstölők, konyhók, vermek	Galambdúcok, méhesek	Hidak, kutak	Kerítések, kapuk, ajtók	Üzlethelyiségek, műhelyek	Haranglábak, szobrok, kereszték, kálváriák	Sírkövek, fejfák
Hegyköz	2	4	4		4	3	1	1		1	3	1		10
Hernád-völgy	1	2	1	1	1	1	3	3	3	1	3	1	4	
Bodroghöz	1													4
Sajó-völgy	1			1	2	1					1	1	2	
Taktaköz	1			3	1	1		1						3
Zempléni hegység és Hegyalja	2	2	1		1	1	1		1	3	2	1	1	3
Összesen	8	8	6	5	9	7	5	5	4	5	9	4	7	29

Mivel a Bodroghöz népi műemlékeinek felderítése csak kis részben történt meg, számolni lehetett az áttelepítendő épületek számának növekedésével és az egyes vidékek közötti arányok változásával.

Arra az esetre, ha az áttelepítendő épületek kisajátítása nem történhetne meg, vagy a falumúzeumban való elhelyezésnek egyéb (műszaki) akadályai lennének, mind-egyik épület pótlására, ill. helyettesítésére másod-, harmad- és negyedsoron számításba vehető más objektumokat jelöltem meg. A válogatásnál nemcsak a tájegységek közötti megfelelő arányok kialakítására, hanem az építési anyagok, forma és szerkezet változatosságára, a lakóházak tüzelőberendezéseinek hagyományos típusaira is tekintettel voltam. Igyekeztem a területen lévő fejlődési fokozatokat is megfelelő arányban szerepeltetni, tehát nemcsak a legarchaikusabb építmények kerültek javaslatba, hanem újabb típusok, a falusi társadalom különböző rétegeinek kifejezői is. A további feladat a kijelölt épületek műszaki felmérése, a tulajdonjogi kérdések rendezése, az áttelepítések kiviteli, elhelyezési terveinek elkészítése lett volna.

A megye teljes területének bejárására, a kutatás folytatására a következő években már nem kerülhetett sor, mert időközben ismét megváltoztak a népi műemlékek védelmének általános irányelvei, a regionális szabadtéri néprajzi múzeumok létrehozásának koncepciói.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Műemléki Albizottság 1969. szeptember 5-i rendkívüli ülésén ismételten foglalkozott a diósgyőri szabadtéri néprajzi múzeum létrehozásának tervével, s meghatározta a szükséges tennivalókat. Az albizottság először is a Néprajzi Múzeum főigazgatójának, valamint a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának állásfoglalását kérte az ügyben. A megkeresésre kapott válaszból kitűnt, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt KB Agitációs és Propaganda Bizottsága már korábban határozatban jelölte meg azokat a megyeszékhelyeket, ahol regionális szabadtéri néprajzi múzeum létesítését szükségesnek tartja. A meghatározott helyeken kívül (Zalaegerszeg, Szombathely, Pécs, Nyíregyháza) csak a helyben megőrzött és rendbehozott népi műemlékek múzeumszerű kezelését és bemutatását javasolta. A diósgyőri szabadtéri néprajzi múzeum nem szerepelt a falumúzeumok jóváhagyott programjában, de ezen túlmenően az intézmény létrehozásának és működtetésének anyagi, személyi feltételei sem látszottak biztosítottak. Az albizottság ezek után még nem adta fel a terv megvalósításának ügyét, de az már nem kerülhetett megfelelő súlylyal a megye programjába, s egyre inkább a helyszínen való megőrzés lehetősége került előtérbe. A következő években e vonatkozásban nem elhanyagolható eredmények mutatkoztak,³ ami már a népi műemlékek védelmének újabb korszakába vezet bennünket. Az általunk felkutatott népi építészeti emlékek pusztulását semmi nem gátolta, azok jó része ma már nem volna feltalálható területünkön. A torzónak maradt gondolat mégsem volt eredmény nélkül, mivel az elkészített és megőrzött kép- és dokumentációs anyag jelentősen hozzájárult népi építészeti hagyományaink szélesebb körű áttekintéséhez és jobb megismeréséhez.

3. Az 1975-ben megindult műemléki helyreállításokról beszámol *Olajos* i. m.: 12–22.

VERSUCH ZUR ERRICHTUNG EINES VOLKSKUNDE FREILICHT MUSEUMS IM BEZIRK BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN

(Auszug)

Die Erfassung volkstümlicher Denkmäler und ihr Schutz gehören zu den alten Sorgen sowohl aller Fachleute für den Denkmalschutz als auch derjenigen, die in der Volkskunde tätig sind. Parallel zu den Veränderungen in der bäuerlichen Lebensform nahmen die Gefahren eines Zerfalls und die Schwierigkeiten, volkstümliche Denkmäler zu erhalten, beständig zu. Die Kosten für Rekonstruktionen und Instandhaltung wurden in vielen Fällen den öffentlichen Organen zudiktiert. So wurde es wünschenswert, die einzelnen des Schutzes bedürftigen Objekte zielbewußt und fachgerecht auszuwählen, damit eben diese ein treues Bild von dem gesamten Bestand an volkstümlichen Denkmälern und von der Gesamtheit der materiellen und architektonischen Kultur bei den Bauern liefern. Nicht immer wurden die erstellten Verzeichnisse, die in den zeitweise herausgegebenen Denkmalsinventarlisten zum Ausdruck kamen, den wissenschaftlichen und praktischen Bedürfnissen gerecht, da gerade diese gegenständlichen Denkmäler einer traditionellen volkstümlichen Kultur in vielen Fällen ohne jede fachgerechte Bewertung und Auswahl in die Verzeichnisse aufgenommen wurden, während weitaus wertvollere Objekte oftmals fortblieben. Außerdem enthielten diese Verzeichnisse einseitig gesehen vor allem Wohnhäuser, und unter Vernachlässigung aller übrigen Gebäude und Bauten wurden diese aus der Einheit der materiellen Kultur des Bauerntums, aus der wirtschaftlichen Zusammenhang der kleinsten Einheit der Gesellschaft, aus der Familie, herausgerissen.

Es ergaben sich zwei Haupttendenzen in der Bewahrung und Nutzung von volkstümlichen Denkmälern: die Bewahrung an Ort und Stelle und die Unterbringung in einem Volkskunde Freilichtmuseum. Ganz abgesehen davon, daß manchmal und mancherorts die Möglichkeit für diese oder jene Lösung in den Vordergrund trat, lebten diese beiden strategischen Ziele parallel nebeneinander, und ihre sich in abweichender Form zeigende Gültigkeit bereicherte die Ergebnisse in dem volkstümlichen Denkmalschutz.

Da die für die Erhaltungen gesicherten finanziellen Mittel oft verzettelt wurden, und die auf Bauernhöfen und anderen Betriebseinheiten befindlichen Objekte vielfach verstreut waren, hatte es den Anschein, als ob es einzig und allein in Form eines Volkskunde Freilichtmuseums möglich wäre, die volkstümlichen Architekturwerte niveauvoll vorzuführen. Aus diesem Grunde wurden Versuche dahingehend während der zweiten Hälfte der sechziger Jahre auch in unserem Bezirk unternommen. Zur Realisierung des Gedankens wurde ein Studienplan angefertigt, in welchem die grundlegenden Aspekte zur Erstellung eines Dorfmuseums festgelegt wurden. Daraufhin konnte mit der Aufdeckung der hier anzusiedelnden Bauten im Detail begonnen werden. Diese Arbeit blieb jedoch unvollendet, da sich in der Zwischenzeit die zentralen Prinzipien für die Organisierung von Volkskunde Freilichtmuseen geändert hatten, und die Bewahrung an Ort und Stelle, die Möglichkeiten, die Denkmäler für eine dezentralisierte allgemeine Bildung und gemeinsame Ziele zu nutzen, wieder in den Vordergrund getreten waren. Dennoch blieb dies Unternehmen nicht ohne Ergebnis, da das hier angehäufte Dokumentationsmaterial in seiner Bedeutung dazu beitrug, die Überblieferungen in der volkstümlichen Architektur in einen breiteren Überblick zu bekommen und besser kennenzulernen.

Ákos Janó

NÉHÁNY SZEMPONT A TÁJI MUNKAMEGOSZTÁS NÉPRAJZI VIZSGÁLATÁHOZ (Észak-magyarországi példák alapján)

VIGA GYULA

A megtermelt javak cseréjének, illetve a csere feltételeinek és következményeinek vizsgálata az elmúlt évtizedek során a magyar néprajz egyik központi problémájává vált.¹ Ez több tényező együttes eredménye. Részen azé, hogy a termékcseré mozzanatainál nagyobb figyelmet kaptak a termelés ökológiai és gazdasági színterei, ennek kapcsán a történeti és földrajzi térkapcsolatok, a kiegyenlítődéskörülmények feltételei és lehetőségei; vagyis a néprajz az életmód centrális erővonalai mentén igyekezett a kérdéskör belsejébe hatolni, figyelembe véve a gazdaságtörténet és a gazdasági földrajz eredményeit.² Másrészt azé, hogy a hagyományos árucseré-kutatás hangsúlyai eltolódtak – a javak cseréjétől elválaszthatatlan – kulturális érintkezés, a migráció, átadás és átvétel kérdései, vagyis a vándorlás és a csere gazdasági megnyilvánulásaitól el nem vonatkoztatható szociális és folklorisztikai tanulságok irányába.³ Végül, de nem utolsósorban eredménye annak, hogy a különböző fokon és eltérő módon szerveződött csoportok körülhatárolása a hagyományos módszerekkel egyre kevésbé tűnt megoldhatónak, s így mind több figyelmet kapott a – kisebb-nagyobb – közösségek termelésben, specializálódásban, a táji munkamegosztásban elfoglalt helye, az e vonatkozásban kihüvelyezhető alkalmazkodás és a kapcsolatok rendszere, a *történeti és néprajzi táj* fogalma és körülhatárolása, s mindenekelőtt persze ezek hatása a különböző kulturális csoportok szerveződésére és formálódására.⁴

A fentiek részleges számbavételével is nyugodtan állíthatjuk, hogy a javak cseréjének ma már szó szerint könyvtárnyi irodalma van, amely – sok tekintetben – önmaga „gátolja” a kérdéskör tematikus és regionális monográfiáinak megszületését. Jelen tanulmány csupán néhány szempontot kíván felvetni egy majdani összegezés rendező el-

A tanulmány az MTA–Soros Alapítvány támogatásával készült

1. A témakör kutatástörténetéről és irodalmáról összegezően: *Dankó I.*, 1979. Lásd még: *Kós K.*, 1972. 9–51.
2. A teljesség igénye nélkül: *Andrásfalvy B.*, 1982. 66–71; *Bácskai V.–Nagy L.*, 1978. 217–230.; *Kovács Cs.*, 1971. 205–242.; *Enyedi Gy.*, 1965.; Vö. még: *Tóth T.*, (szerk.): 1980. kötet tanulmányait, valamint *Dankó I.*, 1979. és *Eke P.-né*, 1986. bibliográfiai adatait.
3. E vonatkozásban mindenekelőtt Gunda Béla számos tanulmánya az irányadó, melyek felsorolása itt lehetetlen. Csupán az említés szintjén: *Gunda B.*, 1940. 170–174.; *Gunda B.*, 1940a, 205–226.; *Gunda B.*, 1954. 76–86. stb. A folklorisztikai kutatások sorából elsősorban Ujváry Zoltán tanulmányaiból említek: *Ujváry Z.*, 1986. 29–38. Ujváry Zoltán kutatásainak egyik legértelmesebb vonulatát jelentik a migráció és kolonizáció, ill. az érintkezés, átadás-átvétel kérdései a néphagyományban. A cserével kapcsolatos „szocializáció” hatásairól újabban *Dankó Imre* több munkája szól. Pl.: *Dankó I.*, 1980. 155–190.
4. Ugyancsak a teljesség igénye nélkül: *Andrásfalvy B.*, 1977.; *Andrásfalvy B.*, 1978.; *Andrásfalvy B.*, 1980.; *Gunda B.*, 1963.; *Gunda B.*, 1980.; *Hofer T.*, 1980.; *Tóth T.*, 1980. 229–244.; *Nádasi É.*, 1980.; *Viga Gy.*, 1983.; *Viga Gy.*, 1984. 241–248.; *Viga Gy.*, 1986. Vö. még: *Faragó T.*, 1984.

veikhez. Ezek egy része bizonyára vitatható, más része bővebb kifejtést érdemel. Magam is csak részeredménynek tekintem ezt egy készülő regionális szintézis felé vezető úton.

I. A komplex, elsősorban történeti-néprajzi vizsgálatokkal kapcsolatos elvárások, s az interdiszciplináris kutatások igénye mind gyakrabban fogalmazódnak meg hazai etnográfiankkal kapcsolatban.⁵ Témánk szempontjából ez az elvárás különösen indokolt, több okból is. Legfőképpen talán azért, mert a hagyományos néprajz módszereivel ma már szinte lehetetlen megragadni a tradicionális termékcseré lényeges részleteit. Gondoljunk arra, hogy ma már alig akad olyan adatközlő, aki az I. világháborút megelőző időszakról informálna, s ha igen, akkor is csak felületi mozzanatokot említhet, jó-szerével csak egy-egy település vonatkozásában. Ez régióink vizsgálatánál különösen jelentős gond, hiszen az I. világháború utáni békerendszer nemcsak országhatárokat rendezett át, hanem átalakította a termékcseré egész szerkezetét is. Az ezt megelőző kapcsolatok struktúrája ma már csak a másodlagos elemek vonatkozásában tanulmányozható a verbális anyag gyűjtésével. (Csak részben segít ezen, hogy a szlovák néprajz az elmúlt évtizedek során a hagyományos árucseré, különösen a vándorárusok és a tradicionális szállítás problémakörének számos részletét tárta fel, nem beszélve a magyar etnográfusok idevágó kutatásairól.⁶)

A történeti szempontú közelítés elsősorban azért lenne lényeges, mert a termékcseré számos vonatkozásában évszázadokra visszamenő előzmények mutathatók ki, amelyeknek éppen úgy általános néprajzi vonatkozásai vannak, mint a primitív törzsi cserének, vagy más kontinensek tradicionális kultúrájában végzett vizsgálatoknak, s bizonyára közelebbi tanulságokkal is szolgálnak annál – vizsgálatunk tárgyát illetően.

Nem vitatható persze, hogy a történeti források meglehetősen hézagosak és alig kikapnázottak e vonatkozásokban (is), valamint csak egyes mozzanatok megragadására alkalmasak – jellegüknél fogva. Mégis, hiba lenne nem figyelni arra, hogy a közelmúlt néprajzi gyűjtéseinek adatai feltűnően sok vonatkozásban egyeznek a középkori gazdaságtörténet tényeivel. Igaza van *Andrásfalvy Bertalannak* abban, hogy a gazdaságtörténet adatai elsősorban a nagytájak közötti munkamegosztás mozzanatait rögzítik,⁷ ám aligha vitatható, hogy ezek végső soron olyan általános rendező elvek, melyektől nem vonatkoztatathatók el a kistáji munkamegosztás történései sem, mivel azok is az említettek „crőterében” zajlanak.

A történeti adatok számbavétele, vagyis a népelet középkori és új-, sőt legújabb kori mozzanatai közötti kapcsolat megkeresése nem egyszerűen sematikus, történeti igényű „mélyítést” céloz, hanem éppen a tények differenciálását: azt, hogy a javak cseréjének mely mozzanatai voltak életképesek évszázadokon át, és melyek voltak azok, melyek csak rövid ideig gazdasági – netán politikai kényszer, szorítás hatására működtek, illetve melyek azok, amelyek csak felbukkantak, aztán nyomtalanul eltűntek. Ezek az adatok erőteljesen exponálják a gazdálkodás, a termelő tevékenység, az életmód belső arányait, amelyeket akkor is tudomásul kell vennünk, ha a súlypontokat máshol jelölik ki, mint a néprajzi kutatások eddigi eredményei.

Gondot jelent, hogy a célul tűzött, történeti-néprajzi szempontú árucseré-vizsgálatok időbeli határát hol húzhatjuk meg, illetve meg kell-e húznunk feltétlenül. A népeség és a termelő jobbágy-paraszti üzemek reprodukciója, az újkori demográfiai és kulturális arculat szempontjából indokoltnak tűnne a török kiűzését időhatárnak tekinteni,

5. A történettudomány és a néprajz kapcsolatához újabban: *Orosz I.*, 1985.

6. Terjedelmi okok miatt csak az említés szintjén: *Csippék J.*, 1907.; *Csippék J.*, 1910.; *Somogyi M.*, 1905.; *Banner B.*, 1948.; *Gunda B.*, 1954.; *Huska M.*, 1972.; *Hrozičnik, J.* 1981.; *Markuš, M.* 1973.; *Comajová, O.* 1978.; *Prasličková, M.* 1979.; *Gallo, J.* 1973. Irodalommal szolgál még: *Dankó I.*, 1979.

7. *Andrásfalvy B.*, 1978. 235.

de a gazdaságtörténeti adatok – éppen régióink vonatkozásában – rámutattak arra, hogy a királyi Magyarország és a hódoltság között a török korban is intenzív termékcserre folyt, amelynek fő reguláris tényezője a már akkor is „hagyományosnak” tekinthető táji munkamegosztás, a Hegyvidék és az Alföld közötti – már akkor is jól működő – termékcserre volt, s ez a csere a két nagytáj speciális javait közvetítette.⁸ Különösen szembe-tűnő itt a gömöri vasipar termékeivel folytatott kereskedelem, amely – mint *Heckenast Gusztáv* munkája igazolja – annak ellenére jelentékeny volt, hogy az uralkodói tilalmak gátolni igyekeztek – lévén a vas jelentős hadászati tényező.⁹ Az említettek azt jelzik, hogy mindig az adott régió és áruféleség jelöli ki a termékcserre részterületeinek időrendjét, amely persze ezzel együtt sem vonatkoztatható el a népességtörténet lokális adataitól. Az azonban nagyon valószínűnek tűnik, hogy az északi hegyvidék és a történeti Felvidék, valamint a magyar Alföld gazdasági kapcsolata, táji munkamegosztása településtörténetük legkorábbi szakaszaitól létezett, még akkor is, ha e vonatkozásban egyelőre csak igen szerény adatokkal rendelkezünk.¹⁰ Am az eltérő adottságú tájak népessége közötti érintkezés olyan általános rendezőelv, amely különböző kultúrájú, sőt, különböző nyelvű népcsoportok között is általánosan megfigyelhető.

Nem vonható kétségbe természetesen, hogy mind a köznép életét alapvetően befolyásoló országos történések (a jobbágyság jogi helyzetének szabályozásai, úrbéri rendezés, jobbágyfelszabadítás stb.), mind a gazdaság általános trendjei (állat- és gabonakereskedelem, borforgalom, nyersanyagokkal való kereskedelem stb.), mind a lokális történések (háborúk, földesúri gazdálkodás módja stb.) sok vonatkozásban visszahatottak a táji munkamegosztásra, olykor behatárolták az árutermelés és a csere arányait és lehetőségeit. A táji adottságokhoz való alkalmazkodás és az ebből következő táji kiegyenlítőds tényét azonban ezek meg nem változtathatták, legfeljebb részlegesen más utakra kényszeríthették, s csak részleteiben befolyásolhatták. Erőteljesen hatottak viszont lokális közösségek irányulására, gazdasági-ökológiai „stratégiájának” alakítására, specializálódott csoportok szerveződésére.¹¹

Jelen tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé a fentebb leírtak részletes adatolását, igazolását. Magam azonban bizonyos vagyok benne, hogy a kérdéskör „hagyományos” néprajzi vizsgálata nem csupán szegényíti a kutatás várható eredményét, hanem olykor nehezen értelmezhetőkké is teszi azokat.

II. *Andrásfalvy Bertalan* alapvető tanulmányai meggyőzően mutatják be Dél-Dunántúl egyes kistájainak munkamegosztását, az egyes falvak, falucsoportok specializálódását, amelyből összegzően állapítja meg a szakosodás főbb típusait. A településtörténet folyamataiba ágyazva a specializálódás horizontális tagoltságát hangsúlyozza, ahol persze nem tagadja a mezőgazdálkodás prioritását.¹² Úgy vélem, hogy régiókban sok vonatkozásban hasonló a táji munkamegosztás szerkezete, mint az *Andrásfalvy* által felvázolt, de a valós kép kialakításához néhány hangsúlyt máshová kell helyeznünk, mint az eddigi vizsgálataink során tettük.

Adataink azt jelzik, hogy a néprajzi kutatások Felső-Magyarország és az Alföld kapcsolatának vonatkozásában jobbára a háziipari-kézműipari termékekkel való áru-

8. *Pálmány B.*, 1985. 153–188.; *Hegy K.*, 1985. 39.; Vö. még: *Szakály F.*, 1981.

9. *Heckenast G.*, 1985. 45–48.

10. *Kresz Mária* az Árpád-korig visszakövethetőnek tartja a gömöri kerámia alföldi kapcsolatait: *Kresz M.*, 1960. 335.

11. Itt kell utalni az Árpád-kori szolgáló népek, valamint a később specializálódott települések kialakulására. Előbbiek „etnológiai” közelítéséhez: *Andrásfalvy B.* 1978. 239–240. Valójában ennek a „szakosodásnak” a sajátos példáját jelentik a magashegyi, vlach-jogú pásztortelepülések is.

12. *Andrásfalvy B.*, 1978. 233–239.

cserének szenteltek nagy figyelmet. Elsősorban a specializálódott közösségek készítményeit – kisebb súllyal mezőgazdasági termelvényeit – követték nyomon, ami azt sejtette, hogy a két nagytáj termékcseréjének ezek lehetnek a legnagyobb volumenű részesei. Emellett a munkaerő migrációjával, elsősorban a hegyvidékről lejáró aratókkal foglalkozó vizsgálatok aláhúzták az időszakos munkáért kapott gabona jelentőségét a hegyvidék népéletében.

Való igaz, hogy a néprajzi vizsgálatok legfőbb tanulsága aránylag egyszerűen megfogalmazható: a hegyvidék népessége munkaerőfeleslegét és speciális kézműves termékeit, alkalmanként pedig a környezetében fellelhető nyersanyagokat cseréli el az Alföld mezőgazdálkodó népességének gabonafeleslegére. A hegyvidék és a mélyföldek népességének ez a fajta egymásrautaltsága igen korai időktől nyomon követhető, s általános volt a középkor folyamán a gabonatermő síkságok és az őket körülvevő magasabb térszínek népességének vonatkozásában.¹³

Ez a gondolat sor azonban nélkülöz két, nagyon lényeges elemet, amelyek pedig a termékcseré belső szerkezete, s a nagytáji munkamegosztás szempontjából is meghatározók: 1. A hegyvidéki népesség által megtermelt mezőgazdasági javakat; 2. A nagy volumenű, az Alföldről a hegyvidékre irányuló gabona- és állatkereskedelmet, amelyek nem kisebb jelentőséggel bírtak a hegyvidéki népesség életmódjában, mint az Alföldön megszerzett-cserélt élelmiszerek. Ha ezekre is tekintettel vagyunk, akkor a nagytáji munkamegosztás és a termékcseré hangsúlyai máshová helyeződnek, s némiképp más szintet kap a specializálódás folyamata is.

1. Még az elmúlt évszázad során is egyértelműen megragadható volt, hogy az észak-magyarországi régió legnagyobb részén a gazdálkodás, az életmód alapvető meghatározója a föld, illetve a mezőgazdasági tevékenység, amelynek évi ritmusa – még a legszélsőségesebb geográfiai adottságú tájak esetében is – alapvetően meghatározta az egyéb, *kiegészítő tevékenységek* rendjét. (A feudális kor termelési rendjében mindez még hangsúlyosabban vetődik fel.) Az életmód meghatározó eleme a mezőgazdálkodás, természetesen nem csupán a földművelés, hanem a szőlő- és gyümölcsstermesztés, valamint jelentős hangsúllyal az állattenyésztés is. (Nem szólok itt most a középkori gyökerű bányász-iparos településekről, azok helye és szerepe e vonatkozásban is sajátos.) A hegyvidéki népesség szívós harcot folytat azért, hogy még mostoha adottságú földjét is termőre fogja, s elhódítsa azt az erdőktől, kőzetektől, illetve más helyi akadályozó tényezőktől.

A vándoriparosokról és vándoriparosokról igen gyakran feljegyzik, hogy csak ősszel indulnak útnak, a mezőgazdasági munkáik elvégzése után, s tavaszig, a földművesmunka nyitányáig vannak távol. (Jó példa erre a túróci olejkároké, akik általában ősszel a mezei munkák elvégzése után keltek útra.¹⁴ De számos más mesterség példáját is említhetnénk.) Kétségtelen persze, hogy kiterjedt térségekben a földművelés csak marginális része lehetett a paraszti gazdálkodásnak. Ám a Felföld jelentős részében – ha kis hozamú, gyenge értékű, primitív növényfajtákkal is – rendszeres földművelő tevékenység folyt, amely lekötötte a népesség munkaerejének egy részét. Ehhez járult – különböző jelentőséggel – az állattartás, amely geográfiailag ugyancsak jelentősen determinált. Igaz ez még olyan specializálódott iparos falvakra is, mint például a gömöri fazeakas-települések.

Szalay Emőke és Ujváry Zoltán két, jellemzőnek mondható *fazekas faluról* (Deresk és Lévárt, Gömör megye) mutatják ki, hogy a földművelés, ha önmagában nem is elegendő, de bizonyos alapvető szükségleteket kielégít.¹⁵ Vannak helyek, ahol a kevés

13. Braudel, F. 1985. 114.

14. Paládi-Kovács A., 1966. 295.; Vö. még: Bodnár M., 1983. 185.

15. Szalay E.–Ujváry Z., 1982. 29–39.

földterület művelése a sajátos családi munkamegosztásban tükröződik: a nők és a gyerekek művelik meg a kevéske földet, míg a férfiak távoli vidékeken vándoriparral foglalkoznak.¹⁶

Számos adatot sorolhatnánk e vonatkozásban, ám talán az eddigiek is elegendők arra, hogy az észak-magyarországi települések differenciáltságát hangsúlyozzák az élelmiszerekkel való önellátás, és ebből következően a tevékenységi formák változatos lehetőségeit illetően. Ez a termelés és a fogyasztás belső mozzanataira is felhívja a figyelmet, vagyis arra, hogy a nagytájak cseréjében, kapcsolatrendszerében sok vonatkozásban a tájon belüli kiegyenlítődség, belső mozgások eredményei, tényei jelennek meg.

Utalnunk kell arra is, hogy a XVIII. századtól egyre inkább számolnunk kell – a geográfiai viszonyok különbözősége mellett – a társadalmi folyamatok hatásaival is. A Felvidék és az Északi-Középhegység térségében elsősorban a zselléresedés, más vonatkozásban a relatív túlnépesedés,¹⁷ az eltartó képesség romlása az, amelyik alapvetően befolyásolta a táji munkamegosztás említett folyamatait.

A fentiekkel elsősorban azt kívántam hangsúlyozni, hogy a különböző kézműves tevékenységre való specializálódás az észak-magyarországi népesség igen kis hányadánál jelent állandó tevékenységet, az ily módon megtermelt javak csak a populáció kis hányadánál jelentik a cserealapot a mezőgazdálkodó térszínnek népességével folytatott kereskedelemben. A többségnél ezek csupán kiegészítő jövedelmet képeztek, hangsúlyozom, leszámítva az egészen kis számú specializálódott települést, amelyeknél a gabonatermelő bázissal való állandó és közvetlen kontaktus biztosítja a megélhetést. Utóbbiak azonban olyan jellegű termékeket állítanak elő, amelyek sajátos felkészültséget és felszerelést igényelnek. A háziipari tevékenység zöme csupán kiegészítője a mezőgazdálkodás évi rendjének.¹⁸ Ily módon a különféle, specializált tevékenységi formák elsősorban lehetőséget jelentenek a hagyományos módon megtermelt javak megsokszorozására, kibővítésére. (Sajátos szerepet tölt be e vonatkozásban a hegyvidék erdősége, illetve az erdőmunkák évi ritmusa, amely azonban témánk szempontjából is önálló tanulmányt érdemelne.)

Ha az Alföld és az északi hegyvidék, valamint a történeti Felvidék árucseréje kapcsolatát vizsgálva a cserében részt vevő termékek belső arányait vennénk számba, akkor bizonyára azt kellene megállapítanunk, hogy abban a legnagyobb értékkel és tömeggel a gabona, bor, gyümölcs és a különböző állatfajták szerepelnek, valamint a fa, a só és a különböző ásványanyagok, azok a termékek pedig, amelyeknek a néprajz a legnagyobb figyelmet szentelte, csupán kísérői mindezeknek. Igaz ez akkor is, ha a különböző termelő tevékenységekben részt vevők számát vizsgáljuk. Úgy vélem tehát, hogy tudományunk legfőbb adottsága a középhegységi zóna földművelési rendszerének, és állattartási formáinak szintetizáló feldolgozása, amelyek korrigálhatnák a jelzett aránytalanságokat.

A fentebb vázolt képet persze még bonyolultabbá teszik a XVIII. századtól létrejövő ipari manufaktúrák, a Felvidék átszerveződő ipara és a XIX. századtól a szénbányászat és vaskohászat fellendülése – a maguk sajátos következményeivel. Mindez együttesen valóban szinte átláthatatlan szerkezetet eredményez, ahol a leglényegesebb kapcsolatok és összefüggések megragadása is meglehetősen nehéz.

2. Az Alföld irányából nem csupán – nézetem szerint nem is elsősorban – a közvetlen csere révén jutott a gabona és az egyéb élelmiszer a hegyvidék népességéhez. A gabonafőlölség értékesítése az alföldi népesség egy részét is mozgásba hozta, és a hihet-

16. *Petercsák T.*, 1973. 537.

17. *Faragó T.*, 1977. 131–133.

18. *Ráth K.*, 1898. 4.

lenül nehéz közlekedési viszonyok ellenére¹⁹ jelentős mennyiségű *élet* cserélt gazdát Gyöngyös, Eger, Miskolc, Szerencs, Szikszó, Tokaj, illetve a felvidéki bányavárosok, de főleg Losonc, Rozsnyó, és Kassa vásárain. Nógrád, Gömör, Borsod és Abaúj megyék helytörténeti forrásai számos adatot őriznek arra vonatkozóan, hogy a hegyvidéki fuvaros falvak életében milyen jelentős szerepe volt a gabona szállításának. A losonci harmincad vám nyilvántartásai már a XVII. századtól őrzik annak emlékét, hogy – elsősorban a földseurak – az Alföldről terményeket hoztak fel Losonc, vagy Kishont–Gömör–Nógrád határvidéke felé.²⁰ *Bél Mátyás* megemlékezik róla, hogy a nógrádi nép eladó gabonáját és sertéseit fáradtságos hegyi utakon szállítja a bányavárosokba.²¹ Ugyancsak Dél-Nógrád és a bányavárosok kereskedelmi kapcsolatát említi a XVIII. század elején *Radványi Ferenc*.²² *Mocsáry Antal*, Nógrád monográfusa arra utal, hogy a vármegye alsó részéről a gabona a losonci piacra kerül, ahol közvetítők, zólyomi, lipői „tót” fuvarosok, majd morvák útján, többszöri adás-vevéssel jut el rendeltetési helyére.²³ *Losonc* szerepét többen aláhúzzák a gabonakereskedelem bonyolításában;²⁴ évi hat vására meghatározó jelentőséggel bírt a Felvidék gabonaellátásában.²⁵

Az alföldi gabona útja jól követhető a recens néprajzi gyűjtésekben is, elsősorban a fuvarosok tevékenysége, valamint a kereskedelem közvetítő formáinak vizsgálata révén.²⁶

Külön figyelmet és külön tanulmányt érdemel az állatkereskedelem, amely az Alföld és a Felvidék között zajlott. Néprajzi irodalmunk e vonatkozásban elsősorban a gömöri magyarság jelentőségét hangsúlyozta, amelyet már a múlt századi statisztikai-helytörténeti irodalom is többször említ. *Magda Pál* és *Fényes Elek* munkái azt is sejtezik már, hogy az északi országrész magyarsága sajátos közvetítő szerepet is játszott az állatállomány – főleg szarvasmarha – értékesítésében az alföldi magyarság és a felvidéki szlovákság között.²⁷

Középkori adatok azt jelzik, hogy ez egy nagy volumenű, országrészeket átfogó kereskedelmi folyamat egyik láncszeme, s nagyon valószínű, hogy része a magyar szarvasmarha kontinentális méretű kereskedelmének is. Már a XVII. században a keleti országrészből (Felső-Tisza-vidék, Hajdúság, Partium) valamint Hevesből, Gömörből szarvasmarhák ezreit hajtották nyugat felé, ám az „átmenő forgalom” mellett Nógrád megyéből is kimutathatók mezővárosi lakosok, de jobbágyfalvak is (Kálnó, Pálfa, Miksi, Berzence, Dejtár, Geráb stb.), amelyek nemes és jobbágy lakosai bekapcsolódtak az állatfelhajításba.²⁸ A losonci vám adatai kétirányú mozgásról tanúskodnak a XVII–XVIII. században: Debrecenből, Nagyváradról, Kolozsvárról, s az Alföld külön-

19. Balogh István utal rá, hogy a szállítás fejletlensége miatt még a XIX. században is katasztrófát jelentett helyenként a rossz termés, holott 100–200 km távolságra nem tudtak mit kezdeni a felesleggel. Vö.: *Balogh I.*, 1965. I. 359.

20. *Pálmány B.*, 1985. 179.

21. *Pálmány B.*, 1985. 165.

22. *Radványi F.*, 1711–16. A forrásra Kapros Márta és Zólyomi József hívták fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök meg nekik.

23. *Mocsáry A.*, 1826. II. 43–44.

24. *Mocsáry A.*, 1826. I. 76.

25. *Pálmány Béla* szerint a település gabonapiaca annak köszönhetette jelentőségét, hogy az esztergomi érsekség itt értékesítette a beszedett gabonadézmát. Vö.: *Pálmány B.*, 1985. 156–157.

26. Szolnok megye Néprajzi atlasza. Kommentár 123. Kézirat a Damjanich Múzeum Néprajzi Adattárában. Ezúton köszönöm meg Gulyás Éva és Szabó László segítségét, s azt, hogy a kéziratot atlaszanyagot tanulmányozhattam.

27. *Magda P.*, 1819. 374.; *Fényes E.*, 1837. III. 137.; *Fényes E.*, 1847. II. 252. Vö. még.: *Hunfalvy J.*, 1867. 208.; *Dankó I.*, 1979. 269–270.

28. *Pálmány B.*, 1985. 183.

bőző részeiről hajtják az állatsapatokat felfelé, de alkalmanként lefelé is mutatnak a szálak.²⁹ *Balogh István* jelzi, hogy Gömör, Nógrád és Hont megyékben egész falvak rendezkedtek be arra, hogy az Alföldről vásárolt, fiatal tinókat két-három évig tartják igazásra, aztán meghizlalva, nyereséggel adják tovább őket.³⁰ *K. Kovács Péter* gyűjtései nyomán ezt Borsod megyei adatokkal egészíthetjük ki: *Arnót, Monok, Onga, Gesztely, Külső-Bócs, Berzék* lakói részben kupecsek, faktorok voltak, akik a Bodroghöz és Dél-Borsod vásárain vették meg a jószágot, amit aztán tovább adtak a megye felső részein, máskor pedig a féléves-egyéves *rúgott borjakat* igazták 3–4 éves korukig, aztán továbbadták őket Rimaszombatra, ahonnan Budapest, Bécs és Prága mészárosai vásárolták fel.³¹

Anélkül, hogy tovább sorakoztatnám azokat az adatokat, amelyek az Alföld felől a Felvidékre hajtott állatsapatokról, főleg szarvasmarha csordákról, valamint a felvidéki vásárok ez irányú jelentőségéről szólnak,³² utalni kívánok rá, hogy a nagytájak között zajló állatkereskedelem sajátos „kettős láncot” alkot. Ennek elemei részben az állat életkorát, s ebből adódóan hasznosítását követik, ezzel párhuzamosan pedig több lépésben, eltérő földrajzi tájakat járnak be. Ennek számos variációja van: a) az olcsón megvett állatot néhány hétig feljavitva adják tovább; b) az aránylag olcsón vett fiatal állatot igába törve, betanítva adják el haszonnal; c) a fiatal állatot betörik, három-négy évig maguk igazzzák, majd feljavitva adják el. Ennek a folyamatnak az állomásai általában az Alföld – Északi-Középhegység – Felső-Magyarország, s csak kevés példát tudunk az ellenkező irányú mozgásra.³³

Számos adatot említhetnénk arra vonatkozóan is, hogy az Északi-Középhegység területén hizlalt sertésállomány milyen szerepet kap a Felvidék ellátásában,³⁴ de terjedelmi okok miatt ezt nem részletezem. Az itt bemutatott példák csak azt igyekeztek igazolni, hogy a nagytájak közötti csere tárgyát mindenekelőtt a mezőgazdálkodás termelvényei, produktumai képezték, s ezeknek jobbára kiegészítői voltak a specialisták termékei. Ha ezt a gondolatsort összegezni kívánom, akkor azt kell hangsúlyoznom, hogy az Alföld és Észak-Magyarország között nem két, eltérő termelési mód kapcsolatáról, s a csere útján történő kiegyenlítődésről van szó, hanem az azonos termelési rendben a Felvidék hátrányára jelentkező, a természeti feltételekből eredő hátrányos helyzet ledolgozásáról, illetve a kiegyenlítődésre tett kísérlet formáiról, a felzárkózásról a kiegészítő tevékenységek révén. Igazolja ezt az az állandó vonzás, a népesség-leszivárgás és áttelepülés, amit az Alföld és a történeti Magyarország felső megyéi viszonylatában megfigyelhetünk a XVIII. század folyamán, valamint a paraszti mentalitás és paraszti gazdasági stratégia: a hegyvidéki népesség zöme is földet akar, a föld és a jószág megszerzése az elérendő cél, amellyel megsokszorozhatja gazdasági hatékonyságát. Lényegében a feudalizmusban gyökerező „földéhség” és tulajdonosi szemlélet áttételes következménye ez. Mindehhez hozzájárul, hogy a kapitalizálódó Magyarországon lényegében bő fél évszázad állt volna rendelkezésre a kézműves-háziiparos specialistáknak is a termelés és az értékesítés „polgári” formáinak kialakítására. Ezt azonban sem „üze-

29. *Pálmány B.*, 1985. 168–172.; Márkus Mihály a XVIII. századig tudja visszakövetni a magyar szarvasmarha meglétét az Alacsony-Táttra területén: *Markuš, M.*, 1964. 468. Lásd még: *Paládi-Kovács A.*, 1977. 395.

30. *Balogh I.*, 1965. I. 375.

31. *K. Kovács P.*, 1958. 267–268. Ezenkívül kéziratos gyűjtése: *Ethn. Adattár* 10 827.

32. *Pl. Zólyomi J.*, 1984. 291.; *Novák L.*, 1986. 284. Lásd még a 27. jegyzetben hivatkozott statisztikai irodalmat, s számos kéziratos gyűjtést (*K. Kovács Péter*, *Ethn. Adattár* 10 830, 10 824 stb.).

33. *Markuš, M.* 1964. 469.

34. *Radványi F.*, 1711–1716. 8, 15. (Kézirat)

meik” nem bírták, sem hamar korszerűtlenné váló termékeik, de nem igényelte már igazából az alföldi parasztság sem, amelyben – tárgyait tekintve – alig maradt bármiféle pótolhatatlan „hiány” az I. világháborút követő határmódosítás, illetve a felvidéki vándorkereskedelem és vándoripar eltűnése után.

Kétségtelen persze, hogy az észak-magyarországi népesség – az árutermelés jellegeből adódóan³⁵ – több külső kapcsolatra kényszerült, ami amúgy is változatos, tagolt kultúrájára ismételten visszahatott. (Ha úgy tetszik alacsonyabb szinten állt önellátása). Ez azonban ugyancsak kétoldalú folyamat, amelyet csak az alföldi népesség tradicionális kultúrájának „tükrében” lehet vizsgálni.

A kapcsolatok vázolt rendjében sajátos szerepet kapott a mai Magyarország északi sávja, az Északi-Középhegység területe, és a vele északról szomszédos érintkező zóna. Ez a térség sajátos ütköző övezetet, ütköző zónát jelentett az Alföld és a történeti Felső-Magyarország között. (Szándékkal nem használom a néprajzban gyakran alkalmazott átmeneti zóna kifejezést, mert valójában minden terület „átmeneti” másik két táj között.) Ez sajátos kettősséget jelentett: részben önálló termelési rendet, részben szenzibilis struktúrát, amelyen mindkét irányból áthatoltak a két érintkező nagytáj termékei, sokszor ebben a „puffer-zónában” zajlott le azok cseréje. Mindez számos módon kihatott az itt élő népesség tevékenységi formáira, jelentős közvetítő réteget hozott létre, amely mind az Alföld, mind a Felvidék irányában katalizátorként működött az árucere mozzanataiban. Mindez azonban önálló részletes kifejtést igényel.

III. A mezőgazdasági idénymunka régen ismert és kutatott területe a néprajznak és a történettudománynak egyaránt. Különösen a gabona betakarításának munkája eredményezett évről évre kontinentális méretű vándorlást, amely Európa egyes tájain már a XIV. századtól adatolható, de Magyarországon is kimutatható már a XVI. század folyamán.³⁶ Tudjuk azt is, hogy – az aratás mellett – számos más mezőgazdasági tevékenység is indukálta az idénymunkások vándorlását: a *szénakaszálás és -gyűjtés*,³⁷ a *szőlőkapálás és a szüret*,³⁸ a *kukorica törés*,³⁹ nem beszélve a többféle tevékenységet végző *summások*, illetve a *mezőgazdasági cselédség* nagymérvű vándorlásáról.⁴⁰

Való igaz, hogy a vándormunka alapvető elindítója a munkaerőfelesleg, illetve – másik oldalon – a munkaerőhiány teremtette vákuum sajátos kiegyenlítődési folyamata.⁴¹ Mégis, úgy tűnik, hogy számos esetben nem egyszerűen a fölös munkaerő elvezetéséről van szó, hanem a mezőgazdasági munkában is szerepet játszott a speciális szakértelem. Például a csányi dinnyések közül már a 6–8 holdasok is aratómunkásokkal végeztették el a betakarítást; amíg ők az ország távoli tájain folytatták sajátos tevékenységüket, addig a falujukba *hegyi emberek* jöttek learatni.⁴² A bükkalji falvakból már a XVIII. században is inkább a távolabbi településeken vállaltak szőlőbeni napszámos munkát, mintsem a közelben aratást.⁴³

Északról az Alföld felé haladva, sajátos lépcsőzetességet figyelhetünk meg alkalmanként az idénymunka rendjében. Jól példázzák ezt azok a nógrádi adatok, amelyek azt jelzik, hogy Nógrádban felvidéki szlovákok végzik a betakarítást, ugyanakkor a nóg-

35. Nádasi É., 1980. 213.

36. Rác I., 1980. 42–44.; Braudel, F. 1985. 114.

37. Paládi-Kovács A., 1979. 385–389.; Némcová, B. 1852. 28. (Kézirat)

38. Némcová, B. 1852. 43–44.; Takács P., 1985. 82. 20. jegyzet.

39. Gunda B., 1940. 173.

40. Sárközi Z., 1965.

41. Rác I., 1980. 42.

42. Boross Marietta gyűjtése. Egri Múzeum Néprajzi Adattára: 6290.

43. Vö.: Viga Gy., 1986. 109–110.

rádi magyarok közül sokan az Alföldön aratnak.⁴⁴ Mindez arra figyelmeztet, hogy nem egyszerű automatizmusról van szó a munkaerő kiegyenlítődésében, hanem lényegesen árnyaltabb folyamatokról. Pl. a hegyvidékről gyakran mennek aratók olyan helyre is az Alföldre, ahonnan a helybeliek – jobb jövedelem reményében – máshová jártak aratni.⁴⁵ Különös figyelmet érdemelnek itt a specializálódott települések, akik nem a mezőgazdasági munkában hasznosítják sajátos tudásukat (lásd alább).

Itt érdemel említést az az ismert tény is, hogy a vegetációs rend csúszása ugyancsak lehetővé tette a munkaerő egy részének időszakos vándorlását: amikor a felföldi aratók elvégezték a munkát a síksági tájakon s hazatértek, akkorra érett kasza alá saját gabonájuk.⁴⁶

A mezőgazdasági idénymunka mellett Európa-szerte más tevékenységi területeken is ott találjuk a vándormunkásokat, akik speciális szaktudásukat hasznosítják más tájakon, olykor más országokban.⁴⁷ Túlnyomó többségükben ezek sem képzett szakmunkások, hanem olyanok, akik egy-egy település, kistáj hagyományos tevékenységi formáinak örökösei. Észak-Magyarországon különös figyelmet érdemelnek ebből a szempontból a favágók és erdei munkások, ölfavágók, akik a Börzönyből a Bakonyba és a Mecsekbe, a Bükkből a Bakonyba, valamint Szepes és Sáros megyékbe,⁴⁸ Zemplénből Budapest környékére⁴⁹ is eljártak, nem beszélve az Északi-Középhegység területén történő vándorlásukról. Egyes csoportjaik gyakran speciális munkára szakosodtak (döntés, faközelítés, talpa készítés stb.), de hasonló jelentőséggel bírtak az erdőmunkában a fuvarosok is. Külön figyelmet érdemelnek itt a szén- és mészegetők, akik ugyancsak távoli tájakra eljutottak munkájuk révén, valamint a kőbányászok és a kőfaragók, akik ugyancsak munkát vállaltak távoli, olykor külföldi bányákban is.⁵⁰ Természetesen önálló vonulatot alkotnak azok a vándoriparosok, akiknek generációi járták az országot, olykor az egész világ különböző tájait.⁵¹

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a szakismeret, specializálódás általában nem jelent állandó foglalkozást. Az erdei munkások jelentős része tavasztól őszi mezőgazdasági tevékenységet végez, akár saját földjén, akár summásként, s csupán ősztől tavaszig dolgozik az erdőn. Így van ez a fuvarosok, kőfejtők zöménél is. Ezek a tevékenységi formák – a háziipar nagy részével együtt – csupán „megnyújtásai”, „meghosszabbításai” az alapvető mezőgazdálkodás erővonalainak. A hegyvidéki férfinép zöme rendelkezik olyan készséggel, hogy akár többféle, hasonlóan kiegészítő foglalkozási ágban tevékenykedjen. Ennek jelentősége gyakran évről évre változik, a mindenkori termés, gazdasági helyzet, családi viszonyok, sőt olykor szubjektív döntések alapján is. A falvak specializálódásának jelentős része csupán lehetőség, olyan erőtartalék, amelyeket mozgósítani, aktualizálni lehet bármiféle külső hatásra. Egyes részletei természetesen állandóan működnek, biztosítva a népesség egy részének tevékenységét, megélhetését, egyszersmind a felvevő közeg elvárásainak is eleget téve. Ez azonban mindig szoros összefüggésben van a táj eltartó képességének változásával: fordítottan arányos azzal.

A műveltségi elemek terjedése ennél persze lényegesen bonyolultabb folyamat, azokat számos tényező befolyásolja, s az egyes elemekre nem ugyanazok a feltételek érvé-

44. Zólyomi J., 1982. 309.

45. Tiszafüred környéke. Fűvessy Anikó szíves szóbeli közlése.

46. Némcová, B. 1852. 29.; Für L., 1976. 172.; Györffy I., 1928. 3.

47. Andrásfalvy B., 1978. 238–239.; Rác I., 1980. 43.

48. Petercsák T., 1982–83. 383–384.

49. Bakó Ferenc gyűjtése. Ethn. Adattár 2418. 12.

50. Hála J., 1976. 110–111.; Viga Gy., 1985. 36.

51. Petercsák T., 1981. 436–451.; Ferko, V. 1985. stb.

nyesek.⁵² Számos bizonytalan tényező van ma még a környezeti feltételek, és a kulturális zónák megfeleltetésének vonatkozásában is. Bár a környezeti korrelációk és a kultúra tagolódásának problémája igen régen alapkérdése a néprajznak,⁵³ a magyar néprajzban is kidolgozatlanok az egyes típusok – a vitathatatlan összefüggések elfogadásán túl. Ehhez talán valóban a kulturális ökológia közelítési módszere segíthet hozzá bennünket – a kulturális mag vizsgálatára való leszűkítéssel. Így talán közelebb juthatunk a környezeti kihívások és kulturális válaszok leglényegesebb összefüggéseinek és formáinak megrajzolásához.⁵⁴

IRODALOM

Andrásfalvy B.,

1977. A település-szerkezet és a táji munkamegosztás. (A baranyai Hegyhát példája.)

T. Mérey K. (szerk.): A Dunántúl településtörténete II/1. 85–89. Pécs

1978. A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. Ethn. LXXXIX. 231–243.

1980. Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi kultúra – Népi társadalom XI–XII. 39–58.

Bácskai V.–Nagy L.

1978. Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. Ethn. LXXXIX. 217–230.

Balogh I.,

1965. A paraszti gazdálkodás és termelési technika. Szabó I., (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914). I. 347–428. Budapest.

Banner B.,

1948. Házalók népünk szolgálatában a XIX. század második felében. Ethn. LIX. 110–116.

Bodnár M.,

1983. Hrozienčik, Jozef: Turčianski a safraníci. (Ism.) HOM Közl. 21. 184–186. Miskolc.

Braudel, F.

1985. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV–XVIII. század. Budapest

Čomajová, O.

1978. Historiografia šivetického hrnčiarstvo v konglomeráte gemerských hrnčiaraských stre-disk. Gemer 3. 211–246. Rimavska Sobota.

Csippék J.,

1907. Adatok a felvidéki „olejkárok” házaló gyógyszerárusok történetéhez. N. É. VIII. 247–268.

1910. Sáfrányosok a Felvidéken. N. É. XI. 226–242.

Dankó I.,

1979. Vándorlás és árucseré (vázlat és irodalmi tájékozódás a kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéseihez). Separatum. Debrecen

1980. Piaci és vásári viselkedésformák. Népi kultúra – Népi társadalom XI–XII. 155–190.

Enyedi Gy.,

1965. A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon. Budapest

Eke P.-né(szerk.)

1986. Az Alföld szakirodalmá. (Válogatott bibliográfia.) Békéscsaba

Faragó T.,

1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. 105–214.

1984. Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. Történeti Statisztikai Tanulmányok. 5. 5–38.

52. Gunda B., 1958. 568.

53. Kroeber, A. L. 1931.

54. Vö.: Gunda B., 1986. 4–5.

- Fényes E.*,
1836–40. Magyarország s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–VI. Pest
1847. Magyarország leírása I–II. Pest
- Ferko, V.*
1985. Volt egyszer egy mesterség. Budapest
- Für L.*,
1976. A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914). *Gunst P.–Hoffmann T.* (szerk.) A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). 153–274. Budapest
- Gallo, J.*
1973. Prispěvok k dejinám furmanstva v Gemeri. Gemer 1. 67–89. Rimavska Sobota
- Gunda B.*,
1940. Szlovák népi kapcsolatok a Garam és Ipoly menti magyarsággal. Földrajzi zsebkönyv 170–174. Budapest
- 1940a. Magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. *Szekfü Gy.* (szerk.): A magyarság és a szlávok 205–226. Budapest
1954. Az orosz vengerec „házaló kereskedő” jelentésének néprajzi vonatkozásai. Ethn. LXV. 76–86.
1958. Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. Ethn. LXIX. 567–576.
1963. A kultúra integrációja és az etnikai csoportok kialakulása. Műveltség és hagyomány V. 3–12. Debrecen
1980. A kulturális areák néhány kérdése. *Paládi-Kovács A.* (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei 9–21. Budapest
1986. Megjegyzések a kultúra ökológiájához. Új Forrás 5. szám (Október) 3–13.
- Györffy J.*,
1928. Takarás és nyomtatás az Alföldön. N. É. XX. 1–46.
- Hála J.*,
1976. Adatok a Csák-hegyi kőbányászat történetéhez. MÁFI. évi jelentése az 1974. évről 103–114. Budapest
- Heckenast G.*,
1985. A török hódítás és a felső-magyarországi vasipar. V. Kézművesipartörténeti Szimpozion anyaga 45–48. Veszprém
- Hegyi K.*,
1985. Török iparosok a hódoltságban. V. Kézművesipar-történeti Szimpozion anyaga 32–44. Veszprém
- Hofer T.*,
1980. A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről. *Paládi-Kovács A.*, (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei 103–129. Budapest
- Hroziencik, J.*
1981. Turčianski a šafraníci. Bratislava
- Hunfalvy J.*,
1867. Gömör és Kishont T. E. vármegyének leírása. Pest
- Huska, M.*
1972. Slovenski pltníci. Martin
- Kós K.*,
1972. Az árucseré néprajza. Népélet és néphagyomány 9–51. Bukarest
- Kovács Cs.*,
1971. Társadalmi–területi munkamegosztás. Tér és gazdaság. *Sárfalvi B.*, (szerk.): Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból 205–242. Budapest
- K. Kovács P.*,
1958. Szabados borjú. Ethn. LXIX. 261–270.
- Kresz M.*,
1960. „Fazekas, korsós, tálás”. Ethn. LXXI. 297–379.
- Kroeber, A. L.*
1931. The Culture–Area and Age–Area Concepts of Clark Wissler. *Rice, S. A.* (red.): Methods in Social Science 248–265. Chicago

- Magda P.*,
1819. Magyar Országának leírása. Pest
- Markuš, M.*
1964. Magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában. Ethn. LXXV. 467–470.
1973. Odbyt a spôsobu poldaja šiveticchych hrnčiarstych výrobkov na prelome 19. a 20. storočia. Gemer 1. 91–105. Rimavska Sobota
- Mocsáry A.*,
1826. Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmértetése I–IV. Pest.
- Nádasi É.*,
1980. A néprajzi, etnikai csoportok helyzete, elkülönítése, kapcsolatai a dél-dunántúli régióban. *Tóth T.* (szerk.): Tanulmányok a területi kutatások módszertanából 209–228. Pécs
- Nemčová, B.*
1852. Uherské Město (Dármoty) – 1852. Balassagyarmat leírása. (Magyar fordítás kéziratban: Palóc Múzeum Adattára. 155.)
- Novák L.*,
1986. A három város. Budapest
- Orosz I.*,
1985. Néprajz és történettudomány. Dissertationes Ethnographicae 5. 10–23. Budapest
- Paládi-Kovács A.*,
1966. Gömör vándorárusok az Alföldön. Ethn. LXXVII. 295–296.
1977. A gömöri magyar pásztorkodás. Ethn. LXXXVIII. 392–411.
1979. A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
- Pálmány B.*,
1985. Adatok a kézművesipari termékek és termények árucseréje történetéhez Nógrád vármegyében a török hódoltság végén és az újraterülepítés korszakában (1593–1731). V. Kézművesipartörténeti Szimpozion anyaga 153–188. Veszprém
- Petercsák T.*,
1973. Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethn. LXXXIV. 527–548.
1981. Vándoriparosok a Zempléni-hegységben és a történeti Felső-Magyarországon. Ethn. XCII. 436–451.
1982–83. A paraszti erdőhasználat néprajzi kutatása Észak-Magyarországon. Agria XIX. 375–392. Eger
- Prasličková, M.*
1979. Brďárstovo – voštinárstovo. Rimavska Sobota
- Rác I.*,
1980. A paraszti migráció és politika megítélése Magyarországon 1848–1914. Budapest
- Radványi F.*,
é. n. Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád. (Kézirat). OSZK. Fol. Lat. 315. (Magyar fordítás: Palóc Múzeum Történeti Adattára 8.)
- Ráth K. – Kovács Gy.*,
1898. A magyar háziipar. Separatum. Budapest
- Sárközi Z.*,
1965. Summások. *Szabó I.* (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914). II. 321–381. Budapest
- Somogyi M.*,
1905. A hazai vándoripar és vándorkereskedés. Budapest
- Szakály F.*,
1981. Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest
- Szalay E. – Ujváry Z.*,
1982. Két fazekas falu Gömörben. Debrecen
- Takács P.*,
1985. Szempontok Szabolcs megye társadalmának vizsgálatához a XVIII. század végén. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyhaziensis 10/B. 57–83. Nyíregyháza
- Tóth T.* (szerk.)
1980. Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. Pécs

- Tóth T.*,
 1980. A történeti tájak kérdéséhez. *Tóth T. (szerk.): Tanulmányok a területi kutatások módszertanából* 229–244. Pécs
- Ujváry Z.*,
 1986. Vásári szórakoztatók, vándor mulattatók és a vásárt megjelenítő népi játékok. *Szabadfalvy J.–Viga Gy. (szerk.): Árucseré és migráció* 29–38. Miskolc
- Viga Gy.*,
 1983. To the Ethnoecology of the Bükk Mountains. *Ethnographica et folkloristica Carpathica* 3. 113–121. Debrecen
 1984. A bükki szlovák falvak szerepe a táji munkamegosztásban. *Kunt E.–Szabadfalvy J.–Viga Gy. (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon* 241–248. Miskolc
 1985. Kőmunkák egy bükkalji faluban. Debrecen.
 1986. Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk vidék népi kultúrájában. Miskolc
- Zólyomi J.*,
 1982. Adatok Nógrád megye földművelésének XVIII–XIX. századi történetéhez. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII.* 299–329.
 1984. Az állat haszna az Észak-Cserhát falvaiban. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve X.* 265–317.

EINIGE ASPEKTE ZUR ETHNOGRAPHISCHEN UNTERSUCHUNG DER LANDSCHAFTSGEBUNDENEN ARBEITSTEILUNG

(Auszug)

Während der vergangenen Jahre bildete die Untersuchung des Produktaustausches eine Zentralfrage in der ungarischen Ethnographie. Doch verschob sich hierbei die Betonung der traditionellen Warenaustausch-Forschung in Richtung auf ökologische Aspekte, auf unterschiedliche Tendenzen der Anpassung und des Ausgleichs sowie die Zusammenhänge zwischen der landschaftsgebundenen Arbeitsteilung und der Organisierung von Gruppen. In der vorliegenden Studie werden zu diesem Themenkreis einige Fragen aufgeworfen, in erster Linie, was die traditionelle Lebensweise und die traditionelle Kultur des Nördlichen Mittelgebirges, bzw. des historischen Oberungarn (Nordungarn) sowie die Große Ungarische Tiefebene angeht.

I. Es wird darauf hingewiesen, daß die ethnographischen Untersuchungen im allgemeinen frühere Faktoren der Wirtschaftsgeschichte nicht in Betracht ziehen, was eine innere Unproportioniertheit als Ergebnis hat. Es erscheint nämlich, als ob die Ethnographie in erster Linie interessierenden Erscheinungen (wandernde Händler und Handwerker, verschiedene Spezialisten, Gemeinschaften, die sich auf das Heimhandwerk spezialisiert haben) in Bezug auf die landschaftsgebundene Arbeitsteilung die wichtigste Rolle innehätten, obwohl diese die sich auf die Landwirtschaft basierende Lebensweise dieser beiden großen Regionen nur ergänzten. Im Austausch spielten Korn, Vieh und Wein die bedeutungsvollste Rolle, und die erwähnten waren allein ihre Begleiter.

II. Innerhalb der Tätigkeit der Spezialisten, der sich spezialisierten Gemeinschaften und der Heimhandwerker erhielt – von extremen Beispielen abgesehen – das Handwerk eine ergänzende Rolle. Vom Frühjahr bis in den Herbst vollbrachten die meisten von ihnen landwirtschaftliche Tätigkeit, und erst vom Herbst ab setzten sie ihr Handwerk fort, bzw. erst dann machten sie sich auf den Weg mit ihren Waren und ihrem Fachwissen, um zum Frühjahr erneut in die Landwirtschaft zurückzukehren.

III. Dennoch steht außer Zweifel, daß seit dem Mittelalter die Kornproduktion in den Tieflandgebieten die Bewegkraft für die bedeutendste Arbeitskräftewanderung

war, welche von Zeit zu Zeit den Überfluß an Arbeitskraft aus den Populationen der Gebirgsgegenden abzog, und gelegentlich auch als die Tätigkeit von Wandersleuten mit eigener Vorbereitetheit, die ihr Fachwissen über Generationen hinweg vererbten, anzusehen ist. Es handelt sich hierbei also nicht einfach um einen Ausgleich unter den Arbeitskräften, denn manchmal wanderten Gruppen von ganz besonderen Fähigkeiten auch in weiter entfernte Landschaften (Holzfäller, Fuhrleute, Steinmetze und in der Landwirtschaft vor allem die Winzer).

In einem Teil der vorliegenden Studie befasst sich der Autor mit der geschichtlichen Ethnographie der Synthese dieses Themas, das heißt, mit der Arbeitsteilung, dem Warenaustausch sowie den ökonomischen und kulturellen Berührungspunkten zwischen zwei Großlandschaften des historischen Ungarn.

Gyula Viga

FAVÁGÓK ÉS MÁS ERDŐJÁRÓK DÉL-GÖMÖRBEN

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Herkely Károly 1941-ben megjelent tartalmas adatközlése Gömör megye népi erdőgazdálkodásának több részletét megvilágította,¹ de más részeket homályban hagyott, nem is említett, s az erdőélés gazdag hagyományvilágát nem merítette ki. Az utóbbi évtizedekben főleg a dél-gömöri *Erdőháti* fagazdaságáról és erdei legeltető állattartásáról gyarapodtak ismereteink.² Szabadfalvi József a juhmakkoltatás jelentőségét épp egy gömöri juhász révén ismerte fel és legszebb adatait is ebből a megyéből gyűjtötte (Pelsőc, Trizs, Ragály, Gömörszőlős, Hangony).³ Az erdei munkások életviszonyait, az őlfavágók és cserhántók munkáját Gömörszőlősről bemutató közlések azt tanúsítják,⁴ miként a *Medvesalja* népi növényismeretét rögzítő dolgozat is,⁵ hogy Gömör népi erdő haszonvételeinek feltárása jórészt még előttünk álló feladat.

Jelen közlemény a szerző 1978-ban, 1979-ben és 1980-ban a helyszínen végzett kutatásaira – döntően egykori favágók, erdőmunkások elbeszéléseire – alapozva bővíti e tárgykör ismeretét. Nem bocsátkozik sem az erdőbirtoklás, a tulajdonformák, a közbirtokosság történetébe, sem az erdei iparok (mészégetés, szénégetés), a famegmunkáló háziiparok, az erdei gyűjtögető gazdálkodás leírásába. E közlemény főszereplői a gömöri favágók, akiknek a munkájáról Herkely csak nagyon szűkszavúan szólt. Rajtuk kívül az erdei faragók (slipperfaragók), cserhántók és fanyúzó, a botozó és a gubacsszedők tevékenysége kerül szóba. Az itt következő adatok döntő többsége a XX. század első felének gömöri állapotait és változásait dokumentálja.

Gömör megye erdősegei az 1860-as években az egész termőterület (655 ezer k. hold) több mint felét (358 ezer k. hold) tették ki. Az átlagosnál nagyobb volt az erdő részaránya a megye északi, szlovákok által lakott felében, s a megyei átlagnál kisebb volt Dél-Gömörben. Eltért – a domborzati és éghajlati adottságoktól függően – a fanemek megoszlása is: északon a bükkfa és a fenyőfélék, délen a tölgy, a csertölgy, a gyertyán a fő erdőalkotó fanemek. Dél-Gömör kevert lomboserdeiben az említetteken, s a jávorn, a szilen és a kőrisen kívül még egész sor értékes fanem él (pl. hárs, cseresznye, alma, körte, dió, gesztenye, nyír, nyár stb.). Gazdagítja a dél-gömöri erdőket a cserjefélék változatossága is (pl. mogyoró, berkenye, barkóca, bodza, galagonya, kökény, vadrózsa, stb.).⁶ A döntően magyarlakta Dél-Gömör erdősegeinek közös vonásait kiemelve, látni kell az eltéréseket, a kistáji jellegzetességeket is. Főként közet- és talajadottságok, domborzati és vízrajzi sajátosságok erősítik a dél-gömöri erdők kistájan-

1. Herkely K., 1941. 259–263.

2. Paládi-Kovács A., 1965. 40–42.; Paládi-Kovács A., 1982. 24–28.

3. Szabadfalvi J., 1963. 131. skk.

4. É. Kovács L., 1976. 143–157.; É. Kovács L., 1982. 59. skk.

5. Zsúpos Z., 1985. 29–54.

6. Hunfalvy J., (szerk.) 1867. 228. 232–237.

ként változó jellegét. Az *Erdőhát* és a *Medvesalja* harmadkori üledékes dombágait itt-ott a vulkánosság emlékei tarkítják, s zömmel cseresek borítják. A Putnoktól Tornalyáig húzódó *Cselény* kevert erdőségeinek, gazdag cserjéseinek egyenes folytatása a Gömör–Tornai karsztvidék hasonló összetételű erdővilága. Ott azonban a mészkőformák és talajok ismét más jelleget kölcsönöznek a növényvilágnak. Rozsnyó után a Csermosnya-patak völgyén fölfelé haladva Dernőnél elfogy a tölgy. Túlsúlyban van a bükk, sőt Lucska és Barka határában már a fenyő is nagy területet borít.⁷

Az erdők jellegétől, összetételétől, fanemeitől függően tájanként változó a hasznosítás lehetősége és iránya is. A dél-gömöri erdők döntően keményfát kínálnak hasznosításra. Alkalmas épületfa, bányafa, vasúti talpfa, szerszámfa és tűzifa került ki ezekből az erdőkből, a tulajdonosok nem kis hasznára.

A fa kitermelése sok falusi szegényembernek a megélhetés fő forrását jelentette. Kiegészítő jövedelmet nyújtott a közép- és kisbirtokos parasztságnak is. Az őlfa és rönkfa, s az erdőn kifaragott szerfa szállítása révén még a módosabb gazdaréteg is növelte pénzbevételeit. A dél-gömöri erdők kitermelésében, sokoldalú hasznosításában így, vagy úgy, de a helyi társadalom minden rétege érdekelve volt.

A fakitermelés rendje: A favágás, az erdőrészek kitermelésének rendje keveset változott az idők során. Megkülönböztették az alábbi módokat: a) tarvágás, helyi megnevezéssel „tallóra vágás”, b) szálalás, c) ritkítás.

A századforduló óta lassacskán megváltozott ezek alkalmazásának aránya. Barkán az 1920-as évekig többnyire csak „tallóra vágták” az erdőket. Fülekpilisen az úrbéri erdőkben egyedüli forma volt a tarvágás a század elején. Itt és a közeli helységekben (Ajnácskő, Péterfalva) a felosztott, vágásra kimért erdőrészeket *lénia* néven ismerik. Darnyán az 1930-as években szintén *lénianak* nevezték a közbirtokossági erdő fakitermelésre felosztott darabjait.⁸ Miután a fát kitermelték, megváltozott a letarolt erdő rész neve, s többnyire *vágásnak* nevezték. A vágásokat 5–6 évig nem legeltették, mert az volt a cél, hogy az erdő mielőbb újrasarjadjon. Amennyiben a kivágott erdőterületet művelni kívánták, s a tőkéket, gyökereket kiirtották a földből, *ortásnak* nevezték a megtisztított darabot.

Szálalásnak nevezik a régi, öreg erdők egyes – előzetesen megjelölt – fáinak kitermelését. Paraszti erdőkben is kivágták az elszáradt, beteg és a szél által kidöntött szálat. Urasági és állami erdőkben a *kerülő* (erdőőr) „jegyezte ki” a kivágásra ítélt fákat.

Ritkításhoz nem kellett jegyzés. Ez a művelet a 15–20 éves erdők ritkításával jár és a megmaradó faállomány jobb növekedését szolgálja. Elvben a csenevész, görbe, haszontalan fákat vágják ki, s a jól növekvő, egyenes fákat hagyják meg. Ezt az elvet be is tartották, amikor saját erdeikben végeztek ritkítást a közbirtokossági tagok. Nagyobb erdőbirtokosok kiadták a ritkítást részes munkásoknak, akik nem mindig tartották magukat szigorúan az általános elvhez. A ritkításra vállalkozó favágók a kitermelt fa mennyiség felét vagy harmadát kapták meg munkájuk fejében, attól függően, ki vállalta a fuvart. Pénzt csak akkor láttak belőle, ha a nekik jutó fát eladták. Fülekpilisi favágók az Ipoly völgyének erdőkben szűkölködő magyar falvait keresték fel ajánlatukkal. Rapp, Galsa, Miksi, Terbeléd, Ipolynyitra kertészkedő földművesei rendszeres vevőik voltak. Maguk mentek szekérrel, fogattal a pilisi erdőkbe, hogy hazaszállítsák a fát. Egy „méter” tűzifáért az 1920–30-as években egy zsák búzát lehetett venni. A ritkítással nyert tűzifát a favágók nem darabolták fel, csak gallyazták. Így az 5–6 méteres, fiatal szálak rakodása, szállítása kevesebb munkát kívánt.⁹

7. Herkely K., 1941. 261.

8. Herkely K., 1941. 259.

9. Adatközlő: Megyesi József, szül. 1909. Fülekpilis.

A kistáji munkamegosztás és egymásrautaltság hasonló esetei ismeretek a Gömöri-medence, a Sajó- és Rima-völgy fátlan határú falvai és erdős környezetük között. Feled, Rimaszécs lapályára a dél-gömöri *Erdőhátról*, Tornallya vidékére pedig a *Cselény* erdeiből szállítottak sok tűzifát. Észak-Gömör szlovák falvaiból is hordtak ölfát, főleg bükköt a fában szegény alvidékre. (Karácsfának való fenyőfával Miskolcig eljártak a rédovai, alsó- és felső-sajói szlovákok.)

A kitermelt tűzifát általában három minőségi osztályba sorolták:

a) hasábfa, I. osztály; b) dorongfa, II. osztály; c) gallyfa, III. osztály. Kategóriánként változott a tűzifa értéke és piaci ára is. Sajnos a faárak változását nem tudjuk követni. Az 1820–30-as években a tűzifa- és szénfaárak Gömörben igen alacsonyak voltak, de 1867-re öt-hatszorosára növekedtek. A szénfa ára akkor már 5–6 forint, s a városokban (Rozsnyó, Jolsva, Rimaszombat) a tűzifa ára 10–12 forintot is elérte. Tűzifának csak keményfát használtak (tölgy, bükk, gyertyán).¹⁰

A favágók munkaszervezete: A nagybirtokosok erdeiben dolgozó, pénzért felfogadott ölfavágók munkaszervezete és munkamegosztása az összeállt *parti* (munkacsapat) létszámától függött. „Tallóra vágásnál”, azaz tarvágás esetén rendszerint nem párban, hanem *ötös*, vagy *hatos partiban* dolgoztak. Gyakori volt a *négyes parti* is. Ez utóbbi esetén két tag a fadóntást és darabolást végezte, a másik kettő pedig nyeste, gallyazta, majd hasogatta és rakásba hordta az ölfát. Fülekpilisen az *ötös parti* két tagja döntötte a törzseket, egy tag gallyazta, nyeste, a negyedik hasogatta, az ötödik pedig összehordta és rakodott. A kitermelt ölfá úrmétere szerint kapott bért egyenlően osztották el. Az 1920–30-as években már nem szívesen dolgoztak négyes vagy ötös partiban, mert kevesebbet kerestek, mint amikor párban dolgoztak. Ajnácskőn az 1910-es években a favágók 80 fillért kaptak a kitermelt és összerakott ölfá úrméteréért. Négyen voltak egy-egy partiban, s mind egyenlően részesedtek a munkabérből. A munkabér a kiegyezés óta nem növekedett, hanem csökkent. Ugyanis 1867-ben a favágók díja egy köből fa után (2 bécsi öl) 80–100 krajcár volt, szálás erdőkben némely vidéken az 1 forint 20 krajcárt is elérte. Sarjerdőben 65–80 krajcár között váltakozott.¹¹

A napi kereset a teljesítmény szerint alakult. A péterfalai favágók az 1920–30-as években 5–6 korona bért kaptak egy úrméter fa kitermeléséért. Párban dolgozva napi 6–7 méter fát termeltek ki. A felső értékeket alapul véve is legfeljebb napi 42 koronát értek el, amiből 21 korona jutott egy főre. Egész idény alatt – mintegy 250–300 úrméter fa kitermelésével – sem tudott a péterfalai favágó 2000 koronát megkeresni.¹²

A favágók munkavezetőjét, az erdőbirtokos, illetve a kitermelés jogát megvásárló fakereskedő megbízottját *faktornak* nevezték. A *faktorok* többsége mozgékony, értel-

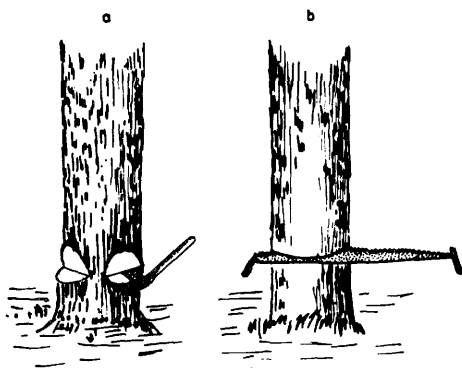

1. kép. Erdőmunkások kunyhója
a Csermosnya völgyben
Herkely K. 1941. nyomán

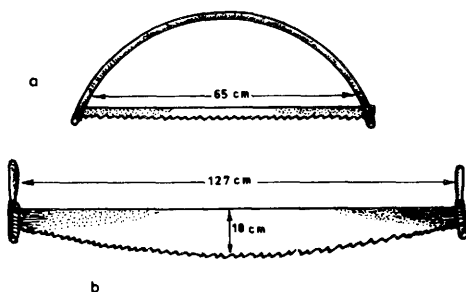
10. Hunfalvy J., (szerk.) 1867. 249–250.

11. Adatközlő: Herényi Béla, szül. 1892. Ajnácskő; Illés István, szül. 1896. Péterfala; Megyesi József, szül. 1909. Fülekpilis.

12. Adatközlő: Illés István, szül. 1896. Péterfala.

2. kép. Fadöntés menete a) lékelés,
b) fűrészelés az ellentétes oldalon

3. kép. Fűrészek: a) cserfűrész,
b) karaj fűrész, Fülekpilis (Pleš)

mes favágók, falusi szegényemberek közül került ki. Keresetükből ők sem tudtak megvagyonosodni.¹³

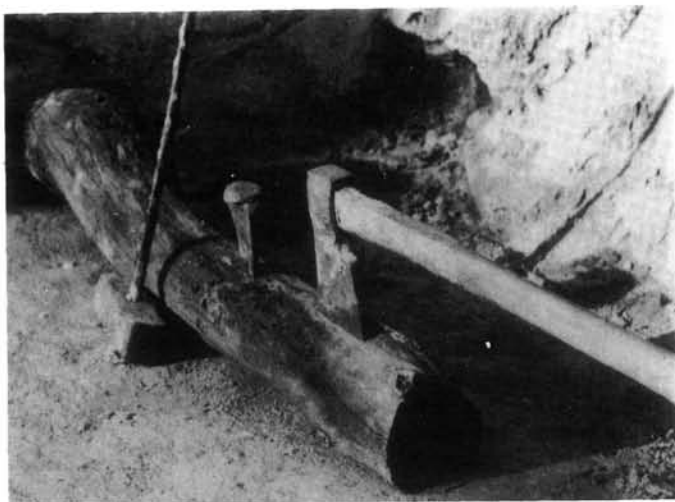
Az őlfavágók napi munkarendje azonos volt egész Dél-Gömörben. Ezzel szemben a napi teljesítmény szembeötlően különbözött, eltérő normákhoz kötődött. A barkai favágók reggel 4 órakor már a „fa tövében voltak”, s elkezdték a fadöntést. Ott egy pár favágó naponta 12–13 ürméter hasábfát termelt ki. Ez túlnyomórészt bükkfa volt. Fülekpilisen egy-egy pár favágó naponta 8–9 méter fát szokott kitermelni. Péterfala favágó párjainak napi átlagteljesítménye 5–6 ürméter volt. Sima cserfából esetleg 7 métert is kitermeltek. Az egész téli idény alatt 500–600 ürméter volt két favágó teljesítménye. A vidékenként változó teljesítménynormákat részint a fanemek különbözősége magyarázza. Barkán, Lucskán, a könnyen hasadó, „szapora” bükkfát termelték ki, Füle és Ajnácskő vidékén pedig a tölgyet, csert, gyertyánt. Lehetett eltérés a munkanap hosszában és a munkatempóban is. Csak kevés különbséget mutat a szerszámkészlet és a munkatechnika. A Csermosnya-völgy favágói szívesebben és ügyesebben éltek az ékeléssel, a *spaldok* és a faékek használatával, mint Péterfala és Ajnácskő favágói.

Mindkét vidéken reggel történt „a fák leeresztgetése” azaz a fadöntés. Délig folyt a törzs gallyazása és darabolása, ha párban dolgoztak. Nagy fűrészsel 120–130 cm hosszú darabokra szabdalták a törzset és a vastag ágakat is. Ebéd után egyikük hasábkra vágta, másikuk pedig 3 méter hosszú *rakások*ba hordta az őlfát.

Munkamigráció és életmód: A favágók életéhez hozzátartozott az utazás, a lakóhelyüktől távoli munkavállalás is. *Herkely* írja a Csermosnya-völgyiekről: „A lakosok messze földön híres favágók, legjobbak a kiskovácsvágásiak, a barkai és lucskai favágókat Kárpátalja felé szeretik.”¹⁴ Lipták József barkai lakos az 1920-as években maga is többször volt erdőmunkán Ruszinszkóban. Egy tornai fakereskedő *faktora* szervezte be. Egy-egy alkalommal 20–30 favágó ment Barkáról, s egy-két szomszédos faluból Ruszinszkóba (Beregbe, Ugocsába). Ilyenkor másfél-két hónapig nem látta őket a családjuk. Az erdőben *kolibát* építettek maguknak a munkahely közelében kiválasztott alkalmas helyen. Négy ember lakott együtt, s közösen építették a kunyhójukat is. Par-

13. Fülekpilisen Szoó Ferenc volt a helybeli nagybirtokos Gellér család *faktora* az 1920-as években. Péterfalán Illés István favágó egy időben szintén vállalt ilyen megbízást: „A feledi zsidónak faktorja is voltam” – emlékezik vissza. Illés István, szül. 1896. Péterfala.

14. *Herkely K.*, 1941. 261.

4. kép. Vasbunkó, ék és persely. Fülekpilis (Pleš).
Paládi-Kovács A. felv. 1978

tikba kettésével szerveződtek, *párokban* dolgoztak. Teljesítmény szerint kerestek, ketten osztozkodtak a béren. Minden ürméter fa kitermeléséért (beleértve a darabolást, hasogatást, berakást is) 5–6 koronát kaptak, azt kellett kétfelé osztaniok.

A kunyhóban állandóan égett a tűz. Ezen a tűzhelyen főzték és sütötték ételeiket is. Mivel az otthonról hozott kenyér és *gruja* (burgonya) hamar elfogyott, azt venni kellett időnként. Hazulról inkább szalonnát, hagymát, rántást vittek többet. Pálinkát csak vasárnap esténként ittak a *zsidónál* (a korcsmárosnál).

1919-ben Gömörhosszúszóról Szatmárba ment egy csapat favágó. Kilenc-tíz ember volt ott a faluból. Erdőd közelében, Lajosmajorban dolgoztak: rönköt hordtak, fát hasítottak, ölfát rakodtak és szállítottak. Egy tornallyai fakereskedő fogadta fel őket és szervezte meg az utazásukat. Hatan folyton csak rönköt rakodtak. A többiek sínen járó csilléket pakoltak *méterfával*.¹⁵ A ruszinszkoí és szatmári munkavállalások november és december hónapban történtek.

Megszokottabb volt a megyén belül vagy a szomszéd megyékben vállalt erdőmunka. Péterfaláról egyes teleken 20 *pár* favágó is kikerült. Többnyire Dél-Gömör, a Barkóság erdeiben dolgoztak, – messze vidékre nem jártak el. Előfordult, hogy 5–6 pár Breznón (Zólyom megye) vagy Tiszolc vidékén dolgozott. Nem szívesen mentek, mert nem szerettek az erdőben, kunyhóban lakni. A péterfalai favágók *kompérásás* (a burgonya betakarítása) után, októberben már az erdőben dolgoztak, s tavaszig mindig volt munkájuk. Legtöbb munkát állami erdőkben kaptak a két világháború közötti években.¹⁶

Sok dél-gömöri favágó talált munkát a Murányi-fennsík erdőségeiben is. Barkáról, Lucskáról szintén eljárt időnként egy csapat favágó Murány vidékére, s ott összetalálkoztak Baracáról, Beretkéről, Királyiból érkezett emberekkel. Figyelték egymás szokásait, beszédmódját, viselkedését. A Csermosnya völgyiek többnyire *haluskát*, meg *gruját*

15. Adatközlő: Bartók István, szül. 1901. Gömörhosszúszó.

16. Adatközlő: Illés István, szül. 1896. Péterfala.

5. kép. Spald és vasbakó használata.

Lucska (Lučka)

Paládi-Kovács A. felv. 1978

ettek. Feltűnt nekik, hogy a baracai, beretkei favágók legtöbbször száraz tésztát öntöttek le forró vízzel, s azt ették hagymás zsírral, túróval vagy egyéb-
bel ízesítve.¹⁷

A favágással kapcsolatos munkamigráció folytatódott a II. világháború után is. A Csermosnya völgyéből, Rozsnyó és Pelsőc vidékéről sok magyar erdőmunkás járt a szlabosi, betléri és még északbabi erdőgazdaságokba. A közlekedés fejlődése az 1950-es évektől fogva lehetővé tette a napi ingázó életmódot, ami gyorsan felváltotta a hagyományos „koliba-életmódot”. Tornallya vidékéről és a Balog völgyéből többen is a murányi erdőségekben találtak maguknak munkát. Fülepilisről 1947–1949 közötti években észak-nógrádi állami erdőbirtokokra jártak el slippert faragni. Hatan voltak egy-egy partiban. Dolgoztak Gács környékén, Sinóbányán, Madacs-kán, Uhocskán, a lenthorai (?) erdőkben, szlovák vidékeken.¹⁸

Említést érdemel a külső erdőbirtoklással kapcsolatos mozgás is. Számos példa van rá, hogy falusi közbirtokosságok otthonuktól távoli, idegen vidéken

rendelkeztek erdőbirtokkal. Például Baracának és Poszobának (Gömörszőlős) erdeje volt a tőle 30–35 km távolságra erő Visnyó és Szkáros határában, a Túróc folyócska völgyében. A baracai, poszobai erdőbirtokosok elég rendszeresen megjelentek távoli erdekben és szorosabb ismeretségbe kerültek az ottani falvak, főként Visnyó lakosaival.

A favágók munkaműveletei és eszközei: Fadöntés. Akár tarvágást, akár száalást végeztek, a fadöntést mindig szemlével kezdték. Meghatározták a fa dőlésirányát. Tarvágásnál az erdőterület alsó szélétől haladtak felfelé, s a fákat a már megtisztított területre „eresztették le”. Száalásnál arra kellett vigyázni, hogy a kivágott fa ne akadjon fel, s kárt se tegyen a szomszéd fákban. Azt is figyelembe vették, hogyan tudnak majd hozzáférni a ledöntött törzshöz, lesz-e elég helyük a feldarabolásához. Először mindig fej-
szével fogtak munkához. Ketten mellé álltak és a talaj közelében (20–30 cm magasan) *belékolták*, „lékolást csináltak rajta” (Ajnácskő, Péterfala, Fülepilis). Ezt a műveletet Gömör egyes részein, a Csermosnya völgyében *hókácsolásnak* nevezik.¹⁹ A *hajkolni*, *hakkolni*, illetve a *hakkolás* megnevezést a kutatóközpontjaink nem ismerik. Egyedül Gömörszőlősen jegyezték fel, hogy ott a favágók először *hajkolták* vagy *bestáholták* a fa törzsét.²⁰ Borsodban a barkók *lékelésnek* nevezik ezt a műveletet, de a bántapolcsá-

17. Adatközlő: Lipták József, szül. 1902. Barka.

18. Adatközlő: Megyesi József, szül. 1909. Fülepilis.

19. Hely nélkül közli: *Herkely K.*, 1941. 261.

20. *É. Kovács L.*, 1976. 146.

nyiak *hakkolnak*, a diósgyőri ölfavágók pedig *hajkolnak*. A kevert etnikumú Répáshután *réhelés* a művelet neve.²¹ Kazárról (Nógrád megye) szintén a *hajkolás* szót említik ebben az értelemben.²² A *lékelés*, *lékolás* az abaúji Hegyközben és a Zempléni-hegység középső részén (Mogyoróska, Erdőhorváti) használatos a fadöntés e műveletének megnevezésére.²³

Miután a dőlés oldalán széles rést, léket vágtak a törzsén, az ellenkező oldalon a nagy fűrészszel láttak munkához. Ezt ketten húzták, majd – a fűrészszelést abbahagyva – megint lékeltek, ha úgy látták „nincs elég húzása a fának”. A fa dőlésirányának megtartását ékeléssel is biztosították. Vaséket vagy faéket vertek a fűrész mögé. A fűrészszeléssel haladva időnként szünetet tartottak és az éket beljebb verték a résbe. Alul 2–3 cm-es emelés a fa koronájánál 50–70 cm-es dölést eredményezett. Amikor a fa „megpattant”, és recsegve dőlni kezdett, kiáltással figyelmeztették a közelben dolgozókat, s maguk is félreálltak. Előfordult, hogy a több méteres kerületű öreg fák kidöntése két favágónak hajnaltól kora délutánig is eltartott. A fiatalabb fák kidöntése csupán néhány órás munkát kívánt. Délre már a gallyazásukkal is végeztek.

Fűrészárúnak való rönköket (fenyő, bükk, tölgy) nem kellett darabolni. A télen döntött rönkökről visszamaradt nagy ágakat, „farkait” azonban „méterbe vágták” és hasították is, ha kellett. Az ölfának, hasábfának szánt törzseket a helyszínen azonnal feldarabolták. Előbb fűrészszel 100 cm-es darabokat vágtak, aztán kezdték meg a fa hasogatását. A hasogatás fejszével folyt. Ajnácskőn két-három fejsze kellett hozzá egyidejűleg. A fejsze fokát nagy dorongokkal, alkalmi fabunkóval verték. Vaséket nem használtak, legfeljebb faéket. Ajnácskő vidékén előfordult, hogy nagyon vastag fatörzset puskaporral robbantottak szét. A robbanás nem szórta darabokra a fát, csak elrepszettette.²⁴

Barkán *bakóval* (fabunkó) verték a fejsze fokát, miután belevágták a méterre szabott fába hosszanti irányban. Aztán *spaldot* tettek a repedésbe és hol a fejsze fokát, hol az éket ütve repesztették a fát. A repesztő eszközöket szükség szerint váltogatták és új helyre verték be.

Az utolsó művelet a hasábfá, illetve a vékonyabb dorongfa, gallyfa összehordása és kazlázása volt. Péterfalán, Ajnácskőn 130 cm magas *rakásba* hordták a *méterfát*. A rakás végein egy-egy erős karót vertek a földbe, az tartotta a felrakott tűzifát. Barkán a hasábfát *méterbe*, *srámba* rakták. Egy *srámba* (egy vonalba) esetenként 10 méter fát is beraktak. Hosszabb *srám* (rakás) esetén nem vertek méterenként egy-egy tartókarót a földbe, csak a *srám* két végén. Amikor a rakás már fél méter magas volt, kétágú *foglalót* tettek bele. Hosszú, egyik végén villás karó volt a *foglaló*, amivel a tartókarót megtámasztották.²⁵

A Csermosnya-völgyben az 1940-es évek elején az alábbi gyakorlat volt rögzíthető: „Megfelelő helyen, ahol a szállító szekerek könnyen mellé állhatnak, ölbé rakják a hasábfát, egy *öl* fa 1 méter magas, két méter hosszú farakás. Amikor egy hosszába több ölet felraknak, minden két méter közé *karót* tesznek, ez a *sám*.”²⁶ Az *öl*, *ölfa* kifejezés az 1970-es évekig visszaszorult, s elfoglalta helyét a *méter*, *méterfa* megjelölés. Ez ki-sebbség, a farakás 1 méteres szakaszait jelöli. A *srám* szót Szinnyei József Magyar Tájszótára nem ismeri. *Srámluk* összetételben feljegyezték a tordai sóbányászok szavaként, s hely nélkül másutt is rögzítették „ácsolatfa számára vájt kis üreg” jelentésű bá-

21. Máday Gy., 1984. 64; Paládi-Kovács A., 1982. 27.

22. Balázs G., 1982. 13, 29.

23. Petercsák T., 1981. 52.

24. Adatközlő: Herényi B, szül. 1892. Ajnácskő.

25. Adatközlő: Lipták József, szül. 1902. Barka.

26. Herkely K., 1941. 262.

nyász szakszóként.²⁷ Feltehetőleg a bányászatból került át a barkai, lucskai favágók terminológiájába is.

A gömri favágók az erdön saját tulajdonú szerszámokkal dolgoztak. Barkán azt tartották, hogy négyes-ötös partiban is elegendő egy *nagy fűrész* és egy *kis fejsze*, vagy *balta*, a gallyazáshoz, ágnyeséshez. Fülekpilisén a nagy fűrész *karaj fűrész*nek, Barkán pedig *hasas fűrész*nek nevezik. Mindig két ember dolgozik vele, egyedül nem használható. Ezért kell a favágóknak legalább kettesével együttműködniük a munkában. A nagy fűrész hossza 120–200 cm között változott. Az egyik megmért *karaj fűrész* hossza 127 cm, legnagyobb szélessége 18 cm (vö. 3. kép). A kis fűrész meghajlított *kávára* feszítik ki. Ezzel a favágó egyedül dolgozik. Ajnácskő, Fülele környékén (pl. Péterfala, Óbást, Fülelekpilis, Hangony) *cserfűrész*nek nevezik.²⁸ A fűrészeket naponta egyszer-kétszer megélesítették *reszelővel*.

1941-ben a Csermosnya vidékén „a fa kivágásához a 2 méter hosszú *nagyfűrész*t használják, amit két ember húz. A fát előbb egyik oldalról *behókácsolják*, aztán a másik oldalról fűrészelik és döntik. Ha szükséges, *ékelik* és hogy könnyebben düljön, az éket *bakóval* ütik, ezt a műveletet nevezik *tolatásnak*. A ledöntött fát legallyazzák baltával. Kiskovácsvágáson a csernek és fenyőnek a kergét is leszedik, a többi helyen a kérget rajta hagyják a fán.”²⁹

A *fejsze* 80–90 cm hosszú nyéllel használt, nehéz kétkézes vágóeszköz. Fadöntéshez és az őlfa hasogatásához nélkülözhetetlen. A *balta* szintén hosszú nyelű, de könnyebb vágóeszköz, amit fél kézbe fogva használnak. *Nyesés*hez, a *sunyás* (vékony, kicsi gallyak), hajtások levagdalására alkalmas. Mindkettőt emberemlékezet óta vasáru üzletben szereztek be már a múlt században is. Hetenként egyszer elvitték a kovácshoz megélezni, köszörülni. Hét közben maguk szokták élesíteni *reszelővel* és *kaszafénnel* (fenőkövel).

A fadöntés Ajnácskő, Péterfala vidékén is úgy történt, mint a Csermosnya völgyében. Előbb *léket vágtak* a talaj fölött 25–30 cm-re a fa törzsén, azon az oldalán, amerre dönteni kívánták. Ezt követően a *karajfűrész*szel az ellenkező oldalon mélyen befűrészelték. Amikor a fűrész megszorult, éket vertek mögé, s ezzel a fa dülését is elősegítették. A fa mindig a belékelt oldalára dült.³⁰

Barkán minden favágó vitt magával két-három vaséket az erdei munkahelyre. Ott a vaséket *spald*nak nevezik ma is. Ismerik ezt a szót még néhány közeli faluban, pl. Lucskán és Szádudvarnokon. *Spald*ot a helybeli cigánykovács készített a favágó megrendelésére. Törött fejszét adtak neki, úgy olcsóbb volt, s biztosan jó acélból készült az ék. A cigánykovács értette a mesterséget, láncot is vele szoktak csináltatni a környékbeli fuvarosok.³¹ A *spald* szót *Herkely* közelebbi helymegjelölés nélkül említi. Mint-hogy Gömör más részén nem bukkant fel eddig, nyilván a Csermosnya-völgyre vonatkozik ez a közlés. Távolsági előfordulására nincs adat.³² Feltehetőleg a gömör-szepesi németiség nyelvéből került a barkai, lucskai favágók szakszavai közé.

27. Lásd az *Új Magyar Tájszótár* publikálatlan anyagában. A kéziratos gyűjtemény használatáért B. Lőrinczy Éva főszerkesztőnek ezúton mondok köszönetet.

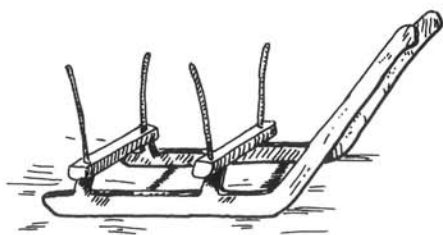
28. Adatközlők: Megyesi József, Fülelekpilis; Herényi Béla, Ajnácskő; Illés István, Péterfala. A *keresztvágó fűrész* (nagyfűrész) hossza Kazáron 1, 1,8 és 2 méter volt. Vö. Balázs G., 1982. 13.

29. *Herkely K.*, 1941. 261.

30. Adatközlő: Illés István, szül. 1896. Péterfala.

31. Adatközlők: Lipták József, szül. 1902. Barka; Fehér József, szül. 1894. Lucska. Lásd még: *Herkely K.*, 1941. 261.

32. A *Szilicei karsztvidéken és a Barkóságban* ismeretlen. *Szinnyei Magyar Tájszótára* nem említi, az *Új Magyar Tájszótár* kéziratos gyűjteményében *Herkely* közlése szerepel.

6. kép. Erdei gyalogszánkó ölfa szállításához
Csermosnya-völgy, Herkely K. 1941. nyomán

7. kép. Bárd. Lucska (Lučka),
Paládi-Kovács A. felv. 1978

Faéket a Csermosnya-völgyi favágók száraz bükkfából szoktak faragni. A faék hossza 40–45 cm volt. A vasék és a faék beveréséhez többnyire fabunkót, *bakót* használtak. Ezt is otthonról vitték magukkal az erdőre. A bakó rendszerint bükkfából készült. Kifaragták, kifűrték még nyersen és száraz, somfából vágott nyelet tettek bele. A bükkfából még a görcsöt is kivették, mielőtt a „bakónak való” darabot kivágták belőle. A kiszáradt bunkó erősen rászorult a nyélre. Két végére *vaskarikát* rakattak a kováccsal, hogy az abroncs védje, ne hasadjon el munka közben. Megesett, hogy az erdőben kellett fabunkót készíteni, mert a régi használhatatlanná vált. Ilyenkor gyertyánfát használtak hozzá. A *kerültől* kértek fűrt, hogy nyelet tehessenek bele.³³ *Medvesalja*, *Erdőhát* erdeiben hasonló gondossággal készült fabunkót nem használtak, legfeljebb alkalmi eszközöket, dorongokat.

Erdei szállítóeszközök: Változatos módjai voltak a kitermelt fa szállításának is. Többnyire szekéren szállították el az erdőből a szálfákat, rönköket és a feldarabolt ölfát, méterfát is. A hatalmas szálfákat a Csermosnya-völgyiek két keréken szokták lehúztatni a hegyoldalakon. E kifejezésen azt értik, hogy a rönk egyik végét a szétszerelt szekér elejére, párnafájára helyezték és láncsal rögzítették. Amikor az ökrör- vagy lófogat megindult, a rönk másik vége a földön csúszott. (Ezen a vidéken a két világháború között is inkább ökröt ígáltak. Erdőmunkára alkalmasabb volt, mint a lófogat.) Szénát is szállítottak hasonló módon, ún. *macskaszekéren*, a szekérelőhöz kapcsolt rudakon.³⁴ Az ilyen rönkszállításnak előnye volt, hogy a csúszó fatörzs önmagát fékezte, nem terhelte az ökröket. Meredek hegyoldalokról a hasábfát, ölfát is *láncba kötve* húzták le. A láncot a lovak hámfájához vagy az ökrök tézslájához akasztották. A pelsőci Nagyhegyen dolgozó szénégetők, mészégetők gallyazatlan fatörzseket is csúsztattak lovak után kötve. Egyesével vezették a lovakat a szénégetők asszonyai, lányai.

Ajnácskőn és környékén a szálfákat *négy keréken* hordták. Akár 16–18 méteres szálakat is szállíthattak így módon. Rakodás előtt a nyújtót lekapcsolták, a szekér első és hátsó részét szükség szerinti távolságra állították a rönk mellé. Hátul akár 3–4 méter hosszan „csüngött” a rönk, messze túlért a tengelyen.³⁵ Egész Gömörben megszokott a

33. Adatközlő: Lipták József, szül. 1902. Barka.

34. Vö. Herkely K., 1941. 261. Paládi-Kovács A., 1979. 315.

35. Adatközlő: Herényi Béla, szül. 1892. Ajnácskő.

négy keréken való rönkszállítás az 1960–70-es években is. A szállításnál nehezebb feladat volt a rönk megemelése. Emelőrudakkal, vasrudakkal vagy *hévérrel*, speciális emelőállvánnyal a legnehezebb rönköket is felemelték a rakodáshoz szükséges magasságba. Gömörben ugyanolyan *hévért* használtak, mint amilyet a Bükkben (Borsod m.) leírtak és fényképeztek.³⁶

A Csermosnya völgyében és Szilice környékén az első világháború után kezdtek használni ökor- vagy lóvontatású *kettes szánkákat*. Ez a szántípus csak havon használható. Főleg rönk, szálfa szállításához célszerű eszköz, mert elszállíthatnak rajta akár 15–20 méter hosszú rönköket is. Előnye, hogy alacsonyabb, mint a szekér, s annál könnyebb a rakodása. Egyszerűen *ráhömbörgetik* a rönköket.³⁷ (A csucsomiak *gorgolyítják* a rönköket. E szavuk miatt kapták szomszédaiktól a *gorgoly* falucsúfolót.)

Csúszdát csak Barka környékén és a szádélói völgyben használtak a szálfa „leeregetéséhez”. Barkán ez az építmény *rizsnya* néven ismeretes. Voltaképpen nem más, mint egy fenyőtörzsekből épített hosszú teknő, válú. Az építmény teljes hossza akár 100–200 méter is lehetett. Minél nagyobb volt a terep és a csúszda lejtésszöge, annál mélyebbre, öblösebbre kellett építeni, hogy a lecsúsztatott fatörzs „ne ugorjon ki belőle.” A „rizsnya” építéséhez 5–6 méteres fenyőszálakat használtak fel. Alul talpfákra, oldalt *kalodákra* erősítették a szálakat és az egész építményt nagy faszögekkel fogatták össze. A *rizsnya* szót tájszótáraink nem ismerik. Zalatna vidékén egyfajta bányabeli kocsi értelemben feljegyezték a *riznát*.³⁸ A két szó között a jelentéskülönbség ellenére is valószínű az összefüggés. Lehetséges, hogy a „Ruszinszkóba” és Szatmárba járó barkai, lucskai favágók hozták magukkal ezt a szót Gömörbe. Elkerülhetett más úton, és a századfordulót megelőzően is. A szó elterjedtségének alaposabb ismerete nélkül ez a kérdés nem dönthető el.

Méterfa, ölfa szállítására Ajnácskő, Péterfala vidékén a favágók nem használtak kézi szánkót, gyalogszánkót, mert az ottani erdők szekérrel is bejárhatók, megközelíthetők. A Gömör-Tornai karsztvidéken, s a Csermosnya völgyében főleg a szénéégetők használtak ilyen nyári szánkót. Az 1940-es évek elején „A gyalogszánkóra, vagy szénesszánkóra 3/4 méter fát raknak rá és egy ember állva húzza le a hegyoldalon a szekérig”.³⁹

Az erdős gömöri tájakon a két világháború között is szívesen foglalkozott a fogatos gazdaréteg ölfa fuvarozásával: Ajnácskőn az ölfát 330–340 cm hosszú, lőcsős, létrás szekereken hordták. Fahordáshoz a saroglyákat levették a szekérről, s a méterfát „három végben”, szakaszokban rakták egymás után. Egyszerre két úrméter fát tudtak így elszállítani. A rakodást és a szállítást minden fogatos segítség nélkül, magában végezte. Előbb a szekér elejére rakodott, majd lecsatolta a rakományt láncsal. A *csatlólánc* szorosán tartotta az ölfát, s az parton lefelé haladva sem csúszhatott előre a lovakra. A láncot meghúzta a fuvaros egy hosszú *csatlófával* is, melynek a végét a hátsó lőcsőhöz akasztotta és lekötötte a *szekérderékhez* (a létrás oldalhoz). Ezt követően a fuvaros megrakta a szekér közepét, majd a hátulját is méterfával. Mivel a szekér elejét magasabban rakták fával, mint a közepét és a hátsó részt, azokat már nem szokták lekötözni láncsal. Az első szakasz fától nem csúszhatott előre. A *derék* (szekéroltal) elöl és hátul is túlért a rakományon néhány ujjnyival.⁴⁰

36. Vö. *Magyarság Néprajza*, II. 21. 11–12. ábra; Paládi-Kovács A., 1984. 162–163.

37. Adatközlő: Várady Imre, szül. 1894. Szilice.

38. Adatközlő: Lipták József, szül. 1902. Barka. A *rizna* szóhoz: *Szinnyei J.*, 1897–1901. II. 301.

39. *Herkely K.*, 1941. 262.

40. *Paládi-Kovács A.*, 1982. 27.

Erdei faragók: A dél-gömöri erdőkből nagy tömegű bányafa és vasúti talpfa került ki az elmúlt száz esztendő alatt. Bányacsillék, keskenyvágányú vasutak részére megfelyelt a fenyő, s a rövid talpfa is, de a közforgalmú vasutakhoz mindenkor tölgyfából készült *slippert* használtak. Ajnácskő, Péterfala vidékén a vasúti talpfák kifaragását 3 fős *partikban* végezték.⁴¹ Egyikük *fejszézte*, azaz fejszével „oldalazta”, a másik kettő pedig *bárddal* simára, méretre faragta a talpfát. A *bárd* kb. 50 cm hosszú nyelét két kézzel markolták, mert a 2–3 kg súlyú szerszámot nem sokáig lehet egy kézzel emelgetni. Két kézzel emelve is nagyon igénybe vette a faragók, ácsok csuklóját. Az 1920-as években még rendszeres munkaalkalom volt ezen a vidéken a slipperfaragás. Főleg ácsok és bárddal rendelkező falusi szegényemberek jövedelmi forrása volt ez az erdei munka.

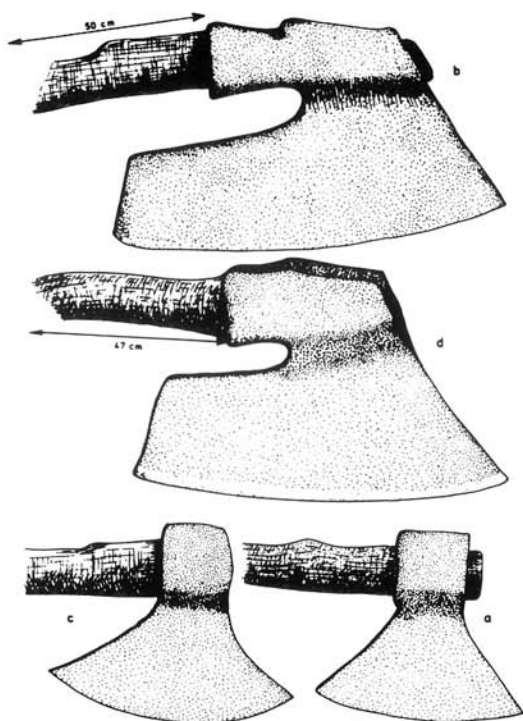
Szilice környékén 1920–1927 közötti években a gazdák, a középparaszti réteghez tartozó parasztok is eljártak telente talpfát faragni az erdőre. Évekig folyt ez a munka az Andrássy uradalom egyik erdőségében a község *Kövespart* nevű határreszen, ahol 20 fokos hidegben is naponta kijártak a szilicei faragók. Kimerítő munka volt, ráadásul reggel és este is 10 km-t kellett gyalogolniuk a nagy hóban. Csizmában jártak, hótalpat nem használtak. Felváltva törték a havat a sor elején. Időnként más falu határába is elszegődtek. Vállaltak slipper-faragást Jablonca község *Mélyláb* nevű erdejében az 1920-as évek végén. Ott *kolyibát* építettek maguknak és abban laktak hétfőtől szombatig. Szombat estére hazamentek és két éjszakát otthon töltöttek. A slipperfaragás ugyanúgy téli időnymunka volt, mint az ölfavágás. Októbertől az őszi szántás és vetés befejezésétől foglalkoztak vele május derekáig, a kaszálásig.

A szilicei favágók éveken át hatan dolgoztak együtt egy-egy *partiban*. Később *párokra* szakadtak, mert úgy jobban tudtak keresni. A talpfát darabszámba fizette a megbízó és a pénzen egyenlően osztottak, akár hatan, akár ketten dolgoztak össze. Az 1920-as évek végén 5 korona volt egy vasúti talpfa kifaragásának a munkadíja. Naponta 10 talpfát tudtak kifaragni fejenként, ha „vakulástól vakulásig” dolgoztak. Hajnali 3 órakor indultak el otthonról! A talpfafaragók tehát kb. 50 koronát tudtak keresni naponta. Akkoriban ennyit keresett az a fuvaros is, aki két lovával dolgozott. Elég jó keresetnek számított az 50 korona, az árak felől közelítve is. Akkoriban 1 koronáért mérték Gömörben a „féldecit”.

Hideg téli időben a munkahelyen is nagy tüzeket raktak. A tűz két oldalán egy-egy pár tudott dolgozni, s felváltva rakták rá a forgácsot. Két rönköt keresztbe tettek, s rájuk fektették a slippernek való tölgyet. Amikor azt akarták, hogy kicsit magasabban feküdjön a talpfa, s ne kelljen nagyon görnyedniök, *gadnárt* faragtak alá. Fűtötték magukat pálinkával is. Zsebre tett lapos üvegben vitték magukkal a rumot, a snapszot. A faragók bőrcsizmában jártak. Meleg flanel kapcát csavartak a lábukra. Fejükön báránnyelű sapkát viseltek. Foltozott, kopott *ujjasban* (*nagyujjas*) dolgoztak. Csizmanadrághoz hasonló szabású, erős anyagból varrt *struks nadrág* volt a *lábravalójuk*. Élelmüket a hátukon vitték *hátizsákban* vagy *négylábú tarisznýában*. Ilyen hátitarisznýát az 1920-as években már csak azok hordtak, akik nem jártak a háborúban, s ezért hátizsákjuk sem volt. *Szeredán* az asszonyok meglátogatták az erdei faragókat és vittek nekik főtt ételt. Hét közben a férfiak maguk is főztek, de legtöbbször csak szalonnát pirítottak nyárson.

A *kolyibát* slipperfából építették, vastag réteg forgácsot terítettek rá. Pontosan a kunyhó közepén volt a tűzhely, s körülötte vackokon feküdtek a faragók mind a hatan. Nagyujjasban, lábravalóban voltak, rongypokróccal, *gubával* takaróztak. A tűzhely fölé, a kör alaprajzú kunyhó tetején lyukat hagytak, ott távozott a füst. A kolyiba bejá-

41. Adatközlő: Herényi Béla, szül. 1892. Ajnácskő.

8. kép. Bárdok és faragó fejszék
 a) faragó, fejsze, kisszekerce, Péterfala (Petrovce)
 b) bárd, Péterfala (Petrovce), c. faragó, Szilice (Silica)
 d) bárd, Szilice (Silica)

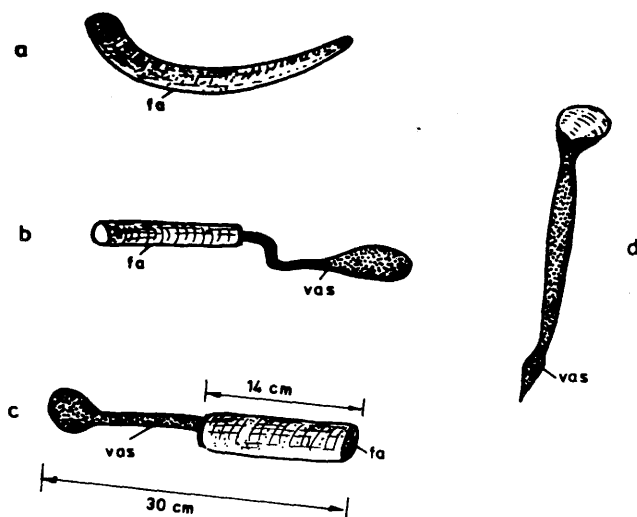
ratát deszkaajtóval zárták el. Kunyhóban csak ősszel és tavasszal háltak. A leghidegebb téli napokon hazajártak a faluba.⁴²

Ajnácskő és Péterfala környékéről az 1920–30-as években szőlőkarót is nagy tételekben szállítottak Csehszlovákia más vidékeire. Az erdei munkahelyeken kifaragott szőlőkarót tízesével összekötözték és szekereken szállították a vasútállomásra. Vona-ton távoli szőlővidékekre is eljutott a dél-gömöri szőlőkaró. Legtöbbet Ipolyságra szállítottak, s az Ipoly menti szőlőhegyeken használták fel.⁴³ Ágácfából készült a legjobb, első osztályú szőlőkaró, mert az nem *vetenyik* (vetemedik). Másod- és harmadosztályú karót más fanemekből, és kisebb tételekben faragtak. Ezt a munkát *faragónak*, *faragó fejszének*, *kis szekercének* (Szilice) nevezett eszközzel végezték. Könnyű, fél kézben fogott fejszeféle ez, rövid, kb. 40 cm-es nyéllel. Nyélnek erős, de könnyű fa kell. Lehet mogyoró is, de a szilfa alkalmasabb.

Deszkát kutatópontjainkon helyben nem vágtak. Péterfaláról a bükkfa javát deszkának vitték el és felfűrészelés után értékesítették. A *gancs* (görcs) nélküli bükkfa rönkjeit Fülekre vagy Terenyére kellett szállítani, ott tették *gatterra*, deszkavágó keres-fűrészre. Csak nagyobb, központi településeken működtek deszkavágó üzemek a Sajó völgyében is (Rozsnyó, Pelsőc stb.). Fazsindelyt (*sindel*) a dél-gömöri falvakban

42. Adatközlő: Várady Imre, szül. 1894. Szilice.

43. Adatközlő: Illés István, szül. 1896. Péterfala.

9. kép. Cserhántó eszközök

a) cserző fakés, Kecő (Kečovo), b) cserhántó vaskés, Kecő (Kečovo),
c) fakéreg nyúzó, Naprágy (Neporadza), Banické Múzeum, Rožňava (Rozsnyó), Lsz.: 3838,
d) cserhajhántó, Kalotaszeg, Magyarország Néprajza II. kötet 10 lap nyomán

ritkán készítettek. Itt-ott akadt egy külön kerékgyártó vagy asztalos, aki fazsindellyel fedte a házát, s elkészítette magának a szükséges zsindelyt is. A Csermosnya völgyében túlsúlyban van a bükk, de zsindelyt ott is ritkán faragtak. Rozsnyó környékén azonban templomok, kúriák fedésére gyakrabban használtak fazsindelyt, mint a megye délebbi településein.

Faeszközök faragásával sok gömőri magyar faluban foglalkoztak. A favillák, gereblyék, kaszanyelek, guzsalyok készítése, a házi faragóspecialisták munkája azonban nem vonható ide, külön lapot kíván.

Cserhántók, cserezők: A csertölgy (*Quercus cerris* L.) kérgéből régtől fogva bőrcserző anyagot készítettek Gömörben. Az 1860-as években a bőven rendelkezésre álló cserkérget még csak a megye tímárjai, vargái keresték. Olcsó szállítóeszközök hiányában kivitelre nem lehetett gondolni. Akkoriban egy négylovas szekérre való cserkéreg ára 4 forint volt, a lucfenyő kérge 1,50.⁴⁴ Tekintve a megye fejlett bőriparát, a cserkéreg felhasználása a XVIII–XIX. században is jelentős lehetett. A múlt század derekán a tímárok „vízerőre épített egyszerű csertörő malmokkal bírnak” és a megye minden városában számos tímár él. Gömör kiviteli cikkei között akkor a bőrkészítmények foglalták el a harmadik helyet, közvetlenül az agyag- és a gyapjúipar mögött. Rimaszombat, Ratkó, Jolsva tímárjai és vargái nemcsak Gömört látták el, de Abaúj, Borsod, Zemplén és Nógrád számára is szállítottak talpbórt, csizmabórt, a csizmadiák pedig kész lábbeliket.⁴⁵

Cserkéreg a sarjerdők déli lejtőjű, jobb talajú vágásaiban termelhető. A lehántott cserkéreg haszna rendszerint a kitermelés jogát megvásárló vállalkozót, fakeskedőt il-

44. Hunfalvy J., 1867. 250. 253.

45. Hunfalvy J., 1867. 308.

lette.⁴⁶ *Csértörő* malmok még az 1900–1910-es években is működtek a megyében és környező szomszédságában. Szomolnokon (Szepes m.) hengerek őrlték a *cserhaját*.⁴⁷ Lucskán többen álltak össze *cserezésre*. A *cserhaját* Rozsnyóra, vagy Szomolnokra hordták a *csértörőbe*. Nagy darabokban, könnyen elvált a kéreg, ha időben csinálták és megkopogtatták előbb. *Korlátot* építettek a földre szúrt ágastákból és rájuk fektetett póznákból. Két oldalról a korlát mellé állították a lehúzott *cserkérget* szárítás végett.

Rozsnyó környékén Kőrösről és Szilicéről jártak el sokan *csert* hántani. Párban dolgoztak, mint a favágók. Előfordult, hogy a feleségét is vitte a *cserhántó*. Távoli munkahelyekre, idegen falu határába azonban csak férfiak mentek *cserezni*. Ezt az idénymunkát április legvégén kezdték és május végéig, június elejéig tudták folytatni. Előbb kivágták tőből a fiatal *cserfákat*. Ezt követően feldarabolták fűrészszel *méter pónába*. Darabolás után lehetett a *cserhaját* lehúzni. Előbb azonban a *pónát* erősen végigütögették a fejsze fokával vagy egy vasbunkóval. A kéreg lenyúzásához fakést használtak. A fakéssel tolták, másik kezükkel húzták a kérget. A csupasz, lenyúzott fa neve Kőrösön és Szilicén *pecsér*, *pecsér fa*. *Cserző fakésüket* a *cserhántók* az erdőn faragták fejszével, faragó baltával. Rendszerint *gyurtyán* fát használtak hozzá. Kb. 35–40 cm hosszúságú, hegyes, késhez hasonló eszközt faragtak. A lenyúzott *cserkérget* a kőrösiek is hosszú korláthoz állították száradni. Végül a száraz *cserkérget* összekötötték kékékbé és szekérre rakták. Bevittek Pelsőcre Bink és Koller nevű fakereskedőknek. Azok a nagy tömegben begyűjtött *cserkérget* bevagonírozták és elküldték a csehországi bőrgyárakba.⁴⁸

Kecskén szintén fakést használtak a *cserkéreg* lenyúzásához, amit a *cserhántók* maguk faragtak somfából. Görbe volt ez a kés, mint a *kaszakorcs* (kaszamankó). Vastag végét hengeresre hagyták, hegyes végét laposra, hegyesre faragták. Az 1940-es években vaskést is használtak a *cserezéshez*. Fanyéllal, görbe nyakkal készült vaseszköz volt ez, de kése nem hegyes, hanem kanálszerűen lekerekített. Mielőtt a kéreg lehántolásához fogtak volna, előbb a kecsőiek is véges-végig verték a kérget, hogy könnyebben elválják a fától. E célra rossz, kopott fejszét használtak, aminek a „pofáját” levágatták a kováccsal, s csak a foka maradt. A méterfát *üllőre* fektették, úgy veregették a kérget. *Üllőnek* azt a kb. 80 cm magas, 15–20 cm átmérőjű cöveket nevezték, amit e célból a munkahelyen a földre vertek. Négy-hat hétig folytatták a *cserezést* a kecsőiek is, kb. május végéig. Utána már nem lehetett, mert „rányó a haja a fára”.⁴⁹ Visnyón (Túróc-völgy) a saját erdejükben is folytattak *cserhántást* a lakosok. Ratkóra szokták eladni közvetlenül a tímároknak. Még 1944–45-ben is foglalkoztak *cserezéssel*. Csak 1950 táján szűnt meg ez a munka a falu erdeiben. *Vasbakóval* vagy fejsze fokával veregették, majd fakéssel tolták le a kérget. Szárítás céljából felállították *sátorba*. Szokták eladni a tornalliai fakereskedőknek is, akik méterre (ürméterben számolva) fizettek érte. A Visnyó környéki urasági és a perjései községi erdőkben eljártak *cserhántó* emberek Szilicéről, Gömörhorkáról és Dereskről is. Őket az erdővágás jogát megvásárló fakereskedők *faktorai* fogadták fel.⁵⁰

Gömörszőlősen az első világháború végéig foglalkoztak *cserhántással*. *Hántókést* és *csértörő bakót* használtak ehhez a munkához. *Bakójuk* elhasznált fejszéből készült az él levágásával. A fejszefokba 30–35 cm-es, rövid nyelet tettek. A *bakó* mindig kéznél volt, mert a *bozás* (fagyléces), görcsös fát, s gyakran a sima *rődeket* is végig kellett verni

46. Borovszky J., é. n. 242.

47. Adatközlő: Fehér József, szül. 1894. Lucska.

48. Adatközlő: Szabó Imre, szül. 1898. Kőrös. Többször volt *cserezni* az 1920–30-as években. Végezte ezt a munkát az *Ivágyó* nevű hegyen, a *Vasasban*, a beretkei erdőben stb.

49. Adatközlő: Garai Béla, szül. 1908. Kecskő.

50. Adatközlő: Punka János, szül. 1903. Visnyó.

10. kép. A barkai malom és fűrészmalom a szádelői völgyben
Nagy M.: Magyarország képekben, I. Pest, 1867. 369. nyomán

– olykor több sorral –, hogy elválják a kéregtől. (Rődeknek a 100 cm hosszúságúra vágott, karvastagságú dorongfát nevezik Gömörszőlősen.)⁵¹ A kéreg fellazítását célzó művelethez a rődeket rendszerint *bakra* vagy tuskóra fektették és ütögetés közben is fogták egyik kezükkel. *Bakot* a munkahelyen készítettek maguknak. Egy 15–20 cm átmérőjű rődeket vékonyabb végén meghegyezték és a földbe vertek annyira, hogy szilárdan álljon. A hántás gyakorlott mozdulatokkal folyt: „A hántó a rődeket maga elé állítva, annak felső végén a kést a kéregbe vágta, majd egyenletes tolónyomással végighasította. Ezt követően a kést a hasítékon a kéreg alá tolva, fel-alá haladva feszegette és végül az egész kérget egy darabban hántotta le. A meghántott *rődeket* az *öl* vagy a *kub* kijelölt helyére lódtította”. A rosszul hántható kérget faragták, keskeny csíkokban húzták le. Ezt a munkát *pántlikázásnak* nevezték. A foszlányokban lefaragott cserkéreggel több volt a munka. Szárítása, kötözése és szállítása is bajosabb volt. Gömörszőlősen a cserkérgyet szárítás végett hosszú korlát mellé állították két oldalról ún. *sírokba*, vagy asztalszerű állványzatra teregették fel. Ezt a munkát a *cserhordó lányok*, *cserkötő asszonyok* végezték. A szállítással a cserhántóknak már nem volt dolguk, mert azt a falu fuvaros gazdái vállalták fel.

Cserhántás végeztével a gömörszőlősi erdőmunkások elszegődtek szénát kaszálni a közeli uradalmakba, falusi nagygazdákhöz. Nyáron pedig részes aratást vállaltak, majd a cséplés, a burgonyaásás következett. Aratni eljártak az Alföldre is. Ősszel tértek vissza az erdei munkahelyekre és tavaszig favágással foglalkoztak.⁵²

Péterfalán a favágók a *bányafát* és a *bordafát* (karvastagságú tölgydorong) is „meghajalták”. *Plankácsnak* nevezett fejszével faragták le a kérget. A *plankács* széles pofájú, mint a szekerce, de hosszú nyele van, mint a fejszének. A fanyúzás, kéreghántás ez esetben nem a cserkéreg hasznosítása miatt történt, hanem a bányafa tartóssága érdekében. Az első világháború előtt Péterfalán is szokásban volt a cserezés, a fiatal tölgy kér-

51. É. Kovács L., 1982. 65. A *Magyar Tájszótár* sem a *rődek*, sem a fentebb Kőrösről említett *póna* szót nem ismeri. Nem említik e szavakat a népi erdőgazdaságáról újabban megjelent leírások sem.

52. É. Kovács L., 1982. 65–67.

gének lehántása hosszú késsel. Csak tavasszal foglalkoztak vele, amikor mézgásodott a fa.⁵³

Fülekpilisen azt az éles, lapos és kanál alakú vaseszközt, amivel a cserzők dolgoztak, *cserhántó kanálnak* nevezték. Mintegy 30 cm hosszú fanyéllal látták el. A cserkérget 40–45 kg súlyú kékébe kötözték össze dróttal, úgy szállították szekéren a vasúthoz, majd vonatra rakták. Fülek vidékén cserezés csak uradalmi erdőkben folyt. Vállalkozó fakereskedők nyúzatták le a lábon megvett és favágóik által kitermelt fiatal tölgyfák kérgét. Ezáltal a nyüzött fát is jobb áron tudták eladni.⁵⁴

A dél-gömöri cserhántás emlékeinek értékét növeli, hogy más tájakon ezt az erdei hasznvételt az újabb publikációk sem említik. Úgy látszik, hogy pl. a Bakonyban legfeljebb a bányafa kérgének eltávolítása volt szokásban.⁵⁵ Ott a hántás eszköze a balta és a vonókés volt, s nem törekedtek a kéreg egybentartására. Ez a munkamód is arra vall, hogy a Bakonyban a kérgelés célja nem cserkéreg hasznosítása, hanem a bányafa élettartamának növelése volt.

Botozók: A dél-gömöri erdők hasznvételeinek sajátos ága volt az ún. *botozás*, azaz botgyűjtés. A XX. század elején az Andrássy hitbizomány erdőgazdaságáról szólva a megyei monográfia is megemlékezett erről a tevékenységről, mint fontos mellékhasznvételeiről: „Ide sorolható – írja – a botfajtermék termelése is, mely a mogyoró, som, veresgyűrű, kutyabenge stb. cserjék hasznosítását teszi lehetővé.”⁵⁶ Gömöri vándorárusokról közölték már, hogy a Balog-völgy lakói (Alsó- és Felsőbalog) faáruikat messzi földre elvitték és az Alföldön házálva, vásározva értékesítették. „A pásztorbotnak való *bar-kóca* vagy somfa husángot már a tövén *kigancsolták*, azaz legallyazták, bevagdosták, de csak egy-két év múlva vágják ki, amikor a vágások már beforradtak. Tűz fölött *pállítot-ták*, héjától megtisztították, majd fahamuval pirosították. *Bunkós botot*, *ólmos botot*, *juhász kampót*, *görbebotot* egyaránt készítettek. Alkalmas botnak való husángokért bebarangolták a környező erdőket.”⁵⁷ Botgyűjtéssel más gömöri falvakban is foglalkoztak. Szalócról a *hamusok* nagy tételben szállítottak az Alföldre nemcsak fahamut, amit a környező falvakban gyűjtöttek össze és szekérszámba vittek megrendelőiknek, hanem somfabotokat is. Alföldi vásárlóik a somfabotokból a szélzalmok, szárazzalmok fogaskerekeihez szolgáló fogakat és cséphadarókat készítettek.⁵⁸

A Rozsnyó vidéki magyarság egyöntetűen Szilice község „iparának”, fő specialitásának tartja a *botozást*. A szilicei botgyűjtők – saját vallomásuk szerint – egész Gömör megyét bebarangolták és mindenhol „ellopkodták a jó botokat”. Eljártak botot gyűjteni más megyék erdőseibe is. Egyik történetük arról szól, hogy az 1930-as években 10–12 szilicei férfi Homonna vidékére (Zemplén megye) járt el botot gyűjteni. Egy-egy alkalommal heteket töltöttek Zemplénben és vasúti vagonokat töltöttek meg a tömördek bottal, amit ott kivágtak. Megbízójuk egyenesen Csehországba irányította az egész rakományt.

Szilice közelében Bink Ignác pelsőci fakereskedő vásárolta fel a botokat az 1920-as években. Akkoriban minden harmadik szilicei férfi foglalkozott *botozással*. Több botfajtát különböztettek meg: turista bot, hossza 120–140 cm; turista pálca, hossza 120 cm; botfej vagy *félbot*, 50 cm; kampós botfej, 30 cm; *bige*, 50 cm; *páca* 120–200 cm. Akkori-

53. Adatközlő: Illés István, szül. 1896. Péterfala.

54. Adatközlő: Megyesi József, szül. 1909. Fülekpilis.

55. Hegyi I., 1978. 85.

56. Borovszky S., é. n. 242.

57. Paládi-Kovács A., 1966. 295.

58. Adatközlő: Ambrus (Csunyocska) András, szül. 1902. Szalóc. A fahamu értékesítéséhez: Viga Gy., 1986.

ban a *botozók* jobban kerestek, mint a földművesek. Akkor is volt bevételük, amikor a gazdák nem láttak pénzt. A kis pálca darabjáért 30 fillért, a jó kam্পós botért 1 koronát kaptak a kereskedőtől.

A *botozók* jól ismerték a fanemeket, az erdők összetételét és a cserjék lelőhelyeit. Sokat gyalogoltak, egész nap úton voltak és a kivágott botokat a hátukon hordták haza. Amikor összegyűjtöttek egy szekérrakománnyra való botot, fuvarost fogadtak és bevitték az egészet Pelsőcre. A botozás könnyebb munka volt, mint a favágás, vagy a slipper-faragás. Ráadásul többet is lehetett vele keresni, mint az őlfavágással.⁵⁹ A szilicei botgyűjtőknek mégsem akadtak versenytársai. Vajon más falvak szegényei miért nem vállalták a botgyűjtést? Feltehetőleg az eltérő helyi hagyományok, adottságok játszottak ebben szerepet. A Rozsnyó vidéki falvak mindegyike már a XVIII–XIX. században kialakította a maga speciális foglalatosságát. Szilicén a XIX. században is számos botgyűjtő élt. Nagy tételben vitték eladni a pásztorbotokat az Alföldre, főként a Hortobágyra és Dél-Borsodba. Kisebb tételben még az 1960–70-es években is vittek pásztorbotokat a hortobágyi hídi vásárra. Megmunkálatlan mogyoró- és somfabotot vittek leg többet, meg barkócát.

Manapság Szilicéről vesznek *botocskát* a rozsnyói virágárosok, a halotti koszorúk készítői. Kötegelve szokták bevinni a városba. 200–300 *botocskát* kötnek egy csomóba. Fanem szerint lehet mogyoró, som vagy veresgyűrű is, de a hossza egységesen kb. 40 cm. A szilicei botgyűjtők a szomszédos falvak erdeit is bebarangolták. Régen is eljártak pl. Kőrös, Szalóc erdőségeibe. Gyűjtötték a gereblyenyélnek, favillának, lapát-, vasvilla-, ásó- és kapanyélnek való fát. Idegen erdőkből nem is hordták haza, hanem elrejtették egy alkalmas helyen és onnan szállították be a pelsőci fakereskedőhöz. A sziliceiekhez a kistáji munkamegosztásban úgy tartozott a „botozás”, mint a kőrösiekhez a *gyűrűzés* (kereskedés, kofálgodás) vagy a szalóciakhoz a *hamuzás* (a fahamu gyűjtése és alföldi értékesítése).⁶⁰

Akad azért néhány botozó a Gömör-Tornai karsztvidék más falvaiban is, mint Borozván, Pelsőcardón és Gömörhosszúszón. A hosszúszoói botozók főleg *tölgyfa bige* (0,5 m) és *tölgyfa páca* (1,2 m) gyűjtésével foglalkoztak az 1920–30-as években. Szállítás előtt a bigét és a pálcát is tízesével kötözték csomagba. Görcs nélküli, egyenes tölgyfa husángokat gyűjtöttek, azt tudták a fakereskedőnek eladni. Egyik sem lehetett 3 cm-nél vastagabb. *Krupnyival* – *subler*hoz hasonló tolómércével – mérték a botok vastagságát. Tudomásunk szerint az általuk gyűjtött tölgyfa pálcákból fokosnyelet, a bigékből pedig esernyőszárat készítettek a csehországi gyárakban. Gyűjtöttek *mogyorópácát* és *veresgyűrű pácát* is. Ezek hossza 1,5 méter, átmérője 3 cm volt. Főként *nyüstpácát* (szövöszék alkatrésze) készítettek belőlük. Lapátnyelnek való nyírfabotokat is megvettek tőlük. Ezek hossza 150–180 cm, vastagsága 5–6 cm volt. A pelsőcardói, hosszúszoói botgyűjtők szintén a pelsőci fakereskedőknek (Koller Dezső, Bink Ignác) adták el a botokat, akik Németországba, Csehországba továbbították. Egy tölgyfa pálcáért 1,20 koronát, a *búnkós* végű pálcáért 1,50 koronát fizettek. Akadt Hosszúszón olyan *botozó* is, aki 3 szekér botot adott el egyetlen idényben. Bevétele több ezer korona is lehetett.

A botgyűjtés októbertől márciusig tartó idénymunka volt. A *botozók* egész télen át járták az erdőket. Életmódjuk a távoli falvak erdeiben munkát vállaló favágók, slipper-faragók életéhez hasonlított. Otthonról ők is *hetes tarisznyával* a hátukon mentek el. Egész hétre vittek magukkal élelmet és csak szombat este vetődtek megint haza. Sarjadék erdők, nagy kiterjedésű *vágások* közelében *kolyibát* is építettek maguknak, s előszeretettel vették birtokba a favágók, mészégetők s más erdőjárók elhagyott kunyhóit.

59. Adatközlő: Várady Imre, szül. 1894. Szilice.

60. Adatközlő: Szabó Imre, szül. 1898. Kőrös.

Délben tüzet raktak, s főztek vagy sütöttek maguknak valamit. Éjszakára a *kolyibában* háltak és tüzeltek. Távoli falvak határában dolgozó botgyűjtők *partiba* szerveződtek: ketten vagy négyen szövöztek. Falujukhoz közeli, napi járóföldön belüli vágásokban, cserjésekben azonban rendszerint magányosan kóboroltak. Egyéni rátermettség, jó erdő- és helyismeret kellett a sikeres botgyűjtéshez.⁶¹ Ez a foglalkozás rendszerint kapcsolódott gazdasági szerszámok háziipari jellegű előállításához, favilla, gereblye, kaszanyél piacra termeléséhez. Szilice például nevezetes volt ékesen faragott kaszanyeleiről, fafaragóiról is. Nem határozható meg, hogy mikor vált önálló foglalkozássá a botgyűjtés. Mindenesetre az 1920–30-as években ez a tevékenység virágjában volt.

Gubacsszedők: Dél-Gömör egyik jellegzetes faneme volt a kocsányos tölgy (*Quercus robur*), ami különösen az üledékes eredetű dombvidékek mélyrétegű talajain, a megye szelídebb éghajlatú tájain díszlett. Nemcsak fája és makkja hajtott hasznót, hanem bőrcserző anyagot tartalmazó másik termése, a *gubacs* is, amit Gömörben *suska* néven ismernek. Ez a termés voltaképpen a gubacsdarázs csípése nyomán fejlődik ki a kocsányos tölgy makkja és tokja között. A XIX. század elején a dél-gömöri sertések jól híztak „a’Tsellénybe, a’Bátkai, Rima Szombathi, Osgyáni és több más nagy erdőkben termeni szokott maktól (a’ mellyekben egyszersmind sok gubatsot szednek száraz esztendőben.)”⁶² A gubacs századok óta piaci áru, amelyből Magyarországnak jelentős kivitele volt,⁶³ s amelynek jelentős piaci forgalma volt a régi Gömör megyében is. Az 1860-as években a megyéből mintegy 10 000 mázsát szállítottak belőle Pestre, s csupán a rimaszombati vásáron 5000 mázsa *suska* cserélt gazdát évenként.⁶⁴

A gubacs piaci árviszonyairól nincsenek adataink, mert a korabeli források csak azt emelik ki, hogy Gömör alsó vidékein a vén tölgyesek sok makkot és gubacsot teremnek, „s némelly esztendőben igen nagy hasznót hajtának”. A száz-kétszáz éves vén tölgyek terebélyes koronákkal bírtak és 8–10 ölnyi távolságra álltak egymástól. Jellegzetes ligeteket, hagyásfás legelőerdőket alkottak a Rima és a Gortva vidékén, a Putnok és a Tornallya közti Cselényben. Kitűnt a Balog völgye is „dísz- és vadaskertjeivel, makkot és suskát termő kiterjedt erdeivel.”⁶⁵ Rimaszombat város erdőbirtokán az 1900-as évek elején „mellékhasználat a makk és a gubacs, mely évi 450 koronát (. . .) jövedelmez.”⁶⁶

A *suska*gyűjtés még az 1920–30-as években is jövedelmezett a fent említett gömöri kistájak erdőjáró népének. Nemcsak nők és gyermekek jártak gubacsot szedni, hanem felnőtt férfiak is. Derekukra kötött *surcba* gyűjtötték a kézzel felkapkodott *suskát*, onnan pedig zsákba töltötték át. Szilicei, kőrösi leányok az 1920-as években kisebb csoportokban keresték fel az öreg kocsányos tölgyeseket. Egy-egy alkalommal fél véka gubacsot szedtek, amennyit hazavittek a hátukra kötve. Kosárba gyűjtötték, és a hosszú háncksosarat *pacókosnak* nevezett vászonponyvával vették fel a hátukra. Kecsről az éppen munka nélkül lévő mészégetők, szénégetők is eljártak az őstölgyesekbe gubacsot gyűjteni. Szerencsés esetben egy zsák *suskát* is összeszedtek naponta, amiért a kereskedő 20–22 koronát fizetett. Pelsőcön, Tornallyán éltek a felvásárlók. Egy időben Fülekről is járt egy felvásárló a Gömör-Tornai karsztvidék falvaiba *suskát* venni.

61. Adatközlő: Bartók István, szül. 1901. Gömörhosszúszó.

62. *Magda P.*, 1819. 370.

63. *Fényes E.*, 1842. I. 158. A gubacskivitel országos jelentőségére világít rá alábbi megjegyzése: „gubacs is olly bőséggel szedetik, hogy 6 esztendő alatt (1822–1827 bezárólag) 838 756 köbölt adhatott el az ország idegeneknek.”

64. *Hunfalvy J.*, 1867. 313, 315.

65. *Hunfalvy J.*, 1867. 233, 239–240, 301.

66. *Borovszky S.*, é. n. 243.

Pelsőcardón, Gömörhosszúszón az 1920-as évek végéig tartott ez a gyűjtögető tevékenység. Akkor azonban elfogytak az őstölgyesek.⁶⁷

A *suska*, (*susa*, *siska*) szó „gubacs” jelentésben 1792 óta adatolható. Elterjedése Nógrád, Heves, Borsod és Pest megyében élő, jellegzetesen palóc nyelvjárási szónak mutatja. Talán idevonható a dél-gömöri *Susa* község elnevezése is. A hétfalusi csángók-nál „fenyőtoboz” értelemben jegyezték fel. Valószínűleg több irányból átvett szláv jövevényszó. A *suska* szóalak magyar nyelvi fejlemény.⁶⁸

Ennek az erdei mellékterméknek a jelentőségét megvilágítja az a tény, hogy a XVIII–XIX. században az anatóliai és a balkáni zsírosgubacs mögött a magyarországi tölgyesekben termett gubacs volt a legkeresettebb az európai piacokon. Legnagyobb mennyiségben a Dunántúlon (Zala, Somogy, Veszprém) termelt,⁶⁹ de nem elhanyagolható az Északi-Középhegység, a Felföld gubacstermése és kivitele sem. Minthogy a gubacs egyike volt a legjobban értékesíthető erdei terméknek, a jobbágyfelszabadításról szóló törvény megszövegezői külön kitértek a *faizást*, *makkolást* és *gubacsszedést* élvező jobbágyok kárpótlásának ügyére. (1848. X. tc. 4. §).⁷⁰

IRODALOM

Balázs G.,

1982. A kazári népi erdőgazdálkodás munkamenete és szakszókincse. Budapest.

Borovszky S., (szerk.)

É. n. Gömör-Kishont vármegye monográfiája. Budapest

Fényes E.,

1842. Magyarország statisztikája, I. Pesten

Hegyi I.,

1978. A népi erdőkiélés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest.

Herkely K.,

1941. Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához. Néprajzi Értesítő, XXXIII. 259–263.

Hunfalvy J., (szerk.)

1867. Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest.

Jósvai G.,

1976. Az erdő haszonvétele Erdőhorvátiban. Foglalkozások és életmód (szerk.: Dobrossy I., 159–169. Miskolc

Kniezsa I.,

1955. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 1. Budapest

É. Kovács L.,

1976. Erdei munkások életviszonyai Gömörszőlősen a XX. század első felében. In: Foglalkozások és életmódok (szerk.: Dobrossy I.,) 143–157. Miskolc.

É. Kovács L.,

1982. Adatok a dél-gömöri erdőgazdálkodáshoz. A cserhántás. A gömöri falvak néprajza (szerk.: Viga Gy.), 59–67. Miskolc.

Mádai Gy.,

1984. Hagyományos erdőgazdálkodás. Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben (szerk.: Szabadfalvi J.–Viga Gy.), 59–74. Miskolc.

67. Adatközlők: Váradil Ilona, szül. 1908. Szilice; Harsányi Márton, szül. 1900. Gömörhosszúszó; Garai Béla, szül. 1908. Kecő.

68. Szinnyei J., 1897–1901. II. 446; Kniezsa I., 1955. 476–477.

69. Hegyi I., 1978. 180.

70. Idézi: Hegyi I., 1978. 32.

- Magda P.*,
1818. Magyarország és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geographiai leírása. Pesten
- Paládi-Kovács A.*,
1965. A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány, VII. Debrecen.
- Paládi-Kovács A.*,
1966. Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön. Ethnographia, LXXVII. 295–296.
- Paládi-Kovács A.*,
1979. A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
- Paládi-Kovács A.*,
1982. A Barkóság és népe. Miskolc
- Paládi-Kovács A.*,
1984. Hagyományos közlekedés és szállítás. Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben (szerk.: Szabadfalvi József–Viga Gyula). 141–169. Miskolc
- Petercsák T.*,
1981. Az erdő szerepe a Zempléni-hegyvidék népének életében. Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről (szerk.: Szabadfalvi J.). 43–61. Miskolc
- Petercsák T.*,
1984. Az erdő haszna. Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben (szerk.: Szabadfalvi J.–Viga Gy.), 75–96. Miskolc
- Szabadfalvi J.*,
1963. Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. Műveltség és Hagyomány, V. 131–143. Debrecen.
- Szinnyei J.*,
1893–1901. Magyar tájszótár, I–II. Budapest
- Viga Gy.*,
1986. Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Miskolc
- Zsúpos Z.*,
1985. Népi növényismeret a Medvesalján. Gömör néprajza I. (szerk.: Ujváry Z.), 29–54. Debrecen

HOLZFÄLLER UND ANDERE FORSTARBEITER IN SÜD-GÖMÖR

(Auszug)

Die vorliegende Mitteilung liefert – vorwiegend anhand von Erzählungen der Holzfäller – Kenntnisse über die Veränderungen und Verhältnisse der Forstwirtschaft des historischen Komitats Gömör während des 19/20. Jahrhunderts. In den Waldungen von Süd-Gömör leben vielerlei Laubbaumarten, meistens sind dies Eichenarten. Die Zusammensetzung der Wälder ist sehr abwechslungsreich; so gibt es hier viele Harthölzer und reich ist auch die Auswahl an Unterhölzern. Aus diesen Wäldern kamen Bauholz, Grubenholz, Eisenbahnschwellen, Werkzeugholz und Brennholz in Mengen zur Zeit der industriellen Entwicklung im 19. Jahrhundert (vor allem Eisenindustrie und Hüttenindustrie) für den Eisenbahnbau und die Urbanisierung.

Der größte Teil dieser Forsten befand sich in Besitz von Domänen und Großgrundbesitzern, der kleinere Teil gehörte den Dorfgemeinschaften. Die Holzproduktion in den Domänenforsten besorgten kapitalistische Unternehmen, in deren Diensten zahlreiche Gruppen der halbbäuerlichen Schichten aus den umliegenden Dörfern, Holzfäller, Unterholzschläger, Schnitzer von Eisenbahnschwellen, oder Werkzeugholz-Sammler standen.

Vor dem zweiten Weltkrieg, ja, sogar noch in den 60er Jahren unseres Jahrhunderts ging die Holzproduktion in traditioneller Weise, mit seit Jahrhunderten bekannten Techniken und Werkzeugen vor sich. Ein Teil der letzteren wird in den Bildern zu

diesem Artikel vorgestellt. Seit der Jahrhundertwende hat sich die Arbeitsorganisation der Holzfäller geändert: eine sog. *Partie* von zwei Personen löste die sonst 4 bis 5 Köpfe zählende Gruppe ab. Die Tagesleistung dieser Holzfällerpaaire schwankte von Landschaft zu Landschaft zwischen 5–6 m³ und 12–13 m³. Diese Leistungsunterschiede hatten ihre Gründe nicht allein im Fleiß und in der angewendeten Technik, sondern auch in den verschiedenen Baumarten. Die Entlohnung der Holzfäller erfolgte nach Leistung.

Die ungarischen Holzfäller aus Süd-Gömör wurden um die Jahrhundertwende regelmässig in den Forsten entfernter Länder und Landschaften angestellt. So arbeiteten sie in den Nordost-Karpaten (Bereg, Szatmár, Ugocsa). In den 20er und 30er Jahren zogen sie auch in nordslowakische Gegenden zum Arbeiten. Meistens waren sie dann 6–8 Wochen von zu Hause fort. Zur Spezialität einiger Dörfer von Süd-Gömör z. B. Szilice gehörte es, Stöcke für Werkzeuggriffe und andere Gebrauchsgegenstände zu sammeln. Aus der Borke der Zerreiche (*Quercus cerris* L.) ließen sich Gerbstoffe für Leder gewinnen. Ebenfalls in der Lederindustrie wird auch der Gallapfel der Stieleiche (*Quercus robur*) genutzt. In Süd-Gömör dauerte das Schneiden von Eichenborke bis in die 40er Jahre unseres Jahrhunderts an, da dieses für viele Arbeit und Verdienst bedeutete. Der Gallapfel stellte während des 19./20. Jahrhunderts einen wichtigen Markt- und Ausfuhrartikel des Komitats dar.

Attila Paládi-Kovács

PÁSZTOROK A BODROGKÖZBEN

BODÓ SÁNDOR

Szabadfalvi József számos kötetben és tanulmányban foglalkozott a magyar pásztorkodás történetével.¹ Munkáiban igen sokszor érintette a tradicionális foglalkozási ág művelőinek hétköznapijait és ünnepeit, ha a pásztorok személyiségéről nem is készített átfogó művet. A kérdést legutóbb *Balassa Iván* és *Ortutay Gyula* összegző műve mutatta be,² a Bodrogeköz vonatkozásában pedig ugyancsak *Balassa Iván* rajzolt lírai ihletettséű képet a „Lápok, falvak, emberek” című kötetében.³

Rövid dolgozatomban a bodrogeközi pásztorokról – elsősorban az állatállomány javarészt képező szarvasmarhanyáják őrzőiről – igyekszik áttekintést nyújtani. (A tanulmány anyagát 1966 és 1973 között gyűjtöttem a Bodrogeköz falvaiban, felejthetetlen heketeket töltve öreg és bölcs pásztorok társaságában.)

A bodrogeközi szarvasmarhacsapatok pásztorainak száma és szervezete messze nem volt annyira nagy és tagolt, mint pl. a hortobágyi pásztoroké.⁴ Ez lényegében egyenesen következett abból, hogy vidékünkön kis létszámú falkák járták a legelőket, de a legnagyobb gulyák állatszáma sem haladta túl a háromszázat. A faluközösségek nyájtípusait a következők pásztorolták. A csordáért a *csordás*, a gulyacsapatokért a *gulyás*, az *ökörgulyás*, a *szűzgulyás* vagy *kisgulyás* felelt. Az uradalmi majorságok kor és nem szerint differenciáltabb jószágfalkáit az *anyagulyás*, *szűzgulyás*, *tulokgulyás*, *bikagulyás*, kb. 1890-től *fejőgulyás*, valamint az uradalom alkalmazottainak szarvasmarháit *cselédgulyás* őrizte. Az uradalmak nem foglalkoztattak csordást és ökörgulyást.

A pásztorok persze körülményeikhez igazodva váltogathatták a nyájukat, hiszen mindenféle szarvasmarha gondozásához egyformán értettek. Fiaatalabb korukban többnyire gulyákat pásztoroltak, öregebb korukra – amikor nehezebben túrték már a pusztai életet – csordásságot vállaltak.⁵

A nyájak felelős pásztorja a *számadó* volt. Mindig az állatlétszám döntötte azt el, hogy egy vagy két *bojtárt* szükséges-e a csapathoz fogadnia. Kétszázon felüli gulya esetén a számadó általában fogadott *számadó bojtárt*⁶ vagy *legénybojtárt*. A nagy nyájnál foglalkoztatott második bojtárt *rívó bojtárnak* nevezték. Számadóvá akkor lehetett a legénybojtár, ha katonaidejét letöltötte és megnősült. A kényszerítő körülmények persze kivételeket is szültek, hiszen 1914-től (az első világháború idején) számadó volt a pataki Windischgrätz uradalomban az apja helyét átvevő 12 éves Szegedi Mihály.⁷ Tudunk

1. *Szabadfalvi J.*, 1984. A kötet részletes irodalomjegyzéket tartalmaz.

2. *Balassa I.*–*Ortutay Gy.*, 1979.

3. *Balassa I.*, 1975. 81–121.

4. *Pl. Györffy I.*, é. n. 117–118.; *Balogh I.*, 1959. 300–301.

5. Öreg korára vállalt csordásságot a szabolcsi Ruszkovics István is. *Nyárádi M.*, 1968. 18–19.

6. Szabolcsban és Debrecen környékén is ismert terminus. *Balogh I.*, 1959. 301.

7. Szegedi Mihály szíves közlése.

emellett több hasonló bodroγκközi esetet. Számadó bojtár a 14 és 20 éves kor közötti legény lehetett. 14 éves koráig pedig rívó bojtárként ismerkedett a gyermek a legeltető állattartás fortélyaival. Semjénből és Tiszakarádról ismerünk olyan adatokat, hogy az 1920–40 közötti években a falu három kinn háló állatcsapatát: a gulyát, a szűzgulyát és a ménest egy számadó vállalta fel. A három nyáj egymáshoz közeli legelőkön járt, s mindegyik élén legénybojtárként a számadó egy-egy fia állt.

A pásztorság a Bodroγκközben is általában apáról fiúra szálló mesterség. A gulyások 6-8 éves fiúgyermekai már a kihajtástól apjuk rívó bojtárjai voltak, s a mesterségbe kicsi koruk óta valósággal belenevelődtek. Nagyobb korukban a bojtárságot más gulyás nyájánál folytatták, míg helyüket kisebb testvéreik vették át. Egyes családok terebélyes pásztor nemzetséget alkottak.⁸ Tagjaikat negyven évvel ezelőtt a Bodroγκköz számtalan legelőjén fellelhattük volna. Az 1970-es évek elején még folytatták a család pásztor hagyományait Tiszakarád és Sárospatak környékén a Szegediek, Zemplénagárd környékén a Kácsándiak és a Körmendiek, Cigánd határában a Balabások, Kenézlő környékén a Zutiak, Zalkod határában a Stefánok és a Csorbák.

A gulyások és a csordások nevei között a 18-19. századi levéltári forrásokban zömmel magyar neveket találunk. Kotsis László, Krutsai András,⁹ Csikos János,¹⁰ Csordás György,¹¹ Molnár István és Lábi János¹² falusi és uradalmi nyájakat őriztek a Bodroγκközben. Szlovák származást sejtett ugyanebből a korból Tooth László¹³ és Andirkó János neve.¹⁴ A 19. század második felében egyre több szlovák vagy kárpátukrán név tűnik fel a bodroγκközi pástorok között. A karcasai mondákban is szerepel Timkó, Reku, Terjék, Maticza neve,¹⁵ rajtuk kívül Volenszki, Mazin, Reho, Kacsik, Majdanics, Buglyosócki, Beláz, Polyák maradtak meg adatközlőim emlékezetében. A fentebb írt magyar pásztor nemzetséget tagjain kívül Lovas, Dobos, Tomori, Lévai, Szabadka, Bányácsi,¹⁶ Csordás, Kis, Gulyás, Borbély, Sablai, Varga, Kovács, Szakáll nevűek tartoztak a híres bodroγκközi pástorok közé.

Jellemzően példázza Zuti János életútja a 19. század vége, 20. század első fele idején élt és dolgozott pástorok változatos és ezzel együtt hányatott életét. 1892-ben Alsóbereckin született. Hatéves korától apja mellett volt rívó bojtár, majd Klein Samu bérlő szolgálatában Halászhomokon számadó bojtár. A halászhomoki legelőn Pavletics Ödönnél lett számadó gulyás, majd évek múltán a leleszi prépostság szolgálatába állt. Innen visszament szülőfalujába, ahol Olcsvári uraságnál gulyáskodott, később a pataki rétbe, a Dókus tanyára költözött, pásztorságot vállalva. Gulyásként szolgált Wambergnél Alsóregmecen is, majd újra Alsóbereckire került – 8 évre – csordásnak. Bereckiről Középhutára költözött, ott is csordás volt. Itt nem tetszett a hely, s visszament Alsóbereckibe kinn háló gulyásnak. Ugyanitt lett az uradalomban *szimentális* marhák mellett *fejőgulyás*. Innen költözött azután véglegesen Balsára, amelynek a Bodroγκközben fekvő legelőjén 1970-ben, 78 éves korában még kinn háló gulyás volt.

8. Vö. a hasonló tiszacsegei adatokkal. Papp J., 1971. 213–217.

9. Sárospataki Református Egyházi Levéltár (továbbiakban: SREL.) Protokollum Judicis, Tom. 5. 89.

10. SREL. Protokollum Judicis, Tom. 5. 114.

11. Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár (továbbiakban: SÁL.), Polgári perek, 90. csomó, Loc. 44. No. 91.

12. SÁL. Urbéri perek, Loc. 198. No. 8.

13. SREL. Protokollum Judicis, Tom. 5. 103–104.

14. SÁL. Urbéri perek, Loc. 198. No. 8.

15. Balassa I., 1963. 51.

16. Balassa I., 1963. 51.; vö. még Balassa I., 1975. 84.

A recens adatok azt mutatják, hogy a pásztorok a paraszti társadalomnak egy meglehetősen dinamikusan mozgó rétegét alkották.¹⁷ Ez a réteg többnyire nem távoli vidékeket vándorolt be éves szolgálatának letelte után, hanem elsősorban a Bodroghköz zárt, lényegében azonos adottságokkal rendelkező területét. A vándorlásnak egyik, sőt a legfontosabb oka az volt, hogy maguk a faluközösségek, illetve az uradalmak döntötték el, kívánják-e a pásztort továbbra is alkalmazni vagy sem.

A fogadás, választás, ill. marasztás napja a 20. századforduló előtt Szentmihálykor (szeptember 29-én) volt. Ezt a napot az 1890-es cselédtörvény helyezte át újév napjára.¹⁸ A pásztorfogadás napján minden csordás és gulyás megjelent a faluközösségnek a bíró – utóbb a tanácsháza – udvarára összehívott gyűlése előtt, vagy pedig az uradalmi intézőnél. A falvak népe közfelkiáltással választotta ki több jelentkező közül a megfelelő. Sorba vették a jelölteket. A bíró hangosan bementa a neveket, s a közösség szavazott. Ha nem tetszett a jelölt, „Le vele, le vele!” – kiáltották. „Itt van Szegedi!” – szólt a bíró, mire a falu „Éjjen,éjjen!” felkiáltással elfogadta.¹⁹ Ezután a bíró felsorolta a hagyományos bért, s megegyezett a fogadott pásztossal. A 20. század első felében legeltetési bizottságok készítették elő és bonyolították le a pásztorválasztást. Az uradalmak a többi cseléddel együtt Szentmihály-, ill. később újév napján marasztották gulyásaikat. Ekkor közölte hivatalosan az uradalom intézője vagy bérelője, hogy a megszabott bérért újabb egy évre felfogadja-e a pásztort. Marasztás előtt egy héttel azonban már közölték valamennyi pásztossal,²⁰ hogy az uradalom foglalkoztatja-e őket a következő évre. Akinek a szolgálatára nem tartottak igényt, három napot kapott, hogy valahol a környéken új helyet szerezzen magának. Az elbocsátott uradalmi gulyások egy része persze, akikről a mondák mint „tudós pásztorok”-ról emlékeznek meg, pipafüsttel verték szét a kénytelen otthagyni nyáját, s legalább a mesés elemekkel átszőtt történet szolgáltatott teljes elégtételt a védtelen pásztornak.²¹

A megválasztott pásztor azután a nyáj állatszámának ismeretében fogadott magának – ha a segítség családjából nem telt ki – számadó bojtárt és rívó bojtárt. Szentmihálynap után egy héttel egy-egy nagyobb kocsmában gyűltek össze a pásztorok, s ott választották ki a jelentkezők közül a nekik tetszőt. A bojtárok a pásztor alkalmazottai voltak. Lakóházában, kunyhójában laktak, bérüket is a pásztor adta ki a saját fizetéséből.

Mind a faluközösségek, mind az uradalmak rendelkeztek csordásházzal, gulyásházzal, amelyet az alkalmazottak a pásztorbér részeként foglalhattak el. Munkaviszonyuk megszűntével azonban a lakóházat el kellett hagyniuk. Költözködésükhöz mindig az új fogadóhely adott igás segítséget. A pásztorok egy része, jobbra a nemzetségek tagjai, rendelkeztek saját házzal. Belőle sohase költöztek a falu pásztorházába, vagy a közeli uradalmi major cselédházába. Ezek a házzal rendelkező gulyások, csordások kétségtelenül a pásztortársadalom elitjét alkották.

Más területeken nagy vetélkedés alakult ki a pásztorok között. A más-más rangsorolást mindig felhasználták az egymás közötti évvodésekre. A Bodroghközön ez meglehetősen kevés teret kapott, hiszen a domináns szarvasmarhatartás és pásztorolás mellett alig-alig voltak ménesek, de még juhnyájak sem voltak nagy számban. Azt azért megállapíthatjuk, hogy a gulyást többre tartották a csordásnál, s a kondás feltétlenül a rangsor

17. Vö: Balogh I., 1959. 305.

18. Szabadfalvi J., 1964. 35–37.

19. Szegedi Mihály közlése.

20. A györgytarlói tanyákon Bakó F. szerint három hónappal előbb közölték, maradhat-e a cseléd, vagy nem. Bakó F., 1953. 39.

21. Vö: pl. Balassa I., 1963. 104–106.

végén foglalt helyet.²² A pásztorok egymásnak *komái* voltak, sohasem tegezték egymást. *Koma!*, *Komám!* volt a megszólítás formája.²³

A gazdákkal való kapcsolatukat a kölcsönös megbecsülés jellemezte. A munkáját felelősséggel ellátó pásztornak volt becsülete. Az uradalomtól erőteljesebb, a faluközösségektől lazább függőségi viszonya előzékenységre, illendő viselkedésre készítette a pásztort. A függő viszony tükröződött abban is, hogy a pásztor és családja a jelentősebb ünnepek alkalmával (karácsonykor, újévkor, húsvétkor, pünkösdkor) végigköszöntötte a nyájbeli állatok gazdáit, akik köszöntését ajándékokkal és hasonló jókívánságokkal viszonozták. Az előzékenység jutott kifejezésre abban is, hogy a gulyás, de a csordás is, gyógyította a nyájában megbetegedett állatokat. Az ugyan kötelessége volt, hogy a beteg állatról hírt adjon a gazdának, de a gyógyítást, a jószágok szeretetén túl, a gazdákkal fenntartott jó viszony és kölcsönös megbecsülés jeleként végezte. Ugyanakkor tisztelték és éveken át megtartották a jó pásztort a gazdák is, hiszen vagyonuknak jelentős hányadát bízták kezére. Megbecsülésüknek oly módon adták jelét, hogy a gulyás évi bérét bőven adagolták. A gulyabeli tehén felfolyatásának híréért a pásztort tisztelességgel vendégül látták. Az ünnepnapon kihajtó csordást a kapuban mindig *bélessel* várták, s néhol egy-egy pohár borral is kínálták. Gyakori volt, hogy egy ünnepnap ki-hajtásnál egy zsák béles is összegyűlt.²⁴ A csordás fizetségének része volt évente és jószágonként egy-egy vacsora. Az utcánként házról házra menő *sorkoszt* adásakor a családok szinte ünnepi lakomát rendeztek.²⁵ Többnyire megkérdezték a csordást, mit szeretne enni, s kívánságát teljesítették. A rossz vacsorát adó szájára vette a pásztor és a falu is. Csúfolódó mondókáival énekelték ki a fukar gazdánét.²⁶

„Ki cibere, ki dara,
Balognéé haluska.”

A pásztorfeleségek helyzete sajátos volt a falu társadalmán belül. A gulyások és csordások, valamint a juhászok és csikósok feleségei külön csoportot alkottak. Általában e csoporton belül barátkoztak, szomszédoltak, segítettek egymásnak. A faluközösség egy csoportban álló pásztorházaiban lakó családok hátrányosabb helyzetben voltak azokkal szemben, akiket – tősgyökeres falubeli voltuk és saját házuk következtében – a falu társadalma jobban befogadott. Különállásuk ténye jellemzően domborodott ki foglalkozási endogám szokásukban.²⁷

A bodrogi gulyások feleségei ritkán tartózkodtak a legelőn. Jobbadán a számadó volt az, aki a jószágokkal kapcsolatos teendői (pl. betegségnek, tehén felfolyatásának bejelentése) miatt a faluba látogatott. Ilyen alkalmakkor tért be a családjához, vette magához a következő egy-két hétre szánt élelmet stb. Csupán újabban, talán 80–100 év óta élő gyakorlat, hogy a pásztorfeleség időnként kilátogat a legelőre. Hetente, néha gyakrabban is főtt ételt vitt ki a pásztornak és bojtárjainak. Rendbe tette a kunyhó környékét, kimosott és megetette a tanya közelében tartott baromfiakat. Telepítette, gondozta és gyomlálta a pásztortanyától nem távol, kerítetlenül álló veteményes kertet is. Néha több napot is ott töltött a feladatok ellátására, s ilyenkor éjszakára

22. Vö: Szücs I., 1966. 47.

23. Szatmárban hasonlóan szólnak egymáshoz a pásztorok. *Luby M.*, é. n. 71.

24. Vö: *György K.*, 1971. 55. Cigándi adatot közöl.

25. Hajdúböszörményben is jeles alkalom volt a csordások vacsorája. *Bencsik J.*, 1971. 136.

26. A kosztolásra vonatkozó régi ungi–szabolcsi szólásmondás: „Sohase derelye, mindig csak cibere, paszuly, paszuly” – a csordáskürt hangját utánozza. *Nyárády M.*, 1968. 7.; Hajdúböszörményben így terelték a rossz vacsorát adó gazda tehenét: „Ne, paszuly, ne! Ne, káposzta, ne!” *Bencsik J.*, 1971. 136.

27. A témát, elsősorban a juhászközösségek nőtagjaira vonatkozóan, *Gunda B.* foglalta össze. *Gunda B.*, 1972–1974. 239.

a pásztorkunyhóban húzódott meg. Mintegy 50–70 éve több falu és uradalom is kinn a legelőn, az aklok szomszédságában építette fel a pásztorházat (pl. Tiszakarád határában a Tróconyi legelőn), ahol azután a gulyás együtt élt a családjával.

A csordások feleségei még kevesebb alkalommal jutottak ki a legelőre. Gyakran segítettek ugyan az állatok kihajtásában, de szerepük a csordának a faluból történő kihajtásával megszűnt. Éppen ők voltak azok, akik az aznapi funkcióját betöltött csordáskürtöt hazavitték. Az viszont előfordult, hogy bojtárfiú hiányában 10–12 éves leánygyermek segítette a legelőn a csordást.

A Bodroglók vidéke 1944 őszén szabadult fel. Az ország újjáépítésének 1950-ig terjedő korszakában – a hagyományoknak megfelelően – mindenütt gyorsan erősödött és fejlődött az állattenyésztés. Az igaerőgondok megszűnése és sok új istálló építése jelezte az állatállomány növekedését. A korábbi jogok alapján továbbra is a parasztság használta a legeltetési bizottság kezelésében lévő legelőterületeket. A gyors fejlődést a termelési kedv csökkenése, a kötelező beszolgáltatás, a termelőszövetkezeti csoportok megalakulása, ill. nem kellő hatékonyságú gazdálkodása és a földterületek tagosítása szakította meg, 1950 táján.²⁸ Ennek a korszaknak kedvezőtlen irányú változása, hogy a parasztgazdaságok árbevételében az állattenyésztés (dominánsan a szarvasmarhahartás) részesedése 60%-ról kb. 40%-ra csökkent. A tendenciát véglegesen a termelőszövetkezeti mozgalom 1959–60-as fellendülése változtatta meg. A megerősödő termelőszövetkezetek egyre nagyobb súlyt fektetnek a szarvasmarhahartenyésztésre, hizlalással és fejő tehenéssel jutnak jelentős bevételekhez.²⁹ A termelőszövetkezetek mellett rendkívül jelentős a háztáji szarvasmarhahartenyésztés, ahol a tsz-gazdák elsősorban tejelő tehenekkel, másodsorban hízó jóságokkal foglalkoznak.

A megváltozott körülmények között jelentősen módosult a pásztorok helyzete a társadalomban. Nem minden faluban, de sok helyütt még 1972-ben is tartottak a termelőszövetkezetek kinnháló szarvasmarhacsapatokat. Régi pásztoraink többsége belépett a tsz-ekbe, s mint tag kapott és kap biztos fizetést. A legelőn többnyire a tsz hízó gulyacsapatát őrzik, gyakran „villanypásztor” segítségével, vagy pedig a tsz-majorok tehenészeti telepén végeznek állatgondozói munkát. Egykori gyógyító feladatukat teljes egészében állatorvosok látják el. Talán a legelőn, a családtól távol élés kényelmetlenségei miatt állapították és állapítják meg munkabérüket mindig magasan. A régi, községi-uradalmi pásztorházakból a maguk építette lakóházba költöztek. Egyik faluból a másikba vándorlásuk megszűnt. Társadalmi helyzetük megerősödött.

A régi pásztorok másik része faluközösségek tehéncsordájának őrzését vállalja. A közösségek a hagyományos rend szerint választják meg évről évre a csordást, ami feltétlenül e réteg szelektálódását vonta maga után. Tudunk ugyanis több olyan pásztorról, akit az ipari munka csábított el mesterségétől. Az 1960-as évvel meginduló újabb fellendülés, a háztáji szarvasmarhaállomány számának erőteljes megnövekedése sok új csorda megújítását eredményezte. A pásztorok száma azonban ehhez a megújuláshoz nem volt elegendő, s így került sor sok „kénytelen csordás”, elsősorban cigány alkalmazására. Feladatukat ők is becsülettel látják el, de a pásztorok tevékenységének köréből csak az őrzés szűk feladatát vették át.

28. Szénay L., 1972. 193.

29. Szénay L., 1972. 199.

IRODALOM

- Bakó F.*,
1953. Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. *Ethn.* LXIV. 24–86.
- Balassa I.*,
1963. *Karcsai mondák*. Bp.
1975. *Lápok, falvak, emberek*. Bp.
- Balassa I.–Ortutay Gy.*,
1979. *Magyar néprajz*. Bp.
- Balogh I.*,
1959. Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. *Ethn.* LXX. 291–312.
- Bencsik J.*,
1971. *Paraszti állattartás Hajdúböszörményben*. Debrecen.
- Gunda B.*,
1972–74. A nő helyzete a juhászközösségben. *Műveltség és Hagyomány* XV–XVI. Debrecen. 225–243.
- Györffy I.*,
é. n. *Gazdálkodás. A magyarság néprajza*. II. Bp. 16–246.
- György K.*,
1971. Pásztorfogadás (Cigánd). *Kováts D.* (szerk.): *Abauj és Zemplén népeletéből. Sátorlajújhely*. 54–55.
- Luby M.*,
é. n. *Fogyó legelőkön*. Bp.
- Nyárády M.*,
1968. *Ruszkovics István életrajza*. *Kovács Á.* (szerk.): *Ruszkovics István meséi*. Bp. 5–28.
- Papp J.*,
1971. Pásztorok, pásztornemzetségek Tiszacsegén. *Ethn.* LXXXII. 201–219.
- Szabadfalvi J.*,
1964. A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek. *Műveltség és Hagyomány* VI. Debrecen. 19–64.
1984. *Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből*. *Studia folkloristica et ethnographica* 10. Debrecen
- Szénay L.*,
1972. A tiszakarádi „Új Élet” termelőszövetkezet története. *Lázár V.* (szerk.): *Termelőszövetkezeti tanulmányok*. I. Bp. 183–260.
- Szücs I.*,
1966. *Volt uradalmi cselédek élete és munkája a vajdácskai prépostsági Nyerges tanyai birtokon*. Kézirat a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában, Ltsz.: 1819.

HIRTEN IM GEBIET VON BODROGKÖZ

(Auszug)

Die Arbeit des Autors bemüht sich, einen Überblick über die Hirten im Gebiet von Bodrogek im nordöstlichen Teil Ungarns, in erster Linie über die Hüter der den entscheidenden Anteil des Tierbestandes bildenden Rindherden, zu geben. Die Zahl der Hirten war nicht so groß und ihre ganze Organisation war nicht so gegliedert, wie zum Beispiel bei den Hirten der Hortobágy. Im Gegensatz zu den gewaltigen Herden der Hortobágy weideten in Bodrogek nur aus einer kleineren Stückzahl bestehende Tierherden zusammen, auch die Tierzahl der größten Herden überstieg nicht die dreihundert.

Der verantwortliche Hirte der Herden war der Schäfermeister (*számadó*), der mit 1-2 Hirtenjungen (*bojtár*) zusammen arbeitete. Im Alter von 14-20 Jahren wurde sein Gehilfe Meister-Bojtár oder Gesellen-Bojtár genannt, der jüngere hieß flennender

Bojtár. Das Hirtentum war auch in Bodrogeköz eine vom Vater auf den Sohn übergehende Meisterschaft. Die Knaben waren mit dem Alter von 6-8 Jahren die Gehilfen ihres Vaters und so wurden sie in diese Meisterschaft regelrecht hineinerzogen. Einige Familien haben umfangreiche Hirtengenerationen gebildet. Die Herden der Dörfer und der Herrschaften wurden – nach den Archivquellen und den völkerkundlichen Sammlungen – zum größten Teil von ungarischen, zum kleineren Teil von slowakischen und ruthenischen Hirten gehütet.

Die Hirten bildeten eine sich ziemlich dynamisch bewegende Schicht des Bauerntums. Nach der Ableistung ihres jährlichen Dienstes zogen sie von der einen Ansiedlung zur anderen (wo sie angestellt, ausgewählt wurden), aber ihr Bewegungsraum reichte kaum über Bodrogeköz hinaus.

In den letzten Jahrzehnten hat sich die Landwirtschaft vollkommen umgestellt und unter den Geldeinnahmen der Bauernwirtschaften hat sich der Anteil der Tierhaltung in den Jahren nach 1970 verringert. Die Lebensweise der Hirten hat sich grundlegend verändert und ihre einstmalige vielfältige Tätigkeit bei der Versorgung der Tiere reduzierte sich auf die einfache Aufgabe des Hütens.

Sándor Bodó

A PÁSZTORHÁZ

(Az állattartó közösség „cseléd”-je Északkelet-Magyarországon)

BENCSEK JÁNOS

Néprajzi vizsgálódásaink nemegyszer beletorkollanak a hagyományos *települések* – egy-egy paraszti közösség lakóhelye – szerkezetének tanulmányozásába.¹ Mezővárosaink és falvaink néprajzi szempontú tanulmányozása geográfiai indíttatású lévén, munkálatainkat ezért természet- és gazdaságföldrajzi szempontok által befolyásolt érdeklődés vezérel(het)i. Eközben természetesen néprajzi kérdéseket teszünk fel, illetve ezekre néprajzi jellegű válaszokat keresünk és adunk. Ennek eredményeként születnek a települések szerkezetével, a telkek (porták) berendezésével stb. foglalkozó tanulmányok.² Az egyes településeket azonban úgy is felfoghatjuk, mint – térben körülhatárolható – működő, funkcionáló falusi vagy kisvárosi közösségeket. Ebből kiindulva megrajzolhatjuk a vizsgált település – de általában is a falvak és mezővárosok – közösségének bizonyos célú *működési modelljét*. Paraszti közösségeinkre jellemző tevékenységi formák – mozgási vagy működési modellek –, melyek az utolsó 3-4 emberöltőben jellemezték településeinket, a *polgári átalakulás* hatására lassú, jelentős változást szenvedtek.

A késő feudalizmus évtizedeiben a *faluközösségek* hagyományos, *bicentrikus* egy-séggént szerveződtek, éspedig egy-egy jobbágy-paraszti közösség centrumaként részben a *politikai község* (communitas), részben az *egyházi község* (ecclesia) működött. A politikai község kezében tartotta a település gazdasági és jogi irányítását, az egyházi község pedig a hitélet mellett (azzal egy időben) kiterjesztette tevékenységét az egész közösség oktatására-nevelésére, illetve művelődésére.³ A polgári átalakulás hatása elsősorban abban nyilvánult meg, hogy ezt a modellt differenciálta, megosztotta, s adott gazdasági és társadalmi célok megvalósítása érdekében újabb irányító (szervező) központokat hozott létre.

1. A politikai község, melynek tárgyasult centruma a *faluháza*, a *városháza* volt, széjjelvált. A későbbiekben a gazdasági irányító feladatokat – az eddig is már bizonyos mértékben önállóan funkcionált – *céhek*re, illetve 1872-től az *ipartársulatokra*; másrészt az 1853-as *úrbéri pátens* nyomában a *közbirtokosságokra* hárította. A szakszerű és cél-

1. Vö. Mendöl T., 1941. 84–134.

2. A tanulmányozott nagytájról mindössze néhány idevonatkozó szócikket említek: Juhász Á., 1981., Farbaký P., 1981., Cseri M., 1981.

3. Vö. Benda K., 1976.

irányos vezetés érdekében aztán létrejöttek – egyebek mellett – a *legeltetési társulatok*, *hegyközségek*, *erdő közbirtokosságok* stb.⁴

2. A vallási közösség, melynek építményben megfogalmazott centruma a *paróchia* és a *templom* volt, szintén széjjel vált. Az ifjúság oktatását-nevelését az iskolákra bízta, a felnőttek oktatását-nevelését pedig megosztotta az *egyletekkel*, *körökkel*, különböző jellegű társulatokkal. Ez természetesen nem jelentette azt – sem a politikai sem az egyházi község esetében –, hogy az eredendő centrumok befolyásukat elvesztették volna, vagy arról lemondottak volna.

A továbbiakban a legelő közbirtokosságok, pontosabban a legeltetési társulatok működésének részterületét, a közösségi keretek között történő legeltetést tanulmányozzuk. A közösségi gulyák, csordák és csürhék pásztorainak gazdasági-társadalmi helyzetét vizsgáljuk. Az érdekel bennünket, hogy miként ítélik meg a pásztorokat egy-egy közösségen belül, s miben nyilvánul meg a közösség ítélete. A tanulmány témájául kiválasztott nagytáj, Északkelet-Magyarország falvaiban és volt mezővárosaiban a hagyományos paraszti állattartás múltja iránt érdeklődve mindig rábukkanunk egy jellegzetes épületre (ez a pásztorház) és épületegyüttesre (ez a falukert, a városkert), melyre a település állattartását alapozták. Az egy vagy több lakásból álló *pásztorház* és az *apa-állat-istálló*k (bikaólak, bikaaklok) a legelő közbirtokosság tulajdonában voltak éppen

Földhasznosítási formák a Zempléni-hegységben (1865)

Helységük	Összterület (hektár)	Az összterület %-os megoszlása					1 ha-ra jutó jövedelem (Ft)
		Szántó	Rét, legelő	Erdő	Szőlő	Egyéb	
<i>Hegyalja</i>							
Tállya	3688,1	17,9	9,4	34,1	21,9	16,7	5,4
Tokaj	2935,7	1,0	58,1	–	20,2	20,7	5,2
Tolcsva	1634,3	34,0	21,5	3,7	25,3	15,7	8,2
<i>Meződülő</i>							
Hejce	905,2	63,6	11,4	–	17,9	7,1	5,3
Göncruszka	1523,2	52,0	26,6	2,7	3,7	15,0	5,3
Vizsoly	1809,8	52,7	38,8	–	–	8,5	6,5
<i>Hegyköz</i>							
Füzér	5903,6	10,7	15,0	66,0	–	8,3	1,5
<i>Erdővidék</i>							
Baskó	2952,7	7,3	14,5	76,6	–	1,6	1,0
Komlóska	4286,0	9,3	6,3	82,4	–	1,5	1,0
Mogyoróska	1634,3	8,2	9,2	79,5	–	3,1	1,1

(A táblázat természetesen nem mutathatja minden település gazdasági életét, de jól jellemzi a jelzett tájegység gazdálkodásának helyzetét. Mindenképpen tanulságosnak ítéltjük.)

4. Általában megállapíthatjuk, hogy minél népesebb (nagyobb) egy község, annál differenciáltabban működik gazdálkodása területén. S ennek a fordítottja is igaz. Illetve a polgárosodás előtti állapotokra jellemző volt a különböző természetű feladatok együttes kezelése. *Bodgál F.*, 1963. 81. ... A feudális jobbágyfaluban ugyanis a közigazgatási és gazdasági közösség szervei illetve érdekei nagyjából egybeestek.” *Deli E.*, 1984. 81. A szuha-völgyi kis falvakkal kapcsolatban ugyanezt állapíthatta meg: „A közbirtokosságok működését vizsgálva szét sem lehet választani a közbirtokosság és a község fogalmát.” *Petercsák T.*, 1979. 261–280. Példáan foglalta össze a témát a Hegyköz falvait vizsgálva.

Abaúji és zempléni települések állattartása (1895, 1935)
(Az 1935-ös adatok csak a legeltetett állatokat mutatják)

Helység	Év	Szarvasmarha	Ebből magyar fajta	Ennek %-a	Ló	Sertés	Juh
Gönc	1895	906	897	99,0	431	975	1130
	1935	554	–	–	–	213	550
Göncruszka	1895	583	459	78,7	183	566	1210
	1935	529	–	–	146	490	133
Hejce	1895	304	287	94,4	45	177	581
	1935	311	–	–	–	186	–
Arka	1895	174	171	98,2	36	153	–
	1935	94	–	–	–	113	–
Boldogkőváralja	1895	525	507	96,5	116	345	2501
	1935	265	–	–	–	398	831
Abaújszántó	1895	593	488	82,2	33	147	750
	1935	320	–	–	–	371	777
Tállya	1895	375	245	65,3	137	647	–
	1935	196	–	–	1	392	–
Mád	1895	659	466	67,6	234	896	1063
	1935	393	–	–	9	659	139
Tarcal	1895	1482	1380	93,1	372	2786	669
	1935	947	–	–	49	747	1561
Tokaj	1895	1020	841	82,4	240	917	3
	1935	515	–	–	175	516	1
Bodrogkeresztúr	1895	777	703	90,4	152	844	2200
	1935	302	–	–	1	289	781
Erdőbénye	1895	636	459	72,1	159	607	522
	1935	501	–	–	141	261	–
Tiszaladány	1895	484	483	99,9	193	1065	1316
	1935	492	–	–	–	623	–
Tiszatardos	1895	301	225	74,7	85	558	–
	1935	204	–	–	558	558	–
Csobaj	1895	641	576	89,8	136	1180	1886
	1935	448	–	–	28	821	626
Taktabáj	1895	343	341	99,4	138	1562	–
	1935	333	–	–	27	1103	3
Prügy	1895	841	702	83,4	224	2833	1843
	1935	583	–	–	14	1628	1843
Taktakenéz	1895	603	599	99,3	175	1436	1829
	1935	540	–	–	28	1118	1139

úgy, mint az apaállatok, illetve a Hernád mentén felbukkanó „falu tehene”.⁵ Ahhoz azonban, hogy a legeltetési társulat által választott, illetve a közösség által foglalkoztatott, de végső soron eltartott pásztorkodó tevékenységét, majd társadalmi helyzetét tanulmányozhassuk, meg kell ismerni az érdekelt táj, avagy annak e célra kiválasztott településeinek gazdálkodását.⁶

Táblázataink tanulmányozása közben azt tapasztalhatjuk – amit egyébként a recens néprajzi anyag is bizonyít –, hogy településeink gazdálkodásában az állattartás hagyományos, tavasztól őszi legeltető, télen át pedig istállózó jellege az 1930-as évekig jellemző volt, helyenként pedig a közelmúltig, döntően a tsz-ek szervezéséig megmaradt. Ma is előfordulnak kisebb állatszámú községi csordák.⁷ A pásztorkodás szerkezetét egyebek mellett az igázás gyakorlata, az igázott állatok faja és száma erősen befolyásolta.⁸ Nem haszon nélküli tehát, ha egy táblázat segítségével tanulmányozzuk az igázás helyzetét.

Az igázott állatokat (a lovakat és ökröket) csak a mezei munkák szüneteiben hajthatták ki a legelőre. Tardoson a *falusi sziken* a kisparasztkodó igavonó állatai legeltek. Ketten-hárman összefogtak, s úgy hajtották oda az állataikat, az ökröket, lovakat, jármos teheneket. *Sorba legeltették* a gazdákat, de igénybevették az ügyesebb s nagyobb gyermekek munkáját is.⁹ E gyakorlat általánosnak tűnik. Emellett *társulhattak* a gazdák az igavonók éjszakai legeltetésére is. Regécen aratás után az ökröket *bezálogosították*. 30–40 gazda megválasztotta az *ökrészeket*, 3–4 legényt, akik éjszaka az ökrökre vigyáztak, s reggel hajtották haza a faluba.¹⁰ *Soros őrzésre* került sor ott is, ahol valamilyen okon nem kaptak pásztort a gazdák.¹¹ Göncön a juhot *felváltva* legeltették a gazdák. Hazafelé jövet a Görgey-pincénél volt a *juhválasztó*, esténként ott eresztették széjjel a falkát, s ment kinek-kinek a saját *portájára* a juha.¹² Sor került a kinnháló gulya, a sertés, sőt a kecskenyáj esetén őrzésére is.¹³

Természetesen arra is van példa igen gyakran, hogy igás állataikat a heverő állatok közé csapták. A lovak azonban egyre kevesebb alkalommal kerültek csoportos legeltetésre. Elvértve akadt ménes a számukra, így Göncruszán, ahol az 1920-as évek végén 120 ló volt a ménesben.¹⁴ Ugyanitt 300–400 db-os *sértésnyáj*, 400-nál is több marhából álló *tehéncsorda*, s 300 körüli *gulyamarha* legelt a Hernád menti legelőn. Az *urbalistáknak* külön csordája és külön kondája volt, a gulya azonban közös volt. Ebből következően külön istállóval, külön apaállatokkal is rendelkeztek. Az *urbalisták* külön közbirtokosságba tömörültek. Monokon is el volt különítve a *gazdák kondája*, *csordája*. Külön járt a *gyalogok* csordája, kondája, külön határrészen legeltették őket.¹⁵ Itt még a tartásmód

5. K. Kovács P., 1956. 277–302., Galuska I., 1979.

6. Frisnyák S., 1985. 114.

7. Ilyen legelőre járó csorda volt 1986-ban Tokajban, Tiszaladányban.

8. K. Kovács P., 1956. 292. „A tartásmód, vele a nyáj-szervezet, a pásztorszervezet a magyarfajta szarvasmarha tartása idején is gyakran változott a községek lakóinak a mindenkor piaci helyzettel is szoros kapcsolatban álló tőke ereje (. . .) tartott állatainak száma, annak hasznóvételi formával összefüggő kor, ivar szerinti megoszlása, igavonókénti igénybevétele függvényeként.”

9. Bertalan Györgyné (sz. Tiszatardos, 1913.) 10 kh körüli saját és bérelt földtulajdonnal rendelkező parasztszülők gyermeke, maga is parasztember felesége.

10. Bodó Sándor, Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára (DENIA) 742.

11. Petercsák T., 1979. 272.

12. Kiss Lajos (sz. Gönc, 1918.) néhány holdas paraszt volt, ma tsz-nyugdíjas.

13. Szabadfalvi J., DENIA. 565., Viga Gy., 1981. 95.

14. Serke Aladár (sz. Göncruszka, 1907.) Módos, valamikor az apja egész telkes gazda volt, ma a tsz nyugdíjasa.

15. Szikora A., 1985. 313.

hagyományos elemeit fedezhetjük fel a legeltetett állatcsoportok összeállításában; a fentiek mellett *ökröcsorda*, *urak csordája*, *külsőgulya*, sőt az uradalomban *cifragulya* is volt. Erdőbényén három csorda is járt ki a faluból a háború előtt, éspedig a *községi csorda*, az *úri csorda* és a *gulyacsorda*. Az első a *Szokolyába*, a másik a *Brónokba*, a harmadik a *Jégeresbe*. A gulyacsordában a növendék állatokkal az ökrök is együtt legeltek. Csupán hetente jártak haza.¹⁶ A csordában több mint 300 kecske is legelt.¹⁷ Vizsolyban is emlegetik a *szegények csordáját*, 150–220 db-os csordájuk külön legelőre járt.¹⁸ Arkán is ehhez hasonló vegyes csorda volt, együtt legelt a fejőstehénnel a növendék üsző, meg a kecske is.¹⁹ Általában azonban a csordában a *fejősteheneket* legeltették. Fejőscsorda (fejősgulya) volt Mogyorósán, Regécen, Tarcalon, Tállyán, s a taktaközi falvakban. A fejőscsordában lévő tejelő marhákat 11 óra tájban hazahajtották a pásztorok, hogy a gazdaasszony megfjehesse azokat.²⁰ Monokon az egész csordát beállították délben a falu közepén lévő kúthoz.²¹ Szuhafor, Alsószuhán, Zádorfalván is külön fejős csordát tartottak.²² A heverő állatokat *gulyában*, megkülönböztetésül *kinnháló* gulyában pásztortolták. Itt legeltek a növendék üszők, az ökrök, az ökröborjúk. Általános gyakorlat volt, hogy hetente egyszer, szombat este eresztették haza a faluba, ilyenkor *megsózták* a gazdák az állatokat, majd vasárnap reggel indították is a legelőre a gulyát. A legelőn való szósásra is van adatunk, Monokról.²³ A borjúkat 6–9 hetes korukban választották el, majd az anyjukkal a fejős csordára kerültek. Orrukra erősített *szűrdisznóbőrrel*, vagy egy-egy bőrdarabbal (szőgekkel verték ki) akadályozták őket a szopásban.²⁴ A legelőre szánt borjúk edzésének, erősítésének, szoktatásának sajátos, célszerű módja volt a *szabados borjú* nevelése.²⁵

A kinnháló gulyát május elején hajtották ki először a legelőre. Pontos idejét azonban nem őrizte meg a gazdálkodás szokásrendje. A *bekötés* idejét Mindenszentek napjában, november 1-ben (Baskó, Hegyköz), illetve András napjában, november 30-ban (Főny) jelölték meg.²⁶ A pásztorok a legeltetés kezdetét *nagypéntek*hez kötötték, ilyenkor kürtölve végig mentek a falu főutcáján. Jelezték, hogy ők készek a kihajtásra.²⁷

Szólnunk kell még a kondáról, amely naponta járt ki a faluból a legelőre, s amelyben vegyes korú és ivarú állatokat pásztortoltak együtt. Egész éven kihajtották, még a komisz téli napokon is pár órát jártatták a kondát. A *makkosnyáj* makkhulláskor került az erdőre, s januárig maradt ott.²⁸

A *pásztorok és keresetük*. Összefoglalva azt mondhatjuk a pásztorok kötelességéről, hogy az elvállalt állatsapat (csorda, gulya, konda) gondos étetése, itatása, lelkiismeretes őrzése, pontos ki- és hazahajtása elsőrendű kötelessége volt. Az apaállatok (bikák,

16. Barkó József (sz. Olaszliszka, 1928.) pásztor család gyermeke, maga már nem pásztorkodott. Házassága után felesége nem engedte, hogy csordás legyen.

17. Juhász József (sz. Erdőbénye, 1933.) pásztor család gyermeke volt, nőtlen korában maga is vállalt pásztorságot.

18. Takács Imre (sz. Vizsoly, 1918.), Barna Imre (Vizsoly, 1923.) kiscsordák voltak, majd tsz parasztok, illetve tsz nyugdíjasok.

19. Bodó S., DENIA.

20. Szabadfalvi J. DENIA. 565. 565.

21. Szikora i. m. 306.

22. Deli i. m. 89.

23. Szikora i. m. 311.

24. Bodó S. i. m. és mások.

25. K. Kovács P., 1958. 261–270.

26. Bodó S. i. m.

27. Bodó S. i. m.

28. Juhász György (sz. Erdőbénye, 1930.) apja is, maga is pásztor, ma tsz juhásza (Boldogkőváralja).

Településeink gazdálkodásának szerkezete és jellemzői (1895)

Helység	Összterület (kh)	Ebből szántó (kh)	Ennek %-a	1 kh szántóra jutó számosállat*
Gönc	7001	3821	54,57	0,42
Göncruszka	2646	1851	69,95	0,54
Hejce	1612	1095	67,92	0,41
Arka	1604	601	37,46	0,38
Mogyoróska	2825	269	9,52	
Boldogkőváralja	3851	1657	43,02	0,61
Abaújszántó				
Tállya				
Mád				
Tarcal	9372	5236	55,86	0,45
Tokaj	4746	1065	22,43	1,32
Bodrogkeresztúr	5181	1257	24,26	1,07
Erdőbénye	8092	1544	19,08	0,62
Tiszaladány	3192	2135	66,88	0,47
Tiszatardos	1439	752	52,25	0,69
Csobaj	3407	1803	52,92	0,67
Taktabáj	2783	1236	44,41	0,59
Prügy	5583	3294	59,00	0,59
Taktakenéz	4283	1919	44,80	0,64

(*A számosállat-számítás kulcsaként a paraszti legeltetési gyakorlatban előforduló arányokat: szarvasmarha 1 : ló 1, sertés 6 : juh 8-hoz.)

Az állatok igázása (1935)

Helység	Lovas fogat			Ökör fogat, tehén		
	1-es	2-es	4-es	2-es	4-es	2-es
Gönc	12	149	–	1	–	–
Göncruszka	4	107	–	12	–	–
Hejce	4	40	–	6	–	–
Arka	13	25	–	1	–	–
Boldogkőváralja	11	48	–	6	–	–
Abaújszántó	10	118	–	4	–	–
Tállya	6	50	–	3	–	–
Mád	16	89	–	1	–	–
Tarcal	–	27	–	–	–	–
Tokaj	18	120	–	7	–	–
Bodrogkeresztúr	10	70	–	11	–	–
Erdőbénye	26	71	–	25	–	–
Tiszaladány	33	54	–	14	–	–
Tiszatardos	1	23	–	14	12	–
Csobaj	172	563	65	37	191	
Taktabáj	–	49	–	–	–	–
Prügy	10	84	–	11	28	–
Taktakenéz	5	73	–	36	–	–

kanok) felügyeletét, gondozását, a bikák télen át történő tartását a csordás (és a kondás) kötelességei közé sorolta a legeltetési társulat.²⁹ Ahol – mint a Hernád alsó folyása vidékén – *falu tehenet* tartottak, ott annak az egész évi gondozását is a csordásnak kellett ellátni.³⁰

A csordák, gulyák és kondák pásztorai rendszerint a falu, illetve a környék legszegényebb családjai közül kerültek ki.³¹ A zsellér családok, majd utódaik öröklötték a pásztorságot, apáról fiúra öröklődött. A népes családok gyermekei közül kikerült a csordás is, a kondás is, meg a bojtár is.³² A Juhász család Regécen 1942-ig (4 éven át) pásztorkodott, a 2 idősebb fiú őrizte a sertés kondát, az apjuk és adatközlőm meg a *fejőgulyával* volt.³³ Ezzel több jövedelemhez jutott a család, biztosabb volt a megélhetésük. Úgy is előfordult, hogy az após és a vő együtt vállalták a csordás és kondás munkáját. A fiatalabb vő télen kondás, nyáron csordás volt Tiszatardoson.³⁴ Szolyák Ferenc vagy 50 éve, elvállalta Felsőcécén a csordásságot, az apja meg kondás lett a faluban. Télen azonban az apja helyett ő hajtotta ki a disznókat.³⁵

A pásztorok többnyire nem helybeliek voltak. Előbb említett Szolyák Ferenc 1907-ben Felsőcécén született, majd szolgált apjával együtt Alsómérán, Felsőmérán, Fügödön, Szentandrásón, majd Boldogkőváralján. Olyan vándor élet vót a cseléd élet, – vallja magáról. Menni kellett, sokszor a tizedik faluba. Juhász Márton Kolláton született, volt pásztor Erdőbényén, Regécen, Simán, Alsómérán, Boldogkőváralján, itt is halt meg.³⁶ Barkó József erdőbényei csordás is Kolláton született, szolgált Liszván, Longon, majd Bényére került, itt is halt meg a háború után.³⁷ Hrabóczki Márton szülei is pásztorok voltak, gyermekkorától apja mellett bojtárkodott. 1929-től 1969-ig Sátoraljaújhelyen, Vilyvitányban, Alsóregmecen, Füzérradványban és Kishután szolgált.³⁸ Arkára is *messzebből* kerültek a pásztorok, Erdőbényéről, Zomborról, Novajidrányból jött pásztorokra emlékeznek.³⁹ Erdőbényén ma is él az utolsó csordás, Hudák bácsi, aki bekecsi születésű, de volt pásztor Abaújszántón is.⁴⁰ Göncruszván a Hanyecz család egész dinasztiát alkot, – talán Demecserről kerültek ide.⁴¹ A gömöri falvakban is idegenből jött pásztorokra emlékeznek adatközlőink.⁴² Gömörszőlősen egy Gál Pistát emlegettek, aki Pagonypusztá felől került a faluba, s 1930 körül itt halt meg.⁴³ Tiszatardoson pásztorkodó Szabó Márton, meg Csarnyi sem voltak helybeliek.⁴⁴ Monokon soha nem

29. Takács Gáborné Cserés Julcsa (sz. Tiszaladány, 1903.) szegény család gyermeke, napszámos, majd törpebirtokos. *Petercsák T.*, 1979. 270. és más egybehangzó adatok.

30. K. Kovács P., 1956., illetve *Galuska* i. m.

31. Szabó Géza (sz. Tiszatardos, 1909.) 10 kh-as bérlő illetve parasztcsalád gyermeke, maga is gazdálkodott, majd tsz-tag, illetve nyugdíjas. *Petercsák T.*, 1979. 272., *Viga* i. m. 94.

32. Juhász J. (Erdőbénye).

33. Juhász Gy. (Boldogkőváralja).

34. Szabó G. (Tiszatardos).

35. Szolyák Ferenc (sz. Felsőcécé, 1907.), apja községi és urasági pásztor, maga is béres, majd pásztor. Ma Boldogkőváralján tsz nyugdíjas.

36. Juhász Gy., Barkó J. (Erdőbénye)

37. Barkó J. (Erdőbénye)

38. *Petercsák T.*, 1979. 272.

39. *Bodó S.* i. m. 742.

40. Hudák József (sz. Bekecs, 1916.) községi pásztor, ma tsz nyugdíjas.

41. Bacsó István (sz. Göncruszka, 1925.), mérnök, ma a község előljárója.

42. *Deli* i. m. 89.

43. E. Kovács Lászlóné Babus Éva (sz. Gömörszőlős, 1934.), apja gazdálkodó, parasztember, de jómódú ezermesterféle.

44. Bertalan Gy-né (Tiszatardos), *Szikora* i. m. 311.

választottak pásztort a falu lakói közül, „mert annak nem lehetett parancsolni”.⁴⁵ Név szerint is megemlíti Szikora A. a nyírségi Virág Istvánt.

Noha ritkán, de akad ellenkező példa is a pásztorok körében. Bercsényi József gönci csordás egész életét a község szolgálatában töltötte el. Így vélekedik: „Megmondom, ahogy van, vót olyan pásztor, aki azt mondotta, hogy 100 évig nem élek, 100 jó gazda meg lesz. Vót, aki szeretett kőborolni. Aki jól dolgozott, azt a kutya sem ugatja meg!”⁴⁶ Mogyoróskán és környékén a Tomkó család tagjai pásztorkodtak.⁴⁷ Tomkó Pál (Vizsoly) az állatok gyógyításához is értett. Pusztafaluban a Kopasz család adott pásztort a múlt század végétől.⁴⁸

Ez mégsem von le semmit abból az ítéletből, hogy a pásztorokat e tájon „cseléd”-eknek tartásák.⁴⁹ Ha valamiért nem tetszett a pásztor személye, akkor nem *marasztoták*.⁵⁰ Ilyenkor kereshetett új helyet magának. A megüresedett „hivatal”-ra pedig gyorsan akadt más személy. Legtöbbször maga a jelölt jött ajánlkozni.⁵¹

Ahhoz, hogy egy nincstelen család a pásztorkodásból megélhessen, megfelelő számú állatot kellett pásztorlásra elvállalnia. A gazdák rendszerint úgy nyilatkoztak, hogy vagyunk annyian, hogy el tudunk tartani egy pásztort. Az állatszám volt az a mennyiségi szabályozó, amelyhez a pásztor bérét „igazították”. E téren, s más vonatkozásban is kivételt képeztek a hagyományos juhtartó települések, illetve juhász (juhtartó) családok.⁵²

A tájon a pásztorok párvalasztásában ritkán érvényesült a hagyományosnak ítélt foglalkozási endogámia. Juhász György adatközlőm (Boldogkőváralja) képes ember lányát, Szolyák Ferenc (uo.) béresnek a lányát vette feleségül. Bartók József anyja (Erdőbénye) az olaszliszkai papnál volt szolgálólány. Egy tiszatardosi pásztor Erdőbényéről hozott feleséget magának. A lányok húzódoztak egy kondásbojtártól. Csordás, kondás mind egyforma volt. Aki cseléd volt itt helyben (Tardos), ahhoz sem ment feleségül senki.⁵³ Tiszaladányban az egyik csordás fia helybeli gazdagabb lánynak udvarolt. Mire leendő sógorai a „menyasszony” ablaka alá jártak dudálni, hogy elidegenítsék a fiútól.⁵⁴ Egyik adatközlőm oda nyilatkozott, hogy „Nem alázza volna meg magát a falubeli, hogy csordáshoz, kondáshoz menjen feleségül.” Még bojtárnak sem ment el tiszaladányi fiú, – folytatja. Gömörszőlősen is úgy tartották, hogy egy réteggel feljebb volt a paraszt, mint a pásztor. Lányát már nem adta volna egy pásztorhoz, még ha becsülte is, mint pásztort. Általában a falu legalsó helyén állott a pásztor.⁵⁵ A lányok, még ha tetszett is nekik a pásztor fia, nem szórakoztak vele. „Elmennék hozzád, ne félj, szívesen (. . .) csak ne a kalajti pásztor fia volnál.”⁵⁶ Szélsőséges esetekkel is találkozhatunk. Tiszaladányban az volt a véleménye némelyeknek, hogy „kondás, csordás, kutyapecér, mind zsvány”!

A pásztorok bérezésének e tájon is nagy hagyományai vannak. Mintegy megállapításunk igazolásául lássunk 3 feudális kori bérhatározatot. Tállyán (1794) a pásztor a

45. Szikora i. m. 311.

46. Bercsényi József (sz. Gönc, 1903.), apja is pásztor volt, maga is Gönc község csordása volt egész életében.

47. Takács–Barna (Vizsoly)„ Szabadfalvi J., DENIA. 565.

48. Petercsák i. m. 272.

49. Szikora i. m. 303., Petercsák i. m. 266.

50. Juhász Gy. (Boldogkőváralja), és mások.

51. Petercsák T., 1973. 364.

52. Paládi-Kovács A. 1978. 392–411.

53. Szabó G. (Tiszatardos)

54. Takács G-né (Tiszaladány)

55. Petercsák T., 1979. 279.

56. Petercsák T. i. m. 273.

csordabeli marha után fél véka gabonát, 1 kenyért és 1 Márjást, a gulyabeli után fél Vft-ot s egy kenyeret (életet nem ad!), nyári borjú után 15 krj-t kapott. „Szoktató egy Garas, de ha az Marha nem új az Csordás előtt, nem tartozik.”⁵⁷ Liszkán (1795) a következőket fizették a pásztoroknak, a csordás darabonként 12 krj-t, 1 kenyért és 1 vacsorát kapott, míg a bojtárok egész évi fizetése 2 Vft, 1 pár bocskor, 1 font szalonna és *szarujukba egy meszely só* volt.⁵⁸ Tokajban (1813) „... minden darab Marhának őrzésétől a lakosok Kilencz Garasokat avagy 27 krcz-kat fizetni tartozzanak, melly fizetés mellett az eddig volt Csordás Mészáros Márton a jövő 1814. esztendőre is csordásnak meg fogadtatott, kötelességéül tétetvén nekie, hogy ezen fizetés mértéke mellett a Borjú Csordát is őriztetni köteles lészen.”⁵⁹ A 3 bér felsorolásból kitűnik, hogy a Hegyalján a termények nem szerepelnek jelentős mértékben, egészen a tokaji példáig, amikor a teljes pénzfizetésre tértek át. A kenyér és a vacsora-adás másutt szokásos volt. Még két elemre hívhatjuk fel a figyelmet, és pedig a „szoktató” fizetésének kötelességére, illetve a bojtárok külön bérezésére. Ehhez képest visszafejlődésnek is tekinthetjük a recensanyagban szereplő bérezési formákat: Göncön (1920 táján) a csordás bére 1 marha után 3/4 rész (vegyes) termény, 1 kenyér és bab (főzeléknek), és valamennyi pénz volt.⁶⁰ Bercsényi József gönci csordás évi bére marhánként 3/4 rész (vegyes) termény, 1 kenyér, 1 liter (bármilyen) főzelék, pár fillér bocskorpénz volt. Az apaállatok gondozásáért kevés tüzelőt, 1 kishold veteményes földet kapott.⁶¹ Kiegészítésül még ezekhez, hogy az 1 hold föld a közbirtokosság Szesszió n lévő területéből járt, melyben krumplit és kukoricát (kapásokat) termelt a pásztor.⁶²

Göncruszkán a kondásnak 1 nagy sertés után fél véka (vegyes) életet, 1 kenyért és változó tételben *bocskorpénzt* fizettek. A csordásnak és gulyásnak is ugyanennyi járt. A pásztor eljött a kenyérért, más nem járt hozzá.⁶³ Miután a kondás télen-nyáron kijárt bére egyenlő volt a marhapásztor bérével, és pedig: vendisznónként fél, *südelékként* 1/4 véka termény, 1 kenyér, meg járt valamennyi *ostorpénz*. Előző nap beszólt oda, ahonnan a kenyeret várta holnapra.⁶⁴

Boldogkővár alján a háború előtt egy tehén után fél véka (vegyes) terményt, fél kenyeret, 2 kg lisztet, 2 kg babot, 10 dkg sót, tésztát, mákot, krumplit fizetett. Akinak a tehenét délből hazahajtotta fejésre, az *fél meszely* vaját tartozott adni. A kenyérnél nem méregetett a gazdaasszony, maguknak leszelte a *pilljét* és odaadta fél kenyérbe.⁶⁵ Juhász György a következőket kapta: fél véka vegyes termény, *vacsorába* 1 szakajtó liszt, 25–30 dkg zsír, 3–4 tojás, 1 kanál só, főtt tésztára való túró vagy lekvár, meg *bakkancspíz*, „mi bocskorpíznek montuk”.⁶⁶ Az öreg sertés 1 volt a marhával. A „nem válón telelődött malac után fél komenció járt Szent Jánosnap után”. A makkoltató bére havonként 120 Pengő volt.

Vizsolyban is terményben és kenyérben fizették a pásztort, a kenyér mellé szalonát is adtak. „A kenyeret meg úgy adták, hogy szóltak a pásztor feleségének, hogy kisült a kenyér.”⁶⁷

57. Hőgye I. 1972. 57–58.

58. Hőgye i. m. 58.

59. Tokaj város iratai (Tokaj), város gazdai számadások 1760–1839. Zemplén Megyei Levéltár (ZML.).

60. Bártfai Barna (sz. Gönc, 1900.), 20 kh-as parasztcsalád gyermeke, maga is gazdálkodott.

61. Bercsényi J. (Gönc)

62. Kiss L. (Gönc)

63. Serkes A. (Göncruszka)

64. Bodó S. i. m. 742.

65. Szolyák F. (Boldogkővár alja)

66. Juhász Gy. (Uo.)

67. Takács-Barna. (Vizsoly)

Fonyban 1 marha után fél véka termény (melyet cséplés után szedett össze), 1 kenyér, 1 liter bab s 1 Pengő bocskorpénz illette meg a pásztorokat.⁶⁸

Az *arkai* pásztor darabonként fél véka búzát, fél véka árpát s 1 kenyeret kapott. *Vacsorához* főzeléknek babot, zsírt, tejet és sót. Bocskorpénznek 10 krj-t.⁶⁹ A falu olyan kicsi volt, hogy az állatok száma miatt nem lehetett külön kinnháló gulyát tartani. Együtt legeltették a tehén csordával a heverő marhákat.

Mogyoróskán a csordás és gulyás bére darabonként 3/4 véka termény (vegyes), 1 4 kg-os kenyér, bocskorpénz pedig 10 forint volt.⁷⁰

Baskón a kondást pénzben 60 Ft és fél véka (vegyes) élet vagy a pénz és élet helyett 2 kenyér, 2 szakajtó liszt, 5 csomó túró, 1 csésze vaj illette meg.⁷¹ A háború előtt 1 marha után fél véka életet, 1 vacsorát, 1 kenyeret és fél meszely vaját adtak a pásztor-nak. A sertések után elmaradt a vacsoraadás. Só is járt a bérbe.⁷² Ha a sertést Szent János nap után engedték a pásztor elé, akkor a *járandóság* felét tartozott fizetni a gazdája.⁷³

Monokon marhánként 1 véka életet fizettek a csordásnak és 1 vacsorát adtak neki. Minden nap más-más állattulajdonos adott „vacsora” címén lisztet, burgonyát, zsírt, szalonnát, étolajat, vaját, túrókat vagy ami éppen volt. Az 1930-as évek vége felé pénzben váltották meg a vacsorát. Ehhez kapták a *pásztorfődet* járandóságukba.⁷⁴

Regécen a pásztor bére marhánként 1 véka gabona (ebből 1/4 rész búza volt), 1 kenyér, 1 liter tej, vacsorára valónak *kompér* és bab.⁷⁵

Erdőbényén az 1940-es évek elején a pásztorbér darabonként fél véka gabona, egy 4–5 kg-os kenyér, 2 kg gyúróliszt, 25 dkg szalonna és 10(?) Pengő volt. Ebből kellett kitélnie a bojtár bérének is. Juhász nevű csordásnak saját tehene volt, de utána meg kellett fizetnie a *fűbért*.⁷⁶

Gömörzölősen marhánként 1 véka búza, 1 liter bab, 1 liter tej, *szabad tüzelés*, s 1 kh föld saját termelésre, volt a pásztor bére.⁷⁷

Az *aggteleki* pásztorok tehenenként 1 véka „kemény termény”-t, 1 „sült” (4–5 kg-os) kenyeret kaptak. A kondásnak 6 malac után járt egy „szám” bér.

A *keleméri* közbirtokosság lakást, 1 kh földet, 10 méter fát biztosított a pásztor (csordás) részére. A lakosok pedig tehenenként 1 véka búzát, 1-1 Pengő *bocskorpénzt* fizettek.⁷⁸

Szuhafrón emlékezet szerint a csordás 1-1 számos állat után 1 véka búzát kapott, a társulattól 1 hold földet, lakást és szedegetési jogot (?) a legelőn. Tarthatott meghatározott számú (általában 1 db) állatot a legelőn. Ezekhez társult még a bocskorpénz.⁷⁹

Filkeházán a kondás bérét rendszerint *tételesen* szabták meg. Az 1930-as években kb. 50 disznó után 12 mázsa terményt (fele búzát, fele rozsot), 150 Pengőt, 2 liter paszulyt házanként és 2 szekér tüzelőfát kapott. 1960-ban 6 mázsa búzában (10 kg mala-

68. Bodó S. i. m. 742.

69. Bodó S. i. m.

70. Szabadfalvi J., DENIA. 565.

71. Bellon Tibor, DENIA. 693.

72. Bodó S. i. m. 742.

73. Bellon T. i. m. 693.

74. Szikora i. m. 313.

75. Bodó S. i. m. 72.

76. Juhász J. (Erdőbénye), Barkó J. (Uo.)

77. E. Kovács L.-né (Gömörzölős)

78. Faggyas I., 1984. 60. Egy távolabbi példát is lássunk Szomolyáról. Csordás bére darabonként fél véka búza, 1 főzés, fél kenyér, 30 krj. bocskorpénz. Szendrei J., 1970. 110.

79. Deli i. m. 88.

conként), és havi 400 Ft-ban állapodtak meg vele. Házanként 1 kosár krumplit kapott, és emellé 1 *darab* földet, veteménynek, amit a kondás volt köteles művelni.⁸⁰ Előfordult, hogy a kondást a *falu kosztolta*. Erre akkor került sor, ha a másik faluból járt át a kondás naponta. Reggel kenyeret és szalonnát tettek a tarisznyájába a *soros* háznál, behajtás után pedig főtt ételt kapott. Ilyenkor minden háziasszony jobbat főzött, mert félt, hogy megszólja vagy kibeszéli a kondás.⁸¹

A *felsőregmeci* csordás fizetése 1906-ban marháanként 1 véka gabona, 1 kenyér, 1 szakajtó liszt, 2 tojás, 2 krajcár volt. Egy tinó után 1/4 rész búzát, 1 kis bornyú után 20 krj-t állapítottak meg. Évi lakbérébe 14 koronát fizetett a község előljárósága. *Filkeházán* 1947-re a csordás 12 mázsa terményt (fele búza) és a hozzá tartozó rétet és földet (használatra), 2 szekér tűzifát és havonta 150 Ft pénzfizetést kapott.⁸²

Tiszaladányban tehenenként és disznónként (talán) 1 szakajtó búzát, 1 kenyeret, az *első sódart* (a vágott sertés első lába), paszulyt, lisztet, kompért, amennyit tudott adni a gazda. S valamennyi *vacsorapízt*. Két süldő tett ki egy *öreg számot*. A kisebb malacok után pénz járt a kondásnak. De előfordult, hogy kenyeret adtak a pásztoroknak.⁸³

Tiszatardoson terményt nem adtak a pásztoroknak. Házanként a következő *vacsorát* kapták: 5 kg-os kenyér, 2 kg szalonna, 4–5 liter bab, s *valamennyi* pénz. A csordás is ezt kapta, csak *nagyobb* volt a pénze.⁸⁴

A falvak pásztorainak – fent tételesen is felsorolt – jövedelme, számítások nélkül is kimondhatjuk, hogy népesebb családok esetében csupán a *lélminimumot* biztosította számukra. Hiszen egy-egy csordában, gulyában vagy kondában legfeljebb 200 db állatot legeltettek. Az állatszámot egyebek mellett a *szűkös* legelő térségek is korlátozták. Ehhez társult az, hogy a *tételezés* mértéke többször a szubjektumra hagyatkozott (ki mennyit akart vagy tudott adni). Ezt a helyzetet a pásztorok és feleségeik várható elítélő magatartása befolyásolhatta, de meg nem változtatta.⁸⁵ Ellenkezőleg. A legeltetési társulatok olyan határozatokat hoztak, amikor is a vacsorát természetben váltották meg, s a folyamatot az zárta le, hogy a természetbeni bértételeket mind gyakrabban pénzül fizethette ki az állattartó gazda.⁸⁶

Ezek ellenére is a pásztorok jövedelme számos módon egészülhetett ki. Egyik formája ennek a különböző alkalmakkor kiadott pénz-jutalom vagy ajándék.

a) *Kihajtáskor* tavasszal 1-1 pakli *dohányt* meg 1 liter *bort* (Erdőbénye), vagy más ajándékot vittek a pásztoroknak.⁸⁷ Ezt nevezték *szoktatónak* is. Első kihajtás után szalonna, tojás, liszt vagy 10 fillér járt (Baskó) a pásztoroknak. Az első kihajtáskor (tavaszi kiverés) szoktatót adnak a pásztoroknak (Mogyoróska, Hegyköz). Ez lehet darab szalonna, 1 pohár pálinka.⁸⁸ Új állat kihajtásakor is szoktatóval elégitették ki a pásztor, ennek összege 10–20 Ft lehetett.⁸⁹ Főnyban akkor adtak szoktatót a kondásnak, amikor először ment a malac a legelőre, mértéke pedig valamennyi pénz, fél liter bor, szalonna és kenyér. Akitől nem kaptak szoktatót, azt mondták neki, hogy „kössél csombókot a farkára”.⁹⁰

80. *Petercsák T.*, 1972. 515.

81. *Petercsák T.*, 516.

82. *Petercsák T.*, 1979. 274–275.

83. Takács G-né (Tiszaladány)

84. Szabó G. (Tiszatardos)

85. Takács G-né (Tiszaladány), Bacsó I. (Göncruszka).

86. *Szikora i. m.* 311.

87. Barkó J. (Erdőbénye), *Niedermüller P.*, 1978–79. 115.

88. *Végh Á.*, DENIA. 2140., *Petercsák T.*, 1979. 276.

89. *Végh i. m.* 96.

90. *Végh Á.*, DENIA. 2140., *Petercsák T.*, 1972. 515.

b) Az apaállatokat együtt járátták a csordával, a gulyával és a kondával. Így bármikor – tegyük hozzá, a legkedvezőbb alkalommal – bekövetkezhett a vemhesség. Ez a gazda haszna volt, minek – természetesen – minden állattartó örült. *Búgató* vagy *folyató* pénzben kiadják a szalonnát, kenyeret (is), meg valamennyi pénzt (Főny). A megtörtént *folyatást* a pásztor bejelentette a gazdának, amiért egy pohár pálinka járt vagy néhány fillér borralaló. Ezt (Hegyköz) *cullagnak* nevezték.⁹¹ Kevés zsebpénzt kapott a pásztor, ha közölte az állat gazdájával, hogy *elfolyt* a tehén (Gömörszőlős, Vizsoly, Göncruszka).⁹² A Szuha völgyében a jó hírért, hogy ugyanis *megfutosott* a tehén, pénzt vagy egy pohár pálinkát adtak a pásztornak.⁹³ Tiszaladányban is, amikor jelentette a pásztor, hogy *megfutosott* a tehén, kellett egy kis pénzt *nyújtani* neki.⁹⁴

c) Előfordulhat – az Alföldön – az az általános szokás is, hogy a hosszabb ideig legelőn levő állatokat (gulya, makkosnyáj) a gazda *meqlátogatta*. Ilyenkor is illet megajándékozni a pásztort. „A kunyhóba be vót téve a szalonna, kenyér, liter borocska.” (Boldogkőváralja) Pálinka, bor, vagy egy pakli „kassi-dohány”, esetleg egy kevés pénz mindig akadt a pásztor számára⁹⁵ (Monok).

d) Nem tekinthető általános szokásnak az, hogy disznóölés utáni reggelen a kondásnak *kóstolót* adtak volna (Tiszatardos).⁹⁶ A Hegyközben a csordást és kondást mindig behívták ahhoz a házhoz, ahol gépeltek és megkínálták egy pohár pálinkával, kaláccsal vagy egyéb süteménnyel.⁹⁷ Ha *hármast* ellett a kecske, akkor a gidák egyikét a kecskepásztornak ajándékozták.⁹⁸

e) A pásztorokat az *esztendő nagyobb ünnepein* – húsvétkor, pünkösdkor általánosan elterjedt szokás ez – megajándékozták az állattartó gazdák. E témakörnek Ujváry Zoltán tanulmányt is szentelt.⁹⁹ Elsősorban az asszonyok lángost, túrós lepényt, rétest vagy egy-egy darab kalácsot sütöttek, s azzal várták a pásztort a kapuban (Göncruszka). Tarcalon rendszeren *kifonott kalácsot* sütöttek a pásztornak. Aggteleken túróval, mákkal, káposztával, lekvárral töltött *kótt kaláccsal* ajándékozták meg az ünnep reggelén kihajtó pásztort. A Hegyközben a csordás és kondás *lángost* vagy *kalácsot* kapott a gazda-asszonyoktól.¹⁰⁰ Kelemérben különféle *kalácsot* kaptak.¹⁰¹ A szokás általános elterjedéséről a zempléni hegyvidékről is tudósítanak.¹⁰² *Kaláccsal*, *lángossal* vagy pálinkával ajándékozzák meg a pásztorokat. Ugyanezt a szokást írták le a gömöri Szárazvölgyben is, ahol e jeles napokat János, István és Pál napi ajándékgyűjtéssel is megtoldották.¹⁰³

Érdeemes odafigyelni arra, hogy általában *lángos* szerepel az ajándékként adott ételek között. A lángos kótt, nyújtott tészta és 30 cm átmérőjű, tejbenfőtt kásával, túróval töltötték, négy sarkán visszahajtották.¹⁰⁴ A Hegyközben máig szokás a lángos-ajándékozás, de *kásásat* már nem sütnek, helyette lekváros, túrós a szokásos.¹⁰⁵ A *pünkösdi*

91. Végh Á. i. m., *Petercsák T.*, 1979. 271.

92. Takács–Barna (Vizsoly), Veres András (sz. Kelemér, 1897.) házassága révén került Gömörszőlőse, ahol gazdálkodott.

93. *Deli* im. 89.

94. Takács G.-né (Tiszaladány)

95. Juhász Gy. (Boldogkőváralja), *Szikora A.*, i. m. 311.

96. Szabó G. (Tiszatardos)

97. *Petercsák T.*, 1972. 516.

98. *Viga* im. 96.

99. *Ujváry Z.*, 1975. 116.

100. *Petercsák T.*, 1973. 365., Uő. 1972. 516.

101. *Faggyas* i. m. 60.

102. *Niedermüller* i. m. 116., *Bodó S.* i. m. 742.

103. *Benkő É.*, 1982. 628.

104. *Szabadfalvi J.* i. m. 564.

105. *Petercsák T.*, 1972. 105.

lángos kalácstészta, elnyújtva, túróval, grízzel töltve, négy sarka visszahajtogatva.¹⁰⁶ A lángos ugyanígy készült Göncruszkán is, tetejét tojással megkenték, ettől szép pirosra sült.

Az ajándékozott tészták között a *béles* (Tiszatardos), illetve a *gyalogbéles* (Baskó) fordul elő, mindkét esetben a lángosféle tésztát nevezték így.¹⁰⁷

f) A pásztorok ajándékozásának megkülönböztetett alkalma volt a karácsony.^{107/a} Viliakor a pásztorok (a csordás és kondás gyakran együtt mentek) *kántálni* jártak. A csordás kürtjén elfújta a „mennyből az angyal”-t, a kondás meg néhányat pattintott az ostorával, s boldog ünnepeket kívántak a gazdának és háza népének.¹⁰⁸ Mogyoróskáról ismerjük az alábbi köszöntőverset is:¹⁰⁹

„Adjon az isten több karácsony estét,
Ne ilyen szomorút,
Bort, búzát eleget,
Holtunk után lelki üdvösséget!
Kívánom az egész házi népnek,
Tiszta szívemből kívánom.”

Ehhez hasonlatos, de ettől színesebb, tartalmasabb köszöntőt mondottak a pásztorok Pálházán is karácsony estéjén:¹¹⁰

„Adjon az isten több karácsony estéket elérni,
Nem ilyen szomorút, hanem örvendetesebbet!
Bó bort, bő búzát eleget,
Atyafi szeretetet, holtunk után lelki üdvösséget!
Ezt kívánjuk az egész háznépnek.
Ahányszor megbillenti a szarka a farkát,
Annyi ezres bankó üsse a házigazda markát!”

E köszöntőt általánosan elterjedtnek tekinthetjük. Mellette Bükkszentkeresztről Gunda Béla hajdúsági pásztorok által énekelt karácsonyi köszöntőt írt le.¹¹¹ A kántálást leírók itt is megegyeznek abban, hogy egyéb ajándék mellett a *lángos*nak jutott az első hely. A karácsonyt köszöntő szokások egyik eleme az, hogy a pásztorok magukra csengett, kolompot akasztottak, s úgy mentek végig a falun (Edelény),¹¹² így hajtottak másnap reggel (gömöri Szárazvölgy).^{112/a}

Az ajándékok összegyűjtése rendszerint a pásztorfeleség feladata volt és maradt. Ők aztán a magukkal hozott *kasba*, illetve *zajda*, *ajda* ruhába, *ponyusba*, *abroszba* kötve vitték haza a sok lángost, kalácsot. Ebből napokig élhetett a család. A férfiak a helyben el nem fogyasztott italt üvegdemizsonba, kulacsba gyűjtötték össze. Olykor tarisznyába és zsákba rakták a tésztafélét. Annyira számítottak a lángosra ünnepek alkalmával, hogy egyik-másik pásztorfeleség előre kérte a lángost, ezzel biztosítva friss tésztát családjának (Göncruszka).

Érdeemes odafigyelnünk egy itt-ott felbukkanó jelzésre: Bükkszentkereszten úgy volt a faluval az egység, hogy karácsonykor mehetnek kántálni, egyébkor (Szilvesz-

106. Végh Á., DENIA. 2140.

107. Nagy J., DENIA. 166., György K., 1971. 55.

107/a. Niedermüller P., 1981. 219.

108. Szabadfalvi J., DENIA. 564., Szikora i. m. 313.

109. Béres Gyula (sz. Mogyoróska, 1921.), szülei parasztok voltak, maga is gazdálkodott. Ma tsz-nyugdíjas Vizsolyban.

110. Petercsák T., 1979. 278.

111. Gunda B., 1985. 88.

112. Ujváry i. m. 116.

112/a. Benkő i. m. 638.

ter) nem.¹¹³ A Nyírségből Monokra került „büszke” pásztorember, Virág Pista nem tartott igényt a karácsonyi ajándékokra, koldulásnak tartotta a karácsony esti ostopattogatást, az azért járó ajándékozást.¹¹⁴ Szolyák Ferenc Felsőcécén volt fiatal házaspár, felesége nem pásztor család gyermeke lévén, „nehezen szokta meg, hogy eredj a vacsoráért! Szégyenkezett. Megszolgáltam én azért, – mondtam neki.”¹¹⁵

g) Az ajándékozás és a bérezés között helyezkedett el a *nagypénteki kerülés*nek emlegetett természetbeni díjazás. Általában a csordást és a gulyást illette meg a kerülés, a *kondást már nem*, mert egész évben kijárt.¹¹⁶ Aggteleken ki mit akart, azt adott a pásztornak, s azt el kellett fogadni. Bab, tojás, só, szalonna, vöröshagyma, liszt. Mogyoróskán szakajtó liszt, darab szalonna, 2 db tojás alkotta a *kerülés* mennyiségét. Regécen a szakajtó liszt, csupor tej, 1 kosár kompéra illette a pásztort. Szuhafrón a kihajás előtti napon adták ki a pásztornak a *kerülést*: lisztet, tojást, sót, szalonnát, liternyi babot, egy-egy szakajtónyi kumprit, néha kenyeret, esetleg italt is.¹¹⁷ Mogyoróskán a *nagypéntekit lábszár* után adták, tulajdonképpen főzelékek, éspedig 5 kg liszt, tojás, szalonna, tej. A kerülés kiadása a kecskepásztort is megillette.¹¹⁸

E szokás magyarázatául hivatkoznom kell egy előbbi adatra, miszerint a pásztor nagypénteken végigment a faluban, kürtölt, jelezve ezzel, hogy ő felvette a munkát. Arkáról írták le e szokást eredeti változatában. Nagypénteken a csordás végigkürtölte a falut, akármilyen idő volt. Nagypénteken kihajtották az állatokat is, ha rossz volt az időjárás, akkor továbbra is benttartották az udvarban. A kinnháló gulya sem maradt éjszakára a legelőn. Hidegek voltak még az éjszakák. De a csordásnak ettől kezdve járt a bér.¹¹⁹

h) A természetbeni bérezés sajátos lehetősége volt a *pásztorház*, *csordásház*, *cseledház* építése. A legelő közbirtokosságok rendszerint az apaállatok részére biztosított építmények telkén csordásházat, kondásházat is emeltek. A lakhatás biztosítása volt egyedüli célja ezzel. Az idegenből költöztetett pásztor addig lakott a pásztorházban, amíg a falu csordása, kondása, gulyása maradt.¹²⁰ Ha nem rendelkezett a közbirtokossággal pásztorházzal, akkor nehezen tudott pásztort fogadni a faluba.¹²¹ De a tájhoz hozzátartozott a helységenként emelt pásztorház, Göncről Tokajig, Erdőbényétől Gömör-szőlősig. Többségük ma is áll. A pásztorházak rendszerint a falu szélén, a legelőre vezető út mentén épültek (Tokaj, Tarcal, Mád, Göncruszka, Tiszaladány . . .). Akad azonban arra is példa, hogy a település közepén állott a pásztorház (Gönc, Tardos). Egyiket-másikat kihelyezték a legelő, vagy az ugarrész szélére (Gönc). A kondás a pásztorház udvaráról indult, ott fújta először a dudát (Tarcal). Néhány esetben ma is pásztorok lakják a csordásházat (Erdőbénye, Aggtelek). Olykor üresen áll, vagy cigányok költöztek bele (Gömör-szőlős, Bodrogkeresztúr). Cekeházán a számadóházban kereste fel a népdalgyűjtő a Sivák családot.¹²² „A ház ősi állapotban van, fő helyisége egyetlen óriási szoba, gerendás tetőzettel. (. . .) Oldalához függeszkednek a karámok, melyekben a Sivák bácsi gondjaira bízott juhok töltik az éjszakát.” A Filkeházáról közölt kondásházról is kitetszik, hogy szegényes, egyszerű parasztház.¹²³ Egy 1796-os le-

113. Gunda i. m. 88.

114. Szikora i. m. 310.

115. Szolyák F. (Boldogkőváralja)

116. Deli i. m. 89.

117. Uő. i. m. 88., Szabadfalvi J., DENIA. 564.

118. Viga i. m. 96., Béres Gy. (Vizsoly)

119. Bodó S., DENIA. 742.

120. Petercsák T., 1973. 364., Bellon T., DENIA. 693.

121. Vö.: 120. jegyzet

122. C. Nagy B.–Sztareczky Z., 1972. 3.

123. Petercsák T., 1972. 509.

véltári adat alapján a tokaji csordásházról képet alkothatunk magunknak. Az épületet gyékénnyel fedették be, s szobájába újonnan állítottak *boglyakemencét*.¹²⁴ Egy 1843-as összeírásban szerepelnek a báji, taktakenézi, tiszaladányi *pásztorházak*. Ez utóbbi egy hét és fél öles, nádfedeles épület volt.¹²⁵ Általában véve, nemigen különbözött sehol sem a pásztorház a cselédség részére biztosított *cselédházaktól*.¹²⁶

Hogyan summázhatjuk tehát a tanulmányozott nagytáj legeltető állattartásával, illetve a pásztorok társadalmi szerepével kapcsolatos tapasztalatainkat?

E táj – amely a legeltető állattartást tekintve csupán az Alföld peremterületeként kezelhető – falvainak és mezővárosainak gazdálkodását is jellemezte az állattartás, pontosabban a legeltető (pásztoroltatott) állattartás. Gazdálkodásuk szerves része, jövedelmük, haszonszerzésük fontos kiegészítője volt. Megtalálhatók itt a jeles állattartó tájak (Hajdúság, Hortobágy vagy a Nagykunság) pásztorkodására jellemző hagyományok, avagy azok töredékei. A témául választott nagytájat az állattartás szempontjából sem kezelhetjük homogén gazdasági adottságokkal rendelkező kistájak összegzésének. Nem lehet sem a termelés adottságai, sem a piaci értékesítés lehetőségei szempontjából. Legalább 3 típust különíthetünk el.

1. A Hernád–Sajó-völgy déli területei, illetve a Taktaköz bővében volt a legelőnek. Nem véletlen tehát a „falu tehene” praktikus tenyésztést célzó gyakorlata sem. Az állattartás nemcsak a megélhetés, hanem az erőteljes tőkefelhalmozás eszköze is volt. Ehhez hasonló adottságokkal rendelkezett a Bodroghöz is.

2. Az intenzív szőlőtermesztéssel rendelkező Hegyalja ettől elütő gazdasági lehetőségekkel bírt. Nevezetesen abban különbözött a szomszédos tájaktól, hogy a jól jövedelmező (munkaigényes) szőlő – és bor – megteremtette az állati termékek beszerzésének anyagi alapját. Kivételt a tejelő szarvasmarha jelentett, hiszen a tejet nem lehetett nagyobb távolságokra veszteség nélkül szállítani. A fejőstehen tartása tehát e mezővárosokban is a napi táplálkozás – a szerény megélhetés – záloga volt.

3. A hegyes-dombos, erdős tájakon az állattartás létfontosságú volt, de az állatszámot erősen korlátozta az olcsó tartás feltétele, a legelőterület szűkös volta.

Az állatok viszonylag alacsony száma azt eredményezte, hogy bár a pásztorkodásnak a nagytájon is döntő fontossága volt, a pásztoroknak még sem volt tekintélye. Ezért a pásztorok többnyire a legszegényebb rétegből kerültek ki. Mintegy a folyamat lezárásaként napjainkban csaknem mindenütt cigány pásztort kénytelenek alkalmazni a falvak, noha munkájukkal gyakran nincsenek megelégedve.

A pásztorkodás a falvak e szegény családjai megélhetésének egyedüli forrása volt; velük szemben a felfogadók őket (ti. a pásztorokat) cselédjüknek tekintették. Ennek a negatív megkülönböztetésnek a közösség számos jelét adta. Ez a magatartás, illetve ítéletalkotás sajátos viselkedési formát alakított ki. A lenézés egyik csalhatatlan jelének tekinthetjük az ajándékozás változatos gyakorlatát.¹²⁷ Ezzel szemben fel-felbukkan a pásztorok ellenérvése is.¹²⁸ A pásztorház (intézményes hálózatával) is bizonyítja, hogy a közösség felkészült a pásztorok állandó helycseréjére. A pásztorházban, mint közösségi építményben, formát öltött a csordás, a gulyás vagy éppen a kondás társadalmi állapota: a nincstelen, vagyontalan, háznélküli, egyik faluból a másikba költözködő ember, aki e szerény hajlék (szolgálati lakás) nélkül a munkát el sem tudta volna vállalni. A közösség viszont abban érdekelt, hogy állatai mellé pásztort biztosítson, mert egyébként elesett volna az olcsó tartást biztosító legeltetés hasznától.

124. ZML. Tokaj város iratai, számadások 1796.

125. Páll I., 1986. 243.

126. Petercsák T., 1979. 277.

127. Deli i. m. 89., Benkő i. m. 631.

128. Szikora i. m. 313. és Szolyák F. (Boldogkőváralja)

A pásztor a társadalom legalján élt, többnyire családja munkaerejére számítva szegődött el. Ha lehetett, akkor egy-egy faluban felvállalta a gulya, a csorda és a konda legeltetését. Nem alakulhatott ki e tájon sem a számadó-bojtár munkamegosztás klaszszikus gyakorlata, sem a pásztori rend. Ha valamiért tiltakozni kényszerült a csordás avagy a kondás, egyetlen választása maradt, odahagyva a falut, más községbe költözött.

Az életforma hagyományos jellegéhez hozzátartoztak a bérezés hagyományos elemei. A paraszti pénzgazdálkodás – néhány mezővárostól eltekintve – alig tükröződött a pásztorok fizetésében. A pénzbeli fizetésre való áttérés egy jelentős gazdasági – és társadalmi – átalakulás eredményeként 1950/60-as években következett be.

Ehhez a hagyományos gazdálkodáshoz kapcsolódott az ajándékozás egész gyakorlata, egyebek mellett az ajándék, a lángos – illetve béles – sütése, s azzal a pásztorok megajándékozása. A legeltetési idény kezdése e nagytájon *nagypéntek*hez kapcsolódott.¹²⁹ A nagypénteki *kerülés* nem lehet más, mint a munkába állt pásztor joga a bér beszedéséhez, a munkáltató kötelessége pedig az volt, hogy cselédjének „kenyer”-et adjon. A „ki mit tudott, azt adott” paraszti gyakorlatában viszont valaminő lebecsülés rejlett. Különösen kitetszik, ha hozzáfűzzük, hogy a pásztor köteles volt azzal beérni, amit adtak neki. Hagyományos elem településeinken a pásztorok karácsony viliai kántálása. Jellemző, hogy e szokás, az ajándékozás vonzása nélkül, a Tiszántúlon szilveszter estéjéhez kapcsolódott.¹³⁰

IRODALOM

Benda K.

1976. A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. Valóság, 1976. 4. 54–61.

Benkő É.

1982. Az ajándékozás szokásai a Szuhai-völgyében. Néprajzi Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen. 631–640.

Bodgál E.

1963. Községi kovács a mezőkövesdi matyóknál. Múzeumi füzetek 17. HOM.

Cseri M.

1981. Adatok Szuhafő népi építkezéséhez. HOM. Közl. 19. 50–57.

Deli E.

1984. Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Szuhai-völgyben. HOM. Közl. 22. 84–90.

Faggyas I.

1984. Népéleti rajzok. Folklor és etnográfia 17. Debrecen

Farbaky P.

1981. Településszerkezeti vizsgálatok a Mezőségben (Ároktó és Mezőcsát). HOM. Közl. 19. 38–49.

Frisnyák S.

1985. Történeti földrajz (tankönyv), Nyíregyháza

Galuska I.

1979. Egy gazdálkodási ág a XIX. században a kesznyéti református egyházközségben. Borsodi Levéltári Évkönyv II. Miskolc. 53–67.

Gunda B.

1985. Hajdúsági kántálók egy bükki faluban. HOM. Közl. 23. 88.

György K.

1971. Pásztorfogadás. *Kovács D.* (szerk.): Abaúj és Zemplén népeletéből. Sátorlajújhely, 54–55.

129. *Niedermüller P.*, 1981. 219.

130. *Gunda B.*, i. m. 88.

- Hőgye I.*
1972. Legeltetési rendtartás a Hegyalján a XVII–XVIII. században. *HOM. Közl.* 11. 133–37.
- Juhász Á.*
1981. Hejce település-néprajza. *Szabadfalvi J.* (szerk.): Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről. Miskolc. 105–124.
- K. Kovács P.*
1956. A falu tehene. Néprajzi Értesítő XXXVIII. 277–302.
- K. Kovács P.*
1958. Szabados borjú. *Ethn.* LXIX. 261–270.
- Mendöl T.*
1941. Falu és város a magyar tájban. *Echardt S.* (szerk.): Úr és paraszt a magyar élet egységében. Bp. 81–105.
- C. Nagy B.–Sztareczky Z.*
1972. A cekeházi Sívák család népdalművészete. Miskolc
- Niedermüller P.*
1978–79. A tavaszi és nyári ünnepkör szokásai a zempléni hegyvidéken. *HOM. Közl.* 17. 113–119.
- Niedermüller P.*
1981. Kalendáris szokások a zempléni hegyvidék falvaiban. *Szabadfalvi J.* (szerk.): Népr. Tanulmányok . . . i. m. 207–230.
- Paládi-Kovács A.*
1978. A gömöri magyar pásztorkodás. *Ethn.* LXXXVIII. 392–411.
- Páll I.*
1986. Történeti adatok a Taktaköz népi építkezéséhez. *HOM. Évk.* XXIV. 237–244.
- Petercsák T.*
1972. Népi sertéstartás Filkeházán. *HOM. Közl.* 11. 507–528.
- Petercsák T.*
1973. Szarvasmarhatartás egy hegyközi faluban. *HOM. Évk.* XII. 357–406.
- Petercsák T.*
1979. Közbirtokosságok, legeltetési társulatok a Hegyközben. *HOM. Évk.* 261–280.
- Szabadfalvi J.*
1961. Adatok a Mogyoróska környéki állattartáshoz. *DENIA.*
- Szendrei J.*
1970. Pásztorfogadás. Népi hagyományok Borsodban I. Miskolc. 110–111.
- Szikora A.*
1985. Legeltetési rend Monokon a századelőn. *HOM. Évk.* XXIV. 303–316.
- Ujváry Z.*
1975. A pásztorok megajándékozásának szokásai ünnepek alkalmával. *Varia folkloristica.* Debrecen. 112–122.
- Viga Gy.*
1981. Népi kecsketartás. Miskolc. Borsodi Kismonográfiák 12.

DAS HIRTENHAUS
(Die wirtschaftlich-gesellschaftliche Lage der "Knechte"
der Tierzüchter-Gemeinschaft in Nordost-Ungarn)

(Auszug)

In der ungarischen ethnographischen Forschung spielt das Studieren der weiden-, extensiven und halbextensiven Viehhaltung eine zentrale Rolle. Die klassischen Gebiete der Forschung sind auf dem flachen Land die exponierten Landschaften der Tiefebene wie Hortobágy, Hajdúság, Nagykunság usw. Auf diesen Landschaften war die weidende Viehhaltung der Pfeiler der Bauer- (sogar Marktflecken-) Wirtschaft und ist es bis zur jüngsten Vergangenheit geblieben. Dabei hatte auch die bäuerliche Viehhaltung der Randgebiete von der Tiefebene, wie z. B. in Nordost-Ungarn (Hernádtal, Hegyalja, Taktaköz), wo auch ich selbst jene studiert habe, ihre wichtige Rolle in der Wirtschaftsführung der Dörfer bzw. der Marktflecken. Trotzdem gab es wesentliche Unterschiede in der Viehzucht der vorher genannten Landschaften bzw. der in meinem Studium vorgestellten Region. Die fundamentalen Gründe der Verschiedenheit haben ihre Erklärung in der mehreren Ausnutzbarkeit der Landschaft. Vor allem sollte man an die Ansiedlungen von Hegyalja denken, die über intensive und hochrentable Weinbergkulturen verfügten. Dabei wurde die Viehhaltung zurückgedrängt, sie hatte eine zweitrangige untergeordnete Rolle geführt. Man sollte gesondert beurteilen etwa kategorisieren die Viehhaltung in den winzigen Dörfern, wo es nur wenige Tiere gab und befanden sich auch wenige Hirten. Es war nicht selten, daß alle Tiere in einer Siedlung durch dieselbe Hirtenfamilie zur Viehzucht aufgenommen waren. Die niedrige Anzahl der Tiere war die Folge der minderen Qualität der kleinen freien Weidenfläche. Gewöhnlich waren die Hirten auf der Landschaft des Hernád und Taktaköz, bzw. in den Dörfern von Hegyalja und Hegyköz die ärmsten Familien, die dabei auch „ortsfremd“, d. h. aus anderen Dörfern waren. Sie wechselten ihre Plätze von Zeit zu Zeit, darum gehörte die Dienstwohnung, das sogenannte „Hirtenhaus“, Ochsenknechthaus oder Schweinerhirtenhaus zu ihrer Belohnung. Die Hirtenhäuser standen am Dorfrand, in der Nachbarschaft der Vattertiere, im sogenannten Dorfgarten oder Stadtgarten. Außerordentlich lehrreich ist die Belohnung der Hirten außer der Möglichkeit eines Hirtenhauses; die Gemeinschaft hat ja alle Elemente der konventionellen Belohnung bewahrt, teilweise, die Naturlöhne, die reduzierte Art der Geldbezahlung bzw. die Geschenke.

János Bencsik

KULTUSZ- ÉS RÍTUSELEMEK A DRAMATIKUS JÁTÉKOKBAN

UJVÁRY ZOLTÁN

Mind az európai, mind az Európán kívüli népek maszkjaival, dramatikus szokásaival, színjátékaival és az ezekhez gyakran kapcsolódó táncokkal foglalkozó kutatók fontos figyelmet fordítottak, olykor vizsgálatuk középpontjába állították a mítoszokkal, kultuszokkal és a különböző rítuscelekvésekkel való kapcsolatok és összefüggések kérdéseit. E témakörök két tudós kutatójának, *Mannhardt Wilhelm*nek¹ és *Frazer James Georg*nak² az egész életművét az a gondolat hatja át: az emberiség szokásai, játékok, maszkok, a néphagyomány összes jelensége, rítusok, varázscselekvések stb. hogyan alakultak ki, és mi állott a rendkívül szerteágazó folyamat elején. Évszázadokat, évezredekkel kellett átívelni, korokat és népeket összekapcsolni. A párhuzamok meglepő eredményeket mutattak. Nagyszámú formai hasonlóság az újkori európai szokáselemek és az antik kultuszok, a természeti népek mítoszai között, felbátorította a kutatókat arra, hogy sok mai szokást funkcionális tekintetben is azonosítsanak évezredekkel ezelőtti rítusokkal, mágikus tevékenységekkel és különböző kultuszbeli jelenségekkel. Az ilyen vizsgálat még elméletileg is sok buktatót rejt magában. Az etnológiai kutatások eredményei azonban jól bizonyítják, hogy a legmerészebb következtetések és elméletek is milyen jelentős lépéssel járulnak hozzá egy-egy probléma megoldásához. Az alapvető kérdések kezdetektől az érdeklődés előterében állnak. Ezek megközelítése, a jelenségek magyarázata módszerektől, irányzatoktól függően különböző és az eredmény is az, de a részletigazságok nagymértékben hozzájárulnak a helyes kép kialakításához. A mítosz, a mágia és a kultusz kérdéseit egyetlen kutató sem kerülheti el, ha a jelenségek mögé kíván tekinteni. Bármennyire más irányból közelített pl. *Csicserov V. I.*³ és *Propp V. J.*⁴ a kalendáris szokásokhoz és a dramatikus játékokhoz, végső elemzésben az agrárkultuszhoz, az ősök kultuszához, a rítusokhoz és a különböző hiedelmekhez jutottak el. Ennek bűvköréből egyetlen kutató sem tudta kivonni magát. A rejtély felfedése a legnemesebb feladat. A hajdani kultuszok, mítoszok és rítusok világába való behatolás reménye inspirálólólag hat. A nagy rejtély feltárására minden kutató kísérletet tesz. Jól mutatják ezt a dramatikus szokásokkal és maszkos alakoskodó játékokkal foglalkozó munkák.

A színjátékok eredete rendszerint nem csak szokástörténeti kérdéseket vet fel, hanem a rítusok és a mítoszok területére vezetik el a kutatót. A rítustól a színjátszásig kétségkívül hosszú az út, s az egyes szakaszokat is nehéz megállapítani, mégis a kutatók általában egyetértének abban a kérdésben, hogy a dráma és a színjátszás kultikus ere-

1. *Mannhardt, W.* 1904–1905.
2. *Frazer, J. G.* The Golden Bough
3. *Csicserov, V. I.* 1957.
4. *Propp, V. J.* 1963.

detre vezethető vissza. A magyar népi színjátszást európai összefüggésben vizsgáló *Dömötör Tekla* műveiben a rítus és a mítosz kérdéseit előtérbe helyezi és hangsúlyozza, hogy a maszkos játékok jelentékeny része kultuszok emlékét őrzi. Többször rámutatott arra, hogy a rítustól a színjátszásig milyen bonyolult a folyamat: ugyanaz a rítusforma különböző tartalom hordozója lehet.⁵ Idevonatkozóan az európai népszokásokban és népi színjátékokban a példák sokaságával találkozunk. Ezekből – az ugyanazon játék különböző magyarázatára – előzetesen csak egyet említünk, a *Kosztroma* néven ismert orosz népi játékot. Az egymástól eltérő hipotézisek szerint a dramatikus szokás eredetének mítosz az alapja, kapcsolatba hozható a meghaló és feltámadó istenek kultuszával, a halott ősök tiszteletének kultuszával, a növényzet szellemével, agrárrítusokkal, engesztelő szertartásokkal stb.⁶

A termékenységi mágiával való kapcsolat szinte kivétel nélkül fontos szerepet kap a dramatikus szokásokat vizsgáló munkában. A játékoknak a termékenységi rítusokkal való összefüggését a kutatók általában egyértelműen hangsúlyozzák. Az alapeszmét a termékenységre irányuló cselekedetek határozzák meg, az azzal kapcsolatos rítusok újra és újra visszatérnek. Amikor azonban a rítusok elvesztették eredeti jelentésüket és a közösség tagjai már nem értették, akkor mítosszá alakították át és új értelmezésben éltek tovább a szokásokban és a játékokban.⁷ A maszkteóriákban is fontos hangsúlyt kap a rítus és a mítosz. Utalok pl. arra a véleményre, amely szerint a maszkok a mitológiai absztrakciók konkretizált és emblematisztikus megvalósulásai, amelyeket azért alkottak, hogy felnagyítsák, megerősítsék és kódolják egy adott közösség hiedelmeit, metafizikáját, kozmológiáját és alapvető létfilozófiáját.⁸ A többirányú megközelítést és magyarázatokat jól mutatják a természeti népek mítoszaival, maszkjaival, táncos szokásaival és játékaival foglalkozó munkák is.⁹ Szintén általánosnak tekinthető annak a hangsúlyozása, hogy eredetileg a maszk vagy az a személy, aki a maszkot viselte, valamilyen erőt vagy szellemet képviselt, és a rituális táncokban való használata fontos aspektusa volt a vallási és közösségi életnek.¹⁰ Ehhez a magyarázathoz jutnak el az európai népek vegetációs kultuszával foglalkozó kutatók is. A maszkos játékok hátterében azok a rítusok állnak, amelyekben az ember a maszk révén a termékenység érdekében magasabb erő birtokába igyekszik kerülni, hogy azáltal a rítusok legfontosabb célját, a termékenységi erőnek az egyik vegetációs periódusból a másikba való átvitelét elérjék.¹¹ A kultikus háttér kérdését számos kutató érinti és a „pogány” rítusoknak a keresztény liturgiával való összekapcsolódására is felhívják a figyelmet.¹²

Az említett példák jól mutatják a témakör sokrétű és bonyolult voltát. Az alábbiakban azokkal a dramatikus szokásokkal és népi játékokkal foglalkozom, amelyekben a kultuszokkal, illetőleg a különböző rítusokkal és hiedelmekkel való kapcsolatokra mutató elemek megfigyelhetők. A vizsgálat elején jogosan vetődik fel az az alapvető kérdés, hogy a magyar és tágabban az európai népi játékok őríznek-e, és ha igen, akkor milyen formában, kultuszra, mítoszra és rítusra mutató vonásokat. Ezek az európai parasztság hagyományaiban elsősorban a mezőgazdasági szokásokkal függnek össze.

5. *Dömötör T.*, 1983.

6. *Guszev, V. E.* 1977. 30–31.

7. *Krappe, A. H.* 1964. 273.

8. *Ebong, I. A.* 1984.

9. *Schweegee–Hefel, A.* 1980.

10. *Lommel, A.* 1981. 7.

11. *Nilson, M. P.* 1941. 46–47.

12. *Kretzenbacher, L.* 1951. 4–8.

A kultuszokkal és rítusokkal összefüggő kérdésekre különösen tanulságos példákat nyújtanak az európai népek teriomorf maszkos játéakai. Ezek közül a legtöbb problémát felvető kecskemaszkra utalok. Ez az állatmaszk az antik kultúráktól napjainkig ismeretes és valamilyen formában Európa valamennyi népének hagyományában előfordul. Eredetét, funkcióját illetően számos magyarázat ismeretes. Ezek szerint a kecskemaszkos játékok hátterében elsősorban az agrárkultusz, illetőleg az ősök kultusza áll. *Mannhardt Wilhelm* behatóan foglalkozik a kecske és általában a baknak nevezett állat megjelenítésével, a népi játékokban való előfordulásával és funkciójával. Az agrármágiával való kapcsolatát egyértelműen bizonyítja. A kecskemaszkos játékokat a vegetációt megszemélyesítő démoni lények közé sorolja.¹³ Ez a problémakör különösen előtérbe kerül a szláv népek kecskemaszkos játékaiknak vizsgálata során. Főleg a lengyelek és a keleti szlávok (elsősorban ukrán, fehérorosz) kecskemaszkos játékaiból világosan kitűnik, hogy a kecske a termékenység állata, és a kecskemaszkos alakoskodás nem pusztán játék, hanem rítuscselekvés is.¹⁴ A keleti szláv szokások jó példát nyújtanak ennek a minden kétséget kizáróan nagymúltú állatmaszknak a kultikus vonatkozásaira. Hasonló következtetés vonható le a medvemaszkos, a lómaszkos és a gólyamaszkos játékokkal kapcsolatban is. Nagyszámú példa bizonyítja a medve termékenységi állatként való szerepét, és ez a funkciója a recens játékokban is kifejezésre jut. Az állatmaszkos játékokban számos olyan mozzanat van, amely a termékenységi rítusra, a vegetációval kapcsolatos kultuszra mutat. Ezek a vonások a funkciójában teljesen átalakult komikus játékokban és maszkos alakoskodó szokásokban is felfedhetők. Mindezekre az állatmaszkok vizsgálatával kapcsolatban részletesen kitérek.

A rítussal összefüggő játékok közül a legegységesebb funkcionális magyarázata az európai népek körében nagy területen ismert *tuskóhúzás*nak van. A tuskóhúzás szokása ismeretes volt a magyar nyelvterületen is. Eredeti funkciója a közelmúlt népi játékaiban már elhomályosult, a történeti példák azonban jól bizonyítják, hogy a tuskóhúzás (*tőkehúzás, rönkhúzás, törzsökhúzás* stb.) az ekehúzásnak, illetőleg a rituális szántásnak az emléke. Az ekehúzás olyan rítuscselekvés volt, amelynek a célja termékenységaráztartás. Olyan mágikus szertartás, amely a termékenységre, a termésre, a földbe vetett mag életre keltésére irányult. Az agrárkultusz legfontosabb rítusai közé tartozott.

Az ekehúzás játékká válását jól mutatja a tuskóhúzás. A szokás a farsangi hagyománykörhöz kapcsolódott. (Sporadikusan a szilveszteri, a húsvéti és a lakodalmi játékokban is előfordult.) A játékkal a pártában maradt „vénlányokat” tréfálták meg. A legények a férjhez nem ment lányok udvarára fatuskót húztak, vagy többnyire csak a farsangi felvonulás menetében húzták a farönköt, annak jeléül, hogy a faluban azon a farsangon házasságkötés nem volt. A játékok egyes változataiban a tuskót nők húzták.¹⁵

Az ekehúzás és kapcsolatosan a tuskóhúzás szokására a szomszédos népek közül elsősorban az osztrák (német) és a délszláv hagyományból ismeretes bőséges párhuzam. Az ekehúzás, tuskóhúzás nagy múltra tekint vissza az osztrák területeken. A történeti példák szerint a 15. században és később még a 17. században is lányok vagy legények ekét húztak végig a helységen. Figyelemre méltó, hogy ez időben ekehúzásról szólnak a források. Vannak azonban korai adatok arra is, hogy az ekét fatuskó helyettesítette.¹⁶

13. *Mannhardt, W.* 1904–1905.

14. *Propp* i. m. 111.; *Klimaszewska J.* 1981. 130.

15. Adatokat *I. Ferenczi I.*–*Ujvári Z.*, 1962.; *Ujváry Z.*, 1983.; *Mórocz K.*, 1979. 201–209.; *Györgyi E.*–*Ujvári Z.*, 1982. 523–524.

16. *Klier, K. M.* 1953.; *Schmidt L.*, 1980. 114–123.

A tréfás játékká alakult ekehúzás eredeti funkcióját a délszláv és a keleti szláv szokások századunkig megőrizték. Szlovén szokás szerint legények húztak egy faekét. Házról-házra jártak és az udvaron barázdát szántottak. A felhasított földbe magokat vetettek.¹⁷ A hasonló bolgár rituális szántásban és vetésben az egész közösség részt vett. A szokás termékenységvarázsló funkcióját egy fából készült, pirosra festett fallosz is mutatja.¹⁸ A rítusjelleg a keleti szlávok hagyományában is jól megfigyelhető. Az ekehúzás a keleti szlávok körében rendkívül nagy területen ismeretes volt. Az ekét a karácsonyi újévi ünnepkörben vitték a szokás résztvevői. Az ekével a hóban szántottak és magokat vetettek. A játékosok a házakba is betértek, ahol a szántást, a vetést és a kaszálást imitálták. A szántás rituális funkciójára mutat az a példa, amely szerint ha a nagy hó miatt sem az utcán, sem az udvaron nem lehetett szántani, akkor az ekét a padlásra vitték, és a padlás földjén húzták végig.¹⁹ Az ekehúzás tuskóhúzássá alakult változataira az ukránok köréből vannak példák. A *maszlenyica* (húshagyóhétfő) hétfőjén azoknak a lányoknak a kezéhez, akik nem mentek férjhez, illetve a nőtlen férfiak kezéhez egy fatuskót (klodka) kötöttek. A rítus elvesztését és a játékká válást mutatja az eseményt lezáró táncos mulatság is.²⁰

Az ekehúzással kapcsolatos mozzanatok jól megőrizték a játék eredeti funkcióját, a termékenységvarázsló mágikus szántásnak az emlékét. A játékká válás folyamata minden bizonnyal már akkor megindult, amikor olyan szokáskörben jelent meg, amelyben elsősorban a játékok domináltak. A tél-tavaszi időszak, a farsangi hagyománykör szórakoztató szokásai a rítuscselekvéseket fellazították és fokozatosan játékká alakították. A cselekmény rítusjellege egyre inkább háttérbe szorult és kialakultak azok a mozzanatok, illetve formák, amelyek funkcióban és megjelenítésben is új szokást hoztak létre.

A rítusok évszázadok, évezredek folyamán lényeges változásokon estek át. Azonban a legerősebb változásban is felfedhetők az eredeti elemek. Ebben az összefüggésben tanulságos lesz egy újjörög példa kultusz-rítus-játék fejlődési vonalára hivatkoznunk. Ebben a játékban sajátos formában jelenik meg az ekehúzás rítusa. A *Kalogheros* néven ismert játék két maszkos főalakja állatbőr öltözetben és maszkban jelenik meg. Az egyik nyilat, a másik fallosz alakú botot tart a kezében. Egy öregasszonynak öltözött játékos fabábu gyermeket hordoz. A cigánymaszkos alakoskodók ekevasat készítenek. Házról-házra járnak. Egy jelenet szerint az egyik Kalogheros feleségül vesz egy álmenyasszonyt. A másik lelövi. A halottat életre keltik. Ezt követően ekét húznak, gabonát vetnek, bő termésért fohászkodnak és a cselekménysort táncsal zárják le.²¹

Ez a példa kiválóan mutatja a kultusz, a rítus és a játék összefüggését. A kutatók rámutattak arra, hogy a Kalogheros játék Dionysos kultuszára vezethető vissza, sőt, eredete a kezdetleges földművelő kultúra homeopatikus mágiájában kereshető, amellyel az emberek a természet erőit igyekeztek befolyásolni. Ezt az erőt később megismerélyesítették, a Dionysos, illetve más istenség nevét vette fel. Dionysos életét az ősi mitológia ugyanúgy írja le, mint ahogy a Kalogheros játék bemutatja. Dionysos először mint bölcsőben fekvő gyermek jelenik meg. A mítosz szerint az istent üldözik és meggyilkolják. Halála azonban csak szükségszerű feltétel volt ahhoz, hogy tavasszal fel-

17. Kuret, N. 1955. 260.; Kuret, N. 1965. 79–88.; Orel, B. 1952. 151.; Drobnjakovic, B. 1960. 195.; Belovic, J. 1927. 247.

18. Vakerelsi, C. 1965. 343. ff.; Vakerelski, C. 1969. 126. ff.; Vakerelski, C. 1943. 39. ff.; Arnau-doff, M. 1917. 23. ff.; Angelova, R. 1967. 226. ff.; Zlatkovskaja, T. D. 1967. 31. ff.

19. Szavuskina, N. I. 1927. 25.; Propp, 1963.

20. Zelenin, 1927. 382.

21. Megas, G. A. 1963. 63–65.

támadjon. Ez minden kétséget kizáróan a vegetáció kultuszából ered, egészen pontosan abból a hitből, amely szerint a vegetáció szellemlénye minden évben megszületik és elpusztul.²² És ezen a ponton kapcsolódnak azok a népi játékok, amelyekben a halál, a temetés, a feltámadás és az újjászületés mozzanatai figyelhetők meg. Ezek a játékok felvetik az ősök és a vegetáció kultuszának az emlékeit. Ezek egyes szokásokban világosabban, másokban halványabban jutnak kifejezésre. Sok játékban azonban olyan erős változások következtek be, hogy bennük aligha lehet ma már a korábbi állapot tükröződését megfigyelni. A már megváltozott játékokból további újabb játékok alakultak és olyan variánsok jöttek létre, amelyeknek az ősi alappal alig, vagy nagyon áttételesen van kapcsolata. A rítusok a fejlődés során népi játékokká alakultak, bennük a mágikus vonások csak egyes motívumok csökevényes részleteként figyelhetők meg. Azonban még ezeket az elemeket is egyre inkább kiszorították a realitással összefüggő jelenetek, olyannyira, hogy a mágikus célzatosság teljesen eltűnt.²³ A rítus a játéknak adta át a helyét.

A rítuscselekvés játékká alakulásának folyamata legjobban a keleti szlávok *Kosztroma* (*Kosztuba*, *Kosztub*, *Kosztrobunyka*) néven ismert játékában követhető nyomon, amelyről fentebb már tettünk említést. Ezt az orosz kutatók a népi színjátszás olyan sajátos példaként említik, amely jól mutatja a szertartásnak, a rítusnak színielőadássá való fejlődését. A cselekménysorozatban a megjelenített esemény olyan folyamaton megy át, amely a rítust teatralizált jelenetté változtatja. A rítus az epizódok beékelődésével, közjátékszerű jelenetekkel teljesen átalakult.²⁴

A *Kosztromát* egy leány alakítja. A szerep szerint mozdulatlanul fekszik, haldoklik. Asszonyok, lányok táncolnak körülötte. A súlyos beteg *Kosztroma* mellett egy asszony a kender, a len vászonná váló feldolgozásának munkafázisait utánozzák. A beteg *Kosztroma* a munkafolyamatok végén, amikor a vászon „elkészül”, meghal. Jajveszékkel siratják és eltemetik.²⁵ A halál és a temetés mindegyik változat lényeges eleme.²⁶ Több változatban a munkafolyamatot is utánozták: gereblyélést, boronálást, vetést, kapálást, kévekötetést, betakarítást, cséplést és őrlést. A komédiává alakult játékok középpontjában azonban már csak a „hős” halála, eltemetése és feltámadása áll. Néhol a *Kosztromát* alakító személyt deszkára vagy teknőbe fektetik és a folyóhoz viszik. Az ilyen változatokban a temetés adja a fő attrakciót. Sok helyen a *Kosztromát* egy lányruhába öltöztetett szalmabábu „alakítja”. A bábú teknőbe teszik és sírással, jajgatással a tóhoz vagy folyóhoz kísérik és a vízbe dobják. Más változatok szerint a *Kosztroma*–*Kosztuba* bábú a földbe temetik. A játékká, a temetés paródiájává alakulást mutatja az, amikor már megjelenik a papot alakító játékos, aki gyékényruhájával a pap miseruháját utánozza, s egy másik szereplő füstölőként egy bocskort himbál a kezében. Az ilyen jeleneteket rendszerint harsány nevetés kísérte, sőt bizonyos erotikus fesztelenségre is vannak adatok.²⁷

A *Kosztromával*, *Kosztubával* kapcsolatos játékváltozatok eredetéről és funkciójáról a legkülönbözőbb magyarázatok alakultak ki az orosz, illetőleg általában a szláv kutatók körében. Tekintették a *Kosztromát* mítikus lénynek, a tél-tavaszi megismerés-teremtőjének, meghaló és feltámadó istenségnek, a vegetációs erő szimbólumának, kapcsolatba hozták a *Morena*–*Morenával*, az ősök kultuszával stb.

22. *Megas*, 1963. 66.

23. *Csicserov*, 1957. 211–212.

24. *Krupjanskaja*, V. J. 1954. 388.

25. *Kulakovszkij*, L. 1953. 21–22.; *Krupjanskaja*, 1954. 388.

26. *Zilynskyj*, O. 1968. 200–201.

27. *Guszev* i. m. 30–35.; *Propp*, 1963. 86–88. 133.

A halál és a temetés különösen nagy hangsúlyt kapott a különböző teóriákban. A temetést utánzó játékok fő formáira az európai népek körében bőséggel vannak példák. A szokás értelmezését illetően a nem szláv hagyományt vizsgálók körében is a legkülönbözőbb, szinte országonként eltérő magyarázatok születtek. Néhány nézet általánosan ismert. Így pl. az, amely szerint a temetési játék a vegetáció pusztulásával függ össze, illetőleg az évszakváltozás fejeződik ki benne. A középkori *haláltánc* hagyománykörének a hatását is hangsúlyozzák. Az adatok sokasága bizonyítja, hogy a halottas játékokba különböző szokáselemek, hiedelemmotívumok kapcsolódtak. Hasonló témakörű szokásokkal, játékokkal kontaminálódtak és új részletekkel bővültek (pl. az egyházi szertartás utánzása).

A *Kosztroma* játék értelmezésével kapcsolatban a szláv kutatók egy alapgondolatban megegyeznek: *Kosztroma-Kosztuba (Jariló)* egy mitologikus (szimbolikus) lényt képvisel. Ezt a lényt megjeleníthette élő személy vagy bábu. A bemutatás különböző változataiban az egykori szertartás játékká alakulása jól megfigyelhető. A kontaminálódás következtében olyan részletekkel bővült (pl. erotikus vonatkozások), amelyek a játékot dramaturgiaiailag is módosították, s ugyanakkor az eredeti kultikus alaptól teljesen leválasztották.

Az említett példák meggyőzhetek bennünket arról, hogy a dramatikus szokások és a népi színjátékok vizsgálata során milyen sokféle magyarázattal találkozunk. Az eredetet és a funkciót illetően különböző feltevések ismeretesek. A rítus jellegű cselekvések értelmezésére és a játékká alakulás folyamatára változatos teóriák jöttek létre. A „végeredmény” aszerint alakult, hogy milyen szempont érvényesült: a vegetációs kultusz, halottkultusz, mágia, mítosz vagy különböző szertartások, vallási cselekmények irányából közelítettek-e a kutatók a játékok elemzéséhez.

A kutatók általában egyetértenek abban, hogy a dramatikus szokások, népi színjátékok eredeti értelmének felfedésénél az ősi rítusokig, mítoszokig kell visszanyúlni, azonban nem kétséges, hogy az európai anyag már olyan erős és többszöri jelentésváltozáson ment át, hogy csak halvány nyomokban, részelemekben mutatható ki az ősalapal való kapcsolat. A kultikus háttér különösen előtérbe került a középkori dráma vizsgálatánál.²⁸ A kultikus játékokkal kapcsolatos elmélet olyan erősen hatott, hogy az egész szokásvilág kutatására kiterjedt. A „germán kultikus játék” fogalma és tézise számos kutató szemléletére rányomja a bélyegét. Ez gyakran téves magyarázatokhoz és eredményekhez vezetett. Nem kevésbé volt egyoldalú az az eredet-elmélet sem, amely a misztériumjátékokat az egyházi liturgiával hozta összefüggésbe. A kutatás során más szempontok is érvényesültek.²⁹ A különböző elméletek főleg német anyagon alapultak. Ezek a magyar hagyományra csak részben alkalmazhatók.³⁰ Ugyanez állapítható meg a szláv népek dramatikus szokásaival és színjátékaival kapcsolatban is.³¹ A nagyfokú hasonlóság azonban bizonyos összefüggéseket és kapcsolatokat mindenképpen feltételez mind horizontálisan, mind vertikálisan az európai népek műveltségének múltjában és további vizsgálatokat kíván.

28. L. pl. *Stumpfl, R.* 1936.

29. L. pl. *Höffler, O.* 1935.

30. Jól mutatják ezt pl. *Dömötör T.*, vizsgálatai.

31. L. pl. *Csicserov, V. I., Propp, V. J. és Guszev, V. E.* idézett munkáit.

IRODALOM

- Angelova, R.*
1967. Les masques populaires bulgares. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, LXIII.
- Arnaudoff, M.*
1917. Die bulgarischen Festbräuche. Leipzig
- Belović, J.*
1927. Die Sitten der Südslawen. Dresden
- Csicserov, V. I.*
1957. Zimnij period ruszkogo zemledelcseszkogo kalendarija XV–XIX. vekor. Moszkva
- Dömötör T.*
1983. A népszokások költészete. Budapest
1983. Naptári ünnepek, népi színjátszás. Budapest
- Drobjakovč, B.*
1960. Etnologija naroda Jugoslavije. Proi deo. Beograd
- Ebong, I. A.*
1984. Mask and Masking: A Survey of Their Universal Application, to Theatre Practice. Anthropos
- Ferenczi I.–Ujváry Z.*
1962. Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. Debrecen
- Frazer, J. G.*
The Golden Bough
- Guszev, V. E.*
1977. Isztoki ruszkogo narodnogo tyeatra. Leningrad.
- Györgyi E.–Ujváry Z.*
1982. Vénlánycsúfolás. Magyar Néprajzi Lexikon, V. Budapest
- Höffler, O.*
1935. Kultische Geheimbünde der Germanen. Frankfurt am Main
- Klier, K. M.*
1953. Das Blochziehen. Ein Faschingsbrauch von der Südostgrenze Österreichs. Eisenstadt
- Klimaszewska, J.*
1981. Doroczne obrzedy ludowe. In: Etnografia Polski, II.
- Krappe, A. H.*
1964. The Science of Folklore. New York
- Krepjanskaja, V. I.*
1954. Narodnij tyeatr. In: Russzkoje narodnoje poeticeszskoje tvorcsesztvo (red.: P. G. Bogatirjev)
- Kretzenbacher, L.*
1951. Lebendiges Volksschauspiel in Steiermark. Wien
- Kulakovszkij, L.*
1953. Az orosz népi színjátszás forrásainál. Színháztörténeti Értesítő. 2. sz.
- Kuret, N.*
1955. Aus der Maskenwelt der Slowenen. In: Masken in Mitteleuropa (red.: Schmidt, L.) Wien
1965. Maschere a mascheramenti rituali degli Sloveni lungo il confine friulano – sloveno. Lares, XXXI.
- Lommel, A.*
1981. Masks. Their Meaming and Funktion. New York
- Mannhardt, W.*
1904–1905. Wald–und Feldkulte, I–II.² Berlin
- Megas, G. A.*
1963. Greek Calendar Customs. Athen
- Mórocz K.,*
1979. Tőkehúzás. (Farsangi népszokás Vágdfarsangon). In: Kodály Zoltán nyomán. Bratislava

- Nilson, M. P.*
1941. Geschichte der griechischen Religion, I. München
- Orel, B.*
1952. Slovenski ljudski običaji. In: Národopisje Slovencev, II. Ljubljana
- Propp, V. J.*
1963. Russzkija agrarnije prazdniki. Leningrad
- Schmidt, L.*
1980. Das alte Volksschauspiel des Burgenlandes. Wien
- Schweegee-Höffel, A.*
1980. Masken und Mythen. Wien
- Stumpfl, R.*
1936. Kultspiele der Germanen als Ursprung des mittelalterlichen Dramas. Berlin
- Szavuskina, N. I.*
1976. Russzkij narodnij tyeatr. Moszkva
- Ujváry Z.,*
1983. Játék és maszk, I. Debrecen
- Vakerelski, C.*
1943. Bulgarski prazdnečni običaj. Sofia
1965. Etnografia Bulgarii. Wrocław
1969. Jeux et coutumes théâtrales chez les Bulgares. Ethnologia Slavica, I.
- Zelenin, D.*
1927. Russische (ostslawische) Volkskunde. Berlin–Leipzig
- Zilynskyj, O.*
1968. Iz isztorii vosztocnoszlavjanszkij narodnüh igr (Kosztroma–Kosztzub). Russzkij Folklor, XI.
- Zlatkovskaja, T. D.*
1967. O proiszkhozgyeni nyektorich elementov Kukerszkogo obrjada u Bolgar. Szovjetszkaja Etnografija

ELEMENTE DES KULTES UND RITUS IM DRAMATISCHEN SPIEL

Die Forscher, die die Masken, dramatischen Gebräuche und Spiele, die oft dazugehörigen Tänze der europäischen und nichteuropäischen Völker zu beschreiben versuchten, widmeten den Mythen und Kulturen grosse Aufmerksamkeit.

Die meisten Wissenschaftler sind im Einverständnis damit, dass man bei der Erforschung des ursprünglichen Sinnes der dramatischen Gebräuche und Spiele bis zu den alten Riten und Mythen zurückgreifen soll. Im europäischen Stoff hat sich aber ein tiefgreifender Bedeutungswandel vollzogen und die Beziehung mit der kultischen Grundlage ist deshalb nur in Spuren nachzuweisen. Bei der Erforschung des Mittelalterlichen Dramas wurde die kultische Grundlage besonders vordergründig. Die Theorie der kultischen Spiele übte einen grossen Einfluss aus. Die These des germanischen kultischen Spieles war für die Forscher bestimmend, was oft zu falschen Ergebnissen führte. Die Theorie, die die Mysterienspiele mit der Liturgie der Kirche in Zusammenhang brachte, war nicht weniger einseitig. Die Lehren stützten sich vor allem auf deutschen Stoff. Sie sind aber nicht unbeschränkt auf die ungarische Tradition anzuwenden. Die Feststellung gilt auch für die dramatischen Gebräuche und Spiele der slawischen Völker.

Die grossen Ähnlichkeiten setzen aber gewisse vertikale und horizontale Zusammenhänge in der europäischen Kultur voraus, was eine weitere Forschungsaufgabe darstellt.

Zoltán Ujváry

MAGYAR NÉPI BOROS- ÉS PÁLINKÁSÜVEGEK

VERES LÁSZLÓ

Az üvegből készült tárgyak népi kultúránkban betöltött helyét, szerepét még napjainkban sem határozhatjuk meg kellő mértékben. Még mindig azt kell bizonyítanunk, hogy ezeknek az eszközöknek fontos, nélkülözhetetlen helyük volt a paraszti tárgyi környezetben, és bizonyos szempontból (lásd világítás) legalább olyan fontosak voltak, mint a kerámiából készült tárgyak. A magyar néprajztudomány szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyta az üvegből készült használati eszközöket, amikor a paraszti kultúra egyes elemeit vette vizsgálat alá, vagy éppen csak egy-egy különleges darab említésére vállalkozott, melyek elsősorban kuriozításuk miatt keltették fel a figyelmet.¹

A részletes, átfogó kutatások megkezdése előtt is számtalan jel, adat utalt arra, hogy az üvegből készült használati tárgyakat a népi kultúra szerves részének kellett volna tekinteni, hogy ezek a tárgyféleségek fontos helyet foglaltak el a paraszti tárgyi világban. E tárgyak funkcionális és szakrális jelentőségére számtalan adat utalt. Ezek közül a legérdekesebbeket kiemelve támaszthatók alá az előbbi megállapítások. A történelmi borvidékeken a gazdák egy-egy jobb évjáratú bort palackozva is megőriztek, s a palackok többnyire a gazdák kívánságára egyedi üvepecsétekkel készültek, melyek a tulajdonos monogramjának adhattak helyet.² Dél-Magyarország egyes részein, így többek között Mohácson, nemzedékről nemzedékre öröklődtek azok a fél- és egydecis ürtartalmú *pálinkás korsócskák*, melyekből a gazda ünnepnapokon vagy különleges alkalmakkor (tisztelt vendég érkezésekor) fogyasztotta a pálinkát.³ A Szeged környéki tanyákon egykor jegyajándékba adtak a legények kedvesüknek üvegpoharakat, amelyeket a házasságkötés után a komódon féltve őriztek.⁴ A Mátrában, Parád környékén a legények *üveg mángorlót* vásároltak kiválasztottjuknak.⁵ A Zempléni-Hegyköz falvaiban véteknek számított az, hogyha valaki nem őrizte meg a családtagjai sírhelyén halottak napi gyertyaégetésre használt színes üvegből készült *mécs poharakat*. Szokásban volt üveg gyertyatartókat készíttetni és adományozni egyes területeken az egyháznak, vagy a keresztfelő során használt *üvegkancsócskákat* „egész életen át megőrizni”.⁶ Az ország egész területén megfigyelhető, hogy a hagyományos berendezésű parasztházakban az üvegeket, főként a poharakat, féltve őrizték és különleges helyen tartották.

1. A Magyarság Néprajza a paraszti tárgyi környezet bemutatásakor a világítóeszközök mellett egyetlen üvegtárgyról, egy üvegből készült gyertyaöntő formáról tesz említést. Az 1975-ben megjelent Magyar népművészet c. reprezentatív kötet anyagában is csak egy szenteltvíztartó képviseli a paraszti használatú üvegeket. Vö. Magyarság Néprajza I. 372. és Hofer T.–Fél E., 1975. 479. kép
2. Pap M., 1985. 167.
3. Sarosáczy Gy., szíves közlése
4. Juhász A., 1974/75. 141–143.
5. Veres L., 1984. 31.
6. Takács B., 1966. 54.

A Tisza mentén, Szabolcsban a komódon, a porcelánbögrék és családi fényképek között volt a helye az üvegeknek. A Bakonyban, Szentgálon a tiszta szoba egyik ékessége volt a szépen gravírozott üvegpohár, vagy palack.⁷ Anélkül, hogy az adatok további folytatására vállalkoznánk, megállapítható az üvegtárgyak nélkülözhetetlen és különleges helyzete a paraszti háztartásokban. Igaz, hogy az üvegből készült tárgyak számbeli arányára kevés feldolgozás utal,⁸ de ezek alapján is feltételezhető és bizonyosra vehető, a XVIII. századtól folyamatosan megfigyelhető és kimutatható üvegtárgyak jelentőssége és nélkülözhetetlenné válása a paraszti háztartásokban.

Vizsgálatunk szempontjából jelentős kutatási előzmények hiányában témánk konkrét vizsgálatának megkezdése előtt fontos szólnunk az üvegtörténeti kutatások utóbbi évtizedekben történt kibontakozásáról és az üvegtárgyakkal szembeni nézetek változásáról, vagyis arról, hogy miként válhattak ezek a termékek is népművészeti tárgyakká.

A népi üvegek kutatása

Az elmúlt évtizedekben örömdetes módon felgyorsultak Magyarországon is az üvegtörténeti kutatások.⁹ Nemcsak az üvegyártással és üvegművészettel kapcsolatos publikációk számának növekedésével támasztható ez alá, hanem a vizsgálatok módszertani változásaiban és a kutatásokba bevont témakörök sokrétűségében is. Az előbbieket bővebben értelmezve, az eddigi eredmények alapján leszűrhető az, hogy a XVII–XIX. századi jelentősebb üvegekészítő központok nagyobb részének történetéről ma már megnyugtató képet alkothatunk. Jól ismerjük eddig az észak-magyarországi üveghuták történetét, vázlatosabb jellegű feldolgozások születtek a bakonyi, a baranyai, somogyi és zalai üvegekészítő műhelyek múltjáról.¹⁰ Sajnos egyenlőre még ismeretlen előttünk az országhatáron túli, egykori felvidéki üvegcsűrük históriája.

Az eddigi kutatási eredmények módszertani szempontból két csoportra oszthatók. Az egyikbe azok, amelyek a hutaalapítástól kezdve a bérleti viszonyok, a munkásgárda kialakulása, a termelés technikai feltételeinek biztosítása vizsgálatán keresztül az előállított termék bemutatásáig, a produktumok sokoldalú megszólaltatásáig foglalkoznak az egyes üzemek történetével.¹¹ A másik csoportba sorolható feldolgozások pedig csak részben érintik a termelést, az árukínálatot, inkább a huták történetére vonatkozó adatokat sorakoztatják elő.¹² Ezek a tanulmányok nem a kutatók hibájából elégszenek meg a vázlatos bemutatással, hanem a módszer kialakításában, érvényesítésében a források hiánya dominál elsősorban. A kutatás módszertani felosztása lehetséges abból a szempontból is, hogy a vizsgálatokba bevont üvegek használóit és az üvegek díszítését, ezen keresztül értékét vesszük alapul. Ennek megfelelően megkülönböztethetünk *úri üvegekről* írott tanulmányokat és *parasztüvegekről* írottakat. Az üvegtörténeti irodalom *úri üveg* alatt a magasabb technikai ismereteket igénylő, művészi módon díszített, s már előállítás idején is nagy értéket képviselő termékeffekéseket érint. Ezek használói és vásárlói részben az említett okok miatt a felsőbb társadalmi rétegekből kerültek ki.¹³

7. Vö. Vajkai A. 1959. 316.

8. Talán csak két ilyen feldolgozást ismerünk: Juhász A., 1974/75.; Fél E., 1941.; ide sorakoztatható még adatközlései miatt Novák L., 1982.

9. E kérdéskör átfogó feldolgozását l. Veres L., 1983. 21–25.

10. L. Bunta M.–Katona I., 1983.; Takács B., 1966.; Takács B., 1970.; Veres L., 1979.; Szivircsek F., 1978.; Bunta M., 1980. 219–240.; Éri I., 1966.; Lehmann A., 1971. 109–136.; Molnár M., 1980–1981.

11. Vö. Takács B., 1966. és 1970.; Veres L., 1979.; Bunta M.–Katona I., 1983.

12. Éri I., 1966.; Lehmann A., 1971.; Molnár L., 1980–1981.

13. L. Borsos B., 1974. 55.

A *parasztüveg* elnevezés nem jelenti azt, hogy kizárólag a parasztság számára készült termékkéleveset kell ez alatt érteni. Az elnevezés elsősorban az ilyen üvegek olcsóságára utalt.¹⁴ A parasztüvegek használóinak köre – mint a XVII–XIX. századi hagyatéki dokumentumokból leszürehető – minden társadalmi rétegből kikerülehetett, hiszen többek között pl. a befőttest vagy a bort a gazdagabbak és a szegényebbek háztartásaiban egyaránt ugyanolyan üvegedényekben tárolták. Ez azt jelenti, hogy a hagyományosan elfogadott parasztüveg elnevezés helyett indokoltabb lenne a *közhasználatban lévő üveg* terminológia.

A témaválasztás az úri és a parasztüvegek esetében még nem jelent módszertani különbséget a kutatásban és a feldolgozásban. A módszertani eltérés főként abban rögzíthető, hogy az úri üvegekkel foglalkozó feldolgozások művészettörténet aspektusból közelítik meg témájukat,¹⁵ míg a parasztüvegekkel foglalkozó publikációk inkább esemény- és technikátörténeti leírásokkal kapcsolják össze a néprajzi alapokon történő bemutatásokat, elemzéseket.¹⁶

A módszertani kérdések tisztázásakor lényegében már érintettük azt, hogy az újabb feldolgozások témaválasztása sokrétű. A habán üvegek, a poharak, serlegek, üvegcsiszolatok, egy adott üveghuta termékskálának részletes megszólaltatása és illusztrálása, vagy az üvegekkel folytatott kereskedelem – hogy a példák sokaságából néhányat kiemeljünk – egyaránt szolgálhatott témaválasztásul az eddigi vizsgálatok során. Azonban a sokrétű témaválasztás ellenére bizonyítható, hogy csak ritkán tekintették a szerzők az általuk vizsgált üveghuták története során előállított produktumokat népművészeti tárgyakként; a paraszti tárgyi környezetbe tartozó eszközöknek.¹⁷ Az a néhány eset is azonban annak tulajdonítható, hogy ma is születtek olyan feldolgozások, amelyek monografikus igényrel léptek fel, amelyek megpróbálták a magyar üvegyártás történetét az európai üvegművészetbe beágyazni és meghatározták azokat a feladatokat, amelyek további kutatásra ösztönöztek. Többek között az egyik összefoglaló mű szerzője is megállapította, hogy létezik egy olyan terméktípus, amely az európai formakincstől független, önálló világot alkotva a néphez köthető, s ennek konkrét vizsgálata a magyar üvegművészet teljesebb megismerése szempontjából nagyon fontos lenne.¹⁸ E dolgozat is tulajdonképpen ezt veszi figyelembe akkor, amikor egy sajátos termékcsoporthoz bemutatására, s a bemutatásból levonható következtetésekre vállalkozik.

A népi üveg fogalma, az üvegtárgyak helye a népművészetben

A népi üvegek fogalmának meghatározása – az ilyen jellegű kutatási eredmények hiányában nehéz és kockázatos vállalkozás. Bemutattuk, ismertettük az *úri- és parasztüveg* meghatározásokat és ezek tartalmát, szóltunk arról is, hogy e terminológiák a művészettörténeti aspektusú kutatások eredményeként születtek meg. Utaltunk arra is, hogy az elnevezések használata milyen veszélyeket rejt magában, mert elsősorban a használók oldaláról csoportosítja az üvegeket, s a használók köre nem szűkíthető le egyértelműen. A parasztüveg elnevezés egyébként is a német nyelvterületen használt Waldglas, vagyis *erdei üveg* megjelöléssel rokonértelmű, hiszen alapjában véve a kis erdei üveghutákban előállított viszonylag olcsó és „egyszerű” díszítésű termékeket öleli

14. A parasztüveg elnevezést 1759-ben olvashatjuk először egy erdélyi hutaleltárban. Vö. *Bunta M.–Katona I.*, 1983. 91.

15. Vö. *Katona I.*, 1978.; *Katona I.*, 1983. 162–177.

16. *L. Takács B.*, 1966. 235–255.

17. *Katona I.*, 1974. 61–73.; *Veres L.*, 1986. 129–134. munkáit emeljük ki az újabb feldolgozásokból.

18. *Borsos B.*, 1974. 55.

fel.¹⁹ Ezek az üvegek azonban Európa egyetlen egy országában sem csak kizárólag paraszti használatra készültek. Tovább bonyolítja a terminológiai kérdést az is – ha csak a paraszti használatot tartjuk szem előtt –, hogy mást takar a parasztság megjelölés azonkon a területeken, ahol a Waldglas megnevezés az általános, és mást Magyarországon. Továbbá a parasztság fogalma Magyarországon nem szűkíthető le kizárólag a falvakban élő, földműveléssel foglalkozó népességre, hiszen e kategóriába beletartozik a falvakban élő kisnemesség, az iparúzők rétege, a főként mezővárosi polgárság jelentős része csakúgy, mint a nincstelen zsellérség, az uradalmi szolgák, pásztorok stb. rétege is. A XVIII–XX. századi társadalom ilyen heterogén tömegére kell gondolnunk akkor, amikor a népi boros és pálinkásüvegek, de egyáltalán a népi üvegek használóit, „fogyasztóit” akarjuk megjelölni, tehát amikor a *népi üveg* elnevezést használjuk. E széles fogyasztói réteg életmódját, ízlésvilágát, s ezeken keresztül az üveggyártásra kiható sokirányú befolyását is figyelembe vesszük akkor, amikor népi üveg elnevezésről beszélünk. Tudnunk kell azonban azt, hogy a parasztság üveggyártásra gyakorolt hatása nagyon összetett kérdés. Az üveggéskészítést a fogyasztók, a használók oldaláról vizsgálva megállapítható, hogy csak az olyan olcsó termékek terjedtek el, amelyek elsősorban a funkcionális szempontoknak megfelelőek, főként a *tároló és ivóedények*. A magyar üveggyártás csak a XVIII. század derekától volt képes olyan tömegtermelésre berendezkedni, amely a termékek alacsony árát eredményezhette, s ily módon képes volt a fából és kerámiából készült ivó és tárolóedények hegemoniáját megtörni. Hogy milyen üvegek válhattak egy-egy huta termelésében meghatározóvá, ezt komoly mértékben befolyásolta a felvevő piac (pl. történelmi borvidékek, kisnemesi települések, a pálinkaivás szokásának felerősödése stb.) nagysága, gazdasági ereje és az itt élő népesség összetétele egyaránt.²⁰ A piac a termékek funkcióján, formáján túl hatással volt a hutákban gyártott üvegek díszítésére. Gondoljunk csak a bakonyi kisnemesi településeken elterjedt gravírozott díszű üvegekre, a Parád környéki falvakban egykor oly gyakori kék színű üvegekre, vagy pedig az Alföld északi részén elterjedt színes zománcfestésű termékekre.²¹ A parasztság termelést befolyásoló szerepe azonban csak korlátozott mértékű lehetett, ha figyelembe vesszük az üveggyártás technikai követelményeit, sajátosságait, melyek a XVII–XIX. században jellemzőek voltak. Tulajdonképpen ezek hatásaiért nem sorolta hosszú ideig néprajztudományunk az üvegből készült használati tárgyakat a népművészet körébe.

Az üveggyártás technikai sajátosságai, a termelés magasabb szervezettségi szintje és a néprajztudomány szemlélete szorosan összefüggő kérdések, amikor azt a folyamatot vizsgáljuk, hogy miként válhattak a közhasználati üvegek népművészeti tárgyakká. Századunk első felében – és természetesen a múlt század végén a népművészeti kutatás a sajátosan paraszti, autochton műfajokat kereste, vagyis a nemzeti kultúra megalkotásához a sajátosat, az eredetit, csak a nálunk meglévőt vette figyelembe.²² Az üvegművesség viszont eléggé „nemzetközi” volt. Az üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot fokozta az is, hogy ezek az üvegek ugyanúgy lehettek a nemesség, a módosabb polgárság mindennapi életéhez szorosan kötődő tárgyak, mint a parasztságéhoz.

Vajon nem egy „magasabb” kultúra eleme fedezhető fel az üvegekben? Egyáltalán az üvegművesség természete – komoly technikai előkészületeket, újabb ipari berende-

19. A német területen használt erdei üveg bemutatását lásd W. Ralf., 1977.

20. E kérdéskört részletesen bemutatja a dolgozat írója az „Üvegek a magyar parasztság használatában” c. dolgozatában megjelenés alatt az *Etnographica et Folkloristica Carpathica* 1987. évfolyamában

21. Veres L., 1986. 129–133.

22. Erre vonatkozóan L. Bátky Zs.–Györffy I.–Viski K., 1928. munkában megfogalmazott népművészet szemléletet.

zéseket és több ember szervezett összeműködését feltételező gyártási menete – lehetővé teszi-e, hogy népművészeti tárggyá váljon az üveg? Ilyen és ehhez hasonló kérdések fokozták az üvegtárgyakkal szembeni bizalmatlanságot a néprajztudományban. Csak a népművészetben lejátszódott szemléletváltásnak köszönhető, hogy napjainkra a paraszti használatban lévő üvegeket népművészeti tárgyaknak tekinthetjük. Annak a felismerése és érvényesítése vezetett el idáig, hogy a széles értelemben vett parasztság, mint fogyasztó is meghatározta a népművészet körét. Létezni kellett egy vulgáris kultúrának, amely nem zárható le kizárólag az úri vagy a paraszti rétegekhez. Amikor a népművészeti szemléletváltás bekövetkezett, ezt is szem előtt tartva a hangsúly átkerült a paraszti tárgyi világ, a tárgyi felszerelés vizsgálatára is. Lényegtelenné vált az, hogy az egyes tárgyakat maguk a parasztok, vagy a falusi kézművesek, esetleg manufaktúrák, gyárak állították elő. Ennek hatására a vizsgálatok bevonják a paraszti tárgyi környezet teljességét, függetlenül attól, hogy díszített vagy díszítetlen-e az adott tárgy. Figyelembe veszik azt is, hogy a paraszti tárgyi világban minden tárgynak van esztétikai funkciója, s az általános, főként a közvéleményben elterjedt felfogással szemben a parasztok nem vontak és vonnak határt a népművészeti és nem népművészeti tárgyak között.²³ E szemléletváltás vezetett el oda, hogy ma már az üvegből készült használati eszközök egy része teljes joggal népművészeti tárgynak, népi üvegnek tekinthető.

A népi boros és pálinkásüvegek elterjedése

E kérdéskör vizsgálatához az eddigi kutatási eredmények figyelembevételével az összegzés szándékával fogunk. Az egyes üveggészítő központok történetéről készült összefoglaló, vagy vázlatos jellegű feldolgozások lehetővé teszik, hogy időben és területileg is felvázoljuk a boros és pálinkásüvegek elterjedését.

A XVIII–XIX. században az üveghuták szorosan körbefogták Magyarország területét. Kihasználva a természetföldrajzi viszonyokat, főként a hegyvidékeken helyezkedtek el. A korabeli statisztikai- és geográfiai munkák meglepően nagyszámú üveggészítő központról adnak tájékoztatást. *J. Korabinszky* leírása szerint 1711–1786 között 32 üveghuta működött Magyarország területén. *Fényes Elek* a XIX. század első felében már 56 működő üveghutát említ.²⁴ A nyilvánvaló statisztikai tévedések figyelembevételével megállapítható, hogy a két évszázadban – amikor az üvegek a parasztság körében megszokott, mindennapos használati tárgyakká váltak – 40–60 között mozgott a működő üveghuták száma.

Az üveggészítő műhelyek három területen koncentráálódtak. Erdély XVII. század elején kibontakozó fejlett üvegipara legjelentősebb népi üvegeket készítő központjai a XVIII–XIX. században az *Olt menti*, a *székelyföldi*, és a szorosan vett Erdély határán kívül a *száldobágyi* és *máramarosi* huták voltak. A huták inventáriumaiiban kezdettől fogva jelentős helyet foglaltak el a pálinka és bor tárolására, fogyasztására szolgáló üvegek. A száldobágyi huta 1727-ben készült leltára fejezi ki leginkább, hogy e termékeleségekből milyen nagy volt a választék. A hutákban gyártott 30féle termék közül 14 szolgált bor és pálinka fogyasztására, tárolására.²⁵ Volt közöttük többek között „pálinkának való orsóüveg”, „polturás pálinkásüveg”, „Lapos boros hordó”, „füttyölőspohár”, „rosolinpohár”.

Erdély mellett Felső-Magyarországon alakult ki az üveghuták számát tekintve a másik jelentős üveggészítő területünk. Az itt működő üveghuták az ablaküveg-készítés

23. E gondolatok bővebb kifejtését Vö. *Hofer T.*–*Fél E.*, 1975. 11–43. Az üvegtárgyak népművészeti produktumoknak való feldolgozása főként a külföldi szakirodalomban tükröződik kiválóan. Erre vonatkozóan L. S. *Leopold.*, 1966. és V. *Hasalová*–*J. Vajdis.*, 1974. munkáit.

24. Vö. *Borsos B.*, 48. 108–109.

25. Vö. *Bunta M.*–*Katona I.*, 1983. 32–33.

mellett a kezdetektől fogva az Eger–Gyöngyös környéki, tokaj-hegylajai és a Miskolc–Sajószentpéter vidéki bortermelő helyek ellátására törekedtek, nagy hangsúlyt helyeztek a bor tárolására, fogyasztására alkalmas termékek gyártására.²⁶ A zempléni, a párádi huták először a hutaalapító és az üveghuta működési feltételeit biztosító uradalmak tulajdonosainak számító Rákóczi-család szükségleteit elégítették ki borosüvegekkel, majd a termelés hatékonyabbá válását követően a termékek a hegyaljai és Eger–Gyöngyös környéki településeken is értékesítésre kerültek.²⁷ A bor tárolására és fogyasztására szolgáló üvegek mellett ritkábban szerepelnek pálinkás üvegek. Ezeket is csak úgy tüntetik fel, mint az „Uradalmi korcsmák szükségére gyártott” termékeket.²⁸

Dunántúl üvegipara Erdélyhez és Felső-Magyarországhoz képest megkésve, a XVIII. század második felétől indult komoly fejlődésnek, de e tájon az üveghuták termékelőállítására csak a XIX. század elején vált meghatározóvá. Termékeiket vizsgálva megállapítható, hogy az egyes huták termelésére a specializálódás volt a jellemző. A bakonyi huták inkább borosüvegek készítésére álltak rá. A dél-dunántúli, zalai és zselici huták produktumai között gyakoribbak a pálinkásüvegek, de figyelemre méltó a borosüvegek száma is. Érdekes, hogy nem annyira palackkészítésben jeleskedtek, hanem inkább egyéb, bor tárolására alkalmas edények előállításában.²⁹

A három üveggéző területünk összehasonlítása után fő vonalakban leszűrhető a következő megállapítás: A boros és pálinkásüvegek készítésében először az erdélyi huták tettek szert vezető szerepre. A XVIII. század derekától a felső-magyarországi üveggyártás megtörve az erdélyi üvegipar hegemoniáját, főként borosüvegeket gyártva uralta termékeivel a történelmi borvidékeket. Dunántúl üveggéző központjai eléggé megkésve, a XIX. század elején váltak piacképessé termékeikkel, boros- és pálinkásüvegeket egyaránt előállítottak. Viszonylag nagy pontossággal közelebbről is meghatározhatjuk azokat a területeket, amelyeket az egyes huták termékeikkel elláttak. Amikor az egyes jelentősebb huták piacterületét megjelöljük, szükséges hangsúlyoznunk azt, hogy kivétel nélkül minden üveghuta szűkebb környezetének ellátásában egyeduralkodó volt. Ennek kézenfekvő oka az, hogy az üveg törékenysége, a szállítási nehézségek miatt először a huták környéki települések ellátása volt a leggazdaságosabb. Miután ez bekövetkezett, történhetett meg a távolabbi területekre való kitörés.³⁰ Az erdélyi üveghutákból az üvegtermékek Északkelet-Magyarország területére és Dél-Magyarországra jutottak el, természetesen leszámítva itt a havasalföldi és törökországi exportot. E területeken forgalmazták a székelyföldi (főként szepsibükkszádi) huták palackjaiban tárolt *borvizet*, s a kiürített palackok másodlagos hasznosítására természetesen alkalmas kínált a bor és pálinka. A szalódobágyi huta boros- és pálinkásüvegeit egyéb portékák mellett tutajosok szállították a Tiszán egészen Belgrádig, észak-keleti irányba pedig fuvarosok Nagyvárolyig, Szatmárig. A XVIII. század másik jelentős erdélyi üzeme, a *hagymási huta* készítményei az Erdéllyel határos területeket érintve egészen Kalocsáig jutottak el. A béli huta Nagyvárolyt és vidékét, Békéscsabát és környékét látta el öblös-üvegeivel, de néha egészen Dorogig is eljutottak a béli huta fuvarosai, árusítói.³¹ A felső-magyarországi hutákból érkező árusok a nagykállói, debreceni, nyíregyházi és kecskeméti piacokon, vásárokon értékesítették az üvegeket. Tehát ezek a huták a szű-

26. Vö. Veres L., 1986. 130.

27. L. Takács B., 1966. 43–44.

28. Vö. Veres L., 1979. 49–50.

29. E megállapítás egyrészt a szakirodalom adatközléseiből, másrészt a dunántúli gyűjtemények üveganyagának áttekintése után következett.

30. Veres L., 1986. 129–130.

31. Veres L., 1986. 130–133.

kebb környezetben túl az Alföld északi peremét, és a Duna–Tisza közét igyekeztek üvegekkel ellátni.³² Dunántúl hutái közül úgy tűnik, hogy a bakonyiak csak a környék településeinek ellátására vállalkoztak. Inkább a dél-dunántúli huták piac-orientációja figyelhető meg. A zalai huták a nyugat-magyarországi falvakban és városokban próbálkoztak termékeik értékesítésével, a somogyi, zselici üvegfőző műhelyek pedig Mohácson, Baján keresztül Szabadkáig juttatták el gyártmányaikat.³³

Amikor a XVIII. századi üvegkereskedelemről beszélünk, semmiképpen sem szabad a mai vagy a közelmúlt piaci viszonyait összehasonlítási alapul venni. A üvegárusítók áztatott zsupszalmába kötve néhány tucat üveggel, legfeljebb 200–250 termékkel indultak vándorútjukra még a XIX. század végén is, mint erről a bükki huták árusainak visszaemlékezései tanúskodnak.³⁴ Ezért az üvegek térhódítása a hutáktól távoli területeken csak igen lassan következett be. A különböző feldolgozások adatait, a paraszti hagyatéki leltárakat vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy ilyen kereskedelmi viszonyok mellett csak az 1780–1790-es évektől váltak gyakoribbá a paraszti háztartásokban az üvegtárgyak. A XVIII–XX. század végén 15–20 üvegfőléseget találunk a módosabb parasztok használatában. Ez a szám csak az 1830–40-es években emelkedik, amikor már egyes területeken 200–250 darabot is eléri a paraszti használatban lévő üvegtárgyak mennyisége, s ez egészen századunk elejéig alig növekszik. Ezek a példák azonban a bortermelő vidékekre vonatkoznak, így tehát semmiképpen sem általánosíthatók Magyarország egész területére.³⁵

A szórványadatokból az szűrhető le, hogy Magyarország nagyobb részén, főként az alföldi területen 20–30 között mozoghatott az átlagparaszti háztartásokban lévő üvegek száma, egészen az 1920–30-as évekig. Ezek többsége bor és pálinka tárolására használt palacküveg, vagy bor és pálinka fogyasztására alkalmas üvegpohár volt.³⁶

A népi boros- és pálinkásüvegek formai és funkcióbeli sajátosságai, díszítményei

Az eddigi kutatások alapján a népi üvegek négy jól elhatárolható csoportba sorolhatók. A tárgyak többsége *ivó és tárolóedény*nek tekinthető, ezekhez képest viszonylag ritkábbak, de a fennmaradt emléktanyag tanúsága szerint jelentős számúak a *vegyes használatú és különleges rendeltetésű üvegek*. A vegyes használatú üvegek közé főként az evésre szolgáló üvegeket (komaszilke, tányér) soroljuk, a különleges rendeltetésű üvegek közé pedig a főként szakrális funkciókat hordozó termékeket, így pl. a kenyérszító tálak, úrasztali kelyhek, keresztelőedények.³⁷ A népi üvegek csoportosítására a kerámiák esetében gyakorolt *lapos formájú és fennálló edények* besorolás sajnos nehezen használható, mert amíg az ivó és tárolóedények zömükben *fennállóak*, addig a vegyes használatú és különleges rendeltetésű üvegeknél *lapos és fennálló* formájú edényfőlése egyaránt előfordul.³⁸ Az egyes csoportokon belüli változatosság miatt célszerűbb tehát a funkció oldaláról megközelített besorolás.

32. Veres L., 1979. 36–37.

33. Veres L., 1986. 129–133.

34. Magay Géza gyűjtése. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Dokumentáció Ltsz.: 69.5.79.

35. Erre vonatkozó adatokat közül többek között Novák L., 1982. 41–49., 50–63. és Fél E., 1941. Részletesen: L. az „Üvegek a magyar parasztság használatában” c. megjelenés alatt álló dolgozat adatait. Vö. 20 jegyzet.

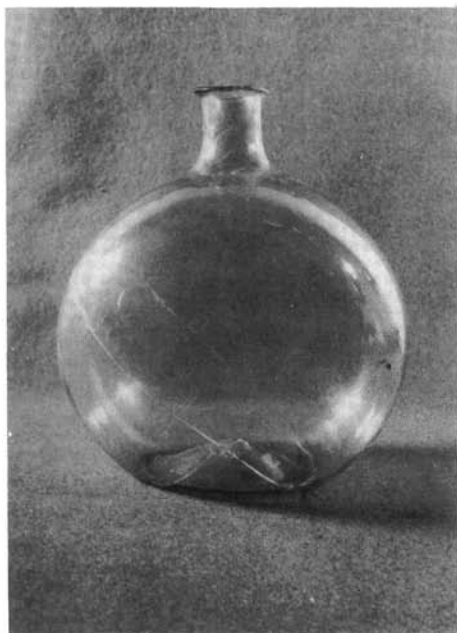
36. Erre a becsült következtetésre paraszti hagyatéki és leltárakat közlő munkák áttanulmányozása után jutottunk. A pontosítás érdekében végzett átfogóbb vizsgálatokra lenne szükség.

37. A népi üvegek ilyen jellegű felosztását először Takács Béla végezte el. Vö. Takács B., 1966. 40–59.

38. Itt arra a népi kerámiáknál használt felosztásra kell gondolnunk, amely többek között Dománovszky Gy., 1968. 17. munkájában is szerepel.

1. kép. XVIII. századi tokaji borosüveg

2. kép. Dél-Dunántúli pocakos üvegek
(XIX. sz.)

A népi boros- és pálinkásüvegek kivétel nélkül az ivó és tárolóedények közé sorolhatók. Az egyes csoportokon belüli üvegtárgyak formai és funkcióbeli sajátosságainak, díszítményének vizsgálatára indokolt további csoportosítás, amely a formai jegyek alapján tűnik célszerűnek. Ezért az egyes tárgytípusok bemutatására a formai jegyek alapján történő csoportosítással vállalkozunk.

Tárolóedények

a) *Palackok*: A boros és pálinkás palackoknál egyetlen egy magyarországi üveg-hutában sem alakult ki egységes forma, amely különösen a gyáripari termelés kibontakozása után vált megszokottá. A hutákban fúvással és formába fúvással egyaránt készítettek palack üvegeket. A történelmi borvidékeken gyakoriak, közkedveltek voltak a hengeres, felfelé kissé kiszélesedő testű, tölcséres szájú üvegpalackok, melyek zöld színű üvegből, főként a zempléni hutákban készültek (1. kép). Közel hasonló formákat ismerünk Erdélyből is. A XVIII. századi palackok között azonban nem ritkák a gömbtestű, hosszú nyakú, vagy elnyújtott hengeres testű és rövid nyakú palackok sem, melyek az ország egész területén elterjedtek. A mai boros és pálinkás palackokhoz hasonló formájú, vagyis hengeres testű, rövid vagy hosszú szájú üvegek a XIX. század elejétől váltak elterjedtté. Zöld és áttetsző üvegből egyaránt készültek és gyakran a készítettő monogramját viselő üvegpecséttel voltak ellátva. A pálinkás és boros palackokat eddigi ismereteink szerint a XVIII–XIX. században Magyarországon sehol sem díszítették festéssel, vagy gravírozással.

b) *Ballonok*: Funkciójukat tekintve a palacküvegek csoportjába sorolták az általánosan elterjedt ballonüvegeket. Ezek tulajdonképpen nagyméretű palacküvegek voltak. A mindig zömök, hengeres testű, szűk, egyenes nyakú ballonok fehér és zöld színű üvegből készültek, bor és pálinka tárolására egyaránt használták őket. Természetesen

ezenkívül más folyadékok tárolására is kiválóan alkalmasak voltak. A XVIII–XIX. századi magyarországi huták mindenütt készültek ballonüvegek, s formájukban technikai okok miatt jelentősebb eltérés nem volt. Főként a dunántúli (zalai) hutákban üvegbélyeggel látták el ezeket a termékeket. Az üvegecséteken a ballonok űrmértékét jelölték meg. Igen gyakoriak voltak az óriási méretű ballonüvegek Erdélyben, ahol 20 iccés példányokat is gyártottak. A ballonüvegeket a palacküvegekhez hasonlóan sohasem díszítették festéssel vagy gravírozással. Ellenben gyakran vesszővel befonva korsóként használták őket. A ballonüvegek közé sorolhatjuk a dunántúli hutákban készített lapított gömbtestű, rövid nyakrésszel ellátott nagyméretű üvegeket, amelyek *pocakos üvegekként* váltak ismertté.³⁹ Ezek az üvegek 30–50 cm-es magasságúak voltak, űrtartalmuk pedig elérte az 5–10 litert is. A recens gyűjtési adatok tanulsága szerint Göcsej–Hetés vidékén kizárólag pálinka tárolására használták a ballonüvegek csoportjába sorolható *pocakos üvegeket*, melyek díszítés nélkül, zöld vagy fekete színű üvegmasszából készültek (2. kép).

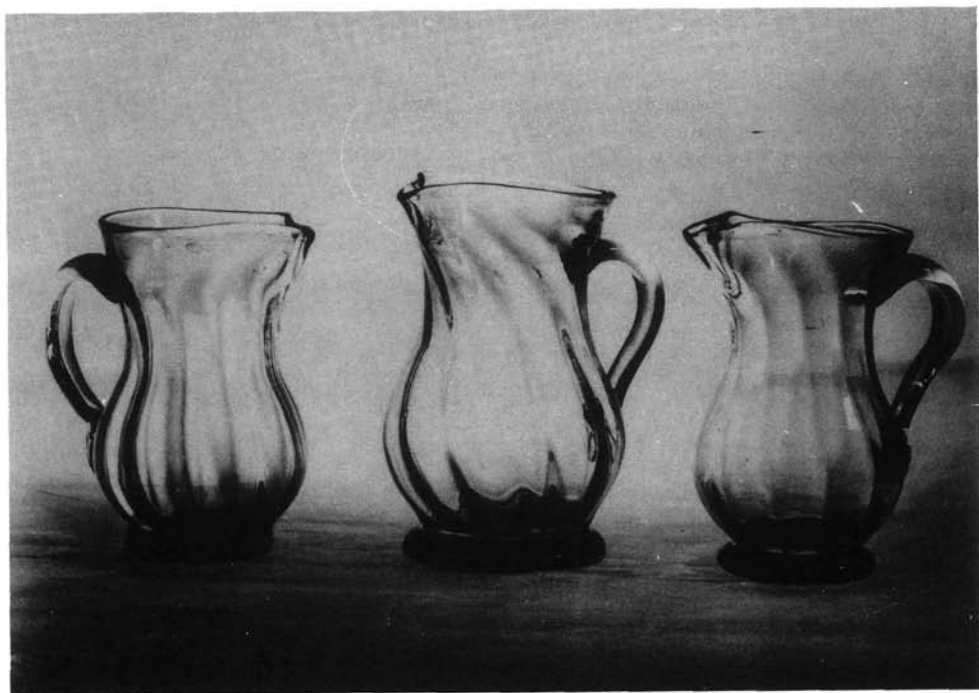

3. kép. Somhegyi gravírozott díszű üvegbutélia 1844-ből

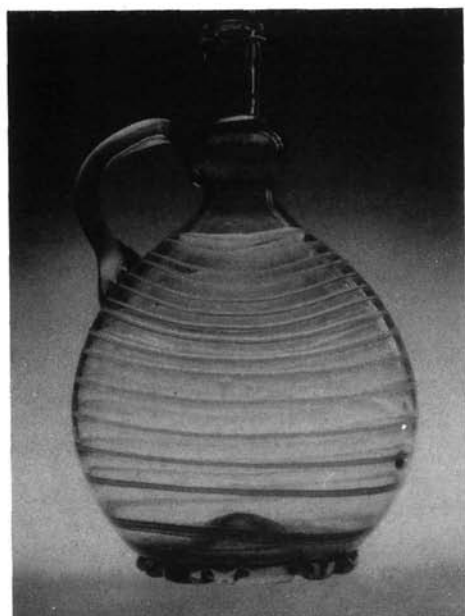
c) *Butéliák*: Gyakori népi üvegtípus a butélia. A hagyományos, XVIII. században még végleges formáját el nem nyerő borospalackból alakult ki. Erre utal az is, hogy az ország egyes részein, főként a Dunántúlon napjainkig üvegpalack volt az elnevezése. Minden esetben hosszú nyakú, hengeres, négyszögletes, gömbös vagy kúpos testű üveget értünk butéliá alatt. A XVIII–XIX. században az ország valamennyi üveghutájában készültek ilyen termékek. Megszületését, gyakorivá válását annak is köszönheti, hogy az üvegtartó mesterek a butélia gyártása során az üvegpalack formáját az értékeőbb, a háztartásokban jobban megbecsült, már-már „díszüveg”-nek számító igényességgel jártak el és a formán túl az üvegpalackot különböző díszítésekkel látták el. Az egyes hutákban készült butéliák közül a bakonyi somhegyi hutában, a Parádon és a Zempléni-hegység kis üvegcsűrjeiben készült darabok népi üvegeinek legjobb emlékei közé tartoznak. Parádon és Somhegyen készültek a gravírozott díszű butéliák. A somhegyi emlékek többnyire a szentgáli kisnemesek címerében található szarvasmotívumot viselik díszül és mellette évszámot és feliratot. A gravírozott díszű somhegyi üvegek legjobb emléke egy nagyméretű, fogógyűrűvel ellátott, hasáb testű butélia, amely „Éljen CS. M. 1844.” felirata szerint a viszonylag későbbi somhegyi termékek közé sorolható. A nagyméretű, 38 cm magas butélia egyik oldalán szarvasra lövő vadász, a másikon pedig pipázó férfialak látható. Az üvegedény hasáb testének szűkebb oldalát virágmotívum tölti ki⁴⁰ (3. kép).

39. A pocakos üveg elnevezésre L. a zalaegerszegi Göcseji Múzeum Néprajzi Gyűjteménye 83.19.22. leltári számú tárgya adatait.

40. A szentgáli (somhegyi) üvegek részletes bemutatását L. Vajkai A., 1966. 102–109.

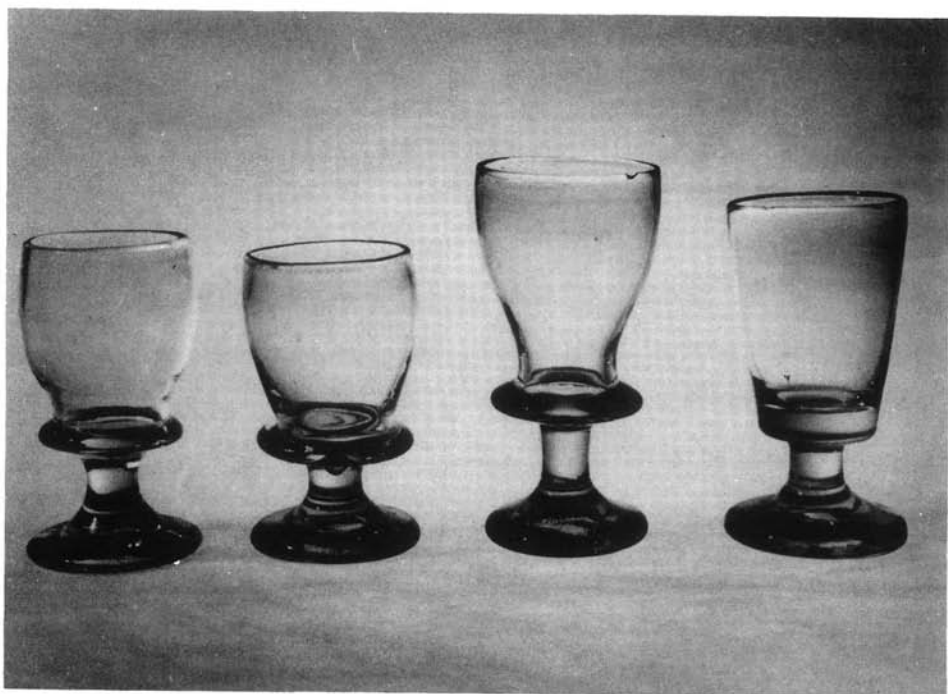
4. kép. Formába fújt kancsók a bükki üveggyárakból. XIX. sz. második fele

5. kép. Zempléni fonáldíszes korsó (XIX. sz.)

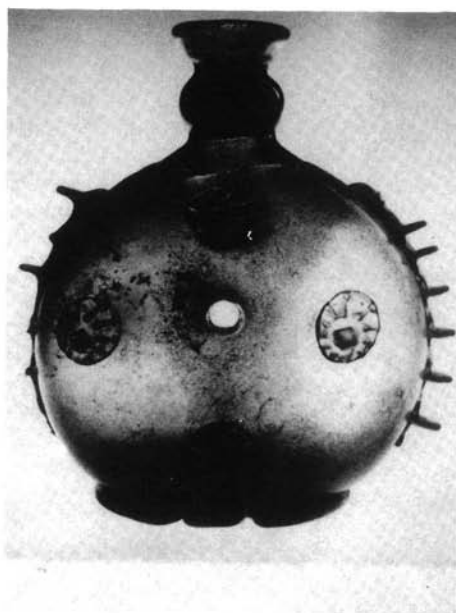
6. kép. Gravírozott díszű bakonyi pincetokok

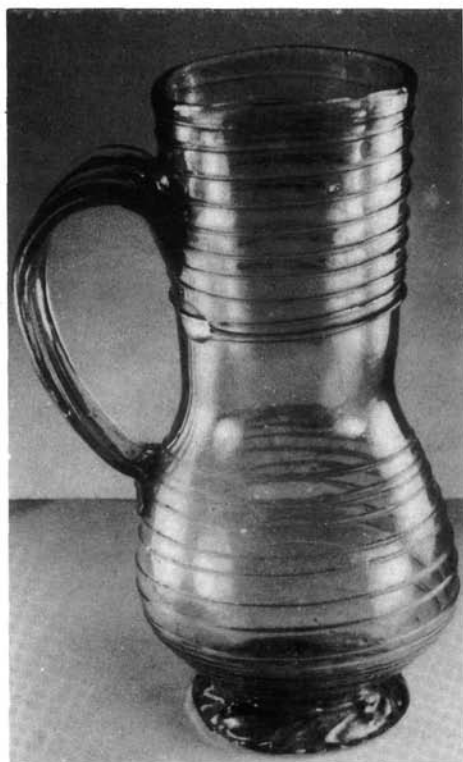
7. kép. XIX. századi talpas poharak

8. kép. Dél-magyarországi pálinkás korsócska

9. kép. Rátétes díszű perekulacs
(Felső-Magyarország, XVIII. sz. vége)

10. kép. Üvegbokály
(Felső-Magyarország XIX. sz. eleje)

nyomott gömbtest, szélesen ívelt nyak, kiszélesedő száj, csipett kiöntő és sima hajlított fül jellemzi ezt a formát. A legtöbb kancsó áttetsző üvegből készült, s egyetlen díszét a harmonikus forma jelentette. A kancsók csak kis részben voltak sima felületűek. A termékek többségénél az edényfal a formába fúvás során a forma plasztikus kiképzésű, ki-domborodó felülete benyomásra gömbszerű behorpadásokkal, vagy más nyomott motívumokkal volt díszített. Főként a bükki hutákból kikerült termékeken figyelhető ez meg (4. kép).

Az üvegfal szennyezettségének eltakarására szolgált a kancsók fúvására használt üveganyag színezése. Erdély, Felvidék és Parád hutáiból került ki a kék színű kancsók túlnyomó része, míg másutt a zöld szín (Bükk, Dél-Dunántúl) volt a kedvelt. Üvegkancsók csak a bakonyi hutákban készültek gravírozott díszítéssel. Gyakori volt az olajfestéses díszítés. Parád, Erdély hutái jeleskedtek elsősorban ebben. A zempléni és erdélyi huták termékeiként ismerjük a váltakozó ürnértékű, *habos díszítésű és rücskös díszítésű kancsókat*. Az utóbbiakat Erdélyben a *feketeerdei hutában* gyártották.

A gravírozott dísz nélküli butéliák többnyire szintelen, áttetsző üvegből készültek. A parádi és az erdélyi emléksanyagban gyakoriak a fogógyűrűvel ellátott darabok. A bakonyi huták gravírozás nélküli butéliái között előfordulnak buborékos díszítésűek. A színes olajfestéses díszítés az 1850–60-as évektől jelent meg, főként a parádi és erdélyi üvegbutéliákon. Mindkét területen az olajfestésű díszeknél a virágmotívumok dominálnak, de ismerünk Erdélyből figurális díszítésű darabokat is.

A bakonyi gravírozott díszű butéliák-
kal egyenértékűek szépségben és megoldásaikban a zempléni gömbös és hengeres testű, fogógyűrűs, káprázatos színekben pompázó „habos” díszítésű butéliák.⁴¹

d) *Kancsók*: A történelmi borvidékeken, illetve a velük határos területeken nagyon elterjedt edénytípus volt a kancsó. Minden magyarországi hutában gyártották őket. Díszítésük tájegységenként igen változatos volt. Az első népi üvegeknek tekinthető kancsók a porumbáki hutákból származnak és *gereszdes kancsó* volt az elnevezésük.⁴² A ma ismert formájú és általánosan elterjedt kancsótípus a XVII. század végén alakult ki. Vastag lepénytálp, kissé

41. A „habos” díszítés lényegét, leírását Takács B., 1966. 46.

42. Bunta M.–Katona I., 1983. 117.

e) *Korsók*: Kevés huta foglalkozott üvegkorsó készítéssel, de mégis kedvelt és elterjedt népi üvegeként tarthatjuk számon. A fennmaradt emlékanyagban gyakoriak a többnyire plasztikus díszítésű, ellapított gömbtestű, rövid nyakú, sima hajlított fülű korsók csakúgy, mint a másféle díszítőeljárással készült darabok. A parádi hutában, a hasznosi üvegcsürben (Nógrád m.), Zemplénben és Erdélyben készült korsókra jellemző leginkább a félgömbszerű, homorú, plasztikus díszítés, míg másutt csak sima falú korsókat gyártottak áttetsző, vagy zöld színű üvegből. A legszebb magyar népi üvegek közé sorolhatók a fonáldíszes korsók, melyeket elsősorban Zemplén megyében gyártottak. Az edény falába olvasztott tejüvegszálak szalag- vagy láncszerűen helyezkedtek el az edények testén, különös összehatást adva a tárgyaknak, erősítve az optikai összehatást is (5. kép). Ismerünk Erdélyből és Zemplénből egyaránt színes, rátétes díszítésű, sőt évszámmal is ellátott korsókat. A rátétek kék színű üvegszálból készültek.

f) *Pincetokba való palackok*: A korsókhoz hasonlóan a pincetokba való palackokat is kizárólag bor tárolására használták. Ez a termékféleség ma már ugyan ritka a fennmaradt emlékanyagban. A pincetokba való palack formája a XVI–XVII. században alakult ki, ill. kezdődött meg az elterjedése és a XVIII. század végétől jelent meg a paraszti háztartásban. A hasáb testű, rövid és szűk nyakrésszel ellátott palackok formába fúvásal készültek, s ezért gyakoribbak a plasztikus díszítésűek. A pincetoknak nevezett, rekeszekre osztott faládában rendszerint 6 palackot helyeztek el, amelyek a jól kipárnázott rekeszekben kiválóan elviselték a szállítást. A pincetokba való palackok a leglátványosabb népi üvegek közé tartoznak, mert díszítő megoldásaikban felvonultatták mindazokat az eljárásokat, amelyek a népi üvegek nagy részén megfigyelhetők. A plasztikus díszítésű darabok mellett gyakoriak a gravírozott és festett díszű tárgyak. A gravírozással és festéssel elsősorban évszámokat, monogramokat helyeztek az üvegek testére (6. kép). Főként Parádon és Erdélyben készültek ilyen díszítésű pincetokba való palackok. A XIX. század második felétől országszerte gyakorivá váltak a színes virágmotívumokkal ékesített darabok. Zemplénben a korsókhoz, kancsókhöz hasonlóan *habos díszű* pincetokokat is gyártottak.

Ivóedények

a) *Poharak*: Üveghutáink kivétel nélkül többféle formában és nag, mennyiségben állították elő boros- és pálinkáspoharakat. A poharak hagyományos formája kezdetben követte a középkori típusok alakját, vagyis a lapos talpból kinövő hengeres, esetleg enyhén tölcészerű test alkotta a pohár alapformáját. A XVIII. században a poharak falát legfeljebb lyukasztással díszítették, ami azt jelentette, hogy a még meleg üvegbe szögeket szúrkáltak, és így az edénytesten buborékok keletkeztek. A XVIII. század végétől terjedt el az edény üvegfalának festése, metszett, gravírozott, vagy csiszolt díszekkel való ékesítése, és a színes üvegből való pohárkészítés. Erdélyben és Felső-Magyarország hutáiban (Árva, Zólyom, Zemplén) a XVIII. század végétől általánosan elterjedtek voltak a kék színű poharak, de később a XIX. században mindkét területen a legváltozatosabb színekben (sárga, zöld, vörös) káprázó termékeket gyártottak.

A poharak gazdag formai és díszítésbeli változatával már a XVIII. században is találkozunk, de főként a XIX. századra vált jellemzővé a rendkívül változatos formavilág. Az ekkor elterjedt *talpas poharak*, ezek a „nyugtalan alakú poharak” a gótikus kelyhek, serlegek formáját utánozták. Jóval egyszerűbb kivitelben készültek, mint az e korban elterjedt külföldről származó velencei és cseh üvegek. Azonban a forma mellett a díszítési lehetőségek minden megoldását felvonultatták, függetlenül attól, hogy melyik magyarországi hutában készültek. A talpas poharak elterjedésével bor és pálinka fogyasztására egyaránt használták ezeket az ivóedényeket, csak a méret döntötte el az egyes poharak rendeltetését. Korábban a hengeres testű poharakat inkább bor fogyasztására vették igénybe, pálinkát pedig más edényfélésegből ittak.

A hengeres testű és talpas poharakra egyaránt a XIX. század elejéről kerültek mind gyakrabban gravírozott díszek. Többnyire név és egy évszám díszelgett a poharak testen. Ritkábban egy-egy geometrikus vagy ornamentális mintázat egészítette ezeken ki a feliratot. Figurális ábrázolás elvétele fordult elő paraszti használatú üvegen.

A paraszti használatú poharak túlnyomó többsége szintelen, áttetsző üvegből készült. A színes olajfestés más üvegféleséghez hasonlóan csak a XIX. század második felétől (Erdély, Parád) terjedt el. A század végén pedig a préselés technikájának elterjedésével kimondottan paraszti használatra szánták geometrikus díszítésű vagy Kossuth Lajos portréjával ellátott üvegeiket az egyes huták (pl. Parád). Ekkor terjedtek el a millennium korhangulatot idéző „Áldás hazánkra”, „Isten áldd meg a magyart” és egyéb, az e korban divatos feliratú poharak is, amelyek szinte kizárólagosan díszüveggként kerültek be a paraszti lakóházakba és a tisztaszoba fényét emelték a komódon, a kredencen.⁴³

A paraszti használatban lévő poharak legszebb darabjai azok, amelyek a magyar üvegyipar korai hagyományaihoz kötődtek, és szépségüket a forma adja meg. A hely alakú, vagy tölcérszerű talpas poharak többnyire szintelen üvegből készültek, esetleg a szájpereemen vagy a náduson diszkrétén egy-egy színes üvegszállal díszítettek (7. kép). A talpas poharakat Magyarország nagy részén egyszerűen pohárnak nevezik. Kivételnek számítanak a dél-dunántúli területek. Így Zalában *pálinkáskupának*, Baranya egyes részein ezen túl *kupicának* nevezik őket.

Csak Erdélyből ismerjük az ún. *poltúrás üvegeket*. Ez a pohártípus igen korán divatosá válhatott Erdélyben, hiszen már a XVII. század végétől ismertek az *egypénzes* és *kétpénzes üveg* elnevezések. A *poltúrás üveg* elnevezés azt jelöli, hogy a pohár alsó részébe a készítéskor pénzérmét forrasztottak be, amely a kettős üvegfal között, a zárt részben mozgott és az italt fogyasztó szeme előtt akkor jelent meg, ha kiürítette a poharát.

b) *Fütyülős és porciós üvegek*: E termékféleségek fél iccénél lefelé kisebbedő ürtartalmú üvegek, s kezdetben főként a XIX. században a korcsmák, fogadók nélkülözhetetlen darabjai voltak. A *porciós üvegből* pálinkát és különböző égetett szeszes italokat, a *fütyülős üvegből* bort fogyasztottak. A két üvegféleség között az ürtartalom mellett formai különbözőség figyelhető meg. A porciós üvegek csak ritkán vannak rövid vagy hosszabb nyaki résszel ellátva, míg a fütyülős üvegek mindenesetben hosszú nyaki résszel kialakított ivóedények.

A XVIII. századi hutaeltárakban rendszeresen szerepelnek utalások „korcsmák szükségire” készített üvegekről. Valószínű, hogy ezek a termékféleségek a XIX. század 30–40-es éveiben váltak a paraszti háztartások tárgyaivá, miután az 1836. évi VI. tc. megengedte a parasztok számára is a magánfogyasztásra vagy eladásra szánt pálinka főzését.⁴⁴ A fütyülős és porciós üvegek formába fúvással készültek. Rendszerint a zöld vagy áttetsző üvegfalú ivóedények sima falúak vagy a készítő forma hatására optikai (csavart, bordázott, nyomott) díszítéssel jelennek meg. Festéssel, gravírozással nem díszítették őket. Erdélyben és Felső-Magyarországon terjedtek el elsősorban. A Dunántúlon és Dél-Magyarországon más formájú ivóedényeket használtak pálinka fogyasztására. Délnyugat-Magyarországon, így Göcsejben a *pálinkás kupák*, *kupicák*, Baranyában a fehér vagy kék színű üvegből készült körte formájú, fül nélküli *pálinkás bugyagok*, míg Mohács, Pécs tájékán egészen Szegedig a *pálinkás korsócskák*, *füles porciósok* terjedtek el. Ezek az edényféleségek is a porciós üvegek csoportjába sorolhatók. A bugyagokat nem díszítették, csak a pálinkás korsócskákat. Növényi, geometrikus motívumok gyakoriak ezeken a formába fúvással gyártott termékeken, melyeket a délszlávok *srče*-nek neveznek (8. kép).

43. Vö. Takács B., 237–242.

44. Néprajzi Lexikon 4. 159.

c) *Kulacsok*: Tipikus népi ivóedény a kulacs. A magyarországi emléanyagban *lapos és pereckulacsok* egyaránt fennmaradtak. Ez a főként pálinka tárolására és fogyasztására szolgáló termékfeleség az ország egész területén divatos volt. A változatos úrmértékű, formájú és díszítésű kulacsok között a leggyakoribb példányok a kerek, lapított testű 2–3 dl-es edények voltak, amelyek többnyire színtelen, áttetsző üvegből készültek. Ezek a *zsebbe való butykosok*nak is nevezett üvegek készülhettek a szíj felfűzésére alkalmas füllel, vagy utólag díszes bőrkantárral látták el őket, ami a használatukat megkönnyítette. Az egyszerű kivitelű kulacsok mellett szép számmal kerültek forgalomba és paraszti használatba szépen díszített darabok is (9. kép). A díszítmények között a legelterjedtebb volt a rátétes fonáldísz, ami azt jelenti, hogy az edények testére különböző vonalvezetésű színes vagy áttetsző üvegfonalat forrasztottak. Az üvegből készült kulacsok különleges darabjai a *zempléni habos díszítésű* és az erdélyi *gerezdes kulacsok*. Gyakoriak voltak a festett díszű és gravírozással ellátott edények. Az előbbieket Parádon és Erdélyben, az utóbbiakat Zalában, a Bakonyban és a bükküi üvegutakban készítették.

d) *Butykosok*: A butykosok a pincetokba való palackokhoz hasonlóan hasábtestű üvegből készült ivóedények voltak. Másik hasonlóság az, hogy csak kevés ilyen tárgynak maradt fenn és ezek díszítményeik és egyedi megoldásaik miatt a népi üvegek legszebb és legértékesebb darabjai közé tartoznak. Hasáb testű butykosokat túlnyomórészt Erdélyben készítettek, ritkábban más magyarországi utakban is gyárthattak ilyen termékeket, de ezekről nem rendelkezünk kellő ismeretekkel. A 2–3 dl-es úrtartalmú, pálinka fogyasztására szolgáló butykosokat szinte kivétel nélkül opak zománcfestéssel díszítették és nagyon gyakran figurális elemeket is felhasználtak a díszítés során. Minden esetben olyan jegyeket viselnek magukon (számok, feliratok), melyek lehetővé teszik a készítés idejének meghatározását és a megrendelő nevét illetve a megrendelés körülményeit. E tárgyak többségének felirata német nyelvű, s ez arra enged következtetni, hogy ezt a termékfeleséget a betelepült németajkúak honosították meg Erdélyben és a Dunántúlon egyaránt.

e) *Bokályok*: Elsősorban borfogyasztásra használták a díszített kulacsokhoz hasonlóan a lakásbelső féltett tárgyai közé sorolható üvegből készült bokályokat. Ezek a termékfeleségek többnyire zöld színű üvegből készültek, s csak rátétes fonáldísszel ellátott darabjai ismertek. A XVIII–XIX. századi utak túlnyomó része foglalkozott bokálykészítéssel, de biztos állítható, hogy ezek az ivóedények Erdélyből terjedtek el (10. kép).

Csak Erdély területén váltak ismertté és Erdélyben készültek először a bokályokkal rokon formájú és funkciójú *kancsó poharak*. A bokályoknál jóval kisebb méretű ivóedényeket csak később, a XIX. században kezdték gyártani a dél-dunántúli és különböző felső-magyarországi utakban (Parád, Hasznos). E termékfeleséget eredeti készítési helyét ismerve *porumbáki* típusú *kancsónak* is nevezték. A kancsó poharak többnyire áttetsző, színtelen zöldeskék üvegből készültek általában, de főként a XIX. századtól szinte minden színben előfordultak ezek az ivóedények.

Összegzés

A népi boros- és pálinkásüvegek múzeumi, magángyűjteményben lévő emléanyagának áttekintésével készült összegző feldolgozásunk. Funkciójukat és alapformájukat tekintve 11 féle boros és pálinkás népi üvegfeleséget vehetünk számba, de ez a szám jóval nagyobb, ha figyelembe vesszük az egyes csoportokon belüli variánsokat, elnevezésükben is megkülönböztetett termékfeleségeket. A népi boros- és pálinkásüvegek díszét elsősorban a gazdag formavilág határozta meg. Az üvegfestő mesterek kezéből kikerült darabok között azonban gyakoriak voltak már a fúvás vagy formába fúvás során készült önálló díszítménnyel is megjelenő üvegek, mint az opálszálas, habos, rücskös,

gerezdes díszű termékek. Ezek népi üvegeink legszebb emlékéanyagának számítanak. Utólagos díszítőeljárásokat is gyakran alkalmaztak a hutákban a közhasználatra szánt üvegeknél. A festés, a gravírozás nem volt idegen a népi boros- és pálinkásüvegeken. A formai és díszítménybeli gazdagság együttesen egy sajátosan magyar népi üvegekészítést eredményezett. Boros- és pálinkásüvegeink emlékéanyagát ismerve önálló formavilágról beszélhetünk, amely az európai formakincstől független vonásokat mutat fel több termékféleség esetében.

IRODALOM

- Bátky Zs.–Györfly I.–Viski K.*,
1928. A magyar népművészet. Budapest
- Borsos B.*,
1974. Magyar üvegművesség. Budapest
- Bunta M.*,
1980. Contributii La studiul prodeselor artistice ale glajerjei de la Porumbacu de sus (sec. XVII–XVIII) Acta Musei Napocensis 219–240. Napoca
- Bunta M.–Katona I.*,
1983. Az erdélyi üvegművesség története a századfordulóig. Bukarest
- Domanovszky Gy.*,
1973. Magyar népi kerámia. Budapest
- Éri I.*,
1966. Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez. Veszprém megyei Múzeumok Közleményei V. Veszprém
- Fél E.*,
1941. Kocs 1936-ban. Budapest
- Hasalová, V.–Vajdis, J.*
1974. Die Volkskunst in der Tschechoslowakei. Praha
- Hofer T.–Fél E.*,
1975. Magyar népművészet. Budapest
- Juhász A.*,
1974–1975. A parasztság tárgyi ellátottsága. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–1. 141–160. Szeged
- Katona I.*,
1974. Habaner Glöser. Ars Decorativa 2. 61–73. Budapest
1983. Üvegművészet. In: Voût P., (szerk.) Régiségek könyve 162–177. Budapest
- Lehmann A.*,
1971. Adatok a szentlukai üveghutáról (1807–1808). Somogy megye múltjából 2. 109–136. Kaposvár
- Leopold, S.*
1966. Volkskunst in Österreich. Wien–Hannover
- Molnár L.*,
1980–81. Adatok két zalai üveghuta történetéhez. Zalai gyűjtemény 16. Zalaegerszeg
- Novák L.*,
1982. Mezővárosi népművészet. Nagykőrös
- Pap M.*,
1985. A tokaji. Budapest
- Takács B.*,
1966. A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest
- Takács B.*,
1966. A parádi üveghuta parasztedényei az egri múzeumban. Az Egri Múzeum Évkönyve IV. 235–255. Eger
- Vajkai A.*,
1959. Szentgál. Budapest

Veres L.,

1979. A Bükk hegység üveghutái. Miskolc

1983. Az üvegtörténeti kutatások helyzete Magyarországon. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 21. 21–26. Miskolc

1984. Erkölcsei normatívák és tevékenységi típusok. Folklor és Etnográfia 15. Debrecen

1986. Az üveghuták felvevő piaca a XVIII–XIX. században. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. 129–133. Miskolc

Wendt, R.

1977. Das Waldglas. Schwerian

VOLKSTÜMLICHE WEIN- UND SCHNAPSFLASCHEN IN UNGARN

(Auszug)

Die neueren Forschungen zur Volkskunst in Ungarn beziehen in den Kreis ihrer Untersuchungen immer mehr auch jene Kunstgattungen ein, die der populären Kultur zugereicht werden können, und die von der früheren Anschauung, von der analysierenden, stets den in der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts herausgebildeten Begriff von der Volkskunst sich vor Augen haltenden Methode, ausgeschlossen wurden. Immer häufiger wird die gegenständliche Welt der Bauern und ihre Ausrüstungsgegenstände zum Thema der Untersuchungen in der modernen Forschung der Volkskunst. Diese Untersuchungsmethode läßt heute schon ganz außer Acht, ob die einzelnen Gegenstände nun von Bauern, von Dorfhandwerkern oder aber in Manufakturen oder Fabriken hergestellt wurden. Mit der Verbreitung des Begriffes von der Volkskunst mögen wohl auch die Gebrauchsgegenstände aus Glas zu volkskünstlerischen Objekten geworden sein.

In der vorliegenden Arbeit werden Wein- und Schnapsflaschen aus dem bäuerlichen Gebrauch vorgestellt. In dem er die in den Museen des Landes auffindbaren Glasgegenstände in zwei Gruppen einteilt, übernimmt der Verfasser neben ihrer historischen, funktionalen und gestaltlichen Analyse auch die Definition ihrer Eigenheiten betreffs der Verzierungen. Was ihre Funktion angeht, so können die volkstümlichen Wein- und Schnapsflaschen in Trink- und Lagerungsgefäße eingeteilt werden. Unter den Lagerungsgefäßen gibt es Flaschen, Ballone, sog. pfeifende und Portionsflaschen (ung.: füttylős bzw. porciós üveg) und Bouteillen. Die Benennung und Funktion sowie die Eigenheiten in Form und Verzierung der in elf Untergruppen eingeteilten und innerhalb der einzelnen Gruppen untersuchten Produkte ist sehr abweichend, wenn man die verschiedenen Landschaftseinheiten des Landes in Betracht zieht. Die Glashütten in den einzelnen Landesteilen hatten jede ihr Spezialprodukt, und in den Verzierungen war man auf Besonderheiten bedacht.

In Siebenbürgen bedeuteten die mit bunten Bemalungen verzierten und beschrifteten Bouteillen, die Kannen vom Typ Porumbák (dt.: Vornbach) sowie die Flaschen aus Habán den Ausdruck gebietsmässiger Besonderheiten. In Oberungarn, im Zemplén-Gebirge waren die Krüge, Bouteillen und Kannen mit der sog. „duftigen“ (ung.: habos) und „rauh“ (ung.: rücskös) Verzierung, in Paráđ (Bez. Heves) die aus buntem Glas gefertigten Trinkgläser, Kannen und geschliffenen Gläser sowie Kannen in den verschiedensten Abmessungen typisch. Die in den Glashütten des Bakony-Gebirges hergestellten Gläser mit Gravuren und Inschriften zählen zu den schönsten volkstümlichen Gläsern Ungarns in Südtransdanubien, in Zala und hauptsächlich in Baranya galten die eigenartig geformten Krüge zum Schnapstrinken, bzw. die für die Lagerung von Wein bestimmten Ballone als Spezialität.

Die vom Ende des 17. Jahrhunderts an, jedoch noch typischer um die Mitte des 18. Jahrhunderts in Gebrauch gekommenen Gläser vertreten eine vom europäischen Formenschatz unabhängige und selbständige Formenwelt. In den Verzierungen der Flaschen, welche vorwiegend durch Formblasen gefertigt wurden, sowie in ihrer gravierten oder gemalten Ornamentik kommen nationale Eigenheiten vor und zum Ausdruck. Die hier vorgestellten Trink- und Lagerungsgefäße wurden von den Bauern Ungarn bis zu den 40er bis 50er Jahren dieses Jahrhunderts gebraucht, und viele von ihnen gelten, seitdem sie zu Schmuckstücken wurden, als wohlbehütete und geachtete Gegenstände in den Wohnungen.

László Veres

TULAJDONJEGYES ÜVEGEK A HEGYALJÁN

PAP MIKLÓS

Hazánkban, így Hegyalján is a borok palackozása az üveggyártás megindulásával vehette csak kezdetét. Ma megszoktuk azt, hogy a boros palackokon a minőséget, mennyiséget, a termőhelyet, esetleg a különleges adatokat, mint például az évjáratot, összetételt, alkoholtartalmat, készítményt a címkéken tüntetik fel. Mindez csupán az 1840-es évektől vált általánossá. A címkézés, a vignettázás ugyan régi eredetű, még 1476-ból származik, amikor a holland Veldemer cég egyik kiadványát a szőlővenyige rajzával díszítette, de általános elterjedése csak a XVIII–XIX. században kezdődött. A címkézett palackok elődjai a tulajdonjegyes üvegek voltak.

Bortárolásra alkalmas üvegek gyártásával szélesebb körben csak az 1500-as évek végétől, az 1600-as évek elejétől foglalkoztak a manufaktúrák. A varsói Fukier (Fugger) család pincéjében már több palack 1606-ból való magyar (tokaji) bort tároltak.

Hegyaljánkon 1698-ban II. Rákóczi Ferenc fejedelem Regéczen alapítja Hutnik Tamás vezetésével az első üveghutát, mely később tovább vándorolt Óhuta, Középhuta, Újhuta és Vágáshuta községek területére. Ez üveghuták egészen 1916-ig folyamatosan működtek. Az egykori kimutatások szerint, ablakszemekül szolgáló tányérüvegeken és a legkülönbözőbb használati tárgyakon kívül, főleg 1840 után hegyaljai borospalackokat is gyártottak. E palackok formája és anyaga lényegesen eltér a ma megszokott alakjától és anyagától. Alakjuk a legkülönbözőbb. Van közöttük hosszú, szögletes is, de zömmel hengeres testűek. Vannak karcsú hosszúnyakúak, karcsú rövidebb nyakúak, zömök rövidnyakúak és a régi pezsgős és sörös üvegekre emlékeztető idomúak is. Színük a felhasznált alapanyagoktól függően, a fehértől a világos zöld-kékes árnyalatokon át a sötétzöldig és barnáig, az ürtartalom pedig a 3 deciliterestől a literes nagyságúig változott. A mai értelemben vett szabvány palackok, a rajnai és tokaji palackok ekkor még nem voltak.

A tulajdonjegyes üvegek gyártásának ugyanaz az oka, mint a hordósütő vasak készítésének. Céljuk nemcsak az volt, hogy a szőlőtermelő gazdák és gazdaságok egymással vetélkedve minél szebb palackokba „öltöztessék” boraikat, hanem elsősorban boraik védelme. A márkavédelem, hogy boraikat megkülönböztessék más termelőkéitől, hogy azokat se ellopni, se meghamisítani ne lehessen, s így a termelő által elért és megszokott minőségi szintet szavatolják.

Az üvegeken lévő tulajdonjegy rendszerint az üveg testére (hasára), nyakhajlására, vagy talpára, az üvegfüvők által képlekeny állapotban applikált, forrasztott, különböző alakú és formájú pecsét, mely a tulajdonos nevét, monogramját, címerét, szimbólumát vagy jelmondatát tartalmazza.

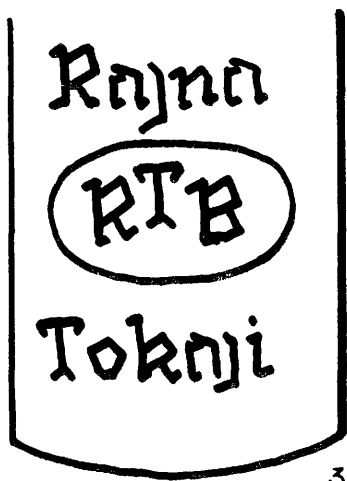
A tulajdonjegyek alkalmazása szinte egyidős a palackozás kezdetével. A *Tokaji Múzeum* birtokában lévő üvegek közül legrégebb egy, kb. az 1700-as évekből származó hosszúnyakú, szögletes, színtelen palack, melynek tulajdonjegye sakktáblaszerű mezőkből áll. Ugyancsak a múzeum birtokában van egy nagy R-betűs tulajdonjegyes üveg

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

1. kép. Hegyaljai borospalackok tulajdonjegyei.

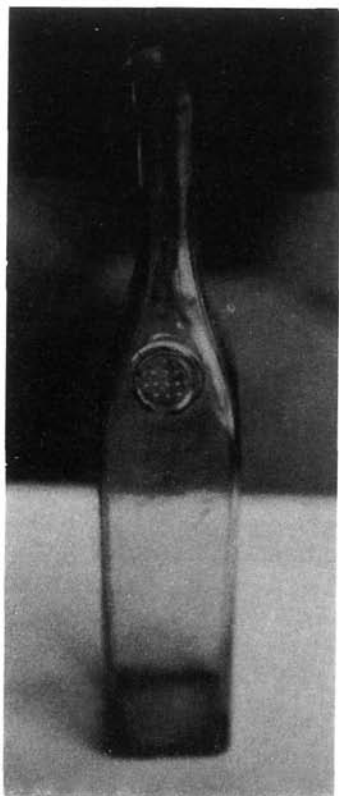
1–2. Adriányi Kálmán, Tolcsva; 3. Rajna család, Tállya;

4. Kir. Szőlőgazdaság, majd Szőlészeti Kutatóintézet, Tarcál;

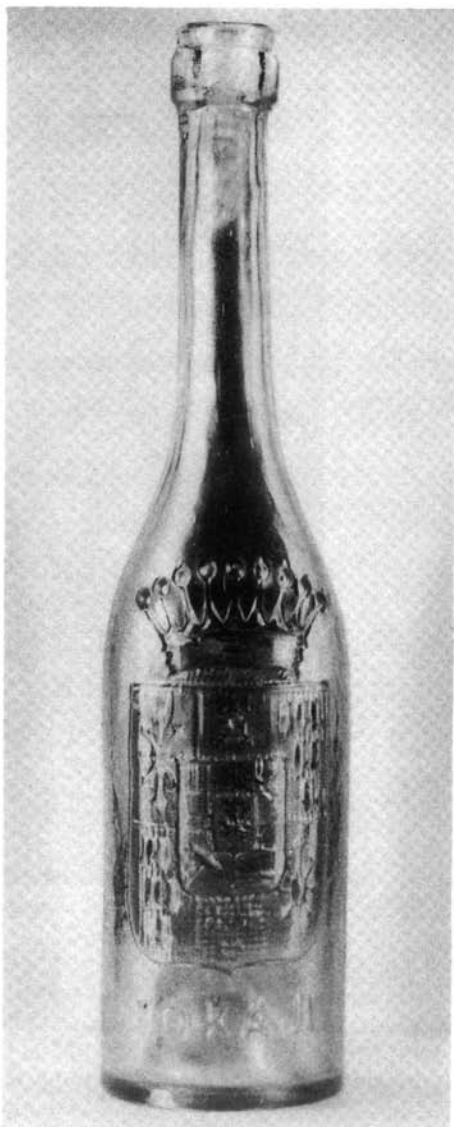
5–7. Mezőssy László, Tolcsva; 8. Piarista rend, Mád; 9. Waldbot család (?);

10. Bessenyei vagy Vitányi család (?);

11. Constantin család (?); 12. Szakmáry Donát, Tolcsva.

2. kép. XVIII. századi,
szögletes tulajdonjegyes palack

3. kép. Azonosítatlan, hercegi koronás palack

pecsétje, mely a feltételezések szerint II. Rákóczi Ferenc tulajdonjegyes üvege lehetett. Az 1700-as évek közepétől a tulajdonjegyes üvegek készítése napjainkig folyamatos. A múzeum birtokában van több, még az 1910–1930-as évek között készült üveg is. Ilyenek a piarista rend mádi pincészetének, a tállyai *Rajna* családnak, a *Szőlészeti Kutató-intézet* tarcali telephelyének üvegei. Újabban a Hegyalján ismét kezd elterjedni a tulajdonjegyes üvegek készítésének divatja, igaz már nem a régi meggondolások miatt, hanem emléktárgyként, ajándéktárgyként, dísz tárgyként készíttetik azokat. Ilyen például a „Pauleczki Antal Östermelő Tolcsva 1982.” feliratú palack.

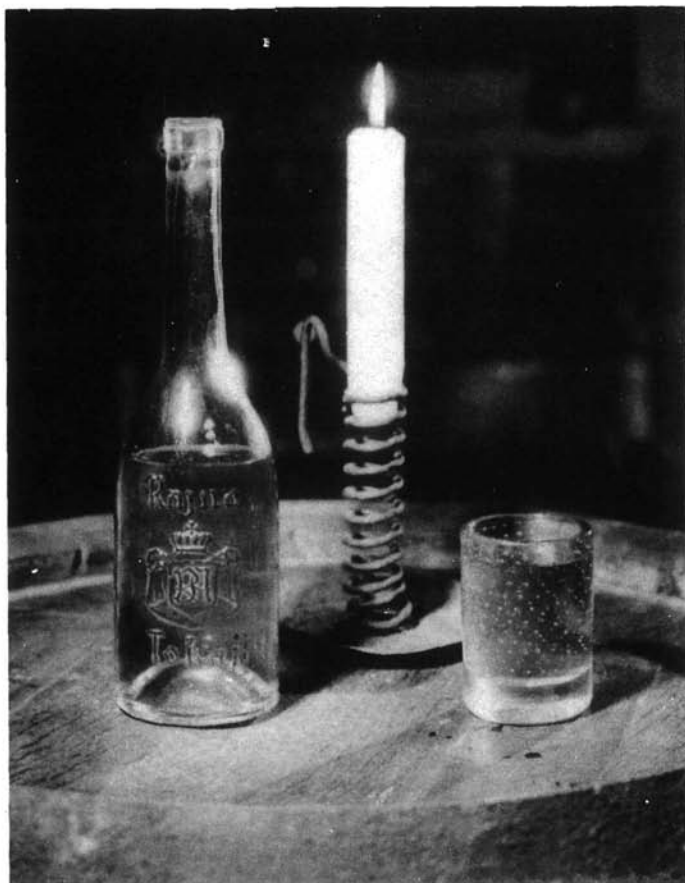

4. kép. Tulajdonjegyes palackok

Tulajdonjegyes üvegeket készítettek magánszemélyek, gazdaságok, intézmények, sőt, városok is. Sok esetben nem pecsét, hanem jelmondat, vagy felírás cégjelezte a tulajdonost. Ezeket negatív mintákba fűjták s a feliratok kidomborodtak az üvegen. Természetesen ez üvegeket csak módosabb gazdáknak, gazdaságoknak volt lehetőségük készíttetni.

Tulajdonjegyes üvegeket ismerünk *Mád, Sárospatak, Tarcal, Tállya, Tolcsva, Tokaj* helységekből. Bizonyosra vehető, hogy a kis tanulmány nem teljes, s az ismertett üvegek csak töredékét jelentik a valóságnak. Elképzelhetetlen, hogy Abaújszántó, Bodrogheresztúr, Erdőbénye, Sátoraljaújhely módos gazdái egynémelyikének ne lettek volna ilyen üvegeik.

Az üvegek begyűjtésén túl, ma már legnehezebb feladat a tulajdonos kilétének, illetőségi helyének az azonosítása. Előkerülnek egyes községekből tulajdonjegyes üvegek, de hogy az a vidék melyik termelőjének üvege, ki a tulajdonjegy birtokosa, arra szinte senki sem emlékszik. Legfeljebb a monogramok, címerek azonosításából tudunk arra visszakövetkeztetni. Itt azonban az a gond, hogy az üvegek pecsétjeibe applikált címerek aprók, elmosódottak, sokszor felismerhetetlenek, úgyhogy azonosításuk majdnem lehetetlen.

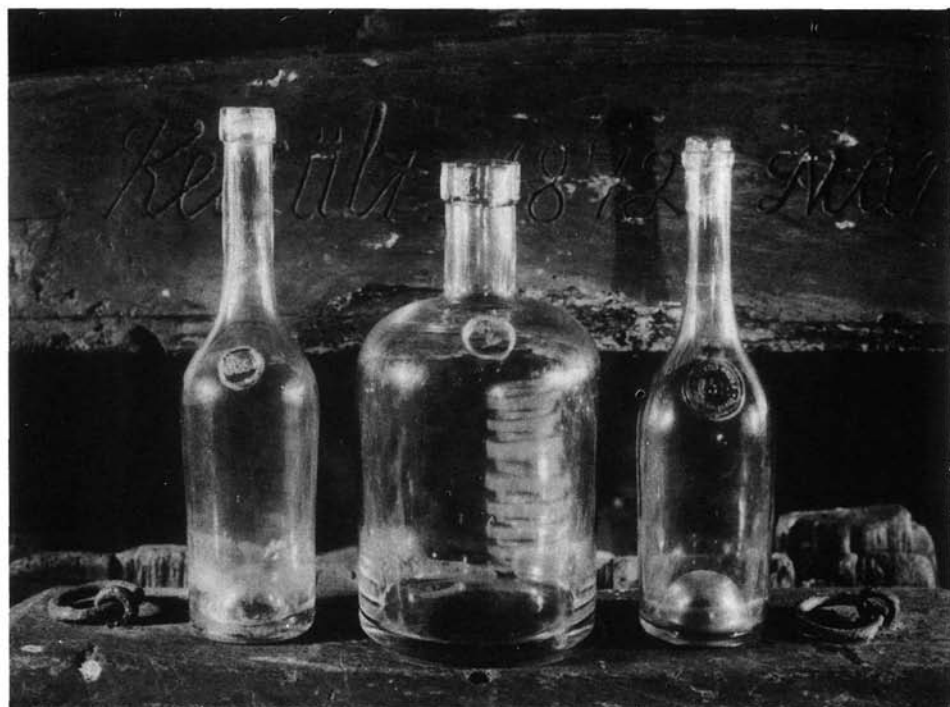

5. kép. A Rajna család tulajdonjegyes palackja

A tulajdonjegyes üvegeket jelzésrendszerük alapján hat kategóriába soroljuk:

1. Leggyakoribbak azok az üvegek, melyeknek pecsétjén csupán a tulajdonos családi nevének, vagy családi és keresztnevének kezdőbetűi, monogramja olvasható. Ilyenek a tokaji *Degenfeld* család D betűs, a tolcsvai *Mezőssy László* háromféle típusú M. L., az ugyancsak tolcsvai *Szakmári Donát* két típus S. D. betűs, vagy az ugyancsak Tolcsván talált, rendkívül szép zöld, még azonosítatlan C. S. monogramos üvegek. Ilyen a Tokaji Múzeum birtokában lévő nagy R betűs, minden valószínűség szerint a Rákóczi család tulajdonjegyét őrző üvegnek a pecsétje. E feltevést az is alátámasztja, hogy gróf Aspremontné Rákóczi Julianna birtokain üveg robotjegyeket is használtak s a manufaktúrák a család részére ilyen üvegpénzeket is készítettek.

2. Gyakoriak az olyan üvegek, melyeknek pecsétjén már nem kezdőbetű vagy monogram van, hanem a pecsét keretén belül a teljes családi, vagy családi és keresztnév. Ilyenek *Kicsinkó Antal Tokaji*, *Bergler Ignác Tokaji E. F. Sárospatak*, *Dr. Szabó Gyula Miskolcon* feliratú üvegek. De ide sorolhatók a tulajdonosi megjelölés nélküli, csupán a bor származási helyét bizonyító különböző formájú *Tokaj*, *TOKAJ*, *Tokajer*, *TOKAYER*, *TOKAJI* feliratú üvegek is. Ez utóbbiakat már a címkézések elterjedésének idején szövetkezetek, részvénytársaságok és magángazdák is használták, a címkézés mellett.

6. kép. Tulajdonjegyes ballonok és üvegek

3. A tulajdonjegyes üvegek egy másik csoportját alkotják azok, amelyeknél a pecsétekben lévő monogram, vagy betűjelzés fölött már nemesi, grófi korona jelzi a tulajdonos osztályhelyzetét. Mondanom sem kell, hogy tették ezt igen gyakran üzleti fogásból is, éppenúgy, mint napjainkban, amikor a borospalackok címkéire álomszép kastélyokat, várakat, címereket, vagy nosztalgikus jeleneteket nyomnak, mert ez a vevők bizalmát, érdeklődését, vásárlókedvét fokozza. Ilyenek a tolcsvai *Ardiányi* család két változatban előforduló üvegei, a minden valószínűség szerint ugyancsak tolcsvai *Kállay* család K. I. monogramos, ötágú koronás palackjai.

4. Legszébbek a különböző méretű, színű és alakú, emblémás és címeres üvegek, melyeknél az embléma, címer vagy az üveg pecsétjében, vagy az üveg hasán van. Ezek között egyik legrégibb egy kb. az 1700-as évek elején készített szögletes, hosszúnyakú fehér üveg, melynek pecsétjében 16 sakktáblaszerű mező van. Hogy kinek a tulajdonjegye, azt sajnos nem ismerjük. Zemplén megye nemesi, arisztokratái közül csak a *Mailáth* grófok címerében van sakktáblaszerű mező. E csoportba tartozik a *Szerviczky* család postakürtöt és ötágú koronát, a *piarista rend* mádi pincészetéből származó, a rend emblémáját két variációban is megőrző (7 decis rajnai és 5 decis tokaji), a tállyai *Rajna* család két variációban is előforduló rendkívül ízléses címeres üvegei. Ilyen a *Dr. Pauleczki Ferenc* birtokában lévő két szép címeres üveg, melynek tulajdonosát még nem sikerült azonosítani. Az egyik pecsétben kardot tartó fél kar látható. Valószínű tulajdonosai a *Bessenyei*, vagy *Vitányi* családok, mert az ő címerükben van kardot tartó fél kar. A másik címer sajnos még azonosítatlan. Rendkívül szép a debreceni *Oláh Tibor* tulajdonában lévő hercegi koronás, címeres „Tokaji” feliratú üveg, melynek tulajdonosát szintén nem tudtam azonosítani. E csoportba számíthatjuk a *Szőlészeti Kuta-*

tóintézet tarcali telephelyének egy-, két- és ötdecis üvegeit, melynek emblémája pajzsba foglalt szőlőfürt és Sz. K. G. felirat.

5. Külön kategóriába sorolhatjuk a címereket és jelmondatokat, vagy a termőhely megnevezését tartalmazó feliratos üvegeket. Ilyenek a Szőlészeti Kutatóintézet tarcali telephelyének „Kir. Szőlőgazdaság” feliratú, valamint a mádi *Stillman Lajos* 1902-ben készített üvegei.

6. A tulajdonjegyes üvegek kategóriájába kell sorolnunk azokat az üvegeket is, melyeket napjainkban készíttetnek magántermelők, nagygazdaságok, sőt exportáló vállalatok is egyedileg, vagy kis példányszámban, hogy azzal megkülönböztetett vendégeiknek kedveskedjenek, vagy kiállítási célokra, esetleg dísztárgyul használják. Érdekes, hogy Hegyalján e „divat” éppenúgy, mint a faragott hordócskák, tonnák készíttetésének szokása, kezd mind szélesebb körben elterjedni. Sőt, megjelentek újabban a borosüvegeken az olyan tréfás hangú felírások is, mint a népi ihletésű pálinkás butykosok, csali kancsók és boros kancsók hasán. (Pl. „Ember tudd hol a határ, mert úgy fogsz kinézni, mint a számár”.) Ugyancsak újkori a már szinte iparművészeti remek számba menő, a MONIMPEX által készíttetett 0,3 literes fehér tokaji metszett palack, rendkívül szép csiszolással és felírással.

Az újabb eredetű palackok ellenére úgy tűnik, hogy a tulajdonjegyes üvegek divatja, korszaka elmúlóban van, ezek a tárgyak ma már elsősorban a nagymúltú hegyaljai borkultúra emlékeinek tekinthetők. Féltve őrzik a fentmaradt példányokat az egyes családok, s becses iparművészeti emlékei ma már a múzeumi gyűjteményeknek is.

IRODALOM

Borsos B.,

1974. A magyar üvegművesség. Budapest

Pap M.,

1985. A tokaji. Budapest

Takács B.,

1966. A Zempléni-hegység üveghutái. Budapest

1970. Parádi üvegművészet. Budapest

Veres L.,

1978. A Bükk hegység üveghutái. Miskolc

Szöbeli adatközlők: Dr. Fülöp Tibor Sátoraljaújhely, Dr. Lenkovics László Tokaj, Oláh Tibor Debrecen, Dr. Pauleczki Ferenc Tolcsva, Pauleczki Antal Tolcsva.

FLASCHEN MIT BESITZERZEICHEN IN TOKAJ-HEGYALJA

(Auszug)

Hierzulande, so auch in Tokaj-Hegyalja, nimmt die Abfüllung des Weines in Flaschen ihren Anfang mit dem Beginn der Glasproduktion. Zwar produzierte schon in den Jahren um 1300 in Teplice im Komitat Barcs eine Glashütte, aber diese stellte nur für die Goldgruben von Felvidék die für die Lagerung des Scheidewassers benötigten Glasgegenstände her. Die Produktion von für die Weinlagerung geeigneten Flaschen begann erst am Ende der 1500-er Jahre, zu Beginn der 1600-er Jahre.

In der von Ferenc Rákóczi II. gegründeten Glashütte von Zemplén wurden hauptsächlich im 18–19. Jahrhundert Weinflaschen in größeren Serien hergestellt, in vielen Fällen Flaschen mit Besitzerzeichen. Das Besitzerzeichen ist ein auf den Körper der Flasche (Bauch), auf die Halswölbung im formbaren Zustand aufgetragener, aufgeschmol-

zener Stempelabdruck in verschiedenen Formen, welcher den Namen des Besitzers, sein Wappen, Monogramm, Symbol oder seine Losung enthält. Flaschen mit Besitzerzeichen ließen ab den 1700-er Jahren bis zur heutigen Zeit Privatpersonen, Wirtschaften, Einrichtungen und sogar Städte herstellen.

Unter den Städten von Tokaj-Hegyalja haben wir aus Mád, Sárospatak, Tarcál, Tállya, Tolcsva und Tokaj Flaschen mit Besitzerzeichen gesammelt. Diese Flaschen haben die verschiedensten Formen, ihre Größe reicht von einem Deziliter bis zu einem Liter, ihren Farben gehen von weiß über hellgrün-blaue Töne bis zu dunkelgrün und braun.

Die vorliegende Veröffentlichung stellt die Haupttypen der in Tokaj-Hegyalja verwendeten Flaschen mit Besitzerzeichen vor, zum Teil auf der Grundlage von im Museum von Tokaj befindlichen Exemplaren, zum Teil auf der Grundlage von in Privatbesitz befindlichen Exemplaren.

Miklós Pap

FIGURÁLIS DÍSZÍTMÉNYEK ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG PÁSZTORMŰVÉSZETÉBEN

FÜGEDI MÁRTA

A magyar pásztorművészetre Herman Ottó figyelt fel először, 1892-ben egy előadásában a „magyar pásztoremberek remekléséről” szolt.¹ Később egyre több kutató érdeklődése fordult e gazdag, látványos, sok színes alkotóegéniséget számon tartó művészet felé,² monografikus igényű munkák mellett egy-egy tájra jellemző tárgytípusok bemutatása, múzeumi gyűjtemények ismertetése, továbbá egyéniségvizsgálatok gazdagítják ismereteinket.

A pásztorművészet tárgyai szűkebb értelemben a pásztor életformához kapcsolódnak, a pásztoremberek saját használati tárgyait és az állatok őrzéséhez, legeltetéséhez, gondozásához szükséges eszközöket jelentik. Ide sorolhatók azonban olyan tárgyak is – főleg a XX. században készültek nagyobb mennyiségben –, amelyek nem a pásztor életforma kellékei, készítőjük, formájuk, díszítményeik alapján azonban, ha megváltozott funkcióval is, de mégis a művészkedő pásztorok tradícióit őrzik, adják tovább. A faragó pásztorok nemzedékeken át, gyakran dinasztiákban őrizték tradícióikat, a megszokott tárgyakat, díszítőeljárásokat és díszítményeket. Művészkedésük azonban nem merevedett meg, hanem alkalmazkodott a változó igényekhez. A feleslegessé vált eszközök, tárgyak elfelejtődtek, a megváltozott igények a meglévő eszközkészletet újabbakkal gyarapították. A faragott tárgyak szaporodása a századfordulón is tart, de ezek egy része már egyre lazább kapcsolatban van a pásztorélettel. A régi, megszokott tárgyakon is egyre inkább a díszítmény kerül előtérbe. Egyik-másik tárgy funkciója megkettőződik, vagy el is veszíti eredeti rendeltetését, és a művészkedő pásztor már nem is maga vagy pásztortársai használatára, hanem az érdeklődők, más társadalmi rétegek számára készíti. A faragók között is megszaporodik azoknak a száma, akik már nem pásztorok, megválva a pásztorélettől ipari munkával vagy a bányászatban keresik kenyerüket, a faragást azonban megszokásból, kedvtelésből, vagy kereset céljából tovább folytatják. A díszítés tradíciója tehát tovább él, de elszakad attól az életformától, amely létrehozta és arculatát kifejlesztette.³

A pásztorművészet különösen ott gazdag, ahol a pásztorkodásnak nagy a jelentősége a hagyományos életformák között. A Mátra és a Bükk kiterjedt erdősegei, a Cserhát lankás dombjai között is évszázados hagyományai voltak az állattartásnak.

1. Herman O., 1892. 310–321.

2. A teljesség igénye nélkül a legfontosabb átfogó művek Viski K., 1928., Madarassy L., 1934., Domanovszky Gy., 1944., Manga J., 1951., 1961., 1967., 1976. Tárgytípusok bemutatásával, gyűjteményismertetéssel, illetve egyéniségvizsgálattal többen foglalkoztak újabban, ezek azonban főleg a dunántúli népművészetet érintik, ezért név szerint nem sorolom itt a tanulmányokat.

3. Vö.: Manga J., 1976. 55.

A makkos erdők a sertéskondáknak, a legelők, terméketlen hegyoldalak pedig a juhnyájaknak adtak legelőt. Az uradalmak a múlt század első felében, a parasztság csak a jobbágyfelszabadítás után kapcsolódott be intenzíven az erdők egy részének feltöretésébe, a szántóföldi kultúra megteremtésébe. Nógrád, Heves és Borsod megye erdős-hegyes vidékén még a XX. század első felében is jelentős volt a hagyományos pásztorkodás.⁴

A palócság pásztorművészetének tárgyi emlékei elsősorban a XX. századot reprezentálják, kisebb számban a századfordulót illetve a múlt század második felét, ennél korábbi tárgyakból csak néhány példányt ismerünk. Ez az emléktárhely tehát mélyebb történeti áttekintésre nem ad lehetőséget, egy évszázad pásztor-fafaragó alkotótevékenységének sajátosságai, a díszítőigény és ízlés alakulása, az idegen hatás, az előkép, tradíció és az egyéni megformálás ötvöződésének jellemzői azonban megfogalmazhatók a tárgyak alapján.⁵

A pásztorművészetet a magyar népművészet összképében megkülönbözteti, elkülöníti az, hogy sok figurális ábrázolás, gyakran életképek, jelenetek, sőt jelenetsorok találhatók díszítményeiben.⁶ Mindez összefügg a pásztorok világképével, természetismeretével és nem utolsósorban a pásztoröntudattal is. A szerszámok, tárgyak a foglalkozás kifejezői, jelképei lettek, a díszes botok, balták, kampók, ostorok, csanakok a pásztorok nélkülözhetetlen attribútumaivá váltak. Ez természetes módon ösztönözte a díszes megformálást, a sajátos díszítménykincs kialakulását, megnövelte az egyes díszítőmotívumok értékét és szerepét.

A fentiek alapján tüzetten célul és vélem tanulságosnak azt a vizsgáldást, melynek során a múzeumi gyűjtemények, a szakirodalom és a kéziratos gyűjtemények adatai alapján megkísérlem egy nagyobb, de egységesnek tekinthető régió, Északkelet-Magyarország pásztorművészetéből a legjellemzőbb tárgytípusokat és díszítőeljárásokat a figurális díszítmények szemszögéből jellemezni.⁷

Északkelet-Magyarország, a *Palócföld* legjellegzetesebb tárgytípusa a *csanak*, melyet itt elsősorban *ivókanálnak*, *ivóbegrének*, *merítőkanálnak*, a keleti palócok pedig *fakanálnak* neveznek.⁸ A csanak a magyarságnál a fában-erdőben gazdag dombvidéken volt használatos, így elsősorban a Dunántúlon és a Felföldön terjedt el. Az Alföldön szinte ismeretlen ez az eszköz, csupán arról vannak ismereteink, hogy egyszerű, díszítetlen formáját szórványosan használták a Kiskunságban és a Sárréten, de bent a pásztorkunyhókban is. Az eszköz eredete a messze múltba nyúlik vissza, ábrázolását már a XVI. századból ismerjük.⁹ A csanak gazdag változataival a szomszéd népek pásztorkultúrájában is találkozunk, a magyar pásztorművészetben azonban kiemelkedő a for-

4. Figyelemre méltó idevonatkozóan Paládi-Kovács Attila megállapítása: „Szembeötlő, hogy a palóc faragó juhászok túlnyomó többsége az uradalmakban szolgált, s többnyire meddő nyáját őrzött. Ez a jelenség tapasztalható a Dunántúlon, a magyar pásztorművészet klasszikus területén is. Viszont ott, ahol az uradalmi merinótartás jelentéktelen volt, a pásztorművészet is szegényesebb.” *Paládi-Kovács A.*, 1965. 178.

5. A Felföld pásztorművészetének részletes elemzését lásd *Manga J.*, 1967. 204–307.

6. A népművészetben található emberábrázolásokhoz lásd *Fél E. – Hofer T.*, 1966., a pásztorművészet betyárábrázolásaihoz pedig *Manga J.*, 1951. 217–257.

7. Fentiek miatt nem foglalkozom azokkal az eszközökkel, tárgyakkal, melyeken nem a domború faragás a domináló díszítőeljárás. A domború faragás díszítményei közül az állatábrázolásokat és az állatok, növények és ember életképszerű együttes ábrázolását tekintem legjellemzőbbnek, ezért nem térek ki részletesen a más témájú és szemléletű figurális ábrázolásokra, így a történelmi személyiségekre és a vallásos témájú díszítményekre.

8. Vö.: *Madarassy L.*, 1932. 91–96.

9. Vö.: *Manga J.*, 1967. 264.

mák és a díszítmények változatossága, s ugyanakkor közös vonásokat hordozó sajátos arculata.¹⁰

A csanak, ivőbegré használata a Felföldön mennyiségében és minőségében is rendkívül változatos, így meghatározó műfaja a pásztorművészetnek is. A pásztorok mellett vadászok, erdészek, kerülők, tehát az erdős-dombos vidéket járó emberek is használták. Leggyakrabban a tarisznya szíjához csatolva hordták, s mivel így a nap, a szél hatásának állandóan ki volt téve a tárgy, jól kezelt, száradásra nem hajlamos fából faragták. A legkorábbi felföldi adatot a csanak használatára a XVIII. század elejéről ismerjük Nógrádból.¹¹ A legrégebbi múzeumban őrzött ivőbegrék a XIX. század közepén készülhettek,¹² de több datált darabot ismerünk az 1870-es évekből is. Herman Ottó és Jankó János a millennium idején már nagy mennyiségű díszes csanakot gyűjtött a területről, közülük jónéhány szintén évszámos. Ezekből az adatokból megállapítható, hogy a múlt század végén már általánosan elterjedt volt a Felföldön a figurális díszű, domború faragással készített ivőbegré.¹³

A díszítmények fő jellemzőinek bemutatása előtt szükséges a tárgy tipikus formaváltozatait és díszítőeljárásait is elemeznünk, hiszen ezek szoros kapcsolatban vannak a díszítmények alakulásával, megjelenítésével. A palóc ivőbegrék forma szerint több típusra oszthatók, vannak kerek, csésze formájúak és hosszúkás, kanál alakúak. Emellett találunk egy egyedi változatot is, amely csak a Mátra vidéken ismert.¹⁴ Ez az ún. kacsacsőrű, kacsaszájú forma, amelynek hosszúkás csészéje fedett, csak a keskenyedő vége felé nyitott, s így eggyel több felületet nyújt a díszítésre is. Az ivőbegrék sajátos díszítménykincsét a faragás technikája alakította ki. A síkrelief, illetve a domború faragás a XIX. század második felében terjedhetett el a csanakokon, a régebbi példányok – legtöbbször kanál formájúak – díszítetlenek vagy ékrovások voltak.¹⁵

A domború faragás a díszítmények plasztikus megformálását jelenti, így elkerülhetetlen, hogy az egyes motívumok, elemek között üres felületek ne maradjanak. Ezt a háttérrel vagy díszítetlenül hagyja, vagy „bökődéssel”, késheggyel való szurkálással tölti ki a faragó, amely a domború faragást még inkább kiemeli a háttérből. A régi felföldi merítőedényeken a háttérfelület még sima, díszítetlen, de a 30-as évektől megjelenik a bökődés. Ezt a Dunántúlon általánosan alkalmazott eljárást Manga János kutatásai szerint¹⁶ Berze Jani híres hevesi faragó pásztor tanulta a Dunántúlon, amikor Veszprém megyében summásként dolgozott. A többi hevesi faragó pásztor aztán átvette tőle ezt a Felföldön addig ismeretlen díszítőeljárást, és a 30-as években a Mátra vidéken el is terjedt.

Az ivőbegrék oldalán, fenekén és olykor tetején alkalmazott, döntően figurális domború faragás mellett a felföldi tárgyak legfőbb sajátossága a fogó, a fül rendkívül változatos figurális kidolgozása. Gyakran önálló kisplasztikák, valóságos faragott szobrocskák ezek, s rokonságot mutatnak az Északi-Kárpátok szlovák és lengyel pásztorfa-

10. Vö.: *Bátky Zs.*, 1928. 97–105.

11. *Manga J.*, 1967. 264.

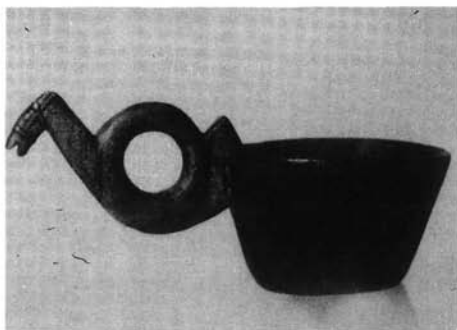
12. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében egy 1841-es datálású példány látható.

13. A Néprajzi Múzeum, a balassagyarmati Palóc Múzeum, az egri Dobó István Vármúzeum, a debreceni Déry Múzeum és a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményeiből több mint 200 figurális ábrázolással díszített csanak adatait, jellemzőit vettem alapul elemzésemhez. Egyúttal köszönetet mondok a fenti gyűjteményeket kezelő kollégáknak, hogy a tárgyak megtekintését lehetővé tették.

14. Vö.: *Madarassy L.*, 1932. 92.

15. Vö.: *Manga J.*, 1976. 40.

16. *Manga J.*, 1967. 264.

1. kép. Stilizált állatfejjel díszített egyszerű csanak. (HOM 53. 926. 1.)
Nagyvisnyó

2. kép. Rókafogós „jágerkanál”.
(HOM 57. 105. 1.)
Sajószentpéter, Mészáros István munkája

ragásaival.¹⁷ Két lényeges eltérés azonban megállapítható: a cserpákok fülein sokkal gyakoribb a kisplasztikában megvalósított emberábrázolás, a palóc területen pedig ilyen csak ritkán találunk. A cserpákok fülén továbbá az állatfigurák legtöbbször egy fogószerkezeten ülnek, tehát szinte egyértelműen csak díszítmények, a palóc ivóbegréken pedig a használati és a díszítő funkció ötvözésével valósítja meg a faragó a figurális fogót.

A múzeumi gyűjteményekben megőrzött gazdag anyagban a változatosság mellett bizonyos azonosság, ismétlődések, törvényszerűségek is megállapíthatók. Ezeket több tényezővel magyarázhatjuk, mindenekelőtt az alkotó egyéniségével, a faragó pásztorok egymásra hatásával, és nem utolsósorban azzal a ténnyel, hogy a saját szükségletre készült tárgyak mellett a faragók nagy mennyiséget készítettek megrendelésre is, pászortársaiknak, vadászoknak, de turistáknak, városi embereknek is. Így törvényszerű, hogy bizonyos sémák, típusok kialakultak, s az egyszeri munka egyedi vonásait figyelmen kívül hagyva ugyanazok a tárgyak több példányban is fennmaradtak, azonos vagy hasonló díszítmények olykor egymástól távol eső helyeken is fellelhetők.

3–4. kép. Stilizált kígyófogós „jágerkanál”, talpán szarvas (HOM 53. 921. 1.)
Szőketanya

17. Vö.: Bednarik R., 1956. és Komorovská M., 1982.

5. kép. Lófogós csanak, 1930-as évek.
(HOM 58. 132. 6.)
Hangony, Fodor István munkája

6. kép. Kosfogós, ún. kacsacsőrű
fedeles csanak, oldalán szarvas.
(DIVM 54. 34. 1.)

Nógrád, Heves és Borsod hegyes, dombos, erdős vidékén elsősorban a juhászok faragtak. Az ügyes kezű faragókat pásztortársaik név szerint is számon tartották, maguk is rendelték tőlük, és társaiknak, ismerőseiknek is ajánlották. Az egyéniségnek, egy-egy jó hírű, sokat dolgozó faragó pásztornak tehát jelentős szerepe volt a pásztorművészet alakulásában, a formák, díszítmények elterjedésében. E tényező fontosságát tartotta szem előtt Madarassy László is, amikor Művészkedő magyar pásztorok c. munkájában különböző tájak egy-egy jeles faragó pásztor egyéniségét mutatta be.¹⁸ A Palóc-föld néhány híres faragóját is ő „fedezte fel.”

Nógrád megyében híres faragó volt Bertók Mihály, Barna János, továbbá Gyurkó Pál, Heves megyében többek között Fodor Barna, Berze István és fia János, valamint Ostoróczy József és Ferenc neve említendő.¹⁹ Borsodból például Dulai Ferenc görömbölyi juhászra, a ládházi Bukta Jánosra, a sajószentpéteri Mészáros Istvánra és a Borsod-községbe való Szabó Jánosra figyelt fel a néprajztudomány.²⁰ A felsorolt faragóktól számos alkotás került a múzeumokba, emellett életükről, munkásságukról, egyéniségükről is tudunk adatokat, így egyéni stílusukról, alkotótevékenységükről is képet formálha-

7. kép. Kosfogós fedeles csanak,
oldalán legelésző konda.
(DIVM 54. 216. 1.)

8. kép. Szarvasfogós csanak,
oldalán erdei állatok, madarak.
(DIVM 54. 213. 1.)

18. Madarassy L., 1934.

19. Vö.: Manga J., 1967. 284.

20. Vö.: Bodgál F., 1967. és Mecsei L., 1960.

9. kép. Fedeles sótartó,
fogója fekvő kutya.
(DIVM 54. 221. 2.)
Ostoróczki József munkája

10. kép. Fedeles só-paprikatartó, kakas fogóval
(HOM 58. 132. 4.)
Hangony, Fodor István munkája

tunk. A kortárs faragópásztorok személyesen vagy hírből ismerték is egymást, gyakran tapasztalatot és mintát is cseréltek, természetesen olykor vetélkedtek is egymással.

Gyurkó Pál, az egyik legkiválóbb nógrádi faragópásztor így emlékezett: „... ha a disznóval a vilkei határba, a kislidércsi vögybe jól bementünk, oszt pásztorok többen esszetanákoztunk, mingyá a faragásra fordult a szó. Felmutattuk egymásnak, ki mit faragott ...”²¹

A sokat faragó pásztorok mintákat gyűjtöttek, cseréltek, utánózták egymását, s ezt ötvözték saját elképzeléseikkel és ügyességükkel. Gyurkó Pál így vallott Manga Jánosnak erről: „Hol utánóztuk a másét, hol másat, attól eltérőt akartunk csinálni. Mintákból egész rakást tartogattam. Volt kutyás, őzes, szarvasos, vaddisznós. A mintákat úgy néztem le mások kanáláról, ugyan magam eszéből is csináltam.”²²

A görömbölyi Dulai Ferenc juhász a szintén faragó nagybátyjától kapott rajzokat, melyekről a mintát választotta.²³ Lőrincz Pál karancseszi juhász véleménye: „Mindenkinek azt faragta, amihez értett.”²⁴ Németh Varga Ferenc szilvásváradinakondás a 30-as években bőrből készített mintákat használt az ivókanál fülének kifaragásához. A fára ráfektetve ennek körvonalait kijelölte, s úgy kezdett hozzá a különböző fogóformák kifaragásához. Madarassy Lászlónak így vallott erről: „... a mintával gyorsabban megy a dolog és nem is tévedhet az ember. Ha valahol meglátok egy takaros kanálfület, mindjárt mintát veszek róla valami elhasznált csizmaszárból való bőrdarabon. A mintáimból most csak kettő van itthon, ez a „kerék”, meg az a „puli”, a többi kölcsönben van egy juhásznál, azok között „őz” is van.”²⁵ A sajószentpéteri Mészáros István a megrendelő igénye, foglalkozása szerint díszítette a csanakokat, ennek megfelelően a csordás ré-

21. Hofer T., 1963. 7.

22. Manga J., 1976. 41.

23. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 465.

24. Manga J., 1967. 284.

25. Madarassy L., 1932. 93.

szére bikafejet, a juhásznak kosfejet vagy bárányt, a kanásznak disznót faragott, a vadászoknak, erdőkerülőknek készített ún. „jágerkanalat” pedig szarvas, nyúl, tölglevelek díszítették.²⁶

A pásztortársak általában jószággal, vagy annak valamilyen feldolgozott termékével fizettek egymásnak. A csordások egy őszi kecskét, a juhások egy nagyobb bárányt, a kanások 5–6 hetes malacot, a vadások pedig pénzt, vadhúst adtak a csanakért.²⁷

A múzeumokban őrzött e területről származó több száz csanak díszítményeit áttanulmányozva körvonalazódnak az északkelet-magyarországi régió pásztorművészetének jellemzői. A stilizált, egyszerű díszítmények a múlt század második feléből származó tárgyakon találhatók. Számos darabon a fogó olyan állatfejben végződik, ahol a figurális ábrázolásra törekvést csupán a szem és a száj jelzése mutatja. A naturális részletezés itt még ismeretlen, így az állatok sem határozhatók meg közelebbről.

A felföldi csanakok figurális díszítményei között jellegzetesnek tekinthető a fogók kígyóformájú megoldása, amely gazdag változatokban ismert, s olykor a szép formai megjelenést valóságos faragóbravúrral oldotta meg alkotója.²⁸ Egyes egyszerűbb, a fogó funkciónak megfelelő formák, így a kampó és a kör vagy félkörív, már eleve kínálják a kígyó megjelenítését.²⁹ Emellett gyakoribb azonban a látványosabb, bonyolultabb megoldás, elsősorban a spirálisan körben tekeredő kígyóalak. Ezt a fogóformát legtöbbször még megtámasztják egy másik kígyó fejével, amely a csanak aljáról indul ki. Így a fogó stabilitása, használhatósága megnövekszik, ugyanakkor a két kígyó dekorativitása is még nagyobb lesz.³⁰ Más változatokban a spirálisan tekeredő kígyóforma stabilitását azzal biztosította a faragó, hogy a kígyótestet küllőkkel kötötte össze.³¹ Elsősorban a Mátra vidéken elterjedt több változatban az a fogómegoldás, ahol a kígyó és valamilyen vadállat viaskodását ábrázolta a faragó.³² A kígyó a csanak aljáról kiindulva meghajló formában, az edény peremébe harapva tölti be a fogó funkcióját, az ívében álló állatalak pedig a kígyót kapcsolja a csanak testéhez, tehát stabilabbá teszi a fogót.

A kígyós csanakfogó kedveltségét bizonyítja az is, hogy több nemzedéken át faragták különböző változatait a felföldi pásztorok. Herman Ottó a század végén Balassagyarmaton vásárolta azt a kígyófülű csanakot, melynek datálása 1874.³³ Ostoróczy József pedig a Heves megyében lévő Szucsón még az 1950-es években is faragott turistáknak kígyós fogójú edénykéket.³⁴

A kígyóábrázolások legfőbb sajátosságának azt tarthatjuk, hogy az alkotó a figurális megjelenítés változataiban a látvány, a dekorativitás és a használati funkció, a stabilitás egységét hogyan tudta megoldani.

11. kép. A kígyós bot egyik példánya (DIVM 54. 229. 1.)

26. Manga J., 1976. 40.

27. Richter I. gyűjtése 1950-ben, Dobó István Vármúzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 2271.

28. A kígyóábrázolásokhoz lásd: Erdész S., 1984. és Fügedi M., 1987.

29. Vö.: Manga J., 1967. 19/b ábra.

30. Vö.: Domanovszky Gy., 1983. 319. ábra

31. Vö.: Bátky Zs.–Györffy I.–Viski K., 1928. 193. ábra

32. Vö.: Fél E.–Hofer T., 1975. 146. ábra

33. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 31911.

34. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 74. 150. 687.

A kígyó mellett számos más állat figurális, kispasztikai ábrázolásával találkozhatunk a csanakfogókon. Ezek olykor a tulajdonos, a használó jelképei is lehetnek – így a kos, a bárány, a disznó a vele foglalkozó pásztore, a szarvas vagy más vadállat a vadászé, erdészé –, emellett azonban másfajta, sőt egyedi állatábrázolások is előfordulnak.

Kiemelkedően szép az a Nógrádból származó – egyébként gyakran publikált – 1898-as datálású merítőedény, amelynek fogója mívesen kidolgozott koronás kétféjű sas,³⁵ s a fogóforma díszítése itt még nem domború faragás, hanem vonalas rézveret. A merítőedény csésze részén azonban már domború faragással készültek a futó szarvasok. A sasábrázolás előképe feltehetően a heraldikai motívum más tárgyon, esetleg iraton, pecséten való megjelenítése lehetett. Szintén heraldikai előképre vezethető vissza a nógrádi Gyurkó Pál több alkotásán megjelenő ágaskodó páros oroszlán. Így emlékeztet rá: „Egyszer egy árjegyzékben címeres oroszlánt láttam, azt mindjárt megcsináltam mintának.”³⁶

Nógrád megyéből ismerünk több olyan merítőedényt, ahol a fogó stilizált vagy részletezőbben ábrázolt hal alakú.³⁷ Ez a pásztorművészeti díszítmények között egyébként idegen állatalak feltételezhetően valamilyen egyedi inspiráció, ötlet megvalósítása.

Vannak olyan fűlmegoldások, ahol a rögzítést, fogást biztosító íves, áttört formának csak egyik vége van állatfejjé kifaragva. Például a makkot evő kosfej kidolgozása még részletező, a fogó többi része, amely az állat teste lehetne, azonban jelzéstelen, díszítetlen marad. Más fogóváltozatokon az áttört, különböző formájú fűlön ül a természetes részletességgel ábrázolt állat.

Az állatábrázolás megvalósításában azonban leggyakoribb az a forma, ahol a négylábú, teljes állatalak álló változatban alkotja a fogót, vagyis mellső lábaival a csésze szájának, a hátsókkal pedig a csésze aljának támaszkodik. Ennek egyéni változata a kétfős állatalak, például a kétféjű kos, ahol az íves állattest mindkét vége fejben végződik, vagyis a faragó szimmetrikusan megkettőzte az állatfejet. Mindez valószínűleg a Dunántúli pásztorfaragványairól átvett megoldás, hiszen azok a hevesi faragók – Berze Jani és társai – alkalmazták, akik a Dunántúlon is jártak.³⁸

A fenti változatok mellett másik jellegzetes fogómegoldás az, ahol kétféle állatalak szerepel, sokszor viaskodó jelenetben, összekapaszkodva, vagy egymás hátán.

A merítőedények csészéjének díszítése is sajátosan alakult a Felföldön. A legkorábbi darabokon, a múlt század második felében a csésze oldala alig díszített. Peremét ékrovásos, geometrikus csíkminta díszíti, az oldalpalást felületén esetleg néhány egyszerű stilizált virág, rozetta vagy tulipán található. A domború faragás térhódításával azonban elterjednek a figurális ábrázolások, ahol a fák, növények, állatok és az ember együttesen, életképszerűen, gyakran konkrét jelenetben látható. A tölgyfa, a tölgylevél és a makk szinte állandó háttere a jeleneteknek, körülötte erdei állatok – szarvas, őz, nyúl, madár, mókus, róka – mindezt pedig vadász vagy pásztorjelenet, ritkán betyárábrázolás teszi teljessé.

A forma és díszítmény szempontjából is rokonai a csanakoknak a szintén domború faragással és figurális ábrázolással díszített sőtartók. Elterjedésük kétféle eredetre vezethető vissza. A századfordulótól kezdve az üveggyarak által készített só- és paprikatartók mintájára faragták fából a felföldi faragó pásztorok.³⁹ A kétfős csésze oldalát domború faragással díszítették, a két edényke fölé pedig középen elfordítható fedelet

35. Vö.: *Manga J.*, 1976. XIII. tábla

36. *Manga J.*, 1976. 41.

37. Vö.: *Manga J.*, 1967. 29/f ábra

38. Vö.: *Manga J.*, 1967. 238.

39. Vö.: *Manga J.*, 1976. 41.

illesztettek. A fedőkre és a sórtartó fogójára gyakran kisplasztikát, madarat, kakast, kutyát, rókát faragtak. Ezt az asztali sórtartót parasztemberek is rendelték, vásárolták a faragó pásztoroktól. A másik fajta a pásztoremler tarisznyájába való sórtartó, kisebb, ellapított forma, biztonságosan záródó fedéllel. Ezt a tárgyat a Dunántúlon szaruból készítették, feltételezhetően azt a formát és díszítményeit vették át a felföldi faragók. Fedelén gyakori a Dél-Dunántúlon alkalmazott ülő vagy kettős állatalak.⁴⁰ Oldalát, az asztali sórtartóhoz hasonlóan szintén domború faragással kivitelezett figurális díszítmények, életképek díszítik.

A domború faragással készült rokon motívumvilága miatt elemzésünk körébe tartozik a pásztorbot is. Bár a pásztorbotok legdíszesebb példányait a Dunántúlról ismerjük, a Felföldön is nagy mennyiségben készültek, a saját használaton túl századunk elejétől már gyakran másodlagos funkcióval is, megrendelésre, eladásra – sétabotnak, díszbotnak.⁴¹ „A bot díszé a pásztornak, mint vadásznak a puska” – vélték a pásztorok. „Virtus volt a szép botot csinálni, kényesebb, kevélyebb volt a bottal a pásztor.” Az idősebb juhászok emlegették, hogy az új helyet kereső juhászt csak akkor fogadták fel pásztornak, ha szépen faragott kampósbotját magával vitte.⁴² Az állatok mellett használatos botok egyszerűbbek, dísztelenebbek voltak, a díszes domború faragás az ünnepi botokon jelent meg. Ez erkölcsi megbecsülés, önértékelés mellett a botnak jelentős anyagi értéke is volt, egy nagyobb bárányt, sőt szuahutai juhászok véleménye szerint egy kóst is adtak érte.⁴³ A juhászokampókat a dunántúli pásztorok egy fából faragták, az ország keleti felén azonban inkább a rézkampó terjedt el. A csigavonalban visszahajló kampó leggyakrabban tulipánban vagy kígyófejben végződik.⁴⁴

A díszbotok, sétabotok szárát gazdag domború faragás díszíti. Általánosan elterjedt a botszáron spirálisan végigtekergőző plasztikusan kifaragott kígyó, amely már önmagában is látványossá teszi a botokat, „jól füst a boton”, s ugyanakkor tagolja is a bot felületét, könnyebb rajta a díszítményeket beosztani. A szabad mezőket tölglevél, makk, virágok díszítik, de ezek ritkán szerepelnek egyedül, a pásztoremler elemei, jeleketi társulnak hozzá – szarvasok, őzek, nyulak, mókus és legelésző nyáj a pásztorral.⁴⁵ „Történelmi bot”-nak nevezték maguk a faragók azt a díszbotfajtát, ahol nemzeti történelmünk nagy alakjainak portréi – Attilától Petőfiig – díszítik a botszárat, a boton végigtekeredő kígyóvonalban pedig egy példányon például a Himnusz és a Szózat sorai olvashatók.⁴⁶

A szárhoz hasonlóan látványos a díszbotok fogójának kialakítása is. Sokszor a bot természetes görbesége, íve már kínálja a figurális díszítést. A kígyófej gyakran megjelenik a fogón, kampón is. Manga János kutatásaiból tudjuk,⁴⁷ hogy Ostoróczy József szucsai (Heves megye) pásztor a 30-as években egy Veszprém megyében lévő uradalomban tanulta Major nevű ottani faragó pásztortól a kígyósbót készítését, s természetesen

40. Vö.: Paládi-Kovács A., 1965. 83. kép

41. A pásztorbotokhoz lásd: Madarassy L., 1933. 14–16., és Fügedi M., 1976. 96–104.

42. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 465.

43. Richter I. gyűjtése, Dobó István Vármúzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 2271.

44. Hódossy Lajos edelényi öntőmester messze vidéket ellátott szép kampóival. Fennmaradt iratai, levelezése között az ország minden részéből vannak megrendelések, a juhászok kézzől kézre adták a címét, egymásra hivatkozva fordultak a mesterhez. Vö.: Bodgál F., 1959. 369–391.

45. Barna János nógrádi juhász különösen egyedi botokat készített, botjait, kampóit ékrovással vízszintes mezőkre tagolta, s az egyes szakaszok díszítményeit állatalakkal és vallási élet jeleneteivel töltötte meg. Vö.: Manga J., 1967. 240. Abb. 8.

46. Vö.: Manga J., 1967. 237. Abb. 6., újabban pedig Viga Gyula ismertett egy ilyen példányt, vö.: Viga Gy., 1985. 289–293.

47. Manga J., 1967. 238.

hazatérve meghonosította Heves megyében is, társai is utánózták botjainak kígyóformáját. A minták ismétlődéséhez, az átvételhez, másoláshoz tanulságos példát találtunk a különböző gyűjteményekben. Ugyanaz az egyedi fogójú kígyósbót több, majdnem azonos példányban a balassagyarmati, az egri és a miskolci múzeum gyűjteményében is megtalálható.⁴⁸ A botok szárán itt is kígyó tekeredik végig, de emellett a bot fogóját is egy másik kígyó képezi, amely visszahajolva szinte szabályos kör alakot bezárva adja a fogó ívét, részletesen kidolgozott feje pedig a szárhoz simul. Ez a forma rendkívüli dekorativitása mellett a bot fogójának használati funkcióját is erősíti. Az egyik példányon azonban ez a kígyóforma fogóív nem kígyófejen, hanem kosfejben végződik.⁴⁹ Ennek kidolgozása viszont megegyezik a Dunántúlon, elsősorban Somogyban faragott kosfejes juhászkampókéval.

A díszbotok díszítményeinek vizsgálata azt igazolta, hogy az alapvetően más felület és forma ellenére az azonos faragóeljárással ezeken az eszközökön is hasonló motívumvilág jelenik meg, mint például a csanakokon.

Már Manga János megállapította, hogy a Palócföld fafaragó művészetének egy sajátos területe, az elsősorban Nógrádból ismert áttört faragás is rokonságban van a palóc pásztorművészet domború faragással díszített tárgytypusaival. Az áttört faragás a múlt század második felében terjedt el, és ugyanazok a faragó pástorok kezdték el csinálni, akik a merítőedényeket és pásztorbotokat készítették.⁵⁰ A századfordulón egyenesen dívatba jött az áttört faragású táblákkal díszített bútor, szinte minden pásztorháznál volt ilyen támlájú pad és szék, illetve ruhafogas, kanalas. A parasztok is a pásztoroktól rendelték meg, s így vált általánossá. Huszárpadoknak is nevezték, mert legjellegzetesebb díszítménye a lovashuszar volt, emellett azonban ugyanazok az életképek jellemzik az áttört faragás motívumvilágát is, amelyeket a csanakokon, sőtartókon, botokon megismertünk. Tölgyfa alatt szarvasok, őzek, a fán mókus, a pásztor jószágaival és kutyájával, a vadász az erdőben – ezek az ismétlődő képek. Az ívöbegrék, botok és padtámlák tehát különböző funkciójuk és díszítőtechnikájuk ellenére rokonságban vannak, mivel ugyanaz a társadalmi réteg, gyakran ugyanaz a személy az alkotójuk, s ábrázolt díszítményeik is ugyanazt az igényt és világot tükrözik.

Északkelet-Magyarország pásztorművészetének tárgyi emlékei elsősorban a magyar népművészet új, paraszti stílusát tükrözik. A XIX. század első felében születő új népművészeti ágak között éppen ez, a figurális pásztorművészet az egyik legjellegzetesebb. A megváltozott szemléletet, az új alkotói és befogadói igényt elsősorban az ábrázolásra törekvés, a figurális megjelenítés reprezentálja. Az ábrázolás módja, az alakok művészi megfogalmazása pedig eredetien népi.

A Palócföld természeti-gazdasági adottságai még a XX. században is fenntartották a pásztorkodás tradícióit. Az iparosodó világban is tovább élő pásztorréteg virágoztatta fel a figurális pásztorfaragást. A hagyomány és az egyéni újítások ötvözetéből sajátos forma- és díszítménykincs alakult ki. A díszítés tradíciója tovább él, szinte a XX. század közepéig, de egyre inkább elszakad az őt létrehozó életformától. Megszaporodnak az idegen társadalmi rétegek eltérő igényeinek kielégítésére készült, gyakran direkt kereskedelmi céllal létrejött tárgyak. A díszítmények területén viszont kialakul egy viszonylag egységesnek tekinthető, a tradíciókhoz kötődő motívumvilág, amely a kisebb használati tárgyaktól a bútorokig, az alapvetően eltérő díszítendő felületeken is rokonnak tekinthető.

48. Vö.: Fügedi M., 1976. 100.

49. A botok adatai: 1. Palóc Múzeum, Balassagyarmat, ltsz.: 59. 2. 1. (Litke), 2. Dobó István Vármúzeum, ltsz.: 54. 229. 1. (Bekölce), 3. Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 58. 119. 1. (Egercsehi-Görömböly).

50. Vö.: Manga J., 1967. 293.

IRODALOM

- Bátky Zs.*,
1928. Pásztor ivócsanakok a Néprajzi Múzeumban. Népr. Ért. XX. 97–105.
- Bátky Zs.–Györffy I.–Viski K.*,
1928. Magyar népművészet. Bp.
- Bednárik, R.*,
1956. Pastierske rezbárske umenie. Bratislava
- Bodgál F.*,
1959. A rézőntés technikájához. Az edelényi juhászkampó. Ethn. LXX. 369–391.
- Bodgál F.*,
1967. A borsodi pásztorművészet. Észak-Magyarország, január 8.
- Domanovszky Gy.*,
1944. Magyar pásztorművészet. Bp.
- Domanovszky Gy.*,
1983. A magyar nép díszítőművészete I–II. Bp.
- Erdész S.*,
1984. Kígyókultusz a magyar néphagyományban. Studia Folkloristica et Ethnographica 12. Debrecen
- Fél E.–Hofer T.*,
1966. Paraszrok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Bp.
- Fél E.–Hofer T.*,
1975. Magyar népművészet. Bp.
- Fügedi M.*,
1976. A Herman Ottó Múzeum pásztorbotjai. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. 96–105.
- Fügedi M.*,
1987. Die Schlange in der ungarischen Volkskunst. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 7. Debrecen (megjelenés alatt).
- Hermann O.*,
1892. A magyar pásztoremberek remeklése. Ethn. III. 310–321.
- Hofer T.*,
1963. Magyar népi faragások. (Díszítőművészeti szakkörvezetők jegyzetanyaga) Bp.
- Komorovská, M.*,
1982. Crpáky v slovenských muzeách. Bratislava
- Madarassy L.*,
1932. A palóc „fakanál”. Népr. Ért. XXIV. 91–96.
- Madarassy L.*,
1933. A palóc „binkó” és egyebek. Népr. Ért. XXV. 14–16.
- Madarassy L.*,
1934. Művészkedő magyar pásztorok. Bp.
- Manga J.*,
1951. Betjarendarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten. Acta Ethn. II. 217–257.
- Manga J.*,
1954. Magyar népművészet 16.
- Manga J.*,
1961. Hirtenkunst in Transdanubien. Acta Ethn. X/1–2. 67–152.
- Manga J.*,
1967. Hirtenkunst im Tiefland und im Oberland. Acta Ethn. XVI. 207–304.
- Manga J.*,
1976. Magyar pásztorfaragások. Bp.
- Malonyai D.*,
1922. A magyar nép művészete V. A palócok művészete. Bp.
- Mecsei L.*,
1960. Szabó János művészete. Észak-Magyarország, március 2.

Paládi-Kovács A.,

1965. A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen.

Verebélyi K.,

1983. Ungarische Hirtenstäbe. Volkskunst 83/3. 150–154.

Viga Gy.,

1985. Nagy Pál Miklós faragott botja a Béres Béla gyűjteményben. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXIII. 289–293.

Viski K.,

1929. A magyar pásztorművészet. Jelentések az 1928. évi prágai Nemzetközi Népművészeti Kongresszuson.

FIGURALE VERZIERUNGEN IN DER KUNST DER HIRTEN VON NORDOSTUNGARN

(Auszug)

In den Komitaten Nógrád, Heves und Borsod bestand in den waldigen, gebirgigen Gegenden noch in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts ein bedeutendes herkömmliches Hirtenwesen. Die schnitzenden Hirten stellten nicht nur Dinge für den eigenen Gebrauch her, sondern sie versahen auch ihre Kameraden und Familienmitglieder mit geschnitzten Gegenständen, sie fertigten sogar immer mehr in Anpassung an die Ansprüche der Menschen in der Stadt und der Touristen verzierte Schnitzereien zum Verkauf an. Diese Erinnerungsgegenstände der alten Hirtenkunst spiegeln in erster Linie den neuen, bäuerlichen Stil der Volkskunst wider. Unter den in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts entstehenden neuen volkskünstlerischen Zweigen ist gerade die figurale Hirtenkunst einer der charakteristischsten. Der veränderte schöpferische und abnehmerseitige Anspruch wird vorrangig durch die Bemühung um Darstellung, um figurale Erscheinungen präsentiert. In der Gegend der Palócen brachte die weiterbestehende Schicht der Hirten auch in der sich industrialisierenden Welt die figurale Hirtenschnitzerei zur Blüte, in erster Linie an Trinkgefäßen, verzierten Hirtenstöcken, Salzbehältern und bei durchbrochenen Schnitzereien an Möbeln. Aus der Verschmelzung der Tradition mit individuellen Neuerungen entsteht ein eigener Formen- und Verzierungschatz. Die Tradition der Verzierung lebt weiter, aber sie löst sich immer mehr von der Lebensform, die sie zustandebrachte. Es vermehren sich die für die Befriedigung der abweichenden Bedürfnisse fremder Schichten hergestellten, häufig direkt zum Ziele des Handels geschaffenen Gegenstände. Auf dem Gebiete der Verzierungen dagegen entwickelt sich einen als einheitlich zu betrachtende, an die Traditionen gebundene Motivwelt, welche von kleineren Gebrauchsgegenständen bis zu Möbeln, auch bei grundlegend voneinander abweichenden zu verzierenden Flächen als verwandt betrachtet werden kann.

Márta Fügedi

A SÁTORALJAÚJHELYI FESTETT BÚTOR

PETERCSÁK TIVADAR

A magyar népi bútorművesség egyik kevésbé ismert helyi stílusa a sátoraljaújhelyi festett bútor. A néprajzi szakirodalomban 1952-ig csak az e stíluskörbe tartozó pusztafalusi bútort említik, illetve közölnek fényképeket. Gönyei Sándor 1939-ben írja, hogy a helyi asztalos festett bútorokat készít.¹ Domanovszky György 1942-ben közöl egy 1888-as datálású kanapét Pusztafaluból „kanapés padláda” megjelöléssel.² A Sátoraljaújhelyen és Pusztafaluban készült festett bútorok közül az 1930-as évek végén került néhány darab a Néprajzi Múzeumba. Ezek alapján végzett K. Csilléry Klára részletes helyszíni gyűjtést 1951-ben Sátoraljaújhelyen a még élő asztalosok körében.³ 1952-ben ő közli az első jellemzést a sátoraljaújhelyi stílusról egy szék bemutatásával.⁴ A Magyar Néprajzi Lexikon *sátoraljaújhelyi bútor* címszavát is K. Csilléry Klára írta. Ebben az addigi ismert bútorok alapján összegzi e stílus sajátosságait. A sátoraljaújhelyi bútor „jellegzetes stílusa későn, a XIX. század második felében bontakozott ki, évszámok példányok alapján alakulása az 1880-as évektől az 1920-as évekig követhető. Alapszíne fekete, rajta a virágzás fő színe piros, kevesebb késsel, sárgával, zölddel. A virágok tömött csokrokban, füzérekben helyezkednek el a díszített felületen. A századfordulón a virágokat általában már nem festik, hanem fából, illetve burgonyából kivágott tulipán és lóhere alakú pecsétlőket használtak.”⁵ A lexikonban ismét publikálták a már korábban leközölt kanapét és széket,⁶ illetve a *bölcső* címszónál egy Karcásról származó virágozással díszített talpas bölcső látható.⁷

A Néprajzi Múzeumban és a Tiszáninneni Református Egyházkerület Múzeumban található néhány újhelyi bútor mellett a legjelentősebb ilyen gyűjtemény a sárospataki Rákóczi Múzeumban van. E bútorok egy részét magam gyűjtöttem az 1970-es évek elején, melyek közül több még használatban volt. A sárospataki közgyűjteményekben lévő mintegy 60, zömében datált bútor, valamint K. Csilléry Klára 1951-es gyűjtése alapján jól megrajzolhatók e későn kialakult helyi stílus sajátosságai. Az újonnan

1. Gönyei S., 1939. 130.

2. Domanovszky Gy., 1942. 12. t.

3. A gyűjtés anyaga megtalálható a sárospataki Rákóczi Múzeum Adattárában: SRMA 55–20, 55–95, illetve első példánya a Néprajzi Múzeum Adattárában.

4. K. Csilléry K., 1952. 21.

5. K. Csilléry K., 1981. 431.

6. Magyar Néprajzi Lexikon 3. köt. 1980. 19.; 4. köt. 1981. 431.

7. Magyar Néprajzi Lexikon 1. köt. 1977. 363.

összegyűjtött emlékanyagnak az alapján vált megismerhetővé, hogy az 1880–1920-as évekkel szemben a vizsgált díszítő stílus jelentősen hosszabb ideig élt.⁸

Az újhelyi asztalosság történetéről keveset tudunk. Román János a XVI–XVII. századi zempléni iparosok között az *Asztalgiarto*, *Aztalgiarto*, *Asztaljarto* nevet Patak, Tállya, Tokaj mellett Újhelyből is említi.⁹ Az újhelyi asztalos céhre vonatkozó első adat 1827-ből ismert.¹⁰ Ekkor az asztalosok a lakatosokkal, puskaművesekkel és üvegesekkel alkottak egy céhet. Az egyesült céhbe az alábbi asztalosok tartoztak legényeikkel és inasaikkal:

Mesterek	Legények száma	Inasok száma
Frutler József	7	2
Snirtz József	–	–
Brening Kristóf	6	2
Katona Antal	1	–
Frutler János	1	1
Körtvélyesi Gábor	1	–
Riptso György	–	–
Bajkur János	4	1
Kövy János	3	1
Soltész László	2	1
Keresztessy János	1	–
Összesen 11 mester	26 legény	8 inas

Hibák miatt a céhből kimaradt Molnár János asztalos, és még három „fuser” nevét is megemlítik.

1842-ben már önálló asztalos céh működött Sátoraljaújhelyen, amit a céh megmaradt pecsétje igazol. A 2,9 cm átmérőjű, esztergált fanyelű rézpecsét nyomófelületének a felét szabálytalanul, folyóírással vésett szöveg foglalja el: „A. S.a.Újhelyi Asztalos Czéh Petsétje 1842” Fölötte ötágú koronából kihajló szőlőindát és szőlőfürtöt ábrázol, melyek gyalut, vinklivasat, körzöt fognak össze.¹¹

A céhek megszűnése után 1876-ban alakult meg az Egyesült Ipartársulat, majd 1891-ben az Általános Ipartestület.¹² A Sátoraljaújhelyi Általános Ipartestületnek 1910-ben 35 asztalos volt a tagja.¹³ Még 1940-ben is 29 asztalos dolgozott a városban, és az egyik legnépesebb létszámú mesterség volt az asztalosság.¹⁴

A XIX. század közepétől a XX. század közepéig terjedő évszázadban Sátoraljaújhelyen 30–40 asztalos dolgozott folyamatosan. Ezeknek csak egy része volt *vásári asztalos* vagy *virágos asztalos*, aki a parasztság számára festett bútort készített.¹⁵ A század-

8. Ezúton köszönöm meg K. Csilléry Klárának, hogy lehetővé tette kéziratok anyagának felhasználását, illetve lektori véleményében olyan szempontokra és tényekre hívta fel figyelmemet, amelyek jelentősen segítettek a tanulmány elkészítését. A sátoraljaújhelyi bútorthoz L. az alábbi adatközléseket: *Petercsák T.*, 1978. 63–67.; *Petercsák T.*, 1982.; *Cseri M.*, 1983.

9. *Román J.*, 1965. 59.

10. Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhely város iratai 112/25.

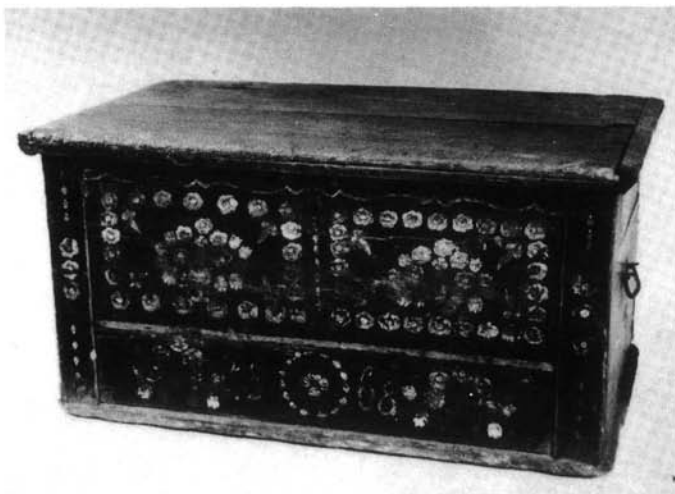
11. *Bodó S.*, 1970. 212–213.

12. *Csikvári A.*, (szerk.) 1940. 91.

13. Zemplén Megyei Levéltár IX–209/2. Ipartestületi iratok, 1910.

14. *Csikvári A.*, 1940. 91.

15. SRMA 55–20. K. Csilléry Klára gyűjtése.

1. kép.

Láda. Készítés helye: Sátorajjáújhely, 1868.
(Váradi László felvételei. SRM Ltsz.: 55. 532. 1.)

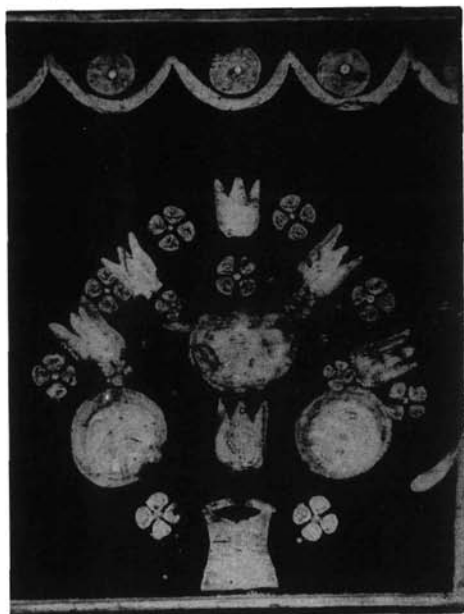
fordulón és a XX. század első felében 5–6 vásári asztalosra emlékeznek. Ilyen volt Kanczel Gyula, Polifka Pál, Kucsera János, Benke Pál, Székely László.¹⁶ A festő asztalosok származásáról nem rendelkezünk adatokkal, egyedül az 1951-ben 84 éves Kucsera János említette, hogy szatmári és ott tanulta az asztalosságot, illetve a bútorfestést.

2. kép.

Láda. K. h.: Sátorajjáújhely, 1888.
(Gyűjtés helye: Pusztafalu. SRM Ltsz.: 61. 16. 106.)

16. SRMA 55–20. A nevek megtalálhatók a Zemplén Megyei Levéltárban: IX–209/30 – segédek nyilvántartása. (1913–1936), illetve az 1892. évi munkakönyvi bejelentésekben (IX–209/33).

3. kép.
Az 1888-ban készült láda részlete

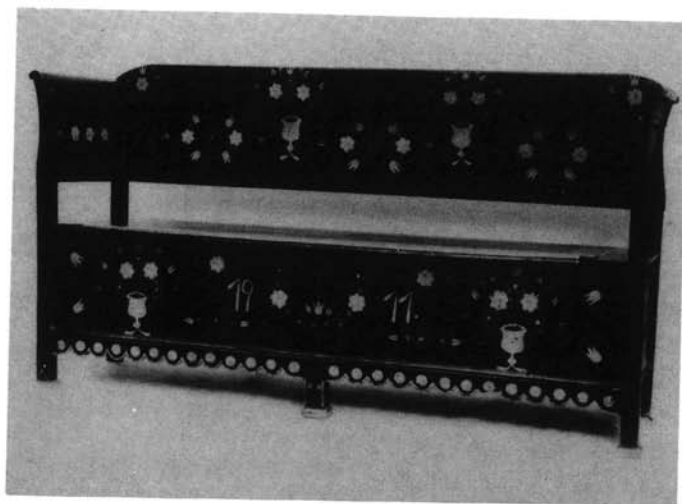
4. kép.
Az 1888-ban készült láda részlete

5. kép.
Komódláda. Magasláda
Készítés helye: Sátoraljajűhely vagy Sárospatak, 1904.
(Gyűjtés helye: Vajdácska, SRM. Ltsz.: 76. 19. 1.)

6. kép
 Komódláda. Magasláda
 Készítés helye: Sátoraljaujhely vagy Sárospatak, 1898.
 (Gyűjtés helye: Vajdácson. SRM. Ltsz. 72. 43. 2.)

7. kép
 Deszkabetétes háttámlájú kanapé
 Karosláda. Készítés helye: Pusztafalu, 1911.
 (Gyűjtés helye: Pusztafalu. SRM. Ltsz. 72. 19. 2.)

Az 1951-ben 71 éves Kancel Gyula Linzben és Gränauban is járt asztalos pályafutása alatt. Sátoraljaújhely mellett a környéken voltak olyan asztalosok, akik Újhelyben tanultak és festett bútort készítettek. Sárospatakon az 1880-as években 5–6 vásári asztalos dolgozott.¹⁷ Az 1930-as években Patakon az Ardei család készített és árult festett bútort a piacon.¹⁸ A legtöbb festett bútor még az 1970-es évek elején is Pusztafaluban volt, mivel itt dolgozott Bacsó András asztalos, és a helybeliek, illetve a hegyköziek számára az 1940-es évekig készített bútort. 1888-ban született, Újhelyben tanulta a mesterséget. Húszéves korában szabadult és végig Pusztafaluban dolgozott. A bútorfajták és a díszítmények stílusa alapján egyértelműen a sátoraljaújhelyi bútorközpontozhoz tartozó mesternek tekinthetjük, ugyanakkor a bútorok színezése és díszítményei helyi sajátosságokat mutatnak.¹⁹

Az újhelyi asztalosok festett bútorait Abaúj és Zemplén megye paraszti lakossága – főként a Bodrogköz, Hegyköz, Zempléni-hegység népe – vásárolta, de még szabócsiaiak is keresték.²⁰

A továbbiakban a múzeumban fellelhető bútorok alapján – területi korlátok miatt – csak a festett bútorfajtákkal foglalkozom, noha minden asztalos készített egyszerűbb, díszítetlen fajtákat is. A századfordulón általánosan elterjedt díszített bútor volt a láda, komót, karosláda, ágy, asztal, szék, bölcso, téka, tálas, kanalas.

A ládának két változata ismert. Az egyik, régebbi a *kisláda*, amit *cinkefogónak* is csúfoltak.²¹ Ezt a szegényebbek, a zsellérek vásárolták. Az ilyen láda rendszerint egy méter hosszú, 50–56 cm széles és 50–60 cm magas. Ebben belül volt egy kisméretű ládarész felnyitható fedéllel, ahol borotvát, cérnát, bagót, illetve pénzt tartottak. A kisládának felnyitható teteje volt és oldalt két vas fogója. A ládák készültek lábbal is, az ilyenek magassága 70 cm. A lábat rendszerint keményfából csinálták, hogy a földes padlójú házakban tovább tartson.

A *nagyláda*, *magasláda* vagy *komótláda* nagyobb méretű (pl. egy 1898-ban készült 117 cm hosszú, 67 cm széles és 86 cm magas), felemelhető tetejű alul egy kihúzható fiókkal, kétoldalt vas fogóval. Akinek már 5 hold földje volt, az ilyen ládát csináltattott.²² A nagyládaiban ruhaneműt tartottak, az alsó fiókjába a kendőket, abroszokat tették, a felső részébe pedig a ráncos szoknyákat, blúzokat.

*Komót*ot az 1880-as évektől kezdtek készíteni, de pl. Pusztafaluban csak az első világháború körül csinálták. Ilyet csak a módosabb, 10 holdas gazdák vásároltak férjhez menő lányuknak. „Ez már zsíros! Ez már ökröt adott el! – mondták az asztalosok, ha valaki komótot kért.”²³ A komót a magasládától is nagyobb méretű, lábakon álló, rendszerint három kihúzható fiókos bútor, amelynek a teteje már nem emelhető fel. A komótban többféle ruhaneműt tároltak az egyes fiókokban elkülönítve. Pusztafaluban alul a zsákok, a középsőben az abroszok, fehérneműk, kötők, kendők és blúzok, a felsőben a szoknyák voltak.

A Hegyközben, a Bodrogközben és a Zempléni-hegység vidékén általánosan elterjedt ülő- és tároló bútor a kanapé, amit e tájon *karosládának*, illetve *élésládának* neveztek. Ez öt vagy hat lábú, 3–4 rekeszes felnyitható tetejű ládarészből, hát- és oldaltámlából álló bútor. A két végén két-két – az oldaltámlával egybeacsapolt és a ládarésszel együtt készített – láb, a közepén elől, esetleg hátul is utólag hozzászögelt lábak tartják.

17. SRMA 55–95. K. Csilléry Klára gyűjtése. SRMA 55–20.

18. Dr. Egey Antal ny. gimnáziumi tanár adatait ezúton köszönöm meg.

19. Saját gyűjtés.

20. SRMA 55–20.

21. SRMA 55–20.

22. SRMA 55–20.

23. SRMA 55–20.

A háttámlát az oldaltámla hátsó oszlopához rögzítették. A hát- és oldaltámlák rendszerint deszkabetétesek, de készültek esztergályozott betétekkel díszített ládák is. A háttámlák vázát egymásba csapolt deszkák alkotják, s ebbe kerül az általában három, de néha két betét. A múzeumi darabok között a legkorábbi 1889-ben, a legutóbbi pedig 1934-ben készült. A karosládák mérete meglehetősen egységes: hossza 190 cm, szélessége: 50 cm, magassága 100 cm. A *fiókokban* elkülönítve tartották a különféle vászonneműt, lepedőket, kendőket, illetve a kenyeret. Amikor a láda a szobából kikerült, akkor tejet, tejfölt is tároltak benne.

Az *ágyak* vagy *nyoszolyák* két ágyvégből és az azokat összekötő két ágyoldalból állnak. A két ágyvégből az egyik, a szoba felé néző volt a díszesebb és magasabb. A fal felé eső felül félkör alakú, viszont a kifelé néző már változatosabb formájú. A két lábhoz csapolt deszkához csatlakozott a régebbi ágyaknál a magas, hullámvonalas kiképzésű oromzat, amely alakja után az ilyen ágyat *koronás ágy*nak is nevezték. Az 1890-es évek végéig készültek ilyen ágyak, utána már a másik ágyvéghez hasonló, egyszerű félkör alakú oromzat a jellemző. Ezt az ágyfejet az enyvezés mellett hátulról még egy hevederrel is hozzáerősítették az alsó deszkához. Az ágyvégek szélessége általában 100 cm, a díszítetlen magassága 100–110 cm, a koronás ágyvégé 130–140 cm, az egyszerűbbé 100–120 cm.

Az *asztalok* egyenes lábúak, kávas szerkezetűek, összekötő lécekkel megerősítve. Az asztallapok levehetőek és kis fiókkal készültek.

A *karszék*nek nevezett vázas szerkezetű, kávas székből keveset készítettek az újhelyi asztalosok, illet inkább olyanok gyártottak, akiknek nem volt alkalmazottja. Sok munkát igényelt és alacsony volt az ára.²⁴ A hátsó két meghosszabbított láb tartotta a háttámlát, amit függőlegesen vagy vízszintesen rácsoztak, illetve deszkabetéttel láttak el. A (támlás székek mérete: M: 93 cm, Sz: 46,5 cm, H: 42,6 cm.

A bölcsőnek két formája ismert Sátoraljaújhely környékén. Általánosabb a két félkör alakú talpakon ringó talpas bölcső, amelyet *ringóbölcső*nek neveznek. Az összekötő léccel megerősített állványos bölcsőt, az ún. *lábás bölcsőt* jobban szerették Pusztafaluban. Ennek virágozott példányát is ismerjük.

A téka falba süllyeszthető sajátos változata a *falkaszni* vagy *almárium* (Pusztafalu). Ez egy kétszárnyú ajtóval ellátott, belül egy polccal két részre osztott szekrényke, amelyet elől körben hullámos vonalú perem díszít. Az egyik, 1911-ben Pusztafaluban készített *kaszni* magassága 100 cm, szélessége 80 cm, mélysége 40 cm.²⁵

A konyhaeszközök tárolására szolgáló bútorok közül a *tálas*, *kanalas* és a *stelázi* készült virágozással. Ezekből egy-egy példányt ismerünk. A két polcos, két korláttal tagolt tálaspolc oldala hullámvonalas profilú, elől felül és alul hullámvonalas díszléc található. A Karcsán gyűjtött tálas méretei: magassága: 95 cm, szélessége: 83 cm, vastagsága: 16 cm.²⁶

A rövid tálasfogas, a *kanalas* a közismert formában készült, alul három akasztóval, felül a tál megtámasztásához szükséges hullámvonalas díszítésű korláttal. Hossza: 65 cm, magassága: 36 cm, szélessége: 13 cm.²⁷

A *stelázi*sinak nevezett tálalószekrénynek Pusztafaluból ismerjük egy alul két ajtóval zárható változatát, melyhez két nyitott polc tartozik. Itt az ajtófelületeket virágozták. Magassága: 147 cm, hossza: 114 cm, szélessége: 31,5 cm.²⁸

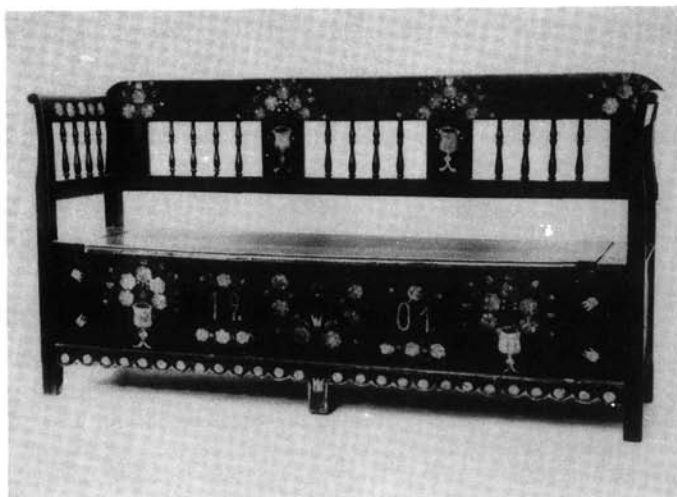
24. SRMA 55–20.

25. Sárospataki Rákóczi Múzeum (SRM) Ltsz.: 72. 19. 3.

26. SRM Ltsz.: 57. 122. 1.

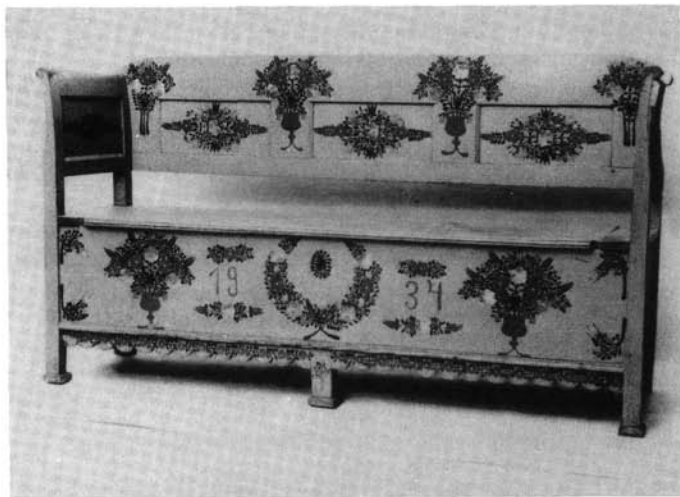
27. SRM Ltsz.: 57. 118. 1.

28. SRM Ltsz.: 72. 26. 1.

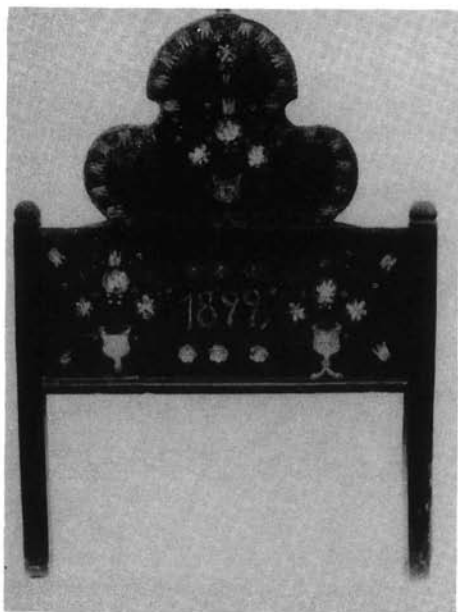

8. kép
Balusztrád díszítésű kanapé. Karosláda
Készítés helye: Sátoraljaújhely, 1901.
(Gyűjtés helye: Vajdácska. SRM. Ltsz.: 72. 40. 1.)

A sátoraljaújhelyi bútór sajátos motívumaival és a díszítmények rendszerével alkot önálló stílust, és különíthető el más bútorközpontok termékeitől. A datált darabok alapján 1868-tól 1934-ig vizsgálhatjuk a díszítményeket. Sátoraljaújhelyben és Pusztafaluban készült bútorokat tanulmányozhattunk és megállapíthatjuk, hogy a díszítmények rendszere és a motívumkincs egységes, csak a festés módjában, a motívumok ki-

9. kép
Világoskék alapszínű kanapé
Készítés helye: Pusztafalu, 1934.
(Gyűjtés helye: Pusztafalu. SRM. Ltsz.: 72. 23. 1.)

10. kép
Diszes oromzatú ágyvég. Koronás ágy
Készítés helye: Sátoraljaújhely, 1899.
(Gyűjtés helye: Vajdácson. SRM. Ltsz.: 72. 43. 3.)

11. kép
Ágyvég. Készítés helye: Pusztafalu, 1911.
(Gyűjtés helye: Pusztafalu
SRM. Ltsz.: 72. 19. 1.)

12. kép
Világoskék színű ágyvég
Készítés helye: Pusztafalu, 1927.
(Gyűjtés helye: Pusztafalu. SRM. 72. 22. 1.)

13. kép
Az 1927-ben készült ágyvég részlete

alakításában vannak kisebb eltérések az egyes műhelyek között. Volt olyan mester, – pl. Kancel Gyula – aki maga virágozta a bútorokat, másoknál a segédek vagy a mester lánya festette a díszítményeket. Polifka Pál asztalos lányát, Polifka Erzsit tartották ügyes kezű festőnek, ő több asztalosnál is dolgozott. Tőle tanulta meg a virágozást Benke Irénke is. Polifka Erzsike az első világháború idején halt meg kb. 50 éves korában.²⁹ Tevékenysége az újhelyi bútor fénykorára, a XIX. század végére és a századfordulóra esik. Az e korból származó bútorok zöme az ő festésével készülhetett. Az egyes műhelyek, illetve festők között kisebb eltérések a motívumok színezésében voltak. Egyik virágozó kierezte a leveleket az árnyékolásnál, a másik meg csak egyszerűen lefestette. Az egyik vastagabban rakta fel a festéket, a másik simábban.

Az újhelyi bútor alapszíne fekete, egyedül a pusztafalusi darabok között találunk a XX. század elejétől világoskék és szürkészöld alapszínű karosládákat, ágyakat, stélszékcsoporthoz.³⁰ Azért festettek ilyeneket, mert a vevők ezt kérték.

A festéshez az emlékezet szerint olajfestéket használtak. Az alapszínnel kétszer festették le a bútort, majd a díszítmények következtek. Ehhez a munkához a bútort lapra állították, hogy a festék el ne fusson. A pusztafalusi Bacsó András egy hosszú léccel mellett festett az ecsettel, a *pezlicskével*. A motívumokat szabad kézzel festették, de a XIX. század utolsó évtizedében, a századfordulón már fából és krumpliból készült sablont, pecsétlőt is használtak. Polifka Erzsike négylevelű lóhere alakú mintái voltak, Bacsó András pedig a kehely készítéséhez alkalmazott sablont.³¹ Kucsera János lehúzóképet is használt 1926–27-ben. Egy utazó ügynök ajánlotta, és Németországból kellett hozatni. Rózsamintás lehúzóképet nyomtattak a komótokra fiókonként kettőt-kettőt és a *sifon*nak a két felső betétjére. Csak pár évig használták, mert utána már nem kellett a vevőknek.³²

A sátorlajújhelyi bútorokon kizárólag virágmotívumokat és a készítés évszámát találhatjuk. Kevés virágmintát használtak: a rózsza természetes és stilizált változata, tulipán, ibolyához, illetve négylevelű lóheréhez hasonló virág,³³ indák és levelek. A virágozás fő színe piros, ilyenek a rózsák, tulipánok, de festették narancssárgára, a tulipánt pedig kékre is. Az ibolyaszerű virág és négylevelű változata kék, piros, sárga színben is megtalálható. Sokszor egy virágmotívumon több szín is előfordul (piros-sárga, kék-sárga). A motívumok vázába, illetve kehelybe állított tömör csokrokban, váza nélküli csokorban, félkör, illetve kör alakú füzérekben és lezáró díszként egyedileg jelennek meg. A bútorok peremén gyakran erősen stilizált rózsza és hullámvonalas záró sor is található.

A díszítmény rendszere bútorfajtánként változó. A ládának mindig csak az előlapját díszítették. A legkorábbi datált láda 1868-ból származik, s ezen még szinte az egész felületet kitölti a díszítmény. Egy osztóléccel 2:1 arányban megosztották a díszítendő felületet. A nagyobb felső részben két – rózsákkal keretezett – mezőt alakítottak ki, amelyben egy-egy talpas kehelyszerű vázába állított virágcsokor jelenik meg. Az alsó mezőben egy virágfüzérrel körülvett rózsza látható, két oldalán 1868-as évszámmal, illetve egy-egy a felső körhöz hasonló, de kisebb méretű virágcsokorral. A láda előlapját felül hullámvonalas díszléc, két oldalt rózsákkal virágozott függőleges szegély keretezi (1. kép.)

A többi ládát 1885., 1887., 1888., 1893. évben készítették, s ezek megtartják az 1868-as láda főbb motívumait, viszont hiányzik róluk a felső mező rózsákkal való kere-

29. SRMA 55–20.

30. Kancel Gyula asztalos említette 1951-ben, hogy kék bútort is készítettek, de ilyen példányokat csak Pusztafaluból ismerünk. SRMA 55–20.

31. SRMA 55–20. illetve saját gyűjtés.

32. SRMA 55–20.

33. A továbbiakban ibolyaként szerepel.

tezése. Az 1880-as, 90-es évek ládáira is jellemző a két mezőre osztás. A felső mezőben a kulcslyuk körül félkör alakú virágfüzér, két oldalán talp nélküli vázába állított tömör virágcsokor van. Az évszámot 1885-ben még a kulcslyuk két oldalára festették, később azonban a két virágcsokor közé kerül. Az alsó mezőben három félkör alakú virágfüzér található. Az előlap felső részét ekkor is hullámvonalas díszléc keretezi, amelybe gyakran stilizált rózsát is festettek. A két oldalt lezáró lécre két-két egyenes virágfüzér került (2. kép). A virágok meghatározott sorrendben helyezkednek el a motívumokban. Rend szerint a rózsák vannak a központban, a motívumot tulipánok, ibolyák és zöld levelek szegélyezik, és belül elszórtan indák, zöld levelek, valamint ibolyák vannak³⁴ (3–4. kép).

A *magasládának* az előlapját az alsó fiók és egy díszléc három mezőre osztotta, de ezt még a lécre festett apró levelekkel is hangsúlyozták. Ilyen ládát 1886., 1890., 1894. 1898., 1904. évekből ismerünk. A ládák a motívumok kidolgozása alapján több festőre utalnak, de az évszámok eltérő megformálása is erre vall. Egy-egy mező motívumrendszere hasonló. Középen a kulcslyuk körül félkör alakú virágfüzér, két oldalán a porcelán gomboknál a vázába állított virágcsokor található (5. kép). Az 1886-ban³⁵ és az 1898-ban³⁶ készített *komótláda* motívumai annyiban eltérőek ettől, hogy itt a középső virágfüzér körbefogja a kulcslyukat, illetve fogantyút. Az évszámot a középső fiók virágkoszorújának két oldalára festették (6. kép). Az 1898-ban és 1904-ben készített láda előlapját két oldalt egy-egy előreugró – piros, fehér, zöld színű – oszlop zárja, melynek téglalap alakú talapzatát és fejezetét egy-egy festett rózsza díszíti.³⁷ Az 1886-os *magasládán* rózsák díszítik a szegőléceket. A *komótládák* felnyitható tetejét ugyancsak virágozták. A lap közepén lévő rózsát virágkoszorú övezi, a négy sarokban pedig egy-egy kehelybe állított virágcsokor van.

Karosládát az 1889–1934 közötti évekből őriz a Rákóczi Múzeum. Ezek a Pusztaluban 1904-ben készült szürkéskék és az 1934-ben készült világoskék alapszínű kivételével fekete alapon virágozottak. A karosládáknak az előlapját, valamint a hát- és oldaltámláját díszítették. Kettő kivételével – 1889-es és 1891-es – a karosládák háttámlája három deszkabetétes. Az 1889-ben és 1891-ben készült bútoron kevesebb, de nagyobb felületen elterülő motívumot találunk. A ládarészen a kulcslyukat félkör alakú – fehér erezésű piros rózsákból, tulipánokból, piros, sárga és kék ibolyákból, zöld ágakból és levelekből álló – füzér keretezi. Ennek két oldalán piros, fehér, zöld színű csíkkal aláhúzott évszám látható. A ládarész két oldalán lévő fő motívum a vázába állított tömör virágcsokor. A négy sarkon egy-egy zöld ágon lévő narancssárga tulipán található. A háttámla középső osztódeszkáján vázába helyezett szétterülő virágcsokor, a két szélen egy-egy kisebb váza nélküli csokor, a két betétdeszkan egy-egy vízszintesen elnyúló – középen rózsákból és tulipánokból, a széleken tulipánokból, ibolyákból és levelekből összeállított – virágmotívum díszíti. A két oldaltámlára egy-egy vízszintes virágfüzért festettek.³⁸ A többi *karosláda* díszítményrendszere annyiban tér el az előzőtől, hogy a ládarészben lévő évszám két-két tagja alatt és fölött egy-egy vízszintes virágmotívum, a láda alján pedig stilizált rozettákkal díszített hullámvonalas szegőléc található. A háttámlák három betétesek, így két kehelybe állított virágcsokor és három kör, illetve elnyújtott alakú virágegyüttes díszíti az egy-egy szélső csokron kívül (7. kép). Az 1901-ben készült balusztorsor díszítésű kanapé háttámláján a két merevítő deszkan kehelyes,

34. Cseri Miklós színes képen közöl egy 1889-ben készült ládát. Cseri M., 1983.

35. Tiszánineni Református Egyházkerület Múzeuma Ltsz. G 1939. 79.

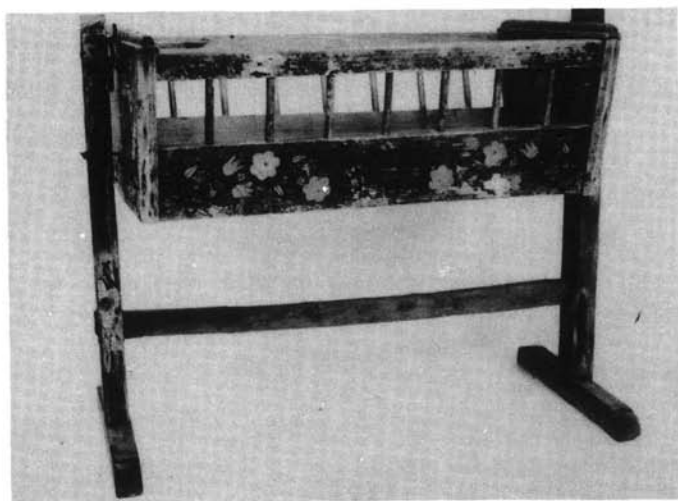
36. SRM Ltsz. 72. 43. 2.

37. Ez a későklasszicista polgári bútorművészégből átszármazott díszítőelem, amelynek tulajdonképpen a csapolások takarása a funkciója. K. Csilléry Klára szíves közlése.

38. Az 1891-ben készült karosláda fényképe látható: *Petercsák T.*, 1978. 65.

14. kép
Faliszekrény. Kaszni. Készítés helye: Pusztafalu, 1911.
(Gyűjtés helye: Pusztafalu. SRM. Ltsz.: 72. 19. 3.)

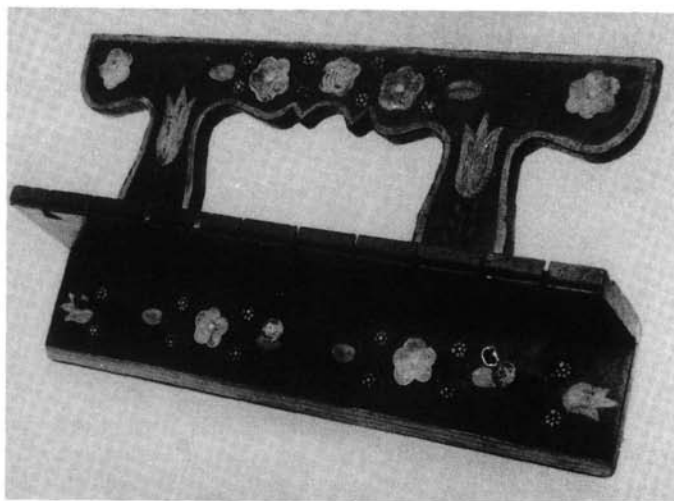
15. kép
Állványos bölcső. Lábas bölcső.
Készítés helye: Sátoraljaújhely vagy Pusztafalu, XIX–XX. század fordulója.
(Gyűjtés helye: Pusztafalu. SRM. Ltsz.: 70. 90. 1.)

16. kép

Tálaspolc. Tálas

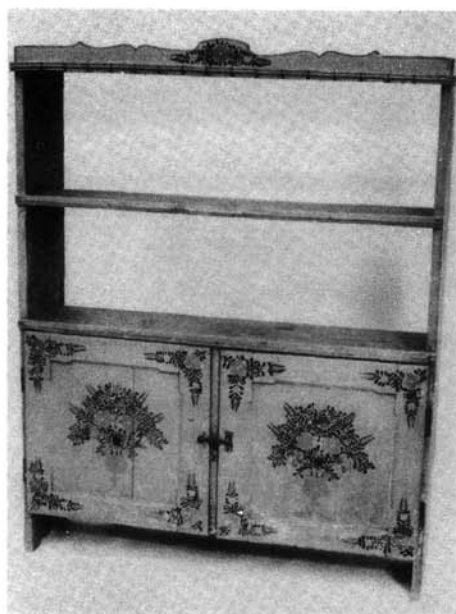
Készítés helye: Sátoraljaújhely, XIX. század vége
(Gyűjtés helye: Karcsa. SRM. Ltsz.: 57. 1221. 1.)

17. kép

Rövid tálasfogas. Kanalas

Készítés helye: Sátoraljaújhely, XIX. század vége
(Gyűjtés helye: Karcsa. SRM. Ltsz. 57. 118. 1.)

18. kép
Tálalószekrény. Stelázi
Készítés helye: Pusztafalu, 1930-as évek
(Gyűjtés helye: Pusztafalu. SRM. Ltsz.: 72. 26. 1.)

a szélein kehely nélküli virágcsokor található (8. kép). Az 1904-ben és 1934-ben Pusztafaluban festett *karosládák* motívumai egyrészt aprólékosabb kidolgozásúak, élénkebb színűek, másrészt levegősebbek is, mint a korábbi bútorokon láthatók (9. kép).

Az ágyvégek közül csak az egyiket díszítették. Ezeknél attól függött a díszítmény, hogy *koronás* ágyat vagy egyszerűbb, félkör lezárásút készítettek. A két láb közötti alsó mező motívumrendszere mindenféle ágynál megegyezik: két oldalt kehelybe rakott virágcsokor rusztikusabb és aprólékosabb kidolgozásban, középen az évszám egy tömbben alul és felül vízszintes virágmotívummal, s négy sarokban leveles, ibolyás tulipánnal. Az oromzat változatosabb díszítésű: egy kehelybe rakott virágcsokor a deszka szélén körbefutó tulipán, ibolya és levélmotívumokkal (10. kép); egy-egy álló virág, közöttük félkör alakú füzérrel. Az egyszerűbb ágyvégek félkör alakú oromzatát középen egy vízszintes helyzetű virágfüzér, körül erősen stilizált rózsza és ibolya motívumok díszítik zöld levelekkel (11. kép). Világoskék alapszínű – félköríves – ágyvégeket 1927–28-ból ismerünk (12–13. kép).

Az asztal lapját ritkán virágozták, egy díszített példányt ismerünk,³⁹ melyet Vajdácskán gyűjtöttek. A lap közepét piros rózsákból és tulipánokból, sárga és kék ibolyákból, zöld levelekből álló kör alakú virágfüzér díszíti, benne az 1899-es évszám. E motívum két oldalán piros rózsákból és zöld levelekből összeállított virágcsokor található. Az asztallap négy sarkára piros rózsákból, piros, sárga és kék ibolyákból, valamint piros-zöld, sárga-piros tulipánokból és zöld levelekből rakott csokrot festettek.

39. Tiszáninneri Református Egyházkerület Múzeuma G. 1939. 79.

A *karszék*nek nevezett, támlás széken az ülőlap, a támla betétje és felső keretléce, illetve a káva elülső deszkája felületét díszítették. Az ülőlap közepén egy virágcsokor, négy sarkán egy-egy rozetta, a támlán vázába állított virágcsokor, a két deszkarészen három-három rózsza és közöttük elszórtan ibolya-motívumok találhatóak.

A tékának a két ajtaját és a hullámos vonalú peremét díszítették. Az ajtó mindkét szárnyán egy-egy talpas kehelybe állított – piros rózsákból, piros és kék tulipánokból, kék és sárga ibolyákból, valamint zöld levelekből készített virágcsokor, illetve ezek fölött két-két piros tulipán, az ajtók két-két sarkán a virágcsokor motívumait tartalmazó füzérek láthatók. A peremen ugyanezek a motívumok ismétlődnek (14. kép).

A rácozott oldalú állványos bölcső zöld alapszínű, két oldalán és végein sárgás-piros rózsákból, tulipánokból, kék és sárga ibolyákból, zöld levelekből álló hullámvonalas motívumsor található (15. kép).

A *tálasok*nál a felső és alsó díszlécet piros keretezéssel látták el, ezen belül piros rózsák, zöld levelek és apró színes virágok díszítik (16. kép).

A rövid tálasfogas alsó és felső mezőjére piros, piros-sárga rozettákat, zöld leveleket, sárga ibolyákat, a függőleges mezőbe piros-sárga tulipánokat festettek (17. kép).

A *stelácsi* ajtóval zárható világoszöld alapszínű változatán a két ajtószárny közepén a világos ágyvégeken alkalmazott kelyhes virágmotívum, a négy sarkon rózsából, tulipánokból, ibolyákból és zöld levelekből álló füzérek vannak. Ugyanilyen füzér látható a *stelácsi* felső díszlécén is (18. kép).

A sátoraljaújhelyi és az e körbe tartozó pusztafalusi festett bútorról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az egyszerűség jellemzi. A fekete alapszín mellett Pusztafaluban mutatható ki a világos alapszín használata. A díszítmények motívumrendszerében a virágcsokor és az egyszerűbb vázába, illetve kehelybe állított virágcsokor, a kör és félkör alakú koszorú, valamint a keretezésre szolgáló virágfüzérek jellemzik. Az évszámok darabok alapján a korábban csak az 1880-as évektől ismert újhelyi festett bútort az 1860-as évekig vezethetjük vissza. Korábbi előzményekről jelenlegi ismereteink alapján nem tudunk. E stílus fénykora a XIX. század második felére, a XX. század első évtizedeire tehető. A pusztafalusi műhely működése e bútorközpontnak már az utolsó stádiuma. A további kutatás feladata, hogy egyrészt feltárja e központ mestereinek más bútorkészítő centrumokkal való kapcsolatát, illetve a helyi stílus eredetét és gyökereit, másrészt feldolgozza a festett bútorok paraszti használatának gyakorlatát, a népi lakáskultúrában betöltött szerepét.

IRODALOM

- Bodó S.*,
1970. Borsodi, abaúji és zempléni céhpecsétek. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 189–226.
- Cseri M.*,
1983. Füzér. Tájház. Budapest.
- Csikvári A.*, (szerk.)
1940. Zemplén Vármegye. Budapest
- Domanovszky Gy.*,
1942. Magyar parasztbútor. Budapest
- Gönyei S.*,
1939. Az Abaúj megyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete. Néprajzi Értesítő XXXI. 119–141.
- K. Csilléry K.*,
1951. A sátoraljaújhelyi asztalosság. Kézirat a sárospataki Rákóczi Múzeum Adattárában. 55–20.; 55–95.
1952. Tájékoztató a népi lakásberendezés gyűjtéséhez. Budapest

1981. Sátoraljaújhelyi bútór. Magyar Néprajzi Lexikon 1., 3., 4. kötet. Budapest
Petercsák T.,
 1978. Hegyköz. Miskolc
 1982. Komlóska. Tájház. Budapest
Román J.,
 1965. Zemplén vármegye XVI–XVII. századi iparának szakmái és mesterségei, különös tekintettel a Hegyaljára. Történelmi Évkönyv I. Miskolc. 9–21.

DIE BEMALTEN MÖBEL VON SÁTORALJAÚJHELY

(Auszug)

Ein weniger bekanntes Zentrum der volkstümlichen Möbel-tischlerei war das nordungarische Sátoraljaújhely. Hier wurden von den Jahren um 1860 herum bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts verzierte Möbel hergestellt. Die Arbeit zeigt an insgesamt 60 Museumsgegenständen die charakteristischen Eigenheiten der vom Zentrum der Möbelherstellung angefertigten Stücke.

Die Tischler von Sátoraljaújhely arbeiteten bis 1872 in der Gilde vereint, aber unter ihnen waren zur Jahrhundertwende 5–6 Meister, die sogenannte Markttischler, die für die Bauernschaft der umliegenden Gegenden bemalte Möbel herstellten. Tischler, die in Sátoraljaújhely gelernt hatten, gründeten in Sárospatak und Pusztafalu eigenständige Werkstätten, die im selben Stil arbeiteten, wie die von Újhely. Die Abhandlung macht die verzierten Möbel bekannt: Kasten, Kommode, nachahmender Kasten, Kommode, Kanapé, Bett, Tisch, Stuhl, Wiege, Wandschrank, Tellerbord, Löffelhalter. Die Grundfarbe der Möbel von Sátoraljaújhely ist schwarz, nur zwischen den in Pusztafalu hergestellten Exemplaren sind welche von hellblauer und hellgrüner Farbe zu finden. Die Oberfläche wurde auch Blumenmotiven verziert und das Jahr der Anfertigung wurde auch festgehalten. Hauptfarbe der Blumen war rot, weniger blau, gelb und grün. Die Rosen, Tulpen, Vergissmeinnicht und die Blätter sind in dichten Sträussen, Trauben auf den verzierten Flächen angeordnet. Um die Jahrhundertwende wurden neben der Handmalerei auch aus Holz und Kartoffeln geschnittene Stempel verwendet.

Tivadar Petercsák

A NÉPMŰVÉSZET ALKOTÁS-PSZICHOLÓGIÁJÁRÓL (Három fafaragás elemzése a tartalom és forma egységében)*

MAKOLDI SÁNDOR – M. PAP GIZELLA

A múlt századi, de még a II. világháborúig készült népművészeti tárgyak jó része is úgy került a múzeumok, gyűjtők birtokába, hogy a készítők nevét, az alkotás egyéb körülményeit, de még sokszor a készítés helyét sem ismerjük, noha talán mód lett volna még beszélni is a készítővel. A tárgyak, még ha viselnek is feliratot, a nevek ismeretlen emberek erőfeszítéseit, szellemi hagyatékát hordozzák. Az ismeretlenség az egyéniség hangsúlyozásának fölöslegességét takaró szemlélet az uralkodó mind a népművészetben, mind a régebbi korok hasonló felfogású alkotó periódusaiban, pl. a korai kereszténységben, a korai görög kultúrában, az ókori népek majd minden korszakában – amikor is általában jelszerűen, fogalmi szinten alkottak.

Egy borotvatok, amit 1897-ben faragott valahol magának gazdája, évekig izgalmas rejtély volt számunkra, s kérdéseinkre a néprajzi szakirodalom sem adott választ (1. kép). Az Alföldön előkerült 24,5x5x6,5 cm-es fadoboz felülete – az alját kivéve – tele van faragott, karcolt jelekkel – későbbi tulajdonosa még négy, beapplikált medállal is díszítette. A két „cserepes virágon” kívül nem volt rajta semmi olyan ábrázolás, amiről első látásra meg lehetett volna állapítani, hogy mi is az. A képzőművészetben évszázadok óta figyelt alkotás-mechanizmusból tudjuk, hogy értelmetlenül, cél nélkül semmi nem kerülhet ki az emberek keze alól, és a kultúrtörténet bizonyítja, hogy csak a legutóbbi idők születtek az öncélú díszítményeket, a néprajz pedig arra figyelmeztet, hogy a hagyományos jeleknek pl. mágikus tartalma volt esetleg évezredekken keresztül is.

Az óskor óta létező jelek fennmaradásukat annak köszönheték, hogy a kozmosz, a természet közvetlen megfigyelése, törvényeinek jelekbe sűrítése révén keletkezett formájuk és tartalmuk fontos volt az ember számára. A későbbi civilizáció-alakulatok, pl. minket érintő kereszténység is átvette őket, más szövegbe ágyazott, lényegileg azonos tartalommal (pl. Krisztus = meghaló-feltámadó = Nap típusú, természet-isten).¹

A magyar népművészetben is kétségtelenül megtalálható e jelek használata. Amennyiben K. Csilléry Klára az ácsolt ládák jeleit középkori eredetű, értelmüket vesztett ékítményeknek vallja,² felismeri, bár korlátozottan az összefüggést.

Kérdés, hogy értelmüket vesztették-e a jelek? Hiszen Magyarországon a népi, nemzeti kultúrát hordozó paraszttársadalom még a XIX. században is a természet köz-

*Jelen tanulmány vizsgálati módszerével és eredményeivel a kötet szerkesztői és az írás lektora nem tudnak azonosulni. Közlését azért tartjuk mégis indokoltnak, mert az elmúlt évek során egyre erőteljesebb vonulata rajzolódik ki a népművészeti vizsgálatok ezen irányzatának, s ezzel kívánunk lehetőséget teremteni a szakmai vitára. (Szerkesztők)

1. Seibert, J. (szerk.) 1986. 193.

2. K. Csilléry K., kéziratoss lektori véleménye – 1986.

vetlen megfigyelése révén tájékozódott és osztotta be életét, mint akár kora középkori elődei, pl. hagyományozott szokásrendszere révén. A hitvilág szöveges emlékei lépten-nyomon bizonyítékkal szolgálnak erre.³ A technikai civilizáció csak később hatástalanította a nap járásának, a hold-ciklusoknak figyelését, meghatározó segítségét a mezőgazdaságban, így életükben is. Ahol a hagyományos kultúra tovább élhetett, pl. a Kaukázusban, ott néprajzosok még gyűjthették ennek élő bizonyítékait: „Menjünk ki a térre, megtudjuk, mikor lesz tavaszkezdő éjszaka! A téren ekkor már beszélgettek a tavaszról. Meglátjuk, hol megy le a Nap – mondta az egyik öreg. Ma a két torony között ment le – mondta a másik. (A hegyekben, a falu környékén, amelyek mögött lenyugodott és felkelt a Nap, fel voltak állítva kőoszlopok az évszakok jelzésére; attól függően, hogy melyik oszlop környékén ment le a Nap, vagy kelt fel, az öregek meg tudták határozni a négy évszak kezdetét. Ilyen egyszerű kalendáriumok csaknem mindenütt vannak a hegyekben)”⁴ A kultúrtörténet – itt most végig nem sorolhatóan – bizonyítja, hogy a megfigyeléseket rögzítette is egyszerűbb, vagy gazdagabb, de azonos karakterre visszavezethető jelekben – vizuálisan – a népművészet. Az így keletkezett jelkészlet nem egyezményes, egyedi, hanem egyetemes alapú, az emberiség közös kultúrkincse, – így nem igényel gondolatmenetünkben történeti igazolásokat, mert az csupán a hordozó formájához kötődik.

Például a XIX. századi borotvatok funkciója szerint kötődik korához, azok a pontok, spirálok viszont amiket hordoz, a kultúra más ágaiban jelentkező, más időben és helyen megjelenő megnyilvánulásai is asszociálhatók, ha a rendszer, s a szemlélet, amiben megjelenik, azonosíthatók. Az emberiség, s így az alkotó ember értelme a történeti időkben ugyanis nemigen változott, legfeljebb a szemlélete, amivel ugyanazt az univerzumot figyelte, s kifejezte. Most csak annyiban próbálunk visszahelyezkedni a XIX. századba, amennyivel az természetközeli, panteisztikusabb volt, s így kezdjük alkotói szemszögből vizsgálni a tárgyat.

Ha funkciója szerint kézbe vesszük és kinyitjuk, elsőként a két faragott szívvel van dolgunk, amely az elfordítható fatető rögzítő tengelyén van, mégsem része a zárnak, mint más borotvatokokon, ahol e helyt a titkos zármegoldás szokott lenni. Az alsó, lapos szív szabadon forog körbe-körbe, a domború pedig a tengellyel egyben csak balról középtáig. Milyen lehetőségeket rejt magában ez a két egylányegű, mozgó forma?

A nagyobb szív ívein 24–24 ék alakú bevágás van, s ha a másik szív csúcspontjával, mint egy mutató hegyével végigpásztázzuk ezeket, két érintési pontot kapunk mindkét oldalon. Ha számoljuk az ékeket, érdekes módon 9:15-ös osztásarányt kapunk mind a négy esetben (3. kép). Úgy tűnik, tudatosan van hozzáidomítva a szívek formája az így kapható arányhoz. A kis domború szív úgy viszonyul a másik bevágásaihoz, mint mutató a skálához. A csúcsok, mint mutatók, ha egy irányba állnak, biztosan tűznek ki irányokat is.

Nem kell néprajzi, kultúrtörténeti stb. dokumentumtár a fentiek elfogadtatásához, mert ezek a lehetőségek objektívek, az ember pszihikumából logikailag következnek. Ilyen esetben nem kell adatközlő a hitelességhez, a szándék meglétét, tudatosságát a „véletlenek” ilyen pontos egybeesése bizonyítja.

A tudatosságot a továbbiakban is feltételezhetjük, s látjuk is, hogy a nagy szív hegy-mutatója az alatta lévő karc, egy spirál ponttal megjelölt középpontjába ér, míg nyitás közben a fedelet hátrahúzza, a spirál feletti négy pontig ér. A csúcsmintegy rámutat a karcolt vonalak között erőteljesen kimélyített pontok fontosságára. Tartsuk te-

3. Oláh A., 1986.

4. Moszynski, K. 1929. 161.; Sbornik svedenii o kavkazskin gorah 1870. 3.; Omarov, A. Kak zsi-vut laki. Iz. vozspominnyij gyesztva. (Orsi Z. szíves közlései)

hát mi is fontosnak, hogy ebben a helyzetben a borotvatok első, felénk eső oldalán a jelek sora szintén egy bemélyített ponttal kezdődik.

Egy pont önmagában nem bír jelentőséggel, nem is értelmezhető. Egy pontsor azonban számszerűségével már jelentést hordozhat, magányos pont pedig a környezetében válhat jelentőssé. Az ék vagy vonal, ív jelek hasonlóan rendszeralkotással válhatnak értelmessé, igazolhatnak tudatosságot. A számszerűségi tulajdonság a legkönnyebben megfogható, így jutott el *Marie E. P. König* annak felismeréséig, hogy pl. egy csészén lévő pontsornak lehet naptár funkciója.⁵ Hasonló logika alapján fejtette meg *Alexander Marschak* az ősember barlangjában talált csontdarabok pontokkal, vonalakkal kialakított naptárjelzéseit is.⁶ Az idő fogalma, ami „figurálisan”, naturálisan nem fogható meg, úgy látszik a legegyszerűbb jelekkel már régóta kifejezhető. Tulajdonképpen ma sem tudjuk másképp, mint mennyiségekkel kifejezni. Az idő, ami az égitestek mozgásából szűrődött le, közel egy helyről szemlélve állandó és jellemző periodicitást mutat, így az időben a kozmosz ábrázolása is érzékelhető.

Az ember természetéből fakad azonban az is, hogy még ez egyszerű jelek alakjához is össze nem teveszthető asszociációkat fűz. Valószínűen a természet absztrakciója határozza meg, hogy a pont kör alakjához az égitestek gömbölyűségét kapcsoljuk inkább hozzá, s pl. nem a hegycsúcsok élességét, amit inkább az ék formakaraktere fed. (Használták is az ókorban az „ország” jeleként.) Ugyanígy a körvonal végtelen önmagába fordulása a teljesség, míg a négyzetes formák a véges szakaszokkal határolt, véges világot, az ember építményeit jellemzik, s az önmagából kibomló spirál a fejlődés, az élet jele. Lehet más is a magyarázat, de lényegileg egészen biztosan nem fog ellentmondani az előbbieknek. Az értelmezési skálán belül, hogy melyik fogadható el, az határozza meg, hogy más jelekkel, az egésznek a rendszerével milyen összefüggésben van. Ezért fontos, hogy mindig az egész jelhalmazt értelmezzük, sohasem csak a „motívumokat”, mert visszaigazolást a helyes értelmezésre csak így kaphatunk.

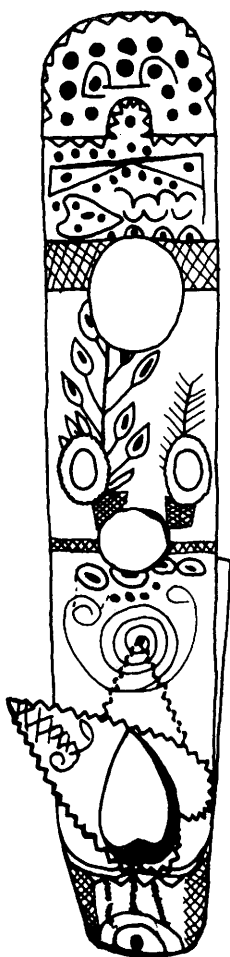
Ezen a borotvatokon az első felületegység a felénk eső vég (2. kép), melynek véső hagyta jelei: egy körpont, 2 ív, 3 függőleges vonal, 4 ék bevágás. Magának a számsornak is a karaktere az egyenletes növekedés, – a formáknál: ha a pont égitest és legalul van, akkor olyan, mintha látóhatáron éppen most jelenne meg, a fölötte lévő ívek pedig a föléje boruló égbolt, vagy az égbolton a fény növekedése (a pont középpontú koncentrikusan nőő ívekkel)(2. kép). Az ívekből induló vonal-sugárnyalábok hármas szakaszban töltve ki a teret, a napmozgás jellemző periodicitására is utalhatnak, összekötve egy négyességgel, mint a 4 évszak hullámmozgásával.

Ez az egység, s fenti értelmezési lehetősége ha nem kapcsolódik a további jelekhez, akkor beszélhetnek a kritikusok „belemagyarázásról”. Viszont láttuk már, hogy fölérve a borotvatok tetejére, a szívek véseteinek száma 24–24, ami a nappal kapcsolatban a nap meghatározta órák száma. A továbbiakban tehát jogosan maradhatunk e fogalomkör közelében a különböző analógiákkal.

A nagy szív az alatta lévő spirállal van még bizonyosan kapcsolatban, hiszen pontosan a középpontjába mutat a hegye, mint már említettük. Ebben a helyzetében azonban ki is takar belőle egy részt rácsózottan karcolt háromszög végével – így a pont körül megismétlődik a doboz elején vázolt eset, három körívet látunk fölé borulni koncentrikusan – pontosan a szív vésett ékeinek léptékében (1. kép). Ha a pont-nap összefüggésnél maradunk, akkor az íveket úgy tudjuk magyarázni, mint az év folyamán a nappályra három jellemző magasságát a négy kitüntetett (napforduló, napéjegyenlőség) időpontban.

5. *König E. P. M.* 1973.

6. *Marschak, A.* 1975/1.

1. kép.
1. borotvatok teteje

A spirál ábra így lefedve labirintussá is válik, mert nem tudjuk róla, hogy melyik az igazi vége: a bal oldali kacs az igazi folytatás, a jobb oldali bár ugyanolyan, de az út mégsem hozzá vezet. A labirintusból kijutás az étellel ér fel, mint ahogy a spirál is az élet kibomlásának az elvét viseli. Érdekes, hogy kultúrtörténetünk Európában ismer spirál alakú labirintusokat; a barokk kastélykertek, de még a bazilikák kupolája alatt elhelyezett labirintus is mélyebb jelentőséggel bír⁷; világképi, így kozmikus vonatkozásai is voltak.

A borotvatok nyitásánál a szív csúcsa a spirál feletti pontokat pásztázza, amelyből 3 van egy sorban, a negyedik máshol, kicsit különállóan a jobb oldalt. Ha a borotvatok szélén a négy bevágásnál az évszakok számára gondoltunk (a nappal kapcsolatosan), a spirálnál a bal oldali kibomlás az élet, a jobb oldali nem, a 4 pontból a 3, a termékeny évszakok, a negyedik nem (tehát a tél) lehet. A termékenység – a pontok ovál „magokba” jutva (feljebb) – vészeli át a föld alatt (rácsózott elválasztó vonal-sáv) a rejtettséget, míg nem eljőhet az ideje, s akkor pl. növényi alakban megjelenik a következő fokozatban.

Így jutunk el a két felismerhető jelig, a növényekig, azonban a jelek eddigi logikáját végigjárva sokkal mélyebb tartalmakat megsejtve, mint amit a növények látványa először nyújtott. Ha a szívek csúcsainak irányzékát bal felé, a spirál „élő” karja felé irányítjuk, akkor a felette levő étellel teli (burjánzó, levelesen hajladozó, leveleiben a magok formájára emlékeztető, magasodó) termékeny növényre fog mutatni, jobbra fordítva pedig ennek ellenkezőjére. A növények ellentétpárja azonban nem egyenértékű, a termékeny majd háromszoros helyet foglal el a felületen, mint a csupaszon meredező. A 3:1 arány jelentke-

zik, mint már a pontoknál előbb, visszaigazolvá, hogy az absztrakt jel számossága valóban az évszakot jelezte.

A leveles, élő fával szemben a leveletlent (vagy túlelevelűt) könnyű a halál, a tél jelképének tekinteni – késői szokás-vetülete a karácsonyesti fenyőfaállítás. Már a görög mitológiában szerepel ilyen értelműen: „Phrugiában szinte Kübelé tisztelete a Magna Mater (Nagy Anya), a fenyő és a jegenyefák tiszteletével volt vegyülve; a fenyőfa a tél, vagy halál jelképe volt, amit az ünnep, az „arbor intrat” mutatja, s Kübelé kedvese Attis is – halálakor fenyőfává változott.”⁸ Az ellentétpárban az étellel (ösztönnel) szemben a

7. Santarcangeli, P. 1970. Haider E., 1976/6.; Seibert, J. (szerk.) 1986. 200.

8. Kállay F., 1971.

2. kép.
1. borotvatok eleje nyitott állapotban

3. kép.
1. borotvatokon a szívek viszonya

tudás, – az életfa mellett a tudás fája áll (a Bibliában is), hiszen a levelekbe öltözött, tarkart, burjánzó élet törvényeit akkor láthatjuk jobban, ha leplezetlenül, a lehullott levelektől mentes, tiszta szerkezet megmutatkozik. A mozgó, változó állapottal szemben az állandó, a nyugvó. A termékennyel szemben a terméketlen.

Hogy fák cserepekből nőnek, az alkotás ezen filozófiai szintű síkján inkább jelölheti az emberi értelmezés szemszögét, azt, hogy a természet ilyenén differenciálása emberi lélekkel értelmezett, nem pedig csak azt, hogy ezek cserepes virágok.

A borotvafedél második, vastagabb rácsos osztása után mintha kifejezetten az emberi minőség jelentkezne, a fekvő arcszerű maszk erre utal, ugyanakkor formájával kötődik a szívekhez, az eddigi út emberi fokozattá válását sejtetve (4. kép). Irányzék csúcsa pontokra mutat, amelyekből az első sorban 3 db ívvel be van foglalva, a negyedik nem. A $3 + 1$ -gyel találkoztunk már, s a fejben is ez a számszerűség foglaltatik benn. A szív másodsorban $3 + 4 = 7$ egymásba forduló ívre, hold alakra mutat, az eddigiek-től eltérően ez már inkább a holdra jellemző számosság és alak, ugyanakkor jelen van nap-számolású időbeosztásunkban, a hét napjaiként (ami valóban a holdciklusok beszorítása a solarikus évbe).

A szív-fej öbléből indul újra $1 + 6$, azaz hetes pontsor, amely egy háromszög alakú – nevezzük tympanonnak – forma mentén halad, s 1-1 jut be a fölötté lévő formába, mint ahogy a határozott tympanon-párkány alakzat fölött a 6-ból a 7. jut be a pontokból a „kapuba” (a borotvatok nyitásakor megnyíló íves kapuba), ami fölött már nem is csodálkozhatunk, ha megtaláljuk a „templom két tornyát”. A fedél utolsó egységét víz-

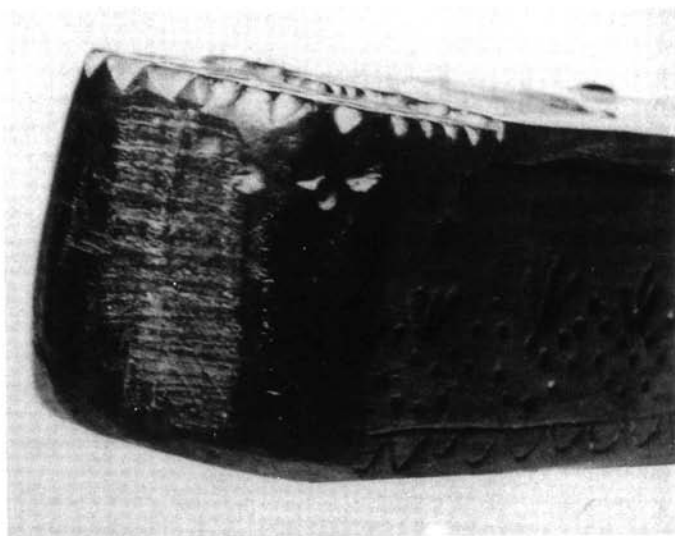

4. kép.
1. borotvatok tetejének vége

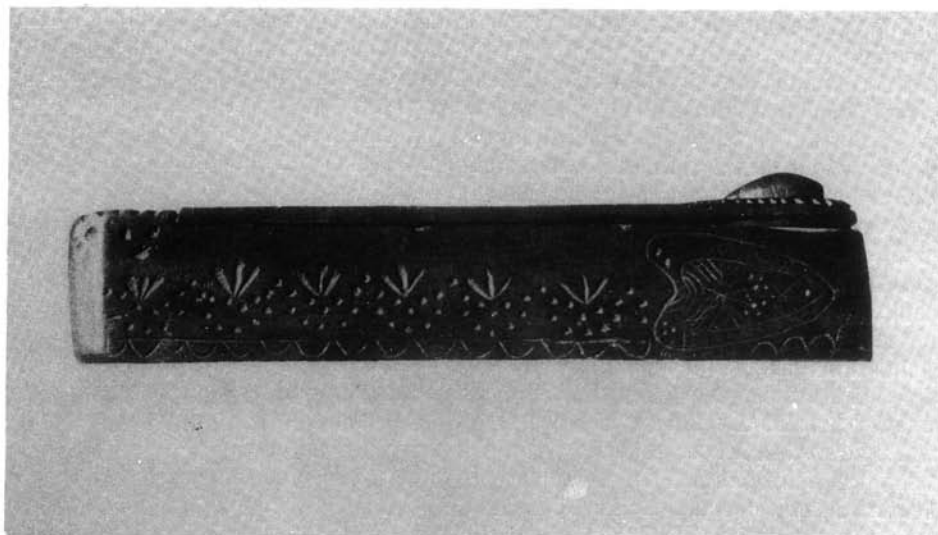
szintesen 14, és körbe újabb 14, azaz 28 ék bevésés és $15 + 15$, azaz 30 kiemelkedés keretez (a holdhónap és a naphónap napjainak száma), amiből ciklusonként, a hét hetedik napján, vasárnap – régen szokás volt templomba járni, megtisztelni az Úr napját (a napról elnevezett napot pl. a germán nyelvben).

Mint a Kaukázusból idézett sziklacsúcsok, tornyok, a nálunk épült templomok tornyai között is szokás volt figyelni a napjárás ívét az időpontok meghatározására, mert sokszor ezek voltak a kiemelkedőbb fix pontok a környéken, és a templomok tudvalevőleg mindig csillagászati tájolással épültek (más kozmikus ok miatt is). Végül így eljutottunk a fedél fejlődési sorrendet mutató szakszóltságában a szentélyig, azaz végül is újra az égitestekig, ahonnan indult a gondolat. Most már nagyobb, bátrabb lépésekben haladjunk végig a többi jelen – talán kevesebb hitelesítő magyarázat szükségeltetik végre.

A borotvatok végén, a hátsó oldalon (5. kép) lehetővékony karcolású, a függőleges tengelyből szimmetrikusan, az átlók irányába tartó fokokon szállhat alá tekintünk az oldalaktól szintén ráccsal elválasztott térbe. Vizsgálódásunk kezdetén a borotvatok elején a felemelkedés jelével indultunk, most az ellentétes oldalon az alászállás

5. kép.
1. borotvatok hátsó oldalának jelei

6. kép.
1. borotvatok 1. oldallapja

7. kép.
Az 1. borotvatok 2. oldallapja

kísért. De talán nem a végleges, a vonalak grádicsa a középponttól le és fel is vezethet még. A jel, ami így kialakult a legkülönbözőbb helyeken megtalálható, pl. újkőkori agyag testbélyegzőn, de csomózott keleti szőnyeg középpontjában is, ahol tudvalevőleg jelentéssel bírhattak.⁹ Mi még a borotvatok oldallapjánál szólnunk róla, ahol ismét felbukkan variánsa.

9. Makoldi S., 1977/6.

A rácsok az elválasztást, itt a leszállásnál a bezártságot, sötétséget asszociálják, nem amiatt, hogy ma már a börtönt is jelképezi a szó, hanem vizuálisan az önmagát áthúzó, megsemmisítő vonal teljes szimmetriája kiegyenlítetttségével a mozgás megállása, a kristály kemény kötöttsége, élettelenység, halál. Hálórács van pl. egy gyönyörű őskori barlangrajzokat őrző (ebben az élettől duzzadó) föld alatti üreg fénybeeresztő nyílásának árnyékában, a „figurális” tökéletes állatábrázolások ellentétéként, – sejtetve a vizuális emberi gondolkodás egyetemességének messzenyúló szálait.

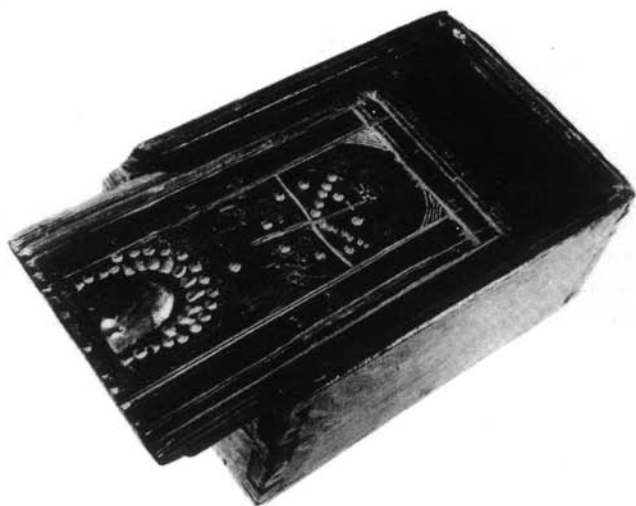
A hátsó oldal e sötétségéből pontok sora vezet át (felül), azaz ismét a felszínre emelkedve az oldallapra, ahol a pont-háromszög csúcsa rámutat a hullámvonallal idézett „víz”-folyás, folyamat felett úszó 7–7 pontból kialakuló madárszerű holdsarló alakokra. Ebben a szemléletben fogant jelek előnye – hadd jegyezzük meg e helyen – hogy többértelműen, gazdagon írja körül egyetemes mondanivalóját. Nem szűkíti le egyedi vízzé, kacsává, pl. mert akkor nem tud nekünk semmit mondani a víz és folyamat, a víz és hold, a hold-madár-fény, fény és hullámozás, sugárzás kapcsolatairól. Pedig ezeknek a hold-madaraknak a „szárnyai” sugároznak (fény-toll kapcsolata az etnográfia-ban egyértelműen kimutatható), itt azonban szemlélhető is, a szétáradó, felfénylő vésetek hármass csokraiban. Nem beszélve arról, hogy a 6 sugárzó, hullámozó fázis után 7-ben egy dupla szívformához érkezünk újra, ami alatt 3 + 1 ív vonala visszavisz az időben az egész ismétléséhez, a borotvatok elején lévő ívhez (hozzáér) (2. és 6. kép).

A borotvatok tetején vertikálisan hierarchikus rendbe rendezett fejlődés, itt az oldallapon horizontálisan, ugyanannak a rendszernek hullámozása, 6 + 1 fázisa jelenik meg – követésével ténylegesen idő-síkra terelve szemünket –, s szív alakban ér véget. A borotvatok tetején lévő szíveknél is időjelölésre gyanakodhatunk a 24-es fogazottság számjelentése miatt, – most alatta rajzban megismétlődve, úgy tűnik, az ismételt elemek új rendszerével az időről elmondottak végső összefoglalását kapjuk.

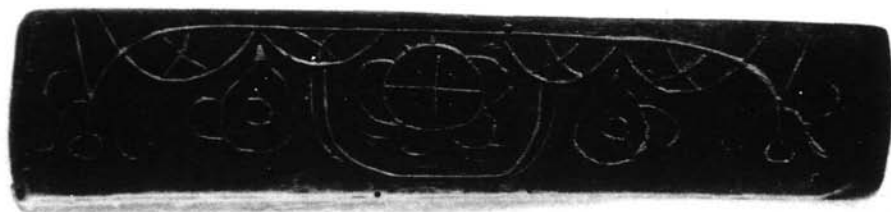
Először is szóljunk a szív alakról: leszögezve, hogy a tárgy funkciójából következő sem lehet szerelmi szimbolikájú, mint szokás asszociálnunk. Másrészt szíveink az ábrázolás logikájából következően fordított helyzetűek (fent a haladás irányát a fák határozzák meg, oldalt a kompozíció súlypontja a hullámozó folyamatra tevődik, így e felől haladunk a szív felé). Népművészetünkben a fordított szív pl. házoromzatok faragott, de falazott elemeként is előfordul a fénnel, így az égitestekkel kapcsolatban. A kultúrtörténet egyértelműsíti ennek lehetőségét, ugyanis Indiában csillagvizsgáló objektum részeként találjuk a fordított szív képét mutató építményt (Dzsaj Szinng, XVII. sz.).

Szív értelmezésünk így bele illik az eddigiekbe, szervességét a faragó azzal jelezte, hogy a már eddig is elemzett jeleket találjuk csak benne. Pontok vezetnek át a két szív közötti rácsos karcolaton, háromszög alakban a belső felé mutatva. A belső szív elején két ív, mint a tok elején –, s a 3 vonal-sugár itt is kifejlődik belőle, hozzáérve ahhoz a szimmetrikus-létrás jelhez, amit a borotvatok végén láttunk – rövidre zárva a tetőn elmondott, kifejtett mondanivalót itt.

A „létra” alsó fokai 3 emelkedő háromszöget alkotnak, s a 3 sugár ezeket érinti. Az alsót, a legkisebbet egyszer sem, a középsőt kétszer, a legnagyobbat egyszer. Jelentőséget nem tulajdonítva elmennénk e finomságok mellett, ha nem a kozmikus születés (napfelkelte) izgatott volna már az ívekkel megidézett kezdőjelben, mint a leszállás, elmúlás ciklusa a másik jelig érve. A token más összefüggés is kihozta, hogy emlékeztünkbe idézzük, a napnak, mint legfőbb éltetőnek három jellemző tulajdonsága van, téli napfordulón a legkisebb pályája, a nyárin a legnagyobb, egyenlő magasságú íve pedig kétszer van az évben, az őszi és a tavaszi napéjegyenlőség idején. Az előbbi jelek kapcsolatához hozzá lehet rendelni e törvényszerűséget, vizuálisan nem mond semmi ellent – s az sem, hogy a legmagasabb ponton a rendszer átfordul és szimmetrikusan ismétlődik. A billenő tengely is ismétlődik, olyan kúp érintőit írva ki, mint a földtengely pre-

8. kép.
A doboz nyitott fedele

9. kép.
A 2. borotvatok oldallapjai

cessziós mozgása a sarkcsillag körül. (A csillagot, csillagokat, ahogy következtettünk, megtaláljuk.)

Fennáll még a lehetősége a borotvatokon lévő két szív-csoport közvetlen kapcsolatának is, hiszen a felső mozgatható. Talán azért is vannak egymás alá rajzolva, helyezve, hogy ha a felső térforma a borotvatok megfelelő tájolásánál árnyékot vet az alatta lévő karcolatra, az árnyék végig vándorolva a jeleken, napóráként működhet. A természetes fény változása valóban egybeeshet a jelekkel megfogalmazott tartalommal.

A 7. ábrán látható másik oldallap a borotvatok különálló része, vizuálisan nem köt semmi, nem utal, nem vezet az előző rendszer ide. Éppen ezzel illeszkedik mégis az alkotó szemléletébe, hiszen ezen a lapon valóban az eddigiektől eltérő jellegű információ-hordozó, írás és évszám foglal helyet. „1897-ben február hó 11 ikén. Miskolci János” készítette. E betűk elhelyezése s kivitelezése is sokkal bizonytalanabb, mint a technikailag is csodálatosabb előző oldalakon. (Mintha a vizuális jelírást jobban beszélte volna tulajdonosa, mint az egyezményes betűírást.) Hogy mégis az előző kéz alkotta, azt apró, de biztos jelek megmutatják: az évszám 7-ből, annak aki észreveszi, halformát is alakított, közölve, hogy krisztusi időben (a hal Krisztus jelkép), s a dátum feletti hullámvonallal is belehelyezte, stílszerűen, egyéni adatait az idő folyamába.

A számunkra is meglepően csodálatos rendszeralkotás azonban nem ennek az egyetlen embernek a szemléletéből, gondolkodásából, pszichológiai adottságaiból jött létre. Hiszen a jelek, amiket használ, a hagyomány, kultúránk szerves része. A rendszer, amit alkot belőlük, lehetne egyedi eset – hogy mégsem az, igazolásul kénytelenek vagyunk több tárgyat még végigelemezni. A más időben, más helyen előkerült adatok viszont a szemlélet elterjedtségére, (más műfajokban is kimutatható) alapvetőségére is rávilágít, vizuális bizonyítékeként a társaslélektan elméletnek.¹⁰

Az ország északi részén gyűjtött bibliatartó ládikó (21,5x15x11,5 cm) fedelének faragása feltűnően hasonló pontokból, ívekből, nem látvány szerint értelmezhető vonalakból, jelekből áll. Nyitásnál egy mélyedésbe dugjuk az újjunkat, hogy kihúzhassuk a fedelet (8. kép).

A nyitás – kaput nyit, ha a szavakkal játszunk, mert a mélyedés is kapu alakú, boltíves, bélletes templomkapuhoz hasonló a föléje boruló ékítményekkel. A pontok, ékek esetében újra csak számolunk kell. A fedél elején, az alapon 12 ék (úgy látszik alapvető számosság), a kapu fölé boruló félkör-egész kör alakú vésetek száma balról induló alappal 14, összesen 30 db (összekapcsoltan a hold és a nap ciklusszáma, mint ahogy alakja is erre utal). Vonalasan, félkörökből jön létre felette a 3. ívsor (15-ös számossággal), csúcsán még három-három ilyen ív tartja a 7. teli pontot, kiemelten. Az idő fogalomköre tükröződik ezekben a számosságokban is, mint előbb. A kapuban is egy-egy pont, mint a borotvatok templomkapujában, s más szentélyekben is a megjelenő fény,¹¹ nagy fontosságú, ezen az egy helyen áttört! A kapu-fény összefüggése kultúránkban legszebben a „bújj-bújj zöld ág” című gyermekdalunkban fejeződik ki, az „aranykapuban”.

A kapu fölött keresztként tagol a négy égtáj irányába egy halvány kör-burkot négy vonal, nyolcadokra tagolódva pontok és félpontok folytatásában negatívjaik egyenesével. A pontok által kiírt nyolcadoló egyenesek mellett egy-egy határozott, mélyített pont mintha a tengelyek kibillenésének határát jelezné, a függőleges tengely ugyanis nem függőleges egészen, s e kimozdulást mintha az áthúzásként jelölt kis vonalka lenne hivatva jelölni. Az az érzésünk vizuálisan, mivel a tengelyek váltakoznak a szemünk-

10. Karácsony S., 1985.

11. A keresztény templomok a nap járására tájoltak. A pogány szentélyek talán még kozmoszcentrikusabbak. Vö. Hoyle, F. 1978.

ben, hogy azok mozognak, kibillenek a burok feletti ívrétegekbe ágyazott kis pontok, a „göncölszekér” csillagainak mozgásával. Az égen az idő a göncöllel mérhető – tudják ezt pásztoraink is –, attól függ az idő, merre áll a rúdja. Azt is tudja mindenki, hogy csillagai a föld tengelyének, a sarkcsillagnak az irányába mutatnak.

A „kapu” feletti kör kétségtelen égi utalásokat tartalmaz, ugyanakkor, ha kapu, templomkapu, akkor fölötte a kör ablak, rózsablatok a fény befogására. Együttesen egy olyan építmény ablaka, aminek pillérei a doboz keretezéséből adódnak – s átvitt értelemben kultúránk világra nyitott ablaka – egy népi faragó által, a magyar lehetőségek szintjén megvalósítva.

Az ábrákból sugárzó szemlélet buzdított egy kiegészítő kísérletre, a borotvatoknál természetesen létrejövő árnyékvetés lehetőségét itt úgy kipróbálni, hogy kihasználjuk az eddig még nem értelmezett jelzést, a fedél áttörését, a két lyukat. Tájolt állásban ha a lyukakba pálcákat dugunk, akkor azok árnyéka végigpásztazza az ábrákat. Ha az ábrák, mint elemeztük, a világ makettjét érzékeltetik, akkor a doboz is makett. Ha olyan hosszú pálcát veszünk, mint a tető hossza, akkor a nagyobb lyukból valóban olyan hosszú része áll ki, mint a lyuk és a kör középpontjának távolsága, tehát 45 fokos delelési szög-nél a nap árnyéka is ide esik. (Tavaszi-őszi napéjegyenlőség esetén.) Ugyanez a magasság télen hosszú árnyékot vet, talán azért van mellette a kisebb lyuk, a másik, rövidebb árnyékvető számára.

Végül pár szót egy harmadik faragásról, ami mondandónkat is összefoglalja. Fél évszázaddal korábbi az első borotvatok idő-vízén úszó fényjellegű lényeit idézi vissza egy másik, 21x5,5x4,5 cm-es borotvatok (9. kép).

Ívekkel, pontokkal, körökkel, négyes osztással már találkoztunk, új forma a mindent befoglaló, kiegyensúlyozott, nyújtott vonal, fészke a rajta lévőeknek, a meg nem billegő szimmetrikus egyensúlyi helyzetben – úszó hajó. Az összetett hajó jel csak gondolatmenetünkben új, nem a kultúrtörténetben, ahol legtöbbször a sötét mélységek felett az életet hordozza.¹² Vonala így a lét és a nemlét határvonala, melyet csak a szélső pontokon törhetnek át, léphetnek ki belőle.

Felül, belsejében négy négyfelé osztott ív emeli ki a kaput, melyben a négyfelé osztott kör, a tájolt világteljeség virága lebeg. Ha leszúrom a botom a világ közepén és kardommal, joggal, vagy az energia villámkötegével akár a világ négy irányába suhintok körbe, az a birtoklás, a világ bírásának jelképe. A világ-virág, kapuban feltűnve, Stonehenge típusú kultusztereket, a megfelelő időpontban feltűnő égitestet, a napot idézi, – mint a magyar népművészet „forgó rózsája”. A virág-világ-idő kiegyenlített pontja a tavaszi-őszi napéjegyenlőség kettőse, a két dombbal érintkező kettős kapuiv. Mintha a négyes osztású kör részei lennének, a körről lekerült 4 szírom az ívelődő dombok, amiken a négyes osztás is ívelődik, de csak 3 azonosan, a 4. nem. Az évkörön belül így az évszakok tulajdonságait viselik az élet, a termékenység szempontjából.

A kapu mellett kisebb körök fordított cseppformába foglalva vizuálisan emelkednek, szimmetrikusan, mint a léghajók a szélek felé lebegve az oldalsó félkörök szívása miatt. A félkör-fülek a szélek ív-sarlóihoz húzzák a szemünket, ahol a hajó végén, a halál határán a formájuk egyszerre ír ki égitestet, virág, szarv és emberalak formát is. Az ábrázolásnak többértelműen rokon jelszerűsége itt is, ha bármely irányban konkretizálnánk, a tartalom szenvedne csorbát (lásd a Francois-váza hasonló indíttatású figurális jelenetének képét, mely már csak a hozzáfűződő monda által telik meg mondandójával¹³).

12. Lommel, A. 1974. 163. kép.

13. Castiglione L., 1961. 49. kép.

A borotvatok túloldalán az alkotó dóga kerül a bárkába, a Dó Gá monogram 1841-es évszámmal, hullám dombok és tulipánná ragozódó ívsarlók „magyaros” motívumai között.

A „névtelen” alkotók meg tudták őrizni szellemüket azáltal, hogy személyiségükön keresztül megnyilvánuló egyetemes jelrendszerbe ágyazták olyan mondandójukat, mely mindenki számára értékes volt és marad is, míg ezen a földön élet lesz.

IRODALOM

- Castiglione L.*,
1961. Görög művészet. Budapest
- Haider E.*,
1976. „Sántaiskola”, avagy a labirintjáték kultúrtörténetéhez. Művészet 6.
- Hoyle, F.*
1978. Stonenhenge-től a modern kozmológiáig. Budapest
- Karácsony S.*,
1985. A magyar észjárás. Budapest
- Kállay F.*,
1971. A pogány magyarok vallása. In: Az ősi magyar hitvilág. Budapest
- König, E. P. M.*
1973. Am Anfang der Kultur. Berlin
- Lommel, A.*
1974. Vorgeschichte und Naturvölker. München
- Makoldi S.*,
1977. Nézzük meg együtt Apollót és a teknősbékát. (Egy szobor és egy szőnyeg elemzése) Művészet. 6.
- Marschak, A.*
1975/1. Exploring the Mid of Ice Age Man. National Geographic.
- Moszynski, K.*
1929. Kultura Ludowa Sloviań, Kraków
- Oláh A.*,
1986. Újhold, új király. A magyar népi orvoslás életrajza. Budapest
- Omarov, A.*
Kak zšivut laki. Iz vošzpominnyij gyesztva
- Santarcangeli, P.*
1970. A labirintusok könyve. Budapest
- Seibert J.*, (szerk.)
1986. A keresztény művészet lexikona. Budapest

Fotók: Szabó Antónia

ÜBER DIE SCHÖPFUNGS-PSYCHOLOGIE DER VOLKSKUNST (ANALYSE VON DREI HOLZSCHNITZEREIEN IN DER EINHEIT DES INHALTS UND DER FORM)

(Auszug)

Die allgemeinen Charakteristiken der Schöpfungen von den Volkskulturen, wie die Namenlosigkeit, die Gemeinschaft-Orientiertheit, im allgemeinen die Bestrebung nach der Zweckdienlichkeit, – sind charakteristisch für die Volkskunst, die tradiert wurde (darum ist sie nicht individuell und mit Namen nicht versehen), sie verwendet die mit der universellen Logik des menschlichen Denkens aus der Natur abgeführten Zeichen für visuelle Mitteilung (d. h. sie tradiert), für das Weitervererben der so wichtigen Aussprüche, was in Anbetracht der Existenz und Zukunft der Gemeinschaft unerlässlich ist.

Die aus bürgerlichem Aspekt, meistens auch für die ethnographischen Fachschriftsteller unverständlichen, unerklärbaren Zeichen an den Volkskunstgegenständen sind doch Ergebnisse der zweckmässigen, bewußten Tätigkeiten innerhalb der Volkskultur. Diese zu rekodifizieren kann man mit objektiver, die Psychologie der Schöpfung kennender visueller Analyse, mit dem Verbrauch der vollen Zeicheninformation je einer Schöpfung unternehmen. Dazu helfen (als Bestätigung) die kulturgeschichtlichen Analogien (visuelle und geschriebene, aus der Religion stammende Elemente gleichfalls).

Im vorliegenden Fall haben wir drei Holzschnitzereien, welche die ungarische Volkskunst representieren, ausgewählt die obigen zu illustrieren, die Logik der Zeichenschrift vorzustellen. Ihre wesentlichen Meldungsschichten bestätigen die Existenz der universellen visuellen Sprache auch in der ungarischen Volkskunst. Unsere Kultur wird – neben ihren Nationalwerten – mit dieser Ansicht universell, gültig und zeitlos, brauchbar auch für den Menschen der Zukunft.

Sándor Makoldi-Gizella M. Pap

AEROFON NÉPI HANGSZEREK BORSOD MEGYÉBEN

HANKÓCZI GYULA

Aerofonok, a hangszerek csoportosításának nemzetközileg elfogadott rendjében, azok a zeneszerszámok, melyeknek rezgő közege a levegő.¹

Ezen hangszerek legegyszerűbbike egy falapocskából vagy fadarabból és zsinegből áll. A Mezőkövesden is ismert gyermekjáték egyik változatára így emlékezett egy idős adatközlőnk: „Egy madzagra vonalzószerű fadarabot kötnek és forgatják. Én *dongatyú* néven ismerem.” Másik mezőkövesdi neve *zurgattyú*. Cserépfaluban *zúgófa*, *brűgettyű*, *brűgó fa* néven ismert.² A *dongatyú*, *zúgófa* mellett azonban ugyane hangszertípus másik változata is ismert a megyében is. Ez ugyanazon az elven működik, mint a gyerekek közismert, cénára fűzött gombja, amit megpörgetve, két kezük ujjai között forgathatnak, miközben az halk, zúgó, zümmögő hangot ad; csak itt a gombot ágdarabka helyettesíti. Neve *dungó*, *brűgő*, *pörgettyű*. Egyik, a sárospataki Rákóczi Múzeumban őrzött példánya 41 cm hosszú vékony zsinegből és egy 9 cm hosszú, 1,5–2 cm ovális keresztetű fahengerecskéből áll, melynek közepén 1,2 cm-es bevágás található. A hengerecske elvékonyított részére fél cm átmérőjű lyukat vágott a készítő s ezen fűzte keresztül a zsineget úgy, hogy ennek megfeszítésével ez egyben rá is hurkolódik a fadarabra a vályat mélyedésében³(1. kép).

A tavasz beköszöntésével, a fák kizöldülése után, főként a gyerekek, de egyes vidékek pásztorai körében is, kedvelt volt a különféle falevelekkel való hangkeltés. Szentistvánon ennek egyik legegyszerűbb módját akként ismerték, hogy a játékos meggy vagy más fa levelét „a tenyeri közé fogta” és fújni kezdte. Mezőkeresztesen, egyes gömöri falvakban és Taktaszadán akác, orgona vagy eperfalevél volt az, amit használtak. Mutatóujjal az alsó ajkukhoz szorították és dallamot is játszottak rajta. Ügyesebb játékosnak elegendő volt az is, ha a falevelet vagy a levélalakra kivágott műanyagdarabot a nyelve alá tette s úgy fújta a dallamot.⁴ A *levélsíp* tehát nemcsak falevélből lehetett, hanem *nyírfahajból* vagy *meggyfakéregből*, sőt szintetikus anyagokból is. Taktaharkányban *Szattmár István*, Tiszalúcon *Bodnár József* voltak a gyakrabban emlegetett *nyírfahaj* játékosok. Valószínűleg szintén ez utóbbi tiszalúci játékos emlegeti egy kézirat a tiszalúci fonó bemutatásakor: „van egy citerásuk, aki a szájába helyezett kacsukkal (sic!)

1. Dahlhaus, C.–Eggebrecht, H. H. (szerk.) 1985. I. k. 20.

2. Hankóczi Gy. gyűjtése 1984. a Matyó Múzeum Adattárában (a továbbiakban: Saját gyűjtésem 1984. MMA) 165. 117. Neveihez lásd: A Herman Ottó Múzeum 53. 1574. 1., 61. 17. 2. és 69. 37. 2. lelt. számú zúgófájának leírókartonjait. Vö.: Sárosi B., 1973. 61. Egész tanulmányunkhoz lásd: Sárosi B., 1973. 61–105.

3. Vö.: Sárosi B., 1967. 67–68. A sárospataki Rákóczi Múzeum néprajzi gyűjteménye 55. 409. 1. lelt. sz. darabja.

4. Saját gyűjtésem 1984. MMA 161. 14., 59.; Hankóczi Gy., 1980. 117–118.; Béres J., 1985. a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára (a továbbiakban HOM NA) 5139. 3.

(igazolványtok) klarinett hangon kíséri saját játékát és így egész kis zenekar benyomását kelti.”⁵

A *doromb*, ez a fémből készített, patkó vagy kulcs alakú, rugalmas nyelvvel ellátott, jellegzetes hangú zeneszerszám manapság ismét divatba jött, elsősorban a városi fiatalság körében. Néhány évvel ezelőtt való újbóli megjelenéséig azonban a falu népe szinte teljesen elfelejtette. Az általunk bejárt vidékeken például szinte semmi emlékét nem találtunk.

Egykori szerepére némi fényt vet az alábbi, Mezőkövesdről való visszaemlékezés. „Az amit a vásárban a gyerekeknek szoktak venni. Pengetik és ezzel változtatják a hangot. A szájba véve, szájüreg változtatásával. Nem nagy szerszám lehet, mert nem látni szinte semmit . . .” Egy gyerekdal szövege is megőrizte a *doromb* emlékét a gömöri Gesztete faluból:

„Haj szénája, szénája, széna szakadékja,

Benne forog három kislány, hej, de könnyen járja!

Hajavics, kukorics, vedd el, akit szeretsz!

Amott jönnek a cigányok, dorombot csinálnak.”⁶

A gyakrabban előforduló *doromb* elnevezés mellett egy másik terminusa is előke-rült a hangszernek. Az első világháború előtti években, Sályban, *szájdarangónak* neveztek.⁷

A kürt és trombitafélék közül a *kanásztülökről*, a *fakürtről* és a *trombitáról* kell szólnunk. Mindhárom pásztori használatban lévő zeneszerszám volt. Az első a kanászoké, a második a ridegpásztoroké, a harmadik pedig minden bizonnyal a szarukürtöket váltotta föl a csordások használatában.

A kondások rendszerint ökörszarvból készített hangszerének nevei: *kondásduda*, *ökörszarvduda*, *marhaszarv*, *duda*, *kondáskürt*, *kürt*, *türt*, *kanásztülök*, *tülök*, *türök*, *csonttűrök*.⁸ Szerkezetük, készítésük egységes. A marha levágott szarvát, hegyes végétől néhány centiméternyire visszafelé elfűrészelték és befelé szűkülő furatot készítettek bele, az ökörszarv természetes üregéhez. Ezután kitisztították a kifúrt szarvat és síp nélkül vagy fa-, esetleg fémsípval használták.

A Matyó Múzeum egyik kanásztülke 51,5 cm hosszú, marhaszarvból készült. Alsó, kissé ovális alakú nyílásának átmérője 8–8,5 cm, felső végének átmérője 2,5 cm. Sípján nincs. Oldalán a kanászéletből vett jelenet látható: fa alatt, szűrben álló kondás a feléje futó malacokkal, valamint a pásztori élet kellékei: kunyhó, csacsi és kétkerekű kordé – meglehetősen gyakorlatlan karcolással (2. kép.).

Egy másik, szintén a Matyó Múzeumban őrzött példány 48,5 cm hosszú, alsó, ovális nyílásának átmérője 7,5 valamint 9 cm. Felső végét a készítés során kissé megfaragták és 9 cm hosszú, csontkakúp alakú, alján és oldalán cinezett fém „hosszabbítást” (?) szereltek rá. Ebbe, mintegy 6,5 cm hosszú, szűkülő fémsíp csatlakozik. A szarukürt felső harmadát olajos madzaggal tekerték körbe, a szarva hibás, lepattogzott részeit eltüntetendő.⁹

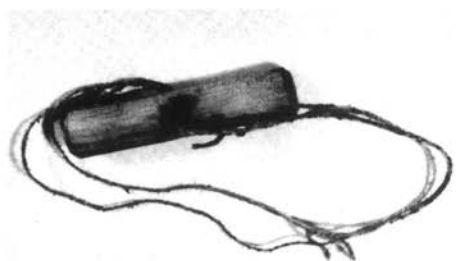
5. Szilas P., 1959. HOM NA 572. 9.; saját gyűjtésem 1984. MMA 155. 6., 32., 50., 51.

6. Saját gyűjtésem 1984. MMA 165. 119.; Ujváry Z., 1977. 151.; Vö.: Sárosi B., 1973. 66.

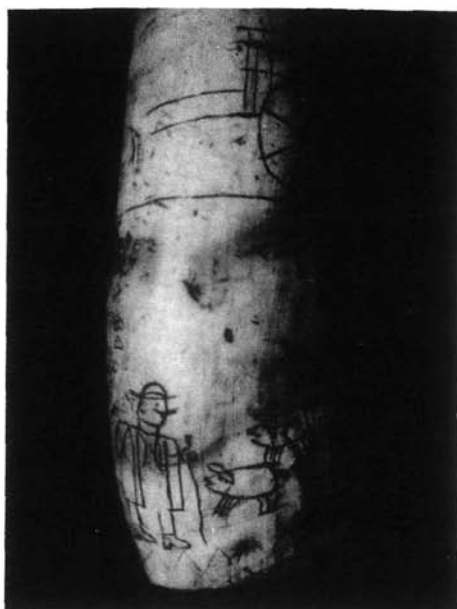
7. Dr. Barsi Ernő, nyugalmazott főiskolai tanár szíves közlése. Segítségéért őszinte köszönetet mondunk. Itt kell megjegyezzük, hogy a *doromb* aerofon hangszerek közé való tartozása vitatott. Vö.: Szabolcsi B.–Tóth A., (szerk.) 1930. I. k. 328.; Dahlhaus, C.–Eggebrecht, H. H. (szerk.) 1985. I. k. 459.; Sárosi B., 1967. 24.; uő.: 1973. 65.

8. Hankóczy Gy., 1980. 118.; saját gyűjtéseim 1981. MMA 15. 8.; 1981. MMA 17. 11., 30.; 1981. MMA 16. 4.; 1984. MMA 161. 25.; 1983–1984. MMA 149. 35.; 1984. MMA 155. 30., 68.; 1984. MMA 161. 54., 71.; 1984. MMA 165. 114., 131., 134.

9. A mezőkövesdi Matyó Múzeum 53. 1. 310. és 72. 1. 15. lelt. sz. kanásztülkei.

1. kép. Brűgő a sárospataki
Rákóczi Múzeum gyűjteményéből.
Lelt. sz. 55.409.1. Fotó: Váradi László, 1985.

2. kép. Mezőkövesdi kanásztűlök részlete.
Matyó Múzeum.
Lelt. sz. 53.1.310. Fotó: Hankóczy Gyula, 1984.

3. kép. Kanásztűlök a sárospataki
Rákóczi Múzeum gyűjteményéből.
Lelt. sz. 68.2.2. Fotó: Váradi László, 1985.

4. kép. Domaházi kanász.
A budapesti Néprajzi Múzeum F 182.285.
lelt. sz. felvétele. Fotó: Molnár Balázs, 1963.

A kanásztülkök között egészen szép faragásúak is akadnak,¹⁰ mint ez is, amit a következő képen mutatunk be (3. kép).

Olykor fémtülkök is előfordultak pásztoraink kezén. A mezőkövesdi Lázár bácsiról, öreg disznópásztorról is úgy emlékeznek, hogy nemcsak görbe szarvkürtöt, hanem bádoglemezből készített, egyenes törzsű, rézfúvókás kürtöt is használt.¹¹

Általában kondások használták a tülköt. Bükkzsércen azonban a *gedás*, a kecskepásztor is ezt fújta még az 1910-es, 1920-as években, csakúgy, mint a gömöri Imolán a cigány csordás.

Pásztori használatban a kanásztülkök szignálhangszer, a naponta kihajtott állatok – főként malacok és disznók – pásztorának hangszere. „Mikor a falu végére értek, avval jelezték, a falun végig, hogy hajtsák ki a malacokat, teheneket, gedákat” (4. kép). A tiszalúci hagyomány szerint azonban, az előbbieket mellett a béresek számára is megfújták a kondáskürtöt éjjel két órákor, hogy keljenek. A tülkök helyet kapott egyes zajos felvonulással járó népszokásokban is, így például Tardon, szilveszterkor, mikor „hajtották az óvét”.¹²

A kanászkürtön játszható hangok – a visszaemlékezések szerint – nem mindenki által voltak megszólaltathatók. „A kondás nem fújt azon semmit, mindig azt az együtemű dudálást hallottuk.”¹³ Részben emiatt, részben, mert a kanásztülkök használata – nem utolsósorban a nagyüzemi állattartás elterjedése miatt – a 60-as évekre megszűnt, a hangszernek csak néhány szóbeli emléke maradt fenn arról, mit fújtak a kondások: „Aki nem lép egyszerre / Nem kap kávé estére” (Bükkzsérc). „Kelj fel, kelj fel katona / Megfőtt a zupa” (Tiszalúc). „Kelj fel Sára, kürtölnek / Hajtsd ki a tehenedet”; „Kelj fel Sára, kürtölnek / Nem lehet, mer’ dörgölnek” (Szentistván).¹⁴

Említsünk meg talán néhány nevet a kanásztülkös pásztorok közül. A taktaharkányi *Brúgós János* kondást, a bükkzsérci *Lénárt Gábor* kanászt, *Papó Sándor* gedást, Mezőkövesdről pedig *Lázár bácsit*, öreg disznópásztor emlegették, mint aki szépen kezelte hangszerét.¹⁵

Borsod megye tájain a *fakürt* teljes egészében eltűnt az emlékezetből. E zeneszer szám vidékünkön való egykori létét mára már csak két Mezőkövesdről való múzeumi példány és *Lajos Árpád* cikke, valamint *Martos Ferenc* írása őrzi.¹⁶ Sajnálatosan, Lajos Árpád tanulmánya nem került be a néprajzi–népzenei feldolgozásokba,¹⁷ ezért néhány részletét szó szerint idézzük, helyenként kiegészítve azt Martos Ferenc újabban előkerült kéziratának megállapításaival.

A miskolci Herman Ottó Múzeum fakürtje két részből áll: a hangszer testéből és sípjából. Lajos Árpád így írja le: „A kürt fiatal jávorfa. 153 cm hosszú, igen enyhén ívelt, a síprész felé eső vége 3 cm-es átmérőjű; a közepéig alig, innen kezdve észrevehetőbben ívelődő és vastagodó, utolsó ötödén jól öblösödő. A nagyobbik szájátmérője 7 cm. Mind a síprész felé eső, mind a nagyobbik száj rész felé eső végén látszik, hogy

10. Vö.: a sárospataki Rákóczi Múzeum 68. 2. 2. lelt. sz. és a miskolci Herman Ottó Múzeum 61. 81. 1. lelt. sz. kürtjével. Ez utóbbihoz lásd: *Hankóczi Gy.*, 1980. 118.

11. Saját gyűjtésem 1984. MMA 165. 134.

12. Vö.: *Hankóczi Gy.*, 1980. 118.; saját gyűjtéseim 1981. MMA 17. 11.; 1984. MMA 155. 27.; 1984. MMA 164. 6.

13. Saját gyűjtésem 1984. MMA 161. 54.

14. Saját gyűjtéseim 1983. MMA 149. 35., 1984. MMA 155. 27.; 1984. MMA 161. 25., 18. A mezőkövesdi változatokhoz lásd: *Martos F.*, 1935–37. MMA 3. 8.

15. Saját gyűjtéseim 1984. MMA 155. 1.; 1983.. MMA 149. 35.; 1984.. MMA 165. 134.

16. A miskolci Herman Ottó Múzeum 53. 1530. 1. illetve a mezőkövesdi Matyó Múzeum 72. 1. 16. lelt. sz. fakürtjei. *Lajos Á.*, 1956. jún. 37–39. *Martos F.*, 1935–37. MMA 3. 7.; uő.: 1937. MMA 2. 41.

17. Vö.: *Sárosi B.*, 1973. 68–70.

5. kép. Fügöd községből való trombita.
Herman Ottó Múzeum, Miskolc.
Lelt. sz. 84.35.1. Fotó: Kulcsár Géza, 1985.

6. kép. Kékeden készített tüllök.
Rákóczi Múzeum, Sáropatak.
Lelt. sz. 55.451.1. Fotó: Váradi László, 1985.

hosszában is el van vágva, majd a hosszanti kettévágás mentén össze van illesztve, tehát két hosszanti féldarabból áll. Keresztmetszete a két végén kör, egyebütt, mintegy 8–10 cm-nyire a végektől befelé: ellipszis, melynek kisebb tengelye a kürt görbületi tengelyére merőleges, tehát a kürt a görbületre merőlegesen kissé oldalt nyomott. A ráhúzott lóbél a kürt mindkét végén le van vágva.

Ezenkívül: a síprész felé eső vég 2,5 cm-nyi szakaszon lóbélből sodrott húrral van többszörösen sűrűn körütekerve, innen számítva a vastagodás irányában 35 cm-re talál-

7. kép. Vékony János mezőkövesdi dudás,
fújtatós dudájával.
A Néprajzi Múzeum F 95.125. lelt. sz. felvétele.
Fotó: K. Kovács László, 1948.

8. kép. Vékony János mezőkövesdi dudás.
A Néprajzi Múzeum F 61.621. lelt. sz. felvétele.
Fotó: Ébner Sándor.
A készítés ideje ismeretlen.

ható az első, lóbélhúrból három ágba font gyűrű, egyszeresen rácsavarva és megkötve; a következő gyűrűzés 21 cm-nyire látható, ugyancsak három ágba font lóbélhúrból, de kétszeres rácsavarással; ettől 48 cm-nyi távolságban van az utolsó, harmadik gyűrűzés, mely teljesen megfelel a másodiknak. A három gyűrű nemcsak rögzíti a kürtöt, hanem díszíti is.

A »csutora« bodzafából faragott és vájt 11 cm hosszú, cső alakú síp, melynek a megfúvás irányába eső, vastagabbik része lecsapott fülű kutyafej alakra van faragva. Belső kivájása tölcseírszerű. A síp vékonyabbik vége úgy illik bele a kürtbe, hogy kenőderkóccal kell becsavarni, ezáltal a megfúváskor a levegő kiszűrődése meg van akadályozva. Kb. 2 cm-nyire tolható a kürtbe.¹⁸

Ugyanilyen típusú, lóbéllel bevont a Matyó Múzeum fakürtje is, s csak néhány apróbb eltérés van az előbbi példányhoz képest. Ez utóbbi kürt fúvókája a trombita fúvókájára emlékeztet, fából faragott. A kürt teste határozottan öblösödik, rövidebb is az előbbinél és két egyes, illetve két páros gyűrűfonat fogja össze oldalait.

A fakürt készítéséről – egyes részleteiben – homlokegyenest ellenkező információkkal találkozunk. Lajos Árpád úgy tudja, hogy az ilyen kürtök fáját már növekedésük során figyelemmel kell kísérni és úgy irányítani fejlődésüket, hogy oldalhajítás nélkül nőjenek. A megfelelő méret elérése után lehetett kivágni őket. Ezzel szemben Martos Ferenc lakonikusan azt írja: „A nyírfát lopták hozzá az erdőről.”¹⁹

A kürtnek való fát kergétől meg kellett fosztani, kettőfürészelní, belsejét vágókéssel kivájni, majd szilvafa, fenyőfa „csipájával”, gyantával összeragasztani és száradás közben a fa héjából font gúzzsal vagy dróttal összekötözni. Ha a fa és a ragasztó megszáradt, a gúzzt el lehetett távolítani, a kürt csövét nyers lóbéllel bevonni és a fonatokat rátenni. A lóbél bevonat több szempontból is praktikus volt. Megvédte a kürtöt az időjárás viszontagságaitól, elzárta az esetleges rések között kiáramló levegő útját, ezenkívül viszonylag könnyen cserélhető volt, ha megsérült. A lóbeles kürt alighanem azzal a halhatatlan előnnyel is rendelkezett a többi, bevonatlan felületű vagy fakéreg borítású fakürthöz képest, hogy velük szemben, ezt nem kellett vízben áztatni, réseinek elzárása céljából.²⁰

Az utolsó mezőkövesdi bőrdudás „Vékony bácsi . . . emlékszik azokra a fakürtökre . . . ő is fújt rajta. A dallamot is el tudja fújni. De a szövegre már nem emlékszik.” – írja Martos Ferenc az 1930-as évek második felében. Lajos Árpád is úgy tudja: „A lóbeles kürt erős tüdővel fújva, igen messzehangzó, átható, tömör hangot ad. A mi fakürtünk hangterjedelme több, mint egy oktáv.”²¹

A Matyó Múzeum fakürtjének vélhető teljes hangsorát eddig még senki sem tudta megszólaltatni. Elképzelhető azonban, hogy ez nem is lehetséges, mert a kürt lóbél borítása, a féloldalak illeszkedésénél több helyen sérült.

Mi lehetett ennek a kürtnek a funkciója, kik készítették, kik használták? Pontosan nem tudni. Martos Ferenc azt közli, hogy az utolsó példány a Csuhaí csordásdinasztia házának padlásáról került elő. *Vékony János* mezőkövesdi bőrdudás, aki a fakürtök megszólaltatójaként is az utolsók egyike lehetett, szintén csordás családból származott. Ő úgy emlékezett vissza, hogy ezeket a fakürtöket csordások használták. Az eddigiéket mellett, Martos Ferenc azt is megemlíti, hogy a „régí pásztorok a hegyvidéki (Cserép) falvakból vették ezeket a kürtöket. A rávaló lóbél 1,60 (Pengőbe – kiegészítés H. Gy.) kerül.” Ezeket a kürtöket a juhászok készítették, akiknek volt idejük a kürt faragásához, ellentétben a kondásokkal, akiknek nyugtalan természetű állataik miatt „szaladozni kell.”

18. *Lajos Á.*, 1956. 37–38.

19. Vö.: *Lajos Á.*, 1956. 38., és *Martos F.*, 1937. MMA 2. 41.

20. Vö.: *Martos F.*, 1937. MMA 2. 41., *Lajos Á.*, 1956. 38., *Sárosi B.*, 1973. 69.

21. *Martos F.*, 1935–37. MMA 3. 7.; *Lajos Á.*, 1956. 38.

9. kép. Klarinétózó férfi.
Rákóczi Múzeum, Sárospatak.
Lelt. sz. 75.6.1. Fotó: Váradi László, 1985.

10. kép Locsolkodó mezőkövesdi legények.
A budapesti Néprajzi Múzeum
F 155.919. lelt. sz. felvétele.
Fotó: Magyar Film Iroda, 1930-as évek.

Lajos Árpád feltételezi, hogy ridegpásztorok – szerinte kondások – készítették és használták a hangszert, amikor több hónapig Mezőkövesd távoli határrészein vagy akár a település határain kívül, távolabbi helyeken őrizték a jószágot. A gazdálkodási rend megváltozásával, elsősorban is az intenzív földművelés térhódításával és az állattartó gazdálkodás jelentőségének csökkenésével, a fakürt elvesztette szerepét és eltűnt a használatból.

Valószínűleg használatának utolsó szakaszára vonatkozhat az a feljegyzés, hogy a fakürtökön „hajnalba” dudáltak.²²

A mezőkövesdi lóbeles fakürt a hazai fakürtfélék kétségtelenül egyik legérdekesebb típusa, melynek párját nem találja a Néprajzi Múzeum száz körüli fakürt-kollekciójában sem. A párhuzamok keresését azonban nem szabad befejezni és a kérdést a jelenlegi szinten lezárni.²³

A naponta ki- és behajtott tehéncsorda pásztora valamikor szintén a már említett kanásztülköt fújhatta, jelezvén a terelés idejét. Ebben a szerepében azonban a szarukürtöt valószínűleg már századunk kezdetén felváltotta egy egyszerű, billentyűk nélküli rézfúvós hangszer, a *trombita*. Általánosan használt nevei *trombita*, *részduda*, *részkürt*, *kürt*, *részhangszer*, *résztrombita*, *türt* voltak.

A miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményében lévő *trombita* sárgarézből készült, 40 cm hosszú, billentyűk nélküli hangszer. Tölcsérének átmérője 13, fúvókájá-

22. Martos F., 1937. MMA 2. 41., Lajos Á., 1956. 38–39., Martos F., 1935–37. 3. 7.

23. Egy a szentesi Koszta József Múzeumban látott kanásztülök felveti a kérdést, nem lehettek-e bélbevonatú kanászkürtök is valamikor. Egy ép szaru esetében a bélbevonatnak semmi funkciója nincs ugyan.

nak átmérője 2,7 cm. A gyűjtő feljegyzése szerint 1950-ben készítette Miskolcon, *Putnoki Ferenc* függődi kanász²⁴ (5. kép).

Mezőkeresztesen és Szentistvánon úgy emlékeznek, hogy a csordás „csárdásfélét”, meg „katonamarsot” fújt réztrombitáján. Különösen emlegetik *Szepesi Istvánt*, ragadványnevéen *Gajda Pista* bácsit, az idős gulyást és csordást Szentistvánon, aki a huszároknál trombitás volt s a helyiek közül ő tudta legszebben fújni trombitáját. *Tarjáni András* sályi pásztor ugyancsak kiváló mestere volt hangszerének. Ő szintén a katonaságnál tanult meg játszani, s többek között az ott használt szignálokat játszott gulyás-sága idején. Teljes repertoárját közölte *Barsi Ernő*.²⁵ Századunk első harmadában Takaharkányban *Jónás Pál* szintén igen nagy elismerést vívott ki a falubeliektől, trombitajátékával.

Taktaszadán néhány szövegemlék is előkerült a csordás egykori repertoárjára emlékeztetően:

„Ez a tehen, ez a tehen szimentáli, / Nagy Janié.

Félig sz...s, félig ganajos, / Tasadié.”

„Míg a mónár a réten jár,

A garad, a garad üresen jár.

Gyere haza lisztes mónár,

A garad, a garad üresen jár”.²⁶

A *nyelvsípok* családjából talán a legegyszerűbbek a gyermekek által különféle üreges belsejű természetes anyagokból, madártollból, növényi szárazból készített, zárt végük felől hasított oldalú – nyelvess – fúvós hangszerek. Ezeknek egyik meggyeszerzte ismert változata a *tollszársíp*, *síp*, *fűtyűtő*, *béreg* néven ismert egyszerű játékhangszer. Ez nevéhez illően tollból, rendszerint libatollból készült. A toll csupasz végét levágták, majd zárt vége felől nyelvet hasítottak bele,²⁷ s szájba véve fújták.

Századunk első évtizedeiben, a mai Borsod megye északi területein kedvelt gyerekhangszer volt a fűzfa lehúzott héjából készített *síp*, mely *hepp* vagy *bikafingó* néven volt ismert. Úgy készült, hogy a fűzfa 6–8 vagy 18–24 cm hosszú, egyben lehúzott héját egyik végén összecsisztották. A fűzfacső vége ezáltal egyszerű – az oboához hasonló működési elvű – nyelvessípá változott s fúvásra hangot adott. Ezt a hangadó szerszámat egy 30–40 cm hosszúságú fűz- vagy hársfahéjból csavart tölcserbe illesztve készült a *fűzfakürt* vagy *ficfakürt* – ahogy a Bán völgyében mondják –, a *szurmita*, *hársfakürt* vagy *kürt* – Gömörben használatos néven –, és a *tülök* – Zemplénben (6. kép). Gyermekek által használt időszaki, alkalmi hangszer volt, melyet kizárólag tavasszal készítettek, évtizedekkel ezelőtt.²⁸

A gyermekek által készített alkalmi hangszer volt a töklevel szárából, a tollsípéhoz hasonló módon készített *tökdua* vagy *töksíp* is, mely egyetlen, mély hangon szólt.

A nyelvessípok tartósabb fajtája a nádból készített *náddua* vagy *nádsíp*. A száraz nádszálat csomónál vágták el vagy a mindkét végén lyukas nádcső egyik végét betömtek, majd a szár zárt vége felől, éles késsel hasítást, nyelvet csináltak rá. Rendszerint ez is egy hangon szólt, ügyesebb készítő azonban lyukakat is vágthatott az oldalára és így dallamjátékra is alkalmassá tehetette hangszerét.²⁹

24. Vö.: a miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményének 84. 35. 1. lelt. sz. trombitája.

25. Saját gyűjtésem 1984. MMA 161. 18., 54.; *Barsi E.*, 1984. 112–115.

26. Saját gyűjtésem 1984. MMA 155. 1., 52.

27. *Hankóczi Gy.*, 1980. 118.; saját gyűjtéseim 1984. MMA 155. 7.; 1984. MMA 161. 13., 56.

28. Vö.: *Lajos Á.*, 1966. 7. sz. 46–49.; *Hankóczi Gy.*, 1980. 118.; a sárospataki Rákóczi Múzeum 55. 451. 1. és a miskolci Herman Ottó Múzeum 65. 56. 1. illetve 65. 56. 6. lelt. sz. példánya.

29. Saját gyűjtésem 1984. MMA 165. 128.

A *duda* – a nádsíp továbbfejlesztett, tömlővel és kísérő sípokkal ellátott változata – Borsod megye vidékein is ismert. A hangszerre vonatkozó adatok azonban rendkívül töredékesek s többnyire Mezőkövesd és a szomszédos falvak hagyományaira vonatkoznak.

Mezőkövesden és környékén, a XIX. század második felében még igen elterjedt lehetett a *börduda*. Egyes vélemények szerint, a múlt század 80-as éveiben még ötvennél is több dudás tevékenykedett Mezőkövesden,³⁰ de megközelítőleg sem tudjuk, hányan lehettek továbbiak a környéken. A hézagos adatokból is kitűnik azonban, hogy Bükkzsércen, Novajon, Tardon és Mezőkeresztesen, valamint Szihalmón is éltek dudások ebben az időben. Szinte semmit sem tudni azonban a korabeli Gömörben, Abaújbán, Zemplénben élő társaikról.

A Mezőkövesden és környékén használt dudatípusok egyike megegyezik a Magyarország nagy részén használt változatokkal, azokkal, amelyekben facső segítségével, szájon át fújják a levegőt a bőrtömlőbe. A másik használatos típus az, amelyikben a tömlőbe jutó levegőt egy, a kovácsok fújtatójához hasonlatos szerkezet adagolja. Ez utóbbi változat az alföldi – Szeged–Kiskunhalas–Szentés környéki – dudákra emlékeztet³¹ (7. kép).

E második típus, amely valószínűleg újabb fejlődés eredménye lehet, ritkábban fordult elő az elsőnél. *Vékony János*, a fújtatós dudát Mezőkövesden meghonosító (?) bördudas, néhány évvel ezelőtt úgy emlékezett, hogy ő ezt a dudafélét 32 éves korában (1896-ban) látta egy lakodalomban. Akkor lerajzolta magának és elkészítette, s ezután ő is így csinálta.³² Sajnos a gyűjtő nem jegyezte föl azt a nagyon fontos adatot, hogy hol látta azt a fújtatós dudát Vékony János. A környéken-e vagy pedig valahol mástól, talán a Dél-Alföldön?

E dudaféle, a fentiek értelmében, tehát már a századforduló előtt létezett Mezőkövesden. Eredetével és továbbterjedésével kapcsolatban azonban van néhány nehezen értelmezhető információ. Ezek, az adatközlők szavaival: „A szájával nem fújta, csak a kezével nyomta. Dalolt is, ha jókedve volt.” (Tard, kb. 1896-ra vonatkoztatva.) „Mindig így a kezével lökdöste, beszélt is az attul, meg danolhatott is.” (Mezőkeresztes, kb. 1928-ra vonatkoztatva.)³³ Vajon az iméntiek azt jelentik, hogy Vékony János „újítása” terjedt tovább, vagy azt, hogy ezt az „újítást” ő is a környéken látta. Esetleg magát Vékony Jánost emlegetik a visszaemlékezők?

Terminológiáját tekintve, a hangszer neve Egerlővőtől Bükkzsércig általánosan *kutyaduda*, a Taktaköz, a Hernád mente és Gömör egyes falvaiban pedig *börduda*, *duda*.³⁴

Gömörben a duda szinte csak elvétve fordult elő. Ideillő, egyetlen adatunk szerint Mucs községben használta valamikor *Pállfy András*.

Summásokkal járó dudások felbukkantak a megye, sőt az ország különböző pontjain is, nevük azonban rendszerint nem maradt fenn az emlékezetben. Így, 1907 táján (lehet, hogy mezőkövesdi?) summáscsapattal járt egy ismeretlen dudás a Hernád mentén fekvő Ujcsanáluson, a Sóstó-tanyán. 1921–22 körül egy mezőkövesdi, József keresztnévű dudás volt Mezőhegyesen, Békés megyében, szintén summásokkal.³⁵

30. *Herkely K.*, 1939. 125.

31. Vö.: *Hankóczy Gy.*, 1982. 817–819.

32. Vö.: a budapesti Néprajzi Múzeum F 95. 124. lelt. sz. felvételének leírókartonjával.

33. Vö.: Saját gyűjtéseim 1981. MMA 20. 6. és 1982. MMA 35. 1.

34. Vö.: *Hankóczy Gy.*, 1982. 819.

35. Saját gyűjtéseim 1979. HOM NA 3973. 16.; 1984. MMA 155. 69.; 1981. MMA 26. 12.

11. kép. Lakodalmi ebéd Mezőkövesden.
A kép jobb oldalán tangóharmonikás.
A szerencsi Zempléni Múzeum leltári szám nélküli képeslapja.
Ismeretlen szerző felvétele valószínűleg az 1930-as évekből

Egy korábbi tanulmányunkban már felsoroltuk az ismert mezőkövesdi és szihalmi dudásokat, bemutattuk, hogy többségük summásmunkával kereste kenyerét.³⁶ A környékbeli dudások közül meg kell még említenünk Nagy Ignác, ragadványnevén *pupi*, novaji kutyadudást, aki a múlt század vége fiatalságának muzsikált. Századunk első évtizedében azonban egy mezőkövesdi dudás is járt zenélni a novaji gyerekek farsangi multságába. Bükkzsércen, a múlt század utolsó éveiben még szintén élt egy elfeledett nevű bőrdudás, akinek muzsikájára azonban már ekkor nem tartottak igényt. Az 1900-as évek kezdetén már csak a környékbeli dombtetőkön dudált, önmagának. Tardon, az 1870–80-as években Szemán József (vagy János) volt a kedvelt helyi dudás. Valószínű, hogy a századforduló előtt meghalt, mert a XIX. század utolsó éveitől kövesdi bőrdudásokat hívtak a tardi lakodalmakba és más alkalmakra.

Mezőkeresztesen egy évszázaddal ezelőtt szintén igen jelentős szerepe volt a dudának különféle zenés összejöveteleken, lakodalmakban. Egy mezőkeresztesi, neve szerint ismeretlen bőrdudás még századunk 20-as éveit is megérte. Mezőnagymihályon a XX. század első évtizedében vándorló dudások tűntek föl. Egerlővön, a ma élő idősök emlékezetében igen homályosan él a hangszer, csak hallomásból ismerik. Ezek szerint itt is a századforduló előtt lehetett komolyabb szerepe.

36. Hankóczy Gy., 1982. 820–821. Ugyanez vonatkozik az ott említett csima ragadványnevű dudásra is, akiről utóbbi gyűjtéseinkben ellentmondó adatok kerültek elő. Csima dudásra Kaló János, Takács József és Csirmaz József néven vélték visszaemlékezni az adatközlők. A csima ragadványnevet nem tartalmazza Pintér Mária tanulmánya. Vö.: Pintér M., 1978.

12. kép. Furulyák a sárospataki Rákóczi Múzeum gyűjteményéből.
Lelt. számaik: 67.5.15., 67.5.16. Fotó: Váradi László, 1985.

Arra vonatkozólag azonban, hogy élt-e itt dudás, nem kaptunk feleletet.³⁷

A mezőkövesdi dudások némelyike maga készítette hangszereit. *Vékony János* például több dudát is csinált, adott is el belőlük. Az 1930-as években egyet a mezőkövesdi Szent László Gimnázium néprajzi gyűjteménye vásárolt meg tőle 45 pengőért. 1950-ben egy másikat a budapesti Néprajzi Múzeum számára vettek meg, 1953-ban pedig a harmadikat a Matyó Múzeumnak. Az első kettőnek nyoma veszett.³⁸ *Sallai József* két dudát készített. Az egyiket talán valamelyik unokája örökölte, lehetséges azonban az is, hogy eladta.³⁹

A mezőkövesdi dudásokról biztosan tudható, a szomszédos falubeliokről ugyan csak sejtethető, hogy nemcsak saját lakóhelyükön, hanem a szomszédos településeken is muzsikáltak.⁴⁰

A dudálás alkalmai Mezőkövesden és környékén a múlt század utolsó évtizedeiben még a lakodalmak voltak. Napjaink felé közeledve azonban, a dudások már egyre inkább csak a fiatalság *ívóiban* és az úgynevezett *lánylakzikban* – a lakodalom idején a menyasszony családjánál tartott mulatságban –, valamint a gyerekek *farsangi mulatságában* muzsikáltak.⁴¹

A XIX. század végén még általános lehetett a dudásoknak vízkeresztkor, farsangkor, húsvétkor és pünkösdkor tartott *ívókban* való szereplése is. Az *ívó* alkalmainak

37. Saját gyűjtéseim 1981. MMA 26. 12., 13.; 1983. MMA 149. 33., 21., 2.; 1981. MMA 34. 156., 158., 160.; 1982. MMA 35. 1.; 1984. MMA 161. 43.; 1982. MMA 35. 4., 5., 1981. MMA 25. 29., 36.

38. Saját gyűjtésem 1981. MMA 19. 10.; *Martos F.*, 1937. MMA 2. 43.; saját gyűjtéseim 1983. MMA 141. 58.; a Matyó Múzeum 53. 1. 200. lelt. sz. dudája. Ez utóbbi azonban, a bejegyzéssel ellentétben, valószínűleg nem *Vékony János* dudája. A dudás leánya, *Szajkó Andrásné*, *Vékony Anna* sem ismerte föl.

39. *Bakos Józsefné*, *Sallai Erzsébet* szíves szóbeli közlése. Vö. *Martos F.*, 1935–37. MMA 3. 1.

40. Vö.: *Herkely K.*, 1939. 125.; A Pátria felvételek jegyzőkönyve 1938. 53.; *Hankóczi Gy.*, 1982. 823.

41. *Hankóczi Gy.*, 1982. 821–823.

száma azonban századunkra csökkent és részben csak a farsangra korlátozódott. Másrészt a XX. század elején már az ivókban is kezdték a „rezes zenekart”, a „cigányzenét” és a „dudaszót” egymás után, a fenti sorrendben használni.⁴²

Emlékeznünk kell itt arról újra, hogy a dudások némelyike summásmunkára is magával vitte hangszerét az ország távoli pontjaira. 1921-ben vagy 22-ben a „summásságon is kövesdi ember vót a kutyadudas. . . . Mezőhegyesen mindig muzsikált szombat este, vasárnap délután.”⁴³ E visszaemlékezés alapján a duda itt már „szükséghangszer”, amit az is mutat, hogy ilyen szombat esti, vasárnap délutáni dudálások Mezőkövesden, az eredeti lakhelyen – tudomásunk szerint – ismeretlenek.

A dél-borsodi dudások repertoárjából alig maradt fenn valami zenei emlék.⁴⁴ Inkább olyan szövegfoszlányok és strófák kerültek elő, melyek a visszaemlékezők szerint a duda zenéjéhez, a dudás dalaihoz tartoztak.

A tardi dudás zenéjének szövegeiből említették a következőket: „Szűk idő, szűk idő, szűk idő . . .” Az adatközlő szerint ilyenkor a dudás lassan eresztette a szelet. Talán sivalkodtatta a dudáját? „Majd leszen még bő idő, bő idő . . .” – ez utóbbi gyorsabb volt az előzőnél, csárdás. Továbbá: „Kimenek a temetőbe, / Megásom sírom előre, Ha meg találok halni, / Legyen hova eltemetni . . .”

Más vélemény szerint *Szemán*, tardi dudás három nótát tudott nagyon jól eljátszani. Az egyiknek mindig ez volt a vége: „Ki hogy terem, úgy vesz el . . .” A harmadiknak az volt az „utolsó nótája”, hogy „Ilyen helyre ilyen kell, / Különb helyre külön kell . . .”

Egy Bogácsról, Tardról és Szentistvánról előkerült azonos dudánóta szöveg ismét csak a falvak közötti kapcsolatokra hívja föl a figyelmet:

„Aki kutyadudas akar lenni,
Gödöllőre menjen lakni,
Ott vannak a jó nagy kutyák,
Abbul lesznek jó nagy dudák.”⁴⁵

A duda az 1920-as évek közepéig megőrizte jelentőségét Mezőkövesden, annak közvetlen környékén azonban, mint ahogy Borsod megye más részein is, korábban elvesztette funkcióit és eltűnt a hagyományból (8. kép.). Mára már csak néhány hiedelem-történetben és énekkel vagy eszközzel való hangszerutánnzásban maradt meg az emléke.⁴⁶

Ugyancsak a nyelvsípok családjába tartozik a *klarinét* és a *tárogató*. Ezek a XX. század kezdetétől terjedtek el a megyében. Rendszerint juhászok, gulyások, pásztoremberek használták, de a cigányzenekarok és a rezesbandák hangszerei közé is beke-
rültek. A *klarinét* az általánosan ismert típusnak felelt meg, legtöbbször hangszerület-

42. *Dala J.–Erdélyi T.*, 1941. 53., *Lajos Á.*, é. n. HOM NA 957. 3.

43. Saját gyűjtésem 1981. MMA 26. 12.

44. *Somfai L.*, (szerk.) 1981. LPX 18 060 A/1 (Hanglemez) Lejegyzései a 33–34. oldalon. *Vékony János* mezőkövesdi dudás hangfelvétele 1938-ból. Kottája *Bartók Béla* lejegyzésében és megjegyzésével. Lásd még: *Hankóczi Gy.*, 1982. 1., 2., 3. kottapélda. Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1. és 2. kotta részben a szerző, részben a kottametsző hibájából tévesen jelent meg. Az 1. kotta 4. és 6. sorának első ütemei staccatoval értendők, a 2. kotta pedig előjegyzés nélkül, negyedik sorának utolsó hangja díszítőhang, nem főhang. Mindhárom kottából lemaradt a T. f. rövidítés az eredeti záróhang jelzése felől.

45. Az idézett töredékek és strófák, sorrendben: saját gyűjtéseim 1981. MMA 20. 7., 6.; 1981. MMA 34. 158.; 1984. MMA 161. 3.; 1981. 20. 3. és *Hankóczi Gy.*, 1982. 3. kottapélda.

46. Vö: *Hankóczi Gy.*, 1982. 824–825. és 2. kottapélda; *Herkely K.*, 1939. 122.; továbbá saját gyűjtéseim 1981. MMA 34. 157.; 1983. MMA 141. 56.; a Matyó Múzeum Hangarchívuma 1984: Fügedi József mezőkövesdi lakos „brüggőzik” és locsolóval utánozza a duda hangját. 3. orsó, zöld szalagvég, 1–4–3–2 sáv, 0460–0680. fordulat; a Matyó Múzeum Fotótára 858, 859, 860 lelt. sz. felvételei.

ből vették. Olykor előfordult azonban, hogy játékosa maga készítette. Egy ilyen saját készítésű példányt őriz a Herman Ottó Múzeum is.⁴⁷

A klarinétnak a juhászság körében való népszerűségét mutatja a következő képen látható faragvány is. Pásztorkalapos, kékmellényes, fehér ingű, bőgatyát, kék kötényt és barna csizmát viselő férfi klarinétoszik (9. kép).

A *szájharmonika*, népies nyelven *szájmuzsika* a századfordulótól kezdve, vásáron, búcsúkon árult zeneeszköz volt, melyet a gyerekeknek vásároltak. „Még táncoltunk is rá, abba' az időbe. Boci, boci, tarka . . .” – emlékezett egy idős mezőkeresztesi asszony.⁴⁸

A *tangóharmonika*, *hermonika* századunk első felében szintén népszerű zeneszerszám volt a falusi zenekedvelők, mulatók körében. Kezdetben az egyszerűbb *gombos harmonikák* voltak divatban, viszonylag kis hangterjedelemmel és játéklehetőséggel. Később felváltották őket a billentyűs, nagyobb játéklehetőségű példányok.

A tangóharmonika hangja nagyon sokszor hozzátartozott a summások vonulásához és a summásélet ünnepeinek, a szombatoknak, vasárnapoknak a szebbé tételéhez. Mezőkeresztesen a századforduló idején még a nők között is akadt, aki megtanult rajta játszani. Tiszalúcun a gyerekek vasárnap délutáni *játszójában* vagy táncában szintén gyakran szerepelt a *hermonika* az 1920-as években. Századunk első felében a tardi *reméllés* kísérőzenéjét is sokszor ez a hangszer adta. Használták húsvéti locsolkodáskor is Mezőkövesden (10. kép). Mindezek mellett azonban a nagyobb multságokban is előszeretettel alkalmazták. Kisebb lakodalmakban elég volt egyetlen harmonikás is, a nagyobbakba viszont fogadtak kettőt, vagy fogadtak alkalmilag összeálló citerásokat és harmonikásokat, mint egyes gömöri falvakban vagy Mezőkeresztesen. Néha azonban egyetlen hangszerjátékos is egész zenekari hangzást produkált. A mezőkövesdi *Szilvási Mihály* gombos harmonikán játszott, mellette énekelt, miközben egyik lábával a nagydob és a rászerelt cintányér pedálját működtette, másik lábával pedig a kisdobok ütőinek pedálját nyomogatta. Olykor, a hangzás erősítése érdekében *Kada János* bendzsós is társult hozzá⁴⁹ (11. kép).

A *cserépsípok* közül megemlítjük az állat alakú változatokat és az okarinát. Madár alakú cserépsípokat a miskolci Herman Ottó Múzeum is őriz. Ezek halványbarna színű, festetlen cserépből vannak. Hosszúságuk 12,5 cm, magasságuk 11 cm. Két hangon szólnak. Az egyik *fi*¹ és *h*¹, a másik *a*¹ és *ci*² hangok képzésére alkalmas.⁵⁰

Az *okarinák* gömbölyded testű, mindkét végükön elkeskenyedő cseréphangszerek voltak, melyek az emlékezetben néha feltűnnek, azonban a borsodi múzeumok gyűjteményeiben nem találhatók.

Rége óta a gyerekek között igen elterjedt volt a *fűzfasíp* készítése. Ez egy egyszerű gyermekhangszer, mely a fűzfa hajtásának épen lehúzott kérgéből készült egy beleillő fadugóval, egy abba vágott réssel és a kéregbe vágott szélhasítóval.

A mai Borsod megyében ez a gyermekjáték hangszer *fűzfacsű*, *fütyűtű*, *fűzfasíp*, *fütyülő*, *tilinkó*, *hepp* néven ismert.⁵¹ A fűzfasíp rendszerint egy hangon szólt, megfelelő

47. Leltári száma: 77. 8. 1. 1–2. Készítési helye Ózd.

48. Saját gyűjtésem 1984. MMA 161. 48.

49. Saját gyűjtéseim 1984. MMA 165. 135., 122., 137.; 1984. MMA 161. 46; 1984. MMA 155. 25.; 1981. MMA 15. 13.; 1982. MMA 35. 3.; a budapesti Néprajzi Múzeum 155 919 lelt. sz. fotója; *Hankóczi Gy.*, 1980. 118. és 116. Ez utóbbi oldalon a citerásra és harmonikásra vonatkozó mondat helyesen így hangzik: (Kocsis Pál) „Máskor a fonóban Krohavec József harmonikás társaságában muzsikált, ilyenkor a citera kísért.”

50. A Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményének 80. 18. 5. és 80. 18. 6. leltári számú darabjai.

51. Saját gyűjtéseim 1984. MMA 155. 7.; 1984. MMA 165. 111., 131.; 1984. MMA 161. 58.; *Hankóczi Gy.*, 1980. 119.

hosszúságú héj oldalára azonban lyukat is vághattak, s ily módon megszületett egy egyszerű, a héj elszáradásával elpusztuló furulyaféle.

Borsod megye vidékein mind az *oldalfúvós furulya*, mind a közönséges *furulya* egyaránt használatban volt.⁵² A *végénfúvós furulyák* ismert borsodi változatainak hossza 37 cm és 58,4 cm között változik.⁵³ A miskolci Herman Ottó Múzeum szentistváni furulyája például 37 cm hosszú, hatlyukú, keményfából készített hangszer, esztergált. Sípja törött, így hangsora megszólaltathatatlan.

A sárospataki Rákóczi Múzeum – valószínűleg Zemplénből való – egyik furulyája 47,8 cm, a másik 58,4 cm. Mindkettő hatlyukú, szépen díszített hangszer. A kisebbik hangsora részben hamis, részben megszólaltathatatlan, a nagyobbik egyáltalán nem szól (12. kép). A furulyát többnyire pásztorok használták és készítették, egyszerűbb változatait azonban a gyerekek is.

A furulyának egy sályi pásztor kezében való használatáról Barsi Ernő ezt írja: „Tarjáni András hatlyukú pásztorfurulyán játszik. Felesége szerint ő maga is tudott furulyát faragni. Ő azonban azt mondja, hogy mással csináltatta hangszerét. C' alapú furulyáján csak a c d e f g a hexakord hangsort vagy a mollos d e f g a pentakord hangsort használja. Néha a c'' hangot is megszólaltatja, de az átfújást nem ismeri. Minden dallamot ezekbe a töredék hangsorokba szorít bele, még akkor is, ha azok nagyobb hangterjedelműek. Ilyenkor természetesen elváltozik a dallam. Csak a ritmus meg a fordulatok hasonlósága emlékeztet a tulajdonképpeni dallamra. Inkább moll jellegű dallamokat próbál furulyán játszani. Érdekes sajátosság, hogy ezeket nem a lá alaphangon fejezi be, hanem annak kistercén, a dó-n (f'), előtte az e'-t, a kisszekundos váltóhangot és érintve. . . . Hangszerjátékában gazdagabb melizmatikát használ, mint az éneklésben.”⁵⁴

A *furulya*, e legáltalánosabb neve mellett, olykor még *ülínkó* néven is ismert. Neveinek és táji típusainak elosztásáról azonban az adatok és az ismert példányok szükségé miatt nem szólhatunk.

Összegzésül ismételtén csak azt állapíthatjuk meg, hogy a népi hangszerek kérdésében mind az eddigi feldolgozások, mind a múzeumok gyűjteményei meglehetősen szűkszavúak és szegényesek. Ugyanez vonatkozik a helyszíni gyűjtések anyagára is. Különösen hiányzanak a történeti adatok és a hangszerek zenei információi, hangsorok, a játékosok zenei tudása stb. A tanulmányunkban bemutatott hangszerekből azonban többé-kevésbé elősejlik a terület hagyományának egykori gazdagsága. Ennek részletesebb feltárása azonban későbbi kutatásokat igényel.

52. Barsi E., 1984. 111.; Hankóczy Gy., 1980. 119.

53. A miskolci Herman Ottó Múzeum 53. 1526. 1. (elveszett) és 53. 1529. 1. lelt. számú, valamint a sárospataki Rákóczi Múzeum 67. 5. 15. és 67. 5. 16. lelt. sz. furulyái.

54. Barsi E., 1984. 111–112.

IRODALOM

- A Pátria felvételek jegyzőkönyve 1938. (kézirat) A Néprajzi Múzeum Népzenei Gyűjteményében.
- Barsi E.*,
1984. A zene egy sályi pásztor életében. Bp.
- Béres J.*,
1985. Zavaros a Bódva vize ... (kézirat) A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára (a továbbiakban: HOM NA) 5139.
- Dahlhaus, C.–Eggebrecht, H. H.* (szerk.)
1985. Brockhaus Riemann zenei lexikon, Bp.
- Dala J.–Erdélyi T.*,
1941. Matyóföld. A híres Mezőkövesd. Hn.
- Hankóczi Gy.*,
1979. Népi hangszerek. (kézirat) HOM NA. 3973.
- Hankóczi Gy.*,
1980. Adalékok Gömör hangszeres népzenejéhez. A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei (a továbbiakban: HOM Közl.) 18. 115–120.
- Hankóczi Gy.*,
1981. Vegyes néprajzi gyűjtések. (kéziratok) A mezőkövesdi Matyó Múzeum Adattárában (a továbbiakban: MMA) 15., 16., 17., 25., 26., 34., 164.
- Hankóczi Gy.*,
1981. Bördudára vonatkozó adatok. (kéziratok) MMA 19., 20.
- Hankóczi Gy.*,
1982. Dudák és dudások Mezőkövesd környékén. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Szerk.: *Balassa I.–Ujváry Z.*, Debrecen, 1982. 817–825.
- Hankóczi Gy.*,
1982. Vegyes néprajzi gyűjtés. (kézirat) MMA 35.
- Hankóczi Gy.*,
1983. Néprajzi gyűjtés és a Matyó Múzeum anyagára vonatkozó adatok. (kézirat) MMA 141.
- Hankóczi Gy.*,
1983–1984. Vegyes néprajzi gyűjtések. (kéziratok) MMA 149., 155., 161., 165.
- Lajos Á.*,
1956. Egy ismeretlen hangszer a félnomád pásztorkodás idejéből. A HOM Közl. 1956. június, 37–39.
- Lajos Á.*,
1966. A sajóvelezdi fűzfakürt. HOM Közl. 7. 46–49.
- Lajos Á.*,
é. n. Farsangi népszokások. HOM NA 753.
- Martos F.*,
1935–37. „Etnografiai anyag.” Nóták, anekdoták, visszaemlékezések. (kézirat) MMA 3
- Martos F.*,
1937. „Matyó Etnografia 1937.” MMA 2.
- Pintér M.*,
1978. Mezőkövesd régebbi ragadványnevei. Bp.
- Sárosi B.*,
1967. Die Volksmusikinstrumente Ungarns. Leipzig
- Sárosi B.*,
1973. Magyar népi hangszerek. Bp.
- Somjai L.*, (szerk.)
1981. Magyar népzenei hanglemezek Bartók Béla lejegyzéseivel. LPX. 18058–60. Bp.
- Szabolcsi B.–Tóth A.*, (szerk.)
1930–31. Zenei lexikon. Bp.
- Szilas P.*,
1959. Tiszalúc monográfiája. HOM NA 572.
- Ujváry Z.*,
1977. Gömöri népdalok és népballadák. Miskolc

VOLKSTÜMLICHE AEROPHONE IM EHEMALIGEN KOMITAT BORSOD

(Auszug)

In der Übersicht über die volkstümlichen Aerophone im ehemaligen Komitat Borsod wird über einige der einfachen Kinderinstrumente, wie z. B. *zugófa* (dt. etwa: Pfeifholz), über verschiedene *Pfeifen* (ung.: *síp*) und über *kéregtülök* (dt. etwa: Borkenhorn), über die in den Jahren des ersten Weltkrieges aus der Mode gekommene *Mauldrommel* (ung.: *doromb*) sowie über das *Horn* und die *Trompete* bei den Hirten berichtet. Unter letzteren haben wir uns eingehender mit einer Holz-Hornart aus Mezökövesd beschäftigt, die bei der Herstellung mit Pferdedarm bespannt wurde, und sich in ihrer Eigenschaft von den heimischen Holzhörnern auszeichnet.

Ebenfalls werden Angaben über einen seinerzeit sehr beliebten *Lederdudelsack* (ung.: *börduda*) gemacht. Es ist beachtenswert, dass vor der Jahrhundertwende neben den im ganzen Land bekannten Dudelsacktypen in Mezökövesd auch eine solche Variation auftrat, deren Parallelen nur in der Grossen Ungarischen Tiefebene sowie im Süden von Transdanubien anzutreffen waren. Nach dem ersten Weltkrieg verschwand der Dudelsack aus Mezökövesd und Umgebung, doch Dudelsackbläser gab es noch bis in die 30er Jahre unseres Jahrhunderts. So existieren noch Tonaufnahmen aus dem Jahre 1938.

Die Typen der *Flöten* (ung.: *furulya*) sind wenig bekannt.

Im allgemeinen kann gesagt werden, daß die Sammlung und Erforschung von volkstümlichen Instrumenten im ehem. Komitat Borsod recht vernachlässigt ist, obgleich der einstige Reichtum an ihrer Überlieferung auf diesem Gebiet auch so noch spürbar ist.

Gyula Hankóczy

CSERÉPFALU IDEGEN EREDETŰ CSALÁDNEVEI 1550–1974

MIZSER LAJOS

A magyarországi vezetéknevek egy – el nem hanyagolható – része idegen eredetű. Idegen eredeten azt értjük, hogy a név nem magyar közegben jött létre, azaz a nevet vet-tük át. Az idegen közszből származó családnevek – ha a névadás formája magyar – ma-gyarnak tekinthetők. Cserépfalu névanyagát fogtuk vallatóra. 1550 és 1974 között min-den nevet megvizsgáltunk, amely a községgel kapcsolatos okmányokban¹ előfordult. A 425 év alatt 1313 féle névre bukkantunk (itt nem vettük figyelembe a helyesírási alak-változatokat; pl. a Gál, Gaal, Gáll egy névnek számít). A magyar nevek száma: 868 (71,55%), idegen: 345 (28,44%). Ez utóbbi szám kissé csalóka. Szerepelnek neveink között tudniillik olyanok is, amelyek csak egyszer-egyszer bukkannak fel valamilyen esemény kapcsán. Ilyenek pl. a felső-magyarországi kapitányok nevei, tisztartók, inté-zők, tanítók nevei, a XVIII. században a járásba telepítettek, a csak a házassági anya-könyvekben szereplő személyek adatai, a summásság alkalmából előforduló nevek stb. Nézzünk azonban konkrétabb példákat is! Így *Karaffa* (következetesen ezzel az ortog-ráfiával), *Spankau* kapitányok, *Hicinbaci* Mara porrogi bába, *Eltz*, *Coburg* herceg bécsi ügyvédje stb. *B. Gergely Piroška*² szinkron vizsgálatában (összességében 571 név) ide-gennek 16,46% minősül. Hangsúlyozzuk, hogy az idegen elem a község névanyagában alkalmi jellegű, a *Derda*, a *Kósik*, a *Szolivajs* állandó, ma is élő név, idegenszerűségü-ket ma már nem érzik.

Három csoportot állapíthatunk meg: I. Szláv eredetű nevek (többségükben szlo-vák, kisebb részben cseh, horvát, ruszin, lengyel, illetőleg több szláv nyelvből is levezet-hető nevek). II. Német eredetű nevek (elsősorban osztrák–bajor és sziléziai). III. Egyéb nevek (cigány, görög, francia, latin, olasz, román és fel nem derített eredetű nevek).

A szláv eredetű vezetéknevek száma: 186 (az idegen névanyagon belül 53,91%, a teljes névanyag 15,33%-a). A német eredetű vezetéknevek száma: 134 (az idegen név-anyagon belül 38,84%, a teljes névanyag 11,04%-a). Az egyéb nevek száma: 25 (az ide-gen névanyagon belül 7,24%, a teljes névanyag 2,88%-a). Természetesen állításaink között vannak (lehetnek) vitatható dolgok is; ez azonban nem az utánjárás gyengeségét mutatja, hanem a nemzetiségi terület jellemzőit. Főként a Sziléziából Borsodba telepí-

1. Magyar Országos Levéltár, Budapest, Filmtár: Regesta decimarum Borsodiensis, Hevesiensis, Episcopatus Agriensis, Conscriptioes portarum, Archivum regnicolare, Landeskonskription, Esterházy család levéltára: Rozgonyi-Báthory javak, Urbaria et Conscriptioes, Dél-Borsodi egyházi anyakönyvek. Időhatárok: 1550–1895. A Tiszáninneni Református Egyházmegye Tu-dományos Gyűjteményei, Sárospatak: Cserépfalu iratanyaga, egyházlátogatási jegyzőköny-vek, Protocolumok. Időhatárok: 1640–1948. A református egyház iratai, Cserépfalu: anya-könyvek, gazdasági és iskolai iratok. Időhatárok: 1731–1974.

2. A kalotaszegi családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata.

tettek nevében állapítható meg hasonló jelenség. Nem tudjuk sokszor egyértelműen eldönteni, hogy németbe oltott cseh és lengyel (esetleg vend) nevekről van-e szó, vagy éppen fordítva.

A névanyag vizsgálatakor a legprominensebb munkákra támaszkodtunk. A földrajzi helyzet egyértelműen eldönti, hogy elsősorban szlovák nevekről lehet szó. Másodszorban pedig ruszin és cseh névanyagról. Harmadszorban – ráadásul folyamatosan – horvát, negyedszerre szerepelnek a lengyel, illetőleg a sziléziai félig német, félig szláv adatok. S be kell vallanunk, hogy a leggondosabb utánjárással sem sikerült pontosan megállapítani, hogy egy-egy név melyik szláv nyelvből származik. Néhányszor a személyes kapcsolat, illetve a véletlen is segített, de ezekre tudományos anyagot építeni nem szabad, mert az alap bizonytalan, legfeljebb a teljes névanyag egy-két százalékában lehet a segítségemre.

Némi támpontot nyújthat a vallás. Ez pl. Szabolcs megye névanyagában evidens, de Borsodba katolikus szlovákokat, illetve németeket telepítettek – így a vallás nem utal a nemzetiségre, legfeljebb a katolizálásra, de ez már nem nyelvészeti kérdés.

A nevek vizsgálatakor figyelembe vettük a cseh, a szlovák, a német, a román, a magyar, a horvát névkönyveket (l. az irodalomjegyzékben!). Mindegyiküknek az az előnye, hogy más nyelvből is hoznak adatokat.

A névadás indítéka alapján négy csoportot állapítottunk meg. Ezek általában meg-egyeznek az általunk korábban közzétett adatokkal,³ amelyek lényegében Bach⁴ felosztását követik.⁵

A) SZLÁV EREDETŰ VEZETÉKNEVEK

I. SZÁRMAZÁSRA UTALÓ NEVEK

1. A szülők nevéből alakult nevek

a) Az apa keresztnéve 6 névre utal. Szlovák: *Éliás* ~ *Eliás*, *Pável*, cseh: *Hódor* (< német Hader), *Prokop*, horvát: *Pávai* (< Paval), ruszin: *Zachár*.

b) Az apa keresztnévének rövidülése, illetve továbbképzése: 40 név vonatkozik erre a témára. Szlovák: *Beda* (< Bedoslav, Bedrich), *Bencsik* (< Beňadik), *Bohun* (< Boh-előtagú nevek), *Boján* (< Bojimir, Bojeslav; de: horvát: Bojevati), *Demkó* (< Demeter), *Ficzera* (< Vincenc), *Frankó* (< Frank), *Geduly* (< Gedeon), *Jóczik* (< Joseph), *Jure* (< Juraj), *Kalahoda* (< Gál, Calixtus), *Kasperik* ~ *Kasparik* (< Gaspar), *Kubik* (< Jakub), *Kubiss* (< Jakub), *Lukcso* (< Lukás), *Manik* ~ *Mánik* (< Manfréd), *Matusik* (< Matias), *Matula* (< Matej, Matias), *Mihalik* (< Michal), *Mihalko* (< Michal), *Michna* (< Mikuláš), *Mikhulicz* ~ *Mikuli* (< Mikuláš), *Palik* (< Pavlik), *Petkó* (< Petr, horvát is lehet), *Petrus* (< Peter, sziléziai is lehet), *Simkó* (< Šimon), *Sztankó* (< Eusztachius, Stanislav), *Tamkó* (< Tomáš), *Vanczák* (< Iván), *Vankucz* (< Iván), *Vanyo* (< Iván), *Vavrek* (< Vavrinec). Egyéb szláv: *Daragó* (< Dragomir, Dragoljub), *Mács* (< Maciej, lengyel), *Milete* (< Mileta), *Orlik* (német is lehet), *Perczák* (cseh, Ber-előtagú nevek), *Paczek* (< Pacián), *Racska* (< Radoslav), *Ruczik* (< Rüdiger).

c) Az apa neve + a tőle való származást jelölő suffixumok: Szlovák: *Belán*, *Benkovics*, *Bukovics*, *Galloviits* (a család horvátnak tartja magát, de dél-vidéki szlovák),

3. Cserépfalu XVI–XVII. századi vezetékei.

4. Deutsche Namenkunde I. 1.

5. A feldolgozásban, illetve a közzétételben Bahlow, Gottschald és Moldanová gyakorlatát követtem.

Herovics, Janovics, Lubkovics, Paulikovics, Salkovics, Simics, Siskovics, Sztankovics, Vajdovics, Valovics, horvát: *Bucsity, Bujanovics, Keglevich, Mihalovits*, ruszin: *Ninics*.

d) Az anya neve: mindkettő szlovák: *Riska, Rozinka*.

2. A származás helyére utaló nevek

a) Helységnév + képző (-án, -ec, -szki, -cki): szlovák: *Balasovszki* (Balás: Zólyom, Balásfa: Pozsony m.), *Belányi* (8 megyéből mutatható ki a Béla, illetve a Bél helynév), *Bukoveczky* (Bukóc: Abaúj, Bereg, Sáros m.), *Czebányi* (Cebe: Pest m.), *Csemniczki* (Csemnice: Liptó m.), *Dolánszki* (Dolyán: Nógrád, Szepes m.), *Grabovszky* (Grabóc: Tolna m., de: Bahlow: Grabow, Grabau: Pomeránia), *Hilóczki* (Hilyó: Abaúj m.), *Jariczky* (Járek: Bács-Bodrog), *Jávorszky* (Javorec: Szepes m.), *Kokovecz* (Kokava: Gömör, Kokova: Liptó m.), *Mereticzki* (Meretice: Sáros m.), *Orliczki* (Orlóc: Trencsén m.), *Petrosoczki* (Petrusovica: Bereg), *Praznóvszky* (Práznóc: Nyitra m.), *Répászky* (Répáshuta: Borsod m.), *Straviczky* (? Strba: Liptó m.), *Tareczky* (Tarasz: Máramaros m.), *Tersánszki* (?Tersza: Máramaros m.), *Verhoczki* (Verhovina: Ung. m.), *Vigyimszki* (Vidina: Nógrád), *Záborszky* (Zábor: Turóc m.), *Znakovszky* (Sznakov: Sáros m.); cseh: *Kránczky* (Krámsky: Csehország), *Porupszki* (Poruba: Morvaország, illetve Szilézia), *Schabinsky* (Schaab: Szilézia), *Wroblenszki* (Wrobel: Szilézia); horvát: *Lakonszki* (Lackendorf: Sopron m.).

b) Nagyobb egység neve + szuffixum: *Hanák* (morvaországi), *Krisány* (Kőrösvidéki), *Lipták* (liptói), *Moravcsik* (morvaországi).

c) Lakóhelyre vagy onnan való származásra utaló vezetéknevek: szlovák: *Dubecz* (tölgyfa mellett lakó), *Holecz* (réti), *Horaskó* (erdei, hegyi), *Hornyák* (hegyi), *Horviczki* (Hor-víz-szky = Hórvízi), cseh: *Danda* (hegylakó), *Harázi* (< Hrázky = töltési, gáti), *Kaucsek* (sarki).

II. FOGLALKOZÁSRA UTALÓ VEZETÉKNEVEK

1. *A foglalkozás megnevezése*: itt nem csupán a foglalkozásról van szó, hanem a tisztaségról, illetve a társadalomban betöltött szerepről, állapotról is. Valamennyi név szlovák eredetű: *Bányik* (bányász), *Bredár* (takács), *Brusznik* (köszörűs), *Csertár* (vő. értat = rajzol, vázol), *Drabek* (poroszló), *Dravecz* (nyúzó), *Flajkó* (< Fleischer + ko mészáros), *Husonyicza* (libapásztor), *Huszárik* (libapásztor), *Kázár* (csendőr), *Kecsmár* (kocsmáros), *Koleszár* (kerékgyártó), *Kormacsik* (gondozó), *Koterkó* (zselér), *Kutás* (bányász), *Majorcsik* (majoros), *Novák* (újtelepes), *Novek* (ua.), *Potrecz* (csavargó), *Povozán* (fuvaros), *Skrabák* (írnok), *Solténszky* (soltész), *Szolyák* (sós), cseh: *Zavrzel* (aki főz, szakács).

2. *A foglalkozás eszköze*: Szlovák: *Cseszla*: (kaptár), *Szmik* (egy bizonyos verőszerszám).

3. *A foglalkozás terméke*: Szlovák: *Brindza* (sajt), *Bubrik* (hód), *Klopuk* (kalap), *Kósik* (koža = bőr, vagy ruszin: kósik = kosár), *Supella* (oromdíz az épületen), *Sztrucsek* (a hüvelyes növények termése).

III. EGYÉNI TULAJDONSÁGON ALAPULÓ VEZETÉKNEVEK

1. *Testi tulajdonság*: Szlovák: *Berda* (bordás), *Breda* (ua.), *Dudla* (motyogó), *Csernoch*, *Csernok* (fekete), *Kucsera* (hajfűrt, üstök), *Kucserák* (ua.), *Ruzicska* (rózsaszép), *Sutak* (csonka), *Zubek* (nagyfogú), cseh: *Csufor* (fürgé), *Ruzsek* (rózsaszép).

2. *Lelki tulajdonság*: *Bozsik* (házi bálvány), *Buzsik* (ua., de: vagy kelet-szlovák vagy lengyel), *Csrefko* (beles), *Duch* (lélegzet), *Dusa* (lélek), *Dusicza* (ua.), *Kiszel*, *Kiszely* (savanyúlevés), *Pokornai* (alázatos), *Ramda* (morgó), *Roszkos* (mulatozó),

Szecsco (verekedő), *Ternyik* (tüskés), *Zajác* (nyúl, ti. gyáva), cseh: *Csillik* (életrevaló), *Derda* (nyugtalan), *Szendek* (falánk), lengyel: *Czabán* (kétfalkezes).

3. *Egyéb tulajdonság*: kényszerűségből állapítottuk meg ezt a kategóriát, mivel a többség valamilyen állatnév. Ez annyit is jelent, hogy metaforikus nevekké állunk szemben. De: azt, hogy testi avagy lelki tulajdonságot jelölnek a nevek, a rendelkezésünkre álló szakirodalomból nem tudunk nyilatkozni. A szemlélet megegyezhet a magyarral, de el is térhet. Ezért alkottunk külön kategóriát. Csaknem teljes bizonyossággal szlovák nevek: *Czikora* (cinke), *Kaffka* (csóka; ebben a formában inkább cseh), *Kukucska* (kakukk), *Mizsák* (ölyv; inkább cseh), *Potemcsik* (bogár), *Ráska* (rák), *Rásko* (ua., de ha cseh, akkor vörösbegy a jelentése), *Rebicsek* (szegfű), *Seszták* (pénzdarab), *Szikora* (cinke, ebben a formában cseh is lehet), *Szrog* (szarka), *Szvercsok* (tücsök), *Volni* (szabad).

4. *Egyéb, ismeretlen, de szláv eredetű név*: Mindössze két név megfejtése hiányzik. Az *-in*, a *-nák* képző ismert előttünk, csak éppen az alapszót nem tudtuk felderíteni. A *Fatalin* név nyugat-magyarországi horvát név (bár a németből is levezethető), a *Koskornák* olvasata viszont bizonytalan (s = s vagy sz, n = n, ny?), mivel csak írásban fordul elő, névviseelőit nem ismerem. Az előbbi név viselője viszont horvát eredetűnek tartja magát, amit némiképpen igazol az is, hogy Bozsokról került tanítóként Cserépfaluba.

B) NÉMET EREDETŰ VEZETÉKNEVEK

I SZÁRMAZÁSRA UTALÓ NEVEK

1. A szülők nevére utaló nevek

a) Az apa keresztnéve, ősi személynév: 7 családnevünk van: *Linhárd* (< Lienhard ~ Leonhard; elzászi forma), *Hermann*, *Jermann* (< Jährmann ~ Germann), *Paluff* (< Ballauf ~ Baldolf), *Stephán* (< Stephan), *Szeberin* (< Severin ~ Severinus), *Szibert* (< Siebert ~ Sigbert).

b) Az apa nevének rövidülése, illetve továbbképzése: 24 név. *Berndt* (< Bernhard), *Fried*, *Friedel* (bármelyik Fried-előtagú névből levezethető), *Gőz* (< Godizo), *Herke* (< Hercholt), *Kéverl* (< Gebhart, esetleg Gabriel), *Kolock* (< Nikolaus; sziléziai forma), *Kondel* (< Konrad), *Krein* (< Quirinus), *Lamos* (< Lambert), *Lank* (< Lankomir, sziléziai forma), *Lodi* (< Liudolf), *Lucz* (< Lutz < Ludwig), *Majnár* (< Meiner < Meinhardt), *Michl* (< Michael), *Nikkel* (< Nickel < Nikolaus, sziléziai forma), *Padiszt* (< Patist < Baptista), *Pecsmán* (< Petsch < Peter + Mann; némi szláv beütéssel), *Penz* (< Pentz < Benzo, Berchtold, pomerániai név), *Petze* (< Petz < Peter), *Pirn* (bármelyik Bär-előtagú névből levezethető sziléziai név), *Romi* (< Rombald, Roman), *Venter* (< Bonaventura), *Wolff* (bármelyik Wolf-előtagú névből levezethető név, avagy a 'farkas' jelentésű szóból, de ekkor egyéni tulajdonságot jelöl).

c) Az anya nevére nincs adatunk, bár a német névadási gyakorlatban van rá példa.

2. A származás helyére utaló nevek:

a) Népnevek (összesen 5 név): *Deutsch* (német), *Engel* (angol), *Franck* (frank), *Krajner* (szlovén; eredetileg: krajnai), *Windisch* (vend).

b) Puszta helységnév (6 név): *Aulinger*, *Bahil* (< Bachl, némi szláv beütéssel), *Coburg* (< Koburg), *Rozenperg* (< Rosenberg; szláv alak), *Spankau*, *Spernáth* (torzított alak, helyesen: Spenrat).

c) Nagyobb tájegység, vidék neve: *Heizelman* (pusztalakó, magyaros formában), *Szemán* (a tengerpart lakója).

d) Helységnév + képző (-er): *Egerer* (< Eger; nem Heves megye székhelyét jelöli,

hanem egy csehországi várost), *Giebiszer* (< Kiebitze), *Glóner* (< Glonn), *Greiner* (< Grein; levezethető a Grino személynévből, illetve a Greiner 'civakodó' szóból is), *Lintauer* (< Lindau; levezethető a Lendva folyó német nevéből – Lindau – is), *Lógtner* (< Lauken), *Smégler* (< Schmiegel), *Steiner* (< Stein; nagyon gyakori név német nyelvterületen!), *Tauner* (< Daun), *Williger* (< Willich, Willig, de személynévből is levezethető).

e) Lakóhelyre vonatkozó nevek: *Bander* (mezei), *Brückler* (a híd mellett lakó, más eredeztetés is elképzelhető), *Eltz* (égerfa lakóhelyének jellegzetes fája), *Tuczenhaler* (egy erdőréz neve lehet; a Tuzental jelentése: Csecs-völgy – feltehetően egy felvidéki földrajzi név).

II. FOGLALKOZÁSRA, TISZTSÉGRE, ÁLLAPOTRA 35 NÉV UTAL:

a) A foglalkozás, tisztség, állapot megnevezése: *Bankhauer* (padkészítő), *Bauer* (földműves), *Beinhauer* (mészáros), *Czapf* (csapláros), *Fendt* (mutatványos), *Fleischer* (hentes), *Gottler* (< Kottler, kazánkovács), *Hájpa* (< Heuber, szénás; szláv alak), *Hák* (< Haack, házaló), *Hefner* (fazekas), *Jáger* (vadász, osztrák–bajor forma), *Jéger* (vadász) *Jeszleri* (< Geszler, kezes, jótálló, magyaros forma), *Keller* (pincemester), *Knipfer* (csomózó), *Koch* (szakács), *Kottler* (földműves), *Leflér* (< Leffler ~ Löffler, kanalas, sziléziai forma), *Lerch* (madárkereskedő), *Mejer* (< Meyer, majoros), *Melczér* (< Mälzer, malátakészítő), *Müller* (molnár), *Neugebauer* (telepes, újgazda), *Piller* (< Biller, malomkővágó), *Protner* (kontár), *Reck* (száműzött, menekült), *Schaffer* (juhász), *Schreiner* (asztalos), *Schubert* (cipész, varga), *Schmidt* (kovács), *Singer* (kántor), *Smögner* (tőzégbányász), *Sziber* (< Sieber, rostás), *Tauber* (galambos), *Wagner* (kerékgyártó).

b) A foglalkozás eszköze: *Grünbaum* (ügynevezett cégénév), *Haberalyter* (< Haberreiter = zabrosta; magyaros, hibásan etimologizált magyaros forma), *Winternitz* (téli háló).

c) A foglalkozás terméke: *Czimer* (< Zimmer = faéptítmény), *Czókoly* (< Zockel = facipő), *Haber* (zab), *Köhler* (bőrvért); más eredeztetés is elképzelhető, *Steinstock* (feszület, szentkép), *Zuber* (sajtár, cseber).

III. EGYÉNI TULAJDONSÁGON ALAPULÓ VEZETÉKNÉVEK

a) Testi tulajdonság: *Denke* (balkezes), *Ertl* (erős), *Grósz* (nagy), *Groszmann* (ua.), *Hok* (< Hoch = magas), *Keffig* (hernyó, féreg; metaforikus név), *Klein* (kis), *Krank* (testileg gyenge), *Langh* (hosszú), *Nottl* (Not = mocskok, szenny; esetleg: Notte = dió), *Rót* (vörös), *Schwartz* (fekete), *Sorsnik* (féreg; a németben vend jövevényszóból képzett név), *Sproch* (sár, szenny), *Stumpf* (köpcös), *Weiskopf* (fehér fejű).

b) Lelki tulajdonság: *Art* ~ *Hart* (kemény, de az Adler = sas sziléziai formájából is levezethető), *Fröhlich* (boldog), *Hundt* (szeszélyes), *Lacherin* (nyalánk, torkos), *Lusztig* (víg), *Proszter* (egyszerű, szláv eredetű szóból), *Reöck* (< Röck = károkozó, ordító), *Sajábó* (?< Scheibel = száraz ember; régi átvétel, magyaros ejtés és írás), *Sch/flektig* (< Schlechtig = együgyű), *Szolivajsz* (talán ez a név a legtipikusabb sziléziai. Az 1840-es években fordul elő először, *Szolivejsz*, *Szolivajsz* formában, a mai írásmód az utóbbit követi. Az ejtése viszont: *Szulivák*. Ezt a család sérelmezi, illetőleg ragadványnévként fogja fel. A család első tagja Coburg herceg erdőmestere volt, a család férfitagjai azóta is erdészek. Szavajarási név: *Suhle* = dagonya, *weis* = mutasd. Eredeti-

leg német név, amelyet a Szulivák formával szlávósítottak). *Traply* (< Trappl = együgyű), *Vilt* (< Wild = vad).

c) Egyéb tulajdonság: *Pletrik* (a névadás indítéka nem világos. A név ugyanis összefüggésben van a „blühen” szó tövével, s németül Plätrich-nek hangzik), *Reich* (gazdag), *Sikur* (szláv jövevényszó, alapalakja megegyezik a már említett Czikora ~ Szikora névvel).

C) EGYÉB EREDETŰ VEZETÉKNEVEK

1. *Cigány*: A községben 1800 előtt találhatunk ideiglenesen megtelepedett cigányokat. A többségük vezetéknévét (ha volt egyáltalán) nem tartották fontosnak feljegyezni. A névanyag a halotti anyakönyvre jellemző. Mindössze 6 cigány eredetű nevet szedtünk össze: *Bakró* (birka), *Bari* (nagy), *Duka* (fájdalom), *Pantu* (ötödik), *Zámbó* (zámba = béka; a magyar Zámbó névvel csak véletlenül egyezik meg), *Zámpori* (kis béka).

2. *Görög*: *Argirus* (téglaégető), az uradalom alkalmazottja volt (foglalkozásneve azonos a családnévvel – ha igaz, mert a latin nyelvű összeírásban: Tegularius).

3. *Francia*: *de La Motte* (a korabeli kiejtés: Delamotte; eszerint olasz név is lehetne, de a család bizonyíthatóan francia eredetű), *L’Huillier* (olajárus, olajkereskedő; a család korán elmagyarosodhatott, mert a korabeli ejtése nem a francia lüillié, hanem lülier), *Vaudemont* (helynévi eredetű).

4. *Latin*: *Antoni* (az Antonius név genitivusa), *Czékus* (caecus = vak), *Fábbry* (a faber = kovács genitivusa), *Vitarius* (feltehetően a vitrarius = üveges szóval függ össze).

5. *Olasz*: *Bianchini* (fehér), *Karaffa* (caraffa = korsó), *Caprara* (egy sziget neve), *Nigrelli* (fekete), *Szoláry* (< Solari = varga).

6. *Román*: *Hicinbaci* (aki a botot rázza: hîtin + băţ; feltehetően ragadványnév. Nehézséget csak az okoz, hogy egy porrogi szülésznő neve, és Somogy megye kissé távol esik a román nyelvterülettől), *Nestor* (Nesztor), *Todor* (Tódor: nem sikerült megállapítani, hogy melyik a vezetéknév, mert a források kétféleképpen közlik – az uradalom órásmestere volt. A halotti anyakönyvben Valachus-ként szerepel), *Tonté* (egy cigány neve. Vö. román tont (Pl-ban: toante) = buta, hülye, ostoba).

7. *Ismeretlen idegen nyelv*: *Jóptá*, *Tepont* (bizonytalan olvasatú).

Ezek után táblázatokat mutatunk be, amelyek közlik a szláv és a német névanyagot részletekre bontva: a vezetéksnevek számbeli megoszlását és két tizedesig a részesedési arányt.

ÉSZREVÉTELEK, MEGJEGYZÉSEK

1. A kettős vezetéksnevek között kettő olyat találtunk, amelyeknek egyik eleme idegen: *Alexy Báthory* (a kettősséget az anya vezetéksnévének felvétele eredményezte. Az *Alexy* a latin Alexius genitivusa), *Homonnai-Drugeth* (a kettősséget a nemesi előnév felvétele eredményezte. A *Drugeth* név a franciából került hozzánk, s ott germán eredetű személynév).

2. Az alakváltozatok száma meglehetősen kevés: *Kéverl*–*Kevrl*, *Michl*–*Mikli*, *Art*–*Hart*, *Szolivajs*–*Szulivák*, *Hódor*–*Kódor*, *Kasparik*–*Kasperik*, *Mikhulicz*–*Mikuli*, *Danda*–*Dandik*–*Dandi*–*Dandics*.

3. A szláv neveket viselők többsége magyar, avagy az elnemetietlenedés periferiáján levő emberek. Alátámasztja ezt az is, hogy a helyesírás is magyaros. A szláv, vagy jelentsük ki: a szlovák eredetű lakosság beáramlása ÉNy–É–ÉK felől történt, miként a helységnévből képzett nevek is mutatják. A személynévből alakult neveket a képzőgazdagság jellemzi. Knieszsa István szerint a

horvátban a kicsinyítő képzők száma meghaladja a 200-at, de nem sokkal kevesebb van a szlovákban sem.⁶

4. A német eredetű vezetéknevek esetében a német nemzetiség már nagyobb szerepet játszott, de asszimilációjuk is gyorsabban történt.⁷ Többségükben osztrák–bajor és sziléziai, de van közöttük elzászi, pomerániai stb. (a helynévi alaptagú nevek is ezt mutatják). Német nevet viseltek a közösségben kereskedő zsidók. A répáshutai szlovákok közül is soknak volt német neve, főként azoknak, akik Zólyom megyéből származtak. A sziléziai eredetű neveken mutatkozik meg leginkább a szláv hatás: a nevek hangalakja szlávossá vált.

5. Nem mulaszthatom el, hogy köszönetet ne mondjak lektoromnak, Mező Andrásnak, aki folyamatában is figyelemmel kísérte a munkámat. A részletekre menő hasznos tanácsait megfogadva készült el ez a dolgozat.

A vezetéknevek típusai	Szláv		Német	
	szám	%	szám	%
Származásra utaló vezetéknevek	108	58,06	59	44,02
Foglalkozást, tisztséget jelentő vezetéknevek	32	17,20	44	32,83
Egyéni tulajdonságon alapuló vezetéknevek	44	23,65	31	23,13
Egyéb vezetéknevek	2	1,07	–	–
Összesen:	186	99,98	134	99,98

1. sz. táblázat

MEGOSZLÁS A TÍPUSOKON BELÜL

Származásra utaló vezetéknevek	Szláv		Német	
	szám	%	szám	%
Az apa nevéből alakult vezetéknevek	66	61,11	31	52,54
Az anya nevéből alakult vezetéknevek	2	1,85	–	–
A származás helyére utaló vezetéknevek	40	37,03	28	47,45
Összesen:	108	99,99	59	99,99

2. sz. táblázat

6. A magyar és szlovák családnevek rendszere 40.

7. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon 107.

Az apa nevéből alakult vezetékevek	Szláv		Német	
	szám	%	szám	%
Ósi személynév, az apa keresztnéve	6	9,09	7	22,58
A keresztnév rövidülése, illetve továbbképzése	40	60,60	24	77,41
Az apa neve + a tőle való származást jelölő szuffixumok	20	30,30	–	–
Összesen:	66	99,99	31	99,99

3. sz. táblázat

A származás helyére utaló vezetékevek	Szláv		Német	
	szám	%	szám	%
Népnevek	—	—	5	17,85
Pusztá helynév	—	—	6	21,42
Nagyobb egység + szuffixum	4	10,00	3	10,71
Helységnev + szuffixum	28	70,00	10	35,71
Lakóhelyre utaló vezetékevek	8	20,00	4	14,28
Összesen	40	100,00	28	99,97

4.sz. táblázat

Foglalkozást, tisztséget, állapotot jelentő vezetékevek	Szláv		Német	
	szám	%	szám	%
A foglalkozás, tisztség, az állapot megnevezése	24	75,00	35	79,54
A foglalkozás eszköze	2	6,25	3	6,81
A foglalkozás terméke	6	18,75	6	13,63
Összesen:	32	100,00	44	99,98

5. sz. táblázat

Egyéni tulajdonságon alapuló vezetéknevek	Szláv		Német	
	szám	%	szám	%
Testi tulajdonságra utaló vezetéknevek	13	29,54	16	51,61
Lelki tulajdonságra utaló vezetéknevek	18	40,90	12	38,70
Egyéb, illetve a névadás indítéka mindkét tulajdonság lehet	13	29,54	3	9,67
Összesen:	44	99,98	31	99,98

6. sz. táblázat

IRODALOM

- Bach, A.*
1952–53. Deutsche Namenkunde I. 1–2. Heidelberg
- Bahlow, H.*
1967. Deutsches Namenlexikon. München
- Bakos F.,*
1982. A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp.
- Dauzat, A.*
1951. Dictionnaire étymologique des noms et prénoms de France. Paris
- Fényes E.,*
1851. Magyarország geographiai szótára . . . I–IV. Pest
- B. Gergely P.,*
1981. A kalotaszegi családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. Bp.
- Gottschald, M.*
1971. Deutsche Namenkunde. Berlin
- Horecký, J.*
1959. Slovo tvorná sústava slovenčiny. Bratislava
- Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*
1984. (Szerk.: Kunt E.–Szabadfalvi J.–Viga Gy.) Miskolc
- Kniezsa I.,*
1965. A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp. (kézirat)
1974. A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II. Bp.
- Kopečný, F.*
1974. Průvodce našimi jmény. Praha
- Lutterer, I.–Majtán, M.–Šrámek, R.*
1982. Zeměpisná jména Československa. Praha
- Magyar Nyelv. Folyóirat.* Bp. I. 1905.
- Majtán, M.–Považaj, M.*
1983. Meno pre naše diet'a. Bratislava
- Mező A.,*
1982. A magyar hivatalos helységnévadás. Bp.
- Mizser L.,*
1986. Cserépfalu XVI–XVII. századi vezetéknevei (HOM. Évk. XXIV. 223–35., Miskolc)
1980. Cserépfalu személynévei – 1548–1720. Bp.
1976. Névhelyettesítés és névkihagyás. Magyar Nyelv LXXII, 326–8.
- Moldanová, D.*
1983. Naše příjmení. Praha
- Névtani Értesítő.* Folyóirat. Budapest, I. 1979.

Orosz B.,

1974–80. Családnevek Nyíregyházán a XVIII. század második felében. Nyíregyháza
Prosvjetin imenoslov. Zagreb, 1984.

Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. (Szerk.: Szabadfalvi J.–Viga Gy.) Miskolc, 1984.
Scheiberné Bernáth L.,

1984. A magyarországi zsidóság személy- és családnévei II. József névadó rendeletéig. Bp.
Schwartz E.,

1933. A nyugat-magyarországi német helységnevek. Bp.

Slovník slovenského jazyka I–VI. Bratislava, 1959–68.

FAMILIENNAMEN FREMDER HERKUNFT IN CSERÉPFALU 1550–1974

(Auszug)

In Cserépfalu kamen im Verlauf von 425 Jahren 1313 verschiedene Namen vor. Fremde – das heisst, die Form der Namensgebung ist nicht ungarisch – sind davon 345 (28,44%). Dieser Wert liegt einwenig hoch. Aus diesem Grunde haben wir auch die nur einmalig vorkommenden Namen mit aufgenommen. Unter den Familiennamen fremder Herkunft waren 186 slawische (vorwiegend slowakische) (53,91%), deutsche 134 (38,84%) und andere (zigeunerische, griechische, französische, lateinische, italienische, rumänische und solche unbekannter Herkunft) 25 (2,88%). Anhand der Beweggründe für die Namensgebung legten wir vier Gruppen fest: 1. Namen, die auf die Abstammung hinweisen, 2. Namen, die auf ein Handwerk, einen Posten oder einen Zustand hinweisen, 3. Namen aufgrund von individuellen Eigenschaften (körperliche bzw. geistige Eigenschaften) und 4. weitere (unbekannte) Namen. Das slawische bzw. deutsche Namensgut wird gesondert in weitere Kategorien unterteilt vorgestellt, indem die übrigen Namen der Sprache nach aufgezählt werden. Je Kategorie fertigten wir gesonderte Tabellen an. Diese stimmen im allgemeinen mit den in der Literatur auffindbaren Prozentangaben überein. Es wurde auch eine Gegenüberstellung mit dem ungarischen Namensgut durchgeführt. (HOM Évk. XXIV, 230–1).

Lajos Mizser

A MUNKÁRA NEVELÉS HAGYOMÁNYAIHOZ

VIDA GABRIELLA

A gyermekek életének vizsgálata korán szerepet kapott a kutatásban. Leghamarabb a játékok gyűjtése indult meg.¹ Mindennapjaik, életmódjuk egy etnikai csoportra vetített elemzését először *Gönczi Ferenc* végezte el.² A somogyi gyermekekről írott monográfiájában külön fejezetben foglalkozik a munkára való neveléssel. A második világháború előtti társadalomnéprajzi kutatás előterében ugyan nem a gyermekélet vizsgálata állt, de a családok,³ egyének,⁴ a falvak társadalmának⁵ elemzése segített egy új szemlélet kialakulásában. A két világháború közötti időszak gyermekeinek életéről, így a munkába való belenevelődésről is hiteles képet kaphatunk a népi írók szociográfiáiból és szépirodalmi műveiből is.⁶

Összefoglaló kutatástörténeti munkájában *Fél Edit*⁷ megállapítja, hogy az addig megjelent művekben a játékok leírása elszakad a korcsoport és viszonyai vizsgálatától, így mindkettő ismertetése csonka maradt. A szocializáció problémáját azonban ő sem veti fel.

Arra a kapcsolatra, amely a paraszti kultúra és annak nemzedékről nemzedékre történő átadása között fennáll, először *Ortutay Gyula* hívta fel a figyelmet: „... mi az oktatásnak, szoktatásnak, kondicionálásnak módja, amivel parasztságunk, etnikai csoportjai szerint eltérően, vagy alapjában megegyezően a hagyomány 1. őrzését, 2. átadását, 3. átvételét gyakorolja”.⁸ Ennek hatására jelent meg 1949-ben *Kresz Mária* tanulmánya. „A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban” címmel, s a témakörben még néhány publikáció ezt követően.⁹ A belenevelődés szakirodalma azonban ma sem tekinthető bőségesnek, bár az utóbbi két évtizedben igen jelentős munkák születtek e tárgyban. *Szabó László*,¹⁰ *Veres László*¹¹ társadalomnéprajzi, *Németh Imre*,¹²

1. *Hathalmi Gabnai F.*, 1904.; *Bodon J.*, 1877.; *Horai Fejér I.*, 1897.; *Istvánffy Gy.*, 1895.; *Kiss Á.*, 1891.; *Pongrácz E.*, 1877.

2. *Gönczi F.*, 1937.

3. *Fél E.*, 1944.

4. *Morvay J.*, 1956.; *Kiss L.*, 1939.

5. *Fél E.*, 1935.; 1941.

6. A munkára nevelésre találhatunk adatokat pl: *Tamási Áron* „Bölcső és Bagoly”, „Ábel”, *Szabó Pál* „Talpalatnyi föld”, „Tavaszi szél” című regényeiben, *Veres Péter* és más írók műveiben.

7. *Fél E.*, 1948.

8. *Ortutay Gy.*, 1947.; Idézi: *Kresz M.*, 1949. 53.

9. *Katona I.*, 1961.; *Zöldy P.*, 1947.; *Mándy Z.* (szerk.) 1942.

10. *Szabó L.*, 1965.; 1968.; 1970.

11. *Veres L.*, 1984.

12. *Németh I.*, 1966.

legújabbán pedig *Gazda Klára*¹³ és *S. Laczkovits Emőke*¹⁴ komplex módszerrel elemezték ezt a problémát.

A hagyományokba való belenevelődésnek a munkára nevelés csak egy része, de meghatározó, domináns része. Ahhoz, hogy megérthessük ennek jelentőségét, vissza kell nyúlni egészen ennek a társadalmi rétegnek a kialakulásáig, formálódásáig. A parasztság a feudalizmus kialakulásakor létrejött társadalmi munkamegosztásban arra kényszerült, hogy a fölötte álló rétegeknek biztosítsa a mezőgazdasági termékeket. Mivel a termelését csak minimális mértékben volt képes növelni, a munkamegosztás lassan fejlődhetett, termelőeszközeinek fejlettségi foka alacsony maradt, így tevékenységében a központi helyet a munka foglalta el. A specializáltság hiánya, a munkamegosztás differenciálatlansága következtében a paraszttársadalom minden tagjának el kell sajátítania az előző generáció minden ismeretét. Erre kényszerítette az is, hogy a feudális társadalom nem nyújtott alternatívát a parasztságnak, zárt társadalmat alkotott, amelyből kilépési lehetősége gyakorlatilag nem volt. Ennek az összetett tudásanyagnak az átörökítése, hagyományozódása csak lassú, hosszú időt igénybe vevő folyamat révén lehetséges.

Ha pedig az élet központi, meghatározó eleme a munka, hosszú idő elteltével erkölcsé rögzül, s ebből következően a közösség minden társadalmi tevékenysége, normarendszere ezen a központi magon keresztül közelíthető meg.¹⁵ Nem véletlen, hogy *Nagy Olga* a paraszti értékrend egyik legfontosabb elemének a munkához való viszonyulást jelölte meg.¹⁶

A munkára nevelés nemcsak időben esik egybe a közösség normáinak elsajátításával, hanem – a már említett differenciálatlanság miatt – nem is választható el attól. Ez a tanulási folyamat, a hagyományokba való belenevelődés „a népi közösségekbe beleszületett fiatalokra irányuló tagolatlan oktatási–képzési–nevelési tevékenység, amelynek fórumai a család, korcsoport, faluközösség”.¹⁷ Ennek része a munkához szükséges ismeretek, az érintkezés formáinak elsajátítása, ezáltal a közösség hagyományainak megtanulása.

A belenevelődés – a társadalmilag adott keretek között – a szükséges elvárásokat, mint a közösség normarendszerét építette a fiatalok magatartásába; ugyanakkor elzárta előlük az egyéni választás egyébként sem biztosított útjait. E kettős meghatározottság¹⁸ kulcs a paraszti kultúra jellemzőinek magyarázatához.

Ez a probléma szorosan kapcsolódik a szocializáció fogalmához, amellyel behatóan foglalkozik a szociálpszichológia és a szociológia is. A szocializáció „társadalmi folyamat, amelyben az egyén szert tesz azokra az ismeretekre, jártasságokra, képességekre, készségekre, amelyek szükségesek ahhoz, hogy tevékenységével hozzájárulhasson annak a társadalomnak a fenntartásához, amelybe beleszületett, képes legyen végrehajtani azokat a feladatokat, amelyeket az adott társadalom ráró, fenntartója, esetleg alakítója legyen társadalma kultúrájának. A szocializáció folyamatának egyik oldalát a nevelés alkotja, amely során a társadalom tudatosan igyekszik az egyént formálni, másik oldala a nevelődés, a társadalmi tapasztalatok spontán megszerzése”.¹⁹ A modern szociológia és szociálpszichológia ezt a folyamatot szereptanulási folyamatnak tekinti.²⁰

13. *Gazda K.*, 1980.

14. *S. Laczkovits E.*, 1980.

15. *Szabó L.*, 1970. 65.

16. *Nagy O.*, 1982. 31.

17. *Magyar Néprajzi Lexikon* 1977. I. 243.

18. *Németh I.*, 1966. 242.

19. *Magyar Néprajzi Lexikon* 1982. V. 69.

20. *Ranschburg J.*, 1984. 9.

A társadalmat mint az előző generációk által létrehozott bonyolult és hierarchizált kapcsolatrendszert fogja fel, mely végső soron nem más, mint olyan szerepek struktúrája, amelyek betöltése feltétele a társadalom fennmaradásának.

Éppen az élet egészét átfogó belenevelődés miatt azonban „nem alakult ki olyan céltudatos, elvekkel körülhatárolható, egységes nevelési rendszer, amelynek módszerei és fogásai nemzedékről nemzedékre hagyományozódtak volna, hasonlóan a népi műveltség más jelenségcsoportjához”.²¹ A szülő a gyermeke nevelése közben általában saját múltbeli tapasztalatait próbálja alkalmazni, amelyeket azonban a hagyományok határoznak meg. A szocializáció ezáltal a társadalmi viszonyok konzerválásában is szerepet játszik. A gyermekek nevelése *Veres László* fogalmával élve „öntudatlanul is tudatos”,²² amelynek meghatározói, hogy a gyerek minél kevésbé zavarja a család gazdasági tevékenységét, valamint az a kényszer, ami a paraszti gazdálkodásban szükségessé teszi a család munkaerejének minél nagyobb kihasználtsági fokát. Ennek a két elvnek a magyarázata egyrészt a bőséges gyermekáldás, másrészt a mezőgazdasági munkára alapozódott életmód és gazdasági, társadalmi helyzet. Tehát amikor munkát adtak a gyermeknek, azt elsősorban nem nevelő célzattal tették, hanem a munka elvégzésének szükségessége miatt. Kiegészíti mindezt a szülőnek a saját neveltetése során szerzett tapasztalata, valamint a falu értékrendszerének megfelelő embereszmény nevelésének szándéka.

Mivel a közösség elismerten teljes jogú tagja csak a dolgozó, a közösség normáival azonosult egyén lehetett, a fiatal igyekezett ezt minél hamarabb megszerezni. Elérése belső motivációvá vált, így a nevelési feladatban egyre aktívabban vett részt a gyerek. Tehát a tanulás passzív befogadó jellege fokozatosan aktív tevékenységgé alakult, hiszen elsősorban nem az egyén életkora, hanem a munkavégző képessége az, ami által önállóságot vív ki, más csoportba kerülhet. Azonban nem kizárólagos és egyedüli tényező, szerepet kaphat mellette más, esetleg speciális képesség is. Jól kimutatható szerepe van a belső motiváció kialakulásában a tekintélynek is, amelyet szintén a munkán keresztül lehetett legfőképpen elérni. A falu társadalmában a jó gazda a követendő példa, aki a parasztság nevelési elveinek testet öltött megnyilvánulása volt.

A belenevelődést, a munkára nevelést csak a gazdálkodási mód, az egyes családok vagyoni helyzete, elsősorban a föld mennyisége figyelembevételével, ezek összefüggésében lehet vizsgálni. Az extenzív gazdálkodás nem tette olyan mértékben szükségessé a gyermekmunka kiaknázását, mint a belterjes gazdálkodás, amikor minden munkára szükség van. Korábban a fiúk katonaságig, de legalább a huszadik évükig állatokat legeltettek, a földművelést csak később tanulták meg. Ez a változás a lányok munkáját kevésbé érintette, hiszen a ház körüli munkák kevésbé függtek a gazdálkodási módtól. A parasztság azonban csak jogi szempontból volt egységes, egyébként tájanként differenciált, s falun belül is hierarchizált és rétegzett volt. Egymás mellett kölcsönhatásban élt a társadalmi munkamegosztásban más helyet elfoglaló rétegekkel, és még ezen kívül is sok módosító tényező hatott rá. Mindezek befolyásolták a belenevelődés folyamatát is. Egy falun belül a hagyományozódás sajátos módozati skálája alakult ki.

* * *

A tanulmányban vizsgált terület a történeti Gömör megye jelenleg Csehszlovákia területére eső részén, a Murány folyó völgyének öt települése. A magashegység által körülzárt, igen szűk völgy megművelhető szántóföldje igen alacsony népességet képes eltartani, s minősége sem kedvező a mezőgazdaság számára. A vizsgált időszakban – a

21. Kresz M., 1949. 63.

22. Veres L., 1984. 40.

két világháború közötti évtizedek – növelte a földhiányt a 19. sz. második felében kialakult két nagy uradalom; a licei székhelyű Czékus és Heinzelmann birtok, amelyek két oldalról lezárták a völgyet: Ny–K irányban a hegyek szabtak határt a megművelhetőségnek. Így a szántóföld egyrészt nem tudta biztosítani a települések élelmiszer-szükségletét, másrészt a mezőgazdasági munkalehetőségben is hiány keletkezett, amit fokozott az uradalmak azon törekvése, hogy olcsóbb idegen munkaerővel műveltesse birtokát.

E „kihívásra” a település részben kiegészítő foglalkozások keresésével „válaszolt”, másrészt a századfordulón a lakosságnak igen jelentős része kivándorolt. (Licéről 1910-ben a lakosok 16%-a Amerikában élt.)²³ Jellegetes kiegészítő foglalkozása volt az érintett településeknek a fazekasság. A hegyekben található vasércbányákban, illetve az azok feldolgozására települt Rimamurányvölgyi Vasműegyesület gyáraiban kerestek munkát azok, akik a falvakban elveszítették földjeiket.

Az azonos földrajzi helyzet által meghatározott keretek között azonban mindegyik településnek megvan a saját gazdasági, életmódbeli arculata. A völgy legnagyobb településének, *Licének* a két uradalom jelenléte adja a megkülönböztető jelleget. Lakói szinte kivétel nélkül katolikusok. A folyó bal partján fekvő *Gice*, *Nasztraj* és *Mikolcsány* közötti távolság szinte elhanyagolható, mégis jelentős különbségek alakultak ki közöttük. Közelségük révén egy templomba járhatott mindhárom falu református népessége, gyerekeik pedig a gicei felekezeti iskolába jártak. Gicén a birtokaprózódás, a földszüke nem érte el a licei szintet, kevésbé voltak rászorulva a kiegészítő foglalkozásokra. Kiemelkedő volt az állattenyésztése: 25–30 marhát és 100–200 juhot is tartott egy-egy család.

A nyelvhatár közelségének következtében Nasztraj és Mikolcsány lakossága kevert anyanyelvű. Népeségük reformátusokból és evangélikusokból áll.

A négy – egymáshoz nagyon közel fekvő – falutól földrajzi és kulturális szempontból is elkülönül *Melléte*. Távírója, vasúti állomása Horka,²⁴ egyházas központjai (közel félezer lakosságának felekezeti megoszlása a három vallás között egyenlő arányú) sem egyeznek meg a többi falvakéval. Várjobbágyok leszármazottai, a község kurialis település lett; társadalma a 18. sz.-ban nemesekből és libertinus „vendégekből” állt.²⁵ Lakosai szemet égettek és szállítottak a környező gyáraknak. A középkortól kimutatható, rendkívül fejlett és egyedi sajátosságot hordozó fazekasközpont volt Melléte. Lakossága etnikai és vallási szempontból kevert.

A munkára nevelés közvetve a kisgyermekkorban elkezdődik. A 3–4 éves gyerek életkori sajátosságai nem teszik lehetővé, hogy felnőttek felügyelete nélkül, társaival töltse a napot. Ha nem volt nagyobb gyerek, akinek a gondjaira rá lehetett bízni, akkor nem mehetett messze a szülőktől, mindig azok látómezejében kellett lennie. Így a gyermek a felnőttek életének állandó résztvevője, szemlélője volt. Munkára nevelésének egyik alapja a veleszületett természetes utánzóösztöne, ami arra készíti, hogy megfigyelje a felnőttek tevékenységét, és utánozza, ismétlje azt. A kisgyermek életének alapvető tevékenységi formája a játék, ami lehetőséget, mintegy keretet ad az utánzóösztön kifejlésének, kiélésének.

A munkára nevelődés legelső szakasza tehát a játék, amelynek során az egyes munkaeszközöket, munkaműveleteket – a felnőttek életét utánozva – elsajátíthat a gyerekek. A kisgyerekek játékainak jelentős része munkaeszköz; mindazok a tárgyak, háztartási eszközök kicsinyített másai, amelyek családjában megtalálhatók. Ezekkel úgy játszik, ahogyan a felnőttek használják ezeket a tárgyakat. A játékok többségét a szülők,

23. Az 1910-es népszámlálás adatai.

24. *Hunfalvy P.*, 1867. 332. 336.

25. *Ila B.*, 1946. III. 29.

majd maguk a gyerekek készítették el: burgonyából ökröt, kukoricaszárból jármot, kisszekeret.

A munkában még nem, de a játékban már elkezdődik a nemek különválása. „A lánygyermeknekél a bábuzás, a főzgelés az első.”²⁶ A fiúknak kis gereblyét, kapát készítettek. Pelsőcön, Tornalján, Jolsván a vásárban nagyobbacska gyerekek számára készített „munkaeszközt” is árultak. A fazekasmester korongolt a gyerekeknek kis edényeket. „Voltak olyan fazékszínálók. Csináltak kiskorsókat, tányérokat, kiégették. Mázas volt, és ezzel játszottak a gyerekek.” A gyerekeket a felnőtt valóság kicsinyített mása vette körül, ami nemcsak technológiák elsajátítására volt alkalmas, hanem – tartalmazva a felnőttek viszonyrendszerét is a tárgyakhoz kapcsolódva – a társas élet szabályait is magáévá tette ezáltal a gyerek.²⁷

A 4–7 éves gyerek munkája a ház köré lokalizálható és nem különül el nemek szerint. Rábíztak olyan egyszerű munkát, amit már el tudott végezni (baromfietetés, tüzelőhordás), a szülőnek pedig nem kellett apró dolgokkal vesződni.

Mindegyik településen nagy jelentőségre tett szert a környező hegyek gyümölcsseinek, gombáinak a gyűjtögetése. Az asszonyok vitték magukkal a gyerekeiket az erdőbe, és elmagyarázták nekik, hogy melyik növény ehető, milyen részét kell szedni az egyes fajtáknak. Az így szerzett javak egy részét a család maga élte fel, másik részét pedig eladták. A gyerekek többen egyszerre, vagy – ha már nagyobbak voltak – egyedül indultak gyűjtögetni. „Mi nem értünk rá, mert dolgunk volt itthon, és a gyerekek leszedték, és jártak házról házra, és eladták.” Somot, gombát, mogyorót, vadkörte, vadszilvát, kökényt, borókát, vadmálnát, szamócat szedtek. Nagy keletje volt a piacon a szárított gombának. A gyűjtögetéssel szerzett pénzt mindig a szüleiknek adták.

A gyermek részvételét a munkamegosztásban a testi ereje, fejlettsége határozta meg. „Amint eléri azt az időt, hogy már tud dolgozni, munkát adtak neki. A nyomorúság megtanítja az embert a munkára.” A közösség rosszallását vonta magára, aki erejét meghaladó munkát adott a gyerekének.

A 7–8 éves gyerekekre már bonyolultabb feladatot is rá lehetett bízni. Azokat a részmunkákat, amelyeket megfigyelésen alapuló utánzással már nem sajátíthattak el, elmagyarázták a gyerekeknek. „Megmutatták neki, meg látta, hogy a többi hogy csinálja.” A 8–10 éves gyerekekre leginkább a ház körül bíztak munkát. Ha nem volt otthon senki, főleg nyáron, egy ilyen korú gyerekek el kellett tudnia látni a legszükségesebb munkákat. Nyáron, amikor a felnőttek a szántóföldön dolgoztak, répát ritkított, vizet hordott a felnőtteknek, állatokra vigyázott.

A munkába nevelésre a családon kívül az iskola volt a legnagyobb hatással. Mivel az iskola nem feltétele a parasztság minden ismeretével bíró egyén kialakulásának, ennek megfelelően a tanultság, eszesség – bár elismert, tekintély – a falusi társadalom értékrendszerébe nem épült be szervesen, a nevelési célok és eszmék között csak másod- vagy harmadrangú szempontként jelentkezett. A szülők örültek, ha jól tanult a gyerek, azonban a közösségen belüli ítéletében a személyiségnek nem volt értékesebb tulajdonság, mintha pl. jó táncos, vagy jó mesélő lett volna.

Az 1890-ben kiadott, országosan kötelező tanterv követelményként írja elő az V–VI. osztálynak heti 2–2 órában a gazdaságtant, háztartástant.²⁸ A vizsgált területen mindenhol volt „fűrés, faragás, hímezni is tanítottak bennünket”, azonban gazdasági ismeretek oktatására csak Miskolcban van adatunk. Itt a falu tulajdonában lévő „szorgalmi kert”-ben tanította az evangélikus pap a gyerekeket gyümölcsfaoltásra, szemzésre, faiskolázásra.

26. Borovszky S. (szerk.) 1893. 195.

27. S. Laczkovits E., 1980. 264.

28. Gazda K., 1980. 99.

Hivatalosan elrendelt munkaszünet időnyomunka miatt nem volt. Ha azonban a család nem tudta nélkülözni a gyerek munkaerejét, néhány napra, szülői kérésre elengedték a tanórákról a diákot. „Sok időre nem engedték el, de pár napra igen.”

Iskolás kortól nemcsak a játékaikban, szórakozásukban, hanem a munkában is megtörténik a nemek elkülönülése. A lány a nagymamától és az anyjától kap feladatot, a fiú nevelését ilyenkor veszi át az apa a család nőtagjaitól. „Kiment a gyerek az apjához az istállóba, nézte, mit csinál, aztán az apja adott neki munkát: szalmát hozatott vele, szénát kosárban.” A 9–10 éves gyereknek kötelezettségei voltak a ház körül. Amikor a szülők a határban dolgoztak, a gyerek feladata volt az otthon lévő állatok rendben tartása.

Az iskola befejezése jelentős változást hoz a gyermek életében: 12 évesen a családba kerül, mint teljes értékű munkaerő. Ekkorra a paraszti munkák tekintélyes részét ismeri és fizikai erejének megfelelően dolgozik az apja mellett.

A mezei munkák döntő többségét elemenként tanulta meg a fiú. A vásárokon megvett kisebb méretű gazdasági eszközökkel tanulták meg a különböző munkaműveleteket. „Volt gereblye 10–12 éveseknek. Azzal kellett szedni a kalászkát a marékhoz. Árulták azt Perlácban. Minden tavasszal jöttek és árulták. Meg volt kis favilla, kétágú volt, szénához, sarjúhoz vitték forgatni.” Szántáskor vitte magával az apja a határba, hogy vigyázzon az állatokra, vezesse azokat a barázda mentén. 12–14 évesen már ők is szántottak, de csak az apjuk ellenőrzése mellett. „Mihelyt meg tudta fogni az ekeszarvat, mentek szántani.”

Kaszálni tanult meg legkésőbb a fiú; kétségkívül, ez a paraszti munkák legnehezebbje közé tartozott. Nemcsak nagy fizikai erőt, hanem rendkívüli ügyességet is igényel. Azon kevés munkaműveletek közé tartozik, amelyet nem lehet csupán utánzással elsajátítani. Általában az apa, vagy a nagyapa taníttatta a gyereket: a fiú jobb hóna alá egy marék fűcsomót szorított és úgy kellett kaszálnia, hogy az onnan ne essen le, mert akkor volt jó a tartása.²⁹ Kertben, utcán, árokparton, kaszálón „gyakorolt”. Aratásba csak akkor állhatott be kaszásnak, ha a felnőttekkel együtt tudott haladni egész nap.

Az aratás is olyan munka volt, amelyikbe fokozatosan, állandó részvétellel neveledtek bele. „Ha egyebet nem, hát vizet hordtunk.” 10–11 évesen kötelet csinált a gyerekek, esős időben búzát forgatott, kévét kötött. Kaszásnak legkorábban 16–17 esztendősen vették be, előtte azonban megbizonyosodtak arról, hogy bírja-e a munkát.

Egyes vidékeken ez a próba és az aratásba való bevétele jelenti a legényavatást is.³⁰ A Murány-völgyben azonban egészen a második világháborúig élt a ceremóniával egybekötött legényavatás: a legények – miután megbeszélték, hogy befogadják-e maguk közé a *suhancot* – a kocsmába mentek és az avatott mindenkinek fizetett pálinkát. Közvetlenül a munkavégzésnek nincs kapcsolata a legényavatással, azonban a legények döntésében fontos tényező volt, hogy a jelölt hogyan tud dolgozni.

A hagyományok egységének megőrzésében, konzerválódásában fontos szerepe van a társasmunkáknak. Ezekben az egyszerre több generációt együtt mozgató tevékenységi sorokban nincs helye az újításnak, hiszen a munkamozzanatok összeillesztését hosszú idő gyakorlata kristályosította ki oly módon, hogy a munka elvégzése a lehető legkisebb erőfelfejtésbe kerüljön. Az így létrejött, gyakorlat által meghatározott, hosszú időre állandósult folyamatsorban minden szereplőnek meghatározott feladata van és ennek a szerepnek a tökéletes ismerete feltétele az adott közösségbe való kerülésnek. A közösségi munkába csak akkor kerül a fiatal, amikor a szükséges munkaműveleteket már tökéletesen elsajátította családi keretek között, és már csak a *tempót* kell átven-

29. A kaszálás megtanításának ugyanezt a módszerét írja le Nagy G., 1973. 509.

30. Németh I., 1966. 13.

nie.³¹ A társasmunka alkalom is a fiatalok számára, hogy bizonyíthassanak a közvélemény előtt. Mindezekén túl magáévá tehetett itt néhány olyan munkaműveletet is, amelyet egyébként a mindennapi életben nem ismerhetett meg (házépítés), másrészt a közös tevékenység a különböző generációk találkozása miatt is nagy szerepet kap a kultúra átörökítésében. Meg kell említeni azt a funkcióját is a társasmunkának, amelyet a tevékenység szerinti (summások, napszámosok) csoportok kialakításában tölt be.

A Murány-völgyi falvakban a társasmunkát *brigádmunkának* nevezik. Ezek egy részét a falu előljárósága szervezte meg. Ilyenek voltak: a temető körülkerítése, kultúrház építése. A rendszeresebb társasmunkák alkalmai a *babfosztók*, *kukoricafosztók*, *tollfosztók*, *házépítés* voltak. Ezekben a munkákban a gyerekek koruknak és képességüknek megfelelően részt vettek. „Téglát adogatni, vedret cipelni korán befogták a fiúkat.”

A közösség teljes jogú tagja csak az lehetett, aki viselkedése és munkája révén ezt kivívta magának. A felnőtté válásban nagy szerepe volt a munkavégző-képességnek, de nem elegendő ahhoz. A felnőtté válás, a felnőtté fogadás rítusa az esküvő volt. Az a tény, hogy családot alapít, a közösség által történő elfogadása annak, hogy rendelkezik mindazokkal a képességekkel és ismeretekkel, amit a társadalom elvár tőle.

A lányok nevelése születéstől kezdve elsősorban az anya, vagy a nagymama feladata. Amíg a hiedelmek, vallási-ideológiai, erkölcsi hagyományok átörökítése elsőrendűen egy generáció „kiesésével” történt, a munkára nevelésben döntően a szülők vettek részt. Ennek oka a nagyszülők munkavégző képességének csökkenésében kereshető. Kivétel a nagymama-leányunoka viszonya a háztartási feladatok átadásában.

A háztartási munkák elsajátítása közvetlen folytatása a kisgyermek ház köré lokalizálható tevékenységének. A 6 éves kislány sepreget, bútort mos, mosogat. Voltak munkák, melyeket kizárólag a lány végzett el a háztartásban: vasalás, ágyazás, takarítás, süteményezés.³² Szintén a lányt dicséri a szépen rendben tartott kiskert. 8-9 évesen vet, gyomlál, kapálgat. „Babocskát ültetni elmentem tán 9 éves se voltam. Vitt nagyanyám, előmbe kötötte (kötötte) az ő kötőjét (kötényét), ő árkolta, én *hántam* (hánytam) és takargattam.”

A családi munkamegosztásban a lány feladata volt a háztartás munkáinak elvégzése, a mezőgazdasági munkák közül a kapás növények gondozása, a széna forgatása, takarása. A háziállatok közül a szárnyasok körüli teendők, illetve néhány munkaművelet a nagyobb állatoknál: fejés, amit 10-11 esztendősen tanult meg, itatás, etetés esetenként.

A mezőgazdasági munka természet által megszabott ciklusa hatással van a belevétel módosítására is. A lányok télen tanultak meg varrni, főzni, mert akkor ezekre jobban volt idő. Nyáron a szántóföldön kellett dolgozni, olyankor a kapálást és más mezei munkát sajátították el.

A legidősebb lánynak el kellett látnia a kisebb testvéreit, azok nevelését is. Ha az édesanyja nem élt, 12–13 évesen átvette annak feladatát, minden munkát elvégzett a ház körül.

A főzést az anya nem engedte át teljesen a lányának. Segítkezett, de önállóan csak a sütemény elkészítését bízták rá, ezt nem is ellenőrizte az anyja. Abban, hogy a nagylány felügyelet nélkül igen kevés munkát végez, feltételezhető a család kímélő törekvése.³³ A lánynak kiemelt helye, státusa van a családban. „A nagylány falun befele: a jövőendő feleség, anya és gazdasszony, kifele: a család cégére. Öltözete, viselkedése, munkaköre pontosan tükrözi családjá gazdasági, társadalmi helyzetét.”³⁴ Megtanítanak vele

31. Szabó L., 1968. 130.

32. Jávorka K., 1966. 13.

33. Bertalan Á., 1967. 30.

34. Kovács Á., 1942. 21.

mindent, amire később, mint önálló háziasszonynak szüksége lesz, ugyanakkor munkáerejét ideiglenesnek tekintették, és így kímélték is.

A parasztság legnagyobb mezőgazdasági munkája az aratás. Az évi gabona betakarításán kívül ellenőrizte a fiatal ügyességét, kedvét a munkához, erejét a közösség munka közben. Mivel az aratás párban történt, nem kis szerepe volt a párválasztásban sem.

A kisebb lányok vizet hordtak, a nagyobbak ebédet vittek ki délben. 12–13 éves koruktól felváltották az anyjukat a marokszedésben. Ilyenkor szinte az egész falu kinn volt a határon, és látták, kinek hogyan jár a kezében a gereblye. „Nézték akkor, hogy ki az, aki nem akar semmit csinálni, a könnyebbet keresi.” Az öregek így biztatták a lányokat: „Siessetek, a lányoknak nem lehet a hűvösben ülni, mert onnan nézik a legények a hegyről.”

A munkához való viszony a paraszti társadalomban alapvetően meghatározta a lány közösségen belüli státusát, az pedig a férjhez menési esélyeit. A közösség szigorú követelményt támasztott a férjhez készülő lánnyal szemben. „Dolgos is legyen, meg takaros, minden.” „A fiús anyák megbeszélték: ezt fogadd el, ez világra való.”

A vizsgált települések közti különbségek a házasulandókkal szemben – a falu által támasztott elvárások tekintetében – példázák a gazdasági helyzet, a családstruktúra, a belenevelődés bonyolult kölcsönhatását. Licén a földbirtok gyors felaprózódásának és a lakosság elszegényedésének megakadályozására, a fiatalok nem költöztek el a szülőktől önálló családot alapítva, hanem együtt gazdálkodtak. A kor szerinti munkamegosztás elvének megfelelően, az anyós végezte a házi munkákat, a meny járt ki a határba. Ennek következtében a lánynak nem kellett feltétlenül tudnia főzni. „Jó volt, ha tudott főzni is, de akkor nem úgy volt, akkor az anyjával volt, nem mentek külön mindjárt, hogy neki kelljen főzni.”

A többi falvakban nem fenyegetett a liceihez hasonló földhiány, a házasság után új háztartást alapítottak a fiatalok. Ez a családstruktúra pedig megkívánta, hogy a lány férjhez menéskor tudjon főzni.

A falu közvéleményével szemben azonban a legények értékrendszerében az elvárások, a kívánt tulajdonságok sorrendje más volt. „A főzésre megtanította a sors, meg az anyja, de az volt a fontos, hogy melyik tud kedvesebb lenni, takarékosabb, szorgalmasabb.”

A kevés paraszti tulajdonú szántóföld nem volt képes eltartani a rajta gazdálkodó családot. Ezeknek szinte majdnem mindegyike valamilyen kiegészítő, pénzkereső lehetőséget biztosított magának. A gyerekek napszámossága mind az öt településen általános volt. Lice, Gice, Micolcsány és Nasztraj gyermekei a két helyi uraság birtokán kaptak munkát. Különösen sok gyerek dolgozott a Heinzelmann család kertészetében. Gyomláltak, kapáltak, kertészkedtek. A zöldséget elvitték Rőcére, Rozsnyóba, Tornaljára. A helyi lakosok visszaemlékezései szerint bérük a felnőttek napszámának felét, 2–3 koronát tett ki. A licei plébánián őrzött helyi feljegyzések szerint, az első világháború idején „férfi napszámos napi 3 koronát, nők 1 korona 60 fillért, suhanc gyerek 1 koronát kapnak”³⁵

Egy napszámos gyerek napi programja – emlékezet szerint – a következő volt: „Felkeltek 5 órakor, mentek kapálni, akkor megreggeliztek, majd elmentek a kertészetbe.” Tavasszal általános munka volt a *gordonyozás* (a gabonaneműek tisztítása). Voltak, akik hónapszámot vállaltak, ők bérként 100 koronát, 1 q búzát, egy méter fát kaptak.

Az uradalmi erdőből bérelhettek a családok 3–5 holdnyi területet, amiért a terület nagyságával arányosan megállapított időtartamot a csemetekertben kellett dolgozniuk. A 12–14 éves gyerekek is eljártak fát ültetni.

35. Karkalics S., 1890–1918. Idézi: Nemcsik P., 1962. 13.

16–17 éves korban már részesaratást is vállaltak a két nagybirtokon. Párokban fogadták fel őket: egy fiú kaszást és egy lány marokszedőt, *félkezeset*, aki többnyire testvér volt, vagy egy felkért ismerős lány. „Minden tizedik mázsa a mienk volt. Egész nyáron mentünk, ahogy jött a munka sorban, a két urasághoz.” Más visszaemlékezés szerint a bér a learatott gabona egyharmada volt. Az aratás befejezése után nagy aratóbált rendeztek. Kiment a földesúr, az aratók kötéllel megkötözték. Juhot vágatott, zenészeket hívott, a nők juhsajtot, cukrot, a férfiak pálinkát kaptak. Licén felvonulás is volt ilyenkor: koszorúkat kötöttek a levágott gabonából és mindnyájan végigvonultak a falun. „12–15 pár is ment. Mikor jöttek haza, mindig dalolva jöttek, még este 10 óra-kor is.”

Azok, akik helyben nem találtak munkaalkalmat, az Alföldre jártak le aratni: Miskolc környékére – Tiszalúdra –, summásként. Az aratógazda tárgyalt az intézővel, ő állapodott meg a bérükben is, ami általában páronként 5–6 q búzát jelentett. 18 évesnél fiatalabbat nem vittek magukkal, valamint olyan legényt vagy leányt sem, akinek a munkájáról nem győződtek meg. Az aratáson kívül más munkát is elvállaltak: favágást, kapálást. Amikor új tag került a bandába, kiválasztott magának egy szimpatikus régi summást, meghívta *aratókeresztanyának* vagy *aratókeresztapának*, és pálinkát fizetett neki. „Később is úgy hívták egymást, hogy *Kereszt*. Ezt tartották.”

A munkára nevelésről szólva feltétlenül említést kell tennünk a fazekasinasokról is. Az öt település közül a leghíresebb edényeket Licén és Mellétén készítették. *Ila Bálini*³⁶ és *Hunfalvy Pál*³⁷ is fazekas falunak tartották mindegyik vizsgált települést annak ellenére, hogy Gicén az emlékezések szerint nem korongoltak edényt, csak fuvart vállaltak. *Ujváry Zoltán*³⁸ is csak két központot említ.

A 2–3 holdon gazdálkodó családok szinte mindegyike fazekaskodott, de az sem volt kivételes, ha valaki bányában is dolgozott, korongolt is, valamint művelte csekély földjét a határban. Volt olyan család is, akinek nem volt más jövedelemforrása. Licén „ez úgy mutat, ha valakinek a fia fazekas volt, az apjának is annak kellett lenni”. A gyermek a mesterséget az apjától tanulta meg 12 éves kora után, az iskola elhagyását követően. A melléteiek szívesen küldték a gyermekeiket Süvetére. Egy fiú 2–3 télen állt be inasnak, munkadíjul 80 koronát kapott. A mester nagy fegyelmet tartott, büntetési joga a testi fenytetésre is kiterjedt.

A kicsi gyerek dolga volt este a fáklyát tartani a *mielő* (korongoló) fölét. Vetés után azok a gazdák, akiknek lovuk volt, „vették szekérszám az edényt, és Debrecenig lementek árulni”. A 10 évesnél nagyobb gyereket vitték magukkal. Ha pedig nem volt fia a fazekasnak, fogadtak fel *utasinast*: olyan 10–12 éves fiút, aki 80–100 koronát kapott fizetségül. Feladatuk az állatok gondozása, etetése volt.

Mellétén a fazekasok nagy többségének volt lova és maga árulta az edényeket. Útjaikra az egész családjukat magukkal vitték. A rendkívül kevés szántóföld nem tette szükségessé a gyermekmunka alkalmazását, a fiúk feladata a fuvarok közti időszakban a lovak legeltetése és őrzése volt. Legtöbbször Horka felé hajtották az állatokat, egészen korán. „Egymás ellen mentünk, ki hamarabb kelt. Nagy versengés volt közöttünk.” Az állatok legeltetése közben eltorlaszoltak egy kis időszakos patakot, abban fűrödtek. Sötétedésig voltak kinn az állatokkal, azután behajtották a falu közepébe a lovakat az ott lévő kazlakhoz és ott töltötték az éjszakát.

A hagyományokba való belenevelődés lezárása, a felnőtt társadalomba fogadás rítusa a házasság volt. A házasulandó fiatalnak rendelkeznie kell mindazokkal az ismeretekkel, képességekkel és tulajdonságokkal, amelyek által alkalmassá válik a társadalmi

36. *Ila B.*, 1976. I. 597.; 1944. II. 335.; 1946. III. 126. 29.

37. *Hunfalvy P.*, 1867. 388.

38. *Ujváry Z.*, 1985. 7.

munkamegosztásban számára kijelölt szerep tökéletes elfoglalására. Ezek három – egymással szorosan összetartozó és bonyolult struktúrát alkotó – csoportra oszthatók: a) A közösség felnőtt tagjaival egyenértékű munkavégző-képesség, ehhez társulva a szükséges ismeretek birtoklása; b) A közösség szokásainak, erkölcsi normáinak, érintkezési formáinak ismerete, elfogadása és betartása; c) A közösség hiedelmvilágának, ideológiájának megfelelő gondolkodás- és szemléletmód.

A munkaműveletek, a termelési ismeretek elsajátításával tehát az egyén szocializációja még nem fejeződött be. A közösség által elismert felnőttnek rendelkeznie kell azokkal a tevékenységi formákkal, viselkedési módokkal, amelyek kapcsolódnak a termelési tevékenységhez és amelyek végső soron az adott paraszti közösség teljes hagyományrendszerét jelentik. A paraszti társadalom hagyományrendszerének komplexitása, elemeinek összefonódottsága, hierarchiája azonban lehetetlenné is teszi az egyoldalú szocializációt. Ez a magyarázata annak, hogy bár a munkára nevelés a hagyományokba való belenevelődésnek, az egyén szocializációjának csak egyik eleme, de a parasztság életében és erkölcsében betöltött helye révén domináns, alapvető része.

IRODALOM

- Bertalan Á.*,
1967. Asszonyok, lányok Biharugrán. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 42–43. Gyula
- Bodon J.*,
1877. Gyermekjátékok. Magyar Nyelvőr 335–383.
- Borovszky S.*,
1893. Gömör-Kishont vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
- Fél E.*,
1935. Harta Néprajza. Néprajzi Füzetek (szerk.) Györffy I., Budapest
1941. Kocs 1936-ban. Budapest
1944. A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Érsekújvár
1948. A magyar népi társadalom életének kutatása. Budapest
- Gazda K.*,
1980. Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest
- Gönczi F.*,
1937. A somogyi gyermek. Kaposvár
- Hathalmi Gabnai F.*,
1904. Gyermekművészet és gyermekjátékok. Néprajzi Értesítő V. 132–145.
- Horai Fejér I.*,
1897. Az iskolai gyermekjátékok . . . Különös tekintettel a palóc és székely vidékre. Eger
- Hunfalvy J.*,
1867. Gömör-Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest
- Ila B.*,
1944. Gömör megye. II. Budapest
1946. Gömör megye. III. Budapest
1969. Gömör megye. I. Budapest
1976. Gömör megye. IV. Budapest
- Istvánffy Gy.*,
1895. Palóc babonák és gyermekjátékok. Ethnographia VI. 108.
- Jávorka K.*,
1966. A parasztcsalád munkamegosztása egy nyírségi faluban. Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből, 16. Debrecen
- Katona I.*,
1961. Népi „politechnika”. Pedagógiai Szemle 7–8. sz. 685–694.
- Kiss Á.*,
1891. Magyar gyermekjáték gyűjtemény. Budapest

- Kiss L.*,
1939. A szegény emberek élete. Budapest
- Kovács Á.*,
1942. Sárpili nagyleány. *Mády Z.* (szerk.): Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. 21–38. Budapest.
- Kresz M.*,
1949. A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. *Ortutay Gy.* (szerk.): Néprajzi Tanulmányok, 53–93. Budapest
- S. Laczkovits E.*,
1980. Adalékok a falusi gyermek életéhez Veszprém megyében 1868–1945. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 15. Veszprém
- Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. 42. kötet. Budapest. 1912.
- Morvay J.*,
1956. Asszonyok a nagycsaládban. Budapest
- Nagy O.*,
1982. Szempontok a paraszti értékrend vizsgálatához. *Balassa I.–Ujváry Z.* (szerk.) Néprajzi Tanulmányok. 21–31. Debrecen
- Nemcsik P.*,
1962. A licei fazekasok. Kézirat a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárából NA 1152.
- Németh I.*,
1966. A népi közösségben élő fiatalok életmódja és kultúrája. *Arrabona* 8. 241–261. Győr
- Pongrácz E.*,
1877. Nógrád megyei gyermekjátékok. *Magyar Nyelvőr* 46–47. 93–94.
- Ranschburg J.*,
1984. Szeretet, erkölcs, autonómia. Budapest
- Szabó L.*,
1965. A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. *Néprajzi Értesítő*. XLVII. 33–158.
1968. Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok
1970. A társadalomnéprajz alapvető kérdéseiről. Szolnok
- Veres L.*,
1984. Erkölcsi normatívák és tevékenységi típusok. Debrecen
- Ujváry Z.*,
1985. A gömöri népelet kutatása. *Ujváry Z.* (szerk.) Gömör néprajza I. Debrecen
- Zöldy P.*,
1974. A kisgyermek nevelése a szegény családokban Topolyán 1900 körül. *Ethnographia* LXXXIV. 513–519.

ÜBERLIEFERUNGEN IN DER ERZIEHUNG ZUR ARBEIT

(Auszug)

Anhand der Untersuchung einer kleinen geographischen Landschaftseinheit wird mit der vorliegenden Studie der Versuch unternommen, die Sozialisierung des Individuums innerhalb der von der bäuerlichen Gesellschaft bestimmten Abgrenzungen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts zu beobachten. Von ihrem Umfang und ihrem Thema her soll und will diese Arbeit keine allgemeingültigen Schlüsse ziehen. Ihr Ziel besteht viel eher darin, die Gültigwerdung der im Anfang dargestellten bisherigen Forschungsergebnisse zu untersuchen, und zwar auf dem vorgegebenen Gebiet.

Die sich historisch herausgebildete Rolle des Bauerntums in der Gesellschaft hat ein derartiges ungeteiltes Tätigkeitssystem gebildet, dessen Grundlage und Hauptcharakteristikum die Arbeit darstellte. Dies wurde anfangs ein äusserlicher Zwang und dann über die Jahrhunderte hinweg zu einer Moral, und als einer ihrer wichtigsten Kom-

ponenten organisierte sie die Lebensweise der bäuerlichen Gesellschaft. Daher hat sie auch in der Vererbung des Wissensstoffes eine determinierende Rolle inne.

Die Analyse der Erziehung zur Arbeit auf dem hier untersuchten Gebiet zeigte in erster Linie, welche Wirkung die naturgeographischen Gegebenheiten auf die Lebensweise sowie unter anderem auch auf das Hineinerziehen haben. Die durch den Mangel an Ackerfläche determinierte Lebensweise in diesem von Hochgebirgen eingeschlossenen Tal ist die Erklärung dafür, daß in den bäuerlichen Charakter der ethnographisch verstandenen Hineinerziehung in dieser Landschaft auf ganz natürliche Weise auch dazugehört, Wissensstoff aus dem Tätigkeitssystem anderer Gesellschaftsschichten zu übermitteln: wie z. B. sich das Töpferhandwerk anzueignen. Somit wurde es zu einem organischen Teil der ungeteilten Hineinerziehung des Bauerntums, entsprechend seiner Lebensweise sich den Wissensstoff aus der der Bauernschaft sonst fremden handwerklichen Tätigkeit anzueignen.

Gabriella Vida

ADATOK TORNAÚJFALU NÉPI TÁPLÁLKOZÁSÁHOZ

BODNÁR MÓNICA

Tornaújfalu¹ – ez a valamikori Torna megyei kisközség ma a Kassa vidéki járáshoz (okres Košice-vidiek) tartozik. Lakosai magyar nemzetiségűek. A község és környéke néprajzi szempontból feltáratlan területnek számít.² Jelen dolgozatomban e mintegy négyszáz lelket számláló kisközség hagyományos népi táplálkozásával és az abban bekövetkezett változásokkal kívánok foglalkozni.

A népi táplálkozáskultúrában nagyon fontos szerepük van a növényi alapanyagú ételeknek.³ A paraszti gazdaság lényeges eleme, hogy önellátásra törekszik. Az emberi létfenntartás legprimitívebb, legarchaikusabb módja az emberi lakóhely környékén termő növények összegyűjtése táplálkozás céljaira. Ennek elemei hosszú időn keresztül fennmaradtak, még napjaink fejlett társadalmában is előfordul az erdő, mező növényeinek gyűjtése. A gyűjtögetés hagyományosan női munka,⁴ általában nők és gyerekek végezték, de olykor a férfiak is besegítettek. Az összegyűjtött füvek, virágok, bogók stb. többfajta célra is felhasználhatók. Én itt elsősorban a táplálkozásra felhasznált növényekre és fogyasztási módjukra térek ki, ám sok esetben ezt nehéz elválasztani a gyógyítástól.

Az összegyűjtött növények legegyszerűbb felhasználási módja a nyersen való fogyasztás. Erre több utalást találunk az irodalomban,⁵ ezek szerint több vidéken nyers állapotban fogyasztották pl. a *somot* (*Cornus mas*⁶), *kökényt* (*Prunus spinosa*), *galagonyát* (*Crataegus oxyacantha*), *makkot* (a bükk makkját – *Fagus silvatica*), *mogyorót* (Co-

1. A falu nevének alakulása: 1773 Új-Falu, Korabinszky Lexikon 1786, Lipszky Repertórium 1808 Újfalú, 1863–1913, 1938–1945 Tornaújfalu, 1920 Turnava, Turnianská Nová Ves, 1927–1938, 1945–1948 Turnianska Nová Ves, Torna-Újfalú, 1948–1964 Turnianska Nová Ves, 1964 Nová Bodva. 1964-ben összevonták két szomszédos településsel, Horvátival (Chorváty) és Vendégivel (Hosiove nad Bodvou). Vö.: *Majtán, M.* 1972. 64.
2. Bár jártak néprajzkutatók a faluban és környékén, a lehetőségek még nagyrészt kiaknázatlanok. Viseleti anyagot gyűjtött Tornaújfaluban *Méryné Tóth Margit* – gyűjtésének rövid, ismeretterjesztő célt szolgáló összefoglalója jelent meg a CSEMADOK KB képes hetilapja, a Hét egyik számában. Az utóbbi években *Barna Gábor* a búcsújárás és a vallási élet szokásait vizsgálta a faluban. 1968-ban a Néprajzi Kutatócsoport dolgozott a környéken, két közeli településen, Szádellőben (Zádiel) és Nagyidán (Velká Ida) végeztek felméréseket. *Szanyi Mária* János (Janík) község földművelését dolgozta fel. Tágítva a kört, a Bódva-völgyből ismerünk néhány leírást. Vö.: *Gunda B.*, 1973.; *Sz. Morvay J.*, 1950.; *Ruitz I.*, 1965. A szlovák kutatók közül *Markuš, M.* 1972. tanulmányát kell megemlíteni.
3. A növényi alapanyagú táplálékok kutatása a népi táplálkozás kulcskérdése. Erre *Bódi E.* is utal. Vö.: *Bódi E.*, 1984. – további irodalmi utalásokkal.
4. *Györffy I.* é. n. 16.
5. *Bátty Zs.*; é. n. *Gunda B.*, 1938.; *Gunda B.*, 1960.; *Márkus M.*, 1941.; *Ujváry Z.*, 1957.
6. A latin megnevezéseket a következők alapján közlöm: *Gunda B.*, 1938.; *Gunda B.*, 1960.; *Kalmár-Makara, é. n.*; *Rátóti J.-Romváry V.*, 1980.

rylus avellana), *vadalmát* (*Malus silvestris*), *vadkörtét* (*Pyrus communis*), *Málnát* (*Rubus idaeus*), *vörös áfonyát* (*Vaccinium vitis-idaea*), *fekete áfonyát* (*Vaccinium myrtillus*) stb. Itták a gyertyánfa, cserfa és nyírfa megcsapolása útján nyert levét. A fejlődés egy magasabb fokán az összegyűjtött növényeket hőhatásnak teszik ki, főzik, sűtik, így teszik az ember számára élvezhetőbbé, ízletesebbé.

Az általam vizsgált községben is számos erdei és mezei növényt gyűjtöttek és gyűjtenek részben még ma is. Azokat a növényeket, amelyeket gyűjtés után nyersen fogyasztották, általában a gyerekek szedték. Ide tartozik a *mogyoró*, a *papsaji* (*Malva neglecta*). A *szeder* (*Robus caesius*), a *szamóca* (*Fragaria vesca*) és a *málna* (*Rubus idaeus*) is a gyerekek kedvelt csemegéje. A szeder termését a temetőben és a Bódva partján szedték. Az idősebbek még emlékeznek rá, hogy az ő idejükben gyűjtötték a *vadkörtét* (*Pyrus communis*) és a *vadalmát* (*Malus silvestris*). A vadalmát főleg a káposzta savanyításánál használták. A vadkörtét néha nyersen is megették, de inkább megaszalták a kemencében, vagy megfőzték. A vadkörtéből készült pálinkát nem ismerik. Ugyancsak ismeretlen a vadalmavíz és a vadalmabor is, de a közeli Csermosnya völgyéből ezekre is van adat.⁷ A nyírvízzről sem hallottak, a Csermosnya völgyében is csak a gyerekek szokták „nyalogatni” a nyírfát, de Mecenzéfen (Medzev, Kassa vidéki járás) állítólag meg is csapolták.⁸

A *sóska* összegyűjtése is a gyerekek feladata volt. A magas szárú lósóskát csak a gyerekek ették, ezt a konyhán nem hasznosították, de a rétisóskából levest és mártást készítettek. A rétisóska savanyúbb a kertnél. A megmosott, megtisztított sóskát sós vízbe tették, éppen csak felforralták, majd tejjel behabarták. A mártás vagy szósz is hasonló módon készült, de ezt a levesnél sűrűbbre habarták. Krumplihoz és *lábatlantyúk*-hoz, vagy húsételekhez ették.

A gyűjtögetett növények sorában fontos helyet foglaltak el azok a bogyók, termések, amelyeket valamilyen módon feldolgoztak, tartósítottak. Ide tartozott a málna (*Rubus idaeus*) és a som (*Cornus mas*), amikből *szirupot* (szörpöt) és néha lekvárt is főztek. A somot helyenként aszalták is.⁹ Már Fényes Elek felhívta a figyelmet a sompálinkára: „A bőséggel termő somból pálinkát főznek, mely a szilvapálinkával egyenlő áron kél.”¹⁰ A pálinkához a somot hordóba gyűjtötték, hat héten keresztül erjesztették, ezután vitték a kifőzdébe Szepsibe (Moldava nad Bodvou, Kassa vidéki járás) vagy Szentjakabra (Tornaszentjakab, B.-A.-Z. megye).

Itt emlitem meg, hogy a község lakó élénk kereskedelmi viszonyban álltak a mecenzéfi *mántákkal*, akik *boronyicát* (fekete áfonya, *Vaccinium myrtillus*) és *brusnyicát* (vörös áfonya, *Vaccinium vitis-idaea*) árultak. A falubeliek általában búzával, kukoricával, tojással stb. fizettek a gyümölcsért, amit leggyakrabban befőztek. Két kanál boronyicára egy kanál cukrot tettek. Amikor megtelt az üveg, két-három kanál vizet öntöttek rá, majd az ablakba tették. A Csermosnya völgyében aszalták is a boronyicát. A megaszalt gyümölcsöt forró vízbe szórták, kevés cukrot tettek bele ízesítőnek. Lehűtve húsfélékhez ették.¹¹ Tornaújfaluban a boronyicának ezt a tartósítási és felhasználási módját nem ismerik.

Tea céljára különböző füveket, virágokat, leveleket és terméseket gyűjtöttek és gyűjtenek még ma is. Ezeket hűvös helyen szárították, majd zacskóba tették (újabban papírzacskóba, ezt tüvel megszurkálják, hogy jobban szellőzzön). A zacskóval fel-

7. Márkus M., 1941. 175.

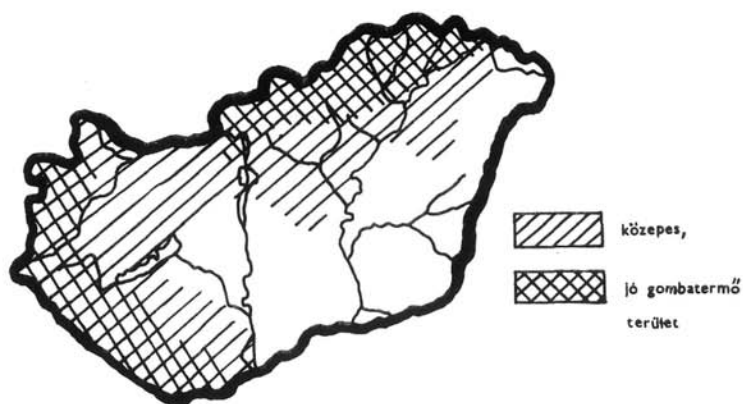
8. Márkus M., 1941. 177.

9. Saját gyűjtésem szerint a szomszédos Horvátiban (Chorvát) a *padon* (padláson) vagy ritkábban a napon aszalták a somot. Pálinkát itt nem főztek belőle.

10. Fényes E., 1837. 337.

11. Márkus M., 1941. 175.

GOMBATERKÉP

akasztották a *padra* vagy a *komorába*. Ezen a ponton a táplálkozást és a gyógyítást nagyon nehéz – és szükségtelen is – szétválasztani. A teák közül sokat különböző betegségek gyógyítására használtak. A szóban forgó faluban a *hársfa* (*Tilia*-féle) virágját, a *székfűt* (*Matricaria* *chamomilla*), a *szedér* (*Rubus* *caesius*) levelét, a *csipkebogyót* (*Rosa* *canina*) és a *bodzavirágot* (*Caprifolia*-*caea*) gyűjtötték. A kilenc fűből főzött teába többek között bodzát, hársat, kamillát, csipkebogyót és *cickafarkot* (*Achillea* *millefolium*) tettek. A leggyakoribb a székfű vagy más néven kamilla. Ezt a gyerekeknek és betegeknek adták többek között székrekedés ellen. Az *íremet* (Üröm, *Artamisia*-féle) is gyűjtötték teának, mert étvágygerjesztő hatású.

Az ember már régóta gyűjti táplálkozás céljára a gombát. Magyarország területén évente több millió kg ehető gomba terem.¹² Jó gombatermő területnek az avarral borított erdőtalajok, a mélyebb fekvésű lapos völgyek, a hegyek északi, mohás, lankás lejtői, valamint az erdőszélek, ligetes erdők, nedves talajú legelők tekinthetők.¹³ *Kalmár-Makara* gombaterképe¹⁴ szerint Északkelet-Magyarország jó gombatermő területnek számít (1. kép). Ennek alapján Tornaújfalut is ide sorolom, a község ugyanis közvetlenül határos a térképen jelzett jó gombatermő területtel.¹⁵

Társadalmi hovatartozástól függetlenül¹⁶ a falubeliek gyakran elmentek gombázni. Előfordult, hogy a mezőn ebéd után, amíg az asszonyok és a gyerekek pihentek, egyes férfiak egy kisebb korcst teleszedtek gombával. A hagyomány szerint *Péter-Pál veti a gombát*, csak e nap után szokták szedni. A következő fajták közismertek: *tinóru* vagy *tinórru* (*Boletaceae*); *galambgomba* (*Russula*); *csirkegomba*; *pecérke*; *úrígomba* (ízletes vargánya, *Boletus edulis*); *tarkaszárú*, vagy *tölgyfaszepe*. Az összegyűjtött gombát frissen fogyasztották, vagy szárítással tartósították. Mindkét felhasználási mód gyakori. A gomba szárítása kétféleképpen történt, egyrészt a kemencében kenyérsütés után,

12. *Kalmár-Makara*, é. n. 19.

13. *Kalmár-Makara*, é. n. 37.

14. *Kalmár-Makara*, é. n. 38.

15. A vizsgált község erdeje nagyrészt Magyarországhoz tartozik, az erdőben húzódik az országhatár.

16. Jelentős társadalmi különbségek nem voltak a faluban.

másrészt napon. Egyesek szerint nem szabad a napra tenni, hanem a vékony szeletekre vágott részeket száraz, hűvös helyen, árnyékban kell szárítani. A megaszalt gombát szalmaszakajtóba tették, a *padon* tárolták.

A gombát megsütötték, vagy főztek belőle levest. A gomba-savanyúságot nem ismerték, ezt csak újabban készítik, különböző szakácskönyvekből tanulják. Levesnek legfinomabb a galambgomba, csirkegomba vagy pecérke. Háromféle gombalevest készítettek. A gombát előbb leforrázták, az első levet mindig leöntötték. Aztán vajjal vagy zsírral berántották, ilyenkor zöldséget is tettek bele. *Lecskével* (kockatészta) fogyasztották. Máskor rántás helyett tejjel vagy tejföllel habarták. Böjti napokon – *szere-dán* és pénteken – a katolikusok káposztalében főzték meg a gombát. Karácsony *viliakor* is ilyen levest ettek és esznek még ma is.

Sütni leginkább a tinórut és a pecérkét szokták. *Megabálták* – az első levét ennek is leöntötték – hagymás zsíron megsütötték, majd tojással, esetleg tejföllel szaporították és tették izesebbé.

Tornaújfalu lakói a gyűjtögetés útján szerzett növényeket piacon nem árusították, inkább saját háztartásukban hasznosították. Házalni is ritkán, inkább csak a gyerekek mentek velük.

Az elsődleges élelemszerzés – főleg a gyűjtögetés – egyre inkább háttérbe szorul. Ezt már az ötvenes évek kutatásai is hangsúlyozzák.¹⁷ Ám még mindig akadnak nyomai és valószínűleg még sokáig így lesz, elsősorban a gyerekek jóvoltából. Már nem a szükség viszi rá az embereket a gombázásra, a sóska, som, hárs szedésére, inkább az ételek, az ízek változatossága miatt teszik.

Tornaújfalu határa nem tartozott a termékeny területek közé,¹⁸ földjein mégis megtermett mindenféle *elet* (gabonaféle). Termeltek itt búzát, *gabonát* (rozs), árpát, zabot. A bükkönyt a marha takarmányozására termesztették. Ültettek *gruját*¹⁹ (burgonya), *kukoricát*, répát. Saját szükségletre megtermett a köles, a bab és más növények is.

Területünkön a pépes ételeknek²⁰ aránylag kevés fajtáját ismerik. Ennek elsődleges oka valószínűleg a malomipar fejlettsége és a malmok közelsége lehetett.²¹ Korábban bizonyára fontosabb szerepet töltött be ez az ételtípus a táplálkozás egészében. A pépes ételek elsődleges nyersanyaga ugyanis a durván őrlött liszt.²² Ilyen lisztminőség elsősorban a kézimalmok segítségével nyerhető.²³ Az *eletet*, így a leggyakrabban használt, a kenyérsütés alapjául szolgáló *gabonát*, de a búzát is – a ma élők emlékezete szerint – mindig a malomba vitték őrölni. A falu legidősebb lakója is csak hallomásból tudja, hogy egy ínséges esztendőben otthon őrölték a *gabonát malmocskán*.²⁴ Ez a kezi-

17. Ujváry Z., 1957. 231.

18. „A mezőgazdaság részére Kassa képezi a határkövet, Kassán a szőlő is, meg a búza is megterm még, fölötté azonban a burgonya, zab s az árpa képezi a gazdasági termelés tárgyát.” Borovszky S.–Sziklay J. (szerk.), 1896. 403. Vö.: Magda P., 1819. 389.; Fényes E., 1837. 337.; Fényes E., 1847. 278–179.

19. A *gruja* általánosan elterjedt nyelvjárási kifejezés ezen a területen. Vö.: Kósa L., 1980. 26.

20. A pépes ételeknek kétféle típusát különböztetjük meg: pépek és stercek. Vö.: Kisbán E., 1960. 9. A stercet az általam vizsgált községben nem ismerik, ez dunántúli étel. Vö.: Ortutay Gy. (főszerk.), 1981. 480.

21. Tornaújfaluban, Zsarnón (Žarnov) és Vendégiben is volt malom.

22. Vö.: Kisbán E., 1960. 10.

23. Vö.: Selmeczi Kovács A., 1981.

24. Az 1896-ban született Bodnár Anna így emlékezett vissza a kézimalmon való őrlésre: „Egy öregasszonytól hallottam – az még mamától is sokkal öregebb volt –, hogy egyszer, amikor ínség volt, nyótták a gabonát a taklác közül, otthon őrölték malmocskán. Ez négy lábon állt, mint egy asztal, a közepén egy nagy lyuk volt, abban egy daráskő; rajta egy másik kő, azon egy lyuk, akibe rakták a szemet; meg egy másik lyuk a botnak, amivel hajtották.

malom a Magyar Néprajzi Lexikonban leírt tőkés foglalatú kézimalmok csoportjába tartozik.²⁵ Kukoricát viszont gyakran őröltek otthon, a legismertebb és legkedveltebb pépes étel a kukoricakásából²⁶ készült *zsámiska*.²⁷ Elkészítési módja a következő: a közepes nagyságú kukoricakását megfőzik, majd felkeverik és búzaliszt hozzáadásával ismét átfőzik. A kukoricaételek²⁸ B2 vitaminban szegények, ezért olyan nyersanyagokkal egészítik ki, amelyek ezt pótolják. Ez elsősorban a tej, de Közép- és Kelet-Szlovákiában gyakran a vaj.²⁹ A vizsgált községben pirított vajat tesznek a *zsámiskára* és tejet isznak hozzá. A vaj nagyon fontos, elmaradhatatlan kiegészítője, ízesítője a *zsámiskának*. Ezt támasztja alá, hogy a szóban forgó étel szardán és pénteken, a köpülések napján főledel.

Babból és burgonyából, olykor lencséből is készítettek pépeket. A babba lisztes habarást tettek, majd *szalonnakuszkával*³⁰ vagy vajjal öntötték le. A *törvegruját* aludt-tejjel vagy hagymás zsírral fogyasztották. A törvelencsét és -babot ma főzeléknek nevezik.

Adatközlőim a búzadarából készült pépes ételekre egyáltalán nem emlékeznek.

A földművelő nép legfontosabb mindennapi tápláléka a kenyér.³¹ A kenyérnek való terményt mindenki megtermelte magának, még a szellérek is *learatták kepébe*, tehát a falu legszegényebb rétegének is volt kenyérgabonája. A terményt általában a helyi malomba vitték őrölni. Egy évben öt-hat alkalommal őröltek, mégpedig karácsonyra, húsvétra, kapálásra, hordás előtt és hordás után. A malomba szekéren, *saraglyán*³² vagy háton szállították a terményt. Általában az *emberek* vitték, az asszonyok meg mentek *kiszedni*. Egyszerre három zsák gabonát őröltettek, többet semmiképpen, hogy meg ne keseredjék. Ha fogyóban volt a liszt, vitték az újabb adagot. A különböző gabonafajtákat külön-külön őrölték meg, a lisztet is csak közvetlenül felhasználás előtt keverték össze. Őrlés után a lisztet kiöntötték a *vannába*,³³ csak felhasználás előtt szitálták. Az őrlésért terményben fizettek, a molnár búzában vette ki a vámot. Háromfajta búzalisztet ismernek: *eleji liszt*³⁴ – ezt használták a kalácskészítésnél; *második liszt* – ebből tésztát gyúrtak, tehát a főtt tészták alapanyaga; *terce liszt* – sötét színű, rossz minőségű; ebből volt a legkevesebb, tojásos rántott leves készítésénél hasznosították vagy a *kódus*-nak adták.

Kenyeret legtöbb esetben *gabonalisztből* (rozsliszt) sütöttek. Másfajta lisztet csak ínséges időkben használtak. Az árpaliszt és a búzaliszt keverékének *vegyesliszt* volt a

25. Ortutay Gy., (főszerk.), 1980. 187–189.

26. *Zsámiskának* még ma is malmocskán őrlik a kukoricát.

27. „A *zsámiska* elnevezés a Sajótól a Felső-Tiszáig terjedő területen általános. Ukrán jövevényszó (< *zamiška*; ott a *za mészati* »megkever, belekever« származéka)”. *Kisbán E.*, 1960. 13.

28. Mivel a kukoricaételekről a továbbiakban már nem esik szó, itt említem meg, hogy adventkor a fonóban főtt szemes kukoricát ettek. Úgy készítették, hogy a lemorzsolts, kiszelelt szemeket megfőzték, leszűrték, összekeverték a *famázsárban vasbakóval* megtört mákkal, majd cukrot is szórtak rá.

29. *Stoličná, R.*, 1976. 116.

30. *Kuszká* – a szláv harapás szóból; előbb a leharapott részt, majd jelentésbővüléssel általában a részt, bármilyen módon elkülönített egységet jelentett. Vö.: *Holub, J.–Kopečný, F.* 1952. 195. *Machek, V.* 1957. 249.

31. A néprajzi leírásokban a kenyér előtt, a pépes ételek után általában a lepényfélék kapnak helyet. Jelen tanulmányomban szakítok e hagyománnyal, ugyanis ezen ételféleségeket egy másik munkámban kívánom feldolgozni.

32. Kerék nélküli szerkezet, lényegében egy deszkalap, aminek két végét egy-egy ember fogja.

33. A fából készült hordót, tárolóedényt nevezték *vannának*. Vö.: *Szinnyi J.* (szerk.), 1897–1901. 917.; *Benkő L.* (főszerk.), 1976. 1087.

34. Egyes helyeken még ezt is két minőségre osztották, így volt *nullás liszt* és *grizes liszt*, ezt követte a *második liszt*.

neve. Tiszta búzalisztból sohasem sütöttek, mert a *gabonakenyér olyan mint a sajt, de a búza meg kiszárad, olyan mint a troszka* (salak). A kukoricalisztet is csak akkor használták ilyen célra, ha *szűkibe volt a gabona*. Ilyenkor kétharmad–egy harmad arányban vegyítették búzalisztal (egy harmad búzaliszt), hogy a kenyér ne menjen szét, mert *a kukorica magába olyan, mint a parázs*. A két háború közötti években is, amikor *elrekviráltak* a terményt, összeőröltek mindent, rozst, árpát, kukoricát, búzát, ami volt, ami maradt. A hajdinát itt nem ismerik.

Ha nagyon esős volt az idő, előfordult, hogy a gabonaféle kicsírázott. Ilyenkor átrostálták, a csírákat elvitték megdarálni, utána a marhának adták. Ha véletlenül csíráslisztből sütöttek kenyeret, a kenyérnek *elállt a haja, olyan volt, mint egy fedő*. Ha fogytán volt a fő alapanyag, a rozsliszt, akkor *grujával* szaporítottak.

A legtöbb helyen egyszerre hat kenyeret sütöttek, de népes családoknál akár kilencet is. Egy kenyér kb. 3–4 kg-os lehetett. Ez eltartott egy hétig, gyakran még tovább is. A kenyérsütésnek nem volt meghatározott napja. Mindenki akkor sütött, amikor az előző adag elfogyott. Ám az ünnepnapok, így a vasárnap is tiltott nap volt ilyen szempontból. A kenyérsütés gondos előkészületet igényelt, ami már a megelőző nap estéjén megkezdődött. Megszitálták a lisztet, kenyerenként egy szakajtónyit; kikészítették a sőt, minden kenyérbe fél marékkanál számítottak. Vízet melegítettek, ugyanis a *párt* vagy *kovászt lágyra* vízben kellett áztatni. Az itt használt erjesztőanyag az egyszeri alkalomra készített erjesztőanyagok csoportjába, a kovászmaghoz sorolható.³⁵ Az előző kenyérsütés alkalmával a teknőkaparékot, a *vakarékot* eldörzsölték lisztal,³⁶ megszáritották és eltették a *párkosárba*. Ez vesszőből, ill. gyékényből készült, cigány árusoktól vásárolták. Komlót – emlékeztük szerint – soha nem használtak az erjesztő ízesítéséhez, viszont 10–20 dkg élesztővel növelték a házi erjesztőanyag hatékonyságát.

A vizsgált község a rozskenyeres tömbbe tartozik,³⁷ itt is a közvetett tészta készítés a jellemző. Este a liszt mennyiség egy negyed–egyötöd részével *bekovászoltak* – a vízben feloldott erjesztőanyagot *kovásztívó kanál* segítségével összekeverték a lisztal. Reggelre *telekőlt a teknő*. Reggel következett a *dagasztás*. Ezt a gazdasszony nyolc óra körül kezdte, miután *elvégezkedett*. A *dagasztólábon* vagy *teknőlábon* elhelyezett *teknőben* dagasztottak. A teknő topolyafából volt kifaragva. A dagasztás addig tartott, amíg a tészta le nem vált a kézről. Dagasztás után a tésztát meglesztezték, a teknőt *abrosszal* takarták le. A tészta egy ideig a teknőben *kőlt*. Csak aztán *szaggatták ki szakajtókba*, ahol tovább kelesztették. Úgy győződtek meg róla, hogy megkelt-e már eléggé, hogy ujjal megnyomták a tetejét. Akkor volt jó, ha a tészta hamar visszanyerte eredeti formáját.

Még kiszaggatás előtt, amíg a tészta a teknőben kelt, begyűjtöttak a kemencébe. A fűtés a nők dolga volt. Amikor elégett a rakás fa, *szétciráltak* (széthúzták) a tüzet a kemence alján, *csaptak rá még néhány falkát*, majd megvárták, amíg az is elégett. Amikor a kemence belseje már jól ki volt égve, *olyan fehér volt, mint a hó*, be lehetett vetni a kenyeret. A kiszaggatott tészta a *házban* vagy az *utóházban* *kőlt* az asztalon, a széken. Csak bevetés előtt vitték ki a *pítárba*. Ott a szakajtóból ráöntötték a lapátra, *avval* tették

35. Kisbán E., 1970. 99–100.

36. A legidősebb adatközlő szerint a *párt* búzakorpával és rozsliszttel keverték össze – a korpa miatt felhasználáskor szitán kellett átdolgozni a lisztbe. Éppen ebben különbözött a kovásztól, ugyanis ehhez csak lisztet tettek. A búzakorpa a további megkérdezettek közül már senki sem emlékszik, viszont az általa kovásznak nevezett erjesztőanyagot mindenki ismeri. A megnevezés azonban nem egységes. Van, aki csak a *pár* terminológiát ismeri, mások csak a *kovászt*. Olyan is akad, aki mindkét kifejezést ismeri, de azokat azonos értelemben használja.

37. Kisbán E., 1970. 101.; Bódi E., 152.

be a kemencébe. Bevetés előtt a kenyeret vízzel megmosták, hogy *szép sima legyenek*. Néhol káposztalevelet is tettek a kenyér alá.

Bevetés után kihúzták a tüzet a kemence *eleibe*, a kemence szájához odatették a *pléhet*. Kis idő eltelte után megnézték, hogy *fögi-e már a kenyeret*, pirosodik-e. Ha pirosodott, akkor elvették a pléhet, hogy meg ne égjen a kenyér, ha nem fogta, akkor egy *csöppet meglángolták*. A kenyérnek kb. két óra hosszat kellett a kemencében sülnie.

A kemence a szabadkémény alatt a *pitarban* volt. A vizsgált területen a hagyományos építőkultúra átalakulásával, felbomlásával a második fázisban jelentek meg a konyhai sütőkemencék. Ezek a Dunántúlon előforduló, asztalszerűen kiképzett kemencékhez állnak közel. Nyílt tűzhelyeket csak ritkán építettek rájuk, mert elterjedésük a vaslemez takaréktűzhelyek alkalmazásával bontakozott ki.³⁸ A faluban ma már csak két ilyen kemence található. Mindkettő valószínűleg 1903-ban épült, amikor újjáépítették a leégett Felvéget.³⁹ *Kemencének* vagy *falas masinának* nevezik a vaslemez takaréktűzhelyeket. Ezek közül a legrégebbi 1908-ban épült, mint mondták, előtte *szabad masina* volt. A legújabbat századunk ötvenes éveiben építették. Ezt *masinás Spisák* csinálta Udvarnokiból (Dvorníky). Ez már nem a pitvarban, hanem a lakóház mellett épített *nyári konyhában* található.

Sütés után általában szénvönővel vagy kétágú vasvillával vették ki a kemencéből a kenyeret. Az alját lesöpörték a hamutól, aztán vizes ronggyal megtörölték. Amíg kihűlt, letakarva a pitarban hagyták, csak utána vitték ki a *komorába*. Ott a gerenda alatti *pócon* tárolták.

Nagy becsben tartották a frissen sült kenyeret, az *új kenyérből* megkínálták a szomszédasszonyt is. A kenyér megszégéséhez nem fűződött semmiféle tilalom, *akarki* megszeghetette, ha éhes volt. Ám nem volt ez mindig így. Az adatközlők a régi öregek elbeszéléséből vagy saját tapasztalatukból tudják, hogy az élelmiszerkészlet valamikor el volt zárva, a gazdasszonynál volt a kulcs. Katolikus helyen szegés előtt *keresztet kellett csapni a kenyérre*. A *szegett kenyeret* a *vakablakban* tartották.

Ha véletlenül keletlenül került a tészta a kemencébe, akkor az ott kiforrt. Ez volt a *dromó*. Volt, aki kimondottan szerette, édes tejbe vagy *ritkalébe*⁴⁰ aprította.

Kenyársütés után a teknőt forró vízzel mosták ki. Csak miután megszáradt, akkor tették el a *komorába*, a *hambárba*⁴¹ a búza vagy a rozs tetejére.

A kenyársütés alapos szaktudást és kemény fizikai munkát igényelt. Nem véletlenül mondták sokfelé, hogy addig kell dagasztani, amíg megcsordul az eresz.⁴² vagy amíg a padlás nem csepeg.⁴³ Itt is úgy tartották, hogy a dagasztás addig tartott, míg *megcsordult a padlás*. Éppen ezért a leányt csak férjhezmenés előtt tanították kenyeret sütni, de

38. Ortutay Gy. (főszerk.), 1980. 264–265.

39. 1903-ban a barkai (Bórka) búcsúkor leégett a Felvég, 1904-ben pedig az Alvég lett a tűzmartaléka. Ekkor szinte minden házat újjá kellett építeni.

40. Zsírba egy kis lisztet tettek, feleresztették vízzel, ez volt a *ritkalé*.

41. Az *eletet* régen *szászékba*, később fenyőfából készült *hambárba* öntötték. Egy szűszék még található a faluban, ma is terményt tárolnak benne. Ezen a vidéken a nagyméretű (kb. 100x100x200 cm) fedél nélküli ácsolt ládát nevezik így. Az említett darab kétrekeszes, díszítése nincs, 1801-ben készült, a készítője nevének kezdőbetűit is belevészte a kemény tölgyfába. (Érdekességgént megemlítem, hogy a szűszéket a tészesítés után szétszedték, kirakták a kamrából, majd néhány éve ismét eredeti funkciójának megfelelően használják. A szétszedést igazolja, hogy az évszámot és a monogramot viselő darab fejjel lefelé került vissza a helyére.) A gabonatárolókról lásd Füzes E., 1984.

42. Lukács G.: Táplálkozás, az ezzel kapcsolatos tevékenységek és szokások a mezőkövesdi mityóság körében. A miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára, ltsz. 4755.8.

43. Tar E., 1971. 76.

az is előfordult, hogy még akkor sem, *ahol annyok volt, nem igen hagytak markalászni a tekenőbe.*

A sütés alkalmával a kenyértésztából – a kenyér bevetése előtt – megsütötték a *lángost*. A teknő oldalára ragadt tésztát sem hagyták kárba veszni. Kikaparták, a tésztafoszlányokat összegyúrták, ebből készült a *vakaréék*. Ezt a kenyérrel együtt sütötték. A *cipót* is a kenyérrel egyszerre vetették be, de ez csak fél óra hosszat sült.

A lisztből készült ételek következő fontos csoportját a főtt tészták alkotják. A főtt tészták – mai, viszonylag jelentős szerepük ellenére is – csak késői fejlődés eredményei.⁴⁴ Ezeket *második lisztből* készítették.

A főtt tészták felhasználásukat tekintve lehetnek levestészták és ízesített tészták.⁴⁵ Készítésmódjuk, készítési technikájuk alapján megkülönböztetjük a *vert tésztát* a *gyúrott tésztától*. A *vert tészták* csoportjába tartozik a *haluska*. Úgy készül, hogy a lisztet, a tojást, a sót és a vizet összedolgozzák, gyengére kiverik. A tésztát forró vízbe szaggatják, megfőzik. Főzés után leszűrlik, egy kicsit átmoszák. Ráöntik a pirított vajat, aztán ízesítik. Ízesítőként túrót, lekvárt, karalábét, savanyú káposztát, hordós káposztát vagy diót használnak.

Hasonló módon készül a *grujahaluska* is, de tojás helyett nyers burgonyát reszelnek a lisztbe. Ezt az ételfajtát a Északkelet-Magyarországon a palóc területekkel bezárólag, valamint Szatmárban és Nyírségben is megtaláljuk.⁴⁶ Sokfelé sztrapacskának nevezik, a köztudatban szlovák nemzeti eledelként él. A Bódva mentén *haluska*, *galuska* néven ismert.⁴⁷ A vizsgált községben a *grujahaluska*, *krumpligaluska*, *sztrapacska* megnevezést is használják.

Gyakran nemcsak a *vert tésztát*, hanem a *gyúrottat* is illetik *haluska*, *galuska* névvel. A meggyúrt, elnyújtott tésztát *csipdossák* vagy *gallérra vágják* (nagyobb négyzet alakúra), majd vízben kifőzik. Ízesítése megegyezik a *vert haluska* ízesítésével.

Gyúrott tésztából készül a *derelye* is. A kör alakúra *sikált* tészta egyik felére kis gombócokban túrót vagy lekvárt tesznek, a tészta másik felét ráhajtják. Ujjal egy kicsit megnyomkodják, majd *derelyeszaggatóval* elszaggatják. Akinek nincs szaggatója, az előbb felvágja a tésztát kis négyzetekre, beleteszi a tölteléket, háromszög alakúra hajtja és oldalait ujjal lenyomkodja. Ismert a *derelyének* egy másik változata is; ennek tésztájába burgonyát tesznek (*grujaderelye*), így az vastagabb, mint az előző. Ezt túróval nem szokták ízesíteni, csak lekvárt tesznek bele, aztán megszórják prézslivel.

A levestésztákat általában gyúrik. A meggyúrt tészta lap szeletelésétől függően megkülönböztetik a *metélkét* (hosszú, vékonyra vágva) és a *lecskét* (apró kockára vágva). Ünnepi alkalmak, különösen lakodalmak elmaradhatatlan levesbetétje a *csigatészta*. Szővőbordán készül. A lakodalom előtti héten néhány alkalommal összegyűltek a *csigacsínálók*, ők készítették el a kellő mennyiséget. *Morvay Judit* szerint az ünnepi étrendben megjelenő csigaleves alföldi átvétel.⁴⁸ A főtt tészták levét általában nem használták fel a konyhában, kiöntötték a sertésnek.

Itt szólok a főtt tészták másik csoportjáról, melyek élesztővel kelesztett tésztából készítenek. Ez az utóbbi évtizedekben, a 30–40-es évektől vált ismertté. Anyaga kalács-tészta, ám nem sűtik, hanem párán megfőzik. Ez úgy történik, hogy egy fazékban – aminek a tetejét ruhával kötik le – vizet forralnak. Rárakják a pogácsa formájúra kiszaggatott gombócokat, majd egy tállal leborítják, hogy a párában a tészta átfőjön. A főzés kb. 10–15 percig tart. Ezután megszórják cukros kakaóval vagy dióval és pirított vajat is

44. Kisbán E., 1960. 6.

45. Hegyi I., 1964. 375.

46. Bódi E., 1982. 77.

47. Bódi E., 1982. 77.

48. Sz. Morvay J., 1950. 167.

csepegtetnek rá. Esetleg lekvárral is ízesíthető. Az ily módon elkészített tésztát *páran-főtnék* vagy *cseh gombócnak* nevezik. A gombóc és a knédli a szlovák konyhán is új jelenség. A knédli különösen osztrák, bajor és cseh területeken kedvelt eledel, szlovák vidékeken a századforduló táján, de főleg az első világháború után terjedt el, a csehmorva konyha nyomán.⁴⁹ Területünkön is ebben az időben vált ismertté, sokan a katonai szolgálatról hazatérő fiúk, férjük kérésére főztek először, később eltanulták tőlük a többiek is.

A sült tészták elkészítése – összehasonlítva az előzőekben ismertetett tésztaféleségekkel – magasabb fokú technikai ismereteket, valamint finomabb, jobb minőségű alapanyagot igényel.⁵⁰ Közös jellemzőjük, hogy a hagyományos paraszti étrendben általában egyes jeles napokhoz kötődnek. Csak a legutóbbi években, évtizedekben váltak a hétköznapi étrend elemeivé, ám néhányat közülük még ma is csak ünnepi alkalmakkor készítenek.

Legtöbbjük kelesztett tésztából készült. A kalácsot – a kenyérrel ellentétben – mindig élesztővel kelesztették. Lisztje az úgynevezett *első liszt*, a legfinomabb, a legjobb minőségű búzaliszt volt. A kalács helyét a mai táplálkozási struktúrában sok háztartásban a sütemények vették át.

Kalács terminológia alatt a *kemencés kalácsokat* értik. Ilyeneket a legnagyobb ünnepekre, keresztelőre, lakodalomra, búcsúra sütöttek. A halotti torba kemencés fehérkalács, *fonotka kalács* készült. Ezt három vagy négy ágból fonták. Tepsiben sütötték ki, így szögletes alakú volt. Ilyet lakodalomba is sütöttek, ez alkalomra saját tésztájából kis koszorúkat is fontak a négy sarkába. A *nyoszolyóasszonyok* vitték ajándékba. Ez a szokás az ötvenes években maradt el. A *nyoszolyóasszonyok nyoszolyóperecet* is sütöttek. Ez is a fonott kalács tésztájából készült. Vacsora után osztották szét a násznép között. Utoljára az 1920-as években csinálták.

A karácsonyi, húsvéti, pünkösti kemencés kalácsok a *mákos patkó*, *diós patkó*, *káposztás lángos*, *túrós béles*. A régi öregek rétest is sütöttek. Az elsikált tésztát mákkal, túróval vagy almával szórták meg, megcukrozták, majd összetekerték. Csiga formában kettőt tettek egy tepsibe, úgy sütötték ki.

Húsvétkor a sonkához fehérkalácsot adtak.

Karácsonyi és nagypénteki⁵¹ fő étel a *mákos doboska*. A *doboska* vagy *gúnárnyak* szintén kelesztett tésztából készül, mint az előzőek, de ez sovány, zsír nélküli, mert böjtös eledel. A tésztát ujjnyi gömbölyűre *elsulykálták*, tepsiben megsütötték, apró darabokra vágták, forró vízzel *leforrózták*, leszűrték. Túróval vagy mákkal – böjtösen inkább mákkal – ízesítették. Cukros vízzel is meglocsolták. *Újév viliáján* is csináltak *doboskát*, de ekkor már túróval meg vajjal ízesítették.

A *doboska* tésztájából készült a *pipiske*, ez a madár alakú, feketebors szemű kalács. Karácsonykor sütötték, a kántálóknak adták. Csécs (Čečejevce) és Reste (Rešica) községekben is *pipis* vagy *pipiske* a neve, a zempléni magyar falvakban *tubunak* nevezik.⁵² A szlovák etnográfusok véleménye szerint ezeket a terminológiákat a magyarok a szomszédos szlovák etnikumtól vették át.⁵³ A magyar nyelvészek szerint nem dönthető el, hogy a *pipiske* kifejezést melyik nép vette át a másiktól, illetve a szlovák eredetiséget nem tartják valószínűnek.⁵⁴

49. Markuš, M. 1969. 520–521.

50. Vö.: Kisbán E., 1960. 6.

51. A reformátusok csak nagypénteken böjtöltek.

52. Markuš, M. 1972. 88.

53. Markuš, M. 1972. 88.

54. Kniezsa I., 1974. 715.; Benkő L. (főszerk.), 1976. 204.

Összetételében némileg eltérő a leggyakoribb hétköznapi sült tészta, a *tepertős pogácsa*, melynek tetejét sütés előtt megvagdalták. A kukoricalisztből készült pogácsát nem ismerik.

Farsangi fő étel a *pampuska*. Ez búzalisztből, élesztővel dagasztott tésztából készült, melybe cukrot és tejet is tettek. Miután megkelt, pohárral kiszaggatták, lekvárral ízesítették, zsírban kisütötték. A *túróperecet* is zsírban vagy olajban sütötték. Ez úgy készült, hogy a lisztet, túró, tejfelt, tojást, cukrot, sót, *pezsgőt* (szódabikarbóna) összegyúrták, *elsikálták*, sok kis patkót formáltak belőle, majd kisütötték. Manapság is készítik, leves után második ételnek.

Liszt, tojás, só, cukor és *pezsgő* az alapanyaga a *herőcének*. A meggyúrt tésztát ujnyi vastagra *sikálták*, *derelyecsinálóval* feldarabolták, a közepébe keresztet vágtak. Sütés után porcukorral hintették. Ünnepnapokon sütötték gyerekeknek. Ismert és kedvelt étel a palacsinta is. Leggyakrabban túróval vagy lekvárral ízesítették.

A palacsintához hasonló tésztából sütötték az ostyát is. Az ostyasütés naptári ünnephez, mégpedig karácsonyhoz kötődött. Az ostyát főleg a gyerekeknek sütötték. Napjainkban két ostyasütő található a faluban. Az egyik újonnan került ide,⁵⁵ a másik az egyház tulajdona.⁵⁶ Még ma is széles körben elterjedt az ostyasütés. Az ostyasütő már két héttel karácsony előtt megkezdí vándorútját, hogy mindenkihez odaérjen, aki sütni akar.

Összegzésként megállapítható, hogy a vizsgált község táplálkozási kultúráját tekintve beleillik az északkelet-magyarországi tájegység, szűkebben a Bódva-völgye néprajzi egységébe. A jelen vizsgálatok eredményét összevetve az eddigi kutatásokkal megállapítható, hogy lényeges eltérés nem tapasztalható, viszont sok a hasonlóság, az egyezés. Ezek közül a legszembevetőbbek: itt is fontos helyet foglal el a táplálkozásban a burgonya, gyakori a burgonyás ételek fogyasztása.⁵⁷ Nem csak önnáúó ételként (*törvegruja*, *grujaleves*), hanem liszt- és kenyérpótlóként is ismert (kenyérsütésnél, ill. *grujahaluska*, *grujalángos*). Fontos nyelvészeti adat a *gruja*,⁵⁸ valamint a *haluska*, *galuska*⁵⁹ terminológia. A kukoricakásából készült pépes ételnek itt is *zsámiska*⁶⁰ a neve. A kézimalmot *malmocska*nak nevezik⁶¹ és gyakori a szavak, megnevezések kicsinyítő képzős változatának használata (pl. *pipiske*, *szűrőke*, *malmocska*). Nagyon jellemző a habart ételek gyakori fogyasztása.

55. A tulajdonos a hetvenes évek elején vette az ócskapiacra.

56. Az egyház tulajdonát képező ostyasütőt a harangozó őrzi. A mostani azonban már nem az eredeti, amit a haranggal együtt öntöttek.

57. Vö.: Bódi E., 1982. 73–80.

58. Vö.: Kósa L., 1980. 26.

59. Benkő L., (főszerk.), 1967. 1021.; Benkő L., 1970. 38.

60. Vö.: Selmeczi Kovács A., 1981. 122.; Bódi E., 1981. 148.; Kisbán E., 1960. 13.

61. Selmeczi Kovács A., 1981. 116.

IRODALOM

- Bátky Zs.*,
é. n. Táplálkozás. A magyarság néprajza I. Budapest
- Benkő L.* (főszerk.),
1967–76. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Budapest
- Borovszky S.–Sziklay J.* (szerk.),
1896. Abaúj-Torna vármegye mezőgazdasága. Magyarország vármegyéi és városai I. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. 403–417. Budapest
- Bódi E.*,
1981. Növényi alapanyagú táplálékok. Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről. 147–160. Miskolc
1982. Sztrapacska. Egy felvidéki étel néprajzi vizsgálata. *HOM Közl.* 20. 73–80.
1984. Adatok Szirénfalva és Csicsér népi táplálkozásához. *HOM Közl.* 22. 105–112.
- Fényes E.*,
1837. Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben III. Pest
1847. Magyarország leírása II. Pest
- Füzes E.*,
1984. A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest
- Gunda B.*,
1937. Népi mezőgazdálkodás a Boldva-völgyében. *Népr. Ért.* XXIX. 45–70.
1938. A gyűjtögető gazdálkodás emlékei egy gerecsehegységi tót faluban. *Ethn.* IL. 213–214.
1960. A gyűjtögető életmód emlékei a Gyalui havasokban. *Műveltség és Hagyomány* I–II. 207–217.
- Györffy I.*,
é. n. Gyűjtögetés. A magyarság néprajza II. 16–26. Budapest
- Hegyí I.*,
1964. A lisztminőségek és a tésztaételek összefüggései. *Ethn.* LXXV. 362–383.
- Holub, J.–Kopečný, F.*,
1952. Etymologický slovník jazyka českého. Praha
- Kalmár–Makara,*
é. n. Ehető és mérges gombák. Budapest
- Kisbán E.*,
1960. Nyersanyag és technika. Pépes ételeink típusai. *Népr. Ért.* LII. 5–27.
1970. A kenyér a táplálkozási struktúrában. *Népi Kultúra–Népi Társadalom* IV. 313–340.
- Knieszsa I.*,
1974. A magyar nyelv szláv jövevényszavai II. Budapest
- Kósa L.*,
1980. A burgonya Magyarországon. Budapest
- Machek, V.*
Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha
- Magda P.*,
1819. Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékeinek leg újabb statisztikai és geográfiai leírása. Pest
- Majtán M.*,
1972. Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov. Bratislava
- Márkus (Markuš) M.*,
1941. Gyűjtögetés a Csermosnya-völgyében. *Népr. Ért.* XXXIII. 173–177.
1969. Súčasný stav bádania o l'udovej strave na Slovensku. *Slovenský národopis*, 493–546.
1972. Obradný štedrovečerný šľiech na východnom Slovensku. *Slovenský národopis*, 73–102.
- Sz. Morvay J.*,
1950. Az ünnepi táplálkozás a Boldva-völgyében. *Ethn.* LXI. 148–171.
- Ortutay Gy.* (főszerk.),
1980–1981. A Magyar Néprajzi Lexikon III–IV. Budapest

- Rápóti J.–Romváry V.*,
1980. Gyógyító növények. Budapest
- Ruitz I.*,
1965. A parasztfjúság társasélete a Bódva-vidéken (1880–1950). Ethn. LXXVI. 572–601.
- Selmeczi Kovács A.*,
1981. Kézimalmok a Zempléni hegyvidéken. HOM Közl. 19. 116–125.
- Stoličná, R.*
1976. Kukurica, jej rozšírenie a význam ako jedlej obilniny. Slovenský národopis, 115–122.
- Szinnyei J. (szerk.)*,
1897–1901. Magyar tájszótár II. Budapest
- Tar E.*,
1971. A bodroghalmi kenyér. Abaúj és Zemplén népeletéből. 70–76. Sárospatak
- Ujváry Z.*,
1957. A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az Abaúj-Zempléni hegyvidékeken. Népr. Ért. II. 231–244.

ANGABEN ZUR VOLKSTÜMLICHEN ERNÄHRUNG IN TORNAÚJFALU

(Auszug)

Die Kleingemeinde Tornaújfalu im einstigen Komitat Torna gehört heute zur Tschechoslowakei und befindet sich im Landkreis Kassa (okres Kosice-vidiek). Ihre Einwohnerschaft, deren Zahl nicht über 400 beträgt, ist ungarischer Nationalität. Auch heute noch leben die meisten von ihnen von der Landwirtschaft. In meiner vorliegenden Arbeit beschäftige ich mich mit der traditionellen volkstümlichen Ernährung des Dorfes sowie mit den darin vor sich gegangenen Veränderungen.

Als erstes stelle ich die Rolle der wild wachsenden Pflanzen bei der Ernährung sowie deren Sammeln und Verarbeitungsweise vor. Dann gebe ich einen Überblick über die Breispeisen. In dem hier untersuchten Gebiet sind verhältnismässig wenig Arten von Breispeisen bekannt. Den Grund dafür, versuche ich zu erklären. Bevor ich auf das Brotbacken eingehe, gebe ich einen Überblick über alles Wissenswerte zum Mehl, wobei von Mahlen und von den Mehlqualitäten die Rede ist. Im nächsten Abschnitt beschäftige ich mich mit den gekochten Mehlspeisen. Hier werden die sog. haluska (dt. Nokken), sztrapacska (dt.: Speise aus Kartoffelmehl), derelye (dt.: Powideltascherln) und die verschiedenen Suppeneinlagen aus Mehl sowie die über Dampf gekochten Klösse erwähnt, welche erst neuerdings in die Ernährungsstruktur dieser Gegend eingedrungen sind.

In meiner Arbeit widme ich der Speisefolge an All – bzw. Festtagen kein gesondertes Kapitel. Doch bei einzelnen Speisen zähle ich auf, an welchen Tagen, zu welcher Tageszeit und zu welcher Gelegenheit sie im allgemeinen verzehrt wurden.

In der Zusammenfassung unternehme ich den Versuch die hier untersuchte Gemeinde anhand ihrer Ernährungskultur innerhalb einer grösseren Einheit zu placieren.

Aufgrund der Aussagen in meiner Arbeit passt sich die Gemeinde in die ethnographische Einheit der Landschaft von Nordostungarn, enger genommen des Bódva-Tales ein.

Mónika Bodnár

A TÍPUSTÓL A MASZKIG

VÉGVÁRI LAJOS

A modern művészet megértésének egyik legnagyobb problémája s ugyanakkor szuggesztív hatásának legfőbb tényezője az a körülmény, hogy lehetővé teszi az egyéni továbbfejlesztést, illetve olyan formákkal dolgozik, amelyekbe számos jelentés befér. Vagyis olyan szimbólumszerű ábrákat alkot, amelyeket egy megfelelő intellektuális feszültséggel rendelkező ember a tudatban bújkáló sejtésekkel, szorongásokkal, még meg nem ragadott képzetekkel azonosíthat. A fogékony ember előtt mélységek, távlatok nyílnak meg egy neki alkalmas modern alkotás szemlélésekor, s két egymástól nagyon különböző dolog között nemcsak összefüggést, de ok és okozati viszonyt fedez fel. Belső kitárulkozásai és irracionális élményei alapján arra a következtetésre jut, hogy a modern művészet – ellentétben a régivel – nemcsak nagyobb mélységet, de nagyobb szabadságot kínál élvezőinek. Ezekre a beleérzésekre a primitív népek művészetének, a gyermekek és az örültek vizuális ábráinak tanulmányozása, vagyis a modern művészet-történet, a néprajz és a pszichológia tanította meg a közönséget. A sok példa közül hadd említsem meg Élie Faure egyik írását,¹ amelyben azt állítja, hogy egy bizonyos primitív maszk többet, szabadabbat és mélyebbet fejez ki a maga kozmoszának titkaiból, mint Michelangelo sixtusi mennyezetfreskója a reneszánsz világképből.

Bizonyos, hogy a különféle mágikus maszkok alkalmazásával nagyon sajátos és meglepő hatást lehet elérni – mint Picasso is tette az Avignoni kisasszonyok c. festményén. Ám ezt a hatást nem pusztán a maszk, hanem annak a többi képelemmel való viszonylata, kontrasztja, egyszóval kompozíciós funkciója hozta létre. A maszk bizonyos adott esetben mint szimbolikus eszköz gazdagítja a tartalmat. Azonban önmagában véve egy maszk népművészeti tárgy, amely egy meghatározott kultúrán belül rendszerint nem egyetlen és eredeti példány, hanem egy tetsző és a mágikus rítus szempontjából hasznosnak ítélt motívum ismétlése. Ez egyben a népművészet lényege is. Ilyen értelemben foglaltak állást a népművészet alkotásainak jelentősége szempontjából századunk kultúrájának jelentős képviselői.² A maszk problémája elvezet bennünket a típus válságához. A legtöbb esztétika tanítása szerint³ a maszk nem típus, tehát nem értékmérő, a maszk a mágikus hatalom jelképe, nem érvényes önmagában, hanem azon rituális cselekedetekkel együttesen, amelyek során alkalmazzák.⁴ Egy maszkot kiszakítani az eredeti funkció rendszeréből, s ennek az elkülönített ábrának önmagában való sok-

1. Faure, E. 1951.

2. Pl. Sztravinszky, Bartók. Dali azt veti Miro szemére, hogy amit alkot nem több, mint népművészet. A népművészet és a képzőművészet kapcsolatát szabatosan fogalmazta meg Pátzay P., 1942.

3. Lásd Lukács Gy., 1957.; Végvári L., 1964.

4. A népművészet tárgyaira is érvényesek Malrauxnak a környezetből kiszakított műtárgyakra vonatkozó alapvető fejtegetései.

rétű jelentést tulajdonítani, kívülhelyezkedés egy adott korban fennálló értékrendszeren, kísérlet az irracionális-mágikus erők felidézése.

Ez a célkitűzés az oka annak a jelenségnek, hogy a modern művészet kiszakította a maszkot eredeti funkciórendszeréből, s a XX. századi ember jelképévé avatja. Nem vitatva ennek a választásnak a jogosságát, annak a vizsgálatára kell koncentrálnunk figyelmünket, hogy miféle célok érdekében indult meg ez a folyamat.

Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy a régi művészet minden alkotása pontosan körülírt társadalmi szolgálatot teljesített. A műalkotás, akár a gazdag szakértő, akár a „laikus” közösség számára készült, mindig megfelelt azoknak az alapkövetelményeknek, amelyek az őt használó egyének, vagy tömegek érdekében alakultak ki. Ezek a követelmények két, egymással összefüggő jelzésrendszerre irányultak. Az egyik a téma-választást befolyásolta: ezzel magyarázható a régi művészet szigorúan kötött (vallásos, mitológiai, vagy zsánerszerű) ikonográfiája. Az ikonográfia nem csupán érthető tematikát közvetít, de olyan szituációkat is, amelyek minden néző számára átélhetőek, ami másképpen szólva azt jelenti, hogy az ikonográfiai szituációban benne rejlik a műalkotás emberi-társadalmi tanulságának – a katharizsának – a lehetősége. Ezzel a megállapítással azonban vigyáznunk kell: tévedés lenne úgy magyarázni, mintha kizárólag a témától függene a mű kathartikus jellege.

A másik alapkövetelmény az ugyancsak kötött szemantikai rendszer. Ebben a vonatkozásban ma is kielégítő Hegel elmélete a művészet egymást váltó ábrázolási módjairól: A művészetnek a szimbolikus, klasszikus és romantikus periódusokra való felosztásával Hegel három szemiotikai rendszert különített el egymástól. Ha kategóriáit egy negyedikkel, a naturalizmussal egészítjük ki – mint ahogy ezt Lukács György meg is tette –, világosan láthatjuk azt a helyzetet, ahonnan kiindulva a modern művészet a maga izgatónan kalandos útjára tért.

A hagyományos téma elvesztése volt az első lépés, ennek útját és módját azonban szükségtelen részletesebben elemezni, hiszen az előbb mondottak lényegében erre a problémakörre vonatkoznak. Nagyobb gondot okoz a szemiotikai rendszer és a különböző szemantémák megvalósítását célzó módszerek átalakulása, illetve megdöntése. Problémánk megértése céljából szükségesnek látszik, hogy néhány mondattal jellemezzük a régebbi művészet képalkotó módszerét.

A műalkotást úgy foghatjuk fel, mint jelek, jelzések, üzenetek és szimbólumok célszerűen rendezett (strukturált) halmazát. A rendezés logikai eszköze a tematikai (vagyis az ikonográfiai) előírás: ez határozza meg a kép jelenetezését, külső dramatikáját. A képalakítás esztétikai rendező elve a formai struktúra. A formai struktúrát nemcsak a mai, hanem a régebbi kutatók is a műalkotás legfontosabb ismervének tekintették. Csató István kibernetikai megfontolások alapján a következőket állapítja meg: „A struktúrához, mint a forma legfontosabb részéhez – mint formához: külön információ fűződik. Ez az információ az az ugrópont, amely lehetővé teszi, hogy a műalkotást megkülönböztessük attól, ami nem műalkotás.” A továbbiakban a műalkotást elhatárolja a másfajta, „hétköznapi” üzenettől, s így konkludál: „A választóvonal ott húzódik, ahol a struktúra, mint a forma uralkodó része, mint forma jelenik meg. A műalkotás struktúrájának, mint formának van külön »mondanivalója«, sőt az egész műalkotásnak ez a legfontosabb mondanivalója . . .”⁵

Ez a gondolat első látásra a német művészettörténeti idealizmus, elsősorban Wölfflin elméletének modern újrafogalmazásának tűnik. Csató azonban könyvének más helyén már tisztázta, hogy a struktúra a mű különböző szintűen elhelyezkedő jelei közötti kapcsolat kialakításának eszköze. Ez a kapcsolat, amely „szinteket” és „emeleteket” könnyűszerrel átugrik a nagy egésznek és az önmagának jelentéktelen kis részek

5. Csató, 1970.

között organikus összefüggést alakít ki.⁶ Interpretálásom szerint a struktúrát olyan szervező erőnek kell neveznem, amely a (Hegel szerinti) művészi eszmény megvalósulásának látható (formai) oldala, vagyis formába rejtett eszme. Ilyen szemszögből vizsgálva Csató hipotézisét, helyes megközelítésként fogadom el, s ennek alapján idézem konklúzióját is: „Az alkotás műalkotás jellege tehát azon múlik, van-e a struktúrának – mint a forma legfontosabb részének – olyan mondanivalója, amelyet sem az üzenet maga (mint a jelek rendezett halmaza), sem a forma az alacsonyabb emeleteken, az egésznek, a struktúrának a szintje alatt nem tartalmaz . . . A művész tulajdonképpen a struktúra – mint forma – külön mondanivalójának kedvéért hozza létre a művet. A művészből megjelenő amorf üzenet struktúrát, majd teljes alakot követel. A művészt ez az amorf üzenet (ihlet?) ösztökéli alkotásra: ez sürget struktúrát és jelruhát, hogy kitörhessen fejbörtönéből . . .”⁷

A struktúrának, mint formának ez a felfogása félreérthetősége miatt borotvaélen járó, veszélyes és szellemes. Csató is szükségét érzi, hogy további finomításokkal egyértelműbbé tegye. Következő mondatával nemcsak, hogy helyesen jellemzi a műalkotás folyamatát, de egyben ismert és sokszor leírt igazságot fejez ki a kibernetika újszerű fogalmazásában. „Lehetséges, hogy a művész alkotó képzeletében előbb a műalkotás struktúrája, sőt e struktúrának is csupán a magja, mintegy a struktúra struktúrája jelenik meg, ebből alakul ki agyában a struktúra konkrét képe, és azután erre a struktúrára építi rá később a részleteket és jeleket.”⁸

E mondat igazságát számos remekmű realizációjának története igazolja: elég itt csak Szinyei Merse Majálisának jól ismert vázlataira gondolni: Különösen a Bachanália és Majális II. vázlat címen ismert két vázlat összehasonlítása igen tanulságos. A tüzetes vizsgálat megmutatja, hogy a struktúra, mint a motívumok összekapcsolásának és megjelenítésének elve, mennyire függ a témától, illetve az ahhoz kapcsolható jelektől. A két vázlat alapmondanivalója ugyanis közös, de az a körülmény, hogy a Majális II. vázlat az eredeti mitológiai témát hétköznapi jelenetté változtatja, a felhasználható kifejezési eszközök egész világát megváltoztatja. Ez a megfigyelés – amelyet sok más példával lehetne igazolni –, azt a gondolatot tudatosíthatja, hogy a képi struktúra nem absztrakt, apriorisztikus, hanem a vele összefüggő jelek és más motívumok függvénye. A struktúra jellege attól függő, hogy a műalkotásban használni kívánt jelek a stilizálás milyen fokán vagy milyen módszerével jelentkeznek a struktúrában. A valóság képeinek jellé való alakítása, vagyis a kódolás formája miféle stílus körébe sorolható. A struktúra a valóságnak jellé való alakításának módszerével aktív kapcsolatban van. A felületi valóság átranzponálása a műalkotás jeleinek síkjára (tehát az üzenet tervezett vagy kiválasztott chiffré-kulcsa) megköti és korlátozza a struktúrát. A háromdimenziós illúziót közvetítő kép chiffrírozási módszere egészen más, mint a kétdimenziósé. A struktúra, mint forma a hagyományból alakított kompozíciós formai törvényszerűségnek van alávetve.

Az eddig elmondottakból következik, hogy egy új művészi látás keletkezésében rendszerint előbb alakul ki a műalkotásban szereplő jelek kódolásának módszere, mint a struktúra.

Jól igazolható ez a megállapítás a XX. századi művészet alakulásánál. Az impreszionista kép struktúrája azáltal alakult ki, hogy a festők kétségbe vonták a valóság látzatának lényegéig való alakításának lehetőségét. A tárgyiasságot és az anyagszerűséget a tudományos optika szerinti színelbontás fokozatosan megszüntette az impreszionista képen. Manet és Monet között – durva elnagyolással szólva – az a döntő különb-

6. Csató i. m.

7. Csató i. m.

8. Csató i. m.

ség, hogy Manet képein (bár motívumait alárendeli a levegőtávtól egyszerűsítő hatásának), mindvégig megmarad a reális tárgyiasság, míg Monetnél mindez amorf színes pontokra analizálttá változik, annak ellenére, hogy magának a képnek a struktúrája, a naturalisztikus leképezésből fakadó formai elv mindkét művésznél azonos.

Furcsa ellentmondás jelentkezik a naturalisztikus struktúra és a stilizáló jelek között a modern festészet egyik úttörő művén, Ensor: Jézus bevonulása Brüsszelbe c. alkotásán (1887). A nagyméretű kép a naturalizmus foltfestésének módszerét követi: az áttekintést elősegítő madártávlat is jellegzetesen impresszionista. Rövid tanulmányozás elég ahhoz, hogy rájőjjünk: a képen szereplő embertömeg nem csupán színfoltok hordozója, mint az impresszionista festészet hasonló témájú alkotásain, hanem nagyon markáns, majdnem hogy torz jelek összessége. Az embertömegből két motívum válik el: az egyik a bevonuló Jézus alakja, a másik a mutatványosok színpada. Jézus figurájának a megoldása nem a XIX. században szokásos naturalisztikus eszközökkel történik, Ensornak nem az volt a célja, hogy embert, Istent, vagy mártírt személyesítsen meg Jézusban, csupán arra törekedett, hogy a bizáncias stilizáló formákkal főalakjának másneműségét, a környezetéből való morális kiemelkedését jelezze. A mutatványosok csoportja viszont azáltal különül el a tömegtől, hogy folytatja az előadást. Az ágáló figurák deheroizálják a bevonulást: elég csak a kép előterére pillantani, s egyszerre úgy tűnik, hogy a menet magasrangú vezetői szintén mutatványosok: vásári cirkusz, látványos formáság az egész. A néző a művész szándéka szerint asszociatív kapcsolatot létesít a színpad alján függő maszkok és a felvonulók lárvaszerű groteszk arcvonásai között. A kapcsolat eredménye egy ítélet, amely azt fejezi ki, hogy a falon lógó maszk humánusabb, mint az emberi arc. Valóban, a felvonulók arcai riasztóak, nagyképűek, visszataszítóak, a hazugság és a pusztulás jelei: egy embertelenné vált társadalom jelképei.

A festmény kínálja az összehasonlítást Manet Koncert a Tuillériák kertjében c. alkotásával. A tizenhét évvel korábban festett Manet-kép még a „régí” művészettfelfogásnak megfelelő érdekes személyiségeket és néhány találó vonással felvázolt társadalmi típust tár elénk. Alig másfél évtized, s az új generáció egyik kiemelkedő személyisége a típust hazug póznak és visszataszító álarcnak érzi. Ensor minden igyekezete arra irányult, hogy megértesse: halálatáncoló, értékrendjét veszített, züllött és álszent az a társadalom, amelyben él. Mindenki maszkot hord, hogy elleplezze személyiségének, világképének pusztulását a tartalmatlanná vagy legalábbis problematikussá vált emberlétet.

Így válik a belga festő egyik fő témájává a maszk. Más képein is egy-egy modelljét, vagy önmagát torz és vigyorgó maszkok között ábrázolja. A maszk Ensor képen többértelmű: hol a személy belső válságának kifejezője, máskor meg tévedéseinek, csalódásainak szimbóluma.

A maszk tehát Ensortól kezdve kiszorítja a típust. Az értékjelzés esztétikai kategóriája kénytelen átadni a helyét a félelmet, szorongást, kiábrándultságot jelképező maszknak. Nem véletlen jelenség ez s nem is egyedülálló. Néhány évvel később a norvég Munch hasonlóan maszkyszerű arcokat fest. Munch képeit nézve már nem érezzük azt, amit Ensornál, hogy ezek a maszkok levehetőek, felcserélhetőek. Munchnál és követőinél, a német expresszionistáknál, a maszk a meghasonlott és eltorzult ember jelévé vált.

A maszknak mint szimbólumnak a kultusza az expresszionizmus idejére elvezetett a primitív művészet és a gyermekrajz megértéséig. Helyesen állapítja meg Koczogh Ákos, „hogy” a maszk, a gyermekrajz, a népművészet, a primitív művészet a valóság feletti hatalom romantikus hitét is jelenti az expresszionista számára.⁹ Kezdetben a maszk még izolált tárgy, különálló szimbólum volt a képen belül, nem változtatta meg a

9. Koczogh Á., 1962.

lényegében naturalista struktúrát. Hamarosan a maszk primitív ereje, expresszív mágiája az egész képet hatalmába kerítette és átformálta.

A modern művészet kezdetén tehát megfigyelhető az az érdekes jelenség, hogy a kép egy részeleme az esztétikai kapcsolódások törvényszerűsége szerint új formát kíván. Annak a folyamatnak lehetünk tanúi, ahol egy részeleme – vagyis a képegész alacsonyabb szintjén álló jel – magához idomítja a magasabb formai egységeket, sőt az egész képi struktúrát. Nem egyszerű stiláris módosulás játszódik le 1900 táján, hanem a képi elképzelések teljes megváltozása, egy újfajta, évszázados hagyományokat feldúló átalakulás. Létrejön az újfajta kép, amelynek több köze van az archaikushoz, az ősi mágikus ábrákhoz, mint a reneszánszhoz, vagy az impresszionizmushoz. A maszk mint újfajta ikonikus jel a kép egész jelzésrendszerét megváltoztatja és új struktúrába való szerveződésre készíti. Az új alakuló képforma nem a természeti valóság visszatükröződésének új módszerét kínálja, hanem a művészet új definícióját. Olyan új ábrázolásmódot, amelyet nem az objektívnek tartott természet és a művész szubjektív látomásának szintézise jellemez, hanem a természettől való elfordulás, a természet fölé való kerülés. Létrejön az ember belső világára irányuló kép típusa. Ebben az új képi rendben közvetítő arculatukat: formát, csak tisztán formát kölcsönöznek a művészek, aki az egyszerűsítés és a deformálás módszereivel esztétikai vagy strukturális ideogrammákat, nem érzékletes jeleket alakít belőlük.¹⁰ Ezzel a módszerrel a művész megszünteti a természet és a művészet egységét, vagyis azt a magatartást, hogy közléseinek megértéséhez a néző természeti tapasztalataira hivatkozik. A formává stilizált kép titokzatos emberjelekké, egy válságba zuhant, célját veszített világgép analogikus megfelelőjévé bomlóódik.

IRODALOM

Csató.,

1970. A kibernetika és az ember. Budapest

Faure, E.

1951. Equivalences. Paris

Koczog Á.,

1962. Az expresszionizmus. Budapest

Lukács Gy.,

1957. A különőség. Budapest

Malraux, A.

1951. Les voix du silence. Paris

Pátzay P.,

1942. Szobrászatunk magyarsága és európaisága. Magyar Csillag

Teller Gy.,

1971. Jel és jelkiválasztás az utolsó 100 év történetében. Valóság 2. 68.

Végvári L.,

1964. A képzőművészeti típus és annak válsága a XX. század képzőművészetében. Művészet-történeti Értesítő, Budapest

10. Teller Gy., 1971. 2. 68.

VOM TYP ZUR MASKE

(Auszug)

In der Zeit der Gotik kam eine charakteristische Kategorie der europäischen Kunst zustande, der Typ. Der Typ verkörpert die an einer konkreten Person dargestellten, allgemeinen, für eine gegebene Gesellschaft kennzeichnenden Werte. Diese Bemühung kennzeichnete über Jahrhunderte hinweg die Kunst. Die impressionistische Malerei dagegen verschleierte die konkrete Darstellung der Dinge, denn sie konzentrierte ihre Aufmerksamkeit nur auf die Darstellung der von der Oberfläche zurückgeworfenen Lichter und Farben. Falls in dieser Zeit die Darstellung von Personen vorkommt, dann hält sie immer nur den augenblicklichen Zustand einer bestimmten Person fest, ohne Wertbezug.

Die nach dem Impressionismus entstandene Anschauungsweise der Werte wünscht nicht mehr die Darstellung der sachlichen Zusammenhänge, so ist dann die auf der Beobachtung, Verdichtung und auf gesellschaftlichen Vereinbarungen beruhende Darstellung der Werte vorbei.

Der Symbolismus wollte dagegen Gedanken ausdrücken, deshalb suchte er neue Mittel zur Verkörperung der Ideen. So greift er auf die magischen Formen der urzeitlichen Kunst, auf die exotischen Masken, oder auf die im griechischen Schauspiel verwendeten Masken zurück. Dieser Vorgang hat mit dem Schaffen von Ensor és Munch begonnen und wurde zur charakteristischen Ausdrucksform des 20. Jahrhunderts.

Lajos Végvári

ID. MARKÓ KÁROLY ÉS MÉSZÖLY GÉZA FESTMÉNYEI A HERMAN OTTÓ MÚZEUM KÉPTÁRÁBAN

BODNÁR ÉVA

Vidéki közgyűjteményeink sorában immár közel egy évtizede kiemelkedő helyet foglal el a miskolci Herman Ottó Múzeum Képtára, amely a nagyértékű Petró-gyűjtemény 1977-ben történt megszerzésével vált országos jelentőségűvé s a múzeum új épületében rendezett, reprezentatív állandó kiállításon 1980 óta tárul a nagyközönség elé. A „Kétszáz év magyar festészete” című tárlat anyagának legjava dr. Petró Sándor gyűjteményéből származik, melynek köztulajdonba vétele – Miskolc város anyagi támogatásával – dr. Szabadfalvi József igazgatói működéséhez fűződik s a múzeum történetében valóban mérföldkövet, az eladdig szerény képzőművészeti gyűjtemény rendkívüli gazdagodásával nagyszerű, új fejezetet jelent. Az állandó kiállítás esztétikai, történeti, muzeológiai szempontokat egyaránt egyeztető, szakavatott megrendezése s időről időre új szerzeményekkel való kiegészítése, tudományos feldolgozása dr. Végvári Lajos professzor közismerten kitűnő, széles körű tudását, nagy tapasztalatát dicséri, valamint fiatal munkatársának, tanítványának, Kishonthy Zsoltnak szakmai fogékonyságát és a múzeumi „aprómunkák” végzésében is hivatástudattal való elmélyülését.

A Képtárban a magyar festészet történetéről a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig, Mátyóki Ádámtól Egy Józsefig, mintegy másfélszáz alkotáson keresztül a barokktól az expresszionizmusig nyerhetünk átfogó képet. Festészetünk fejlődését, a különböző irányzatokat és műfajokat – a portré, a táj-, az életkép, a történelmi kompozíció, a csendélet változatos ábrázolásait – az adott lehetőségekhez mérten hol remekművekkel, vagy egy-egy művész jellegzetes, vagy kevésbé ismert képével, hol a helyi kismesterek elfelejtett munkáival, vagy nagyobb kompozíciókhoz készített vázlatok, tanulmányok bemutatásával a kiállítás jól érzékelteti. Miskolc kulturális életében a Képtár kétségtelenül régen nélkülözött nagy közművelődési értéket képvisel.

Jelen közleményemben természetesen nem lehet célom, hogy a Képzőművészeti gyűjtemény kialakulását, vagy hogy a dr. Petró Sándor műgyűjtői tevékenységének komoly érdemeit, karakterisztikus vonásait taglaljam, ezt már egyrészt korábbi tanulmányaimban megtettem,¹ – legújabban pedig Végvári Lajos a Herman Ottó Múzeum Képtárának – jelenleg kiadás alatt álló – nagy katalógusában tudományos alaposággal, a művek elemzésével, bő illusztrációkkal, részletesen megírta.² E rövid cikkem tárgyául a Képtár gazdag és sokszínű anyagából mindössze két kitűnő múlt századi tájfestőnek, *id. Markó Károlynak* egy mitológiai témájú képét és *Mészöly Gézának*, a hazai plein air festészet úttörőjének munkáit választottam.

Tájképfestészetünk első európai rangú képviselője, iskolateremtő mestere *id. Markó Károly* (1791–1860), mint a klasszikus tájfestészet hagyományainak késői követője a preromantikától érintett akadémikus tájképstílusban alkotta eszményi tájké-

1. Bodnár É., 1985. 123, Bodnár É., 1970.

2. Végvári L., 1984.

peit. Ragyogó festői előadás, gondosan mérlegelt kompozíció, aprólékos sima festés-technika jellemzi aranylő tónusú tájait, melyeket mitológiai, bibliai vagy népi staffázs-alakokkal élénkített. Példaképének a XVII. századi nagy francia mesternek, Claude Lorrain festészetének a kisugárzása érezhető műveiben, s nem véletlen, hogy már kortársai a „magyar Claude Lorrain”-nek nevezték. Ez az epiteton ornans tulajdonképpen mindmáig érvényes, a legújabb külföldi szakirodalomban is, Marcel Roethlisberger genfi professzor 1983-ban megjelent könyvében³ Markót, mint Claude Lorrain egyik kitűnő XIX. századi követőjét méltatja.

Id. Markó Károly élete javát külföldön töltötte, s az ő munkássága révén figyeltek fel először világszerte a magyar festészetre, alkotásai még életében nemcsak hazai, hanem jelentős külföldi köz- és magángyűjteményekbe kerültek, mint a bécsi császári, a firenzei, a milánói képtárakba, sőt Mexikóba is a San Carlos Akadémiába.⁴ A múlt század első felében, a magyar művészet fejlődését befolyásoló két tényező: Bécs közelsége és Itália bűvölete Markó festészetére is döntően hatott. Tízestendős bécsi korszaka (1822–32) akadémiai tanulmányainak, virtuóz technikai tudása megszerzésének, festői stílusa kialakulásának időszaka volt. Közel háromévtizedes (1832–60) itáliai tartózkodása folyamán – Róma, Pisa, Firenze városokban, majd élete utolsó szakaszában Firenze közelében Villa l'Appoggiben – festészete kiteljesedett, gazdag életművet hozott létre, tisztelet és megbecsülés övezte, tanítványok népes táborra vette körül. Festményeit rendszeresen hazaküldte a pesti tárlatokra is, otthona, műterme nyitva állt honfitársai előtt. Markó művészete nemcsak nemzeti festészetünk szerves része, hanem a XIX. század közepén az olasz tájfestészetnek is értékes hajtása, munkássága a nemzetközi művészettörténetben is számon tartott.

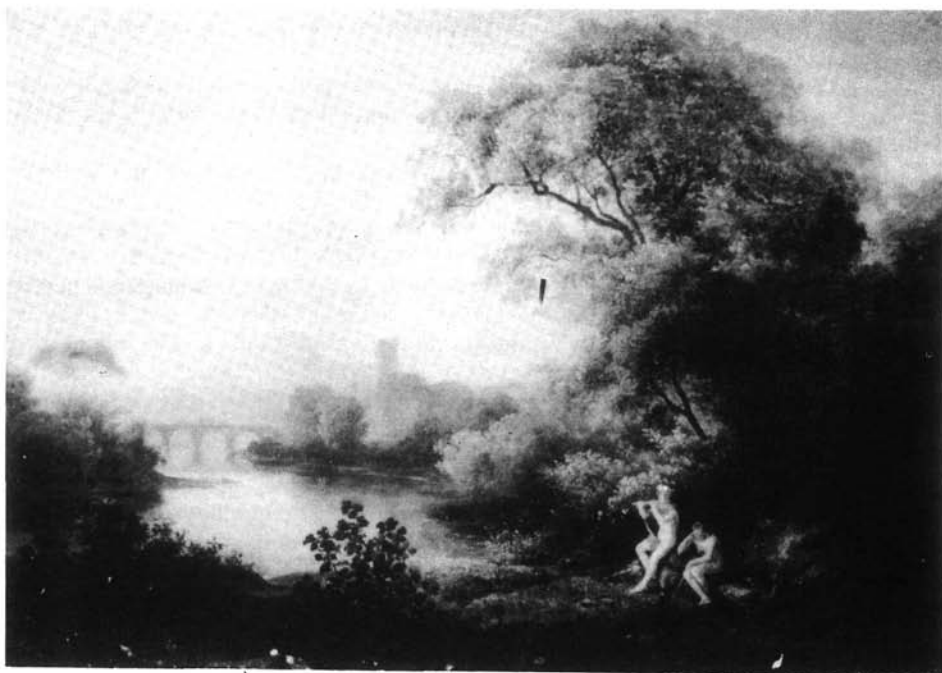
Markó tulajdonképpen már a bécsi múzeumokban, az Akadémia gyűjteményében megismerte és tanulmányozta a németalföldi és francia klasszikus tájfestőket. Művésztükből átvette és magáévá tette a tájkompozíciónak háromsíkú: elő-, közép- és háttér felépítését, s azonkívül a formaadás tiszta, szabatos linearizmusát. Hamarosan kialakult Markó festői stílusa az ún. „eszményi tájfestészet” felfogásában, melynek gyökerei a XVII. századi heroikus és idillikus staffázs-tájkép festészetig – az Itáliában élt franciákig, Claude Lorrainig és Nicolas Poussinig – nyúlnak vissza.

Ez az „eszményi” vagy „ideális” tájképstílus jellemezte általában a XIX. század elején a római és a Rómában dolgozó vagy hosszabb-rövidebb időt Itáliában töltő külföldi tájfestőket, mint a tiroli Joseph Anton Koch, a német Carl Rottmann és Franz Ludwig Catel, a bécsi Joseph Rebell és Johann Nepomuk Schödlberger, a holland Hendrik Voogd és Anton Sminck van Pitloo, a francia Pierre-Henri de Valenciennes, a lett Johann Jakob Müller von Riga, a firenzei Ercole Giorgetti – és még sorolhatnók tovább – művészetét. Markó Rómában hamar kapcsolatot talált művésztársaival – így a kitűnő dán szobrásszal Thornvaldsennel, akinek híres képtárában, a Casa Butiban minden neves festő kortárs alkotása szerepelt, Markó öt festménye is, – jó barátságba került a „tájképfestők atyjával”, J. A. Kochhal. A művészek Markó iránti megbecsülésére jellemző az a kis epizód, melyet Pulszky Ferenc feljegyzéséből ismerünk, amely J. A. Koch félév-százados művészpályájának ünneplésén történt: „Midőn a német festők az öreg Koch jubileumára ezüst koszorút nyújtottak át, ő azt Markó fejére tette, mint aki az ilyen kitüntetést leginkább megérdemli.”⁵ A fiatal osztrák nazareus festő, Gebhardt Flatz pedig feljegyezte egyik levelében, hogy az öreg Koch 1837-ben a római Osztrák Művészeti Kiállítás alkalmából nagy lelkesedéssel hívta fel a figyelmet Markó festményeire. „Miként az angolok és franciák Kochot a német Poussinnek hívják, úgy Markót a ma-

3. Roethlisberger, M. 1983. 265–267.

4. Bodnár É., 1983.

5. Pulszky F., 1880. I. k. 63.

1. kép. Id. Markó Károly: Táj mitológiai alakokkal. 1838
(Restaurálás előtt)

2. kép. Id. Markó Károly: Táj mitológiai alakokkal.
Ió, Argus és Mercur 1838 (Restaurálás után)

gyar Claude Lorrainnek. Valóban szinte hihetetlen, mennyi érzékkel komponálja és adja vissza a természetet.”⁶

Markó e termékeny és kortársai által is nagyra értékelt római időszakából való a Herman Ottó Múzeum gyűjteményében lévő *Táj mitológiai alakokkal* c. képe. (o. v. 28x40 J.b.l.: C Markó 1838. Ltsz.: P 77.251).

Markó klasszikus műveltsége révén szívesen festett kora szokása szerint tájképeibe mitológiai jeleneteket. Még pesti tartózkodása idején (1818-tól 1822-ig) – midőn már kész mérnökként festői pályára lépett – nagybátyja, a felvilágosult szellemű postatiszt Schédel Ferenc házában a kor haladó szellemű íróival, költőivel ismerkedett össze, magáévá tette Kazinczy nézetét a deákos műveltség, az irodalom, a történelem ismeretének alapvető fontosságáról: „Ha festővé akarja magát tenni, nemcsak festéket keverni kell tudni, hanem Winckelmann és Mengs írásait is olvasni. S mi a festő a mai időben, ha Virgilből nem tudja, mi volt Laocon és az Adrián császár történeteiből ki volt Antonius.”⁷ Markó fáradhatatlan volt az önművelésben, hét nyelven beszélt, görög és latin auktorokat olvasott, Homerost, Ovidiust, Vergiliust, Pliniust. Egyik kortárs életrajzírója, Kertbeny Károly feljegyezte róla, hogy utazásaihoz egy könyvet vitt mindig magával, mely számára „egész könyvtárt pótol: Homért”.⁸ Leggyakrabban Jupiter, Apollo, Venus, Mercur, Bacchus és Diana történetéből vette tájaiba helyezett mitológiai jeleneteit, többször megfestette Paris ítéletét, Eurydike halálát, ismerjük Ino és Melikertész, Paris és Oinone, Ariadne Naxos szigetén stb. témájú képeit. Kedvelt stafázsai voltak a fürdő vagy pihenő, vagy a faunok elől menekülő nimfák alakjai is.

A műkereskedelemben, a hazai aukciókon Markó mitológiai alakokkal élénkített tájképei legtöbbször „Táj mitológiai jelenettel” vagy „Eszményi táj” vagy „Olasz táj mitológiai alakokkal” címen szerepelnek, oeuvrejében tájképeinek mintegy egyharmadát a mitológiai témák alkotják, a bibliai témák és olasz népi staffázsok mellett.

A Petró-gyűjteménybe id. Markó Károlynak ez a *Táj mitológiai alakokkal* c. festménye valószínűleg az 1950-es évek második felében kerülhetett, s bár Petró dr. a műgyűjtőknek ahhoz a típusához tartozott, akit a kép mondanivalója is érdekelt, ő valóban az „értő műbarát” nagyszerű példája volt, és foglalkozott a tulajdonában lévő művel, ennek a képnek a közelebbi témáját nem ismerte. A festményt először 1963 nyarán láthatta a miskolci nagyközönség a dr. Petró Sándor magángyűjteményének „A XIX. és XX. századi magyar művészet remekei” című kiállításán (66 festményt és 11 szobrot), a Herman Ottó Múzeum Papszer utcai épületének nagy termében, melyet e sorok írója dr. Zsadányi Guidóval együtt rendezett.⁹ Hét évvel később, 1970-ben még szintén Petró Sándor életében mutattuk be a Miskolci Képtárban a Petró-gyűjtemény 134 alkotását, amelyhez az első tudományos igényű katalógus készült.¹⁰ Újabb hét esztendő múlva, Petró Sándor halála után, 1977-ben a Herman Ottó Múzeum Képtárában „A Petró-gyűjtemény remekei” címen állítottak ki 92 festményt és 19 szobrot, a katalógus bevezetőjét Végvári Lajos írta.

Markó Károly festménye minden alkalommal szerepelt a tárlatokon, de letisztítását Petró Sándor nem engedte, „szerette az idő múlásának nyomát a képeken, ezért műtárgyait csak végső esetben adta restaurátor kezébe.”¹¹ A Petró-gyűjtemény törzsanyagba vétele, leltározása után került sor 1978-ban a Markó-kép restaurálására, mely váratlan felfedezést jelentett. Seres László restaurátor kitűnő munkája nyomán a kép

6. Flatz, G. 1972.

7. Kazinczy F., 1908. V. 510.

8. Kertbeny K., 1862. 99.

9. Bodnár É.–Zsadányi G., 1963.

10. Bodnár É.–Borbély L., 1970.

11. Végvári L., 1977. 6.

középterében, a vízparti tájban addig átfestett részlet tűnt elő, s láthatóvá vált a festmény egyik fontos figurája, a parton álló tehén alakja. Markó mitológiai témájú képei-
nek beható tanulmányozása a „tehén előtűnése” folytán a mindedig tisztázatlan jele-
net megfejtéséhez vezetett s Markó témaválasztását közelebbről meghatározhattam:
Ovidius *Metamorphoses* (Átváltozások) könyvéből Ió, Argus, Syrinx fejezetnek egyik
jelenetét festette meg (I.568–746). A mitológiai történetet Ovidius feldolgozásában,
Devecseri Gábor gyönyörű fordításában részletesen megismerhetjük.¹² E szerint
Inachus folyó drága szülöttét, szűz leányát, Iót Jupiter megkívánta s „elvette szemér-
mét”, majd felesége, Juno féltékenysége miatt tehénné változtatta.

„Éppen ezenközben Juno, letekintve a földre,
megbámulta a röpke ködöt, mint tudta az éjnek
arcát tündöklő nappal támasztani; látta:
nem folyamár küldötte, nem is föld gőze e felhőt:
körbetekint, tüstént: hol a hitvese; mert nem is egyszer
érte a férjét már tetten titkos szeretőkkel.
Kit miután égben nem lelt, „Vagy” mondta „csalódom,
vagy pedig épp csálnak.” „Lesuhant a magas levegőből,
földre kerülve megállt, a ködöt takarodni terelte.
Férje pedig, megsejtve, ki jön, másítja azonnal
Ionak testét fiatal tejszínű tehénné.
Így is szép a leány . . .”

Juno ajándékba kérte a tehenet férjétől.

. . . „Így sem szűnt félelme: talán még elcseni férje;
végül is órélul rendelte arestori Argust.

Száz szeme volt a fején Argusnak, száz szeme körben,
kettő volt közülük mindig, mely aludni csukódott,
minden más szemmel még ügyelt éber figyelemmel.
Bárhova fordulhat, folyton szemlélheti Iót;
háttal is állhat akár, szem elől még így sem ereszti.
Nappal hagyja legelni; de már ha a nap lehanyatlak,
foglyul fűzi, nyakát szomorú kötelékbe szorítja.
Fák leveles lombján, keserű füveken legelészett,
fekhelye mindig föld, s nem mindig gyep-borította föld:
míg italát iszapos patakokból itta szegényke.
Karjait Argushoz föl akarta emelni esengve,
s karjai nem voltak, hogy kart fölemelve esengjen,
szólna panaszt a leány: bőgés kél, más sem, az ajkán,
ön maga hangjától maga is rémülve riad meg.
Indul a parthoz, ahol máskor játszódba szökellget,
Inachuséhoz; amint meglátja alant a habokban
szarvait, elrémül, menekül hőkkenve magától.
Naisok őt, maga Inachus őt sosem ismeri így föl;
apja nyomán, nővéreién jár mégis, azért is;
Nincs szava, ám a betű, mit a porba lerajzol a lába,
átalakult testéről tud szomorú jelet adni . . .”

Jupiter nem tűri tovább Ió „silány sorsát” és fiát, a szárnyas sarujú Mercurt küldi
el, hogy a százszemű Argust Syrinx najád nádsípjának hangjával altassa el és ölje meg.
Mercur engedelmeskedve atyjának:

„Késedelem nélkül köt szárnyat lábra, kezébe
álomadó vesszőt s a fejére keríti kalapját.
Ennek utána pedig Jupiter fia apja lakából
földre szökell; s odalent azután veti félre kalapját
és tollas szárnyát; pusztán palcája a régi.

12. Ovidius, P. N.,–Devecseri G., 1975. 27–32.

Evvel, pásztorként, kecskéket hajt legelőre,
melyeket útban csent, s dalokat fú pásztori sípon.
„Bárki vagy is” szólott „no csak ülj mellém le, e szirtre;
úgysem akad másutt nyájnak legelője kövérebb,
s láthatod” így Argus „pásztornak kedves ez árnyék.”
Atlas utódja leül mellé, megtölt a szavával
s hátráltat napot; összerakott nádsípja dalával
megkísérli az őt szemeit nyugalomba idézni.
Küzd pedig ez, hogy a lágy álom le ne győzze: csukódik
egynéhány szeme, szendertől megszálva, de közben
más szeme még éber . . .”

Mercur azután Syrinx-hangjával elaltatja Argust és „görbe vasával” megöli:

. . . „s hát látja: az őrnek
már minden szeme elnehezül s álomra csukódik.
Halkul a hangja tehát, nosza mélyíti menten az álmát,
lankadozó szemeit bűvös pálcája simítja.

Fekszel hát Argus; sok fénye megannyi szemednek
mind kialudt, száz volt a szemed, s egy éjszaka hullt rá.
Száz szemeit Saturnia most veszi és madarának
tollazatát, ily csillag-gyönggyel díszíti farkát . . .”

Junó haragra gerjelt, s a megölt Argus szemeivel aztán kedvenc madarának, a pávának a tollazatát díszíti. Io pedig:

„nyögue-zokogva panaszt küldött csupa bús bögéssel
föl Jupiterhez, a kínjainak hogy vesse a végét.
Ez meg, a karjával felesége nyakát megölelte,
s vesse a bűnhődés végét, kérlelte: „Ezentúl
már sose félj”, mondotta „e lány oka már sohasem lesz
búdnak.” A styxi vizek hallják, kívánta, e szókat.
Enyhül az istennő, a leány megkapja korábbi
képét, lesz, ami volt: testéről tűnnek a serték,
szarva enyészik már, megszűkül a két szeme gömbje,
keskenyedik szép szájnylása, kerül keze, válla,
és a patája is elpattan: szakad öt köröm-ágra;
s benne fehér színűnél a tehénből nem maradt más.
Már a leánynak elég két láb, felemelkedik, ámde
szólani fél: valahogy ne ünőhang bögjön az ajkán,
abbahagyott szavakat félénken kezd gyakorolni.”

Markó Ovidius elbeszélését jól ismerve, azt a jelenetet ábrázolta, amikor a száz szemű Argus álommal küzdve Mercur nádsípját hallgatja. Markó figyelme minden részletre kiterjedt: Ió bús sorsát a tehén tartásában is érzékeltette és a szöveg szerint még azt is, hogy a tehén mellső lábával betűt „rajzol” a földre, hogy így atyja, Inachus és nővérei, a Naisok, a vízi nimfák „átalakult testében” felismerjék.

Markó mitológiai témájú festményei is tulajdonképpen tájképek, a táj és a jelenet szerencsés ötvöződése. Ezen a képen is a jelenet szervesen hozzásimul, beilleszkedik a tájba. A naplemente meleg fénye, a hátulról jövő megvilágítás ragyogja be a víz tükkrét, a figurákat, a metamorfózis szomorú történetét. Markó itt is a szigorú képszerkesztés szabályait követte; az előtérben jobbra a dús lombkoronájú hatalmas fák és bokrok árnyékában kiszáradt fa törzsén nádsípját fújva ül Mercur, mellette lehajtott fejjel gubbaszt Argus, a vízparton álldogáló fényes fehér tehén fejét feléjük fordítja. A középtérben széles medrében nyugodtan hömpölygő, kanyarodó folyót körülöleli a meleg barnászöld vegetáció, s a háttérben a magas pilléreken ívelő híd. Jobbra a távolban a fák között tornyos várszerű épület emelkedik, s a messzeségben elmosódó dombvonulat mögött fátyolos párában hegycsúcs tűnik elő. Markó a legapróbb mozzanatokat is rend-

kívül finoman festette. A vízparti fák és bokrok a víz sima tükreán visszaverődnek, az egész látvány optikai és hangulati egysége magával ragadó. Mesterien alkalmazta e képen is a színperspektívát, a távolban lévő hegyek ködös szürkés-kék színeivel érzékeltetve a távlatokat. Áttekinthető, tiszta szerkezete, meleg tónusú koloritja, összhatásának festői egysége Markó egyik vonzó alkotásává avatja.

Az Ió, Argus és Mercur-téma Claude Lorrain híres rajzkatalógusában, a *Liber Veritatis*-ban, mely a nagy mester kétszáz bisterrel lavírozott tollrajzát tartalmazza, két feldolgozásban is megtalálható: 1646-ból „Argus és Ió” címen, 1660-ban, mint „Mercur és Argus”; Earl Leicester tulajdonában lévő, 1644/45-ben festett olajképe is Ió és Argus jelenetét ábrázolja.¹³ Claude Lorrain az 1646-os tollrajzon Argust konvencionálisan, mint óriást festi meg, sziklás tájban, amint Iót mint a vízben álló ragyogóan fehér „tehént” őrzi. Mercur nem szerepel a képen, a folyó másik partján két pihenő naiád klasszikus alakja látható. A Leicester-gyűjtemény festményén pedig jobbra a sziklán a tivoli-i Sybilla templom és alatta a zuhogó vízesés zárja a látványt. – Markó festménye mind kompozíciójában, mind a mitológiai alakok megjelenítésében eltér Claude Lorrain hasonló mitológiai témájú műveitől, nagy példaképének hatása csupán annyiban érezhető, amennyiben általában Markó egész művészetére kisugárzott.

Id. Markó Károly művei jegyzékében – melyet nagy gonddal és tudományos alaposággal Pogány Ö. Gáborné állított össze – a Herman Ottó Múzeum Markó-festményét azonosítottam „Naplementi táj Mercur és Argus alakjaival” című, 1838-ban datált, jelzett és méretében is megegyező képpel, amely 1903-ban a bécsi Wawra aukción szerepelt.¹⁴ Hogy mikor és kinek a vásárlása révén került hazánkba, sajnos nem követhető nyomon, valamint az sem, hogy vajon melyik tulajdonosa vagy restaurátora festette le a ragyogó fehér tehén, a bús Ió alakját.

* * *

A művészeti irodalomban, – mint id. Markó Károly nevét Claude Lorrainéval –, *Mészöly Gézáét* (1844–1887) szintén egy nagy francia festővel, Camille Corot-val kapcsolták össze. Malonyai Dezső Mészölyt már századunk elején a „magyar Corot”-nak nevezte.¹⁵ Mészöly valóban Corot, Boudin és a későbbi francia *plein-air* festők „rokona”, képeiben ő is érvényesítette az atmoszféra színátalakító erejét, a távolban megjelenő tárgyak folthatásait, meglátta a párás levegőégben megtört, bújkáló színeket, a csodás ezüstöt és az igénytelen motívumokat is lebilincselővé fokozta. Mészöly számos műve gyöngyházás színeivel, finom valőrjeivel méltán emlékeztet a XIX. századi francia tájfestők legnagyobb lírikusára. Nem véletlen, hogy a múlt század végén a külföldi műkereskedelemben Mészöly képeit, szignóját áttestve Corot jelzéssel hozták forgalomba Londonban, Párizsban, Amerikában és kétségtelen, hogy ez a közismert tény egyben Mészöly munkásságának nemzetközileg is elismert kvalitását bizonyítja.

A magyar tájfestészetben Mészöly Géza fellépése idején még id. Markó Károly hatása, a klasszicista tájábrázolás élt, amely Markó követőinek – Ligeti Antal, Molnár József, Telepy Károly – műveiben a müncheni romantikus-akadémikus tájfestői felfogással párosult. Mészöly volt az első, aki a magyar táj egyszerű, szinte jelentéktelennek tűnő részleteit felfedezte és a természetet közvetlen élményei alapján, reálisan hű, bensőséges hangulatú képeiben megörökítette. Nagy lépéssel vitte előre tájfestészetünket: a barbizoni tájfestőkhöz hasonlóan, de közvetlen hatásuk nélkül, önállóan jutott el a „paysage intime” festészethez. Szemléletének, művei szellemiségének párhuzama

13. Roethlisberger, M. 1961. I. 239–241, 260, II. 165–179.

14. Pogányné, 1957. 383.

15. Malonyai D., 1903. 289.

3. kép. Mészöly Géza: Szántódi átkelés. 1876

Corot-val nem személyes kapcsolatból vagy a francia festő képeinek intenzív élményéből adódott, sokkal inkább a kor levegőjéből és abból, hogy Mészöly ösztönösen megértette a kor művészetének leglényegesebb problémáit, és hasonló eredményekre jutott. Corot műveit csak akkor ismerte meg, amikor saját festői felfogása már stílussá érett. „Mészölynek csupán a művészileg lényegest kereső, szinte áhítatos rajza, tónusainak leheletszerű gyengédsége, a természet előtti meghatódottságának bensőségessége, ezek voltak az első modern festői erények idehaza és ezek állítják . . . az oly korán elhunyt művészt a modern magyar művészet úttörőinek élére” – jellemezte finom tollal, találóan Rózsa Miklós, a századelő jeles művészeti írója.¹⁶

Mészöly Géza alig két évtizednyi alkotótevékenysége alatt egységes életművet hozott létre. Egyéni stílusa korán kialakult, már bécsi akadémiai tanulmányai után hazatérve, 1871–72-ben festett, friss meglátású, közvetlen természet után készült, kisméretű képeiben saját hangjára talált. Elég merész volt ahhoz, hogy a dogmatikus prekonceptiók helyett egyszerűen csak az elébe táruló látvány festői hatását ábrázolja. Finom, atmoszférikus, vékonyan, lazúrosan festett képeit a hetvenes évek közepétől rajzosabb előadás, meleg, barnás-szürkés kolorit jellemezte. A nyolcvanas években képein többnyire a színeket szürkévé tompító szórt fények dominálnak.

Mészöly általában kisméretű képeket festett, csak megrendelésre készített nagyobb formátumúakat, mint a Nemzeti Múzeum számára főművét, a „Balatoni halásztanyá”-t (1877), Zichy Ödönnek a sokalakos „Balatoni komp”-ot (1880) vagy Zichy Jenőnek a „Vadkacsavadászat” című, egy vadásztársaság portréhűséggel ábrázolt csoportképét (1882) s az 1883-as müncheni nemzetközi kiállításon aranyérmet nyert „Balaton Szántódnál”, vagy két évvel később az Országos Képzőművészeti Kiállításra a „Balaton öble az akarattyai partokkal” című, ezüstszürke színharmóniájú alkotásait. Festői értékei legjobban mégis a kisalakú, alig kétarasznyi képein ragadnak magukkal, melyekben optikai megfigyeléseit közvetlenebbül alkalmazta. A szabadban rajzolt vázlatai, feljegyzései alapján műtermében – Münchenben vagy Párizsban is – hiteles képet alkotott hazai benyomásainak emlékeiből. 1872–77 között, – hosszabb megszakításokkal, közben haza-hazalátogatva, – két és fél évet töltött Münchenben, 1882–83-ban tíz hónapot Párizsban – de művészetének ihletője mindvégig a magyar táj maradt.

16. Rózsa M., 1914. 49.

4. kép. Mészöly Géza: *Parasztember korsóval*

5. kép. Mészöly Géza: *Fürdőház a Balatonon*. 1885

A Dunántúl lankás tájain, a Balaton vagy a Tisza partján, az alföldi rónán barangolva nem kellett festői motívumok után kutatnia, hiszen minden egyszerű, más számára talán figyelemre sem méltott jelenség képtémát adott számára. Magányos útjain megismerte a Balaton és a tiszai halászházak, a szegény nép életét és elmélyedő szeretettel ábrázolta alakjaikat. Nincs balatoni halásztanya, Tisza-parti jelenet emberábrázolás nélkül, – a természet és az ember együtt volt számára érdekes és megjelenítésre érdemes.

A Petró-gyűjteményből a Képtárba Mészölynek néhány finom kvalitású plein-air képe került, melyeken a táj és az alakok szerves egységbe fonódnak. A *Szántódi átkelés* (Szántódi rév [1876] o. fa 26,4x53,3 cm. Jelezve jobbra lent: Mészöly G. 76. Ltsz.: P 77.274) még müncheni korszakához kapcsolható, a *Fürdőház a Balatonon*, 1885 (o. v. 33x59 cm. Jelzés nélkül. Ltsz.: P 77.275) pedig már későbbi, párizsi útja után készült. Alaktanulmányai közül a *Parasztember korszóval* (o. fa, 28,2x20,8 cm. Jelezve jobbra lent: Mészöly G. Ltsz.: P 77.272) szerepel a kiállításon.

Mészöly a somogyi parton, Szántódon sokat festett. A Vasárnapi Újság 1873-as évfolyamában így olvasható: „Három magyar festész Wagner, Ligeti és Mészöly – mint a Somogy írja – be fogja utazni a Balaton déli partjait, hogy az egyes vidékeket megörökítsék művészi ecseteikkel. Mészöly tavaly Szántódot festette és a képe az idei bécsi kiállításon is feltűnt . . .”¹⁷ Mészöly nemcsak a „Szántódi halásztanyát”-t (1873), a víztükrök mögött a színes páraként átkéklő dombvonulatot, a vízparti nádaszt örökítette meg ecsetjével, de érdeklődéssel szemlélte a balatoni kompnál, a szántódi révnél, a parti vásárokon folyó mozgalmas életet is. E szemlélődés eredménye néhány sokalakos, friss vázlata, mint a Cserépvásár (1875) és a miskolci gyűjteményben lévő *Szántódi átkelés*, melyen „tömeggé sűrűsödött embercsoport sajátos rezgő, vibráló látványa” ragadta meg.¹⁸ Kevés színnel, bravúrosan elhelyezett sötét-világos festékfoltokkal jelenítette meg a szántódi révnél, a vitorlás kompból a partraszállók és a parton bámszkodók, meg a dinnyeárusok csoportját, jobbról karcsú, lazúrosan festett jegenyesorral, a háttérben a part túlsó oldalán a tihanyi dombokkal zárva a teret. A későbbi, már említett nagyméretű Balatoni komp c. festmény egyik előzményeként tartják számon ezt a Mészöly oeuvrejében ritka sokfigurás vázlatot.

Nem érthetünk egyet a Művészettörténeti Értesítőben 1986-ban megjelent cikk szerzőjével, Szabó Lászlóval, „A miskolci Herman Ottó Múzeum Képtára” c. tanulmányában Mészöly képéről írottakkal, mely szerint: . . . „problematisz a Mészöly Géza nevével jelzett „Szántódi rév” . . . Mészöly *Fürdőház a Balatonon* c. képe szomszédságában, különösen szembeötlő a kép száraz festésmódja, gyengébb kvalitása. A téma is, a stílus is Hörmann nevét juttatja eszünkbe, a jónak tűnő Mészöly-szignatúra ellenére.”¹⁹

Mészöly osztrák kortársa, Theodor von Hörmann (1840–1895), akit az osztrák festészetben az impresszionizmus úttörőjeként tartanak számon, 1873–75-ben a bécsi akadémián tanult, majd egy évtizeden át St. Pöltenben a cs. és kir. katonai reáliskola szabadterei rajztanára volt, megfordult hazánkban és festette a Balaton vidékét, a Múcsarnokban is néhány balatoni témájú képét állította ki. 1884-től a katonai szolgálatból kilépve, teljesen a festészetnek szentelte életét. 1886–89 között Párizsban, Bretagne-ban és Barbizonban dolgozott. A bécsi Művészházon belül, melynek 1884 óta tagja volt, az „avantgarde”-ot képviselte, a későbbi szecesszió előfutárát.²⁰ Hörmann, mint nemzedékének majdnem minden festője, csakúgy, mint Mészöly, a szabad természetben való munka fanatikusa volt. Művészetében kétségtelenül fedezhetünk fel rokonvonásokat

17. *Vasárnapi Újság* 1873. 422.

18. *Végvári L.*, 1984.

19. *Szabó L.*, 1986.

20. *Aurenhammer, H.* 1975. 90–91.

Mészölyével, mint pl. „Magyar táj állatitatóval” (1884) c. képén,²¹ s az is elképzelhető, hogy Mészöly plein-air képei hatással voltak rá. Nincs tudomásunk arról, hogy személyes kapcsolat volt-e köztük. Hörmann bizonyára láthatta Mészölynek a bécsi Künstlerhausban mintegy kétszáz képéből rendezett kiállítását 1883-ban, melynek szép sikere volt, s „Balaton” c. művét Ferencz József vásárolta meg.

A *Szántódi átkelés* c. kép Petró Sándor gyűjteményébe az 1950-es évek végén került, még az 1951-ben Székesfehérvárott és 1952-ben a Fővárosi Képtárban Mészöly Géza emlékkiállításain, melyeket Mészöly kitűnő monográfusa, Rajnai Miklós rendezett, egy másik budapesti gyűjtő – Szegla Ferenc – tulajdonaként szerepelt.²² Rajnai, aki tudós alapossággal, fáradságot nem kímélve kutatta fel és jó szemmel válogatta össze az emlékkiállítás anyagát, – s a budapestin 89 festményt, 23 grafikát valamint 10 vázlatkönyvet mutatott be –, mindenképpen felfigyelt volna a *Szántódi átkelés* eredetiségének „problematikus” voltára.

A *Szántódi átkelés* és a *Fürdőház a Balatonon* Mészöly különböző korszakából való, festői felfogásában ezért fedezhető fel a megjelenítésben, a koloritban eltérés, – valamint egy művész munkásságában nem egyforma kvalitású minden műve. Az a hipotézis, hogy a *Szántódi átkelés*-t, mivel „témája és stílusa” Theodor Hörmannra valló, csupán Mészöly nevével szignálták volna és az idézett közleményben ezért kérdőjellel reprodukálták, – véleményem szerint stíluskritikailag sem fogadható el.²³

Mészölynek az alakrajz – amint ezt életrajzírói, méltatói általában említették – nem volt erős oldala; alakfestést tulajdonképpen sohasem tanult, a bécsi Akadémián, a tájképfestő szakon ilyen irányú oktatás nem folyt, hiszen az akkori felfogás szerint egy tájképfestőnek nem is kellett alakot festeni. Mesterének, Zimmermannnak a tájképeire a staffázsokat legtöbbször Rahl festette, ahogy Paál László képeire nemegyszer Munkácsy. A bécsi kritika Mészöly külön érdekéért emelte ki, hogy a figurákat is maga festi a tájba. Ha egy-egy alakot néha elrajzolt, s ha – különösen a nagyobb méretű képein – a figurák megfestése maradéktalanul nem is mindig sikerült, anatómiai ábrázoló készségeinek hiányait tévedhetetlen festői érzéke pótolta: flottan elhelyezett színfoltokkal, a légkört tükröző valőrökkel jelezte a környezethez simuló alakokat. A staffázs-figurák részei képeinek, nemcsak kísérői a tájnak, hanem fontos kiegészítői. Alakjai a tájban élnek, szorosan a tájhoz tartoznak, nélkülük szegényebb, üresebb lenne a vidék. Mészöly művei azért is olyan életteliak, mert rajtuk legtöbbször emberek is jelen vannak: egyszerű szegény emberek, magyar parasztok, a tiszai és balatoni halásznép. Hogy Mészöly számára mennyire fontos volt az alakábrázolás, azt számos alaktanulmánya is bizonyítja: Vízhordó leány, Mákfosztó leány, Leány kosárral, Ivó fiú – vagy éppen a gyűjtemény *Parasztember korsóval* c. képe is. A vízhordó parasztember fáradt tartásában, ruházatában, a mögötte lépő kislány néhány ecsetvonással vázolt figurájában a szegény emberek hétköznapiját keresetlen egyszerűséggel, valóságosan tükrözte.

Mészöly életművében is kiemelkedő helyet foglal el a gyűjtemény egyik vonzó szépségű darabja a *Fürdőház a Balatonon*, amely a sajkókazai Radvánszky-hagyatékából származik, s a Mészöly emlékkiállításokon Kövesdi Antalné, Sajokaza, tulajdonaként szerepelt.²⁴ A Petró-gyűjteménybe az 1960-as évek második felében került.

Csend és nyugalom varázsa tölti be a finom koloritú képet: a vízparton az ezüstös, zöldes-barnás lombú fák mentén balra nyáját terelő pásztor, a középtérben a zombékos part szélén köveken ácsorgó, ülő alakok, tőlük kissé távolabb a vízbe nyúló sté-

21. Aurenhammer, H. 1975. V.

22. Rajnai M., 1951. 96. kép., 1952. 29. kép.

23. Szabó L., 1986. 29. kép.

24. Rajnai M., 1951. 74. kép., 1952. 86. kép.

gen a „fürdőház”. A víz tükrén a kis fabódé és az alakok, a fák árnyéka visszaverődik, a piros kendő színfoltja élénken csillan. Halk poézise, a színeket felitató, szürkévé tompító szórt fénye Mészöly érett festői stílusát maradéktalanul fejezi ki. Finom párás, gyöngyház koloritja valóban Corot képeit juttatja eszünkbe. Egyik ragyogó záróköve Mészöly munkásságának. – Az európai festészet áramlatába Mészöly a plein-air törekvésű, az impresszionizmust előkészítő festőkhöz kapcsolható, ahhoz a vonalhoz, amelynek a francia Corot, Daubigny, Boudin, Bastien-Lepage, az osztrák Pettenkofen, Hörmann, Schindler, a német Schleich és Lier, az orosz Levitan voltak legfőbb képviselői. Mészöly friss, levegős plein-air képeivel, világos színkeverésével, oldott technikájával a preimpresszionizmus magyar változatát teremtette meg. Teljesítménye a természetfésztés terén nemcsak a hazai viszonyok között, de egyetemes igényekkel mérve is jelentős.

IRODALOM

- Aurenhammer, H.*–*Bodnár É.*–*Kaposvári G.*–*Pogány Ö. G.*,
1975. A szolnoki festőiskola. Die Szolnoker Malerschule. Katalógus. Bécs
- Bodnár É.*–*Zsadányi G.*,
1963. A XIX. és XX. századi magyar művészet remekei. Dr. Petró Sándor magángyűjteménye c. kiállítás. Katalógus. Miskolc
- Bodnár É.*–*Borbély L.*,
1970. Petró-gyűjtemény. Miskolci Képtár. Katalógus. Előszó: *Bodnár É.*, Miskolc
- Bodnár É.*,
1980. Id. Markó Károly (1791–1860). Budapest
1983. La pictura Hungara an el siglo XIX. Katalógus. Mexiko
1985. Vidéki közgyűjtemények. Magyar Művészet 1919–1945. Szerkesztő: *Kontha S.* Budapest
1985. Mészöly Géza. Budapest
- Flatz, G.*
1972. Briefe aus Rom von dem Maler Gebhardt Flatz . . . In: Artisti Austriaci a Roma dal Barocco alla secessione. Roma
- Kazinczy F.*,
1908. Levelezése. Budapest
- Kertbeny K.*,
1862. Ungars Männer der Zeit. Leipzig
- Malonyai D.*,
1903. Mészöly Géza. Művészet.
- Ovidius, P. N.*,
1975. Metamorphoses (Átváltozások). Fordította *Devecseri G.* Budapest
- Pattison, M.*
1884. Claude Lorrain sa vie et ses oeuvres. Paris
- Pogány Ö. G.-né,*
1957. Id. Markó Károly művei. In: Művészettörténeti Tanulmányok. Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1954/55. Szerkesztette: *Dávid Katalin.* Budapest
- Rajnai M.*,
1951. Mészöly Géza emlékkiállítás. István Király Múzeum. Székesfehérvár. Múzeumok és Műemlékek Országos Központja. Katalógus. Budapest
1952. Mészöly Géza-emlékkiállítás. Fővárosi Képtár. Katalógus. Budapest
1953. Mészöly Géza (1844–1887). Budapest
- Roethlisberger, M.*
1961. Claude Lorrain: The Paintings 1–2. New Haven
1983. Im Licht von Claude Lorrain Landschaftsmalerei aus drei Jahrhunderten. München
- Rózsa M.*,
1914. A magyar impresszionista festészet. Budapest

Szabó L.,

1986. A miskolci Herman Ottó Múzeum Képtára. Művészettörténeti értesítő. XXXIII. 1–2, Budapest

Vasárnapi Újság

1873. 422.

Végyvári L.,

1977. A Petró-gyűjtemény remekei. Herman Ottó Múzeum Képtára. Katalógus. Előszó: Végyvári L. Rendezte: Dobrik, Kamarás J.

1982. Kétszáz év magyar festészete a Miskolci Képtárban. Katalógus. Előszó: Végyvári L. Rendezte: Végyvári L., Kishonthy Zs.

1984. A Miskolci Képtár. Kézirat. Corvina. Budapest

DIE GEMÄLDE VON KÁROLY MARKÓ D. Ä. UND GÉZA MÉSZÖLY IN DER GEMÄLDEGALERIE DES OTTÓ HERMAN MUSEUMS

(Auszug)

Durch die Übernahme der in ihrem Wert sehr hochstehenden Kunstsammlung des Miskolcer Arztes dr. Sándor Petró im Jahre 1977 erlangte die Gemäldegalerie des Ottó Herman Museums eine Bedeutung von Landesausmaß. Seit 1980 ist im Rahmen der im neuen Gebäude des Museums veranstalteten ständigen repräsentativen Ausstellung unter dem Titel „Zweihundert Jahre ungarische Malerei“ ein großer Teil jenes Materials zu sehen, bei dem man sich anhand von rund 150 Werken ein umfassendes Bild über die Geschichte der ungarischen Malerei von der Mitte des 18. Jahrhunderts an, von der barocken Kunst bis hin zur Mitte des 20. Jahrhunderts, bis zum Expressionismus machen kann. Thema der vorliegenden Studie ist es, die Bilder zweier ungarischer Landschaftsmaler von europäischem Rang aus dem vergangenen Jahrhundert *Károly Markó d. ä.* (1791–1860) und *Géza Mészöly* (1844–1887) vorzustellen, welche auch in der Ausstellung zu sehen sind.

Károly Markó d. ä., später Vertreter der Traditionen der klassischen Landschaftsmalerei, schuf seine idealistischen Landschaftsbilder in einem von der Präromantik berührten akademischen Landschaftsbildstil. Herrlicher malerischer Vortrag, sorgfältig ausgewogene Komposition und eine bis ins Detail gehende glatte Maltechnik charakterisieren seine golden getönten Landschaften, die er durch mythologische, biblische oder volkstümliche italienische Staffagegestalten belebte. Nach der Restaurierung, infolge derer eine der wichtigen „Figuren“ unter der Übermalung zum Vorschein kam, gelang es, das Thema seines Gemäldes „*Landschaft mit mythologischen Gestalten*“ näher zu bestimmen: dieses Gemälde stellt eine Szene aus dem Kapitel Ovid Metamorphosen-Gesang Io, Argus, Syrinx dar.

Géza Mészöly, ein früher ausgezeichnete Vertreter der ungarischen Pleinair-Malerei, des „paysage intime“, der verinnerlichten Landschaftsdarstellung, läßt die ungarische Landschaft zu Leben erwachen. Unter seinen Balaton-Bildern analysiere ich hier die vielgestaltige Skizze, die charakteristische gestaltenstudie seiner „*Überfahrt bei Szántód*“ (1876) sowie seine frischen, luftigen in Perlmutter-Tönen gehaltenen Meisterwerke „*Bauer mit Krug*“ und „*Badehaus am Balaton*“.

Schon zu seinen Lebzeiten wurde *Károly Markó d. ä.* von seinen Zeitgenossen der „ungarische Claude Lorrain“ genannt, während die Malerei von *Géza Mészöly* meist mit den Werken von Camille Corot verglichen wurde.

Éva Bodnár

HOLLÓ LÁSZLÓ KÉPEI MEGYÉNK KÖZGYŰJTEMÉNYEIBEN

GODA GERTRÚD

Holló László merészen fogalmazott aktjainak egyik legszebbike az 1929-ben festett, s a művésztől 1952-ben vásárolt, *Akt a kertben* (olaj, vászon 75x50 cm HOM Ltsz: 74.70) című kép.

A festő fiataalkori alkotásain még az erős nagybányai hatás érződik mindaddig, míg az első világháború élménye ki nem mozdítja harmóniájából. A müncheni népi idilltől elfordulva környezetének paraszti világát választja témájául, s kizárólagos lesz számára a minden ünnepi sallangtól mentes alföldi valóság. E második festői korszakában „fedezí föl” önmaga számára a napfényt, s az abban rejlő képi lehetőségeket – hogy majdan a drámaiság szolgálatába állítsa azt.

Világlatására nagy hatással volt, hogy spanyolországi utazása során tanulmányozhatta Greco műveit. Megismerkedett Párizs jeles gyűjteményeivel, s kora kiemelkedő francia művészeivel: Matisse, Picasso, Rouault, Delaunay munkáival. Maga is kiállított 1912-ben a Salon des Indépendantsban, s sikeres szereplése révén tagja lett az Union des Beaux-Arts et des Lettres-nek. Az első világháború ínséges időszaka félbeszakítja a már szépen ívelő külföldi pályát, s az Alföldön, – kisebb-nagyobb kitérők után – Debrecen szélén, Tócoskertben telepedik le.

Már sajátos festői világát megteremtve expresszív gesztussal oldja meg 1929-ben a kertbe állított nő alakját. A szabadban dolgozó Holló László némiképp újraértelmezi a látványt, engedve belső hevületének: bátran fokozza fel a napsütötte kert színeit. A fényárban úszó fák lombjai erős árnyékot vetnek a női aktra s ez a festészeti feladat adja a kép alapvető programját.

A fejre és a vállakra összefüggő, tónusában mély, a test színével ultramarinná módosuló árnyék vetődik, s képez ellentétet a törzzsel. A sötétben maradt fej torzó hatását kelti, s anélkül, hogy szürrealitásra törekedne a művész, a festészetben szokatlan módon, egy szobrászati gondolkodáshoz közeli alkotást hoz létre. Holló napra állított modellje ezáltal a természetben feloldódó lét képi megnyilvánulásává vált. Az árnyék határozott vonala szinte kettéosztja a figurát a lét és eszmélés szférájára. Valamilyest groteszk hangvételt ér el ezzel, de nem kelt borzongást, mert kétséget kizárva hiteti el a nézővel, hogy aktja bármikor elmozdulna, minden megváltozik a természet törvényei által. A festői szabadsággal élve, a napsütötte és az árnyékba került felületek között, biztos aránnyal azt a helyzetet választotta, ami a képet többé teszi, mint egy egyfigurára redukált árkádiajelenet.

A kép pontosan beilleszthető abba a művészi etapba, mikor Holló László megtalálta a nagybányai festészeti elveken túllépő expresszivitását. Az átmenet egy kiemelkedő művészi megfogalmazásban nyilvánul meg, példásan ötvözte a természetelvűséget az expresszivitással. A plein-air színei belső hevülettel, szaggatott ecsetnyomokként kerülnek a vászonra, jelezve a művész habitusát. Ez a lendület kiterjed minden részlet-

1. kép. *Akt a kertben*
(Olaj, vászon, 75x50 cm Ltsz: HOM 74.70.)

re, a vetett árnyékra, a középtérbe állított padra. A modell szépsége a megfogalmazás áldozatává válik, de kifejezésének hitele erősödik általa.

Holló groteszk iránti vonalma az ugyancsak 1929-ben festett Olympia c. képén csúcspontjára ér. Az *Akt a kertben*-hez és az Olympiához láthatóan azonos nőideált: a karcsú, termékeny medencéjű, s ugyanakkor mozgásában rendezetlen, extatikus nőt választotta. Ez a modell nem csupán a lehetőségéből adódott, hanem a művész ízlésének kifejezője is.

Holló nem riad vissza a beteges megjelenésű, nincstelen városszéli asszonyábrázolástól. A képek, rajzok környezete is az életviselési egyszerűsége utalnak, – nem műtermi hangulatot árasztanak. Nincs manipuláltság, esztétizálásra való törekvés ez idő tájt készült tanulmányaiban. Nem használ szépen leomló drapériákat, modelljeit már-már naturalisztikusan, mezítelen combjaikkal ülteti a gyalult konyhaszékre, arra, ami a művész szegényes tócoskerti otthonában adódott.

Az 1929-re datált *Akttanulmány* (papír, ceruza 200x230 mm, Ltsz.: HOM 86.34) ugyanerről a puritanizmusról vall, minden egyszerű és magától értetődő. A biztos kezű rajzoló érzékeny vonalaival jelenik meg a lapon az önnön mezítelenségétől megriadt nő. Nyúlánk testének finom plasztikáját a jól elhelyezett, kevés tónussal képes visszaadni.

A 20-as évek végén készült tanulmányokat az életmű jeles darabjainak tartjuk. Nem a közízlést megcélzó darabok, de a születésüket követően bemutatásukkor a szakemberek figyelmét felkeltették. Ez némiképp érthető, hiszen a művész nem az áhított, szép embereszményt örököltette meg, hanem a beteges, erősen kidolgozott szervezetet, – meggörnyedve, eltorzulva, de igen magas szakmai színvonallal, komoly beleérző-képességről tanúskodva.

Ez a szociológiai megközelítés kísérni fogja Hollót, s általa képet kapunk az Alföld népének mindennapjairól. Néha már társadalomkritikai hangot is sikerült megütnie, mint az *Akttanulmány 1928.* című rajzán (papír, szénrajz 300x235 mm Ltsz: HOM 86.39). Affektáltságnak, póznak, a paraszti lét idealizálásának nyoma sincs művészetében. A kidolgozott, eltorzult, s ezáltal szánalmat ébresztő test művészi rangra emelve van jelen. A művész határozott állásfoglalása, – ami érződik apró rajzi jegyzeteiből is – teszi hitelessé azokat. A közelében élő asszonyok mezítelen testük látványát szorongva bocsátják áruba, hogy az emberi test még így is szép arányrendje leolvasható legyen elcsigázott, fáradt tartásukról.

Még az első művészi korszak münchen-nagybányai szemléletű finom naturalizmus levegője árad a *Kertben olvasó nő* 1930. (324x210 mm Ltsz: HOM 83.157) című pittrajzról. A mindennapitól ünnepibbe öltözött fiatal lány a vasárnap békéjével áll ki a napsütötte udvarra, hogy a művésznek segítségére legyen. Sikerült azt a pillanatot megragadnia Hollónak, ahogyan a kényszerű olvasás közben a kendős lány gondolatai elindul-

nak. Az írott szó erejének bűvöletébe került ember tartása maradandó élményt kelt a nézőben: A földön két mezítelen lábbal álló, ünneplőbe öltözött lány töprengése a világot előbbre vivő ember jellemzőjeként jelenik meg. Nem a szerelmes levelek olvasásának réveteg szenvelgése, hanem a szó igaza feletti kétség hatja át lényét. A szinte kizárólag vonalra épülő mű Holló fölényes tudásának egyik szép bizonyítéka.

Az oeuvre egészét átfogó rajzi kollekció dr. Ujváry Zoltántól került a múzeum tulajdonába, kit atyai barátságával tüntetett ki a festő. A rajzok értékét felismerő néprajztudósnak ajánlással ellátva, újból dedikálta rajzát a művész 1957-ben. Ebből a gyűjteményből való valamennyi Holló-rajz és -tanulmány, ami jelenleg a miskolci múzeumban van, – összesen 14 db.

A nép életével foglalkozó tudóst első sorban azok a lapok ragadták meg, melyeknek témái azonosak voltak saját

2. kép. Akttanulmány
(Papír, ceruza, 300x230 mm Ltsz: HOM 86.34.)

3. kép. Akttanulmány, 1928.
(p. szénrajz, 300x235 mm Ltsz: HOM 86.39.)

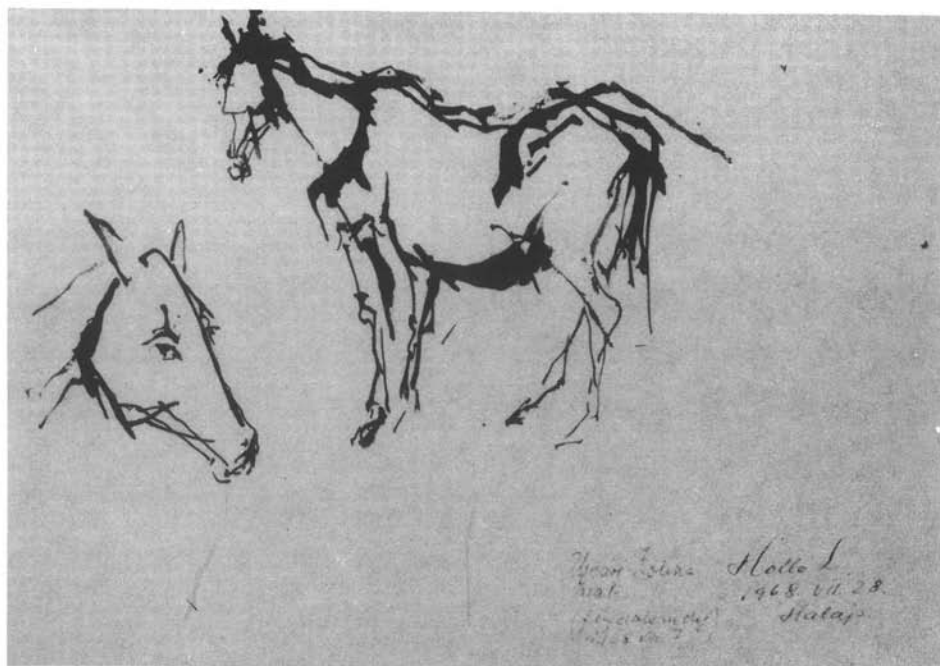
4. kép. Kertben olvasó nő, 1930.
(p. szénrajz, 324x210 mm Ltsz: HOM 83.157.)

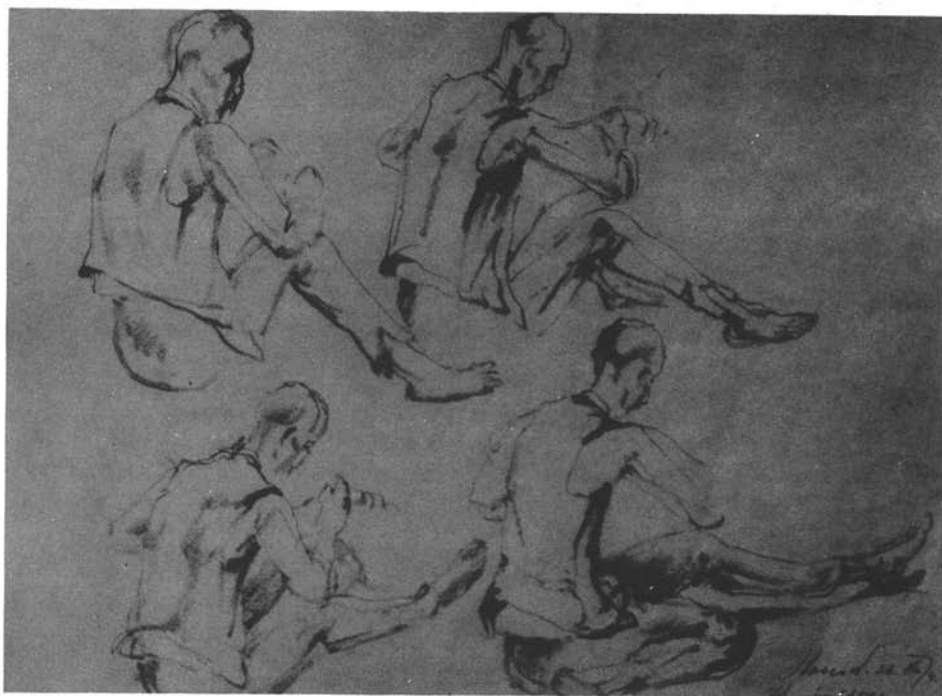
5. kép. Sulykoló asszony, 1928.
(p. pittk., 235x300 mm Ltsz: HOM 86.35.)

6. kép. Kaszáló, 1934.
(p. diófapác, 215x308 mm Ltsz: HOM 83.158.)

7. kép. Lótanulmány, 1968.
(papír, tus, 255x320 mm Ltsz: HOM 83.159.)

8. kép. Mozdulattanulmány, 1936.
(ceruzarajz, 240x303 mm Ltsz: HOM 86.38.)

9. kép. Tanulmány, 1941.
(p. cëruza, 230x295 mm Ltsz: HOM 86.37.)

szakterületével: a magyar paraszti lét hétköznapijaival, a mezőgazdasági munkával, az állatokra vigyázó gyerekek játékos vidámságával. Holló, mint a magyar festők közül a leginkább az alföldi mestereknek – ezt a természetközeli életet – művészi magaslatra tudta emelni.

Egyik legszebb rajza a *Sulykoló asszony* 1928. (papír, pittkréta, 235x300 mm Ltsz: HOM 86.35) A sötét kendős idős asszony mozdulatának három fázisából komponálódik a lap. Csupán a legszükségesebb vonalak halk és erőteljes változásából rajzolódik elő a derekát fájlaló álló nő, aki továbblépve már új teendői elébe megy. Holló valószínű tanulmányoknak szánta ezeket a pontos megfigyelésre, koncentrált lényeglátásra valló lapokat. A folyton munkálkodó mester keze alól gyakran kerültek ki hasonló rajzok, s ezek közül a legjobbakat aláírta. Gyűjteményünk lapjai is ilyenek.

A maga műtájában a hollói életmű egyik legszebbike: a *Kaszáló* 1934. (papír, diófapác, 215x308 mm HOM 83.158). Az előzőhöz hasonlóan, és még oly sokszor Hollónál, itt is a figura háromszor kerül a papírra, a kaszálás lendületének visszaadását fokozandó. A rajztoll érzékenysége a művész akaratának szolgálatába kerülve biztos szerkezetet jelző vonalakból festői tónusokba vált át. Így azok önálló rajzi kompozíciók lesznek, helyet kérve az életműben.

A vonal és tónus indulatokkal felvetett expresszív hevületű váltakoztatása Holló már korán kialakult, de különösen későbbi rajzainak elmaradhatatlan sajátja lesz. Ilyen a legszebb állattanulmányai közül való: *Lótanulmány* 1968. (papír, tus 255x320 mm Ltsz: HOM 83.159).

A kaszáló férfiről és a lóról készült tanulmány keletkezési ideje között egy alkotásokkal teli három és fél évtized áll, de a művész fiatalon megtalált egyéni hangja miatt nem érződik mindez.

10. kép. Tanulmány, 1961.
(p. ceruza, 260x325 mm Ltsz: HOM 83.160.)

A kaszálókon talán csak a vízzel oldott grafikai anyag inspirálta a festőiségre a művészt, mert pár évvel későbből való tanulmányain, mint pl.: *Mozdulattanulmány* 1936. c. ceruzarajza (papír, ceruza 240x303 mm Ltsz: HOM 86.38) továbbra is a formát követő vonalakból alakítja ki a földön ülő, háncsot húzó figurát. Ezúttal a mozdulat négy fázisa alakít ki egy művészi egységet.

A ház körül, a mezőn, a vízparton, – a mindig tevékenykedő embert tartotta méltónak a megörökítésre. Mondhatjuk egyedül méltónak, hiszen történeti és biblikus témához nyúlva is a tócskertieket, tiszadadaiaikat választotta modellül, – azok közül is az arra hajlandó legszegényebbeket, vagy kiknek mozdulatát beállítatlanul sikerült megörökítenie.

Tanulmány 1941. (p. ceruza 230x295 mm Ltsz: HOM 86.37), *Tanulmány* 1961. (p. ceruza, vörös kréta 260x325 mm Ltsz: HOM 83.160) lapok egy-egy részlete önmagában külön-külön is érték. A gyermek kezét lavórban mosó anya meghitt és ismert jele-nete ezúttal pár négyzetcentiméternyi felületen jelenik meg. A csónak végében ülő, a vizet kémlelő férfit a folyók csendes nyugalma hatja át. A mezők és rétek emberei: *Tanulmány* 1964. (papír, szén 273x211 mm Ltsz: HOM 86.36), *Pihenő kislány (Lohárt Éva)* 1964. (papír, szén 210x295 mm Ltsz: HOM 86.41), *Szénagyűjtők* 1971. (papír, ceruza 230x208 mm Ltsz: HOM 86.42) legutolsó lapjain is ott vannak, melyeken a sokat

11. kép. Tanulmány, 1964.
(p. szén, 273x211 mm Ltsz: HOM 86.36.)

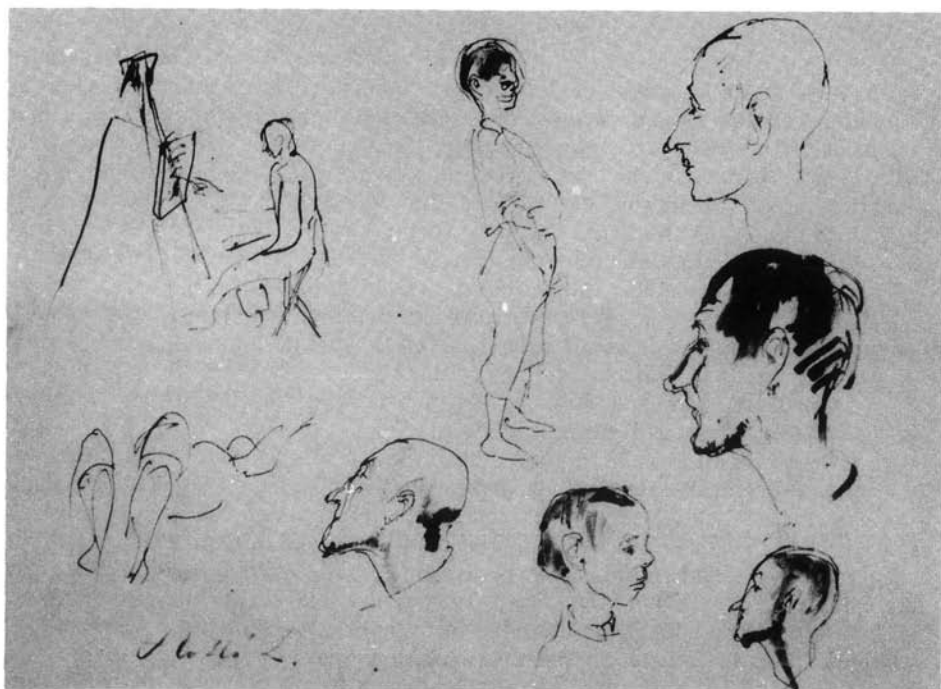
12. kép. Szénagyűjtők, 1971.
(p. ceruza, 230x208 mm Ltsz: HOM 86.42.)

13. kép. Pihenő kislány, 1964.
(papír, szén, 210x295 mm Ltsz: HOM 86.41.)

14. kép. Tanulmány, 1969.
(p. lav. tus, 250x325 mm Ltsz: HOM 86.32.)

15. kép. Tanulmány
(p. tus, toll, 230x300 mm Ltsz: HOM 86.33.)

16. kép. Kettős portré, 1969.
(p. szén, 210x216 mm Ltsz: HOM 86.40.)

emlegetett tónus új értelmet kap. Nem csupán a formát kiemelő eszköz már, hanem festői valór értékű az, ahogyan a kötényt, kendőt visszaadja az ekkorra már 80 éves mester.

Az utolsó alkotói évtizedből fejrakok, portrék kerültek gyűjteményünkbe. Lohárt Éva, a páston ráérősen heverő kislány megörökítésétől konkrétabbak azok a lavírozott tusrajzok, melyeken a gyerekek finom vonásai a nemes anyag oldhatóságából és a tévedhetetlen rajzoló biztonságából születtek. *Tanulmány* 1969. (papír, lavírozott tus 250x325 mm Ltsz: HOM 86.32); *Tanulmány* (papír, tus, toll 230x300 mm Ltsz: HOM 86.33) férfi- és gyermekkarakterei a mindennapi beszéd természetességével szólnak – s egyben a közölni akarás belső kényszerének megnyilvánulásai.

Bravúrosan komponálta egy lapra a művész az öt felkereső két férfi arcképét a *Kettős portrén* 1969. (papír, szén 210x216 mm Ltsz: HOM 86.40). A művelt emberek csendes disputációja hatja át a rajzot úgy, hogy pontos képet ad vendégeiről is. A leginkább típusal dolgozó művésznak az arckép esetében módja nyílik arra, hogy az egyéni jegyek feltárásán túl a személyiségre is utaljon.

Ahogy Holló művészi életútját nyomon tudjuk kísérni gyűjteményünkben található grafikáin keresztül, úgy némi túlzással és bepótlendő elhatározással mondhatjuk, hogy festészetének legjellegzetesebb időszakait reprezentálni vagyunk képesek az életmű gazdagságához viszonyított elenyésző nagyságú kollekciókon keresztül is.

A nagybányai szemléletből az expresszivitás felé hajló *Akt a kertben* 1929 után, az életképhez közelítő témája, a *Szénahordás* 1940. (papír, olaj 22,5x31 cm Ltsz: HOM P. 77.160), c. kép áll korban legközelebb. A lazúrosan festett, végtelenbe nyúló alföldi ég alatt örömteli pasztózussággal fogalmazódik meg a jelenet. Az alacsony horizontú tájban a részletek kibontására nincs lehetőség, maga a méret sem engedheti meg ezt.

17. kép. Szénahordás, 1940.
(p. olaj, 22,5x31 cm Ltsz: HOM P. 77.160.)

Az együtt haladó szénásszekerek elé befogott tehenek a színgazdag rét világos foltjait adják, melyek beépülnek a táj csendességébe. A munkálkodó emberek megfogalmazása sem részletező, s így a mező határozott egységet képez, s ellentétül szolgál az ég finom változásaira. A rét összes élőlényével, fákkal és emberekkel a zöldek, umbrák, pompeivörösek gazdag variációjából születnek meg, felhasználva a *caput mortunt* és az égetett-sziennát. A színek térérzékeltetésével nagy távlatot képes visszaadni. A szerkezőre felrakott széna hol az alkonyi narancsok fényében jelenik meg, hol az erdőszél fáinak türkizeivel kerül az előtérbe, hogy a harmadik dimenzió illúzióját keltsék. A járomba fogott tehenek lassú haladása, egyben a kép nyugalmasságának hordozói, de az ecsetkezelés továbbra is Holló fűtöttségére utal. A tiszta színek és a palettán teremtetett gazdag kolorizmus heves gesztussal, az önkifejezés feletti örömtől áthatva került az előkészítetlen, alapozatlan kartonlapra. A pillanatnyi hangulat sietős rögzítésére utal az a technikai hiányosság, ami a dr. Petró Sándor orvos gyűjteményéből múzeumunkba került festményét jellemzi. A kép jelzetlen, de kétségtelen, hogy Hollótól származó, s a hátoldalán található „Holló L. 1940.” felirat is ebben erősít meg bennünket.

Miskolccal meglehetősen jó kapcsolata volt „Debrecen festőjének”. 1955-től rendszeresen elküldte képeit a Miskolci Országos Kiállításokra. 1967-ben kamarakiállítása volt, 1976-ban pedig az 1912–1972 között készült művei közül hatvanat mutatott be a Miskolci Képtárban. A legszebb festményei e tárlatokról, vásárlás révén kerültek a közgyűjteménybe: a *Paprikás csendélet* 1951. (fa, olaj 55x66 cm Ltsz: HOM 57.5) az *Önportréjával* együtt a XX. század második felének magyar művészetét reprezentáló állandó kiállításon szerepel a sárospataki Rákóczi-várban.

18. kép. *Paprikás csendélet*, 1951.
(fa, olaj, 55x66 cm Ltsz: HOM 57.5.)

A *Paprikás csendélet*ben a barnamázás cserépedény színe az egész kép hangulatát meghatározza. A melegbe hajló okkerek, a narancsszínűvé, kraplakká tüzesített paprikák a hideg párizsi kék árnyék ellentétékeként színesedik meg, s ezáltal egy, a mindennapinál érdektebb témát Holló ízig-vérig kolorista művé képes fokozni. A színek drámai ereje, a barnák tragikus mély tüze az alföldi mesterek balladai világát idézi. A Debrecen-környéki nép lelkületét és a Tisza-mentiek belülről láttató festő ezúttal szobájából a bíborba hajló drapériával rekeszti el azt, amit témául választ, s amiben – mint megannyiszor – önmagát teljességgel képes adni. E szűk keretek közé fogott világban benne van a magyar művészeti tradíciót kialakító alföldi mesterek lényeglátása. A színekben feszített ellenpólusok drámája, a három tárgyi elem puritánsága, s az expresszív megjelenítő erő – a legjobbak közé emeli Hollót.

Az életművet átfogni szándékozó kollekcióból nem hiányozhat önarcképe. Szinte egyedülálló gazdagsággal, száznál lényegesen több festményén örököltette meg vonásait, hogy mind többet mondjon el önmagáról.

A mélylélektan vizuál eszközével megragadott képi vallomások is magukon viselik Holló festői látásmódját, komplementerekhez való ragaszkodását. A vörös-zöld vitalítására épített önarcképeinek egyik legszebbike az, amit múzeumunk 1983-ban vásárolt a művész özvegyétől: *Önportré* 1954. (funér, olaj 73,5x60,5 cm Ltsz: HOM 83.161). A sokszor megfestett kalap most vörösen izzik, átvéve az arc meleg reflexeit. A színek tisztán élnek a képen, – nyíltan és festőien. A háttér krómoxid zöldje, porosz kékje nem a fauvok harsányságával, hanem Holló kendőzetlen őszinteségéből kerülnek a kármin-

19. kép. Önportré, 1954.
(funér, olaj, 73,5x60,5 cm Ltsz: HOM 83.161.)

vörös kalap mögé. A valór két szélső pontja: a sálszerűen illeszkedő gallér fehérje, s az ugyancsak ezt a mozgást követő kabát feketéje, egyben a kép ünnepélyességét is adja.

Az idős művész a világ dolgai fölé emelkedve, fesztelenül néz farkasszemet tükörképével. Tekintetéből már fáradtság érződik, de tartása erőt sugároz még. Az állvány előtti festői vívódásra képes művész öntudatával láttatja magát. Arcának karakterét a fény emeli ki, s a részleteket is az oldja fel. Így kap egyre nagyobb hangsúlyt fürkésző tekintetének megértés-vágya.

A sokszor groteszkül fogalmazó művész, ha mégoly kritikus is önmagával szemben, akkor is a legobjektívebb alkotásai azok, melyeket magáról festett. Életképeibe, falusi lakodalmasaiba gyakran karikíroisan fogalmazva kifaragja azt az életvitelt, mely a tócoskertiek révén körülvette. Hangulatilag ilyen a Művelődési Minisztérium megbízásából készült nagyméretű festmény: „A fővárosi színjátszó társulat előadása Árkuson (Hortobágy) »Tegnap asszony, ma menyasszony«” 1961. (funér, olaj 100x125 cm Ltsz: SK. 70.90) című. Holló ezúttal a falusi lakodalmat beviszi az utcáról, és a gazdasági épületet kikiáltva színháznak, ott helyezi el a vigadókat, hogy azt és úgy mondhasa el, ahogy szándékozik, s ugyanakkor megfeleljen a kiírásnak: a nép felemelkedését szolgáló kultúrrendezvény kívánalmának.

Igazi nagy képi ötlet, ahogyan a témát megoldja. A csűrben felállított színpadon lakodalmi jelenet játszódik. A lazúrosan, csaknem érdektelenül festett valódi teret a színfalként szolgáló kékesfehér lepedők zárják le. Munkácsytól örökítve, az alföldi fes-

20. kép. A fővárosi színjátszó társulat előadása Árkuson (Hortobágy)
„Tegnap asszony, ma menyasszony”, 1961.
(funér, olaj, 100x125 mm Ltsz: SK. 70.90.)

tők közvetítésével, asztal köré rendezi el Holló a mulatozókat alakító színészeket. A táncoló párok a falusi típusokat elevenítik meg: a susztertáncot járó vasutas magát mulattatva forgatja a „falu szépét”, a sötét ünneplőt öltő gazdaember odaadón ropja a csárdást az elhanyagolt asszonysággal. Az ital mámorától kurjongató vőfélyek csoportja zárja az asztal köré rendezett kompozíciót. A színpadiasság ezúttal maga a valóság, melyre csak néhány szegényes kulissza utal. A vándortársulat egyszerű díszlete az a vöröscserepes házeresz, amely a kép jobb felső részén segít a tér a térben élményt felkelteni, a pontos eligazodást szolgálni.

A jókedvű munka festői öröme hatja át a falusi operettet ironizáló művet. A kép szép példája annak, hogy a kötött témán belül a művész szabadsága sértetlen marad. A mű hitelét fokozza a négytagú cigányzenekar tipikus megragadása. Ezt a szerepet bizonyára nem színészekre osztották, önmagukat adják a művészi átéléssel játszó muzsikuskok, – s így a kép poénjává válnak. A nagyméretű mű a kadmiumok és az ultramarinok oly jellegzetes hollói színkontrasztjában fogant, s a fehér színfallal, a csűr szerkezetének hangsúlyozásával a párosan mulatók tagoltságát egy képi egységgé komponálja. A színek által az oldott figurák így egy nagy képi egységet alkotnak. Minden erőnyél jelen van a műben a festő, különösen ironizáló jókedve, s a típusok megragadásának mélysége révén. Alakjai ugyanúgy elemezhetők, mint Tornyai János „Juss”-ának perlekedői, de a ténytyszerűségeen továbblépve Holló már bírál is. A színmű ürügyén kikaparintja a jól ismert falusiakat, hogy gyengéikre rávilágítva szóljon hozzájuk.

21. kép. A 20. számú kép részlete

A Sárospataki Képtárban lévő festmény Béres Ferenc ajándékai közül való, csakúgy, mint a *Délután a vár (Cigánysoron)* (karton, olaj 59x74 cm Ltsz: SK. 70.129) című festmény is. Témájában Sárospatakhoz kötődik a datálatlan mű, s előadásmódja a plein-airt feltételezi. Holló László a sárospataki alkotóházban 1949-ben dolgozott, s ez a tény a kép keletkezési évére segít következtetni. Bár a mű lazúros és kivilágosodott, festésmódja későbbi időpontot feltételez, s talán a Sárospataki utcarészlet c. 1955-ös időpont vonatkozhat a Bodrog-parti putrit megörökítő festményre is.

Impresszionisztikus, gyors exponálás érződik a centrális komponáltságú képen. A vidáman ugrabugráló cigánygyerekek staffázs alakja az árnyékos előteret kapcsolja össze a kép közepére helyezett távoli vár szfumátos messzeségével. A tarkára mázolt viskók erős perspektívája a festék pasztózus traktálásával válnak érzékletessé. A klaszszikus elveket őrző veduta azáltal lesz Holló László jellegzetes alkotása, hogy a szép folyóparti városképből a számára izgalmas témát választja ki megörökítésre.

Anélkül, hogy kritikussá válna, pontos érzetet kelt az elhanyagolt cigánytelepek áporodottságáról egy történelmi emlékhely közelében. A tények ily egyszerű regisztrá-

22. kép. Délután a vár
(karton, olaj, 59x74 cm Ltsz: SK. 70.129.)
(A felvételeket Kulcsár Géza és Váradi László készítette)

lásával akaratlanul is többet mond egy romantikus művésznél, s a gesztusokat őrző előadasmódja egyben a művész állásfoglalását hordozza. A cigányság zárt közösségét csak a negyedik rend világában otthonosan forgó művész volt képes ilyen hitellel megközelíteni.

Ábrázoltjaival azonosuló életmódja, etikus festőisége a magyar hagyományokat megteremtő alföldi mesterek csoportjához kapcsolja Hollót, aki érzelmeinek hőfoka által és mély emberismerete révén a nagy európai expresszionistákkal azonos rangú oeuvret teremtett. Minden munkájában maximálisan és őszintén adta magát, így az életműhöz képest számosságában elenyésző kollekciójával is a festő teljességgel jelen van gyűjteményünkben.

IRODALOM

- Béber L.*,
1930. Kiállítás az Ernst Múzeumban. Debreceni Független Újság, március 2.
- Dömötör J.*,
1964. Holló László művei Vásárhelyen. Csongrád Megyei Hírlap, július 5.
- D. Fehér Zs.*,
1961. Holló László gyűjteményes kiállítása. Alföld, 1. sz.
- Holló L.*,
1954. „Életem”. Építünk, I. sz.
- Kádár Z.*,
1961. Holló László gyűjteményes kiállítása. Alföld, 1. sz.
- Kádár Z. – Módy Gy.*,
1959. Holló László gyűjteményes kiállítása. (Katalógus-előszó.) Debrecen
- Koczogh Á.*,
1958. Holló László. Műterem, 2. sz.
1961. Holló László. Művészet, 2. sz.
1962. Holló László (A művészet kiskönyvtára XXXVIII). Képzőművészeti Alap. Budapest
- Sz. Kürti K.*,
1976. Holló László festőművész kiállítása a HOM Képtárában. (Katalógus előszó.) Miskolc
- Pogány Ó. G.*,
1957. Holló László és Hincz Gyula (Katalógus előszó.) Pozsony
1964. Holló Lászlóról. Művészet, 9. sz.
- Rabinovszky M.*,
1930. Kiállítás az Ernst Múzeumban. Debreczen (napilap), március 2.
- Ritly V.*,
1964. Holló László grafikái. (Katalógus előszó.) Magyar Nemzeti Galéria. Budapest
- Tóth E.*,
1965. Holló László, Debrecen VT.

DIE BILDER VON LÁSZLÓ HOLLÓ IN DEN ÖFFENTLICHEN SAMMLUNGEN UNSERES BEZIRKES

(Auszug)

Im Ottó Herman Museum zu Miskolc sowie in der Galerie von Sárospatak sind aus dem Lebenswerk des Malers *László Holló* (1887–1976) Tafelbilder und Studien von hervorragender Bedeutung zu sehen.

Die vom Pleinair ausgehende künstlerische Welt des Malers nahm schon in jungen Jahren eine Wende, und zwar dadurch, daß er während seiner Münchener Studienzeit die hervorragenden Werte der Vergangenheit, die französischen Künstler seiner Zeit kennenlernte und die großen Gemäldegalerien Europas besuchte. Besonders starken Einfluß nahm auf ihn die Kunst von Greco. Schon im Jahre 1912 stellte er in Paris im Salon des Indépendants aus. Zu dieser Zeit wählte man ihn auch zum Mitglied der Union des Beaux-Arts et des Lettres. Die Notjahre des ersten Weltkrieges riefen den in Pariser Kreisen schon so heimischen, jungen ungarischen Maler nach Hause. Hier ließ er sich dann für immer in der Großen Ungarischen Tiefebene, in Debrecen, nieder. Den Leuten aus dem Stadtrandgebiet nahestehend, sich ihrer einfachen Lebensweise anpassend, lebte er, um die Zustände im halbfeudalen Ungarn möglichst glaubwürdig kennenzulernen, welche er immer wieder in das Licht seiner Werke setzte.

Das Expressive seines Bildes *Akt im Garten* (1929) wurde zum Charakteristikum all seiner Werke. Mit der torsoartigen Darstellung der *Zur Sonne Hingewendeten* weckt

er eigentümliche Gefühle. Von soziologischer Annäherung zeugen seine *Studien* von den abgearbeiteten kranken Frauen. Mit sicherem Strich verewigte er die ständig nur schaffenden Menschen und die Freunde, die ihn persönlich aufsuchten. Unter seinen Porträts stechen die Selbstbildnisse hervor. Als eines der Werke, mit denen er eigene Auseinandersetzungen widerzugeben versuchte, gilt sein *Selbstporträt* (1954). Hier blicken uns die Liebe zum Kontrast aus den miteinander in Spannung stehenden Farben und der Künstler ins Gesicht, der durch die Lebenslust von Rot und Grün in der Lage ist, sich über die Alltagsdinge der Welt hinwegzusetzen.

Seine in locker Malerischem, mit lebhafter Farbensicht und in koloristischer Weise formulierten Werke vertraten Ungarn des öfteren auf internationalen Ausstellungen: So waren die Bilder von László Holló 1958 in Brüssel, in Paris, in Warschau, in Pozsony, in Dresden und in Moskau zu sehen. Sein großangelegtes Gemälde „*Vorstellung einer Schauspielgruppe aus der Hauptstadt auf der Hortobágy*“ (1961) ist von Humor durchsetzt und wird zu einer Karikatur der kulturellen Unterhaltung auf dem Lande. Jede Gestalt dieses in der typisch Hollóschen Welt der Blau- und Gelbtöne gezeugten Werkes ist für sich ein wohl bekannter Typ. Anhand der Welt der Volksschauspieler erwacht hier eine Dorfhochzeit zum Leben, deren glaubwürdigsten Figuren die Gruppe der sich selbst darstellenden Zigeunermusiker ist.

Die Identifizierung mit der Lebensweise seiner Figuren und das ethisch Malerische verbanden László Holló mit den Malern der Tiefebene, die ihre eigene ungarische Tradition geschaffen hatten; ihn, der durch den Grad seiner Gefühle und seine tiefe Menschenkenntnis ein den großen europäischen Expressionisten gleichkommendes Oeuvre geschaffen hat. In jedem seiner Werke gab er sich maximal und offen wider, und in dieser Vielfalt ist der Künstler in unserer gegenwärtigen Sammlungen im Vergleich zu seinem Lebenswerk mit einer nur geringen Kollektion vertreten.

Gertrud Goda

„TAMMATA” A MISKOLCI ORTODOX TEMPLOM VOTIVJAI

KÁRPÁTI LÁSZLÓ

A miskolci görög és makedovlach közösség Szt. Háromság tiszteletére szentelt temploma 1785–1790 között épült fel. A viszonylag szokványos barokk enteriőrbe Jankovics Miklós egri faszobrász műhelye készített az építészeti környezettel harmonizáló, azzal szerves egységben megjelenő pompás berendezést.¹

A templom *naos*ának északi oldalán, közvetlenül az *amvon* lépcsője és a *klirosz* mellett helyezkedik el az a díszes, mellékoltárszerű építmény, amely magába foglalja a hagyomány által Nagy Katalin cárnő ajándékának tulajdonított Achtirszki Istenanyja ikont. A helyi hagyomány szerint az uralkodó ezt az orosz egyházban nagy tiszteletnek örvendő kegyképmásolatot még a mai templom elődjének, a Szt. Naum kápolnának ajándékozta.² Az új templom felépültével, – annak belső tere megkomponálásakor – már tudatosan törekedtek az ikon reprezentatív elhelyezésére.

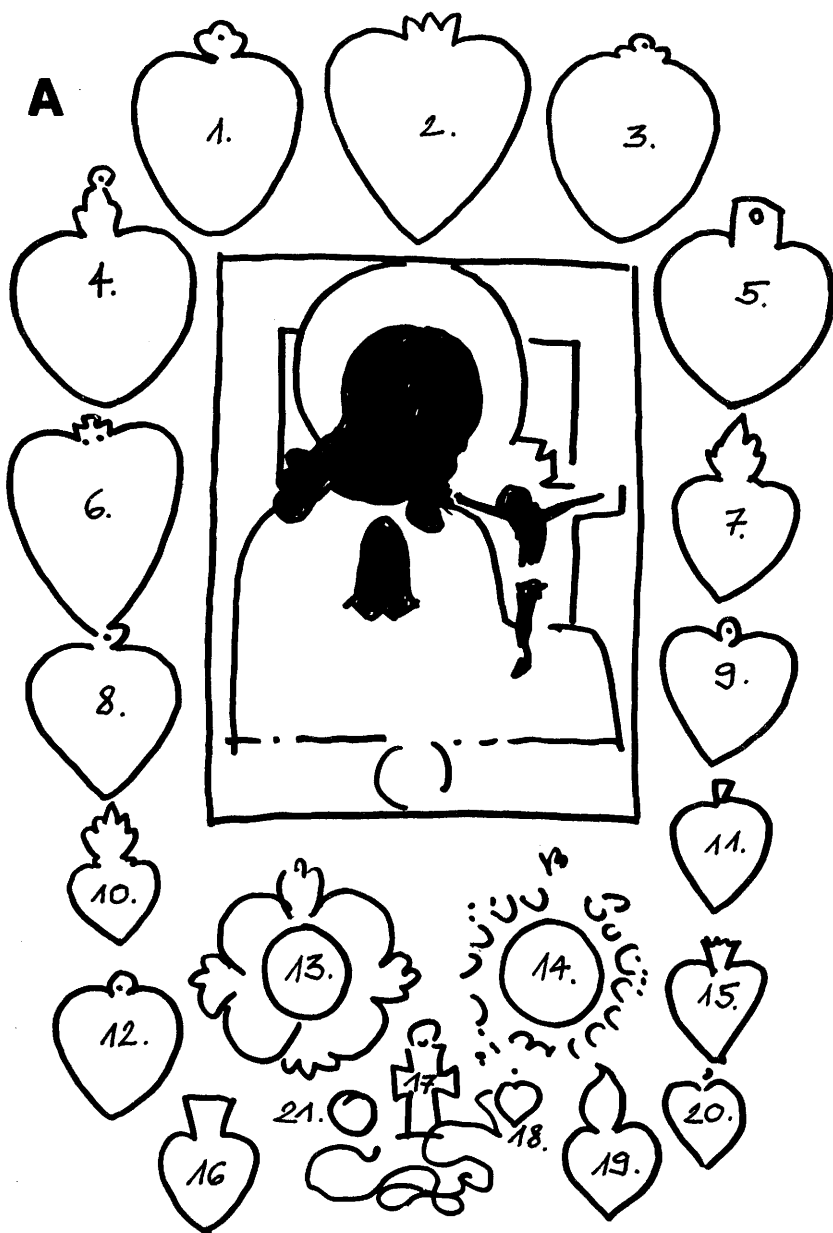
A Duna-melléki, 18–19. században épült barokk ortodox templomok berendezéseinek leírásakor a magyar nyelvű szakirodalom előszeretettel használja a *Mária-trón* kifejezést. Ez valószínűleg a szláv *presztol* tükörfordításának hatása, de a görög szövegekben is találkozhatunk a trón elnevezésével. Valójában ezek – a templomhajó északi oldalfalára állított díszes keretelésű Mária-ikonok – egy korábbi gyakorlatnak a barokk téralakítási szemlélete által átfogalmazott parafrázisai. A hagyományos késő bizánci tradíciót képviselő templomi berendezésekben a hajó terében két ikon elhelyezésére használt „bútortípus” különíthető el: az ún. *analogion*, illetve a *proszkinetáron*. Mindkettő funkciója közös: arra szolgál, hogy ezekre tegyék ki a templom tituláris ikonját, a helyi kultusz által kitüntetett szentek képeit, illetve az egyházi naptár által meghatározott rendben a soros ünnep ikonját. Az *analogiont* a *proszkinetáron*tól az különbözteti meg, hogy ez utóbbi különösen díszes kiképzésű és az ikonasztal fölött kicsiny, díszes, faragott vagy berakott ornamentikával díszített baldachin helyezkedik el. Feltehetően a barokk szemlélete sugallta azt a változást, hogy ezek a *proszkinetáronok* – melyek részben takarták az ikonosztáziont – kikerüljenek a hajó teréből, ezáltal az ikonosztázion teljes kompozíciója láthatóvá vált. Egyúttal a püspöki trónussal szemben való elhelyezésével helyreállt a hajó berendezésének szimmetriája is, miután mind az ikonosztázion, mind más esetben az Istenanyja ikonjai az ikonosztázion királyi ajtajától balra, – annak háttal állva jobbra – (. . . „Jobbod felől állt meg a Királynő” . . .)³ helyezkedtek el, így természetesen a nagy tisztelettel övezett miskolci kegykép is csak a hajó északi fala mellett, de annak a szentélyhez legközelebb eső zónájában kaphatott helyet.

1. Ifj. Horváth B., 1956. 61–67.

2. A kápolna a mai Széchenyi u. 12. sz. alatt, az egykori Vay-ház egyik földszinti termében működött. Az új templomot 1806-ban szentelték fel.

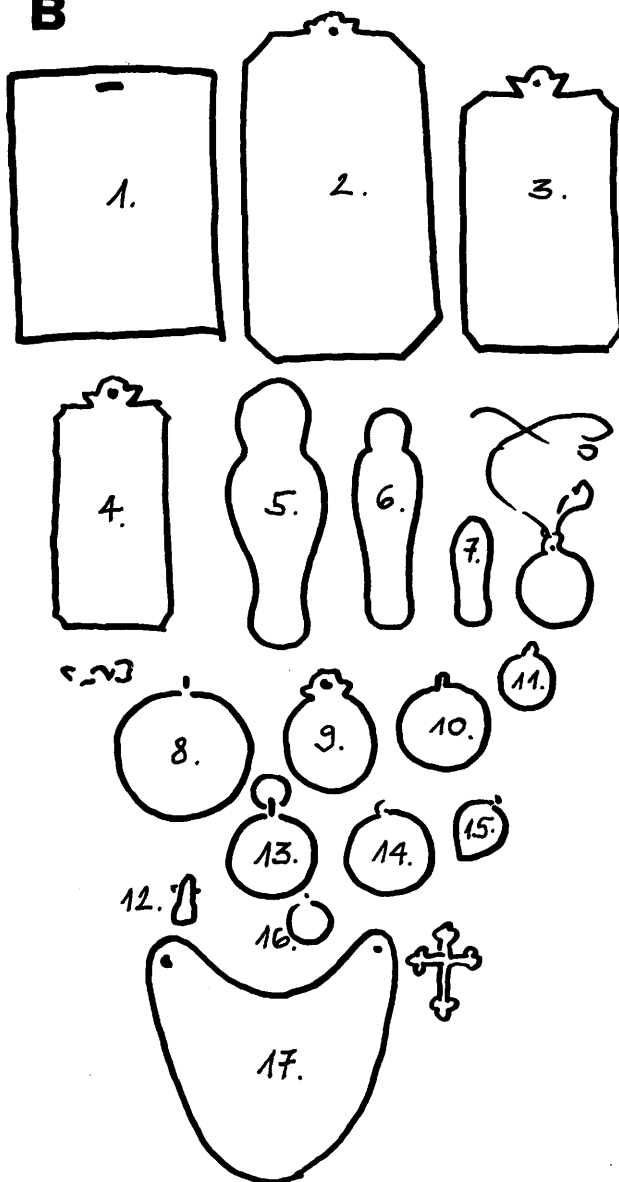
3. Máriát dicsőítő liturgikus szöveg részlete a Hymnologionból.

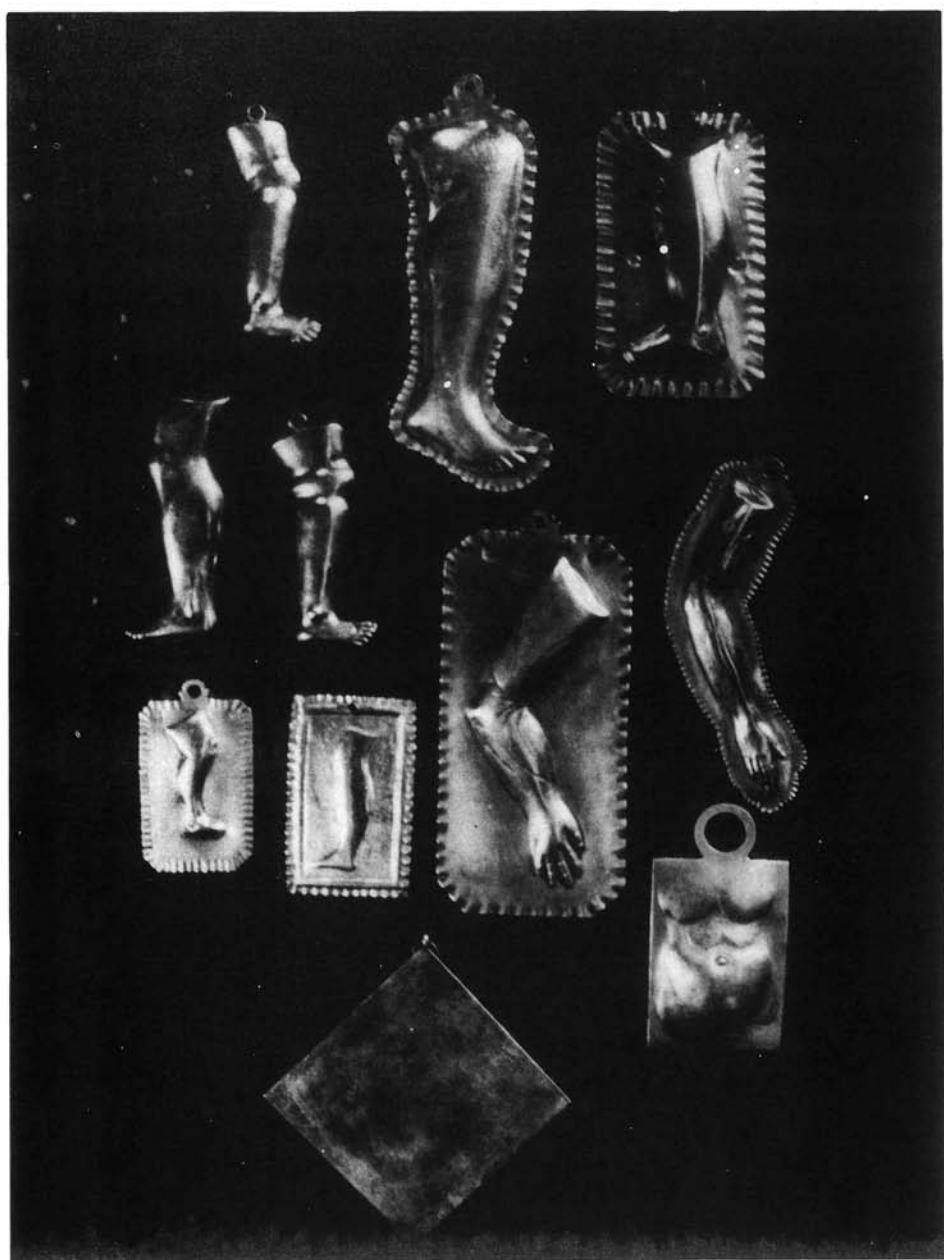

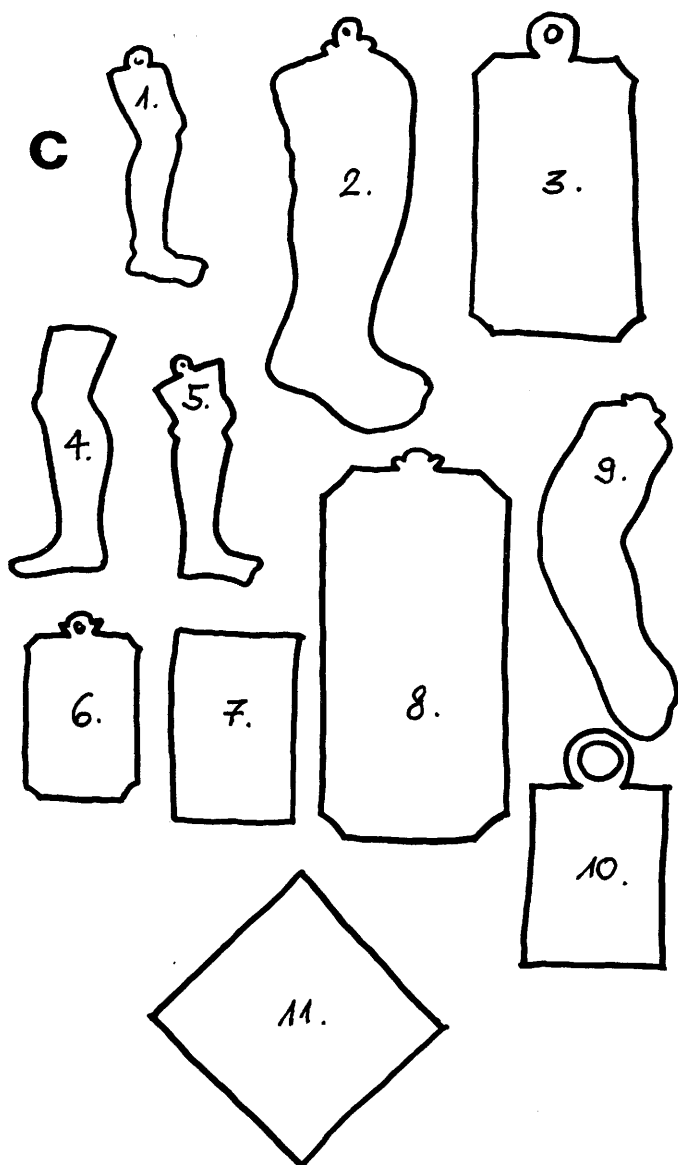
1–2. kép: 1. Szív, 10,1x7,7 Szombathy László (?); 2. Szív, 11,7x9 S^LZ; 3. Szív, 10,2x7,7 Munkács; 4. Szív, 11,3x8,2 TS 1837; 5. Szív, 10,2x8 DV (?); 6. Szív, 11,5x7,9; 7. Szív, 9,3x5,5; 8. Szív, 8x8 SZ. L. 1952. aug.; 9. Szív, 6,7x5,8; 10. Szív, 7,7x4,2; 11. Szív, 6x4,4; 12. Szív, 6,7x5,4; 13. Keresztelői érem, Buda (?) 1836; 14. Keresztelői érem, Buda (?) 1838; 15. Szív, 6x4,7; 16. Szív, 6,5x4,6 Hálám jelül 1932. V. 1. CS. L. O.; 17. Kereszt, 5,5x3,2; 18. Szív, 1x1; 19. Szív, 7,3x4,5; 20. Szív, 4,6x3,5; 21. Gyűrű, átm. 1,2

B

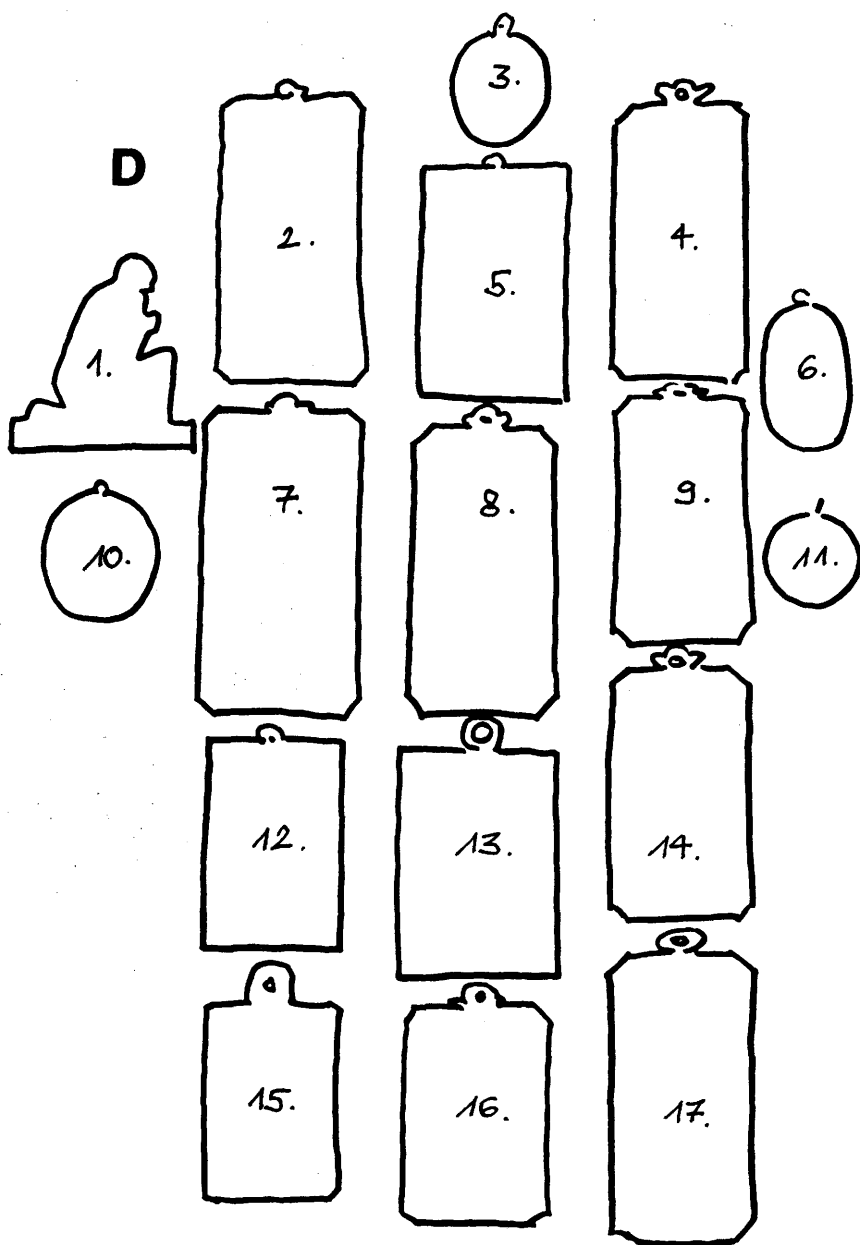
3-4. kép: 1. Csecsemő, 11x8,8; 2. Csecsemő, 13,8x7,8 Szeremley János (?); 3. Csecsemő, 10,8x6,5; 4. Csecsemő, 9,2x4,5; 5. Csecsemő, 11,2x7 TD Pest (?); 6. Csecsemő, m 9,3 Miklós 1935. III. 9.; 7. Csecsemő, m 4,5; 8. Szent Szövetség érem 1814. átm. 5,1; 9. Női fej, 4x3,3; 10. Mária Antonia 1793. érem 1793., átm. 2,5; 11. Alumínium érem, átm. 1,2; 12. Nyaklánc medállal; 13. Szt. Család érem, átm. 3,3; 14. Skapuláré érem; 15. Szív alakú medál, átm. 2; 16. Olvasóra való érem, átm. 1,3; 17. Pajzs, 10x10,5 előlapján vésett csensztohovai kegykép, hátlapján festett női vértanú képmása; 18. Kereszt, 5x3 zománcozott

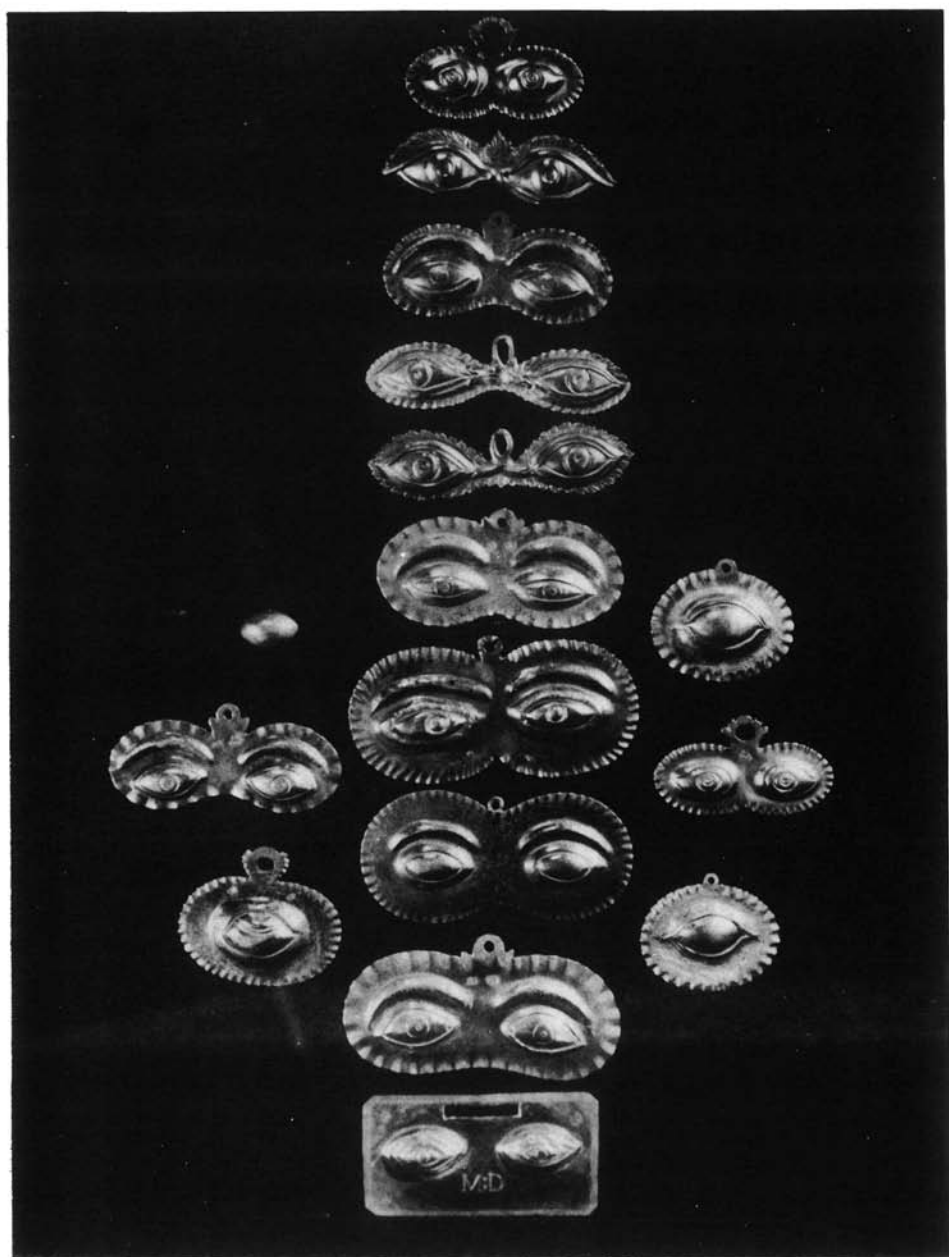

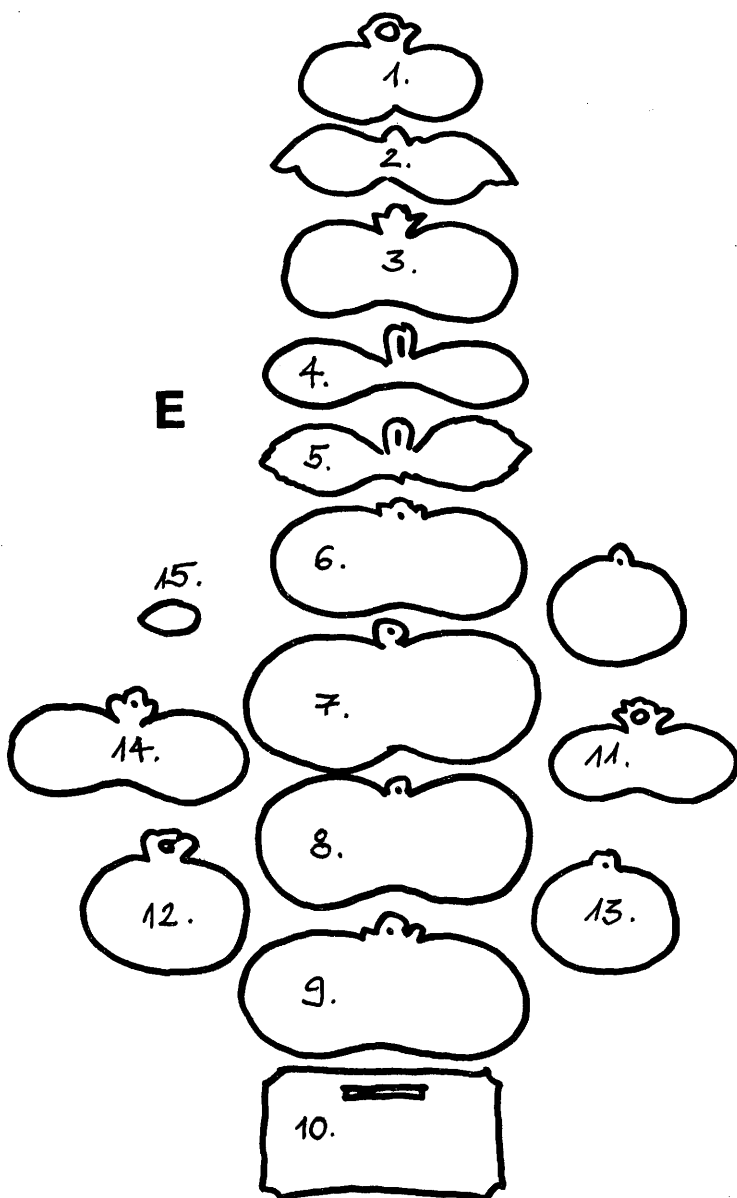
5-6. kép: 1. Láb, m 8; 2. Láb, m 18; 3. Láb, 10,5x6 Daniel Wachter, Késmárk; 4. Láb, m 9;
 5. Láb, m 8; 6. Láb, 6x4 SJ (?); 7. Láb, 7,5x4,5; 8. Kar, 13,7x7 Szombathy László, Miskolc;
 9. Kar, m 12,5 EL (?); 10. Törzs, 7x4,8; 11. Ezüstlap, 7,8x7,8

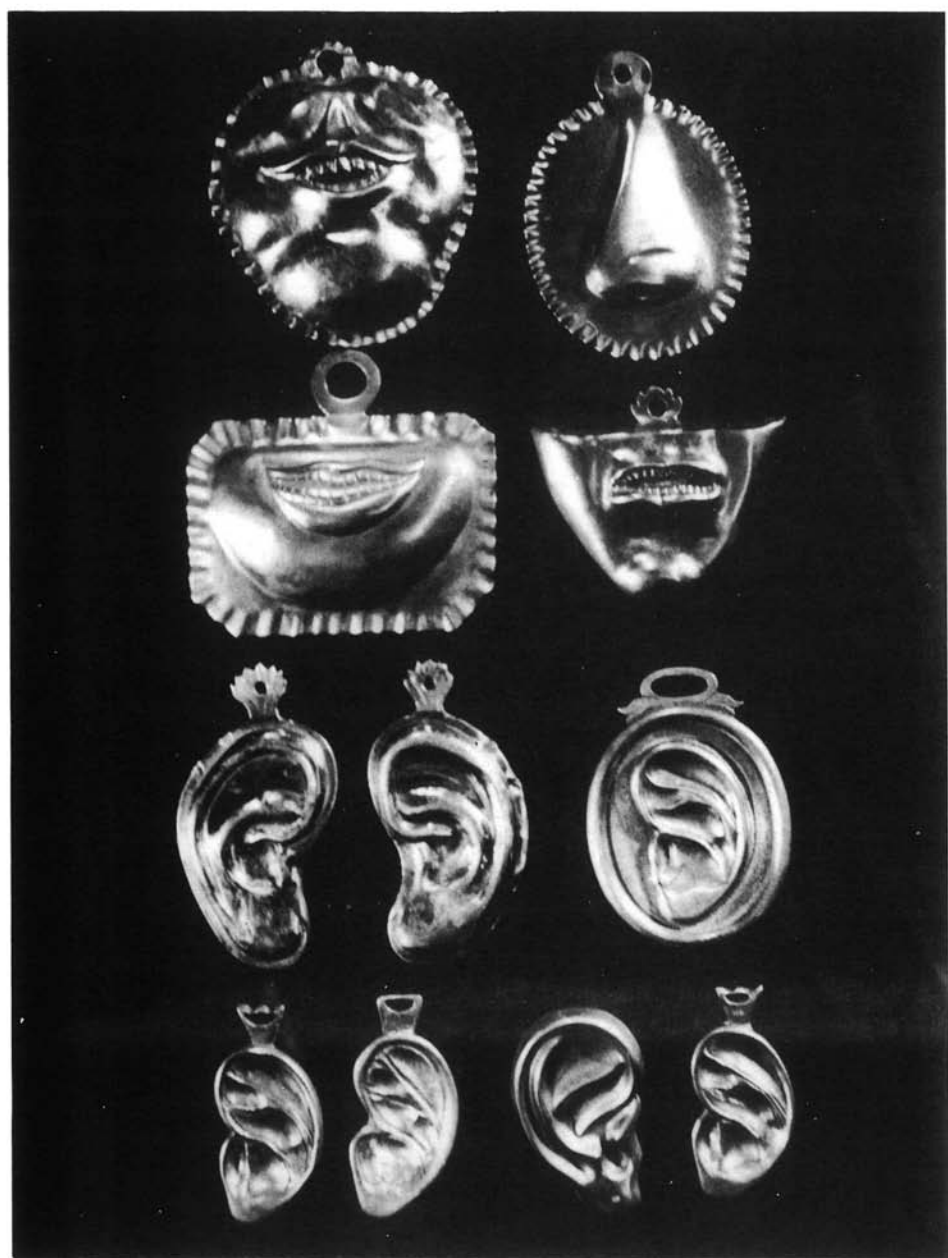

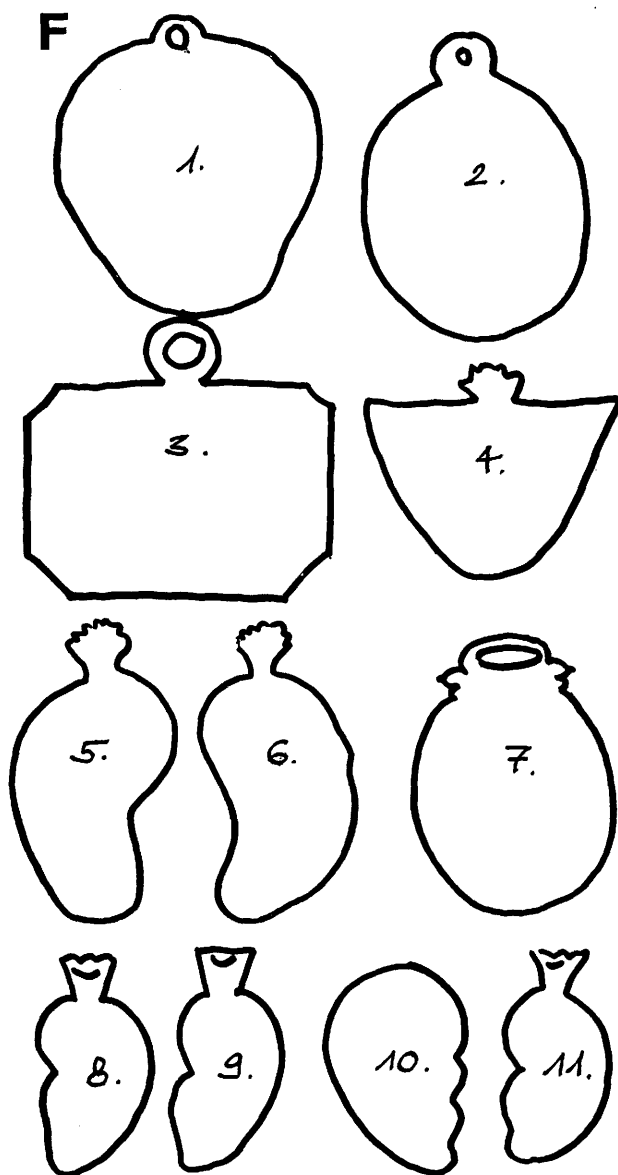
7–8. kép: 1. Térdelő női figura, 10x9 Pest, 1826.; 2. Női egész alak, 15,2x7,1 SI; 3. Arc, 6x4,5; 4. Női egész alak, 12x6,5; 5. Imádkozó női alak, 12,4x7; 6. Női fél alak, 7,5x4,4; 7. Női alak, 16x7,7 Kecskeméthy Nagy László (?); 8. Női egész alak, 15,8x7,3; 9. Férfi egész alak, 13,4x6,8 SN (?); 10. Kislány képmása, 6,6x5,1; 11. Gyermekeképmás, átm. 4,4; 12. Térdeplő férfi, 10,9x6,6 Füzy Sámuel; 13. Térdeplő hölgy, 12,5x7,6; 14. Férfi egész alak, 13,5x6,9; 15. Térdelő fiú, 11,5x6,2 Dávid Károly (?); 16. Álló férfi, 11,7x7 Kecskeméthy Nagy László; 17. Női egész alak, 16x7 SI

9–10. kép: 1. Szempár, 2,7x7; 2. Szempár, 2,5x9 B.MAI. 1875.; 3. Szempár, 4x8,5 PS (?); 4. Szempár, 2,5x10 Johannes Gemza, Késmárk; 5. Szempár, 2,6x10,4 Josephus Kuhn, Sopron (?); 6. Szempár, 4,2x9,2 Szombathy László; 7. Szempár, 5,5x11,2; 8. Szempár, 5x10,5; 9. Szempár, 5x10,5 Szombathy László; 10. Szempár, 4,9x9,2 M.D. monogram; 11. Szempár, 4x7,2 BP; 12. Szempár, 4,2x6,3 SJ; 13. Szem, 4,6x5,5; 14. Szempár, 3,5x9 S^hZ; 15. Szemgolyó, 3,5x9

11–12. kép: 1. Száj, 7,8x6,6 Johannes Pasperger, Pest; 2. Orr, 7,7x5,5 Johannes Liebrich, Buda;
3. Száj, 7x7,6; 4. Száj, 5,5x6,2; 5. Fül, 7,4x3,7 I_KK; 6. Fül, 7,4x3,6 LUSTIG; 7. Fül, 7x4,9;
8. Fül, 5,2x2,5; 9. Fül, 5,4x2,5; 10. Fül, 5,5x3,3; 11. Fül, 5,2x2,5

Mind a hajóban, mind a fal mellé állított proszkinetáriók előtt végeztek liturgikus, illetve paraliturgikus szertartásokat: Mária-ikonok esetében elsősorban az *Akathisztosz Hymnosz* szertartását, a *Parakliszt*, valamint különféle szentelmények megáldását. A miskolci ortodox templom gyakorlatában ez az a hely, ahol a hívek halottaikról való megemlékezésért gyertyákat gyújtanak.

A Jankovics-féle berendezési koncepció az említett ikont kitüntetett környezetbe helyezi, a kor devocionális gyakorlatának és felfogásának megfelelően a tér más fontos pontjaihoz méltó dekoratív környezetbe ágyazza.

A keskeny, magas építményt két, volutás lábazatra állított karcsú oszlop keretezi, mely fölött fogazott, volutás párkány ül. Az oszlopok testén gazdag füzérdísz csavarodik, ez ismétlődik a képszerszerű lábazon is. Az oromzat gazdag kiképzésű akanuszleveles volutákból, sugárkévés, felhőkkel övezett „istenszemből” és az egész kompozíciót lezáró párnára helyezett hasított koronából komponált. A retabulumszerű hátfal lábazati zónájában babérfüzéres keretbe foglalt kör alakú Szt. József kép található. A kifejezetten nyugati téma szokatlan megjelenését talán a türelmi rendeletet kibocsátó II. József császár iránti tisztelet és hála indokolja. A kegyképet is magába foglaló hátlap szalagfonatos copf keretelésű; fölül hullámos, alul tört ívű lezárást kap. A keretmező fölött, a párkányzat magasságában bonyolult, a centrumban összefogott füzérköteg és csokormotívum helyezkedik el. A kompozíciót mindkét oldalon többszörösen tört ívvel záródó, volutáikon díszvázákkal ékesített, dúsan faragott oldalmezők bővítik, melyek az alattuk elhelyezkedő *sztaszidionok* (ülőpadok) párkányára támaszkodnak. Az egész építmény dekorativitását a plasztikán túl fokozza az aranyozott faragványok és a zöldre fémszínezett háttér kontrasztja.

Az említett szalagfonatos keretelésű mezőben *lambrequines*, szétnyitott függöny *baldachin* látható, mely alatt két, mozgalmas gesztusokkal megfestett angyal tartja az ezüstborítású ikon finoman faragott, aranyozott keskeny fakeretét, amely egyben arra is szolgál, hogy az ikon besüllyesztésére kifűrészelt nyílás peremét elfedje.

A képmező bal alsó sarkában arannyal írott felirat emlékezik meg a készítettőről, a moszchopoliszi Jorgosz Koisszióriuról, megemlítve a munka befejezésének idejét (1807) is.⁴

A kisméretű kegykép kartusokból és ívekből álló keretmezőjében imádkozó testtartásban, fél alakkal ábrázolja Máriát; kibontott hajjal, fejét jobbra hajtva tekint keresztre feszített fiára. A feszület stílizált Golgotán áll, a kereszt az orosz szokástól eltérően kettős, alsó ferde lábtartója hiányzik. A meglehetősen szerény eszközökkel megfestett, provinciális műhelyre valló munka alsó mezőjében egyházi szláv nyelvű felirat és orosz cári címer látható. A felirat szövege magyar fordításban így hangzik: „A leg-tisztább Istenszülő ahtirszki képének ábrázolása”. Az ikonon lévő rövidítések görög (ΜΡ ΘΥ) és cirill (IC XC, IH LI) betűsek. A merevítetlen puhafa deszkára olajfestéssel festett ikon hátoldalán görög kurzív felirat örökíti meg az adományozó, Mihail Tziatzia nevét.⁵ Ez a szöveg egyben komoly kétségeket támaszt az uralkodói adományról szóló, mai napig élő kegyes hagyományt illetően.

Az ikon szerény kvalitását feledtetni az azt borító remekmű aranyozott ezüst *oklad*. Az ikon rajzát hűen követő borítás remek ötvösmunka. Minden bizonnyal orosz műhelyben készült. Magas szintű technikai megoldások jellemzik; finom trébelés, érzékenyen megmunkált ornamentika, a sima, domború és poncolt-véssett felületek összhang-

4. A teljes felirat szövege: „A jelen trónt készíttette és aranyoztatta a moszchopoliszi Koisszióriur, felesége Eszter és szülei örök emlékére. Miskolc, 1807. április.”

5. A teljes felirat szövege: „A miskolci egyháznak felajánlotta (ezt az ikont) Mihail Tziatzia úr a következőkért: Nikolaosz, Katharina, Lazarosz, Maria, Kalia.” Ezúton mondok köszönetet dr. Baán Istvánnak, mindkét felirat lefordításáért.

ja, jó minőségű tűzaranyozás. Az oklad sajnos jelzetlen, így készítőjéről semmit sem tudunk. Elképzelhető, hogy nem is maga az ikon, hanem a drága oklad került a cárnő ajándékaként a miskolci templom tulajdonába.

Az ikont jelenleg kilencvenhárom kisebb-nagyobb fogadalmi ajándék, ezüst votiv tábla veszi körül. A votivok közül a legrégebbiek a 19. század elejéről, a legkésőbbiek századunk harmincas éveiből származnak. A táblácskákat vagy az ikon közvetlen környezetében, vagy a szalagfonatos copfkereten, selyemszalagokkal felfüggesztve, apró szögekre akasztva helyezték el.

Az ezüsből, vagy más drága anyagból készült fogadalmi ajándékok felajánlásának szokása ebben a formában nyugati eredetű, de régóta ismeretes az ortodox vallású népek körében is.⁶ Ide sorolhatók még az ugyancsak devóciós szándékkal készített ikonborítók, az egyes ikonokat díszítő, a festett testrészeket borító ezüst kezek és lábak, valamint koronák.⁷ Sok esetben profán tárgyakat ajánlottak fel, mint pl. zsebórát, óraláncot, rendjeleket, kitüntetések. A votiv ajándékok többsége az ajándékozó hálaát fejezi ki, de tudunk kérő szándékkal felajánlott tárgyakról is. Hasonló gesztust fejeznek ki olykor az ortodox templomok díszes olajmécsei, sőt az azok használatához vásárolt és felajánlott olaj maga is. Rendkívüli népszerűségnek örvendtek a viasz offerek is, azonban ezekkel itt nem kívánunk foglalkozni.

Görög búcsújáróhelyeken gyakran az ereklyetartó szekrények összefüggő ezüstburkolataként láthatjuk a szorosan egymás mellé illesztett apró ezüstlemezeket.⁸ Ugyanitt előfordulnak egészen különös típusok is, mint pl. ezüst hajómodellek, vagy ugyancsak ezüsből készült, narancsfát utánzó kandeláber.⁹

A miskolci kegykép mellett elhelyezett *tammák* az ábrázolt szimbólumok alapján az alábbi csoportokba sorolhatók:

1. szívformák,
2. csecsemő-, illetve pólyásgyermek-figurák,
3. végtagok (kezek, lábak); törzs,
4. egész vagy fél alakok férfi és női alakok, arcok,
5. szemek, szempárok,
6. fülek, fogak,
7. egyéb: keresztlői érmek, láncra való érmek és medálok, jegygyűrűk, keresztek, nemesfémlapok, skapulárek, korall és gyöngy ékszerek.

A miskolci *tammák* különböző műhelyekben készültek és adományozóik között idegeneket, ideiglenesen a városban tartózkodókat is sejthetünk, sőt más vallásúakat is – elsősorban római katolikusokat, akik skapulárekát helyeztek el a proszkinetáron faragványain.¹⁰

A votivok készítése helye számszerűleg kevés esetben határozható meg biztonsággal. Hasonló a helyzet az ötvösökkel is. Ennek oka a gyakori tisztítással járó nagyfokú kopás, mely az ötvösjegyeket a legtöbb esetben feloldhatatlanná tette. Származási helyként legtöbbször Pest, Buda, Miskolc városjegye ismerhető fel, de van késmárki, soproni, munkácsi jelzésű darab is.¹¹ A pesti mesterek nevei közül elsősorban a Paspergerdinasztia műhelyében dolgozó János érdemel külön említést, aki a magyarországi orto-

6. Ilyen koronák (összesen 5 db) díszítik az ikonosztázion négy alapképét.

7. Kriss, R. 1955. 1.

8. Kriss, R. 1955. 71, 72, 80.

9. Kriss, R. 1955. 36–37., 209–210.

10. Itt jegyezzük meg, hogy a kegykép előtti íves kovácsoltvas rács gyertyatartói szintén a devóciós gyakorlatot szolgálta, egyben fölveti a viasz offerálás szokásának egykori meglétét is.

11. Kőszeghy E., 1936. 160., 226–227., 337.

dox templomok számára igen sokat dolgozott és rendkívül sokféle liturgikus rendeltetésű ötvösművet készített.¹²

A budaiak közül Liebrich János munkája, egy orrot formázó votív tárgy volt identifikálható.¹³ Budai ötvösökről szólva meg kell említeni az egykori óbudai céh zsidó mestereit, akiknek munkájával közeli rokonságot mutat a kollektív két filigrános foglalatú keresztelői érme.¹⁴

Számunkra különösen fontos tanulságokkal járt az anyag átvizsgálása a miskolci ötvösök szempontjából. A szakirodalom igen kevés azonosítható miskolci mestert, vagy általuk készített tárgyat ismer. Szombati Ferenc kisméretű füstölőjét, melyet Kőszeghy Elemér is említ, ma a Magyar Ortodox Egyházi Múzeum őrzi.¹⁵ Az 1820. évi összeírásban Szombathy László nevével találkozunk, aki az első helyen szerepel a Miskolcon dolgozó mesterek lajstromában.¹⁶ A votívok között négy, viszonylag tisztán olvasható mesterjeggyel ellátott munkája (szív, kar és két szempár) található. Az említett összeírásban szereplő többi mester közül Szeremley János, Kecskeméthy Nagy László, Füzy Sámuel jegyei ismerhetők fel néhány darabon. Kevésbé tisztán felismerhető jeggyel ellátott votívban (térdelő fiúalak) Dávid Károly munkáját sejthetjük.¹⁷

Az ókortól napjainkig élő szokás ölt formát a votív ajándékok készítésének és felajánlásának gyakorlatában. Az egyént, vagy a közösséget fenyegető csapások (járványok, háborúk, az utazókra leselkedő veszélyek, betegségek, gyermektelenség stb.), illetve az azoktól való megszabadulás miatt tett fogadalom változatos formában jelentkező megnyilvánulásai Európa-szerte fellelhetők. A kegykép- és ereklyekultusz velejáróiként megjelenő tárgyak a népi vallásosság objektumai és az egyes művészeti műfajok sokszor periférikus produktumai. Az ún. magas művészet alkotásainak környezetében való megjelenésük, más műtárgyak jelentésével való azonosulásuk – sőt, azok jelentését hangsúlyozó szerepük által válnak több szempontból is figyelemre méltó tárgyi dokumentumokká.

12. P. Brestyánszky I., 1977. 60–62., 303–316.; Kőszeghy E., 1936. 71., 73., 74.

13. Kőszeghy E., 1936. 61.

14. P. Brestyánszky I., 1957. 54.

15. Kőszeghy E., 1936. 223.

16. Tóth P., 1983. 89.

17. Tóth P., 1983. 88–89.

IRODALOM

- P. Brestyánszky I.*,
1977. A pest-budai ötvösség. Budapest.
ifj. Horváth B.,
1956. A miskolci görögkeleti templom építésének története. A Miskolci Herman Ottó
Múzeum Közleményei. 61–67. Miskolc.
Kószeghy E.,
1936. Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Budapest.
Kriss R., Kriss-Heinrich, H.
1955. Peregrinatio Neohellenika. Wien
Tóth P.,
1983. Borsodi és miskolci ötvösök mesterjegyei 1820-ból. A Miskolci Herman Ottó Múzeum
Közleményei. 84–89. Miskolc

„TAMMATA” SILBERNE VOTIVGEGENSTÄNDE DER MISKOLCER ORTODOXEN KIRCHE

(Auszug)

In der von den Griechen gegründeten orthodoxen Kirche von Miskolc ist in dem an der nördlichen Seitenwand des Schiffes stehenden reich verzierten barocken Aufbau eine wertvolle, mit Silberüberzug versehene Ikone der Mutter Gottes zu sehen. Neben der Ikone befinden sich etwa einhundert, zum großen Teil aus Silber gefertigte Gelöbnisgegenstände, Votivtafeln (griech. Tamma, Mz. Tammata). Die Goldschmiedezeichen der Gegenstände sind zum kleineren Teil identifizierbar. Unter den Herstellern sind nicht nur pester und budaer Goldschmiede, sondern es kommen auch wegen fehlender bis heute erhaltener Arbeiten unbekannte miskolcer Meister vor. Die Studie ergänzt die Angaben der vor kurzem gefundenen Archivdokumente, da sie das Schaffen einiger der oben erwähnten Meister mit Gegenständen zu dokumentieren versucht. Das zum Kreis der Gnadenbilder und des Reliquienkultus gehörende Gegenstandsensemble repräsentiert die Verbindung zwischen dem Volksglauben und dem provinziellen Kunsthandwerk, ist eine deren charakteristischen Erscheinungsformen.

László Kárpáti

MUNKÁCSY MIHÁLY „COLPACHI ISKOLA” CÍMŰ FESTMÉNYÉNEK TÖRTÉNETE ÉS RESTAURÁLÁSA

PÁLOSI JUDIT–MOLDOVÁN ANGÉLA

Ezerkilencszázhetvenkettőben az újvidéki *Matica Srpska Galéria* igazgatója a budapesti Szépművészeti Múzeum akkori restaurátor-osztályvezetőjének, *Móré Miklósnak* – egyéb múzeumi ügyek megbeszélése során – említést tett arról, hogy birtokukba jutott egy festmény, amelyet az újvidéki képtár muzeológusai *Munkácsy* művének (esetleg korabeli másolatnak) tartanak.

A mű közvetlen vizsgálata céljából *Molnár Zsuzsa* művészettörténész, a Magyar Nemzeti Galéria Új Magyar Képtárának muzeológusa utazott Újvidékre. A festményt igen rossz állapotban találta. Fernbach Péter nagybirtokos egykori ispánjától vásárolta meg az újvidéki képtár. A feszítőkeretéről leemelt, erősen rongált vászon 1920-tól fogva összetekerve hevert Fernbach Péter termini kastélyának padlásán. A mű eredetiségének stíluskritikai alapon való megállapítását biztonságosan támasztotta alá tisztázott provenienciája, s a festmény adatai, amelyek pontosan megegyeznek *Sedelmeyer*, illetve a – nyilvánosság előtt való szereplése utolsó nyomaként számon tartott – Stöckl-aukcio dokumentumaival. *Munkácsy* 1882-ben, Párizsban keletkezett *Colpachi iskola* című festményéről van szó.

A mű első gondolata és vázlatai 1875-ben Colpachon, *Munkácsy* luxemburgi birtokán születtek meg. A végleges változat hét évvel később készült el és – a Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt. műlapja révén – századunk elején széles körben ismertté, sőt népszerűvé lett. Maga a festmény azonban 1907-ben *Sedelmeyer* műkereskedőtől bácskai magántulajdonba került. A *Végvári Lajos* monográfiájához csatlakozó oeuvrekatalógus az 1907-es Stöckl-aukcioig követi a festmény útját. A monográfus már csak fényképre és két egyidejű tanulmányra támaszkodva vonhatott le következtetéseket a lappangó műre vonatkozóan.¹

Minthogy a *Matica Srpska Galéria* által megvásárolt festmény eredetiségéhez nem fért kétség, a *Colpachi iskola* megszerzése kívánatosná vált, s ennek legalkalmasabb módjául a csere kínálkozott. Különösen, hogy az Újvidéki képtár konkrét javaslattal állt elő: a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka gyűjteményének szerb történelmi témájú képe – *Pavel Simić: Karlócai szerb gyűlés 1848-ban* – ellenében cserébe ajánlotta *Munkácsy* művét, s ezenfelül még *Paczka Ferenc* egy erősen rongált festményét is. Végül hármas múzeumi csere eredményeként került a *Colpachi iskola* a Magyar Nemzeti Galériába. A Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka *Barabás Miklós* tiz, 1848-as témájú rajzát vette át a Nemzeti Galériától, cserébe *Simić* képéért.

Munkácsy festményét 1976-ban vette fel törzsanyagába a Nemzeti Galéria. A nagyméretű, vászonra festett olajkép feltekercselve, feszítőkeret nélkül érkezett (1. kép). A szakszerűtlen tárolás miatt rengeteg hosszanti és keresztirányú törésvonallal,

1. *Végvári L.*: *Munkácsy Mihály élete és művei*. Budapest, 1958.

1. kép. Colpachi iskola, Párizs, 1882. Eredeti, restaurálás előtti állapot.
(Olaj, vászon, 124x207 cm.
Jelezve jobbra lent: M d Munkácsy; [MNG Ltsz: 76.20 TJ])

gyűrődéssel és lepergett festékréteggel került a Nemzeti Galéria restaurátor-műhelyébe, ahol *Moldován Angéla* restaurátor végezte el a helyreállítási teendőket. Az első tennivaló a kalandos úton megkerült mű életmentő konzerválása volt: ez a művelet vákuumos présasztalban történt. A fölmelegítés többszöri megismétlésére volt szükség, mivel a törésvonalak és gyűrődések makacsul megmaradtak. Azután, hogy az egész felület egyenletesen kisimult, következhetett az új vászonra húzás, mert az idők során

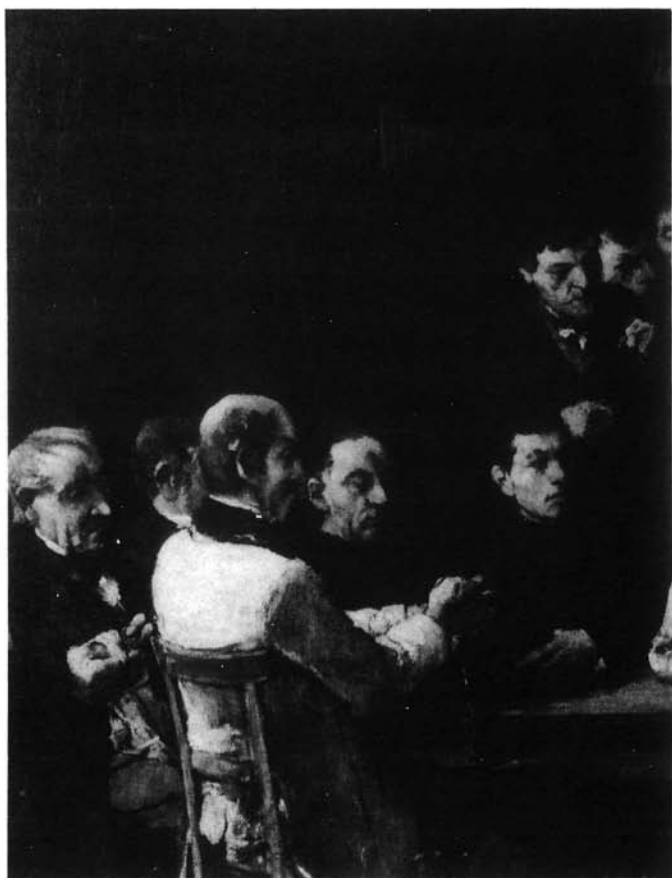
2. kép. Colpachi iskola. Részben tömített állapot (részlet)

3. kép. Colpachi iskola. Részben tömített állapot

4. kép. Colpachi iskola. Részben tömített állapot (részlet)

5. kép. Colpachi iskola. Restaurált mű (részlet)

meggyöngült vászonnak már nem lett volna tartóereje és rongyos széle sem bírta volna ki a felfeszítést. A festmény – a megerősítő újravásznazás után – új feszítőkeretre került. Ezt követően lehetett alávetni komolyabb vizsgálatoknak, mert az eredeti állapotban minden fölösleges mozzanat a még meglévő festékréteg lepergését okozhatta volna. Miután ez a veszély elhárult, még a tisztítási művelet elvégzése előtt, mikroszkópos vizsgálatra került sor. A mű állapotából arra lehetett következtetni, hogy korábban nem érte semmiféle restaurátori beavatkozás. Egyúttal föltárult a háttérben jobb oldalt, gyöngén szabad szemmel is látható kompozíciós változtatás: Munkácsy csak vékony lazúrréteggel fedte le korábbi elképzelését (2. kép). Rendkívüli szerencsének mondható, hogy ezt a művét nem aszfalttal alapozta. Így a művész eredeti elképzelését semmiféle maradandó színváltozás nem torzította el az idők folyamán. A színeket és az esztétikai hatást viszont erősen befolyásolta a festményt fedő, megsárgult, de viszonylag könnyen oldható firniszréteg, valamint az idők során ráakódott piszok. Ezek eltávolítása után eredeti szépségükben ragyogtak fel a művészre oly jellemző kék, vörös és fehér színek. A festékréteg is jó állapotban maradt. Nem repedezett meg úgy, ahogy az aszfalttal alapozott képeken szokott.

6. kép. Colpachi iskola. Teljesen tömített állapot (részlet)

A restaurátori munka legkényesebb fázisára került ezután a sor: a képfelület folytonossági hiányainak megszüntetése következett (3. kép). Rengeteg kitöredezés és nagymérvű festékhány jellemezte a festményt, a gombostűfejnyi nagyságtól egészen a többtenyérnyi egybefüggő hiányosságig. Az egész felületen alig volt intakt terület. Szerencsére a nagy és egybefüggő festékhányok főleg a háttérre korlátozódtak (4. és 5. kép).

Mindez imitativ jellegű esztétikai helyreállítást indokolt. A háttérben, a semleges felületeken jelentkező nagymérvű festékhány pótlása nem okozott különösebb gondot. Kiegészítésük nem változtatott az eredeti mű összhatásán, ezzel szemben a helyreállítás tényére utaló pótlások megzavarták volna a festmény esztétikai élvezhetőségét.

A restaurálás utolsó művelete a zavarólag kopott felületek retusálása volt. A művész eredeti elgondolásáról tanúskodó kontúrrajz viszont továbbra is több helyen áttűnik a lazúrréteg alól a restaurálás befejezése után.

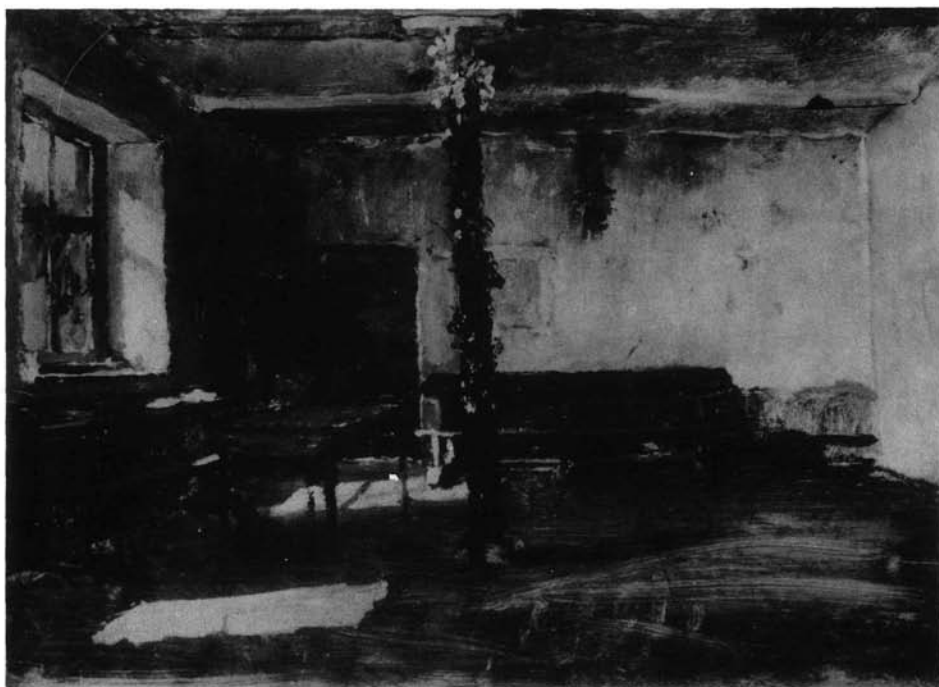
A helyreállítási munka a festmény nagy mérete és rendkívüli rongáltsága miatt, kisebb szünetekkel, két évig tartott. A restaurált mű végül esztétikai élményt nyújtó, teljes értékű alkotásnak tekinthető, s mint ilyen, összevetésre kínálkozik a Colpachi iskola

7. kép. Colpachi iskola. Restaurált mű
(Olaj, vászon, 124x207 cm;
Jelezve jobbra lent: M d Munkácsy; [MNG Ltsz: 76.20 T])

8. kép. Colpachi iskola, vázlat. Colpach, 1875.
(Olaj, vászon, 62,7x109,6 cm; Jelezés nélkül [MN Ltsz: 3927])

9. kép. *Tanterem, tanulmány a Colpachi iskolához. Colpach, 1875.*
(Olaj, fa, 42x58 cm; Jelzés nélkül. Lappang)

1875-ben készült nagy vázlatával (amelyet 1910-ben Nemes Marcell ajándékozott a Szépművészeti Múzeumnak), s ha csak fénykép alapján is, a *Tanterem* címet viselő lappangó vázlattal (8. és 9. kép).

Monográfusai részletesen, különféle oldalról közelítve vizsgálták a vázlat és a kész mű viszonyát Munkácsy oeuvre-jében *általában*, és *specifikusan* a *Colpachi iskola* vonatkozásában is. Malonyai Dezső a természet utáni gyors följegyzések és az emlékeztetőre építő művész egyéniségén átszűrt alkotások összevetésével,² Farkas Zoltán a pillanatnyi ihlet és a latolgató komponálás eredményeit összehasonlítva,³ Csánky Dénes a munkamódszerre fényt derítő elemzésében,⁴ Végvári Lajos a festői indulat lankadásának kimutatásával, és, ami a legfontosabb, annak az oknak a részletes feltárásával, amely az ihletettség elhalványulásának előidézője.⁵ A jelenség lényegére tapint rá, amikor nagy és jelentéktelenebb művek összevetésénél az eszmei kompozíció szilárdságát mérlegeli, azt, hogy nagy formára is elég-e a képzőművészeti mondanivaló.⁶ A mélyreható elemzés nem szorul kiegészítésre, legfeljebb még jobban megerősítheti a befejezett mű most lehetővé vált vizsgálatának konkrétsága.

Az 1875-ös colpachi nyáron, az öreg falusi iskola hangulatától megérintve, Munkácsy két briliáns vázlattal fogta meg a gondolatot. Mindkettőn a fény a főszereplő, ponto-

2. Malonyai D., Munkácsy Mihály. Budapest, 1907.

3. Farkas Z., Munkácsy Mihály. Budapest, 1941.

4. Farkas i. m. monográfiájának Szerkesztői előszóiban.

5. Végvári i. m.

sabban a fény és a tér, illetve a tér tárgyainak viszonya. A *Tanterem* című vázlaton nyári ragyogás tör be a zárt ablakon át az üres tanterembe. A tárgyak körül remeg a fénytől átjárt levegő. A fényforrás és a megvilágított falak közt, mint tengely, virágfüzères oszlop feszül padló és mennyezet közé. Ennek a feldíszített oszlopnak itt komoly térszervező szerepe van.

Az alakos változaton a képfelület egészéhez képest aránylag *kisebb* méretű ablakból árad a terembe a fény, felragyognak az útjába kerülő tárgyak, alakok. Az oszlop viszont kezd veszíteni valódi jelentőségéből.

A befejezett képen az – ismét nagy – ablak fénylő folt, de nem igazán fényforrás. A teret egyenletes, szórt fény világítja be és az előtér fontos tartalmi szerepű figuráit emeli ki. Az oszlop pedig mellékes motívummá válik, annyira, hogy térbeli helye is bizonytalan, és a kompozíció tagolásában már nem visz szerepet. A nagyszámú figura csoportosítását nem képi, hanem tartalmi szempontok diktálták. A levegős elrendezésű vázlatához képest szorosan, reliefszerűen sorakoznak egymás mellett az alakok. Eltűnt a vázlat bal szélén ülő asszony alakja, amely a jobb oldalt álló gyermek ellentétpontja volt, helye üresen ásít. A kép széle viszont váratlanul metszi a felelésre várakozó gyerekek csoportját. Az ismert vázlatoktól a kész műig vezető út képzőművészeti gondolatától irodalmias mondanivaló felé terelődött érdeklődést mutat – de nem általában. Nem a hanyatlás jeleként. Mert micsoda művek születtek a *Colpachi iskola* idején! Karlsbadban, Colpachon, Lamalouban festett drámai tájképeinek nagyszerű sorozata, köztük az egyik legszebb, a *Tájkép tóval*; közvetlenül megelőzte a *Colpachi iskolát* a *Nagy virágcsendélet*, 1881-ben készült festményeinek legjelentősebbike; a korunkban mind realisabban értékelt „szalonkép”-sorozat néhány kiemelkedő darabja (Apa születésnapja, A kis cukortolvaj, Reggel a nyaralóban) is ennek az alkotóperiódusnak a terméke. (Ellenpéldaként viszont álljon itt, hogy a *Colpachi iskola* gyönyörű vázlatainak és a *Falu hősné* keletkezési éve azonos: 1875.)

A *Colpachi iskola* vázlataitól a befejezett képig érve – mint láttuk – lényeges funkcióváltozáson estek át fontos képi alkotóelemek, miközben tartalmi motívumok jutottak döntő szerephez. Ennek okát abban kell látnunk, hogy Munkácsy érzékelt: képi gondolatának súlya, ereje kevés a megnövekedett felülethez, így idegen eszközhöz nyúlt. Ez pedig más, mintha irodalmiassá váló érdeklődése terelné a képzőművészeti gondolatától az illusztratív megoldás felé.

L'HISTOIRE ET LA RESTAURATION DU TABLEAU L'ÉCOLE DE COLPACH, PEINT PAR MIHÁLY MUNKÁCSY

(Resumee)

En 1972 le directeur de la Galerija Matica Srpska de Novi Sad (Yougoslavie) a attiré l'attention de la Galerie Nationale Hongroise a une de ses nouvelles acquisitions, un tableau supposé de Mihály Munkácsy. L'authenticité du tableau a été confirmée par l'analyse stylistique de l'expert de la Galerie Nationale Hongroise et par sa provenience. C'est la peinture intitulée École de Colpach, exécutée en 1882 à Paris dont la première esquisse naquit à Colpach – dans la propriété de Munkácsy au Luxembourg.

L'École de Colpach est passé dans la propriété de la Galerie Nationale Hongroise par une échange d'oeuvres entre trois musées (Galeria Matica Srpska, Musée National Hongrois et Galerie Nationale Hongroise).

En raison d'une conversation incompétente dans la propriété privée préalable le tableau portait d'innombrables traces horizontales et verticales de ruptures, de nombreuses froissures. La restauration fut perfectuée par Angéla Moldován à l'atelier de restauration de la Galerie Nationale Hongroise.

Par une chance extraordinaire il n'y avait pas de bitume dans la couche de fond de ce tableau. Par conséquent au cours du temps aucune altération de couleur n'a changé la conception originale de l'artiste. La couche de couleur ne s'était pas craquelée comme chez les tableaux a fond de bitume. La plupart des lacunes (venant de l'état enroulé de la toile) étaient localisées sur le fond du tableau. Tout cela imposait une restauration de caractère imitatif esthétique dont les détails sont reportés dans l'article.

Par la suite l'étude fournit une analyse supplémentaire de la relation de l'oeuvre terminée aux esquisses connues.

Judit Pálosi–Angéla Moldován

URBÁN GYÖRGY INTERKONTINENTÁLIS FORRÁSAI

LOSONCI MIKLÓS

Értéke, teljesítménye abban rejlik, hogy a létezés, a társadalom, az élet problémakörét, feltáruló és rejtőző egységeit átkölti festői nyelvre a láttamazás, felderítés és a továbbteremtés igényével. Urbán György ezáltal egy külön koordináta-rendszert épít, színes formákkal szerkeszti törvényeit, melyek egyúttal útjelek a megismeréshez. Ügyel a folyamatra. Nem ismételi: – folytat, ami a történelemből, a valóságból, a festészet eddig elért kontinentális eredményeiből éppen következik, ezért valahány műve időszerű, friss tartalmat jelöl. Forrása így sokkal inkább az, ami keletkezik, az ő terepe a holnappá növekedő jelen, az, ami először most születik. A kép eszméjét érdeklődésének és a kor felfedezéseinek megfelelően két irányban tágitja, – képzelete a mikroorganizmus látványa és a csillagközi tér felé lendül, miközben őrzi ifjúságának sárospataki karakterű helyi látványát és az európai izmusok használható és használandó ajánlatait. Ilyen összetevők alapján éri el, hogy a kép egyszerre leírás, intuíció és gondolkodás, valaminek a rögzítése és prognózis egyúttal, – egyszerre a hazai táj és a nagyvilág, századunk emberi önarcképe és a sejtett jövő, pontos látomás, – élmény, tapasztalat, tudatosság élteti. Így és ezért jutott el Urbán György az „Értől az Óceánig”, s minél meszebbre jutott előre, annál inkább hazatalált, mert közös eszménye a hűség és a kutató szenvedély.

Művészetének starthelye nemcsak Cézanne, az a pont is, ahová az emberi gondolkodás, a tudomány eljutott, ezen időtérből lendül tovább, így lesz nagyon következetes küzdelemmel otthona az egész világ, melynek históriája a mű. Kutatás, szemlélődés, tájélmény azonos hőfokon élteti a kép alapeszméjét, ötvöződve szilárdul a festmény végeredményéig. Hogyan is? Rengeteg rajzzal, sok száz, vonalakkal telehintett füzetel. Minden vonalcsíra valamit ígér, – tízezerből egy műalkotás lesz. Tömérdék munka, élmény és felismerés szelekciója révén. Urbán György nézőpontja egyetemes, ebből a szemszögből vizsgálja a partikuláris részeket is, így a helyi motívum általános érvényű lesz a színes erő összefogott robbanásaiban, mely ható sugárzássá szelődül, finomodik.

Határa interkontinentális: Sárospatakot, a gizehi piramisokat, Indiát és az Androméda-ködöt egyaránt számba veszi, – a lokális varázs egy megvalósított képi filozófia jegyében éri el a kozmikus felismeréseket és vizuális törvényszerkesztést. Mexikó, Párizs, Görögország, pesti műteremrészlet mind központi fontosságú szemléletében, a látvány izzó érlelésétől jut el a mű általánosított igazságáig, mely a színes téridő optimális sűrítése. Prognosztikus festő, – nem a múltba tekintve nyomozza szépségeit, hanem offenzív felderítésekkel előre-irányban. Ez a szimultanizmus nem formai jellegű csupán, hanem lényegi természetű, – a teljes téridő szabad értelmezését jelenti, s ebben összegeződik a növekvő festői tapasztalat, a napi hírek információ-özone, a pontosított és tudati tényezővé alakított természettudományos világkép. A festmény ezen áramlások révén éri el megismételhetetlen egyediségét, válik színes kincssé az ismétlés botránya helyett. Amikor Tunéziába, Nepálba, Egyiptomba, Kréta szigetére, Thaiföldre,

Itáliába, Los Angelesbe, Moszkvába és Miskolcra, Nagymarosra, Pécsre utazik, az nemcsak a tér koncentrált helyeinek felismerésére ösztönzi, hanem az idő festői összefoglalásaira is, ugyanígy a zene, a balett sem pusztán kirándulás számára, hanem tanulság az új művekre vonatkozóan. Ilyen értelemben válik más közegekben, más eszközökkel Don Passos rokonává.

Önmagára adaptálja a század szellemi és a magyar képzőművészet formarendjéből következő munkamegosztást, – ennek alapján érzékeli a maga speciális teendőit önálló parcellában. A közmegegyezéses látvány és az elvont alakzat arányait hol az egyik, hol a másik fogalmazás többletével dúsítja művekké inspirációtól és a kép követelményeitől függően. Így válik az Urbán-festmény megoldható rejtvénné a gyönyörködés és gondolkodás közös függvényeként. Széphalom és Sárospatak közel van egymáshoz, – Kazinczy Ferenc és Urbán György ars poeticája is –; Kazinczy intelmét Urbán György művek gyakorlatává avatja, egyszerre „tüzes ortológus és neológus”, hagyománytisztelő és bátor újító, hűséggel ragaszkodik a magyar festészet nyelvi kódjához, miközben merész felderítéseket végez a teljes huszadik századi látóhatár és a nagyvilág forrásheleinek figyelembevételével. A visszacsatolás tisztességével, kulturáltan gyorsított haladással. Igazodással az értékekhez, ízléssel, intellektuális erővel. Képi fogalmazása erőteljes és világos – ez a belső táj Széphalom vidéke –, körülhatároltan tisztázott a festmény grammatikája. Minden eszközt, minden felismerést a mű irányába lendít, hogy a világ szikrázó jelen idejét festői emblémaiban összegezze. Úgy, hogy a helyi látvány kozmikus látószögben testesüljön, s – ami szintén meghatározó: a küzdelem a művész magánügye – a befogadás kellemessége közügy, embersége demokratizmusának figyelmes tapintata. A kép együtthatója személyes lírája, a szemmel, szívvel felfedezett színes öröm, de a szemlélet filozófikus-természettudományosan szabatos. Urbán György minden új impulzusra nyitott, az új látomások nyomába szegődik. Az ő folyamata: szemlélődik, gondolkodik, s közben megjelenik képzeletében a belső utazás kísérője, a kép, ezt alakítja motívummá a színekoreográfia egyedi tudatosságával. Az élmény festői tapasztalatai alapján rendeződik, utána következhet csak a kidolgozás, a mű második fázisa. Ebben a kivitelezési részben apró finomítások és változtatások történnek, de a lényeg a lényeg. Az, hogy festés előtt kész a kép. Külön képessége, s ez emberi aszkézise egyben, hogy megszerkeszti lehetőségeit, egyetlen számára „nyíló virágot” nem hagy szedetlenül. Maradékátalanul kiaknázza tárnáit, nem tékozolja hanem hevíti kincseit. Az ifjúság első ösztönös rajzától máig perpetuum mobile gondolkodása, képzelete, eszköztára. Belső izgalma állandósul, kutatási kedve, ábrázolási leleményei – mindig az első művét festi friss áramlásokkal, nem múltó csodálattal a valóság igazságtartalmú szépségei iránt, melyet a fogalmazás fokozódó szigorával örökít meg az értelmezés többletével.

A mondas – nem tudom, ki vagyok, még kevésbé, ki lehetek – Urbán György művészetében úgy érvényesül, hogy alkotásaiban lázasan keresi nem egyszerűen önmagát, hanem mindig távlatait is. Mohó a megismerési szándék, s mivel rendre felismerések rajjai érik, hogy követni tudja azokat, gyors a képi feldolgozás is. Egyszerűen azért, mert szándéka tette egyben – festészetté alakítva a természet és a társadalom törvényeit egyre többet akar birtokolni a létezés, a század, a nagyvilág és a haza törvényeiből. Látvány, érzelem, töprengés, vágy, akarat, élmény, felismerés, nosztalgia összegeződik az Urbán-műben. Mindig más arányokkal, ebben rejlik művészetének gyakorolt dialektikája, az, hogy rendszere állandó – megoldásai változnak. Általános, egyedi egyszerre. Távol áll tőle önmaga és a művészet ünneplése, a legszigorúbb értelemben a hétköznapi festője. Ő így, ezzel a módszerrel, ezen a kaptatón valósítja meg Delacroix felszólítását: A kép legyen ünnep. Az is, hiszen minden szerda húsvét.

Szellemisége medence és transzformátor, gyűjti a kincset és a feszültséget, s amikor a tudatban felhalmozódott világ teljessé válik, akkor szilárdul művé az eszme, a gondolat.

1. kép. *Otthon*, 1953. (tempera, 61x78)

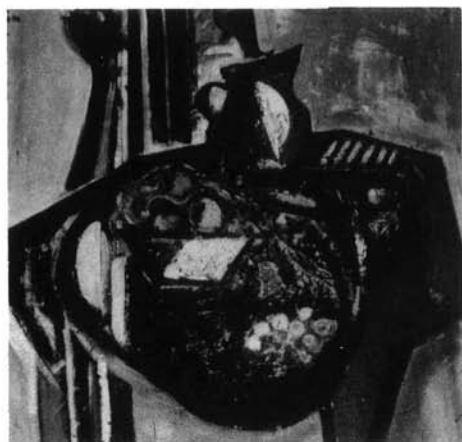
2. kép. *Nagyvárosi reklámok*, 1963.
(vegyes technika, 90x70)

3. kép. *Apám*, 1964. (olaj, 114x70)

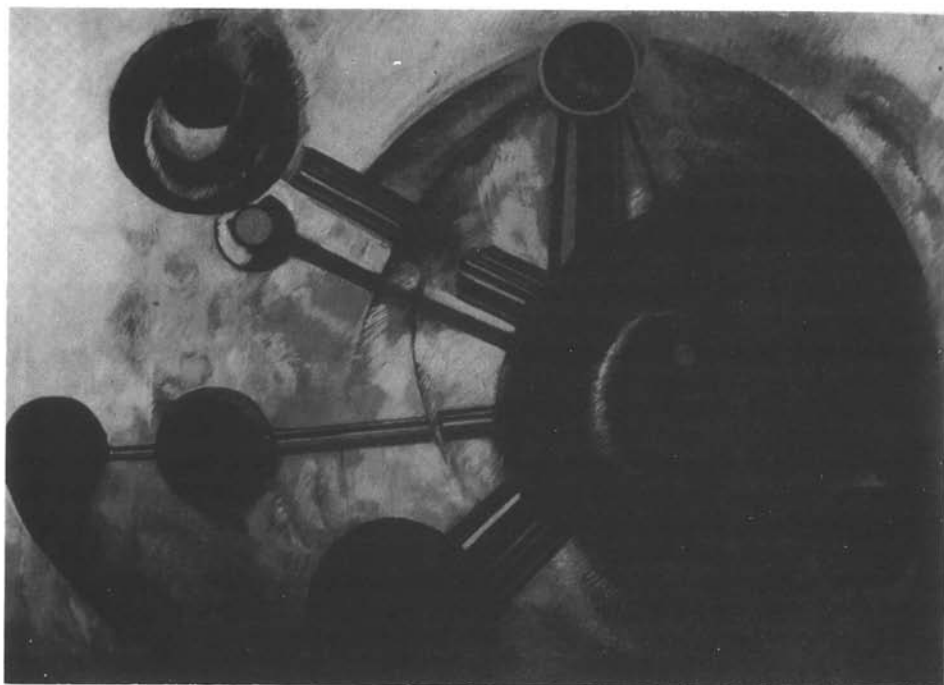
4. kép. Hegyek, 1968. (olaj, 73x92)

5. kép. Csendélet hárfa, 1968. (tempera, 80x90)

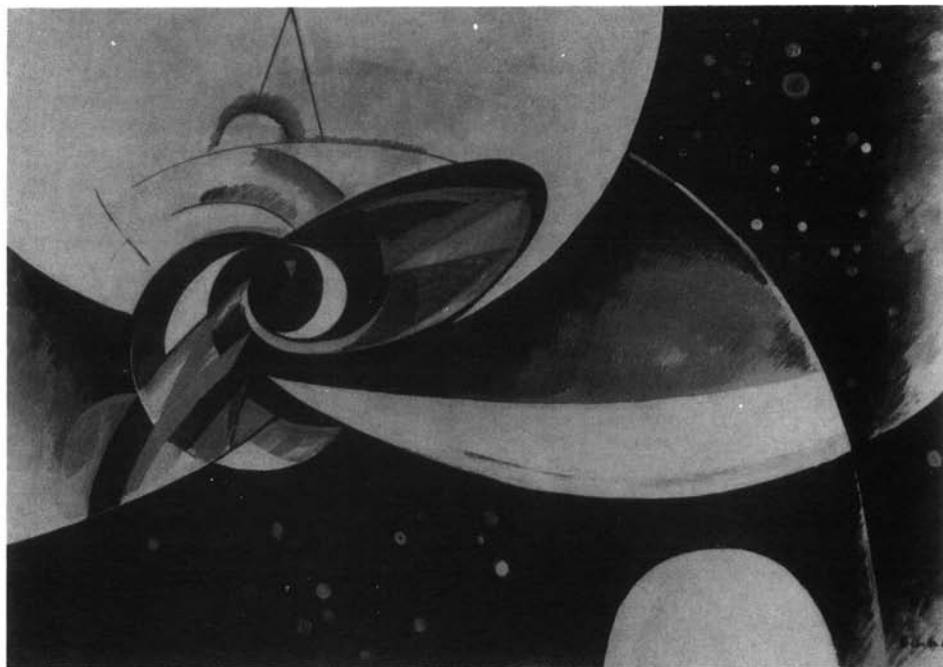
6. kép. Festőasztal, 1969. (olaj, 80x80)

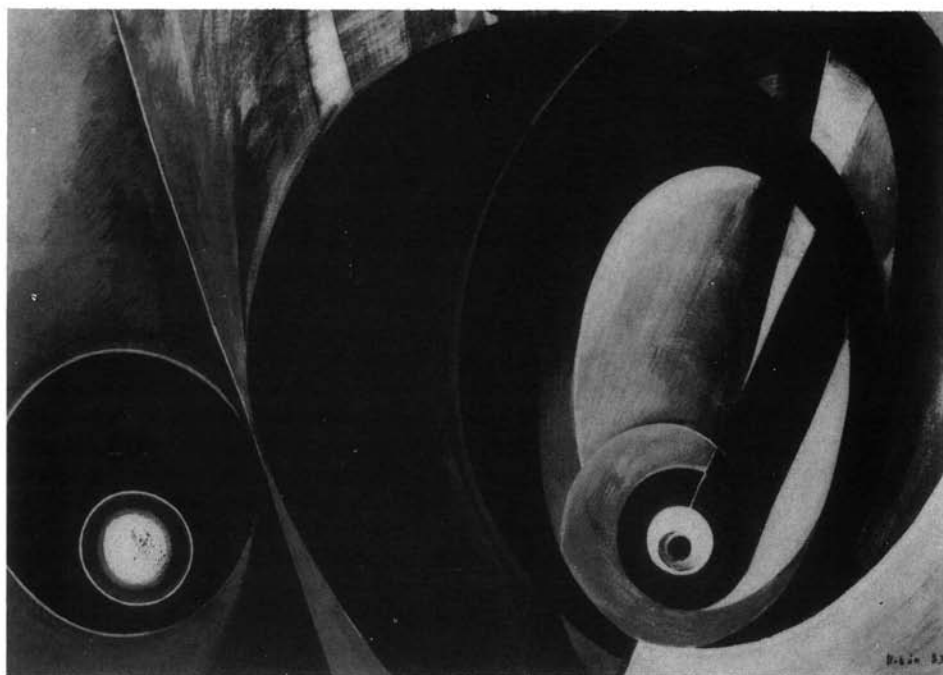
7. kép. Nap és bolygói, 1975. (olaj, 100x130)

8. kép. Rosalie, 1976. (olaj, 70x70)

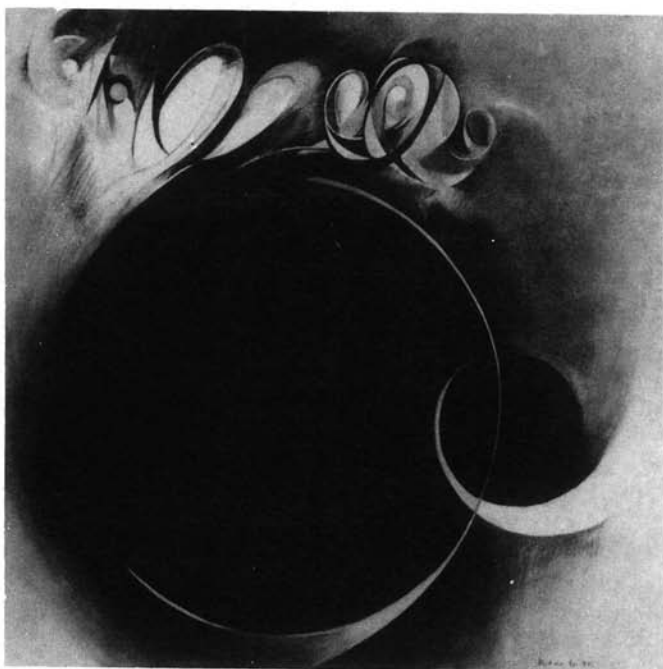
9. kép. A kozmosz világa, 1982. (olaj, 90x120)

10. kép. Két központ, 1983. (olaj, 90x120)

11. kép. Szerelem, 1984. (olaj, 50x70)

12. kép. Fekete lyuk, 1985. (olaj, 90x90)

Jó értelemben véve publicisztikus a fantáziája, önmagát érleli, nem a témát, azt azon melegében festménnyé avatja. Ehhez biztosított minden adottsága és felkészülése, az, hogy minden tekintetben kondicionált és a rajzi jegyzetek tartalékaiból születik meg a vizuális eszme a képalkotás gyorsaságával. Mindez termő folyamat, melynek jele a kép, hiszen a varázs minden percben és minden szögletben létezik, s ha rátalál a festő, Urbán György, akkor rá is csap – kibontakozik annyi eszmélésből, vizsgálódásból, této-vázásból, várapozásból, élményből, teremtő szelekcióból az új alkotás. Ezen belül érződik a törekvés: egyre magasabb fokon szintetizálni a tudatban torlódó értékrendet úgy, hogy az intellektuális képzelet a valóság kritikus pontjait szemrevételezi az átköltésekben. Akár geometriai, akár organikus természeti rendszerrel építkeznek, mindig csalá dias a tér, közösségi jellegű a csendélet és a kozmosz méreteiben is, humánumnak átfűtöttsége révén. Játékos labirintust rejt a rajzi hálózat, felismerések és gyönyörködés közepette is kedvére babrálnak vele immár a néző meginduló képzelete. E színes mozgás mozgásra lendít, a cselekvő gondolkodásban egyenrangúvá avatja a művet és szemléljét egy mélyen értelmezett és megvalósított demokratizmus alapján. Nem arra készülődik csupán, hogy ő elérje a magaslatait, hanem arra, hogy művészete segítsen abban: mindenki elérhesse azt. Más műfajban, más eszközökkel, de végérvényesen és hiánytalanul.

Urbán György úgy készül a képre, hogy lényében hordja. Valamilyen esemény, megrendülés előhívja, hiszen minden rajza hangolás. Lehet, hogy a 28. vagy a 143. változat lesz a festmény első rezdülése. Előre nem tudhatja, melyik variáció lesz a méltó a véglegesítéshez, ezért hordozza magában az összes lehetőséget, így valósul meg benne az új kép kontrasztosan vagy lágyított effektussal, fanyar tónusokkal vagy egykér fő színre redukáltnak. Belső indíttatástól és a mű követelményeitől függően. Festői világképében sűrített múlt és sűrített jövő rezdul színes képlettel – fák, házak, csillagképek. Sejt? Csillag? Gömbrendszere előrenyomul a részecskék és a világegyetem végtelenség-irányába szinte azonos formákkal. Így érzékelteti Urbán György festészettel azt a tényt, hogy – miközben az emberi gondolkodás és tudomány egyre inkább törvénné tisztázza a titkokat – a világ továbbra is bonyolult marad. Egyre inkább az, hiszen Csokonai Vitéz Mihályt szabadon idézve: még mélyebb titkok küszöbére érkezik a megismerés a maga újabb törvényalkotó szándékával. Ezzel a tendenciával párhuzamosan halad művészete olyan – dolgokra és jelenségekre vetített – színes rácsodálkozással, mely tudatos ösztönösséggel végzi megfontolt elvonatkoztatásokkal az univerzum és a belső világ, a lelkület feltárását.

Élete, forrásai, festői korszakai

Urbán György 1936-ban született Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon végezte középiskolai tanulmányait, ahol édesapja matematikát, filozófiát, fizikát tanított a gimnáziumban. Ez a naprakészen friss természettudományos szemlélet meghatározta egész életvitelét, mohó ismeretvágyát – szüntelen utazásait a Kanári-szigetektől Párizsig és a még izgalmasabb belső tájakon – az intuícióktól a felismerésig. Ezt a hatalmas, mindig új utat merész vállalkozásokkal mindig festészettel járta be. Ez az ő gyalogtúrája, rakétája, fő közlekedési eszköze. Hozzátehetjük e tényhez azt is, hogy édesapjának meditációi emberileg is mélyen hatottak rá, belső környezetet építve benne. Így, ilyen szellemiséggel került a Képzőművészeti Főiskolára Budapestre, amelyet 1961-ben végzett el Fónyi Géza és Pór Bertalan növendékeként.

A főiskola csupán finomította és koronázta képességeit, hiszen az ifjúkori rajzok sokasága már arról tanúskodik, hogy az ő egyetlen anyanyelve a rajz, a kép lesz. Az elmúlt két évtized világművésztársa számára a továbbképzést, egyszemélyes akadémia, megújuló ismeret- és tapasztalatcserét jelentett, így szerezte meg az interkontinentális tel-

jességet, a szimultán élményeket Európában, Amerikában, Ázsiában, Afrikában. 1962 óta kiállító művész. Éli Vörösmarty igazságát: „Legszentebb vallás a haza és emberi-ség”. Ennek a tiszta felszólításnak jegyében cselekszik, ilyen megfontolás alapján mutatja be műveit Bécsben, Tours-ban, Frankfurtban, Münchenben, Lyonban, Párizsban és ezzel szorosan párhuzamban 1970-ben önálló anyaggal a Múcsarnokban, továbbá Zalaegerszegen, Sárospatakon, Szegeden, Nyíregyházán, ismételten is Budapesten, az újpesti Mini Galériában, a Fészek Klubban, a Népszabadság székházában, a kispesti Nagy Balogh János Teremben, Békásmegyeren. Maupassant mondta Flauberttről: „Élete az irodalom”. E szavak Urbán György pályaképére is érvényesek azzal a változtatással, hogy az irodalom szó helyére a festészetet tesszük. Ez az ő története, ez az ő története. Közben 1964-ben megkapta a Derkovits-ösztöndíjat és 1968-ban a Pécsi Nemzeti Színházban is működött, – az Eck Imre rendezte „Pokoljárás” díszleteit tervezte meg, jelezve vonzódását a zenéhez is, mely szintén fontos háttérként végigkíséri pályáját.

Tizenegyéves, amikor felfedezi, s mindjárt vízfestményekkel, 1947-ben az asszonyi munka bensőségét, fáradságos szolgálatát, a konyhát. Ez az első képforrása. A gyermekfestő Urbán nemcsak a barna színrenddel, a tárgycsoportok rajzi megfigyeléseivel tűnik ki, hanem szolidaritásával is, így csoportosítja az álló és hajló főző- és mosó-asszony mellé a sublótót, a tékát, faliorát, falilámpát, asztalt, vödröt, Benjámint Lászlóval szólva „a köznapi dolgok ígézetét”. Itt még csak önmagától tanul Urbán György, de máris sokat tud. Az ellenpontozást a formarendben. A hajlást, mint érzelmi kiemélést, a tárgyevezetéssel előadott és megsejtetett finomságokat. Ez a szemlélet és magatartás folytatódik az 1952-es „Önarckép”-én, ahol a kar timpanont képez, miközben derekához csatolja ujjait – oldalgótikát. Már ekkor is, főiskolai stúdiumai előtt, megnyilvánul valami, ami később is érvényes és meghatározó lesz művészetében. A színérzék minde-nekelőtt. Az, hogyha barna főszínt választ, szürkéket társít hozzá, hogy rendezett legyen a felület, harmonikus a hatás. Már itt érzékelhető a takarékosága, mely nagyvo-nalúságából adódik, a formák kiegyenlítésének érzéke, a színesség rajtja a monokró-niából, a motivációs választékosság és egyéb lelemények: képi párhuzamok szimmet-rikus és aszimmetrikus részek egyensúlya, a figura elcsúsztatása a középponttól, s ami már itt is fő tényező, a színek már ekkor is mozgásba lendülnek, haladnak céljukhoz, megleglik otthonukat a mobilitásukban. Az ő mosónője idillikussá finomítja saját kör-nyezetének indíttatásait nyomán a festményé alakított emlékképben Daumier és József Attila mosónőjét. Az osztályjelleg familiáris csönddé szelődül, ezért elegendő a barna tónusok raja, nem szükséges más szín a fogalmazáshoz, ennyi éppen elegendő. Az első forrás az otthon, a délután karosszékes nyugalma, ahol a kékké érlelődő szürkék, az ívek rendszere a teljesnek és hiányosnak engedélyezett boltozatokban érvényesül a már induláskor is szinte kész festőjelölt karmesteri vezényletével. Már ekkor, 17 éves korá-ban, 1953-ban festett „Otthon”-a formák kinyilatkoztatásaival, részben elnyeléseivel a tér és az ember félig kint, félig bent állapotát jellemzi – szövetségre lép gondolkodás és rajz, filozófia és festészet. Még gyermek, még érettségire készülődik, s bár nem lesz soha Szőnyi-tanítvány sem a főiskolán, sem művészetében, itt szőnyis rezdülések érez-hetők a színnel kiemelt és csöndesített térben. Honnan s hová? – teszi föl a kérdést Arany János egyik verse, s mindezt behelyettesítve Urbán György életművébe, mond-hatjuk: elindult egy verandáról és Münchenbe, Párizsba, festészetünk új holdakkal, na-pokkal, állócsillagokkal, üstökösökkel benépesülő égboltjára érkezett.

A teljes kibontakozást gyorsította a főiskolai stúdium. Élményekre hintett tanulás jellemezte azt a közel tíz esztendőt, amit az Iparművészeti és a Képzőművészeti Főisko-lán töltött 1954-től 1961-ig. Ezen ciklusból kiemelkedik „Comenius”-ról festett tempe-raképe. A jövőérlelő bensőség tárulkozik fel a tudós pedagógus magyarázó hajlásában, ahogy tanítványai felé fordul, akik meghitt, figyelmes csoportot képeznek hasonlóan

Rembrandt Tulp doktorának anatómiai leckéjéhez. Nem a minőség, hanem a szemlélet azonos, a figurák kiemelése, háttérbe húzódása. Különben is ügyel arra, hogy a modell jellemmé változzon a festmény felületén. A „Földműves” enyhén magába rogy, a „Pihenő” egy állapot békéjét hordozza és leüt egy fontos hangot a „Templom”-ban is, mely sok látványélmény belső összegeződése. Lelkületének rendeltetése szerint ez a fantáziában épült templom gótikus. Meghatározza Urbán György magasba törését, a rilkei „legnagyobbá lenni vágy”-at. Mindez nem középkor, hanem XX. század. A hét-köznapi liturgiája tárulkozik fel ez idő tájban festett képein, a szerdai szertartások, két asszony, amint ebédet készít meghitt környezetben a szorgalom névtelen áhítatával barna tónusokba burkolózva.

Cézanne eszményeihez zárkózik fel úgy 1960 körül „Csendélet gipszfejjel” c. képen, hogy a Nyolcak törekvéseit is folytatja a szerkesztés renddél tisztázott bonyolultságával. Itt a pohár, tálka, gyümölcsök és a drapériára helyezett kannák, a kenyér, a fölébük komponált gipszfej olyan egység, mely szín- és formaharmónia. Már nem készülődés csupán, hanem festői érték: eredmény. Számára is ekkor, a festői stúdium korszakában jó modellek a tárgyak, nem mozdulnak, így jegyezheti fel a festőileg tartalmas gyűrődéseket, s azt, ahogy a színek születnek, elérik zenitjüket, s ahogy búcsúznak, megragadja vonulási irányukat, valóértéküket. Nagy ízléssel egyezteteti a mértani és természeti formákat, a közérthető látványjegyeket és az absztrakt jelzésrendszert a kép igényének megfelelően mindig eltérő és mindig meggyőző arányrenddel. Felhasználja a kubizmus tanulságait önálló módosításokkal, emblematikus tömörítéssel. Ezzel egy időben a szerkesztés kubisztikus szigorát elegyíti szimfonikus mozzanatokkal. Így a „Sárospatak” c. városlátképe színes fészkek lágy felkiáltójeles toronnyal, vertikális tömbökkel, hasáb- és gúlaalakú hegyekkel. A felfelé törés gótikája itt a kozmikus végtelent idézi, festészettel a végtelenben találkozó formák filozófiai megközelítését.

Az 1965-ben festett „Műterem”-ben jelzi, hogy a készülődés befejeződött, egyre inkább úgy fokoz, hogy elhagyja a látványból motívum, a motívumból jel lesz. Formák, eszmék találkozásait is érzékelteti, először úgy, hogy csendéletének háttérre a templomi orgona, később csak a hangszer önarcképe, harmadjára a „Keresztrefeszített” látható immár a „Békévé oldja az emlékezés” időállapotban. Rezignált megrendüléssel, mégis tárgyilagos festőiséggel idézi az „Apám”-ban nemcsak egy fontos ember emlékét, hanem saját előzményeit. A matematika és a filozófia nyugalma, fegyelve, szép aránya helyezkedik el ülő figurájában, tudományának elvonatkoztatásai folytatódnak festő-fia absztrakcióiban, melyek egy eszme értelmezései, továbbteremtései. Így ez a 1968-ban készült kép függőlegeseivel érvelve mintegy az őrzés–haladás–visszatérés hármas dialektikájával fejezi ki Adyól függetlenül, vele rokonként a „Föl-földobott kő” költői és festői igazságát.

Az természetes, hogy egy-egy művében nagy kortársaival és elődeivel találkozik, így az 1981-es „Házatetők” kubista pillanat – Braque és Picasso társa ekkor és itt. Önállóan az, egy stílushoz csatolt álmokkal és új felismerésekkel. Milyen fegyelvezetten visszafogott és mértéktartó 1965-ös „Önarckép”-e, mintha egy tibeti szerzetes nézne ránk; az egyéni birtokához közeledő Urbán György ilyen alázatos, ilyen szerény. Nem kérkedve, hanem valóságosan. A kubisztikus alakzatok mondriani érintések alapján lendülnek tovább Urbán György hatékony irányításával úgy, hogy az ellenpontozás egyúttal kellemes is, olyan összetett színes időtér, melynek festői névadása: múltjövő.

Líróját nemesen rejti el Urbán György; ez a visszafogottság, elfojtódás, mely a szín- és formavezetésben nyilvánul meg, festményeinek újabb értékgyarapodása. Az 1976-ban datált „Rosalie” kék környezetben ül merengve Vörösmarty Mihály Csajághy Laurájának idősikjában úgy, hogy a Mondrian-kubizáltságú Arlequin-ruha bajazzós rezignációt, mely szemérmes kölcsönöz a figurának, szép ellentétet a pirossárga vibrálás és az arc csöndje között. Sugárzás, vonzás ikerformái válnak általánossá

tájainak színeképletében, hangsúlyozott hegyek, izgalmas előtér, kettős ellenpon-
tozódás.

Minden műve összefoglalás, ez sajátos vonása eszközeinek, céljainak. A még 1968-
ban festett „Önarckép” is a maga szelíd tudatosságával, a festő állandó tárgykörnyeze-
tének felelevenítésével éri el az egyediséget és a festőműtermek festékes tégelyekkel,
ecsetekkel zsúfolt általánosságát. Mindez mély ízléssel jelenítődik, intellektuális tartal-
ommal, az ecsetek és az ablak függőlegesei alliterálnak a maguk mondriani tagolásában
egy reális látványon belül, mely a maga kellemes emblematikájával villantja fel Urbán
György mindig finom, hamvas egyéniségét. Nem kérkedő eredetieskedéssel, hanem az
elődöket folytató komplex megfontoltság alapján. Itt komoly szerepe van az ablaknak,
nemcsak Csontváry és Bernáth művészetében. Itt másképpen. Az ablakon zúdul be a
táj, igaz, nem piombói tisztasággal, hanem színek ködképében, de az ablak szimbolikus
jelentésű, mint Kodolányinál, aki a „Boldog Margit” c. regényét e sorral fejezi be:
„Nyissatok meg az ablakot!”. Vaszary János a 30-as évek áporodott légkörében ha-
sonlót mondott tanítványainak Kodolányitól függetlenül ablaknyitásra szólítva az új
festőket, „hadd jöjjön be a friss levegő”. Urbán önarcképén zárt az ablak, de a lelkület,
a szellemiség nyitott, egyénisége mindent összegyűjt a korszerű ajánlatokból.

Úgy rendezi a motivált valóságot a maga tárgyrendjével, hogy az a festői sűrített-
ségben jellé válik anatómiájában. Mindkettő, a természet által létrejött és az ember ál-
tal teremtett tér. Ő mindig új élményektől akkumulálódik az új művekre, hol az Akro-
polisz, hol Mexikó üt le benne egy belső hangot, érzelmi effektust, mely a kép indító pil-
lanatává költődik át, s képzelete akkor lendül előre, ha vulkanikus tájakat lát, spanyol
földet, Pergamont, Taorminát, megindul benne a látvány nyomán mindaz, ami belül
forr és felszínre akar, tud törni immár az új kép látomásában. Ez az a termő állapot, a
tudatosan előkészített ihlet, amikor saját intellektusának vezénylesére emberré mozdul
a földi tér és a kozmosz a maga színes időegyenlegeivel. Nyomjelekkel, a motívum fel-
derítéseivel, visszacsatolásaival épül a mű, mindig a saját égboltján belül külön csillag-
gá. Ahogy egykor az etnográfus Bíró Lajos, ő is „egyszemélyes expedícióra” indul, csak
az ő esetében a cél nem Óceánia, hanem a festői megismerés.

Olykor az Urbán-kép rivalda, színpad, kulissza, mesterséges világ, megfelelően
gazdálkodik festői álmaival, takarékosan, beosztással még a látomásokat illetően is; ez
az ő gazdagsága. A stílus nagyvonalú eleganciájában mindig a festői totalitás hiánytalan
szigora rejtőzik, ezzel közelíti meg a mű optimumát, mely sokszor a teljesség, nyuga-
lom, rend, harmónia. Amikor érzelmileg azonosul egy speciális formával – csúcsívvel,
függőleges osztaggal –, az mindig utat nyit előre képzeletének, a tárgy atmoszférikus jel-
legű, maga a lelkület, az ember.

Urbán György értékrendjének fő vonása, hogy humanizálni akarja, humanizálni
tudja a fákat, házakat, városokat, kozmikus térségeket. Álom és valóság használható
arányaiból épül a kép úgy, hogy az eszmét átalakítja személyiségének rendszerévé.
A mű fejlődési menetét illetően az ábrázolás finomságai egyre inkább festői emblemati-
kává sűrűsödnek interkontinentális, kozmikus határok között. Festészete sokirányú
figyelme révén konszolidálni tudja még a fájdalmat is, ezért a dráma idillre szelődül,
domináns elem nem a szenvedés, hanem a megismerés önfeledt boldogsága, melyhez az
egyszerű fokozatoktól a bonyolultig jut el. Minden képének külön színdiagramja van,
valamilyen rendszerhez tartozó bolygó a maga csillagközi állapotában. Ez a megállapí-
tás gömbformátumokig eljutó kozmikus műveire különösen vonatkozik. Itt nem a
cézanne-i, hanem az einsteini ösvényen halad, a relativitás fizikai elméletét utoléri a fes-
tészet. Különböző is, Urbán György szövetségese a természettudomány is, ő nemcsak a
műzsákkal fog kezdet egy kitűzött és megvalósított testvériség jegyében, hanem fiziká-
val, biológiával. Meghallja József Attila felszólítását: „A Mindenséggel mérd magad!”.
Azzal méri, képes rá. Az egyensúlyt ő a feszültségben keresi és találja meg, a kör- és

gömbformák elnyelt és teljesült sokasága a kozmikus béke látóhatárát villantja fel. Az 1976-ban festett „Androméda-köd”-ben csak sejtjük, de valószínűsítjük a létezés törvényeit az örvénylő kanyarok anoním szemeiben, rendeződő gomolygásában. Problémája a fény, a hajló, a „Belső fény”, mely 1978-ban keletkezett és Reverdy nyomán, de tőle függetlenül a költészet folytatásaként a kép is rátalál arra a belső tájra, mely fény, megvilágosodás, az eszme és kibontakozás csírája a maga ködszerű testiségében. A megszakított és elvágott körök, gömbök, ívformák, teljes és koncentrikus körök festészettel megjelölt idézetei a létezésnek. Kétségtelen, természettudományos érdeklődésében szerepet játszik édesapja alkotó hatása, ő segítette Urbán Györgyöt a fizika távlatához is, a görbült fények festészettel idézhető létezéséhez, e fekete-fehér képi filozófiához, mely Babits „Fekete ország” c. versével ellentétben nem félelmetes, hanem körkörösre kifelé, befelé fordul e két alapszín, a nappal és éjszaka kozmikus térségében, kozmikus méreteiben. Itt, ezeken a képeken több vizuális központ szerveződik annak igazolásául, hogy az élet minden rezzenése, minden ember, minden táj központ. A festészet ez esetben így, a formák variált ismétlésével, módosításával örökíti meg azt az igazságot, melyet Urbán György önmagában gondolatilag tisztázott: a filozófiai felismerést a festészet csak véglegesíti.

A kör, a gömb a nyugalom, a teljesség létjele már Arany János „Tengerihán-tás”-ában is, Urbán György festményein szintűgy. Sőt! Urbán „Nap és bolygó” c. , 1975-ben készült alkotása a brüsszeli Atomium épületével és az atom szerkezeti képletével tart rokonságot, festészetét fejlesztve a természettudomány felismeréseit, az építészetté tettét. Az ő ürtere, kozmikus tája nem félelmetes, csak ismeretlen, „Görbült fény” hasad a sötétségbe, megvilágítva a titkokat. Az Ősrobbanás” sugaras mezőkbe ható detonációja sem rombol, a kör sértetlenségébe tér vissza, ahonnan indult, a színek szinte tonális intenzitásával. Sok helyen, itt is a kör a mű gyújtópontja, s a kozmikus mozgás összetettsége nemcsak az összes mozgást sűríti a mechanikai helyváltoztatástól a gondolatig mennyiségi, minőségi regiszterben, hanem alakot biztosít színes látomásainak. Ez a fekete bársony a lét méltóságát jeljes alapszíne, ellentétével, a fehérrel együtt jelentkezik, képi eszközökkel hirdetve az értelmes létezést, mely a reménynél is több. Az egyiptomi sírfestményektől hosszú az út Urbán Györgyig, de a kör, a gömb, a fényes fekete ott is, itt is a kibontakozás ígérete. E sorozatának meghatározója a nemcsak fizikai, hanem festői mágneses erőterét indító, összetartó vonzásával, mely a sejtben és a galaktikákban egyaránt érvényesül. Sárga kör, fehér kör, piros kör, kék kör harmóniajeleivel érzékelteti, hogy minden ugyanaz, a világmindenség: egység, csak a méret és az idő különbözik a testesülő formákban. Ez az eszme, ez az anyag, tér és idő, múlt és jövő. Utolsó korszakának, 1972-től mindmáig az a legfőbb kinyilatkoztatása, hogy a szépség és igazság egymással egybevágó, ahogy azt Keats már költészettel jelezte. Mindazonáltal Urbán György a kozmikus együttérzőket természettudományos pontossággal, de önnön képzelte örömeivel regéli el emblematisz látomásokkal úgy, hogy a kép a létezés tükörképe, laboratóriumi eredmény, érzelem és gravitáció egyszerre, tömegvonzás és színfarsang. Előformák ezek, mindenki beleálmodhatja a saját felismerését e tisztázott rajzi képletekbe, – továbbteremtve ezt a fogalmazási kódot, festői rendszert. Távolodó alakzatok, „Egyensúly”-t jelző spirálok, „Az úr misztériumá”-t megálmodó átlós tömbök mind képi híradást jelentenek abból a világból, melyet titokzatos ismeretlennek nevezünk, s melynek erős kapuboltozatát fizikával, festészettel, matematikával, költészettel kopogtatjuk, hogy rejtelmes igazságával, szépségével nyíljon meg számunkra. Urbán György évtizedek óta dörömböl ezen a kapun. E színes zörgetés históriája: művészete.

Urbán György kezdettől mindmáig a maga útját járja. Ő hangoztatta egyik róla készült interjújában: „Bizonyosfajta konstruktivizmus, mint vezérelv igen fontos nekem, és más-más módon végigkövethető az eddigi munkáimon. Kezdetben a szimbolikus képi kifejezés érdekelt (ezeken a képeimen kiváltképp fölfelé törő párhuzamos vonalak domináltak). Csak később kezdtek izgatni a jobbra filozofikus töltésű, kozmikus jellegű gondolatok, témák”. Elmélet és gyakorlat közös ösvényen jár, rendre gyarapodó szellemisége határozza meg képei karakterét. Ugyancsak itt, a *Művészet* 1984. novemberi számában nyilatkozik arról, hogy számára a szépség „hallatlanul nyitott és bizonytalan”. Hozzátehetjük: zárttá és bizonyossá a műben lesz, ahol testesül. A gondolatok rendjéből szerkeszti meg a kép rendjét, ez Urbán György ars poeticájának egyik sarkalatos része, melyhez következetesen hűséges minden festői korszakában, 1981-től máig. Feltétlenül az izgatja elsősorban, ami éppen most születik, ami most indul tartós jövődönkre, – így az úrutazás, melyet ő nem illusztratív értelemben ábrázol, hanem intuitíve értelmez – megörökítve és továbbfejlesztve festészettel e tudományos, emberi tényt, lehetőséget.

Ars poeticájának fontos mozzanata az időszerűség, ő a kor ütőerén tartja kezét műveivel, annak nyomába ered, ami lesz, az érdeklő, az izgatja, arra van a világnak szüksége. Közvetlensége is eredeti, ahogy a csepeli Jedlik Ányos Gimnázium diákjaival vitázik szellemnövelő tisztességgel, ahogy a Bercsényi utcai egyetemi diákokthozban képet komponált Szabados György és ifj. Horváth Lajos zenélése közben egy alkotó heppening keretében, a múzsák testvérisége jegyében asszociálva a muzsika erjesztő, színtermő sugallatára, az mind felfogásához, lényéhez tartozik. Urbán György azonnal kapható minden tisztességes rendkívüliségre, egy mély szolgálat megfontolásával. 1983. április elsején a Vasas Művészegyüttes Ifjúsági Házában, Budapesten improvizációs estet tartott Gyémánt László festőművésszel, mindketten Gonda János dzsesszzongorista játékára komponáltak képeket. Ez az alkotás új lehetősége, látásmódja megújulásának egyik lehetősége, napjaink művészetének egyik kézfogása. Találkozás elszigetelődés helyett. Igen, Urbán György minden műve, egész szellemisége az emberi találkozásokat sürgeti, a rideg, pusztító magány kiküszöbölését. Szabados vallomása az is, melyet az Ifjúsági Magazin kérdésére válaszolt 1984 májusában, tisztázva a körülötte kialakult félreértéseket, azt, hogy ő nem sci-festő, ez a fogalom nem meríti ki törekvési teljességét: „Gyermekkoromtól fogva érdekel a világűr problémája, a véges és végtelen misztikuma, a csillagok, a bolygók születése, az anyag felépítése, az élet keletkezése. E kérdéshez filozofiaileg, érzelmileg és lírai módon közelítek a festészet eszközeivel.”

Urbán György szépíteni, javítani akarja a világot művészetével, képei jótékonyan avatkoznak be életérzésünkbe, közérzetünkbe, igazságtartalmú erkölcsös szépséggel növelik távlatainkat. Hasznosak e képek, esztétikai energiájuk tett, használni akarnak, társadalmi fontosságúvá dúsítják a műterem kincseit. Mondhatjuk, Urbán György művei szocializálják az értéket. Önmagukban is, önzetlen vállalkozásokkal szintén. Elsőként adományozott egy táblaképet 1984 februárjában az új Nemzeti Színházért és az ő kezdeményezésére jött létre 1985. május 22-én az IBRÁNYI KÉPTÁR 49 olaj, akvarell, rézkarc, tempera és pasztellképből. E szabolcsi település is múzeumot avathatott általa, hiszen e gyűjteményben Barcsay, Hincz, Borsos Miklós, Varga Imre, Szabó Vladimir, Würtz Ádám, Kárpáti Éva, Gyémánt László, Aczél Ilona, Gerzson Pál, Óvári László, Csik István, Kóka Ferenc, Bér Rudolf, Batári László – kortárs festőművészetünk színe-java szerepel. Köztük természetesen Urbán György is alkotásaival és magángyűjteményéből adományozott Iványi-Grünwald Béla- és Pór Bertalan-képpel. Mit igazol ez? Azt, hogy Urbán György ars poeticája nemcsak szó, hanem mű és tett. Szépség, igazság és erkölcs ötvöződése az ember jobbításának, boldogításának nemes szolgálatában.

Mivel Urbán György képi forrásai nemcsak az itthoni tájakat pásztázzák, hanem interkontinentális közegekből is merítettek, terjednek hazai és európai fogadtatása kritikákban, méltatásokban, elemzésekben egyaránt számottevő. Festőtársa, Somos Miklós portréművészetének tömbjellegét és levegősségét analizálja, Frank János tektonikus dombjaira emlékezik, Horváth György szín- és formaérzékenységben érzékeli távlatait. Perneczky Géza helyesen utal arra, hogy művészetében „a mai világ színes és eleven képe” jelenik meg. Az eufória hiányzik ezen kritikákból, Rideg Gábor is azon fenntartás mellett állapítja meg tehetségét, hogy hiányolja a „végiggondolt”-ságot festményein. Mindez 1970-es műcsarnoki kiállításának visszhangja volt. E kórusból Rózsa Gyula, némi tétovázással bár, de nyesve az értékeket, nyilatkozik e retrospektív anyagról, igaz, Rózsának ez a „szigorú” korszaka, azóta enyhült, vesztette előítéleteit. Nem veszi észre a reális és az elvont művek közötti kapcsolatot, pedig nyilvánvalóvá vált, hogy ez Urbán György következetes festői gyakorlatának folyamata.

Ahogy múlik az idő, változik a kritika hangja, igaz, mások tollából, de egyre pontosabb értékelés alapján. Erre Urbán 1978-ban Budapesten, a Kulturális Kapcsolatok Intézetében nyílt tárlata adott alkalmat. A katalógus előszavában Németh Lajos mér és távlatot nyit értő, érző szavakkal: „Mozgás, ritmus, a fény lüktetése, dinamika és expresszivitás: ezek Urbán festői problémái, ezeket akarja megzabolázni egy stílus belső törvényrendje szerint. Nem kis vállalkozás, de érdemes küzdeni érte.” Kenessey András helyesen mutat rá a mondriani indíttatásokra, kiemelve, hogy „A konstrukció biztos, a megjelenés eleganciája lefegyverző.” Kétségtelen, Csontváry orientalisztikus látomásai egy még tágabb környezetben folytatódhatnak új elemekkel művészetében, melynek egy-egy kiszögellése, a Colosseum, a luxori templom, a gizehi szfinx, az athéni Akropolisz, indiai motívum. Az idő és tér kiterjedését láttatja egyetemes gömbgalaktikák színes varázsában, s ezt az érlelődő érettséget konstatálja munkásságában Menyhárt László, Potoczky Júlia, Székely András.

A külföldi sajtóvisszhang méltatások sorozata. 1974-ben nyílt meg Urbán György emlékeztető frankfurti kiállítása. Ebből az alkalomból a „Neue Presse” festői skálájának szélességére hívja fel a figyelmet, a spanyol Velas Vicente és a svájci Simon Siegi alkotásai mellett, ezt emeli ki az összeteljesítményből. A „Der Literat” kritikus értéket tekint az azt a tényt, hogy Urbán egyedi absztrakcióit realista szellemű portréi hitelesítik, s e két fogalmazás közötti összefüggésre utal. Disszonáns hang nem akad, legfeljebb a nyugati metódus szerint hírré redukálják Urbán György párizsi, lyoni, müncheni, schwabingi, toursi, bécsi bemutatkozásait. Ez a jelen visszhangja, a művek utókorát az új festmények alapozzák, terebélyesítik egyre hatékonyabb esztétikummal, gondolati erővel.

Kitekintés

Amikor Urbán Györgyről szól a kritika, önnön önarcképét is tükrözi, a kor tudati állapotát, várakozását. Jelzéseket nyújt egy fontos kibontakozásról. Munkásságára is jellemző, melyet Babits saját életművére érzett igaznak:

„Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet,
erősen, hogy csak rokonom nyithassa.”

Jószándék és kellő erőfeszítés esetén Urbán festményei is nyithatók, szellemi rokonunkká avat kellemes rejtvénye, rejtőző tisztessége, érzelmi kincstára. Csak addig zárt rendszer, míg gyönyörködésünk, elmélyedésünk fel nem nyitja e vizuális tartományt, míg nem használja számlálhatatlan továbbteremtéssel. Mély és közvetlen, mindenki számára nyíló és zsákmányolható érték, halad előre, minket is arra irányít. Vallomását

idézem: „Az a fontos, hogy az embereknek szépet tudjak adni, szemnek, szívnek, értelemnek, s mivel a világ tele van zavarral, esetlegességgel, a képen legyen rend, ez az én legfőbb szándékom.” Szándék? Művészete minőség, ezért szándéka tett és eredmény. Eddig jutott. Nem kis utat tett meg, nem kis magaslatra ért, olyan pontra, ahol művek, művei hirdetik színes csöndben a létezés felkutatott, megálmodott és kifejezett törvényét.

IRODALOM

- Frank J.*,
1970. Urbán György festőművész és Veszprémi Imre szobrászművész kiállítása (Múcsarnok). Katalógus bevezető.
- Rózsa Gy.*,
1970. Kinek szabad? (Népszabadság)
- H. Gy.*,
1970. Urbán György képei és Veszprémi Imre szobrai a Múcsarnokban. (Magyar Nemzet)
- Rideg G.*,
1970. Veszprémi Imre és Urbán György bemutatkozása. (Népszava)
- Perneczky G.*,
1970. február. A madárkő. (Élet és Irodalom)
- Németh L.*,
1978. Urbán György (Kulturális Kapcsolatok Intézete). Katalógus bevezető.
- Kenessei A.*,
1978. Áprilisi látnivalók. (Magyar Hírlap, IV. 18.)
- Losonci M.*,
1983. A kozmikus látvány festője. (Vas Népe, november 6.)
- Menyhért I.*,
1984. Az úr misztériuma (beszélgetés Urbán Györggyel). (Művészet, november).
- Brády Z.*,
1984. Égig érő zongora. (Mai Magazin, november)
- Sz. A.*,
1985. Falu és képtár. (Új Tükör, június 16.)
- Kopka J.*,
1985. A Kelet-Magyarország vendége Urbán György. (Kelet-Magyarország, július 13.)
- Ausstellung György Urban*
1974. (Der Literat, Frankfurt am Main)

DIE INTERKONTINENTALEN QUELLEN VON GYÖRGY URBÁN

(Auszug)

Der Maler György Urbán wurde 1936 in Sátoraljaújhely geboren. Die ersten Inspirationen in Mathematik, Physik und Philosophie erhielt er von seinem Vater, der in Sároszpak am Gymnasium unterrichtete, wo später auch György Urbán die Mittelschule absolvierte. Hiernach ging er zuerst nach Budapest an die dortige Hochschule für Angewandte Kunst zum Studium. Als Schüler von Géza Fónyi und Bertalan Pór beendete er diese Schule im Jahre 1961. Drei Jahre darauf, 1964, erhielt er ein Derkovits-Stipendium, und 1970 wurde seine erste selbständige Ausstellung in der Budapester Kunsthalle eröffnet. Weitere Ausstellungen folgten in Zalaegerszeg, Nyíregyháza, noch einige in Budapest und im Ausland 1971 in Tours, 1974 in Frankfurt am Main sowie 1975 in Paris und München. Auf seine Initiative hin wurde 1985 die Ibrányi Galerie geschaffen.

György Urbán stellt eine bedeutende Gestalt in der heutigen ungarischen Malerei dar. Innerhalb interkontinentaler Perspektiven fand er seine Quellen, die er gleichzeitig aber in den europäischen Raum ausstrahlen ließ. In seinem Stil gelangte er vom realistischen Porträt bis zur Raffung emblematischer Landschaften; seine konstruktive Formulierung ist individuell motiviert und in den vergangenen Jahrzehnten von kosmischem Charakter und stark abstrakt. Das Bild untersucht hier die Gesetze der Materie und die Konstruktion des Universums, die Bewegung der farbigen Zeit in astronomischem Raum.

Miklós Losonci

HUSZKA JÓZSEF, A „MAGYAR STÍLUS” ELŐHARCOSA

KISHONTHY ZSOLT

Huszka József 1854. november 20-án született Kiskunfélegyházán. A gimnáziumot Kiskunfélegyházán, Szegeden és Szentesen végezte, 1873-tól pedig két évet a Budapesti Műegyetemen tanult. 1875-től a tanárképzőbe járt, ahol rajztanári képesítést szerzett. Tanulmányai elvégzése után Erdélybe került. Tanított a deési polgári iskolában, a zentai községi gimnáziumban, majd 1878-tól a sepsiszentgyörgyi polgári iskolában. Ez utóbbi állomáshelyén többek között az ő közreműködésével jött létre a Székely Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteménye, s e gyűjtés alapvetően, élete végéig meghatározta tevékenységi körét. Behatóan kezdett foglalkozni a művészettörténettel, a néprajzzal, és bővítette építészeti ismereteit is. Nagy lelkesedéssel látott hozzá a székely népi ornamentika és Erdély középkori emlékeinek összegyűjtéséhez. Sepsiszentgyörgyi tartózkodása alatt végigjárta Székelyföld és Erdély templomait, s elsőként „fedezte fel” és örökítette meg a középkori freskókat. 1883-ban jelenik meg a Magyar díszítési motívumok a Székely földön című munkája, melyben a „magyar nemzeti modor” főbb sajátosságait a következőkkel jellemzi: elsőrendű fontosságuk a növényi ábrázolásoknak, ezen belül is a virágoknak van, melyek „nemzeti vonásuknál fogva” mindig stilizáltak. A legősibb és leggyakoribb motívumnak a rózsát tartja, ugyanakkor jóval ritkább az emberi alak- és állatábrázolás, s a mértani díszítés. A második fejezetben a vizsgált tárgyak funkció szerinti felosztását adja: templomi mennyezetek, kórusok, oltárok, hímezések és cserépedények, illetve bútorok. Ezek között legtöbbit a hímezésekkel foglalkozik, majd kétszer annyit, mint az összes többi tárggyal együttvéve. Huszka e munkája főleg leíró jellegű, kevesebbet foglalkozik az elemzéssel, előzmények kutatásával, bár megemlíti a – szerinte legfontosabb – reneszánsz és keleti befolyást díszítményeinkre.

1885-ben jelenik meg három kisebb tanulmánya a Művészi Ipar, illetve az Archeológiai Értesítő hasábjain, s első igazán nagy visszhangot kiváltó munkája, a reprezentatív kiállítású album: a Magyar díszítő styl. Az album címlapján, a főcím alatt, az alábbi szöveg igazítja el az olvasót: „Műiparosok, ipar- és polgári iskolák, tanító- és tanítónő képezdek, valamint középtanodák használatára”. A mintalapokat bevezető tanulmány azonban már egyértelműbbé teszi Huszka törekvésének kettős célját: egyrészt bizonyítani létét „a magyar nemzeti díszítő iránynak”, s megingatni „a nemzeti műírány nemlétét vitatható kishitű kételkedést” – írja, másrészt igazolni e motívumok létjogosultságát a magyar nemzeti művészetben.

A népi ruházaton belül a legősibb ruhadaraboknak a subát és a szűrt tartja, melyekhez hasonlót nem lát a környező népeknél, s melyeken „a nép gondolkodásmódja, jelleme, vérmérséklete, szóval egész egyéni valója érvényesül. Bátran mondhatjuk tehát, hogy a cifra szűr és suba a magyar ízlés tízparancsolata, amit a figyelmes szemlélő rögtön le is olvashat.”¹

1. Huszka J., 1885/a. 46.

A paraszti világ, a paraszti élet természetességével szemben mint írja: „a gőz és vilány kezdi megváltoztatni a világ arculatát. A polgárosodás minden téren egyenlősít.” Mivel elmosódnak a még meglévő népies sajátosságok, egyszerűsödnek a ruhák, a díszítések, ezért haladéktalanul föl kell mérni, számba kell venni népművészeti örökségünket, hogy megőrizhessük magyarságunkat – vallja. Huszkanál a magyarság nemzeti jellegének legfőbb sajátossága, az európai népektől való különbözősége a magyar nép keleti eredetében rejlik. Ez a keleti eredet a biztosíték arra, hogy a magyar kultúra egyedi, önálló a környező s az európai országok kultúrája között, s ennél fogva létezik sajátosan magyar, nemzeti művészet is.

Huszka 1885-ben írt három munkájában (A debreczeni cifra szűr, Egy szücsmester rajzkönyve 1836-ból, A magyar díszítő styl) kezd el behatóbban foglalkozni a népi motívumkincs, az öltözék ázsiai eredetének kutatásával, emlékek összehasonlításával. Ekkor még nem tud felvonultatni olyan összehasonlító apparátust, mint majd egy-másfél évtized múlva, ezért inkább csak általánosságban vagy konkrétabb dolgok kapcsolatában feltételes módon fogalmaz. „Az oldalak négyszögű díszje emlékeztet a hatodik század byzánci köpenyére . . . Fel van jegyezve, hogy a hunok és az avarok viselete egyszerre divattá vált Byzancban. Nem tőlük került-e ez a kirívó négyszögű dísz a byzanci köpenyre?”² A népművészeti motívumok és a perzsa szasszanida művészet közötti összekötő kapocsként elemzi a honfoglaláskori sírleletek boglárjait, függőit, vereteit, melyeket a Magyar díszítő styl-ben ismertet, s összeveti azokat bizánci, perzsa emlékekkel. Egyik legfontosabb szempontnak tartja a rózsza gyakori előfordulását mindkét tárgykörben.

Huszka szerint fontos tényező volt a „magyar műirány” XVI. sz.-i újbóli feléledésében a törökök magyarországi jelenléte. A keletről érkező művészi áruk, iparművészeti tárgyak serkentőleg hatottak az addig szunnyadó, csak a nép körében élő, Ázsiából hozott „pogány” díszítő modorra ugyanúgy, „mint volt a sasszanida perzsa kulturális befolyásnak a pogány magyarok díszítő modora megteremtésében régen, az Ural menti ázsiai őshazában.”³

Írásai, s az ezekben fölvetett gondolatok termékeny talajra letek a nyolcvanas évek közepén. A művészeti életben, de a társadalmi közgondolkodásban is erősödött az igény a művészet nemzeti jellegének erősítésére. A leghevesebb viták ez idő tájt akörül bontakoztak ki, hogy beszélhetünk sajátos, magyar népi ornamentikáról, s honnan eredeztethető ez az ornamentika, ill. hogy alkalmazható-e a gyakorlatban, felhasználható-e a nemzeti művészet megteremtésében.

Pulszky Károly az ekkor induló Művészi Ipar című folyóiratban, Iparművészet és stílus címmel közli tanulmányát a kérdésről. Szerinte nincs kifejezetten magyar stílus még a népművészetben sem, hiszen pl. a torockói hímzésmintákat megtalálni már a XVI. sz.-i német mintakönyvekben. A művészetben ezeket alkalmazni fölösleges, ugyanis „a nép körében található stílusmaradványok tanulmánya kétségkívül hasznos dolog, melyet nem szabad elhanyagolnunk, de ne higgyük, hogy ez a panacea, melytől a magyar iparművészet felvirágzását várhatnók. A modern Magyarországnak modern magyarságra és modern iparművészetre van szüksége, nem pedig avult hagyományokra.”⁴

A Művészi Ipar, mely Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával jött létre, fontos fóruma a vitának. Itt közli Szalay Imre minisztériumi osztálytanácsos jelentését az 1885-ös országos kiállításról. Véleményét – mely beosztása miatt hivatalosnak vélhető – óvatosan fogalmazza meg: van ugyan magyar népies stílus, de ki-

2. Huszka J., 1885/a. 46.

3. Huszka J., 1885/b. 69.

4. Pulszky K., 1885. 199.

alakulását tekintve nem önálló, „Hanem erősen befolyásolva van keleti, német és szláv elemek hozzávegyülése által.”⁵

„Sokszor halljuk emlegetni a nemzeti jellegű művészetet, az úgynevezett magyar stílt. Sőt, némelyek nemcsak emlegetik, hanem sürgetve követelik, szinte megparancsolják. Van-e alapja ennek, s az miben áll?”⁶ – teszi fel a kérdést Pasteiner Gyula, a Régészeti Társulatban elhangzott előadásában. Válaszában kifejti, hogy „a nemzeti jellegű elemek korai művészetünkben csak igen szűk körre szorítkoznak”, s hogy építészetünkben és iparművészetünkben nem beszélhetünk magyar stílusról.

A kiszélesedő vitában egyre több fórumon foglalkoznak a népművészettel, annak eredetével, s az iparművészettel való kapcsolatával. A Régészeti és Embertani Társulat 1885. február 24-i ülésén Bonc Ödön értekezést olvas fel a magyar viselet eredetéről, melyben perzsa, méd, szkíta és általában keleti viseletekből eredezteti a magyar népi öltözetet. Az előadáshoz Henszlmann Imre és Pulszky Károly szóltak hozzá.⁷

A Művészi Ipar első száma szerkesztőségi cikkel kezdődik, melyben kijelölik a folyóirat feladatát: „... hazai iparunk művészetiileg fejlődjék és a jó ízléssel, a szép formákkal együtt, sőt azok által a nemzet gazdagságának forrása és a magyar faj létezésének egyik biztosítéka legyen.”

E fenti idézetből is kitérő, hogy nem egyszerűen művészeti problémaként vetődött fel az iparművészet, s annak stílusának kérdése. A nemzeti összetartozásnak, a nemzeti állam létének zálogává vált a nemzeti művészet ügye. A kiegyezés utáni évtizedekben létkérdés a politika számára az egységes nemzetállam létrehozása, illetve egy erről való kép kialakítása. A háziipar és a művészi ipar fejlesztésének azonban nemcsak ideológiai, hanem fontos gazdasági céljai is voltak. Az Iparművészeti Társulat alakuló ülésén Trefort külön kiemelte ennek jelentőségét. Utalt a közgazdasági válságra, a nemzetközi piaci versenyre, a művészeti ipar színvonala emelésének szükségességére, hogy a hazai termékek kiszoríthassák a külföldieket a piacról, illetve exportálni lehessen azokat.⁸

E célok megvalósításában lényeges szerep jutott a már említett, a 70-es évektől rendezett országos kiállításoknak, melyek közül időszakunkban legjelentősebbnek az 1885-ös budapesti országos általános kiállítás bizonyult. A bemutatott népművészeti tárgyak ösztönzőleg hatottak a magyar stílus tanulmányozására: „... rajtunk áll sietve egybegyűjteni a régi jó mintákat, s azokat értelemmel felhasználni ...” – írja Szalay Imre kiállítási jelentésében.⁹ Hasonlóan nyilatkozik Herich Károly az alkalmazás lehetőségeiről: „Keletkezésben van lassankint egy magyar mű-ipar. Látni is immár annak némely kiváló termékét. A magyar háziipar motívumainak tapintatos alkalmazása, úgy az anyag-iparban, nevezetesen a világhírű Zsolnay-féle majolikák, továbbá minden egyéb cikkben, amelynek aesthetikája nem annyira építészeti, vagy plasztikai, mint inkább festészeti hatást kíván és enged, teljes jogosultsággal és fényes eredménnyel érvényesíthető ...”¹⁰

Huszka a Magyar díszítő stílus megjelenése után, Trefort támogatásával hároméves szabadságot kap. Módja nyílik az ország több részébe eljutni, folytatni gyűjtőtevékenységét. 1885-ben Félégyházán, Debrecenben, Cegléden, 1886-ban Mezőkövesden, Rimaszombaton, Kassán, Zólyomban, Csetneken, Túrócszentmártonban és Trencsénben járt. 1887-ben a Dunántúlon: Veszprémben, Szombathelyen, Nagykanizsán és

5. Szalay I., 1885. 157.

6. Pasteiner Gy., 1885. 321.

7. Vasárnapi Újság, 1885. 9. sz.

8. Vasárnapi Újság, 1885. 7. sz.

9. Szalay I., 1885. 159.

10. Herich K., 1885. 502.

Nagyatádon gyűjt, majd újra visszatér a Székelyföldre. Utazásai során óriási mennyiségű rajzot, vázlatot készít, amiket később letisztázva közöl tanulmányai illusztrációiként. 1888-ban külföldön tesz tanulmányutat, Nyugat-Európa nagyvárosainak múzeumaival ismerkedik: Párizsban, Berlinben, Lyonban, Drezdában, Bécsben jár, majd visszatér sepsiszentgyörgyi állomáshelyére.

Ebben az időben ismeri meg Kadocsa Lippich Eleket, kultúrminisztériumi fogalmazót, akihez Sepsiszentgyörgyről írott leveleiben mellőzöttségről és meg nem értésről panaszkodik: „Engem a magyar styl vert meg. Az igazat megvallva levelén majdhogy el nem csodálkoztam, hogy akad még ember, aki magyar stylű dolgot óhajt. Haszontalanság ez uram, én úgy tapasztalom. No de az ön kedvéért előveszem még egyszer a sutból, és úgy teszek vele, mintha még mindig rajongásra érdemes szép, hasznos dolognak tartanám.”¹¹

Huszka még sepsiszentgyörgyi tartózkodása alatt 1888-ban publikálja a Magyar népies és renaissance díszítmények című tanulmányát. Bár már korábbi írásaiban is említi az „úri divat”, jelen esetben a reneszánsz hatását a „népies irányra”, csak itt vállalkozik konkrétabb vizsgálatra. Mint írja, „díszjeinknek a renaissancehoz kevés közülük, főbb alakjaik ismeretlenek a renaissanceban”, de a XVII–XVIII. századi festett templommennyezeten és festett népi bútorainkon érezhető a reneszánsz hatása: „Az idegen eredetű festés meghonosodva, a nemzeti ízlésnek megfelelően átalakul.”¹²

Hasonló hatást fedez fel a barokk, illetve a rokokó művészet esetében is, de hangsúlyozza, hogy a keleti – perzsa, török, sőt tatár – befolyás mindig erősebb. Mint „nem síkdíszítményekkel” foglalkozik a székelyek kopjafáival, melynek ornamentumai gyakran megegyeznek az épületeken, kapukon alkalmazott díszekkel. E faragásokkal kapcsolatosan megjegyzi, hogy jól alkalmazhatók lennének épülethomlokzatok és bútorok tervezésénél, s hogy „nem ártana tervező építészeinknek e kérdéssel kissé foglalkozni.”

Tanulmánya végén Pulszky Károly és Pasteiner Gyula ellenvetéseire válaszol. Szerinte Pulszky azért jutott helytelen álláspontra a „magyar styllal” kapcsolatban, mert „csupán a keresztszemes hímezéseket és a szövési munkákat tartja szem előtt, s ezekből mond itéletet”. E technikákkal a díszítés előállítására nagyon korlátozottak a lehetőségek, ezért azok valóban mindenütt, „kölcsonzés” nélkül is kialakulhattak. Pasteiner abban téved, hogy „csak az elsajátítást látja, de az áthasonítást, a nemzeti jelleget nem veszi észre díszítményeinken.”

A magyar stílus létét megkérdőjelező véleményekre reagálva írja meg Huszka a Teremtsünk igazán magyar műipart! című „röpiratát”, melynek alcíme: Válasz Potsa József háromszéki főispán ur azon kérdésére: mi lett a magyar stylből? Ebből a „röpiratból” derül fény igazán Huszka romantikus „elhivatottság”-érzésére, egy váteszi szereppel való azonosulására. Az írás alapján Huszka, mint a nemzethalál fenyegetését felismerő, s azzal szembeszálló harcos tűnik eléink, s nem mint művészettörténeti, vagy etnográfiai problémákkal foglalkozó tudós-tanár.

„Tudom hallatlan merészség egy falusi tanítónak rákiabálni egy országra. A homeri kacaj s a sok szánó mosoly ellen vigaszom, hogy minden időszak uralkodó eszméi onnan veszik eszközöket, legalkalmasabb kifejezőjüket, ahol kapják. Születés, magas hivatal nem előjog itt. A magyar styl a levegőben van, régóta kísért már! Miért ne szólhatnék hát hozzá én, azért hogy sem Eszterházy herceg, sem miniszteri tanácsos nem vagyok, ha én értem meg az idők szavát?”¹³ – írja Huszka munkája zárszavában.

Az írás jellege és hangvétele jól kifejezi az időszak politikai hangulatát is. A milleniumra készülő országban vezérszólam lesz a nemzeti függetlenség és egység gondolata.

11. Huszka J., levele Kadocsa Lippich Elekhez, Sepsiszentgyörgy, 1888. okt. 10.

12. Huszka J., 1888. 118.

13. Huszka J., 1890. 30.

„Az ősi baj, a nemzeti illúzió csak most veszi át korlátlan uralmát Magyarországon és hajtja kormányzópálcája alá a nemzetnek egyébként éles eszű és igaz akaratú legjobb-jait is.” – írja Szekfű Gyula a századforduló Magyarorszájáról: „A nagy szomszédok éhes torkától” fenyegetett országot csak a nemzeti génusz ébrentartása, a faji jelleg erősítése mentheti meg a pusztulástól, vallja Huszka. Ebben a művészet segíthet leginkább, mert a „nemzeti művészet” hordja igazán magán a génusz bélyegét.

Végigtekintve kora művészetén megállapítja, hogy festészetben és szobrászatban föllelhetők nemzeti jegyek, de a művészi iparban és az építészetben teljességgel hiányoznak. Az építészek nem fordultak a magyar nemzet zömét alkotó néphez, „a nemzeti génusz leghívebb letéteményeséhez”, ahonnan pedig példát vehettek volna. Huszka nem veszi észre, hogy javaslatának lényege – faragott tornácok, székely kapuk átvétele – ugyanolyan eklektikát, kulisszaépítészetet eredményezne, mint ami ellen az előbb szót emelt.

Huszka nézeteivel nem áll egyedül. Herrmann Antal szerint is a „népipar eleven forrásához kell járulnia a művészetnek is, ha nemzeti akar lenni, ha nem akar színtelen szkémává válni”. Szabolcska Mihály költő, az eddigre elsekélyesedő, kiüresedő, gyenge epigonok által művelt népnemzeti irányzat képviselője így ír: „A nép maga a nemzet. A nép a természet édes anyakebeléhez közel, távol a nagyvilági rontó hatásoktól, megtartja egyszerűségét, ragaszkodik ősei nyelvéhez, a nemzeti szellemet fiúkról fiúkra hagyja örökségképp.” Zenei életünk sem mentes e „nemzeti hangulattól”. Parlamenti és sajtóviták, durva támadások követelték a nemzeti génuszt a zenében is annak ellenére, hogy akárcsak megpróbálták volna tisztázni, mit értenek alatta. „A magyarkodó, virtuosus hangoskodás talán a magyar kultúra egyetlen területén, még az irodalomban sem olyan féktelen és alpári, mint a magyar zeneéletben” – írja Horváth Zoltán.¹⁴

A magyar jellegnek e mindenáron való erőltetése a nemzeti eszme devalválódásához vezetett. A politikai propaganda azonban éppen ezt tudta a legmesszebbmenően kihasználni: a vulgarizált, ellaposodott eszmékből nagyzó szólamokat gyártani. A millenniumra való készülődés közben, az ősi dicsőségre, a magyarok Istenére való állandó hivatkozással próbálták elsimítani az erősödő politikai, szociális, nemzetiségi elmentéket. Jellemző a Bereg című lap vezércikkének emelkedett stílusa: „E napon játszották le nyitányát e hazafias közérzület húrjait oly művészileg pengetni tudó hivatottak a „Honfoglalás ezeréves ünnepe” fonséges dalművének. A tudás és lelkesedés örök fényű fáklájával világítottak be a ködborította múltnak éjjelébe, ahol a nemzeti dicsőség oltárának hamvadó tűzét felgyújtva, világot és meleget árasztottak múltra és jelenre egyaránt.”¹⁵

A fentiek után meglepő Huszkanak egy 1895-ben írott levelének (beadványának?) fogalmazása: „A valamivel erősebb nemzeti törekvéseket még tudományban és művészetben is tűrhetetlen sovinizmusnak tartja korunk irányadó áramlata, így sem az európerségben leledző közönség részvétele, sem az adatgyűjtő a nagyon tudós Akadémia segítségével ilyen, nemzeti művészeti szempontból fontos és szükséges nagy mű kiadását nem lehet még megkísérelni sem. Nemzeti kultúránknak pedig igazán szégyenére és műiparunk kárára válik, hogy egy olyan kész munkát sem tud kiadni, amelyet még a maroknyi finnek is képesek bár nagy áldozatok árán produkálni.”¹⁶

E sorok azt mutatják, hogy Huszka csalódott, s teljesen mellőzöttnek érzi magát, illetve az általa képviselt ügyet, annak ellenére, hogy ez évben jelenik meg A székely ház c. nagyszabású munkája. Jellemző momentum, hogy a megjelenést nem a kultuszmi-

14. Horváth Z., 1974. 215.

15. Bereg, 1893. 28.

16. Kézirat. Néprajzi Múzeum Ethn. Adattár, Ltsz: 177220. 5. c.

nisztérium támogatta, hanem Háromszék és Csík megyék, s a Székely Egyesület mellett a M. Kir. Kereskedelmi Minisztérium.

Annak ellenére, hogy e nagy tényanyagot felvonultató munka is bőven tartalmaz vitára okot adó elméleteket, a Magyar díszítő styl, vagy a későbbi Magyar Ornamentika c. munkáihoz képest nem kap nagy visszhangot. Majd néhány évvel később, egy Herman Ottó által írt tanulmány kapcsán bontakozik ki vita kettejük között a magyar parasztház kialakulásáról, ám e vita is a néprajz keretein belül marad.¹⁷ Pedig hiánypótló munkáról van szó, hiszen, mint Jankó János idézi a Magyar Néprajzi Társaság tagjainak véleményét (1893): „a népies építkezés ismertetése hazai ethnográfiánknek eddigelé teljesen elnagyolt része, az irodalomban szétszórótt adatok sem rendszerezsek, sem a háztípus kutatásának modern színvonalán nem állók, s hogy a falu csak akkor lesz igazán érdekes, ha megalkotása előtt az egész ország népies építkezését a helyszínen tanulmányozzuk”.¹⁸

Jankó a millenniumi kiállítás tervezett néprajzi falujára utal, mely az eddigi legnagyobb és legreprezentatívabb bemutatása lett a népiéletnek s a háziiparnak, 24 házzal, templommal, iskolával, községházzal. A parasztházak, csakúgy mint az 1885-i országos kiállításon, „élethűen” voltak berendezve, a bútorok között népviseletbe öltöztetett bábukkal. A háziipart nem külön mutatták be, hanem a házak berendezésül szolgáltak a népművészeti tárgyak. A néprajzi falu szervezői és rendezői, valamint a tanácsadó testületként felkért Magyar Néprajzi Társaság elsősorban a tudományos célt hangoztatta az összegyűjtött anyag jelentőségével kapcsolatban. (Előzetes megállapodás szerint a kiállított tárgyak a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteményébe kerültek.) Mégis, a bemutatott népművészeti tárgyak többet jelentettek önmaguknál, egy eszme, a nemzeti eszme apoteózisát szolgálták. „... a kultúra mint a tiszta magyarság jelképe különös eszmei töltést is kapott. Bizonyos elemei úgyszólván a nemzeti jelleg karakterológiai meghatározójává váltak. Jól példázza ezt a szűr, e jellegzetes pásztorviselet karrierje. A népi-nemzetinek úgyszólván emblémájává vált, és hosszú virágkorát, sőt anakronisztikus utóéletét nem is elsősorban a népi ízlésvilág, a parasztság viseletkultúrájában játszott funkciója biztosította, hanem a felülről jövő kíváncsiság, amely a szűrt jelképpé magasztosította, kiemelte a kézműipari termékek közül, ősi kulturális értékek őrzőjének, egy etnikum tárgyi reprezentánsának tekintette.”¹⁹

A millennium után két évvel, 1898-ban jelent meg Huszka Magyar Ornamentikája, melyben összefoglalja és részben módosítja korábbi írásait. A Magyar díszítő styl „magyarázó” szövege már rég elévült, hanem a felhalmozott anyag még mindig használható” – írja magyarázatképpen, hiszen míg a korábbi munkában a rózsza az a kitüntetett virág, mely meghatározza a magyar díszítő stílust, s melyre az egész folytonosság elméletét fölépíti, itt a pávatoll kapja e szerepet. Elmélete „fejlődésére” jellemző, hogy nagyrészt ugyanabból az összegyűjtött motívumanyagból jön létre az újfajta koncepció. Új elem még az istenfa megjelenése, mely A Székely ház c. művében még mint pálma szerepel. A motívumok eredetét tekintve nem változtatott álláspontján, kitart a szasszanida, indiai, kínai rokonság mellett.

A Magyar ornamentikát folytatásokban közli a Magyar Mérnök és Építész-Egyesület közlönye, Beöthy Zsolt, az esztétika tanszék tanára pedig az Akadémia nyilvános ülésén ismerteti. Erről is beszámol az Ethnographiában megjelent könyvismertetés, mely elismerőleg szól a megjelent munkáról, s annak üdvöztető hatásáról az iparművészetre s az építészetre.²⁰ A Magyar Iparművészet könyvismertetése is megállapítja,

17. Herman O., 1899.

18. Jankó I., 1898. 176.

19. Magyar Művészet 1890–1919. 1981. 115.

20. Ethnographia, 1899. 127.

hogy „Kevés író vagy tervező művész dicsekedhetik működésének olyan nagy és közvetlen hatásával”, mint Huszka, de megjegyzi: többet kellett volna foglalkozni a történeti stílusok hatásával, és helyesebb lett volna a címben Magyar népies ornamentikát említeni.²¹

Hampel József régész, a Nemzeti Múzeum igazgatója tudományos alapossággal elemzi Huszka művét. Bár szerinte is „hazai műtörténetünk súlypontja a hazai ornamentika tanulmányában rejlik”, de „hazai ízlés” csupán a viseletre, a fegyverzetre, illetve az azokat díszítő ötvöstárgyakra jellemző. Álláspontja szerint nincs közös magyar ízlés, ornamentikánkat nem lehet „Lebediából vagy éppen a magyarság ősi hazájából eredeztetni”, azok főleg nyugati mustrakönyvekből, céhes műhelyekből származtak át a nép körébe.

Huszka visszautasítja a – szerinte – kioktató hangnemet, és burkoltan ugyan, de magyartalansággal vádolja Hampelt, mint a „kozmpopolita irányú művelődés” szószólóját. Munkásságának „nemzetvédő” szerepét hangsúlyozza ebben a cikkében is, mert mint írja, csak a „nemzeti jellegű műveltség konzervál: csak az óvhat meg bennünket az elpusztulástól”.²²

A kozmpopolita irány Huszka szóhasználatában az ekkor már rohamosan terjedő szecessziót jelenti, amely szerinte a legnagyobb veszély forrása a magyar művészetre nézve. A Magyar Mérnök és Építész Egyesületben tartott előadásában élesen kikel a „mai szennáció hajhászó irány” ellen, kérészéletű törekvésnek nevezi, mert nem az ornamentika törvényeire, az ősrégi nemzeti stíltre támaszkodik.

Huszka apostoli elhivatottsággal próbálja győzelemre vinni eszméit, látszólagos sikerei ellenére azonban egyre inkább kiszorul a művészeti életről zajló vitából. Miközben ő igyekszik elméletét továbbfejleszteni, alapjait megszilárdítani, az élet egészen más úton halad. A magyar építészetről és iparművészetről folyó vitában már jóformán senki nem foglalkozik a népi motívumok eredetével, annak ősiségének bizonygatásával. A kérdés akörül forog, hogy lehet a magyar művészet modern és európai anélkül, hogy közben elveszítené nemzeti jellegét.

Nyugati mintákhoz való igazodás, vagy a hazai ornamentika továbbfejlesztése: e dilemma nehezen megoldható feladatnak látszott. Az angol, német vagy a leginkább negatív előjelűnek tekintett bécsi szecesszió átvétele egyértelmű behódolásnak tűnt nyugat felé, amit természetesen a „modern stílust” pártolók sem szorgalmaztak. A közel sem egyértelmű álláspontokra jellemző Gróh István Jövő stílusunk c. tanulmánya, melyben „a másfél évtized előtt megindult magyar stílus kísérletezéseket” eredménytelennek nevezi, mindamellett – mint írja – művészeink legyenek modernek, de elvárjuk tőlük, hogy minden modern látszat mellett lelkük legmélyén a magyarságnak jelentékeny tartaléka lakozzék”.²³

A nemzeti művészet ügyéről parlamenti viták is zajlanak. Ezek egyikén Wlasics közoktatásügyi miniszter élesen támadja az új stílust: „... hogy tehát ilyen szecessziós irányú stílus a vezetésemre bízott tárca körében a jövőben ne igen legyen lehetséges, iparkodni fogok azt megakadályozni, de az igazi magyar stílust ez alatt nem értem”. A Wlasics által hangoztatott nemzeti vagy kozmpopolita ellentétpár mögött valójában a régi és az új, a hivatalosan elfogadott és a még nem legalizált ellentéte húzódik meg. Az újjal szemben, a hagyományokra való hivatkozáshoz jó érv az újat nemzetietlennek, s ezáltal üldözendőnek minősíteni. Lyka Károly az általa szerkesztett Művészet hasábjain tiltakozik e szembeállítás ellen. A szecessziós stílus – magyar stílus c. cikkében ki-

21. Magyar Iparművészet, 1899. 29.

22. Huszka J., 1899. 157.

23. Gróh I., 1899. 197.

fejt, hogy a „szecessziónak, és a magyar stílusnak (. . .) az eredete ugyanaz, (. . .) s ez az egyetemes ujitási törekvés egyes országokban nemzeti stílusoknak ad létet”.²⁴

Lykával rokon szellemben határozza meg a magyar iparművészet lehetőségeit Diener Dénes József, aki tanulmányaiban a művészet és a nemzeti kultúra kapcsolatát próbálja tisztázni. Önvizsgálatra szólítja fel a művészeket, mert „még nagyon korlátozott ez a magyar stíl, még nagyon egyoldalú, semhogy annak a magyar stílusnak alapul szolgálhatna, melynek az egész magyar művészetet föl kell ölelnie”.²⁵ Huszka-hoz hasonlóan vallja, hogy a sok nyugati hatás miatt, csak a „szellemileg alacsonyabban fekvő rétegekben” maradt meg az igazi magyar karakter, s hogy népies művészetünkben „egyéniséggel teljesek, nemzetiek vagyunk”. Elutasítja viszont az „a priori nemzeti momentum” meghatározását, a Huszka-féle doktrínér irányvonalat, s ő is a népies szecesszió mellett száll síkra.

A XX. század első éveiben, iparművészetünkben a még jelenlévő historizáló tendencia mellett, a szecesszió kétféle vonulata jön létre: a népies motívumokat felhasználó magyaros stílus, és a nemzetközi szecesszió formanyelvét átplántáló, nyugati igazodású irány. Jól mutatják az iparművészet fejlődését a századforduló utáni világiállítások reprezentatív magyar anyagai. Az 1900-as párizsi kiállításon még csak egyensúlyba kerül a historizmus és a szecesszió, de az 1904-es St. Louis-i, főleg az 1906-os, Milánóban rendezett kiállítás már egyértelműen a „modern stílus” térnyerését mutatja. A párizsi kiállítás anyagában még különböző módon keveredik a historizmus, a nemzeti jelleg és a modern stíl: általában csak a díszítés magyar jellegű, a szerkezet, a forma vagy történelmi stílusú, vagy szecessziós volt. A St. Louis-i kiállításon már érezhető a népművészet újfajta értelmezése is, az iparművészeti pavilon székely kapus kerítéssel övezett, székely udvarháza már a népi építészeti felhasználásának új útjait mutatja, a szerkezet, a térrendezés sajátosságainak átplántálását a modern építészetbe. A milánói kiállítás iparművészeti tárgyai a szecesszió, s ezen belül is a népies vonal győzelmét tükrözik. Többek között a kiállításon résztvevő, ekkor formálódó gödöllői műhely művészei képviselték leghatározottabban ezt a vonalat.

Preraffaelita eszméken alapuló elveik, s a magyar népművészet felhasználására való törekvésük eredményezte azt a magyar népies szecessziónak nevezhető stílust, mely a század első évtizedében iparművészetünk meghatározó tendenciája lett. Ennek kialakításában fontos szerep jutott az akkor már kultuszminisztériumi osztálytanácsos Koronghi Lippich Eleknek, aki korábban valószínűleg Huszka biztatására, a helyszínen ismerkedett meg az erdélyi tájak népművészetével, s aki a gödöllőiek figyelmét Erdélyre – főleg Kalotaszegre – irányította. Lippich közreműködésével válik a magyar népies szecesszió hivatalosan támogatott irányzattá a tízes évekre, amit nagyszámú állami és egyházi megbízatásaik is tükröznek.

A századforduló előtt, az iparművészethez hasonlóan, az építészetben is kikerülhetetlen követelményként vetődik fel a nemzeti stílus megteremtésének igénye. Az iparművészettel ellentétben azonban az építészetben egy nagy művész munkássága indítja el a hivatalos, historizáló-eklektikus művészettel szembenálló, a népművészetet asszimilálni igyekvő törekvést. Ez az építőművész Lechner Ödön, aki 1891-ben a korábbi, historizáló munkái után, egy újfajta felfogást tükröző tervet nyújt be az Iparművészeti Múzeum épületének pályázatára. A „Keletre Magyar!” jeligéjű pályamunkát ismertetve a Művészi Ipar így ír: „az építő-művészeti alakításra vonatkozóan mindenekelőtt említést kell tenni a tervezőknek ama törekvéséről, hogy az épület ne csak rendeltetésének megfelelő, hanem hazai, jellemző dekoratív kiképzést nyerjen”. A millennium

24. Lyka K., 1902. 178.

25. Diener D., 1901. 199.

évében fölavatott épület stílusának kialakításánál Lechner a népies motívumok mellett ázsiai, főleg perzsa és indiai elemeket alkalmazott. Mint önéletrajzi visszaemlékezésében írja, „A magyar népművészet tanulmányozása azután elvezetett az ázsiai népek művészetéhez, mert a két művészet között fennálló, tagadhatatlan rokonság első pillanatra szembeötlött.” A későbbiekben említett „fényképek és közlemények tanulmányozása” e témában arra vall, hogy Lechner ismerte és felhasználta Huszka „tanításait”, hiszen a népművészeti motívumok alkalmazása, illetve azok keleti eredete Huszka koncepciójának is lényege. Lechner a „nemzeti építőstílus” megteremtésének módját a népi = nemzeti lehetőségében látta csakúgy, mint Huszka, ellentétben a kor hivatalos irányvonalát képviselő Hauszmannel, aki szerint „A népies fogalom nem is fedezi mindenkor azt, amit »nemzeti« alatt értünk.” A nemzeti stílusok keletkezését vizsgálva Lechner úgy látja, „hogy a néplélek a keletkező stílusokat a maga művészi eszközei szerint használta. Naiv művészetének szerzeményeit beolvasztotta az úgynevezett nagy művészekbe.” Szerinte tehát a kiindulási alap a népművészet: „a magyar népstílust meg kell tanulni, mint valamely nyelvet” – ismétli a huszkai gondolatot.

Annak ellenére, hogy a hivatalosnak számító eklektika hadállásai ekkor még igen csak erősek, a nemzeti építészetről kibontakozó vita fő témája nem az „eklektika vagy szecesszió” kérdése, hanem – mint az iparművészetben – a magyaros stílus lehetőségei.

A vitában ütköztetett nézetek nagyban hozzájárultak a lechneri, nemzeti ihletésű stílus terjedéséhez, de folyamatos korrekciójához is. Az Iparművészeti Múzeum épületét éppen egy Huszka-írásra adott válaszcikk bírálta: (a múzeum épületének) „magyar stílusában nem volt rendszer, a szerkezet s az építmények, az anyag és a forma között nem volt harmónia (. . .), a szárazzá vált motívumok alkalmazásában bizonyos nyersesség, s merő szeszélyesség is megnyilvánult”.²⁶ A Lechner-tanítványok korai épületeivel kapcsolatban Gróh István „Huszka szűr-motívumainak” lelketlen felhasználása ellen tiltakozik. Mint írja: „a magyar építőstílus nem lehet teljesen ellentéte az európainak”, a modern stílusnak egy magyar változatát kell megteremteni.²⁷ Gróh ez irányú igénye hamarosan teljesül, hiszen a tanítványok útja a kezdeti lépések után az európai szecesszió és a népies irány szintézise felé vezet, bár e két vonulat összeolvadása az egyes életművekben többféleképpen valósul meg.

A XX. század első évtizedében az építészetben az iparművészethez hasonlóan kialakult egy magyar szecessziós stílus, melynek gyökerei a XIX. század 80-as éveibe nyúlnak vissza, s melynek egyik összetevője a Huszka József által is képviselt „magyar stílus” volt. Huszka, aki mindvégig küzdött a „kozmpolita irány”, a szecesszió ellen, azzal soha ki nem békülve, éppen a „győzelem” időszakában került ki a társadalmi, művészeti érdeklődés köréből. Elméletéhez való ragaszkodása képtelenné tette bármilyen rugalmas alkalmazkodásra, még annak felismerésére is, hogy „tanítása” végül célt talált, ha nem is pontosan az általa elképzelt formában. Mikor a magyar stílus a kezdeti kísérletek után összefonódott a szecesszió modern formáival, s európai színvonalú, magyar iparművészet megteremtését tette lehetővé, Huszka kivonul a vitákból.

A századforduló után személyének jelentősége erősen csökken, ugyanis éppen az általa keltett viták tisztázták nézetei nagy részének helytelen voltát, a tudományosság és az alkalmazhatóság szempontjából is. A néprajz ebben az időben válik valóban önálló tudománnyá, alakulnak ki módszerei, s indul meg a népi díszítőművészet rendszeres, tárgyilagos és gondos leírásokon alapuló kutatása. Jellemző Huszka helyzetére, hogy pont őt, aki az elsők között volt a népművészet „terjesztésében”, kihagyják a Malonyay-féle „A magyar nép művészeté”-nek munkálataiból. Valószínű, hogy Huszka személye

26. Művészi Ipar, 1891. 121.

27. (X)„ 1899. 194.

kellemtelenné vált a tudományos körökben, főleg a rengeteg feltételezésen alapuló, bizonytalan és sok helyen zavaros elmélete miatt. Ezért nem meglepő, hogy Huszka 1910 körül megjelent művei: Az istenfa (1908), Honfoglaló őseink ornamentikája (1910), A magyar ornamentika eredete (1912), majd az 1930-ban kiadott, A magyar turáni ornamentika története c. műve sem a tudományos, sem a művészeti életben nem keltett komoly hatást, inkább politikai jelentősége volt a turáni gondolat terjesztésében. E késői munkái a korábbi teóriák felmelegített változatai különösebb újdonság nélkül. Javarészt az 1898-as Magyar ornamentikára támaszkodva, jórészt az ott közreadott motívumgyűjteményből szemelgetve hoz létre újabb és újabb csoportosításokat, illetve értékeli át az egyes ornamentumok jelentőségét.

Huszka aktív közreműködését a nemzeti művészetről zajló vitákban 1883 és a századforduló közé tehetjük. A 80-as és a 90-es években termékeny talajra leltek az általa képviselt nézetek, melyek az európai áramlatoktól függetlenül képzeltek el a nemzeti művészet kialakítását. A századforduló után azonban világossá vált, hogy a „modern stílus vagy magyar stílus” kérdése álprobléma csupán, és hogy nemzeti művészetünk elképzelhetetlen a modern európai hatások nélkül. Huszka koncepciójának lényege azonban a nyugattól való elkülönülés, hiszen – szerinte – éppen az állandó nyugati kapcsolat volt az, mely megakadályozta, sőt elnyomta egy keleti hagyományokon fejlődő, önálló magyar művészet létrejöttét. Ezen a ponton veszíti el jelentőségét Huszka elmélete a nemzeti művészet szempontjából, s szakad el akár az építészetről, akár az iparművészetről folyó gyakorlati, vagy elméleti vitáktól. A századforduló utáni tendenciák, bármily jelentős is a kapcsolatuk a népművészettel, már az ő tevőleges közreműködése, vagy közvetlen hatása nélkül alakulnak.

Utolsó munkájában, a halála előtt négy évvel kiadott A magyar turáni ornamentika történetében egy célját el nem ért, megkeseredett ember hangja szólal meg: „A mai magyarság bálványimádó módjára teljesen behódolt a nyugati civilizációnak (. . .) lenézi és parasztosnak tartja azt az ornamentikát, amit most bemutatni akarok (. . .). Ez elé a fajmegtagadó, nemzeti önérzetet tipró és megsemmisítő áradat elé akartam egy követ dobni munkám anyagának összegyűjtésével és ismertetésével . . .”²⁸

IRODALOM

Bereg.,

Megyei érdekű hetilap. Az ezredév. Budapest, 1979. 20.

Diener Dénes J.,

1901. Nemzeti Iparművészet. Magyar Iparművészet.

Gróh I.,

1899. Jövő stílusunk. Magyar Iparművészet. 4. sz.

1906. Nemzeti törekvések építő művészetünkben. Népművelés.

Herich K.,

1885. Háziipar. Hivatalos jelentés a budapesti 1885-i országos általános kiállításról. *Keleti K.*, (szerk.) Budapest, IV.

Herman O.,

1899. A magyarság háza. Természettudományi Közlöny. 231–271.

Horváth Z.,

1974. Magyar századforduló Budapest

Huszka J.,

1888. Magyar népies és reneszánsz díszítmények. Művészi Ipar. Documentatio Ethnographica 4. sz.

28. *Gróh I.*, 1906. 508.

1890. Teremtsünk igazán magyar műipart! Sepsiszentgyörgy
 1885/b. Magyar díszítő stíl. Budapest, Documentatio Ethnographica 4. sz.
 1885/a. A debreceni cifra szűr. Művészi Ipar.
 1930. A magyar turáni ornamentika története. Budapest
 1899. A régi hazai ornamentika. Magyar Iparművészet.
- Jankó J.,*
 1898. Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. Documentatio Ethnographica 4. sz.
- Lyka K.,*
 1902. Szecessziós stílus – magyar stílus. Magyar Iparművészet. Magyar Művészet 1890–1919. Budapest, 1981.
- Pasteiner Gy.,*
 1885. A nemzeti elem a régi hazai művészetben. Művészi Ipar.
- Pulszky K.,*
 1885. Iparművészet és stílus. Művészi Ipar.
- Szalay I.,*
 1885. A Művészi Ipar az országos tárlaton. Művészi Ipar.
- (X)
 1899. Modern stílus vagy magyar stílus? Magyar Iparművészet.

DIE ROLLE VON JÓZSEF HUSZKA BEI DER HERAUSBILDUNG DER UNGARISCHEN „NATIONALEN KUNST”

(Auszug)

Die Entwicklung des ungarischen Kunsthandwerkes und der ungarischen Architektur um die Jahrhundertwende kann nicht geprüft werden, ohne die Forderung der nationalen Kunst zu beachten. Diese Forderung bestimmt seit den achtziger Jahren die Stilversuche dieser beiden Kunstzweige, die darüber geführten Diskussionen, die entstehenden amtlichen und nichtamtlichen Ideologien. Die Mehrheit der Teilnehmer der Diskussion stellte sich in analoger Weise zu den geschichtlichen Stilen die Herausbildung eines eigenen ungarischen, nationalen Stiles vor, also das Ziel war die Schaffung einer über genau zu umschreibende, bestimmbare Stilmerkmale verfügenden ungarischen Kunst. Als eine Möglichkeit bei der Schaffung dieser ergab sich die Erhebung der Volkskunst, beziehungsweise deren Motivreichtum in die hohe Kunst (grand art). Diese Richtung wurde durch das sich in ganz Europa verbreitende allgemeine Interesse an Produkten der Volkskunst – in der zeitgenössischen Bezeichnung – des Hausgewerbes verstärkt. Im Ungarn des Endes des vorigen Jahrhunderts konnte diese Möglichkeit einerseits wegen der über große Traditionen verfügenden volkstümlich-nationalen Richtung, andererseits wegen der in der Bauernschaft noch lebenden Volkskunst auch als real angesehen werden.

József Huszka, als „Vorkämpfer des ungarischen Stils”, begann ab der Mitte der achtziger Jahre seine lebhaften Widerhall auslösenden Schriften zu publizieren. Angelpunkt seiner Theorie war der Beweis der Urwüchsigkeit der ungarischen Volksornamentik und deren tausendjähriger Kontinuität. Seiner Meinung nach ist es unmöglich, ohne der Nutzung dieses Motivschatzes eine ungarische Kunst zu schaffen, weil den Charakter der ungarischen Rasse, ihre urwüchsige Gestalt nur noch die Volkskunst bewahrt hat. Seine Arbeiten und eigenständigen Bände haben eine große Wirkung auf zeitgenössisches Kunstgewerbe und zeitgenössische Architektur ausgeübt, die darüber geführten Diskussionen haben wesentlich dazu beigetragen, die nationalen Bestrebungen ins richtige Bett zu leiten.

Zsolt Kishonthy

A MISKOLCI FOTOGRAFIA TÖRTÉNETE

TARCAI BÉLA

François Arago 1839. augusztus 19-én mutatta be a Francia Akadémián *Jacques Mandé Daguerre* és *Nicephore Niépce* közös találmányát, az emberek és tárgyak képének megörökítésére szolgáló eljárást, a fényképezést.¹ Arago nem túlzott akkor, amikor azzal az indokkal javasolta életjáradék megszavazását Daguerrenek és a korábban elhunyt Niépce családjának, hogy az így megváltott találmány az egész emberiség javát fogja szolgálni.

Az azóta eltelt másfél évszázad bizonyította, hogy a fénykép a képszerű kifejezés fejlődésre képes eszköze. Mint ilyen, a kultúra és a technika minden területén hozzájárul ismereteink bővítéséhez, gondolataink, élményeink művészi megfogalmazásához, a dokumentáló és sokszorosító eljárások tökéletesítéséhez. Belőle nőtt ki a film, a televízió és minden újabb képrögzítő technika. E szolgálatai révén vált lehetővé, hogy vizuális kultúránk felzárkózzék, sőt, tendenciáiban meg is előzze verbális kultúránk fejlődését.

A fénykép megjelenésének és gyors térhódításának társadalmi-technikai feltételei a XIX. század 30–40-es éveire értek be. Magyarországon a találmány híre már 1839 februárjában elterjedt a „Hasznos Mulatságok” tájékoztatása nyomán s alig két év múlva *Kavalki* aranyművesmester megnyitotta az első dagerrotíp-műhelyt Pesten.

A miskolci közönség első ízben *Arigoni Gáspár*² olasz vándorfényképész révén, 1844-ben találkozott a dagerrotípiával.³ Az 50-es években Miskolcon járt vándoriparosok már a fejlettebb albumin⁴-eljárást alkalmazták.

A várostörténeti források arról szólnak, hogy az első „műtermes” fényképészek 1860 körül jelennek meg a városban.⁵ Ebben az időben az ország más vidékein, elsősorban Pesten, a Dunántúlon, Erdélyben és a Felvidéken már ismert műhelyek működtek. Miskolc városiasodása a tűzvészek, árvizek, járványok és a koronauradalomtól való függőség miatt lassabban haladt, mint az említett helyeken. A 60-as években viszont a fejlődés felgyorsult és az adottságai következtében egyébként is többre hivatott város a hátrányokat hamar be tudta hozni s rövidesen Felső-Magyarország egyik szellemi és gazdasági központja lett. Vonzása erősödött, lakossága az intenzív bevándorlás révén húszerreze nőtt és társadalmi szerkezete is átrendeződött. Így teremtdtek meg a feltételei annak, hogy – sok más foglalkozás mellett – a fényképészipar művelői is piacot találjanak a városban és környékén.

1. A feltalálás elsőbbségi jogát már az első évben 24-en vitatták. Köztük a legjelentősebb volt *H. Fox Talbot* és *Hippolyte Bayard*.

2. Miskolci Értesítő, 1844. 23. sz.

3. Érzékenyített cüzstlemezre készített fénykép.

4. Fényérzékenyített papírra közvetlenül készített kép.

5. *Szendrei J.*, 1911. IV. 645.

Az „ipar” meghatározás ebben az időben merőben mást jelentett, mint manapság. A céhrendszer felbomlása után a lazább keretek között működő iparos testületek mestereket nem vizsgáztathattak, de a fényképészekkel egyébként sem tudtak mit kezdeni, mert ezt a szakmát sehol nem oktatták. Erről a szakmáról a korabeli szabályozások nem szóltak, a közvélemény inkább művészeknek, mint iparosoknak tekintette őket s az egyházi anyakönyvekbe legtöbbször „magányzó” megjelöléssel kerültek be. A szakma helyzetének tisztázatlansága kétségtelenül hátráltatta, a technikai fejlődés viszont segítette az iparszerűen fényképezők körének bővülését. A negatív-pozitív eljárások és a fényképezőgép-gyártás tökéletesedése gyorsabbá, hajlékonyabbá tette a fényképezési műveleteket. Majd amikor a nyersanyagokat már gyári sorozatokban állították elő, olcsóbbá is vált a fénykép. Növekedhetett tehát a fénykép használóinak köre és így lehetett ez a szakma a kispolgárság szükségletének kielégítője.

Az első miskolci fényképészek nagyjából bevándorlók voltak. Legelsőként *Müller Lajos* nyitotta meg műtermét a Nosticius⁶-házban, majd *Geil H. József* telepedett le a Boldogasszony utcában.⁷ A Bécsből érkezett *Götz Károly* Müller Lajos műhelyét vette át. Erdélyből jött *Ciehlusky Péter* és a *Dunky fivérek*. Bécsben tanulta a mesterséget *Zitkovszky Béla* is.

A város egyre pezsgőbb üzleti és hétköznapi életének központja a Piac utca – a mai Széchenyi utca – volt. Hozzá csatlakozott a Városház tér és a Búza tér. Érthető, hogy a fényképészek főként a város főutcáján, esetleg a környező mellékutakban telepedtek meg. Néhány főutcai épületben évtizedeken keresztül váltották egymást a különböző mesterek, vagy egy-egy mester leszármazottai. Ilyen volt pl. a mai Tanácsház tér 3. és 7., vagy a Széchenyi utca 25. és 29. sz. ház és a Sötétkapu épülete.

A 60-as évektől a századfordulóig terjedő időben néhány miskolci fényképész országos hírnevet vívott ki magának és műhelyének.

Schabinszky László, aki 1870-től kb. 1900-ig dolgozott, képeinek hátlapján egy ideig saját nevén, majd társas cégjelzéssel szerepelt, nemcsak a fényképezés, hanem a képzőművészet történetébe is beírta nevét azzal, hogy baráti kapcsolatba került Munkácsy Mihállyal, s részére a miskolci piacon és Mezőkövesden készített felvételeket. A Herman Ottó Múzeum fényképgyűjteményének becses darabjai azok, amelyeket Munkácsyról készített egy-egy ellesett pillanatban. Okunk van feltételezni, hogy Schabinszky e kapcsolat hatására és saját kedvére is, gyakran hagyta ott a műtermet és készített a kor ízlésének megfelelő zsánerfotókat.

Schabinszky kortársa *Szinay István* a mai Tanácsház tér 3. sz. alatti épület udvari részében működött. Képei arról tanúskodnak, hogy jól ismerte a technikai fogásokat, bátran alkalmazta a legkomplikáltabb retusálási eljárásokat. Ízig-vérig miskolci volt és városa iránti szeretetét főként városképei bizonyítják. Több albumot is kiadott, betétlapokra ragasztott eredeti fényképekkel. Ezek közül legismertebb az 1878-as nagy árvízről, Wágner (Szendrei) Jánossal közösen készített emlékalbuma.⁸ 1894-ben két panorámaképe mutatta be Miskolc belvárosát a Budapesten rendezett „Nemzetközi Közegészségi és Demográfiai Congressus” résztvevői előtt.⁹

A miskolci fényképészszakma legszínesebb egyénisége *Váncza Emma* volt. Kb. 1880-tól 1912-ig működött. Atyja jómódú s jónevű ügyvéd, nagyatyja *Wántza Mihály* festőművész és drámaíró volt, aki Erdélyből került Miskolcra 1818-ban. A kortársak visszaemlékezése szerint Váncza Emma Sötétkapu alatti műterme volt a legelő-

6. Ma Széchenyi u. 4.

7. Ma Kazinczy utca.

8. Miskolc gyásza. Szinay és Forster kiadása, 1879.

9. Borsod 1894. augusztus 17.

1. kép. Ismeretlen: Egressy Gábor 1840-ben (Dagerrotípia)

kelőbb Miskolcon, itt a vendégeket libériás inas fogadta. Autodidakta festő is volt, és ezt a képességét ügyesen kamatoztatta a fotográfiában. A felvételeket részben saját maga, részben bátyja, *ifj. Váncza Mihály*, a sokoldalú tanár-újságíró és később a Kassáról idekerült *Forst Károly Frigyes* készítette. Kezdetben műteremvezető volt, majd a tulajdonosnőt feleségül vette. A család a századfordulón nyaralót vásárolt Hámorban, s ide naponta lovas futár vitte ki a fényképeket. Váncza Emma azokat kiszínezte, s ugyanazon az úton visszaküldte. Az 1896. évi nagy millenniumi kiállításon nagy feltűnést keltett a Hámori-völgyről készített, több darabból mesterien összeragasztott és kézzel színezett panorámaképe. Ezt a képet nemcsak a szakma tekintette technikai bravúrnak, hanem alkotóját I. Ferenc József is megdicsérte. Ezzel a képpel egyébként a szerző a kiállítás nagydíját nyerte.¹⁰

A Széchenyi utca 45. szám alatt működött, ugyancsak a századforduló időszakában *Zitkovszky Béla* „fényképészeti és festészeti műterme”. Ő maga Bécsben, van der Lippe műhelyében tanult.¹¹ Képei és írásai arról tanúskodnak, hogy festészeti és

10. *Forst Margit* visszaemlékezése. HOM. F. adattár.

11. Szakfényképészek Közlönye 1895. 4. sz.

2. kép. Ismeretlen: Örkényi Ferenczy Barna miskolci ügyvéd
1860 körül (Ambrotípiá)

műszaki képzettséggel is rendelkezett. Kísérletezett távirányítású elektromos exponáló szerkezetekkel, olajjal átlátszóvá tett fénykép és kézzel festett arckép kombinálásával és a mozgások fényképi ábrázolásával. A szomszédságában működött Wesselényi és Gedeon nyomda közreműködésével szerkesztette, s jórészt maga írta 1895 és 1906 között a Szakfényképészek Közlönyét. 1906 után már a Budapesten megjelenő „A FÉNY” c. szaklap címlapján találkozunk a nevével.¹²

A századforduló utáni években a miskolci fényképészipar tovább erősödött. Kiskunfélegyházáról ideköltözött *Barna Hugó*, és felépítette az első, szakszerűen tervezett műteremházat a Széchenyi utca 29. sz. ház udvarában. Ebben az időben alapozta meg hírnevét a Dunky fivérek hagyományait folytató *Ábrahám család*, fellendült és rövid idő alatt a város legnagyobb fényképészeti vállalkozása lett a *Lusztig család* két műhelye.

A trianoni békeszerződés után újabb bevándorlási hullám érte el Miskolcot. Ezzel érkezett ide a Szepességből *Zsedényi Gyula*, aki Münchenben a főiskolán tanult, Körnöcbányáról telepedett át *Maksay László és fia, Zoltán*, Eperjesről jött – Kassa érintésével – *Rosenblatt Emánuel* – hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a miskolci fényképésziparosok világlátott, jól tájékozott emberek voltak. Kitűnően ismerték a technikát, ismerték a hazai és külföldi fényképezési szokásokat, átvették és nálunk is meghonosították azokat a sablonokat,

12. A Fény 1906. 1. sz.

3. kép. Schabinszky László: Munkácsy Mihály Miskolcon, 1891-ben

4. kép. Forst Károly: Váncza Emma és családja 1890 körül

5. kép. Szinay István: Árvíz Miskolcon (a Vereshíd utca), 1878

6. kép. Schabinszky László: A Városház tér 1890 körül

7. kép. Ismeretlen: A perecesi „Bányamécs” zenekar 1911-ben

8. kép. Ismeretlen: Katonák Miskolcon az első világháborúban

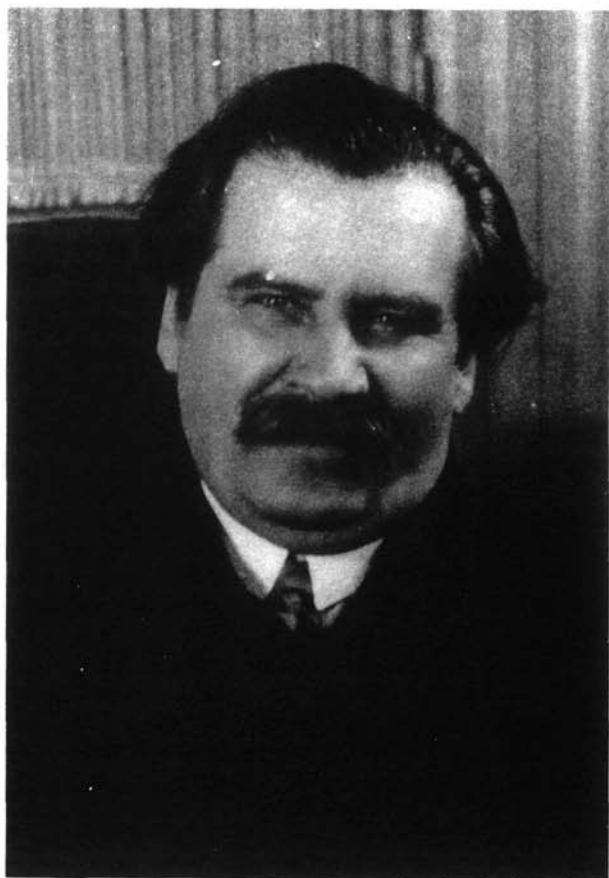

9. kép. Málnásy Béla: Aratás, 1932

amelyek a francia műtermekből kiindulva, német és osztrák hatásokra kialakultak. De ismerték a fényképezkedő polgár igényeit is. Ez pedig nem volt más, mint a megszokott és tetszetős konvenciók ismételtetése. Nemcsak a mesterek, hanem a fénykép fogyasztói, a jobb módú polgárok is utazgattak, és ahol csak tehették, fényképeztették magukat. A bevándorlók már hozták magukkal családi fényképalbumjaikat és megszokásaikat is. Nem csoda tehát, hogy a fellendülés első évtizedei után az ízlés uniformizálódása és konzerválódása következett be.

Érdekes tanulságokkal szolgálnak a családi fényképalbumok. Elárulják, hogy a miskolci polgári családok hol s merre mozogtak a világban. A Tóth-Zámborszky család albumában pl. olyan portrék és családi képek találhatók, melyek szűk időhatárok között Miskolcon, Pesten, Pozsonyban, Kassán és Bécsben készültek. Egy másik – egyelőre ismeretlen – család képei jelzik a kiterjedt rokoni kapcsolatokat Ausztriában és Franciaországban, s őrzik az üdülések emlékeit Európa híres fürdőhelyein. Miskolc a fejlődés során katonaváros is lett. A családi fényképek segítségével nyomon lehet követni, hogy a katona családtagok mikor, hol szolgáltak a Monarchia tág határai között.

De tudósítanak a családi képek tragikus fordulatokról is. Azok akiket a kivándorlás hullámai Nyugat-Európa vagy Amerika partjaira vetettek, szeretettel küldözgették

*10. kép. Zsedényi Gyula:
Móricz Zsigmond Lillafüreden 1935-ben*

emlékképeiket az itthon maradottaknak. Utaztak a fényképek a nagy világégés közepette a frontok és a hátszág között is. Ezek a képek és a rájuk írt, sokszor megindító vallomások sok esetben az együvé tartozás egyedüli kifejezői voltak.

Az ipari jellegű fényképezés kezdetei óta tapasztalható, hogy a kiválóbb mesterek törekedtek saját egyéniségük kifejezésére is. Ezt úgy érhették el, hogy gyakran kivonultak a műterem falai közül, és saját kedvtelésük és érdeklődésük szerint fényképeztek. Schabinszky László képei a matyókról és a vándorcigányokról, Szinay István városképei, Zitkovszky Béla mozgástanulmányai, vagy az idősebb Ábrahám István eredményei a „művészi” fényképkiállításokon azt bizonyítják, hogy ha nem lettek volna olyan szorosak a megélhetés korlátai, ezek a mesterek nagyobb hatást tudtak volna gyakorolni a miskolci és a magyar fotókultúra alakulására.

A második világháború a miskolci fotográfia erőit is alaposan megtépázta. Az utolsó békeévben működött 35 iparos közül csak néhányan vészelték át a megpróbáltatásokat. A várost felszabadító szovjet csapatok parancsnoksága 3 fényképésznek adott engedélyt tevékenysége folytatására: Ábrahám Istvánnak, Frisch Lászlónak és Maksay Lászlónak.

A felszabadulás utáni években a fotográfia az egész országban, így Miskolcon is nehezen talált magára, sokáig és bizonytalanul kereste helyét a megújuló társadalmi és kulturális életben. A megváltozott viszonyok között új szervezeti és működési formák alakultak ki, és ezzel együtt a szerepkörök is másként osztoztak el. 1951 februárjában megalakult a megyei hatókörű Fényképész Szövetkezet, s ettől az időtől kezdve a régi és a felnövekvő iparos generációk figyelmüket elsősorban a szolgáltatások irányába fordították.

A fényképezés mint merőben új képalkotó eszköz, sajátos módon emelkedett mai színvonalára. Születésekor a természettudományok tekintélye és a pozitívista világ-szemlélet teremtettek körülötte olyan légkört, amelyben a dolgok technikai eszközökkel megalkotott képét a legigazibb valóságnak fogadták el. A kor embere elégedetten vette tudomásul, hogy Daguerre és követői a fényt mint természeti erőt az emberiség szolgálatába állították. Ebből a felfogásból ered, hogy a fotográfusokat az első időkben elsősorban a képalkotási szándék vezette, s csak később vetődött fel az a lehetőség, hogy a fényképpel hétköznapi szolgáltatási igényeket is kielégítsenek. A fényképező művészet – az ipari tevékenység – a saját szükségletet kielégítő amatőr funkciók polarizálódása hosszú folyamat eredménye. A társadalmi és a hivatali köztudat viszont csak lassan vette tudomásul, hogy a fényképezés fejlődési útja eltér a megszokottól, és hogy eszközei alkalmasak művészi alkotások létrehozására is. A fenntartások abból a félreértésből eredtek, hogy a fotográfiát a hagyományos művészetek esztétikai normáival kívánták mérni, és helyét nem a művészetek társadalmi munkamegosztásának rendjében, hanem a rivalizálás mezőin keresték.

A fotótörténeti szakirodalom az utóbbi évtizedekben tisztázta, és a gyakorlat bizonyította, hogy a fényképezés hivatott mesterei szinte a kezdetektől létrehoztak művészi értékű alkotásokat, és hogy az amatőrök tevékenységének elvitathatatlan érdeme és eredménye az önálló, sajátos kifejezési eszközökkel rendelkező, egyenjogú művészeti ág elismertetése.¹³

Tény, hogy a műtermi fotográfia a kezdeti idők nagy lendülete után visszaesett, és megrekedt az ötlettelen sablonok világában. Az amatőrmozgalom nyíltan bevallott célja volt a szolgáltató fényképészet által elrontott ízlés helyreállítása.

Miskolcon az amatőr fényképezés első nyomai az ország más nagyobb városaihoz képest csak néhány évtizedes késéssel, 1890 körül találhatók meg. Az ez iránt fogékony értelmiség ebben az időben jut szerephez a városban. Dr. Moller Miklós 1896-ban készített kimutatása¹⁴ szerint 15 amatőr volt itt található. Ugyanebben az évben a „Magyar Fényképészek Lapja” novemberi száma arról tudósít, hogy *Berkovecz József*, vasúti mérnök, fiatal miskolci amatőr a „Fényképészek Köre” országos pályázatán elismerő oklevelet nyert. A korabeli amatőrök a hasonló foglalkozásúak köréből kerültek ki. Mérnökök, orvosok, tanárok, papok, katonatisztek, tisztviselők találhatók a névsorban.

Az amatőrök hosszú ideig egymástól elszigetelten dolgoztak, kifejezetten szakmai egyesületük nem volt. Az 1894-ben alakult *Borsodi Bükk Egylet*¹⁵ a természetjáró és egyben fényképező amatőröket szervezte. Tagjai több kiállítást is rendeztek a Dayka Gábor utcai turisztaszálló épületében.

A világháború utáni bevándorlással a miskolci értelmiség is erősödött. Lassan megteremtődtek a feltételei az önálló szakmai egyesület létrehozásának. 1929-ben alakult meg a Magyar Amatőrfényképezők Országos Szövetségének miskolci csoportja. Ehhez

13. *Hevesy I.*, 1958. 51–52. lap.

14. *Moller M.*, 1896. 245. lap.

15. HOM. F. adattár.

többen csatlakoztak a turista fényképeszek közül is, sőt, rövidesen az ózdi és a nyíregyházi amatőrök is idetartoztak.

1930-tól a második világháborúig terjedő időben a miskolci amatőr fotográfia gyorsan felzárkózott és behozta az évtizedes elmaradottság hátrányait. Ez volt az az időszak, amit a fotótörténet „magyar stílus” néven tart számon, s amit azóta is sokan és sokféleképpen vitattak. Ennek a stílusnak a jellemzői a ragyogó technika, a tónusgazdagság és anyagszerűség, az ellenfény és a papírfelület különleges hatásainak kihasználása, témaválasztásban pedig a falu, a puszta, a folklór idilli motívumainak felfedezése, s a magas fokon művelt csendélet-fotográfia volt. A világ hamar felismerte és megkedvelte az andalítóan szép magyar fotókat, s a nemzetközi kiállítások sorozatban tették a babérokat az ilyen stílusban fényképezők homlokára.

Ezt a stílust a miskolciak is elsajátították, és kiválóan alkalmazták. A témaválasztásban azonban mértéktartók és lokálpatrióták tudtak maradni. Ennek köszönhető, hogy jó néhány fényképen fennmaradtak az akkori Miskolc városképének vonzó részletei, hangulatos motívumai. A 30-as évek legkedveltebb témái voltak a Népkert, az avasi műemlékegyüttes, a Kálvária, a Szinva-part és a Hejő környéke és természetesen a Bükk. Kimeríthetetlen témalehetőséget nyújtott a Búza tér és a Széchenyi utca mozgalmas világa, valamint a Sötétkapu íve.

A fennmaradt képanyag és a korabeli fényképes kiadványok illusztrációinak ismeretében állíthatjuk, hogy a miskolci amatőrök munkájának színvonala semmivel sem maradt el a nemzetközi hírű fővárosiaké mögött. *Kletz Károly, Málnásy Béla, dr. Kocsis Elemér, Petró Nándor, Gárdonyi Frigyes* és mások képei megjelentek a hazai és nemzetközi kiállításokon, díjakat szereztek, és közölték őket a legrangosabb művészeti orgánumok, mint a bécsi „Die Galerie”, a svájci „CAMERA” és az amerikai „Coronet”.¹⁶

A MAOSZ miskolci csoportjának munkásságát az 1935-ben rendezett országos művészi fénykéпкиállítás összegezte. Ezen felvonult a teljes miskolci gárda. Kár, hogy a háborús viszonyok miatt a további kiállítási tervek nem valósultak meg.

A háborút közvetlenül megelőző évek fontos eseménye, hogy 1940-ben megalakult a diósgyőr-vasgyári „Jószerecsse” Dal- és Önképzőkör fotószakosztálya. Ez az első adatunk arra, hogy nemcsak a középosztály, hanem a munkásság képzett rétegeit is érdekelte a fényképezés.

1944. december 3-án a szovjet csapatok felszabadították Miskolcot. Az ezt követő években az amatőrmozgalom újjászervezését több tényező hátráltatta. A MAOSZ – új nevén EMAOSZ – formálisan 1948-ig működött, de miskolci tagegyesülete a kezdeményező erő hiányában nem alakult újjá. Azok az amatőrök, akik a háborút megelőző években fontos szerepet játszottak a mozgalomban, és a szervezeti megújulás kezdeményezői lehettek volna, a polgári gondolkodásban és a 30-as évek stílusában gyökerező, súlyos örökséget hoztak magukkal. Nyilvánvaló volt, hogy ezt a stílust folytatni nem lehet, előlött jócskán eljárt az idő. A korszerű és a megváltozott társadalmi igényeknek megfelelő fotográfia elvei még kialakulatlanok voltak. Mindezek mellett szembe kellett nézni bizonyos hivatali tartózkodással és gyanakvással is, mert az első időkben a fotósokat a régi világból átmentett „úri passzió” életre keltésével gyanúsították. A munkásfotográfiának nálunk nem voltak olyan hagyományai, mint a fővárosban vagy Szolnokon. Ilyen előzményekre sem építeni, sem hivatkozni nem lehetett. Teljesen új alapokon kellett tehát az amatőr-fotó újraélesztésének feltételeit megteremteni.

Az első lépések megtételét az is nehezítette, hogy a mozgalom nehezen talált pártfogóra az új intézményrendszerben. Az amatőrök és a fotó barátai alkalmi összejöveteleken, leginkább a Múzeumban, a természetjáró szakosztályokban latolgatták a jövő lehetőségeit, míg végül a szakszervezetek fedezték fel a spontán mozgalomban rejlő szer-

16. HOM. F. adattár.

vező erőt és a közösségi munka iránti érdeklődést. Az 50-es évek elején az öntevékeny művészeti mozgalomban már helyet kaptak a fotószakkörök is. 1951-ben már 10–12 üzemi-szakszervezeti szakkör volt található a városban. Ezek közül a Kereskedelmi Pénzügyi Dolgozók Szakszervezete megyei kultúrotthonának szakköre tűnt ki azzal, hogy olyan feladatokat és kockázatokat vállalt, amelyek meghaladták egy szakkör kereteit. Összefogta mindazokat, akik az alapismereteket meghaladó igényességgel kívántak továbbfejlődni és alkotni. Magához vonzotta a régi megbecsült alkotókat és a fiatal tehetségeket, vállalkozott a szakkörök közötti kapcsolatteremtésre, a fotó közönségbázisának megteremtésére, vitákat kezdeményezett a fotó társadalmi és kultúrpolitikai szerepének tisztázására, részt vett a mozgalom jövőjét alakító országos tervek kidolgozásában, módszerbeli újításokat próbált ki és terjesztett el, és minden évben több kiállítást rendezett.

A KPDSZ fotókör első országos kiállítása 1955-ben volt, nagy érdeklődés mellett, hiszen a felszabadulás után ez volt az első vidéki országos seregszemléje az amatőr fotográfianak. Ekkor és ezt követően a magyar fotográfia szinte minden jelessége el látogatott Miskolcra vagy mint kiállító, előadó, vagy mint a kiállítások zsűrijének tagja, vagy csupán mint jó barát. A miskolci fotográfia ismét az ország élvonalába, s nem sokára a nemzetközi érdeklődés középpontjába került.

Az 50-es éveket az utak és kapcsolatok keresése, a tanulási vágy, az alkotó és szervező kísérletezés jellemzi. Ezekben az években indul meg a magyar fotográfia megújulása. 1954-ben megindult az amatőrök új lapja, a „Fotó”, 1956-ban megalakult a Magyar Fotóművészek Szövetsége két miskolci alapító taggal.¹⁷ A Szövetség kezdetben sokat áldozott az amatőrmozgalom szellemi orientálására és szervezeti erősítésére, hiszen ebben látta az önálló magyar fotóművészet utánpótlásának egyedüli forrását. 1958-ban megindult a Szövetség támogatásával a fotóklubok szervezése. Ebben az évben a KPDSZ miskolci fotóköre is önálló egyesületté alakult Miskolci Fotóklub néven. Önállósága 1964-ben szűnt meg, amikor is a Megyei Művelődési Központ szervezetébe olvadt be. 1981 óta a klub a Városi Művelődési Központ ún. „fotofónikus egység”-ének része.

Az egész magyar fotográfia – és ezen belül természetesen a miskolci amatőrök – fejlődésére nagy hatással volt az 1957. és 1958. évi budapesti nemzetközi kiállítás. Felnyitlak a szemek, fellendült az alkotókedv, de fellángoltak a viták is a fotográfia eddig óvatosan kezelt tartalmi és formai megújulásának lehetőségei körül.

A 60-as években a miskolci fotográfia egyre inkább önállósul, sajátos arcot ölt, és kilép a szűk helyi keretek közül. A nemzetközi kapcsolatok is rohamosan bővülnek. A miskolciak képei eljutnak a világ minden tájára, és a miskolci kiállítások is színesednek a külföldiek kollekcióival. A személytelen adminisztratív kapcsolatok feltöltődnek emberi tartalommal, s így a miskolciak rövidesen mindenütt ismerősökre, sőt barátokra találtak. Ezek a barátok most már nemcsak a miskolci fotográfia, hanem a város és annak lakói iránt is elkezdtek érdeklődni. 1958 és 1973 között minden esztendőben sor került egy-egy jelentős országos vagy nemzetközi rendezvényre. A klub vendégei voltak többek között francia, finn, kelet- és nyugatnémet, osztrák, szovjet, csehszlovák, mongol művészek és kollekciók, és 1973-ban kiállított nálunk *Andrè Kertész* is.¹⁸

Az évtized végére kimerülőben voltak azok az energiák, amelyekkel az 50-es években még fiatalnak nevezhető generáció feltöltődött. Ez a nemzedék korban is előrehaladt, régi önmagát becsületesen ismételtegette, de megújulni már nem tudott. Elapadni látszottak az utánpótlás korábbi forrásai is. Amíg a 60-as évek derekán pl. a Műegy-

17. Az alapító tagok Miskolcra *Kletz Károly* és *Doma István* voltak.

18. HOM. F. adattár.

temről 10–15 tehetséges fiatal vett részt a fotóklub életében, és miskolci színekben indult a kiállításokon, addig a 70-es évekre ezek a kapcsolatok meglazultak, majd meg is szűntek. Némi vigasztalást jelent, hogy eközben ennek a „nagy” generációnak néhány tagja a magyar fotográfia élvonalába küzdötte fel magát.

A 70-es években tehát ismét megtorpanás következett be. Ez azonban nem csupán miskolci jelenség, hanem az egész magyar fotográfiát jellemezte. A generációváltással járó nehézségek mellett szerepet játszott ebben a szakmán belüli átrendeződés. A régebbi neves amatőrök egy része „szabadúszó”, vagyis független alkotó lett. Ez a réteg energiáját kénytelen volt a megbízásokra összpontosítani, és ezért egyre kevésbé tudott a fotós közéletben részt venni. Ebben a folyamatban a hivatásos és amatőr kategóriák élesebben válnak el egymástól.

Mindezen nehézségek ellenére mégis felnövekvőben van az új fotós generáció Miskolcon is. Ezek a fiatalok már bizonyították készségeiket s korunk problémái iránti érzékenységüket. Miskolc felzárkózását az országban már kitapogatható tendenciákhoz segíti az a körülmény, hogy bővülnek a városban a tájékozódás lehetőségei. Fontos lépés volt ebből a szempontból a fotófónikus egység létrejötte a Városi Művelődési Központ kezdeményezésére. Ennek lényege és célja, hogy a fényképezéssel és rokon ágai-val foglalkozó alkotók – a fotó, a film, a diaporáma, a videó hívei – egységes koncepció keretében juthatnak továbbképzési, alkotó és publikációs lehetőségekhez. A fotófónikus egység leghatékonyabb eleme a Miskolci Fotógaléria, amely mint állandó kiállítóhely, folyamatosan fórumot ad a hagyományos és a modern, éppúgy a kísérletező fotográfiának, tehát valamennyi ma élő törekvésnek. De szerepelnek itt a történeti hagyományok képviselői, valamint a cserekapcsolatokban érdekelt külföldi fotográfusok is. A Fotógaléria kiállításainak aktuális tartalmát az évente kiírt országos pályázatok, az országos alkotótáborok és a szakma országos érdeklődése garantálja.

A miskolci fotó kultúra színesedését és tartalmi gazdagodását jelenti, hogy 1985 januárjától a Herman Ottó Múzeumban önálló fotótörténeti gyűjtemény működik. Ezzel lehetővé vált, hogy az addigi spontán anyag- és adatgyűjtés tudományos szervezettséggel folytatódjék. A gyűjtemény anyagára támaszkodva, a miskolci fotográfia történetét két kiállítás mutatta be 1985-ben és 1986-ban. A rövid másfél évszázad történetének áttekintését a két kiállításon és ebben a tanulmányban is a gyűjtemény léte tette lehetővé.

IRODALOM

Moller M.,

1896. Fényképészek zsebkönyve. Boldogasszonyfa

Szendrei J.,

1911. Miskolc város története IV. k., Miskolc

Zsedényi B.,

1929. Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc

Halmay-Leszli.,

1929. Miskolc-monográfia. Budapest

Kreilisheim Gy.,

1941. Régi magyar fényképezés. Budapest

Hevesy L.,

1958. A magyar fotóművészet története. Budapest

Ifj. Horváth-Marjalaky-Valentiny.,

1962. Miskolc. Budapest

Hevesy L.,

1964. Az egyetemes fotóművészet története (kézirat). Budapest

Thürzó-Nagy L.,

1965. Miskolci Lexikon (kézirat).

Szilágyi G.,

1982. A fotóművészet története. Budapest

Szakács M.,

1983. Magyarországi fényképészek és fényképész-műtermek. MMM. Közleményei. Budapest

DIE GESCHICHTE DER FOTOGRAFIE IN MISKOLC

(Auszug)

In der vorliegenden Studie werden, gestützt auf das Material und die Angaben aus der fotogeschichtlichen Sammlung des Ottó Herman Museums zu Miskolc die Herausbildung der Fotografie als Handwerk und Dienstleistung sowie der Amateur- und Kunstfotografie, ihre Entwicklung und gesellschaftlichen Wechselwirkungen von Beginn der vierziger Jahre des vergangenen Jahrhunderts an bis auf den heutigen Tag zusammengefaßt.

Fotografie infolge objektiver Faktoren, die auch der Urbanisierung hinderlich waren, erst später als in anderen Städten Ungarns beginnen. Die meisten der Miskolcer Handwerker waren Zugewanderte. Den ihnen eigenen Geschmack sowie das ihnen anhaftende Brauchsyste m setzten sie auch noch hier in der Stadt ein. Einige ihrer Vertreter führten eine von der Stadtgeschichte sowie von der ungarischen Fotokultur her wertvolle Tätigkeit.

Nach der Jahrhundertwende verlor das Fotografenhandwerk an Farbe. Einen Aufschwung nahm hingegen die Amateurfotografie. Die hier ansässigen Liebhaber der Fotografie konnten sich erstmals in den 30er Jahren, in der Periode des sog. „ungarischen Stils“ und später dann in den Jahren zwischen 1960 und 1970 einen internationalen Namen machen und Anerkennung erlangen.

Die heutige Fotokultur von Miskolc ist durch die sog. „Fotofonische Einheit“ im Städtischen Kulturzentrum sowie durch die ausstrahlende Wirkung der fotohistorischen Sammlung bestimmt, die eine Basis der visuellen Kulturforschung darstellt.

Béla Tarcai

VIZUALITÁS ÉS PATOLÓGIA* KÉT PARASZTI SZÁRMAZÁSÚ ELMEBETEG RAJZAINAK VIZUÁLIS ANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLATA

KUNT ERNŐ

A vizuális antropológia szempontjából igen fontos a *vizuális kultúra* és a *vizuális művészetek* kiterjedt határterületének megismerése.¹ Itt helyezkednek el az amatőr, intézményesített keretek között nem iskolázott érdeklődők, így a „vasárnapi”, hobbi festők, a dilettánsok, a paraszti vagy törzsi közösségekből kivált, személy szerint is ismert ún. „népművészek” képzőművészeti alkotásai. De idesorolják az iskolázott, szándékosan egyszerűsítő, a nemzeti identitás, a folklór jellegzetes motívumait alkalmazó művészeket, akiket gyakran neveznek neoprimitíveknek is. Szintén itt foglalják el helyüket az ugyancsak nemzeti vagy nemzetinek vélt motívumokat hangsúlyozó, túlhangsúlyozó, idegenforgalmi-turizmusművészet produktumai s a szuvenírek. E határterületen találhatók a paraszti ill. törzsi eredetű – olykor név szerint is ismertté vált – személyek vizuális alkotásai, a városi utcrajzok, fali firkák, a gyermekrajzok, a felnőttek spontán képi megnyilatkozásai, sőt az elmebetegek vizuális kifejezései is.

Mindezek feltárására az az elfogulatlan szemléletmód látszik alkalmasnak, amely valamennyi vizsgálandó jelenséget a vizuális kultúra részének, s a vizuális nyelv² valamilyen megnyilatkozásának tekint.

Konkrét vizsgálatom célja az ún. „népművészet”³ és az elmebetegek vizuális megnyilatkozásai közötti kapcsolatok megfigyelése.

Az elmebetegek vizuális kifejezési eszközei és képei, illetve szobrai iránt a XIX. század derekán lendült fel az érdeklődés *Möbius Kraepelin* és természetesen a nagy hírű *Lombroso* kutatásai alapján.⁴ Hazánkban 1890 óta mindenekelőtt Kolozsváron akadt követője Kraepelin munkásságának. Kezdetben e képeket és szobrokat a *degeneráltak művészetének*, később pedig – francia pszichiátriai kutatások nyomán l’art brut-nak – a *bolondok*, illetve *elmebetegek művészetének* nevezték. Tulajdonképpen a francia kifejezés megtévesztő, mert eleve „művészet”-nek minősít minden különös, aberráns, a normálistól eltérő vizuális megnyilatkozást.

Fontosabb *Hans Prinzhorn* kifejezése, amely egyúttal 1922-ben megjelent könyvének címe is: „Bildnerei der Geisteskranken”.⁵ Tulajdonképpen ő képi megnyilatkozásokról, képekbe foglalt önkifejezési formákról beszél. Szerencsére e kifejezést vette át a nemzetközi pszichiátriai irodalom is, és használja a mai napig. Prinzhorn hatalmas anyagon – amely elsősorban a német nyelvterületről származó betegek képeit és szobraikat foglalta magába – folytatta vizsgálatát, s így megállapításai ma is mértékadóak.

*Ez a tanulmány az MTA–Soros Alapítvány támogatásával készült.

1. Kunt E., 1982. 67–74.

2. Kunt E., 1982. 68–69.

3. Schwedt, H. 1969. 169–182.

4. Kraepelin, M. 1912.

5. Prinzhorn, H. 1922/1986.

Hatalmas példatára alapján bizonyította, hogy az elmebetegek vizuális alkotásai – elsősorban a szobrok és a grafikus emberábrázolások – az önálló világkép létrehozására való törekvésükben hasonlóságot mutatnak a természeti népek törzsi művészetével.

Annál is inkább felfigyelhetett e hasonlóságra Prinzhorn, mivel közismert tény, hogy a századelő s a XIX. sz. első évtizedeinek avantgard művészeti irányzataira elementáris hatást gyakorolt az Európán kívüli népek művészetének felfedezése és adaptálása.⁶

Ám az elmebetegek képei szintúgy hatást gyakoroltak az izmusokra, így elsősorban a szürrealistákra és dadaistákra. Nemritkán műveik alapötletét éppen a *Prinzhorn Gyűjteményben* látott elmebetegek vizuális megnyilatkozásai iránt, s 1959-ben Svájcban megalakult a *Société Internationale de psychopathologie de l'expression*.

Az elmeegógyászok mind nagyobb számban tekintették feladatuknak a vizuális kifejezések elemzését, megőrzését mint a kórrajz kiegészítő adatait. Sőt, több intézetben vált a kórfeltárás, a gyógyítás rendszeresen alkalmazott elemévé a vizuális-kreatív-terápia.⁷

A *l'art brut* századelői felfedezése és napjainkban iránta kiszélesedő közönség-érdeklődés tulajdonképpen párhuzamosan bontakozott ki a *l'art natif*, *l'art neoprimitif* irántival.

A művészet, a kreativitás és a pszichiátria közötti kapcsolat felismerése, s az „egészségesek” és „elmebetegek” képzőművészeti produktumai között a művészetnek mint hídnek az elismerése mind általánosabbá vált.

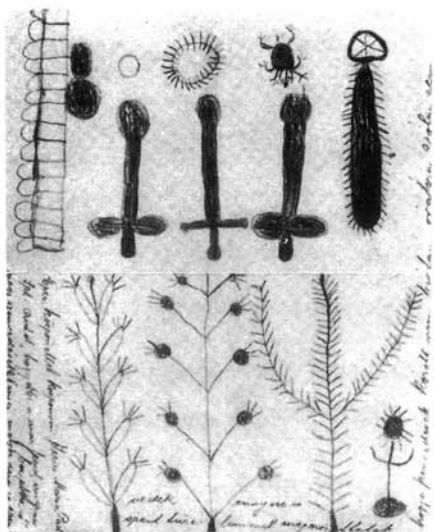
Hangsúlyozom azon meggyőződésemet, hogy nem nevezhető minden elmebeteg-től származó vizuális megnyilatkozás, kép, illetve rajz, feltétlenül művészinek. Jóllehet az első rápillantásra különössége, felszabadult kifejezőmódja, témaválasztásának nyíltsága láttán művészi kifejezőerőt sejtünk bennük. Azonban az a mély, művészileg hitelesíthető tehetséggel párosult kifejezési kényszer csak éppoly kevés elmebeteg munkájában fedezhető fel, mint amilyen kevés a képzőművészetek körében látható alkotások között az igazán tehetséges munka.

A népelet megismerésének folyamán magam is érdeklődéssel fordultam a paraszti környezetből származó elmebetegek kreatív megnyilatkozásai felé.⁸ Annál is inkább, mivel módom volt az 1867–1919 közötti időszak földműves származású elmebetegeinek pszichiátriai kórrajzait áttanulmányozni. Akkoriban célom az volt, hogy a megrontással kapcsolatos adatokat gyűjtsék. E vizsgálat a folklorista számára bő és eddiggi kiaknázatlan adatforrást tárt fel (elsősorban a kórrajzok explorációs részében), s a pszichiáter számára segítséget nyújtott a beteg individuális patológiai jegyei és a lokális közösségi kultúra jellegzetes kultúrjegyei közötti különbség figyelembevételére. Tanulsága az volt, hogy az elmebetegségek – különösen a skizofrénia – bizonyos mértékig konzerválják azokat a kulturális ismereteket, amelyeket a betegség elhatalmasodása előtti időszakban, szocializációjuk során a betegek környezetükben szereztek. Sőt, a betegség folyamán sokszor éppen ezek a kulturális alapelemek (pattern) nyernek felfokozott jelentőséget. Azt mondhatjuk tehát, hogy az elmebeteg is ugyanazon kulturális, műveltségbeli elemekből gazdálkodik, mint az egészségesnek tekintett ember, csak ezekből éppen patológikus rendszerben építkezik. A kórrajzok a folklorista számára éppen azért váltak forrásértékűvé, mivel a betegek e megszerzett tudásukat, ismereteiket nem fejlesztették tovább, hanem csak konzerválták.

6. Rubin, W. 1984.

7. Vö. Navrátil, L. 1978, valamint Jádi F.–Trixler M., 1978.

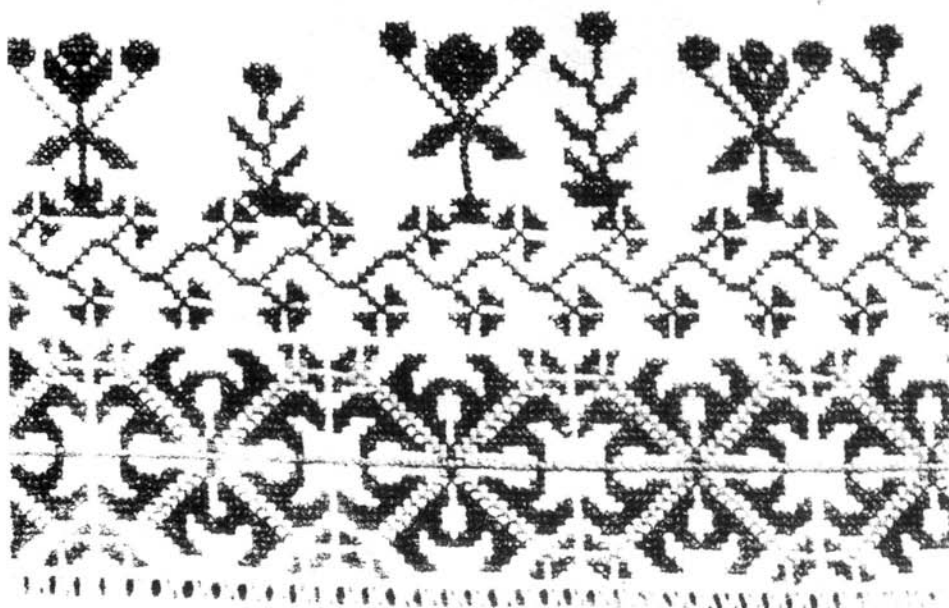
8. Pisztoró F.–Kunt E., 1980. 332–341.

1A. kép. Női elmebeteg ceruzarajza 1906-ból.

1B. kép. Női elmebeteg rajzának hátoldala. A kézírásos szöveg olvasata:

„Ezer köszönettel köszönöm Jézus Mária Pad. Szt. Antal,
 hogy ebbe a mai szent . . . ebbe a nagy szenvedésekben
 amelybe ma is szenvedek ennyire is szent türelemmel
 megerősítetek hogy a szenvedések között nem bírtam órákra szólni sem.”

2. kép. Kézimunka részlete az előző rajzot készítő nőbeteg hagyatékából

Az elmebetegek vizuális alkotásaiban is megfigyelhetők az eredeti kultúra *kultúra-specifikus* jellemzői, valamint az *individuális*, illetve *betegségspecifikus* jegyek megléte, sőt a hosszabb ideig hospitalizált betegekénél az elmeegógyintézeti szubkultúra hatása is észrevehető. Jóllehet ezen jegyek pontos definiálása, viszonyuk elemzése, szétválasztásuk korántsem végezhető el könnyen vagy maradéktalanul.⁹

A paraszti környezetből származó elmebetegek képeinek elemzésekor segítségünkre lehet – a nemzetközi pszichoterápiai képelemző gyakorlatokon túl – a népművészet ikonográfiájának ismerete. Támaszkodhatunk továbbá a spontán vizuális megnyilatkozási területek elemzésének tapasztalataira is, hiszen ezek valamennyiében felismerhető az alapvető emberi érzések képi kifejezése, archetipikus motívumok megléte. Ezért feltételezhető, hogy a gyermekrajzok, az utcai firkálmányok alaki és tartalmi elemzése segítségül szolgálhat az elmebetegek vizuális alkotásainak elemzése során.

A Jung-féle *archetípus-tan*¹⁰ – felfogásom szerint – kiegészíthető Ruth Benedict *kulturális pattern*¹¹-elméletével. További tanulságos elemzési lehetőségeket kínál Max Lüscher *szín-teszt*-je, amely a színek pszichodinamikus vonatkozásaira épül.¹²

A következőkben két paraszti származású elmebeteg képeit kísérlém meg értelmezni, a pszichiátriai interpretációról lemondva, s kizárólag a vizuális antropológiai tanulságokra irányítva a figyelmet.

Nem arról van tehát itt szó, hogy egészséges és beteg alkotó képeit külső, formai elemek alapján kívánom megkülönböztetni. Az általam látott nagy mennyiségű elmebetegrajz és a szakirodalom meggyőzött arról, hogy egészségesek és betegek képein a személyes világ, s az autoszimbólumok oly mértékben jelen lehetnek, hogy azokat formai, külsődleges kritériumok alapján lehetetlen volna megkülönböztetni. Nyilván a tartalmi különbségek keresése vezethet közelebb célunkhoz. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy e tanulmányunk elsősorban az a célja, hogy az elmebetegek képeinek és az őket korábban integráló interpretációról lemondva, s kizárólag a vizuális antropológiai tanulságokra irányítva a figyelmet.

A fekete-fehér ceruzarajz egy 35 éves nőbetegtől származik, aki ezt 1906-ban készítette. Születési és lakhelye az észak-magyarországi egykori Nyitra vármegyében volt. Falun született és élt. Családi állapota: férjezett. Vallása: római katolikus.

A 22,6x18,5 cm-es grafitrajzok egy iskolai füzet két oldalára készültek. A lap A oldalát teljes mértékben, valamint a B oldal alsó felét *virágtő* minták változatai töltik ki. Ezek a vonalas ábrák teljes mértékben hasonlóak a Nyitra megyében gyűjtött, a századfordulóról származó lepedővégek hímezsmintáihoz. Tulajdonképpen arról a közismert motívumról van szó, amely az egész magyar nyelvterületen csakúgy, mint az európai népeknél feltalálható, s amelyet általában „virágtő”- vagy „életfa”-motívumnak neveznek.

Mind az önálló, mind a változataiban ismételt virágtő minták helyesen tagoltak, arányosan építettek. Mértéktartóak. Túldíszítettségnek nyoma sincs. A magyar és a nemzetközi ikonográfiai megfelelések ismeretében e motívumot mint feminin jelképet értelmezhetjük. A szembetűnően szikár, leegyszerűsített megjelenítésmód a beteg nő spontán, ösztönös önábrázolásaként is felfogható.

A B oldal másik felén markánsan megrajzolt *keresztek* láthatók, amelyek egyszersmind szembetűnő maszkulin jelképek. Sajátosan, patológiakusan felerősített az a kétértelműség, amely a katolikus vallás alapszimbólumát, a fegyelem, az önfegyelem, az önmegettartóztatás és a lelki önvédelem jelképét szuggesztív módon alakítja át elementá-

9. Pisztora F.–Kunt E.–Farkas J., 1975.

10. Jung, C. G. 1966.

11. Benedict, R. 1934/1959.

12. Lüscher, M. 1955.

ris erejű vágyakat kifejező szexuális jelképpé. – A kereszt általánosan ismert és használt díszítő motívum a magyar népművészetben is. Ilyen kétértelmű ábrázolása azonban rendkívül ritka, csak szerelmi ajándékokon fordul elő. Elmebeteg rajzain azonban gyakran találkozunk közismert jelképek ilyen telített, többértelmű ábrázolásával. Itt is a beteg nő saját vágyának kivetüléseként foghatjuk fel, különösen akkor, ha megfigyeljük, hogy mindegyik kereszttel szemben ott van a különbözőképpen díszített körmotívum, amely e kontextusban félreérthetetlen feminin szexuális jelkép.

A B oldal bal felső oldalán látható jeleket nem sikerült értelmezni.

A B oldal bal alsó részéről egy összetett mondat indul, szegélyezi a lap alját és jobb oldalát. Ebben a beteg köszönetet mond Máriának és Szent Antalnak a betegségében kiállott szenvedések közepette tőlük nyert megerősítésért. A szöveg a kereszt-jelek vallásos tartalmát erősíti. A teljes képi ábrázolás szexuális vágyakozó tartalmát azonban a grafikai megjelenítés és kompozíció egyértelművé teszi.

Nem másról tanúskodik e rajz tehát, mint arról a csaknem emberfeletti öngyógyítási vágyról, önrekonstrukciós kísérletről, amely elemi, archetipikus jelképekből kísérli meg megvalósítani önmagát ez az asszony, önnön gyógyulását keresve a vizuális leképezés révén.

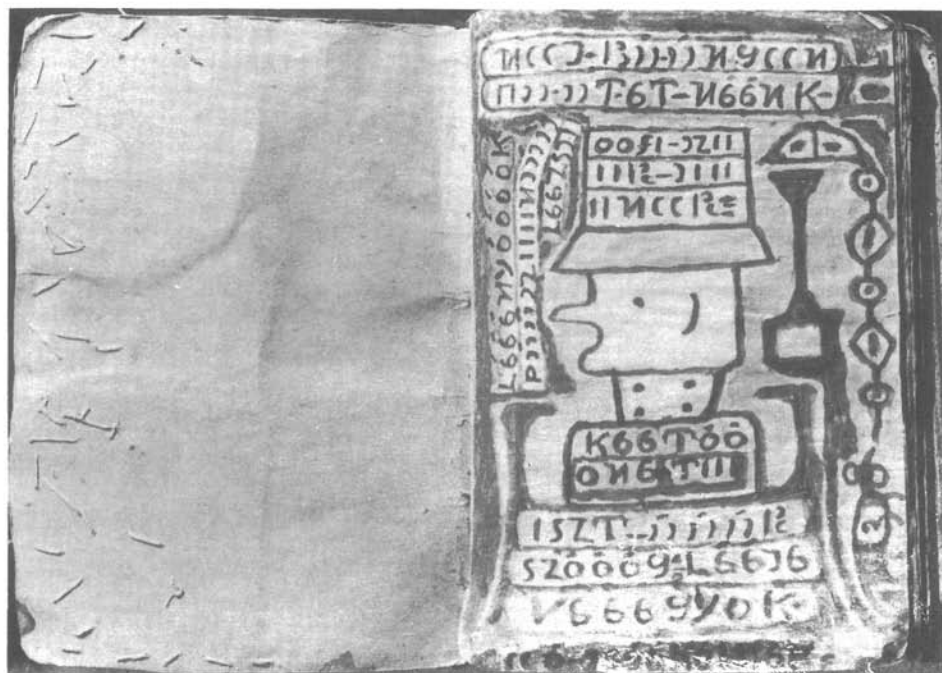
Valódi festői életművet hagyott maga után az a Borsod megyei férfitbeteg, akinek skizofréniája az első világháború megpróbáltatásai során tört a felszínre. Szentistvánon – a magyar népi vászonhímzések egyik jellegzetes stílusát képviselő faluban – született. Fiatal parasztleányként sorozták be. Betegsége még a háború alatt elhatalmasodott rajta, azóta folyamatos elmegyógyintézeti kezelés alatt állt, s késő öregkort megérve, ott is halt meg.

A hosszú, intézetben töltött évek alatt legfőbb napi tevékenysége a naplóírás volt. Iskolai füzetek tucatjait írta-rajzolta tele. Munkájához színes ceruzát használt, amelyeknek belét nyálával dörzsölte el a papíron, így érve el festői hatást. Intenzív közlési vágyát e naplón keresztül élte ki.

Fő témája a sorsfordító alapélmény, a világháború. Valamennyi ábrázolt figuráján a K.u.K. hadsereg katonai egyenruhájának sematikus jelzése ismerhető fel. A leggyakoribban ábrázolt *katonák*, *lovaskatonák* mellett visszatérő motívuma a *gőzmozdony*, a *vasúti szerelvény*, a *lovast fogat*, a *vasúti indítóház*, a *templom*, az *óra*, a *virágtő*, az *éremkereszt*, ritkábban pedig a *madár*, a *sír*, illetve a *sírkereszt* ábrázolása. Ezek a motívumok szerves kompozíciós egységet alkotnak egymással, szönyegszerűen borítják be a rendelkezésre álló teljes felületet. E kompozíciós egységekben azonban rendszerint fellelhető az azokra tartalmilag és formailag egyaránt szervesen illeszkedő fekete keretbe foglalt *arc* (női arc) és egy feketével kitöltött *rovar* motívuma. Ezek az előző színes, változatos ábrázolásokkal ellentétben mindig feketék és mindig variálatlanok, szolgáiban egyformák. Mintha a betegség változatlan meglétét volnának hivatva jelezni.

Valahány lapon szöveg is található a képek mellett, sőt, azokkal elementáris kompozíciós egységben. A betűk szintén színesek, s a képi jeleket kiegészítő sorokban, foltokban helyezkednek el. Tudtom szerint az egykori parasztfüi írásismerete igen szegényes volt. Ez a hiányosság azonban nem zavarta meg írásvágyában: sajátos ábécét alakított ki, amelyet az évek során következetesen használt. A szövegek éppen úgy csak töredékeiben érthető mondatsezmék, mint a beteg szóbeli közlései is azok voltak. Alapvető témája ennek is – miként a képeknek – a háború. Az egyik füzetköteg első lapján például egy férfi profilja alatt ez áll: „Kaatoonatiisizt uuur szóóógálóója vaaagyok.” Katonadalog is fel-felbukkannak a szövegben. Tartalmilag tehát az egész életmű a háború sajátos „kultúrhatásáról” tanúskodik. A mi számunkra azonban itt az általános vizuális antropológiai vonatkozások vizsgálata a fontos.

A helyi, a szentistváni síkdíszítő hagyománnyal – különösen a vászonhímzésekkel – a naplólapokon gyakran felbukkanó virágtőmotívumok mutatnak közvetlen, szoros

3. kép. N. N. férfitbeteg egyik naplójának címlapja.
 A rajz közepén első világháborús katonatiszt profil ábrázolását látjuk,
 a felálló zubbonygalléron viselt rangjelzés stilizált ábrázolásával.
 Alatta öt sorban a beteg sajátos írásmódjával a következő olvasható:
 „KAATOOONATHIISZT – UUURSZOOOGÁLOOJA VAAAGYOK”

rokonságot. Megjelenítésmódjukban éppen úgy, mint szabatos elhelyezésükben: gyakran funkcionális, tartalmi alkotóelemei a kompozíciónak, olykor pedig csak felületkitöltő, dekoratív szerepük van. A legtöbb lapon szereplő *katonák, férfiak* ábrázolása – úgy, ahogyan a napló lapjain ezt viszontlátjuk – nem fordul elő a szülőfalu népművészetében, de a – leggyakrabban oldalnézeti – ábrázolás teljes mértékben megfelel a magyar paraszti díszítőművészetben ismeretes (meglehetősen csekély számú) emberábrázolási gyakorlatnak. Amint az emberábrázolásokban, úgy a többi – a magyar népművészetben ritkán vagy egyáltalán nem használt – motívumoknál is megfigyelhető az egyszerűsítő stilizálásra és a dekorativitásra való törekvés. Valamennyi motívum azonos mértékig elvonatkoztatott.

Az ilyenfajta vizuális jelképzési gyakorlat sajátja a népművészetnek is. Valamennyi motívum létrejöttében magától értetődő követelmény a síkbeliség, a síkban való hatásosság. Így a vizsgált lapokon az absztrahált-dekoratív jelek és az írott szöveg természetes kompozicionális egységbe szerveződhet. Kép és betű harmóniája csak növeli a lapok vizuális hatását, s ez a hatás megegyezik a paraszti textíliákon, karcolt és vésott kő, fa, szaru síkdíszítményeken megfigyelhető egységességgel, amelyet a díszítő motívumok, illetve a betűk, feliratok mutatnak.

A paraszti síkdíszítmények – miként a parasztság közegeből származó elmebeteg férfi naplója is – úgy érik el ezt a harmóniát, hogy a betűjelek ornamentális-dekoratív lehetőségeit fokozzák: képpé, képalkotó elemmé, tehát nemcsak logikai, hanem vizuális élménnyé is emelik. A vizsgált naplólapokon ez figyelhető meg. Annál is inkább,

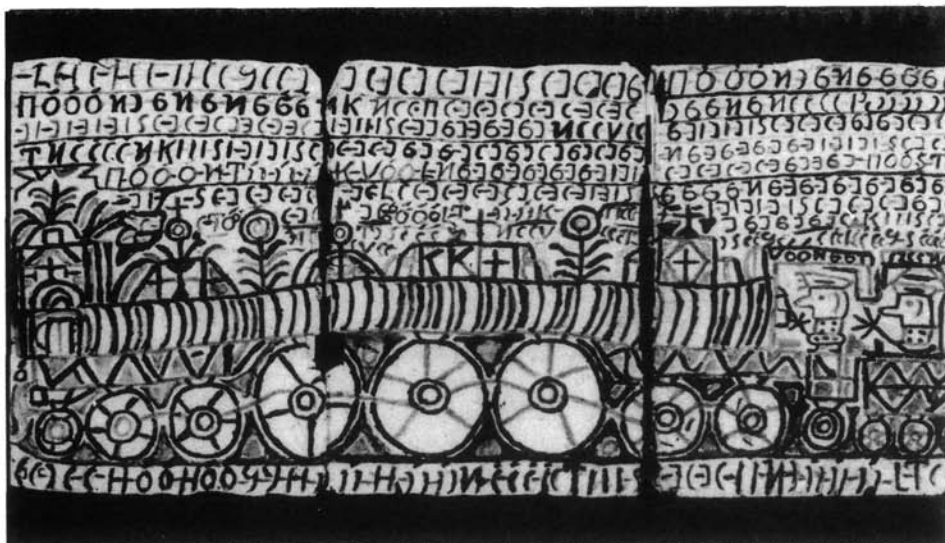
4. kép. N. N. naplójának egyik dupla oldala.
A szöveggel körbevett rajz Ferenc Józsefet mutatja,
amint hintóról szemléli meg az alakulatot

mivel az alkotó a maga személyes használatra szánt ábécéjét vitathatatlan vizuális igényességének megfelelően alakította ki: elsősorban a nyomtatott nagybetűkből. A betűjelek hatását fokozta egyrészt azzal a komponálási móddal, ahogyan a szövegmezőket a vonalas ábrákkal harmonikus egységbe helyezte el, másrészt azáltal, hogy a betűket eltérő, a teljes felülettel harmonizáló színekkel látta el. A szöveg tartalmi, logikai élménye, a közlés élménye így vizuális élménnyé vált.

A színek használatáról külön kell szólnunk. Valamennyi lap szembetűnően harmonikus színvilágú. Nincsenek „tarka” oldalak a naplóban. Általában egy-egy főszín uralodik kiegészítő színekkel kísérve vagy nagyon kis mértékben használt ellentétes színekkel. A színek teljes erejükkel hatnak – mégsem rikítóak. A kezelésükben megmutatkozó biztonság egyrészt bizonyára az iskolázatlan ösztönösséggel magyarázható, feltehetően személyes adottság, de úgy hiszem, hogy messzemenően hatással lehetett e téren is a szülőfalu vászonhímzéseinek rokon színvilága.

A parasztság számára a katonáskodás, a háború a megszokott, zárt életkeretből, kultúrából való radikális kiszakítást jelentette. A tágabb, ismeretlen kultúrába való belépés éppen úgy volt egész életre szóló sok forrása, mint egyúttal az újdonságokkal való ismerkedés ideje is.

A megrázkódtató hatás a vizsgált esetben nyilván a betegségben fejeződik ki. Egyéni háborús élményeit N. N. képekben, sajátos naplójában fogalmazva igyekezett kivetíteni magából, aminthogy a katonáskodó parasztleányek ezrei katonanótákban, történetekben, anekdotákban fogalmazták meg ezeket. Amit e dalok – olykor már-már

5. kép. Leporellő N. N. naplójából.
A szöveggel körülvett ábra gőzmozdonyt és szerkocsit,
valamint a mozdonyvezetőt és a fűtőt ábrázolja

szürrealisztikus képekben – szavakkal fejeztek ki, azt próbálta ez, a betegsége magányába taszított ember képeivel elmondani.

„Ferenc Jóska udvarába
Hull a golyó mind egymásra.
Fejem felett sok kard fordul
Piros vérem földre csordul.
Földre csordul, patakot mos,
Kiben babám gyolcsinget mos.”

(Szentistván, Borsod megye)

Az újdonságok hatásáról az ábrázolásokban gyakran visszatérő gőzmozdony-, vonat-, indóházábrázolások tanúskodnak. Ugyanezt az innovációs alapélményt fejezi ki a szülőfalu első világháborús katonanótája:

„Jaj de szépen csörög a gőzkocsi eleje,
Mikor a belseje rekrutákkal van tele.
Barna kislány kiáltja a fűtőnek:
Mikor hozza vissza a kedves szeretőmet?”

(Szentistván, Borsod megye)

Összefoglalásképp megállapítható, hogy a vizsgált képek szembetűnően különböznek a többi – nem paraszti környezetből származó – elmebetegétől. N. N. képalakítását lényegében ugyanazok az alapvető jellegzetességek határozzák meg, amelyek a paraszti vizuális alkotásokon is megfigyelhetők. Ilyenek elsősorban pl. az *emblematicusságra* való törekvés, az adott *felület* egészének uralása, a *perspektíva teljes mellőzése*, *elemen-táris biztonságú színkezelés*, *betűk és képi jelek egységben látása*, *szerves rendezettség*. Szembetűnő továbbá a *statikus komponálásmód*, amelyet csak fokoz – a napló egészét tekintve – a *motívumok ismétlődése*.

Megállapíthatjuk, hogy N. N. ugyanazt a vizuális nyelvet alkalmazza, amit a vele egykorú parasztemberek kultúrájának részeként ösztönösen megtanultak. Ő azonban –

6. kép. N. N. naplójának egyik lapja.
 A felső egyharmadban első világháborús kitüntetések
 stílizált ábrázolása mellett jelenik meg a kompozíciótól
 tartalmilag független, emblematikus női fejábrázolás,
 amely rendszeresen visszatér önálló sodott formában a napló lapjain.
 A beteg hagyatékában megőrződött egy újságból kitépett televízióműsor,
 amely Zalatnay Saroltát ábrázolja, s amely nyilvánvalóan
 a stílizált, emblémává formált női fejábrázolás előképe lehetett

a betegsége által felfokozott közléskényszertől sarkallva – ezt a tudást aktivizálta magában, s intenzív használatba vette. Képeinek, egész művészetének kreatív kvalitását az adja meg, hogy a világgal, környezetével megbomlott kapcsolatát igyekezett kifejezni, s talán rendezni is. Így vált a kollektív esztétikai, vizuális nyelv egyéni szükségletből csiszolt kommunikációs eszközzé.

Az elmebetegek kreatív megnyilatkozásait figyelve felöltik a kérdés, vajon a human esztétikai dimenzió – mint elementáris emberi igény – mélyebben rejlik-e az emberben, semhogy azt a pszichózis teljes mértékben szétroncsolhatná? Vagy a mi korunk tanított meg bennünket e megnyilatkozásokban is felismerni a „szép”-et?

Az elmebetegek alkotásai iránti érdeklődés nemcsak azt a különös szubkultúrát tárja fel, hanem egyúttal korunkat is jellemzi. Hiszen az elmebetegek mindenkor kifejezték magukat, akkor is, ha nem figyeltek rájuk, mivel ösztönös szükségletből hozták létre produktumaikat. Manapság azonban, a kreatív terápiák elterjedésével szinte divattá vált a pszichiátriai intézetekben kezelteket valamilyen – s rendszerint elsősorban képi – kifejezésformára ösztönözni. Az érdeklődés e produktumok iránt nyilván párhuzamos azzal a folyamattal, amelynek során az európai magasművészetek klasszikus értékrendje megbomlott, a minősítésükhöz és megközelítésükhöz szükséges hagyományos kategóriák értelmetlenné váltak, kereteik pedig végletesen kitágultak. Gondoljunk csak az Európán kívüli művészetek századelői térhódítására, a „naivság” értékei-

7. kép. Fénykép első világháborús honvéd sírjáról a szentistváni temetőből

8. kép. Első világháborús lovashonvéd sematikus ábrázolása sírkövén, a szentistváni temetőben

nek megbecsülésére (a vámos Rousseau-tól Süli Andrásig), s az európai parasztság vizuális kultúrája (népművészet) iránti érdeklődésre vagy akár a gyermekrajzok és a falifirkák „felfedezésére”.

A vizuális antropológiai megközelítésben összefoglalva a kérdést, úgy foghatjuk fel, hogy a pszichopatologikus és a dinamikus pszichiátriai szempontok mellett szükséges a transzkulturális megközelítés is. Ennek értelmében figyelembe kell venni, hogy az elmebetegek alkotásai egy jellegzetes szubkultúrában (peremkultúrában) jönnek létre, amelynek sajátos minőségei az egyéni és a patológias tényezőket kiegészítik, s azokkal együtt határozzák meg az e közegeben – azaz a huzamos hospitalizáció során – létrejött produktumokat, így a vizuális képi alkotásokat is. Tekintettel kell lenni arra, hogy a beteg betegsége kitörése előtt mely kultúra részese volt, s abban milyen fokig szocializálódott. Ilyenformán tulajdonképpen a hospitalizációt mint akkulturációs transzkulturációs folyamatot vizsgálhatjuk.

Számunkra itt az a kérdés, hogy ezen kultúraváltási folyamat során milyen vizuális kultúrabeli normákat, s milyen mértékig őrzött meg az elmebeteg abból a hagyományos kultúrából, amelyben felnőtt. S vajon milyen lényegi pontokon különbözik ezen folyamat eredménye attól, amelyen a magyar parasztság egésze – tehát N. N. „normális” társai – átmentek, s amelynek eredményeként a hagyományos paraszti vizuális kultúra szintén alapvető változásokon ment keresztül.¹³

13. Lukács Gy., 1965. 86–101.

IRODALOM

- Benedict, R.*
1934/1959. *Patterns of Culture*. New York
- Jádi F.–Trixler M.,*
1978. A műalkotások és a pszichopatológiai kép néhány összefüggése. *Ideggyógyászati Szemle* 31. 210–217.
- Jung, C. G.*
1966. *Experimentelle Untersuchungen. Gesammelte Werke von C. G. Jung. Bd. II. Olten und Freiburg in Brisgau.*
- Kraepelin, M.*
1912. *Psychologie*. München
- Kunt E.,*
1982. Vizuális kultúra – vizuális művészetek. In: S. Nagy K. szerk. *A vizuális kultúráról*. Budapest
- Lukács Gy.,*
1965. *Az esztétikum sajátossága*. Budapest
- Lüscher, M.*
1955. *Psychologie und Psychotherapie als Kultur. Jahrbuch der Psychologie*. Zürich
- Navratil, L.*
1978. *Johann Hauser – Kunst als Manie und Depression*. München
- Rubin, W.*
1984. *Primitivismus in der Kunst des zwanzigsten Jahrhunderts*. Frankfurt am Main
- Pisztora F.–Kunt E.–Farkas J.,*
1975. *Psychiatric and Folkloristic Analysis of Suicides and Homicidal Crimes. Forensic Science Vol. 5.*
- Pisztora F.–Kunt E.,*
1980. Babonás hiedelmekkel kapcsolatos befolyásoltatásos téves eszmék a Monarchia-korabeli Magyarországon. In: Hoppál M.–Frank T. szerk. *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. I. kötet*
- Prinzhorn, H.*
1922/1968. *Bildmalerei der Geisteskranken*. Berlin
- Rubin, W.*
1984. *Primitivismus in der Kunst des zwanzigsten Jahrhunderts*. Frankfurt am Main
- Schwedt, H.*
1969. Zur Geschichte des Problems „Volkskunst”. *Zeitschrift für Volkskunde*. Jahrgang 65. No. II.

VISUELLITÄT UND PATHOLOGIE
(DIE VISUELLE ANTROPOLOGISCHE UNTERSUCHUNG
DER ZEICHNUNGEN VON ZWEI GEISTESKRANKEN
BÄUERLICHER HERKUNFT)

(Auszug)

Das Ziel meiner Untersuchung besteht darin, die Beziehungen zwischen der sog. „Volkskunst“ und den visuellen Äußerungen von Geisteskranken zu beobachten. Diese meine vorliegende Studie baut auf einer früheren repräsentativen Sammelarbeit auf, im Verlauf welcher ich die Gelegenheit hatte, die psychiatrischen Krankheitsbilder von Geisteskranken bäuerlicher Herkunft aus der Zeit zwischen 1867 und 1919 zu studieren. Dies tat ich seinerzeit mit dem Ziel, Angaben zu der Behexung zu sammeln. Für den Folkloristen tat sich bei dieser Arbeit eine reiche und bis dahin noch völlig unausgeschöpfte Angabenquelle auf (vor allem in den Explorationsteil der Krankheitsbilder), und für den Psychiater bedeutete es eine Hilfe, wenn er die individuellen pathologischen Merkmale des Kranken und die Unterschiede zwischen den charakteristischen Kulturmerkmalen der lokalen Gemeinschaftskultur in Betracht zieht. Als Lehre ging hieraus hervor, daß die Geisteskrankheiten – besonders die Schizophrenie – bis zu einem gewissen Grade jene Kulturkenntnisse konservieren, die die Kranken vor Zunehmen ihrer Krankheit, im Verlauf ihrer Sozialisierung aus ihrer Umwelt aufgenommen hatten. Ja, während des Krankheitsverlaufes gewinnen gerade oft diese kulturellen Grundelemente (pattern) erhöhte Bedeutung. Es kann also gesagt werden, daß der Geisteskranke sich an den gleichen Kultur- und Bildungselementen bereichert, wie der als gesund angesehene Mensch, nur baut er aus diesen in einem pathologischen System auf. Die Krankheitsbilder erlangten für mich als Folkloristen dadurch Quellenwert, daß die Kranken ihr erworbenes Wissen und ihre Kenntnisse nicht weiterentwickelten, sondern nur konservierten.

Die Bleistiftzeichnung in Schwarz-Weiss stammt von einer 35-jährigen weiblichen Kranken, welche diese 1906 anfertigte. Diese Zeichnungen zeugen von der nahezu übermenschlichen Sehnsucht nach Selbstheilung, von dem Versuch der Selbstrekonstruktion, bei der aus elementaren archetypischen Symbolen die Frau sich selbst zu realisieren versucht, indem sie ihre Selbstheilung in der visuellen Abbildung sucht.

Nahezu das Lebenswerk eines Malers hinterließ jener Kranke aus dem Komitat Borsod, bei dem die Schizophrenie infolge der Schicksalsprüfungen, die er während des ersten Weltkrieges erfahren musste, durchbrach. Wir können feststellen, daß N. N. die gleiche visuelle Sprache anwendete, welche die mit ihm gleichaltrigen Bauern sich als einen Teil ihrer Kultur instinktgemäß erworben hatten. Von dem durch seine Krankheit verstärkten Mitteilungszwang angespornt, aktivierte er jedoch dieses Können in sich selbst und nutzte es intensiv.

Die kreative Qualität seiner Bilder und seiner Gesamtkunst wird dadurch bestimmt, daß er seine zerfallenen Beziehungen zur Welt und zu seiner Umgebung versuchte auszudrücken und vielleicht auch zu ordnen. In dieser Weise wurde die kollektiv ästhetische, visuelle Sprache aus der individuellen Notwendigkeit heraus zu einem Kommunikationsmittel.

Ernő Kunt

A GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉS ÖKOLÓGIAI ÖSSZEFÜGGÉSEI

GYULAI IVÁN

A gazdaság és társadalmi fejlődés ökológiai alapjainak megközelítése

Az, hogy a környezeti válság napjaink aktualitása, s hogy ennek kapcsán az ökológia, globális ökológia tudománya meghatározóvá válik a társadalmi fejlődés menetében, ma már aligha vitatható tézis. Mégis, ha a kérdéssel – a társadalmi fejlődés ökológiai összefüggéseivel – mélyebben kívánunk foglalkozni, a több könyvtárryira terjedő szakirodalomban, jelentésekben, stratégiákban, sőt, világmodellekben sem találunk minden összefüggésre kiterjedő, egységes véleményt és állásfoglalást. A világmodellek készítői a nagy globális problémák között is szelektálnak, s az összes tényezőt nem működtetik együtt egyik modellben sem. *J. W. Forrester* a „Világ dinamikája” című művében (a Római klub első jelentésének alapja) négy, *A. J. Tinbergen* a harmadik jelentésében (1976) egy tucat problémakört állít rendszerbe. Bár nyilvánvaló, hogy a modellek működésének gátat szab a modellezők objektív-szubjektív tehetetlensége, mégis óriási szakadékot érezhetünk a modellkészítés és a megvalósítás között. Már csak azért is, mert egyetlen modell sem kerülhet megvalósításra a világ társadalmi, politikai széttagoltsága miatt. Mivel tehát közel globális gondolkodási mód létezik, de globális megvalósítás nem, ezért jelenleg a globális probléma megvalósításának a lokális cselekedetekből kell összeadódni. Ez csak olyan ideális esetben lehet additív, ha a globális modellben integrálódik minden lokális elképzelés. Persze erről egyáltalán nincs szó, hanem az egyes országok saját elképzelése szabja meg saját stratégiáját, illetve cselekedeteit, az összehangolás első lépcsőjeként legfeljebb néhány nemzetközi – két- vagy többoldalú – egyezmény található.

Természetesen léteznek minden társadalmi formációra igaz, általános megoldási eljárások – mint például a technológiaváltás, a tudományos-technikai haladás gyorsítása, a környezetgazdálkodás, tökéletesebb jogi és közgazdasági szabályozás, a társadalmi kontroll és részvétel növelése, oktatás-nevelés-szemléletformálás stb. –, amelyek általában a társadalom belső problémájának megoldásában jelölik meg a feladatokat.

A globális gondolkodás és megoldás közötti szakadékot érzékelhetjük a regionális problémák feltárásánál is. Itt még jobban tapintható egy tudományos elmélet hiánya – a tudományok széttagoltsága, együttműködésük tökéletlensége miatt –, illetve a tudományos elképzelések távolsága a társadalmi folyamatok megvalósulásától. Sokszor joggal érezhetjük úgy, hogy a politikai irányítás a gazdasági, társadalmi életben teljesen megfelel az objektív alapjairól, különösen figyelmen kívül hagyja környezetének eltartó- és tűrésségét. A híd a döntéshozók és a tudósok között hiányzik. A döntéshozók egyre inkább belebonyolódnak a gazdasági növekedés kényszerképzetébe, a tudósok pedig nem adnak megfelelő alternatívákat a problémák megoldásához. A tudományos világban vita folyik arról, hogy az ökológia tudománya legyen-e a befogadója a multidiszciplinának, vagy az csupán egy szinbiológiához tartozó rész tudomány. A globális ökológiává tágított ökológia nem mond ellent a fogalom értelmezésének, illetve definíciójának. Az ellentmondás abból adódik, hogy az ökológia akkor nevez

valamit ökoszisztémának, ökológiai rendszernek, ha azt rendszer-modellben reprezentálta. (Ökoszisztéma: egy populáció vagy populáció-kollektívum ökológiai szemléletű tanulmányozására létrehozott, absztrakción alapuló rendszermodell, amely alkalmas arra, hogy a valóság bonyolult jelenségeit egyszerűsített, de az adott szempontból leglényegesebb összefüggéseket hűen tükröző formában, a rendszerelemzés eszköztárával leírhatóvá tegye.) Az ökológia tárgyaként a populációkra és közösségekre hatást gyakorló környezeti és az ezeket a hatásokat fogadó tűrőképességi tényezők közvetlen összekapcsoltságának vizsgálatában jelöli meg, feladataként pedig azoknak a limitálással irányított jelenségeknek és folyamatoknak a célirányos kutatását, amelyek a populációk és közösségek tér-időbeni mennyiségi eloszlását ténylegesen okozzák.

Az ökológiai projektek létrehozásában a legnagyobb nehézséget a rendszerek határfelületi problémája okozza, de a szubjektív rendszerhatárok sem tudják kívülrekeszteni az emberi társadalom okozta hatásokat a vizsgálati témából. Mivel az ökológia fogalma bármely szupraindividuális szintre alkalmazható, illetve a részhalmazok működése csak az „egészen” keresztül értelmezhető, ezért jogosultsága van egy globális ökológiának, amelynek feladata, a planetáris rendszer (mint a legmagasabb szintű szupraindividuális organizáció) kapcsolatrendszerének vizsgálata az alrendszerek tér- és időben megvalósuló együttműködésének értelmezésén keresztül.

Összefoglalva tehát: a társadalmi fejlődés alapját egy olyan rendszerszemléletű globális ökológiai tudomány jelentheti, amelynek gazdasági és társadalompolitikai gyakorlatában az összes probléma együttkezelése valósul meg. Mielőtt azonban feltárnánk a gazdasági-társadalmi fejlődés ökológiai összefüggéseit, fontos kitekintenünk a fejlettség fogalmára.

A fejlettség filozófiai értelmezése mellőzi a fejlettség biológiailag létező ismérveit. Attól, mert az ember társadalmi lény, biológiai kritériumoknak egyed-, populáció-, társadalomszinten ugyanúgy eleget kell tennie, mint más élőlénynek. A fejlettség biológiai feltételét a folyton változó környezethez való alkalmazkodási képességben, azaz az evolúciós készségben kell keresni. Kétségtelen, ennek minden, ebben a pillanatban még élő faj egyede eleget tesz, de fajonként, sőt populációnként más és más evolúciós eséllyel. Az ember mint faj a folyton változó környezethez nemcsak biológiailag, hanem most már túlsúlyban kulturálisan is alkalmazkodott. A kulturális adaptáció sikerét lemérhetjük populációjának mennyiségi növekedésével, környezetének átalakító képességével, a társadalom építésére fordított energiafelhasználásban stb., de ugyanakkor ezek sikertelenségének jellemzői is lehetnek, ha az egyed-faj relációban a hosszú távú evolúciós esélyt vesszük alapul. Ha a fejlettséget az evolúciós esélyen keresztül ítéljük meg, a számos bizonytalansági tényező ellenére is érezhetjük, hogy több kockázati tényezőt halmoztunk fel a kulturális adaptáció során, mint más, egyed-környezet relációban pusztán biológiailag alkalmazkodó faj. Tehát amíg egzisztenciálisan vagy társadalmilag egyre magasabb nívóra emelkedtünk, addig fajunk karrierje, evolúciós sansza leromlott. A jövőben a fejlettségnek ezt a nézőpontját nem hagyhatjuk figyelmen kívül, azaz a gazdasági-társadalmi fejlődés irányának kötelező korlátja az evolúciós esély figyelembevétele.

A másik nagy kérdéskör az ember és természet viszonya körül fogalmazható meg. A marxizmus az emberi társadalom természethez való viszonyát a történelem során fejlődő, aktív kölcsönhatásként ismeri fel. Érthetetlen, hogy a marxizmus mellett hogyan született meg a természet legyőzésének ideológiája, ha Marx és Engels gondolatait elemezzük az ember-természet kapcsolatáról. A marxizmusra támaszkodó gazdaság- és társadalompolitika a gondolatoknak csak az egyik felét állította szolgálatába, azokat, amely szerint az ember minőségileg új létezési módjával szembehelyezkedik a fennmaradó világgal, és „harcot” kezd a természettel, mert csak akkor maradhat fenn, csak úgy biztosíthatja szaporodását és fejlődését, ha emberi szükségleteinek kielégítése cél-

jából természeti anyagokat és természeti folyamatokat sajátít el. A gondolatok másik felét azonban félretette, figyelmen kívül hagyta. Marx a Gazdasági-filozófiai kéziratokban így ír: „A természet a teste (mármint az embernek), mellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy életben maradjon”, vagy „Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része”. Engels az ember természet feletti uralmát a következőképpen értelmezi: „És ezért minden lépésnél emlékeznünk kell arra, hogy korántsem uralkodunk a természet felett, . . . , mint az, aki a természetén kívül áll, hanem húsunkkal, vérünkkel és agyunkkal hozzátartozunk és benne vagyunk, és hogy egész felette való uralmunk abban áll, hogy minden más teremtmény közül mi vagyunk azok, akik felismerik és helyesen alkalmazni tudjuk törvényeit.” Közismert Marx akár ökológiai imperatívuszának is tekinthető megfogalmazása: „Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt, egyszerre minden társadalom együttvéve sem a Föld tulajdonosai. Csak birtoklói, haszonélvezői, és mint boni patres familias jobb állapotban kell örökölniük a következő nemzedéknek.”

Látható tehát, hogy a természet használata az emberi társadalom szükséges feltétele, és hogy a használat módja a társadalmi formációtól, a termelőerőktől és a termelési viszonyoktól, illetve az ember-ember, ember-társadalom, ember-természet, társadalom-természet között rögzített kulturális szabályoktól függ. Az ember és természet viszonyában megszületett ellentmondás akkor jött létre, amikor az ember a kulturális adaptáció során eljutott odáig, hogy természetes adaptációja helyett természeti környezetét alakította át a szükségleteinek megfelelően. Ha a társadalmak természeti fejlődését vizsgáljuk, egyre nagyobb súlyban érezzük meginni az optimált ember-környezet-kapcsolatokat. Az optimaltság természetes nem azt jelenti, hogy az ember valaha is racionálisan kialakított harmóniában élt a természettel, csupán azt, hogy addig élt szükségszerű harmóniában, amíg környezetének limitáló feltételeit nem tudta lehetőségei révén tágítani. Ha ezeknek az úgynevezett lehetőségeknek a történeti kialakulását vizsgáljuk, akkor a kényszerharmónia felbomlásának fő okaként az ősközösségi társadalmakban meglévő kölcsönösség helyébe lépő fogyasztói-termelői érdekeket kell tekintenünk és csak másodsorban a technikát, hiszen a technika fejlődése csak módot ad arra, hogy a társadalom átalakítsa a környezetét. Ennek az átalakításnak a kulturáltsága azonban a társadalom belső viszonyrendszerének kifejezője.

A fogyasztói-termelői érdekek megjelenésével egy egymást folytonosan ösztönző eseménysort állíthatunk fel. Ahogy az ember lehetőségeinek növekedése révén elmozdult a természet követelte kényszerállapotából, lehetővé vált népességének növekedése a javak felhalmozódásával párhuzamosan. A specializáció ebben a fejlődésben már nemcsak lehetőség, hanem kényszer is. A specializáció rászabadította az ember szellemi és fizikai energiáit egy-egy területre, és ezáltal a technikai növekedés a környezet-harmonikus társadalmak nem szakosodott termeléséhez képest forradalmivá vált. Ebben az elemzésben ugyancsak láthatóvá válik, hogy a történelem azoknak a társadalmi rendszereknek a dominanciasora, amelyek adott korban környezetük terében a legtöbb energiát tudják mozgósítani. Ez azt mutatja, hogy az állandó növekedés biztosítása és az egyes társadalmak konzervatizmusának fenntartása szükségszerűen eredményezi a környezet kizsákmányolását. Ha ezt a karriert a népesség növekedésében mérjük, akkor pozitívnak, ha az erőforrások kihasználtságában és terheltségében, akkor fenyegetőnek értékelhetjük.

Ezt a rendkívül messzemenő fejtegetést azonban nem érdemes folytatni a természeti, objektív törvények figyelembevétele nélkül, ugyanis tagadhatatlanul vannak olyan természeti törvények, amelyek a társadalmi, politikai viszonyoktól függetlenek. Erre utal Engels is, amikor az ember különbözőségéről beszél, és arról a feladatáról, amelyet a tudatos természethasználat jelent.

A globális rendszer egyik legfontosabb jellemzője, hogy saját organizáltságának és működésének törvényszerűségeit hordozó alrendszerekből épül fel. Organizációjának lényege a struktúrájában realizált irányítás és irányítottság. Az irányítás és irányítottság biztosítja, hogy a szabályozás és vezérlés egyidejűleg működjék. E két, egymást kölcsönösen feltételező tényező a természet dialektikájának alappontja, amely mindig egy progresszív és egy konzervatív tényezőpár együttműködésében biztosítja a viszonylagos állandóság melletti fejlődést. A szabályozás és szabályozottság a szupraindividuális organizáció állapotban tartását (konzervatív aspektus), a vezérlés és vezéreltség pedig az új állapotba (progresszív aspektus) való juttatását jelenti. (Ugyanez érvényesül az evolúcióban a mutáció-szelekció komplementerben.)

A leírtakból következik, hogy egy irányító, illetve irányított rendszer optimált rendszer, s hogy egy élő, termodinamikailag nyílt rendszer egyensúlyának a lényege az, hogy az, bár tart az egyensúlyi állapot felé, de azt sohasem éri el (Bauer-elv). Alaposan át kell tehát gondolni, hogy a sokat emlegetett egyensúlyvesztés helyett a globális rendszer és az egyes alrendszerek optimáltságát, stabilitását kell alaposan szemügyre venni, s hogy a gazdasági-társadalmi fejlődésre adaptálható legfontosabb elv a viszonylagos állandóság melletti fejlődés. A viszonylagos állandóság melletti fejlődésnek ugyanis van egy sebességi dimenziója (az időben történő változás, változtathatóság), amelynek mértéket kell hogy szabjon az evolúciós esély. Ez azért lényeges összefüggés, mert meg szabja azt, hogyan változtathatjuk (terhelhetjük) meg úgy a környezetünket, hogy az egyes részek, alrendszerek, illetve a globális szisztéma tűrőképességét ne lépjük túl. Őszintén be kell vallani, hogy még kevés ismeretünk van ahhoz, hogy megítélhessük, a globális szisztéma milyen mértékben terhelhető optimáltságának megőrzése mellett, viszont az egyes alrendszerek esetében az ökológia már sok figyelembe vehető konkrétumot feltárt. Jó néhány esetben utólagosan lehetünk tanúi egy-egy rész vagy részhalmaz túlterheltségének, irreverzibilis változásának. De amíg e térben körülhatárolható változások jól értelmezhetők, addig a részek megváltozásának a következményei az egész működésére nézve alig felfedhetők. Jelenleg csak találgatunk egy-egy planetáris jelenség kapcsán, mintsem bizonyosak lennének az ok-okozati összefüggésekben.

A globális rendszer egy másik fontos jellemzője az úgynevezett ciklusosság. Az alrendszerek az egyes anyagokat és az anyaghoz kötöttén a beépített anyagok egy részét biológiai, illetve biogekémiai körfolyamatokban áramoltatják. Ez tulajdonképpen szerkezetileg nem más, mint összekapcsolt ciklushalmazokból összekapcsolt ciklushalmaz. Be kell látnunk, hogy e tulajdonság törvényszerű, hiszen az egyetlen lehetősége annak, hogy az irányítás a szabályozás és vezérlés egyidejűségét fenntarthassa, hogy a feed-back jellegű mechanizmusok a kiegyenlített fejlődést biztosítani tudják. Az energiaáramlás – lévén az életközösségek nyílt rendszerek – csak részben transzportálódik az egyes trofikus szintek között (vagy az elhaló részekkel kerül ki körülbelül 30%-a, vagy a következő trofikus szintre kerül 10–20%-a), legnagyobb részt a légzés során (50–60%) mint hőenergia távozik a rendszerből. Nem alakulhatnak tehát ki lineáris anyagáramlatási láncok, hiszen túl hosszú láncok kialakítását az energiavesztéség megátolja.

A nyílt rendszerek az energiafelvétel lehetősége miatt, szemben az egyensúlyi minimális szabadenergiájú és maximális entrópiájú zárt, munkavégzésre képtelen rendszerekkel, az egyensúly közelében is képesek munkavégzésre, vagyis van szabad energiájuk és entrópiájuk sem maximált. Ez nem jelenti azt, hogy nem törekednek stabilizásra, amelynek mértéke a belső rendezettség és az energia-minimumra való törekvés. A belső rendezettség megvalósulásának egy nagyon fontos kritériuma a kellő diverzitás, azaz a rendszerek heterogenitása. Minél több faj, minél kisebb egyedszámmal vesz részt

egy rendszer felépítésében, annál kisebb az esély a rendszer egyes elemeinek mechanizációjára (az egyes részek besűrűsödése és meghatározóvá válása a rendszerben).

A heterogenitás és stabilitás kézzelfoghatóvá válik, ha összehasonlítunk egy két-komponensű rendszert egy sokkomponensűvel. Ez utóbbi rendszer vizsgálata a részek lekötöttségét, a beszorítottságát, stabil ökostátusát jelenti. A kialakult kapcsolatok erőssége miatt sokkal nagyobb energiát igényel a rendszer kimozdítása, azaz nagy a sérítési potenciálja, a stabilitása és a terhelhetősége. Ugyanakkor a szabad energiája és bruttó produkciója kicsi. Ha a rendszereket vagy az egyes élőket az efficienciájuk szerint vizsgáljuk meg, akkor egy sokkomponensű rendszerben kisebb az efficiencia (fény- vagy energiahasznosulás), mint néhány komponens esetében (pl. egy mezőgazdasági kultúrában 4–6%-os, egy természetes rendszerben maximálisan 1%-os efficienciával számolhatunk).

Néhány következtetés

Jövőnk, létezésünk kulcskérdése egyre inkább a tartósan kiegyenlített fejlődés (sustainable development) megvalósításának kimunkálása. Ennek a kérdésnek a kidolgozásához a globális rendszer működésének megértése, feltárása és adaptálása adhatja meg az egyetlen lehetséges választ. Bár az előzőekben feltárt főbb összefüggések csak sovány vázát jelentik az ökológiai alapoknak, egy-két következtetés mégis levonható.

Abból hogy a globális rendszer alrendszerének együttműködése képes megvalósítani a viszonylagos állandóság (az állapotban tartás következménye) melletti fejlődést (az állapotba juttatás következménye), az emberiségnek is megadja a tartósan kiegyenlített fejlődés lehetőségét. Ennek kötelező parancsolata, hogy az emberi társadalom alrendszere legyen a globális rendszernek. Ennek filozófiai aspektusa, hogy a természet és a társadalom nem külön rendszer, hanem egy rendszer, politikai aspektusa pedig, hogy a környezet minden kérdését a gazdaság- és társadalompolitika belső elemeként kell kezelni. A tartósan kiegyenlített fejlődés gazdasági alapját a földi biogeokémiai-ciklusba való beépülés adja meg. Ez azt jelenti, hogy bármely ciklus, bármely pontján adekvát kapcsolódási pontok vannak. Emellett működtethetők művi zárt ciklusok is, de a termékeknek (fő- és melléktermékeknek egyaránt) bekapcsolhatóknak kell lenniük a ciklusokba. A ciklusosság nemcsak a természet, hanem a gazdaság szükségszerűsége is. A jövőben nem azt kell keresni, hogy hol, milyen mellékterméket vagy elhasznált terméket tudunk megsemmisíteni, hanem azt, hogyan tudunk olyan termelési ciklusokat kialakítani, ahol a hulladék fogalma ismeretlenné válik. Ennek megvalósulása egy olyan közgazdasági szemléletet igényel, amely elismeri az összes természeti erőforrás értékét, és kalkulál az úgynevezett elmaradt haszon fogalmával is.

A terhelhetőség és tűrőkéesség viszonyának a mutatója az eltartókéesség, mely fogalomnak be kell épülnie az erőforrások használatának tervezésébe. Ezen a téren négy tényezőt kell kiemelni: a *víz mint fehérjeforrást*, az *erdőket*, a *réteket* és *legelőket*, valamint a *szántóterületeket*.

A stabilitás megőrzésének a kulcsa a földi ökoszisztémák kezelésében rejlik. Globális méretben nem alakíthatunk át minden természetes rendszert mesterséges rendszerré, hiszen a stabilitást csak nagy entrópiájú és kis szabadenergiájú, kellő számban megmaradó természetes rendszerek biztosíthatják. A heterogenitás-stabilitás törvénye pedig azt jelenti, hogy a természetnek az emberrel szemben nem stratégiája a homogén nagy mennyiségek előállítása. Ha ezeket figyelembe vesszük, beláthatjuk, hogy minden erőforrást egyformán kell használnunk, s hogy az alrendszerek heterogenitását, a genetikai diverzitást, az élőlények nagy fajsámát az emberi táplálékforrás bővítése miatt is fenn kell tartani. A termékszerkezet kialakításánál tehát nem a kevésből sokat, hanem a sokból keveset kell preferálni, amely együtt jár a termelési ciklusokban összekapcsolható anyagok felhasználásával.

Az anyagforgalom ciklikussága mellett a fenntartható fejlődés döntő kérdése az energiaforgalom, energiaellátottság. Mint tudjuk, az élővilág az energiagondját a terminális oxidációval oldotta meg, s ennek sikerét a fosszilizálódott energiahordozókban is lemérhetjük. A „hard” energiák korában nyilván elképzelhetetlennek tűnik a terminális oxidáció által produkált energiahasznosítás, hiszen az alternatív energiák hasznosítása is sok kétséget támaszt, ugyanakkor tudomásul kell venni, hogy a hosszú távú energiapolitikában a napenergiának a fotoszintetikus hasznosítással analóg felhasználása az egyik fő lehetőség.

Az alrendszerek energiastratégiáját összehasonlítva a társadalmak energiastratégiájával, azt a legteljesebb ellentmondásban találjuk. Az egyes társadalmak sikerességét a környezetükben felszabadított és felhasznált energiamennyiségek jelentik, a természetes rendszerek viszont stabilitásra, energiaminimumra törekednek. A két stratégia között világosan látszik, hogy a társadalmi stratégiák a progresszívek, gyors fejlődéssel, de mint látjuk, karkáztatos idődimenzióval jellemezhetők, míg a természetes rendszereket a konzervatív energiastratégiák jellemzik, és a fejlődés az irányításon keresztül a már ismertetett módon valósul meg.

Érdekes analógiát találunk a buddhista gazdaságtanban a természetes rendszerek mintájára. A buddhista gazdaságtan ugyanis nem siker, hanem az eredménytelenség mértékének tekinti a társadalmi célok elérésére felhasznált energiamennyiséget. Ez a megközelítés az alapja az úgynevezett „szelíd energiák” politikájának, amely egy adott energiamennyiségben belüli optimális felhasználást irányoz elő a heterogén szükségletek egységes figyelembevételével az energiák mennyiségi növelése helyett.

Amíg a planetáris rendszer politikailag széttagolt, és nem nyílik meg a lehetősége egy globális megoldásnak, valamint amíg a tartósan kiszámítható nemzetközi integrációt lehetetlenné teszi a politikai manipuláció és a piaci bizonytalanság, addig minden országnak a legfőbb lehetősége a saját környezetével való gazdálkodás. A regionálisan megvalósítható, tartósan kiegyensúlyozott fejlődés alapja tehát a saját erőforrások ökológiai potenciáljára épülő gazdaság. Ez azt jelenti, hogy termelni hosszú távon is fenntartható módon, az ökológiai körülményeknek, az erőforrások milyenségének és mennyiségének, az eltartóképessegnek a figyelembevételével lehet, természetesen mindig a fennálló tudományos és technikai lehetőségekhez igazítva.

Végül látnunk kell azt is, hogy annak a kérdésnek, amely azt célozza, hogy hogyan lehet a jelenlegi ökonómiai túlsúlyt fenntartani az ökológiai törvények figyelembevétel nélkül, nincs értelme. Sajnos valószínű, hogy a fejlődésnek ez az anyag- és energia-pazarló módja a meg nem újuló erőforrások teljes kimerítéséig fog tartani. Azonban figyelmeztetni kell arra, hogy ez a használati mód lehetetlenné teszi a megújuló erőforrások későbbi fenntartó, racionális használatát, és a növekedésért folytatott versenyünkben előbb-utóbb sem a technika, sem a kulturális adaptáció nem lesz elegendő válasz emberi létezésünk meghosszabbítására.

IRODALOM

Brown, L.

1978. *The Twenty-Ninth Day.* Norton, New York

Churchman, C. W.

1977. *Rendszerelmélet.* Bp.

Engels, F.

1974. *A természet dialektikája.* MEM 20. kötet. Bp.

Élelem hatmilliárd ember számára. A Római klub konferenciája. Bp. 1985.

- Frolov, I. T.
1975. Filozófia és modern biológia. Bp.
- Illich, I.
1973. Tools of Conviviality, Harper and Row, Colophon Books. New York.
- Jakucs P.–Dévai Gy.–Précsényi I.,
1984. Az ökológiáról – ökológus szemmel. Magyar Tudomány 5.
- Juhász-Nagy P.,
1986. Beszélgetések az ökológiáról. Bp.
- Kosing, A.
1986. Karl Marx formulierte den ökologischen Imperativ. Weg und Ziel. 12.
- Lovelock, J. *Gaia*.
1979. A new look at life on Earth. Oxford University Press. Oxford
- Lovins, A.
1979. „Safe Energy” in Resurgence, No. 72.
- Marx, K.
1977. Gazdasági-filozófiai kéziratok (1844). Budapest
MTA Ökológiai Bizottságának állásfoglalása az ökológia tudományának fontosabb fogalmairól és értelmezéséről. MTA Ökológiai Bizottsága 1986. Bp.
- Peccei, A.
1984. A kezünkben a jövő. Bp.
- Persányi M.,
1986. A környezetvédő állampolgári és mozgalmi aktivitás fejlődése külföldön és hazánkban. Kandidátusi értekezés
- Schumacher, E. F.
1973. Small is Beautiful. Harper and Row, New York
- Szabó M.,
1985. Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Bp.
- Szadovszkij, V. N.
1976. Az általános rendszerelmélet alapjai. Bp.
- Vesster F.,
1982. Az életben maradás programja. Bp.

ÖKOLOGISCHE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN ÖKONOMISCHER UND GESELLSCHAFTLICHER ENTWICKLUNG

(Auszug)

In Zusammenhang mit der Umweltkrise wird die Wissenschaft der Globalökologie zu einer Determinante im Ablauf der ökonomischen und gesellschaftlichen Entwicklung. Die Umweltkrise ist ein derart globales Problem, dessen Lösung nach einer globalen Anschauungsweise verlangt, sowie danach, mit allen anderen globalen Problemen zusammen behandelt zu werden. Gegenwärtig ist eine Globallösung wegen der politischen und gesellschaftlichen Zergliedertheit noch unmöglich, und deshalb müßte sich eine Lösung jetzt in der sich in einer globalen Anschauungsweise integrierenden lokalen Praxis zeigen.

In der Beziehung Mensch-Natur ist bislang immer nur ein Teil unserer Ansichten über Mensch und Natur zur Geltung gekommen, und zwar jener, der vom Sieg über die Natur, von der Herrschaft über sie handelte, während wir die Kehrseite dieser Gedanken, unsere Abhängigkeit von der Natur völlig vergessen (Siehe Marx: Das Kapital, Ökonomisch-philosophische Handschriften, Engels: Die Dialektik der Natur). Zwar stellt die Nutzung natürlicher Kraftquellen eine primäre Notwendigkeit der menschlichen Gesellschaft dar, dennoch ist die Art und Weise ihrer Nutzung Maß und Muster der Kultur und der Verhältnissysteme einer gegebenen Gesellschaft. Im Anfang lebte

der Mensch nicht in einer bewußten, sondern in einer Zwangsharmonie mit der Natur. Dieser verhältnismässig zufriedenstellende Zustand fand sein Ende mit den an die Stelle der Wechselseitigkeit tretenden Interessen von Verbraucher und Produzent.

Das wichtigste Charakteristikum des irdischen Systems besteht darin, daß es aus organisierten Untersystemen aufgebaut ist, daß das Wesen seiner Organisation, die in einer Struktur realisierte Lenkung und Gelenktheit sind, die gleichzeitig die Funktion von Regulierung und Steuerung aufrechterhalten. Die Regulierung garantiert die Instandhaltung, während die Steuerung die Hineinversetzung in diesen Zustand garantiert. Über diese beiden Komplementäre realisieren sich Konservatismus und Progressivität, deren Ergebnis eine Entwicklung bei relativer Konstanz ist. Ein ähnlich funktionierendes Wirtschaftsschema hat die Menschheit in Zukunft durchzusetzen, wenn sie die erhaltbare Entwicklung (sustainable development) erreichen will. Zur Zeit gibt es jedoch Abweichungen zwischen den Stoff- und Energiestrategien von Natur und Gesellschaft: während für die Natur die Zyklushaftigkeit charakteristisch ist, ist es für die gesellschaftliche Produktion die Linearität. Die natürlichen Systeme streben nach einem Energieminimum. Der Erfolg der Gesellschaften jedoch ist in der Bewegung der Energiemengen abmessbar. Um nunmehr die erhaltbare Entwicklung zu erreichen, muß das Wirken der natürlichen Systeme kopiert werden.

Iván Gyulai

A RUDABÁNYAI EVANGÉLIKUS TEMPLOM OLTÁRA

SZAKÁLL SÁNDOR

Ásványokat bányavidékek, bányászvárosok templomaiban, kápolnáiban díszítésként esetenként megfigyelhetünk, de az oltárra már ritkábban kerülnek ki. A rudabányai evangélikus templom oltárát viszont gazdagon díszítik az – elsősorban a helyi vasércbányából előkerült – ásványok. Ezt a templomot századunk első felében építették, – szemtanúk még élnek – így mód nyílt annak vizsgálatára, kik és miért helyezték az ásványokat az oltárra.

Bármilyen, Rudabánya nevezetességeit tárgyaló írást olvasunk, még utalás sem történik az evangélikus templomra. Első helyen általában a középkori eredetű református templom ismertetése szerepel. Az alábbiakban a figyelmet – az ásványok megjelenése miatt – mégis az evangélikus templomra irányítanám.

A múlt század nyolcvanas éveiben Rudabánya – addig is változatos anyanyelvű – lakossága új bevándorlókkal gyarapodott. Az 1880-ban megalakult Borsodi Bányatársulat munkaerőhiánnyal küszködött, ezért a bánya vezetői nagy figyelmet fordítottak a munkástoborzásra. Mivel ezzel egyidőben a dobsinai kobaltbányák erős hanyatlásnak indultak, az ottani szakképzett munkások közül sokat sikerült megnyerni a Rudabányára történő letelepedésre. Mivel a dobsinai bányászok – zömükben – eredetileg középkori német bevándorlók leszármazottai voltak, a németet jól beszélték, s ez előnyként szolgált a német érdekeltségű rudabányai bányatársulatnál. Ezeket, a Dobsináról származott bányászokat nevezték *bulénerek*nek. (Viktor Gy. tanulmányában 195 főre becsüli azon bulénerek számát, akik a vasércbányában dolgoztak.¹)

A bulénerek nagy része evangélikus vallású volt. Mivel evangélikus templom nem volt a faluban, ezért az 1886-ban felépült társulati iskola egyik tantermét használta föl az evangélikus egyház gyülekezeti célokra. A már nagyon hiányzó templomot 1932 és 1934 között építették föl.

A templom terveit – a szintén buléner származású – híres budapesti építész, *dr. Lux Kálmán* készítette. Az épület, mivel elsősorban bányászok és családtagjaik számára épült, magán viseli néhány dologban bányászjellegét is. Elsősorban az oltárra érdemes föl hívni a figyelmet. A műkőből készült oltár közepén Szabó István festménye áll (témája az „Emmauri vacsora”), két végén pedig Rudabánya és a környék jellegzetes ásványaiból álló halmok helyezkednek el (1. kép).

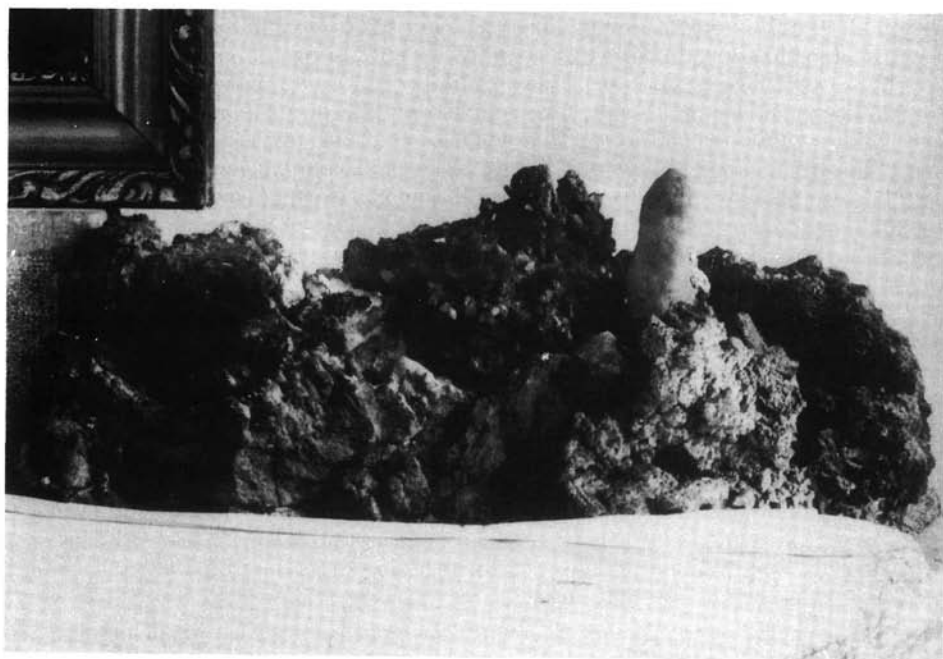
Bányavidékeken előfordul, hogy a templomokban és kápolnában díszítésként kiállítanak csillogó-villogó ásványokat, de hogy az oltáron ilyen domináns módon jelenjenek meg „bányavirágok”, az hazánkban és – tudtommal – a Kárpát-övezetben is ritkaság. Ehhez hasonlítható hazai példa a kemencei templom (Börzsöny hegység) mellék-

*Ezúton köszönöm meg Hugyecz Jánosnak és Viktor Gyulának, hogy felhívták a figyelmemet a kultúrtörténeti érdekességű épületre.

1. Viktor Gy., 1981. 1–102.

1. kép. Az oltár a két halom ásvánnyal

2. kép. A jobb oldali halom ásványai

oltárába épített ősmaradványok és ásványok.² Ott egyrészt a környéken található ősmaradványokat, másrészt a messzebről (Selmecbányáról?) származó kvarckristályokat és ametisztet építették be. Az abodi gör. kat. templomban (Cserehát) például a környék barlangjaiban található cseppköveket használták föl díszítésre. De idézhetnénk a lillafüredi sziklakápolna példáját is, ahol – szintén díszítésként – a közelben nagy elterjedésű mésző csillogó kalcitereit, kalcitkristályait is fölhasználták.

Az ásványoknak a templomba kerülésére – Rudabánya esetén – kereshetnénk a bulénerek révén felvidéki analógiát is, de sem mi nem tudunk hasonló esetről, sem a ma még élő buléner-leszármazottak nem emlékeznek hasonlóra. Lux Kálmán sem tesz említést a dobsinai evangélikus templomból ásványokról.³ A hagyományokból tehát nem származtatható az ásványok jelenléte. Arra is lehetett gondolni, hogy ez a tervező ötlete volt. Ismert ugyanis, hogy Lux Kálmán szenvedélyes ásványgyűjtő és ásványfotós volt.⁴ Az egyik legnagyobb ásványgyűjteménnyel rendelkezett, ásványfotóit pedig a kor legnagyobb mineralógusai is fölhasználták tanulmányaik illusztrálására.

Legvalószínűbb az az elképzelés – amit a még élő szemtanúk is alátámasztanak –, hogy az ásványokat a bánya vezetősége szedette össze Kállay Géza igazgató irányításával. Ezt megerősíti az is, hogy az ásványok gipszbe vannak ágyazva az oltár már elkészült kőlapjának felületén. Általánosságként megjegyezhető, hogy a templomokban, ahol ásványok figyelhetők meg, nagy valószínűséggel a környékükön is előfordulnak azok. Ahogy a népi építészet is fölhasználhatja (és legtöbbször föl is használja) egy adott helyen a környék arra alkalmas kőzeteit, ugyanígy fölhasználják – legtöbbször csak díszítésre – az ásványokat, nemcsak otthonukban, hanem templomaikban is. A díszítés kezdeményezője lehet a lelkész, de lehetnek a hívők is – elsősorban a befolyásosabbak. De lehet – Rudabánya esete is ezt példázza – a bánya vezetője is.

A következőkben ismerkedjünk meg az oltárral – pontosabban a rajta lévő ásványokkal. Az oltárral szemben állva, a jobb oldali halomban (2. kép) a következő ásványok ismerhetők föl: a rudabányai vasércbányából származó *markazit* (mivel bomlékony, már szétesett porrá), vázkristályokból álló *termésrész*, cseppkőves megjelenésű *goethit*, romboéderez termetű *kalcit*, túsugaras megjelenésű *aragonit* és a környék barlangjainak egyikéből származó *kalcit*-változatok (cseppkő és borsókő). A felsoroltak közül legfigyelemreméltóbb a – sajnos szürkévé vált, de eredetileg hófehéreként talált – aragonit. Ekkora – kétökölnyi – példány, pompás ujjszerű megjelenésű halmazokkal – tudtommal – egyetlen hazai gyűjteményben sem létezik.

A bal oldali halom még érdekesebb (3. kép). Benne a következők ismerhetők föl: a vasércbányából (már bomlott) *markazit* (annak ellenére, hogy bomlékony, szívesen használják díszítésre, mert a bányából frissen kikerülve igen esztétikus, aransárga színű kristályokban jelenik meg, emellett gyakran színpompás futtatási színekkel tarkázott), 1–2 cm-es romboéderekből álló *kalcit*-kristálycsoport, vázkristályokból álló *termésrész* és egy barlangi eredetű *kalcit*-anyagú borsókő. Ismét kiemelnék egy példányt: a nagy, fejnagyságú limoniton kalcitkéreggel és termésrészvázkristályokkal borítottat. Az egyes vázkristályok az egyik tetragir irányába nyúltak meg és az oktaéder csúcsokélek irányába fejlődtek ki (4. kép). Hosszuk eléri az 5–6 cm-t. Ezek a szétszórt, dárdákhoz hasonlítható kristályok tömegével borítják a példányt. A „dárdák” felülete már zöld színű malachittá alakult át. Ilyen kvalitású rudabányai termésrész, ekkora méretben hazai gyűjteményben csak egy-két példányban ismeretes. Értéke nemzetközi viszonylatban is óriási.

2. Vincze P., 1985–86. 76–77.

3. Gömör Á. (szerk.), 1927.

4. Koch S., é. n. (Kézirat)

3. kép. A bal oldali halom ásványai

Látható, hogy a példányok között több olyan is található, amely a maga nemében igen nagy ritkaság, ezért biztosra vehető, hogy közülük jó néhány az igazgatói vitrin féltve őrzött díszé lehetett hajdanán. (Régen, de néhol ma is szokás a bánya legszebb, előkerült ásványaiból egy válogatott kollekciót tartani az igazgatói szobában).

A templom falán még két bányászcímer hívja föl a figyelmet arra, hogy bányász-hívők által látogatott templomról van szó.

Végül annak a reménynek adok hangot, hogy az igen rossz állapotban lévő templomot – melynek egyre kevesebb számú hívője van, lelkesze pedig már évek óta nincs – legalább az állagmegóvás szintjén megmentik a végső pusztulástól. Ilyen ismert tervező által tervezett, a tornyával a felvidéki templomokra emlékeztető, de több szempontból sajátos megjelenésű épület, ami ráadásul bányászattörténeti és ásványtani szempontból is figyelemre méltó, egyedülállóan is mondható hazánkban.

4. kép. Az oltár legértékesebb ásványa, termésvázkristályokkal

IRODALOM

- Gömöri Á. (szerk.),
1927. Emlékkönyv Dobsina bányaváros alapításának 600 éves évfordulójára. Putnok.
Koch S.,
é. n. Gyűjtők, gyűjtemények. Szeged (Kézirat). HOM Ásványtörténeti Adattár
Viktor Gy.,
1981. Buléner bányászok Rudabányán (Kézirat).
Vincze P.,
1985–86. A kemencei „Szent-sír” kápolna. Ásványgyűjtő Figyelő II. 76–77.

DER ALTAR DER EVANGELISCHEN KIRCHE ZU RUDABÁNYA

(Auszug)

In den Kirchen der Bergbaureviere und Bergstädte können fallweise Mineralien beobachtet werden, wo ihre glanzreichen ästhetischen Exemplare fast ausschließlich zur Verzierung angewendet wurden. Sehen wir also in einer Kirche Mineralien, so können wir als sicher betrachten, daß diese in der Umgebung auch in natürlichem Zustand vorzufinden sind.

Viel seltener kommt es vor, wo sie auf dem Altar erscheinen, insbesondere in dominanter Weise. Auf dem von mir untersuchten Altar ist dies der Fall.

Die evangelische Kirche zu Rudabánya wurde zwischen 1932–34 größtenteils für aus Dobsina stammende – ursprünglich deutsche – Bergleute gebaut. Die Einwanderer aus Dobsina wurden damals „Buléner” genannt.

Den Augenzeugen und meiner Feststellung nach spielten weder die Traditionen, noch der Entwerfer der Kirche, der namhafte Architekt Kálmán Lux – der übrigens auch in „Buléner” und nebenbei ein großer Sammler und Photograph von Mineralien war – eine Rolle dabei, daß die Mineralien auf den Altar kamen. Die sehr schönen Exemplare wurden auf die Anweisung des Bergwerksdirektors Géza Kállay zusammengesammelt und in Gips gebettet, an beiden Enden des Altars in je einem Haufen untergebracht.

Den Großteil der Mineralien bilden Stücke aus der örtlichen Eisenerzgrube. Beachtenswert sind unter ihnen eine nadelförmige, in fingerartigen Agglomeraten erscheinende Aragonitkristallgruppe und ein aus speerförmigen Skelettkristallen bestehendes Rohkupferstück. Dieses letztere stellt auch in internationaler Hinsicht einen unschätzbaren Wert dar.

Das Gebäude selbst ist mit seiner sehr charakteristischen Erscheinungsform und der Altar mit seinen Mineralien in Ungarn einzigartig, deshalb auch ihr Schutz und Restaurierung begründet.

(Sándor Szakáll)

TARTALOM

LADÁNYI JÓZSEF: Szabadfalvi József 60 éves	9
†IKVAI NÁNDOR: A megyei múzeumok negyedszázada (1962–1987)	11
KÖVÉR ÁRPÁD: Közművelődés Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a hetvenes-nyolcvanas években	39
LABANCZ ISTVÁN: Múzeumi kapcsolatok Rozsnyó és Miskolc között	49
 RÉGÉSZETI TANULMÁNYOK	
SIMÁN KATALIN: Települési formák Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén a paleolitikum idején	55
S. KOÓS JUDIT: Bronzkori csüngő Nagyrosvágyról	69
NOVÁKI GYULA: Késő bronzkori földvár Dédestapolcsány–Verebcebércen	81
KEMENCZEI TIBOR: Kora vaskori leletek Dél-Borsodban	91
B. HELLEBRANDT MAGDOLNA: Szkíta kori temető Kesznyéten–Szérűskerten (1984–85. évi ásatás eredménye)	107
LOVÁSZ EMESE: Gepida ház Egerlövön	127
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Gömborscsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében	141
KOVÁCS LÁSZLÓ: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről ...	161
SELMECZI LÁSZLÓ: A kunok nomadizmusának kérdéséhez	177
WOLF MÁRIA: Elpusztult középkori település Sajólad határában	189
GEDAI ISTVÁN: Adatok a magyarországi garasverés kezdetéhez	203
CZEGLÉDY ILONA: A kurtyáni pálos kolostor	211
DÉTSHY MIHÁLY: Rákóczi Zsigmond szerencsi vár- és templomépítkezésének dokumentumai	229
JOÓ TIBOR: A sajókazai vörösmárvány tabernakulum	243
OLAJOS CSABA: A műemlékvédelem egy évtizede Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1977–1987)	259
B. HELLEBRANDT MAGDOLNA–LOVÁSZ EMESE: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1985–1986	267
 TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK	
SÁNDORFI GYÖRGY: A történeti Borsod vármegye középkori helyneveinek vizsgálata	283
NÉMETH GÁBOR: Sárospataki céhszervezetek és céhfiliációk a Hegyalja kézműiparában a XVI–XVII. században	293
RÉMIÁS TIBOR: A szádvári uradalom (Torna vm.) adózó népességének társadalmi differenciálódása a XVIII. század második felében	307

UDVARI ISTVÁN: Adalékok a XVIII. századi hajdúdorogi cirill betűs iratokhoz	325
DOBROSSY ISTVÁN: Görög kereskedelmi tőkefelhalmozódás és társadalmi közérzet Miskolcon a 19. század elején	341
NÉMETH GYÖRGYI: Kossuth Lajos és kora kiemelkedő történelmi személyiségei az angolszász történetírás legújabb munkáiban	353
PÉTER LÁSZLÓ: Herman Ottó és Szeged	365
GYULAI ÉVA: Borsod Vármegye Rákóczi hamvainak hazahozatalánál Adalékok az ünnepek viselettörténetéhez	385
FALUSSY JÓZSEF: Adalékok Szerencs és környéke gazdasági, társadalmi, kulturális életéhez 1914-ben	403
HÓGYE ISTVÁN: A Zemplén megyei szlovákok 1918–1919-ben	415
FEHÉR JÓZSEF: Múzeumalapítási törekvések Sátoraljaújhelyen 1876–1987 között	431
ZÁDOR TIBOR: A testnevelés és a sport térhódítása Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a XIX. század végéig	449
HAJDU-RÁFIS JÁNOS: Mezőgazdasági és technikatörténeti gyűjtemény Borsod-megyében	461
NÉPRAJZI TANULMÁNYOK	
GUNDA BÉLA: Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről	467
BALASSA M. IVÁN: Nép és nemzetiség a népi építészetben (A Kárpát-medence északkeleti részének példája)	483
BAKÓ FERENC: A Palócföld centrumának településformái	501
CSERI MIKLÓS: Eredmények és feladatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye népi építésének kutatásában	515
PÁLL ISTVÁN: Méhesek Szabolcs megyében a XIX. század derekán	537
JANÓ ÁKOS: Kísérlet Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szabadtéri néprajzi múzeum létesítésére	545
VIGA GYULA: Néhány szempont a táji munkamegosztás néprajzi vizsgálatához (Észak-magyarországi példák alapján)	559
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Favágók és más erdőjárók Dél-Gömörben	573
BODÓ SÁNDOR: Pásztorok a Bodroghözben	595
BENCsik JÁNOS: A pásztorház (Az állattartó közösség „cseléd”-je Északkelet-Magyarországon)	603
UJVÁRY ZOLTÁN: Kultusz- és rítuselemek a dramatikus játékokban	621
VERES LÁSZLÓ: Magyar népi boros- és pálinkásüvegek	629
PAP MIKLÓS: Tulajdonjegyes üvegek a Hegyalján	647
FÜGEDI MÁRTA: Figurális díszítmények Északkelet-Magyarország pásztorművészetében	655
PETERCSÁK TIVADAR: A sátoraljaújhelyi festett bútor	667
MAKOLDI SÁNDOR–M. PAP GIZELLA: A népművészet alkotás-pszichológiájáról (Három fafaragás elemzése a tartalom és forma egységében)	683
HANKÓCZI GYULA: Aerofon népi hangszerek Borsod megyében	697
MIZSER LAJOS: Cserépfalu idegen eredetű családnevei 1550–1974	713
VIDA GABRIELLA: A munkára nevelés hagyományaihoz	723
BODNÁR MÓNKA: Adatok Tornaújfalu népi táplálkozásához	735

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

VÉGVÁRI LAJOS: A típustól a maszkig	747
BODNÁR ÉVA: Id. Markó Károly és Mészöly Géza festményei a Herman Ottó Múzeum Képtárában	753
GODA GERTRÚD: Holló László képei megyénk közgyűjteményeiben	767
KÁRPÁTI LÁSZLÓ: „TAMMATA” A miskolci ortodox templom ezüst votívjai	785
PÁLOS JUDIT–MOLDOVÁN ANGÉLA: Munkácsy Mihály „Colpachi iskola” című festményének története és restaurálása	803
LOSONCI MIKLÓS: Urbán György interkontinentális forrásai	813
KISHONTHY ZSOLT: Huszka József, a „magyar stílus” előharcosa	829
FOTÓ- ÉS VIZUÁLIS KULTÚRA	
TARCAI BÉLA: A miskolci fotográfia története	841
KUNTERNÓ: Vizualitás és patológia. Két paraszti származású elmebeteg rajzá- nak vizuális antropológiai vizsgálata	855
TERMÉSZETTUDOMÁNYOK	
GYULAI IVÁN: A gazdasági és társadalmi fejlődés ökológiai összefüggései ...	867
SZAKÁLL SÁNDOR: A rudabányai evangélikus templom oltára	875

INHALT

JÓZSEF LADÁNYI: József Szabadfalvi zum 60 Geburtstag	9
†NÁNDOR IKVAI: Das Bezirksmuseumsnetz in Ungarn während der ver- gangenen 25 Jahre	11
ÁRPÁD KÖVÉR: Die allgemeine Bildung im Bezirk Borsod-Abaúj-Zemplén während der siebziger und achtziger Jahre	39
ISTVÁN LABANCZ: Verbindungen zwischen den Museen von Miskolc und Rozsnyó	49
 ABHANDLUNGEN ZUR ARCHÄOLOGIE UND ZUM DENKMAL- SCHUTZ	
KATALIN SIMÁN: Die Formen der Ansiedlungen in der Zeit des Paläolithikum im Gebiet des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén	55
JUDIT KOÓS: Bronzezeitliches Anhängsel von Nagyrozvágy	69
GYULA NOVÁKI: Spätbronzezeitlicher Erdwall am Dédestapolcsány- Verebce-Bérc	81
TIBOR KEMENCZEI: Früheisenzeitliche Funde in Süd-Borsod	91
MAGDOLNA HELLEBRANDT: Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyé- ten-Szérűskert (Grabungsergebnisse der Jahre 1984–85)	107
EMESE LOVÁSZ: Haus der Gepiden in Egerlövő	127
LÁSZLÓ RÉVÉSZ: Ohrgehänge mit Kugelreihenanhänger im Karpaten- becken	141
LÁSZLÓ KOVÁCS: Über den datierenden Wert der ungarischen landnah- mezeitlichen Münzfunde	161
LÁSZLÓ SELMECZI: Zum Problem des Kumanen-Nomadismus	177
MÁRIA WOLF: Vernichtete mittelalterliche Siedlung in der Gemarkung von Sajólad	189
ISTVÁN GEDAI: Angaben zu den Anfängen der Groschenprägung in Ungarn	203
ILONA CZEGLÉDY: Das Paulinerkloster von Kurityán	211
MIHÁLY DÉTSZY: Dokumente des Schloss- und Kirchenbaus Sigismund Rákóczi zu Szerencs	229
TIBOR JOÓ: Das Tabernakel aus rotem Marmor von Sajókaza	243
CSABA OLAJOS: Ein Jahrzehnt des Denkmalschutzes im Komitat Borsod- Abaúj-Zemplén (1977–1987)	259
MAGDOLNA HELLEBRANDT–EMESE LOVÁSZ: Ausgrabungen und Fund- berichte des Museums „Otto Herman“ im Jahre 1985–86	267

ABHANDLUNGEN ZUR HISTORIE

GYÖRGY SÁNDORFI: Untersuchung zu den Ortsnamen im historischen Komitat Borsod während des Mittelalters	283
GÁBOR NÉMETH: Sárospataker Zünfte und Zunftfiliationen im Handwerk des Gebietes Hegyalja im XVI–XVII. Jahrhundert	293
TIBOR RÉMIÁS: Die gesellschaftliche Differenzierung der Steuerzahler von der Domäne Szádvár (ehem. Komitat Torna) Während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts	307
ISTVÁN UDVARI: Beiträge zu den kyrillischen Handschriften aus Hajdúdorog im. 18. Jahrhundert	325
ISTVÁN DOBROSSY: Die Kapitalanhäufung und die Rolle der griechischen Händler im gesellschaftlichen Leben von Miskolc am Anfang des 19. Jahrhunderts	341
GYÖRGYI NÉMETH: Lajos Kossuth und die herausragenden geschichtliche Persönlichkeiten seiner Zeit in den neuesten Arbeiten der angelsächsischen Geschichtsschreibung	353
LÁSZLÓ PÉTER: Ottó Herman und Szeged	365
ÉVA GYULAI: Das Burgkomitat Borsod bei der Heimführung der Asche Rákóczi (Beiträge zur Geschichte der festlichen Trachten)	385
JÓZSEF FALUSSY: Beiträge zum wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und kulturellen Leben von Szerencs und seiner Umgebung im Jahre 1914	403
ISTVÁN HÓGYE: Die Slowaken im ehemaligen Komitat Zemplén in den Jahren 1918/19	415
JÓZSEF FEHÉR: Bestrebungen einer Museumsgründung in Sátoraljaújhely zwischen 1876 und 1984	431
TIBOR ZÁDOR: Wie Körpererziehung und Sport in dem ehemaligen Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén bis zum Ende des 19. Jahrhunderts an Raum gewannen	449
JÁNOS HAJDU-RÁFIS: Sammlung der Geschichte der Landwirtschaft und der Technik im Komitat Borsod	461

ABHANDLUNGEN ZUR ETHNOGRAPHIE

BÉLA GUNDA: Kulturökologische Beobachtungen über die Anfänge des Pflazenbaues	467
IVÁN M. BALASSA: Volk und Nationalität in der volkstümlichen Architektur am Beispiel des nordöstlichen Teils des Karpatenbeckens	483
FERENC BAKÓ: Die Siedlungsformen im Zentrum des Palotzenlandes	501
MIKLÓS CSERI: Ergebnisse und Aufgaben in der Forschung über die Volksarchitektur des Bezirks Borsod-Abaúj-Zemplén in Laufe der letzten vier Jahrzehnte	515
ISTVÁN PÁLL: Die Imkerei im ehemaligen Komitat Szabolcs in der Mitte des 19. Jahrhunderts	537
ÁKOS JANÓ: Versuch zur Errichtung eines Volkskunde-Freilicht-Museums im Bezirk Borsod-Abaúj-Zemplén	545
GYULA VIGA: Einige Aspekte zur ethnographischen Untersuchung der landwirtschaftsgebundenen Arbeitsteilung	559
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS: Holzfäller und andere Forstarbeiter in Süd-Gömör	573
SÁNDOR BODÓ: Hirten im Bodroglköz (Nordost-Ungarn)	595

JÁNOS BENCSIK: Das Hirtenhaus (Die wirtschaftlich-gesellschaftliche Lage der „Knechte“ der Tierzüchter-Gemeinschaft in Nordost-Ungarn)	603
ZOLTÁN UJVÁRY: Die Analyse von Kultus und Ritus in dramaturgischen Spielen	621
LÁSZLÓ VERES: Volkstümliche Wein- und Schnapsflaschen	629
MIKLÓS PAP: Flaschen mit Besitzerzeichen in Tokaj-Hegyalja	647
MÁRTA FÜGEDI: Figurale Verzierungen in der Kunst der Hirten von Nordostungarn	655
TIVADAR PETERCSAK: Die bemalten Möbel von Sátoraljaújhely	667
SÁNDOR MAKOLDI-GIZELLA M. PAP: Über die Schöpfungs-Psychologie der Volkskunst (Analyse von drei Holzschnitzereien in der Einheit des Inhalts und der Form)	683
GYULA HANKÓCZI: Volkstümliche Aerophone im ehemaligen Komitat Borsod	697
LAJOS MIZSER: Familiennamen fremder Herkunft in Cserépfalu 1550–1974)	713
GABRIELLA VIDA: Überlieferungen in der Erziehung zur Arbeit	723
MÓNIKA BODNÁR: Angaben zur volkstümlichen Ernährung in Tornaúj-falu	735
 ABHANDLUNGEN ZUR KUNSTHISTORIE	
LAJOS VÉGVÁRI: Vom Typ zur Maske	747
ÉVA BODNÁR: Die Gemälde von Károly Marko d. Ä. und Mészöly in der Gemädegalerie des Otto-Herman Museums	753
GERTRÚD GODA: Die Bilder von László Holló in den öffentlichen Sammlungen unseres Bezirkes	767
LÁSZLÓ KÁRPÁTI: „Tammata“ silberne Votivgegenstände der miskolcer orthodoxen Kirche	785
JUDIT PÁLOSI-ANGÉLA MOLDOVÁN: Die Geschichte und die Restaurierung des Gemäldes von Mihály Munkácsy „Die Schule von Colpachi“	803
MIKLÓS LOSONCI: Die interkontinentalen Quellen von György Urbán	813
ZSOLT KISHONTHY: Die Rolle von József Huszka bei der Herausbildung der ungarischen „nationalen Kunst“	829
 PHOTO UND VISUELLE KULTUR	
BÉLA TARCAI: Die Geschichte der Fotografie in Miskolc	841
ERNŐ KUNT: Visuelltät und Pathologie (Die visuelle antropologische Untersuchung der Zeichnungen von zwei Geisteskranken bäuerlicher Herkunft)	855
 ABHANDLUNGEN ZUR NATURWISSENSCHAFT	
IVÁN GYULAI: Ökologische Beziehungen zwischen ökonomischer und gesellschaftlicher Entwicklung	867
SÁNDOR SZAKÁLL: Der Alter der evangelischen Kirche zu Rudabánya	875

1988

